శ్రీః

శ్రీ భాగవత చంపూః

(మంథర వ్యాఖ్యాన సమంచితా)

రచయితా

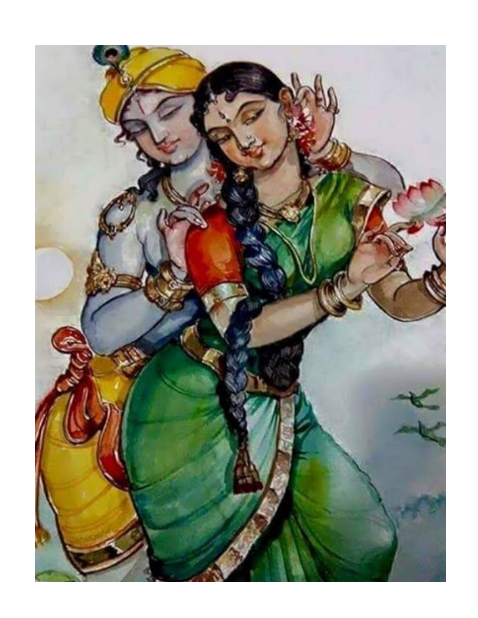
'అభినవకాళిదాసః'

శ్రీ వెల్లాల చిదంబరశాస్త్రీ

వ్యాఖ్యాతా

శ్రీ బెల్లంకొండ రామారాయ కవిః

(27-12-1875 -- 27-10-1914)

క్షీరపురివాసినా

రావి మోహనరాయేణ

ముద్రాపితా

ప్రకాశికా

శ్రీమతీ రావి కృష్ణకుమారీ

404, జంజనం కాంప్లెక్స్

చీరాల - 523 155.

శ్రీః

శ్రీభాగవత చంపూః

(మంథర వ్యాఖ్యాన సమంచితా)

రచయితా

'అభినవకాళిదాసః' శ్రీ వెల్లాల చిదంబరశాస్త్రీ

వ్యాఖ్యాతా

శ్రీ బెల్లంకొండ రామారాయ కవిః

(27-12-1875 -- 27-10-1914)

పీఠికా : భాగవతము - బెల్లంకొండ

గరిమెళ్ళ సోమయాజులు శర్మ

ముద్రణా : ది. 11. 05. 2016, శ్రీశంకరాచార్య జయంతి
ప్రతులు : 500
పుటలు : 452
వెల రూ.: 400/-

Printed at :
KARSHAK ART PRINTERS
Hyderabad.

D.T.P.:
P.PARVATHI
CELL: 7416586775

నా మాట

నాడు

అభినవకాళిదాస బిరుదాంకితుడు **శ్రీ వెల్లాల చిదంబరశాస్త్రిగారు** రచించిన **శ్రీ చంపూభాగవతము అపరశంకర** బిరుదాంకితుడు **శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయ** కవీంద్రులు వెలువరించిన మంథర వ్యాఖ్యా సహితంగా తెలుగులిపిలో 1949వ సంవత్సరంలో నర్సరావుపేట వాస్తవ్యులు శ్రీ తాడేపల్లి వేఙ్కట నారాయణశ్రేష్ఠిగారిచే ముద్రింప బడినది.

పిమ్మట ఈ కావ్యము నాగరిలిపిలో 1961వ సంవత్సరంలో గర్తపురీ పంచాక్షరీ ముద్రణాలయము, గుంటూరు వారిచే ముద్రింపబడినది.

నేడు

ఈ కావ్యము నేడు ది. 11. 05. 2016, శ్రీశంకరాచార్య జయంతినాడు తెలుగులిపిలో నూతన ముద్రణాపద్ధతిలో, శ్రీగరిమెళ్ల సోమయాజులు శర్మ గారు అందించిన '**భాగవతం – బెల్లంకొండ**' అను నామమున్న విస్తృత పీఠికతో వెలువరింపబడుట కడు సంతోషదాయకము.

నాటి ముద్రిత ప్రతులను అందించి శ్రీ బెల్లంకొండ చక్రధర్ కుమార్ గార్కి శుభాశీస్సులు.

పితృతుల్యులు, పీఠికాకర్త శ్రీ గరిమెళ్ల సోమయాజులు శర్మ గార్కి, సోదర తుల్యులు, ప్రశంసాపద్యత్రయకర్త శ్రీ వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావు గార్కి నమస్సుమాంజలులు.

చీరాల, **రామోరా**

23. 03. 2016. సంపాదకులు.

ప్రశంసా పద్యములు

చం॥ అభినవకాళిదాసబిరుదాంచితుఁడైన సదాశివుండు వా
గ్విభవము మీఱ భాగవతవృత్తము సంస్కృతచంపు పద్ధతిన్
ప్రభువులు పండితుల్ వొగడ వ్రాయఁగ, బెల్లముకొండవంశజుం
డభినవశంకరుం డొసఁగె వ్యాఖ్యను దానికి రామరాయయో
గి భువనమాన్యుఁ డంతటను గృష్ణనిలీలలు నిల్చున ట్లహో!
శుభములు హెచ్చె నాకృతివచోగతు లిట్టులు నీవు తీర్చుటన్.

చం॥ మును పటు లచ్చువేసినవి పుస్తకసంతతు లొక్కయెత్తు, శ్రీ
వనజదళాక్షపుణ్యకథ భాసిలు నీకృతి వందయెత్తు లో
వినుతవివేకశాలి! బుధవీరవచోగతిశీలి! రావి మో
హనశుభనామ! నీభవము సార్థక మయ్యెను దీనిచే మహిన్.

శా॥ రామోరా! యిటువంటి పుణ్యమయకార్యాలన్ గడుం జక్కఁగా
ధీమాన్యాళియుఁ జేయఁజాలరిల స్వస్తీ తోడులేకున్న, నీ
శ్రీమత్యాదరభావసంపదలపూర్తిస్థాయి నీకుండుటన్
శ్రీమంతంబులు వాఙ్మయాధ్వరము లీరీతిన్ మహిన్ శోభిలెన్.

దీ. 9.2.2016, మంగళవారము
ఉదయము గం. 8.10ని.

సారస్వత మిత్రుఁడు
డా॥ పుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావు,
గుంటూరు.

ఓమ్

శ్రీరామచన్ద్రాయనమః

భాగవతము - బెల్లంకొండ

శ్రీ మద్రామాయణ - భారత - భాగవతములు సంస్కృతభాషలో సుప్రసిద్ధములై ప్రపంచములోఁ బ్రచుర ప్రచారము పొందిన గ్రంథములు. అనంతరసాహిత్యముపై వీని ప్రభావము మిక్కుటముగాఁ గలదు. పద్యము - గద్యము - చంపువు - నాటకము - ఖండకావ్యము - గీతికావ్యము మొదలగు ప్రక్రియలలో వీని పరివర్తనములు గణనాతీతముగా వెలసినవి. చంపూ ప్రక్రియలో (1) భోజుని రామాయణ చంపువు (2) అనంతభట్టు భారత చంపువు (3) అభినవ కాళిదాసు భాగవత చంపువు నెక్కువ ప్రచారము గాంచినవి.

'పద్యగద్యమయం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే' అను దండి లక్షణము ననుసరించి పద్యములు, గద్యములు మిళితములైన కావ్యములు చంపువులు.

రఘువంశము, కుమారసంభవము మొదలగునవి పూర్తిగాఁ బద్యకావ్యములు. కాదంబరి, దశకుమారచరిత్ర మొదలగునవి పూర్తిగా గద్యకావ్యములు. యశస్తిలకము, భోజరామాయణము మొదలైనవి చంపూకావ్యములు.

చంపూప్రక్రియ పూర్తిగా దాక్షిణాత్యోపజ్ఞము. కన్నడసాహిత్యము, తెలుఁగు సాహిత్యము ప్రాయికముగాఁ బద్య - గద్య మిశ్రమములు. ఇదియే సంస్కృతములోఁ జంపూ ప్రక్రియగాఁ బరిణమించి వృద్ధి చెందినది. 10వ శతాబ్దము నుండి చంపూకావ్యములు రచింపఁబడినవి. త్రివిక్రమపండితుని (10శ॥) నలచంపువు(దమయంతీకథ) ప్రాచీనమైనది. రామాయణముననుసరించి, భారతము ననుసరించి వచ్చిన చంపువులకంటె భాగవతముననుసరించి వచ్చిన చంపూకావ్యము లెక్కువగాఁగలవు.

చంపూ భాగవత పరంపర

1. అనంతభట్టు (16 శ॥) : అనంతభట్టు రచించిన చంపూభారతము ప్రసిద్ధమైనది. ఇతఁడాంధ్రుఁడు. ఈ కవికుంజరుఁ డభినవకాళిదాసుతో స్పర్ధ వహించి చంపూభాగవతమును గూడ నిర్మించెనఁట! ఇది నేఁడు లభింపదు. చంపూభారతమునకు వివిధ లిపులలో ననేక సంస్కరణములు గలవు.

2. **అభినవ కాళిదాసు (16 శ॥) – (వెల్లాల యుమామహేశ్వరశాస్త్రి)** : ఇతఁడు కూడ నాంధ్రుఁడే. ఇతఁడు రచించిన చంపూభాగవతమే ప్రస్తుతము పాఠకుల చేతిలో నున్న గ్రంథము. ఈ కవి నిజనామము వివాదగ్రస్త మగుటచే దీనిని గూర్చి విస్తరముగాఁ దరువాతఁ బరిశీలింతము.

3. **అవసరాల పద్మరాజు (19 శ॥)** : ఇతఁడు గోలకొండ నియోగి బ్రాహ్మణుఁడు. పిఠాపుర పాలకుఁ డగు నీలాద్రినాయని (1800) మంత్రిగా నున్నవాఁడు. '**అంభోజ**', '**వర్ణాధికభోజ**' బిరుదాంకితుఁడు. ఇతఁడు 5 సర్గములలో భాగవతచంపువును రచించినాఁడు. ఇది యమలాపురము శర్వాణీ ముద్రణాలయములో 1908లోఁ దెలుఁగు లిపిలో ముద్రింపఁబడినది.

4. **గోపాలశాస్త్రి (18 శ॥)** : ఇతఁడు కూడ నాంధ్రుఁడు. '**అభినవకాళిదాస**' బిరుదాంచితుఁడు. ఉదయ ప్రళయరాజు నాస్థానకవి. ఈ గోపాలశాస్త్రి కూడ నొక భాగవతచంపువును రచించినాఁడు.

5. **చిదంబరకవి (16 శ॥)** : ప్రస్తుత చంపూ భాగవత కర్త చిదంబర కవి యని శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయకవి వాక్రుచ్చినారు – ఇది వివాదగ్రస్త విషయమగుటచే నీకవిని గూర్చి కూడఁ దరువాతఁ జర్చింతము.

6. **రాజనాథ కవి (16 శ॥)** : ఇతఁడు కూడ నాంధ్రుడే. కుమారడిండిముని కుమారుఁడు. మూఁడవ రాజనాథుఁడు విజయనగరమును బాలించిన యచ్యుతరాయల (1530 – 1542) యాస్థానకవి. (1) అచ్యుతరాయాభ్యుదయము (2) భాగవతచంపువు వీని రచనలు.

7. **రామపాణివాదుఁడు (18 శ॥)** : ఇతఁడు కేరళీయుఁడు. నారాయణభట్టు శిష్యుఁడు. సంస్కృత – ప్రాకృత – మళయాళ భాషలలో ననేక మహా గ్రంథములు రచించినవాఁడు. (1) ముకుంద శతకము (2) శివ శతకము (3) సూర్య శతకము (4) అంబరనదీశ స్తవము మొదలగునవి స్తోత్ర కావ్యములు. (5) 'పంచపాది' జయదేవుని 'యష్టపది' వంటి గీతికావ్యము. (6) విష్ణు విలాసము (7) రాఘవీయము (8) రాసక్రీడ – కావ్యములు (9) భాగవతము – చంపూకావ్యము (10) చంద్రిక (వీథి) (11) లీలావతి (వీథి) (12) మదనకేతుచరితము (ప్రహసనము) (13) సీతారాఘవము – నాటకములు. (14) వృత్తవార్తికము – ఛందోగ్రంథము (15) తాళప్రస్తారము సంగీతగ్రంథము (16) విష్ణువిలాస వ్యాఖ్య – విష్ణుప్రియ (17) రాఘవీయవ్యాఖ్య – బాలపథ్యము (18) శ్రీకృష్ణ విలాస వ్యాఖ్య – విలాసిని (19) ధాతుకావ్య వ్యాఖ్య – వివరణము – వ్యాఖ్యాన గ్రంథములు. (20) ప్రాకృతవృత్తి (21) ఉషానిరుద్ధము (22) కంసవహో (కంసవధ) – ప్రాకృత గ్రంథములు.(23) శ్రీకృష్ణ చరితము (24) శివ పురాణము (25) పంచతంత్రము (26) రుక్మాంగద చరిత్ర మొదలగునవి మళయాళ గ్రంథములు. రామపాణివాదుని చంపూభాగవతములోని 9 స్తబకములు మాత్రమే లభించినవి. ముచుకుందో–పాఖ్యానము వఱకుఁ గథ సాగినది. దీనిలో మధ్య మధ్య ప్రాకృత వాక్య పంక్తులు గలవు.

రామపాణివాదుని ప్రతిభా – పాండిత్యములు సర్వతోముఖములు. ఈ కవి రచించిన పెక్కు గ్రంథము '**లనంతశయన**' గ్రంథమాల (Trivendrum University) వారిచేఁ బ్రకటింపఁబడినవి.

8. రామభద్ర కవి , 9. శివకవి : మొదలగు వారు కూడ భాగవతచంపువులు రచించినట్లు శ్రీమాడభూషి కృష్ణమాచార్యులు చెప్పుచున్నారు.

ఈ చంపూభాగవతకర్తలలోఁ బెక్కుమంది కవులు మన తెలుఁగువారే.

ప్రస్తుత చంపూభాగవత కర్త యెవరు?

ఈ చంపూభాగవత కర్తను గూర్చి యించుక యాలోచింపవలసి యున్నది. గ్రంథకర్త తా '**నభినవ కాళిదా**' సని చెప్పుకొన్నాఁడు గాని తన యసలు పేరెక్కడ పేర్కొనలేదు.

శ్లో॥ అభినవపదపూర్వః కాళిదాసః ప్రగల్భః
త్రినయనదయితాయాః ప్రేమడింభస్తృతీయః ।
విరచయతి తయైవ ప్రేరితః ప్రేమపూర్వం
హరిగుణపరిణద్ధం చారు చంపూప్రబంధమ్ ॥ (1-7)

శ్లో॥ యస్మిన్నంకరదారసౌరభఝురీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః ।
తస్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుషష్షష్ఠోఽపి కావ్యామృతే
చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్ ॥ (6-174)

ఈ చంపూకర్త వెల్లాల చిదంబరకవి యని శ్రీబెల్లంకొండ రామరాయకవి కంఠోక్తిగా నిర్దేశించినారు.

"ఇహ ఖలు వెల్లాల కులకలశవారాశిచిన్తామణిః, ఫణితరాఘవపాణ్డవయాదవీయాభిధచిత్ర-ప్రబన్ధః, శ్లేషయమకధ్వనిచక్రవర్తీ, అభినవకాళిదాసాత్మకపౌరుషనామా, చిదమ్బరనామా మహా-కవిః..."

శ్రీ మాడభూషి కృష్ణమాచార్యులు '**వెల్లాల కవి**' యని చెప్పినారు. శ్రీ బిరుదురాజు రామరాజు మొదలగు వారు వెల్లాల యుమామహేశ్వరశాస్త్రి యని పేర్కొనినారు.

చిదంబర కవి

చిదంబరకవి యింటిపేరు 'వెల్లాల' వా రని చెప్పినవారు బెల్లంకొండ వారొక్కరే. చిదంబరకవి తాతగారు సూర్యనారాయణయజ్వ. తల్లి వెంకటాంబ. తండ్రి యనంత నారాయణుఁడు. వీరు కౌశిక గోత్రులు. ఆంధ్ర దేశము నందలి గోదావరీ మండలములోఁ బుట్టి తమిళ దేశమునకు వలసపోయి తంజాపుర మండలములో స్థిరపడినవారు. చిదంబర కవి యనేక శ్లేష ప్రబంధములు రచించినాఁడు. ఇతని కావ్యము లివి -

1. **శ్రీ వేంకటేశ్వర స్తుతి** : ఇది 200 శ్లోకముల స్తోత్రకావ్యము.

2. **చిదంబర విలాసము** : దీనిలో 5 సర్గములు గలవు. చిదంబరేశ్వరుఁడగు నటరాజు కథ వర్ణింపఁ బడినది. దీనిపై గ్రంథకర్తయే '**యర్థదీపిక**' యను వ్యాఖ్య వ్రాసినాఁడు.

శ్లో॥ మోచాసారముచాం చిదంబరకవేర్వాచాం పరం వైభవం
శ్రావ్యం కావ్యమిదం చిదంబరవిభోః సంసద్విలాసం వరమ్ ।
రీతి శ్రీరధరీకరోతి విబుధాం సౌధీమసౌ సారధీ-
రేతచ్చారు బహుప్రయోగచతురస్వాలోకమాలోకతామ్ ॥

3. **శ్లేషచింతామణి** : దీనిలో 110 శ్లోకములు గలవు. ప్రతి శ్లోకము రెండర్థములు గలది. దీనికిఁ గూడ గ్రంథకర్తయే వ్యాఖ్య రచించినాఁడు.

శ్లో॥ సదంబరసరిద్వేణీమదం విరసయంత్యసౌ ।
ముదంబరధియాం ధత్తాం చిదంబరసరస్వతీ ॥

4. **శబ్దార్థచింతామణి (రాఘవయాదవీయము)** : ఈ కావ్యములో 2 సర్గములలో రామాయణ – భాగవత కథలు జోడింపఁ బడినవి. దీనికి గ్రంథకర్తయే '**నికషోపల**' వ్యాఖ్య జోడించినాఁడు.

శ్లో॥ అత్యర్థస్ఫురణోపపాది సుతరామాబిభ్రతోఽనర్ఘతా
మోజః స్ఫూర్త్యుపకల్పనాతిసరలాదుత్తేజనాశిల్పితః ।
చిత్రం సారమిదం చిదంబరకవేః శబ్దార్థచింతామణేః
వ్యాఖ్యానం నికషోపలాఖ్యమనఘం విద్వన్ముదే కల్పతామ్ ॥

శ్లో॥ యద్యేకదా వీక్షితుమాత్మయత్నం । రామాయణం భాగవతం చ రమ్యమ్ ।
చిత్రం బుధా యాంతు చిదంబరీయం । శబ్దార్థచింతామణిమాప్తశస్తిమ్ ॥

5. **రాఘవపాండవయాదవీయము :** ఇది త్ర్యర్థి కావ్యము. ప్రతి శ్లోకము 3 అర్థములు గలది. దీనిలో 3 సర్గములు 155 శ్లోకములు గలవు. రామాయణ – భారత – భాగవత కథలు పెనవేయఁబడినవి.

శ్లో॥ సారంభా విబుధాస్సుధారసధరం రామాయణం భారతం
సారం భాగవతం చ కించ సరసా యద్యేకదా వీక్షితుమ్ ।
ప్రజ్ఞాతుం చ పదప్రపంచవిభవం సర్వం తు కుర్వంతు తే
ప్రజ్ఞాతుంగహృదశ్చిదంబరకవేః సత్కావ్యరత్నం హృది ॥

శ్లో॥ పంచాశచ్చ శతం చ పద్యమణయః పంచాపి కిం చాతులాః
పుణ్యా రాఘవపార్థకృష్ణవిషయా వర్ణ్యాః ప్రసిద్ధాః కథాః ।
చిత్రే వర్ణనయా చిదంబరకవేర్యత్కావ్యరత్నే కృతా
వక్త్రే దృక్సరసాశయేఽ సరలతా కుత్రేతి చింత్యా బుధైః ॥

దీనికిఁ దండ్రి యగు ననంతనారాయణుఁ '**దర్థదీపిక**' యను వ్యాఖ్య ననుసంధించినాఁడు. ఇది తెలుఁగు లిపిలో ముద్రింపఁబడినది.

6. **పంచకల్యాణచంపువు** : ఇది యైదర్థముల కావ్యము. శ్రీరామ – శ్రీకృష్ణ – సుబ్రహ్మణ్య – శివ – విష్ణు కల్యాణము లొకేమాఱు చెప్పఁబడినవి.

శ్లో॥ సూనోః కౌశికభూషణస్య మఖినః శ్రీసూర్యనారాయణ
క్షోణీందో రజనిష్ట కోవిదమణే ర్యోఽనంతనారాయణాత్ ।
తస్యాయం స్తబకశ్చిదంబరకవేః శ్రీచంపురత్నే కృతౌ
తస్యాగాత్ ప్రథమోత్తర స్తతపదశ్రీః పంచకల్యాణకే ॥

7. **భాగవతచంపువు** : ఇది 3 స్తబకముల కావ్యము. దీని ప్రారంభ శ్లోకము లివి –

శ్లో॥ కల్యాణమేధయతు కశ్చిదనాదివాచాం । మౌలావజస్రముఖరప్రచరప్రభావః ।
ఆభాతి నాగముఖతామపి యత్ర యాతే । వైచిత్ర్యశాలిని వినాయకతావిలాసః ॥

శ్లో॥ భద్రం కరోతు బలభద్రసహోదరో వో । రుద్రస్య చాపజడతస్సునిరూఢశక్తిః ।
వారాంనిధౌ ప్రకటితప్రవరోరుధామా । శ్రీరామ ఏవ సురసంశ్రితపారిజాతః ॥

శ్లో॥ ఆరాధితామరగణస్య సుఖేన సూర్య । నారాయణస్య వరకౌశికవంశవార్ధేః ।
తారావరస్య తనయస్సమభూదనంత । నారాయణస్సుతమసూత చిదంబరం సః ॥

ఇతి చిదంబరస్య కృతౌ చంపూ భాగవతే తృతీయస్తబకః ।

ఇది ప్రస్తుతచంపూభాగవతము కంటె భిన్నమైనది. చిదంబరకవి గ్రంథాంతగద్యము లన్నియు నీవిధముగా నున్నవి. "ఇతి పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణేన శ్రీ మత్కౌశికగోత్రభూషణస్య శ్రీమత్సూర్యనారాయణదీక్షితస్య సూనోః అనంతనారాయణసుమతేః పుత్రేణ శ్రీనివాసవిద్వన్మణే రనుజేన చిదంబరకవినా విరచితాయాం..."

చిదంబరకవి శిష్యుఁడు శ్రీకంఠుఁడు (నంజుండకవి) 'మదనమహోత్సవభాణము'ను రచించి నాఁడు.

వెల్లాల యుమామహేశ్వరశాస్త్రి

ఇతఁడు మోక్షగుండము – అక్కయ్యసూరి శిష్యుఁడు. బహుగ్రంథకర్త.

(1) భాగవత చంపువు (2) అభినవ భారత చంపువు (3) కలివిడంబనము (4) ప్రసంగరత్నాకరము (5) శృంగారశేఖరభాణము (6) భగవత్పాదసప్తతి (7) తత్త్వచంద్రిక (8) విరోధవరూథిని (9) అద్వైత కామధేనువు (10) వేదాంతసిద్ధాంతసారము మొదలగునవి వీరి కృతులు.

ఇతఁడు తత్త్వచంద్రికలో నప్పయ్యదీక్షితుల నుదాహరించినాఁడు. కాఁబట్టి 16వ శతాబ్దమునకుఁ దరువాతి వాఁడు. ఉమామహేశ్వరుని తనూజుఁడు భాస్కరదీక్షితుఁడు (1) తప్తముద్రావిద్రావణము (2) సిద్ధాంత సిద్ధాంజనవ్యాఖ్య – 'రత్నతూలిక' రచించినాఁడు. ఇతఁడు రఘునాథ నాయకుని (1614 – 1662) కాలములోని వాఁడు. కాఁబట్టి యుమామహేశ్వరుని కాలము 1600 – 1700 అని నిర్ణయింపవలసియున్నది.

ఉమామహేశ్వరశాస్త్రిని గూర్చి బ్రహ్మసూత్రభాష్య పీఠిక 'వేదాంత దర్శనము'లోఁ గొంత వివరించితిని. ఆ పీఠికలో బెల్లంకొండ వారి ప్రతిపాదనము ననుసరించి 'చిదంబర కవి'యే ప్రస్తుత చంపూ భాగవత కర్త యని నిర్ణయించితిని. అది పొరపాటు. ప్రస్తుతాధారములను బట్టి 'వెల్లాల యుమామహేశ్వర శాస్త్రి' చంపూ భాగవత కర్త యని తేలుచున్నది. చిదంబర కవి 'కౌశిక' గోత్రుఁడు. వెల్లాల యుమామహేశ్వర శాస్త్రి 'కాశ్యప' గోత్రుఁడని శృంగారశేఖరభాణమును బట్టి తెలియుచున్నది. **అస్తి కశ్యపగోత్రతిలక భూతః కశ్చి దభినవ కాళిదాసో నామ కవిః** కాఁబట్టి వీరిరువురు భిన్నులు. ఇద్దఱు కవులు రెండు చంపూభాగవతములు రచించుటచే నీతికమక యేర్పడినది.

శ్రీమాడభూషి కృష్ణమాచార్యులు – 'అభినవ కాళిదాసు' వెల్లాల కుటుంబమునకుఁజెందినవాఁడని చెప్పినారు. రత్నావళీవ్యాఖ్యాత వచనము దీని కాధారము. శ్రీ బిరుదురాజు రామరాజు మొదలగు వారు వెల్లాల యుమామహేశ్వరశాస్త్రియే ప్రస్తుత చంపూభాగవతకర్త యని పేర్కొనినారు.

శ్లో॥ కల్యాణం నః ప్రభూతం కలయతు కుశలం...

అను శ్లోకముతో మొదలైన ఈ చంపూ భాగవతము వెల్లాల వారి కృతి యని నిర్దేశించినారు.

శ్రీకృష్ణమాచార్యులు – (Abhinava Kalidasa (of Vellala family, appearently of the Andhra country) has not left us his real name అని చెప్పినారు. ప్రస్తుత చంపూభాగవతకర్త తన నిజనామము నెక్కడ కంఠోక్తిగాఁ జెప్పకుండుటచే నీ గ్రంథకర్తృత్వము మఱింత చిదంబర రహస్యమైనది.

చంపూ భాగవతము

ఈ భాగవత చంపువులో 6 విలాసములు మొత్తము 955 పద్యగద్యములు గలవు. భాగవతమునందు వలెనే పరీక్షిత్ – శుకసంవాదరూపముగాఁ గథ యారంభింపఁబడినది. కథారంభ గద్యములో భాగవతములోని 1 స్కంధము మొదలుకొని 9వ స్కంధము వఱకుఁగల కథలు సూచింపఁ బడినవి. అటుపిమ్మట శ్రీకృష్ణావతారము మొదలుకొని కుచేలోపాఖ్యానము వఱకుఁగల దశమస్కంధ కథలు సంగ్రహింపఁబడినవి. గ్రంథాంతములో **శ్రీరాధాకృష్ణులచరిత్రము** చేర్పఁబడినది. ఇది యమూలకము. విష్ణుపురాణములోఁగాని, భాగవతములోఁగాని రాధాదేవి వృత్తాంతము లేదు. దీనిని గూర్చి యొక చిన్న కథ గలదు.

శ్రీరాధాదేవి పరమభక్తురాలు. శ్రీకృష్ణుని వరించినది. రాధానామ ముచ్చరించినంతనే భక్తి–పారవశ్యముతో శ్రీశుకమహర్షికి సమాధిస్థితి వచ్చెడిదఁట! శ్రీపరీక్షిన్మహారాజునకు 7 దినములలో సంపూర్ణభాగవతము నుపదేశింపవలెను గదా! అందువలనఁ గథాభంగము కల్గకుండుటకై రాధా చరిత్రమును బరిహరించెనఁట. గర్గభాగవతము, బ్రహ్మవైవర్తపురాణములోని శ్రీకృష్ణ జన్మఖండము, పద్మపురాణము మొదలగు వానిలో రాధాదేవి కథ విస్తరముగా వర్ణింపఁబడినది. శ్రీరాధాకృష్ణులు గోలోకములో నుందు రనియు, గోలోకము వైకుంఠము కంటె నున్నత స్థితిలో నుండుననియు నీకథల సారాంశము. శ్రీ నింబార్కాచార్యుల ద్వైతాద్వైతమతము, శ్రీవల్లభాచార్యుల శుద్ధాద్వైతము, శ్రీ చైతన్య మహాప్రభుని యచింత్య భేదాభేదము మొదలగు వైష్ణవ మతములు శ్రీరాధాకృష్ణతత్త్వముపై నాధారపడినవి. లీలాశుకుని (11 శ.) శ్రీకృష్ణకర్ణామృతములో రాధాప్రశంస కలదు. జయదేవుని (11శ.) గీత గోవిందమంతయు రాధామాధవరహస్యకేళియే. ఈ వాఙ్మయముచే నాకర్షింపఁబడిన వెల్లాలకవి దీనినీ చంపూభాగవతములోఁ జేర్చినాఁడు.

గోవత్సాపహారాపరాధము పోఁగొట్టుకొనుటకై బ్రహ్మదేవుఁడు రాధాదేవిని సృష్టించి యామెను సింహళ ద్వీపాధిపతి యగు విజయవర్మకుఁ గూఁతురుగా నిచ్చెను. ఆమెను శ్రీకృష్ణున కిచ్చి వివాహము చేయ వలె నని కలలో నాదేశించెను. ఇట్లు శ్రీరాధాకృష్ణుల కల్యాణము జరిగినది. ఈ రాధాదేవి కథ యొక్కొక్క పురాణములో నొక్కొక్క విధముగా నున్నది. ఇందలి కథ కవి కల్పితమని శ్రీ బెల్లంకొండవారు స్పష్టముగాఁ జెప్పినారు.

"ఏవమ్ భాగవతప్రసిద్ధాం కుచేలోపాఖ్యానపర్యంతాం కథాం వర్ణయిత్వా సంప్రతి స్వకల్పితాం రాధామాధవవివాహాది కథాం వర్ణయిష్యన్..."

వెల్లాల కవి యీ గ్రంథమును శివ – పార్వతీస్తుతితో నారంభించినాఁడు. భోజుఁడు చంపూ రామాయణములో, అనంతభట్టు చంపూ భారతములో వినాయకునిఁ బ్రత్యేకముగా స్తుతించినారు. ఈ కవి భంగ్యంతరముగా శ్రీకృష్ణునిచే గజానన పూజ చేయించినాఁడు.

విఘ్నేశ్వర పూజ

శ్లో॥ నివేశ్య తల్పే శిశిరాంశుకల్పేఽ । నల్పేహయా ప్రాణసమాం స మాయీ ।
నీవీవిమోక్షాయ విమోక్షదాయీ । మతంగజాస్యం హరిరారరాధ ॥ (6-141)

శ్రీకృష్ణుఁడు సంభోగారంభములో రాధాదేవి యధరపానము గావించి కుచములు పట్టుకొని ముద్దులు పెట్టి యామెను పండువెన్నెల వంటి చల్లని తెల్లని పాన్పుపైఁ బరుండఁబెట్టి మిక్కిలి కోరికతోఁ గోకముడి విప్పుటకై వినాయకు నారాధించెను. అనఁగా సురతకేళి మొదలుపెట్టెనని భావము. భారతీయు లేపని చేసినను ముందు తొలివేల్పగు విఘ్నేశ్వరునిఁ బూజింతురు గావున గణేశ్వర పూజయనఁగా గార్యారంభము. హరి (సింహము) ఏనుఁగు ముఖమును బూజించెనని విరోధము. శ్రీకృష్ణుఁడు నిర్విఘ్నముగా ననంగసంగరము సాగుటకై గజాస్యు నారాధించె నని విరోధపరిహారము. చీరముడి విప్పి వస్త్రమును దొలఁగించినంతనే కన్నుల విందుగాఁ గనఁబడిన రాధాదేవి జఘన బింబము గజకుంభస్థలము వలె నున్నతముగా నుండుటచే ముందుగా దాని నారాధించెనని యింకొక యర్థము.

అతివేలశృంగారము

ఇందలి తృతీయ విలాసములో 92 శ్లోకము మొదలుకొని 137 శ్లోకము వఱకు శ్రీకృష్ణ – గోపికా విహారము వర్ణింపఁబడినది. 27 శ్లోకములలో గోపీకృష్ణ కామకేళీ విలాసము గలదు. గోపికల దేహము, తొడలు, కుచములు, అధరపానము, కుచమర్దనము మొదలగు వానినే కాక వారి నితంబ బింబములను, ఘన జఘనములను, గోప్యాంగములను పచ్చి పచ్చిగా వర్ణించినాఁడు.

ఇట్లే షష్ఠ విలాసములో 90 శ్లోకము మొదలుకొని 150 శ్లోకము వఱకు 60 శ్లోకములలో రాధామాధవరతిక్రీడను వర్ణించినాఁడు. 10 శ్లోకములలో శ్రీకృష్ణుని నర్మమర్మమధురభాషితములు, 21 శ్లోకములలో రాధాదేవి యధరము (క్రింది పెదవి), 11 శ్లోకములలో స్తనములు, 4 శ్లోకములలో నీవీమోక్షము (పోఁకముడి విప్పుట), 8 శ్లోకములలో వస్త్రస్రంసన – దిగంబరత్వములు వర్ణింపఁ బడినవి. చుంబనము, అధరపానము, కుచగ్రహణ – పీడనములు, నితంబస్పర్శనము మొదలగునవి వాత్స్యాయన కామశాస్త్రానుసారముగా వర్ణింపఁబడినవి. శ్రీకృష్ణుఁడు రాధాదేవిని నగ్నను గావించి మర్మావయవమును వర్ణించుచు వామాచారపరాయణుఁడై మధుపానము చేయించి మన్మథమంత్ర ముపదేశించి మఱియు సంభోగించినాఁడు. మూఁడు నాలుగు శ్లోకములు పఠింపుఁడు.

శ్లో॥ ఆవిర్భవేద్యత్ర లతాసు పుష్పం । తత్రైవ దృష్టః ఫలసంభవోఽపి ।
ఉదేతి చిత్రం తరుణీలతే! తే । పుష్పం క్వచిత్క్వాపి శలాటుయుగ్మమ్ ॥ (3-78)

శ్రీకృష్ణుఁ డొక్క గోపికతో నర్మముగాఁ బలుకుచున్నాఁడు. ఓ సుందరీ! లత యందుఁ బుష్పమెక్కడ పుట్టునో ఫలములు కూడ నక్కడే పుట్టును. కాని లతాంగీ! తీఁగ వంటి నీ దేహములోఁ బువ్వొక చోటఁ గాయలు మఱియొక చోట నుండుట యాశ్చర్యముగా నున్నదని భావము. శరీరమనెడి లతలో మదన మందిర మనెడి పువ్వు మొల యందు; చన్నులనెడు కాయ లెదయందు నుండుట చిత్రము. పుష్పఫలముల సామానాధికరణ్యము లోకసాధారణము. వరాంగ వక్షోజముల వైయధికరణ్యము విభ్రమహేతువు.

శ్లో॥ నీవీం వినీయ ద్రుతమూరుమూలే । లోలేక్షణే గోపవధూకిశోరే ।
నిజాక్షియుగ్మం న్యమిమీలదేకా । పరా మురారేః ప్యధితాక్షియుగ్మమ్ ॥(3-107)

శ్రీకృష్ణుఁ డిద్దఱు గోపికలతో రమించుచున్నాఁడు. శ్రీకృష్ణుఁడు వారి కోకముళ్ళు విప్పి వెంటనే తొడల మూలభాగములను జపలముగాఁ బరికించుచుండఁగా నొక గోపిక సిగ్గుతోఁ దన కన్నులు మూసికొన్నది. రెండవ గోపిక రెండుచేతులతో శ్రీకృష్ణుని కన్నులు మూసినది. మొదటి గోపిక తన మదనమందిరమును దిలకించుచున్న శ్రీకృష్ణుని జూచుటకు సిగ్గుపడి తన కన్నులు మూసికొన్నది. మఱియొక గోపిక తన గుహ్యప్రదేశమును శ్రీకృష్ణునకుఁ జూపుటకు సిగ్గుపడి శ్రీకృష్ణుని కన్నులనే మూసినది. మొదటి గోపిక బాల. రెండవ గోపిక ప్రౌఢ. అందమైన వస్తువును వీక్షించువాని కది పూర్తిగాఁ గనఁబడక పోయినచో నింకను జూడవలెననెడి కుతూహలము రేకెత్తును. రెండవ గోపిక ప్రగల్భ గావున శ్రీకృష్ణునకు స్వీయవరాంగదర్శనోత్కంఠను గనులు మూసి యుద్దీపింపఁజేసినది.

శ్లో॥ అభావి యత్స్వాపితయాపి రత్యై । హ్రియా విముఖ్యా పరివృత్య తన్వ్యా ।
విలోకయన్ ముగ్ధనితంబబింబం । తదప్యభీష్టం సమమన్యతాసౌ ॥(3-109)

శ్రీకృష్ణుఁడు సమరతి గావించుటకై యొక గోపికను శయ్యపై వెల్లగిల శయనింపఁజేసినాఁడు. ఆపాదమస్తకము తన సుందరాంగములను బరికించుచున్న శ్రీకృష్ణుని జూచి సిగ్గుతో నామె యధోముఖియై పండుకొన్నది. అప్పుడు బయటఁబడిన యామె సుందర నితంబబింబమును విలోకించి సంతోషముతోఁ దన యభీష్టము నెఱవేరిన దని శ్రీకృష్ణుఁడు భావించినాఁడు. అందమైన నున్నని పిఱుఁదులు పిసుకుచు వెనుక నుండి మార్జాలబంధముతో భోగించినాఁడని భావము.

శ్లో॥ గుహ్యం తవ ప్రకటయామ్యధునా సుఖార్థం । కోఽప్యస్తి కామ ఇతి దైవతసార్వభౌమః ।
ధీరోఽపి భీరువశగో లలనాపి యాతి । పుంభావమీదృశఫలం తదుపాసనస్య ॥(6-96)

శ్రీకృష్ణుఁడు రాధతో నర్మగర్భముగాఁ జాటూక్తులాడుచున్నాఁడు. రాధా! నీకు సుఖము గల్గుటకై యొక గుహ్యము (రహస్యము) నుపదేశించుచున్నాను. ఈ రహస్యోపదేశమునకు ఫలము సుఖమని యొక యర్థము. వస్త్రమును దొలఁగించి నీ గుహ్యమును (గోప్యాంగమును) బయలు చేయుచున్నాను. దానిని వీక్షించుట వలన నాకు మిక్కిలి యానందము గల్గునని మఱియొక భావము. ఎందువలన ననఁగా నీ గుహ్యములో దేవతాసార్వభౌముఁడగు నొకానొక కాముఁడు కాఁపురమున్నాఁడు. ఆఁడువారి రహస్యావయవము మన్మథగృహము గదా! ఆ మన్మథు నుపాసించినచో ధీరుఁడు కూడ

భయశీలుఁడగుచున్నాఁడు. విద్వాంసుఁడు కూడ భీరువులగు స్త్రీలకు వశుఁడగుచున్నాఁడు. స్త్రీ కూడఁ బురుష భావము పొందుచున్నది – అని యొక యర్థము. కామోపాసన వలన లలన కూడఁ బురుషుని వలె నుపరిసురతము గావించుటకు సమర్థురాలగు చున్నదని మఱియొక యర్థము. ఇది యంతయు మన్మథు నారాధించుట వలన వచ్చు ఫలితము. అట్టి మన్మథుఁడు నీ గుహ్యములో నివసించు చున్నాఁడు. కాఁబట్టి నీ గుహ్యమును బ్రకటించి రతికేళి సల్పుట వలన నాకానందము లభించునని శ్రీకృష్ణుని భావము.

ఇట్టి రహస్యాంగవర్ణనము శ్రీ శ్రీహర్షుని నైషధము నందును గలదు.

శ్లో॥ స ప్రియోరుయుగకంచుకాంశుకే । న్యస్య దృష్టిమథ సిష్మియే నృపః ।
ఆవవార తదథాంబరాంచలైః । సా నిరావృతిరివ త్రపావృతా ॥ (నైషధ 18-47)

నలుఁడు దమయంతి తొడల జంటపైఁగప్పిన వస్త్రము వైపు దృష్టి సారించి కొంటెగా నవ్వెను. దమయంతి వివస్త్రకాకున్నను దన రహస్యాంగమును నలుఁడు చూచుచున్నాఁడను సిగ్గుతోఁ దొడలమధ్య భాగమును బయ్యెద కొంగుతోఁ గప్పుకొనెను.

శ్లో॥ బహ్వమాని విధినాపి తావకం । నాభిమూరుయుగమంతరాంగకమ్ ।
స వ్యధాదధికవర్ణకైరిదం । కాంచనైర్యదితి తాం పురాహ సః ॥ (నైషధ 18-99)

నలుఁడు సంభోగారంభసమయములో దమయంతి కామమందిరమును జూచి యానందముతోఁ బలికిన రహస్యోక్తి. "ఓ ప్రేయసీ! నీ బొడ్డునకుఁ దొడలజంటకు మధ్యలో నున్న సుందరమైన వరాంగమును నా వలెనే బ్రహ్మదేవుఁడు కూడ బహుమానించినాఁడు. అందువల్లనే యెక్కువ వన్నెగల బంగారముతో దానిని నిర్మించినాఁడు".

ఎల్లప్పుడు వస్త్రముచే నావరింపఁబడుట వలన, నుష్ణశీతాది సంబంధము లేకుండుట వలన నిర్లోమమగుట వలనఁ దక్కిన దేహముకంటె దమయంతి మర్మాంగము పచ్చ బంగారు ఱేకువలెఁ దళతళ మెఱసినదని భావము. భర్త సురతకేళీవేళలో ముద్దియ నాపాదమస్తకము ముద్దు పెట్టు కొనుచు స్తనములు, మదనసదనము మొదలగు సుందరావయవముల యందము మెచ్చుకొనుచు వర్ణించుట స్త్రీకి మన్మథోద్దీపకము. ఇది యశ్లీలమైనను రహస్యక్రీడలో వర్ణించుట దోషము కాదని వ్యాఖ్యాతలు చెప్పినారు.

శ్లో॥ ముఖాదారభ్య నాభ్యంతం చుంబం చుంబమతృప్తవాన్ ।
న ప్రాపం చుంబితుం యత్తే ధన్యా తచ్చుంబతు స్మృతిః ॥ (నైషధ - 20-92)

నలుఁడు పలుకుచున్నాఁడు. ఓ కామినీ! ముఖమునుండి నాభివఱకు నీయవయవములను ముద్దాడి ముద్దాడి తృప్తి లేక నీవు సిగ్గుతో హస్తములతో మూయుట వలన దేనిని ముద్దాడ లేకపోయితినో యా మర్మాంగమును ధన్యమైన నీ స్మృతి చుంబించుఁగాక! ఆ వరాంగము నీకు జ్ఞాపకము వచ్చుఁగాక! యని భావము. **ముఖ – అక్షి – కక్షా – కుచ – నాభిమూల – వరాంగ భాగములు చుంబన స్థానము లని కామశాస్త్రము.** ఈ శ్రీహర్షుని ప్రభావము వెల్లాల కవిపై నెక్కువగాఁ బడినది. అత్యద్భుత

శృంగారరసపోషణములో భాగవతచంపువు నైషధీయచరితమును మించి పోయినది. శృంగార వర్ణనమునకే రాధాచరిత్రము నీకవి గ్రంథాంతములోఁజేర్చుకొనినాఁడు.

రాసక్రీడారహస్యము

శ్రీకృష్ణుఁడు పరకాంతలగు గోపికలతో రాసక్రీడలు సలుపుట దోషము గాదా? యని కొందఱు ప్రశ్నింతురు. ఈ ప్రశ్న పరీక్షిత్తే వేసినాఁడు. శ్రీ శుకమహర్షి సమాధానము చెప్పినాఁడు.

త్రేతాయుగములో దివ్యమంగళవిగ్రహుఁడగు శ్రీరామచంద్రుని సౌందర్యమునకు ముగ్ధులై దండకారణ్యవాసులగు మునులు కామించిరి. ఆ మునులే ద్వాపర యుగములో గోపికలుగా జన్మించిరి. వారి కోరికను శ్రీకృష్ణుఁడు సఫలము చేసినాఁడు. రాసకేళిలో మునిఁగి తేలిన గోపికలను వారి భర్తలే శంకింపలేదు.

శ్లో॥ తదా సదనమాసేదు । ర్ముదితాః ప్రమదా అపి ।
అపి తస్యానుభావేన । పతివాల్లభ్యమభ్యయుః ॥ (చం.భా.3-141)

అని యీ చంపూకర్తయే స్పష్టము చేసినాఁడు.

శ్రీకృష్ణుఁడు పరమాత్మ. గోపికలు జీవాత్మలు. శ్రీకృష్ణ - గోపీ సాంగత్యము పరమాత్మ - జీవాత్మ సమైక్యము. గోపికల పతులు కూడ జీవాత్మలే. శ్రీకృష్ణునకు గోపికాలింగనము స్వాత్మాలింగనము వంటిది. శ్రీకృష్ణుఁడు సర్వాత్ముఁడగుటచే గోపికల భర్తలు కూడ నాత్మస్వరూపులే కావున గోపికలకు శ్రీకృష్ణుఁడు కూడ స్వభర్త వంటి వాఁడే. అందువల్లనే శ్రీకృష్ణ సంగతలగు గోపికలను వారి భర్తలు సందేహింపలేదు సరిగదా యింకను వాల్లభ్యముతో సమాదరించినారు. ఇది శ్రీకృష్ణ మాయా మాహాత్మ్యము.

బ్రహ్మదేవుఁడు గోవత్సములను గోవులను మాయముచేసి పరీక్షించు నాఁటికి బలరామ - కృష్ణులు పౌగండ వయస్కులు - ఐదేండ్ల యీడు వారు. గోవర్ధనోద్ధరణ సమయమునకు శ్రీకృష్ణుఁడేడేండ్ల బాలుఁడు.

కం॥ ఏడేండ్ల బాలుఁడెక్కడ?
క్రీడం గిరి తమ్మి యెత్తు క్రియ నిందఱముం
జూడ గిరి యెత్తు టెక్కడ?
వేడుక నొకచేత నేఁడు వెఱఁగౌఁ గాదే! (భాగ. 10.1.930)

అటుపిమ్మట రాసకేళి. కంససంహారమైన పిదప బలరామకృష్ణులకు వడుగు, విద్యాభ్యాసము జరిగినవి. రాసక్రీడా సమయమునకు శ్రీకృష్ణుఁ డనుపనీతుఁడు. బ్రహ్మచారి కూడఁగాదు. పసి-బాలుఁడే. బాలుఁడయ్యును మాయావిగ్రహముతో గోపికలతో రమించి తనియించినాఁడు. అట్టి బాలునితో రతి మాయయే కాని లౌకికసంభోగము వంటిది కాదు. దీనినే బెల్లంకొండ వారిట్లు చెప్పిరి-

కృష్ణస్య సర్వాత్మత్వేన స్వాత్మాభిన్నత్వాత్ కృష్ణేన సంగతాస్తాః స్వాత్మసంగతా ఇవ పతయో మేనిరే... వస్తుతస్తు శ్రీకృష్ణస్య పంచహాయనత్వాద్ బాలత్వాత్ తస్మిన్ గోపానామపోహాయాః సంభావనైవ న సంభవతీతి జ్ఞేయమ్ ॥

శ్రీ వ్యాసమహర్షి యిట్లు చెప్పినాఁడు–

శ్లో॥ గోపీనాం తత్పతీనాం చ సర్వేషామేవ దేహినామ్ ।
యో౽ంతశ్చరతి సో౽ధ్యక్షః క్రీడనేనేహ దేహభాక్ ॥

శ్లో॥ అనుగ్రహాయ భూతానామ్ మానుషం దేహమాస్థితః ।
భజతే తాదృశీః క్రీడా యాః శ్రుత్వా తత్పరో భవేత్ ॥

శ్లో॥ నాసూయన్ ఖలు కృష్ణాయ మోహితాస్తస్య మాయయా ।
మన్యమానాః స్వపార్శ్వస్థాన్ స్వాన్ స్వాన్ దారాన్ వ్రజౌకసః ॥ (భాగ.10-పూర్వ33అధ్యా-36-38)

పోతనగారిట్లు చెప్పినారు–

వ॥ ఇట్లా శరత్కాలంబున వెన్నుం డింద్రియ స్ఖలనంబు సేయక గోపికల తోడ రమించె... ...

ఆ.వె॥ గోపజనములందు గోపికలందును
సకల జంతులందు సంచరించు
నా మహాత్మునకుఁ బరాంగన లెవ్వరు?
సర్వమయుఁడు లీల సలిపెఁగాక. (భాగ 10.1.1107)

మఱియును భగవద్రతి భక్తియే యగును గాని లౌకికశృంగారము గాదు. కాఁబట్టి శ్రీకృష్ణుఁ డెప్పుడు నస్ఖలిత బ్రహ్మచారియే – ఇత్యలం పల్లవితేన.

మఱియు నిక్కడ నింకొక్క విషయము విచారింపవలెను. దీనిలో రాధామాధవకేళి విస్తరముగా వర్ణింపఁబడినది. వరుసగా 8 శ్లోకములలో (1) స్తంభము (2) ప్రళయము (3) రోమాంచము (4) స్వేదము (5) వైవర్ణ్యము (6) వేపథువు (7) అశ్రువు (8) వైస్వర్యము నను సాత్త్వికభావములు వర్ణింపఁ బడినవి.

(1) స్తంభే పురా యో హవిరావిరాసీత్ । స్తంభో౽ధునా తత్ర హరౌ చకాస్తే ॥ (6-81)

(2) యదాజ్ఞయా స్యాత్ ప్రళయస్తమీశః । (6-82)

(3) విజృంభితో౽భూత్ ప్రతిలోమహర్షః । (6-83)

(4) స్వేదాంబుపూరః ప్రససార శౌరేః । (6-84)

(5) కృష్ణే వివర్ణతా ప్రాదురభూత్తదానీమ్ । (6-85)

(6) త్రిజగద్వ్యాపినమప్యకంపయత్ । (6-86)

(7) అనర్గళం నేత్రపథాత్ ప్రవృత్తా । యతో ముకుందస్య తదాస్రధారా । (6-87)

(8) వైస్వర్యమప్యస్య తదావిరాసీత్ । (6-88)

ఇక్కడ – ఇత్యష్టభిః శ్లోకైః క్రమేణ స్తంభ – ప్రళయ – రోమాంచ – స్వేద – వైవర్ణ్య – వేపథు – అశ్రు – వైస్వర్య నామకా అష్టౌ సాత్త్వికభావా వర్ణితాః। – అని బెల్లంకొండవారు చెప్పినారు.

ప్రథమసంభోగసమయములో నీయష్టవిధ సాత్త్వికభావములు నలంకార శాస్త్రములో స్త్రీలకే చెప్పఁ బడినవి కాని పురుషులకుఁ జెప్పఁబడలేదు. కాని యీ గ్రంథమునందు రాధయందుఁ గాక శ్రీకృష్ణునియం దివి వర్ణింపఁబడినవి. ఇది దోషము కాదా? యన్నచో వినుఁడు–

శ్లో॥ ఆసీద్వరః కంటకిత ప్రకోష్ఠః । స్విన్నాంగులిః సంవవృతే కుమారీ ।
తస్మిన్ ద్వయే తత్క్షణమాత్మవృత్తిః । సమంవిభక్తేవ మనోభవేన ॥ (రఘు – 7-22)

ఇది యజేందుమతుల వివాహవర్ణనము. పురోహితుఁడు వధూవరులను గలిపినాఁడు. అప్పు డజమహారాజునకు రోమహర్షణము, ఇందుమతికి స్వేదోద్గమము గలిగినట్లు కాళిదాసు రఘువంశములో వర్ణించినాఁడు.

శ్లో॥ రోమోద్గమః ప్రాదురభూదుమాయాః । స్విన్నాంగులిః పుంగవకేతురాసీత్ ।
వృత్తిస్తయోః పాణిసమాగమేన । సమం విభక్తేవ మనోభవేన ॥ (కుమార – 7-77)

ఇది పార్వతీపరమేశ్వరుల వివాహవర్ణనము. పాణిగ్రహణసమయములోఁ బార్వతికి రోమాంచ మయ్యెను. శివునకు స్వేదోదయమయ్యెనని యా కాళిదాసే వ్యుత్క్రమముగా వర్ణించినాఁడు.

వాత్స్యాయనమహర్షి –

కన్యాతు ప్రథమసమాగమే స్విన్నాంగులిః స్విన్నముఖీ చ భవతి; పురుషస్తు రోమాంచితో భవతి। ఏభిరనయోర్భావమ్ పరీక్షేత్ ॥

ప్రథమసంభోగసమయములో స్త్రీకిఁ జెమట పట్టును; పురుషునకు వెంట్రుకలు నిక్కఁబొడుచును. దీనిని బట్టి వారి భావము పరీక్షింపవలెనని చెప్పినాఁడు. కాళిదాసు వధూవరు లిరువరి యందు స్వేద – రోమాంచములు వర్ణించినాఁడు. అందువల్లనే మల్లినాథుఁడు–

స్త్రీపురుషయోః స్వేద రోమాంచాభిధానం సాత్త్వికమాత్రోపలక్షణమ్ । న తు ప్రతినియమో వివక్షితః ॥

స్త్రీ పురుషు లిరువరి యందు సాత్త్విక భావములు సమానముగా నుండును. నియమముగా నొకరి యందే యుండి మఱియొకరి యందుండ వని చెప్పలేము – అని చెప్పినాఁడు.

కాఁబట్టి స్తంభాది సాత్త్విక భావములు స్త్రీ పురుషోభయసాధారణములు. ఇవి నాయికా నాయకుల వయోభావావస్థల ననుసరించి యుండును. భర్త ప్రౌఢుఁడై భార్య బాలయైనచో స్త్రీయందే సాత్త్విక భావోదయమగును. స్త్రీ ప్రౌఢయై భర్త బాలుఁడైనచోఁ బురుషునియందే సాత్త్విక లక్షణము లుండును.

కం॥ జలజాక్షుల యందుఁ బొడము సాత్త్విక భావంబులు (నరస – 3-38)

అని యలంకారశాస్త్రములో స్త్రీలయందు మాత్రమే వీనిని నిరూపించుట ప్రాయికము. నియమము గాదు. మఱియు రాధాదేవి నందునకుఁ జెల్లెలని, శ్రీకృష్ణునకు మేనత్త యని (సాక్షాత్తుగాఁగాదు) వయస్సులోఁబెద్దదని కొన్ని పురాణములు చెప్పినవి. ఇక్కడ శ్రీకృష్ణుఁడు ముగ్ధుఁడు. రాధ ప్రౌఢ. కావున దోషము లేదు.

వ్యాకరణశాస్త్రము : వెల్లాల కవి మహావైయాకరణుఁడు. ఈ కావ్యములో నపురూపములైన ప్రయోగము లనేకములు గలవు.

(1) అభినవపదపూర్వః కాళిదాసః ప్రగల్భః (1-7)

అభినవ – పదము – పూర్వముగాఁ గల కాళిదాసు = అభినవకాళిదాసు. 'దశరథుఁ'డను దానికి 'దశపూర్వరథం యమాఖ్యయా' (రఘు-8-20) అని; 'దేవానీకుఁ'డను దానికి 'వ్యశ్రూయతానీక పదావసానం దేవాదినామ' (రఘు-18-10) అని; 'దేవగిరి' యనుదానికి 'దేవపూర్వం గిరిం తే' (మేఘ – 48) అని; 'రాజముని' యను దానికి 'పుణ్యః శబ్దో ముని రితి ముహుః కేవలం రాజపూర్వః' (అభిజ్ఞాన – 2-14) అని కాళిదాసు ప్రయోగించినాఁడు.

'ధనుర్వేద' మనుదానికి 'ధనురుపపదమస్మై వేదమభ్యాదిదేశ' (కిరాత – 18-44) అని భారవి ప్రయోగించినాఁడు. 'హిరణ్యకశిపు' – అను దానికి 'హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే' (శిశు – 1-42) అని మాఘుఁడు ప్రయోగించినాఁడు. 'ఖాండవప్రస్థ' మను దానికి – 'ప్రస్థం యయౌ ఖాండవశబ్ద-పూర్వమ్' (చం.భార – 3-1) అని యనంతభట్టు ప్రయోగించినాఁడు.

ఇది పూర్వకవి వాక్ ప్రయోగదక్షత.

(2) **శ్లో॥ దదం కల్యాణానాం దధమపి కృపాయా నిరవధే-**
ర్హనం క్రవ్యాదానాం పిబమపి భవాబ్ధేశ్శ్రితవతామ్ ।
శ్రియః పశ్యం భూయస్సకలజగతీధారయమసౌ
విధిస్స్తావం స్తావం మధురిపుమనంసీత్సవినయమ్ ॥ (1-30)

కల్యాణములను – దదం = ఇచ్చు వానిని; నిరవధికృపను – దధం = ధరించు వానిని; క్రవ్యాదులను – రాక్షసులను – హనం = చంపు వానిని; భవాబ్ధిని – సంసారసముద్రమును – పిబం = త్రాగు వానిని; లక్ష్మిని – పశ్యం = చూచు వానిని; సకల జగత్తులను – ధారయం = ధరించు వానిని; విధిః = బ్రహ్మ; స్తావం స్తావం = స్తుతించి స్తుతించి; అనంసీత్ = నమస్కరించెను.

ఇక్కడ ధాతువులు ద్వితీయాంత ప్రాతిపదకములుగా వాడఁబడుట విశేషము.

(3) **శ్లో॥ ఇతి స్తావం స్తావం ప్రతిముహురనంసీన్మురరిపుం**
దృశా పాయం పాయం చిరమపి న సౌహిత్యమగమత్ ।
సుఖం ధ్యాయం ధ్యాయం కృతినమయమాత్మానమభజ-
ద్రిపుం స్మారం స్మారం వ్యథితపరమత్యాహితమపి ॥ (1-94)

స్తావం స్తావం = స్తుతించి స్తుతించి; పాయం పాయం = త్రాగి త్రాగి; ధ్యాయం ధ్యాయం = ధ్యానించి ధ్యానించి; స్మారం స్మారం = స్మరించి స్మరించి.

ఇవి 'ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్ చ' (3-4-22) అను సూత్రముచే నేర్పడిన 'ణము' లంతములగు ధాతురూపములు. ణములంతము లెప్పుడు జంటలు జంటలుగాఁ బ్రయోగింపఁబడును.

ఇట్లే 'పయః స్వాదం స్వాదం' (2–26) అను శ్లోకములో స్వాదం స్వాదం = ఆస్వాదించి యాస్వాదించి – అను రూపము గలదు. పాయం పాయం రుచిమపి తనోర్గ్లానబాలేందు లీలాం (2–34) అను శ్లోకములో – పాయం పాయం = త్రాగి త్రాగి (చూచి చూచి); శ్రావం శ్రావం = విని విని; చుంబం చుంబం = ముద్దాడి ముద్దాడి; శ్లేషం శ్లేషం = కౌఁగిలించి కౌఁగిలించి – అను రూపములు వాడఁబడినవి.

(1) ఉపవీణయంతం (1–53)
(2) బిభరాంబభూవ (1–63)
(3) అరుంతుద (1–116; 3–184)
(4) తాతసద్మీయతి; మిత్రగృహీయతి (1–133)
(5) జరీజృంభత్ (1–152)
(6) అకుతోభయ (2–50)
(7) ముష్టీముష్టి (2–60)
(8) బుబుధేతరామ్ (2–71)
(9) చిత్రీయమాణచిత్తః (2–75)
(10) సమూలకాష మకషతామ్ (2–91)
(11) పశ్యతోహర (2–127)
(12) పశుమారం మారయిత్వా (3–144)
(13) విరచితాభిషేణనాః (5–40)
(14) సుగ్రీవమిత్రధేయం (5–67)
(15) అభ్యమిత్రీణః (6–5)

మొదలగు ప్రయోగములు వైయాకరణులను మురిపించినవి.

వీని ప్రక్రియ యిందలి మంథరవ్యాఖ్యలోఁగలదు.

మాఘుని 'శిశుపాలవధము' ; మురారి 'యనర్ఘరాఘవము' తరువాత నిన్ని విచిత్రవ్యాకరణ ప్రయోగములు గల కావ్యము చంపూభాగవతము మాత్రమే.

బెల్లంకొండ రామరాయకవి సిద్ధాంతకౌముదికి 'శరద్రాత్రి' వ్యాఖ్యను రచించిన శాబ్దికశిరోమణులు. ఈ భాగవతచంపువునకు మంథర వ్యాఖ్యను రచించినట్లే యనర్ఘరాఘవమునకుఁ గూడ వ్యాఖ్యానము రచించిరఁట. ఇది యింతవఱకు లభింపకుండుట మన దురదృష్టము.

జ్యోతిషశాస్త్రము :

శ్లో॥ కన్యారాశిరసౌ నైవ । భౌమభోగార్హతామగాత్ ।
విధుస్స్వగృహబుద్ధ్వాతు । బుభుజే విస్మయాయ తత్ ॥ (4–155)

కన్యారాశి = (1) కన్యల సమూహము (2) జ్యోతిశ్చక్రము నందలి కన్యారాశి

భౌముఁడు = భూమి పుత్త్రుఁడు = (1) నరకుఁడు (2) కుజుఁడు

విధుఁడు = (1) చంద్రుఁడు (2) శ్రీకృష్ణుఁడు

గృహము = (1) ఇల్లు, (2) భార్య

నరకాసురుఁడు 16000 రాజకన్యలను బంధించి చెఱలోఁబెట్టినాఁడు. శ్రీకృష్ణుఁడు నరకాసురుని వధించి యారాజకన్యలను విడిపించి పెండ్లాడినాఁడు. రాజకన్యాసమూహమును భౌముఁడు (నరకాసురుఁడు) అనుభవింపలేక పోయెను. శ్రీకృష్ణుఁడు మాత్రము వారిని స్వభార్యలుగా భావించి భోగించెను. ఇది భాగవత పరమగు నర్థము.

(1) మేషము (2) వృషభము (3) మిథునము (4) కర్కాటకము (5) సింహము (6) కన్య (7) తుల (8) వృశ్చికము (9) ధనుస్సు (10) మకరము (11) కుంభము (12) మీనము – ఇవి ద్వాదశ రాశులు. భౌముఁడు – భూమి పుత్త్రుఁడగు కుజునకు మేష – వృశ్చికములు స్వగృహములు. చంద్రునకుఁ గర్కాటకము స్వగృహము. బుధునకు మిథున – కన్యలు స్వీయగృహములు. కన్యారాశి కుజునిల్లు కాకపోవుటచే భోగ్యస్థానము కాలేదు. చంద్రునకు (శ్రీకృష్ణునకు) కన్యారాశి స్వగృహము కాకపోయినను భోగ్యార్హమయ్యెను. **ఇది యాశ్చర్యమని జ్యోతిశ్శాస్త్రపరమగునర్థము.**

గద్యము – భార్గవమివ రవితనయానురాగిణ మృక్షరాజసుతానురాగిణమ్ (5–2)

ఇది రుక్మిణి సేవించిన శ్రీకృష్ణుని వర్ణనము.

భార్గవుఁడు = (1) శుక్రుఁడు (2) పరశురాముఁడు.

రవితనయ = కాళింది. రవితనయుఁడు = కర్ణుఁడు.

ఋక్షరాజు = (1) జాంబవంతుఁడు (2) చంద్రుఁడు

ఋక్షరాజతనయ = జాంబవతి. ఋక్షరాజు తనయుఁడు = చంద్రుని కొడుకు బుధుఁడు.

శ్రీకృష్ణుఁడు శుక్రునివలె రవితనయానురాగి=కాళింది యం దనురాగము కలవాఁడు. భార్గవుఁడు (పరశురాముఁడు) కర్ణుని యం దనురాగము గలవాఁడు. కర్ణుఁడు పరశురాముని శిష్యుఁడు.

శ్రీకృష్ణుఁడు ఋక్షరాజసుతానురాగి = జాంబవతి యం దనురాగము గలవాఁడు. భార్గవుఁడు = శుక్రుఁడు. ఋక్షరాజ సుతానురాగి = నక్షత్రములకు నాథుఁడైన చంద్రుని యొక్క కొడుకైన బుధునియం దనురాగము గలవాఁడు.

'బుధశుక్రయోర్మిత్రత్వం జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రసిద్ధమ్' అని బెల్లంకొండ వారి మంథరవ్యాఖ్య.

వేదాంతశాస్త్రము :

శ్లో॥ పురాణో నీరూపస్త్వమసి విగుణో నైవ వశగః (1–89)

శ్లో॥ సతో దుఃఖస్యాంతో నహి సుఖమసద్వా తవ విభో (2–80)

శ్లో॥ పురాణస్త్వం మాయా తవ చ గృహిణీ త్వం చ నితరామ్ (2–81)

శ్లో॥ పురాణస్త్వం జాయా ప్రకృతిరసతీ హంత నిఖిలా (2–83)

శ్లో॥ సతీ చేల్లోకానాం న భవతి హి బాధాస్తిరసతీ (3–47)

శ్లో॥ అపాణిర్గృహ్ణాసి త్వరితమపదో ధావసి విదృక్ (4–74)

మొదలగు శ్లోకములలో వేదాంతతత్త్వము ప్రతిపాదింపఁబడినది. శ్రీ బెల్లంకొండ వా రుపనిషత్తులను భగవద్గీత నుదాహరించి విస్తరముగా వివరించినారు.

గద్యము – న్యాయదర్శన ఇవ జాతిమాలానపేతే (5–2)

ఇక్కఁడ దర్కశాస్త్రము పరిచయము చేయఁబడినది.

ఇక్కడ శ్రీకృష్ణపర్యంకమునకు న్యాయదర్శనమునకు శ్లేష.

జాతులు = జాజిపువ్వులు. అసదుత్తరములు.

జాజిపూలతో నున్నది శ్రీకృష్ణ శయ్య. చెడు సమాధానములను జాతులలోఁ గూడినది న్యాయ దర్శనము.

గద్యము – విష్వక్సేనమపి ప్రకటితాద్వైతతత్త్వమ్ (3–15)

ఇక్కడ విశిష్టాద్వైత – అద్వైత – బౌద్ధమతముల పరిచయము గలదు. విష్వక్సేనమపి విష్ణుమ్ । 'విష్వక్సేనో జనార్దన' ఇత్యమరః । విశిష్టాద్వైతమతస్థాపకం విష్వక్సేనాచార్యమితి చ । ప్రకటితాద్వైతమ్ ప్రకటీకృతాభేదం 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి' శ్రుతేరితి భావః । ఏతేనాద్వైతమతవ్యవస్థాపకవ్యాసావతారో వర్ణితః । యద్వా బుద్ధావతార ఏవానేన వర్ణితః – 'దశబలోఽద్వయవాదీ వినాయక' ఇతి ॥ అని శ్రీ బెల్లంకొండ వారి వ్యాఖ్య.

ఈ వాక్యముల వలన గ్రంథకర్త సకలశాస్త్రవైదుష్యము వ్యక్త మగుచున్నది.

పూర్వకవుల ప్రభావము

(1) **వాల్మీకి** :

శ్లో॥ రామో విగ్రహవాన్ ధర్మో రామః సత్యపరాక్రమః । (వా.రా.అరణ్య– 37–13)

శ్లో॥ క్రమేణ వవృధే శౌరిర్ధర్మో విగ్రహవానివ (చం.భా. 1–129)

శ్రీరాముఁడు ధర్మవిగ్రహుఁడని వాల్మీకి చెప్పఁగా శ్రీకృష్ణుఁడు ధర్మవిగ్రహుఁడని చంపూకర్త చెప్పినాడు.

(2) **భోజరాజు (11శ.)** :

శ్లో॥ నారాయణాయ నలినాయతలోచనాయ । నామావశేషితమహాబలివైభవాయ ।
నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశ । నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై ॥ (చం.రా.1-16)

ఇది చంపూరామాయణములో దేవతలు గావించిన నారాయణస్తవము.

శ్లో॥ దామోదరాయ దమితామితదానవాయ । దారిద్ర్యదావదహనాయ దయాపరాయ ।
దూరీకృతాతిదురితాయ దురాసదాయ । దద్యాం నమస్సపది దారుణదారణాయ ॥(చం.భా1-69)

ఇది దేవకీగర్భములో నున్న శ్రీకృష్ణుని బ్రహ్మాది దేవతలు గావించిన స్తోత్రము.

(3) **లీలాశుకుఁడు (11శ.) :**

శ్లో॥ రామో నామ బభూవ; హుం; తదబలా సీతేతి; హుం; తాం పితు
ర్వాచా పంచవటీతటే విహరతస్తస్యాహరద్రావణః ।
నిద్రార్థం జననీకథామితి హరేర్హుంకారతః శృణ్వతః
సౌమిత్రే! క్వ ధనుర్ధనుర్ధను? రితి వ్యగ్రా గిరః పాంతు వః ॥ (శ్రీకృష్ణకర్ణా . 2–72)

లీలాశుకుఁడు యశోదచే శ్రీకృష్ణునకు రామావతారకథ చెప్పించినాఁడు.

శ్లో॥ గాయంతీ వివిధాః కథా మురరిపోః పూర్వావతారాశ్రితా
డోలాచాలనమాదధే యదుదయన్మోదా యశోదా శిశోః ।
శ్రుత్వైతత్సుఖపారవశ్యమభజద్యద్వా స తంద్రీచ్ఛలా
దాకల్పం వితనోతు న స్తదుభయం కల్యాణపారంపరీమ్ ॥ (చం.భాగ - 2-30)

వెల్లాలకవి యశోదచే శ్రీకృష్ణునకుఁ బూర్వావతారకథలు చెప్పించినాఁడు.

శ్లో॥ మాతః! కిం యదునాథ? దేహి చషకం; కిం తేన? పాతుం పయ-
స్తన్నాస్త్యద్య; కదాస్తి వా? నిశి; నిశా కా? వాంధకారోదయః ।
ఆమీల్యాక్షియుగం నిశాప్యుపగతా దేహీతి మాతుర్ముహు-
ర్వక్షోజాంశుకకర్షణోద్యతకరః కృష్ణస్స పుష్ణాతు నః ॥ (శ్రీకృష్ణకర్ణా. 2-60)

తల్లీ! శ్రీకృష్ణా! ఏమి? నాకు గిన్నె నిమ్ము. దేనికి? పాలు త్రాగుటకు. ఇప్పుడు పాలు లేవు. మఱి యెప్పుడుండును? రాత్రి. రాత్రియనఁగా నేమి? చీఁకటి పడుట. ఈ విధముగా యశోద చెప్పిన మాటలు విని శ్రీకృష్ణుఁడు కన్నులు మూసికొని రాత్రి వచ్చినది. పాలిమ్ము! అని యామె పైఁట కొంగు లాగుటకై చేయి సాచినాఁడు. ఆ కృష్ణుఁడు మమ్ము రక్షించుఁగాక!

శ్లో॥ మాతర్దేహి పయశ్శిశో! కిమధునా వర్తేత దుగ్ధం? కదా?
తర్హ్యాయాతు పితృప్రసూః, కిమధునా తాతప్రసూర్జీవతి? ।
నో సాయం, కిమిదం తమఃప్రకటతా, సా గర్భగేహే స్ఫుటే
త్యాలాపోఽస్తు యశోదికాతనయయోర్న్రశ్శ్రేయసే భూయసే ॥ (చం.భాగ.2-29)

అమ్మా! పాలిమ్ము! శిశూ! ఇప్పుడు పాలుండునా? మఱియెప్పుడుండును? సాయంకాలము - మీ నాయనమ్మ వచ్చిన పిదప. ('సాయంసంధ్యా పితృప్రసూః'; పితృప్రసూః నందమాతా - నాయనమ్మ). ఇప్పుడు నాయనమ్మ బ్రతికి యున్నదా? నాయనమ్మ కాదు. సాయంకాలము. సాయంకాల మనఁగా నేమి? చీఁకటి పడుట. చీఁకటి యింటిలోపల నున్నది కదా! పాలు తెమ్ము! ఈ విధముగా యశోదా - శ్రీకృష్ణుల యాలాపములు మా కెక్కువ శ్రేయస్సు (మోక్షము) కలిగించుఁగాక!

శ్లో॥ యజ్ఞై రీజిమహే ధనం దదిమహే పాత్రేషు నూనం వయం
వృద్ధాన్ భేజిమహే తప శ్చకృమహే జన్మాంతరే దుశ్చరమ్ ।
యేనాస్మకమభూదనన్యసులభా భక్తిర్భవద్వేషిణీ
చాణూరద్విషి భక్త కల్మషముషి శ్రేయః పుషి శ్రీజుషి ॥ (శ్రీకృష్ణ కర్ణా. 2-99)

శ్లో॥ న కర్మ రచయామహే న చ తపాంసి శిక్షామహే
న దైవతముపాస్మహే న హృది కించిదాశాస్మహే ।
మహః కిమపి మంగళం పరమమంగళానామపి
త్రిలోచనతపఃఫలం హృది విధాతుమీహామహే ॥ (చం.భాగ.2-131)

శ్లో॥ **మల్లై శ్శైలేంద్రకల్పః శిశు రితరజనైః పుష్పచాపోఽంగనాభి-**
ర్గోపైస్తు ప్రాకృతాత్మా దివి కులిశభృతా విశ్వకాయోఽప్రమేయః ।
క్రుద్ధః కంసేన కాలో భయచకితదృశా యోగిభిర్ధ్యేయమూర్తి-
ర్దృష్టో రంగావతారే హరిరమరగణానందకృత్ పాతు యుష్మాన్ ॥ (శ్రీకృష్ణకర్ణా.2-103)

మల్లులచేఁ బర్వతము వంటి వాఁడుగా; తక్కిన జనులచే బాలుఁడుగా; స్త్రీలచే మన్మథుఁడుగా; గొల్లలచే సామాన్య పురుషుఁడుగా; స్వర్గము నందలి యింద్రునిచే నూహ కందని విశ్వవిగ్రహుఁడుగా; భయముతోఁ జూచుచున్న కంసునిచేఁ గోపించిన యముఁడుగా; యోగులచే ధ్యానము చేయఁదగిన భగవంతుఁడుగా యుద్ధరంగములో వీక్షింపఁబడినవాఁడు దేవతాసమూహమున కానందము గూర్చువాఁడు నగు శ్రీకృష్ణుఁడు మిమ్ము రక్షించుఁగాక!

శ్లో॥ **కామిన్యః కుసుమాస్త్రవిభ్రమధురీసర్వస్వసారాస్పదం**
సంసారాహితశోకశీర్ణహృదయాః కారుణ్యవారాన్నిధిమ్ ।
మల్లాః కల్పవిరామకాలవిలసత్కాలాగ్నిరుద్రాకృతిం
ముగ్ధం దుగ్ధగళం శిశుం చ పితరౌ గోపాస్సఖాయం స్వకమ్ ॥

శ్లో॥ **తత్త్వం దుర్గమమాగమాగమశిఖాశాఖాప్రవాళం బుధాః**
కంసః కాలమకాలజం స్వకమలాలీలాపలాయావహమ్ ।
సారం కించన పూర్ణపాత్రమపరే గోపైస్సమర్ప్యం విభో-
శ్శౌరిం రంగగతం తదా బుబుధిరే రామం చ కామోపమమ్ ॥ (చం.భాగ.189-190)

స్త్రీలు మన్మథునిగా; సంసారులు దయాసముద్రునిగా; మల్లులు ప్రళయకాలరుద్రునిగా; తల్లి-దండ్రులు క్షీరకంఠుఁడగు పసిబాలునిగా; గోపకులు మిత్రునిగా; పండితులు పరమతత్త్వముగా; కంసుఁడకాలమృత్యునిగా; సామాన్యజనులు నందాదులచే నీయఁబడిన బహుమానమునుగా రంగావతారము చేసిన శ్రీకృష్ణుని భావించిరి. బలరాముని జూచి కూడ నిట్లే తలంచిరి.

ఈ శ్లోకము ఉల్లేఖాలంకారమునకుఁ జక్కని యుదాహరణము. చంపూభాగవతశ్లోకములలో నవరసములు ధ్వనించుచున్నవి.

శ్రీశ్రీహర్షుఁడు :

శ్లో॥ **అన్యదస్మి భవతీం న యాచితా । వారమేకమధరం ధయామి తే ।**
ఇత్యసిస్వదదుపాంశుకాకువాక్ । సోపమర్దహఠవృత్తిరేవ తమ్ ॥ (నైషధ - 18-59)

ఇది నలదమయంతుల కామకేళీ వర్ణనము.

ఓ ప్రియా! నిన్నింతకు మించి దేనినిమ్మని యడుగను. ఒక్క మాఱు నీ క్రింది పెదవిని చప్పరించెదను. అని మెల్లమెల్లగాఁ గాకూక్తులతో దైన్యముగాఁ బ్రార్థించుచు నలుఁడు హఠాత్తుగా దమయంతిని గాఢముగాఁ గౌఁగిలించుకొని యధరపానము గావించెను.

శ్లో॥ **స్పృశామి తే సుందరి! వారమేకం । పయోధరౌ నాస్మి తు యాచితాఽన్యత్ ।**
ఏవం నటిత్వా వినయం స మాయీ । ప్రసహ్య జగ్రాహ కుచౌ మృగాక్ష్యాః ॥ (చం.భాగ.3-97)

ఇది గోపీకృష్ణుల రతిక్రీడా వర్ణనము.

ఓ సుందరీ! నీ స్తనముల నొక్కమాఱు నిమురుదును. ఎక్కువ గట్టిగా నొక్కి మర్దింపను. మఱియింక దేనిని యాచింపను. అని వినయము నటించి మాటలలోఁబెట్టి మాయావియైన శ్రీకృష్ణుఁడు బలాత్కారముగా నొక గుబ్బలాఁడి గబ్బి చన్నుల నొడిసి పట్టుకొనెను.

అనంతభట్టు : అనంతభ ట్టభినవకాళిదాసునకుఁ బ్రతిస్పర్ధి. ఇద్దఱు పోటీపడి భారత - భాగవత చంపువులు రచించినారఁట!

శ్లో॥ కల్యాణం వో విధత్తాం కరటమదధునీలోల కల్లోల మాలా
ఖేలల్లోలంబకోలాహలముఖరిత దిక్చక్రవాలాంతరాళమ్ ।
ప్రత్నం వేదండరత్నం సతతపరిచలత్కర్ణతాళప్రరోహ-
ద్వాతాంకూరాజిహీర్వాదరవివృతఫణాశృంగభూషాభుజంగమ్ ॥ (చం.భార.1-1)

ఇది చంపూభారతములోని వినాయక ప్రార్థనము.

శ్లో॥ కల్యాణం నః ప్రభూతం కలయతు లలితాలాపశైలేశబాలా-
లీలాజాలానుకూలా శిశిరకరకలాభానుమాలాజటాలా ।
భద్రా శేషాహిభూషా పరికలితసుధాపూరధారానుకారా
ఏషా ముద్రా వినిద్రా పురహరణవిధౌ కాఽపి కారుణ్యపూర్ణా॥ (చం.భాగ.1-1)

ఇది చంపూభాగవతములో శివస్తోత్రము.

చంపూభాగవతము లోని కొన్ని గద్యములు బాణుని కాదంబరీ శైలిలో శ్లిష్టోపమలతో సాగినవి.

రెండు మూఁడు తావులలోఁ దెలుఁగు కవుల ప్రభావము కూడఁ గలదు.

(1) **పోతన :**

తే॥గీ॥ మగువలమె? మేము మన్మథమన్మథునకు (భాగ.10-1-1463)

శ్లో॥ అయి మన్మథ మన్మథస్త్వయా। (చం.భాగ.3-117)

శ్రీకృష్ణుఁడు మన్మథమన్మథుఁడని పోతన వలెనే యీ కవియుఁ జెప్పినాఁడు.

(2) **శ్రీనాథుఁడు (15శ.) :**

సీ॥ గగన కల్లోలినీ కల్లోల మాలికా - హల్లీసకములతో నవఘళించి. (శృం.నై.1-37)

గద్యము : గగనకల్లోలినీ కల్లోలమాలికా కలకల విడంబశౌండ నిర్ఝర జయడిండిమాడంబరేషు । (చం.భాగ.1-83)

(3) ప్రాస నియమము : తెలుఁగు కవుల వలె నొక శ్లోకములోఁ బ్రాసనియమము పాటించినాఁడు.

శ్లో॥ పూతనా తదను నందమందిరం । పాతనాయ సకలార్భసంతతేః ।
యాతనాసు నిపుణా సమాయయౌ । చేతనార్దనపరాయణాశయా ॥(చం.భాగ.1-137)

కొన్ని చిన్న దోషములు

ఈ కావ్యములో రెండు మూఁడు చిన్న దోషములు దొరలినవి. ఇవి యంత పట్టించుకొనఁదగినవి కావు గాని పరిహరింపఁదగినవే.

(1) **శ్లో॥ భద్రా శేషాహిభూషా పరికలితసుధాపూరధారానుకారా**
ఏషా ముద్రా వినిద్రా పురహరణవిధౌ కాఽపి కారుణ్యపూర్ణా॥ **1**

ఈ మొదటి పద్యమునందే 'ధారానుకారా + ఏషాముద్రా' యనుచోట సంధి చేయలేదు. సంస్కృత శ్లోకములలోఁ బూర్వార్ధమునకు నుత్తరార్ధమునకు ననఁగా రెండు, మూఁడు పాదములకు సంధి చేయుట దోషము.

'యతిః సర్వత్ర పాదాంతే శ్లోకార్ధే తు విశేషతః' 1,2 పాదములకు; 3,4 పాదములకు సంధి చేయక పోవుట దోషము.

శ్లో॥ సంహితైక పదే నిత్యా నిత్యా ధాతూపసర్గయోః ।
నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సా వివక్షామపేక్షతే ॥

ఇక్కడ వాక్య మనఁగా గద్యవాక్యమే కాని పద్యవాక్యము గాదు. శ్లోకవాక్యములో విసంధి నాలంకారికు లంగీకరింపరు. కాఁబట్టి 'హ్యేషాముద్రా వినిద్రా' యని యుండవలయును.

(2) **శ్లో॥ జ్వాలామాలావలయితమిదం చక్రమాక్రమ్య సౌభం**
క్షోభం నీత్వా సరయమనయద్బంధురం సింధురంగమ్ ।
సత్యా స త్యాజితోఽస్త్రా రిపురపి వపుషా శీర్యతా శౌర్యతాపై-
ర్భూరే శౌరౌ గణేయా గుణగణశరణే వారణా వైరిణాం ను ॥ (6-19)

ఇందలి పూర్వార్ధము మందాక్రాంత (మ-భ-న-త-త-గగ).

'మందాక్రాంతా జలధిషడగైర్మ్భౌనతే తాద్గురూ చేత్' - అని లక్షణము.

ఉత్తరార్ధము స్రగ్ధర (మ-ర-భ-న-య-య-య)

'మ్రభ్నైర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయమ్' - అని లక్షణము.

రెండు భిన్నవృత్తముల నొకే శ్లోకములోఁ గలుపుట దోషమే.

లేక దీని నింద్రోపేంద్రవజ్రామేళనము వలన నేర్పడిన యుపజాతి వలె గ్రహింపవలెను.

శ్రీశంకర భగవత్పాదాచార్యులు మాండూక్యోపనిషద్భాష్య ప్రారంభములో నిట్టి దానిని వాడినారు.

శ్లో॥ యో విశ్వాత్మా విధిజవిషయాన్ ప్రాశ్య భోగాన్ స్థవిష్ఠాన్
పశ్చా చ్చాన్యాన్ స్వమతి విభవాన్ జ్యోతిషా స్వేన సూక్ష్మాన్ ।
సర్వానేతాన్ పునరపి శనైస్స్వాత్మని స్థాపయిత్వా
హిత్వా సర్వాన్ విశేషాన్ విగతగుణగణః పాత్వసౌ న స్తురీయః ॥

శ్రీరామకర్ణామృతములోఁగూడ నిట్టి శ్లోకములు గలవు.

అందు వల్లనే శ్రీబెల్లంకొండ వారు–

'అత్ర స్రగ్ధరా – మందాక్రాంతయోర్వృత్తయోః సంకరః । వృత్తరత్నాకరకారాదిభిరభ్యుగత ఏవాయమ్। – అని చెప్పి –

శ్లో॥ శౌర్యోష్మాభిఃద్రుతతనురరిర్బాణపాతాద్గతాసు
ర్గణ్యౌ శూరే భగవతి హరే వారణా వైరిణాం ను ॥

అని సవరణ సూచించినారు.

(3) ప్రకాశ మానంద మముష్య తత్త్వమ్ (1-126)

ఇక్కడ – ఆనంద శబ్దము నపుంసకలింగముగాఁ బ్రయోగింపఁబడినది. ఆనందశబ్దము పుంలింగము.

'స్యాదానందథు రానందః' – అని యమరము.

'ఆనందశబ్దస్య క్లీబత్వేఽయమేవ కవిః ప్రమాణమ్' – అని వ్యాఖ్య.

ఇది తప్పనియే బెల్లంకొండ వారి భావము.

'సత్కార్య ఇవోత్తమశ్లోకగర్భే' – 'సత్ప్రబంధమివ విదర్భసుదృక్ ఫణితిరీతిబద్ధా' (5-2) అని కవియే స్వయముగాఁజెప్పి నట్లుగా నీచంపూభాగవతమంతయు నుత్తమశ్లోకగర్భమే. ఆద్యంతము వైదర్భీరీతి సమన్వితమే.

ఈ చంపూభాగవతమును **సత్యవోలు సోమసుందరకవి** సుందరముగాఁదెనిఁగించినాఁడు.

దీనికి సంస్కృతములో రెండు వ్యాఖ్యానములు వెలసినవి.

మొదటిది 'రత్నావళి'. రెండవది మంథరము.

మోక్షగుండము – అక్కయసూరి

ఇతఁడు '**మహోపాధ్యాయ**' పక్షధర యెల్లనార్యుని శిష్యుఁడు. మేనల్లుఁడు. చంపూభాగవతమునకు 'రత్నావళి' యను వ్యాఖ్యను రచించినాఁడు.

శ్లో॥ వెల్లాలకులవారాశిజాతశీతాంశునామునా ।
కాళిదాసేన నవ్యేన గీతం శ్రోత్రనభఃకృతమ్ ॥

శ్లో॥ కాళిదాసస్య నవ్యస్య నిసర్గమధురా గిరః ।
టీకా రత్నావళీ భూషా తథాప్యాసామ్ భవత్యసౌ ॥

ఈ చంపూకర్త నవ్యకాళిదాసని, వెల్లాలకులవారాశి శీతాంశువని యక్కయ సూరి చెప్పినాఁడు.

శ్లో॥ గురూన్ ప్రజ్ఞాజితగురూన్ నమామ్యక్కయశాస్త్రిణః ।
ప్రవిష్టో నిగమాంతాబ్ధిర్యదనుగ్రహనౌకయా ॥

శ్లో॥ ఉమామహేశ్వరజ్ఞేన వెల్లాల కులజన్మనా ।
క్రియతే నిర్గుణబ్రహ్మ మీమాంసాతత్త్వచంద్రికా ॥

అక్కయశాస్త్రి తన గురువని వెల్లాల యుమామహేశ్వరశాస్త్రి తన తత్త్వచంద్రికలోఁ జెప్పినాఁడు. కాఁబట్టి వెల్లాల యుమామహేశ్వరశాస్త్రియే ప్రస్తుత చంపూభాగవతకర్త.

మోక్షగుండము – వెల్లాల రాయలసీమలోని కర్నూలు – కడప మండలములలోని గ్రామములు.

శ్లో॥ గూఢా భాట్టనిబంధఘట్టసరణి స్తంత్రం గురోర్యంత్రితం
కోణం కాణభుజీ భజత్యతిభయాత్ పాతివ్రతీం సాహితీమ్ ।
వైయాసక్యనురాగిణీ మయి గిరాం గుంభశ్చ కౌంభీనసః
వ్యాఖ్యాతుం నవకాళిదాసకవితామ్ భీతిస్తథాప్యస్తి మే ॥

భాట్ట – ప్రాభాకర మీమాంసలు; కాణాదతర్కము; వ్యాస వేదాంతము; మహాభాష్యాంతవ్యాకరణము వశమగుటయే కాక పతివ్రత వలె సాహితి కూడ వెంటఁబడిన యక్కయ్యసూరికే వ్యాఖ్యానము వ్రాయుటకు భయము కల్గినదన్నచో భాగవత చంపూగాంభీర్యము నేమని వివరింపఁగలము? వాత్సల్యముతో శిష్యుని కావ్యముపై గురువు వ్యాఖ్య రచించుట గొప్ప విషయమే. ఇది సంస్కృతవాఙ్మయచరిత్రలోఁ గ్రొత్త విషయము కాదు. శిష్యుఁడగు హస్తామలకుఁడు చెప్పిన హస్తామలకీయమునకు శ్రీశంకరభగవత్పాదాచార్యులు వ్యాఖ్య రచించినారు కదా! తాను వ్యాఖ్యానించుటకుఁ దగిన శిష్యుని కృతి లభించుట, తన కావ్యమునకు వ్యాఖ్య వ్రాయుటకు గురువే పూనుకొనుట యుభయులకు గర్వకారణమే. శ్రీ బెల్లంకొండ వారి వ్యాఖ్యకు రత్నావళియే మార్గదర్శిని.

శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయకవి (1875 – 1914)

ఈ విద్వత్కవిశేఖరు లవతారపురుషులు. సకల శాస్త్రపారావారపారీణులు. సరసకావ్యనిర్మాణ చతురులు. ద్వైతాద్వైతవిశిష్టాద్వైత మతత్రయమర్మవేత్తలు. స్వప్నసాక్షాత్కారములో శ్రీహయగ్రీవ స్వామిచేతనే మంత్రోపదేశము నొంది వేదాద్రిలోఁ దపస్సుచేసి భగవత్సాక్షాత్కారమునొంది సకల విద్యలు కరతలామలకము గావించుకొన్న సిద్ధపురుషులు. శతాధిక గ్రంథకర్తలు. అపర శంకరులు.

శ్రీరామరాయకవి స్వస్తిశ్రీ యువనామ సంవత్సర మార్గశీర్షామావాస్య (27–12–1875) నాఁ డవతరించిరి. గుంటూరు మండలము నందలి నరసరావుపేఁట సమీపమున నున్న **'పమిడిపాడు'** గ్రామము నివాసస్థలము. వీరు ఋగ్వేదులు. ఆశ్వలాయన సూత్రులు. భారద్వాజ గోత్రులు. శ్రీమతి హనుమాయమ్మగారు, శ్రీమోహనరావుగారు జననీజనకులు. ఆదిలక్ష్మి భార్య. రత్నమాచార్యులు మతగురువులు. పురిఘళ్ల రామశాస్త్రిగారు వ్యాకరణగురువులు. పురిఘళ్ల సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు తర్కశాస్త్ర గురువులు. తక్కిన విద్యల కన్నింటికి శ్రీహయగ్రీవుఁడే పరమగురువు.

గ్రంథ సంపద

శ్రీ బెల్లంకొండ వారు నిత్యజీవితములో సంపన్ను లైనట్లే వాఙ్మయజీవితములో బహుగ్రంథ నిర్మాణసంపద గలవారు. సుమారు 145 గ్రంథములు రచించిరి.

(1) **అష్టకములు :**

(1) అద్వైత (2) అమరావతీశ్వర (3) అశ్వత్థ (4) అంబా (5) అగ్ని (6) ఆత్మ (7) ఆర్యా (8) ఆశయహితోపదేశ (9) ఆంజనేయ (10) ఈశ్వర రూప సంగ్రహ (11) ఉపనిషత్ (12) కవితా

(13) కుమారస్వామి (14) కోటీశ (15) గణపతి (16) గురు (17) గోదావరీ (18) గంగా (19) చంద్ర (20) జననీ (21) జయ (22) తులసీ (23) త్రిమూర్తి (24) ద్వైతాద్వైతవిశిష్టాద్వైత సాంఖ్యాచలమతసమ్మత (25) పినాకినీ (26) భగవద్గీతా (27) భగవత్సంబోధన (28) భగవద్భజన (29) భాగవత (30) భూమి (31) మనస్సంబోధన (32) మాయా (33) మురహర (34) రమారాధా (35) రామస్మరణ (36) రామ (37) లక్ష్మీ (38) వాయవ్య (39) విజయ (40) విమతఖండన-పూర్వకాద్వైత (41) విష్ణుభక్తి (42) వేదాద్రిసాలగ్రామనృసింహ (43) వేంకటనాథ (44) శివ (45) శివ భుజంగప్రియద (46) శేష (47) శ్రీకృష్ణ (48) శ్రీదత్తాత్రేయ (49) శ్రీవేదాద్రి యోగానందనరసింహ (50) శ్రీవ్యాస (51) శ్రీశంకర (52) శ్రీహయగ్రీవ పదానుపేక్షా (53) సాగర (54) సాలగ్రామ (55) సూర్య (56) సోమసుందర (57) హనుమద్ (58) హయగ్రీవ (59) హయరాజ (60) హిరణ్యగర్భాష్టకములు.

(2) **స్తోత్రములు :**

(1) జనార్దన స్తుతి (2) ప్రదక్షిణ స్తవరాజము (3) రమావల్లభరాయ (4) వీరరాఘవ (5) శివ (6) సరస్వతీ స్తుతులు (7) హయగ్రీవనవరత్నమాల (8) హయగ్రీవపంచవింశతి.

(3) **అష్టోత్తరశతనామస్తోత్రములు :**

(1) మత్స్య (2) కూర్మ (3) వరాహ (4) నరసింహ (5) వామన (6) పరశురామ (7) రామ (8) శ్రీకృష్ణ (9) బుద్ధ (10) కల్కి (11) హయగ్రీవాష్టోత్తర శతనామావళులు. ఇవి యన్నియు నాద్యాక్షర నియమము గలవి. సవ్యాఖ్యానములు.

(4) **సహస్ర నామస్తోత్రములు :**

(1) పరమాత్మ (2) విష్ణు (3) హయగ్రీవ సహస్ర నామములు. ఇవి కూడ నాద్యాక్షర నియమము గలవి. సవ్యాఖ్యానములు.

(5) **గద్యము :** (1) విశ్వరూపగద్యము

(6) **దండకములు :** (1) హనుమద్ (2) హయగ్రీవ దండకములు.

(7) **శతకములు :** (1) రమావల్లభరాయ (2) హయగ్రీవ శతకములు

(8) **కావ్యములు :** (1) కవిభూషణ (2) కృష్ణలీలాతరంగిణీ (3) గరుడసందేశ (4) రమాపరిణయ చంపూ (5) రుక్మిణీపరిణయచంపూ (6) విష్ణు విజయ (7) సమస్యారత్నాకర (8) సముద్ర మథన (9) సుమనోమనోరంజనములు.

(9) **భాణము :** (1) కందర్పదర్పవిలాసము.

(10) **వ్యాఖ్యాన గ్రంథములు :** (1) కృష్ణోద్ధవ సంవాద (2) భాగవత చతుః శ్లోకీ (3) చంపూ భాగవత (4) మురారి నాట

(11) **వ్యాకరణము :** (1

(12) **ధర్మ శాస్త్రము :** (1 [illegible]

(13) **వేదాంత గ్రంథములు :** (1) అద్వైత విజయము (2) అద్వైతామృతము (3) అద్వైతాన్యమత ఖండనము (4) దేహ – దేహి భావ నిర్మూలనము (5) మోక్షప్రాసాదము (లోకాయతాది యోగాంతమత ఖండనము) (6) వేదాంత కౌస్తుభము (7) వేదాంతతత్త్వామృతము (8) వేదాంత దీపిక (9) వేదాంత నిశ్చయము (10) వేదాంత ముక్తావళి (11) వేదాంత దినకరము (ముక్తావళీ వ్యాఖ్య) (12) వేదాంత సంగ్రహము (13) శంకరాశంకరాభాష్య విమర్శము (14) శారీరక చతుస్సూత్రీ విచారము (15) శ్రీ భగవద్గీతా భాష్యార్క ప్రకాశము (16) సిద్ధాంత సింధువు (శ్రీ మధుసూదన సరస్వతి సిద్ధాంతబిందు వ్యాఖ్య)

(14) **వివిధ విషయ గ్రంథములు :** (1) కామ మీమాంస (2) త్రిపురాసుర సంహారాంతరార్థ ప్రతిపాదనము (3) త్రిమత సమ్మతము (4) ధన వర్ణనము (5) ధర్మ ప్రశంస (6) నియోగి – వైదిక హితోపదేశము (7) బ్రాహ్మణ శబ్ద విచారము (8) భారతాంతరార్థవర్ణనము (9) ముక్తాహారలత (10) రామాయణాంతరార్థశ్లోక త్రయము (11) విద్యార్థవిద్యోతనము (12) వైజయంతి.

బెల్లంకొండ వారి గ్రంథములలో సుమారు 30 మాత్రమే ప్రకటింపఁబడినవి. కొన్ని యముద్రితములు. కొన్ని యలభ్యములు. కొన్ని నామమాత్రావశిష్టములు. (1) చిదానందాష్టకము (2) వేదాంతదీపిక – వ్రాఁత ప్రతులు నా యొద్దఁగలవు. వీలును బట్టి పాఠకుల కందింతును.

ప్రస్తుత గ్రంథము వీరి చంపూభాగవత వ్యాఖ్యానము – మంథరము. ఇది సుమారు 500 పుటల గ్రంథము. శుభకృత్ కార్తిక కృష్ణ దశమినాఁడారంభింపఁబడినది. మాఘశుద్ధాష్టమి నాఁడు ముగింపఁ బడినది. ఈ శుభకృత్తు 1902 సంవత్సరము. సుమారు 63 దినములలో నింత గ్రంథమును రచించిన వీరి బుద్ధి కౌశల్యము, రచనా నైపుణ్యము నూహాతీతములు.

మంథరము మంథరమే

మంథర పర్వతము పాలసముద్రమును మథించి యమృతమును దీసినట్లుగా నీ మంథర వ్యాఖ్యానము చంపూభాగవతాబ్ధిని జిలికి సాహిత్యపీయూషమును వెలికిఁదీసినది.

ఈ వ్యాఖ్యాన మంతయు మల్లినాథుని శిశుపాలవధ – సర్వంకషా పద్ధతిలో సాగినది. ముందుగా దండాన్వయక్రమములోఁ బ్రతి పదమునకు నర్థము చెప్పినారు. విశేష పదములకు నర్థము నిర్ణయించుటలో నిఘంటువు లుదాహరించినారు. ప్రయోగవిశేషములకు వ్యాకరణసూత్రములు ప్రదర్శించినారు. శ్లోకమునందలి విశేషము లనన్నింటిని బరిశీలించినారు. అలంకారములు, ధ్వనులు విస్తరముగా వివేచించినారు.

ఛందో నిరూపణములో మాత్రమొక్క మొదటి శ్లోకములో స్రగ్ధర యని చెప్పి లక్షణము నుదాహరించి రెండవ శ్లోకము మొదలుకొని వృత్తనామములను లక్షణములను జెప్పలేదు. ఇది కొంత లోపమే.

(1) **నిఘంటువులు :**

దీనిలోఁ బ్రచారములో నున్న యమర – విశ్వ – వైజయంతీ – రత్నమాలాది నిఘంటువులే కాక యజయ – ధనంజయ – పంచాశన్నిఘంటుసార – ప్రతాప – భాస్కరాది నిఘంటువు లుదాహరింపఁ బడినవి.

(1) 'అహిర్బుధ్న్యో జటాటీరో జటాజూటోఽగ్నిలోచనః' ఇతి పంచాశన్నిఘంటుసారః (1-2)
(2) కూరమ్ = అన్నమ్; ('కూర మహోర' మిత్యన్న పర్యాయేష్వజయః (2-19)
(3) యావత్సంవత్సం = యావత్సంవత్సరమ్ 'సంవత్సః శారదో వత్స' ఇతి నిఘంటుసారే (2-76)
(4) 'చక్రీ కృష్ణే కులాలేఽహౌ' - ఇతి భాస్కరః (2-96)
(5) 'సంధా సంధానసీమయోః' - ఇత్యమరశేషః (3-39)
(6) 'క్షేత్రం కేదారే సిద్ధస్థాన శరీరయోః' - ఇతి ప్రతాపః (4-143)
(7) 'దో ర్దోషా చ భుజో బాహుః' - ఇతి ధనంజయః (5-121)

మొదలైనవి. భాస్కరుఁడెక్కువ మాఱు లుదాహరింపఁబడినాఁడు. పంచాశన్నిఘంటుసార - ప్రతాప - భాస్కరాది నిఘంటువులు వీరి కెట్లు లభించినవో!

(2) **అలంకారములు :**

శ్లో॥ గుణైరనవలంబితాం నియమిచిత్తడోలాం గమా-
గమత్యజమణీయసీమసదనుచ్ఛభూతాశ్రితామ్ ।
జగద్గురురపి శ్రితస్స్వయమవాప యస్సంమదం
చలాధృతగుణా గురుర్న కిము తస్య డోలా ముదే ॥ (2-2)

శ్రీకృష్ణుఁడు యోగుల మన స్సనెడు నుయ్యెల నాశ్రయించి నాఁడు. గుణములచే (త్రాళ్ళచే) కట్టఁబడనిది, గమనా గమనములు లేనిది, యణువువలెఁజిన్నది (న్యాయమతములో మన స్సణుపరిమాణము) - పండుకొనుటకుఁజాలనిది, సూక్ష్మ భూతములు గలది (క్షుద్ర జంతువుల కాశ్రయమైనది) యైన యోగుల మనస్సనెడి యుయ్యాలను జగద్గురువగు శ్రీకృష్ణుఁడాశ్రయించినాఁడు. ఊఁగుచున్న తొట్టె చిన్న పిల్లల కానంద మీయదా? యని భావము.

ఇక్కడ జగద్గురువు (జగత్తుకంటె బరువైనవాఁడు) శ్రీకృష్ణుఁడు చిన్న డోల నాశ్రయించినాఁడని యాధారాధేయములకు నానురూప్యము లేక పోవుటచే నధికాలంకారము. శ్రీకృష్ణుఁడు జగదీశ్వరుఁడని పరిహార ముండుటచే విరోధాభాసాలంకారము. జీవత్వాది విశేషణములచే సామాన్య డోల కంటె నియమిచిత్తడోలకు వ్యతిరేకము చెప్పుటచే వ్యతిరేకాలంకారము. చిత్త డోల - చిత్త మనెడి డోల యనుచోట రూపకాలంకారము. ఆలంబనము లేని గుణములు (త్రాళ్ళు) దోషములుగాఁ బ్రతిపాదించుటచే లేశాలంకారము. గుణములు లేని డోల సగుణమై యానందము నిచ్చునని వేఱే చెప్పనేల? (కిముత) అను కైముత్యముచే నర్థసిద్ధిని వర్ణించుటచే నర్థాపత్తి యలంకారము. జగ-దీశ్వరుఁడు కూడ దరిద్రుని వలె నల్పడోల నాశ్రయించి సంతోషించెనని చెప్పుటచే భగవంతుని యతిలుబ్ధత్వము ధ్వనించుచున్నది. వాస్తవమునకు భగవంతుఁడు పరమకారుణికుఁడని ధ్వని. ఈ విధముగా నీ శ్లోకములో వివిధాలంకారములకు సంసృష్టి - సంకరము మొదలగునవి యూహింపవలెను.

ఇది యలంకారసంక్షేపనిరూపణము.

శ్లో॥ యం బ్రహ్మచర్యాన్నిజసూత్రలబ్ధా । త్ప్రాగేవ గోపప్రమదాంగసంగాత్ ।
భేజే గృహస్థాశ్రమమేష శౌరి । స్స ఏష వాత్స్యాయనసూత్రసిద్ధః ॥ (4-39)

శ్రీకృష్ణుఁడు - ఆశ్వలాయనాది స్వగృహ్యసూత్రలబ్ధమగు బ్రహ్మచర్యాశ్రమమునకు ముందే గోపికాంగసాంగత్యముచే గృహస్థాశ్రమము నొందినాఁడు. ఇది గృహ్యసూత్ర విహితము కాకపోయినను వాత్స్యాయన కామసూత్ర సిద్ధము.

ఇక్కడ నుపనయనమునకు ముందుగానే గృహస్థాశ్రమము స్వీకరించుట ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధమైనను వాత్స్యాయన సూత్రముచే సిద్ధించిన దని ప్రామాణికత్వమును జెప్పుటచే శబ్దప్రమాణాలంకారము. ఈ ప్రమాణాలంకారములు కువలయానందములోఁజెప్పఁబడినవి.

ఈ విధముగా నలంకార నిరూపణములో మంథర వ్యాఖ్య మాఘ సర్వంకషను మించిపోయినది.

(3) **ధ్వనులు :**

శ్లో॥ కల్యాణం నః ప్రభూతం కలయతు లలితాలాపశైలేశబాలా (1-1)

ఈ ప్రారంభ శ్లోకములో స్త్రీలింగ విశేషణములతో శివుఁడు స్తుతింపఁబడినాఁడు.

మనోజ్ఞములైన సంభాషణములు గల హిమవత్ కుమారి యొక్క లీలా సమూహమునకనుకూలమైన స్థానమైనది, చంద్ర కిరణములచే దట్టమైన జటాజూటముగలది, యాదిశేషుఁడలంకారముగాఁగలది, యమృత పూర్ణ ప్రవాహమునను కరించునది, త్రిపురాసుర సంహార విధియందు జాగరూకమైనది, దయారసముచే వ్యాపించినది, భద్ర గుణములు గలది యగు నొకానొక యనిర్వచయనీయమైన ముద్ర (శివుఁడు) మాకు నెక్కువ కళ్యాణము కలుగఁజేయుఁగాక! యని దీని భావము.

మొట్టమొదటఁగల్యాణ శబ్దము శుభప్రదము. భూవాచకమగు మగణము శుభమైనదే. 'లలిత' పదముచేఁ బార్వతీదేవి లోకోత్తర సౌందర్యము 'ఆలాప' శబ్దముచే మృదుమధుర మంజుభాషిణీత్వము ధ్వనించుచున్నవి. 'శైలేశబాల' యనుటచే గొప్ప కులమునందుఁబుట్టినదని ధ్వనించుచున్నది. పార్వతీ లీలాజాలానుకూలయనుటచేఁ బార్వతికంటెఁబరమేశ్వరుఁడెక్కువ యందగాఁడని ధ్వనించుచున్నది. బాలా పదముచే పార్వతి సౌకుమార్యము ధ్వనించుచున్నది. పార్వతీసాన్నిహిత్య ప్రతిపాదనముచేఁ బార్వతీసమేతుఁడైన శివుఁడే సేవ్యుఁడని ధ్వనించుచున్నది. శిశిర (చల్లని) పదముచే భక్తుల తాపము నివారించుటలో సమర్థమైనదని ధ్వనించుచున్నది. శేషనాగము భూషగాఁగలదనుటచే శివుని సర్వాతి శాయిత్వము ధ్వనించుచున్నది. ఆదిశేషుఁడు మల్లెదండవలె నున్నాఁడని యతని పడగల యందలి మణులెఱ్ఱ కలువలవలె నున్నవని యిది లౌకికములగు ముత్యాలదండలకంటె విలక్షణమైనదని ధ్వనించుచున్నది. విషధరమును గూడ హారమువలె నాదరించుటచే శివుఁడే శరణు పొందఁదగినవాఁ డని ధ్వనించుచున్నది. అమృతధార ననుకరించువాఁడనుటచే శివుఁడమృతమువలెఁ దెల్లనివాఁడని ధ్వనించుచున్నది. సుధాపూరమే పురుషాకారమైనదని శివుఁడు కాఁడని యుపహ్నుతాలంకారము ధ్వనించుచున్నది. త్రిపురాసురులను సంహరించుటలో నిద్రలేని వాఁడనుటచే శివుని మహాపరాక్రమము ధ్వనించుచున్నది. కారుణ్యపూర్ణుఁడని పూర్ణశబ్దముచే శివునియచలత్వము ధ్వనించుచున్నది. ఇందలి స్త్రీలింగ విశేషణములచే శివుని యర్ధనారీశ్వరత్వము ధ్వనించుచున్నది. కల్యాణము గలిగించుఁగాక! యనుదానిచే శివుఁడు సర్వమంగళ ప్రదుఁడని, బంగారము (కల్యాణమక్షయే స్వర్ణే కల్యాణమ్మంగళేఽపిచ - విశ్వము) నిచ్చుఁగాక యను దానిచే సర్వసంపత్ప్రదుఁడని ధ్వనించుచున్నది - అని యీ శ్లోకమునకనేక ధ్వనులను నిరూపించినారు.

ఈ శ్లోకములోఁగావ్యార్థ సూచనము గలదని దీనికి శ్రీకృష్ణ పరముగా నర్థము చెప్పినారు. 'శేషాహి భూషా' యను దానిచే బలరామావతారము సూచింపఁబడినది. ఏరేశబాలయనఁగా లక్ష్మి యని యర్థము. 'రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణ జన్మని' యను విష్ణుపురాణవచనముచే లక్ష్మీదేవి రుక్మిణిగా జన్మించినదని రుక్మిణీలీలాజాలానుకూలుఁడు శ్రీకృష్ణుఁడని సూచింపఁబడినది.

ఇందలి లా – షా – రా – ద్రా వర్ణములెక్కువగా వచ్చుటచే వృత్త్యనుప్రాసము. లీలా జాలమునకనుకూలమైనదని యానురూప్యమును వర్ణించుటచే సమాలంకారము. శిశిరకర కిరణములకు జటాత్వము నారోపించుటచే రూపకాలంకారము. సుధాపూరమను విశేషణములో నుపమాలంకారము. గమ్యత్వముగాఁ జెప్పఁదలఁచిన శివునకంతకంటె నందమైన రూపాంతరముచేఁజెప్పుటచేఁబర్యాయోక్తా-లంకారము. ఈ విధముగా నీయలంకారములకు నంగాంగిభావముచే సంకరము.

ఇదే రీతిగా నీ కావ్యమునందలి ప్రతిశ్లోకమునందు ధ్వని నిరూపణమెక్కువగాఁగలదు.

ఈ మంథర వ్యాఖ్యానమును నిశితముగా నభ్యసించినచో నలంకారశాస్త్రము, ధ్వని ప్రపంచము సర్వము నవగతమగును. అందువల్లనే వ్యాఖ్యానారంభములో నీకావ్యకర్త 'శ్లేష – యమక – ధ్వని చక్రవర్తి'యని చెప్పినారు.

(4) **రసములు :**

శ్లో॥ కామిన్యః కుసుమాస్త్రవిభ్రమఝరీసర్వస్వసారాస్పదం... (3-189,190)

ఈ రెండు శ్లోకములలోఁ గంస సంహారమునకు రంగప్రవేశము చేసిన బలరామకృష్ణులు వర్ణింపఁ బడినారు.

కామినులు మన్మథవిలాసప్రవాహసర్వస్వస్థానమని భావించినారు. స్త్రీలకుఁ గామోదయమైన దని భావము. దీని వలన శృంగారము ధ్వనించుచున్నది. సంసారదుఃఖవిదీర్ణమనస్కులగు వారు దయాసముద్రుఁడని భావించిరి. ఇచ్చటఁ గరుణము ధ్వనించుచున్నది. మల్లులు ప్రళయ కాలమునందు విజృంభించిన కాలాగ్ని రుద్రుఁడని భావించిరి. ఇక్కడ రౌద్ర – వీర – బీభత్సములు ధ్వనించుచున్నవి. దేవకీ వసుదేవులు పాలుత్రాగు పసిపిల్లలని భావించిరి. వత్సలరసము ధ్వనించుచున్నది. గోపాలకులు తమలో నాడుకొను మిత్రుఁడని భావించిరి. హాస్యము ధ్వనించుచున్నది. పండితు లుపనిషద్గోచరుఁ డని భావించిరి. శాంతము ధ్వనించు చున్నది. కంసుఁడు తన సర్వస్వము నపహరించుటకు వచ్చిన యకాలమృత్యువని భావించెను. భయానకము ధ్వనించుచున్నది. తక్కిన సామాన్యజనులు నందాదుల కర్పించుటకు యోగ్యమైన శ్లాఘ్యోపాయన మని భావించిరి. అద్భుతరసము ధ్వనించుచున్నది. ఇక్కడ నుల్లేఖాలంకారము వాచ్యము. రసములు ధ్వని.

(5) **కవి ప్రయోగ సమర్థనము** :

కొన్ని తావులలో మూలకర్త ప్రయోగములను సమర్థించినారు.

(1) **మత్సర్వస్వ! మదీయజీవిత! మమ ప్రాణ! (2-1)**

ఇక్కడఁ గవి ప్రాణమని యేకవచనములోఁ బ్రయోగించినాఁడు. రామరాయకవి – 'ప్రాణాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' అను కోశము ననుసరించి 'ప్రాణాః' అని బహువచనము వాడవలెను. కాని యొకే ప్రాణ ముపాధిభేదముచేఁ బ్రాణ – అపాన – వ్యాన – ఉదాన – సమాన సంజ్ఞలను బొందుటచే నేకవచనము కూడ సాధువే యని సమర్థించినారు. 'ప్రాణ' శబ్దము 'దార' శబ్దము వలె నిత్య బహువచనము కాదు. దారా శబ్ద మాకారాంతస్త్రీలింగము కూడఁ గలదు.

(2) **శ్రిత కృపాళుతాహేతుకమ్ (2-135)** – కృపాళు శబ్దమును మూలకర్త ప్రయోగించినాఁడు.

రామరాయకవి – 'కృపాళుః = దయాళుః' అని యర్థము చెప్పి 'స్పృహి – గృహి – పతి – దయి' మొదలగు వానికే 'ఆళుచ్' ప్రత్యయము విధింపఁబడినది. కృపి – ధాతువుపై 'ఆళుచ్' ప్రత్యయము రాదు. కాని 'స్యాద్దయాళుః కారుణికః కృపాళుః' అని యమరసింహుఁడు పఠించుటచే – 'కృపాం లాతీతి కృపాళుః – ఔణాదికము – ఉప్రత్యయమని సమర్థించినారు.

(3) **అత్యుచ్చం సకలాగమప్రణయినం విశ్రామభూమిం** (3-29) మూలకర్త 'విశ్రామ' శబ్దమును బ్రయోగించినాఁడు. కాళిదాసాదులు ప్రయోగించినారు. మల్లినాథుఁడు చాంద్రవ్యాకరణమును బట్టి సాధుత్వము చెప్పినాఁడు. ఇది యపాణినీయ మని వారి భావము. రామరాయకవి – 'మితాం-హ్రస్వః' అను దానిచే 'విశ్రమ' శబ్దమే సాధువు. 'విశ్రామ' మపశబ్దమని కాశికాకారుఁడు చెప్పినాఁడు. కాని 'వా చిత్తవికారే' యను సూత్రము నుండి 'వా' యను దానిని గైకొని విభాషాశ్రయణముచే వృత్తికారమతములో 'విశ్రామ' శబ్దము కూడ సుశబ్దమే యని సమర్థించినారు.

సిద్ధాంతకౌముదీ – తత్త్వబోధిని ననుసరించి విశ్రామ శబ్దము పాణినీయమే యని మేఘసందేశ పీఠికలో నేను సూచించితిని.

(6) **ప్రాచీన కవి ప్రయోగ ప్రదర్శనము :**

కొన్ని చోట్ల మూలమును సమర్థించుటకై మహాకవి ప్రయోగము లుదాహరించినారు.

(1) **ఆశ్లిష్టకమలాకరమ్** (2-59) : 'పీడింపఁబడిన లక్ష్మీదేవి చేయి గలవాఁడు = విష్ణువు' అని యర్థము చెప్పి 'పాణిగ్రహణ – పాణిపీడన' శబ్దములు రెండును గలవని నిరూపించుటకై

'పాణిపీడనమహం దమయంత్యాః' (నైషధ-5-99) – అను శ్రీశ్రీహర్షుని నైషధప్రయోగమును జూపినారు.

(2) **శిలీముఖపటలఝంకార** (2-108) – తుమ్మెదల ఝంకారములకు వ్యక్తభాషణత్వము కలదని చెప్పుట కవి సమయమని

'మధురమివ వదంతి స్వాగతం భృంగశబ్దైః' (నాగా-1-12) – అని శ్రీహర్షుని నాగానందము నుదాహరించినారు.

(3) **యశోఽపి తవ జృంభతి** (2-135) – జృంభతి ధాతువు పరస్మైపదము కూడఁ గలదని చెప్పుటకై 'తృష్ణే! జృంభసి పాపకర్మపిశునే' (భర్తృ- వైరాగ్య-2) అని భర్తృహరి ప్రయోగమును జూపినారు.

(4) **సుదృశో ద్విజతః శ్రుత్వా హరేరాపాతధీరభూత్** (4-93) '**శ్రుత్వా - అభూత్**' అనుచోట నసమాన కర్తృకములకుఁగూడ 'క్త్వా' ప్రత్యయము వచ్చునని చెప్పుటకై

శ్లో॥ అకృత్వా హేలయా పాదముచ్చైర్మూర్ధసు విద్విషామ్ ।
కథంకారమనాలంబా కీర్తిర్ద్యామధిరోహతి ॥ (శిశు-2-52) అని మాఘ ప్రయోగము చూపినారు.

(5) **కల్పలతేవ (విగతా?) జగదాదరణీయపల్లవానుషక్తా** (4-98) శ్రీకృష్ణుఁడు 'జగదాదరణీయజారు'ఁ డనుటకై 'జగదాదరణీయజారభావమ్' (శ్రీకృష్ణకర్ణా - 2-17) అను లీలాశుకుని ప్రయోగమును జూపినారు.

(6) **కవేరతనయేవ చోళదేశగతమధురతరపయోధరా** (4-98) కావేరీనది చోళదేశములోఁ బ్రవహించు చున్నదని చెప్పుటకై

శ్లో॥ ఖేలచ్చోళవధూవిధూతకబరీశైవాలితామన్వహం
పశ్యేమ ప్లవమానహంసమిథునస్మేరాం కవేరాత్మజామ్ । (సంకల్ప-1-34) అని వేదాంతదేశికుల శ్లోకము నుదాహరించినారు. **దేశికాచార్యులను** భగవచ్ఛబ్దముతో గౌరవించినారు.

(7) **కథం ను సామ్యం ద్విజగర్హితేన । బింబీఫలేనాస్తు తవాధరస్య ।** (6-113) ఆఁడువారి పెదవిని 'బింబాధర' మని, అధరబింబ మని కవులు చెప్పుదురు. అధరము = క్రింది పెదవి. బింబము = దొండపండు. **బింబాధర** మన్నప్పుడు బింబ మనెడి యధరమని, బింబమే యధరమని రూపకసమాసము. **అధరబింబ** మన్నప్పుడు - అధరం బింబమివ - దొండపండు వంటి పెదవి యని యుపమిత సమాసము. అధరబింబము - అధరీకృతబింబము. క్రిందు (తక్కువ) చేయఁబడిన బింబము గలది యన్నప్పుడు బహువ్రీహి సమాస మగును. రాధాదేవి యధరమునకు బింబము సాటిగాదని మూలకర్త చెప్పినాఁడు. ఇక్కడ నుపమిత సమాసము గాదని చెప్పుటకై-

శ్లో॥ అధరం కిల బింబనామకం, ఫలమస్మాదితి భవ్యమన్వయమ్ ।
లభతేఽధరబింబమిత్యదః, పదమస్యా రదనచ్ఛదం దధత్ ॥ (నైషధ - 2-27)

అని రామరాయకవి శ్రీశ్రీహర్షుని నైషధ శ్లోకము నుదాహరించినారు. దమయంతి (రాధ) పెదవి దొండపండు కంటె నెఱ్ఱనైనది, తియ్యనైనది యని ధ్వని.

(8) **శ్లో॥ స్నేహస్య పాత్రం హ్యధరో జడానాం । మాధుర్యమత్ర భ్రమమాత్రమూలమ్ ।**
ఇతి ద్వితీయాధరమాధురీణ । తత్త్వానభిజ్ఞాః ప్రలపంతి విజ్ఞే! ॥ (6-120)

స్త్రీల పెదవులు తియ్యగా నుండుట భ్రమ కాని ప్రమ కాదని చెప్పుటకై -

శ్లో॥ ప్రస్తౌతి విద్వానపి ప్రత్యక్షాం శుచిభస్త్రికాం స్త్రియమహో!
మోహస్య దుశ్చేష్టితమ్। (భర్తృ-శృంగార-41) అని భర్తృహరి నుదాహరించినారు.

ఇది శ్రీకృష్ణుఁడు రాధాదేవి యధరమును వర్ణించుచుఁ బలికిన వచనము. స్నేహపాత్రమైన ప్రమదాధరములోఁ దీపి కలదనుట భ్రమమాత్ర మని జడులగు వేదాంతులు చెప్పుచున్నారు. భార్యాధరమాధుర్యము చవి చూడక ప్రలాపములు పలుకు వేదాంతులే జడు లని దీని భావము.

లేక – 'అధరమ్ మధురమ్' (వల్లభాచార్యులు) అని పలుకువారు జడులు కారు. వీరు జడులని యెవరు చెప్పుదురో వారే జడులని జడుల యందు జడత్వము నిషేధింపఁబడుటచేఁ బరిసంఖ్యాలంకార మని – రామరాయకవి చెప్పినారు.

(9) **శ్లో॥ ఆచ్ఛాదయిష్యామ్యహమాశయా తే । నితంబమేతత్త్యజ కిం దుకూలమ్ ।**
దిగంబరత్వం కిమవాప్య ముగ్ధే! । శివం జగత్పూజ్యతమం నవేత్సి ॥ (6-144)

ఇది రాధామాధవుల సురతకేళీవర్ణనము. ఆశ = దిక్కు, అధికేచ్ఛ. 'దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా ఆశాశ్చ హరితశ్చతాః । ఆశా తృష్ణాపి చాయతా॥' అని యుభయత్ర యమరము.

ఓ రాధా! నేనాశ (దిక్కు)తో నీ నితంబమును గప్పుదును. ఈ వస్త్రముతో నేమిపని? విడిచిపెట్టుము. దిగంబరుఁడైనను శివుఁడు పూజ్యుఁడు కాఁడా? యని యొక యర్థము.

నేనెక్కువ కోరికతో నున్నాను. నిన్ను దిగంబరను గావించి నీ యందమైన పిఱుఁదులను బరికింతును. కుత్సితమైన బట్టను విప్పుము. నీవు దిగంబర వైనచో జగదీశ్వరుఁడనైన నాచేఁ గూడఁ బూజింపఁ బడుదువు – అని రెండవ యర్థము.

ఇక్కడ – **కిం దుకూల** మను దానికిఁ **గుత్సితవస్త్రమని** యర్థము చెప్పుటకై–

శ్లో॥ స కింసఖా సాధు న శాస్తి యోఽధిపం ।
హితాన్న యస్సంశృణుతే స కిం ప్రభుః । (కిరాత-1-5) అని భారవి ప్రయోగమును రామరాయకవి ప్రమాణముగాఁ బ్రదర్శించినారు.

(7) **సాధు పాఠ పరిశీలనము** :

(1) **స్మరార్చనారంభకసూచకస్స (న్)** (3-103)

సన్నితి పాఠే సః స్మరారంభకసూచక స్సన్ ... ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ । సూచకస్స బభూవేతి పాఠ ఏవ శ్రేయాన్. న చ ఛ్ఛందోభంగః । పాదాంతే లఘోరపి గురుత్వాత్॥

ఇక్కడ '**సూచకస్స– సూచకస్సన్**' అని రెండు పాఠములు గలవు. మొదటి పాఠమే మేలైనది. ఛందో దోషము లేదు. పాదాంత లఘువు గురువగునని చెప్పినారు.

(2) **వచనీయ ఏవ తవ వాగ్విభవో కథమన్యథా** (5-113) – ఇక్కడ 'వాగ్విభవో కథమ్' అను పాఠము ప్రామాదికము. '**వాగ్విభవః కథమ్**' అని పఠింపవలెను. క – ఖ – ప – ఫ వర్ణములు పరమైనప్పుడు విసర్గములట్లే యుండునని చెప్పినారు.

ఈ విధముగా సరియగు పాఠమును నిర్ణయించుటలో రామరాయ కవి యెక్కువ శ్రద్ధ వహించినారు.

(8) **రత్నావళీ ఖండనము** :

(1) **ముక్తాఫలాని దిగధీశ కిరీటశాణైః । ఉత్తేజితాని** (1-18) యశో ముక్తాఫలానాం శాణోత్తేజనకథనేన ప్రసిద్ధముక్తాఫలవ్యతిరేకో వ్యజ్యతే। ప్రసిద్ధముక్తాఫలానాం శాణోత్తేజనాసంభవాదితి రత్నావళీకారాః॥

కీర్తియనెడు ముత్యములు సానపెట్టcబడినవి, మామూలు ముత్యములకంటె వ్యతిరేకమైన వని ధ్వనించుచున్నది. ప్రసిద్ధములైన ముత్యములకు సానపట్టుట యుండదని రత్నావళీకారులు (అక్కయ్య సూరి) చెప్పినారని బహువచనముతో బహూకరించినారు.

(2) **తదను తమనుధావమానయా** (2-40) - ఇక్కడ 'అనుధావంత్యా' అను దానికి బదులుగా - 'అనుధావమానయా' యని ప్రయోగింపcబడినది. ధావ్ ధాతువు పరస్మైపది.

అను పూర్వక (ధావ్ - గతిశుద్ధ్యోః) ధావ్ ధాతువునకు స్వరితేత్త్వ మగుటచే నాత్మనేపదియై 'శానచ్' వచ్చినది. రత్నావళీకారులు 'చానశ్' ప్రత్యయము చెప్పినారు. అది చింత్యము (తప్పు) - అని రామరాయకవి చెప్పినారు.

(3) **మహీపతేరస్య మయోపకంఠం** (4-3) - అత్ర గూఢోత్తరాలంకార ఇతి రత్నావళీకారాః। ధ్వనిరేవ నత్వలంకార ఇతి సిద్ధాంతః॥

ఇక్కడ గూఢోత్తరాలంకారము గలదని రత్నావళీకారులు చెప్పినారు. ఇది ధ్వనియే కాని యలంకారము గాదని రామరాయకవి సిద్ధాంతము.

(4) **శ్లో॥ జ్వలనో న సుదక్షిణేష్టిజోఽ ప్యభవచ్చక్రభయాపనుత్తయే ।**
విముఖే తు హరౌ భవేచ్ఛుభా కథమిష్టిర్విధినాపి చారితా ॥ (5-64)

సుదక్షిణుcడను కాశీరాజుపుత్త్రుcడు శ్రీకృష్ణు నుద్దేశించి యభిచారహోమము చేసెను. ఆ మారణహోమాగ్ని ద్వారక నాక్రమించినది. శ్రీకృష్ణుcడు సుదర్శనము ప్రయోగించినాcడు. ఆ హోమాగ్ని వెనుదిరిగి సుదక్షిణుని జంపినది.

సుదక్షిణుని యిష్టి నుండి పుట్టిన యగ్ని చక్రమును నివారింప లేకపోయెను. శ్రీకృష్ణుcడు విముఖుc డైనచో యాగమెట్లు శుభప్రదమగును? ఏ దేవత నుద్దేశించి యాగము చేసినను ఫలప్రదాత శ్రీకృష్ణుc డే కదా! యని యొక యర్థము. మంచి దక్షిణలతోcజేసిన యాగము నుండి పుట్టిన యాహవనీయాగ్ని దుర్భిక్షాది రాష్ట్ర (చక్ర) భయమును నివారింప లేక పోయెను. ఇంద్రుcడు విముఖుcడైనచో యాగము ఫలించునా? యని రెండవ యర్థము.

ఇక్కడ ప్రాచీనుcడగు రత్నావళీ కర్త - యాగము వలనc గలిగిన వర్షమే దుర్భిక్షాదులను నివారించును. సాక్షాదగ్ని కాదు. ఇది వ్యంగ్యమని చెప్పినాcడు. ఇది తప్పు. శ్లోకములో జ్వలనుcడే చెప్పcబడినాcడు. గాని వృష్టి గాదు. కావున నీవ్యాఖ్యాన మసంగతమని రామరాయకవి నిరాకరించినారు.

(9) **తెలుcగు పర్యాయ పదములు** :

మల్లినాథుc డమరపదపారిజాతములో సంస్కృతశబ్దములకుc దెలుcగర్థము లిచ్చినాcడు. కొంద ఱాంధ్రులగు కావ్య వ్యాఖ్యాతలు కూడc గొన్ని తెలుcగు పదములను జెప్పినారు. భర్తృహరి సుభాషిత త్రిశతికి సహృదయానందినీవ్యాఖ్యను రచించిన రామచంద్రబుధేంద్రుcడు-

ఖర్వాటో దివసేశ్వరస్య కిరణైః (సుభా-1-84)

ఖర్వాటః స్వభావలుప్తలోమశిరస్కః - ఆంధ్రభాషాయాం 'బట్టతల వాఁడు' - అని చెప్పినాఁడు.

అట్లే శ్రీ బెల్లంకొండ వారు కూడ మంథర వ్యాఖ్యలో నక్కడక్కడ సంస్కృత శబ్దములకుఁ దెలుఁగర్థములు సూచించినారు.

(1) శిశిరకరకలా = చంద్రవంక (1-1)

(2) గుంజా = గురిగింజ (2-62)

(3) ఉపదంశః = ఊరగాయ (2-69)

(4) మాషవటకమ్ = గారె (3-59)

(5) ఘటికాయంత్రఫలకమ్ = ఘంటకొట్టే లోహపు పలక (3-59)

(6) హరిద్రా = పసుపు (3-83)

(7) కింకిణికాః = గజ్జెలు (3-103) - (గజ్జలు - అపపాఠము)

(8) చుబుకమ్ = గడ్డము (3-106)

(9) మాధవి = పువ్వుల గురివింద (3-117)

(10) ఢక్క = ఢవణ (4-49) - ఈ పదము శబ్దరత్నాకరాదులలో లేదు.

(11) శ్మశ్రు = గడ్డము, మీసాలు (4-112)

(12) శూర్పమ్ = చేట (6-98) - మొదలగునవి.

(10) **వ్యాఖ్యాన దోషములు** :

(1) **కైలాసమివ నీలకంఠ నిలయమ్** (2-50) - ఇది బృందావన వర్ణనము. 'కైలాసమివ నీలకంఠ నిలయం హంసనివాసమన్యత్ర శివనివాసమ్ ' - అని వ్యాఖ్య.

నీలకంఠ మనఁగా నెమలియే కాని హంస కాదు.

'కైలాసమివ నీలకంఠనిలయమ్ మయూరనివాసమ్' అని యుండవలయును.

'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలంకంఠో భుజంగభుక్'

'నీలకంఠః శివేఽపి చ' - అని యుభయత్ర యమరము.

(2) **ముష్టీముష్టి విహార సార సరసాః** (2-60)

ముష్టాముష్టి సావష్టంభః (4-130) ముష్టాముష్టిలీలాం విధాస్యామః (6-57) మూలకర్త 'ముష్టీముష్టి' యని 'ముష్టాముష్టి' యని రెండు విధములుగాఁ బ్రయోగించినాఁడు. తెలుఁగు కవులు పెక్కుమంది 'ముష్టాముష్టి' యని వాడినారు.

కం॥ భీమాసుర వీరుల ముష్టాముష్టిరణచ్ఛటచ్ఛటాశబ్దంబు - (నన్నయ - అరణ్య - 3-395)

ముష్టి శబ్ద మికారాంత మగుటచే 'ముష్టా ముష్టి' యను రూపము గాదు. 'ముష్టా ముష్టీతి పూర్వపదాంతస్యాత్వ మపాణినీయమేవ' - అని బాలమనోరమ. ఇది యపాణినీయము గావచ్చును గాని యసాధువు గాదు.

వ్యతీహారే చిః పూర్వో ర్థో నచ్యావా (ము.బో.సూ – 350) వ్యతీహారే యోహ స్తస్మాత్ చిః స్యాత్। పూర్వస్య చ ర్థః స్యాత్ । ఆవా న త్వచి॥

ముష్టాముష్టి – ముష్టీముష్టి। బాహాబాహి – బాహూబాహవి। అచితు – అస్యసి॥ అని ముగ్ధబోధవ్యాకరణము దీనిని సాధించినది.

రామరాయకవి మూఁడు చోట్ల 'ముష్టీముష్టి' పాఠమునే గ్రహించినారు గాని 'ముష్టాముష్టి' ని గూర్చి చెప్పలేదు.

ఇటువంటి యొండు రెండు లోపములున్నను మంథరము సర్వాంగసుందరముగా సాగిన వ్యాఖ్యానము. మూలకర్త హృదయము నావిష్కరించుటలో స్వభావావిష్కరణములో రామరాయకవి భాష సమర్థమైనది. లలితమైనది. పాఠకుని మేధ కందని యపూర్వ నూతనరహస్య విషయము లెన్నియో దీనిలోఁగలవు. బెల్లంకొండ వారికి భాగవత పురాణము మిక్కిలి ప్రియమైన గ్రంథరాజము. భాగవతచతుః శ్లోకికి వ్యాఖ్య రచించినారు. ఈ **చంపూ భాగవత వ్యాఖ్య** మాధుర్యములో నిజముగా **బెల్లంకొండ**యే. పాఠకులు చీమల వలె మూఁగవలెనే కాని బెల్లము తీపి తరగదు. కొండ కరగదు.

శ్లో॥ యే శబ్దార్థ పరీక్షణ ప్రణయినో యే వా గుణాలంక్రియా
శిక్షాకౌతుకినో విహర్తుమనసో యే చ ధ్వనేరధ్వని ।
క్షుభ్యద్భావతరంగితే రససుధాపూరే మిమంక్షంతి యే
తేషామేవ కృతే గుదాద్రి కవిరాడ్ వ్యాచష్ట చంపూమిమామ్ ॥

ఇట్టి విద్యాతపశ్శాలులు 39సంవత్సరముల వయస్సులో నానందసంవత్సర కార్తిక శుక్ల నవమి (27.10.1914) నాఁడు బ్రహ్మైక్యము నొందిరి.

చంపూ భాగవత సంస్కరణములు

(1) గోపాల్ అండ్ కో – బొంబాయి – నాగరలిపి – మూలమాత్రము.

అక్కడక్కడ గ్రంథపాతములు, శిథిలవాక్యములు గలవు.

(2) వావిళ్ళ రామస్వామి శాస్త్రి అండ్ సన్స్ – మద్రాసు – తెలుఁగు లిపి.

రత్నావళీ వ్యాఖ్యా సహితము.

(3) ఆంధ్ర గ్రంథాలయ ముద్రణాలయము – విజయవాడ – 1949 – తెలుఁగు లిపి. మంథర వ్యాఖ్యా సమంచితము.

(4) పంచాక్షరీ ముద్రణాలయము – గుంటూరు – 1961 – నాగరలిపి. మంథర వ్యాఖ్యాన సహితము.

(5) చేఖంబా – వారణాసి – శ్రీహరిదత్తశాస్త్రి హిందీ తాత్పర్యము.

(6) ఈ ప్రస్తుత సంస్కరణము.

రామోరా

అను గుప్తనామధేయము గల శ్రీ రావి మోహనరావు గారిచేఁ బ్రకటింపఁబడినది. వీరు నిరంతర సరస్వతీ సేవాపరాయణులు. సుమారు 140 అమూల్య గ్రంథములను నిష్కామయోగముగాఁ బ్రచురించి పాఠకుల కందించిరి. బెల్లంకొండ వారి (1) అద్వైత విజయము (2002); (2) అద్వైతామృత (3) వేదాంతనిశ్చయములు (2002); (4) ఆత్మ (5) కృష్ణానది (6) సాలగ్రామ నృసింహ (7) వేదాద్రి యోగానందాష్టకములు (8) హయగ్రీవనవరత్నస్తుతి (2002); (9) హయవదనశతకము – తెలుఁగు వ్యాఖ్య (2003); (10) రమావల్లభరాయశతకము (శుభలేఖ 19-2-2003) (11) సిద్ధాంత సింధువు (2003); (12) భాగవత చతుశ్శ్లోకీ వ్యాఖ్య (2003); (13) పరమాత్మ సహస్ర నామావళి (2005); (14) కందర్పదర్పవిలాసభాణము (2006); (15) ధర్మ ప్రశంస (16) ధనవర్ణనము (17) కామ మీమాంస (ధర్మ మంజరి – 2006); (18) రమావల్లభరాయ శతకము (మల్లికా వ్యాఖ్య – 2008); (19) హయగ్రీవ సహస్ర నామావళి – సవ్యాఖ్య (2014); (21) భగవద్గీతా భాష్యార్క ప్రకాశము – తెలుఁగు (2014) (22) వేదాంత ముక్తావళి – దినకర వ్యాఖ్య (2015) 23. వివర్ణాది విష్ణు సహస్ర నామావళి (సవ్యాఖ్య) మొదలగు గ్రంథములను మఱల ముద్రించిరి. శ్రీ కవితా సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రి గారి తరువాత రామరాయకవి సాహిత్యమును బ్రచారము లోనికిఁ దెచ్చినది వీరే. ఇన్ని గ్రంథములను నిరంతరాయముగా ముద్రింపించి ప్రచురించుటకు వీరి సహధర్మచారిణి సహకారము ప్రధాన కారణము. శ్రీ రావి కృష్ణకుమారీ మోహనరావు దంపతుల నాయురారోగ్యైశ్వరము లిచ్చి కరుణించుఁగాక! యని శ్రీ సరస్వతీమాతను నిరంతరము ప్రార్థించుచున్నాను.

నీరక్షీరవివేకన్యాయమున నిందలి దోషసందోహమును విడిచిపెట్టి గుణలేశమున్నచో గ్రహింప వలయునని పండిత హంసులను వేఁడుకొనుచున్నాను. ఈ కావ్యనాయకుఁడగు శ్రీకృష్ణపరమాత్మను మాటిమాటికి ధ్యానించుచు నీపీఠిక నింతటితో ముగించుచున్నాను.

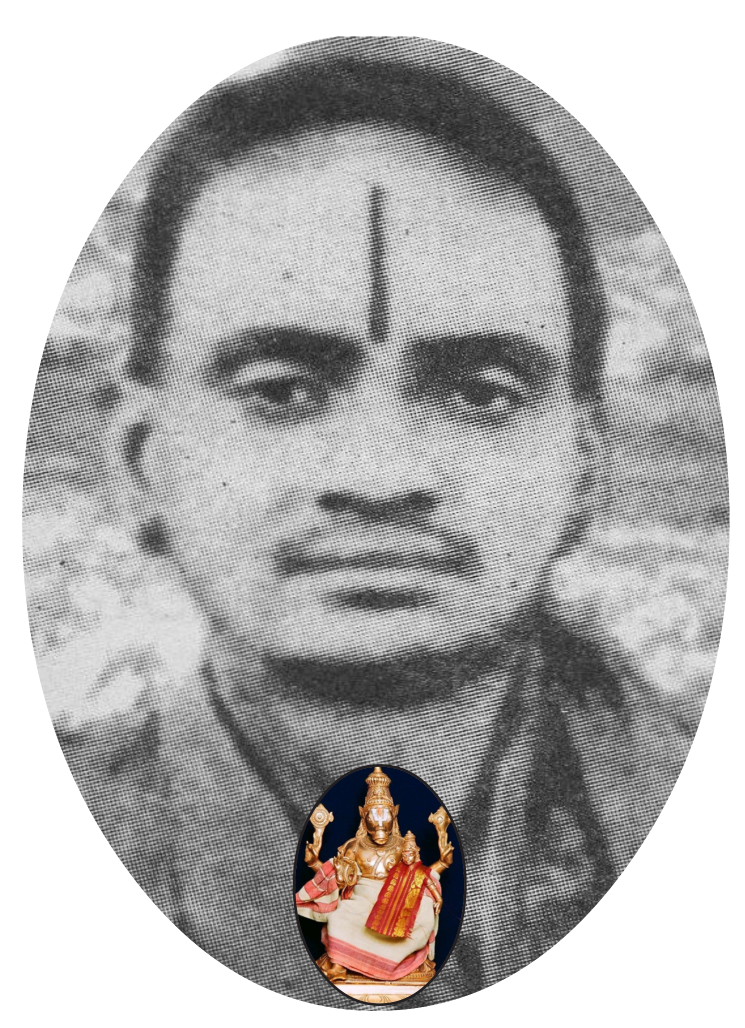
శ్రీ మత్పరమేశ్వరార్పణమస్తు

ఇట్లు
సకల సుకవి బుధజన విధేయుఁడు,
గరిమెళ్ళ సోమయాజులు శర్మ.

విజయవాడ,
శ్రీ మన్మథ నామ సంవత్సర
ఫాల్గున శుక్ల నవమీ
గురువారము,
17.03.2016.

ఓం తత్సత్

శ్రీ బెల్లంకొణ్డ రామరాయ కవీన్ద్రః

– రామోరా, సంపాదకుడు

ఓమ్

శ్రీహయవదనపరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవత వ్యాఖ్యాతృ పీఠికా

శుభకృత్ కార్తికకృష్ణదశమ్యామ్

శ్లో॥ చమ్పూభాగవతాపగాపతిమముం కేచిత్తరన్తు స్వతః
కేచిత్ప్రాప్య తరీం తరన్తు కతిచిత్తీర్థోపదేశాశ్రయాత్ ।
సుబ్రహ్మణ్యనిదేశతస్సుమనసాం దాతుంస్తదీయామృతమ్
రామః ప్రారభతేఽథ తస్య మథనం శ్రీనాథపాదాశ్రయః ॥ 1

శ్లో॥ సస్యస్తోమం ఫలతి బహుధా కృష్యమాణైవ ధాత్రీ
క్షీరాసారం స్రవతి బహుధా దుహ్యమానైవ ధేనుః ।
గ్రన్థాంభోధిర్వ్యధిగతఫలోఽప్యేష నిత్యం బుధేన్ద్రై-
రేతన్మంథే జనయతి సుధాపూరధారాప్రవాహమ్ ॥ 2

సుధాపూరస్సుధారాశిః అమృతనిధిరితి యావత్. తస్య ధారాః వృష్టయః తాసాం ప్రవాహమ్, అత్ర గ్రన్థాంబుధౌ, మేఘవత్ ఘనీభూయ సుధా అస్తి. వాతవశాద్యథా మేఘాద్వర్షావిర్భావః, తథా మథనవశాత్ సుధాపూరాద్వర్షావిర్భావః. యథా వృష్టిధారాణాం బహూనాం మిళిత్వా ప్రవాహరూపేణ ప్రసృతిః ఏవం సుధాపూరధారాణామపీతి, ఏతేన సుధాసారనిక్షేపయోగ్యేషు బహుషు శ్లోకేషు వ్యాఖ్యాతేషు తదుద్గతా బహ్వ్యోఽమృతధారాః ప్రవాహీభూయ సతామ్మనసి సముద్రే ఇవ మిళన్తీతి ధ్వన్యతే॥

శ్లో॥ అనన్తగుణవేష్టితప్రబలబుద్ధిమన్థాద్రిణా
హయాననకృపాఝరీమిళితసన్మనోజృంభణః ।
విలోడ్య బహువారమత్యుపమకోశదుగ్ధామ్బుధిం
ప్రపద్య మధురాఽమృతం బుధ! గృహాణ దాస్యత్యయమ్ ॥ 3

కోశః ప్రకృతగ్రన్థః

శ్లో॥ చమ్పూభాగవతామ్భోధిం మథిత్వైతేన యద్బుధాః ।
గృహ్ణన్తి సారమమృతం వ్యాఖ్యానం మన్థరాభిధమ్ ॥ 4

శ్లో॥ హయాననధృతస్త్వయా విజయతామయం మన్థర-
స్తవాపి భవితా రమా ధవళితాఖిలాశాన్తరా ।

త్వదీయకరుణాలవాకలితమామకాత్మా-మృతే
నిమజ్జతు భవత్పదా-మృతరుహోద్భవే తే నమః ॥ 5

శ్లో॥ యథాకథంచిన్మమ బుద్ధిమన్థరః ప్రవేశమీయాద్భగవద్గుణామ్బుధౌ ।
ఇతీవ చమ్పూం వివృణోత్యయం ముదా-బుధో-పి బాలో న తు సాహితీబలాత్॥ 6

సాహితీ బలాదితి ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ- సాహిత్యప్రకర్షం ప్రకాశయితుమిత్యర్థః।

శ్లో॥ అపభ్రంశా వర్ణా అపి న హరిగా దూషణపదమ్
తతో-పభ్రంశో-హం ధ్రువమివ భవేయం హరిమనాః ।
ముధాలాపైర్వ్యర్థభ్రమిభిరపి కాలం క్షపయతాం
జనానాం బుద్ధిం ద్రాగ్వశయ నృహరే! తే నమ ఇదమ్ ॥ 7

అపభ్రంశా అపి హరిప్రతిపాదకా వర్ణా దూషణపదం న భవన్తి. హరిగాః పతంజల్యంగీకృతా ఇతి ధ్వన్యతే. లౌకికదృష్ట్యా అపభ్రంశత్వేన ప్రతీయమానా అపి హిరుక్, ధిరకుత్, ఇత్యాదయశ్శబ్దా భాష్యకారానుమతత్వేన న దూష్యా ఇతి భావః. అన్యత్ర అపభ్రంశా ఆచారాదిభ్రష్టా అపి వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః హరిగాశ్చేద్భగవద్భక్తాశ్చేద్దూషణస్థానం న భవన్తి. తస్మాత్ అపభ్రంశో-హం హరిమనా ధ్రువం భవేయమ్. తథా చేన్మమాపి న దూష్యత్వప్రసంగ ఇతి భావః. అన్యత్ర హరిరహం భవామి. తతో-పభ్రంశ ఏవ అపగతభ్రంశ ఏవముక్త ఏవేతి యావత్. ఏతేన భగవత్కథావ్యాఖ్యానమస్మాకం క్షేమార్థమేవ. న తు పాణ్డిత్యప్రకర్షోద్బోధనార్థమితి వ్యాఖ్యాతుః కవేర్వినయో వ్యజ్యతే. భ్రమయః భ్రమణాని॥

శ్లో॥ వ్యంగ్యప్రధానభగవత్ప్రతిపాదకత్వా -
ద్వ్యంగ్యప్రధానమిదకం స్ఫుటయేత కో ను ।
రామస్తథాపి విపరీతమియేష బాల్యా-
త్సన్తః ప్రతీచ్ఛత గుణైకదృశో దయార్ద్రాః ॥

భగవాన్ హి అప్రత్యక్షస్సన్ జగత్సృష్ట్యాదివ్యాపారైర్వ్యజ్యతే. ఇతి వ్యంగ్యత్వం హరేస్సిద్ధమ్. ఇదమే వేదకం కావ్యం కర్మ॥

ఓమ్

శ్రీహయగ్రీవపరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీచమ్పూభాగవతమ్

ప్రథమో విలాసః

✲ వ్యాఖ్యానారమ్భః ✲

శ్లో॥ కల్యాణం నః ప్రభూతం కలయతు లలితాలాపశైలేశబాలా-
లీలాజాలానుకూలా శిశిరకరకలాభానుమాలాజటాలా ।
భద్రా శేషాహిభూషా పరికలితసుధాపూరధారానుకారా
ఏషా ముద్రా వినిద్రా పురహరణవిధౌ కాఽపి కారుణ్యపూర్ణా॥ 1

ఇహ ఖలు వెల్లాల కులకలశవారాశిచిన్తామణిః, ఫణితరాఘవపాణ్డవయాదవీయాభిధచిత్ర-ప్రబన్ధః, శ్లేషయమకధ్వనిచక్రవర్తీ, అభినవకాళిదాసాత్మకపౌరుషనామా, చిదమ్బరనామా మహాకవిః, సకలకల్యాణగుణనిలయదివ్యవిగ్రహస్వరూపస్య భగవతో వాసుదేవస్య గుణక్రియాస్వరూపత్రితయ-ప్రతిపాదకత్వేనాద్వితీయానన్దలక్షణపరమపురుషార్థసాధనమ్. **కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాన్తాసమ్మితతయోపదేశయుజే** ఇత్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యా-ల్లౌకికపురుషార్థసాధనం చ చమ్పూభాగవతాభిధం మహాకావ్యం చికీర్షుః, ప్రారీప్సితగ్రన్థస్య అవిఘ్న-పరిసమాప్తి సంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనమభీష్టదేవతాప్రార్థనాగర్భమాశీరూపం మంగళం శిష్య-శిక్షార్థం గ్రన్థాదౌ శ్లోక షట్కేనోపనిబధ్నాతి, కల్యాణమితి॥

లక్ష్మీకరః కవర్గస్స్యా దితి కవర్గస్యాదౌ ప్రయోగః మంగళకరః. **మో భూమి స్త్రీగురుశ్శుభం వితనుతే** ఇతి భూదేవతాకసర్వగురుర్మగణోపి శుభకర ఏవ. అపి చ అయం మగణః కల్యాణమితి పదం భద్రవాచకత్వేన అతీవ శుభావహః. **దేవతావాచకాశ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకా** ఇత్యుక్తత్వాత్. ఏవమ్ వర్గతః గణతః అర్థతశ్చ కల్యాణపదం సర్వశుభావహమితి ఫలితమ్. **లలితాలాపశైలేశబాలాలీలా జాలానుకూలా శిశిరకరకలాభానుమాలాజటాలా శేషాహిభూషా పరికలితసుధాపూరధారానుకారా పురహరణవిధౌ వినిద్రా కారుణ్యపూర్ణా భద్రా కాఽపి ఏషా ముద్రా నః ప్రభూతం కల్యాణం కలయతు** ఇత్యన్వయః. లలితాః మనోజ్ఞాః ఆలాపాః గిరో యస్యాస్సా తథోక్తా మంజుభాషిణీత్యర్థః. శైలేశస్య హిమవతో బాలా పుత్త్రీతి యావత్. లలితాలాపా చ శైలేశబాలా చ తథోక్తా. తస్యాః లీలాజాలానాం

విలాససమూహానామనుకూలా అనురూపా మనోజ్ఞభాషణకటాక్షనిక్షేపాదిపార్వతీవిలాస సంక్రమణోచిత– భూమిరితి ఫలితస్సమాసార్థః. ఆలాపేత్యేతదుపలక్షణం గుణరూపాదీనాం తేన లలితాలాపపదేన పార్వత్యాః నిరతిశయసౌన్దర్యం, శైలేశబాలేత్యనేన సత్కులప్రసూతిర్వ్యజ్యతే. బాలేత్యనేన సౌకుమార్యం వ్యజ్యతే. ఏవంవిధాయా అనుకూలేత్యనుక్త్వా ఏతల్లీలాజాలానుకూలేతి వచనేన పార్వత్యపేక్షయా పరమేశ్వరస్య సౌన్దర్యాద్యాధిక్యం వ్యజ్యతే. ఏతేన మాయాపారతన్త్ర్యాభావాచ్చివే పరమేశ్వరత్వం స్ఫుటం భవతి. అన్యథా శైలేశబాలామేవాయమనుకుర్యాన్నతు సైనమితి. ఏవం పార్వతీ సాహిత్య ప్రతిపాదనేన పార్వతీవిశిష్టః పరమేశ్వర ఏవ ప్రపత్తవ్యః. నతు కేవల ఇతి ప్రపత్తిమత మప్యుపదిష్టం కవినేతి బోధ్యమ్. ఇత్థం స్వతస్సిద్ధం సౌందర్యం శివస్యాభిధాయ అథ భూషణజమాహ – శిశిరేతి – శిశిరకరస్య చన్ద్రస్య కలాయాః భానుమాలాభిః కిరణపరమ్పరాభిః జటాలా దన్తురితా చన్ద్రచూడ ఇత్యర్థః. అత్ర శైశిర్య– ప్రతిపాదనేన భక్తతాపనివారణక్షమత్వం వ్యజ్యతే. శిశిరకరం సర్వమధృత్వా కలామాత్రధారణేన కళంకస్థానీయదోషోపమృష్టగుణాభాసాన్ కపటాన్ సేవకాన్ హిత్వా నిష్కపటం భక్తం స్వీయత్వేన గృహ్ణాతీతి వ్యజ్యతే. భానుమాలేత్యనేన లోకే స్త్రీభిశ్శిరసా ధృతచన్ద్రవంకాభిధభూషణవన్నేదం భూషణం నిశ్శోభం కిన్తు ప్రచురశోభమితి వ్యజ్యతే. భానుమాలాజటాలేత్యనేన శివశిరసి లమ్బమానా జటా న భవన్తి. కిన్తు శశాఙ్కశకలరుచిమాలా ఏవేతి అపహ్నవో వ్యజ్యతే. తేన చ జటానాం శ్వేతత్వం ఫలతి. **ప్రాణిస్థా దాతో లజితి లచి జటాలా** ఇతి రూపకమ్. అథాపరం భూషణమాహ. శేషేతి, శేష ఇత్యహిర్భూషా యస్యాస్సా తథోక్తా, శేషభూషితేతి యావత్. చూతవృక్షాదివ చ్ఛేషాహిపదయో స్సామాన్యవిశేషభావాన్న పౌనరుక్త్యమ్. అనేన విశేషణేన శివస్య సర్వాతిశాయిత్వం వ్యజ్యతే. సమస్తభూధరస్యాపి శేషస్య తద్భూషణ స్థానాపత్త్యా తదంగగతత్వాత్ తతశ్చ శేషశాయినో విష్ణోరపి శేషభూషశ్శివ ఏవ పరమ ఇతి ఫలతి. మల్లికామాల్యవచ్ఛేషభోగో విభాతి. తత్ఫణామణయస్తు కోకనదవన్మధ్యే భాన్తీతి భూషణసామ్యం శేషస్య. యద్వా ముక్తాహారలతావత్సర్పకాయః, నాయక రత్నానీవ ఫణామణయః, ఇతి ఏతేన శేషాఖ్యముక్తాహారస్య మధ్యే మధ్యే విశ్లేషాభావాద్దణ్డాకార స్థిత్యా ముక్తాహారాద్వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. అపిచ. **ఆశ్రితేషు గణయన్తి న దోషమ్** ఇతి న్యాయాత్ ఆశ్రిత వత్సలో౽యం శివః పరమారణవిషధరత్వరూపం దోషమవిగణయ్య శేషం భూషయతీతి శివ ఏవ శరణీకరణీయ ఇతి వ్యజ్యతే. అథ స్వరూపం గుణం చాహ. పరికలితేతి. సుధాయాః అమృతస్య సమృద్ధిః తస్య ధారాప్రవాహః తస్యానుకారః **అనుకరణం భావే ఘఞ్**. పరికలితః కృతః సుధాపూరధారానుకారః యయా సా ధావళ్యాదాహ్లాదకత్వాచ్చ సుధాధారామనుకుర్వన్తీ ఇత్యర్థః. ఏతేన విగ్రహస్వరూపమతిధవళమితి, ఆత్మస్వరూపమమృతవత్సుఖమితి, గుణాః అమృతవదా– హ్లాదకా అనుభవతామితి ఫలితమ్. అత్ర ధారాకారాకారిత స్సుధాపూర ఏవ పురుషాకారాకారిత– శివవద్భాతి. న త్వయం శివ ఇత్యపహ్నవో వ్యజ్యతే. తేన అమృతవద్భోగ్యత్వం పరమానన్దాస్పదత్వఞ్చ శివస్య ఫలితమ్. అథ భక్తరక్షణోన్ముఖత్వమాహ, పురేతి. పురాణాం త్రయాణాం మయకృతపత్తనానాం హరణవిధౌ సంహారకార్యే వినిద్రా జాగరూకా త్రిపురాసురవిజయినీత్యర్థః॥

ఏతేన శివస్య మహాపరాక్రమత్వం వ్యజ్యతే. అత ఏవ స్వం స్వాశ్రితాంశ్చ రక్షయతీతి భావః ఫలితః, భక్తరక్షణోపయోగినం ప్రధానం గుణం కంఠతో నిర్దిశతి, కారుణ్యేతి కారుణ్యేన కరుణారసేన పూర్ణా వ్యాప్తా, దయారసభరితాన్తఃకరణేత్యర్థః, పూర్ణేత్యనేన శివస్య వస్తుతో౽ చలత్వం వ్యజ్యతే. **పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయేతి** శ్రుతేః. భద్రా కల్యాణీ సకలకల్యాణగుణపరిపూర్ణేత్యర్థః. ఏతేన ఉక్తానుక్తసకలగుణ–

సంగ్రహః కృత ఇతి ఫలితమ్. ఏషా మద్ధృదిస్థా. కాపి అనిర్వచనీయా ముద్రా భంగీ శివ ఇత్యర్థః. ధర్మధర్మిణోరభేదోపచారాత్, నః అస్మాకం ప్రభూతం, అధికం కల్యాణం కలయతు దిశతు - **యో యద్వాన్ స తద్దత్తే** ఇతి న్యాయేన శివస్య కల్యాణిత్వాదస్మాకమపి కల్యాణం దదాత్యేవేతి కవేర్నిశ్చయః. కాపి ముద్రా ఇత్యాది స్త్రీలింగశబ్దైః పుమర్థప్రతిపాదనేన శివస్య అర్ధనారీశ్వరత్వం వ్యజ్యతే, కల్యాణం కలయత్విత్యత్ర సువర్ణం దదాత్వితి వ్యజ్యతే. యుక్తఞ్చేదం శివస్య సమ్పత్ప్రదత్వాత్. అత్ర **అర్థతః శబ్దతో వాపి మనాక్కావ్యార్థసూచనమ్** ఇతి యథా కథంచిత్కావ్యార్థసూచనమపి భవతి. తథాహి యస్యాః లలితాలాపైర్భర్తుర్బ్రహ్మణో దేవానాం వా శం సుఖం భవతి సా లలితాలాపశా. ఇరా ఉదకం **ఇరా సురాంబువాగ్భూషు** ఇతి రత్నమాలా; తదీశస్సముద్రః అస్య విష్ణోస్సంబన్ధీ ఇరేశః ఏరేశః దుగ్ధసాగరః విష్ణోః క్షీరసాగరశయనత్వాత్. తస్య బాలా కన్యా ఏరేశబాలా లక్ష్మీః, **రలయోరభేదాదిలా శబ్దే ఇరాత్వ-బుద్ధిః**. లలితాలాపశా చ సా ఏరేశబాలా చ లలితాలాపశైరేశబాలా, **వృద్ధిరేచీతి ఆకారస్య ఏకారస్య చ స్థానే వృద్ధిరైకారః.** తస్యాః లీలాజాలానుకూలా. శిశిరకరకలా చన్ద్రకలా తత్సామ్యాత్తదనుజత్వాద్వా కౌస్తుభమణిస్తత్త్వేన వ్యపదిశ్యతే. తద్భానుమాలాభిః తత్కాన్తిపూగైః జటాలా వ్యాప్తా. శేషాహిం భూషయతీతి శేషాహిభూషా, శేషపర్యంకభూషణభూతేత్యర్థః. పరికలితః కృతః సుధాపూరధారానుకారః యయా సా తథోక్తః. కటాక్షమాలాభిః వాక్పుష్పమరన్దైర్వా సుధాపూరధారామనుకుర్వన్తీ ఇత్యర్థః. సుధాస్రావ-కరుణాకటాక్షః సుధాస్రావవాచికశ్చేతి భావః. అపురహరణవిధౌ అపురాణామశరీరాణాం హరణవిధౌ స్వీకరణవిధౌ, యద్వా **నఞో విరుద్ధార్థకత్వాత్**, అపురాః విరుద్ధశరీరాః రాక్షసా ఇతి యావత్. తేషాం హరణవిధౌ నాశనవిధౌ వినిద్రా జాగరూకా స్వవిలాసాన్ దర్శయిత్వా భక్తానాం ముక్తిం దాతుమ్ అథవా భూభారభూతరాక్షసనిబర్హణార్థం వా అస్యావతారాత్, అత్ర హేతుమాహ కారుణ్యపూర్ణేతి, భద్రా కల్యాణీ కాఽప్యనిర్వచనీయా ఏషా మద్ధృదిస్థా ముద్రాభంగీ రీతిః విష్ణురిత్యర్థ. నః కల్యాణం సచ్చిదానన్దలక్షణం శుభం, కలయతు దదాతు. ఇతి ఏతేన, క్షీరసాగరే శేషశాయీ లక్ష్మీవాన్ భగవాన్ నారాయణః బ్రహ్మాదిప్రార్థితస్సన్ భక్తసాయుజ్యదానార్థం భూభారహరణార్థం చ కృపయా భువ్యవతీర్య విరాజతే ఇతి కృష్ణకథా ప్రతీతా. కించ శేషభూషేత్యనేన ప్రకృతావతారేఽపి శేషావతారో రామోఽవతీర్ణ ఇతి. ఏరేశబాలాలీలాజాలానుకూలేత్యనేన రుక్మిణీరూపేణ లక్ష్మీరవతీర్ణాఇతి. లలితాలాపేత్యనేన బ్రహ్మాదీన్ వరదానేన సంతోషణం చ ఏవమాదిభాగవతదశమస్కన్ధాన్తర్గతకృష్ణకథా ప్రతీయతే ఇతి సైవాత్ర వర్ణ్యతే ఇతి బద్ధమ్. అత్ర. లా. షా. రా. ద్రా. ఇతి వర్ణానామసకృదావృత్తిశ్రవణా**ద్వృత్త్యనుప్రాసాభిధ-శబ్దాలంకారః. ఏకద్విప్రభృతీనాన్తు వ్యంజనానాం యథా భవేత్. పునరుక్తిరసౌ నామ్నా వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే** ఇతి తల్లక్షణాత్. లీలాజాలానుకూలేత్యత్రానురూప్యవర్ణనా **త్సమాలంకారః. సమం స్యాద్వర్ణనం యత్ర ద్వయోరప్యనురూపయో** రితి లక్షణాత్. ద్వయోరపి ఏకపదగతత్వేన ఏకవాచకాను-ప్రవేశాత్మకస్సంకరః. జటాలేతి శిశిరకరలీలానాం జటాత్వరూపణా **ద్రూపకాలంకారః**. అస్యాపి పూర్వవ-చ్ఛబ్దాలంకారేణ సంకరః. సుధాపూరేతి విశేషణే **ఉపమా**. కించ. గమ్యత్వేన వివక్షితస్య శివస్య వివక్షితరూపాదపి చారుతరేణ రూపాన్తరేణాభిధానా**త్పర్యాయోక్తాలంకారః. పర్యాయోక్తం తు గమ్యస్య వచో భంగ్యన్తరాశ్రయ** మితి. అయం పూర్వోక్తాలంకారత్రయప్రతిభోత్థాపిత ఇతి తేషామస్య చ అంగాంగిభావేన సంకరః. **వృత్తన్తు స్రగ్ధరా. మ్రభ్నైర్యానాంత్రయేణ త్రిమునియతియుతేతి** తల్లక్షణమ్. ఇతి।। 1

అవ. ఏవం పరమేశ్వరం ప్రార్థయిత్వా అథ స్వాభీష్టదేవతాం పరమేశ్వరీం ప్రార్థయతే॥

శ్లో॥ ప్రాలేయాచలభాగధేయభవనం కల్యాణజాలాస్పదం
జాటాటీరతపఃఫలం కిలకిలల్లీలాశుకాహ్లాదితమ్ ।
బిభ్రాణం పరిమౌళి కంచన సుధాధారాధరం సాదరం
తన్మే భద్రమముద్రమాకలయతామానందకందం మహః ॥ 2

ప్రాలేయతి॥ ప్రాలేయాచలస్య హిమాలయస్య భాగధేయానాం భాగ్యానామ్. **దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతిర్విధి** రిత్యమరః. **భాగ రూప నామభ్య స్స్వార్థే ధేయప్రత్యయో వాచ్య** ఇతి ధేయ ప్రత్యయః. భవనం గేహమ్, స్థానమితి యావత్. యద్వా, భవనం భావః స్వరూపమితి యావత్. కల్యాణజాలానామ్మంగళసమూహానామాస్పదం స్థానం, జటాటీరః పరమేశ్వరః "**అహిర్బుధ్న్యో జటాటీరో జటాజూటోఽగ్నిలోచన** ఇతి" పఞ్చాశన్నిఘంటుసారే, **తస్యేదం జటాటీరం తస్యేదమిత్యణ్**. తస్య తపసః చిత్తైకాగ్ర్యలక్షణస్య ఫలమ్. పరిపాకభూతమిత్యర్థః. కిలకిలేతి ధ్వనేరనుకరణోఽయం శబ్దస్తాన్తః కిలకిలదితి, పటపటదితివత్. కిలకిలద్యుక్తో లీలాశుకః కిలకిలల్లీలాశుకః కిలకిలధ్వనికారి విలాసకీరః, తేన ఆహ్లాదితం సంతోషితమ్. పరిమౌళి మౌళౌ, **అవ్యయం విభక్తీతి** విభక్త్యర్థేఽవ్యయీ-భావః. కంచన కంచిత్. సుధాధారాధరం సుధాధారాణాం ధరః ధారకః తం అమృతప్రవాహధర-మిత్యర్థః. చంద్రమితి యావత్, యద్వా ధారాధరః, ఘనాఘనః, వార్షికమేఘ ఇత్యర్థః. తమ్, చంద్రమితి యావత్. సాదరం సప్రేమ యథా తథా, బిభ్రాణం తత్ప్రసిద్ధం మహస్తేజః అర్థాత్పార్వతీ మే మహ్యమ్, అముద్రమమితమానందకందం సంతోషసంపాదకం భద్రం కల్యాణం ఆకలయతాం వితరత్వితి **ప్రార్థనాయాం** లోట్. ఆనన్దకన్దమితి మహసో విశేషణం వా. ఆనన్దస్య కందం మూలం నిధిమితి యావత్, యద్వా, ఆనన్దరూపం కం జలం దదాతీతి ఆనన్దకన్దమ్. అత్ర ప్రాలేయాచలసంబంధీనాం భాగ్యానాం ప్రాలేయాచలమేవ ఆస్పదం భవతి, నతు తద్భిన్నమ్. **అదృష్టస్యాత్మనిష్ఠత్వా** దితి న్యాయముల్లంఘ్య ప్రాలేయాచలభాగధేయానాం పార్వతీ ఆస్పదమితి వర్ణనేన విరోధః ప్రతీయతే. అనన్తజన్మార్జిత సుకృతవశాద్ధిమవతః పార్వతీరూపపుత్రీలాభ ఇతి కృత్వా, భాగధేయజాతాయాన్తస్యాం భాగధేయాశ్రయత్వం సిద్ధమేవ. మృజ్జాతస్య ఘటస్య మృదాశ్రయత్వమేవేతి తత్పరిహారశ్చ వ్యజ్యతే. యద్వా తస్య విరోధస్య భవనం భావ ఇత్యర్థవర్ణనేన పరీహారః హిమవతో భాగధేయమేవ పార్వతీరూపేణ పరిణతం, మృద్ఘటాత్మనేవేతి తదాశయాత్. కల్యాణజాలాస్పదమిత్యనేన భక్తేభ్యస్సకలకల్యాణదానశౌండిర్యం వ్యజ్యతే. తపఃఫలమిత్యనేన, శివసంబంధినీ చిరసంచితా తపోలతా పార్వతీరూపం ఫలం జనయాంబ-భూవేతి వ్యజ్యతే. తేన చ పరమేశ్వరేణాపి దక్షిణమూర్తిరూపిణా పార్వత్యర్థం తపఃకృతమితి పార్వత్యాః పరమేశ్వర మనోమోహనక్షమనిరతిశయసౌందర్యం వ్యజ్యతే. కిలకిలదితి విశేషణేన లీలాశుకమపి మనోహరాం ధ్వనిమధ్యాపయన్తీ తేన ఆహ్లాదితా భవతీతి శుకాదపి మంజుభాషిణీతి వ్యజ్యతే. కించ స్వాధ్యాపితశుకధ్వనిశ్రవణాహ్లాదశాలినీయం మమాపి కాంశ్చన బీజవర్ణాన్ ఉపదిశ్య తదుపదేశజనితే-నానేన గ్రంథేన సంతుష్యతీతి కవ్యాశయాత్ కవౌ పార్వత్యాః పరమాదరో వ్యజ్యతే. తృతీయపాదేన చన్ద్రవదమృతప్రవాహజనకం మామకం కావ్యం సాదరం పార్వతీ శిరసా గృహ్ణాత్యేవ వాత్సల్యాదితి కవ్యాశయో వ్యజ్యతే. భద్రస్యాముద్రత్వవిశేషణేన కవేర్మోక్షాభిలాషో వ్యజ్యతే. నహి తద్భిన్నకల్యాణస్య

ముద్రాభావః క్వాపి దృశ్యతే. బ్రహ్మాద్యైశ్వర్యాణామపి ముద్రణదర్శనాత్. ఆనన్దకన్దమితి మహసో విశేషణేన ఉదకవదమితమతిసులభం చ మోక్షానన్దం ప్రయచ్ఛతీతి సర్వోత్కృష్టతా పార్వత్యా వ్యజ్యతే. మహ ఇతితేజోవాచిశబ్దేన స్వయంప్రకాశత్వం స్ఫుటతి. తేన చ పరమాత్మస్వరూపిణ్యేవేయమపీతి సిద్ధమ్. అథ. అత్ర మహసి భాగధేయభవనత్వరూపణా**ద్రూపకాలంకారః**. భావ ఇత్యర్థే తు. భాగధేయజన్యాయాం పార్వత్యాం భాగధేయస్వరూపత్వవర్ణనేన **హేత్వలంకారః. హేతు హేతుమతోరైక్యం హేతుం కేచిత్ప్రచక్షతే** ఇతి తల్లక్షణాత్. తపఃఫలమిత్యత్ర అతిశయోక్తిః. పరమేశ్వరార్థం పార్వతీతప ఏవ ప్రసిద్ధం నతు పార్వత్యర్థం పరమేశ్వరతప ఇతి. పార్వత్యాశ్శివతపఃఫలత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః యద్వా చన్ద్రచన్ద్రికయోరివ అవినాభూతయో ర్మాయాబ్రహ్మణో శ్శివాశివయోః సతోః శివాయాః శివతపః-ఫలత్వాసంభవేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిరితి వా. కిలకిలదితి విశేషణేన **పరికరాలంకారః**. సుధాధారాధరమిత్యత్ర **రూపకమ్**. వివక్షితరూపాదపి చారుతరేణ రూపాన్తరేణ శివాయా అభిధానా**త్పర్యా-యోక్తమ్**. సర్వేషామంగాంగిభావేన **సంకరః**. ప్రౌఢిర్నామ గుణః. **ప్రౌఢిరుక్తేః పరీపాక** ఇతి లక్షణాత్॥ 2

అవ॥ అథ తస్యా ఏవ స్వాభీష్టదేవతాయా మందస్మితం ప్రార్థయతే॥

శ్లో॥ కస్త్వం ఘోరవిలోచనోఽపి భుజగోత్తంసః కపాలీ జటీ
దేవ్యాశ్వాసనమన్తరేణ భగవన్నంతఃపురం మాగమః ।
ఇత్థం ద్వారి నివారితం పురహరం నిధ్యాయ దౌవారికై-
ర్యన్మాతర్విదధాసి మన్దహసితం దద్యాత్తదిష్టాని నః ॥ 3

కస్త్వమితి॥ ఘోరవిలోచనః ఘోరాణి భీషణాని వికృతాని వా విలోచనాని నేత్రాణి త్రీణి యస్య స తథోక్తః. యద్యపి ద్వయోర్నేత్రయోర్న వికృతత్వమ్. తథాపి తృతీయసాహిత్యాత్పరస్పరాపేక్షయా త్రీణ్యపి వికృతాన్యేవేతి బోధ్యమ్. యద్వా ఘోరం భయంకరం విలోచనం తృతీయనేత్రం యస్య స తథోక్తః. సర్వజగత్సంహారహేతుత్వాత్తస్య భయంకరత్వమ్. అథవా, ఘోరం వికృతం విలోచనం యస్యేతి, తృతీయస్య వికృతత్వన్నామ ఫాలగతత్వమేవ స్వస్థానగతత్వాద్భ్రువోరథస్థయోర్న వికృతత్వమ్. అస్య చ అస్థానగతత్వాద్వికృతత్వమితి భావః. ఏతేన నతు పుండరీకాక్ష ఇతి ధ్వన్యతే. భుజగోత్తంసః భుజగాః సర్పాః ఉత్తంసాని భూషణాని కుణ్డలకటకహారయజ్ఞోపవీతాదిరూపాణి యస్య సః. న కేవలం వికృతరూపః కిన్తు వికృతాభరణోపీతి భావః. ఏతేన నతు వనమాలీ ఇతి ధ్వన్యతే. కపాలం ఛిన్న బ్రహ్మపంచమశిరో-రూపం యస్య సః. **మత్వర్థీయోఽత ఇనిః**. ఏతేన పరమదరిద్రః. తత్రాపి భిక్షితుం మృణ్మయపాత్రమపి నాస్తీతి ఫలితమ్. అత్ర నతు చక్రపాణిః. నచ శ్రీపతిరితి చ ధ్వనిః. జటాః అస్య సన్తీతి జటీ. **వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః** నతు కేశవ ఇతి ధ్వనిః. ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టః త్వం కోఽసి. కో వాఽభవసి. కస్త్వమితి ప్రశ్నః. నతు పురుషోత్తమః. కిన్తు యః కశ్చన పురుషాధమ ఇతి ధ్వనిః. ఏతద్విశేషణచతుష్టయం వస్తుతశ్శివే పరమత్వమపి వ్యంజయతి. తథా హి. ఘోరవిలోచనః సర్వజగత్సంహారహేతుతృతీయ-నేత్రః. ఏతేన బ్రహ్మాదీన్ సర్వానపి తృతీయనేత్రాగ్నావుపసంహృత్య ప్రళయాంబుధా వయమేకాకీ విజయతే ఇతి సిద్ధమ్. భుజగోత్తంసః శేషభూషః. వ్యాఖ్యాతమిదం శేషాహిభూషేత్యత్ర. కపాలీ బ్రహ్మాణమపి ఛిత్వా తచ్ఛిరో జగ్రాహేతి బ్రహ్మాది సర్వదేవశిక్షకత్వం సిద్ధమ్. జటీ ప్రశస్తజటః. జటానాం ప్రాశస్త్యం చ వీరభద్రోత్పాదనే ప్రసిద్ధమ్. యద్వా, మందాకినీ ప్రవాహధారణే ఇతి. ఏవం కస్త్వమితి పృష్ట్వాపి

తత్రప్రశ్నస్య ప్రకృతానుపయోగిత్వం మన్యమానస్సన్ దౌవారికః స్వాజ్ఞారూపం వక్తవ్యమాహ. దేవ్యా ఇత్యాది. హే భగవన్! షడ్గుణైశ్వర్యశాలిన్! ఇదం చ సంబోధనం జటిత్వాదయం యః కోపి తపస్వీ భవితుమర్హతీత్యభిప్రాయకృతమ్. దేవ్యాః రాజ్ఞ్యాః శాసనమన్తరేణ నిదేశం వినా. **అన్తరాన్తరేణేతి** ద్వితీయా. అన్తఃపురం పురస్యాన్తరితి యోగమజహదేవ రూఢ్యా కేళీగృహం బోధయత్యయం శబ్దః. మాగమః మా ఆయాహి. మా విశేతి యావత్. **న మాఙ్యోగే ఇతి లుఙి అడాగమప్రతిషేధః. దిత్వాత్చ్లేరఙ్.** (మా-గమః. ఇతి భేదః) ఇత్థమ్ ఏవం, ద్వారి ద్వారే, దౌవారికైః ద్వారపాలకైః, నివారితః వారితం, పురహరం శివం, నిధ్యాయ దృష్ట్వా, హే మాతః! జనని! యన్మందహసితం మందస్మితం, విదధాసి కరోషి. **మధ్యమపురుషనిర్దేశేన త్వమితి కర్తా ఆక్షిప్యతే.** తత్ మందహసితం కర్తృ నః అస్మాకమిష్టాని అభిలషితాని, అర్థాన్మంగళాని తేషామేవేష్యమాణత్వాత్, **దద్యాత్ ఇత్యాశిషి లిఙ్** వితరత్విత్యర్థః. వివాహకాలిక-దివ్యసౌందర్యమపహాయ రూపాన్తరధారిణమ్మాం దౌవారికా నివారయేయుర్వా నవేతి పరీక్షార్థం, పార్వత్యపి మయి ఏవంవిధే రతిం కుర్యాద్వా నవేతి పరీక్షార్థం చ, శివే రూపాన్తరం ధృత్వా ఆగతే సతి, తత్తత్త్వమవిజ్ఞాయ దౌవారికాస్తం న్యవారయన్. దేవీ తు తత్తత్త్వం జ్ఞాత్వా విచిత్రేయమస్య లీలేతి మందస్మితమకరోదితి ముఖ్యాశయః. అత్ర భుజగాదిధారణజన్యవికృతాకారేణ ముగ్ధామ్మాం భీషయితుమాయాతోఽయం శివః స్వయమేవ మద్దౌవారికైర్వారితస్సన్ బిభేతీతి పార్వతీ మందం స్మయతే ఇతి ధ్వన్యతే. మందహసితమిత్యనేన పార్వత్యా ఉత్తమనాయికాత్వం ప్రతీయతే. అత్ర భగవద్గతవిరుద్ధాలంకారాదిదర్శనజన్యో భగవత్యా హాసో దౌవారికకృతనిషేధకటువచనాదిపరితోషితో హాస్యరసతామంగీచకారేతి వేదితవ్యమ్॥ 3

శ్లో॥ **క్రీడాకోపమనర్గళం శమయితుం క్షేమంకరే శంకరే**
నమ్రే సప్రణయాపి తత్ర కుపితా మందాకినీదర్పతః ।
మౌళిం తస్య ముహుర్ముహుః ప్రహరసే యేనాబ్జమర్మస్పృశా
మాతస్తచ్చరణాంబుజం వితరతు శ్రేయాంసి భూయాంసి నః ॥ 4

క్రీడేతి ॥ అనర్గళమప్రతిబంధం, క్రీడాకోపం క్రీడాయాం రతివిలాసే యః కోపః తం, విలాసకలహ-జాతరోషమితి యావత్. శమయితుం నిర్వాపయితుం క్షేమంకరే శుభకరే జగత ఇతి శేషః, శంకరే శివే, నమ్రే ప్రణతే సతి, తత్ర శివే సప్రణయాపి సస్నేహాపి, నమస్కారేణ నివృత్తకోపాపీత్యర్థః, మందాకిన్యాః గంగాయాః, దర్పః గర్వః, భర్తృశిరశ్శ్లాఘ్యత్వరూపః తస్మాదితి **పఞ్చమ్యర్థే తసిః.** మన్దాకినీదర్పతః **ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ.** మందాకినీదర్పం పర్యాలోచ్యేత్యర్థః. కుపితా సంజాతకోపా సతీ. అత ఏవ హే మాతః! జనని! త్వమ్, శివస్య మహేశ్వరస్య, మౌళిం మకుటం, అబ్జమర్మస్పృశా కమలసదృశేన, యద్వా చన్ద్రమర్మభేదినా **అబ్జో జైవాతృక స్సోమ** ఇత్యమరః. యేన చరణేన ముహుర్ముహుః అసకృత్, ప్రహరసే తాడయసి, తచ్చరణాంబుజం పాదాబ్జం, నః అస్మాకం, భూయాంసి అమితాని, శ్రేయాంసి శుభాని, వితరతు దదాతు. **ప్రార్థనాయాం లోట్.** అత్ర **దాసే కృతాగసి భవత్యుచితః ప్రభూణాం పాదప్రహార ఇతి సున్దరి నాస్మి దూయే** ఇతి న్యాయేన కృతాపరాధస్య భర్తుశ్శిరసి భార్యాచరణప్రహారో యుక్త ఏవ. అస్య చ చరణప్రహారస్య మన్దాకినీదర్పనిర్హరణార్థకత్వన్తు కవినో**త్ప్రేక్షితమ్**. ఇయం చ **గమ్యా ఫలోత్ప్రేక్షా.** మన్దాకినీదర్పత ఇవేతీవ శబ్దస్యాప్రయోగాత్. శివశిరసి కృతోఽయం చరణప్రహారః తత్స్థామ్మన్దాకినీం స్పృశత్యేవేతి సపత్నీచరణతలహత్యా గంగా స్వదర్పముత్సృజ్యత్యేవేతి భావః అబ్జమర్మ-

స్పృశేత్యనేన ప్రణయకలహకృతోఽయం పాదప్రహారః న పాషాణప్రహారతుల్యః. కిన్తు పుష్పప్రహారతుల్య ఇతి శివస్య తేన వ్యథాభావః, ప్రత్యుత మృదుళతరతచ్చరణాబ్జసంబంధేన మహానానన్ద ఏవేతి వ్యజ్యతే. చన్ద్రమర్మభేదినేత్యర్థాన్తరాశ్రయణేన గంగాం బాధితుమశక్తా తత్సహచరం చన్ద్రమ్బాధితవతీ పార్వతీతి **ప్రత్యనీకాలంకారో** వ్యజ్యతే. **బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే, య స్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకం తదుచ్యతే** ఇతి లక్షణాత్. జగతః క్షేమంకరే ఇత్యనేన పరమేశ్వరస్య వస్తుతోఽగుణస్యాపి పార్వతీసంభోగాది-విలాసాదికం భక్తక్షేమార్థమేవ న తు స్వార్థం, పరిపూర్ణత్వాదితి వ్యజ్యతే. భగవతి జాతః యః క్రీడాకోపస్స భగవన్నత్యా నివృత్తః. అథ మన్దాకినీ దర్పదృష్ట్యా యశ్చ జాతః ప్రకృష్టకోపః స తు, తచ్చరణక్షతిభిరేవ నివర్త్యతే. నతు సామ్నా ఇతి సామదణ్డావత్ర సూచ్యేతే. కించ ప్రణయకోపనివారణార్థం నమస్కుర్వతి శివే తాత్కాలికజటానిగూఢస్వ్యన్తరదర్శనేన పార్వత్యాః ప్రకృష్టకోప ఆసీదితి ప్రతీయతే. **విషమా-లంకారః. యత్రానర్థస్య వా భవే** దిత్యుక్తలక్షణ ఇతి బోధ్యమ్॥ 4

శ్లో॥ అన్యోఽన్యం విజయైషిణోర్విహసతోస్సానందయోస్సాహసే
సాటోపాదితరేతరవ్యతికరాదుద్భూతరోమాంచయోః ।
క్షిప్రోత్క్షిప్తకరాబ్జయోః ప్రతిముహుర్నవ్యాక్షతారోపణే
సంరంభశ్శివయోరమందవిభవశ్శ్రేయాంసి పుష్ణాతు నః ॥ 5

అన్యోఽన్యమితి॥ అన్యోఽన్యమ్పరస్పరమపి, విజయైషిణోః జయాభిలాషిణోః, విహసతోః స్మయ-మానయోః, త్వరా తత్కృతకరస్ఖలనాదినేతి భావః. సాహసే హఠాత్కృతివిషయే సానన్దయోః, మయా సాహసం కృతమితి హృష్టయోరిత్యర్థః. సాటోపాత్ సంభ్రమాత్ జాతో యః ఇతరేతరవ్యతికరః అన్యోన్యకటాక్షకరాదిసంపర్కః, తస్మాత్ ఉద్భూతరోమాంచయోః ఉత్పన్నరోమహర్షయోః, ప్రతిముహుః ముహుర్ముహురిత్యర్థః. **వీప్సాయామవ్యయీభావః.** క్షిప్రోత్క్షిప్తకరాబ్జయోః త్వరితోదస్తహస్తకమలయోః అన్యథా పరాజయభయాదిత్యర్థః. శివయోః శివా చ శివశ్చ తయోః పుమాంస్త్రియేత్యేకశేషః. పార్వతీపరమేశ్వరయోః, అమందవిభవః అమితవిలాసః అమూల్య ఇతి వా నవ్యాక్షతారోపణే నూతనాక్షతారోపణమహోత్సవే, వివాహకాలికే ఇత్యర్థః. యః సంరంభః సంభ్రమః, సః నః అస్మాకం, శ్రేయాంసి శుభాని, పుష్ణాతు వర్ధయతు **స్వభావోక్తిరలంకారః. స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణన** మితి లక్షణమ్. అత్ర శివయోరితి పదసూచితాభ్యాం లోకోత్తరాలంబనవిభావాభ్యాం సాన్నిధ్యాదస్మి-న్నవ్యాక్షతారోపణాదిరూపైరుద్దీపనవిభావైః హాసకటాక్షరోమాంచాదిరూపైరనుభావైః క్షిప్రోత్క్షిప్తేత్యాది పదసూచితైరౌత్సుక్యాదిసంచారిభావైశ్చ రససార్వభౌమః శృంగారశ్చర్వణాస్పదం భవతి. విజయైషిత్వాది-విశేషణైః భటయోర్యుద్ధసంరంభ ఇవాఽనయోరయం సంరంభ ఇత్యు**పమాలంకారో** ధ్వన్యతే॥ 5

శ్లో॥ భద్రం వపుః కథమిదం ఛురితం విభూత్యా?
వైయాఘ్రరోమశబళం వసనం కుతస్తే?।
శ్రుత్వైవ మౌళిపరిహాసవచో భవాన్యా-
శ్శ్రేయః స్మితం దిశతు నో నవసంగతాయాః ॥ 6

భద్రమితి॥ భద్రం మంగళస్నానచన్దనలేపనాదినా కమనీయతరమిదం తే వపుః దేహః, విభూత్యా భస్మనా, అర్ధాఙ్గివశరీరసంబన్ధినా కథం ఛురితం రూషితమ్? కర్పూరాదిలేపనయోగ్యం తవ వపుః

కథంవా భస్మనా దూషితమిత్యననురూపఘటనాత్మకో **విషమాలంకారః**. కథమిత్యనేన సఖీనామత్ర విషయే నిర్వేదో వ్యజ్యతే. అన్యత్ర భద్రం తవ వపుః విభూత్యా కథం ఛురితం కుతశ్ఛన్నమితి ప్రశ్నః. తవ వపుష్యయం భస్మసంబంధః కుత ఆసీదిత్యర్థః. అనేన చాలింగనరూపం వస్తు వ్యజ్యతే. తే తవ వసనం వస్త్రమ్, వైయాఘ్రరోమశబళం వ్యాఘ్రాజినరోమకలితం, కుతః కథమితి విషాదః. త్వద్వస్త్రే వ్యాఘ్రచర్మరోమప్రవేశో దృశ్యతే. హా ధిక్, సుభగాయాస్తవ క్రూరపురుషసంబంధోఽస్మాకమతీవ వ్యథాహేతురితి భావః. అన్యత్ర కుతః కస్మాద్ధేతోః, తవ వసనం వైయాఘ్రరోమశబళం భవతీతి ప్రశ్నః. ఏతేన పరస్పరసమ్మర్దో వ్యజ్యతే. ఏవమాళిపరిహాసవచః సఖీజనకృతపరిహాసవాక్యమ్. **జాత్యేకవచనమ్ వాక్యే** ఇత్యర్థః. పూర్వార్ధేన వాక్యద్వయస్యైవ ప్రతిపాదితత్వాత్. యద్వా వాక్యానీ–త్యర్థః. పూర్వోక్తవాక్యద్వయన్తు ఉపలక్షణమ్. తథా చ – ఏవమాదీని వాక్యాని సఖీకృతపరిహాసద్యోతకానీతి నిర్గళితార్థః. శ్రుత్వా నిశమ్య, ప్రవృత్తామితి శేషః. నవసంగతాయాః నూతనసంగమాయాః, భవాన్యాః పార్వత్యాః, స్మితం మందహాసః, నః అస్మాకం, శ్రేయః ఇష్టం, దిశతు దదాతు. **దిశ అతిసర్జనే ఇతి ధాతోః ప్రార్థనాయాం లోట్**. అత్రాలింగనాదివ్యంజకసఖీపరిహాసవచనరూపవిభావేన స్మితరూపాను–భావేన చ నవోఢానిష్ఠో హర్షాఖ్యస్సంచారీ **భావో** వ్యజ్యతే ఇతి భావః॥ 6

అథైకేన శ్లోకేన స్వనామాఖ్యానపూర్వకం గ్రన్థారంభం ప్రతిజానీతే॥

శ్లో॥ అభినవపదపూర్వః కాళిదాసః ప్రగల్భః
త్రినయనదయితాయాః ప్రేమడింభస్తృతీయః ।
విరచయతి తయైవ ప్రేరితః ప్రేమపూర్వం
హరిగుణపరిణద్ధం చారు చంపూప్రబంధమ్ ॥ 7

అభినవేతి॥ త్రినయనదయితాయాః శివప్రియాయాః పార్వత్యాః ఇత్యర్థః. **క్షుభ్నాదిత్వాణ్ణత్వా–భావః**. తృతీయః ప్రేమడింభః ప్రేమాస్పదపుత్రః, **మధ్యమపదలోప్యయం సమాసః**. మాతుః కనిష్ఠపుత్రే ప్రేమాతిశయ ఇతి ప్రసిద్ధిః. గణేశో జ్యేష్ఠః, కుమారస్వామీ తు ద్వితీయః, అయం తు తృతీయ ఇతి భావః. ఏతేన తావుభావివ అయమపి సర్వవిద్యానిధిరితి వ్యజ్యతే. ప్రగల్భః ప్రౌఢః, అభినవపదపూర్వః అభినవేతి పదం పూర్వం యస్య స తథోక్తః, కాళిదాసః కాళిదాసశబ్దః. శబ్దపరశబ్దేనాప్యర్థో గమ్యతే. యథా **దేవపూర్వం గిరిం తే** ఇతి మేఘసందేశే, **హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే** ఇతి మాఘే చ. తతశ్చ, అభినవపూర్వకాళిదాసపదవాచ్య ఇత్యర్థః. **అభినవకాళిదాస** ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధ ఇతి భావః. అనేన నామ్నా చ కాళికాయాః నూతనేఽస్మిన్ స్వస్య దాసే అతీవ ప్రీతిరస్తీతి వ్యజ్యతే. తయైవ త్రినయనదయితయైవ. ప్రేమపూర్వం సస్నేహం, ప్రేరితః **కురు** ఇతి, నియోజితః సన్ స్వప్నే ఇతి శేషః. ఏతేన అనురూపప్రేరణాసత్త్వాద్గ్రంథోఽయం సున్దర ఇతి వ్యజ్యతే. హరిగుణపరిణద్ధం హరేః కృష్ణస్య గుణైః పరితస్సర్వత్ర నద్ధం బద్ధమ్. **ణహ బన్ధనే** ఇతి ధాతుః. భగవత్కల్యాణగుణానపాయిన–మిత్యర్థః. **చమ్పూప్రబంధం చమ్పూరూపం ప్రబంధం గద్యపద్యాత్మక** మిత్యర్థః; చారు సున్దరం యథా తథా విరచయతి కరోతి. అత్ర ప్రగల్భ ఇత్యనేన పాణ్డిత్యోజ్జృంభణం వ్యజ్యతే. ఇదమేవ హి ప్రౌఢత్వం ప్రకృతోపయోగి, న తు యువత్వమితి. భగవతీ ప్రేరణాసత్త్వాత్ భగవన్నాయకత్వాత్ కవేశ్చ ప్రౌఢత్వా–ద్గ్రంథోఽయమతీవ సున్దర ఇతి ధ్యేయమ్॥ 7

ఏవం ప్రతిజ్ఞాతార్థస్య దుష్కరత్వప్రకటనద్వారా స్వవినయమభినయతి॥

శ్లో॥ క్వేయం మతిర్మమ శిశోరగభీరవాచః
క్వేయం యదూద్వహకథా వచసామభూమిః ।
తద్వర్ణనేఽపి యతమానహృదః కదాపి
నిర్వర్ణితం నిశమితం చ న సాహసం మే॥ 8

క్వేయమితి॥ శ్లోకేన – శిశోః అవ్యుత్పన్నస్య, న తు స్తనంధయస్యేత్యర్థః. అత ఏవ అగభీరవాచః అప్రౌఢవచనస్య అర్థగౌరవహీనవాక్యస్యేత్యర్థః. మమ ఇయం సర్వజనపరిచితా అత్యల్పతయా సర్వవిదితేతి యావత్. మతిః బుద్ధిః క్వ? వచసాం శ్రుతిగిరామప్యభూమిరవిషయభూతా తదగోచరేత్యర్థః. ఇయం ప్రతిజ్ఞాతా. యదూద్వహకథా యదూద్వహస్య యదునాయకస్య కృష్ణస్య కథా. చరితం క్వ? మహద్వైరూప్యమిత్యర్థః. అననురూపఘటనాత్మకోఽత్ర **విషమాలంకారః**. తద్వర్ణనేపి తస్యాః యదూద్వహకథాయాః వర్ణనేపి ప్రఖ్యాపనేపి యతమానహృదః ప్రయతచిత్తస్య **"యతీ ప్రయత్నే ఇతి ధాతో రనుదాత్తేత్త్వాచ్ఛానచ్.** మమ సాహసం అన్యసాహసస్య అన్యత్ర స్థిత్యయోగాన్మత్సాహసతుల్యం సాహసమితి **నిదర్శనాలంకారః**. క్వాపి కుత్రాపి దేశే కాలే పురుషే వా న నిర్వర్ణితం న దృష్టమ్. **నిర్వర్ణనన్తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ** మిత్యమరః. న నిశమితం న శ్రుతం చ. **శమో దర్శనే** ఇతి మిత్త్వాద్ధ్రస్వః. భూతాదికాలేషు, అంగాదిదేశేషు, యః కోఽపి పురుషః మత్తుల్యసాహసో న దృష్టశ్రుతచర ఇతి భావః. విషమాప్రతిభోత్థాపితో **నిదర్శనాలంకారః**. అత్ర సాహసత్వజాత్యాక్రాన్తతయా సర్వమపి సాహసమభిన్నమేవేతి కృత్వా లోకసిద్ధసాహసాభేదేపి స్వసాహసస్య భేదవర్ణనాత్ భేదకాతిశయోక్తిరితి రత్నావళీకారాః॥ 8

తర్హి దుష్కరేఽస్మిన్ కార్యే మాప్రవర్తస్వేత్యత ఆహ॥

శ్లో॥ యద్వా దయారసఝరీపరిపూరితేన । మందారమాల్యనికురుంబసహోదరేణ ।
గౌరీకటాక్షనికరేణ కరంభితస్య । కిం దుష్కరం మమ భవేజ్జగతాం త్రయేఽపి ॥9

యద్వేతి॥ దయారసఝరీపరీపూరితేన కృపారసప్రవాహభరితేన అత్ర రస ఏవ రసో జలమితి **శ్లిష్టరూపకమ్**, దయార్ద్రేణేత్యర్థ. మందారమాల్యనికురంబసహోదరేణ మందారమాల్యనికురుంబాణాం మందారసుమమాలాసమూహానాం సహోదరేణ అనుజేన సదృశేనేత్యర్థః. ధావళ్యాదీప్సితదానాచ్చేతి భావః. ఏతేన పార్వతీనయనయోరధునా నిరంజనత్వం వ్యజ్యతే. అన్యథా కటాక్షా నీలా ఏవ స్యుః. గౌరీకటాక్షనికరేణ పార్వత్యపాంగపరమ్పరయా కరంభితస్య వ్యాప్తస్య విషయీకృతస్యేత్యర్థః. గౌరీకటాక్షపాత్రస్యేతి యావత్. మమ మే, దుష్కరం కర్తుమశక్యం, వస్తు, జగతాం లోకానాం త్రయేఽపి భవేత్కిం, స్యాత్కిమ్? న స్యాదేవేత్యర్థః. యద్వా కిం భవేన్న కించిదిత్యర్థః. అత్ర దుష్కరవస్త్వభావం ప్రతి గౌరీకటాక్షకరంభితత్వస్య పదార్థస్య హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం **కావ్యలింగమలంకారః**. తదుక్తమ్ **హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత** మితి. గౌరీకటాక్షాణామపి దుష్కరకారకత్వం మందారేతి విశేషణబలాత్సిద్ధమ్. తస్మాదత్ర **పరికరాలంకారః**. తదుక్తమ్. **అలంకారః పరికరస్సాభిప్రాయే విశేషణే** ఇతి. పరికరోత్థాపితకావ్యలింగోత్థాపితోఽ**త్రాక్షేపాలంకారో**ఽప్యస్తి. పూర్వశ్లోకోక్తకావ్యనిర్మాణశక్త్య–

భావస్యాత్ర నిషేధాత్. **ఆక్షేపస్స్వయముక్తస్య ప్రతిషేధో విచారణా** దితి తల్లక్షణమ్. స్వస్య గౌరీకటాక్ష-పాత్రత్వే హేతుస్తు దయారసేత్యనేన వ్యక్తః. నిర్హేతుకజాయమానా కృపైవ హేతురితి తద్విశేషణ-విన్యాసాశయః॥ 9

అవ॥ నను స్వతః పణ్డితస్య గౌరీకటాక్షవశాత్కవితా స్యాన్నామ. కథం పునశ్శిశోస్తవేత్యత ఆహ॥

శ్లో॥ ప్రాదుర్భవంతు సరసాని వచాంసి గౌరీ-
కారుణ్యతో మమ ముఖాదపి నాఽత్ర చిత్రమ్ ।
నైవాఽమృతం వమతి కిం కఠినా శిలాపి
పీయూషధామకరజాలపరిగ్రహేణ ॥ 10

ప్రాదురితి॥ సరసాని రసోఽత్రోపలక్షణం గుణాలంకారాదీనామ్. రసేన సహితాని సరసాని, రసగుణధ్వన్యాదిసహితానీత్యర్థః. యద్వా, రసప్రధానానీత్యర్థః. రసస్య స్వాత్మమాత్రవిశ్రాన్తత్వేన ప్రాధాన్యాత్. **రసో వై స** ఇతి శ్రుతేః. సరసాని సేశ్వరాణి భగవత్ప్రతిపాదకానీతి ధ్వన్యతే. వచాంసి పదసమూహాత్మకాని వాక్యాని. గౌరీకారుణ్యతః. పార్వతీకృపాయా ఇతి **హేతౌ** పఞ్చమీ. మమ ముఖాదపి అతిజడస్య మమ వక్త్రాదపి, ప్రాదుర్భవన్తు నామ, ఉద్భవన్తు, నామేతి ప్రసిద్ధిః. ఏతేన జడానపి కవీన్ కరోతీత్యఘటితఘటనాపటీయస్త్వమ్మాయారూపిణ్యా గౌర్యా వ్యజ్యతే. అత్ర విషయే చిత్రమద్భుతం, న నాస్తి. కుత ఏతదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ. కఠినా కర్కశాపి, శిలా చన్ద్రకాన్తదృషత్. పీయూషధామకరజాల-పరిగ్రహేణ పీయూషధామ్నః సుధామయూఖస్య, కరజాలానాం కిరణపరమ్పరాణాం, పరిగ్రహేణ సంబంధేన హేతునా, అమృతముదకం, సుధాం చేతి గమ్యతే. న వమతి కిమ్? న స్రవతి కిమ్? కిన్తు స్రవత్యేవ. ఏవేతి **వాక్యాలంకారే**. యద్వా న వమత్యేవ కిమిత్యన్వయో బోధ్యః. వమతీత్యస్య వమనరూపం ముఖ్యార్థం త్యక్త్వా గౌణస్య స్యన్దనరూపస్యార్థస్య వివక్షితత్వాచ్చారుత్వమ్, తదుక్త న్దణ్డినా. **నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్, అతిసున్దరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే** ఇతి. **దృష్టాన్తాలంకారస్స్ఫుట** ఏవ. అత్ర పీయూషధామకరజాలవద్గౌరీకటాక్షలహరీణామమృతస్యన్దనం చన్ద్రకాన్తవత్కవేః పరిశుద్ధత్వం చ వ్యజ్యతే॥ 10

అథ॥ సుకవీన్ ప్రార్థయతే॥

శ్లో॥ దోషం విముంచత గుణాంశముదారమత్ర
సంతః! ప్రతీచ్ఛత గుణైకదృశో దయార్ద్రాః ।
త్యక్త్వా కళంకమనవద్యసుధాంశుఖండ-
మీశో బిభర్తి శిరసా న కిమాదరేణ? ॥ 11

దోషమితి॥ గుణైకదృశః గుణానేకాన్ పశ్యన్తీతి తథోక్తాః. యద్వా గుణేష్వేకా ముఖ్యా, దృక్ దృష్టిర్జ్ఞానమితి యావత్, యేషాన్తే తథోక్తాః, విద్యమానదోషత్యాగపూర్వకం గుణమాత్రగ్రాహిణ ఇతి భావః. దయార్ద్రాః దయయా కృపయా, ఆర్ద్రాః శీతలాః, హే సన్తః! విద్వాంసః! అత్ర కావ్యే దోషం విముంచత త్యజత. ఉదారమధికం, గుణాంశం గుణభాగం, ప్రతీచ్ఛత స్వీకురుత యూయమితి **కర్తృపదాక్షేపః**. అత్ర దోషత్యాగస్య దయార్ద్రత్వం హేతుః. గుణస్వీకారస్య గుణైకదృష్టిత్వమితి.

పదార్థహేతుకం కావ్యలింగద్వయమ్. యద్వా, సాభిప్రాయత్వాద్విశేషణద్వయస్య **పరికరాలంకార-ద్వయమ్.** నను దోషసత్వే సర్వోఽపి ప్రబంధస్త్యాజ్య ఏవ. **తదల్పమపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచ** నేతి దణ్డివచనాదత ఆహ. కళంకం చిహ్నమ్, అర్థాత్తత్సన్నిహితం కలాంశం చ, త్యక్త్వా విహాయ, అనవద్యసుధాంశుఖండం నిర్దుష్టచన్ద్రశకలమీశశ్శివః, నిష్కళంకచన్ద్రాన్తరనిర్మాణసమర్థ ఇతి భావః. ఆదరేణ ప్రేమ్ణా, న తు నిర్బంధేనేతి భావః. శిరసా మౌళినా, న త్వవయవమాత్రేణేతి భావః. న బిభర్తి కిం, న ధత్తే కిమ్? బిభర్త్యేవేత్యర్థః. న తు క్షణమాత్రం ధృత్వా త్యజతీతి భావః. **దృష్టాన్తాలంకారః. యద్యదా చరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరే జనా** ఇతి న్యాయేన పరమేశ్వరేణ యదాచరితం కళంకత్యాగపూర్వక-చన్ద్రశకలస్వీకారరూపం కర్మ, తదధునాతనా విద్వాంసోఽప్యనుకుర్యురేవేతి కవ్యాశయః. సుధాంశుఖండ-సాదృశ్యప్రతీత్యా గ్రంథస్య సుధారసస్రావకత్వం ప్రతీయతే॥ 11

అవ॥ స్వకావ్యస్య ఇతరకావ్యవైలక్షణ్యం ప్రతిపాదయతి॥

శ్లో॥ ఉపక్రమ్య స్తోతుం హరిమిహ హి వాత్స్యాయనకథా
ముధా మాఘాదీనామివ కృతిషు నైవ ప్రకటితాః ।
గుణైశ్శ్లిష్టా కింతు ప్రతిపదముదారైర్మురరిపో-
రపారా కాఽప్యేషా ప్రసరతి సుకావ్యాఽమృతఝరీ ॥ 12

ఉపక్రమేతి॥ ఇహాఽస్మిన్ కావ్యే, మాఘాదీనాం మాఘః కవిరాదిర్యేషాం తేషాం మాఘభారవిప్రముఖ కవీనామిత్యర్థః. నాయకేన భగవతా భగవదంశేన వా భావ్యమితి తదన్యదుష్ప్రభుప్రతిపాదకానాం కావ్యానామసత్త్వేన **కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే** దితి నిషేధకోటిగతత్వాత్తత్ప్రసంగమపహాయైవ భగవ-న్నాయకకావ్యసామ్యం స్వగ్రన్థస్యాశంక్య, నాయకాంశే సామ్యే సత్యపి వర్ణనాంశే విశేషోఽస్తీతి ప్రకటయితుం మాఘాదిగ్రహణమితి బోధ్యమ్. తమేవ విశేషం దర్శయతి. హరిమిత్యాది. హరిం భగవన్తం స్తోతుముపక్రమ్య ప్రారభ్య భగవత్స్తుత్యర్థం ప్రవృత్తో భూత్వేత్యర్థః. ముధా వృథా, వాత్స్యాయనకథాః వాత్స్యాయనః కామతన్త్రాచార్యః తస్య కథాః గ్రామ్యధర్మప్రసంగా ఇత్యర్థః. న ప్రకటితా ఏవ న వర్ణితా ఏవేత్యర్థః. మయా ఇతి కవేః కర్తురాక్షేపః. మయేహ వాత్స్యాయనకథా న ప్రకటితా ఇత్యన్వయః. మాఘాదిషు హి ద్విత్రేషు సర్గేషు హరికథాముపవర్ణ్య సమనన్తరం భూయోభిః సర్గైః హరికథాభిరసంస్పృష్టమన్యదేవ వర్ణ్యతే. ప్రకృతే తు కావ్యే ఆగ్రంథసమాప్తి హరికథా ఏవ వర్ణ్యన్తే. నతు తదసంస్పృష్టమన్యదితి మాఘాదికావ్యేభ్యస్స్వకావ్యస్య తత్కర్తృభ్యో మాఘాదిభ్యస్స్వస్య చ వైలక్షణ్యం స్పష్టమ్. నచ స్వకావ్యేపి **ముగ్ధే కథం కంచుళికాం దధాసీ** త్యాదౌ వాత్స్యాయనకథా వర్ణ్యన్త ఏవేతి మాఘాదివైలక్షణ్యం నాస్త్యేతి వాచ్యమ్. భగవత్క్రీడావర్ణనస్య కర్తవ్యత్వాత్. మాఘాదిషు తు తత్సైనికాది-క్రీడావర్ణనమితి వివేకః. ఇదమేవ వైలక్షణ్యం స్ఫుటయతి. గుణైరితి. కింతు ప్రతిపదం పదే పదే, **వీప్సాయామవ్యయీభావః.** మురరిపోః కృష్ణస్య, సంబంధిభిః ఉదారైర్మహద్భిః కల్యాణగుణైః, శ్లిష్టా మిశ్రితా, అపారా అనవధిః కాఽప్యనిర్వచనీయా ఏషా ప్రతిపాద్యమానా. సుకావ్యాఽమృతఝరీ శోభనకావ్యామృతప్రవాహః, అమృతం రసః, తదేవామృతం సుధేతి **శ్లిష్టరూపకమ్.** ప్రసరతి ప్రవహతి, స్వగ్రంథపరిశీలనే తు భగవద్గుణశ్రవణజన్యం సత్కావ్యాస్వాదజన్యశ్చానందో భవతీతి భావః. అనేన ఏతద్గ్రంథాధ్యేతౄణాం మోక్షలక్షణమమృతమపి కరతలామలకమితి అమృతపదేన సూచ్యతే. గుణైశ్శ్లిష్టా

ఝురీ ప్రసరతీత్యనేన భగవద్గుణబద్ధా సతీ కాచన తరుణీ రాధాభిధా అత్ర గ్రంథే ప్రకర్షేణ సరతి వర్ణితా భవతీతి స్వకల్పితరాధామాధవకథా చ సూచితా భవతి. సుకావ్యామృతత్వమేవ ప్రపఞ్చయతి॥ 12

శ్లో॥ కథైకఘటనాపరైస్త్రిచతురైరసద్వ్యంజనైః
కృతిర్మమ యుతా భవేదియమసారపద్యైర్న వా ।
న తేన సకలా తథేత్యరుచిమాదదధ్వం బుధాః!
వధారయత యత్నతః ప్రతిపదం ధ్వనేర్జృంభణమ్ ॥ 13

కథేతి॥ కథైకఘటనాపరైః. కథాయా ఏవైకస్యాః ఘటనాయాం పరైః నిష్ఠితైః, కథామాత్రప్రయోజకై-రిత్యర్థః. అత ఏవ అసద్వ్యంజనైః. అసతీ అవిద్యమానా వ్యంజనా తన్నామకా వృత్తిః యేషు తైః, వ్యంజనావ్యాపారశూన్యైః, **అవ్యంగ్యమధమం స్మృత** మితి కావ్యస్య అధమత్వప్రయోజకో హేతు-రవ్యంగ్యత్వమేవేతి తథావిధైరవ్యంగ్యైరితి భావః. త్రిచతురైః త్రీణి చత్వారి వా త్రిచతురాణి తైః కతిపయైరిత్యర్థః, అత్యల్పైరితి యావత్. అసారపద్యైః సారభూతరసరహితశ్లోకైః, ఇయం మమ కృతిః యుతా భవేత్. న వేతి సంశయః. అతివిరళేఽస్మిన్ గ్రంథే త్రీణి చత్వారి వా పద్యాని అవ్యంగ్యాని సన్తు యద్వా న సన్తు. తావన్మాత్రనిస్సారపద్యసత్త్వమపి సందిగ్ధమేవ. తదతిరిక్తాని సర్వాణి పద్యాని తు సవ్యంగ్యాన్యత ఉత్తమాన్యేవేతి భావః. అనేన గ్రంథస్య అతివిరళతా వ్యజ్యతే. తేన తావన్మాత్రేణ సకలా సమస్తా, కృతిః గ్రంథః, అసారేతి నీరసేతి, అరుచిమప్రీతిం నాదదధ్వం న కురుత. హే బుధాః! విద్వాంసః! సహృదయా ఇతి యావత్. కిన్తు యత్నతః ప్రయత్నపూర్వకం ప్రతిపదం పదేపదే, ధ్వనేః వ్యంగ్యస్య జృంభణం వికాసమ్. వధారయత విచారయతేత్యర్థః. **వష్టిభాగురిరల్లోప మవాప్యో-రుపసర్గయో** రితి అకారలోపః. వ్యంగ్యస్యాఽత్యన్తాసత్త్వే తు కావ్యమధమం స్యాత్. న చ కతిపయస్థలేషు వ్యంగ్యాసత్త్వే. తస్మాత్ ప్రాయశస్సర్వత్రాపి వ్యంగ్యస్ఫురణమస్త్యేవేతి కృత్వా తద్విచారణమేవ బుధానామావశ్యకం, న తు తదభావస్థలప్రయుక్తానాదర ఇతి భావః॥ 13

అవ॥ అథ స్వవివక్షితాం కృష్ణకథాం ప్రస్తోతుం తత్కథామూలభూతభాగవతప్రవర్తకం పరీక్షితం స్తౌతి సప్తశ్లోకైః॥

శ్లో॥ ఆసీదసీమమహిమా మహనీయరూప । రూపానురూపచరితస్సుకృతప్రధానః ।
రాజా పరీక్షిదభిధో యదజస్రదాన । నీరైరుపైతి మరుభూమిరనూపభావమ్ ॥ 14

ఆసీదితి॥ అసీమమహిమా నాస్తి సీమా మర్యాదా యస్య సః. అసీమా మహిమా మహత్వం యస్య స తథోక్తః, అనన్తమాహాత్మ్య ఇత్యర్థః. ఏతేన పరీక్షితః భగవదంశత్వం వ్యక్తమ్. మహనీయరూప-రూపానుచరితః ప్రశస్తం మహనీయం మహనీయరూపమ్. ప్రశంసాయాం రూపప్. తచ్చ తద్రూపం కుణ్డలముక్తాహారనూపురాంగదాదిచతుర్విధభూషణాభావేపి, భూషితవదవభాసమాన ఆకారవిశేషః. తదుక్తమ్ - **ఆవేధ్యారోప్యవిక్షేప్యబంధనీయైరభూషితం యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యతే.** ఇతి తస్య అనురూపమనుగుణం, చరితమాచరణం యస్య స తథోక్తః. న కేవలమస్య రూపమతి-మహనీయం కిన్తు చరితమపి తద్వదేవేత్యర్థః. యద్వా, మహనీయం రూపం యస్య స చాసౌ రూపానురూపచరితశ్చేతి **కర్మధారయః.** కుత ఏవమత ఆహ. సుకృతప్రధానః సుకృతానాం పుణ్యానాం,

ప్రధానో ముఖ్యాశ్రయః, పూర్వజన్మార్జితపుణ్యబహుళపరిపాకభూతత్వాదస్య మహనీయరూపాదికమితి భావః. యద్వా సుకృతం ప్రధానం యస్య సః, **మయూరవ్యంసకాదిత్వా** ద్విశేషణస్య పూర్వనిపాతాభావః. ఉత్కృష్టసుకృత ఇత్యర్థః. అథవా సుశోభనం కృతం కృతిరాచరణం యేషాన్తే సుకృతాః, తేషు పురుషేషు ప్రధానః ఉత్తమః పురుషోత్తమ ఇత్యర్థః. పురుషోత్తమాంశత్వే నాస్యాపి పురుషోత్తమత్వాన్మహిమాదిసత్త్వమితి భావః. మహామాత్రః ప్రధానస్స్యాదితి **హోపాలితకోశాత్ప్ర**ధానశబ్దః పుంలింగోఽప్యస్తీతి బోధ్యమ్. పరీక్షిదభిధః పరీక్షిదిత్యభిధా నామ యస్య సః, రాజా నృపతిః, రాజశబ్దప్రయోగస్వారస్యాత్ క్షత్రియోఽయమితి వ్యజ్యతే. యద్వా రాజా చన్ద్ర, ఆసీత్. చన్ద్రవంశజత్వాత్పరీక్షితశ్చన్ద్రత్వేన వ్యపదేశ ఇతి పరీక్షితో వంశోఽపి వ్యక్తః. మహిమాదికమేవ వివృణోతి. యదితి, యదజస్రదానసీరైః యత్సంతతవితరణోదకైః, గోభూహిరణ్యాదిదానేషు హి జలధారాం వితరన్తి. స ఏష పరీక్షిదభిధాన ఇతి వక్ష్యమాణగద్యస్థతచ్ఛబ్దేనాస్య యచ్ఛబ్దస్య వక్ష్యమాణశ్లోకగతయచ్ఛబ్దానాం చాన్వయః. మరుభూమిః నిర్జలప్రదేశః, అనూపభావం జలప్రాయతాముపైతి ప్రాప్నోతి, వర్తమాననిర్దేశేన అధునా జలప్రాయతయా దృశ్యమానాస్సర్వా అపి భూమయః పరీక్షితః ప్రాక్కాలే మరుభూమయ ఏవేతి ధ్వన్యతే. రూపానురూపచరితేత్యత్ర **సమాలంకారః**. మరుభూమేర్జలప్రాయత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే**రతిశయోక్తిః**. తయా చ రాజ్ఞో నిరతిశయౌదార్యం వ్యజ్యతే. తేన చ మహాభాగ్యం వస్తు వ్యజ్యతే॥ 14

శ్లో॥ కందర్పదర్పదమనాయ పురా పురారి–
నైటాలలోచనభవస్య కృపీటయోనేః ।
క్రోధానలం రిపుమహీపచమూచమూరు–
పంచాననస్య యుధి యస్య వివర్తమాహుః ॥ 15

కందర్పేతి॥ రిపుమహీపచమూచమూరుపంచాననస్య రిపుమహీపానాం శత్రుభూపానాం, చమూస్సేనా, సైవ చమూరుర్హరిణీ, తస్యాః పంచాననస్య సింహస్య, చమ్వా ఏకత్వాచ్చమూరోరప్యేకత్వేన నిర్దేశః. అన్యథా భిన్నవచనత్వదోషాపత్తేః. నచ ఉపమాయామేవ తద్దోషః న తు రూపకే ఇతి వాచ్యమ్. ఔపమ్యస్యైవ రూపకబీజత్వేన భిన్నవచనత్వే సతి ఔపమ్యదోషాత్, ఇతి. యద్వా, చమూరితి జాత్యేకత్వం తతశ్చ సేనాయా అపి అవయవబహుత్వే సత్యపి జాత్యేకత్వాదుభయోరౌపమ్యమవిప్రతిపన్నమితి బోధ్యమ్. అథవా రిపుమహీపచమూనామేవ చమూరూణామితి బహుత్వవ్యాఖ్యానమేవ సమ్యక్. ఏతేన పంచాననతుల్యపరాక్రమత్వం రాజ్ఞో వ్యజ్యతే. పంచాననస్య పురతశ్చమూరూణాం యథా న స్థితిః ఏవం పరీక్షితః పురతః రిపుభూపసేనానామితి. యుద్ధం వినైవ అస్య సర్వరాజజయస్సిద్ధ ఇతి భావః. యస్య పరీక్షితః యుధి యుద్ధే జాతమితి శేషః. క్రోధానలం కోపాగ్నిం, యద్వా, యుధి సత ఇతి శేషః. యస్య క్రోధానలమిత్యన్వయః, పురా పూర్వకాలే, కందర్పదర్పదమనాయ మన్మథగర్వనిబర్హణార్థమ్, తన్నాశనాయేత్యర్థః, **తాదర్థ్యే చతుర్థీ**. పురారినైటాలలోచనభవస్య నిటాలే ఫాలే భవః నైటాలం, **తత్ర భవ ఇత్యణ్. ఫాలో నిటాలో నిటల** ఇతి వైజయన్తీ. తచ్చ తల్లోచనం నయనం, పురారే ర్నైటాలలోచనం పురారినైటాలలోచనం శివఫాలస్థనేత్రం, తత్రభవస్య ఉత్పన్నస్య, మన్మథం హన్తుం శివఫాలనేత్రాదావిర్భూతస్యేతి భావః. కృపీటయోనేః అగ్నేః, వివర్తం పరిణామం రూపాన్తరమితి యావత్. ఆహుః వదన్తి, కవయ ఇతి శేషః. అత్ర విశిష్టయోర్ధర్మిణోరైక్యారోపాన్నిదర్శనాలంకారః. **వాక్యార్థయోస్సదృశ్య–**

యోరైక్యారోపో నిదర్శనేతి లక్షణాత్. యద్వా, క్రోధానలస్య ఫాలనేత్రాగ్నివివర్తత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః రాజకోపే ఆరోపితోఽనలః న సాధారణః కిన్తు శివఫాలస్థిత ఏవేతి **అపహ్నవో** వ్యజ్యతే. తేన చ రిపుక్షయః క్షణాత్కృత ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే॥ 15

శ్లో॥ యస్యాతివేలధవళేష్వఖిలార్ణవేషు । భాసైరమందవిభవస్య యశస్సుధాంశోః ।
శ్వేతచ్ఛదాస్సలిలదుగ్ధవిభాగవిద్యాం । ధన్యామమన్యత చిరాదితరైర్దురాపామ్ ॥16

యస్యేతి॥ అమందవిభవస్య అమితైశ్వర్యస్య, యస్య రాజ్ఞస్సంబంధినః యశస్సుధాంశోః కీర్తిరూపచన్ద్రస్య, భాసైః కాన్తిభిః, **భాసో భాసి ఖగే గోష్ఠే** ఇతి భాస్కరః. అఖిలార్ణవేషు **లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిక్షీరజలార్ణవా** ఇతి సప్తసు సముద్రేషు, అతివేలధవళేషు సత్సు, భృశం శ్వేతేషు సత్సు **అతివేలభృశాత్యర్థే** త్యమరః. శ్వేతచ్ఛదః హంసః, జాత్యేకవచనమ్. హంసా ఇత్యర్థః. హంసాస్తు శ్వేతగరుత ఇత్యభిధానాత్. చిరాద్బహుకాలం, స్వనిష్టామితి శేషః. ఇతరైః అన్యైః జన్తుభిః, దురాపామాప్తుమశక్యాం సలిలదుగ్ధవిభాగవిద్యాం సలిలదుగ్ధయోః ఉదకక్షీరయోర్విభాగః వివేచనం, స ఏవ విద్యా తాం, ధన్యాం సఫలామమన్యత మేనే. క్షీరసముద్రవత్సర్వసముద్రాణాం శ్వేతత్వేన అయం క్షీరసముద్రః. అయం జలార్ణవః ఇతి వివేకః. హంసాన్ ఋతే నాన్యేషామభవదితి భావః. హంసానామ్మానసావాసత్వేన మానససరసః జలయమత్వాత్, మన్నివాసభూతం సరః క్వాస్తీతి సర్వత్ర విచిన్వానాః హంసాః, **స్వవిద్యయా ఇదం జలమిదం క్షీరమితి వివిచ్య** స్వనివాసం జానన్తీతి ధ్వన్యతే. ఏతేన సర్వభూమణ్డలవ్యాపినీ రాజకీర్తిరితి వస్తుధ్వనిః॥ 16

శ్లో॥ ఆశ్రిత్య జన్మభవనం రిపుభూపతీనాం । యస్య ప్రతాపరవిరాశ్రయనాశమేషామ్ ।
కృత్వా తతో ధనపదాక్రమణం విధాయ । తద్విక్రమక్షయవశేన బభూవ సౌమ్యః ॥17

ఆశ్రిత్యేతి॥ యస్య రాజ్ఞః ప్రతాపరవిః తేజోరూపసూర్యః, రిపుభూపతీనాం శత్రునృపాణాం, జన్మ భవనం, ఉత్పత్తిగృహం లక్షణయా తాదృశగృహవతీం రాజధానీమాశ్రిత్య ఆక్రమ్య, ఏషాం రిపుభూపతీనామాశ్రయనాశం స్థానభ్రంశం కృత్వా ఉచ్చాట్యేత్యర్థః. తతః తదనన్తరం, ధనపదాక్రమణమ్ కోశగృహక్రాన్తిం, విధాయ కృత్వా, ధనగృహానప్యాక్రమ్యేత్యర్థః తద్విక్రమక్షయవశేన తేషాం శత్రుభూపానాం విక్రమస్య పరాక్రమస్య, క్షయవశేన నాశాదిత్యర్థః. క్షీణపరాక్రమత్వాత్తేషు శరణాగతేషు సత్స్విత్యర్థః. సౌమ్యః ప్రసన్నః బభూవ, శరణాగతరక్షకత్వాదితి భావః. తేజోరూపసూర్య ఇతి యదుక్తం తత్ర తేజః పక్షో వ్యాఖ్యాతః. సూర్యపక్షే తు రవిః రిపుభూపతీనాం జన్మ భవనముదయరాశిం లగ్నమితి యావత్. ఆశ్రిత్య ప్రాప్య, ఏషామాశ్రయనాశం స్థానభ్రంశం, కృత్వా **స్థానం జన్మని నాశయేద్దినకర** ఇతి సిద్ధాన్తాత్. తతః ధనపదం ద్వితీయస్థానం, ద్వితీయం ధనవాగ్నేత్రమితి తత్సంకేతాత్. తస్యాఽక్రమణం విధాయ, ద్వితీయరాశిం ప్రాప్యేత్యర్థః. తత్తతః విక్రమక్షయవశేన తృతీయస్థానప్రాప్త్యా **నివేశ శ్శరణం క్షయ** ఇత్యమరః తృతీయం భ్రాతృవిక్రమ ఇతి సిద్ధాన్తాదితి బోధ్యమ్. **సౌమ్యః మృదుశ్శుభప్రద** ఇతి యావత్. బభూవ షట్త్రిదశస్థో భానురితి శాస్త్రాదితి భావః రూపకోత్థాపితః **శేషాలంకారః, శ్లేషోపజీవితం రూపకమితి** వా. ధ్వనిస్తు న భవతి. విశేష్యస్య అశ్లిష్టత్వాత్. తేన చ యథా రవిర్నమస్కారాద్యారాధనేన సమాధేయః న తు విక్రమేణ, తద్వదస్య ప్రతాపోపీతి ప్రతాపస్య నిరర్గళత్వం వ్యజ్యతే॥ 17

శ్లో॥ యత్స్వాతివృష్టిజనితాని యశోనిభాని । ముక్తాఫలాని దిగధీశకిరీటశాణైః ।
ఉత్తేజితాన్యహహ దిగ్వరవర్ణినీనాం । హారంతి సత్కవిగవీగుణగుంభితాని ॥ 18

యదితి॥ యత్స్వాతివృష్టిజనితాని. స్వస్య ధనస్య అతివృష్టిస్స్వాతివృష్టిః స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామిత్యత్ర స్వశబ్దస్య ధనవాచకత్వం స్ఫుటం, స్వాతౌ స్వాతీనక్షత్రే వృష్టిః స్వాతివృష్టిః **వృష్టిర్వర్ష** మిత్యమరః. యస్య స్వాతివృష్టిరేవ స్వాతివృష్టిరితి **శ్లిష్టరూపకమ్.** తతో జనితాని జాతాని, యత్స్వాతివృష్టిజనితాని యత్సంబంధిధనాతివర్షరూపస్వాతీనక్షత్రవర్షప్రభూతానీతి నిర్గళితార్థః. యశ ఇతి, నిభం మిషం యేషాన్తాని యశోనిభాని కీర్తివ్యాజేన జాతానీత్యర్థః. **మిషం నిభం చ నిర్దిష్ట** మితి హలాయుధః. దిగధీశకిరీటశాణైః దిగధీశానాం దిక్పతీనామిన్ద్రాదీనాం, కిరీటరూపైః శాణైః ఉత్తేజనయన్త్రై ఉత్తేజితాని సంఘర్షితాని, ముక్తాఫలాని మౌక్తికాని. సత్కవిగవీగుణగుంభితాని సతాముత్తమానాం, కవీనాం యాః గావః వాచః, తాః సత్కవిగవ్యః. **గోరతద్ధితలుకీతి సమాసాన్తః టచ్. టిత్త్వాత్ జీప్.** తా ఏవ గుణాః తన్తవః, తైః గుంభితాని సన్దృబ్ధాని సన్తి. దిగ్వరవర్ణనీనాం దిశ ఏవ వరవర్ణిన్యః సుదత్యః, తాసాం హారన్తి హారవదాచరన్తి. సుబ్ధాతుః దిగన్తవిశ్రాన్తా కీర్తిరితి భావః. ముక్తాఫలానాం యశోనిభత్వవచనాదపహ్నవోఽయమ్. స చ రూపకోత్థాపిత ఇతి జ్ఞేయమ్. యశోనిభానీత్యస్య యశోరూపాణీత్యర్థాశ్రయణే తు **సావయవరూపకాలంకారః.** అత్ర. దిగధీశాః స్వకిరీటశాణైరుత్తేజయిత్వా నిర్దుష్టాని ముక్తాఫలాని గుణైస్సన్దృభ్యః స్వపత్నీభ్యః దిగ్వరవర్ణినీభ్యః, తేషాం హారాన్ దదతీతి నాయికాప్రసాధనం వ్యజ్యతే. సత్కవిగవీనాం కల్పాన్తస్థాయిత్వాత్తద్గుంభితయశోముక్తాహారోపి కల్పాన్తస్థాయీతి కీర్తేః కల్పాన్తస్థాయిత్వం వ్యజ్యతే. యశోముక్తాఫలానాం శాణోత్తేజనకథనేన ప్రసిద్ధముక్తాఫలవ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. ప్రసిద్ధముక్తా-ఫలానాం శాణోత్తేజనాసంభవాదితి రత్నావళీకారాః. అహహేత్యాశ్చర్యే. అత్యద్భుతమిదమితి భావ॥18

శ్లో॥ స్మృత్వా యమేవ కురుపాండుకులప్రతిష్ఠా । మాచార్యసూనుశరజాలనియమ్యమానమ్ ।
ఆవిశ్య కుక్షికుహరం తరసా జుగోప । చక్రేణ శౌరిరతిమాత్రకృపావిశాలః ॥ 19

స్మృత్వేతి॥ కురుపాండుకులప్రతిష్ఠాం కురురితి కశ్చన కౌరవవంశమూలపురుషః, పాణ్డురితి తద్వంశ్య ఏవ పరీక్షిత్ప్రపితామహః. తయోః కులే కురుపాణ్డుకులే, తయోః ప్రతిష్ఠామాధారభూతమిత్యర్థః. యద్యపి పాణ్డుకులమపి కురుకులమేవ. తథాపి పాణ్డుకులమిత్యవాన్తరవిశేషకథనేన కురుకులత్వం పాణ్డు-కులేతరధృతరాష్ట్రకులే ఏవ విశ్రామ్యతి. తస్మాత్ ధృతరాష్ట్రవంశస్య పాణ్డువంశస్య చ అయ మేవ ఆధారభూత ఇతి సిద్ధమ్. యద్వా, మూలభూతకురువంశస్య తదవాన్తరపాణ్డువంశస్య చాయమేవ ప్రతిష్ఠేతి బోధ్యమ్. ప్రతిష్ఠాహేతుత్వాత్ప్రతిష్ఠేతి హేతుహేతుమతోరభేదేన నిర్దేశః. ఆచార్యసూను శరజాలనియమ్యమానమ్ - ఆచార్యస్య ద్రోణస్య, సూనోరశ్వత్థామ్నః శరజాలేన బ్రహ్మాస్త్రసృష్టబాణ-సమూహేన, నియమ్యమానం పీడ్యమానం, అశ్వత్థామప్రయుక్తబ్రహ్మాస్త్రజాలదందహ్యమానమితి యావత్. యం పరీక్షితమ్. స్మృత్వైవ ఏవకారోఽత్ర అవ్యవధానబోధకః, స్మృత్యనన్తరమేవేత్యర్థః, కుక్షికుహరం ఉత్తరాయా గర్భరంధ్రమావిశ్య ప్రవిశ్య, అతిమాత్రకృపావిశాలః అత్యర్థదయాప్రసారః, శౌరిః కృష్ణః, తరసా వేగేన, చక్రేణ చక్రాయుధేన, జుగోప రరక్ష. చక్రేణ బ్రహ్మాస్త్రశరజాలం భిత్త్వా గర్భస్థం రరక్షేతి భావః అత్ర యమేవ స్మృత్వా తరసా జుగోపేతి వాక్యార్థస్య అతివేలకృపావిశాల ఇతి పదార్థహేతుకత్వాత్**కావ్యలింగమ్.** విశేషణస్య సాభిప్రాయ**త్వాత్పరికరో** వా. యమేవ స్మృత్వేత్యనేన న తు భగవన్తమయం సస్మార, కిన్తు

భగవానేవామిమితి నిర్హేతుకత్వం కృపాయాః వ్యజ్యతే. అత్ర ఆచార్యసూనుశరజాలనియమ్యమానం యమేవ కురుపాణ్డుకులప్రతిష్ఠాం స్మృత్వా విచింత్యేత్యన్వయోఽపి సంపద్యతే. కురుపాణ్డుకులయోః కాచన ప్రతిష్ఠా స్యాదనేన జీవితేన సతేతి మత్వా తం రరక్షేతి భావః. సర్వవ్యాపినః కృష్ణస్య కుక్షికుహరప్రవేశాసంభవేఽపి తత్సంబంధోక్త్యా విరోధో వ్యజ్యతే. తస్య చ అంగుష్ఠమాత్ర-పురుషాకారధృతిపూర్వకప్రవేశోక్త్యా పరిహారః, స చ వ్యజ్యతే. శూరస్యాపత్యం శౌరిరితి వ్యుత్పత్త్యా ఆర్తరక్షణోపయోగిశౌర్యసద్భావో వ్యజ్యతే. యం శౌరిర్గర్భస్థమేవసస్మారే త్యనేన పరీక్షితో ముముక్షుత్వం వ్యజ్యతే. **జాయమానం హి పురుషం యం పశ్యేన్మధుసూదనః. స వై తత్త్వార్థవిజ్ఞాతా స వై మోక్షార్థచిన్తక** ఇత్యుక్తత్వాత్॥ 19

ఉపసంహరతి॥

శ్లో॥ కిం విస్తరేణ వచసామధునా య ఏష । కాలేఽపి హంత! కలిపూరుషజృంభణార్హే ।
ప్రావర్తయత్సు కృతమేవ పదైశ్చతుర్భి । రంహఃప్రవృత్తిముపరుధ్య విధిప్రకప్తామ్ ॥ 20

కిమితి॥ వచసాం వాక్యానాం, విస్తరేణ అతిశయేన కిమ్? వాగాడంబరేణ౾కిమపి న ఫల-మిత్యర్థః. పరీక్షిన్మాహాత్మ్యప్రకటనార్థకో వాగాడంబరో వృథేతి భావః. కుత ఏతదత ఆహ. అధునా ఇతి. కలిపూరుషజృంభణార్హే కలిపురుషవికాసయోగ్యే, అధునాపి కాలే అస్మిన్నపి కాలే, కలియుగేఽపీత్యర్థః విధిప్రకప్తాం దైవకృతాం, అంహఃప్రవృత్తిం పాపవ్యాపారమ్, అధర్మసంచారమితి యావత్. ఉపరుధ్య నిరుధ్య. సుకృతమేవ పుణ్యమేవ, వృషభరూపం ధర్మమేవేతి యావత్. చతుర్భిః పదైః అంశైః పాదైశ్చ. యః ఏషః ప్రకృతో రాజా ప్రావర్తయత్ ప్రవర్తయతి స్మ. హంతేత్యాశ్చర్యే. అనేన విధిమప్యన్యధాకర్తుం శక్తస్యాస్య శత్రుజయః కియానిత్యర్థాపత్తిర్వ్యజ్యతే. కలిమపి నిగృహీతవతః కిముత శత్రుభూపా ఇతి భావః. అత్ర **ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే** ఇతి భగవద్వచన-ప్రామాణ్యా ద్ధర్మసంస్థాపకోఽయం రాజా భగవదంశ ఏవేతి ధ్వన్యతే॥ 20

గ॥ స ఏష పరీక్షిదభిధానో రాజర్షిరాకర్ణితవివిధమధుసూదనకథాప్రపంచస్తతోఽపి సౌహిత్య-మనధిగచ్ఛన్నధిగతనిఖిలనిగమతత్త్వం తత్త్వవిదామగ్రేసరముపశమశకలితవిషయాభినివేశ-మపరిమితమహిమమహితం భగవంతం బాదరాయణిమద్రాక్షీదప్రాక్షీచ్చ. అయి భగవ-న్నిశమితాని పాండునందనప్రశంసామాంసలాని జగదుద్భవప్రసంగసంగతాని రుచిరతరమురభి-దవతారలీలానికరకరంబితాని ధ్రువపృథుపురంజనచరితభరితాని దక్షాధ్వరవిధ్వంసప్రపంచ-కంచుకితాని ప్రియవ్రతచరిత్రవిచిత్రితాని ధరణీగోళపరిమితినిరూపణసురూపితాని సముదంచ-దజామిళితచరితకవచితాని వృత్రవధవిధానవృత్తాంతసందానితాని ప్రహ్లాదకథాకదంబకందళితాని వర్ణాశ్రమధర్మమర్మసముదయమేదురాణి మకరకాతరీకృతసింధురకథానిబంధనబంధురాణి దుగ్ధపయోనిధిమథనోదంతదంతురాణి బలిబలనియమనకథానుషంగతరంగితాని మిహిర-హిమకరకులనరపాలగుణపరిశీలనకీలితాని భవదీయవదనారవిందనిష్యందమానమకరంద-బిందుసందోహాయితాని వచోఽమృతాని నామ॥ 21

స ఏషః॥ పూర్వోక్తగుణవిశిష్టః ప్రసిద్ధః పరీక్షిదభిధానః. పరీక్షిదిత్యభిధానం నామ యస్య సః రాజా, పరీక్షిదభిధ ఇతి నామ్న ఉక్తత్వేఽపి పునరుక్తిస్తు కల్యాణార్థః. భగవదంశభూతపురుషనామగ్రహణే

హి భవతి మంగళమ్. రాజా చాసౌ ఋషిశ్చ రాజర్షిః. ఏతేన మహారాజస్యాప్యస్య విషయదోషానుసంధాన–
పూర్వకత్యక్తరాజత్వం వ్యజ్యతే. తేన చ భాగవతకథానుయోగయోగ్యత్వం సిద్ధమితి వ్యజ్యతే. ఆకర్ణితః
శ్రుతః, వివిధః బహువిధః, మధుసూదనస్య నారాయణస్య, కథానాం సముద్రమథనాదీనాం, ప్రపఞ్చః
విస్తారో యేన సః. ఆకర్ణితవివిధమధుసూనకథాప్రపఞ్చః. భాగవతే ద్వితీయాదినవమస్కంధపర్యన్తం
యే యే భగవదవతారాః తేషాం కథాస్సర్వా అపి శ్రుత్వేతి భావః. తతోఽపి తథాపి సౌహిత్యం తృప్తిం
సుహితార్థా స్తృప్త్యర్థా ఇతి వ్యాఖ్యానాత్. అలంభావమితి యావత్. అనధిగచ్ఛన్ అప్రాప్నువానస్సన్, **క
ఉత్తమశ్లోకగుణానువాదాత్పుమాన్ విరజ్యేత వినా పశుఘ్నా** దితి. భగవత్కథాసు నహి విరతిః పుంసః
కస్యాపి ప్రాజ్ఞస్య భవతి. ఏతేన అమృతాదపి భగవత్కథామృతమతిశయితమితి వ్యజ్యతే. అత ఏవ,
అధిగతం నిఖిలానాం సమస్తానాం, నిగమానాం వేదానాం, తత్త్వం యాథార్థ్యం యేన తమధిగతనిఖిల–
నిగమతత్త్వం, తత్త్వవిద్యాబ్రహ్మజ్ఞానినామగ్రేసరం అగ్రే సరతీతి అగ్రేసరః ముఖ్యః, తం అగ్రేసరత్వమేవ
దర్శయితుం విశినష్టి. ఉపశమశకలితవిషయాభినివేశమ్. ఉపశమేన శాన్త్యా శకలితః నిరస్తః, విషయేషు
సాంసారికభోగేషు, అభినివేశః ఆగ్రహః, ఆసక్తిరితి యావత్. యస్య తమ్, అత ఏవ అపరిమితమహిమ–
మహితమ్ – అపరిమితేన అనవధినా మహిమ్నా మహత్త్వేన, మహితం పూజ్యం అపరిమితమహిమ్నా–
మ్మహానుభావానామపి మహితం పూజ్యమితి వా, భగవన్తం షడ్గుణైశ్వర్యశాలినం బాదరాయణిం బదరో
వృక్షః తత్సంబంధి బాదరం వనం, తదయనం స్థానం, యస్య స బాదరాయణః, **సఞ్జ్ఞాత్వాణ్ణత్వమ్**
వ్యాసః. నరనారాయణనిలయే బదర్యాశ్రమే వ్యాసో వసతీతి ప్రసిద్ధిః. తస్యాపత్యం బాదరాయణిః, **అత
ఇఞ్** శుక ఇత్యర్థః తం, అద్రాక్షీ ద్దదర్శ. అప్రాక్షీచ్చ పప్రచ్ఛ చ. యద్యపి శుకదర్శనాత్ప్రాక్
మధుసూదనకథాశ్రవణమేవ నాస్తీతి ఇదానీమద్రాక్షీదితి శబ్దప్రయోగోఽపార్థో విరుద్ధశ్చ, తథాపి, పరీక్షితః
పురతస్సన్తమేవ శుకం ప్రశ్నాభిప్రాయపూర్వకం దదర్శేతి కథంచిత్సమాధేయమ్. ప్రశ్నప్రకారమేవాహ
అయీత్యాదినా – అయీతి ప్రేమపూర్వకం సంబోధనమ్ హే భగవన్! భగవత్కథాస్తుతిసామర్థ్యాభిప్రాయ–
గర్భమిదమ్. వచోఽమృతాని అమృతానీవ వచాంసి, **ఉపమితసమాసః**. అమృతస్రావిషు వచస్సు
అమృతత్వేన వ్యపదేశః. బహుళరసభరితతత్వద్యోతనార్థః. మయేతి శేషః. నిశమితాని శ్రుతాని. నామేతి
ప్రసిద్ధే, ఇత్యన్వయః. వచోఽమృతాని విశినష్టి షోడశవిశేషణైః. పాణ్డునందనానాం ధర్మాదీనాం ప్రశంసయా
మాంసలాని బలిష్ఠాని. తత్ప్రతిపాదకానీతి యావత్. ఏతేన భాగవతే ప్రథమస్కంధకథాసంగృహీతా.
జగతః ప్రపఞ్చస్య ఉద్భవప్రసంగేన ఉత్పత్తినిరూపణప్రసంగేన సంగతాని మిశ్రితాని. ప్రసంగసంగతానీతి
వా. ఏతేన ద్వితీయస్కంధప్రధానకథా సంగృహీతా. రుచిరతరాణామతిమనోహరాణాం భగవ–
దవతారాణాం కపిలాదీనాం లీలానికరైః విలాసజాలైః కరంబితాని మిశ్రితాని, అత్ర తృతీయస్కంధకథా–
సంగ్రహః. ధ్రువః ప్రియవ్రతపుత్త్రః. పృథుః. వేనాంగజః. పురంజనః నారదకల్పితో జీవవ్యంగ్యో రాజా.
ఏతేషాం చరితైః కథాభిర్భరితాని పూరితానీతి చతుర్థస్కంధప్రధానకథాసంగ్రహః. దక్షాధ్వరవిధ్వంస–
ప్రపఞ్చకఞ్చుకితాని దక్షస్య బ్రహ్మపుత్రస్య ప్రజాపతేః, అధ్వరస్య యజ్ఞస్య, విధ్వంసప్రపఞ్చః భంజన–
విస్తారః, తేన కఞ్చుకితాని మిశ్రితాని. అత్రాపి చతుర్థస్కంధకథాసంగ్రహ ఏవ. ప్రియవ్రతస్య రాజ్ఞశ్చరిత్రేణ
విచిత్రాని సంజాతాద్భుతాని. ధరణీగోళస్య భూగోళస్య పరిమితినిరూపణం పరిమాణప్రకటనం, తేన
సురూపితాని సుష్ఠు సంజాతరూపాణి, రూపశబ్దోఽత్ర సామాన్యాకారేణ గుణాభిధాయీ. యద్వా,
ధరణీగోళపరిమితినిరూపణే సురూపితాని నిరూపితానీత్యర్థః. ఏతేన విశేషణద్వయేన పఞ్చమస్కంధకథా

సంగ్రహః. సమ్యగుదంచదావిర్భవత్, ప్రకాశమానమితి వా, యదజామీళస్య దాసీభర్తుశ్చరితం చరిత్రం, తేన కవచితాని మిశ్రితాని. వృత్రస్య త్వష్టృకృతాభిచారహోమప్రభూతస్య ఇంద్రశత్రోరసురస్య, వధవిధానం సంహారవిధిః, తద్రూపో యో వృత్తాన్తః వార్తా, తేన సందానితాని గుంభితాని. అనేన విశేషణద్వయేన షష్ఠస్కంధకథాసంగ్రహః. ప్రహ్లాదస్య హిరణ్యకశిపుపుత్రస్య కథాకదంబేన చరిత్రవిస్తారేణ, కందళితాని వ్యాప్తాని. వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః. ఆశ్రమాః గార్హస్థాదయః, తేషు యే ధర్మాః అహింసాదయః, తేషామ్మర్మణాం సందిగ్ధాంశానాం సముదయేన సమ్యగావిర్భావేణ, మేదురాణి దన్తురితాని – ఇతి సప్తమస్కంధకథాసంగ్రహః. మకరేణ గ్రాహేణ కాతరీకృతస్య భీతిం ప్రాపితస్య, సింధురస్య గజేన్ద్రస్య, కథానిబంధనేన చరిత్రప్రతిపాదనేన, బంధురాణి నిబిడాని, దుగ్ధపయోనిధేః క్షీరసముద్రస్య, పయోనిధిశబ్దో హి రూఢ్యా సముద్రం ప్రతిపాదయతి. నతు యోగరూఢ్యా జలార్ణవం, ప్రకృతాసంగతేః. మథనోదన్తేన మంథనవృత్తాన్తేన దన్తురాణి వ్యాప్తాని. బలేః ప్రహ్లాదపౌత్రస్య, బలనియమనకథాయాః బలసంకోచన–వృత్తాన్తస్య, అనుషంగేణ సంబన్ధేన తరంగితాని సంజాతతరంగాణి వ్యాప్తానీతి యావత్. ఇతి అష్టమస్కంధకథాసంగ్రహః. మిహిరహిమకులయోః సూర్యచన్ద్రవంశయోః యే నరపాలాః సగరపురూర–వాదయః, తేషాం గుణపరిశీలనేన గుణప్రఖ్యాపనేన, కీలితాని మిశ్రితాని, ఇతి నవమస్కంధప్రధాన–కథాసంగ్రహః. అత్ర విశేషణేషు అర్థైక్యేఽపి మాంసలాది బహుభంగీకశబ్దప్రయోగసత్త్వాత్ కవేః. ప్రౌఢత్వం గమ్యతే. **ప్రౌఢిరుక్తేః పరీపాక** ఇతి తు గుణః వచసాం వక్తారం నిర్దిశతి. భవదీయేతి, భవతస్తవ ఇదం భవదీయం **వృద్ధాచ్ఛః**. తచ్చ తద్వచనారవిందం చ తథోక్తమ్. వదనమేవారవిందమితి రూపకమ్. తస్మాత్ నిష్యందమానః స్రవన్ యః మకరందసందోహః. మధుప్రవాహః తద్వదాచరితాని. కమలాన్మధు–బిందుసంతతిరివ తవ వదనాద్వచస్సంతతిర్నిస్సృతేతి భావః. తతః కిమత ఆహ॥ 21

గ॥ ఏవమమృతసారసరసమాస్వాదయన్నపి భవదీయవచననిచయమనుపజాతపరితోషపోష ఏవ మదీయమానసమానసచరః ॥ 22

ఏవమితి॥ ఏవముక్తవిధమమృతసారసరసం సుధాప్రవాహసమానరసం భవదమేయవచననిచయం త్వత్సంబంధివాగ్జాలమాస్వాదయన్ననుభవన్నపి మదీయమానసమేవ మానసచరో హంసః, అనుపజాతః అనుదితః, పరితోషపోషః సంతోషపుష్టిః, యస్య స తథోక్తః. అతృప్త ఏవేత్యర్థః. అత్ర మానసస్య హంసత్వరూపేణ వచసాం బిససాదృశ్యం సూచ్యతే॥ 22

గ॥ తదస్తి కించిదభ్యర్థనీయమ్. అయమహమిదానీమాశానితంబినీనితంబబింబదుకూలాయ–మానయశోనికురుంబస్య నిరవధికృపావారిధేరనుగృహీతయదుమహీభృదన్వయస్య నిఖిలలోక–హితావతారస్య భగవతో గరుడధ్వజస్య మహిమానమవకర్ణ్య నిరతిశయసుఖమనుభవితు–మభిలషామీతి॥ 23

తదితి॥ తత్తస్మాద్ధేతోః, తృప్త్యభావాదితి భావః. అభ్యర్థనీయం ప్రార్థనీయం, కిఞ్చిద్వస్తు అస్తి విద్యతే. తదేవాభిలషితమభినీయదర్శయతి. అయమితి. అయమతృప్తః అహమ్, ఇదానీమధునా, ఆశానితంబి–నీనాం దిజ్నారీణాం, **నితంబీనీత్యత్ర ప్రశంసాయామినిః.** నితంబబింబేషు కటిమణ్డలేషు, దుకూలాయమానం దుకూలవత్ క్షౌమవత్ ఆచరత్, యశోనికురుంబం కీర్తిసమూహః, యస్య తస్య దిగన్తవిశ్రాన్తకీర్తేరితి భావః. నిరవధిః అమితః, స చాసౌ కృపావారిధిః దయాసముద్రః. తస్య సముద్రస్య

వేలా అస్తి, కృపాయాస్తు న తథేతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. కృపాకృపావతోర్ధర్మధర్మిణోరభేదేన నిర్దేశః. కృపైవ వారిధిరితి **రూపకమ్**. యద్వా కృపాయాః వారిధిరితి **షష్ఠీసమాసః**. నదీనాం వారిధిర్యథా విశ్రాన్తిభూమిః ఏవం కృపాయాః భగవానపీతి భావః. అథవా నిరవధిః కృపారూపో వారిధిర్యస్య తస్య, అనుగృహీతో౽నుకమ్పితః స్వజన్మనేతి భావః. యదుమహీభృతః యదునామకస్య రాజ్ఞః, అన్వయో వంశో, యేన తస్య, యదువంశోత్తారకస్యేతి భావః నిఖిలలోకానాం సర్వజగతాం, హితం సుఖం, యస్మాత్సః, నిఖిలలోకహితః, నిఖిలలోకానాం హితః ప్రియ ఇతి వా, అవతారః ఆవిర్భావః యస్య తస్య సర్వలోకక్షేమార్థమవతీర్ణస్యేతి భావః, భగవతః **ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం వర్గో భగో మత** ఇత్యుక్తలక్షణషడ్గుణశాలినః గరుడధ్వజస్య కృష్ణస్య, మహిమానమనుభావమవకర్ణ్య శ్రుత్వా, నిరతిశయమత్యుత్తమం, సుఖం మోక్షలక్షణమానన్దం, శ్రవణ-జన్యం మానసికమానన్దం వా, అనుభవితుం ప్రాప్తుమహమభిలషామి ఇచ్ఛామీత్యన్వయః. కృష్ణావతార-కథాశ్రవణాభిలాషో మమాస్తీతి భావః॥ 23

శ్లో॥ ఆకర్ణ్య కర్ణమధురం వచనం తదేత । దానందమంథరమముష్య మహీమఘోనః ।
వైయాసకిః కథయతి స్మ తతో నిపీయ । కారుణ్యపూరపరిపూరితయా దృశైనమ్ ॥24

ఆకర్ణ్యేతి॥ అముష్య ప్రష్టుః మహీమఘోనః. భూదేవేంద్రస్య, సంబంధి, కర్ణమధురం కర్ణయోః శ్రవణయోర్మధురం సుభగం, శ్రావ్యమిత్యర్థః. అత ఏవ ఆనన్దమన్థరం సుఖదన్తురం, సుఖహేతుమితి యావత్. తదేతత్పూర్వోక్తం ప్రసిద్ధం వచనం ప్రశ్నరూపం వచః, **అయమహమిత్యారభ్య అభిలషా** మీత్యన్తప్రశ్నస్య ఏకవాక్యగతత్వాత్ ఏకవచననిర్దేశః, వాక్యమిత్యర్థః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, తతస్తదనన్తరమ్, వైయాసకిః, **వ్యాపశబ్దాదత ఇఞ్ వ్యాసవరుడేత్యకఙ్చ. నయ్యావ్యామిత్యైచి చ రూపమిదమ్.** వ్యాసాపత్య మిత్యర్థః. శుక ఇతి యావత్. కారుణ్యపూరపరిపూరితయా దయారసఝరీభరితయా, దృశా కటాక్షేణ, జాత్యేకవచనమ్. ఏవం పరీక్షితం, నిపీయ పీత్వా, దృష్ట్వేతి యావత్. **కథయతి స్మ జగాద, లట్ స్మ ఇతి స్మయోగే లట్.** దృశా నిపీయేత్యత్ర దృశా పానమనుపపన్నం సదాదరాతిశయం వ్యంజయతీతి **జహల్లక్షణామూలావస్తుధ్వనిః॥** 24

శ్లో॥ మహీనాథ! ప్రజ్ఞా తవ పరిచితా పుణ్యవిభవై -
రుదీతా శుశ్రూషా మురరిపుకథానాం యదతులా ।
అభూమిర్వాచానాం కిముత భవతః పూర్వపురుషై-
రసౌ భూమా భూమావిహ విరచితానాం ప్రతపసామ్॥ 25

మహీనాథేతి॥ హే మహీనాథ! భూపతే! తవ ప్రజ్ఞా బుద్ధిః, పుణ్యవిభవైః పూర్వపుణ్యాతిశయైః, పరిచితా సంపన్నా, త్వద్బుద్ధేః పుణ్యవిభవపరిచయో౽స్తీతి భావః, పరిణతేతి పాఠే పరిణామం గతేత్యర్థః. పూర్వపుణ్యాతిశయేన త్వద్బుద్ధేరేతాదృశః పరిణామ ఆసీదితి భావః. అథవా, పుణ్యవిభవైః పరిణతా తవ ప్రజ్ఞా పూర్వపుణ్యపరిణామభూతా ప్రజ్ఞేత్యర్థః. ఘటాత్మనా మృదివ, ప్రజ్ఞాత్మనా పుణ్యవిభవః పరిణత ఇతి భావః. యద్వా, పుణ్యవిభవైరిత్యుత్తరేణాన్వయః హే మహీనాథ! తవ ప్రజ్ఞా పరిణతా పరిపక్వా, బ్రహ్మణి జాతనిష్ఠేతి భావః. కుత ఏతదత ఆహ. పుణ్యవిభవైరితి యద్యస్మాత్, పుణ్యవిభవైర్హేతునా, అతులా అనుపమా మురరిపుకథానాం భగవద్వార్తానాం, శుశ్రూషా శ్రోతుమిచ్ఛా, ఉదీతా ఉత్పన్నా

భవతీతి శేషః. **ఉత్పూర్వకాదీజః కర్తరి క్తః, అదన్తత్వాట్టాప్.** భగవత్కథా శుశ్రూషైవ బుద్ధిపరిణామస్య లక్షణమితి భావః. కిముత యద్వా, అసౌ తవోదితేయం హరికథా శుశ్రూషాం భవతస్తవ పూర్వపురుషైః పితృపితామహాదిభిః ప్రాచీనపురుషైః, ఇహ భూమౌ అత్ర భూలోకే విరచితానాం కృతానాం ప్రతపసాం ప్రకృష్టతపసాం, సంబంధీ వాచానాం వాక్యానాం, **ఆపం చైవ హలన్తానాం యథా వాచా నిశా దిశే** త్యుక్తత్వాత్. అభూమిరవిషయః వక్తుమశక్య ఇతి యావత్. భూమా మహిమా, భవతీతి శేషః. అత్ర హరిశుకథాశుశ్రూషాతపోమహిమ్నోర్హేతుహేతుమద్భావః. త్వద్వంశసుకృతస్య త్వత్సుకృతస్య వా ఇయమేవ ఫలభూతేతి శ్లోకసారః. తపోభూమజన్యాయాం హరికథాశుశ్రూషాయాం తపోభూమత్వవ్యపదేశాద్ధేత్వలంకారః. **హేతుహేతుమతోరైక్యే హేతుం కేచిత్ప్రచక్షతే** ఇతి లక్షణాత్॥ 25

శ్లో॥ ఇత్థమేనమభినంద్య భూయసా । పారికాంక్షివిభురాభిమన్యవమ్ ।
ఆదదే సపది వాచమాదరా । న్మాధురీభిరధరీణమాక్షికామ్ ॥ 26

ఇత్థమితి॥ పారికాంక్షివిభుః మునిశ్రేష్ఠః, ప్రకరణాచ్ఛుకః, తపస్వీ తాపసః, **పారికాంక్షీ వాచం యమో ముని** రిత్యమరః. ఇత్థముక్తప్రకారేణ, ఏవం ప్రష్టారమాభిమన్యవమభిమన్యుసుతం, **తస్యాపత్యమిత్యణ్** భూయసా అత్యర్థమభినంద్య శ్లాఘయిత్వా, సపది తత్కాలే ఏవ, మాధురీభిః. మాధుర్యైః, అధరీణమాక్షికామధరీణం తిరస్కృతం, మాక్షికం మక్షికాణామిదం **తస్యేదమిత్యణ్**, మధుకారకృతం మధ్విత్యర్థః. యయా తాం, యస్యాస్తామితి వా తథోక్తామ్. మధ్వపేక్షయాప్యతి- మధురామిత్యర్థః. వాచం జాత్యేకవచనం, వాక్యానీత్యర్థః. ఆదరాత్ పరీక్షిద్విషయప్రీతేః నతు నిర్బంధాదితి భావః. **హేతౌ పఞ్చమీ** ఆదదే జగ్రాహ. వక్తుముపచక్రమే ఇతి భావః. అధరీణమాక్షికామిత్యత్ర **ప్రతీపాలంకారః. ప్రతీపముపమాన స్యోపమేయత్వప్రకల్పన** మితి లక్షణాత్. తేన చ మక్షికాభిః కీటైర్నిర్మితాన్మధునః, శుకేన మహర్షిణా నిర్మితం భాగవతమిదమతిమధురమిత్యత్ర న వివదితవ్యమితి, **మాక్షికపారికాంక్షివిభు** పదద్వయబలాత్ప్రతీయతే॥ 26

గ॥ స్థానే హి తత్॥ తత్ పూర్వోక్తం శుకవాచోఽధరీణమాక్షికత్వం, స్థానే హి యుక్తమేవ. యోగ్యతామేవ ప్రకటయతి॥

శ్లో॥ అలక్షితార్థా అపి లోభనీయా । ద్విజస్య వాచశ్శుకనామభాజః ।
తా ఏవ చేదర్థయుతా ముకుంద । లీలాకులాయా అపి కిం పునస్స్యాత్ ॥ 27

అలక్షితేతి॥ అలక్షితార్థా అపి న లక్షితః అలక్షితః అదృష్టః, అర్థః అభిధేయః, యేషాన్తే తథోక్తాః. అర్థానుసన్ధానం వినాపీత్యర్థః. శుకనామభాజః శుక ఇతి నామ భజతీతి శుకనామభాక్, తస్య ద్విజస్య బ్రాహ్మణస్య శుకమహర్షేరిత్యర్థః. వాచః గిరః లోభనీయాః ఆకాంక్ష్యాః భవన్తీతి శేషః. శుకమహర్షి ప్రణీతాశ్లోకాశ్రవణసమయే ఏవ ఆనన్దం జనయన్తీతి భావః, ముకున్దలీలాకులాయాః ముకున్దస్య కృష్ణస్య, లీలానాం విలాసానాం, **కులాయో నీడమస్త్రియామ్** ఇత్యమరః. ఆశ్రయా ఇత్యర్థః. ఇదమేవ లోభనీయత్వే హేతుః. తాః వచః అర్థయుతా అపి చేత్ అనుసంధితార్థా అపి భవేయుశ్చేత్, కిం పునస్స్యాత్, కిం పునర్వక్తవ్యం స్యాత్? న కిమపీత్యర్థః. ఏవేతి వాక్యాలంకారే, శ్రవణవేళాయామేవ యా ఆనన్దం జనయన్తి తాసామర్థానుసంధానే ఆనన్దప్రదత్వం న వక్తవ్యం, స్వతస్సిద్ధత్వాదితి భావః. అత్రార్థాన్తరస్ఫురతి. తథాహి అలక్షితార్థా అపి అర్థహీనా అపి, శుకనామభాజః ద్విజస్య పక్షిణః,

వాచః లోభనీయా భవన్తి. శుకసంబంధీ యః కశ్చన అసంబద్ధప్రలాపోఽపి మధురః, చారుత్వసత్త్వాదితి భావః, తా ఏవ వాచః అర్థయుతాశ్చేత్. తత్రాపి ముకున్దలీలాకులాయా అపి భవేయుశ్చేత్, కిం పునర్వక్తవ్యం స్యాత్? నిరర్థకానామేవ కీరవాచామ్మధురత్వే సతి, సార్థకానామతిమధురత్వం సంప్రతిపన్నమేవ. తత్రాపి భగవద్గుణప్రతిపాదనరూపార్థవత్త్వమత్యన్తమధురమితి సునిర్ణయమితి భావః. అత్ర శుకగిరాం ప్రాగేవ సిద్ధస్య మాధుర్యస్య అర్థహరికథాభ్యాం సంబంధేనాతిశయాద**నుగుణాలంకారః**. **ప్రాక్సిద్ధస్వగుణోత్కర్షో౽నుగుణః పరసన్నిధే** రితి లక్షణాత్. విశేష్యయోరపి శ్లిష్టత్వాన్నాత్ర **శ్లేషాలంకారః**. కిన్తు ధ్వనిరేవ, తేన చ కీరవాచ ఇవ శుకమునివచనానాం సహజమాధుర్యం ధ్వన్యతే॥ 27

అథ శుకః కృష్ణకథామవతారయితుం కృష్ణావతారహేతుభూతం కంచన వృత్తాన్తం ప్రస్తౌతి॥

గ॥ పురా ఖలు నిఖిలసహనబిరుదధురంధరాపి వసుంధరా, దుస్సహమదమేదురకంసాది-మేదినీదయితకైతవనిశాచరభరమసహమానా, పరిగృహ్య పయస్వినీరూపమశ్రుసలిలకలుష-నయనయుగళా శోకపావకపరవశనిజాశయా పరిదేవనవినదదంతురితహరిదంతరా భగవంత-మంభోజసంభవం శరణమభజత॥ 28

పురా ఖల్వితి॥ ఖలుః ప్రసిద్ధౌ, పురా పూర్వకాలే, నిఖిలానాం సర్వేషాం, సహనం మర్షణం, తదేవ-బిరుదం ప్రతిష్ఠా, తస్య ధురంధరా భారవాహా, సర్వంసహేతి బిరుదశాలిన్యపీత్యర్థః. వసుంధరా భూమిః, మదేన గర్వేణ, మేదురాః ఉద్రిక్తాః, యే కంసాదిమేదినీదయితాః కంసప్రముఖా రాజానః, ఆదిశబ్దేన శిశుపాలాది సంగ్రహః. తే కైతవం కపటం, యేషాన్తేషాం నిశాచరాణాం రక్షసాం, భరః భారః, దుస్సహశ్చాసౌ మదమేదురకంసాదిమేదినీదయితకైతవనిశాచరభరశ్చేతి **కర్మధారయః**. తం తథోక్తమ్, అసహమానా సతీ వోఢుమక్షమా సతీత్యర్థః. పయస్వినీరూపం గోరూపం, పరిగృహ్య స్వీకృత్య, అశ్రుసలిలేన బాష్పజలేన, కలుషం క్షుబ్ధం, నయనయుగళం నేత్రద్వన్ద్వం, యస్యాస్సా తథోక్తా సతీ, కించ శోకః ఖేదః, స ఏవ పావకః అగ్నిః, తేన పరవశః పరతన్త్రః, నిజస్య స్వస్య, ఆశయః హృదయం యస్యాస్సా తథోక్తా చ సతీ, అపిచ పరిదేవనవినదేన విలాపరవేణ, దన్తురితాణి వ్యాప్తాని, హరిదన్తరాణి దిఙ్మధ్యభాగాః, యస్యాస్సా యయా సేతి వా తథోక్తా చ సతీ, భగవన్తం షడ్గుణశాలినం అంభోజసంభవం బ్రహ్మాణం, శరణం రక్షితారం, **శరణం గృహరక్షిత్రో** రిత్యమరః, అభజత ఆపత్. బ్రహ్మాణం రక్షితృత్వేన స్వీచకారేత్యర్థః. శరణాగతా బభూవేతి భావః॥ 28

గ॥ సోఽపి నివేదనవిదితతదీయవేదనాపనోదనాయ శతమఖముఖసురనికరపరివృతశ్చతురానన-స్సహసురభిరూపధారిణ్యా ధరణ్యా పయఃపయోధిముపససర్ప॥ 29

సోఽపీతి॥ సోఽపి చతురాననః ధరణీశరణీకృతో బ్రహ్మాపి, శతమఖముఖానామిన్ద్రాదీనాం, సురాణాం దేవానాం, నికరేణ సమూహేన, పరివృతస్సన్ సురభిరూపధారిణ్యా గోరూపశాలిన్యా, ధరణ్యా సహ భూదేవ్యా సమం, భువాసహిత ఇత్యర్థః. నివేదనేన విజ్ఞాపనేన, విదితాయాః జ్ఞాతాయాః, తదీయాయాః భూసంబంధిన్యాః, వేదనాయాః దుఃఖస్య, అపనోదనాయ నివారణార్థం, పయఃపయోధిం క్షీరసముద్రం, ప్రతి ఉపససర్ప జగామ. గోరూపిణీ ధరా చతురాననాయ స్వదుఃఖం వ్యజిజ్ఞపత్. సచ తదపనోదనా క్షమస్సన్ స్వగురునిలయం దుగ్ధాబ్ధిమగమదితి భావః॥ 29

గ॥ తత్ర॥ తత్రేతి॥ తత్ర క్షీరసముద్రే సన్తమితి శేషః॥

శ్లో॥ దదం కల్యాణానాం దధమపి కృపాయా నిరవధే-
ర్హనం క్రవ్యాదానాం పిబమపి భవాబ్ధేశ్శ్రితవతామ్ ।
శ్రియః పశ్యం భూయస్సకలజగతీధారయమసౌ
విధిస్స్తావం స్తావం మధురిపుమనంసీత్సవినయమ్ ॥ 30

దదమితి॥ కల్యాణానాం శుభానాం, దదం దాతారమ్, నిరవధేః అపారాయాః, కృపాయాః దయాయాః, దధం బిభ్రాణం, **దదాతి దధాత్యో ర్విభాషేతి శప్రత్యయః** క్రవ్యాదానాం రాక్షసానాం, హనం హన్తారమ్. **హన ధాతోః పచాద్యచ్.** శ్రితవతామాశ్రితానాం, సంబన్ధినః భవాబ్ధేః సంసారసాగరస్య, పిబం పాయినమపహర్తారమితి యావత్. **పాఘ్రాధ్మాధేడితి శప్రత్యయే, పాఘ్రాధ్మేతి పశ్యాదేశః. కర్మణశ్శేషత్వవివక్షాయాం షష్ఠీ కల్యాణానామిత్యాదౌ బోధ్యా.** భూయః బహుధా, సకలజగతీధారయం సకలాయాః సమస్తాయాః, జగత్యాః భువః, ధారయతీతి ధారయః ధర్తా, తం తథోక్తం, **అనుపసర్గా-ల్లింపవిందే** త్యాదినా శప్రత్యయః. మురరిపుం విష్ణుం, అసౌ శతమఖాదిసురనికరపరివేష్టితః విధిః బ్రహ్మా స్తావంస్తావం స్తుత్వాస్తుత్వా, **అభీక్ష్ణ్యే ణముల్,** సవినయం వినయేన సహితం యథాతథా, అనంసీత్ నమశ్చకార. యద్వా సవినయం స్తుత్వాస్తుత్వా అనంసీదిత్యన్వయః. అత్ర సకలజగతీధారయ-మిత్యనేన ప్రకృతభూదుఃఖనివారణక్షమత్వం వ్యజ్యతే. ధారణం నామ పోషణం హి, తచ్చ దుః ఖనివారణద్వారకమితి భువో దుఃఖహేతురయం భారః క్రవ్యాదనిమిత్త ఏవేతి కృత్వా, తద్ధననం ప్రార్థయితుం, హనం క్రవ్యాదానామిత్యుక్తమ్. క్రవ్యాదహననపూర్వకభూధారణే తవ న కించిత్ప్రయోజనం, నాపి కశ్చిత్ప్రేరకః కిన్తు నిర్హేతుకకృపైవేత్యాహ. కృపాయా దధమితి. అస్మదాదినిష్ఠకృపావన్నేయం పరిచ్ఛిన్నేత్యాహ. నిరవధేరితి. నిష్ప్రత్యూహవిజృంభమాణకరుణాదుగ్ధార్ణవో భగవానితి భావః. ఏవం భువముద్దిశ్య ప్రార్థయిత్వా, దేవానుద్దిశ్య ప్రార్థయతి. దదం కల్యాణానామితి. రాక్షసైర్విభ్రంశితశ్రియః దేవాః తద్ధననద్వారా త్వయా శుభయుక్తాః కర్తవ్యా ఇతి భావః. స్వాగమనప్రయోజనం ధ్వనయతి. పిబమపి భవాబ్ధే శ్శ్రితవతామితి మామకసంసారదుఃఖాపనోదనపూర్వకం మోక్షశ్రియం దేహీతి భావః. నన్వహమపి యూయమివ బద్ధ ఏవ నతు ముక్త ఇత్యత ఆహ. శ్రియః పశ్యమితి - మోక్షలక్ష్మీం సానురాగం పశ్యసి తత్సమాలింగత ఏవేతి భావః. ఏతేన నిత్యముక్తత్వమీశ్వరస్య బద్ధమ్. స్తావం స్తావమిత్యనేన భగవద్గుణానామానన్త్యం వ్యజ్యతే॥ 30

శ్లో॥ అపారకరుణాపూర । పరిపూరితమానసమ్ ।
వాగ్భిస్త్రయీమయీభిస్త । ముపతస్థే పితామహః ॥ 31

అపారేతి॥ అపారేణ అతివేలేన కరుణాపూరేణ దయాప్రవాహేణ, పరిపూరితం సర్వతోభరితం మానసం హృదయం యస్య తం తథోక్తం తం భగవన్తం, పితామహః బ్రహ్మా, త్రయీమయీభిః వేదాత్మికాభిః వాగ్భిః వచనైః ఉపతస్థే తుష్టావ. త్రయీమయీభిరిత్యత్ర, **వికారార్థే మయట్**, యద్వా, ప్రకృతవచనే మయట్. వేదత్రయప్రధానాభిరితి తదర్థః. బ్రహ్మముఖచతుష్టయాదేవ వేదానామావిర్భావ-శ్రవణాదేవముక్తమ్. నిర్ఘృణవిషయాయా ఇవ అస్యా స్స్తుతేర్న వైయర్థ్యమిత్యేతదర్థమపారేతి విశేషణమ్. పౌరుషవచోగుంభితే అస్మిన్ కావ్యే అపౌరుషేయవచోనిబంధనాయోగా ద్బ్రాహ్మీస్తుతిరత్ర నోపనిబద్ధేతి జ్ఞేయమ్॥ 31

శ్లో॥ సమాధిస్థే వేధస్యవిదితవదా వాగచకల -
త్సుధాసారాకారా నభసి తదభీష్టానుసదృశీ ।
నిశమ్యైనాం వేధాస్తదను దనుజారాతినిచయా-
నసావూచే వాచం ప్రతినినదవాచాలితదిశమ్ ॥ 32

సమాధిస్థే ఇతి॥ వేధసి సమాధిస్థే సతి బ్రహ్మణి చిత్తైకాగ్ర్యం సంపాదయతి సతీత్యర్థః. సమాధి-సంపాదనక్షణ ఏవ అభీష్టార్థసిద్ధేః **ప్రహర్షణాలంకారః. ఉత్కంఠితార్థసంసిద్ధిర్వినా యత్నం ప్రహర్షణ** మితి లక్షణాత్. తేన చ భగవతః పరమకారుణికత్వం వ్యజ్యతే. అవిదితవదా వదతీతి వదః, **పచాద్యచ్.** అవిదితః అజ్ఞాతః, వదః వక్తా, యస్యాస్సా తథోక్తా, సుధాసారాకారా సుధాయా అమృతస్య ఆసారః ధారాసంపాతః, తస్యేవ ఆకారః యస్యాస్సా సుధాప్రవాహతుల్యేత్యర్థః. తదభీష్టానుసదృశీ తస్య బ్రహ్మణః, అభీష్టస్య అభిలషితస్య, అనుసదృశీ అనురూపా, వాక్ వాణీ, నభసి అచకలత్ ఆవిర్బభూవ. ఆకాశవాణీ ఆవిర్బభూవేతి భావః. అత్ర సమాధిస్థే, ఇత్యనేన క్షీరసాగరేఽపి న భగవాన్ బ్రహ్మణో గోచరతామాప, తస్య సర్వాన్తరత్వేన బహిర్భావాయోగాత్. తస్మాత్ భగవత్సాక్షాత్కారసాధనభూతం తప ఏవేతి అనుభవవశాద్బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా, సమాధిమధితష్ఠౌ ఇతి వ్యజ్యతే. అవిదితవదేత్యనేన వాగ్భి-రేవాయమనుమేయః, నతు సాధనాన్తరేణేతి పరబ్రహ్మణశ్శాస్త్రయోనిత్వం వ్యజ్యతే. సుధాసారేత్యనేన అమృతవత్స్వాదుత్వం వాక్యానాం వ్యజ్యతే. కించ సమాధౌ నభస్యచకలదిత్యనేన స్వహృదయాకాశే ఆవిర్భూతః ప్రణవనాద ఏవ వాఙ్మయత్వేన బ్రహ్మణా పరిశీలిత ఇతి వ్యజ్యతే. అన్యథా బాహ్యనభో-వాణ్యావిర్భావపక్షే తు, దేవైరపి సా శ్రూయేతేతి బోధ్యమ్. అసౌ సమాధిశాలీ వేధాః బ్రహ్మ, ఏనాం నభసి ప్రసృతాం వాణీం వాచం నిశమ్య ఆకర్ణ్య, తదను తదనన్తరం, దనుజారాతీన్ అసురద్వేషిణ స్సురానితి యావత్. ప్రతినినదవాచాలితదిశం ప్రతినినదేన ప్రతిధ్వనినా వాచాలితాశ్శబ్దాయమానాః దిశః, కకుభః యస్యాస్తాం తథోక్తాం వాచం వాక్యమూచే ఉవాచ. **దుహ్యాచ్ పచ్దణ్డధిర్ ప్రచ్ఛీ** తి ప్రచ్ఛార్థకాద్వచేర్ద్వికర్మకత్వమ్॥ 32

గ॥ విదిత ఏవ న నివేదితోఽపి భగవతా చతుర్భుజేన నిరవధిరసౌ వసుంధరాజ్వరః॥ 33

విదిత ఇతి॥ న నివేదితోఽపి అవిజ్ఞాపితోఽపి నఞర్థకోఽయం న శబ్దః నిరవధిః, అపారః, అసౌ ప్రత్యక్షః వసుంధరాజ్వరః భూపరితాపః, భగవతా షడ్గుణశాలినా చతుర్భుజేన విష్ణునా, విదిత ఏవ జ్ఞాత ఏవ అవిదితవేదనే భగవత్త్వమేవ హేతురితి సాభిప్రాయవిశేషణా**త్పరికరాలంకారః॥** 33

గ॥ సోఽయమవనీవ్యసనవినాశనాయ సంప్రతి సంప్రతిపన్నవసుదేవతనయభావః పరి-వసుంధరమవతరితుమధ్యవస్యతి॥ 34

సోఽయమితి॥ సోయమస్మదుపసృతో భగవాంశ్చతుర్భుజః, సంప్రతి అధునా, అవనీవ్యసనవినాశ-నాయ భూదుఃఖనివారణార్థం, సంప్రతిపన్నవసుదేవతనయభావస్సన్ సంప్రతిపన్నః స్వీకృతః, వసుదేవస్య దేవకీపతేః, తనయభావః పుత్రత్వం యేన స తథోక్తః. పరివసుంధరం వసుంధరాయాం, **విభక్త్యర్థేఽ వ్యయీభావః.** భూలోకే ఇతి యావత్. అవతరితుం ఆవిర్భవితుమధ్యవస్యతి నిశ్చినోతి, ఉద్యుఙ్క్తే ఇతి యావత్. వసుదేవస్య పత్న్యాం దేవక్యాం భగవాన్ కృష్ణరూపేణ ఆవిర్భవిష్యతీతి భావః॥ 34

గ॥ తదిదానీమవిలంబితమవలంబనీయ ఏవ తదభ్యర్చనాయ భవద్భిరపి యదుకుల సముద్భవః॥

తదితి॥ తత్తస్మాత్ ఇదానీమధునా, అవిలంబితం త్వరితం, తదభ్యర్చనాయ భగవత్పూజనాయ, యదుకులసముద్భవః యదువంశే ఉత్పత్తిః, భవద్భిరపి యుష్మాభిశ్చ అవలంబనీయ ఏవ స్వీకర్తవ్య ఏవ హే దేవాః! యూయం యదువంశే ఉత్పద్యధ్వమ్, ఇతి భావః॥ 35

గ॥ ఏవమమరవరవర్ణినీభిరపి. మురరిపుచరణపరిచరణాయ పరికలనీయ ఏవ మానవమానినీ-భావః॥ 36

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, మురరిపుచరణపరిచరణాయ భగవత్పాదసేవార్థమమరవరవర్ణినీభిరపి దేవతాస్త్రీభిః అప్సరోభిరపీత్యర్థః. మానవమానినీభావః మనుష్యనారీత్వం పరికలనీయ ఏవ గృహీతవ్య ఏవ, అప్సరసః గోపికాస్వరూపేణ భువి ప్రాదుర్భవన్త్వితి భావః॥ 36

గ॥ ఋషిభిరపి పురుషోత్తమపరితోషపోషణాయ గోరూపధారణమాదరణీయమేవ॥ 37

ఋషిభిరితి॥ పురుషోత్తమస్య విష్ణోః, పరితోషస్సంతోషః, తస్య పోషణాయ అభివృద్ధ్యర్థం ఋషిభి-రపి మునిభిరపి, గోరూపధారణం పయస్వినీరూపస్వీకారః ఆదరణీయమేవ ఆదర్తుం యోగ్యమేవ, ఆదరః స్వీకరణీయ ఏవేతి భావః॥ 37

గ॥ కుంభీనసవిభురపి మురరిపుభజనాయ భవితైవ తదగ్రభవః॥ 38

కుంభీనసేతి॥ కుంభీనసవిభురాదిశేషోఽపి మురరిపుభజనాయ భగవత్సేవార్థం తదగ్రభవః కృష్ణాగ్రజస్సన్ భవితైవ ఆవిర్భవిష్యత్యేవ, బలభద్రనామ్నా శేష ఉత్పత్స్యతీతి భావః॥ 38

గ॥ మాయాపి భువనమోహినీ మురశాసనశాసనేన పురా పరివసుంధరమవతరతి॥ 39

మాయేతి॥ భువనమోహినీ జగన్మోహకారిణీ, మాయాపి ప్రకృతిరపి, మురశాసనస్య విష్ణోశ్శాసనేన ఆజ్ఞయా, పరివసుంధరం భువి, పురా అవతరతి అవతరిష్యతి. **యావత్పురా నిపాతయోరితి లట్.** యశోదా కన్యకారూపేణేతి భావః॥ 39

గ॥ కమలాలయాపి భువి తదీయకులపాలికాపదమనుబుభూషతి॥ 40

కమలాలయేతి॥ కమలాలయా లక్ష్మీరపి భువి, తదీయకులపాలికాపదం భగవత్సంబంధికులస్త్రీత్వం పత్నీభావమితి యావత్. యద్వా భగవత్సంబంధికులస్త్రీస్థానమిత్యర్థః. అనుబుభూషతి అనుభవితు-మిచ్ఛతి. రుక్మిణీస్వరూపేణ లక్ష్మీరుత్పత్స్యతే, ఇతి భావః. **రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీతి** విష్ణుపురాణవచనాత్॥ 40

గ॥ తదవలంబితమేవ యథోదితమనుష్ఠీయతామితి బుధసభాసదస్సమాదిశ్య సమాశ్వాస్య చ మేదినీమమృతధారాకల్పజల్పితపరంపరాభిరనుభవనమపససార సారసాసనః॥ 41

తదితి॥ తత్తస్మాత్ అవిలంబితమేవ త్వరితమేవ, యథోదితముదితమనతిక్రమ్య, మదుక్తప్రకారేణే-త్యర్థః. అనుష్ఠీయతాం క్రియతాం, భవద్భిరితి శేషః. ఇత్యేవం రీత్యా బుధసభాసదః దేవసభ్యాన్ ఇంద్రాదీనిత్యర్థః. సమాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య, అమృతధారాకల్పాభిః సుధాప్రవాహతుల్యాభిః, **ఈషదసమాప్తౌకల్పప్.** జల్పితపరమ్పరాభిః వచనధోరిణీభిః, మేదినీం భూదేవీం, సమాశ్వాస్య చ

సమ్యగాశ్వాస్య చ, సారసాసనః బ్రహ్మా, అనుభవనం భవనమనుగృహం, ప్రతీత్యర్థః. అపససార జగామ. సత్యలోకం యయావిత్యర్థః ॥ 41

అథ దేవక్యాం కృష్ణోదయం వర్ణయితుం తత్కథాం సంక్షేపతో దర్శయతి॥

శ్లో॥ మథురా మథురానామ । రాజధానీ పురాతనీ ।
దేశేషు శూరసేనేషు । బభూవ యదుభూభుజామ్ ॥ 42

మథురేతి॥ శూరసేనేషు తన్నామకేషు దేశేషు యదుభూభుజాం యదురాజ్ఞాం యదువంశీయనృపాణా-మిత్యర్థః. పురాతనీ రాజధానీ కులపరమ్పరాగతా ప్రధాననగరీ మథురా మనోజ్ఞా, మథురా తన్నామ్నా ప్రసిద్ధా నగరీ బభూవ ఆసీత్. నామేతి ప్రసిద్ధౌ. యద్వా, మథురా మనోజ్ఞా పురాతనీ అనాదిసిద్ధా, మథురా నామ మథురేతి నామ్నా ప్రసిద్ధా యదుభూభుజాం రాజధానీ, శూరసేనేషు దేశేషు బభూవ ఆసీదిత్యన్వయః. అథవా శూరసేనేషు దేశేషు మథురా పురాతనీ మథురా నామ, యదుభూభుజాం రాజధానీ బభూవేతి॥ 42

శ్లో॥ ఆవసన్నగరీమేనా । ముగ్రసేనమహీపతిః ।
గుణైరనుచకారైన । మనుజో మనుజోత్తమః ॥ 43

ఆవసదితి॥ ఏనాం పూర్వోక్తాం నగరీం మథురాం, ఉగ్రసేన ఇతి రాజా, ఆవసత్ అధితష్ఠౌ. ఆశ్రిత ఇత్యర్థః. **ఉపాన్వధ్యాఙ్వస** ఇత్యాధారభూతాయాః నగర్యాః కర్మత్వమ్. మథురాయామువాసేత్యర్థః. **మనుజోత్తమః మనుజేషూత్తమ ఇతి సప్తమీసమాసః. షష్ఠీత్వే తు. న నిర్ధారణే** ఇతి నిషేధః ప్రవర్తేత, నరశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. అనుజః ఉగ్రసేనస్య కనిష్ఠో భ్రాతా **దేవక** ఇత్యుత్తరశ్లోకస్థపదేనాత్రాన్వయః. గుణైః ఔదార్యాదిభిః, ఏనముగ్రసేనమనుచకార అనుకరోతి స్మ. తత్తుల్యగుణ ఇతి భావః॥ 43

శ్లో॥ దేవక స్తనయా తస్య । దేవకీ దేవతోపమా ।
తనయోప్యుగ్రసేనస్య । కంసో హి కులపాంసనః ॥ 44

దేవక ఇతి॥ దేవకపదస్తు పూర్వశ్లోకే ఏవాన్వితమ్. తస్య దేవకస్య దేవతోపమా దేవతాతుల్యా తద్వత్సుందరీతి భావః. దేవకీ తన్నామ్నీ, తనయా పుత్రీ, బభూవేతి శేషః. ఉగ్రసేనస్య కంసః తన్నామా కులపాంసనః వంశదూషకః తనయోఽప్యాసీదితి శేషః॥ 44

గ॥ అథ కదాచిదానకదుందుభిరధిమథురానగరముపయమ్య దేవకతనూజాముపజాతహర్ష ప్రకర్షస్సహ జాయయా పరిజనేన చ నిజభవనజిగమిషయా సమారురోహ రథమనుపహత-మనోరథః॥ 45

అథేతి॥ అథ ఏవంస్థితే కదాచిత్ కుత్రచిత్కాలే అధిమథురానగరం మథురాపత్తనే, **విభక్త్యర్థేఽ వ్యయీభావః,** దేవకతనూజాం దేవకస్య సుతాం దేవకీమిత్యర్థః. ఉపయమ్య పాణౌకృత్య పరిణీయేతి యావత్. అత ఏవ. ఉపజాతః ఉదితః, హర్షప్రకర్షః మోదాతిశయః యస్య స తథోక్తస్సన్, అనుపహత-మనోరథః, అప్రతిహతకామః, ఆనకదుందుభిః వసుదేవః, నిజభవనజిగమిషయా స్వగృహం ప్రతి గన్తుమిచ్ఛయా, జాయయా సహ భార్యయా దేవక్యా సమం, పరిజనేన చ అనుచరవర్గేణ చ సమం, రథం స్యందనం, సమారురోహ అధితష్ఠౌ. యద్వా, పరిజనేన పరివృతస్సన్నితి శేషః. జాయయా సహ రథమారురోహేత్యన్వయః॥ 45

శ్లో॥ వాత్సల్యం భగినీజనే ప్రకటయన్కంసస్తతస్సాదరం
సారథ్యం సముపేయివాన్పరివృతో రౌక్మై రథానాం శతైః ।
సానందం హరణాత్మనా దుహితరి ప్రేమ్ణా దదౌ దేవకః
ప్రాజ్యం హస్తిరథాశ్వముజ్జ్వలతరా దాసీస్సురూపా అపి ॥ 46

వాత్సల్య మితి॥ తతః తదనన్తరం, దేవకీవసుదేవయోః రథారోహణానన్తరమిత్యర్థః. రౌక్మైః సువర్ణ-వికారైః. **వికారార్థే అణ్.** రథానాం స్యందనానాం, శతైః అయుతైః అమితైరితి యావత్. శతశబ్దో యద్యపి శతసంఖ్యేయవాచీ, తథాప్యత్ర శతైరితి బహుత్వనిర్దేశేన అసంఖ్యేయత్వమర్థ ఇతి వేద్యమ్. పరివృతః యుతః సన్, కంసః ఉగ్రసేనసుతః భగినీజనే భగినీనాం సోదరీణాం జనస్సమూహః తస్మిన్, యద్వా, భగినీతి జనః తస్మిన్, జనశబ్దోఽత్ర దీనవాచీ దీనాయాం భగిన్యామిత్యర్థః. భగిన్యాః దైన్యఞ్చ ఉత్పత్తిస్థానత్యాగకృతమితి వేద్యమ్. అనేన చ భావిదైన్యం వ్యజ్యతే. వాత్సల్యం వత్సలత్వం ప్రేమేతి యావత్. **వత్సాం సాభ్యాం కామబలే** ఇతి **లచి వత్సలః. తతో గుణవచనే**తి ష్యఞివాత్సల్యమ్, ప్రకటయన్ జ్ఞాపయన్ సన్, సాదరం సప్రేమ యథా తథా సారథ్యం సారథికర్మ, సముపేయివాన్ ప్రాప్తః బభూవేతి శేషః. **ఉపేయివాననశ్వానితి నిపాతనాత్సాధుః.** రథినో వసుదేవస్య సారథిర్బభూవేతి భావః దేవకః దేవకీపితా, దుహితరి పుత్రికాయాం విషయే, ప్రేమ్ణా స్నేహేన హేతునా, హరణాత్మనా హరణస్వరూపేణ వివాహకాలే దుహితుర్దీయమానం వస్తుహరణమిత్యుచ్యతే. ప్రాజ్యం ప్రభూతం, హస్తిరథాశ్వం సేనాంగత్వాదేకవద్భావః. గజరథతురగానిత్యర్థః. సురూపాః సుశోభనం రూపం సౌందర్యం యాసాన్తా-స్తథోక్తాః. ఉజ్జ్వలతరాః అత్యన్తం భాసమానాః భూషణైరితి శేషః. భూషణభూషితా ఇతి యావత్. దాసీః దాసానాం స్త్రియః దాస్యః, **పుంయోగే జీష్,** తాః పరిచారికా ఇత్యర్థః. అపిః సముచ్చయే, తేన ధనాదికమపీతి వ్యజ్యతే. సానందం ససంతోషం యథా తథా. నతు ధనాదిగతస్నేహకృతవ్యసనేనేతి భావః. దదౌ వ్యతరత్. అర్థాద్దుహితురేవేదం దానం, దేయస్య హరణాత్మకత్వవచనాత్॥ 46

శ్లో॥ గీతైర్వారవిలాసినీపరిచితైః కల్యాణవాదాంకురై-
రుద్వేలైరపి కాహలీకలకలైరాపూరి రోదోఽంతరమ్ ।
కంసం నిర్వృతమంతరేణ గగనే దైవీ తదా వాగభూ-
దస్యాస్తే లయమష్టమః కలయితా గర్భో భగిన్యా ఇతి ॥ 47

గీతైరితి॥ వారవిలాసినీపరిచితైః వేశ్యాంగనాభిరభ్యస్తైః తత్కృతైరిత్యర్థః. గీతైః గానైః కల్యాణ-వాదాంకురైః. సువాసినీకృతైః కల్యాణవాదానాం మంగళవాదానామంకురైరావిర్భావైః మంగళవచనై-రిత్యర్థః. ఉద్వేలైః ఉద్భూతా నిరస్తా వేలా మర్యాదా యైస్తే ఉద్వేలా అనవధయ ఇత్యర్థః. తైః కాహలీకలకలైరపి కాహలీనాం వాద్యవిశేషాణాం కలకలైః కలకలధ్వనిభిశ్చ, రోదోన్తరమ్ బ్రహ్మాణ్డమధ్యమ్ ఆపూరి ఆ సమన్తాత్పూరితమ్, **ఆజ్పూర్వకాత్ పౄపాలనపూరణయోరితి ధాతోః కర్మణి లుజి చ్లేశ్చిణ్. చిణో లుక్**. గీతాదిధ్వనిత్రయం మిళిత్వా బ్రహ్మాణ్డం విదారయామాసేతి భావః. తదా తదానీమ్ నిర్వృతం సుఖితం భగినీవివాహోత్సవదర్శనేన సానన్దమిత్యర్థః. కంసమంతరేణ ఉద్దిశ్య **అన్తరాన్తరేణేతి ద్వితీయా.** అస్యాః త్వయా సానన్దం నీయమానాయాః, తే తవ, భగిన్యాస్సోదర్యాస్సంబంధీ అష్టమో గర్భః కుక్షిస్థజన్తుః, సుత ఇతి యావత్. తే తవ, లయం నాశం, కలయితా కరిష్యతి. తే ఇతి పదమావర్త్య

ఉభయత్ర యోజితమ్. ఇతి ఏవం ప్రకారా దైవీ దేవసంబన్ధినీ, వాక్ వాణీ గగనే అభూత్ ఆకాశవాణీ ఆవిరభూదిత్యర్థః. తస్యేదమిత్యణిటిడ్ఢతిజీపి, దైవీ ఇతి రూపమ్॥ 47

శ్లో॥ ఏనామాకర్ణ్య వాణీం వికలితహృదయః కంస ఏషస్స్వసారం
హస్తగ్రాహం గృహీత్వా కచనిచయమిమాం హంతుమభ్యుద్యతోఽభూత్ ।
దృష్ట్వా కష్టాయమానం తమథ మృదుగిరా సాంత్వయామాస శౌరిః
ప్రత్యాదిష్టోఽథ తేన ప్రకృతిముపగతో న ప్రియాభంగభీరుః ॥ 48

ఏనామితి॥ ఏనాం పూర్వోక్తాం వాణీం వాచమాకర్ణ్య శ్రుత్వా, వికలితహృదయః విదీర్ణచిత్తః, ఏషః స్వీకృతసారథ్యః, కంసః కచనిచయం కేశపాశం, హస్తగ్రాహం గృహీత్వా హస్తేన గృహీత్వా, **హస్తే వర్తిగ్రహోరితి ణముల్.** ఇమాం నవోఢాం స్వసారం భగినీం, హన్తుం హింసితుమభ్యుద్యతః ఉద్యుక్తః అభూత్ బభూవ. అథ తతః శౌరిర్వసుదేవః కష్టాయమానం పాపం కర్తుముత్సహమానం, **కష్టాయ క్రమణే ఇతి క్యజ్.** తం కంసం దృష్ట్వా మృదుగిరా స్నిగ్ధవాచా, సాంత్వయామాస ప్రార్థయామాసేత్యర్థః తమితి కర్మపదం దృష్ట్వేత్యనేన సాంత్వయామాసేత్యనేన చ సంబధ్యతే ఇతి బోధ్యమ్. అథ. తతః తేన కంసేన, ప్రత్యాదిష్టస్సన్ ప్రఖ్యాతస్సన్, అనంగీకృతనిజప్రార్థనస్సన్నిత్యర్థః. ప్రియాభంగభీరుః ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః భంగే విషయే భీరుః భయశీలః, యద్వా, ప్రియాభంగేన ఉపస్థితేన భీరురితి సమాసః. అత ఏవ ప్రకృతిం స్వాస్థ్యం నోపగతః న ప్రాప్తః బభూవేతి శేషః, నావాపేత్యర్థః॥ 48

శ్లో॥ అనివార్యమథాలోచ్య । సాంత్వైస్తస్య వినిశ్చయమ్ ।
ఉవాచ వచనం శౌరి । ర్దయితాప్రేమవిహ్వలః ॥ 49

అనివార్యమితి॥ అథ అనన్తరమ్ తస్య కంసస్య వినిశ్చయం విరుద్ధాభినివేశం విశేషాగ్రహమితి వా, సాంత్వైః ప్రార్థనావాక్యైః అనివార్యం నివారయితుమశక్యమాలోచ్య విదిత్వా, దయితాప్రేమవిహ్వలః దయితాయాం భార్యాయాం ప్రేమ్ణా భార్యావిషయస్నేహేనేత్యర్థః. విహ్వలః వివశః శౌరిర్వసుదేవః వచనం వాక్యం దానరూపమితి భావః. ఉవాచ అవోచత్. సమోపాయస్య నిష్ఫలత్వేన దానోపాయమవతారయామాసేతి భావః॥ 49

వచనమేవ నిర్దిశతి గద్యద్వయేన॥

గ॥ అయి భగవన్! భోజకులతిలకప్రతీతదీనదయాళుభావస్య దిశాంతవిశ్రాంతయశోవైభవస్య న సాంప్రతమేవ తపస్వినీమేనామనుజామపి తనుజామివ సభాజనభాజనభూతామసుభిర్వియోజయితుమ్॥ 50

అయీతి॥ అయీతి ప్రేమ్ణా సంబోధనమ్. భగవన్! షడ్గుణనిధే! మత్ప్రేయసీరక్షాభరస్యాధునా త్వదాయత్తత్వాత్త్వమేవ భగవానిత్యభిప్రాయాదిదం సంబోధనమ్. భోజకులతిలక! భోజవంశభూషణ! ఏతేన న త్వం కులపాంసనః, ఏతాదృశం గర్హ్యం కృత్యం కర్తుమితి స్తుతిర్వ్యజ్యతే. కించ భోజాః ప్రాచీనా స్త్వద్వంశీయాః నహి దుష్టాః, కిన్తు సుశీలా ఏవేతి తద్వంశస్య తవాపి శిష్టత్వమేవ న్యాయ్యమితి సూచ్యతే. ప్రతీతదీనదయాళుభావస్య ప్రతీతః ప్రసిద్ధః, దీనేషు కృపణేషు శోచ్యేష్విత్యర్థః. దయాళుభావః కారుణికత్వం యస్య తస్య నతు నిర్ఘృణస్యేతి భావః. అత ఏవ దిశాన్తవిశ్రాన్తయశోవైభవస్య దిగన్తవ్యాప్త-

కీర్తివిలాసస్య తవేతి శేషః. తపస్వినీం శోచ్యామ్. **తపస్వీ తాపసే శోచ్యే** ఇతి వైజయన్తీ. అనుజామపి భగినీమపి తనుజామివ సుతామివ సభాజనభాజనభూతాం సభాజనం ప్రీణనం తస్య భాజనం పాత్రం తద్ధితభూతాం జాతాం తథోక్తాం ప్రీణనవిషయభూతామిత్యర్థః. అభాజనం భాజనం సంపద్యమానా భూతేతి విగ్రహోక్తౌ తు **అభూతతద్భావే చ్విః అస్య చ్వాదితీత్వం దీర్ఘశ్చ.** భాజనీభూతామితి స్యాదితి జ్ఞేయమ్. నేయమనుజా కిన్తు తనుజేవ త్వయా నన్దనీయేతి ముఖ్యాభిప్రాయః. ఏనాం నవోఢామసుభిః ప్రాణైః, వియోజయితుం విఘటయితుం, పదద్వయస్య మారయితుమితి నిష్కృష్టార్థః. న సాంప్రతమేవ న యుక్తమేవ. ఏతాదృశాయా మారణే తవ మహతీ అకీర్తిస్స్యాత్, తయా చ సర్వమపి తవ కులం దూషితం స్యాదితి కంసస్య హితోపదేశోఽయమ్॥ 50

నను భవతునామ మమాకీర్తిః దేవక్యా మారేణ తు ప్రాణాస్తావత్తిష్ఠన్తీత్యత ఆహ॥

గ॥ కింతు భవత్యాహితహేతుభూతమేతదీయమపత్యముద్భవిష్యతి యది సద్య ఏవ వ్యాపాద్యతామితి॥ 51

కిన్త్వితి॥ తవ త్వదనుజాయాశ్చ యథా ప్రాణవియోగో న స్యాత్ మమ చ యథా ప్రియావియోగో న స్యాత్తదనుగుణముపాయం వక్ష్యామి శ్రుణ్విత్యభిప్రాయః. భవత స్తవ అత్యాహితస్య మహాభయస్య ప్రాణాపహరణరూపస్యేతి భావః. హేతుభూతం కారణభూతమ్ ఏతదీయం దేవకీసంబంధి అపత్యం సన్తానముద్భవిష్యతి యది ఉత్పత్స్యతే చేత్ సద్య ఏవ తత్క్షణాదేవ వ్యాపాద్యతాం హన్యతాం, త్వయేతి శేషః॥

ఏతత్సంతానం త్వం నాశయేతి భావః. తథా సతి న తే మరణభీతిః, న చ ప్రియాయాః, న తద్వియోగేన మమాపీతి, త్రయోపి వయం సుఖం వర్తామహే ఇతి భావః, ఇతీతి పదస్య, ఇతి వచనమువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ 51

శ్లో॥ మత్వా హితమిదమ్ వాక్యం । పరిణామవిషాయితమ్ ।
తతో నివవృతే కంసో । భగినీవధపౌరుషాత్ ॥ 52

మత్వేతి॥ పరిణామవిషాయితం పరిణామే పరీపాకే విషాయితం, విషవదాచరితం ఇదం వసుదేవోక్త-మపత్యదానరూపం వాక్యం హితం ప్రియమిష్టమిత్యర్థః. మత్వా ఆలోచ్య, తతః వాక్యశ్రవణానన్తరం భగినీవధపౌరుషాత్ భగిన్యాస్సోదర్యాః వధః హననం స ఏవ పౌరుషం పురుషకారః, తస్మాత్ కంసః నివవృతే నివృత్తోఽభవత్. భగినీవధపౌరుషం తత్యాజేత్యర్థః॥ 52

గ॥ ఇత్థమానకదుందుభిరుగ్రసేనసుతసమాలంబితాం నిజవధూవధవిధిత్సాముత్సార్య సప్రమోదమేవ నిజసదనమాససాద॥ 53

ఇత్థమితి॥ ఆనకదుందుభిః వసుదేవః ఇత్థముక్తప్రకారేణ ఉగ్రసేనసుతసమాలంబితాం కంసేన స్వీకృతాం నిజవధూవధవిధిత్సాం స్వభార్యాహననేచ్ఛాం విధాతుమిచ్ఛా విధిత్సా, నిజస్య వధూః నిజవధూః తస్యా వధస్య విధిత్సా, తాం తథోక్తామితి విగ్రహః. ఉత్సార్య నివార్యేత్యర్థః. సప్రమోదమేవ సానన్దమేవ జీవత్ప్రేయసీలాభాదితి భావః. నిజసదనం స్వగృహమ్ ఆససాద ప్రాప॥ 53

శ్లో॥ వాసరైస్తదను స్తోకైః । కీర్తిమన్నామభాజనమ్ ।
సుషువే దేవకీసూను । మైంద్రీ చంద్రమసం యథా ॥ 54

వాసరైరితి॥ తదను తదనన్తరం స్తోకైః అల్పైః వాసరైః దినైః గతైరితి శేషః, కతిచిద్దినేషు యాతేషు సత్స్విత్యర్థః. ఐంద్రీ ఇంద్రసంబంధినీ **తస్యేదమిత్యణి టిడ్ఢేతి జీప్.** ప్రాచీదిగిత్యర్థః చన్ద్రమసం యథా చన్ద్రమివ, దేవకీ వసుదేవదారాః, కీర్తిమన్నామ భాజనం కీర్తిమాన్ ఇతి నామ కీర్తిమన్నామ తస్య భాజనం పాత్రం విషయమితి యావత్. యద్వా, భాజయతి, **ణ్యర్థఃస్వావివక్షయా భజతి ప్రాప్నోతీతి భాజనః.** తమ్ కీర్తిమన్నామభాజనమిత్యర్థః. సూనుం పుత్త్రం సుషువే ఉత్పాదయామాస. **షూఙ్ ప్రాణిగర్భ-విమోచనే ఇతి ధాతో ర్లిట్. ఉపమాలంకారః.** తేన చన్ద్రతుల్యకాన్తిశాలిత్వం పుత్త్రస్య వ్యజ్యతే॥ 54

గ॥ తదను యదుపతిరపి తనయసముదయనిశమనసముపనతమానందమనుభూయ సత్యవ్యత్యాససాధ్వసాదేనముపనీయ కథమపి కంసాయ సమర్పయామాస॥ 55

తదన్వితి॥ తదను తతః దేవకీప్రసవానన్తరమిత్యర్థః. యదూనాం పతిర్యదుపతిర్వసుదేవోఽపి తనయస్య పుత్త్రస్య సముదయ ఆవిర్భావః తస్య నిశమనం శ్రవణం **శమోఽదర్శనే ఇతి శ్రవణేమిత్త్వాదుపధా హ్రస్వః.** తేన సముపనతం జాతం ఆనన్దం సుఖమ్, అనుభూయ ప్రాప్య, సత్యవ్యత్యాససాధ్వసాత్ సత్యస్య వ్యత్యాసః వైపరీత్యం అసత్యమితి యావత్, తస్మాద్యః సాధ్వసః భయః తస్మాత్ ఏనం సుతముపనీయ ఆనీయ, కథమపి అతికృచ్ఛ్రేణ పుత్త్రవియోగస్య దుస్సహత్వాదితి భావః. కంసాయ రాజ్ఞే సమర్పయామాస అర్పితవాన్ దదావితి యావత్॥ 55

శ్లో॥ కంసోఽపి ధైర్యమనివార్యమథో విచార్య
తస్యాతివీర్యమభినంద్య తమాబభాషే ।
నాస్మాద్బిభేమి కలభోఽయముపైతు సద్మ
గర్భోఽష్టమో మమ జిఘాంసురభాణి పూర్వమ్ ॥ 56

కంసోఽపీతి॥ అథోఽనన్తరం కంసోఽపి కంసశ్చ తస్య ధైర్యం ధీరత్వమనివార్యం నివారయితు-మశక్యం విచార్య ఆలోచ్య, తస్యేతి **కాకాక్షిన్యాయేన** ఉభయత్ర సంబంధ్యతే. తస్య వసుదేవస్య అతివీర్య-మత్యన్తపరాక్రమమభినంద్య శ్లాఘయిత్వా, తం వసుదేవం ప్రతి ఆబభాషే ఉవాచ. వచనమేవ దర్శయతి నాస్మాదితి. అస్మాత్ తవ ప్రథమాత్పుత్త్రాత్ న బిభేమి ఉత్తమపురుషనిర్దేశేన అహమిత్యాక్షిప్యతే. అహం భీతిం న ప్రాప్నోమీత్యర్థః. అయం పుత్త్రః సద్మ అరిష్టరూపం గృహం ఉపైతు ప్రాప్నోతు. ఏనమరిష్టం నయేత్యర్థః. అష్టమః గర్భః అపత్యం మమ మే, జిఘాంసుః హన్తుమిచ్ఛుః హన్తేతి యావత్. భవతీతి శేషః, ఇతి పూర్వం పురా దేవక్యానయనసమయే ఇత్యర్థః. **అభాణి** ఉక్తం **భావే లుఙ్** దేవేనేతి శేషః॥ 56

గ॥ ఇత్థమనుకంప్యమానోఽపి కంసేన శంకితమానస ఏవ వసుదేవస్తనయమాదాయ నిజనివేశమావివేశ॥ 57

ఇత్థమితి॥ ఇత్థమేవం కంసేన అనుకంప్యమానోఽపి అనుకంపితోఽపి, **ఉపసర్గవశాత్ కపిచలనే ఇతి ధాతుర్దయాయాం వర్తతే. తతశ్శానచి రూపమిదమ్.** శంకితమానస ఏవ శంకితం సంజాతశంకం

మానసం మనః యస్య స తథోక్తః సశంక ఏవేత్యర్థః. వసుదేవః తనయం సుతమాదాయ గృహీత్వా నిజనివేశం స్వగృహమావివేశ అవిశత్ ప్రాపేతి యావత్॥ 57

గ॥ అథ కదాచిదౌగ్రసేనిరనవరతబృందారకబృందవంద్యమానచరణారవిందమరవింద భవనందనమమరమునిబృందారకమవిరతవిగ్రహసముత్సుకమపి సముజ్ఝిత విగ్రహాభినివేశ–మధరీణగుణగణమపి మురరిపుగుణగణముపవీణయంతం భగవంతమఖిలనిగమధర్మమర్మ–నిర్భేదనవిశారదం నారదమునిమద్రాక్షీత్॥ 58

అథేతి॥ అథ కంసనిర్వృత్త్యనంతరమ్ కదాచిత్కుత్రచిత్కాలే ఔగ్రసేనిః ఉగ్రసేనస్యాపత్యం, **తస్యాపత్య మిత్యర్థే అత ఇఞ్,** కంస ఇత్యర్థః. అనవరతం యథాతథా సర్వదాపీత్యర్థః. బృందారకబృందేన దేవసమూహేన, కింపునర్మనుష్యైరితి భావః. వంద్యమానే అభివాద్యమానే స్తూయమానే ఇతి వా **వది అభివాదన స్తుత్యోరితి ధాతోః కర్మణి యకి శానచ్.** అరవిందే ఇవ చరణే చరణారవిందే, ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిరితి **వ్యాఘ్రాదేరాకృతిగణత్వాదుపమితసమాసః,** యస్య తం అరవిందభవస్య బ్రహ్మణః నన్దనం తనయం, నన్దయతీతి నన్దనః **నన్ది గ్రహీతి ల్యుః.** అమరమునిషు దేవర్షిషు బృందారకః ముఖ్యః తం, **బృందారకౌ రూపముఖ్యావి** త్యమరః. అవిరతం యథాతథా అనవరతమిత్యర్థః. విగ్రహే కలహే సముత్సుకం సహర్షమపి, సముజ్ఝితః త్యక్తః, విగ్రహాభినివేశః శరీరాభిమానః, యేన తం దేహాదావాత్మాభిమానరహితమిత్యర్థః. అధరీణాః తిరస్కృతాః గుణగణాః శబ్దాదిగుణసమూహాః యేన తమపి మురరిపోః కృష్ణస్య గుణగణం కల్యాణగుణకదంబముపవీణయన్తమ్ వీణయా ఉపగాయన్తం, **సత్యాపపాశేత్యాదినా ణిచ్.** అత్ర కలహసముత్సుకమపి కలహాభినివేశరహితమితి తిరస్కృతశబ్దాది–విషయమపి శబ్దాదివిషయకదంబం గాయన్తమితి చ విరోధద్వయం ప్రతీయతే. తస్య ఉక్తరీత్యా పరిహారాద్విరోధాభాసాలంకారద్వయమ్. భగవన్తం షడ్గుణనిధిం, అఖిలానాం నిగమధర్మాణాం వేదోక్తధర్మాణాం యాని మర్మాణి రహస్యస్థలాని, రహస్యానీతి యావత్. తేషాం నిర్భేదనే ప్రకాశనే, విశారదం నిపుణం నారదమునిమ్, నారద ఇతి మునిః ఋషిః తం అద్రాక్షీత్ అపశ్యత్. అత్ర అనవరతబృందారకేతి విశేషణేన దేవకార్యార్థం నారదస్యాత్రాగమనమితి సూచ్యతే. అవిరతవిగ్రహేత్యనేన శాంతకోపస్య కంసస్య కోపోద్బోధనార్థం తదాగమనమితి సూచ్యతే. ఏవంవిధవ్యాపారే నారదస్య కిం ఫలమత ఆహ. మురరిప్వితి – కంసస్య దుష్టత్వే ప్రవృద్ధే సత్యేవ భగవానావిర్భూయ భువి లీలాః ప్రదర్శయిష్యతీతి తద్గుణగానార్థమయం నారదస్య ప్రయాస ఇతి భావః. ఏతేన ప్రత్యక్షిష్టస్యాపి నారదస్య భగవద్గుణలోలుపత్వకథనేన, **ఆత్మారామాశ్చ మునయో నిర్గ్రంథా అప్యురుక్రమే కుర్వన్త్యహైతుకీం భక్తిమిత్థం భూతగుణో హరి** రితి భాగవతవచనం నారదోక్తం వచనం కంసః స్వీకుర్యాద్వా నవేతి శంకాపనోదనాయ భగవన్తమితి, గతాగతాది సర్వవేత్తృత్వాన్నారదోక్తం తథ్యమితి, కంసో జానీయాదేవేతి భావః. నను మనుష్యమనోరహస్యమయం వేత్తు నామ, కథం దేవరహస్యమత ఆహ. అఖిలనిగమేతి. సర్వదేవరహస్యస్యాపి వేదైకాయతనత్వాద్వేదమర్మజ్ఞస్యాస్య దేవరహస్యవేదనం నాద్భుతమితి భావః. నారదస్యైవంవిధమాహాత్మ్యే హేతుమాహ. అరవిందేతి. బ్రహ్మణ ఏతాదృశత్వేన తత్పుత్రోఽపి తథావిధ ఏవేతి భావః. నను దేవహితార్థం వ్యాప్రియమాణేషు దేవర్షిష్వనేకేషు సత్సు కిం నారదస్యైవాయం శ్రమః. అత ఆహ అమరమునీతి. తేషు ముఖ్యత్వాదస్యైవ దేవహితకరత్వముచితమితి భావః॥ 58

గ॥ తదను నారదోఽపి యథావిధి తదభ్యర్చనాముపగమ్య కంసమిదమవాదీత్॥ **59**

తదన్వితి॥ తదను దర్శనానన్తరమ్, యథావిధి విధిమనతిక్రమ్య, ప్రాప్య స్వీకృత్యేత్యర్థః. నారదోఽపి నారదశ్చ కంసమ్ప్రతి ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం వాక్యమవాదీత్ ఉవాచ **వదేర్లుఙ్॥** 59

శ్లో॥ వార్ష్ణేయా వసుదేవదేవకముఖా గోపాశ్చ నన్దాదయ -
స్తత్కాన్తా అపి దేవతా ఇతి మతిం పర్యాకులాం మాకృథాః ।
త్వద్గృహ్యానపి దానవాన్బకముఖాన్ త్వాం కాలనేమిం పురా
భూతం విద్ధి చతుర్భుజోఽపి భవితా నాథో యదూనామితి ॥ **60**

వార్ష్ణేయా ఇతి॥ వసుదేవదేవకముఖాః వసుదేవో దేవకశ్చ వసుదేవదేవకౌ ముఖమాదిర్యేషాన్తే తథోక్తాః. వార్ష్ణేయాః వృష్ణివంశ్యాః యాదవా ఇత్యర్థః. యద్యపి దేవకో భోజవంశజత్వేన న వార్ష్ణేయః, తథాపి వసుదేవానుయాయిత్వాత్తథా వ్యపదిష్టమ్. యద్వా, వార్ష్ణేయాః, వసుదేవదేవక-ముఖాశ్చ ఇతి ప్రత్యేకం యోజ్యమ్. అస్మిన్ పక్షే వసుదేవస్య వార్ష్ణేయత్వేఽపి పృథగ్గ్రహణముత్కర్షార్థమితి బోధ్యమ్. నన్దాదయః నన్దః ఆదిర్ముఖ్యః యేషాన్తే నన్దాదయః గోపాః గోపాలాశ్చ తత్కాన్తాః తేషాం వసుదేవాదీనాం వార్ష్ణేయానాం నన్దాదీనాం గోపానాం చ కాన్తాః భార్యాః దేవకీయశోదాదయశ్చ ఏతే సర్వే దేవతాః సురాః ఇత్యేవం రూపాం మతిం ఇతః ప్రాక్తవోదితాం బుద్ధిం పర్యాకులాం విక్షిప్తాం మాకృథాః మా కురు, త్వమితి శేషః. దృఢాం కుర్విత్యర్థః. యద్వా, ఇత్యేవం జ్ఞాత్వేతి శేషః. మద్వచనేన నిశ్చిత్యేత్యర్థః మతిం తవ బుద్ధిం పర్యాకులాం మాకృథాః. భీతాం మా కుర్విత్యర్థః, మాభైషీరితి యావత్. త్వద్గృహ్యాన్ త్వత్పక్షాశ్రితానపి బకముఖాన్ బకాదీన్ పురా పూర్వజన్మని దానవాన్ దనోరిమే దానవాః తాన్ అసురాన్, విద్ధి జానీహి. త్వామపి పురా జన్మని భూతం సత్తాశాలినం కాలనేమిం తన్నామకమసురం విద్ధి. యద్వా పురాభూతమిత్యేకం పదం పూర్వకాలికమిత్యర్థః. చతుర్భుజో భగవాన్ వాసుదేవోఽపి యదూనాం నాథః పతిర్భవితా భవిష్యతీతి విద్ధి. వసుదేవాదీనాం దేవత్వేఽపి తద్భటానామసురాంశత్వా-త్తవ చ కాలనేమిత్వాత్పూర్వవైరమవిస్మృత్య, తాన్ దేవాన్ తత్పక్షగం వాసుదేవం చ సమూలమున్మూలయేతి భావః॥ 60

గ॥ ఇత్థముపదిశ్య సురతపస్విని వినిర్గతే తద్వచనవిదితయాదవదేవభావసంభూతభయ-విధూననాయ దేవకదుహితరమానకదుందుభిమపి కారాగారసీమని విధాయ నిగళసందానితౌ పితరమపి పరిభూయ నిజశాసనవిషయీకృతశూరసేనవిషయశ్చాణూరజరాసంధకేశిమహాశన-ముష్టికారిష్టధేనుకబకతృణావృత్తాదియాతుధానవివృత్తపరివృతస్సపది యదుకదనమమిత-మతనుత॥ **61**

ఇత్థమితి॥ సురతపస్విని దేవర్షౌ నారదే ఇత్థమేవం ప్రకారేణ ఉపదిశ్య ఆదిశ్య వినిర్గతే సతి నిష్క్రాన్తే సతి తస్య నారదస్య వచనేన విదితాత్ జ్ఞాతాత్, యాదవానాం యదువంశజానాం దేవభావాత్ సురత్వాత్, సంభూతస్య ఉదితస్య భయస్య భీతేః విధూననాయ నివారణార్థం, దేవకస్య దుహితరం సుతాం దేవకీమిత్యర్థః ఆనకదుందుభిమపి వసుదేవం చ ఏతావుభౌ నిగళైః శృంఖలాబంధైః సందానితౌ బద్ధౌ విధాయ కారాగారసీమని కారాగృహాన్తః విధాయేతి **కాకాక్షిన్యాయే**నోభయత్రాన్వేతి. విధాయ స్థాపయిత్వా, పితరముగ్రసేనమపి పరిభూయ తిరస్కృత్వా, నిజశాసనస్య స్వాజ్ఞాయాః విషయీ-

కృతాః, **అవిషయా విషయాః కృతా ఇత్యభూతతద్భావే చ్విః.** గోచరీభూతా ఇత్యర్థః. శూరసేనవిషయాః శూరసేననామానో దేశాః యేన స తథోక్తః. చాణూర జరాసంధ కేశి మహాశన ముష్టిక అరిష్ట ధేనుక బక తృణావృత్తాః ఆదయః ముఖ్యాః యేషాన్తైః యాతుధానవివృత్తైః రాక్షసరూపాన్తరైః రాక్షససమూహైరితి వా పరివృతః యుతస్సన్, కంస ఇతి శేషః, సపది తత్క్షణే, ఏవ అమితమనల్పం, యదుకదనం యదుభిర్విరోధమతనుత అకరోత్॥ 61

గ॥ తదను భగినీగర్భసముద్భవమర్భకషట్కమపి వ్యాపాదితవాన్॥ 62

తదన్వితి॥ తదను యదువిరోధానన్తరమ్ భగినీగర్భసముద్భవం దేవకీగర్భసంజాతమర్భకషట్కమపి షణ్ణాం సమూహః షట్కం అర్భకాణాం షట్కమర్భకషట్కం, శివభాగవతాదివత్సమాసః. షట్శిశూ–నపీత్యర్థః. **పోతః పాకోఽర్భకో డింభకః** ఇత్యమరః. వ్యాపాదితవాన్ జఘాన॥ 62

శ్లో॥ శేషాఖ్యం బిభరాంబభూవ భగవద్ధామానువిద్ధం తతో
గర్భం దేవకనందనా హరిరథ త్రాతుం తమత్యాహితాత్ ।
క్షిప్రం గర్భమముం వికృష్య సకలాంత్సమ్మోహ్య నందవ్రజే
రోహిణ్యా వినివేశయేతి జఠరే మాయాం నిజామాదిశత్ ॥ 63

శేషాఖ్యమితి॥ తతః అర్భకషట్కనాశనానన్తరమ్ దేవకనన్దనా దేవకతనయా దేవకీతి యావత్. భగవద్ధామానువిద్ధం భగవతః కృష్ణస్య ధామ్నా తేజసా అంశేనేతి యావత్. అనువిద్ధం వ్యాప్తం శేషాఖ్యం శేష ఇత్యాఖ్యా నామ యస్య తం, గర్భం కుక్షిస్థజన్తుం, బిభరాంబభూవ దధార. దేవకీగర్భే భగవదంశః ఆదిశేషః శిశుర్భూత్వా వివేశేత్యర్థః. అథ గర్భధారణానన్తరమ్ తం గర్భస్థం శిశుమత్యాహితాత్. మహాభయాత్త్రాతుం రక్షితుం హరిర్భగవాన్ విష్ణుః అముం పరిదృశ్యమానం గర్భం కుక్షిస్థజన్తుం అముం దేవకీగర్భస్థమితి వా క్షిప్రం త్వరితం యథాతథా వికృష్య ఆకృష్య అపనీయేతి యావత్. సకలాన్ సర్వానపి సమ్మోహ్య మోహయిత్వా నందవ్రజే నందస్య గోపస్య వ్రజే గోష్ఠే ఘోషే వా స్థితాయా ఇతి శేషః. రోహిణ్యాః జఠరే గర్భే వినివేశయ నిక్షిప స్థాపయేతి యావత్. ఇతి ఏవం నిజాం స్వీయాం మాయాం యోగమాయామాదిశత్. ఆజ్ఞాపయామాస॥ 63

శ్లో॥ తయా సపది నిర్వ్యూఢే । వచనే వనమాలినః ।
గర్భే విగళితో దేవ్యా । ఇతి పౌరా విచుక్రుశుః ॥ 64

తయేతి॥ సపది తత్కాలే ఏవ, తయా మాయయా కర్త్ర్యా వనమాలినః విష్ణోః వచనే వాక్యే నిర్వ్యూఢే అనుష్ఠితే సతి భగవదాజ్ఞాప్రకారేణ కృతే సతీత్యర్థః దేవ్యాః రాజ్ఞ్యాః దేవక్యా ఇతి యావత్. రాజకన్యాత్వా ద్దేవ్యా ఇత్యుక్తమ్. గర్భః కుక్షిస్థజన్తుః విగళితః భ్రష్టః బభూవేతి పౌరాః పురజనాః విచుక్రుశుః విశేషేణ రురుదుః. కంసస్య దుష్టత్వేఽపి తత్పురజనానాం సమత్వాద్రోదనకర్తృత్వమితి జ్ఞేయమ్॥ 64

శ్లో॥ అథాతనుతనుచ్ఛాయ । విశదీకృతదిఙ్ముఖమ్ ।
రోహిణీ సుషువే సూనుం । రోహిణీవ గరీయసీ ॥ 65

అథేతి॥ అథ మాయయా రోహిణీజఠరే దేవకీగర్భనిక్షేపణానన్తరం, రోహిణీ తన్నామకా ఆభీరీ, అతనుతనుచ్ఛాయవిశదీకృతదిఙ్ముఖం అతనునా మహతా, తనుచ్ఛాయేన శరీరకాన్త్యా, **విభాషాసేనా**

సురాఛాయేతి క్లీబత్వమ్, విశదీకృతాని శ్వేతీకృతాని, దిశాం ముఖాని అన్తరాణి యస్య తం తథోక్తం, సూనుం పుత్రం, గరీయసి శ్రేష్ఠా, రోహిణీ చన్ద్రపత్నీ తారా, అతనుతనుచ్ఛాయవిశదీకృతం దిఙ్ముఖం ప్రాఙ్ముఖం యస్య తం తథోక్తమ్. సూనుం పుత్రం, బుధమివ సుషువే ఉత్పాదయామాస. బుధో యద్యపి తారాయాః బృహస్పతిపత్న్యాస్తనయ ఇతి ప్రతీతిరస్తి, తథాపి, **రౌహిణేయో బుధస్సౌమ్య** ఇతి కోశాత్. బుధస్య రౌహిణేయత్వమస్తీత్యేవముదాహృతమితి బోధ్యమ్. బుధోదయేన శ్వేతాయతే ఖల్వైంద్రీ దిక్. అత్ర **శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారః.** బలరామస్య శ్వేతత్వాద్విశదీకృతేత్యుక్తమ్. తేన చ దిశాం ప్రసన్నత్వం గమ్యతే॥ 65

గ॥ భగవానపి సమనంతరమానకదుందుభిమనోరథపరిపూరణాయ దేవకీజఠరమవజగాహే॥66

భగవానపీతి॥ సమనన్తరం తతః, భగవానపి వాసుదేవోఽపి, అపినా గర్భసంబంధయోగ్యస్యాపీతి విరోధో వ్యజ్యతే. ఆనకదుందుభేర్వసుదేవస్య, మనోరథానాం కామానాం, పరిపూరణాయ ప్రవర్షణార్థం, ఏతేన విలాసేనాస్య గర్భసంబంధః న తు కర్మణేతి విరోధపరిహారః ప్రతీయతే. దేవకీజఠరం దేవక్యాః కుక్షిమవజగాహే అవిశత్॥ 66

గ॥ అథ కమపి సమయమౌగ్రసేనిరననుభూతపూర్వసుషమావిశేషవిషయీభూతామేతామాపన్నసత్త్వామాలోక్య నియతమవలంబితముత్పత్స్యమానమపత్యమేవ మదత్యాహితహేతుభూతమితి చింతాసంతానతంతువితానసందానితాంతఃకరణోఽయమభవత్॥ 67

అథేతి॥ కమపి సమయం "**కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా**" కస్మింశ్చిత్కాలే ఇత్యర్థః. అననుభూతపూర్వః పూర్వమనుభూతః న భవతీత్యననుభూతపూర్వః, అదృష్టచర ఇత్యర్థః. స చాసౌ సుషమావిశేషః పరమకాన్త్యతిశయః, తస్య విషయీభూతాం గోచరీభూతామాపన్నసత్త్వాం గర్భిణీం, **ఆపన్నసత్త్వా స్యాద్గుర్విణ్యన్తర్వత్నీ చ గర్భిణీ** త్యమరః. ఏతాం సంక్రాన్తభగవత్తేజస్కాం దేవకీమాలోక్య దృష్ట్వా, అవిలంబితం త్వరితం, యథాతథా ఉత్పత్స్యమానముద్భవిష్యదపత్యం సన్తానమేవ, నియతం నిశ్చితం, విధినా కృతమితి వా, మదత్యాహితస్య మమ మహాభయస్య, హేతుభూతం కారణం భవతీత్యేవం చిన్తాసన్తానేనైవ చిన్తాసమూహేనైవ తన్తువితానేన గుణసమూహేన సన్దానితం బద్ధమన్తఃకరణం చిత్తం యస్య స తథోక్తః. అయం కంసః అభవత్. కంసశ్చిన్తామాపేత్యర్థః॥ 67

గ॥ అథ పితామహపురస్సరాస్సురాః నారదాదిభిరమరమునిభిస్సహ వసుమతీమవతీర్య గర్భీకృతచతుర్దశభువనమపి దేవకీగర్భగర్భభవనమధ్యమధ్యాసీనం భగవంతమంభోజలోచనమస్తౌషుః ॥ తథా హి ॥ 68

అథేతి॥ అథ కంసవిషాదానన్తరమ్, పితామహపురస్సరాః బ్రహ్మప్రముఖాః, సురాః దేవాః, నారదాదిభిః నారదప్రముఖైః, అమరమునిభిస్సహ దేవర్షిభిస్సమం, వసుమతీం భువమవతీర్య అవరుహ్య, ప్రాప్యేతి యావత్. గర్భీకృతాని గర్భాః కుక్షిస్థజన్తవః, **అగర్భాః గర్భాః కృతానీత్యభూతతద్భావే చ్విః.** గర్భే ధృతానీత్యర్థః. చతుర్దశభువనాని పాతాళాదిచతుర్దశలోకాః యేన తం తథోక్తమపి, దేవక్యాః గర్భః కుక్షిరేవ గర్భభవనమభ్యన్తరగృహం తస్య మధ్యం మధ్యదేశమధ్యాసీనం అధిష్ఠితవన్తం, **అధిశీఙ్-**

స్థానామిత్యాధారస్య కర్మత్వమ్. దేవకీగర్భే సన్తమిత్యర్థః. భగవన్తం షడ్గుణైశ్వర్యశాలినమంభోజలోచనం విష్ణుమస్తోషుః ఉపతస్థిరే. తుష్టువురిత్యర్థః. స్తుతిమేవ దర్శయతి **నవభిశ్శ్లోకైరిత్యాహ॥** తదేవోపపాదయతీ-త్యర్థః॥ 68

శ్లో॥ దామోదరాయ దమితామితదానవాయ । దారిద్ర్యదావదహనాయ దయాపరాయ ।
*దూరీకృతాతిదురితాయ దురాసదాయ । దద్యాం నమస్సపది దారుణదారణాయ ॥**69***

దామోదరాయేతి॥ దామ లోకాత్మకా మాలా ఉదరే యస్య స దామోదరః. యద్వా, దామాని రజ్జవః తత్తుల్యా వళయోఽత్ర నిగీర్ణలక్షణయా ప్రతిపాద్యన్తే, ఉదరే యస్య స తథోక్తః. అథవా దామ వనమాలా ఉదరే ఉపలక్షణమిదం వక్షసోఽపి యస్య స తథోక్తః. తస్మై అత్ర దామ ఉలూఖలబంధనార్థం యశోదయా గృహీతా రజ్జురుదరే యస్య స **దామోదర** ఇతి వ్యుత్పత్త్యా, భావీ ఉలూఖలాకర్షణోత్సవో వ్యజ్యతే. విశేష్యమిదమ్. అథ విశేషణాన్యాహ. దమితేతి, దమితాః నాశితా, అమితాః అనన్తాః, దానవాః మధుకైటభాదయో యేన తస్మై దమితామితదానవాయ. ఏతేన పూతనా తృణావృత్తాద్యనన్త-రాక్షసవధోఽనేన కరిష్యతే ఇతి వ్యజ్యతే. దారిద్ర్యదావదహనాయ దారిద్ర్యమకించనత్వం, తదేవ దావో వనస్ తస్య దహనః దావాగ్నిః తస్మై ఇతి **రూపకమ్.** దారిద్ర్యనివారకాయేత్యర్థః. ఏతేన కుచేలోపాఖ్యానం వ్యజ్యతే. దయాపరాయ దయాయామ్ కృపాయాం, పర ఆసక్తస్తస్మై తథోక్తాయ కరుణాసముద్రా-యేత్యర్థః. ఏతేన కుబ్జాకృష్ణవిలాసాధికం వ్యజ్యతే. దూరీకృతాతిదురితాయ దూరీకృతం నాశితమతిదురిత-మత్యన్తపాపః, అర్థాద్భక్తానాం యేన తస్మై. ఏతేన శిశుపాలసాయుజ్యదానాదికథాః వ్యజ్యన్తే. దురాసదాయ దుర్ధర్షాయ. ఏతేన జరాసంధాది యుద్ధకథా ప్రతీయతే, దారుణదారణాయ దారుణానాం దుష్టానాం దారణాయ విదారకాయ నాశకాయేతి యావత్. ఏతేన భారతయుద్ధం వ్యజ్యతే. ఏవంవిధాయ దామోదరాయ సపది ఇదానీం నమః ప్రణతిం జాత్యేకవచనం నమాంసీత్యర్థః. దద్యాం వితరేయం **ప్రార్థనాయాం లిజ్.** ప్రత్యేకాభిప్రాయేణేదమేకవచనమ్. అత్ర **శబ్దాలంకారస్స్ఫుట** ఏవ. సచ రూపకసంకీర్ణ ఇతి వివేకః॥ 69

శ్లో॥ నీలాభ్రకాంతినికురుంబకరంభితాయ । కల్యాణజాలనిధయే కరుణార్ణవాయ ।
*లీలాలయాయ పలలాశపలాలజాల । జంఝూనిలాయ పురుషాయ నమః పరస్మై ॥**70***

నీలాభ్రేతి॥ నీలాభ్రకాంతినికురుంబకరంభితాయ నీలాభానాం కృష్ణమేఘనాం, కాన్తినికురుంబేణ శోభాసంతానేన, కరంభితాయ వ్యాప్తాయ, మిశ్రితాయేతి యావత్. నీలమేఘకాన్తినికురుంబస్య కృష్ణే వ్యాప్త్యయోగాత్ తత్తుల్యకాన్త్యాక్షేపః. తస్మాన్ని**దర్శనాలంకారః.** అనేన చ నీలమేఘస్యేవ జగత్సన్తాప-హారిత్వం వస్తు వ్యజ్యతే. ఇత్యలంకారేణ **వస్తుధ్వనిః.** ఏతేన విగ్రహసౌందర్యం వ్యక్తమ్. కల్యాణజాలనిధయే కల్యాణజాలానాం మంగళసమూహానాం, నిధిః నిక్షేపః, తస్మై అమితకల్యాణా- యేత్యర్థః. ఏతేన జీవవన్నాయం దుర్భగ ఇతి ఫలితమ్. నన్వీశ్వరస్య కుతో గర్భవాసాదిక్లేశాంగీకార ఇత్యత ఆహ. కరుణార్ణవాయేతి, దయాసముద్రాయేత్యర్థః. ఆశ్రితేష్వస్మాను బ్రహ్మాదిషు దయయా తవాయం గర్భవాస ఇతి భావః. నన్వేవమపి జీవస్యేవ మమాపి గర్భసంబంధేన క్లేశస్స్యాత్కిమత ఆహ. లీలాలయాయేతి విలాసనివాసాయేత్యర్థః. యద్వా, ఈశ్వరస్య నిర్గుణస్య కథం కరుణయాపి గర్భక్లేశః. అత ఆహ, లీలాలయాయేతి ఏతద్గర్భవాసాదికం తవ విలాస ఏవ నతు బంధకం జీవస్యేవేతి భావః.

భగవదావిర్భావహేతుభూతాం ప్రధానాం లీలామాహ. పలలాశేతి, పలలాశాః క్రవ్యాదాః, తే ఏవ పలాలజాలాని తుషసంఘాః, తేషాం తేభ్యో వా జంఝానిలః మహావాయుః తస్మై పలలాశపలాలజాల-జంఝానిలాయ, లీలయా యుయుత్సా స్తవాజ్ఞయా జాతాభ్యాం శిశుపాలదన్తవక్త్రాభిధాభ్యాం జయవిజయాభ్యాం సాకం యుయుత్సయా తవాయమావిర్భావ ఇతి భావః. ఏవంవిధాయ పరస్మై ప్రకృతివిలక్షణాయ పురుషాయ పురుషోత్తమాయేత్యర్థః. నమః ప్రణామః అస్త్వితి శేషః॥ 70

ఏవం సగుణత్వేన స్తుత్వా నిర్గుణస్తుతిముపక్రమన్తే॥

శ్లో॥ ద్రష్టా త్వమేవ సకలస్య న దృశ్యమేత-
దిత్యాకలయ్య తదను త్వదనన్యభూతమ్ ।
వ్యామృశ్య దృశ్యమపి తాం ధియమప్యపాస్య
సంవిత్సుఖైకరసికాస్సముపాసతే త్వామ్ ॥ 71

ద్రష్టేతి॥ త్వం సకలస్య ప్రపఞ్చస్య ద్రష్టా జ్ఞాతా సాక్షీతి యావత్. ఏవ భవసీతి శేషః. అవధారణఫలిత-మాహ. న దృశ్యమేతదితి. ఏతత్ప్రత్యక్షదృశ్యం జ్ఞేయం జగత్ త్వన్న భవసి ద్రష్టేవ త్వం భవసి నతు దృశ్యమిత్యర్థః. దృశేర్యద్యపి ప్రేక్షణమర్థః తథాపి, **దృశోఽ నాలోచనే కశ్చేతి సూత్రాత్,** జ్ఞానమత్రార్థః . ఇత్యేవమాకలయ్య జ్ఞాత్వా దృశ్యభూతసర్వప్రపఞ్చవిలక్షణః కశ్చన ద్రష్టా విద్యతే, ఇతి గురుశాస్త్రాభ్యాం పరోక్షతో విదిత్వేతి భావః. తదను సాక్షిబోధదార్ఢ్యానన్తరం దృశ్యమపి జగదపి త్వదనన్యభూతం త్వత్తోఽ భిన్నం వ్యామృశ్య విచార్య, **యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే,** ఇత్యాది కారణవాక్యవిచారణేన **సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే** త్యాద్య ద్వైతశ్రుతిమననేన చ కారణాభిన్నం కార్యం భవితుమర్హతి, మృదభిన్నఘటవదితి యుక్త్యా చ త్వత్తో జన్యమిదం జగత్త్వదభిన్నమేవేతి నిశ్చిత్యేతి భావః. తామపి ధియం దృగ్దృశ్యావగాహినీం బుద్ధిం అపాస్య త్యక్త్వా, **జ్ఞానేన జ్ఞేయమాలోచ్య పశ్చాత్ జ్ఞానఞ్చ సంత్యజే** దితి శాస్త్రాదితి భావః. సంవిత్సుఖైకరసికాః చిదానన్దరసానుభవప్రవణాః, మునయ ఇతి శేషః. త్వాం కేవలాత్మస్వరూపం, సముపాసతే అనుభవన్తీత్యర్థః. స్వస్వరూపేణ తిష్ఠన్తీతి భావః. ఇయమేవ హి నిర్వికల్పసమాధేః పరాకాష్ఠా॥ 71

శ్లో॥ స్రష్టా త్వమేవ జగతః పరిపాలకోఽపి । సంహారకోఽపి భవసీతి సమామనంతి ।
కారుణ్యపూరపరిపూరితమానసస్య । సంహారధీస్తవ కథం న్వితి న ప్రతీమః ॥ 72

స్రష్టేతి॥ జగతః ప్రపఞ్చస్య స్రష్టా ఉత్పాదకస్త్వమేవ భవసి, జగతః పరిపాలకో రక్షకోఽపి త్వమేవ భవసి, జగత్సంహారకోఽపి త్వమేవ భవసి. యద్వా, జగతస్స్రష్టా పరిపాలకశ్చ సంహారకశ్చ త్వమేవ భవసీత్యేకవాక్యాన్వయః, ఇతి సమామనన్తి వదన్తి, శ్రుతయ ఇతి శేషః. **యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీ** త్యాద్యాశ్శ్రుతయ ఏవం వదన్తీతి భావః. కారుణ్యపూరపరిపూరిత-మానసస్య కరుణారసభరితాన్తఃకరణస్య, తవ సంహారధీః జగద్వినాశనబుద్ధిః, కథన్ను కథం వా ఆసీత్. ఇతి న ప్రతీమః న జానీమః, విరుద్ధత్వాన్న విశ్వసిమ ఇత్యర్థః॥ 72

శ్లో॥ ఆనందజాశ్రుభరితాక్షముదీతకంప-
ముద్భూతగద్గదముదంచితరోమహర్షమ్ ।

త్వామేవ సంవిదరవిందమరందబిందు
సందోహసాంద్రమభివంద్య ముదం ప్రయాంతి ॥ 73

ఆనన్దేతి॥ ఆనన్దజాశ్రుభరితాక్షం ఆనన్దజైః సన్తోషాదుదితైః, అశ్రుభిః భరితే పూర్ణే అక్షిణీ నేత్రే యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా. **బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాదితి షచ్.** ఉదీతకంపః ఉదీతః ఉత్పన్నః, కంపః వేపథుః, యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా. ఉద్భూతగద్గదం ఉత్పన్నదీనస్వరం యథాతథా. ఉదంచిత-రోమహర్షం ఆవిర్భూతరోమాంచం యథా తథా చ. సంవిదరవిందమరందబిందుసందోహసాంద్రం సంవిదరవిందం హృదయకమలం, తత్ర యే మరందబిందవః మకరందపృషతః, తేషాం సందోహేన సమూహేన, సాంద్రం వ్యాప్తం, హృదయారవిందే స్థాపితమితి యావత్. త్వామేవ అభివంద్య నమస్కృత్య స్తుత్వా చేత్యర్థః. ముదమానన్దం, ప్రయాన్తి, భక్తా ఇతి శేషః. ఏతేన సగుణోపాసనా ప్రపఞ్చితా॥73

శ్లో॥ తీర్ణాని శోకజలధిం యమినాం మనాంసి । ధృత్వా తవాతిమృదులం చరణప్రవాళమ్ ।
మజ్జంతి హంత! మహతీమపి గాత్రయష్టి । మాలంబ్య నిర్భరసుఖామృతదీర్ఘికాసు ॥74

తీర్ణానీతి॥ యమినాముపరతానాం మునీనామితి యావత్. మనాంసి చిత్తాని, తవ సంబంధి అతిమృదుళమధికస్నిగ్ధం, చరణప్రవాళం పాదరూపం పల్లవం, ధృత్వా హృది కృత్వేత్యర్థః. శోకజలధిం దుఃఖసాగరం, తీర్ణాని **తౄధాతోః కర్తరి క్తః.** అతరన్నిత్యర్థః. మహతీం గుర్వీమపి, తవ గాత్రయష్టిం శరీరరూపాం లతామాలంబ్య ధృత్వా నిర్భరసుఖామృతదీర్ఘికాసు నిర్భరం చ తత్సుఖామృతం చ నిర్భర-సుఖామృతమమృతశబ్దోఽత్ర జలవాచీ, సుఖమేవామృతమితి రూపమ్. తస్య దీర్ఘికాసు తత్ప్రధానాసు దీర్ఘికాస్వితి వా. దీర్ఘికాః వాప్యః, మజ్జన్తి మగ్నాః భవన్తి, హన్తేత్యాశ్చర్యే. అత్రాపి యమినాం మనాంసీత్యేవ కర్తృపదమ్. అత్ర అతిమృదుపల్లవమవలంబ్య యాని సముద్రమపి లంఘితవన్తి. తేషాం దృఢలతావ-లంబనేనాపి దీర్ఘికాస్వేవ మజ్జనం జాతమిత్యాశ్చర్యం ధ్వన్యతే. వస్తుతస్తు భగవచ్చరణారవింద-మాత్రస్ఫురణేన మనసశ్శోకోపరతిర్భవతి. ధ్యానాభ్యాసవశేన పశ్చాద్భగవత్సర్వాంగస్ఫూర్తౌ సత్యాం పరమానన్దో జాయతే ఇతి ముఖ్యార్థః॥ 74

శ్లో॥ లబ్ధ్వా భగవత్పదసరోజపరాగజాల । సంగం శిలాపి జడభావమముంచదాశు ।
స్తంభం భజంతి హృదయేన భవన్తమేవ । చిత్రం చిరాయ పరిరభ్య శరీరిణోఽపి ॥ 75

లబ్ధ్వేతి॥ శిలాపి దృషదపి, భగవత్పదసరోజపరాగజాలసంగం త్వచ్చరణారవిందరజస్సమూహ సంబంధం, లబ్ధ్వా ప్రాప్య, ఆశు తత్క్షణమేవ, జడభావం జడత్వం, అచేతనత్వమితి యావత్, అముంచత్, తత్యాజ. చైతన్యమాపేతి భావః. అత్ర అహల్యాశాపవిమోచనరూపో రామావతారవృత్తాన్తో వర్ణిత ఇతి జ్ఞేయమ్. శరీరిణోఽపి చేతనా అపి, చిరాయ చిరకాలం, హృదయేన మనసా, వక్షసేతి చ వ్యజ్యతే. భవంతమేవ త్వామేవ, పరిరభ్య ధ్యాత్వా, ఆలింగ్యేతి చ వ్యజ్యతే. స్తంభం సాత్త్వికభావమన్యత్ర జడీభావం, భజన్తి ప్రాప్నువన్తి, చిత్రమాశ్చర్యమిదమిత్యర్థః. అత్ర వాచ్యార్థే చిత్రాభావాత్. చిత్రమితి పదం **వ్యంగ్యార్థం** ప్రకటయతీతి **గుణీభూతవ్యంగ్యమిదమ్.** యద్వా, శరీరిణోఽపి స్తంభం జాడ్యం భజన్తీతి విరోధః. చేతనానామచేతనీభవనస్య విరుద్ధత్వాత్. స్తంభం సాత్త్వికభావమితి తత్పరిహారః. తేన విరోధాభాసోఽయమ్, **ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యతే** ఇతి తల్లక్షణాత్. అనేన చ భగవతః అఘటిత-ఘటనాపటీయస్త్వం వ్యజ్యతే॥ 75

శ్లో॥ స్థానే విదారితహృదా నఖరైరభావి
యద్వైరిణా నరహరే! తవ గర్వభాజా ।
యాంతి శ్రితా అపి విలోకనమాత్రతస్తే
హృద్గ్రంథిభేదమితి కింతు విచిత్రపాత్రమ్ ॥ 76

స్థానే ఇతి॥ హే నరహరే! నరసింహ! గర్వభాజా దర్పవతా, వైరిణా శత్రుణా, హిరణ్యకశిపునే-త్యర్థః. తవ నఖరైః నఖైః, విదారితహృదా త్రుటితవక్షసా, **అభావి** భూతమితి యత్ **భావే లుఙ్, యత్తతో ర్నిత్యసంబంధాత్** తత్, స్థానే యుక్తమిత్యర్థః. త్వన్నఖై శ్శత్రుహృదయస్య విదళనం యుక్త ఏవేతి భావః. ఇతి నరసింహావతారో వర్ణితః. అథ అయుక్తత్వం దర్శయతి, యాన్తీతి. కిన్తు శ్రితాః ఆశ్రితా భక్తా అపి, నతు శత్రవ ఇతి భావః. తే తవ, విలోకనమాత్రతః దర్శనమాత్రాత్, నతు నఖాదిక్షతాదితి భావః. హృద్గ్రంథీభేదం హృదయమర్మవిశరణం, యాన్తి భజన్తీతి విరోధః హృద్గ్రంథీనాం కామాదీనాం, భేదం నాశనం, యాన్తీతి తత్పరిహారః, **భిద్యతే హృదయగ్రంథి** రితి గీతావచనాత్. ఇతీదం విచిత్రపాత్రమాశ్చర్యవిషయమిత్యర్థః. భవతీతి శేషః. **విరోధాభాసాలంకారః॥** 76

శ్లో॥ అనీశా యాథార్థ్యం గహనమభిధాతుం శ్రుతిరపి
స్వశక్తే శ్శైథిల్యం స్ఫుటయతి యతో వాచయతి తే ।
అతస్తోతుం శక్తాః కథమివ వయం త్వాం కిముత తే
కృపాపారావారో జయతు జగతీపాలనకృతే ॥ 77

అనీశేతి॥ యతో వాచ ఇతి శ్రుతి రపి; **యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేతి** వేదోఽపి, గహనం దుర్జ్ఞేయం, తే తవ, యాథార్థ్యం తత్త్వమభిధాతుమ్ వక్తుమనీశా అసమర్థా సతీ, స్వశక్తే స్స్వసామర్థ్యస్య, శైథిల్యం శిథిలత్వం, రాహిత్యమితి యావత్. స్ఫుటయతి ప్రకటయతి. యద్వా, శ్రుతిరపి తే గహనం యాథార్థ్యమభిధాతుమనీశా సతీ యతో వాచ ఇత్యాదినా స్వశక్తే శ్శైథిల్యం స్ఫుటయతీత్య-న్వయః. అతః శ్రుతిశక్త్యవిషయత్వాత్ త్వాం స్తోతుమభివాదయితుం వయం కథమివ శక్తాస్సమర్థాః న కథమపీత్యర్థః. కిముత కిన్తు. జగతీపాలనకృతే భూరక్షార్థం, తే తవ, సంబంధీ కృపాపారావారః దయారూపసముద్రః, **జయతు** సర్వోత్కర్షేణ వర్తతాత్. ఇతి **ప్రార్థనాయాం లోట్**. కృపయా జగతీం పాహీతి భావః॥ 77

శ్లో॥ స్తుత్వైవమరవిందాక్ష । ముగ్రసేనసుతార్దితామ్ ।
దేవకీం ముహురాశ్వస్య । దేవాస్స్వభవనం యయుః ॥ 78

స్తుత్వేతి॥ ఏవముక్తప్రకారేణ అరవిందాక్షం పుండరీకాక్షం, స్తుత్వా అభివంద్య, ఉగ్రసేనసుతార్దితాం కంసపీడితాం, **వర్తమానే క్తః**. దేవకీం ముహుః అత్యర్థమాశ్వాస్య సాంత్వయిత్వా, దేవాః బ్రహ్మాదయః సురాః స్వభవనం స్వలోకం, యయుః జగ్ముః॥ 78

గ॥ తదను దేవకనందనా సముపలక్షితదౌహృదలక్షణా విలక్షణసుషమావిశేషా మందమంద-మపహాయ వివిధభూషణభరమపచితబలమపి సముచితరుచినిచయమవయవసముదయ-మదీధరత్॥ 79

తదన్వితి॥ తదను దేవనిర్గమనానన్తరం, సముపలక్షితదౌహృదలక్షణా ప్రాప్తగర్భధారణచిహ్నా, గర్భచిహ్నై, రుపలక్షితేతి యావత్. అత ఏవ విలక్షణసుషమావిశేషా విలక్షణః యత్ర కుత్రాపి లోకే అప్రసిద్ధః, సుషమావిశేషః కాన్త్యతిశయః, యస్యాస్సా తథోక్తా, దేవకనన్దనా దేవకీ, మందమందం, "**ప్రకారే గుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః,** తేన **కర్మధారయవద్భావాత్సుబ్లోపః.** మందసదృశమీషన్మందం యథా తథేత్యర్థః. శనైరితి యావత్. వివిధభూషణభరం వివిధమావేధ్యారోప్యాదిభేదైర్బహువిధం భూషణభరమాభరణనికరమపహాయ త్యక్త్వా, ప్రథమం మేఖలాం తతో వలయమిత్యేవం క్రమేణ త్యక్తసర్వభూషణేతి భావః అపచితబలమపి విగతశరీరదార్ఢ్యమపి సముచితరుచినిచయం యోగ్యకాన్తి-బృన్దమవయవ సముదయం కరచరణాద్యంగసన్తతిం, అదీధరత్ దధార. **ధరతే ర్ణౌచజి సన్వద్భావః, దీర్ఘశ్చ.** యద్యపి ధారయామాసేత్యేవార్థో న్యాయ్యః, తథాపి **ణిజర్థో౽త్రావివక్షిత** ఇతి కృత్వా దధారేత్యుక్త మితి బోధ్యమ్॥ 79

శ్లో॥ యచ్చింతనేనాపి నిమేషమాత్రం । సారూప్యమాప్యేత తమభ్రనీలమ్ ।
గర్భే విధాయాపి విరూపభావం । బభార గౌరా వసుదేవదారాః ॥ 80

యదితి॥ నిమేషమాత్రం నిమేషపరిమితకాలే౽పి, నతు బహుకాలమితి భావః. యచ్చింతనేనాపి యస్య విష్ణో శ్చిన్తనేన మననేనాపి, నతు బహుకాలశరీరసంబంధేనేతి భావః. సారూప్యం సమానస్వభావతా, సమాననీలపీతాదిరూపత్వఞ్చ. **రూపం స్వభావే సౌందర్యే ఆకారశ్లోకయోరపీతి** విశ్వః. సమానం రూపం యస్య సః సరూపః. సమానస్యేతి - యోగవిభాగాత్ సమానస్య సభావః. యద్వా సహ సమానమ్, **అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్**. రూపం యస్య సః సరూపః. వోపసర్జనస్యేతి సహస్య సభావః. సరూపస్య భావస్సారూప్యమ్. **గుణవచనేతి ష్యఞ్. ఆప్యేత** గమ్యేత. భక్తైరితి శేషః. అభ్రనీలం మేఘవత్కృష్ణవర్ణం తం కృష్ణం, గర్భే విధాయాపి కుక్షౌ ధృత్వాపి, వసుదేవదారాః వసుదేవస్య దారాః భార్యా, **దారాః పుంసి చ భూమ్న్యేవే** త్యభిధానాద్బహుత్వం, పుంస్త్వఞ్చ. దేవకీత్యర్థః. గౌరా పాణ్డురా సతీ, విరూపభావం వైరూప్యం, శ్వేతత్వమితి యావత్. బభార అధరత్. అత్ర గర్భే హరిం ధృత్వాపి తన్నైల్యసంక్రమణేన నీలా నాసీదిత్యత**ద్గుణాలంకారః. సంగతాన్యగుణానంగీకారమాహు-రతద్గుణమితి** తల్లక్షణాత్॥ 80

శ్లో॥ గౌరవం భజతి గర్భసంభవా । న్మధ్యమే మృగదృశస్తనీయసి ।
సాధు తద్ద్రఢిమకృద్వళిచ్ఛలం । హేమదామనికురుంబమత్రుటత్ ॥ 81

గౌరవమితి॥ మృగదృశః మృగస్యేవ దృశౌ యస్యా స్తస్యాః హరిణవచ్చంచలాక్ష్యా ఇత్యర్థః. దేవక్యా ఇతి యావత్, సంబంధిని తనీయసి అత్యల్పే, మధ్యమే **మధ్యాన్మ ఇతి మః,** మధ్యభాగే గర్భసంభవాత్ కుక్షిస్థజన్తుభరణాద్ధేతోః. గౌరవం భజతి సతి గురుత్వం ప్రాప్నువతి సతి, సాధు యోగ్యం, తద్ద్రఢిమకృత్ తస్య మధ్యస్య ద్రఢిమానం దార్ఢ్యం కరోతీతి తథోక్తమ్. మధ్యస్య తనీయస్త్వా త్తద్భంగభియా విధినా కృతమిత్యర్థః. వళిచ్ఛలం వళయ ఇతి భంగ్య ఇతి ఛలం మిషం, యస్య తత్ త్రివళివ్యాజమిత్యర్థః. హేమదామనికురుంబం స్వర్ణరజ్జుసమూహః, అత్రుటత్ ఛిన్నం బభూవేత్యర్థః. స్వత ఏవ దృఢత్వా ద్వైయర్థ్యశంకయా శిథిలీభూతమితి భావః. గర్భే వర్ధమానే సతి వళయో నాలక్ష్యన్తేతి ముఖ్యార్థః. అత్ర ఛలశబ్దేన వళిషు వళిత్వమపహ్నుత్య హేమదామనికురుంబత్వోత్ప్రేక్షణా**దుత్ప్రేక్షాలంకారః.** స చ వ్యంజకా ప్రయోగాద్గమ్యః॥ 81

శ్లో॥ గభీరభావేన బభూవ నాభీ । మహాబిలం లోలవిలోచనాయాః ।
అథాపి గర్భస్ఫురణేన విష్ణు । పదచ్ఛలాత్ప్రాప మహాబిలత్వమ్ ॥ 82

గభీరేతి॥ లోలవిలోచనాయాః చపలాక్ష్యాః, దేవక్యాః నాభీ నాభిః. గభీరభావేన అగాధత్వేన హేతునా, మహాబిలం మహచ్చ తద్బిలం చేతి కర్మధారయే **ఆన్మహత ఇత్యాత్వమ్**. బృహత్సుషిరమిత్యర్థః. బభూవ అభూత్. ఇదానీం గర్భస్ఫురణేన గర్భస్థౌల్యేన హేతునా, గాథాపి అగభీరాపి, విష్ణుపదఛలాత్ విష్ణోః పదం స్థానం, విష్ణుపదం, వియదితి చ గమ్యతే. తస్య ఛలాద్వ్యాజాత్, మహాబిలత్వమాకాశత్వం మహారంధ్రత్వం చేతి గమ్యతే, ప్రాప అభజత్. గాథాపి మహాబిలత్వమాపేతి. విరోధస్య ఆకాశత్వం ప్రాపేత్యాభాసీకరణా**ద్విరోధాభాసాలంకారః**. అయం చ విష్ణుపదచ్ఛలాదిత్యపహ్నవానుప్రాణితః సోఽప్యపహ్నవః విష్ణుపదశబ్దశ్లేషబలాదుజ్జీవిత ఇతి త్రయాణామంగాంగిభావేన **సంకరః**. గర్భోదయాత్ప్రాక్ నాభ్యాః గాంభీర్యాన్మహాబిలత్వమ్. ఇదానీం తు విష్ణుపదత్వాన్మహాబిలత్వమితి ముఖ్యార్థః॥82

అథ కృష్ణావతారం వర్ణయతి॥

గ॥ అథ కథాచిదఖిలదేహిష్వమందానందకందళితేషు దళితేషు చ మనుజభువనకలుషేషు కలుషేషు చ విమతహృదయకమలేషు విమలేషు చ సకలసలిలాశయేషు విమలాశయేషు చ విబుధజనసమూహేషు సమ్మోహేషు చ సకలాసురేషు భాసురేషు చ నిఖిలదిగంతేషు శాంతేషు చ జీమూతగర్జితేషు తర్జితేషు చ వ్యసననిర్ఝరేషు జర్జరేషు చ సకలసమయారిష్టేషు వృష్టేషు చ కల్పపాదపకుసుమతరంగితేషు తరంగితేషు చ గీర్వాణవరవర్ణినీనృత్తేషు వృత్తేషు చ గగనకల్లోలినీకల్లోలమాలికాకలకలవిడంబశౌండనిర్జరజయడిండిమాడంబరేషు పరిమథురానగరమధినిశీథమభిభూతవిరోచనాభిధానతేజస్త్రితయముద్భాసితజగత్త్రయమనుద్భూతపూర్వం కిమపి మహః ప్రాదురభవత్ ॥ 83

అథేతి॥ దేవకీగర్భపరిపూర్త్యనన్తరమ్, కదాచిత్కుత్రచిచ్ఛుభకాలే, అఖిలదేహిషు సర్వప్రాణిషు, అమందానన్దకన్దళితేషు అమితానన్దసంజాతకందళేషు సత్సు, కందళితేష్విత్యత్ర **తారకాదిత్వాదితచ్**. సంజాతానన్దేషు సత్స్విత్యర్థః. మనుజభువనకలుషేషు మనుష్యలోకపాపేషు, దళితేషు అపహృతేషు సత్సు విమతానాం విరోధినాం, కంసాద్యసురాంశానాం హృదయాని కమలానీవ తేషు మనఃపద్మేషు, కలుషేషు దుఃఖితేషు సత్సు, సకలసలిలాశయేషు సమస్తజలాశయేషు, విమలేషు నిర్మలేషు సత్సు, విబుధజనసమూహేషు దేవజనసంఘేషు, విమలాశయేషు నిర్మలహృదయేషు సత్సు, ప్రసన్నమనస్సు సత్స్విత్యర్థః. సకలాసురేషు సర్వరాక్షసేషు, బకపూతనాప్రలంబాదిషు సమ్మోహేషు సమ్యక్ మోహో మూర్ఛా యేషాన్తేషు సత్సు, నిఖిలదిగన్తేషు సర్వదిగ్భాగేషు భాసురేషు ప్రకాశమానేషు సత్సు, జీమూతగర్జితేషు మేఘధ్వనిషు, శాన్తేషు ఉపరతేషు సత్సు, శ్రావణమాసస్య వర్షాకాలత్వాన్మేఘధ్వనిసంభవః. గర్జితానామశుభసూచనత్వాచ్ఛుభార్థం తచ్ఛాన్తివచనమితి జ్ఞేయమ్. వ్యసననిర్ఝరేషు దుఃఖప్రవాహేషు జర్జరేషు తర్జితేషు నాశితేషు సత్సు, సకలసమయారిష్టేషు విషఘటికాదిసర్వదుస్సమయేషు జర్ఝరేషు విదీర్ణేషు అపహృతేషు సత్స్విత్యర్థః. విషమఘటికాద్యరిష్టాభావసమయే ఇతి యావత్. వృష్టేషు వర్షేషు కల్పపాదపకుసుమతరంగితేషు కల్పవృక్షపుష్పై స్సంజాతతరంగేషు సత్సు, యద్వా, కల్పపాదపకుసుమానాం తరంగితేషు తరంగేషు సమూహేష్విత్యర్థః. వృష్టేషు సత్సు, దేవైరితి శేషః. గీర్వాణవరవర్ణినీనృత్తేషు

అప్సరో నాట్యేషు తరంగితేషు వర్ధితేషు సత్సు, గగనకల్లోలిన్యాః ఆకాశగంగాయాః తస్యామితి వా కల్లోలమాలికానాం తరంగసంఘానాం, యే కలకలాః తద్ధ్వనయః తేషాం విడంబే అనుకరణే, శౌండాః ప్రశస్తాస్సమర్థా ఇత్యర్థః. నిర్జరాణాం దేవానాం సంబంధినాం జయార్థం డిండిమాః జయడిండిమాః వాద్యవిశేషాః తేషామాడంబరాః ధ్వనయ ఇత్యర్థః. గగనకల్లోలినీకల్లోలమాలికా-కలకలవిడంబశౌండాశ్చ నిర్జరజయడిండిమాడంబరాశ్చేతి **కర్మధారయః.** తేషు తథోక్తేషు వృత్తేషు ప్రవృత్తేషు సత్సు. పరిమథురానగరం మథురాపత్తనే **విభక్త్యర్థే వ్యయీభావః** అధినిశీథం నిశీథసమయే, అభిభూతం తిరస్కృతం, విరోచనాభిధానం విరోచననామకం, తేజస్త్రితయం తేజస్త్రయం యేన తత్ అగ్నీంద్వర్కాది-విరోచనా ఇత్యభిధానాత్ సూర్యచంద్రాగ్నితిరస్కృతిచణమిత్యర్థః. అత ఏవ ఉద్భాసితజగత్త్రయం ప్రదీపితత్రిలోకమనుద్భూతపూర్వం పూర్వం యదా కదాప్యనుత్పన్నం కిమప్యనిర్వాచ్యం మహః కృష్ణాత్మకం తేజః, ప్రాదురభవత్ ఆవిర్బభూవ. యద్వా, గర్భకుహరాచ్ఛ్రీకృష్ణనిర్గమనసమయే బహిః ప్రసృతం తేజ ఏవాత్ర మహశ్శబ్దేన వివక్షితముత్తరవాక్యార్థానుగుణ్యాత్॥ 83

శ్లో॥ ఆవిర్బభూవ దేవక్యా । స్తతశ్శ్రీవత్సలాంఛనః ।
ద్రష్టుమేనమివ ప్రాచ్యా । శ్శీతాంశురపి తత్క్షణమ్ ॥ 84

ఆవిరితి॥ తతః తేజః ప్రాదుర్భావానన్తరమ్. దేవక్యాః, **జని కర్తుః ప్రకృతిరిత్యపాదానసఞ్జ్ఞయా పఞ్చమీ,** శ్రీవత్సలాంఛనః భగవాన్ కృష్ణః, ఆవిర్బభూవ ఉదపద్యత. తత్క్షణం తథైవ. ఏనం కృష్ణం ద్రష్టుమివే**త్యుత్ప్రేక్షా.** ప్రాచ్యాః పూర్వదిశస్సకాశాత్, శీతాంశురపి చంద్రోఽపి, ఆవిర్బభూవేత్యన్వయః. **దీపకాలంకారః.** స చ ఉత్ప్రేక్షాసంసృష్టః. అత్ర శ్రీవత్సలాంఛనం ద్రష్టుం మృగలాంఛనస్సమాజగామేతి శ్రీకృష్ణచంద్రయో స్సాధర్మ్యాదన్యోన్యప్రేమ వ్యజ్యతే. శీతాశ్శాన్తాః సంకోచితా ఇతి యావత్. అంశవో యస్య స ఇతి వ్యుత్పత్త్యా మృగలాంఛనరూపార్థప్రతీతేరితి బోధ్యమ్. కించ. స్వభగినీభర్తారం కృష్ణం ద్రష్టుం చన్ద్ర ఆయయావితి చన్ద్రస్య కృష్ణవిషయం ప్రేమ వ్యజ్యతే. అపిచ. చంద్రం ద్రష్టుం కృష్ణో న యయౌ, కిన్తు కృష్ణం ద్రష్టుమేవ చన్ద్ర ఆయయావితి చంద్రాదధికతేజోవత్త్వం కృష్ణస్య వ్యజ్యతే. దీపకాలంకారేణ చన్ద్రకృష్ణయోస్సామ్యావగమాత్ చన్ద్రవజ్జగదాహ్లాదకరత్వం కృష్ణస్య వ్యజ్యతే. చన్ద్రోదయసమకాలే శ్రీకృష్ణః ఆవిర్బభూవేతి ముఖ్యార్థః॥ 84

శ్లో॥ కిశోరం న్యధ్యాయత్తదను వసుదేవస్స్వతపసా-
మసీమానామేనం ఫలమివ నవీనారుణనిభమ్ ।
కృపాపారావారం కరబదరకల్పం సుకృతినాం
సుధాధారాధారాయితనయనధారాంచితముఖమ్ ॥ 85

కిశోరమితి॥ తదను ఆవిర్భావానన్తరం, వసుదేవః ఏనం పూర్వోక్తం కిశోరం శిశుం, న్యధ్యాయ-ద్దదర్శ. కిశోరమేవ విశినష్టి శ్లోకత్రయేణ, అసీమానామనవధీనాం, స్వస్య తపసాం ఫలం పరిపాకమివ స్థితమి**త్యుత్ప్రేక్షా.** నవీనారుణనిభమ్, నవీనేన నూతనేన అరుణేన తుల్య **ఇత్యస్వపదవిగ్రహః,** తమ్ తథోక్తం ప్రాతః కాలసూర్యవన్మృదులారుణతేజసమిత్యర్థః. కృపాపారావారం దయాసముద్రమ్, సుకృతినాం పుణ్యశాలినాం, కరబదరకల్పం కరతలామలకవత్సులభమిత్యర్థః. సుధాధారాయాః అమృతప్రవాహస్య ఆధారాయితయా ఆశ్రయీభూతయా, నయనధారయా అపాంగైరిత్యర్థః. అంచితం రమ్యం, ముఖమాననం

యస్య తం తథోక్తమ్. అత్ర అసీమానాం స్వతపసాం లతాస్థానీయానాం నవీనారుణనిభం పరిపక్వమితి యావత్. ఫలమివ స్థితమితి, **నిరవయవరూపకానుప్రాణితాప్యుత్ప్రేక్షా** ప్రతీయతే. తచ్చ ఫలం సుకృతినామేవ సుగ్రహం న త్వన్యేషామితి కరబదరకల్పం సుకృతినామిత్యనేన వ్యక్తమ్. సుధాధారేత్యనేన అమృతవత్ తత్ఫలం స్వాద్వితి గమ్యతే. ఇదం చ ఫలం కల్పవృక్షఫలవదభిలాషితార్థప్రదమితి కృపా-పారావారేత్యనేన వ్యజ్యతే॥ 85

శ్లో॥ ఖనిం కల్యాణానాం యదుకులమహాభాగ్యవిభవం
స్ఫురల్లీలాజాలం వలభిదుపలశ్యామలతనుమ్ ।
గదాం శంఖం చక్రం ధనురపి దధానం కరతలై-
స్తనౌ పీతం వాసశ్శిరసి మకుటం కౌస్తుభమపి ॥ 86

ఖనిమితి॥ కల్యాణానాం మంగళానాం, సువర్ణస్యేతి చ వ్యజ్యతే. ఖనిం నిధిం, యథా ప్రసిద్ధః ఖనిం నిరన్తరమపహ్రియమాణస్వోదరస్థద్రవ్యోఽపి అలుప్తద్రవ్యస్సన్ వర్తతే. ఏవం భగవానపి కవిభిరనవరతముద్ధృహ్యమాణగుణగణోఽపి ప్రతిపదస్ఫురదభినవగుణగణపరిపూరిత ఏవ వర్తతే ఇతి ఖనిసామ్యం కృష్ణస్య బోధ్యమ్. యదుకులమహాభాగ్యవిభవం యదుకులస్య యాదవవంశస్య, యన్మహా-భాగ్యమమితసుకృతం, తస్య విభవః విలాసః, వివర్త ఇతి యావత్. తమ్ ఇతఃప్రాక్ స్వతపఃఫలత్వేన నిర్ణీతమ్. ఇదానీన్తు స్వవంశతపఃఫలత్వేనేతి వివేకః. ఏతేన వసుదేవపత్న్యాః భగవదావిర్భావం ప్రతి న కేవలం వసుదేవానన్తజన్మసంబంధిసుకృతం కారణం, కిన్తు తద్వంశీయానన్తపురుషానన్తజన్మసంచితం సుకృతమేవేతి **ఆక్షేపాలంకారో** వ్యజ్యతే. ఆక్షేపస్స్వసముక్తస్య, **ప్రతిషేధో విచారణా** దితి తల్లక్షణాత్. స్ఫురల్లీలాజాలం ప్రకాశమానవిలాససమూహమ్, ఏతేన, భగవతో లీలైవ ఏవం భగవన్తమావిర్భావయతి. నతు మత్సుకృతం నాపి మద్వంశసుకృతమితి పూర్వోక్తస్యాక్షేపో వ్యజ్యతే. అథ విగ్రహగుణం విశినష్టి. **వలభిదుపలశ్యామలతను** మితి. వలభిదుపలః ఇన్ద్రనీలమణిః, తద్వత్ శ్యామలా శ్యామా, తనుః యస్య తమ్ తథోక్తం, నీలవర్ణమితి యావత్. ఏతేన నాయమంగారవన్నీలః కిన్త్వింద్రనీలవత్పరమశోభ ఇతి ఫలితమ్. అథ భూషణాన్యాహ. గదామిత్యాదినా. కరతలైః హస్తప్రదేశైః బహుత్వాచ్చతుర్భిరిత్యర్థః. గదాం కౌమోదకీం, శంఖం పాంచజన్యం, చక్రం సుదర్శనం, ధనురపి శార్ఙ్గం చ, దధానం బిభ్రాణం, తనౌ శరీరే, పీతం వాసో వస్త్రం, దధానం పీతాంబరమిత్యర్థః. శిరసి మూర్ధని, మకుటం కిరీటం, కౌస్తుభమపి సముద్రజం కౌస్తుభాఖ్యం రత్నం చ దధానం, యద్యపి కౌస్తుభం గళే వర్తతే. నతు శిరసి, తథాపి యయోర్లాక్షాలక్ష్మీరరుణహరిచూడామణిరుచిరిత్యత్ర హరేః చూడామణిం కౌస్తుభ ఇత్యాఖ్యాతం సర్వజ్ఞలోల్లక్ష్మణేనేతి శ్రుత్వా ప్రకృతేపి శిరసీత్యుక్తమితి జ్ఞేయమ్. యద్వా. శిరసి మకుటం దధానం కౌస్తుభం చ దధానమర్థాద్గళే ఇతి శేషః. ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్॥ 86

శ్లో॥ తనూజానాం పాండోః కిమపి కులదైవం సకరుణం
విలోలల్లావణ్యాఽమృతజలధివేలాయితతనుమ్ ।
గుణానామంభోధిం సుకృతనిచయం విగ్రహభృతం
ప్రకాశాస్తన్వానం చకచకితభాసైర్దశదిశః ॥ 87

తనూజానామితి॥ పాండోస్తనూజానాం సుతానాం ధర్మాదీనాం, పఞ్చానాం కిమప్యనిర్వాచ్యం కులదైవం వంశదేవతాభూతమ్. వేదం వాక్యం, వసుదేవఫణితం కిన్తు కవివాక్యమితి భవిష్యత్పాణ్డవ–పక్షపాతిత్వవచనే న దోషః, తత్ర హేతుమాహ, సకరుణమితి. సదయమాశ్రితవత్సలమిత్యర్థః. అత ఏవ కృపాపారావారమిత్యనేన న పౌనరుక్త్యమ్. విలోలల్లావణ్యాఽమృతజలధివేలాయితతనుం విలోలతః చంచలస్య లావణ్యం భూయిష్ఠం తేజ ఏవాద్భిర్బహుళాభిర్మృదూకృతమ్, **చక్షురానన్దజనకం లావణ్యమితి** కథ్యతే – ఇత్యుక్తలక్షణం సౌమ్యతేజః తదేవామృతం జలం, తస్య జలధిస్సముద్రః, తస్య విలోల–ల్లావణ్యామృతజలధేః, వేలాయితా పారభూతా, విశ్రాంతిభూమిరితి యావత్. తనుశ్శరీరం యస్య తం తథోక్తమ్. లావణ్యనిధిమితి యావత్. గుణానామౌదార్యాదీనాం సద్గుణానామంభోధిం సముద్రమ్, కల్యాణానామితి. పూర్వపదస్య తు అపహతపాప్మత్వాదయః స్వరూపగుణా అర్థః. అస్య గుణానామితి పదస్య తు ఔదార్యాదయో మనోగుణా ఇతి వివేకః. తస్మాన్న పౌనరుక్త్యమ్. విగ్రహభృతం శరీరధారిణం, సుకృతనిచయం చతుర్దశభువనసంబంధి పుణ్యసమూహమివ స్థితమితి **గమ్యోత్ప్రేక్షా**. ఏతేన యదువంశ–సుకృతస్యైవాయం పరిపాక ఇతి పూర్వోక్తసంకోచస్య ఆక్షిప్తత్వా**దాక్షేపాలంకారో** వ్యజ్యతే. తస్మాన్న పౌనరుక్త్యశంకావకాశః. చకచకితభాసైః చకచక ఏషాం సంజాతః చకచకితాః ధగద్ధగితా ఇత్యర్థః. భాసాః కాన్తయః, **భాసో భాసి ఖగే గోష్ఠే** ఇతి విశ్వః. తైః దశదిశః దశ చ తా దిశశ్చేతి సమాసః. యద్వా, దశేతి భిన్నం పదమ్. దశసంఖ్యాకాః కకుభః ఇతి కర్మ. ప్రకాశాః ప్రకృష్టః కాశః దీప్తిః, **కాశృదీప్తావితి** ధాతోః పచాదిత్వాదచి కాశ ఇతి రూపమ్. యాసాన్తాస్తథోక్తాః. తన్వానం కుర్వాణం, ఏవంవిధం కిశోరం వసుదేవో న్యధ్యాయదితి పూర్వేణ సంబంధః॥ 87

గ॥ ఏవమానకదుందుభిరత్యద్భుతానుభావమభూతపూర్వమావిర్భూతమేనమర్భకం చతుర్భుజ–మవధార్య నిర్భరానందసింధునిమజ్జనమనుభవన్నపి పునరుక్తసలిలావగాహనశ్చేతసైవ సురభిశతమవనీసురసాద్విధాయ, భగవన్తమంభోజలోచనమస్తౌషీత్. తథా హి॥ 88

ఏవమితి॥ ఏవముక్తవిధమత్యద్భుతానుభావమమితమహిమానమభూతపూర్వం పూర్వం కథాప్య–నుత్పన్నమావిర్భూతముత్పన్నమేనం స్వతనూజమర్భకం శిశుం, చతుర్భుజం భగవన్తమవధార్య జ్ఞాత్వా, చతుర్భుజమేవమర్భకం అవధార్య దృష్ట్వేతి వా, ఆనకదుందుభిర్వసుదేవః, నిర్భరానన్దసింధునిమజ్జనం సంపూర్ణసంతోషసాగరస్నానమనుభవన్నపి కుర్వన్నపి, ఆనన్దపూర్ణో భూత్వేత్యర్థః. పునరుక్తసలిలావ–గాహనః పునరుక్తం పునరపి కృతం సలిలావగాహనముదకనిమజ్జనం, యేన స తథోక్తః. సముద్రే మజ్జన్నపి సలిలావగాహనం పునశ్చకారేతి విరోధః. తస్య ఆనన్దసాన్ద్రో భూతా సలిలే న్యమజ్జదితి పరిహారః. తేన **విరోధాభాసాలంకారః**. చేతసైవ మనసైవ, శరీరస్య కంసపరతన్త్రత్వాదితి భావః. సురభిశతం గోసహస్రం, శతశబ్దోఽత్ర అసంఖ్యేయవాచీ. అవనీసురసాత్ బ్రాహ్మణాధీనం, దేయే **త్రాచేతి సాతిప్రత్యయః**. విధాయ కృత్వా, భగవన్తం షాడ్గుణ్యనిధిమంభోజలోచనం పుణ్డరీకాక్షమస్తౌషీత్ తుష్టావ. స్తుతిమేవ దర్శయతి. తథా హీతి తదేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః॥ 88

పంచభిశ్శ్లోకైః వసుదేవః అస్తౌతి పురాణ ఇత్యాదిభిః॥

శ్లో॥ పురాణో నీరూపస్త్వమసి విగుణో నైవ వశగో
గిరాం వా నిశ్చేష్టః పరమపితు చైతన్యనిలయః ।

కథం వాఽరజ్యంతి శ్రుతియువతయస్త్వయ్యపి హరే!
న జయ్యా తే మాయా బత భువనసమ్మోహనకరీ ॥ 89

పురాణేతి॥ హే హరే! భగవన్! త్వం పురాణః అనాదిః అసి. ఇదం సర్వత్ర సంబధ్యతే. **పురుషః పురాణ** ఇతి శ్రుతేః. తథా నీరూపః నిరాకారః, విగుణః సత్త్వాదిగుణరహితశ్చ, అసి భవసి. **న నామరూపే గుణదోష ఏవ** వేతి భాగవతాత్. తథా గిరాం వచసాం, వశగః అధీనః విషయ ఇతి యావత్. నైవాసి న భవస్యేవ. **యతో వాచో నివర్తన్తే** ఇతి శ్రుతేః. నిశ్చేష్టః నిష్క్రియః అసి. **నిష్కళం నిష్క్రియం శాన్తమి**తి శ్రుతేః. ఏవం నిషేధముఖేన ప్రతిపాద్య విధిముఖేనాథ ప్రతిపాదయతి. అపితు కింతు, పరం కేవలం, చైతన్యనిలయః జ్ఞానాశ్రయః చిన్మాత్రమిత్యర్థః, అసి. ఇదం హ్యస్య స్వరూపలక్షణమ్. **సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మే** తి శ్రుతేః. **నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానా** మితి శ్రుతేశ్చ. త్వయ్యపి ఏతాదృశేఽపి త్వయి, శ్రుతియువతయః శ్రుతిరూపాస్తరుణ్యః, కథంవా కేన ప్రకారేణ, అరజ్యన్తరక్తా బభూవుః. శ్రుత్యవిషయమపి త్వాం శ్రుతయః కథంవా ప్రతిపాదయామాసుః. శాస్త్రయోనిత్వాదిత్యధికరణేన హి తవ శాస్త్రైకవేద్యత్వం ప్రతిపాదితం, శాస్త్రన్తు వాగాత్మకత్వేన వాగవిషయం ప్రతిపాదయితుం న శక్నోత్యేవేతి కృత్వా తవ శాస్త్రయోనిత్వం దుర్ఘటమితి భావః. ఏతేన **బ్రహ్మన్! బ్రహ్మణ్యనిర్దేశ్యే నిర్గుణే గుణవృత్తయః. కథం చరన్తి శ్రుతయస్సాక్షాత్సదసతః పరే** ఇతి పరీక్షిత్ప్రశ్నార్థోఽత్ర వివృతః. ప్రశ్నం సమాధత్తే న జయ్యేతి. భువనసమ్మోహనకరీ త్రిజగన్మోహినీ, తే మాయా న జయ్యా జేతుం శక్యా న భవతి. **క్షయ్యజయ్యా** వితి **నిపాతనాత్సాధుః**. త్వన్మాయావిభవో దుర్విజ్ఞేయ ఇతి భావః. ఏతేన శ్రుతయో భగవన్తం ప్రతిపాదయన్తీవ మాయాబలాదస్మాకం ప్రతీయతే. వస్తుతస్తు అద్వితీయే బ్రహ్మణి శ్రుతయ ఏవ న సన్తి, కిముత తత్ప్రతిపాద్యత్వమితి అద్వైత్యానుసారేణాయముత్తరః. మాయావశాత్స్వీకృతగుణం త్వాం ప్రతిపాదయన్తి శ్రుతయః, నతు కేవలం యత్ర కుత్రాపి **సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మే** త్యాదినా నిర్గుణప్రతిపాదనన్తు వ్యంజనావృత్త్యైవ, నతు సాక్షాదితి భాగవతమతానుసారేణాయముత్తరః. యద్వా, దుర్ఘటమపి ఘటయామీతి స్వీకృతదృఢప్రతిజ్ఞాయా త్వన్మాయా అస్తి తద్బలాత్సర్వముపపద్యతే ఇతి వా ముఖ్యోత్తరః. అత్ర శ్రుతిషు యువతీత్వరూపణాత్. కథంవా అరజ్యన్తేతి విరోధః ప్రతీయతే. తథాహి. త్వం నీరూపః సౌందర్యరహితోఽసి. సౌందర్యమ్మాస్తు నామ యౌవనమపి నాస్తీత్యాహ పురాణ ఇతి జరఠ ఇత్యర్థః. జరఠత్వమప్యంగీక్రియతాన్నామ గుణా అపి న సన్తీత్యాహ. విగుణ ఇతి దుష్ట ఇత్యర్థః. అస్తు దోషః. తథాపి గిరామపి నైవ వశగః, తాసాం వాక్యాన్యపి న శ్రుణోషీతి భావః. ఏవం విధస్యాపి తవ తాసామాలింగనేఽపి న శక్తిరస్తీత్యాహ. నిశ్చేష్ట ఇతి. కరచరణాదిచాలనేఽపి అసమర్థ ఇత్యర్థః. అపితు కిన్తు చైతన్యనిలయః ప్రాణమాత్రసంపృక్త ఇత్యర్థః. ఏవంవిధే త్వయి కథం శ్రుతియువతయోఽరజ్యన్త ఇతి ప్రతీతస్య విరోధస్య **న జయ్యా తే మాయా బత భువనసమ్మోహనకరీ** త్యనేన పరిహారః. మణిమంత్రాది వంచనాఽత్ర మాయాశబ్దేనోచ్యతే. తయా సర్వమిదం ఘటితమితి భావః. అత్ర పురాణ ఇత్యాదౌ శ్లేషః. శ్రుతియువతయ ఇత్యత్ర **రూపకమ్**. తదుభయోత్థాపితో **విరోధాభాసోలంకారః**. కథంవేతి స్వోక్తానురాగానుపపత్తేః న జయ్యేత్యాదినా నిషేధా**దాక్షేపాలంకారః**. పూర్వప్రతిపాదితవిరోధస్య న జయ్యేతి వాక్యార్థేన సమర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం **కావ్యలింగమలంకారః**. ఏతేషాం యథాతథం సంకరో జ్ఞేయః. ఏతైస్సర్వైరుత్థాపితో నిన్దయా **స్తుత్యభివ్యక్తిరూపవ్యాజస్తుత్యలంకారః**. పురాణత్వాదీనాం గుణానామీషద్దోషత్వకల్పనా**ల్లేశాలంకారః॥** 89

శ్లో॥ నిధిః కల్యాణానాం త్వమధికముదారస్సకరుణః
కృతార్థాస్తే భృత్యా ఇతి చ తవ సేవాపరవశః ।
హృతే యత్సర్వస్వేప్యభవదతిరిక్తోఽఖిలజనా-
త్తతస్త్వాత్మా లబ్ధః పరమితి హి లాభస్సమధికః ॥ 90

నిధిరితి॥ త్వం కల్యాణానామపహతపాప్మత్వాదీనాం మంగళగుణానాం, నిధిః నిక్షేపః అసి. నచ నిర్గుణశ్రుతివిరోధః. నిర్గుణః అప్రాకృతగుణరహిత ఇతి తదర్థాత్. అన్యథా **స వా ఏష పురుషో మహా** నిత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాదితమహత్త్వాదిగుణాః నిరాలంబాస్స్యుః. యద్వా పరమార్థదశాయాం నిర్గుణ ఇత్యర్థాన్న నిర్గుణశ్రుతివిరోధ ఇతి జ్ఞేయమ్. స్వతః కల్యాణనిధిత్వాత్త్వమస్మాకం కల్యాణం దాతుం శక్నోషీతి భావః. అత ఏవ **పరికరాలంకారః**. అత్ర కల్యాణానాం సువర్ణానామితి చ గమ్యతే. **కల్యాణం మంగళే స్వర్ణే** ఇతి భాస్కరకోశాత్. అత ఏవ అధికముదారః అత్యుత్కృష్టః, జీవా హి అపహతపాప్మత్వాది-గుణాభావాత్త్వత్తో వికృష్టాః. అనేన పురుషోత్తమత్వం భగవతో వ్యక్తమ్. అత్ర న కేవలం త్వం స్వర్ణనిధిః కిన్తు అధికముదారో దాతా, నతు పునర్లబ్ధ ఇతి గమ్యతే. **ఉదారో దాతృమహతో** రిత్యమరః. నను ఏవం పురుషోత్తమత్వమస్తు నామ, నైర్ఘృణ్యే సతి తత్సేవా వ్యర్థేత్యత ఆహ. **సకరుణ** ఇతి. ఆశ్రితేష్వపి అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకమావిర్భావయితుం తవ సౌశీల్యమస్తీతి భావః. అన్యత్ర కృపణదారిద్ర్య-దుఃఖాసహిష్ణురితి గమ్యతే. తే తవ, భృత్యాః భక్తాః, సేవకా ఇతి చ గమ్యతే. కృతార్థాః ధన్యాః, బభూవురితి శేషః. భృత్యేభ్యః యథాభజనం సాలోక్యాదికం దత్వా తాన్ కృతార్థయామాసిథేతి భావః. అన్యత్ర కృతార్థాః లబ్ధధనాః ఇతి మత్వా గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః ప్రయోగే పౌనరుక్త్యమిత్యా-లంకారికాః. తవ సేవాపరవశః త్వద్భజనాసక్తః జన ఇతి శేషః. అస్తిర్భవన్తి పరోఽప్రయుజ్యమానోఽ ప్యస్తీతి భాష్యకారవచనాత్. అస్తీతి లాభః భవతీత్యర్థః. సర్వస్వే సర్వధనేఽపి హృతే సతి త్వయేతి శేషః . **యస్యానుగ్రహమిచ్ఛామి తస్య విత్తం హరామ్యహ** మితి విష్ణుపురాణవచనాదితి భావః, అఖిలజనాత్ ప్రాపంచికసర్వజనాపేక్షయా అతిరిక్తః అధికః అతిదరిద్రశ్చేతి గమ్యతే. అభవదితి యత్ బభూవేతి యత్, అర్థాత్ జన ఇత్యేవాత్ర కర్తా. తదస్తు తత్తథాఽఽస్తామ్. న తావన్మాత్రమేవ పురుషార్థ ఇత్యర్థః అన్యత్ర సర్వస్వం హృతమిత్యేతావన్మాత్రమేవ న శోచనీయమిత్యర్థః. ఆత్మా పరముత్కృష్టం, నిస్సంశయం యథా తథా లబ్ధః ప్రాప్తః, ఆత్మసాక్షాత్కార ఆసీదిత్యర్థః. ఇతి హి ఇత్యయం సమధికః అత్యుత్కృష్టః, లాభః పురుషార్థో భవతీతి శేషః. **ఆత్మలాభాన్న పరం విద్యతే** ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. అన్యత్ర, ఆత్మా స్వయంలబ్ధః ఇతి పరం ఇత్యేవ సమధికో లాభః. ప్రాణా అప్యవశేషితాః నతు పునస్తేపి హృతా ఇతి ప్రాణావశేష ఏవ పరమో లాభః. **జీవన్ భద్రాణి పశ్యతీతి** న్యాయాదితి భావః. అత్ర వాచ్యార్థే **స్వభావోక్తిరలంకారః. వ్యంగ్యార్థే తు.** ధనాశయా ధనికముపసృతస్య దరిద్రస్య నూతనధనాగమా-భావేఽపి ప్రాక్తనగృహాది కిఞ్చిద్ధనస్యాప్యగమసంభవాద్విషాదాలంకారః. **ఇష్యమాణవిరుద్ధార్థసంప్రాప్తిస్తు విషాదన** మితి లక్షణాత్. ప్రభోః ఖలత్వదోషేణ భృత్యవధాభావస్య గుణత్వేన వర్ణనాదు**ల్లాసాలంకారశ్చ. ఏకస్య గుణదోషాభ్యాముల్లాసోఽన్యస్య తౌ యదీతి** లక్షణాత్. ద్వయోస్సంసృష్టిః॥ 90

శ్లో॥ దురాపం త్వాం మత్వా జగతి సుదృశాం వశ్యమపరై-
రభీష్టాం భక్తిం తే వితతమతయో యాంతి శరణమ్ ।

అసి శ్రేయోదాతా యది తదవలంబో దృఢతరో
న చేదేవం తేషాం న ఖలు ఫలలేశోఽపి భవతః ॥ 91

దురాపమితి॥ జగతి లోకే వితతమతయః విస్తృతబుద్ధయః, నిత్యానిత్యవస్తువివేచనచతురా ఇత్యర్థః. సుదృశాం శోభనం దృక్ జ్ఞానం యేషాన్తేషాం భక్తానామితి యావత్. వశ్యమధీనం, త్వాం అపరైరభక్తైః, దురాపం ప్రాప్తుమశక్యం, మత్వా జ్ఞాత్వా, తే తవ, అభిమతామిష్టాం భక్తిః **యో మద్భక్తస్స మే ప్రియ** ఇత్యాదౌ భక్తిమతః ప్రియత్వదర్శనేన భక్తేః ప్రియత్వం **కైముత్తిక**న్యాయసిద్ధమితి భావః. శరణం యాన్తి రక్షకత్వేన భజన్తీత్యర్థః. తదవలంబః తస్యాః భక్తేః **కర్మణి షష్ఠీ**. అవలంబః పరిగ్రహః, దృఢతరః సుదృఢః, యది స్యాచ్చేత్ దృఢభక్తిస్స్యాచ్చేదిత్యర్థః. శ్రేయోదాతా మోక్షప్రదః, అసి భవసి. ఏవం న చేత్ దృఢభక్తిర్నాస్తి చేదిత్యర్థః. తేషాం సేవకానాం, భవతస్సకాశాత్ ఫలలేశోఽపి స్వల్పఫలమపి, న ఖలు నైవ భవేత్. దృఢభక్తిరేవ మోక్షహేతుః నతు ఆపాతభక్తిః నాప్యభక్తిరితి ముఖ్యార్థః. యద్వా, జగతి సుదృశాం జ్ఞానినాం, వశ్యం సులభమితి యావత్. ఆత్మసాక్షాత్కారస్య ఆత్మజ్ఞానపూర్వకత్వాత్ త్వాం అపరైః భక్తకర్మఠాదిభిః, దురాపం నచ భక్తసులభస్య కథం భక్తదుర్లభత్వమితి వాచ్యమ్. **భక్తిర్జ్ఞానాయ కల్పతే** ఇతి భక్తిర్జ్ఞానద్వారా భగవత్సాక్షాత్కారహేతుః నతు కేవలేతి, కేవలాయా భక్తేరపి భగవత్ప్రాప్తావన్త-రంగసాధనత్వాత్. మత్వా జ్ఞాత్వాపి, అవితతమతయః స్తబ్ధబుద్ధయః, జ్ఞానే అనధికారిణ ఇతి భావః. అభీష్టాం స్వేచ్ఛావిషయీభూతాం, తే త్వద్విషయాం భక్తిం శరణం, యాన్తి. భక్తేరేవ తదభీష్టత్వేన తామేవావలంబన్తే ఇత్యర్థః. యద్వా, తే తవ, అభీష్టా అభీష్టవదవభాసమానామితి **కాక్వర్థః**. **ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం సచ మమ ప్రియ** ఇతి జ్ఞానస్యైవ తత్ అభీష్టత్వాత్ భక్తిం శరణం, యాన్తీత్య-న్వయః. కేవలభక్తిమార్గనిరతా భవన్తీతి భావః. ఏవం భక్తిమార్గావలంబినాం గతిమాహ. అసీతి. దృఢతరః తదవలంబః భక్తికర్మకపరిగ్రహః, అస్తి యది. తర్హి శ్రేయసాం స్వర్గాదిఫలానాం దాతా శ్రేయోదాతా, అసి భవసి. "**నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనా** యేతి శ్రుతేః జ్ఞానాదన్యన్న మోక్షసాధనం, కిన్తు దృఢభక్తి స్స్వర్గాదిసాధనమితి భావః. తథా చ. నారాయణేతి మ్రియమాణ ఉపైతి ముక్తిమిత్యాదావపి అన్తే నారాయణస్మృతిమాత్రేణ మోక్షో న భవతీతి కృత్వా ముక్తిం స్వర్గమితి వ్యాఖ్యాతం పఞ్చదశీ-టీకాకారైః. ఏవం నచేద్భక్తిరపి దృఢా నాస్తిచేత్, తేషామాపాతభక్తానాం, భవతస్సకాశాత్ఫలలేశోఽపి న భవతీతి శ్లోకార్థః. అత్ర సుదృశామితి పదశ్లేషబలాత్కశ్చనార్థః ప్రతీయతే. సుదృశాం స్త్రీణాం వశ్యమపరైర్దురాపం త్వామ్మత్వా వితతమతయః సూక్ష్మబుద్ధయః, తే అభీష్టాం ప్రేయసీం, భక్తిన్నామ స్త్రియం, శరణం యాన్తి. దృఢతరః తదవలంబః భక్తికర్తృకపరిగ్రహః స్యాద్యది శ్రేయసామభీష్టానాం ధనాదీనాం దాతా అసి. కామాంధాః కిం న కుర్వన్తీతి భావః. ఏవం నచేద్యది భవతస్సకాశాత్తేషాం ఫలలేశోఽపి నఖలు. స్త్రీపరతంత్రస్య తవ దర్శనస్యైవ దుర్లభత్వాదితి॥ 91

శ్లో॥ నాథ! త్వద్గుణజాలబద్ధహృదయా భక్తా విముక్తాః కథం?
సంజాతామితవేదనా అపి కథం మగ్నా సుఖాంభోనిధౌ?
ధ్యానేన ప్రకృతిం తవైవ గమితా మాయామతీతాః కథం?
నాశ్చర్యం జగదింద్రజాలకలనే పింఛా హి వాంఛా తవ ॥ 92

నాథేతి॥ హే నాథ! ప్రభో! త్వద్గుణజాలేన సత్యకామత్వాదితావకగుణబృందేన, బద్ధం తద్ధ్యానశీల–మిత్యర్థః. హృదయం మనః, యేషాన్తే తథోక్తాః. భక్తాః విముక్తాః విశేషేణ ముక్తాః, కథం కేన ప్రకారేణ భవన్తి? న కథమపీత్యర్థః. లింగభంగో హి మోక్షః. లింగస్య తు ప్రధానతత్త్వం మనః. భగవద్గుణాసక్తస్య మనసస్సత్త్వాత్తదానీం ముక్తిర్వక్తుమశక్యేతి భావః. సంజాతమమితం వేదనం జ్ఞానం, యేషాన్తే సంజాతా–మితవేదనా అపి భక్తా ఇతి పదస్యాత్రాప్యన్వయః. సుఖాంభోనిధౌ ఆనన్దసాగరే, మగ్నాః స్నాతాః, కథం సకలజ్ఞానవిలయే హి ఆనన్దస్య బ్రహ్మణః, పరిస్ఫూర్తిర్భవతి. సుషుప్తావివేతి కృత్వా అమితజ్ఞానసత్త్వే కథం బ్రహ్మానన్దానుభవః? న కథమపీతి భావః. ధ్యానేన హేతునా తవైవ మాయాశబళితబ్రహ్మణః ఈశ్వరస్య, తవైవేత్యర్థః. ఏవ కారాన్న తు శుద్ధబ్రహ్మణ ఇత్యవధారణం లభ్యతే. ప్రకృతిం స్వభావం సత్యకామత్వాదికం, గమితాః ప్రాప్తాః, ధ్యానేన కర్త్రా గమితాః ప్రాపితా ఇతి వా. భక్తాః మాయాం సత్యకామత్వాదిస్వభావహేతుభూతాం దర్పణసదృశీం మాయామతీతాః అతిక్రాన్తాః, కథమ్? లోకే ధ్యాతుర్ధ్యానేన హేతునా ధ్యేయాత్మకత్వప్రాప్తిః దృష్టా. తద్వత్ ప్రకృతేః ధ్యానగోచర ఈశ్వర ఏవ, నతు బ్రహ్మ. అవిషయత్వాత్. ఏవం సః ఈశ్వరధ్యాతౄణామీశ్వరాత్మకత్వం భవతీతి సిద్ధమేవ. ఈశ్వరస్తు మాయావీ, నతు బ్రహ్మవన్నిర్మాయమ్. అతః త్వద్భక్తా అపి మాయిన ఏవ నతు మాయాతీతాః. ఉక్తం చ సగుణముక్తౌ (సారూప్యే ఇత్యర్థః) జగద్వ్యాపారవర్జమితి భగవద్భిర్వ్యాసపాదైః జగద్వ్యాపారం వినా ఈశ్వరసారూప్యం సగుణోపాసకానాం భవతీతి. ధ్యానం నామ సగుణోపాసనం హి. నిర్గుణే ధ్యాతృధ్యాన ధ్యేయత్రయాభావాత్ ఇతి భావః. ఇత్యేతేషు విరోధేషు స్మయమానం ప్రత్యాహ నాశ్చర్యమతి. అత్రాశ్చర్యం న కర్తవ్యమితి భావః. కుతః? తవ వాంఛా ఇచ్ఛా, జగదింద్రజాలకలనే జగదేవేంద్రజాలం మాయాకృత్యం, తస్య నిర్మాణే, పింఛా హి బర్హతుల్యమిత్యర్థః. **సాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనాలంకారః**. యథేంద్రజాలికః పింఛాభ్రమణమాత్రేణ గగనే సముద్రాదికం రచయతి, తద్వదిచ్ఛామాత్రేణ అచింత్యనిర్మాణం జగద్రచయతస్తవ న కించిదపి దుష్కరమిత్యర్థః. మాయాకార్యేఽస్మిన్ జగతి బంధాదికం యథా మిథ్యా, తథా ముక్త్యాదికమపి మిథ్యైవ. వస్తుతస్తు న జగదస్తి, నాపి తత్కృతో జీవానాం బంధః, నాపి తన్మోక్షః. అద్వితీయస్య బ్రహ్మణస్సదైకరూపత్వాదితి పరిహారః. అత ఏవ **ఆక్షేపాలంకారః**. యద్వా, హే నాథ! త్వద్గుణజాలేన తావకరజ్జుసంతానేన బద్ధం సందానితం హృదయం వక్షః, యేషాన్తే తథోక్తాః. భక్తాః విముక్తాః త్యక్తాః, కథమితి విరోధః. త్వద్గుణజాలే తావకమంగళగుణగణే బద్ధమాసక్తం హృదయం యేషాన్తే తథోక్తాః భక్తాః, విముక్తాః సగుణముక్తిం ప్రాప్తా ఇతి తత్పరిహారః. సగుణముక్తౌ మనస్సత్త్వాంగీకారాత్. అథవా, త్వద్గుణజాలబద్ధహృదయాస్సన్తః భక్తాః క్రమేణ సర్వవాసనాక్షయే జాతే సతి కైవల్యం ప్రపద్యంతే ఇతివా విరోధపరిహారః. ఏవం సంజాతా అమితా వేదనా వ్యథా యేషాన్తే తథోక్తా అపి సుఖాంభోనిధౌ మగ్నాః కథమితి విరోధః. ఉత్పన్నామితజ్ఞానాస్సన్తః పశ్చాత్తదపి సాధన–భూతం జ్ఞానం త్యక్త్వా నీరోదయానన్తరం కూపఖానకా అపి ఖనిత్రమివేతి భావః. సుఖాంభోనిధౌ స్వస్వరూపే మగ్నాః భవన్తి. నివాతస్థితదీపవత్తిష్ఠన్తీతి తత్పరిహారః. ధ్యానేన తవైవ ప్రకృతిం మాయాం గమితాః మాయామతీతాః కథమితి విరోధః. ధ్యానేన బ్రహ్మోపాసనయా సోఽహమిత్యనయా, తవ ప్రకృతిం సచ్చిదానన్దలక్షణం పరమార్థస్వభావం గమితాః. అత ఏవ మాయాం త్రిగుణాం ప్రకృతి–మతీతాః. నిరస్తా విద్యా భవన్తీతి తత్పరిహారః ఇతి **విరోధాభాసాలంకారత్రయమ్**. ఏవమాదితః ప్రతీతానపి

విరోధాన్ సమాధత్తే నాశ్చర్యమిత్యాదినా. నాశ్చర్యం విరుద్ధధర్మాణామప్యేకత్ర సమావేశనమత్ర నాద్భుతమితి భావః. కుతః తవ వాంఛా జగదింద్రజాలకలనే పింఛా హి. మాయావశాద్దుర్ఘటమపి సర్వం సుఘటం భవతీతి భావః॥ 92

శ్లో॥ ప్రాప్తాస్తమఃపరిచయాద్విరసం భవాంధుం
నిర్యాంతు తే గుణగణానవలంబ్య ధీరాః ।
మగ్నాత్మనాం త్వయి సుఖాంబునిధావమీషాం
సంభావనాపి నిరయస్య కథం పునస్స్యాత్? ॥ 93

ప్రాప్తా ఇతి॥ ధీరాః ప్రాజ్ఞాః, ధర్ష్టాశ్చ తమః పరిచయాత్ తమోగుణప్రాచుర్యాద్ధేతోః అంధకార ప్రాకట్యాచ్చ, విరసం నిస్సారం నిర్జలం చ, భవాంధుం సంసారరూపం కూపం, **పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప** ఇత్యమరః. ప్రాప్తాస్సన్తః తత్ర పతితాస్సన్త ఇతి యావత్. తే తవ, గుణగణాన్ సత్యసంకల్పత్వాది గుణసమూహాన్, రజ్జుసమూహాంశ్చ, అవలంబ్య ధ్యాత్వా ధృత్వేతి చ, నిర్యాన్తు నిర్గచ్ఛన్తు నిర్గమనం యుక్తమిత్యర్థః. సుఖాంబునిధౌ ఆనన్దసముద్రే, త్వయి మగ్నాత్మనాం మగ్న-స్వరూపాణాం, త్వదైక్యం ప్రాప్తానామితి యావత్. మగ్నశరీరాణాం చ అమీషాం ధీరాణాం, పునః భూయః, నిరయస్య త్వత్తో నిర్గమనస్య పునరావృత్తేరితి యావత్. సంభావనాపి ఉత్ప్రేక్షాపి ఉహోపీతి యావత్. కథం స్యాత్ న కథమపి కైవల్యం ప్రాప్తానాం పునరావృత్తిర్నేతి భావః. అంధకారే నిర్జలకూప-పతితో దృష్టః రజ్జ్వాదీనవలంబ్య కథంచిన్నిర్గచ్ఛేత్. మధ్యే సముద్రం మగ్నస్య తు న పునరావృత్తి-రిత్యప్రకృతార్థతాత్పర్యమ్. అత్ర భవాంధుమితి, త్వయి సుఖాంబునిధావితి చ రూపకద్వయం తచ్చ శేషోత్థాపితమ్. సంసారస్య కూపత్వ రూపణేన భగవతస్సముద్రత్వరూపణేన చ **పాదోఽస్య విశ్వాభూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి** ఇతి **పురుషసూక్తార్థ** స్సంగృహీత ఇతి వేద్యమ్. భ్రాన్తిమూలత్వాదపరమార్థస్య సంసారస్య నివృత్తిః, పరమార్థస్య కైవల్యస్య తు న నిత్య ఇతి వివేకః. అత్ర కూపపతితా అపి నిర్గచ్ఛన్తి. త్వయి తు సముద్రవత్పతితాస్తు న నిర్గచ్ఛన్తి. కిన్తు తత్రైవ మ్రియన్తే. అహో తవ ఘాతుకతేతి భగవతో లేశేన నిన్దా వ్యజ్యతే. తయా చ నిన్దయా భగవతః స్వాత్మదాతృత్వరూపా స్తుతిర్వ్యజ్యతే ఇతి లేశోత్థాపితా **వ్యాజస్తుతిః॥** 93

ఉపసంహరతి॥

శ్లో॥ ఇతి స్తావంస్తావం ప్రతిముహురనంసీన్మురరిపుం
దృశా పాయంపాయం చిరమపి న సౌహిత్యమగమత్ ।
సుఖం ధ్యాయంధ్యాయం కృతినమయమాత్మానమభజ-
ద్రిపుం స్మారంస్మారం వ్యథిత పరమత్యాహితమపి ॥ 94

ఇతీతి॥ ఇత్యేవం ప్రకారేణ అయం వసుదేవః మురరిపుం భగవన్తం, స్తావం స్తావం స్తుత్వా స్తుత్వా, **అభీక్ష్ణేణముల్, నిత్యవీప్సయో** రితి ద్విర్భావః. ప్రతిముహుః ముహుర్ముహుః, **వీప్సాయామవ్యయా-భావః, అవ్యయం విభక్తేతి** సూత్రపఠిత యథార్థేషు. వీప్సాయామన్తర్భావాత్. ఉదాహృతం చ తత్రైవ ప్రత్యర్థమితి. అనంసీత్. ననామ. **ణమ ప్రహృత్వే ఇతి ధాతోర్లుఙ్; గమ్యమ్నమోరమిరితినమః;**

అనిట్త్వే న లుజి సిచ ఇడాగమాభావాత్; ఇట ఈటేతి న సలోపః; తథా. దృశా దృష్ట్యా, చిరమపి చిరకాలమపి, పాయం పాయం పీత్వా పీత్వా, మురరిపుమిత్యేవాత్రాపి కర్మ. అయమితి తు కర్తా. సౌహిత్యం తృప్తిం, నాగమత్ న ప్రాప. తథా, అయమ్ ఆత్మానం స్వం, కృతినం పుణ్యవన్తం, ధ్యాయం ధ్యాయం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా, అహమతీవకృతీ, అన్యథా కథం మమ భగవతా పుత్త్రిత్వమితి మత్వేత్యర్థః. సుఖమానన్దమభజదాప. తథా అయం రిపుం శత్రుం కంసం, స్మారం స్మారం స్మృత్వా స్మృత్వా, పరమత్యన్తమత్యాహితం మహాభయం చ, వ్యథిత అకరోత్, ప్రాపేత్యర్థః. కంసాదస్యార్భకస్య భయమాశంకితవానితి భావః॥ 94

గ॥ తదను దేవకనందనాపి ముకుందమమందానందకందళితమభివంద్య చ సుధాऽऽసార సారతరాభిరమితస్తుతిభిరిత్థమేనం ప్రార్థయత॥ 95

తదన్వితి॥ తదను వసుదేవస్తుత్యనన్తరం, దేవకనన్దనా దేవకీ చ, అమందేన అధికేన, ఆనన్దేన కన్దళితం సంజాతకన్దళం, స్వభక్తవసుదేవవాఙ్మరందాస్వాదనేన ముదితమిత్యర్థః. ముకుందం కృష్ణం, సుధాసారా ఇవ అమృతధారాసంపాతా ఇవ సారతరాః అధికస్వాదాః, తాభిః తథోక్తాభిః, అమితాభిః అమూల్యాభిః, స్తుతిభిః స్తవైః, అభివంద్య స్తుత్వా, చాన్నమస్కృత్యేత్యర్థః. ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఏనం కృష్ణం, ప్రార్థయత యయాచే. "**ప్రపూర్వకాదర్థ ఉపయాచ్నాయామితి ధాతోర్లఙ్.**" "**చురాదిత్వా- త్స్వార్థే ణిచ్.**" **అర్థవేదసత్యానామాపు** గితి ఆపుగాగమస్తు నాస్య భవతి. **తవర్గచతుర్థోపధస్యైవార్థతేః తద్విధానాత్.** అయన్తు తవర్గద్వితీయోపథ ఇతి వివేకః॥ 95

ప్రార్థనామేవ దర్శయతి గద్యద్వయేన॥

గ॥ భగవన్ననసుభూతచరమభిరూపం రూపమిదం సునిరూపం మాదృశాం మాకుర్వీథాః॥96

భగవన్నితి॥ హే భగవన్! షడ్గుణనిధే! అననుభూతచరం పూర్వమననుభూతం "**భూతపూర్వే చరట్.**" అభిరూపం సుందరం, ఇదం పరిదృశ్యమానం, శంఖచక్రాదివిభూషితం రూపమాకారం మాదృశాం మామివ పశ్యన్తి యాంస్తే మాదృశః తేషాం మాంసచక్షుషామితి భావః. సునిరూపం సుఖేన ద్రష్టుం యోగ్యం సులభమితి యావత్. మాకుర్వీథాః మాకురు. మాదృశాం దుర్లభం కుర్విత్యర్థః. ఇదం రూపముపసంహరేతి భావః॥ 96

గ॥ అపితు తనయవిరహదూయమానమానసామేనామానందయతు రిపుభయమపి పరిహరతు భవానితి॥ 97

అపిత్వితి॥ అపి తు కింతు, తనయానాం కంసనాశితానాం షణ్ణాం పుత్త్రాణాం విరహేణ వియోగేణ, దూయమానం ఉపతప్యమానం, మానసం యస్యాస్తాం తథోక్తామేనాం దీనాం మాం, అనాథాం మామితి వా, భవానానన్దయతు సంతోషయతు, భార్యావిరహదుఃఖం పునర్భార్యాన్తరసంపర్కేణ యథా నశ్యతి తద్వత్పుత్త్రవిరహదుఃఖం పునః పుత్త్రాన్తరసంపర్కేణైవ నశ్యతి న త్వన్యథేతి కృత్వా త్వమ్మమ పుత్త్రో భూత్వా మద్దుఃఖమపనుదేతి దేవకీప్రార్థనా. ఏవం యది మదుక్త్యా భవాన్ ప్రాకృతశిశుః కేవలం భవసి, తర్హి కంసాదస్తి భయమితి తత్పరిహారం ప్రార్థయతే. భవాన్ త్వం రిపుభయమపి కంసాద్భీతిమపి పరిహరతు. అపహరేత్యర్థః. ఇతీతి పదస్య ప్రార్థయతేతి పూర్వేణాన్వయః॥ 97

గ॥ ఏవమభిధధానౌ తనయవిరహకాతరౌ మాతాపితరౌ మురశాసనస్సాదరమిదమవాదీత్॥98

ఏవమితి॥ ఏవముక్తప్రకారేణ అభిధధానౌ ప్రార్థయమానౌ, తనయానాం విరహోద్వియోగాత్కాతరౌ భీతౌ, మాతా చ పితా చ మాతాపితరౌ తౌ, ప్రతి మురశాసనః విష్ణుః, సాదరం సప్రేమ యథా తథా, ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమవాదీత్ ఉవాచ॥ 98

శ్లో॥ పురా ఖలు యువాం పృశ్నిసుతపోనామధారయౌ ।
తపః పరమతప్యేథాం తేన ప్రముదితోఽ భవమ్ ॥ 99

పురా ఖల్వితి॥ ఖలు ప్రసిద్ధౌ. పురా పూర్వజన్మని, పృశ్నిశ్చ సుతపాశ్చ పృశ్నిసుతపసావితి నామనీ అభిధే, ధారయత ఇతి పృశ్నిసుతపోనామధారయౌ పృశ్నిస్సుతపసః పత్నీ, యువాం పరముత్కృష్టం, తపః అతప్యేథామ్ తప్తవన్తౌ. చక్రతురిత్యర్థః. తేన తపసా ప్రముదితస్సంతుష్టః అభవమ్. ఇహ అహమిత్యాక్షిప్యతే॥ 99

శ్లో॥ పుత్రః పురా భవామీతి యువయోర్వరమప్యదామ్ ।
తేనాహమిహ జాతోఽద్య భవత్ప్రియవిధిత్సయా ॥ 100

పుత్ర ఇతి॥ పుత్రః పురా భవామి భవిష్యామి, **యావత్పురేతి లట్,** ఇత్యేవం యువయోః, **సమ్ప్రదానత్వా చ్చతుర్థ్యా భవితవ్యత్వేపి శేషత్వవివక్షయా షష్ఠీ.** వరమదామపి దత్తవానభవమ్. తేన వరప్రదానేన హేతునా, భవత్ప్రియవిధిత్సయా యువయోః ప్రీతివిధానేచ్ఛయా, తదర్థమిత్యర్థః. ఇహ అస్మిన్ జన్మని, అత్ర లోకే ఇతి వా. అద్య అధునా, జాతః ఉత్పన్నః, అభవమితి శేషః॥ 100

శ్లో॥ యావన్మమానుభావేన । తరథశ్శోకవారిధిమ్ ।
నందవ్రజమహన్నేయ । స్సాంప్రతం సంప్రతారణాత్ ॥ 101

యావదితి॥ మమానుభావేన కప్రభావేన రణేన హేతునా వా, శోకవారిధిం దుఃఖసాగరం యావత్తరథః తరిష్యథః. యువామిత్యస్యాక్షేపః. యువాం శోకవారిధిం తీర్ణౌ భవిష్యథ ఇత్యర్థః. **యావత్పురేతి లట్.** సాంప్రతమధునా సంప్రతారణాత్ వంచనాత్, సర్వం జనం ప్రతార్యేత్యర్థః. అహం నందవ్రజం నందస్య ఘోషం, నేయః ప్రాపణీయః. వసుదేవేనేతి శేషః. **నీహృకృష్వహామితి నయతే ర్ద్వికర్మకత్వమ్॥** 101

శ్లో॥ ఏవం వ్యాహృత్య భగవాన్ । బభూవ ప్రాకృతశ్శిశుః ।
రోదితి స్మ తతస్తారం । తారకో భవవారిధేః ॥ 102

ఏవమితి॥ భగవాన్ విష్ణుః, ఏవముక్తరీత్యా వ్యాహృత్య అభిధాయ, ప్రాకృతః ప్రకృతిపరతన్త్రః, శిశురర్భకః బభూవ ఆసీత్. తతః శిశుభావప్రాప్త్యనన్తరమ్, భవవారిధేః సంసారరూపసముద్రస్య, తారకః సంతారయితా, భగవాన్ తారమత్యన్తం, రోదితి స్మ రురోద. **లట్ స్మే ఇతి లిడర్థే లట్,** శిశవోహి భువి పతిత్వా ప్రాక్తనం జ్ఞానమపహృతమితి భృశం రుదన్తీతి ప్రసిద్ధిః శిశుభావప్రాప్త్యా భగవానపి తథా రురోదేతి భావః. అత్ర భవతారకోఽపి తారం రురోదేతి విరోధః. లీలాశిశుత్వాదితి పరిహారః॥ 102

శ్లో॥ మాయాఽపి నందజాయాయా । మజాయత తదా హరేః ।
తయా విమోహితాః కంస । పురాంతఃపురరక్షిణః ॥ 103

మాయాపీతి॥ తదా తదానీం, హరేః కృష్ణస్య, మాయాపి యోగమాయాపి, నందజాయాయాం నందస్య పత్న్యాం యశోదాయామజాయత కన్యకారూపేణ ఆసీత్. తయా బాలికాయా కంసపురాన్తః -పురరక్షిణః కంసపురే మథురానగరే, యదన్తఃపురం గర్భగృహం, దేవకీవసుదేవబన్ధనాగార-మిత్యర్థః. తత్రైవ దేవక్యాః ప్రసూతత్వాత్. అన్యథా వసుదేవస్య భగవద్దర్శనమేవ న ఘటేతేతి దిక్. తస్య రక్షిణః పాలకాః విమోహితాః మోహం ప్రాపితాః బభూవురితి శేషః. తేషాం జాగరూకత్వే తు, భగవతో నన్దవ్రజనయనం న సంభవేదితి భావః॥ 103

గ॥ సమనంతరమానకదుందుభిరపి జనార్దనప్రచోదనేన నందమందిరముపయాతుకామ స్తత్క్షణమేవ విగళితనిగళబంధస్సూతికానికేతనాద్వినిర్గత్య గత్యనుకూలమయత్నసంభూత-మరరవిఘటనముపలక్ష్య ఫణిపతిఫణాగణనివారితవారిధారమవిలంబితమంతఃపురతః పుర-తోరణతోఽపి చ నిష్క్రమ్య తరణితనూభవమతిసృష్టసరణిమంతరేణ తరణిమతిలంఘ్య నందవ్రజమవజగాహే॥ 104

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తరం నందజాయాయామ్మాయోదయానన్తరమ్. భగవతః ప్రాకృత శిశుభావా-పత్త్యనన్తరమితి వా. ఆనకదుందుభిరపి వసుదేవశ్చ, జనార్దనప్రచోదనేన శ్రీకృష్ణనిదేశేన, నందమందిరం నందగోపవ్రజముపయాతుకామః గన్తుకామః, **తుం కామమనసోరపీతి** మలోపః. తత్క్షణమేవ జిగమిషా సమకాల ఏవ విగళితనిగళబంధః భ్రష్టశృంఖలాబంధః, కృష్ణానుగ్రహేణేతి భావః, భూత్వేతి శేషః. సూతికానికేతనాత్ అరిష్టాత్, ప్రసూతిగృహాదిత్యర్థః. వినిర్గత్య నిష్క్రమ్య, గత్యనుకూలం గమనానుకూల-మయత్నసంభూతమప్రయత్నోదితమరరవిఘటనం కవాటే బంధాభావముపలక్ష్య దృష్ట్వా, భగవ-దనుగ్రహేణ ప్రయత్నం వినైవ కవాటేషు విఘటితేషు సత్స్వితి భావః. ఫణిపతేః శేషస్య, ఫణాగణేన స్ఫటాసమూహేన, నివారితాః అపహృతాః, వారిధారాః వర్షధారాః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, తథోక్తమ్. తదానీం శ్రావణమాసత్వేన వర్షే సతి తద్ధారాః ప్రాకృతశిశుం భగవన్తం బాధేరన్నితి శంకయా భగవాన్ శేషః స్వఫణాగణేన భగవత ఆతపత్రాయతే స్మేతి భావః. అవిలంబితమతిత్వరితం, యథా తథా అన్తఃపురతః గర్భగృహాత్, పురతోరణతః పత్తనబహిర్ద్వారాచ్చ సకాశాత్, నిష్క్రమ్య నిర్గత్య, తరణిమన్తరేణ నావం వినా, **అన్తరాన్తరేణేతి ద్వితీయా,** అతిసృష్టసరణిం దత్తమార్గాం తరణితనూభవం సూర్యసుతాం యమునానదీమతిలంఘ్య తీర్త్వా, నందవ్రజం నందఘోషమవజగాహే వివేశ॥104

శ్లో॥ నందవ్రజం శౌరిరుపేత్య తత్ర । శిశుం యశోదాశయనే నివేశ్య ।
తస్యాస్సమాదాయ సుతామథాశు । వివేశ హర్షేణ నిజం నివేశమ్ ॥ 105

నందేతి॥ శౌరిర్వసుదేవః, నందవ్రజముపేత్య ప్రాప్య, ప్రవిశ్యేతి యావత్. తత్ర వ్రజే, యశోదాశయనే యశోదాయాః నందపత్న్యాః శయనే శయ్యాయాం, నివేశ్య స్థాపయిత్వా, అథ తతః తస్యాః యశోదాయాః, సుతాం కన్యాం, సమాదాయ గృహీత్వా, హర్షేణ కృతకార్యత్వాత్సంతోషేణ, నిజం స్వకీయం, నివేశం సదనం, వివేశ ప్రాప. యథాపూర్వం బంధనాగారం ప్రవిష్ట ఇతి భావః ॥105

శ్లో॥ తామసౌ నిజదారాణాం । నిధాయ సవిధే తతః ।
చరణౌ నిగళైరాశు । యథాపురమనహ్యత ॥ 106

తామితి॥ అసౌ వసుదేవః, నిజదారాణాం స్వభార్యాయాస్సవిధే సమీపే, తాం యశోదాకన్యాం,

నిధాయ స్థాపయిత్వా, తతః నిధానానన్తరమాశు త్వరయా, యథాపురం పూర్వవత్, చరణౌ స్వపాదౌ నిగళైః శృంఖలాభిరనహ్యత బబంధ. **ణహ బన్ధనే ఇతి ధాతోర్లఙ్॥** 106

శ్లో॥ ఆదత్త నందరమణీ వసుదేవసూనా
వానందమాత్మజధియా భ్రమమూలయా యత్ ।
తత్రైవ నిర్విశయయా పరతాధియాపి
తాదృగ్విధం కిమనయా సులభం సుఖం స్యాత్ ॥ 107

ఆదత్తేతి॥ నన్దరమణీ నన్దపత్నీ యశోదా, వసుదేవసూనౌ వసుదేవపుత్రే శ్రీకృష్ణే, భ్రమమూలయా భ్రాన్తిహేతుకయా, ఆత్మజధియా ఆత్మజస్సూనురితి, ధీః బుద్ధిః, తయా హేతునా, యదానన్దం సుఖమాదత్త ప్రాప. స్వపర్యంకస్థం వసుదేవసూనుం స్వసూనుమ్మత్వా యదానన్దం ప్రాపేతి భావః. తాదృగ్విధం తత్తుల్యం, సుఖం తత ఏవ వసుదేవసూనాదేవ నిర్విశయయా నిస్సందేహయా, పరతాధియాపి పరమాత్మత్వబుద్ధ్యాపి, పరోరి **పరమాత్మనో** రిత్యభిధానాత్. అనయా యశోదయా, సులభం సుఖేన, లబ్ధుం యోగ్యం స్యాత్కిమ్? న స్యాదేవ. అయం శిశుస్సాక్షాత్పరమేశ్వర ఏవేతి తత్త్వజ్ఞానోదయేపి న పూర్వోక్తవిధం సుఖం స్యాదితి భావః. అత్ర **వాస్తవార్థస్తు,** నన్దరమణీ భ్రమమూలయా అవిద్యాకృత-మనాత్మని దేహాదావాత్మజ్ఞానం, ఆత్మని సచ్చిదానన్దే దుఃఖిత్వాదిజ్ఞానఞ్చ భ్రమ ఇత్యుచ్యతే. సః భ్రమః మూలం కారణం యస్యాస్తయా, వసుదేవసూనౌ వాసుదేవే భగవతి పరమకారణే, అనాదౌ పరమపురుషే శ్రీకృష్ణే, ఆత్మజధియా **దేహాద్దేహోఽభిజాయతే** ఇతి జాతవ్యవహారవిషయః దేహ ఏవ నతు జీవః, **అజో నిత్యశ్శాశ్వతోఽయం పురాణ** ఇతి శ్రుతేః. ఏవం సః **జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్య** ఇత్యుక్తలక్షణస్య సర్వసాక్షిణ ఈశ్వరస్య కథం జన్మ, యేన తస్మిన్ యశోదాపుత్రత్వవ్యవహారస్స్యాత్ తస్మాత్ శ్రీకృష్ణో మమాత్మజ ఇతి యశోదాయా బుద్ధిః భ్రమ ఏవ. నతు ప్రేమేతి భావః యదానన్దమాదత్త **ఆత్మా హి తావత్ప్రేమాస్పదః ఆత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతీతిః** శ్రుతేః. తస్మాదపి గౌణాత్మా ప్రాకృతపుత్రాదిరపి పరప్రేమాస్పదః లోకే తథా దర్శనాత్. తస్మాదేతస్మాచ్చ పరమప్రేమాస్పద ఏవ పరమాత్మేతి కృత్వా తథావిధే పరమాత్మని గౌణాత్మబుద్ధ్యాపి యశోదాయా జాత ఆనన్దః ప్రాకృతానన్దాదతిరిక్త ఏవేతి భావః. ఇదమేవ అర్థాపత్తిముఖేన ప్రథయతి తత్రైవేతి. అర్థః ప్రాగ్వదేవ. పరమాత్మని శ్రీకృష్ణే, దృఢయా పరమాత్మబుద్ధ్యాపి, ఏవంవిధానన్దో న స్యాదేవేతి కిముత ప్రాకృతానన్దస్య తత్తౌల్యశంకేతి భావః॥ 107

గ॥ సమనంతరమంతఃపురద్వారేషు పురగోపురేషు చ యథాపురమావృతేషు బాలికాకలకల మాకలయ్య నిలయపాలికాస్సత్వరమవబుధ్య కంసాయ సుతావతరణం న్యవేదయన్॥ 108

సమన్తరమితి॥ సమనన్తరం నన్దవ్రజే కృష్ణప్రవేశనానన్తరమిత్యర్థః. అన్తఃపురద్వారేషు పురగోపురేషు, పత్తనబహిర్ద్వారేషు చ, యథాపురం పూర్వవదావృతేషు ఘటితేషు సత్సు, బాలికాయాః దేవకీశయన స్థాపితయశోదాసుతాయాః, కలకలం తాదృశధ్వనిమాకలయ్య శ్రుత్వా, సత్వరం సవేగమవబుధ్య స్వాపాదుత్థాయేత్యర్థః నిలయపాలికా గృహరక్షిణ్యః, కంసాయ కంసం ప్రతీత్యర్థః, సుతావతరణం పుత్రికోదయం, న్యవేదయన్ విజ్ఞాపయామాసుః. దేవకీ కుమారీమజనయదితి కంసం ప్రత్యూచిరే ఇతి భావః॥ 108

గ॥ సోఽపి తద్వచననిశమనసమయమశనిహత ఇవ ధారాధరస్సమధికగతహృదయవేదన-స్సమజనినిజవిలయహేతురంతక ఇతి సాతంకః పంకనిమగ్నపద ఇవ ద్విరదః కృత్యాఽకృత్య-వివేకమకలయన్ ద్వివిధమప్యరిష్టమాసాదయన్ వ్యాపాదనాయ దేవకతనయాం తనయా-మయాచత. సాఽపి పాపాశయమేనం ప్రత్యవాదీత్॥ 109

సోఽపీతి॥ సోఽపి కంసోఽపి, తద్వచననిశమనసమయం తాసాం వాక్యశ్రవణకాలే ఏవ, **శమోదర్శనే ఇతి శ్రవణే మిత్వాన్నిశమనమిత్యత్ర హ్రస్వః,** అశనిహతః వజ్రాయుధక్షతః ధారాధర ఇవ ధరాధర ఏవ ధారాధరః, **స్వార్థేణ్** ధరాధర ఇతి పాఠస్తు సుగమః పర్వత ఇవ. సమధిగతహృదయవేదనః ప్రాప్తమనోవ్యథస్సన్ నిజస్య స్వస్య, మమేత్యర్థః. విలయస్య నాశనస్య, హేతుః కారణభూతః, అంతకః మృత్యుః, సమజని జాతః, ఇతి సాంతకః సభయస్సన్, పంకనిమగ్నపదః పంకే కర్దమే, నిమగ్నాని మగ్నాని పదాని చత్వారః పాదాః యస్య స తథోక్తః, ద్విరదః గజ ఇవ, కృత్యాఽకృత్యవివేకం ఇదం కృత్యమిదమకృత్యమితి కర్తవ్యాఽకర్తవ్యభేదజ్ఞానం, అకలయన్ అజానన్ సన్ ద్వివిధం ద్వే విధే రీతీ యస్య తం తథోక్తమరిష్టం సూతికాగృహమశుభం చేత్యర్థః. **అరిష్టం సూతికాగారే తక్రే చాప్యశుభే శుభ** ఇతి వైయజన్తీ. ఆసాదయన్ భజన్ సన్, వ్యాపాదనాయ హింసనార్థం, దేవకతనయాం దేవకీం, తనయాం సుతామయాచత ప్రార్థయత. **దుహ్యాచిప్రచ్ఛితి యాచితి ద్వికర్మకః** సాపి దేవక్యపి, అపిశ్చార్థః. పాపాశయం కలుషబుద్ధిం, **అథ త్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాని వేత్యమరోక్త్యా పాపశబ్దోఽ**త్ర పాపవద్ద్రవ్యపరః. **యద్వా, పాప మాశయే యస్య స పాపాశయః చక్రపాణిరితి వత్సమానః,** ఏనం కంసం ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ॥ 109

శ్లో॥ భూయాంసో నిహతాస్సుతా మమ సుధాధామాననా మాననా-
యోగ్యా భీరురసావసావి సపది ప్రేమా సమాలంబ్యతామ్ ।
క్లేశం మా నయ మానయస్వ భగినీం దూనామనూనాధినా
నోసించంతి ధరాధరాళిమశనిప్లోషేఽపి ధారాధరాః ॥ 110

భూయాంస ఇతి॥ సుధాధామాననాః చన్ద్రవదనాః, మాననాయోగ్యాః సమ్మానార్హాః, భాగినేయత్వా-దితి భావః. భూయాంసః బహవః షడితి భావః. మమ సుతాః పుత్రాః, నిహతాః నాశితాః, త్వయేతి శేషః. అత్ర హే కంస! ఇతి సంబోధనే కర్తవ్యేఽపి దుష్టతయా తన్నామగ్రహణస్య అమర్షయా దేవక్యా తథా న సంబోధితమితి వేద్యమ్. అసౌ ఇయం భీరుః కన్యా, **క్ష్మాపభీరుకులకున్తలబంధాదిత్యభియుక్తోక్తే ర్హ్రస్వాన్తోఽయం భీరుశబ్దః, అసావి** అసూత, **సూతేః కర్మణి లుఙ్** మయేతి శేషః. సపది ఇదానీం, ప్రేమా స్నేహః, సమాలంబ్యతాం గృహ్యతాం త్వయేతి శేషః. నష్టపుత్రాయాం మయి, అనాథాయా-మస్యాం చ ప్రేమ గృహాణేతి భావః. భగినీం మాం క్లేశం కష్టం, మా నయ న ప్రాపయ. **నీహృకృష్వహో మితి నయతిర్ద్వికర్మకః,** మాజర్థకోఽయం మాశబ్దః. భగినీమితి కాకాక్షిన్యాయేన ఉభయత్రాన్వేతి. అనూనాధినా అధికమనోవ్యథయా, పుంస్యాధిర్మానసే వ్యథేత్యమరః. దూనాం పరితప్తాం, భగినీం సోదరీం, మాం మానయస్వ పూజయ, పుత్రికాసమర్పణమేవ మమ పూజేతి భావః. నను పుత్రహంతృ-త్వేన త్వత్పీడాహేతోర్మమ కథం త్వన్మాననమత ఆహ. నోసించన్తీతి ఆశనిప్లోషేఽపి వజ్రదాహే క్రియమాణే సత్యపి, కృతే సత్యపీతి వా, ఆశనినా దగ్ధాఽపీత్యర్థః. ధారాధరాః మేఘాః, ధరాధరాళిం పర్వతబృన్దం, నోసించతీతి **కాకుః,** ఆర్ద్రీకుర్వన్త్యేవేత్యర్థః. **అర్థాన్తరన్యాసాలంకారః॥** 110

గ॥ ఏవమతికరుణమాలపంతీమేనామానకదుందుభిమపి దీనారవముఖరితహరిదంతర-మవిగణయ్య స్తనంధయీమాదాయ పరిశిలాతలముత్పాత్య పాతయితుమారభత॥ 111

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, అతికరుణం అత్యన్తదీనం యథా తథా, ఆలపన్తీం విలపన్తీమేనాం దేవకీం, దీనారవముఖరితహరిదన్తరం దీనారవైః కృపణవిలాపైః, ముఖరితాని శబ్దాయమానాని హరిదన్తరాణి దిఙ్ మధ్యభాగాః యస్య తం, ఆనకదుందుభిమపి వసుదేవం చ, అవిగణయ్య అగణయిత్వా, ఉభావపి తిరస్కృత్యేత్యర్థః. స్తనంధయీం స్తనం లక్షణయా స్తన్యం క్షీరమిత్యర్థః. ధయతీతి పిబతీతి తథోక్తా, తామ్ **నాసికాస్తనయోర్ధ్మాధేటోరితి స్తనే ధేటః ఖశ్, అరుర్ద్విషమితి ముమ్, టిడ్ఢేతి జీప్** బాలామిత్యర్థః. ఆదాయ గృహీత్వా, ఉత్పాత్య ఉపరి విక్షిప్య, పరిశిలాతలం పాషాణప్రదేశే, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. పాతయితుం క్షేప్తుమారభత ఉపక్రమతే స్మ॥ 111

శ్లో॥ అబలా యద్దేవకజా న తతస్సోఽయం శృణోతు తద్వాణీమ్ ।
ఆనకదుందుభిశబ్దం నాశ్రౌషీదేష విస్మయాయైతత్ ॥ 112

అబలేతి॥ యద్యస్మాత్, దేవకజా దేవకీ, అబలా స్త్రీ, భవతీతి శేషః. దుర్బలేతి చ గమ్యతే. తతః తస్మాత్, స్త్రీత్వప్రయుక్తానాదరాద్ధేతోరిత్యర్థః. దౌర్బల్యప్రయుక్తధ్వనిమాంద్యాదితి చ గమ్యతే. సోఽయం శిశుహన్తా కంసః, తద్వాణీం దేవకీవాచం, న శృణోతు నాంగీకరోతు, న శ్రుణోత్వితి చ గమ్యతే. ఏష కంసః ఆనకదుందుభిశబ్దం వసుదేవవాక్యం, పటహభేరీశబ్దమితి చ గమ్యతే. నాశ్రౌషీత్ నాంగీచకార నాశ్రుణోదితి చ గమ్యతే. ఇత్యేతత్ విస్మయాయ ఆశ్చర్యాయ భవతీతి శేషః. ఆశ్చర్యావహమిత్యర్థః. దుర్బలోచ్చారితశబ్దస్య అతిమందతయా శ్రవణాభావో యుక్త ఏవ. పటహభేరీశబ్దమపి నాశృణోదిత్యహో కంసస్య బాధిర్యమితి ధ్వనిః. ఇదం చ వ్యంగ్యం గుణీభూతమేవ విస్మయాయేత్యనేన ప్రతిపాదితః విస్మయః వాచ్యార్థే అసంభవస్సన్ **వ్యంగ్యార్థం** గమయతీతి. నహి పురుషవాక్యం గృహీతవ్యం స్త్రీవాక్యన్తు న తథేతి ప్రాజ్ఞానాం నియమః. నను వక్తృవిశేషనిస్పృహా గుణగృహ్యావచనే విపశ్చిత ఇత్యుక్తత్వాత్. నచ దుష్టానామయం నియమ ఇతి వాచ్యమ్, తేషాం స్వతంత్రత్వాత్. నహి దుష్టానాం పారతన్త్ర్యమస్తి వేదగుర్వాదిపరతన్త్రత్వే దుష్టత్వవ్యాఘాతాదితి కృత్వా స్త్రీవాక్యానంగీకారవత్పురుషవాక్యానంగీకారోఽపి న విస్మయావహః, కిన్తు సహజ ఏవేతి వాచ్యార్థే న విస్మయ ఇతి సుష్ఠు॥ 112

గ॥ సాపి ప్లుతకౌశలేన తత్క్షణమంతరిక్షవర్త్మని సముత్ప్లుత్య సమధిగమ్య చ సురసుందరీరూపం విస్మయమానమేనముగ్రసేనతనయమవాదీత్॥ 113

సాపీతి॥ సాపి బాలా చ, **ప్లుతకౌశలేన** లంఘనచాతుర్యేణ, తత్క్షణం తదైవ, అన్తరిక్షవర్త్మని ఆకాశమార్గే, సముత్ప్లుత్య సముద్గమ్య, సురసుందరీరూపం దేవతాస్వరూపం, సమధిగమ్య చ ప్రాప్య చ, విస్మయమానం కిమిదమిత్యాశ్చర్యపర్యాకులం, ఏనం, పూర్వోక్తం ఉగ్రసేనతనయం కంసమవాదీత్ ఉవాచ॥113

గ॥ అయి భో వైధేయకులతిలక! కిమనయా బాలిశయా మయా నిబర్హితయా॥ 114

అయీతి॥ అయీతి ముగ్ధసంబుద్ధిః, భో వైధేయకులతిలక! హే మూర్ఖవంశభూషణ! నిబర్హితయా త్వయా హింసితయాప్యనయా స్త్రియా బాలిశయా బాలయా మయా, కిమ్? యద్వా మయా నిబర్హితయా సత్యా తవ కిమ్ మన్నిబర్హణేన తవ న మరణభయనివృత్తిరితి భావః॥ 114

తదేవ విశదయతి అపిత్వితి.

గ॥ అపి తు భువి సముద్భూత ఏవ తవ సమభ్యర్చనాయ కోఽపి నిరంకుశమహిమానుభావ-స్సావధానమేవ తదవధారయతు భవానితి॥ 115

అపిత్వితి॥ అపితు కిన్తు, నిరంకుశః అప్రతిహతః, మహిమానుభావః మహిమ్నః ప్రభావః యస్య స తథోక్తః, కోఽప్యనిర్వాచ్యః పురుషః పురుషోత్తమ ఇతి యావత్. తవ సమభ్యర్చనాయ విపరీత-లక్షణయా సమున్మూలనార్థం, భువి భూలోకే, సముద్భూత ఉత్పన్న ఏవ, భవాన్ త్వం సావధానం ఏకాగ్రచిత్తత్వమవధానం తత్సహితం యథా తథా తదేవ త్వదన్తకజననమేవ, అవధారయతు జానాతు విచారయత్విత్యర్థః, ఇతి సాకం సమవాదీదితి పూర్వేణాన్వయః॥ 115

గ॥ కంసోఽపి నితాంతమరుంతుదవచనఝర్ఝరితహృదయకోటరః కమపి కర్కశదశావిశేష-ముపగమ్య వసుదేవ ఏవ శరణీకరణీయ ఇతి ధియమయాసీత్॥ 116

కంసోఽపీతి॥ కంసోఽపి కంసశ్చ, నితాంతమత్యన్తమరుంతుదైః మర్మభేదకైః, వచనైః బాలికా-వాక్యైః, ఝర్ఝరితం విదారితం, హృదయమ్ మనః, కోటరమివ గహ్వరమివ, హృదయకోటరం యస్య స తథోక్తస్సన్, కమప్యనిర్వాచ్యం, కర్కశదశావిశేషం కష్టదశాతిశయముపగమ్య ప్రాప్య, వసుదేవ ఏవ శరణీకరణీయః శరణం గన్తుం యోగ్య ఇత్యర్థః. అశరణం శరణం కరణీయశ్శరణీకరణీయః, **అభూతతద్భావే చ్విః,** ఇతి ధియం బుద్ధిమయాసీదభజత. వసుదేవ ఏవ మమ శరణ ఇతి నిశ్చికాయేతి భావః॥ 116

శ్లో॥ ప్రాప్తోఽపి పుత్త్రార్దనవజ్రఘాతాన్ । కంసాంబువాహాద్వసుదేవశైలః ।
బభార తస్యైవ వచోఽంబుధారా । శ్శీర్షేణ గుర్వీ ఖలు జీవనాశా ॥ 117

ప్రాప్తోఽపీతి॥ వసుదేవశైలః వసుదేవరూపః పర్వతః, కంసాంబువాహాత్ కంసరూపాన్మేఘా-దపాదానాత్ సకాశాదితి వా. పుత్త్రార్దనవజ్రఘాతాన్ శిశుమారణరూపాశనిక్షతాని, ప్రాప్తోఽపి ప్రాప్యాపీత్యర్థః. తస్య కంసాంబువాహస్యైవ వచోంబుధారాః వాగ్రూపజలధారాః, శీర్షేణ శిరసా శృంగేణ, చ, బభార ధృతవాన్. వాచాం శీర్షధారణన్నామ తద్బహుమాననమంగీకార ఏవేతి యావత్. ఉక్తమర్థ-**మర్థాన్తరన్యాసేన** ద్రఢయతి. జీవనాశా జీవితస్పృహా, ఉదకవాంఛేతి చ, గుర్వీ విస్తృతా, ఖలు ప్రసిద్ధిః. **సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసాలంకారః.** సావయవరూపకస్య అస్య చ **సంసృష్టిః.** అన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్ అయం చార్థాన్తరన్యాసః జీవనశబ్దశ్లేషవశాదుత్థాపిత ఇతి **శ్లేషానుప్రాణిత** ఇతి వివేకః. యది కంసోక్తం మయా నాద్రియేత తర్హి కంసో మాం హన్యాదితి భియా కంస మాశ్వాసయామాస వసుదేవః నతు ప్రేమ్ణా, కంసస్య కృతాపరాధత్వాదితి భావః॥ 117

గ॥ దేవకీ చ సాంత్వవచనైరభ్యర్థయమానమేనం సానుశయమాశయసంధుక్షణవిచక్షణం తత్క్షణ-మానందయామాస॥ 118

దేవకీచేతి॥ దేవకీ చ సాంత్వవచనైః సామవాక్యైః అభ్యర్థయమానం ప్రార్థయన్తం, సానుశయం సపశ్చాత్తాపం, ఆశయస్య మనసః, సంధుక్షణే ఉల్లాసనే, విచక్షణం నిపుణమేనం కంసం, తత్క్షణం తదైవ ఆనన్దయామాస సాంత్వవచనైరేనమానన్దయామాసేతి వా అన్వయః॥ 118

గ॥ ఏవం ప్రసాదమేదురహృదయారవిందౌ దంపతీ పుండరీకవిలోచనవిలోకనవికలసకల-బంధావపి విగళితనిగళబంధావాధాయ తాభ్యామాశ్వాసితః కంసోఽపి నిజసదనమాససాద॥119

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, ప్రసాదేన అనుగ్రహేణ, మేదురే బంధురే, హృదయే అరవిందే ఇవ హృదయారవిందే యయోస్తౌ, తౌ దంపతీ జాయా చ పతిశ్చ దంపతీ జాయాయా దంభావో జంభావశ్చ వా నిపాత్యతే ఇత్యభిధానాద్దంభావః. తౌ పుండరీకవిలోచనస్య పుండరీకాక్షస్య, కృష్ణస్యేత్యర్థః. విలోకనేన దర్శనేన హేతునా, వికలాః గళితాః, సకలాః సర్వే, బంధాస్సాంసారికక్లేశాః యయోస్తౌ తథోక్తౌ, తే చ విగళితః అపహృతః, నిగళబంధః శృంఖలాబంధః యయోస్తౌ తథోక్తౌ, ఆధాయ కృత్వా, గళితబంధస్య పునర్బంధాపసారణం విరోధః. మానసికబంధో విగళితః పురా, ఇదానీన్తు కాయిక ఇతి తత్పరిహారః. అతో **విరోధాభాసాలంకారః**. కంసోఽపి కంసశ్చ, తాభ్యాం దంపతిభ్యామాశ్వాసితః అనునీతస్సన్, నిజసదనం స్వగృహమాససాద ప్రాప॥ 119

గ॥ తతః॥ కంసగృహప్రవేశానన్తరమిత్యర్థః॥ **120**

గ॥ అపచితరుచినిచయహిమకరవిరహవిధురితరజనీయువతీపరిదేవనవిరావాయిత నానావిధ పతగవిరుతముఖరితేషు హరిన్ముఖేషు కిన్ను ఖలు పూర్వసర్వంసహాభృదవలంబ్యమాన-భాసురమణిముకురమిదం కిముత పరిసరవిసృమరకేసరవాసరకమలావిలాసకకోకనదమిద-మాహోస్విదవనీతలావతీర్ణమధుసూదననిషేవణాయ బలిసదనసముద్గతభుజగపరివృఢచూడా-శోణరత్నమిదమథవా రథాంగవిహంగదూరీకృతవిరహానలజ్వాలాపటలమిదం, కిముత ద్విజరాజ వసుహరణసముపనతవిగర్హణానిబర్హణాయ వాసరకరసముదక్తతప్తలోహఫలకమిదమేవముచ్చా-వచముల్లిఖ్యమానే హరిహయహరిన్ముఖచుంబ్యమానే సముదంచతి భగవతి భాస్వతి॥ 121

అపచితేతి॥ హరిన్ముఖేషు దిఙ్ముఖేషు, అపచితరుచినిచయస్య అరుణోదయసాన్నిధ్యాత్ క్షీణకాన్తి, సంతానస్య హిమకరస్య చంద్రస్య, పత్యురితి భావః, విరహేణ వియోగేన, విధురితాయాః వివశీ-కృతాయాః, యథా రోగేణ క్షీణసత్వే భర్తరి క్రమేణ మృతే సతి తత్పత్నీ విహ్వలా భవతి తద్వదితి భావః . రజన్యా ఏవ యువత్యాః ఇతి **రూపకమ్,** పరిదేవనవిరాహాః విలాపధ్వనయః, తద్వదాచరితైః పరిదేవనవిరావాయితైః, **ఉపమాలంకారః.** నానావిధానాం నానాజాతీయానాం, పతగానాం పక్షిణాం, విరుతైః ధ్వనిభిః, ముఖరితేషు సంజాతముఖరేషు శబ్దాయమానేషు సత్సు, ప్రభాతే హి పక్షిణో రుదన్తి. తద్రోదనన్తు చన్ద్రరూపభర్తృవియోగేన విధురితాయాః రాత్రికామిన్యాం రోదనధ్వనివద్భాతీతి భావః. ఇదం పరిదృశ్యమానం వస్తు, పూర్వసర్వంసహాభృత్ పూర్వపర్వతః, స ఏవ ప్రాగ్దేశభూపతిరితి **శ్లిష్టరూపకమ్.** తేన అవలంబ్యమానం ప్రాతఃకాలే శుభార్థం గృహ్యమాణం, భాసురం ప్రకాశమానం, మణిముకురం మణిమయం దర్పణం, కిన్ను కిము, **ఇత్యుత్ప్రేక్షా,** ఖలుర్వాక్యాలంకారే. ఇయం చ శ్లేషోజ్జీవితేతి బోధ్యమ్. ఇదం పరిసరవిసృమరకేసరం ప్రాన్తదేశప్రసృతకింజల్కం, వాసరకమలాయాః దినలక్ష్మ్యా ఏవ లక్ష్మ్యా ఇతి **శ్లిష్టరూపకమ్**. విలాసకోకనదం లీలారక్తోత్పలం కిముత. అత్రాపి **రూపకోజ్జీవితోత్ప్రేక్షాలంకారః.** లక్ష్మ్యా హి లీలాకమలధారణం ప్రసిద్ధమిహ లీలాకోకనదధారణ-ముత్ప్రేక్షితమితి బోధ్యమ్. ఆహోస్విత్ అథవా, ఇదమ్ అవనీతలావతీర్ణస్య భూమ్యావిర్భూతస్య,

మధుసూదనస్య కృష్ణస్య, నిషేవణాయ సేవనార్థం, బలిసదనాత్ రసాతలాత్సముద్గతస్య ఉత్థితస్య, భుజగపరివృఢస్య సర్పేంద్రస్య, చూడాశోణరత్నం మకుటస్థపద్మరాగమణిః కిము, అథవా యద్వా, ఇదం రథాంగవిహగైః చక్రవాకపక్షిభిః, దూరీకృతస్య త్యక్తస్య, విరహానలస్య వియోగాగ్నేః, జ్వాలానాం శిఖానాం, పటలం సమూహః, కిము. ఇదం ద్విజరాజశ్చన్ద్రస్స ఏవ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠ ఇతి **శ్లిష్టరూపకమ్.** తస్య వసుహరణం కాన్త్యపహరణం, తదేవ ధనాపహరణమితి పూర్వవ**ద్రూపకమ్**. తేన సముపనతాయాః సంప్రాప్తాయాః, విగర్హణాయాః నిన్దాయాః, లోకాపవాదస్యేతి యావత్, నిబర్హణాయ విధ్వంసనార్థం, వాసరకరేణ దినకరేణ సూర్యేణేత్యర్థః. తేనైవ వాసరస్య తన్నామకస్య కస్యచిత్పురుషస్య, కరేణ హస్తేనేతి **శ్లిష్టరూపకమ్.** సముదక్తముద్ధృతం, తప్తమగ్నిదగ్ధం, లోహఫలకం లోహమయం ఫలకం, కిము. యథా లోకాపవాదనిర్హరణార్థం తద్విశ్వాసహేతవే తప్తాఽయః ఫలకం కరేణోద్గృహ్ణాతి తద్వదితి భావః. ఏవముక్తరీత్యా ఉచ్చావచమనేకభేదం యథాతథా, ఉల్లిఖ్యమానే వర్ణ్యమానే, హరిహయస్య ఇంద్రస్య, హరిదిక్ ప్రాచీ, తస్యాః ముఖేన ఆరంభేణ, చుంబ్యమానే సంయుజ్యమానే, ప్రాగ్దిగారంభసంబంధ–వతీత్యర్థః. అత్ర హరిహయహరిదితి ఇంద్రపత్నీ కాచన స్త్రీ తయా ముఖేన చుంబ్యమానే ఇతి ప్రతీయతే. భగవతి షడ్గుణశాలిని, భాస్వతి సూర్యే సముదంచతి సతి సమ్యక్ ఉత్ ఉపరి, అంచతి గచ్ఛతి సతి, ఊర్ధ్వం ప్రసరతి సతీత్యర్థః॥ 121

శ్లో॥ దుర్మంత్రిభిరసావాశు । సమ్మంత్రయితుమంతరాత్ ।
సమాజమాజగామాథ । కంసస్సంతానపాంసనః ॥ 122

దుర్మంత్రిభిరితి॥ అథ సూర్యోదయానన్తరం, అసౌ ఏషః, సంతానపాంసనః కులదూషకః, కంసః దుర్మంత్రిభిస్సహ దుష్టైర్మంత్రిభిస్సమం, సమ్మంత్రయితుం ఆలోచయితుమాశు ద్రుతం, అన్తరా–దంతఃపురాత్, సమాజం సభామాజగామ ఆయయౌ. **అత్రానుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః** స్ఫుటః॥ 122

గ॥ సోఽయమముయా కపటబాలికయా సల్లపితమఖిలమపి తేభ్యో నివేద్య తదనువిధేయ–మభిదధే॥ 123

సోఽయమితి॥ సోఽయం కంసః, అముయా పూర్వోక్తయా, కపటబాలికయా మాయాబాలికయా సల్లపితముక్తమఖిలమపి సర్వం చ, తేభ్యో మంత్రిభ్యః, నివేద్య ఉక్త్వా, తదనువిధేయం తదనన్తరకర్తవ్య–మభిదధే ఉవాచ యత్కర్తవ్యం తత్ అర్థాత్సకలశిశుహననమువాచేతి భావః॥ 123

గ॥ తేపి మంత్రిణస్తన్నియంత్రణపరతంత్రితాస్సకలవసుమతీవాస్తవ్యపృథుకమథనకృతనిశ్చయా–న్నిశ్చక్రముః. స్వయమపి నిజనిలయమయాసీత్॥ 124

తేపీతి॥ తేపి మంత్రిణః తన్నియంత్రణపరతంత్రితాః కంసాజ్ఞాసంజాతపరతంత్రాః, తదాజ్ఞావశా ఇతి యావత్. సంతః, అత ఏవ సకలానాం సర్వేషాం వసుమతీవాస్తవ్యానాం భువినివసతాం పృథుకానాం శిశూనాం, **పృథుక శ్శాబక శ్శిశు** రిత్యభిధానమ్ మథనే వినాశనే విషయే, కృతాద్గృహీతాత్ దృఢాదితి వా, నిశ్చయాత్ అభినివేశాత్ నిశ్చక్రముః నిరగమన్. సకలశిశువినాశనార్థం నిర్యయురితి భావః. స్వయమపి కంసశ్చ, నిజనిలయం స్వగృహమయాసీత్ ప్రాప॥ 124

శ్లో॥ తదైవ నందస్సుతభావభాజః । పరస్య సాక్షాత్కరణేన పుంసః ।
నిర్వాణమాపానకదుందుభేస్తు । బంధో భవచ్చక్రధరే పరోక్షే ॥ 125

తదైవేతి॥ తదైవ తదానీమేవ, ఆదత్త నన్దరమణీతి యశోదానిర్వాణసమకాలే ఏవేత్యర్థః. సుతభావభాజః పుత్రత్వం ప్రాప్తస్య, పరస్య పరమస్య, పుంసః పురుషస్య పురుషోత్తమస్యేత్యర్థః. సాక్షాత్కరణేన హేతునా దర్శనాద్ధేతోః, నన్దః నిర్వాణం సుఖమాప ప్రాప. చక్రధరే శ్రీకృష్ణే, పరోక్షే సతి అప్రత్యక్షే సతి, శ్రీకృష్ణస్య నన్దవ్రజగమనానన్తరమిత్యర్థః. ఆనకదుందుభేర్వసుదేవస్య తు, బంధో నిగళబంధః, అభవత్. చరణౌ నిగళైరాశు యథాపురమసహ్యతేత్యుక్తత్వాత్. అత్ర పరమాత్మసాక్షాత్కారేణ నన్దస్య ముక్తిః, తత్పారోక్ష్యా-ద్వసుదేవస్య సంసారబంధశ్చాభూతామితి ధ్వన్యతే॥ 125

శ్లో॥ స్థానే తమాదాయ తదా యశోదాఽ । ప్యమందమానందమవిందతేతి ।
హృదా ముదా యం పరిరభ్య లీలా । లోలా విరాగా యతయోఽపి భూతాః ॥126

స్థానే ఇతి॥ తదా తదానీం, తం భగవన్తం, శిశుమాదాయ గృహీత్వా, యశోదాపి నన్దపత్నీ చ, అమందమమితమానన్దమవిందత అభజదితి స్థానే యుక్తం, విరాగాః వీతకామాదిరాగాః, యతయః మునయోఽపి, ముదా సంతోషేణ హేతునా, హృదా మనసా కరణేన వక్షసేతి చ, యం భగవన్తం, పరిరభ్య ధ్యాత్వా ఆలింగ్యేతి చ, లీలాలోలాః తద్విలాసాసక్తాః, తద్విలాసచిన్తనరతా ఇత్యర్థః. క్రీడాసక్తా ఇతి చ గమ్యతే, భూతాః బభూవుః, తమితి పూర్వేణాన్వయః. విరాగాణాం యతీనామపి, తదీయలీలాపారవశ్యే కిముత మాతురి **త్యర్థాపత్తిరలంకారః**. స చ శ్లేషోత్థాపిత ఇతి వివేకః. మనసా భగవద్ధ్యానే ఏవ యతీనాం పరమానన్దోదయే సతి సాక్షాద్భగవద్దర్శనే కిముత. యశోదాయా ఆనన్దో వాచాం విషయ ఇత్యప్యర్థాపత్తిరస్తి. అత్ర విరాగా యతయోఽపి యం భగవన్తం శ్రీరామం, హృదా మనసా, నతు వక్షసా దుర్లభత్వాత్ పరిరభ్య ఆలింగ్య, మనసైవ తదాలింగనసుఖమనుభూయేత్యర్థః. తావతా అనిర్వృతత్వాత్ లీలాలోలాః తేన సహ క్రీడనాసక్తా స్సంతః, భూతాః. అధునా గోపికాస్వరూపేణ జాతా ఇత్యర్థాన్తరం ధ్వన్యతే. తేన చ శ్రీకృష్ణస్య నిరతిశయసౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే॥ 126

శ్లో॥ బభూవ చిత్రం వసుదేవసూనో । ర్మాయావృతాయా అపి నందవధ్వాః ।
ప్రకాశమానందమముష్య తత్త్వం । మత్వాపి నేదం వసుదేవతన్వ్యాః ॥ 127

బభూవేతి॥ వసుదేవసూనోశ్శ్రీకృష్ణస్య, మాయావృతాయాః మాయయా ఆవృతాయాః ఛన్నాయాః, స్వసుతాదేవకీపుత్రయోర్వినిమయాత్మకం దేవరహస్యమజానానాయా ఇత్యర్థః. భగవ-న్మాయాపహృతాత్మయాథార్థ్యాయా ఇత్యప్యర్థో గమ్యతే. ఏవంవిధాయా అపి యశోదాయాః సంబంధి ఆనన్దం సుఖం, ఆనన్దశబ్దస్య క్లీబత్వే అయమేవ కవిః ప్రమాణమ్. పుత్రలాభజన్యానన్ద ఇత్యర్థః. ప్రకాశం ప్రకటం బభూవ. ఆనన్దం బ్రహ్మ, ప్రకాశం ప్రత్యక్షం బభూవ. బ్రహ్మసాక్షాత్కారో బభూవేతి చ గమ్యతే. అతోఽత్ర **విశేషాలంకారో** వ్యంగ్యః, **"కార్యోత్పత్తి స్తృతీయా స్యాత్సత్యపి ప్రతిబంధకే,** ఇతి తల్లక్షణాత్ నహి మాయావరణరూపప్రతిబంధశాలినః బ్రహ్మసాక్షాత్కారో భవితుమర్హతి. ప్రకృతార్థే తు దేవరహస్యా-జ్ఞానాదేవ యశోదా దేవకీసుతం స్వసుతం మత్వా భృశం ననన్ద. అయమానన్దస్తు సర్వజనవిదిత ఏవ ఇతి భావః. అముష్య శ్రీకృష్ణస్య తత్త్వం స్వపుత్రత్వరూపం యాథార్థ్యం, మత్వాపి జ్ఞాత్వాపి,

సచ్చిదానందలక్షణం స్వస్వరూపం జ్ఞాత్వాపీతి వ్యజ్యతే. వసుదేవతన్వ్యాః దేవక్యాః, ఇదమానన్దప్రకటనం, న నాస్తి. కంసభయాత్పుత్రలాభజన్యానన్దం న ప్రకటయామాసేతి భావః ఇదం బ్రహ్మప్రత్యక్షం నేతి చ గమ్యతే. తత్త్వజ్ఞానే సత్యపి బ్రహ్మానన్దానుభవో నాసీదితి వ్యంగ్యార్థే, **విశేషా-లంకారః. కార్యాజనిర్విశేషోక్తిస్సతి పుష్కలకారణే** ఇతి - చిత్రమిదం ద్వయం చిత్రమిత్యర్థః. ప్రతిబంధకసత్త్వేపి కార్యోత్పత్తిః పుష్కలకారణే సత్యపి కార్యాజనిరితి చైతద్ద్వయం వ్యంగ్యం చిత్రమితి భావః. వస్తుతస్తు వసుదేవసూనోర్మాయావృతాయాః అజ్ఞానచ్ఛన్నాయా అపి నన్దవధ్వాః, ఆనన్దం బ్రహ్మ ప్రకాశం బభూవేతి విరోధః. తస్య ఆనన్దం సుఖం ప్రకాశం బభూవేతి పరిహారః. తేన **విరోధా-భాసాలంకారః.** వసుదేవతన్వ్యాః అముష్య తత్త్వం సచ్చిదానన్దలక్షణం జ్ఞాత్వాపి పారోక్ష్యేణ విదిత్వా-పీత్యర్థః. ఇదం బ్రహ్మ ప్రకాశో నేతి విరోధః. తస్య తత్త్వం స్వపుత్రత్వరూపం యాథార్థ్యం, జ్ఞాత్వా ఇదం సుఖప్రకటనం నేతి పరిహారః. తేనాత్రాపి **విరోధాభాసాలంకారః.** అలంకారద్వయస్య **సంసృష్టిః.** విరోధదృష్ట్యా చ చిత్రమిత్యుక్తమితి బోధ్యమ్. ఆభ్యాం చ విరోధాభాసాభ్యాం విశేషాలంకారద్వయం వ్యజ్యతే ఏవేతి అలంకారేణ అలంకారవస్తుధ్వనిరితి వివేకః. పూర్వవ్యాఖ్యాయామర్థస్య **వ్యంగ్యత్వమధునా** తు అలంకారస్యైవేతి వివేకః ఇతి॥ 127

గ॥ నందోఽపి తదను నందనసముదయసమయసముచితమానందమనుభూయ పయస్వినీశత-మపరిమితకనకమప్యవనీసురసాద్విధాయ తోరణపతాకానికాయభూషితేషు నికేతనేషు దుందుభిపటహనిస్సాణరాణముఖరితేషు హరిన్ముఖేషు లాస్యవిలాసలాలసాసు వేశమత్తకాశినీషు శ్రుతిరుజాపహారిగానరసాయనేషు గాయనేషు వికీర్ణసుమనోగణేషు సుమనోగణేషు ప్రకటితకల్యాణగాథేషు మాగధేషు సముదితానందపల్లవేషు వల్లవేషు ప్రవర్తితమంగళసూక్త-జాతేషు చ తత్క్షణమాత్మజన్మనో జాతకర్మమంగళం నిర్వర్తయామాస ॥ 128

నందోఽపీతి॥ తదను తతః, నందోపి నందశ్చ, నందనస్య సుతస్య, సముదయసమయః ఆవిర్భావ-కాలః, తస్య సముచితమనుకూలం తత్ర సముచితమితి వా, ఆనన్దం సుఖమనుభూయ ప్రాప్య, పయస్వినీశతం గోసహస్రమపరిమితకనకమమితసువర్ణమపి అవనీసురసాద్భూసురాధీనం, విధాయ కృత్వా, నికేతనేషు గృహేషు, తోరణపతాకానికాయభూషితేషు పుష్పమాలికాదిబంధనార్థం ద్వారాద్బహి-రుభయపార్శ్వయోః ద్వారాకారేణ ప్రతిష్ఠితం స్తంభద్వయం తోరణమిత్యుచ్యతే. **తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార** మిత్యమరః. **పతాకా వైజయంతీ స్యాత్కేతనం ధ్వజమస్త్రియా** మితి చామరః. తోరణానాం పతాకానాం చ నికాయైస్సమూహైః, భూషితేషు అలంకృతేషు సత్సు, హరిన్ముఖేషు దిగంగణేషు, దుందుభీనాం భేరీణాం, పటహానామానకానాం చ, నిస్సాణరాణైః నిస్సాణధ్వనిభిః, ముఖరితేషు శబ్దితేషు సత్సు, వేశమత్తకాశినీషు వేశే వేశ్యాగృహే, మత్తకాశిన్యః స్త్రియః, తథోక్తాః వేశ్యా ఇత్యర్థః. నేపథ్యే గృహమాత్రే చ వేశో వేశ్యాగృహేపి చేతి రభసః. లాస్యవిలాసలాలసాసు లాస్యం నృత్తవిశేషః, తస్య విలాసే లీలాయాం, లాలసాః లోలాః, తాసు తథోక్తాసు సతీషు, గాయనేషు గాయకేషు, **ణ్యుట్చేతి కర్తరి ణ్యుట్,** శ్రుతిరుజాపహారిగానరసాయనేషు శ్రోత్రరుగపహారగీతరూపరసాయనవత్సు సత్సు, రసాయనేన రోగ ఇవ గానేన శ్రోత్రపీడా అపహ్రియతే ఇతి గానస్య రసాయనసాదృశ్యమ్. శ్రుతిమనోహరం గాయత్సు సత్స్విత్యర్థః. సుమనోగణేషు దేవబృందేషు, వికీర్ణసుమనోగణేషు వృష్టపుష్పబృందేషు సత్సు, మాగధేషు

మగధేషు వంశావళీపాఠకేష్విత్యర్థః. ప్రకటితకళ్యాణగాథేషు ప్రకాశితమంగళచరిత్రేషు సత్సు, వల్లవేషు గోపేషు, సముదితా ఆనన్దపల్లవా సుకందళా యేషాం తేషు సత్సు, ద్విజాతేషు బ్రాహ్మణేషు, ప్రవర్తితాని ప్రకటితాని, మంగళాని శుభాని, మంగళహేతౌ మంగళత్వారోపః, సూక్తజాలాని **నవో నవో భవతీ-త్యాదిసూక్తసమూహాః** యై స్తేషు తథోక్తేషు సత్సు, తత్క్షణం తదైవ, ఆత్మజన్మనః కుమారస్య, జాతకర్మమంగళం జాతకర్మాఖ్యం శుభకర్మ, నిర్వర్తయామాస అనుష్ఠితవాన్॥ 128

శ్లో॥ క్రమేణ వవృధే శౌరి । ర్ధర్మో విగ్రహవానివ ।
తథా దుర్వినయాంకూరః । కంసస్య చ నిరంకుశః ॥ 129

క్రమేణేతి॥ విగ్రహవాన్ సశరీరః ధర్మ ఇవ స్థితః, శౌరిః కృష్ణః, క్రమేణ వవృధే వృద్ధిం ప్రాప. తథా తేన ప్రకారేణ, కంసస్య దుర్వినయాంకూరః దుర్వినయస్య దుష్టత్వస్య అంకూరః అంకురః **అంకేలోఽపి ప్రరోహస్స్యాదంకూరోఽంకురమస్త్రియా** మితి వైజయంతీ – నిరంకుశః అప్రతిబంధస్సన్ క్రమేణ వవృధే ఇత్యన్వయః. అత్ర కంసదుర్వినయాంకురశ్రీకృష్ణయోః వృద్ధిరూపైకధర్మాన్వయా**త్తుల్య యోగితాలంకారః. వదంతి వర్ణ్యా వర్ణ్యానాం ధర్మైక్యం తుల్యయోగితేతి** లక్షణాత్. అయం చ **ధర్మ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా**. సంసృష్ట ఇతి బోధ్యమ్॥ 129

గ॥ అథ కదాచిదుపహారవితరణాయ వ్రజపరిత్రాణభరమఖిలమపి నిజమనుజీవిజనసాద్విధాయ సమధిగతమధురానగరముపహృతసమస్తవస్తునికరతయా పరితోషితపరివృఢం నందగోప-ముపగతమాకర్ణ్య వసుదేవస్త్వరమదసీయముదవసితమయాసీత్ ॥ 130

అథేతి॥ అథ తతః, కదాచిత్కస్మింశ్చిత్కాలే, నిజం స్వకీయం, అఖిలం సమస్తమపి, వ్రజపరిత్రాణభరం వ్రజరక్షాభరం, అనుజీవిజనసాత్ భృత్యజనాధీనం, విధాయ కృత్వా, ఉపహృతసమస్తవస్తునికరతయా సమర్పితసర్వవస్తుభారత్వేన హేతునా, పరితోషితపరివృఢం సంతోషితప్రభుం, నన్దగోపం నన్ద ఇతి గోపః గోపాలకః తం, ఉపగతమాగతమాకర్ణ్య ఉపహారవితరణాయ బలిదానార్థం, సమధిగతమధురా-నగరం ప్రాప్తమధురాభిధపత్తనమ్, శ్రుత్వా వసుదేవః సత్వరం శీఘ్రం, అదసీయం ఆముష్యేదం **వృద్ధాచ్ఛః** నందసంబంధీత్యర్థః. ఉదవసితం గృహమయాసీత్ అభజత్ యయావితి వా॥ 130

శ్లో॥ తావథ భ్రాతరౌ స్నిగ్ధౌ । దైవాత్కృతసమాగమౌ ।
పరస్పరం పరిష్వజ్య । పప్రచ్ఛతురనామయమ్ ॥ 131

తావథేతి॥ అథ వసుదేవస్య నన్దగృహగమనానన్తరం, స్నిగ్ధౌ వయస్యౌ అత ఏవ భ్రాతరౌ నన్దవసుదేవయోః వైశ్యక్షత్రియయో ర్భ్రాతృభావస్నేహకృత ఇతి భావః. నచ నన్దస్య గోపత్వేన శూద్రత్వం శంక్యం గోరక్షణస్య వైశ్యవృత్తిత్వాత్. దైవాద్విధివశాత్, కృతసమాగమౌ సంజాతసంగమౌ, తౌ నన్దవసుదేవౌ, పరస్పరమన్యోన్యం, పరిష్వజ్య ఆలింగ్య, అనామయం ఆరోగ్యమిదముపలక్షణం క్షేమస్య **బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధుమనామయం వైశ్యం క్షేమం సదా పృచ్ఛే** దితి వచనాత్. నందో వసుదేవమనామయం వసుదేవో నందం క్షేమం చేతి వివేకః. పప్రచ్ఛతుః ఊచతు-రిత్యర్థః॥ 131

తత్ర వసుదేవకృతప్రశ్నప్రకారమాహ భ్రాతరితి చతుర్భిః శ్లోకైః॥

శ్లో॥ భ్రాతస్తనయసారేణ । మధురేణ వివర్ధసే ।
జాతాచ్యుతసుతాశస్య । యదచ్యుతసుతస్పృహా ॥ 132

భ్రాతరితి॥ హే భ్రాతః! మధురేణ మనోజ్ఞేన, తనయసారేణ శ్రేష్ఠతనయేన అర్థాత్ శ్రీకృష్ణేన, **మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సారస్య** పూర్వనిపాతాభావః. వివర్ధసే విశేషేణ వృద్ధిం యాసి, యద్వా, మధురేణ స్వాదునా, తనయశబ్దో లక్షణయా తల్లీలాపరః తనయసారేణ పుత్రలీలారసేన, **సారో బలే స్థిరాంశేఽర్థే న్యాయే క్లీబం వరే త్రిషు క్లీబమంబు** నీతి రత్నమాలా - వివర్ధసే మధురతనయలీలారసం పీత్వా భృశం నందసి కిమిత్యర్థః. యత్ యస్మాత్, చ్యుతసుతాశస్య గతయౌవనత్వాత్పుత్రప్రాప్తివిషయే నిరాశస్యేత్యర్థః. అచ్యుతసుతస్పృహా నిరవధికసుతానురాగః, అచ్యుతరూపే సుతే అనురాగశ్చేతి వ్యజ్యతే, జాతా ఆసీత్. బహుకాలాదపుత్రస్య స్థవిరస్య తవ, ఇదానీం సుతలీలారసానుభవః అతివాంఛా-విషయత్వేన అతిశ్లాఘ్యః ఇత్యేకోఽర్థః. సాక్షాద్భగవానేవ తవ పుత్ర ఆసీదిత్యహో తవ తల్లీలారసాను-భవానంద ఇతి **వ్యంగ్యార్థః॥** 132

శ్లో॥ కుశలీ రౌహిణేయస్తే । భాస్వతః కిము సద్మని ।
తాతసద్మీయతి ప్రౌఢ్యా । కిం వా మిత్రగృహీయతి ॥ 133

కుశలీతి॥ భాస్వతః తేజస్వినః, తే తవ, సద్మని రౌహిణేయో బలభద్రః, కుశలీ కుశలవాన్, కిము? ఆస్తే ఇతి శేషః. ఆస్తే కిమిత్యర్థః. రౌహిణేయ ఇతి పదమత్రాప్యుత్తరత్ర చ అన్వేతవ్యమ్. తాతసద్మీయతి తాతస్య పితు స్సద్మ గృహం, తాతసద్మ, తదాత్మన ఇచ్ఛతీతి **తాతసద్మీయతి, సుప ఆత్మనః క్యచ్ నః క్య ఇతి పదసంజ్ఞాయాం** నలోపః. క్యచి చేతీకారః. మౌగ్ధ్యాజ్జనకగృహం త్యక్త్వా బాలైస్సహ క్రీడనార్థమన్యత్ర గన్తుం బిభేతి కిమితి భావః. ప్రౌఢ్యా ప్రౌఢత్వేన, మిత్రగృహీయతి వా మిత్రస్య సుహృదః, గృహమాత్మన ఇచ్ఛతి కిమిత్యర్థః. బాలైస్సాకం క్రీడనార్థం తేషాం గృహాన్ గంతుం శక్నోతి కిమితి భావః. అత్ర తాతస్య మమ సద్మ ఆత్మన ఇచ్ఛతి వా, అథవా మిత్రస్య తవ గృహమితి ప్రశ్నో **వ్యంగ్యః.** యద్వా కుశలీ రౌహిణేయః భాస్వతస్తే సద్మని, తాతసద్మీయతి కిము తాతసద్మనీవ ఆచరతి కిమ్? **అధికరణాచ్చేత్యాచారార్థే క్యచ్** మౌగ్ధ్యాత్త్వామేవ తాతం మన్యతే కిమిత్యర్థః. ప్రౌఢ్యా మిత్రగృహీయతి వా, మిత్రగృహే ఇవాచరతి కిమ్? మమ పితా వసుదేవ ఏవ, నన్దస్తు మిత్రమితి మన్యతే కిమిత్యర్థః . అయమపి **వ్యంగ్యార్థ** ఏవ, నతు వాచ్యార్థః. ఏతదర్థస్య వాచ్యత్వేనేష్యమాణత్వే వసుదేవేన దేవరహస్య-ముద్భావితం స్యాత్. నన్దస్య కృష్ణే ఆత్మజత్వబుద్ధిరపి నశ్యేదితి మహదనిష్టం బోధ్యమ్. అత్ర అన్యోఽప్యర్థో వ్యజ్యతే. రౌహిణేయో బుధః, భాస్వతస్సూర్యస్య, సద్మని సింహరాశౌ, తాతసద్మీయతి కిము తాతసద్మనీ వాచరతి కిమ్? **రాజానౌ రవిసీతగూ క్షితిసుతో నేతా కుమారో బుధ** ఇతి బుధస్య సూర్యకుమారవ్యవహారసత్త్వాత్. కింవా మిత్రగృహీయతి మిత్రే సూర్యసుతౌ బుధస్యేతి శాస్త్రాత్. యద్వా, తాతస్య చంద్రస్య సద్మని కటకే ఇవాచరతి కిమ్? నాచరత్యేవేత్యర్థః. కింవా కింతు అవ్యయానామనేకార్థ-త్వాత్ మిత్రగృహీయతి సూర్యబుధయోర్మిత్రత్వాదిత్యన్వేతవ్యమ్. ఏవంసతి బుధస్య సూర్యసుతత్వశంకాపి నోదేతీతి బోధ్యమ్॥ 133

కంసాజ్ఞయా పూతనా వ్రజం గమిష్యతీతి చేతసి కృత్వా ఆహ॥

శ్లో॥ తవార్పితకరస్యాద్య । నాదేయమిహ కించన ।
అతో౽ర్హసి వ్రజం గంతుం । కర్తుం నైవాసనగ్రహమ్ ॥ 134

తవేతి॥ అర్పితకరస్య దత్తోపాయనస్య, సర్వం ధనమపి రాజసాత్కృతవత ఇత్యర్థః. అద్య అధునా, ఇహ మథురాపురి ఆదేయమాదాతుం యోగ్యం, ప్రాప్యమితి యావత్, కించన కించిదపి న నాస్తి. క్రేతుం ధనాభావాదితి భావః. అతః ప్రయోజనాభావాదిత్యర్థః. వ్రజం గంతుం యాతుమర్హసి అర్హో భవసి. ఆసనగ్రహం కర్తుం స్థాతుం, నైవ నార్హస్యేవ. అత్ర అర్పితకరస్య దత్తపాణేస్తవ, ఆదేయం కించనాపీహ నాస్తి. ఆదానస్య పాణివిషయత్వాత్. పాణ్యభావే ఆదానం న ఘటత ఇతి భావః. అతో వ్రజం గంతుమర్హసి, పాణివైకల్యేపి పాదవైకల్యాభావాత్. ఆసనగ్రహం పిత్రాద్యాసనగ్రహణం కర్తుం నార్హస్యేవ పాణివైకల్యాదితి భావః ఇత్యర్థః ప్రతీయతే॥ 134

శ్లో॥ భ్రాతర్వ్రజముపేక్షస్వ । నోత్పాతశతసంకులమ్ ।
విరరామాభిధాయేదం । నందమానకదుందుభిః ॥ 135

భ్రాతురితి॥ హే భ్రాతః! ఉత్పాతశతసంకులం అమితారిష్టపరీతం, వ్రజం నోపేక్షస్వ వ్రజవిషయే ఉపేక్షామ్మాకుర్విత్యర్థః. ఏతేన కంసస్తవ శిశునాశనాయ బహూన్యరిష్టాని కారయిష్యతీతి తత్ర సావధానో భవేతి నన్దమ్ప్రతి వసుదేవోపదేశ ఇతి వ్యజ్యతే. ఏవముక్తరీత్యా అభిధాయ ఉక్త్వా, ఆనకదుందుభిర్వసుదేవః, విరరామ విరతో౽ భవత్, తూష్ణీమభవదిత్యర్థః. బహుభాషణే దేవరహస్యప్రకటనభయాదితి భావః॥ 135

శ్లో॥ ప్రముదితహృదయం విధాయ శౌరిం । తదభిహితం హితమాకలయ్య భూయః ।
భవనమను తతశ్చచాల నంద । స్సమమనుజీవిభిరాదృతైర్గవీశైః ॥ 136

ప్రముదితేతి॥ నన్దః శౌరిం వసుదేవం, ప్రముదితహృదయం పుత్రకుశలవృత్తాన్తకథనేన సంతుష్టాన్తరంగం, విధాయ కృత్వా, తదభిహితం వసుదేవవాక్యం, హితమిష్టమాకలయ్య జ్ఞాత్వా, తతః జ్ఞానానన్తరం, ఆదృతైః స్వేన వసుదేవేన వా సమ్మానితైః, అనుజీవిభిః భృత్యైః, గవీశైః గోపైస్సమం సహ, భవనం గృహమను ఉద్దిశ్య, చచాల యయౌ॥ 136

శ్లో॥ పూతనా తదను నందమందిరం । పాతనాయ సకలార్భసంతతేః ।
యాతనాసు నిపుణా సమాయయౌ । చేతనార్దనపరాయణాశయా ॥ 137

పూతనేతి॥ తదను నన్దనిర్గమనానన్తరం, యాతనాసు పీడనేషు, నిపుణా కుశలా, పూతనా తన్నామ్నా అసురస్త్రీ, చేతనార్దనపరాయణాశయా చేతనానాం శిశూనామర్దనం హింసనమేవ, పరాయణం పరమప్రాప్యమిత్యాశయా ఇచ్ఛయా, చేతనార్దనో జనార్దనః కృష్ణ ఏవ పరాయణమిత్యాశయేతి చ గమ్యతే. శ్రీకృష్ణసాయుజ్యాభిలాషయేతి **వ్యంగ్యాశయః.** సకలార్భసంతతేః సర్వశిశుసన్తానస్య, పాతనాయ నాశనార్థం, నన్దమందిరన్నన్దవ్రజం, సమాయయౌ సమాజగామ॥ 137

గ॥ సేయమవతంసితకంసశాసనా కమనీయతరకామినీరూపసంపదతిసంహితవసుంధరా

బాలిశపరాసనపరాయణానందభవనభూషణీభూతముపధిబాలిశం వనమాలినమతివేలబాల-లీలావిలోకనలాలసేవ కరగ్రాహం గృహీత్వా తదీయమధురతరభారతీభరనిశమనపరవశ-నిజాశయేవ కమపి ప్రమోదభరమభినీయ హాలాహలనిలయమాత్మనస్తనయుగళమపాయ యత్. 138

సేయమితి॥ అవతంసితశ్రవణభూషణీకృతం, కంసస్య శాసనమాజ్ఞా, యయా సా తథోక్తా, కంసశాసనమరవిందమివ శ్రవణేన గృహీత్వేత్యర్థః. తదాజ్ఞాపరతంత్రేతి యావత్. అత ఏవ బాలిశానాం బాలానాం, పరాసనం మారణం, తదేవ పరాయణ ముఖ్యకృత్యం యస్యాస్సా తథోక్తా. కమనీయతరస్య సుందరస్య కామినీరూపస్య అంగనాకారస్య, సంపదా విభవేన, అతిసంహితా వంచితా, వసుంధరా యయా సా తథోక్తా. సేయం నన్దమందిరముపగతా పూతనా నన్దభవనభూషణీభూతం నంద-గృహాభరణాయమానముపధిబాలిశం కపటబాలకం, వనమాలినం కృష్ణం, అతివేలబాలలీలానా-మత్యర్థబాలవిలాసానాం, విలోకనే దర్శనే, లాలసేవ లోలేవ. వస్తుతస్తు న తథేతి భావః. కరగ్రాహం గృహీత్వా కరేణ గృహీత్వా, **హస్తే వర్తిగ్రహోరితి** ణముల్. తదీయస్య కృష్ణసంబంధినః, మధురతరస్య అతిస్వాదునః, భారతీభరస్య వాగ్విలాసస్య నిశమనేన శ్రవణేన హేతునా, పరవశః పరతన్త్రః వివశ ఇత్యర్థః. నిజస్స్వీయః, ఆశయః హృదయం, యస్యాస్సా తథోక్తా. తథావిధేవ కమప్యనిర్వాచ్యం, ప్రమోదభరమానన్దరాశిమభినీయ అభినయముఖేన ద్రష్టౄణాం ప్రదర్శయిత్వేత్యర్థః. హాలాహలనిలయం విషనివాసభూతమాత్మనః స్వస్య, స్తనయుగళం కుచద్వన్ద్వం, అపాయయత్ పాయయామాస. శ్రీకృష్ణాయ స్వస్తన్యపానమదాదిత్యర్థః॥ 138

గ॥ యదునందనోఽపి త్రిభువనమోహనవిశారదమపి మామియమతిసంధాతుమధ్యవస్యతీతి తదీయచ్ఛందమనుసందధానస్తదీయమపరిమితశరీరబలమవలేపమపి ప్రాణసమీరణైస్సమ-మసిస్వదత్॥ 139

యద్వితి॥ యదునన్దనోఽపి యదోః స్వవంశమూలపురుషస్య, యదూనామితి వా, నన్దనః ఆనన్ద-కరః, యదువంశవర్ధన ఇత్యర్థః. ఏతేన శ్రీకృష్ణస్య దీర్ఘాయుష్మత్త్వం వ్యజ్యతే. తేన చ పూతనావిషపానా-దర్భకస్య న కాపి క్షతిరితి వ్యజ్యతే. త్రిభువనమోహనవిశారదం త్రిలోకసమ్మోహనపణ్డితమ్మామపి ఇయం పూతనా అతిసంధాతుం వంచితుమధ్యవస్యతి నిశ్చినోతి, ఉద్యుజ్క్తే ఇత్యర్థః. ఇతి ఏవం తదీయచ్ఛందం తస్యా అభిప్రాయం, అనుసందధాన ఏవ జానన్నేవ, తదీయం తస్యాస్సంబంధి, అపరిమితశరీరబల-మమితదేహపాటవం, అవలేపమపి గర్వం చ, మనోబలం చేత్యర్థః. ప్రాణసమీరణైస్సమం ప్రాణవాయుభి-స్సహ తత్ప్రాణానపీత్యర్థః. అసిస్వదత్ ఆస్వాదయామాస అపజహారేత్యర్థః॥ 139

శ్లో॥ యత్పూతనాప్రాణసమీరవార । మసౌ స్తనాస్వాదనిభాదధాసీత్ ।
చక్రీ తతోఽసౌ నిరధారి కింతు । చిత్రం సుపర్ణప్రణయిత్వమస్మిన్ ॥ 140

యదితి॥ యద్యస్మాత్, అసౌ శ్రీకృష్ణః, పూతనాప్రాణసమీరవారం పూతనాప్రాణవాయుసమూహం, ప్రాణస్య దశవిధత్వాదియముక్తిః. స్తనాస్వాదనిభాత్ స్తనపానమిషాత్, అధాసీత్పపౌ. తతస్తస్మాద్ధేతోః,

అసౌ శిశుః చక్రీ విష్ణురితి సర్ప ఇతి చ వ్యజ్యతే. నిరధారి నిశ్చితః లోకైరితి శేషః. మహామాయిన్యాః పూతనాయాః మారకోఽయం నార్భకః ప్రాకృతః కిన్తు భగవానేవేతి తదానీం జనాః తం శిశుం భగవన్తమ్మేనిరే ఇతి భావః. సర్పస్య వాతాశనత్వాత్ పూతనాప్రాణవాయుభక్షకోఽయం శిశుర్న బాలః కిన్తు సర్ప ఏవేతి లోకా నిరణయన్నితి **వ్యంగ్యాశయః** వ్యంగ్యార్థమాశ్రిత్య అద్భుతమావిష్కరోతి. కిన్త్వితి కిన్తు అస్మిన్ చక్రిణి, సుపర్ణప్రణయిత్వం గరుడసఖ్యం, చిత్రం సర్పగరుడయోర్వైరిత్వాదితి భావః. భగవతః కృష్ణస్య గరుడధ్వజత్వేన గరుడసఖ్యం న చిత్రమితి వాస్తవార్థః, కిన్త్వితి తురీయపాదేన కవినా స్వయమేవ చక్రిపదవ్యంగ్యస్యావిష్కరణాత్ **గుణీభూతవ్యంగ్యమిదమ్॥** 140

శ్లో॥ సాఽఽసీజ్జగత్ప్రాణధయీ స చాస్యాః । ప్రాణానిలానేవ నినాయ నాశమ్ ।
తుల్యేఽపరాధే మరుతాం హితోఽభూ । దసౌ రిపుస్సేతి విచిత్రమేతత్ ॥ 141

సాఽఽసీదితి॥ సా పూతనా, జగత్ప్రాణధయీ జగతః లక్షణయా తత్స్థజనానాం ప్రాణానాం ప్రాణవాయూనాం ధయీ పాయినీ అపహారిణీతి యావత్. **పాఘ్రాధ్మేతి ధేట శ్శప్రత్యయః టిత్త్వాత్ స్త్రియాం ఙీప్, ఖశోన్యత్ర నేష్యతే ఇతి హరదత్తమతే తు ఙీబ్దుర్లభ** ఇతి ధయా ఇత్యేవ పాఠ్యమ్. ఆసీత్ బభూవ. సచ సోఽపి కృష్ణః, అస్యాః పూతనాయాః, ప్రాణానిలానేవ ప్రాణవాయూనేవ, నాశమదర్శనం, **నినాయ** ప్రాపయామాస, అపజహారేత్యర్థః. జగత్ప్రాణాపహారిణ్యాః ప్రాణానేవ జగదన్తఃపాతీ శిశురపాహరదితి ప్రతీతస్య విరోధస్య తస్య శిశోరప్రాకృతత్వేన జగదన్తఃపాతిత్వాభావాత్తదపహరణం యుక్తమేవేతి పరిహారః. అపరాధే ప్రాణవాయ్వపహరణరూపే ద్రోహే, తుల్యేపి సమానేపి, అసౌ కృష్ణః, మరుతాం దేవానాం, వాయూనాం చ, **మరుతౌ పవనామరా** విత్యమరః. హితః సుహృత్, అభూత్. సా పూతనారిపుశ్శత్రురభూత్, అర్థాన్మరుతామేవ. ఇత్యేతత్ ఇతీదం, విచిత్రమద్భుతమ్, ప్రాణానాం వాయుత్వేన తదపహారిణోరుభయోరపి వాయుద్రోహిత్వే తుల్యే ఏకో వాతానాం హితః, అన్యోఽహిత ఇతి కథనం విచిత్రమితి భావః అస్య విచిత్రస్య ఏకో దేవహితః, అన్యా దేవాహితేత్యర్థాశ్రయణాత్పరిహార ఇతి వివేకః. అత్రాయం **వ్యంగ్యార్థః.** సా జగత్ప్రాణధయీ వాయుద్రోహిణీ ఆసీత్ **సమీరమారుతమరుజ్జగత్ప్రాణసమీరణా** ఇత్యమరః. ఇదం జగత్ప్రాణపదముపలక్షణమింద్రాది-దేవానామ్, దేవసమూహద్రోహిణీతి ఫలితార్థః. స తు కృష్ణః అస్యాః దేవద్రోహిణ్యా ఏవ ప్రాణానిలా-న్నాశం నినాయ. ఏవమపరాధే ప్రాణిద్రోహరూపే తుల్యేపి అసౌ మరుతాం దేవానాం హితోఽభూత్ స్వశత్రునాశకత్వాత్. సర్పాదిమరణేన సన్తస్సన్తుష్యన్త్యేవ, నతు తత్రోద్విగ్నా భవన్తీతి భావః. సా పూతనారిపురభవత్ స్వద్రోహకరత్వాదితి భావః ఇత్యేతత్ విచిత్రమద్భుతమితి **కాకుః**, నాద్భుతమేవేత్యర్థః॥ 141

శ్లో॥ నిపీయ తస్యా గరళాయితాని । న వివ్యథే స్తన్యపయాంసి సోఽయమ్ ।
ఆవాసభూమిర్విషధిస్సుతాపి । తస్యైవ యస్యేష్టతమేతి విత్తమ్ ॥ 142

నిపీయేతి॥ గరళాయితాని గరళవదాచరితాని, తస్యాః పూతనాయాః, స్తన్యపయాంసి స్తనే భవాని స్తన్యాని, తత్ర భవ ఇతి భవార్థే శరీరావయవాచ్ఛేతి యత్. తాని చ తాని పయాంసి స్తన్యపయాంసి, స్తనప్రస్నృతక్షీరాణీత్యర్థః. నిపీయ పీత్వా, సోఽయం భగవాన్ కృష్ణః, న వివ్యథే వ్యథాం నాయాసీత్. గరళపానే కారణే సత్యపి వ్యథారూపకార్యాభావవర్ణనాద్విశేషాలంకారః. **కార్యాజనిర్విశేషోక్తిస్సతి**

పుష్కలకారణే ఇతి లక్షణాత్ ఉక్తమర్థం సమర్థయతి ఆవాసేతి, యస్య కృష్ణస్య, విషధిస్సముద్రః గరళనిధిశ్చ **కృపీటం కాణ్డమస్త్రీ స్యాజ్జీవనీయం కుశం విష** మిత్యమరాద్విషశబ్దస్య జలే ప్రయోగః. ఆవాసభూమిః నివాసదేశః భవతి. తస్య విషధేరేవ, సుతా పుత్త్రికా, లక్ష్మీరిత్యర్థః. యస్య కృష్ణస్య, ఇష్టతమా ప్రియతమా, ప్రేయసీత్యర్థః, భవతి, ఇతి విత్తం ప్రసిద్ధమ్. **విషఘుణన్యాయేన జీవామ్యహ** మితి వచనాత్, నిత్యవిషసంబంధస్య అన్యవిషాద్వ్యధాభావో యుక్త ఏవేతి భావః. **వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః** స చ శ్లేషోజ్జీవితః॥ 142

శ్లో॥ అలమలమితి వాదినీ తతోఽసౌ । ఝడితి విభిన్నసమగ్రసంధిబంధా ।
అధిధరణి పపాత నష్టసంజ్ఞా । గిరిరివ దుస్సహరౌద్రవజ్రఘాతాత్ ॥ 143

అలమితి॥ తతః శ్రీకృష్ణస్తన్యపానానన్తరమసౌ పూతనా, అలమలం సంభ్రమాణాద్ద్విరుక్తిః. స్తన్యపానేన కృతమిత్యర్థః. ఇతి వాదినీ భాషిణీ సతీ, ఝడితి తత్క్షణమేవ, విభిన్నాః విశీర్ణాః, సమగ్రా స్సర్వే, సంధిబంధాః అస్థిసంధిబంధనాని యస్యాస్సా విభిన్నసమగ్రసంధిబంధా సతీ, అత ఏవ దుస్సహరౌద్రవ-జ్రఘాతాత్ దుర్మర్షభీషణాశనిక్షతాద్ధేతోః, గిరిః పర్వత ఇవ, నష్టసఞ్జ్ఞా నిశ్చేతనా సతీ, అధిధరణి భువి, **విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. సుపో లుక్. అదన్తత్వాభావాన్నామ్.** పపాత అపతత్. **ఉపమా-లంకారః.** తేన పర్వతతుల్యమస్యా రూపమితి వస్తు వ్యజ్యతే॥ 143

శ్లో॥ అపపురమిదమీయం గాత్రమాధాయ ఘోరం
కలయతి శిశురక్షాం రక్షిణాం చక్రకాళే ।
నిజసదనముపాగాన్నందగోపస్సహాప్తై-
ర్నిశమితసుతవార్తో విస్మయం చ వ్యతానీత్ ॥ 144

అపపురమితి॥ ఘోరం భయంకరం, ఇదమీయం పూతనాసంబంధి, **వృద్ధాచ్ఛః,** గాత్రం కళేబరం, అపపురం గ్రామాద్బహిరిత్యర్థః. **అప పరి బహి రంచవః పఞ్చమ్యే** త్యవ్యయీభావః. ఆధాయ కృత్వా, పాతయిత్వేత్యర్థః. రక్షిణాం పాలకానాం, చక్రవాళే మణ్డలే, శిశురక్షాం కృష్ణరక్షాం, కలయతి కుర్వతి సతి, ఆప్తైరిష్టైస్సహ నందగోపః నిజసదనం స్వగృహం, ఉపాగాత్ ఆజగామ. **నందగోప** ఇతి పదమత్రాప్యన్వేతి. నిశమితసుతవార్తః శ్రుతపుత్రవృత్తాన్తస్సన్, విస్మయమాశ్చర్యం చ, వ్యతానీత్ విస్తారయామాస. ప్రాపేతి యావత్. స్తనన్ధయః రాక్షసీం మారయామాసేతి వృత్తాన్తం శ్రుత్వా కోవా న విస్మయతీతి భావః॥ 144

గ॥ అథ కదాచిదౌత్థానికమహోత్సవసముత్సుకసకలవల్లవవిలాసినీకులకలకలకబళితాసు హరిద్దరీషు పయఃపిపాసాసమాకులయశోదాకిశోరచరణతలసమీరితవిశంకటనికటశకట-ఝర్ఝరీభావముత్పాతశతమాశంకమానా నందగోపపురోగమాస్తత్కర్మణాప్యనభిభూతమర్భక-మవలోక్య కమపి ప్రమోదమనుబభూవుః॥ 145

అథేతి॥ అథ పూతనానాశనానన్తరం, కదాచిత్కస్మింశ్చిత్కాలే బాలస్య తృతీయే మాసీత్యర్థః. హరిద్దరీషు దిక్కుహరేషు ఉత్థానే భవ ఔత్థానికః, **అధ్యాత్మాదిత్వాత్ వఞ్,** స చాసౌ మహానుత్సవః ఔద్ధానిక-మహోత్సవః. **ఉత్సూతే హర్షమిత్యేష ఉత్సవః పరికీర్తిత** ఇత్యుత్సవలక్షణమ్. బాలకృష్ణస్య ఉత్థానసమయే కృతః మహోత్సవః ఇత్యర్థః. తస్మిన్ సమ్యగుత్సుకానాముత్కంఠితానాం, సకలానాం సర్వాసాం

వల్లవవిలాసినీనాం గోపాంగనానాం కులస్య బృందస్య, కలకలైః తాదృశధ్వనిభిః, కబళితాసు వ్యాప్తాసు సతీషు, పయఃపిపాసయా క్షీరపానేచ్ఛయా, సమాకులస్య సంభ్రాంతస్య, యశోదాయాః కిశోరస్య శిశోః, చరణతలేన పాదాధఃప్రదేశేన, సమీరితస్య క్షిప్తస్య, విశంకటస్య విశాలస్య, నికటశకటస్య సమీపస్థస్య అనసః ఝుర్ఘ్ఝరీభావో విశీర్ణతా యస్మిం స్తత్ తథోక్తం యస్మిన్నుత్పాతశతే శకటఝుర్ఘ్ఝరీభావోఽన్తర్భూయ వర్తతే తదిత్యర్థః. శకటఝుర్ఘ్ఝరీభావాదికమితి యావత్. ఉత్పాతశతమమితానుత్పాతానిత్యర్థః. ఆశంకమానాః సంభావయన్తః, ఉత్పాతశతప్రభృతి ఆ సమంతాచ్ఛంకమానా ఇతి వా, నన్దగోపపురోగమాః నన్దాదయో గోపాః తత్కర్మణాపి శకటఝుర్ఘ్ఝరీభావక్రియయాపి, అనభిభూతమతిరస్కృతమర్భకం శిశుమవలోక్య దృష్ట్వా, కమప్యనిర్వాచ్యం, ప్రమోదమానన్దమనుబభూవుః అనుభవన్తి స్మ. ప్రాపు-రిత్యర్థః॥ 145

గ॥ ఏవముత్పాతశతమపి పరిభవంతమనంతమహిమానమేనమర్భకం యశోదా కదాచిదుత్సంగ-సంగినమాధాయ వర్తమానా గిరిశిఖరభరమివ తత్కళేబరభరం నిమిషమపి న విషేహే॥ 146

ఏవమితి॥ ఏవంప్రకారేణ ఉత్పాతశతమపి అమితాన్యపృరిష్టాని, పరిభవన్తం నాశయన్తం అత ఏవ అనన్తమహిమానమమితమహత్త్వశాలినమేనం పూర్వోక్తం, అర్భకం శిశుం, కదాచిత్ ఉత్సంగసంగినం సక్థిగతమాధాయ కృత్వా, వర్తమానా స్థితా, యశోదా గిరిశిఖరభరమివ పర్వతశృంగభారమివ, వర్తమాన-మిత్యుపమా. తత్కళేబరభరం శ్రీకృష్ణశరీరభారం, నిమిషమపి క్షణకాలమపి, **కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా,** న విషేహే వోఢుం న శశాకేత్యర్థః. సన్నిహితతృణావృత్తచక్రానిలభారహేతవే భగవాన్ స్వయం దుర్భరో బభూవేతి భావః॥ 146

శ్లో॥ కుక్షిస్థాఖిలలోకోఽయ । మబలా నందసుందరీ ।
విస్మయావిషయేఽప్యస్మి । న్వ్యస్మయంత తదా జనాః ॥ 147

కుక్షిస్థేతి॥ అయం కృష్ణః, కుక్షిస్థాఖిలలోకః గర్భీకృతచతుర్దశభువన ఇత్యర్థః, భవతి. నన్దసున్దరీ యశోదా అబలా దుర్బలా, స్త్రీతి చ విస్మయావిషయేపి ఆశ్చర్యస్య అవిషయేపి అనవకాశేపీత్యర్థః. అస్మిన్ గిరిశిఖరవత్కృష్ణకళేబరస్య దుర్భరత్వే విషయే, తదా తదానీం, జనాః వ్యస్మయన్త విస్మయ-మభజన్నిత్యర్థః. అత్ర విస్మయావిషయేపి వ్యస్మయన్తేతి విరోధస్య శ్రీకృష్ణతత్త్వాజ్ఞానాదితి పరిహారః. తేన **విరోధాభాసాలంకారః.** ఏతేన తృణావృత్తమాయాకృతో నాయం శిశుకళేబరభారః కిన్తు భగవదిచ్ఛయైవేతి స్పష్టమ్॥ 147

శ్లో॥ అద్భుతం పరమాస్థాయ । జననీ భారపీడితా ।
అవతార్య శిశుం భూమౌ । కర్మసు వ్యాపృతాఽభవత్ ॥ 148

అద్భుతమితి॥ భారపీడితా శ్రీకృష్ణకళేబరభారవ్యథితా, జననీ యశోదా, పరమత్యన్తమద్భుత-మాస్థాయ ప్రాప్య, శిశోర్గిరిశిఖరవ ద్దుర్భరత్వస్య క్వాప్యదృష్టశ్రుతత్వాదద్భుతమితి భావః. శిశుం భూమౌ భూతలే, అవతార్య అవరోహయిత్వేత్యర్థః. స్థాపయిత్వేతి యావత్. కర్మసు గృహకృత్యేషు, వ్యాపృతా వ్యగ్రా, అభవత్ బభూవ. ఏవం విస్మితాయా యశోదాయాః కర్మవ్యాపృతిరపి భగవన్మాయాకృతైవేతి బోధ్యమ్॥ 148

శ్లో॥ తృణావృత్తః క్రవ్యాత్తదను కృతచక్రానిలతను-
ర్యథా తూలం నీత్వా శిశుముపరి భారార్దితకరః ।
వ్యవస్యన్నుత్స్రష్టుం పృథుకకరనిష్పీడితగళో
గళత్ప్రాణః ప్రాయాద్ధరణిమిదమత్యద్భుతమభూత్ ॥ 149

తృణావృత్త ఇతి॥ తదను యశోదాయాస్సుతత్యాగానన్తరం, క్రవ్యాద్రాక్షసః తృణావృత్తః, కృతచక్రానిలతనుః విధృతచక్రవాతశరీరస్సన్. మణ్డలాకారవాయుర్భూత్వేత్యర్థః. తూలం యథా పిచుమివ, శిశుం బాలముపరి ఊర్ధ్వం, నీత్వా భారార్దితకరః భారేణ శిశుశరీరభరేణ, అర్దితౌ పీడితౌ కరౌ యస్య స తథోక్తః. అత ఏవ ఉత్స్రష్టుం శిశుం త్యక్తుం, వ్యవస్యన్ ఉద్యుంజమానః, తథైవ పృథుకకరనిష్పీడితగళః పృథుకస్య శిశోః, కరాభ్యాం నిష్పీడితః నితరాం బాధితః, గళః కంఠః యస్య స తథోక్తః. అత ఏవ గళత్ప్రాణః గళన్ భ్రశ్యన్, ప్రాణో యస్య సః ఊర్ధ్వగతప్రాణ ఇత్యర్థః. ధరణిం భూమిం ప్రాయాదభజత. భువ్యపతదిత్యర్థః. ఇదం తృణావృత్తహననమత్యద్భుతమతివిస్మయావహమభూత్ జాతమ్. అత్ర శిశుమారణే ప్రవృత్తస్య తృణావృత్తస్య స్వత ఏవ మరణాత్ **విషమాలంకారః**. యశోదయా అవతారితం గిరిశిఖరవద్దుర్భరమపి శిశుం తూలవత్తృణావృత్త ఉపరి నినాయేత్యనేన తృణావృత్తస్యాత్యద్భుతబలం ప్రతీయతే. చక్రానిలస్తూలమివ తృణావృత్తశ్శిశుముపరి నినాయే**త్యుపమాలంకారః॥** 149

గ॥ తదను యదుకులపురోధా గర్గాభిధానో మహామునిర్వసుదేవనిదేశేన నందమందిరమధిగమ్య యథావిధి సమభ్యర్చితస్తనయయోరనురహసమేవ నామకర్మమంగళం విధివద్విధాతుమారభత॥ తతః ॥ 150

తదన్వితి॥ తదను తృణావృత్తహననానన్తరం, యదుకులపురోధాః యదువంశపురోహితః, గర్గ ఇత్యభిధానం నామ, యస్య స గర్గాభిధానః, మహామునిః మహర్షిః, వసుదేవస్య స్వదాతుః, నిదేశేన ఆజ్ఞయా, నన్దవ్రజమధిగమ్య ప్రాప్య, విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి యథాశాస్త్రం, సమభ్యర్చితః సంపూజితః, నన్దేనేతి శేషః. అనురహసమేకాన్తే ఏవ, కంసభయాదితి భావః. అన్వవతప్తాద్రహస ఇతి **సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః**. తనయయోః రామకృష్ణయోః, నామకర్మమంగళం నామకరణరూపం శుభం, విధివత్ శాస్త్రయుక్తం, యథాతథా క్షత్రియత్వాద్వస్తుత ఇతి భావః. విధాతుం కర్తుమారభత ఉపచక్రామ. తతః విఘ్నేశ్వరాదిపూజానన్తరమిత్యర్థః॥ 150

శ్లో॥ రౌహిణేయం బలో రామ । స్సంకర్షణ ఇతి ద్విజః ।
అవసద్వాసుదేవోఽసౌ । కృష్ణ ఇత్యపి నందజమ్ ॥ 151

రౌహిణేయమితి॥ ద్విజో గర్గాభిదో బ్రాహ్మణః, రౌహిణేయం రోహిణ్యా **అపత్యం, స్త్రీభ్యో ఢక్** బల ఇతి రామ ఇతి సంకర్షణ ఇతి చ, అవదత్ ఉవాచ. తస్య నామత్రయం చకారేత్యర్థః. బలం భగవత్పర్యంకత్వేన భగవచ్ఛరీరధారణోపయోగి శరీరపాటవమస్యాస్తీతి బలః. **అర్శ ఆదిత్వాదచ్.** రమతే భగవతీతి రామః, భగవద్ధ్యానానన్దపరవశ ఇత్యర్థః. సంకర్షత్యేకీకరోతి ప్రపఞ్చం భగవతా ప్రళయే ఇతి సంకర్షణః. ప్రళయే హి ప్రపఞ్చముదరేకృత్య భగవాన్ శేషే శేతే సంకర్షణస్యాదిశేషస్య ఫూత్కారవాతేన సర్వప్రపఞ్చదహనం భవతీతి చ ప్రసిద్ధమ్. ఇతి శేషాంశత్వాఖ్యాపకం నామత్రయమ్ అసౌ ద్విజః

నన్దజం నన్దసుతం, వసుదేవ ఇతి కృష్ణ ఇతి చ, అవదదితి పూర్వేణాన్వయః వసుదేవస్యాయం వాసుదేవ అపత్యత్వావివక్షయా అత **ఇఞోఽభావః. ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీతివత్ తస్యేదమిత్యణ్.** నాయం తవ సుతః కిన్తు వసుదేవసుత ఏవేతి నామకరణవ్యాజేన నన్దమ్ప్రతి బోధయామాసేతి భావః. వస్తుతస్తు వసన్తి జగన్త్యస్మిన్నితి వసతి జగత్రయమితి వా వాసుః, దీవ్యతి భూతపాలనాదినా క్రీడతీతి దేవః, వాసుశ్చాసౌ దేవశ్చ వాసుదేవః. నాయం వసుదేవసుతః. నచ త్వత్సుతః, కిన్తు సర్వకారణభూతః పరమాత్మైవేతి భావః. కృష్ణః పరమానన్దస్వరూప ఇత్యర్థః. **కృషిర్భూవాచకశ్శబ్దః ణశ్చ నిర్వృతివాచకః, తయోరైక్యం పరం బ్రహ్మ కృష్ణ ఇత్యభిధీయతే** ఇతి నిరుక్తత్వాత్॥ 151

శ్లో॥ న పోతః పోతోఽసౌ నిరవధికసంసారజలధే-
ర్న పాకః పాకోయం యదుకులగళద్వేలతపసామ్ ।
తథాప్యేతౌ పోతప్రకృతిమవలంబ్యాథ జగతీం
నిజైర్లీలాజాలైరహహా! విదధాతే ప్రముదితామ్ ॥ 152

న పోత ఇతి॥ కృష్ణః పోతశ్శిశుర్న భవతి కిన్తు నిరవధికసంసారజలధేః దుస్తరసంసారసముద్రస్య పోతః తారక ఇతి యావత్, భవతి. అత్ర న పోత ఇతి నిషిధ్య పోత ఇతి పునర్వచనాద్విరోధః. తస్య నౌ రితి పరిహారః. అతో **విరోధాభాసాలంకారః**. ఏవముత్తరపాదేపి బోధ్యమ్. కించ **నిరుక్తిర్యోగతో నామ్నామన్యార్థత్వప్రకల్పన** మితి పోతపాకశబ్దయోరర్థాన్తరనిర్వచనలక్షణో **నిరుక్త్యలంకారః**. అసౌ రామః పాకశ్శిశుర్న భవతి కిన్తు యదుకులగళద్వేలతపసాం యదుకులస్య యదువంశస్య సంబంధినాం గళన్తీ వేలా మర్యాదా యేషాన్తేషాం, గళద్వేలానామమితానామిత్యర్థః. తపసాం సుకృతానాం, పాకః పరిపాకో, భవతి. తథాపి భగవత్త్వేన భగవదంశత్వేన చ అప్రాకృతిం శిశుస్వభావమవలంబ్య ధృత్వా మాయాబలాదితి భావః. అథ తతః జగతీం భూమిం, నిజైః స్వీయైః, లీలాజాలైః విలాససమూహైః, ప్రముదితాం సంతుష్టాం, విదధాతే కుర్వాతే. అహహేత్యాశ్చర్యమ్. భగవతో బాలలీలా ఇతీదమద్భుతమితి భావః. ఇతి ద్వితీయవిలాసే ప్రథమతో వర్ణనీయానాం బాలలీలానామయముపోద్ఘాతః. విలాసాన్తే జగదానన్దవిధానవర్ణనేన మంగళమపి కృతమితి బోధ్యమ్॥ 152

అథ **యావతీర్కీర్తిర్మనుష్యస్య లోకే తిష్ఠతి శాశ్వతీ, తావత్పుణ్యకృతాన్ లోకాననన్తాన్పురుషోఽశ్నుతే** ఇతి శాస్త్రార్థమనుసందధానః ప్రబంధే నిజనామాఖ్యానపూర్వకం పరిచ్ఛేదసమాప్తిం కథయతి॥

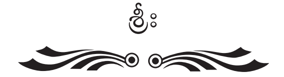
శ్లో॥ యస్మిన్ శంకరదారసౌరభజరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా-
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః ।
తస్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుషశ్శంపూప్రబంధాఽమృతే
పూర్వః కావ్యవిదాం ప్రకల్పితసముల్లాసో విలాసోఽగమత్ ॥ 153

యస్మిన్నితి॥ కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః కల్పలతావితానస్య కల్పవృక్షసమూహస్య, సంబంధీ సుమనోగుంభాః పుష్పమాలాః, తా ఇవ ప్రియంభావుకాః ప్రియా ఇత్యర్థః. **కర్తరి భువః ఖిష్ణుచ్ఖుకఞావితి చ్వ్యర్థే భవతేః ఖుకఞ్**. అప్రియాః ప్రియాః భవన్తీతి విగ్రహః. శంకరదారసౌరభజరీ జృంభత్కటాక్షచ్ఛటాపాతాః, శంకరదారాణాం భవాన్యాః, సౌరభం సౌందర్యం, **సుగంధౌ చ మనోజ్ఞే చ**

వాచ్యవత్సురభిస్స్మృత ఇతి విశ్వః. తేన సురభిర్మనోజ్ఞః, తస్యేదం సౌరభమ్, **తస్యేదమిత్యణ్.** సౌందర్యమితి ఫలితార్థకథనమ్. తేన జరీజృంభన్తః అతిశయేన విజృంభమాణాః, అతిసుందరా ఇత్యర్థః. స్త్రీకటాక్షాణాం స్వతస్సుందరత్వేపి పార్వతీసౌందర్యసంక్రాన్త్యా అతిసౌందర్యమితి భావః. కల్పలతావితానసుమనోగుంభే సౌరభస్య సుగంధస్య జరీజృంభణమస్తి. అత్ర తు శంకరదారసౌరభస్యేతి బింబప్రతిబింబభావేన సామాన్యధర్మః, యే కటాక్షాః తేషాం భటానాం సమూహానామపాంగ-సంఘానామిత్యర్థః. పాతాః ప్రవృత్తయః, యస్మిన్ సన్తీతి శేషః. మాలాకారసాదృశ్యార్థం కటాక్షచ్ఛటే-త్యుక్తమ్. తేన చ నిరతిశయా కవివిషయా భగవత్యాః కరుణా వ్యజ్యతే. కల్పలతేతి విశేషణేన పార్వత్యపాంగానాం శ్వేతత్వం వ్యజ్యతే. అభీష్టదాతృత్వఞ్చేతి తస్య నవకాళిదాసవిదుషః నవకాళిదాస ఇతి విద్వాన్ కవిః, తస్య చంపూప్రబంధాఽమృతే చమ్పూప్రబంధరూపే అమృతే సుధాయాం, పూర్వః ప్రథమః, కావ్యవిదాం సహృదయానాం, ప్రకల్పితసముల్లాసః ప్రకర్షేణకల్పితస్సమ్యగుల్లాసః ఆనన్దః యేన స తథోక్తః. అసౌ విలాసః, **'విలాస' ఇతి పరిచ్ఛేదస్య సఞ్జ్ఞా.** అగమత్ సమాప్త ఇత్యర్థః॥153

ఇతి చంపూభాగవతవ్యాఖ్యానే మంథరాఖ్యానే ప్రథమో విలాసః.

శ్రీః

ఓమ్

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

ద్వితీయో విలాసః

శ్లో॥ మత్సర్వస్వ! మదీయజీవిత! మమ ప్రాణాంబ! తాతేతి తం
ప్రేమ్ణా యేన ముహుశ్చుచుంబ జననీ యద్వా హరిర్బాలిశః ।
స్మేరాస్యః కిమపి బ్రువన్ నిజజనన్యాలోకనాదుర్లల-
ల్లీలాజాలమమూల్యమాదిత నమస్తస్మై చ తస్మై చ నః ॥ 1

అథ॥ ద్వితీయవిలాసప్రారంభే నమస్కారాత్మకం మంగళం గ్రంథతో నిబధ్నాతి, మత్సర్వస్వేతి॥ హే మత్సర్వస్వ! స్వశబ్దోఽత్ర ధనవాచీ, మదీయసర్వధన!, మమ సర్వం ధనన్త్వమేవ, నతు త్వత్తోఽన్యద్ధన మ్మమాస్తీతి భావః. ఏతేన ప్రేమాస్పదత్వం వ్యక్తమ్. హే మదీయజీవిత! మమేదం మదీయం, **వృద్ధాచ్ఛః,** తచ్చ తజ్జీవితం జీవనం, తస్య సంబుద్ధిః, మమ త్వమేవ జీవనం నాన్యదితి భావః. ఏతేన ధనాదపి పరప్రేమాస్పదత్వం వ్యక్తమ్. హే మమ ప్రాణ! యద్యపి **ప్రాణాః పుంసి చ భూమ్న్యే** వేతి కోశాద్బహుత్వం వక్తుం యుక్తం, తథాప్యత్ర ఏక ఏవ ప్రాణః పఞ్చధా భిన్న ఇతి వ్యవహారమాశ్రిత్య ఏకత్వముక్తమ్. ఏతేన ధనజీవితాభ్యామపి పరప్రేమాస్పదత్వం వ్యక్తమ్. స్వప్రాణాపేక్షయా ధనజీవన-యోర్న్యికృష్టత్వం లోకసిద్ధమేవ. యద్యపి జీవితం ప్రాణధారణమితి జీవితప్రాణయోరేకత్వమేవ ప్రతిభాతి, తథాపి ప్రకృతే జీవితహేతౌ జలాదౌ జీవితశబ్దో లాక్షణిక ఇతి జ్ఞేయమ్. హే అంబ! హే మాతః! పుత్రేఽప్యంబశబ్దప్రయోగః రక్షకత్వాభిప్రాయగర్భః ప్రేమకృత ఇతి బోధ్యమ్. ఏవం హే తాత! ఇత్యత్రాపి బోధ్యమ్. హే పితః ఇత్యేవం రీత్యా బ్రువాణేతి శేషః. వదన్తీ సతీత్యర్థః. తం భగవన్తం కృష్ణం, జననీ యశోదా, యేన ప్రేమ్ణా ముహుశ్చుచుంబ, **చుబి - వక్త్రసంయోగే,** వస్తుతస్తు, **త్వమేవ మాతా చ పితా త్వమే** వేత్యుక్తవచనానుసారేణ భగవత ఏవం విధత్వముచితమేవేతి బోధ్యమ్. యద్వా **సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే** తి శ్రుత్యా, **యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే** ఇతి కారణశ్రుత్యా చ భగవతి సర్వశ్రుత్యాది-రూపణమంబాత్వాదిరూపణం చోచితమేవ. బాలిశః బాలః, హరిః కృష్ణః, నిజజనన్యాః స్వమాతుః, ఆలోకనం దర్శనం, తస్మాత్ నిజజనన్యాలోకనాత్ యశోదాకర్మకదర్శనాద్ధేతోరిత్యర్థః. స్మేరాస్యః స్మితవక్త్రః, కిమపి యత్కించిత్, బ్రువత్ వదన్ సన్, **స్మితపూర్వాభిభాషీ చ పూర్వభాషీ చ రాఘవ** ఇత్యుక్తత్వాత్.

స్మితపూర్వం భాషమాణ ఇతి భావః. ఉల్లలత్ **లచవిలాసే** ఉచ్చైర్విలసదిత్యర్థః. అమూల్యం అనర్ఘం, లోకోత్తరమిత్యర్థః. యద్వా, యచ్చ లీలాజాలం విలాససమూహం, బాలక్రీడా ఇతి యావత్. **ఆదిత** జగ్రాహ, చకారేతి యావత్. తస్మై యశోదాప్రేమ్ణే చ, తస్మై కృష్ణలీలాజాలాయ చ, నః అస్మాకం, సంబన్ధి నమః ప్రణతిః, అస్తీతి గమ్యతే. **అస్తి ర్భవన్తి పరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ**తి మహాభాష్యవచనాత్. తద్యశోదాప్రేమ తద్వా కృష్ణలీలాజాలం వర్ణయితుం నాస్మాకం శక్తిరస్తి, కిన్తు కేవలం తదుభయం నమస్కరోమీతి కవేరాశయః. ఏతేన మంగళశ్లోకేన అత్ర విలాసే ప్రాధాన్యేన భగవతో బాలకృష్ణస్య లీలా వర్ణ్యన్తే ఇతి వ్యజ్యతే॥ 1

శ్లో॥ గుణైరనవలంబితాం నియమిచిత్తడోలాం గమా–
గమత్యజమణీయసీమసదనుచ్చభూతాశ్రితామ్ ।
జగద్గురురపి శ్రితస్స్వయమవాప యస్సంమదం
చలాధృతగుణా గురుర్న కిము తస్య డోలా ముదే ॥ 2

గుణైరితి॥ గుణైశ్శబ్దాదిభిర్విషయైః, సత్త్వాదిభిర్వా, అన్యత్ర రజ్జుభిరితి గమ్యతే. అనవలంబితాం అనాశ్రితాం గుణరహితామిత్యర్థః. అత ఏవ గమాగమత్యజం, గమాగమౌ గమనాగమనే త్యజతీతి తథోక్తాం, గతాగతరహితామిత్యర్థః. వైరాగ్యేణ నిశ్చలామితి చిత్తపక్షే యావదర్థః. అణీయసీం అణుపరిమాణాం, నైయాయికమతే మనసోఽణుత్వాభ్యుపగమాత్. అన్యత్ర అల్పాం శయనార్థమ–పర్యాప్తామిత్యర్థః. **అసదనుచ్చభూతాశ్రితాం** అసద్భిః అపరమార్థైః, అనుచ్చభూతైః భూతసూక్ష్మైరాశ్రితాం వ్యాప్తాం, సూక్ష్మభూతమయీమిత్యర్థః. లింగశరీరే మనసి సూక్ష్మరూపేణ భూతాని సన్తీతి ప్రసిద్ధిః. అన్యత్ర అసద్భిః దుష్టైః, అనుచ్చభూతైః క్షుద్రజంతుభిః, మత్కుణాదిభిః ఆశ్రితాం వ్యాప్తామిత్యర్థః. ఏవంవిధాం నియమిచిత్తడోలాం నియమినాం యోగినాం, చిత్తం మన ఏవ, డోలా ప్రేంఖా, తాం, స్వయం జగద్గురురపి జగదీశ్వరోఽపి అన్యత్ర జగతోఽపి గురురతిస్థూలోఽపి సన్, యః శ్రితస్సన్, డోలామాశ్రిత్యేత్యర్థః. సంమదమానన్దమవాప. తస్య తాదృశబహుదోషపూరితడోలామప్యాశ్రిత్య సుఖితస్యేత్యర్థః. ధృతగుణా రజ్జుభిర్బద్ధ ఇత్యర్థః. అత ఏవ చలా చంచలా, గురుః మహతీ, **వోతో గుణవచనా** దితి జీష్వికల్పః. డోలా ముదే సంతోషాయ, న కిము న భవతి కిమ్? భవత్యేవేత్యర్థః. అత్ర జగద్గురురపి అణీయసీం డోలాం శ్రిత ఇతి ఆధారాధేయయోరానురూప్యాభావా**దధికాలంకారః**. ప్రతీతస్య విరోధస్య తు జగదీశ్వర ఇత్యర్థవర్ణనేన పరిహారా **ద్విరోధాభాసాలంకారశ్చ**. జీవత్వాదివిశేషణైః నియమిచిత్తడోలాపేక్షయా ప్రసిద్ధడోలాయాః వ్యతిరేక ఉక్త ఇతి **వ్యతిరేకాలంకారః**. చిత్తడోలేత్యత్ర **రూపకమ్**. తచ్చ గుణాదిశబ్దగతశేషోత్థాపితమితి వివేకః. కిం చ గుణానవలంబనాదయో గుణా అపి దోషత్వేన ప్రతిపాదితా ఇతి **లేశాలంకారః**. నిర్గుణాపి డోలా యస్య ముదే తస్య సగుణా ముదే భవతీతి కిముతేతి కైముత్యేనార్థ సంసిద్ధివర్ణనా**దర్థాపత్తిరలంకారః**. జగదీశ్వరోఽపి దరిద్రవదత్యల్పాం డోలామాశ్రిత్య ముమోదేతి భగవతః అతిలుబ్ధత్వం వ్యజ్యతే. వస్తుతస్తు పరమకారుణికత్వం వ్యజ్యతే ఇతి బోధ్యమ్. అలంకారాణాన్తు యథాతథం సంసృష్టిసంకరాదికమూహ్యమితి **సంక్షేపః**॥ 2

శ్లో॥ యత్స్యాదజస్రామృతదం కరాబ్జం । విగృహ్య యద్వా మధుసారమాధాత్ ।
తత్సంగినీమంగుళిమేష నిత్యమ్ । బాలో హరిశ్చుమ్బతు నాత్ర చిత్రమ్ ॥ 3

యత్స్యాదితి॥ యత్ కరాబ్జం అబ్జమివ కర **ఇత్యుపమితసమాసః,** కరకమలమిత్యర్థః. అజస్రామృతదం అజసం యథాతథా అమృతం మోక్షం సుధాం చ దదాతీతి తథోక్తం స్యాత్ భవేత్. యద్వా యచ్చ కరకమలం విగృహ్య విరుధ్య, మధుసారం మధునామకరాక్షసబలం క్షౌద్రస్థిరాంశం చ **సారో బలే స్థిరాంశే** ఇతి కోశాత్. ఆధాత్ ఆ సమన్తాత్పపౌ అపజహారేత్యర్థః. **ఆఙ్పూర్వకాద్ధేట్పానే, ఇతి ధాతో ర్లుఙ్. విభాషా ఘ్రాధే డితి సిచః పక్షే లుక్.** తత్సఙ్గినీం తస్య కరకమలస్య, సంగస్సంబంధోఽస్య అస్తీతి తత్సంగినీం తాం, **అత ఇనిఠనౌ ఋన్నేభ్యో ఙీప్.** తదీయామిత్యర్థః. అంగులిం కరశాఖం, ఏష బాలో, హరిః కృష్ణః, నిత్యం అవిరతం, చుంబతు. అత్ర అంగుళిచుంబనవిషయే చిత్రమద్భుతం, న నాస్తి. బాలస్తావద్బాలభావాదంగులిం చుంబతి. తత్ర బాలభావస్య అజ్ఞానస్య సత్త్వాన్న తదద్భుతమ్. ప్రకృతే తు, భగవతో బాలత్వేపి అలుప్తజ్ఞానత్వేన అంగుళిచుంబనమద్భుతమితి ప్రాప్తే సుధామధుసంబంధసత్త్వా- దంగుళ్యాం తత్పానం భగవతోఽపి యుజ్యతే ఏవేతి సమాధాపితమితి కూలంకషో భావః. అత్ర బాలభావసులభే అంగుళిపానే చిత్రముద్భావ్య ప్రతిషేధా**దాక్షేపాలంకారః,** సచ **శ్లేషోజ్జీవితః.** చిత్ర- ముద్భావయితుం సాభిప్రాయేణ హరిరితి పదం నిర్దిష్టమితి **పరికరాలంకారః.** బాలకర్తృకాంగులిపానం నాద్భుతం కిన్తు హరికర్తృకాంగుళిపానమేవ హ్యద్భుతం హరేస్సర్వజ్ఞత్వాదితి దిక్॥ 3

శ్లో॥ పురాభవే కింకరవాలమాత్రం । యో మే కృశానుర్న శశాక దగ్ధుమ్ ।
స మే కియానేష ఇతీవ బాల । స్ప్రష్టుం హరిర్దీపశిఖాం వ్యవాస్యత్ ॥ 4

పురేతి॥ పురాభవే పూర్వజన్మని, రామావతారే ఇత్యర్థః. మే మమ, కింకరవాలమాత్రం కింకరస్య దాసస్య హనుమత ఇత్యర్థః. వాలమాత్రం పుచ్ఛమాత్రం, వబయోరభేదాత్, కింకరశ్చాసౌ బాలశ్చ కింకరబాలః, తన్మాత్రమితి చ గమ్యతే. దగ్ధుం యః కృశానుః అగ్నిర్న శశాక న సమర్థ ఇత్యర్థః. ఇతీవ ఇతీతి మత్వేవ, బాలః కృష్ణః, దీపశిఖాం దీపజ్వాలాం, స్ప్రష్టుం గృహీతుం, వ్యవాస్యత్ వ్యవసితోఽ భవత్ ఉద్యుక్తోఽభూదితి యావత్. అత్ర బాలభావసులభస్య ఫలాబుద్ధిప్రయుక్తదీపశిఖాస్పర్శనస్య కింకరవాలమాత్రదాహాశక్తికృశానువిషయతుచ్ఛత్వబుద్ధిప్రయుక్తత్వోత్ప్రేక్షణా**ద్ధేతూత్ప్రేక్షా॥** 4

శ్లో॥ మనోగతం స్వప్రతిబింబమాప్తుం । చక్రే హరిర్యచ్ఛిథిలం మనః ప్రాక్ ।
స్మృత్వైవ తద్దర్పణగం స్వమాప్తుం । బాలో నఖైస్తచ్ఛిథిలం వ్యధిత్సత్ ॥ 5

మనోగతమితి॥ హరిర్భగవాన్, ప్రాక్ బాలభావాపత్తేః పూర్వావస్థాయాం, మనోగతమన్తఃకరణగతం, స్వప్రతిబింబం స్వస్య పరమాత్మనః ప్రతిబింబభూతం జీవమిత్యర్థః. అన్తఃకరణగతపరమాత్మప్రతి- బింబత్వాజ్జీవస్యేతి భావః. ఆప్తుం ప్రాప్తుం, స్వాభిన్నం కర్తుమిత్యర్థః. మనః శిథిలం చక్రే, జ్ఞానసంపాదన- ద్వారా నాశయామాసేత్యర్థః. అన్తఃకరణలయే సతి జీవస్య బ్రహ్మభావవ్యపదేశాదితి భావః. ఇతి యత్ తదధునా స్మృత్వైవ **ఇత్యుత్ప్రేక్షా.** బాలః కృష్ణః, దర్పణగమ్ముకురస్తం, స్వం స్వప్రతిబింబమిత్యర్థః. ఆప్తుం తద్దర్పణగం నఖైః శిథిలం భిన్నం, వ్యధిత్సత్ విధాతుమైచ్ఛత్. దర్పణే భగ్నేసతి భగ్నపేటికాన్తస్థమివ భగ్నదర్పణాన్తస్థః ప్రతిబింబః, సుగ్రహణో భవతీతి బాలస్యాశయ ఇతి భావః॥ 5

శ్లో॥ పురాతనస్యాభినవస్య వా స్యా । ద్భక్తస్య నిర్వాణమితో ముకున్దాత్ ।
మహోత్సవే క్వాపి నవీనభక్తా । ద్బభూవ నిర్వాణమముష్య చిత్రమ్ ॥ 6

పురాతనస్యేతి॥ పురాతనస్య ప్రాచీనస్య, అభినవస్య నూతనస్య చ, భక్తస్య ఆశ్రితస్య, ఇతః ఏతస్మాన్ముకుందాత్సకాశాత్, నిర్వాణం మోక్షః, స్యాత్ భవేత్. ఖట్వాంగవత్తాత్కాలికభక్త్యా భరతాదివద్బహుకాలికభక్త్యా చ సంతుష్టో భగవానాశ్రితేభ్యో ముక్తిం దదాతీతి భావః. ముకుం మోక్షం దదాతీతి ముకుంద ఇతి సాభిప్రాయమిదం పదమ్. క్వాపి మహోత్సవే అన్నప్రాశనమహోత్సవే ఇత్యర్థః. అముష్య బాలకృష్ణస్య, నవీనభక్తాత్ నూతనాన్నాదిభిస్సా స్త్రీ, భక్తమందోఽన్నమితి కోశాత్ నూతనాశ్రితాదితి చ గమ్యతే. నిర్వాణం సుఖం మోక్షం చ బభూవ అభూత్. చిత్రమద్భుతం భక్తనిర్వాణదస్య భక్తాన్నిర్వాణప్రాప్తిరాశ్చర్యమిత్యర్థః. **విరోధాభాసాలంకారః॥** 6

శ్లో॥ చిత్తే నిరుద్ధస్య చిరం మునీనామ్ । బద్ధస్య చాపి స్మృతితన్తుజాలైః ।
నిరర్గళో నిష్క్రమణోత్సవేన । యుక్తో ముకున్దస్య శిశోః ప్రమోదః ॥ 7

చిత్తే ఇతి॥ మునీనాం యోగినాం, చిత్తే మనసి, చిరం నిరుద్ధస్య స్థాపితస్యేత్యర్థః. కారాగృహవదితి భావః. అపి చ కించ, స్మృతితన్తుజాలైః స్మృతిరూపతన్తుసమూహైః, బద్ధస్య సంధానితస్య, నిగళైరివేతి భావః. శిశోర్బాలస్య, ముకుందస్య కృష్ణస్య, నిష్క్రమణోత్సవేన నిష్క్రమణం నిష్క్రాన్తిః సంచార ఇత్యర్థః. తదేవోత్సవః తేన హేతునా, జాత ఇతి శేషః. నిరర్గళః ఉద్వేలః, ప్రమోదస్సంతోషః, యుక్తః యోగ్య ఏవ. యథా కారాగృహస్థాపితస్య నిగళైర్బద్ధస్య చ చోరస్య శిక్షావధ్యనన్తరం కారాగృహాన్నిష్క్రమణే లబ్ధే సతి పరమానన్దో జాయతే తద్వదస్యాపీతి యుక్తమేవేదమితి భావః. అత్ర **స్వభావోక్తిరలంకారః.** సచ స్మృతితన్తురూపకోజ్జీవితః. **ఉపమాలంకారస్తు** ధ్వన్యతే॥ 7

శ్లో॥ మాతా పితా త్వం భవసీతి కస్యాః । ప్రేమ్ణానుయుక్తస్స యశోదయార్భకః ।
తవేతి యత్ప్రాహ న తన్మృషాఽభూ । త్సమీకృతం ప్రాకృతపోతవాచా ॥ 8

మాతేతి॥ హే కృష్ణేతి శేషః. త్వం కస్యాః మాతా భవసి. కస్యః పితా భవసి? ఇత్యేవం ప్రకారేణ, ప్రేమ్ణా హేతునా, యశోదయా కర్త్ర్యా, అర్భకశ్శిశుః, కృష్ణః, అనుయుక్తః పృష్టస్సన్ **ప్రశ్నోనుయోగః పృచ్ఛా** చేత్యమరః. తవ తే, ఇతి తవైవ మాతా పితా చ భవామీత్యర్థః. యద్వచః ప్రాహ ఉవాచ, తద్వచః మృషా అసత్యం, నాభూత్. నను యశోదాయాః పుత్రస్య కథం యశోదాయాః పితృత్వమసత్యం న భవేదత ఆహ సమీకృతమితి. తదితి సంబధ్యతే. తద్వచః ప్రాకృతపోతవాచా ప్రాకృతస్య ప్రకృతిసంసృష్టస్య, పోతస్య బాలస్య, వాచా వాక్యేన, సమీకృతం అసమం, సమంకృతమిత్యర్థః. ప్రకృతిర్మాయా, తస్యా అయం ప్రాకృతః, మాయాప్రతిబింబితం చైతన్యమిత్యర్థః. ఏవం చ పోతస్య ఈశ్వరత్వాత్ ఈశ్వరస్య జగజ్జనకత్వాచ్చ యశోదాయాః పితృత్వమస్య ఈశ్వరపోతస్య సత్యమేవేతి భావః. యద్వా ప్రాకృతపోతవాచా సమీకృతం తద్వచః మృషా నాభూదిత్యేక ఏవాన్వయః. ప్రాకృతస్య ప్రకృతిపరతన్త్రస్య అజ్ఞస్యేతి యావత్. పోతస్య శిశోర్వాచా సమీకృతం సమాధాపితమిత్యర్థః. స్వమాతరమ్ప్రతి తవైవాహం మాతేతి శిశురుక్తిరజ్ఞత్వాత్సంగచ్ఛతే ఇత్యేవం సమాధాపితమితి భావః. ఏవమజ్ఞత్వహేతునా సమాధాపితస్యాపి వాక్యస్య అసత్యత్వాభావస్తు నాయం ప్రాకృతపోతః కిన్త్వప్రాకృత ఏవేతి జగజ్జనకత్వాదప్రాకృతస్య ఈశ్వరస్య ఇద వచనం సత్యమేవేత్యున్నేయః. యశోదాయా అయం ప్రశ్నస్తు ప్రేమకృతః నతు మౌగ్ధ్యకృత ఇతి ప్రథమశ్లోకే ఏవ ప్రతిపాదితమ్॥ 8

శ్లో॥ స్తంభం సమాలంబ్య గృహాంతరస్థ । మాదావుదస్థాత్స హరిః కిశోరః ।
ప్రహ్లాదవృద్ధిః ప్రలయోఽపి కిన్ను । పితుర్న తస్యాస్తు విలోకనేన ॥ 9

స్తంభమితి॥ సః పూర్వోక్తః, కిశోరశ్శిశుః, హరిః కృష్ణః, ఆదౌ ప్రథమతః, గృహాన్తరస్థం గృహ-మధ్యగతం, స్తంభం గృహాధారదారువిశేషం, సమాలంబ్య సమ్యగవష్టభ్య, ఉదస్థాత్ ఉత్థితోఽభవత్. **ఉత్పూర్వకాత్ ష్ఠాగతినివృత్తావితి ధాతో ర్లుఙి గాతిస్థేతి సిచో లుక్. ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీత్యూర్ధ్వకర్మణి పరస్మైపదమేవ.** తస్య బాలకృష్ణస్య, విలోకనేన దర్శనేన, పితుః నన్దస్య, ప్రహ్లాదవృద్ధిః సంతోషాతి-శయః, ప్రలయోఽపి ప్రలయాఖ్యస్సాత్త్వికభావశ్చ నాస్తు కిమ్? స్యాదేవేత్యర్థః. పుత్రస్య స్తంభాద్యవలంబనేన ఉత్థానశక్త్యుదయే సతి తదుత్థానం వీక్ష్య పితా నన్దత్యేవేతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** సః కిశోరః గౌణవృత్త్యా నవీన ఇత్యర్థః. హరిః సింహః, నాయం ప్రాచీనః సర్వజనవిదితస్సింహః, కిన్తు నవీనః అసాధారణ ఇతి కిశోరో హరిరిత్యనేన నరసింహ ఇతి ఫలితమ్. ఆదౌ పూర్వకాలే, గృహాన్తరస్థమ్ అన్తఃతిష్ఠతీతి అన్తరస్థమ్, గృహస్యాన్తరస్థం గృహాన్తరస్థమ్, అర్థాత్ సభాద్వారగతం స్తంభం సమాలంబ్య ఉత్పత్తిక్షేత్రత్వేన స్వీకృత్య నృసింహాకారేణ వ్యాప్య స్థిత్వేతి వా, ఉదస్థాత్ ఉత్థాయాజగామ అర్థాత్ స్తంభాదిత్యేవ. ఉత్థానపూర్వకస్య గమనస్య ఊర్ధ్వకర్మత్వాదుదోనూర్ధ్వేతి న తఙ్. స్తంభం సమాలంబ్య నిర్భిద్య ఉదస్థాత్ ఉజ్జగామేత్యర్థకథనే తు తఙ్ దుర్వార ఏవ స్యాదితి బోధ్యమ్. తస్య స్తంభాదుత్థితస్య నరసింహస్య విలోకనేన హేతునా ప్రహ్లాదవృద్ధిః ప్రహ్లాదస్య భక్తస్య, వృద్ధిరభ్యుదయః, నాస్తు కిమ్. ఏవం పితుర్హిరణ్యకశిపోః, ప్రళయో నాశశ్చ నాస్తు కిమితి ప్రత్యేకాన్వయః॥ 9

శ్లో॥ పదేపదే సస్ఖలనం స బాల । శ్చచాల యత్తజ్జయతు శ్రియై నః ।
సతీ గతిస్సంస్మరణేన యస్య । ముగ్ధైరవాప్యేతి న చిత్రమల్పమ్ ॥ 10

పదేపదే ఇతి॥ సః బాలః, పదేపదే ప్రతిపదం, **నిత్యవీప్సయోరితి ద్విర్భావః.** సస్ఖలనం సభ్రంశం, యథాతథా చచాల అచలదితి యత్, తత్ నః అస్మాకం, శ్రియై ఐశ్వర్యార్థం, జయతు సర్వోత్కర్షేణ వర్తతాత్. యస్య స్ఖలితగమనస్య, సంస్మరణేన సమ్యక్ మనస్యనుధ్యానేనేత్యర్థః. హేతునా ముగ్ధై-ర్మూఢైః, సతీ శ్రేష్ఠా అస్ఖలితేత్యర్థః గతిర్గమనమవాప్యాప్రాప్తుం యోగ్యేతి విరోధః సతీ, నిస్సంశయా గతిః జ్ఞానం పరమాత్మకవిషయకమిత్యర్థః. అవాప్య భవతీతి పరిహారః. భగవతస్సాకారధ్యానేన మనసి పరిశుద్ధే సతి పరమాత్మసాక్షాత్కారో భవతీతి భావః. ఇతీదం అల్పం చిత్రం న భవతి కిన్తు అత్యధికమేవేత్యర్థః. లోకే హి గజాదిగతివిశేషదర్శనాహితసంస్కారే మనసి స్థితే సతి, అభ్యాసపాటవేన విదగ్ధైస్తత్సజాతీయా గతిరవాప్యతే ఇతీదం సహజమ్. అత్ర తు శ్రీకృష్ణస్ఖలితగతిస్మరణేనైవేత్యేకో విరోధః. ముగ్ధైరవాప్యతే ఇత్యన్యో విరోధః. తద్విజాతీయా సతీ, గతిరవాప్యతే ఇతి తృతీయః. ఏవం బహువిరోధాస్పదత్వాదధికమిదమద్భుతమితి భావః. **విరోధాభాసాలంకారః ॥** 10

శ్లో॥ స మందమందం విచచార చారు । తదా యదా నందపదం తదస్తు ।
ప్రాప్తైర్విపద్భావమపి ప్రకామ । ముచ్చైర్గతిర్యత్కలనేన గమ్యా ॥ 11

స ఇతి॥ సః బాలకృష్ణః, తదా తదానీమ్, మందం మందం ప్రకారే **గుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుబ్లుక్.** అతిమందం యథా తథా, చారు రమ్యం, యథా తథా చ, విచచార సంచచారేతి యత్, తత్ మందసంచరణమ్ ఆనన్దపదం సుఖస్థానమ్, **పదం వ్యవసితత్రాణస్థాన-**

లక్ష్మమాంఘ్రివస్తు క్షితి కోశాత్. అస్తు భవతు. స్మర్తౄణాం తత్సుఖప్రదమితి భావః. తదేవ వివృణోతి. ప్రాప్తైరితి ప్రకామమత్యన్తం విపద్భావం విగతౌ పదౌ యస్య సః విపత్ పంగురిత్యర్థః. తస్య భావః విపద్భావః. తం **పదంఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రియా** మిత్యమరః, ఇతి విరోధః. విపదామాపదాం భావస్తత్తా తమితి పరిహారః. ప్రాప్తైరపి యత్కలనేన యస్య శ్రీకృష్ణసంబంధిమందమందసంచారస్య కలనేన స్మరణేన హేతునా, ఉచ్చైః ఉత్కృష్టా గతిః గమనమితి విరోధః. గతిః స్థానం వైకుంఠాఖ్యమితి పరిహారః. గమ్యా గన్తుం యోగ్యా ప్రాప్యేత్యర్థః భవతి. పంగుభిరుచ్చైర్గమనం ప్రాప్యతే ఇతి ప్రతీతస్య విరోధస్య విపత్పరమ్పరాపరాభూతై ర్వైకుంఠపదం గమ్యతే ఇతి పరిహారాత్ విరోధాభాసః. అనేన చ అఘటిత-ఘటనాపటీయస్త్వమత్వం భగవతో వ్యజ్యతే॥ 11

శ్లో॥ సతీ గతిస్తత్పదమాత్రలభ్యా । యతస్తతోఽసౌ న కథన్ను హంసః ।
అతిస్ఫుటే కృష్ణపదేఽప్యముష్మి । న్న ధార్తరాష్ట్రత్వమిదం తు చిత్రమ్ ॥ 12

సతీతి॥ యతః యస్మాద్ధేతోః, సతీ ఉత్కృష్టా గతిర్మోక్ష ఇత్యర్థః. తత్పదమాత్రలభ్యా తస్య కృష్ణస్య, పదమాత్రేణ చరణమాత్రేణ, చరణధ్యానేనైవేత్యర్థః. లభ్యా లబ్ధుం శక్యా, భక్తైరితి శేషః. తతః తస్మాత్, అసౌ కృష్ణ, హంసః పరమాత్మా, న కథన్ను కథం వా న భవేత్? భవేదేవేత్యర్థః. అసౌ కృష్ణః పరమాత్మా భవితుమర్హతి ధ్యాతృముక్తిప్రదచరణకమలత్వాత్. యథా శ్రీమన్నారాయణః ఇతి ప్రయోగోఽత్రాను-సంధేయః ఇతి వాస్తవార్థః. అత్ర యతో యస్మాత్, సతీ శ్రేష్ఠా గతిర్గమనం, తత్పదమాత్రలభ్యా తదీయచరణేనైవ లభ్యా, తతో హేతోః, అసౌ హంసః పక్షివిశేషః కథన్ను న భవేత్? హంసో న చేత్ ఈదృశగతిసౌందర్యమస్య న ఘటేతేత్యర్థః, ఇతి **వ్యంగ్యార్థః**. అముమేవాశ్రిత్య విరోధమాహ అతిస్ఫుటే ఇతి. కృష్ణపదే నీలచరణే అతిస్ఫుటే సత్యపి స్ఫుటం యథా తథా దృశ్యమానే సత్యపీత్యర్థః. అముష్మిన్ హంసే, ధార్తరాష్ట్రత్వం తన్నామకహంసవిశేషత్వం న నాస్తీతిదన్తు చిత్రమద్భుతమ్, **రాజహంసాస్తు తే చంచుచరణై ర్లోహితై స్సితాః, మలినైర్మల్లికాఖ్యాస్తే ధార్తరాష్ట్రాస్సితేతరై** రిత్యమరః. కృష్ణపదే కృష్ణత్వే పాండవపక్షపాతిత్వే ఇతి యావత్. అతిస్ఫుటే సతి ధార్తరాష్ట్రత్వం ధృతరాష్ట్రసంబంధిత్వం తత్పక్షపాతిత్వ-మిత్యర్థః. అముష్మిన్ శ్రీకృష్ణే, న నాస్తీతి వాస్తవార్థేన తత్పరిహార ఇతి **విరోధాభాసాలంకారః**. అత్రా-ప్రస్తుతార్థప్రతీతిర్ధ్వనిరితి న భ్రమితవ్యమ్. కృష్ణపదేపీత్యపి శబ్దబలాత్ ఇదం తు చిత్రమితి వాక్యార్థబలాచ్చ వాచ్యార్థే కశ్చన విరోధోఽవశ్యం ప్రతీయేత. వ్యంగ్యార్థానాశ్రయణే తు న తత్ప్రతీతిరితి వ్యంగ్యార్థోఽత్ర వాచ్యసిద్ధ్యంగమేవేతి కృత్వా నాసౌ ధ్వనిః. కిన్తు విరోధాభాస ఏవేతి సుష్ఠు. పూర్వార్ధే తు ధ్వనిరేవ స చ ఉత్తరవాక్యేన కవినా స్వయమేవ ప్రకటిత ఇతి **గుణీభూతవ్యంగ్యం** తదితి బోధ్యమ్॥ 12

శ్లో॥ తద్పాదపంకేరుహముద్రితాసు । భూమీషు లక్ష్మ్యా న కథన్నివాసః ।
నవీనమేతత్స్థలపద్మగాపి । సరోజలక్ష్మీమతియాతి సేతి ॥ 13

తత్పాదేతి॥ తస్య కృష్ణస్య, పాదరూపైః పంకేరుహైః కమలైర్ముద్రితాశ్చిహ్నితాః, తాసు తథోక్తాసు, భూమీషు ధరాయాం, అవాంతరవిశేషమాశ్రిత్య బహువచననిర్దేశః, స్థలవిశేషేష్విత్యర్థః. లక్ష్మ్యా శ్శోభాయాః లక్ష్మీదేవ్యాశ్చ, నివాసః స్థితిః, కథం న నాస్తి? అస్త్యేవేత్యర్థః. లక్ష్మ్యాః కమలాలయత్వాత్ భగవత్పాదకమల చిహ్నరూపేష్వపి కమలేషు లక్ష్మ్యా నివాస ఉచిత ఏవేతి భావః. కమలచిహ్నాయుక్తేషు స్థలేషు కమలకృతశోభానివాసశ్చ యుక్త ఏవేతి చ భావః. అథ అయుక్తమాహ. స్థలపద్మగా

భూగతచిహ్నభూతకమలస్థా, సా లక్ష్మీః శోభా, దేవీ చ సరోజలక్ష్మీం, కమలగతాం శోభాం, లక్ష్మీదేవీ-మితి చ, అతియాతి. అతిశేతే, ఇత్యేతత్ నవీనం చిత్రమిత్యర్థః. సరోజాపేక్షయా స్థలకమలస్య నికృష్టత్వాదిదమద్భుతమితి భావః. అన్యత్ర భగవత్పాదకమలాంకగతాయాః సరోజనివాసిన్యాశ్చ లక్ష్మ్యా దేవ్యా ఏకత్వే ఉచితే సతి తామతియాతీతి భేదప్రతిపాదనం చిత్రమితి భావః. అత్ర ధ్వనిరేవ వాచ్యార్థే ప్రతీతస్య విరోధస్య తు స్థలగతాన్యపి ఇమాని పద్మాని న సాధారణాని, కిన్తు విలక్షణాని. భగవత్పాద-సంబంధిత్వాదితి కృత్వా సరోజాపేక్షయా భగవత్పాదకమలచిహ్నస్య అతిశయో యుజ్యతే ఏవేతి పరిహారః॥ 13

శ్లో॥ అక్కాంబ తాతేతి వచాంసి తూర్ణం । శిశుం ప్రసూర్గ్రాహయతి స్మ శౌరిమ్ ॥
కదాచిదేనం న గిరస్స్పృశేయు । రితి శ్రుతిస్సా కథమాబభాషే? ॥ 14

అక్కేతి॥ అక్క అంబ **అంబార్థనద్యోర్హ్రస్వ** ఇతి హ్రస్వః. తాత ఇత్యేవం వచాంసి ప్రసూర్జననీ, శిశుం శౌరిం కృష్ణం, గ్రాహయతి స్మ ఉపదిదేశేత్యర్థః. అక్కేత్యంబేతి మామాహ్వాయ, తాతేతి నన్దమాహ్వాయేతి వాక్యాని గ్రాహయితుం ప్రథమం పదమాత్రం గ్రాహయామాసేతి భావః. ఏనం కృష్ణం, కదాచిదపి గిరః వాక్యాని న స్పృశేయుః న భజేయుః. అయం మూకో భవేదిత్యర్థః. వాచామవిషయ ఇతి చేతి ప్రతీయతే. ఇత్యేవం రీత్యాహ. ప్రసిద్ధా శ్రుతిః **యతో వాచో నివర్తన్తే** ఇతి శ్రుతిరితి భావః. కథమాబభాషే కథమవదత్? శ్రుతేః ప్రమాణత్వేన శ్రుత్యక్తస్యాన్యథాభావో న యుజ్యతే. ప్రకృతే తు జనన్యుపదిష్టాని అక్కాంబేత్యాది వచాంసి భగవతా గృహీతాన్యేవేతి కృత్వా శ్రుత్యుక్తస్య భగవన్నిష్ఠస్య వాగగ్రహణస్య అన్యథా భూతత్వాత్ శ్రుతేరప్యప్రామాణ్యమాపాదితమితి భావః. ఏవం ప్రతీయమానస్య విరోధస్య కదాచిదేనం న గిరస్స్పృశేయురితి వాక్యస్య వాచామవిషయ ఇత్యర్థవర్ణనాత్పరిహారః. ఇతి **విరోధాభాసాలంకారః**. అత్రాలంకారే చ కశ్చన విరోధాభాసాలంకారో ధ్వన్యతే. తథాహి వాగవిషయస్య భగవతః కథం వా వాగ్విషయత్వమితి విరోధస్య వస్తుతో వాగవిషయత్వం భగవతః క్రీడామనుజ-బాలకత్వాద్వాగ్విషయత్వం చేతి పరిహార ఇతి॥ 14

శ్లో॥ యస్మిన్నసంకీర్ణమశేషవర్ణ । నిర్మాణచాతుర్యమనన్యలభ్యమ్ ।
అశిక్షి కృష్ణోఽపి సమస్తవర్ణ । పరిగ్రహే సోఽయమిదం నవీనమ్ ॥ 15

యస్మిన్నితి॥ యస్మిన్ భగవతి కృష్ణే, అనన్యలభ్యం అన్యైర్లబ్ధుమశక్యం, అసంకీర్ణం యథా పూర్వోత్తరా-క్షరయోస్సంసర్గో యథా న భవతి తథేత్యర్థః. అశేషవర్ణనిర్మాణచాతుర్యం సకలకాద్యక్షరలేఖనపాండిత్యం, అస్తీతి గమ్యతే ఇతి ప్రతీయమానో విరోధార్థః. **వాస్తవార్థస్తు** అసంకీర్ణం గుణకర్మవిభాగేన అశేషవర్ణ నిర్మాణచాతుర్యం సమస్తబ్రాహ్మణాదివర్ణసృష్టికౌశలమస్తీతి విరోధపరిహారః. భగవతః కృష్ణస్య పర-మేశ్వరత్వేన సకలజగజ్జనకత్వాదితి భావః. సోఽయం కృష్ణోఽపి సమస్తవర్ణపరిగ్రహే అక్షరాభ్యాసే ఇత్యర్థః. అశిక్షి శిక్షితః, గురుణేతి శేషః. ఇదం నవీనచిత్రమిత్యర్థః. స్వయమేవాక్షరనిర్మాతురక్షరాభ్యాస ఇత్యాశ్చర్యమితి భావః. సర్వజగత్స్రష్టాపి భగవాన్ క్రీడామనుజబాలకీభూయ అక్షరభ్యాసవిషయే శిక్షిత ఇవ నః ప్రతీయతే మాయయా, నతు వస్తుత ఇతి వాస్తవార్థః. అత్రాపి **విరోధాభాసాలంకారః**. అత్ర కృష్ణోఽపి నీలోఽపి సమస్తశ్వేతాదివర్ణపరిగ్రహే విషయే అశిక్షీతి ధ్వన్యతే॥ 15

శ్లో॥ ప్రౌఢానపి గ్రాహయితుం రుణద్ధి । సదక్షరం గాఢమనశ్నతో యః ॥
స దంభడింభః కథమక్షరాప్త్యై । పలాయదక్షో గురుణా నిరోధ్యః ॥ 16

ప్రౌఢానపీతి॥ యః గాఢం చిరమనశ్నతః అభుంజానాన్ ప్రౌఢానపి, సత్ నిర్దుష్టమక్షరం కాదివర్ణం, గ్రాహయితుం స్వీకారయితుం, రుణద్ధి నిర్బధ్నాతి. లోకే వయసా ప్రౌఢాః చిరమనశ్నతో బాలకా- నక్షరగ్రహణాయ నిరుంధన్తి. అత్ర తు తద్వైపరీత్యమితి తాత్పర్యమ్. యః కృష్ణః గాఢమనశ్నతః అనశనరూపం తపః కుర్వాణాన్ ప్రౌఢాన్ అధీతసాంగస్వాధ్యాయాన్, సచ్ఛాఘ్యమ్పరమార్థమితి వా **అక్షరం బ్రహ్మ అక్షరం బ్రహ్మవర్ణయో** రితి రుద్రః. గ్రాహయితుం ప్రాపయితుం, రుణద్ధి విషయేభ్యో నివర్తయతి చేత్యర్థః. **తేషామహం సముద్ధర్తా మృత్యు సంసారసాగరా** దితి గీతావచనాత్ ఇతి వాస్తవార్థః. సః పలాయదక్షః పలాయనసమర్థః, దంభడింభః కపటబాలకః, అక్షరాప్త్యై అక్షరస్వీకారార్థం గురుణా కథం నిరోధ్యః నిర్బంధనీయః? ప్రౌఢాన్ గురూనపి అక్షరాప్త్యర్థం నిర్బధ్నతః కృష్ణస్య గురుకృతో నిర్బంధ ఆశ్చర్యావహ ఇతి భావః. అత్ర పలాయదక్షో డింభః గురుణా స్థూలకాయేన వృద్ధేన వా, కథం నిరోధ్యః న కథమపీతి ధ్వనిః॥ 16

శ్లో॥ అయం గజోఽయం వృషభో మమేతి । స జంతుభిర్దారుమయైరఖేలత్ ।
యత్క్రీడనం ప్రౌఢపదేఽ ప్యుదార । కాష్ఠాశ్రితేనైవ వృషేణ చిత్రమ్ ॥ 17

అయమితి॥ అయమేష గజః లాక్షాదినిర్మితో హస్తీ, మమ మదీయః, తథా అయం వృషభః అనడ్వాన్, మమ ఇత్యేవంరీత్యా సః కృష్ణః, దారుమయైః దారువికారైః, జంతుభిః గజాదిభిస్సమమఖేలత్ - క్రీడతి స్మ బాల్యే అజ్ఞానాత్పుత్రికాభిః క్రీడనముచితమేవేతి భావః. ప్రౌఢపదేఽపి ప్రౌఢత్వేఽపి, ఉదారకాష్ఠాశ్రితేన స్థూలదారుమయేన, వయోగౌరవవశేన స్థూలదారుమయవృషభాపేక్షేతి భావః. అన్యత్ర ఉదారకాష్ఠా అత్యుత్కర్షః, తామాశ్రితేన అత్యుత్కృష్టేనేత్యర్థః. వృషేణ వృషభేణ సహ, అన్యత్ర సుకృతేన సహ, యత్క్రీడనం యస్య కృష్ణస్య క్రీడనం, భవతీతి శేషః. చిత్రం బాల్యే అజ్ఞానాద్దారుమయవృషభక్రీడనం యుజ్యతే ఏవ. ప్రౌఢత్వే తత్క్రీడనమద్భుతమితి భావః. ఉక్తాద్భుతస్య అర్థాన్తరవర్ణేన పరిహార ఇతి **విరోధాభాసాలంకారః**. అత్ర **వృషభేతి జాత్యేకవచనమ**త్యుత్కృష్టైర్వృషభై స్సహ యత్క్రీడనమితి వృషభసప్తకమర్దనం గమ్యతే. తద్ధి చిత్రం తేషాం వృషభాణాం దుర్దాంతత్వాదితి ధ్వనిరేవ. అత్ర అన్యోఽ ప్యర్థః ప్రతీయతే. తథాహి బాల్యాదారభ్య యస్య యత్ర అభిరుచిః తత్ర స ప్రౌఢత్వే పరినిష్ఠాతో భవతీతి సర్వజనవిదితం హీదమ్. ఏవం స్థితే శ్రీకృష్ణః బాల్యే గోవృషభాదిభిః క్రీడితవానితి బాల్యాపగమేఽపి నన్దగోవృషభపరిపాలనేన క్రీడితవానితి అస్మిన్నర్థే తు చిత్రమితి మూలస్థస్య పదస్య **కాక్వా న చిత్రమిత్యర్థః** కల్ప్యః॥ 17

శ్లో॥ యదేష వత్సాన్పరిగృహ్య రేమే । తదస్య యుక్తం ఖలు వత్సలత్వమ్ ।
విచారయంతః కథమన్యథా తు । జనార్దనే వత్సలతాం ప్రతీమః ॥ 18

యదితి॥ యద్యస్మాదేష కృష్ణః, వత్సాన్ గోశిశూన్, పరిగృహ్య పాల్యత్వేన స్వీకృత్య, రేమే క్రీడితవాన్, తత్తస్మాత్, అస్య కృష్ణస్య, వత్సలత్వం వత్సాన్ లాతి ఆదత్తే ఇతి వత్సలః తస్య భావస్తత్త్వం, వత్సపరి- గ్రహీతృత్వమితి యావత్. దయాళుత్వమితి చ గమ్యతే. యుక్తం ఖలు అన్యథా పూర్వోక్తాద్భిన్నప్రకారేణ విచారయన్తః పరిశీలయన్తస్తు, వయమిత్యాక్షిప్యతే. జనార్దనే జనానర్దయతీతి జనార్దనః, **నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః**

తస్మిన్, వత్సలతాం వాత్సల్యం, కథం ప్రతీమః జానీమః? న కేనాపి ప్రకారేణేత్యర్థః. **వత్సలో వత్సరో వత్సీ రత్నగర్భో ధనంజయ** ఇతి జనార్దనే భగవతి వత్సలశబ్దప్రయోగః విష్ణుసహస్రనామసుప్రసిద్ధః. సతు నైవ యుజ్యతే జనానామర్ద **నస్య నృశంసకర్మత్వేన జనార్దనత్వవత్సలత్వయో స్సామానాధికరణస్య దుర్లభ** త్వాదితి కృత్వా తత్ప్రయోగస్య కా గతిరితి విచారయన్తస్సుధియః వత్సాన్ లాతీతి వత్సల ఇతి వ్యుత్పత్త్యా జనార్దనస్య గోపత్వేన వత్సలశబ్దప్రయోగో ఘటతే ఇతి నిరణయన్నితి భావః. అత్ర **నిరుక్తిరలంకారః. నిరుక్తిర్యోగతో నామ్నా మన్యార్థత్వప్రకల్పన** మితి లక్షణాత్. జనార్దనే ఇత్యత్ర తు **పరికరాలంకారః॥** 18

శ్లో॥ కూరం సుధాకల్పమభుఙ్క్త కృచ్ఛ్రం । సోఽయం ప్రతిగ్రాసముపాసనాభిః ।
నిర్బధ్నతామేవ హి మౌగ్ధ్యమాసీ । దజస్రతృప్తం తమహో న తస్య ॥ 19

కూరమితి॥ సోఽయం కృష్ణః సుధాకల్పమమృతతుల్య**మీషదసమాప్తే కల్పప్.** కూరమన్నం కూరమాహార ఇత్యన్నపర్యాయేష్వజయ్యః. ప్రతిగ్రాసం ప్రతికబళం, ఉపాసనాభిః ప్రార్థనాభిః, కృచ్ఛ్రం కష్టేన, అభుఙ్క్త బుభుజే. బాలాః ఖలు క్రీడాలోలుపతయా ఆహారమనిచ్ఛన్తః **యవాగూం పిబ సిఖా తే వర్ధిష్యతే** ఇత్యాది ప్రరోచనావాక్యైః పిత్రాదిభిర్వంచితాః సన్తః కృచ్ఛ్రేణాన్నమశ్నన్తీతి స్వభావసిద్ధస్యైవ వర్ణనా **త్స్వభావోక్తిరలంకారః**. సుధాకల్పమిత్యనేన ఆహారే నీరసత్వమనుసంధాయ నేదమనశనం కిన్తు క్రీడాదిభి స్తృప్తత్వాదేవేతి బాల్యాదేవేతి వా ధ్వన్యతే. నను కిమేవమస్య మూర్ఖత్వమితి శంకాయామాహ, నిర్బధ్నతామితి. అజస్రతృప్తం నిత్యతృప్తం, చోరితదుగ్ధపానాదినా సంతృప్తమితి భావః. అవాప్తసమస్తకామ-మితి ధ్వన్యతే. తం బాలకృష్ణం, నిర్బధ్నతాం నిరుంధతామేవ, మౌగ్ధ్యం మూఢత్వమాసీత్. తస్య నిర్బధ్యమానస్య కృష్ణస్య, తు న మౌగ్ధ్యమాసీదిత్యర్థః. లోకే ఇష్టసాధనతాజ్ఞానశూన్యస్య అభుంజానస్య బాలస్య మౌఢ్యం నిర్బధ్నతాన్తు ప్రౌఢిః. అత్ర తు తద్వైపరీత్యమితి అహో చిత్రమిదమితి భావః॥ 19

శ్లో॥ యదర్థితో భోక్తుమసౌ సవిత్ర్యా । ముహుస్తదుద్వేలవిలాసమాత్రమ్ ।
భక్తానురక్తః కథమన్యథా తు । స భక్తవైరస్యభరం బిభర్తు ॥ 20

యదితి॥ అసౌ కృష్ణః, సవిత్ర్యా జనన్యా, భోక్తుం భోజనార్థమిత్యర్థః. ముహుః పునఃపునః, అర్థితః ప్రార్థితః ఇతి యత్ తత్ ప్రార్థ్యమానత్వమ్, ఉద్వేలవిలాసమాత్రమ్ అతిశయలీలైవేత్యర్థః. న త్వన్నవైరస్యాదితి భావః. అమమేవ భావార్థం వివృణోతి ఉత్తరార్ధేన. అన్యథా విలాసమాత్రత్వానంగీకారే తు భక్తానురక్తః భక్తే అన్నే అనురక్తః అభిలాషీ, భక్తేష్వాశ్రితేషు, అనురక్తః కృపాళురితి చ గమ్యతే. సః భక్తవైరస్యభరం భక్తే భక్తేషు చ వైరస్యభరం విరసత్వాతిశయం, కథం కేన ప్రకారేణ, బిభర్తు భజతు, న కథమపీతి భావః. అత్ర పూర్వార్ధోక్తవిలాసమాత్రత్వస్య ఉత్తరార్ధేన సమర్థనా**త్కావ్యలింగమ్**. తచ్చ భక్తశబ్దగతశ్లేషోత్థాపితమితి బోధ్యమ్. భక్తేష్వనురక్తస్య కృష్ణస్య భక్తప్రార్థనాంగీకార ఉచిత ఏవేతి కృత్వా స్వాశ్రితయశోదాకృతస్వభోజనప్రార్థనానంగీకారో యద్యప్యనుచితః తథాపి మయీయమనురక్తా వా నవా. తత్రాపి దృఢానురక్తా వా నవేతి తవాశయం పరిశీలయితుం శ్రీకృష్ణస్యాయం విలాస ఏవ, నతు భక్తేషు నైర్ఘృణ్యేవ వైరస్యాదితి ధ్వనిః ॥ 20

శ్లో॥ ఉచ్చైర్వ్యధీయన్త పయాంసి తస్య । పయోముషః ప్రేక్ష్య తు వామనత్వమ్ ।
అపాహరత్తాని తథాపి కేన । తస్యావగమ్యం నిఖిలోన్నతత్వమ్? ॥ 21

ఉచ్చైరితి॥ పయోముషః క్షీరచోరస్య, తస్య కృష్ణస్య, వామనత్వం హ్రస్వత్వం, ప్రేక్ష్య దృష్ట్వా, హ్రస్వోఽయమితి విచార్యేత్యర్థః. పయాంసి క్షీరాణి, ఉచ్చైః ఉపరి, న్యధీయన్త నిహితాని, జనన్యాదిభిరితి శేషః. తథాపి తాని ఉచ్చస్థాని పయాంసి అపాహరత్ హృతవాన్ స ఇతి శేషః. తస్య కృష్ణస్య, సంబంధి నిఖిలోన్నతత్వం సర్వాధికత్వం, కేన పురుషేణ, అవగమ్యం జ్ఞేయమ్? న కేనాపీత్యర్థః. హ్రస్వత్వేన దృశ్యమానత్వాదయం హ్రస్వ ఏవేతి సర్వే జానన్తి పీఠద్వారనిషణ్ణబాలకగళారూఢత్వేన సర్వేభ్యోఽపి దీర్ఘ ఏవ భవిష్యతీత్యేతద్విధిత్సితం కే జానీయురితి భావః. అత్రాయం **వ్యంగ్యార్థః**. పయోముష స్తస్యేత్యభేదేన నిర్దేశః. **నిదర్శనాలంకారార్థః**. మేఘతుల్యస్య విష్ణోరిత్యర్థః. నచ మేఘే పయోముట్ఛబ్ద-ప్రయోగో దుర్లభ ఇతి వాచ్యమ్. సముద్రగతాని పయాంసి మేఘోఽపహరతీతి హేతునా పయోము-ట్ఛబ్దస్య తత్ర యౌగికత్వాద్వామనత్వం వామనావతారత్వం ప్రేక్ష్య ఊహిత్వా, భగవాన్ వామనావతారే త్రివిక్రమో భూత్వా బ్రహ్మాండమాక్రమిష్యతీతి యోగదృష్ట్యా మత్వేత్యర్థః. పయాంసి బ్రహ్మాండావరకాని జలాని ఉచ్చైరుపరి, న్యధీయన్త బ్రహ్మణేతి శేషః. బ్రహ్మాండస్యోర్ధ్వకర్పరాదుపరి జలానాం వర్తమానత్వా-దిదముక్తమ్. తథాపి తాని పయాంసి అపాహరత్. పాదప్రసారణేన బ్రహ్మాండోర్ధ్వకర్పరం భిత్వా జలాన్యధఃప్రసారయామాసేతి భావః. అత ఏవాస్య గంగాజనకత్వప్రసిద్ధిః. తస్య త్రివిక్రమస్య నిఖిలోన్నతత్వం కేనావగమ్యమ్? న కేనాపి. బ్రహ్మాపి ఏతావత్పర్యన్తం విష్ణుర్వ్యాప్తుం శక్నోతీతి, యమవధిం నిర్మమే తస్యాపి భగ్నత్వాత్ బ్రహ్మసృష్టజన్తుషు కో వా తన్మహిమానమున్నయేదితి భావః॥ 21

శ్లో॥ లబ్ధాం స్వమాతురపి చౌర్యవశాదవాప్తా-
మాస్వాద్య దుగ్ధలహరీమనవాప్తతృప్తిమ్ ।
సంస్మృత్య బాలవనమాలినమాశ్రితోఽసౌ
దుగ్ధాంబుధిం కుత ఇతి వ్యయితాఽద్య శంకా ॥ 22

లబ్ధామితి॥ స్వమాతుర్యశోదాయాస్సకాశాల్లబ్ధామ్ప్రాప్తాం, తయా దత్తామిత్యర్థః. చౌర్యవశాత్ స్తేయకర్మబలాదవాప్తాం ప్రాప్తాం చ, దుగ్ధలహరీం క్షీరప్రవాహమాస్వాద్య పీత్వాపి, అనవాప్తతృప్తిం అప్రాప్తాలంబుద్ధిం బాలవనమాలినం బాలకృష్ణమ్, సంస్మృత్య సమ్యక్స్మృత్వా, ఏతత్స్మరణహేతునే-త్యర్థః. అసౌ కృష్ణః, దుగ్ధాంబుధిం క్షీరసముద్రం, కుతః కస్మాద్ధేతోరాశ్రితః **భూతే క్తః**, పురేతి శేషః. ఇతి శంకా సందేహః, అస్మాకమితి శేషః. అద్య వ్యయితా నష్టా, నిరవధికదుగ్ధపిపాసాసత్త్వాన్నిరన్తర-దుగ్ధాబ్ధిశాయీతి నిశ్చినుమ ఇతి భావః. అత్ర సంస్మృత్య శంకా వ్యయితేతి శంకాయాస్సంస్మరణా-ధికరణత్వాసంభవేఽపి వయం సంస్మృత్య శంకామపాకుర్మ ఇత్యర్థాశ్రయణాత్కథంచి**ల్ల్యప** ఉపపత్తి-ర్బోధ్యా॥ 22

శ్లో॥ భూత్వా స్వయం విధురపి ప్రకటం రిరంసుః
యేనాసకృద్విధుమసౌ జననీం యయాచే ।
దుష్ప్రాపతామతిరపి స్వపదాశ్రితేఽస్మిన్
తేనైవ మౌగ్ధ్యమిదమస్తు ముదాం నిదానమ్ ॥ 23

భూత్వేతి॥ అసౌ కృష్ణః, స్వయం విధు ర్విష్ణుశ్చన్ద్రశ్చ, **విధుర్విష్ణౌ చన్ద్రమసీ** త్యమరః. భూత్వా భవన్నపీత్యర్థః. ప్రకటం యథాతథా రిరంసుః రన్తుమిచ్ఛుస్సన్, యేన మౌగ్ధ్యేన హేతునా, జననీం

యశోదాం, విధుం చన్ద్రం, అసకృత్ ముహుర్ముహుః, యయాచే యాచితవాన్, **దుహ్యాచ్పచ్ఛేతి యాచతిర్ద్వికర్మకః**. చన్ద్రస్సులభో, దుర్లభో వేత్యంశమవిచార్య కేవలమౌగ్ధ్యేన బాలాశ్చన్ద్రం వాంఛన్తీతి ప్రసిద్ధిః. తథైవాయం కృష్ణోఽపీతి భావః. అత్ర స్వయం విధుస్సన్నపి విధుం యయాచే ఇతి విరోధస్య విధుర్విష్ణురిత్యర్థవర్ణనేన పరిహారా **ద్విరోధాభాసః**. తేన చ ఇతరబాలాపేక్షయా కృష్ణస్య అతిమౌగ్ధ్యం వ్యజ్యతే. స్వభిన్నం విధుం తే వాంఛన్తి అయన్తు స్వమేవ విధుమజానన్వాంఛతీతి భేదాత్. తేన మౌగ్ధ్యేనైవ స్వపదాశ్రితే స్వస్య విష్ణోః, పదం స్వపదం విష్ణుపదమాకాశ ఇతి యావత్. తదాశ్రితే తత్ర వర్తమాన ఇత్యర్థః. స్వచరణసేవకే ఇతి చ గమ్యతే. అస్మిన్ విధౌ దుష్ప్రాపతామతిరపి దుర్లభ ఇతి బుద్ధిరపి ఆసీదితి శేషః. అర్థాత్తస్యైవ స్వచరణసేవకే దౌర్లభ్యబుద్ధిరితి విరోధః. వ్యోమగతే దౌర్లభ్యబుద్ధిరుచితైవేతి పరిహారః. ఇదం శ్రీకృష్ణసంబంధి మౌగ్ధ్యమజ్ఞానం, ముదాం సంతోషాణాం, నిదానం హేతురస్తు. నస్సంతోషప్రదం భవత్విత్యర్థః. అత్రాయం **వ్యంగ్యార్థః**. అసౌ పరమాత్మా, స్వయం విధుర్విష్ణుస్సర్వవ్యాపీ ఇత్యర్థః. భూత్వాపి బ్రహ్మాపీత్యర్థః, యేన లీలావశేన హేతునా ప్రకటం రిరంసుస్సన్ జననీం ప్రకృతిం, విధుం చన్ద్రముపలక్షణమిదం సకలదేవాదిచతుర్విధజన్తుజాలస్య యయాచే ప్రకృతికార్యత్వాచ్చన్ద్రాదీనాం తదర్థం ప్రకృతిప్రార్థనమితి భావః. **మేనే సన్తమివాత్మానం సుప్తశక్తిరసుప్తదృక్ యదృచ్ఛయైవోపగతా- మభ్యపద్యత లీలయా** ఇతి భాగవతాత్, **బహుస్యాం ప్రజాయే** యేతి శ్రుతేశ్చ. పరమాత్మా బ్రహ్మాదిభిః క్రీడనకైరివ లీలయా చిక్రీడిషుః ప్రకృతిం ప్రపేదే ఇతి పరమార్థః. ఏవం లీలయా ప్రకృతివశాత్ప్రపఞ్చా- కారేణ ప్రతీయమానేపి స్వపదాశ్రితే స్వస్వరూపే స్థితవతి, అస్మిన్ పరమాత్మని వస్తుతస్తస్యావికృతత్వా- దితి భావః. తేనైవ లీలావశేన దుష్ప్రాపతామతిరప్యస్మాకం జాతా భగవల్లీలయా మోహితా వయం భగవదంశత్వేన భగవదభిన్నా వయమితి స్వస్వరూపమజానానాః సన్తః భగవన్తం దుర్లభం మన్యామహే ఇత్యర్థః. ఇదమస్మదీయం మౌగ్ధ్యం ముదాం భగవత్సంతోషాణాం నిదానమస్తు. స్వస్వరూపం విదిత్వా యది సర్వే వయం తూష్ణీమాసామహే, తర్హి భగవతః ప్రపఞ్చక్రీడైవ లుప్యేత. తతశ్చ తస్య మహానపరి- తోషస్స్యాత్ చిక్రీడిషయైవ భగవతః ప్రకృతిస్వీకారాత్. తస్మాత్ యది వయమజ్ఞత్వేన దేహాదిష్వాత్మత్వ- భ్రాన్త్యా బహుభావశబళితాః ప్రపఞ్చాన్తః, పతితాః పుత్రాద్యుత్పాదనద్వారా ప్రపఞ్చం విస్తారయామ- స్తర్హి భగవాన్ సంతుష్యతీతి భావః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. విధుర్విష్ణుః స్వయం ప్రకటం రిరంసుర్భూత్వా ఆత్మరతిం త్యక్త్వా స్త్రీరతిం వాంఛన్నిత్యర్థః. యేన లీలావశేన జననీం లక్ష్మీం **జననీ జానకీ సాక్షాజ్జనకో రఘునన్దన** ఇత్యుక్తత్వాత్త్రిలోకజననీ లక్ష్మీరిత్యర్థః. విధుం చన్ద్రం, విషయనిగరణేన ముఖం యయాచే. యాచ్ఞాప్రకారస్తు "**ఈషద్దర్శయ వక్త్రచన్ద్రమధునేకా తావతా తే క్షతి**" రిత్యాదిర్మదీయే రుక్మిణీపరిణయే ద్రష్టవ్యః. నను స్వోరుగతలక్ష్మీముఖచంద్రో బలాదపి చుంబ్యతాం కిం పునర్యాచ్ఞయేత్యత ఆహ దుష్ప్రాపేతి. స్వపదాశ్రితేపి నిజోరుస్థానగతేపి, అస్మిన్ముఖచంద్రే, తేనైవ దుష్ప్రాపతామతిరాసీదితి కరావరోధావతిముదే బలాత్కారేణ, సులభేపి లీలయా దుర్లభత్వమేవేతి భావః. బలాత్కారే తు రతివైరస్యం బోధ్యమ్. ఇదం మౌగ్ధ్యం లక్ష్మ్యాః ముగ్ధాత్వం నః ముదాం నిదానమస్తు. లక్ష్మ్యా అపి సురతేచ్ఛా వర్తతే ఏవ, కిన్తు ముగ్ధాత్వాల్లజ్జయా సా తిరోభూతేతి భావః. ఇతి ప్రథమదినసంభోగః ప్రతీయతే॥23

శ్లో॥ యదవ్యక్తైర్వర్ణైర్మధురమధురం వ్యాహరదసా-
వహేతుం హాసం వా వ్యతనుత దరస్మేరవదనమ్ ।

నిరుద్ధో యత్రేమ్ణాప్యసరదరమానర్తితకరో
న తస్మై కో నామ స్పృహయతు విలాసాయ జగతి ॥ **24**

యదితి॥ అసౌ బాలకృష్ణః, అవ్యక్తైః అస్పష్టైః, వర్ణైః కాదిభిరక్షరైః, మధురమధురమతిమధురం, యథా తథా వ్యాహరదువాచేతి యత్, తథా దరస్మేరవదనం దరస్మేరః మందస్మితం, తద్యుక్తం వదనం ముఖం, యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా. మందస్మితవదనస్సన్నిత్యర్థః. అహేతుం నిష్కారణం హాసం ప్రకాశస్మితం, వ్యతనుత విస్తారయామాసేతి యత్ చ, ప్రేమ్ణా స్నేహేన నిరుద్ధోఽపి నివారితోఽపి, మాత్రేతి శేషః. అరమీషదానర్తితకరః ప్రచాలితహస్తస్సన్, అసరత్ చచాలేతి యత్, తస్మై విలాసాయ లీలాజాలార్థమిత్యర్థః. జగతి లోకే కో నామ పురుషః న స్పృహయతు స్పృహాం న కరోతు. సర్వోఽపి స్పృహయత్యేవేత్యర్థః. **స్వభావోక్తిరలంకారః॥** 24

శ్లో॥ **పయః పీత్వా చౌర్యాదమృతమనిగూఢం వితరతః**
నలం కించిన్నీత్వా నిఖిలఫలజాలాని దదతః ।
ముషిత్వేషద్విత్తం స్వపదమపి తేభ్యో వితరతః
కథం భూయస్తస్యావినయమపి న క్షామ్యతు జనః ॥ **25**

పయ ఇతి॥ చౌర్యాత్ చౌర్యేణేత్యర్థః. పయః క్షీరం, పీత్వా అనిగూఢం ప్రకాశం యథా తథా, అమృతం సుధాం, మోక్షం చ, వితరతః దదతః, కించిత్ఫలం చూతాదికం, నీత్వా గృహీత్వా స్వీకృత్యే-త్యర్థః. నిఖిలఫలజాలాని సర్వవిధఫలసమూహాని, సర్వపురుషార్థానితి చ, దదతః ప్రయచ్ఛతః, ఈషద్విత్తం స్వల్పధనం, ముషిత్వా చోరయిత్వా, అపహృత్యేతి చ, **యస్యానుగ్రహమిచ్ఛామి తస్య విత్తం హరామ్యహ** మితి, గీతావచనాత్. తేభ్యః **సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ** స్వపదం స్వస్థానమపి వైకుణ్ఠమపీతి చ, వితరతః దదతః, తస్య కృష్ణస్య, అవినయం దౌర్జన్యమపి జనః లోకః, కథం భూయః, కథం పునః కథం వేత్యర్థః. న క్షామ్యతు న సహతామ్ అపి తు సహేతైవేత్యర్థః. అవినయాదపి స్వస్యాధికఫలలాభాదితి భావః. అత్ర **పరివృత్తాలంకారః. పరివృత్తిర్వినిమయో న్యూనాభ్యధికయోర్మిథ** ఇతి లక్షణాత్. అత్ర **పత్రం పుష్పం ఫలం తోయం యో మే భక్త్యా ప్రయచ్ఛ** తీతి భగవద్వచనానుసారేణ భక్త్యా యద్యపి పయః ఫలాదీని భగవతే కృష్ణాయ గోపా న సమర్పయామాసుః. తథాపి చౌర్యేణాపి గోపేభ్యస్సకాశాత్పయః ఫలాదికం గృహీత్వా భగవాన్ తేభ్యో ముక్తిం దదాతీతి భగవతః పరమకారుణికత్వం వ్యజ్యతే. కించ యథా కశ్చిచ్చోరః స్వచౌర్యే బహిర్గతే సతి స్వచోరితధనాదధికం తేభ్యో దత్వా స్వశిక్షామపాకరోతి. ఏవం కృష్ణోఽపీతి. అహో అస్య చోరస్య యుక్తిరితి వ్యజ్యతే॥ 25

శ్లో॥ **పయః స్వాదం స్వాదం త్వరితమతిదూరం ప్రసరతః**
పునర్మాతుర్ముగ్ధైరనునయనజల్పైరుపయతః ।
ఘృతక్షీరద్రప్సాకలితవపుషస్తస్య హసత-
స్సుఖం లీలాజాలైః కియదివ సవిత్రీ న భజతామ్ ॥ **26**

పయ ఇతి॥ పయః క్షీరం, స్వాదం స్వాదం ఆస్వాద్యాస్వాద్యేత్యర్థః. **ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్.** త్వరితం శీఘ్రమేవ, అతిదూరం యథా తథా ప్రసరతః ప్రయాతస్య, పునః భూయః, మాతుర్యశోదాయా-స్సంబంధిభిః ముగ్ధైః రమ్యైః, అనునయనజల్పైః అనునయవాక్యైర్హేతుభిః, ఉపయతః సమీపం ప్రాప్తస్య,

ఘృతక్షీరయోః ద్రప్సైః బిందుభిః ఆకలితం వ్యాప్తం, వపుర్దేహో, యస్య తస్య తథోక్తస్య, **విప్రుట్ స్త్రీ పృషతో బిందుస్తోకో ద్రప్స** ఇతి వైజయన్తీ. హసతః స్మయమానస్య, తస్య కృష్ణస్య, సంబంధిభిః లీలాజాలైర్విలాససమూహైః, కియదివ సుఖమానన్దం, సవిత్రీ జననీ, న భజతామ్ న ప్రాప్నోతు, పరమానన్దం భజత్యేవేత్యర్థః॥ 26

శ్లో॥ అకాలుష్యం జజ్ఞే తదవయవధూళీవ్యతికరా -
దభూత్పంకాపాయస్తదురుపదపంకచ్ఛురణతః ।
అభూన్నిర్లేపత్వం తదవిరళలాలాప్లుతతయా
యశోదాయాః కస్మాదితి ఖలు న విద్మః కథమపి ॥ 27

అకాలుష్యమితి॥ యశోదాయాః తదవయవధూళీవ్యతికరాత్ శ్రీకృష్ణశరీరపరాగసంపర్కాద్ధేతోః, అకాలుష్యం మాలిన్యాభావ ఇతి విరోధః మనఃక్షోభరాహిత్యమితి పరిహారః. జజ్ఞే జాతమ్. తథా యశోదాయాః తదురుపదపంకచ్ఛురణతః తస్య కృష్ణస్య, ఉరుర్మహాన్ యః పదపంకః చరణలగ్న-కర్దమః, తస్య ఛురణతః లేపనాద్ధేతోః, పంకాపాయః కర్దమవియోగః, పాపరాహిత్యం చ, **పంకోఽ స్త్రీకర్దమైనసో** రితి వైజయన్తీ. అభూత్. తథా యశోదాయాః తదవిరళలాలాప్లుతతయా తస్య కృష్ణస్య, అవిరళయా సాంద్రయా, లాలయా వక్త్రసృతజలేనేత్యర్థః, **సృణికా స్యందినీ లాలే** త్యమరః. ఆప్లుతతయా వ్యాప్తత్వేన హేతునా, నిర్లేపత్వం ద్రవీభూతవస్తుసంసర్గాభావః, పుణ్యపాపసంబంధరాహిత్యం చ, **తద్విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూ** యేతి శ్రుతేః. అభూత్ భగవత్సంబంధేన ఆదౌ మనః క్షోభాభావః తతస్తద్ధేతుభూతపాపక్షయః తతః పుణ్యస్యాపి త్యాగ ఇతి భావః. కస్మాదితి కుత ఏవమితి కథమపి కృచ్ఛ్రేణాపి, న విద్మః ఖలు న జానీమ ఏవ, విరుద్ధవిషయత్వాదిత్యేకత్ర అవాఙ్మానసగోచరమహిమత్వా-త్కృష్ణస్యేత్యన్యత్ర చేతి భావః. యద్వా, తదవయవధూళీవ్యతికరాద్యశోదాయా అకాలుష్యం కస్మాజ్జజ్ఞే ఇత్యేవం తత్తద్వాక్యే ఏవ కస్మాదితి పదమన్వేతవ్యమ్. ఇతీదం ను వయం కథమపి న విద్మ ఇత్యన్వయః. విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి రూపో **విషమాలంకారః**. స చ శ్లేషోజ్జీవితః॥ 27

శ్లో॥ అనశ్రురుదితైరసావసమయే పయఃప్రార్థనైః
కరాంబరవికర్షణైర్భువి సరోషముల్లుంఠనైః ।
అసాన్త్వవచనగ్రహైరకృతవిప్రియం యత్తదా
తపోనిచయసంచితం తదహితం జనన్యాః కుతః? ॥ 28

అనుశ్రురుదితైరితి॥ అసౌ కృష్ణః, అనశ్రురుదితైః అశ్రుహీనరోదనైః, మిథ్యాభూతైః రోదనైరితి భావః. వస్తుతో రోదనే తు నేత్రాభ్యామశ్రుస్రవణస్య ఔచిత్యాత్. అసమయే అకాలే, మధ్యాహ్నాదావి-త్యర్థః. పయఃప్రార్థనైః క్షీరాభ్యర్థనాదిభిః, కరాంబరవికర్షణైః కరాభ్యామంబరస్య వస్త్రస్య, విశేషేణ గ్రహణైః, భువి భూమౌ, సరోషం రోషయుక్తం యథా తథా, ఉల్లుంఠనైః ఉద్భ్రమణైః, అసాన్త్వవచన-గ్రహైః సామవాక్యానామశ్రవణైశ్చ, ఏతైః కృత్యైః జనన్యాః యశోదాయాః, యద్విప్రియమప్రియ-మకృతచకార, తపోనిచయసంచితం సుకృతపరిపాకలబ్ధం, తత్ బాలకృష్ణకర్తృకవస్త్రాకర్షణాదికం విప్రియం, జనన్యా మాతుః, కుతః కథమహితమప్రియం భవేత్? న కథమపీత్యర్థః. కేశాకర్షణనఖదన్త-వ్రణాదికం ప్రియకర్తృకం యథా కామిన్యాః ప్రియం తద్వత్పుత్రకర్తృకమంబరాకర్షణాదికం మాతురపి ప్రియమేవేతి భావః॥ 28

**శ్లో॥ మాతర్దేహి పయశ్శిశో! కిమధునా వర్తేత దుగ్ధం కదా
తర్హ్యాయాతు పితృప్రసూః, కిమధునా తాతప్రసూర్జీవతి? ।
నో సాయం, కిమిదం తమఃప్రకటతా, సా గర్భగేహే స్ఫుటే
త్యాలాపోఽస్తు యశోదికాతనయయోర్నశ్శ్రేయసే భూయసే ॥ 29**

మాతరితి॥ హే మాతః! జనని! పయః క్షీరం, దేహి దిశ. హే శిశో! కృష్ణ! అధునా అపరాహ్ణే ఇత్యర్థః. దుగ్ధం పయః, వర్తేత కిమ్. న వర్తతే ఏవేత్యర్థః. కదా తర్హి తర్హి కదా దాస్యసీతి శిశోః ప్రశ్నః. పితృప్రసూః సాయంకాలః, **సాయం సంధ్యా పితృప్రసూ** రిత్యమరః. పితుర్నందస్య ప్రసూర్మాతా పితామహీతి చ. ఆయాతు ఆగచ్ఛతు ఇతి మాతురుత్తరమ్. తాతప్రసూః పితామహీ, అధునా జీవతి కిమ్. ప్రాణితి కిమ్ ఇతి శిశోః ప్రశ్నః. నో న తథా. సాయం సాయంకాల ఇతి పితృప్రసూరితి పదస్యార్థ ఇతి మాతురుత్తరమ్. ఇదమేతత్కిమ్? కోఽయం వర్తమానకాల ఇత్యర్థః. ఇతి శిశువాక్యమ్. తమః ప్రకటతా తమసః ప్రాకట్యం యత్రాస్తి స సాయంకాలః, అయన్తు అపరాహ్ణకాల ఏవ, నతు సాయమితి యశోదాయాః ఉత్తరమ్. సా తమఃప్రకటతా గర్భగేహే గృహాన్తర్వర్తి గృహే, స్ఫుటా సూర్యకాన్తి-ప్రసారణాభావేన గర్భగృహే తమసస్సత్త్వాత్తత్ర సాయం వర్తతే ఏవేతి కృత్వా మమ పయో దేహీతి శిశోరాశయః. ఇతి ఏవంరూపః యశోదికాతనయయోః యశోదాసుతయోః సంబంధీ ఆలాపః అన్యోన్య-భాషణమ్, నః అస్మాకం, భూయసే అమితాయ శ్రేయసే మోక్షాయేత్యర్థః. అస్తు భవతు. **ప్రశ్నోత్తరికా-లంకారః. అన్యోన్యభాషణం య త్స్యాత్సా ప్రశ్నోత్తరికా మతేతి** లక్షణాత్॥ 29

**శ్లో॥ గాయంతీ వివిధాః కథా మురరిపోః పూర్వావతారాశ్రితా-
డోలాచాలనమాదధే యదుదయన్మోదా యశోదా శిశోః ।
శ్రుత్వైతత్సుఖపారవశ్యమభజద్యద్వ్యాస తంద్రీచ్ఛలా-
దాకల్పం వితనోతు నస్తదుభయం కల్యాణపారంపరీమ్ ॥ 30**

గాయన్తీతి॥ ఉదయన్మోదా ఉద్భూతసంతోషా, యశోదా మురరిపోర్విష్ణోస్సంబంధినీః పూర్వావతారా-శ్రితాః ప్రాచీనమత్స్యాద్యవతారాశ్రయాః, వివిధాః బహువిధాః, కథాః గాథాః, గాయన్తీ కీర్తయన్తీ సతీ, శిశోః కృష్ణస్య, డోలాచలనం ప్రేంఖాసంచారణమాదధే చకారేతి యత్, ఏతద్యశోదాగీతం శ్రుత్వా సః కృష్ణః తంద్రీఛలాత్ నిద్రావ్యాజాత్, **అపహ్నవాలంకారః**. సుఖపారవశ్యమానన్దపరవశత్వమభజత్ప్రాపేతి యత్, తదుభయం తద్ద్వయం నః ఆకల్పం ప్రళయపర్యన్తం, కల్యాణపారంపరీం శుభసమూహం వితనోతు విస్తారయతు. అత్ర పూర్వార్ధే **స్వభావోక్తిః** ఉత్తరార్ధే **తు అపహ్నవసంసృష్టా స్వభావోక్తిః**॥30

ఇతి త్రింశత్ శ్లోక్యా కృష్ణబాలలీలా వర్ణయిత్వా అథ కథాం ప్రస్తోతుమారభతే॥

గ॥ ఏవమతిదుర్లలితమపి కమనీయచరిత్రం ప్రతారితవల్లవయువతీజనమనవరతనవనీతచౌర్య-పర్యుత్సుకమేనమర్భకం నియన్తుమపారయంతీ గోపసీమంతినీసంహతిస్సంభూయ తదీయ-మవినయం మాత్రే న్యవేదయత్॥ 31

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా, అతిదుర్లలితం అతిదుర్విదగ్ధమపి, కమనీయచరిత్రం మనోజ్ఞచరితం, ప్రతారితవల్లవయువతీజనం వంచితగోపీనివహం, గోపికా వంచయిత్వా తద్దుగ్ధనవనీతాదికం చౌర్యేణా-పహృతవన్తమితి భావః. ఇమమేవ వివృణోతి అనవరతేతి అనవరతమవిరతం, యథా తథా నవనీతస్య

దుగ్ధస్థిరాంశస్య, చౌర్యే స్తేయకర్మణి, పర్యుత్సుకం సముల్లాసం, తథోక్తమేనమర్భకం బాలకృష్ణం, నియన్తుం శిక్షితుమపారయన్తీ అశక్తా, ప్రభుపుత్రత్వాదజేయత్వాచ్చేతి భావః. గోపసీమంతినీసంహతిః గోపికా-నివహః, సంభూయ మిళిత్వా, తదీయం కృష్ణసంబంధి, అవినయం దౌర్జన్యం, మాత్రే యశోదాయై, న్యవేదయత్ నివేదయామాస. సర్వా అప్యేకగ్రీవం కృష్ణకృతనవనీతాపహరణాదిదుష్టచేష్టాః విజ్ఞాపయా-మాసురితి భావః॥ 31

గ॥ సాపి సమనంతరమతిమాత్రపుత్త్రవాత్సల్యాత్తత్సమర్పితమశేషమపి తదుపాలంభభాషితమనా-కర్ణితకేన పరిభూయ తనయనియమనమనురహసమభినినాయ. తతః॥ 32

సాపీతి॥ సాపి యశోదా చ, సమనన్తరం తతః, అతిమాత్రపుత్త్రవాత్సల్యాదత్యన్తపుత్త్రస్నేహే-నేత్యర్థః. తత్సమర్పితం గోపీప్రతిపాదితం, అశేషం సర్వమపి, తుదుపాలంభభాషితం శ్రీకృష్ణవిషయ-నిన్దావచనం, అనాకర్ణితకేన అశ్రవణనటనేనపరిభూయ తిరస్కృత్య, అశ్రుణ్వానేవ నటిత్వేతి భావః. అనురహసమేకాన్తే, తనయనియమనం పుత్రశిక్షాం, అభినినాయ అభినయతి స్మ. శిక్షామభినయన్తీవ బభూవ. నతు వస్తుతశ్శిక్షాం చకార వాత్సల్యాదితి భావః. తత ఇతి. శిక్షాభినయానన్తరమిత్యర్థః॥32

శ్లో॥ ఆలోకైశ్చకితైస్సగద్గదరవైర్దీనైస్సుధాసోదరై-
రాలాపైరపరాధమార్జనపరైర్బాష్పోద్భవైర్దాంభికైః ।
భీతిం నాటయతస్సమీక్ష్య వదనం మాయావినశ్శ్రీపతేః
ప్రేమార్ద్రార్ద్రమనా మనాగపి న సా వైరస్యమస్యాతనోత్ ॥ 33

ఆలోకైరితి॥ చకితైర్భీతభీతైరాలోకైర్దృష్టిభిః, దీనైః సకరుణైః, అత ఏవ సగద్గదరవైః గద్గదధ్వని-సహితైః, తథాపి సుధాసోదరైః అమృతదాయాదైః, తద్వన్మధురైరిత్యర్థః. అపరాధమార్జనపరైః స్వకృతస్యాపరాధస్య అప్రియస్య మార్జనే నివారణే, పరై ర్వ్యగ్రైః, తదేకప్రయోజనైరిత్యర్థః. ఆలాపై-ర్భాషణైః, దాంభికైః కృత్రిమైర్బాష్పోద్భవైః అశ్రూద్గమైశ్చ, భీతిం భయం, నాటయతః అభినయతః, నతు వస్తుతో భీతిరద్వితీయత్వాదితి భావః. మాయావినః మాయాశాలినః, **అస్మాయేతి వినిః.** అస్య శ్రీపతేః కృష్ణస్య, వదనం ముఖం, సమీక్ష్య ప్రేమార్ద్రార్ద్రమనాః ప్రేమ్ణా స్నేహేన, ఆర్ద్రార్ద్రమత్యన్తశీతలం **వీప్సాయాం ద్విర్భావః.** మనశ్చిత్తం, యస్యాస్సా తథోక్తా, సా యశోదా, మనాగీషదపి, వైరస్యం విరసత్వం, అన్తఃకరణస్య కోపేన అన్యథాభూతత్వమితి భావః. నాతనోత్ న విస్తారయామాస న దధారేత్యర్థః॥33

శ్లో॥ పాయం పాయం రుచిమపి తనోర్లూనబాలేందులీలాం
శ్రావం శ్రావం గిరమపి సుధాసారసారాముదారామ్ ।
చుంబం చుంబం ముఖమపి తనూజన్మనస్సానురాగం
శ్లేషం శ్లేషం తనుమపి న సా సౌహితీమాలలంబే ॥ 34

పాయం పాయమితి॥ లూనబాలేన్దులీలాం లూనస్య ఛిన్నస్య, బాలేందోస్తాత్కాలికసంపూర్ణచన్ద్రస్య, లీలేవ లీలా యస్యాస్తామితి నిదర్శనా వజ్రాదికం హి టంకాదినా ఛిన్నం సన్మధ్యే దేశే విశేషేణ శోభతే ఇతి ప్రసిద్ధిః. ఏవముదయపర్వతారూఢమరుణం చంద్రబింబం యది కేనాప్యుపాయేన ఛిన్నం స్యాత్తర్హి తదుదరం శ్రీకృష్ణదేహశోభయోపమాయేతేతి **సంభావితోపమా** గమ్యతే. యద్యపి శ్రీకృష్ణతనుర్నీలైవ తథాపి తచ్ఛోభా న నీలేతి బోధ్యమ్. తనూజన్మనస్తనయస్య, తనోః శరీరస్య, రుచిం శోభాం, పాయం

పాయం పీత్వా పీత్వాపి, దృష్ట్వా దృష్ట్వా ఇత్యర్థః. సుధాసారసారాం సుధాసారస్య అమృతసారస్యేవ సారః స్థిరాంశః, మాధుర్యమితి యావత్. యస్యాస్తాం, అత ఏవ ఉదారాం మహతీం, తనూజన్మనః గిరం శ్రావం శ్రావం శ్రుత్వా శ్రుత్వా చ, తథా తనూజన్మనః ముఖమపి సానురాగం యథాతథా ఇదం పదం పూర్వత్రాపి యోజ్యమ్. ప్రేమసహితం యథా తథేత్యర్థః. చుంబం చుంబం చుంబిత్వా చుంబిత్వా, తథా తనూజన్మనః తనుమపి శ్లేషం శ్లేషం ఆలింగ్యాలింగ్య, సా యశోదా, సౌహితీం తృప్తిం, అలంభావమితి యావత్. నాలలంబే న ప్రాప॥ 34

గ॥ అథ కదాచన వ్రజనివాసినస్సబ్రహ్మచారిణస్సకలబాలకాస్సంభూయ యదునందనశ్చఖాద మృదమితి యశోదాయై న్యవేదయన్॥ 35

అథేతి॥ అథ గోపికావిజ్ఞాపనానన్తరమ్, కదాచన కస్మింశ్చిత్కాలే, వ్రజనివాసినః ఘోషస్థాః, సబ్రహ్మచారిణస్సవయస్యాః, అర్థాత్కృష్ణస్యేతి బోధ్యమ్. సకలబాలకాః సర్వే బాలాః సంభూయ మిళిత్వా, యదునందనః కృష్ణః, మృదం మృత్తికాం, **చఖాద** జఘాస, ఇతి యశోదాయై న్యవేదయన్ నివేదయామాసుః॥ 35

గ॥ సాపి తదుదితనిశమనాదనునియమనకామనయా సరయమాహూయ తనయమయి భో! దుర్లలిత! కిమిదమనార్యమాచరసీతి సరోషముపాలభత॥ 36

సాపీతి॥ సాపి యశోదా చ, తదుదితనిశమనాత్ తేషాం బాలగోపాలానాముదితస్య వాక్యస్య, నిశమనాచ్ఛ్రవణాత్ అనునియమనకామనయా తత్క్షణశిక్షేచ్ఛయా, సరయం ససంభ్రమం, యథా తథా తనయం బాలమాహూయ ఆకారయిత్వా, అయీతి ప్రేమ్ణా సంబుద్ధిః. భో! దుర్లలిత! భో! దుర్వినీత! కిం కిమర్థమిదం గోపాలోక్తమనార్యం మృద్భక్షణరూపమకార్యమాచరసి కరోషి. యద్వా, ఇదమనార్యమాచరసి కిమిత్యన్వయః. ఇత్యేవం సరోషం రోషేణసహితం, యథా తథా ఉపాలభత తర్జయామాస॥ 36

గ॥ *సోఽపి సప్రశ్రయ మయి జనని! న విశ్వసిహి విశ్వమపి తదీయమాలాపకలాపమవధారయ జనమిమముపగతాసూయ* మిత్యభిధాయ వ్యాదాయ చ వదనమదర్శయత్॥ 37

సోఽపీతి॥ సోఽపి కృష్ణశ్చ, సప్రశ్రయం సవినయం, యథా తథా అయి జనని! హే మాతః! విశ్వం కృత్స్నం చ, తదీయం గోపాలసంబంధి, ఆలాపకలాపం భాషణసముదాయం, న విశ్వసిహి న తత్ర విశ్వాసం కుర్విత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ. ఇమం జనం గోపాలబాలబృందముపగతాసూయం మయి సంజాతమత్సరమవధారయ జానీహి. మయి మాత్సర్యేణోక్తవంతః, న తు పునస్సత్యమిదమితి భావః. ఇత్యేవం, అభిధాయ ఉక్త్వా, తథాపి సందిహానాయాః యశోదాయా విశ్వాసోత్పాదనార్థం వదనం ముఖం చ, వ్యాదాయ విస్తారయిత్వా, అదర్శయత్ దర్శయామాస. మద్వదనే మృల్లగ్నా వా నవా త్వమేవ పరిశీలయేతి బాలస్యాశయః॥ 37

గ॥ యశోదా పరివదనమనాలోకితచరమశేషమపి చరాచరమవలోక్య విస్మయమానమానసా పరమపురుష ఏవాయమితి తత్క్షణమభిదధానా పునరపి మోహగహనమగాహత॥ 38

యశోదేతి॥ యశోదా చ పరివదనం వదనే, అర్థాత్ కృష్ణస్య అనాలోకితచరం, **భూతపూర్వే చరట్.**

పూర్వం యదా కదాప్యదృష్టమిత్యర్థః. అశేషం సర్వం, చ చరాచరం జగత్ అవలోక్య దృష్ట్వా, విస్మయమానమానసా సాశ్చర్యహృదయా, అయం కృష్ణః పరమపురుష ఏవ పురుషోత్తమ ఏవ, ఏవకారాన్న ప్రాకృతబాల ఇత్యర్థః. ఇత్యేవం తత్క్షణం తదా, అభిదధానా వదన్తీ సతీ, పునరపి భూయశ్చ, మోహగహనం అజ్ఞానరూపం కాననమవజగాహే వివేశ. భగవన్మాయయా ముమోహేత్యర్థః॥ 38

గ॥ అథ కదాచన విశంకటదధిఘటవిఘటనసంజాతరోషయా యశోదయా సముద్వేజితస్సపది యదునందనస్సరయమతిదూరమపాసరత్॥ 39

అథేతి॥ అథ తతః, కదాచన విశంకటస్య విశాలస్య, దధిఘటస్య దధిభాణ్డస్య, విఘటనేన స్ఫుటనేన, సంజాతః రోషః యస్యాస్తయా తథోక్తయా యశోదయా, సముద్వేజితః ఉద్వేగం గమితః, తర్జిత ఇతి యావత్. యదునన్దనః కృష్ణః, సపది తత్క్షణమేవ, సరయం సవేగం, యథా తథా అతిదూరం బహుదూరమపాసరత్ అపససార, అపాద్రవదిత్యర్థః॥ 39

గ॥ తదను తమనుధావమానయా చిత్రచక్రచంక్రమణచతురం అతిరుచిరమర్భకమేన-మవలంబితుమపారయంత్యా పరిశ్రమః పరమనుబభూవే. స్థానే హి తత్ ॥ 40

తదన్వితి॥ తదను శ్రీకృష్ణాపసరణానన్తరమ్, తం కృష్ణమనుధావమానయా అనుసృత్య ధావన్త్యా, **అనుపూర్వకధావ్ గతిశుద్ధ్యోరితి ధాతోః స్వరితేత్త్వేన ఉభయపదిత్వాదాత్మనేపదమ్. శానచ్ కేవలగత్యర్థ-స్యాపి ధావతేః ప్రకరణాదత్ర శీఘ్రగత్యర్థకత్వమ్. రత్నావళీకారైస్తు స్వగృతాదితి ధాతోః తాచ్ఛీల్యే చానశ్ ఇత్యుక్తమ్. తచ్చిన్త్యమ్. పాఘ్రేతి సర్తేర్విహితో ధౌ ఇత్యయమాదేశః ఇత్సంజ్ఞకశకారాదౌ ప్రత్యయే పరత ఏవ భవతి. న త్విత్సంజ్ఞక శకారాన్తే, తథాత్వే పశ్య పిపిభావ్యాదేశాపత్తేః. తస్మాత్ చానశి ఇత్సంజ్ఞకశకారాదిత్వాభావాన్నాస్మిన్ పరతస్సర్తేః ధౌ ఇత్యాదేశస్స్యాత్, యేన ధావమానేతి రూపం సిద్ధ్యేత్ ఇతి.** చిత్రమద్భుతం, యచ్చక్రచంక్రమణం చక్రాకారభ్రమణం, తత్ర చతురం పణ్డితం, అతిరుచిర-మతిమనోజ్ఞమేనమర్భకం బాలకృష్ణమవలంబితుం గృహీతుం, అపారయన్త్యా అశక్నువానయం యశోద-యేతి ప్రకరణాల్లభ్యతే. పరం కేవలం, పరిశ్రమః ఆయాసః, అనుబభూవే అనుభూతః, న తు కృష్ణ ఇతి భావః. **స్థానేహీతి॥** తత్ శ్రీకృష్ణాగ్రహణం, స్థానే హి యుక్తమిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి॥ 40

శ్లో॥ జంఘాలతాయాముపమానభూతం । మనోఽపి యన్న ప్రభవేద్గృహీతుమ్ ।
కథన్ను గృహ్ణాతు తమేనమేషా । సదానదంతావళిమందయానా ॥ 41

జంఘాలతాయామితి॥ జంఘాలతాయాం వేగవత్తాయాముపమానభూతం వాయ్వాదిభ్యోఽత్యధిక-మిత్యర్థః. ఉపమానం స్యాదధికగుణం చంద్రాదీత్యుక్తత్వాదుపమానస్యాధిక్యముపమేయస్య న్యూనత్వం చ సహజమితి. మనోఽపి చిత్తమపి యం భగవన్తం కృష్ణం, గృహీతుం ధర్తుం, ప్రాప్తుమిత్యర్థః. న ప్రభవే న శక్తమ్, **యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేతి** శ్రుతిరితి భావః. మనసోఽపి వేగవత్త్వేన మనోఽయం న భజేదితి వ్యజ్యతే. తమేనం మనసోఽప్యతిదూరం కృష్ణం సదానదన్తావళి-మందయానా మదగజవన్మందగమనే**త్యుపమా,** తయా అతిగతిమాంద్యం వ్యజ్యతే. ఏషా జననీ కథం ను కథం వా, గృహ్ణాతు భజతు, న కథమపీత్యర్థః. మనసోఽపి వేగవాన్, బాలోఽపి కృష్ణః, గజవన్మందగామిన్యా తరుణ్యాపి యశోదయా న గ్రాహ్య ఏవేతి నాత్ర విస్మయః కార్య ఇతి భావః॥41

గ॥ తతః॥ తత ఇతి॥ శ్రీకృష్ణం గృహీతుం స్వస్య అశక్తావిత్యర్థః॥ 42

శ్లో॥ మత్వా వినా యోగమలభ్యమేనం । సమౌనమాలంబ్య గతిం నిగూఢామ్ ।
కరేణ జగ్రాహ కథంచిదేషా । తతో విముక్తౌ క ఇవ ప్రయత్నః ॥ 43

మత్వేతి॥ ఏషా యశోదా, యోగం వంచనారూపముపాయం, వినా **పృథగ్వినేతి తృతీయాయా వైకల్పికత్వాత్పక్షే ద్వితీయా.** ఏనం కృష్ణమలభ్యమగ్రాహ్యం, మత్వా ఆలోచ్య, సమౌనం నిశ్శబ్దం, యథాతథా నిగూఢాం అప్రకటాం, గతిం గమనమాలంబ్య గృహీత్వా, పశ్చాద్భాగాన్నిశ్శబ్దమాగత్యే-త్యర్థః. కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ, కరేణ హస్తేన, జగ్రాహ బబన్ధ. తతః కరగ్రహణానన్తరం, విముక్తౌ మోచనే విషయే ప్రయత్నః అర్థాత్ శ్రీకృష్ణకృతః కరాదిచాలనరూపః యత్నః, క ఇవ నిష్ఫల ఇత్యర్థః. బాలత్వా-న్మోచయితుమాత్మానమశక్తోఽభూ దిత్యర్థః. అత్రాయం **వ్యంగ్యార్థః.** ఏషా ముముక్షుః యోగం ధ్యానం, వినా ఏనమాత్మానం కృష్ణమలభ్యం దుర్లభం మత్వా **శ్రోతవ్యో మంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య** ఇతి నిదిధ్యాసస్య తురీయప్రయత్నత్వాదితి భావః. సమౌనం లోకవార్తాకథనం హిత్వేత్యర్థః. ఆలంబ్య యోగమధాయే-త్యర్థః. నిగూఢాం రహస్యభూతాం, గతిం జ్ఞానమాత్మస్వరూపమిత్యర్థః. **ప్రత్యగ్ధామా స్వయం జ్యోతి** రితి ఆత్మనో జ్ఞానస్వరూపత్వప్రతిపాదనాత్. కరేణ జగ్రాహ సాక్షాదకరోదిత్యర్థః. తతః విముక్తౌ ముక్తివిషయే, ప్రయత్నః క ఇవ ప్రయత్నాంతరేణ కిమిత్యర్థః. ఇతి అత్ర సమౌనం గతిమాలంబ్య కరేణ జగ్రాహేత్యనేన దమయన్తీ హంసమివేత్యు**పమాలంకారో**ఽపి ధ్వన్యతే॥ 43

గ॥ ఆదాయ చ తమేనములూఖలసీమని నిబద్ధుమారభత॥ 44

ఆదాయేతి॥ ఆదాయ కరేణ గృహీత్వా, తమేనం కృష్ణములూఖలసీమని ఉదూఖలప్రదేశే, **ఉదూఖలములూఖల** మిత్యమరః. నిబద్ధుం నితరాం బద్ధుమారభత ఉపచక్రామ॥ 44

శ్లో॥ పర్యాప్తభావం బహవోఽపి తస్య । బంధే గుణా నైవ యయుస్తదానీమ్ ।
తత్కర్మణా విస్మితయా తయాథ । బద్ధో గుణాతీతతనుః కథంచిత్ ॥ 45

పర్యాప్తేతి॥ తదానీం తదా, తస్య కృష్ణస్య, బంధే బంధనే, బహవోఽపి అమితా అపి, గుణాస్త-న్తవః. పర్యాప్తభావమలంభావం, సాకల్యమిత్యర్థః. న యయుః న ప్రాపురేవ, అపర్యాప్తా బభూవు-రిత్యర్థః. తత్కర్మణా తేన కర్మణా, విస్మితతయా ఆశ్చర్యం గమితయా, అహో ఏకస్య బాలకృష్ణస్య బంధే బహవోఽపి దీర్ఘతమా రజ్జవోఽపర్యాప్తా ఇతి విస్మయమానమానసయేత్యర్థః. అథ తయా యశోదయా, గుణాతీతతనుః రజ్జు ప్రమాణాధికశరీరః కృష్ణః, కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ, బద్ధః భావికార్యసిద్ధ్యర్థం స్వేనైవ బంధోఽంగీకృతః, నతు మాత్రా బలాద్బద్ధ ఇతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** తస్య పరమాత్మనః బంధే బహవోఽపి గుణాస్సత్త్వాదయః యద్యపి గుణత్రయమేవ. తథాపి తన్మిశ్రణే అన్యతరన్యూనాధిక్యాభ్యాం బహవస్సంభవన్తి విశేషా ఇతి బోధ్యమ్. పర్యాప్తభావం సామర్థ్యం న యయురేవ స్వాధీనమాయత్వా-దీశ్వరస్యేతి భావః. తత్కర్మణా విస్మితయా తయా మాయయా అహో సర్వజీవమోహిన్యాపి మయా నాయం పరమాత్మా మోహం గమిత ఇత్యాశ్చర్యహృదయయా ప్రకృత్యా గుణాతీతతనుః నిర్గుణస్వరూపః పరమాత్మా కథంచిద్బద్ధః. భూభారహరణార్థం స్వేనైవ లీలయా మాయాగుణసంబంధస్స్వీకృతః. నతు మాయాపారతన్త్ర్యాదితి భావః॥ 45

గ॥ తదను యదుపతిరపి పురా విషమశరసంగతవిగతసిచయయువతీశతపరివృతావ-

ప్రావృతకళేబరౌ తత్క్షణమేవ తదవలోకనకుపితనారదవిశ్రాణితశాపవ్యాపారాదుపాత్తార్జున-మహీరుహభావౌ మణిగ్రీవనలకూబరాభిధేయౌ నరవాహననందనౌ మందిరపరిసరవర్తినా-వనుజిఘృక్షురులూఖలమపి సమాకృష్య తత్సవిధముపససర్ప॥ 46

తదన్వితి॥ తదను ఉలూఖలబంధానన్తరమ్, పురా పూర్వకాలే, విషమశరసంగతే మన్మథసంబంధే సురతే ఇత్యర్థః. విగతసిచయేన గతవస్త్రేణ, **పటోఽస్త్రీ సిచయ** ఇతి వైజయన్తీ. యువతీశతేన తరుణీబృందేన, పరివృతౌ పరీతౌ, అప్రాకృతకళేబరౌ దివ్యశరీరౌ, తత్క్షణమేవ తద్దైవ, తదవలోకనేన విగతసిచయయువతీశత పరివృతయో ర్దర్శనేన హేతునా, కుపితేన రుష్టేన, అహో మామవలోక్యాపి మత్తతయేమౌ యథా పురం వర్తేతే ఇతి సరోషేణేత్యర్థః. విశ్రాణితాద్దత్తాచ్ఛాపవ్యాపారాత్ మత్తతాయాః పరమకాష్ఠా స్థావరతాం యతిశాపాద్ధేతోరిత్యర్థః. ఉపాత్తః స్వీకృతః, అర్జునమహీరుహయోః కకుభ-తర్వోః, **నదీసర్జో వీరతరురింద్రద్రుః కకుభోఽర్జున** ఇత్యమరః. భావః స్వరూపః యాభ్యాం తౌ తథోక్తౌ, మందిరపరిసరవర్తినౌ గృహప్రాన్తస్థితౌ, మణిగ్రీవనలకూబరావిత్యభిధేయౌ నామనీ యయోస్తౌ తథోక్తౌ నరవాహననన్దనౌ కుబేరతనయౌ, అనుజిఘృక్షుః అనుగ్రహీతుమిచ్ఛుః. యదుపతిరపి కృష్ణశ్చ, ఉలూఖల-మపి ఉలూఖలం చ, సమాకృష్య నీత్వా, తత్సవిధమర్జునతరుసమీపముపససర్ప శీఘ్రం జగామ॥46

శ్లో॥ సాచీభూతములూఖలం విధివశాదాకృష్య శైలోపమం
తస్మిన్ సత్వరమంతరా తరుయుగం సాటోపమాధావతి ।
తత్సంరంభసమీరితౌ నిపతితౌ క్షోణీరుహౌ తత్క్షణా-
త్తేనాభూన్నిబిడీకృతం పటపటధ్వానేన రోదోంతరమ్ ॥ 47

సాచీభూతమితి॥ శైలోపమం పర్వతతుల్యం, సాచీబూతం తిర్యగ్భూతములూఖలం విధివశాత్ విధేః దైవస్య స్వస్య, వశాద్బలాత్. ఆకృష్య నీత్వా, తరుయుగమన్తరా తరుద్వయస్య మధ్యే, **అన్తరాన్తరేణేతి ద్వితీయా**. సాటోపం ససంరంభం యథా తథా తస్మిన్ కృష్ణే, ఆధావతి శీఘ్రం గచ్ఛతి సతి, క్షోణీరుహౌ అర్జునవృక్షౌ తత్సంరంభసమీరితౌ, శ్రీకృష్ణధావనవేగపరికంపితౌ, అత ఏవ తత్క్షణాత్ నిపతితౌ భువి పతితౌ, బభూవతురితి శేషః. తేన తరుయుగళపతనజన్యేన పటపటధ్వానేన పటత్పటదితి ధ్వనినా, రోదోఽన్తరం బ్రహ్మాండమధ్యభాగః, రోదసోర్ద్యావాపృథివ్యోరన్తరం రోదోఽన్తరమితి సమాసః. **ద్యావా భూమీ తు రోదసి** ఇత్యమరః. నిబిడీకృతం వ్యాప్తమభూత్ బభూవ॥ 47

శ్లో॥ బంధో యదుతనూజస్య । మునిశాపవిపన్నయోః ।
అభవద్బంధమోక్షాయ । యక్షరాజతనూజయోః ॥ 48

బంధ ఇతి॥ యదుతనూజస్య కృష్ణస్య, బన్ధః ఉలూఖలబన్ధనం, మునిశాపవిపన్నయోః నారదశాపా-ద్విపత్తిం ప్రాప్తయోః, యక్షరాజతనూజయోర్నలకూబరమణికూబరాఖ్యకుబేరపుత్రయోః బంధమోక్షాయ సంసారపాశాన్ముక్తయే, నిఃశ్రేయసార్థమితి యావత్. అభవత్. శ్రీకృష్ణస్పర్శేన తౌ ముక్తౌ బభూవతురితి భావః. అత్ర బంధో మోక్షాయాభవదిత్యేకో విరోధః. యదుతనూజబంధః యక్షరాజతనూజమోక్షాయా-భవదిత్యన్యః. ఉలూఖలబంధం వ్యాజీకృత్య భగవాన్ తయోర్నిశ్శ్రేయసమదాదితి తయోః పరిహారః. **విషమాలంకారః. విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిరితి** తల్లక్షణాత్. బంధాత్కారణాత్ ముక్తేః కార్యస్యోదయో హి విరుద్ధ ఇత్యలమ్॥ 48

శ్లో॥ తౌ తతః కృపయా శౌరేః । ప్రకృతిం సమతీత్య తామ్ ।
ఉపగమ్య నిజం రూప । మాశ్రితౌ గతిముత్తరామ్ ॥ 49

తావితి॥ తతః భువి, నిపాతానన్తరం, తౌ యక్షరాజసుతౌ, శౌరేః కృష్ణస్య, కృపయా కరుణయా, తాం ప్రకృతిం, స్వభావమర్జునవృక్షత్వమితి యావత్. సమతీత్య త్యక్త్వా, నిజం స్వీయం, రూపం యక్షత్వముపగమ్య ఉత్తరాం ఉత్తరదిగభిముఖీం, లాక్షణికోఽయం ప్రయోగః. గతిం గమనమాశ్రితౌ ప్రాప్తౌ. ఉత్తరదిగాభిముఖ్యేన యయుతురిత్యర్థః. నను బంధమోక్షాయాభవదితి పూర్వముక్తిం ప్రతిపాద్య కథమధునా యక్షత్వరూపం బంధమేవ యయుతురిత్యుక్తమితి చేన్నైష దోషః. స్థావరత్వత్యాగపూర్వక-యక్షశరీరప్రాప్త్యనన్తరం తద్దేహావసానే తయోర్ముక్తేర్భావ్యమానత్వేన భవిష్యద్గతిమాలోచ్య తథోక్తమితి. యద్వా బంధమోక్షాయేత్యస్య బంధస్య స్థావరత్వరూపస్య, మోక్షాయ త్యాగాయేత్యర్థో వాచ్యః. **అత్రేదం వ్యంగ్యమ్.** తౌ శౌరేః కృపయా భగవత్సంకల్పేనేత్యర్థః. తాం ప్రకృతిం మాయాం, సమతీత్య తీర్త్వా, నిజరూపం స్వస్వరూపముపగమ్య ప్రాప్య, మాయయా స్వస్మిన్నారోపితదేహాదితాదాత్మ్యకృత-దుందుభిత్వాదిజీవవేషమపహాయ సచ్చిదానన్దోఽహమిత్యాత్మస్వరూపయాథాత్మ్యసాక్షాత్కారశాలినౌ భూత్వేతి భావః. ఉత్తరాం శ్రేష్ఠాం, గతిం మోక్షం, దేహావసానే ఇతి భావః. ఆశ్రితౌ ప్రాప్తౌ ఇతి॥49

గ॥ అథ నందగోపపురోగమాః ప్రావృషేణ్యపయోవాహనివహనిర్ఘోషపారంపరీ సబ్రహ్మచారిణ-మాకస్మికమనోకహపతనసంభూతపటపటారవమాకర్ణ్య కిమిదముపస్థితమతిభయానకమితి విస్మయపరీతమతయస్త్వరితమాపత్య శతధారవిదారితమివ ధారధరశిఖరయుగళమాలింగిత-మహీతలమర్జునమహీరుహయుగళమంతరా తరుయుగళముద్ఘూర్ణమానములూఖలనిబద్ధ-మకుతోభయమర్భకమపి నిజమవలోక్య సకలమిదమేతదర్భకకృతమితి పరిసరవిసరదర్భక-భారత్యామసంభూతవిస్రంభావిముచ్య చ పృథుకముత్పాతశీతపరీతం పదమిదమనివాసయోగ్య-మితి సంమంత్ర్య మంత్రిభిస్సద్య ఏవ శృంగవాద్యనినదమాపాద్య గోధనమపి పురోధాయ కుంభినీరంభాయితాభిరాభీరభీరుభిస్సమమశేషమపి పరిచ్ఛదమారోప్య శకటమతివిస్మయనీయ-కామనీయకమన్వర్థాభిధానగోవర్ధనధారాధరవర్తనమనోరమం కైలాసమివ నీలకంఠనిలయం వైకుంఠమివ హరినికేతనం చతురాననమివ సకలాగమసేవధిం యామునపులినలోభనీయం బృందావనోద్దేశమవిశన్॥ 50

అథేతి॥ అథ యక్షతనూజనిర్గమనానన్తరమ్, నన్దగోపః పురోగమః పురస్సరః ముఖ్య ఇతి యావత్. యేషాన్తే తథోక్తాః నన్దాదిగోపా ఇత్యర్థః. ప్రావృషిభవః ప్రావృషేణ్యః. **ప్రావృష ఏణ్య ఇత్యేణ్యః.** వార్షిక ఇత్యర్థః. స చాసౌ పయోవాహనివహః మేఘసమూహః, తస్య నిర్ఘోషపారంపర్యాః గర్జితసంతానస్య సబ్రహ్మచారిణం సవయస్యం, తత్తుల్యమిత్యర్థః. ఆకస్మికమకస్మాదుద్భూతం అనోకహయోః వృక్షయోః పతనాత్పాతాత్సంభూతం జాతం, పటపటారవం పటపటేతి ధ్వనిమ్, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, కిం కిమర్థమతి-భయానకమతిభయంకరమిదముపస్థితం ప్రాప్తమితి యద్వా అతిభయానకముపస్థితమిదం కిమిత్య-న్వయః. ఇత్యేవం విస్మయపరీతమతయః ఆశ్చర్యరసనిర్మగ్నస్వాన్తాస్సన్తః, త్వరితం శీఘ్రమాపత్య యత్ర దిశి శబ్దశ్శ్రుతః తత్ర గత్వేత్యర్థః. శతధారవిదారితం వజ్రాయుధనిర్భిన్నం, ధరాధరశిఖరయుగళమివ పర్వతశిఖరద్వంద్వమివ, ఆలింగితమహీతలం భూతలపతితమిత్యర్థః. అర్జునమహీరుహయుగళం

కకుభవృక్షద్వయం, శతధారవిదారితం ధరాధరశిఖరయుగళం యథా ఆలింగితమహీతలం భవతి తద్వదులూఖలనిర్భిన్నం తరుయుగళమాలింగితమహీతలమి**త్యుపమాలంకారః**. అత్ర ఆలింగితేత్యనేన యథా కేనాపి హేతునా నిర్భిన్నాంగః పుత్రః జననీమాలింగ్య వర్తతే తద్వత్ భూజావపి భువమాలింగ్యేతి ధ్వనిః. తథాఽన్తరా తరుయుగళవృక్షద్వయమధ్యే ఉద్ఘూర్ణమానం ఉచ్చైః పరిభ్రమణశీలం, ఉలూఖల-నిబద్ధం ఉలూఖలే బద్ధం, అకుతోభయం కుతశ్చిద్భయరహితం, నిజం స్వీయమర్భకమపి బాలం చ, అవలోక్య దృష్ట్వా, ఇదం సకలం వృక్షపాతనరూపమేతత్సర్వం, కృత్యం, ఏతదర్భకకృతం ఏతద్బాల-నిర్వర్తితం భవతీత్యేవంరూపాయాం పరిసరవిసరతాం ప్రాన్తచారిణాం, అర్భకానాం బాలానాం, భారత్యాం వచి, అసంభూతవిస్రంభాః అజాతవిశ్వాసాస్సన్తః, బాలః క్వ అర్జునమహీరుహపాతనం క్వ ఇతి విషమబుద్ధయో భూత్వేతి భావః. పృథుకం బాలం, విముచ్య మోచయిత్వా చ, ఉలూఖలబంధాదితి శేషః. ఉత్పాతశతపరీతమరిష్టసంతతిసంబద్ధమిదం, పదం స్థానం, అనివాసయోగ్యం నివాసస్యా-యోగ్యమిత్యేవం మంత్రిభిస్సహ సంమంత్ర్య ఆలోచ్య, సద్యః తత్క్షణే ఏవ, శృంగవాద్యనినదం శృంగాణాం తదితరభేర్యాదివాద్యానాం చ, నినదం ధ్వనిం, ఆపాద్య ప్రవర్తయిత్వా, మంగళార్థమితి భావః. గోధనమపి గోరూపం ద్రవ్యమపి, గోపానాం గావ ఏవ హి ధనమ్. పురోధాయ అగ్రేకృత్వా, కుంభినీరంభాయితాభిః భూగతరంభా ఇవాచరితాభిః, భువి రంభా ఇవ ఆచరన్తీభిరితి వా. యథా స్వర్గో రంభయా భూష్యతే ఏవం భూరాభిర్భూష్యతే ఇతి భావః. ఆభీరభీరుభిః గోపాంగనాభిస్సమం సహ అశేషం సర్వమపి, పరిచ్ఛదం వస్త్రభూషణాదివస్తుజాతం, శకటమారోప్య గోపాంగనానాం వస్త్రాది వస్తూని చ శకటేషు స్థాపయిత్వేత్యర్థః. అతివిస్మయనీయం అత్యాశ్చర్యకరం, కామనీయకం సౌందర్యం యస్య తత్. అన్వర్థం సార్థకం, అభిధానం గోవర్ధన ఇతి నామ యస్య తస్య, గాః వర్ధయతీతి గోవర్ధన ఇతి యోగరూఢనామవత ఇత్యర్థః. గోవర్ధనధారాధరస్య గోవర్ధనపర్వతస్య, వర్తనేన స్థిత్యా, మనోరమం మనోజ్ఞం, పర్వతే తృణాదిబాహుళ్యాద్గవాం పర్వతప్రదేశో నివాసయోగ్య ఇతీదం విశేషణముక్తమ్. కైలాసమివ నీలకంఠనిలయం హంసనివాసమన్యత్ర శివనివాసం చ, శ్లిష్టసాధర్మ్యేయ**ముపమా**. ఏవముత్తరత్రాపి. వైకుంఠమివ హరినికేతనం సింహనిలయం, విష్ణునివాసం చ, ఏవముపమాద్వయేన కైలాసవైకుంఠలోక-వదస్య సుజనసేవ్యత్వం గమ్యతే. చతురాననమివ బ్రహ్మాణమివ, సకలాగమసేవధిం సర్వవృక్షనిధిం, సర్వవేదనిధిమితి చ, యామునపుళినలోభనీయం యమునానదీసంబంధిసైకతమనోహరం, బృందా-వనోద్దేశం బృందాయాః కస్యచిద్రాక్షసస్య పత్న్యా వనం బృన్దావనం, తదేవోద్దేశః తస్య ఉద్దేశ ఇతి వా, తం బృందావనప్రదేశమిత్యర్థః. అవిశత్ ప్రవిష్టా బభూవుః॥ 50

శ్లో॥ బృందావనపదే దీన । బృందావనపరాయణాః ।
గోపా విరచయంతి స్మ । గోపాలనకృతే వ్రజమ్ ॥ 51

బృందావనేతి॥ దీనబృందావనపరాయణాః దీనానాం కృపణానామనాథానామితి యావత్. బృందస్య సంఘస్య, అవనే రక్షణే, పరాయణాః వ్యగ్రాః, యద్వా, అవనమేవ పరాయణం పరమప్రాప్యం దృఢకృత్యమితి యావత్. యేషాన్తే తథోక్తాః. గోపాః నన్దాదయః గోపాలనకృతే గోరక్షణార్థం, బృందావన-పదే బృందావనస్థానే, వ్రజం గోష్ఠం, విరచయన్తి స్మ చక్రుః. **ఛేకానుప్రాసః**॥ 51

శ్లో॥ తౌ తతః పితృనిదేశతస్సుతౌ । వత్సపాలపదమన్వతిష్ఠతామ్ ।
తద్విహాయ వసుదేవసన్నిధిం । గోపమందిరసమాశ్రితేః ఫలమ్ ॥ 52

తావితి॥ తతః బృందావనే వ్రజనిర్మాణానన్తరమ్, తాసు తౌ రామకృష్ణౌ, పితృనిదేశతః నన్దస్యాజ్ఞాతః, వత్సపాలపదం గోశిశుపాలస్థానమన్వతిష్ఠతాం అధిష్ఠితవన్తౌ, గోశిశుపాలనార్థం పిత్రా నియోజతావిత్యర్థః. తత్ వత్సపాలపదలాభః, వసుదేవసన్నిధిం వసుదేవస్య యదువంశీయస్య స్వపితుస్సన్నిధిం సమీపస్థితిం, వసుదేవస్య ధనపతేస్సన్నిధిమితి చ గమ్యతే. విహాయ గోపమందిరసమాశ్రితేః నన్దగృహాశ్రయణస్య ఫలం భవతీతి శేషః. వసుదేవస్య రాజన్యత్వేన తద్వంశే జాతయోరనయోః గోపాలనకథా యద్యపి దూరా, తథాపి బాల్యే ఏవ తత్సన్నిధిత్యాగపూర్వకనన్దమందిరస్వీకారాద్ధేతోః గోపాలనాధికార స్తయోరాసీదితి భావః. ఉత్తమకులజోఽపి మౌఢ్యాద్యది ధనపతిసాన్నిధ్యం త్యజతి తర్హి తస్య గోపాలనాదినీచవృత్తిరేవ భవతీతి ధ్వనిః॥ 52

శ్లో॥ అరమత మురవైరీ మల్లయుద్ధైస్తదా య-
త్కిము తదిదమఫాలీన్మల్లచాణూరఘాతమ్ ।
యదపి ముహురఖేలత్కంతుకైర్గోపకాంతా-
కుచకలశవిమర్దప్రౌఢయస్తత్కృతా ను ॥ 53

అరమతేతి॥ తదా తదానీం, మురవైరీ కృష్ణః, మల్లయుద్ధైః బాహాబాహవ్యాదిభిర్మల్లసంగరైః, అరమతేతి యత్ క్రీడితవానితి యత్, తదిదం క్రీడనం మల్లచాణూరఘాతం మల్లచాణూరయోర్హననం, తత్స్వరూపేణేత్యర్థః. **అఫాలీత్కిము** నిష్పన్నం కిమ్? **ఫలనిష్పత్తావితి ధాతో ర్లుఙ్.** బాలభావాభ్యస్తమల్లయుద్ధక్రీడనం బాల్యాపగమే మల్లచాణూరఘాతాత్మనాఽ పరిణమతేతి భావః. తథా మురవైరీ కంతుకైః క్రీడాసాధనైః, ముహుః పునః పునః, అఖేలదితి యత్ క్రీడితవానితి యత్, గోపకాన్తాకుచకలశవిమర్దప్రౌఢయః. గోపకాన్తానాం గోపాంగనానాం, కుచకలశయోః కుచకుంభయో, విమర్దప్రౌఢయః మర్దనపాణ్డిత్యాని, తత్కృతా ను. తస్మాత్ కన్తుకక్రీడనాత్కృతా జాతా, ను కిమ్? బాలభావాభ్యస్త-కన్తుకక్రీడనం తారుణ్యే కుచకలశవిమర్దనపాణ్డిత్యం జనయామాసేతి భావః. **ఉత్ప్రేక్షాద్వయస్య** అన్యోన్యనైరాపేక్ష్యాత్ **సంసృష్టిః॥** 53

శ్లో॥ వృషవివర్తపదం ప్రథితం యయో । ర్వృషభవేషభృతోశ్శిశుచాపలాత్ ।
గుణసమున్నతయోర్న తయోః పర । స్పరసలీలవిలంఘనమద్భుతమ్ ॥ 54

వృషేతి॥ గుణసమున్నతయోః గుణైరభ్యధికయోర్యయోః రామకృష్ణయోః, వృషవివర్తపదం సుకృతపరిణామత్వం, వృషభవికారత్వఞ్చేతి గమ్యతే. ప్రథితం ప్రసిద్ధమ్. శిశుచాపలాత్ బాలచాపల్యాద్వృషభవేషభృతోః వృషభవేషధారిణో స్తయోః పరస్పరసలీలవిలంఘనం పరస్పరస్య అన్యోన్యస్య సలీలం సవిలాసం, యథా తథా విలంఘనమాక్రమణం, లీలాయుద్ధమితి యావత్. నాద్భుతం న చిత్రమ్. స్వత ఏవ వృషవివర్తయోస్తయోర్వృషభవేషేణ క్రీడనం న చిత్రమవృషభస్య తు తద్వత్క్రీడనం చిత్రమితి భావః. యద్వా శిశుచాపలాద్వృషభవేషభృతోరత ఏవ యయోర్వృషవివర్తపదం ప్రథితం రామకృష్ణయో స్స్వతస్సిద్ధస్య వృషవివర్తత్వస్య బాలభావప్రయుక్తవృషభవేషధారణజన్యత్వోత్ప్రేక్షణా**దుత్ప్రేక్షా.** సా చ

వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. వృషశబ్దగతశ్లేషోత్థాపితా చ. గుణసమున్నతయోః ప్రసిద్ధయో ర్వృషయోస్తు శరీరౌన్నత్యమాత్రమనయోస్తు గుణౌన్నత్యమితి వృషభవ్యతిరేకః ప్రతీయతే. తయోః పరస్పరసలీల-విలంఘనం నాద్భుతముభయోర్వృషవివర్తత్వసామ్యాదితి భావః. యద్వాభ్యామన్యః కశ్చిద్వృషాంశరహితః అనయోరన్యతరం లీలయా లంఘయేత్తర్హి చిత్రమితి బోధ్యమ్॥ 54

శ్లో॥ సకలసత్త్వగుణాస్పదతా యయో । రవిశయా న తయోరితయోగయోః ।
నిఖిలసత్పరతా సుకృతిక్రియా । విలసితోపనతం సుఖమద్భుతమ్ ॥ 55

సకలేతి॥ యయోస్సప్తమీయమ్, యన్నిష్ఠేత్యర్థః. సకలసత్త్వగుణాస్పదతా సకలానాం సత్త్వానాం ప్రాణినాం, గుణానామింద్రియాణాం చ, ఆస్పదతా ఆశ్రయత్వం, అవిశయా నిస్సంశయా. సకల జీవాభిన్నత్వాదితి భావః. ఇతయోగయోః ప్రాప్తసంబంధయో స్తయోః, నిఖిలేషు సత్సు సజ్జనేషు, పరతయా వ్యగ్రతయా, హేతునా యా సుకృతిక్రియా సత్కార్యకరణం, తస్యాః విలసితేన విలాసేన ఉపనతం ప్రాప్తం, తథోక్తమ్ సుఖం నాద్భుతమ్. యద్వా తయోస్సుఖం నిఖిలసత్పరతా సుకృతిక్రియా-విలసితోపనతమితి నాద్భుతమిత్యన్వయః. సకలజీవాభిన్నయో స్సకలసత్ప్రవణత్వం యుక్తమ్. తేన చ సత్కార్యకరణం యుక్తమ్. తేన చ అదృష్టద్వారా సుఖప్రాప్తిరపి యుక్తైవేతి భావః. ఏతేన తౌ బృందావనే సజ్జనబాధకాన్ వత్సబకాదీన్ హత్వా సుఖమూషతురితి భవిష్యత్కథా సూచితా. యద్వా సకలసత్త్వ-గుణాస్పదతా సమగ్రసత్త్వగుణస్య ఆశ్రయత్వం విష్ణుత్వమితి యావత్. అన్యత్సర్వం సమానమ్. తథా చ సత్త్వగుణపౌష్కల్యాత్సర్వసజ్జనరక్షా అనయోరుచితైవేతి భావః॥ 55

గ॥ ఇత్థమతిశయితశకృత్కరిపరిపాలనలాలసమాసాదితానందమాదృతపితృనిదేశం హృషీకేశ-మభిబుభూషురుగ్రసేనసుతనియంత్రితస్త్వరితమాజగామ వత్సాభిధానో యాతుధానః॥ 56

ఇత్థమితి॥ ఇత్థమేవమతిశయితానాం సంజాతాతిశయానాం, శకృత్కరీణాం వత్సానాం, **శకృత్కరిస్తు వత్సస్స్యా** దిత్యమరః. పరిపాలనే రక్షణే, యద్వా, అతిశయితే శకృత్కరిపరిపాలనే ఇతి బోధ్యమ్. లాలస- మాసక్తమ్. అత్ర హేతుమాహ. ఆదృతపితృనిదేశమితి. ఆదృతశ్శిరసాంగీకృతః, పితుర్నందస్య నిదేశః ఆజ్ఞా యేన తమ్ పితృవాక్యపరిపాలనార్థం గోపాలకత్వమంగీకృతం, నతు మౌగ్ధ్యాదితి భావః. ఆసాదితానన్దః ప్రాప్తసుఖం, **క్వ భోగమాప్నోతి న భాగ్యభాగ్జన** ఇతి న్యాయాత్. వనే గోపాలనేనాపి కృష్ణస్య సుఖమనర్గళమితి భావః. హృషీకేశం కృష్ణమభిబుభూషః అభిభూతుం తిరస్కర్తుమిచ్ఛుస్సన్ ఉగ్రసేనసుతనియన్త్రితః కంసప్రేరితః వత్సాభిధానః వత్సనామకః, యాతుధానః రాక్షసః, త్వరితం క్షిప్రమాజగామ కృష్ణం ప్రత్యాగత ఇత్యర్థః॥ 56

శ్లో॥ హితాహితజ్ఞానవిశేషశూన్యః । పరాశనాయాగత ఏష వత్సః ।
తతో ఽ ను గోవిందభుజోరుదండ । నున్న స్తృణావర్తపదం ప్రపేదే ॥ 57

హితేతి॥ హితాహితయోః ప్రియాప్రియయో ర్జ్ఞానేన తద్విషయజ్ఞానేనేత్యర్థః. విశేషశూన్య అతిశూన్యః తథోక్తః. ఇదం హితమిదమహితమితి జ్ఞానమీషదపి తస్య నాస్తీత్యర్థః ప్రబలవిరోధాదితి భావః. పరాశనాయ పరస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య, అశనాయ భక్షణాయ, మారణార్థమితి యావత్. ఆగతః ఏష వత్సః తన్నామా యాతుధానః, తతో ఽను తతః, గోవిందభుజోరుదండనున్నః గోవిందస్య విష్ణోః, కృష్ణస్యే-

త్యర్థః. భుజ ఏవ ఉరుదండః మహాన్ లగుడః, తేన నున్నః తాడితస్సన్, తృణావర్తపదం తృణావర్తస్థానం, ప్రపేదే అభజత్. తద్వన్మృత ఇత్యర్థః. **పర్యాయోక్తమలంకారః.** మృత ఇత్యనుక్త్వా తృణావర్తపదం ప్రపేదే ఇతి భంగ్యన్తరేణ చారుతరేణాభిధానాత్, **పర్యాయోక్తన్తు గమ్యస్య వచో భంగ్యన్తరాశ్రయ** ఇతి లక్షణాత్. అత్రేదం **వ్యంగ్యమ్.** హితాహితజ్ఞానవిశేషశూన్యః పశుత్వాదితి భావః. **పరాశనాయాగత** ఇత్యేకం పదమ్, పరామధికామశనాయాం బుభుక్షాం, గతః ప్రాప్తః. **అశనాయా బుభుక్షాక్షు** దిత్యమరః. ఏష వత్సః తర్ణకః, తతోను తతః, గోవిందస్య గోపస్య, **గోష్పాధ్యక్షేపి గోవింద** ఇత్యమరః. భుజే యః ఉరుర్దండః తేన నున్నః ప్రేరితః, తృణానా మా సమంతాత్ వర్తనమావర్తః. **భావే ఘఞ్.** తస్య పదం స్థానం తృణప్రచురప్రదేశమిత్యర్థః ప్రపేదే ఇతి॥ 57

గ॥ బకోఽపి తదను యదునందనపరిబుభూషయా సత్వరమాపత్య పూతనాసాహచర్య–మలభత॥ 58

బకోఽపీతి॥ బకశ్చ తదను తతః, యదునన్దనస్య కృష్ణస్య, పరిబుభూషయా పరిభవేచ్ఛయా, తం తిరస్కర్తుమిత్యర్థః. సత్వరం క్షిప్రమాపత్య ఆగత్య, పూతనాసాహచర్యం పూతనాసహచరత్వమభజత ఆప, తద్వన్మృత ఇత్యర్థః. అత్ర బకః పూతనాసాహచర్యమభజతేత్యనేన కాముకస్య కామినీసాహచర్య ప్రాప్తిర్ధ్వన్యతే॥ 58

శ్లో॥ హంసం సన్మానసావాస । మాశ్లిష్టకమలాకరమ్ ।
ఉదారబలసంపృక్తం । బకః పరిభవేత్కథమ్? ॥ 59

హంసమితి॥ సన్మానసావాసం సతాం బుధానాం, మానసం హృదయమేవ ఆవాసో నిలయో, యస్య తం తథోక్తమ్. ఆశ్లిష్టకమలాకరం, ఆశ్లిష్టః పీడితః, కమలాయా లక్ష్మ్యాః కరో యేన తం లక్ష్మీపతి–మిత్యర్థః. పాణిగ్రహణే పాణిపీడనశబ్దప్రయోగః ప్రాయికః. **పాణిపీడనమహం దమయన్త్యాః కామయేమహి మహీమిహికాంశో** ఇతి **శ్రీహర్షః.** యద్వా ఆశ్లిష్టః ఆలింగితః, కమలాయా ఆకరః ఉత్పత్తిస్థానం, క్షీరాబ్ధి రితి యావత్. యేన తం క్షీరాబ్ధిశాయనమిత్యర్థః. అథవా ఆశ్లిష్టః కమలాకరః పద్మసరః యేన తం, **తులసీకాననం యత్ర యత్ర పద్మవనాని చ సన్తి భాగవతా యత్ర తత్ర సన్నిహితో హరి** రితి శాస్త్రాత్. యద్వా **ఆశ్లిష్టౌ ఆఙ్ పూర్వకశ్లిషధాతోః కర్తరిక్తః.** ఆలింగితవన్తావిత్యర్థః. కమలాయాః కరౌ యం తం కమలాకరాలింగితమిత్యర్థః. ఉదారబలసంపృక్తం ఉదారేణ మహతా, బలేన బలభద్రేణ, సంపృక్తం యుక్తం, హంసం పరమాత్మానం, బకః బకాసురః, కథం పరిభవేత్ తిరస్కుర్యాత్. న కథమపీత్యర్థః. సద్భిః పరివేష్టితం తత్రాపి కమలయా సమాలింగితం తత్రాపి బలరామరక్షితం భగవన్తమేకో బకః కథంవా పరిభవేన్న కథమపీతి భావః. అత్రేదం **వ్యంగ్యమ్.** సత్ శ్రేష్ఠం మానసం తన్నామకం సరః, ఆవాసో యస్య తం ఆశ్లిష్టః ఆలింగితః, కమలాకరః పద్మసరో యేన తమ్, యద్యపి మానససరోఽపి కమలాకర ఏవేతి పౌనరుక్త్యమాపద్యతే. తథాపి నివాసస్థానం మానసం మార్గవశాత్తు తదితరకమలాకరా ఆవాసభూతాస్తస్యేతి పరిహారో బోధ్యః. ఏతేన యత్ర కుత్రాపి కమలాకరే ఏవ వర్తతే నతు బకవత్ క్షుద్రహ్రదే ఇతి ఫలితమ్. ఉదారేణ మహతా బలేన శరీరపాటవేన, సంపృక్తం యుక్తం, ప్రబలమితి యావత్. హంసం పక్షివిశేషం బకః పక్షివిశేషః, కథం పరిభవేన్న కథమపీతి॥ 59

శ్లో॥ ముష్టీముష్టివిహారసారసరసా గోపాలబాలాస్తదా
జాతాస్తేన పరాజితాః కిమిదమిత్యాశ్చర్యపర్యాకులాః ।
గూఢం తస్య చతుర్భుజత్వమపి వా సత్త్వైకసంవాసతాం
వైదగ్ధ్యం చ బలిప్రతారణవిధౌ కో నామ జానాతు తత్ ॥ 60

ముష్టీముష్టీతి॥ ముష్టిభిశ్చ ముష్టిభిశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి ముష్టీముష్టి తత్ర తేనేదమితి **సరూపే ఇతి సమాసః. అన్యేషామపి దృశ్యతే ఇతి పూర్వపదస్య దీర్ఘం ముష్టాముష్టీతి త్వపపాఠ ఏవ.** తదేవ విహారః క్రీడా, తత్ర విహార ఇతి వా తస్మిన్ సారసరసాః అత్యన్తరసికాః, గోపాలబాలాః బాలగోపాః, తదా తేన కృష్ణేన, పరాజితాః పరాభూతాః, ఇదం కిమిత్యాశ్చర్యపర్యాకులా విస్మయా-కులాః, జాతాః బభూవుః. బహవోఽపి వయమేకేన కృష్ణేన ముష్టీముష్టియుద్ధే పరాజితా ఇతి తత్ర కారణాజ్ఞానాద్విస్మయం ప్రపేదిరే ఇతి భావః. తత్ర కారణం కవిస్స్వయం వదతి. గూఢమితి. తస్య కృష్ణస్య సంబంధి తత్రప్రసిద్ధం, గూఢం వేదైక సమధిగమ్యం, చతుర్భుజత్వం విష్ణుత్వం, భుజచతుష్టయ-శాలిత్వం చ, సత్త్వైకసంవాసతాం సత్త్వం గుణో బలం చ తస్య ఏకసంవాసతా ముఖ్యాశ్రయత్వం, బలిప్రతారణవిధౌ బలిచక్రవర్తివంచనవిధౌ, బలవత్పురుషవంచనవిధౌ చ, వైదగ్ధ్యం చాతుర్యం చ, కో నామ కో వా, జానాతు న కోపీత్యర్థః. దేవరహస్యత్వాదితి భావః. కృష్ణో హి చతుర్భుజః తే తు ద్విభుజా ఏవేతి. తేనైషాం పరాజయో యుక్త ఏవ. నను గోపా బహవో మిళిత్వా బహుభుజా ఏవేత్యత ఆహ. సత్త్వైకసంవాసతామితి. సన్తు నామ మిళితానాం తేషాం బహవో బాహవః నతు తేషాం బలమస్తీతి బలినానేన తత్పరాజయో యుక్త ఏవ. నను **బహూనామల్పసారాణాం సమవాయో దురత్యయ** ఇతి న్యాయా ద్దుర్బలైరపి బహుభిరేక ఏవ జయ్య ఇత్యత ఆహ. బలిప్రతారణవిధౌ వైదగ్ధ్యమితి. నరాః గజమివ శ్రీకృష్ణః గోపసంఘం ఉపాయేన జితవానితి. నాస్త్యుపాయతుల్యం లోకే కించిద్వస్త్వితి భావః. **ఇతి వ్యంగ్యాశయః.** వస్తుతస్తు శ్రీకృష్ణస్య భగవత్త్వాత్తజ్జయో యుక్త ఏవేతి భావః॥ 60

శ్లో॥ యామునేషు పులినేషు స శౌరి । స్సేతుబంధవిధిభిర్యదరంస్త ।
తత్పురా పరిపయోనిధి సేతోః । స్పష్టమారచనవాసనయేతి ॥ 61

యామునేష్వితి॥ సః శౌరిః కృష్ణః, యామునేషు యమునాసంబంధిషు, పులినేషు తోయోద్ధితతటేషు, సేతుబంధవిధిభిః సేతునిర్మాణకృత్యైరరంస్త క్రీడితవానితి యత్ తత్క్రీడనం పురా రామావతారే పరిపయోనిధి సముద్రే **విభక్త్యర్థేఽవ్యయీ భావః.** సేతోః ఆరచనవాసనయా నిర్మాణసంస్కారేణేతి, స్పష్టం సర్వవిదితమిత్యర్థః. శ్రీరామస్యాత్మని లగ్నః సేతునిర్మాణసంస్కారః రామావతారానన్తరం కృష్ణావతారేఽపి యమునాయాం సేతుం కారితవానితి భావః. **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః॥ 61**

గ॥ ఏవమానకదుందుభినయనాంభోజదుర్లభాభిరాభీరశాబకభాగధేయపరంపరాపరిణతిభిరంభోజ సంభవప్రముఖబర్హిర్ముఖనికరలోభనీయాభిరర్భకలీలాభిరశేషమపి భువనమానందయంతా-వాశ్వినేయావివ వసుంధరాజ్వరనివర్తనాయ మధ్యమలోకభాజౌ మదనమాధవావివ వనసంచారిణౌ జయంతనలకూబరావివ భూలోకవిలోకనలాలసౌ ఇష్టాపూర్తజన్యసుకృత-సంచయావివ సశరీరబన్ధౌ రామణీయకసర్వస్వవిశ్రమప్రదేశౌ వత్సపరిపాలనాయ విపినవర్త్మనా సంచరమాణౌ గుంజామణిపుంజరంజితావవతంసితనానాకుసుమదామసముదాయౌ వనదేవతా-

భిరపి సవిస్మయమవలోకయమానౌ పరశ్శతాభిరాభీరకిశోరరాజిభిరనుగమ్యమానౌ తావేతౌ రౌహిణేయనందనందనావధ్యక్షయన్నతిరూక్షః క్షణదాచరః కశ్చిదఘాభిధానోఽ సన్నిధాయ సోదరనిషూదనసంజాతవైరనిర్యాతనసముత్సుకః కమపి మహామహీధరవిడంబిబిలేశయకళేబర-మాలంబ్య వ్యాదాయ చ వదనమనువిపినమవతస్థే॥ 62

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా ఆనకదుందుభేర్వసుదేవస్య, నయనాంభోజయోః నేత్రకమలయోః, దుర్లభాభిః లబ్ధుమశక్యాభిః, ఆభీరశాబకానాం గోపాలబాలానాం, సంబంధినీనాం, భాగధేయ-పరమ్పరాణాం సుకృతసమూహానాం, పరిణతిభిః పరిణామభూతాభిరిత్యర్థః. భాగ్యవశాత్తేషాం సులభాభిరితి భావః. తత్ర హేతుమాహ. అంభోజేతి. అంభోజసంభవో బ్రహ్మా, ప్రముఖమాదిర్యేషాన్తేషాం బర్హిర్ముఖానాం దేవానాం, నికరేణ సమూహేనాపి, లోభనీయాభిః స్పృహనీయాభిః బ్రహ్మాదిలోభవిషయాణాం లీలానాం, గోపాలబాలగోచరత్వే హేతుస్తదీయానేకజన్మసంచితసుకృతపరిపాక ఏవేతి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణప్రసవ హేతుబహుళసుకృతాభ్యాం దేవకీవసుదేవాభ్యామపి గోపబాలా ఏవ ధన్యా ఇతి భగవతస్సౌలభ్యం వ్యజ్యతే. అర్భకలీలాభిః బాలక్రీడాభిః, అశేషం సమస్తమపి, భువనం జగదానన్దయన్తౌ సుఖయన్తౌ, వసుంధరజ్వరనివర్తనాయ భూతాపనివారణార్థం, భూదేవీజ్వరనిర్యాతనార్థం చ, మధ్యమలోకభాజౌ భూలోకం ప్రాప్తవన్తౌ, ఆశ్వినేయావివ అశ్వినావివ స్థితౌ, వనసంచారిణౌ బృందావనే సంచరన్తౌ, మదనమాధవావివ మన్మథవసన్తావివ స్థితౌ, భూలోకవిలోకనలాలసౌ మధ్యమలోకదర్శనాసక్తౌ, జయన్తనలకూబరావివ ఇంద్రకుబేరతనయావివ స్థితౌ, సశరీరబన్ధౌ శరీరధారిణౌ, ఇష్టం యాగాది, పూర్తం వాపీతటాకాదినిర్మాణం, తాభ్యాం జన్యౌ జాతౌ, సుకృతసంచయౌ పుణ్యసమూహావివ స్థితౌ, ఇష్టజన్యసుకృతసంచయ ఏకః. పూర్తజన్యసుకృతసంచయోఽన్యః. ఏతావుభౌ రామకృష్ణాకారేణ సశరీరౌ ఇతి భావః. **ఇత్యుత్ప్రేక్షాచతుష్టయమ్. ఇవ శబ్దస్య సంభావనాయాం పర్యవసానాత్. సంభావనస్యా-దుత్ప్రేక్షేతి** తల్లక్షణమ్. రామణీయకసర్వస్వస్య రమణీయతారూపసర్వధనస్య, విశ్రమప్రదేశౌ విశ్రాన్తి-స్థానభూతౌ, వత్సపరిపాలనాయ తర్ణకరక్షార్థం, విపినవర్త్మనా వనమార్గేణ, సంచరమాణౌ చరన్తౌ, **సమస్తృతీయాయుక్తాదిత్యాత్మనేపదమ్**. గుంజాభిర్మణిపుంజైః, రత్నసముదాయైశ్చ రంజితౌ, యద్వా, గుంజామణయః శ్రేష్ఠగుంజాః, తేషాం పుంజేన రంజితౌ అలంకృతౌ. **కాకచించీగుంజా కృష్ణలా** ఇత్యమరః. (ఆంధ్రే గురిగింజ) అవతంసితః కర్ణభూషణీకృతః, భూషణీకృత ఇత్యేవ వా, నానావిధానాం కుసుమదామ్నాం పుష్పమాలానాం, సముదాయస్సమూహః యాభ్యాన్తౌ తథోక్తౌ, వనదేవతాభిరపి కాననాధిదేవతాభిరపి, అపినా కిముత భూలోకస్థనారీభిరిత్యర్థః. సవిస్మయం సాద్భుతమవలోక్యమానౌ దృశ్యమానౌ, పరశ్శతాభిరమితాభిరాభీరకిశోరరాజిభిః గోపబాలపఙ్క్తిభిః, అనుగమ్యమానౌ అనుసృతౌ, తౌ ప్రసిద్ధౌ, ఏతౌ పూర్వోక్తౌ, రౌహిణేయః బలః, నన్దనన్దనః కృష్ణః, తౌ అధ్యక్షయన్ పశ్యన్నిత్యర్థః. అతిరూక్షః అతిక్రూరః, అఘాభిధానః అఘ ఇతి నామధేయవాన్ కశ్చిత్ క్షణదాచరః నిశాచరః, అసన్నిధాయ సన్నిధిం త్యక్త్వా, దూరే ఇత్యర్థః. స్వస్వరూపం తిరోధాయేతి వా. సోదరస్య అనుజస్య, బకస్య నిషూదనేన నాశనేన, సంజాతస్య వైరస్య శత్రుత్వస్య, నిర్యాతనే నివారణే, సముత్సుకః ఉత్కంఠితస్సన్, సోదరమారణానిష్టప్రతీకారేచ్ఛుస్సన్నిత్యర్థః. కమప్యనిర్వచనీయం, మహీధరం పర్వతం, విడంబయతి అనుకరోతీతి మహీధరవిడంబీ స చాసౌ బిలేశయకళేబరస్సర్పశరీరః, తమాలంబ్య గృహీత్వా, మాయాబలాదితి భావః. వదనం వక్త్రం, వ్యాదాయ విస్తారయిత్వా, విఘటయత్వేతి యావత్.

అనువిపినం విపినే, అవతస్థే స్థితవాన్. యద్యపి వ్యాదాయవదనమిత్యత్ర, **భూతపూర్వే క్త్వో ల్యబితి భూతకాలానుసరణముచితమ్, తథాపి ప్రకృతోపయోగాత్ వర్తమానకాల ఏవ గృహీతవ్యః.** అన్యథా వదనే వత్సగోపప్రవేశాసంభవాత్. ల్యప ఉపపత్తిస్తు వక్త్రం వ్యాదాయ స్వపితీతివత్కథంచిద్బోధ్యా॥62

గ॥ తమేనమాభీరశాబకాస్సర్వేపి నిర్వర్ణ్య కమపి బృందావనసదేశవాస్తవ్యమవనీధరం మన్వానా విధ్యాయత గిరిరయమురస్సర ఇవ తదీయకందరోదరమాననమితరమివ గహ్వరపరిసరవర్తి-గండోపలయుగళమిదమీయదంష్ట్రాయుగళమివ తదంతరప్రదృశ్యమానఘంటాపథసరణి రాయతారసజ్ఞేవ తత్రత్య దావపావకపరిచితసమీరణశ్వాసానల ఇవ దవదహనదగ్ధసత్త్వదుర్గంధ-స్తదశితోజ్ఝితపిశితపూతిగంధ ఇవ శిఖరోపరి ఘూర్ణమానమభ్రపటలమిదమీయఫణానీలమణి-కిరణనికురంబమివ నితాంతవ్యాత్తదరీముఖతయా గిళితుమస్మానివ సోఽయముత్సుక ఇతి పరస్పరముత్ప్రేక్షమాణా యది పునరిదమవితథమేవ తర్హి బకలావం లావిష్యత ఇతి సాకూత-స్మితకరతాళమధోక్షజమవలోకయంతస్సత్వరమవిమృశ్య సహశకృత్కరీభిరదసీయవదనోదర-ప్రదేశమవిశన్॥ 63

తమేనమితి॥ తం పూర్వోక్తమేనం, సర్పరూపిణమఘాసురం, నిర్వర్ణ్య దృష్ట్వా, సర్వేఽపి ఆభీర-శాబకాః గోపబాలాః, కమపి కంచిత్, బృందావనసదేశవాస్తవ్యం బృందావనసమీపస్థితమవనీధరం పర్వతం, మన్వానా జానంతః సన్తః, బాలా ఇతి శేషః. హే బాలాః! నిధ్యాయత పశ్యత, అయం గిరిః పర్వతః, ఉరస్సర ఇవ సర్ప ఇవ భాతీతి శేషః. సర్వత్రేదమన్వేతవ్యమ్. వస్తుతస్సర్పమేవ గిరిం మత్వా సర్పత్వేన తముత్ప్రేక్షన్తీతి **భ్రాంతిహేతుకోఽయముత్ప్రేక్షాలంకారస్స్వభావోక్త్యా** పర్యవస్యతి. వస్తుతస్తు అయమురస్సరో గిరిరివ భాతీతి వక్తవ్యే ప్రతీపవచనాత్ **ప్రతీపాలంకారః. ప్రతీపముపమాన-స్యోపమేయత్వకల్పన** మితి తల్లక్షణాత్. బాలాస్తు ప్రతీపాలంకారవివక్షయా నైవ ముక్తవన్తః. కిన్తు భ్రాన్త్యేతి స చ **భ్రాన్తిహేతుక** ఇతి బోధ్యమేవముత్తరత్రాపి. తదీయకందరోదరం పర్వతసంబంధి గుహాన్తః **ప్రదేశం, ఆననమివ సర్పస్య** వదనమివ, అత్ర ఆననమితరమివేతి పాఠః ప్రామాదికః. ఆననశబ్దస్య క్లీబత్వేన ఇతరదితి వక్తవ్యత్వాత్. తథా ఇతరత్పదనివేశో వ్యర్థ ఇతి స చ మయాపనీత ఇతి బోధ్యమ్. గహ్వరస్య గుహాయాః, పరిసరవర్తినోః ప్రాంతస్థయోః, గండోపలయోః పర్వతచ్యుతస్థూలోపలయోః, యుగళమ్ ద్వయమ్, ఇదమీయం ఇదం శబ్దాత్తస్యేదమిత్యర్థే **వృద్ధాచ్ఛః**. సర్పసంబంధీత్యర్థః. దంష్ట్రాయుగళమివ ఆశీర్ద్వన్ద్వమివ, తదన్తరే పర్వతమధ్యే, ప్రదృశ్యమానా అవలోక్యమానా, ఘంటాపథసరణిః రాజమార్గః. యద్యపి ఘంటాపథశబ్దేనైవ తాదృశార్థప్రతీతౌ పునః మార్గపర్యాయసరణిశబ్దప్రయోగో వ్యర్థస్తథాపి కరికలభకర్ణావతంసాదివత్సామాన్యవిశేషభావేన తదుపపత్తిర్బోధ్యా. ఆయతా దీర్ఘా, రసజ్ఞా రసనేవ. **రసజ్ఞా రసనా జిహ్వే** త్యమరః. తత్రత్య దావపావకపరిచితసమీరణః పర్వతస్థదావానలేన సంజాతపరిచయో వాయుః. **అవ్యయాత్త్యబితి త్యప్.** పరిచిత ఇత్యత్ర తు **తారకాదిత్వాదితచ్.** శ్వాసానిల ఇవ పూత్కారవాయురివ, విషలిప్తత్వేన అత్యుష్ణత్వాచ్ఛ్వాసవాయోః తత్సాధర్మ్యార్థం దావపావకపరి-చితత్వం సమీరణస్యోక్తమితి బోధ్యమ్. దవదహనేన దావాగ్నినా, దగ్ధానాం భస్మీకృతానాం, సత్త్వానాం ప్రాణినాం, సంబంధీ దుర్గంధః దుష్టగంధః, అశితం చ తదుజ్ఝితం చ అశితోజ్ఝితం, **స్నాతానులిప్త-వత్సమాసః.** తేన సర్పేణ అశితోజ్ఝితం అతి భక్షణాద్వాంతమిత్యర్థః. తస్య పిశితస్య మాంసస్య, పూతిగంధః దుర్గంధ ఇవ **పూతిగంధస్తు దుర్గంధ** ఇత్యమరః. శిఖరోపరి శృంగాగ్రే, ఘూర్ణమానం భ్రమణశీల-

మభ్రపటలం మేఘసమూహః, ఇదమీయాయాం సర్పసంబంధిన్యాం, ఫణాయాం స్ఫటాయాం, యః నీలమణిః ఇంద్రనీలమణిః, తస్య కిరణనికురంబం కాన్తిసందోహ ఇవ. యద్యపి మణేర్భ్రమణన్నాస్తి తథాపి తత్కిరణానాం ప్రసరణధర్మత్వాద్ఘూర్ణమానేత్యభ్రవిశేషణం దత్తం తత్సామ్యాదితి జ్ఞేయమ్. నితాంతం అత్యన్తం, వ్యాత్తం విస్తారితం, దరీకందరః ముఖమివ యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా ప్రక్రమభంగభీత్యా దరీముఖేత్యత్ర **ఉపమితసమానస్స్వీకృతః**. అస్మాన్ గళితుం సోఽయం పర్వత ఉత్సుకః ఉల్లాసవానివేతి. ఏవం రూపేణ పరస్పరమన్యోన్యముత్ప్రేక్షమాణాః సంభావయన్తస్సన్తః, యది పునః యది తు, ఇద–మస్మాభిరుత్ప్రేక్ష్యమాణం సర్పత్వం అవితథమేవ సత్యమేవ, భవేదితి శేషః. వస్తుతస్సర్ప ఏవ స్యాన్నత్వయం పర్వత ఇతి యదీష్టమిత్యర్థః. తర్హి బకలావం లావిష్యతే బకవద్ధనిష్యతే, మయేతి శేషః. కృష్ణేనేత్యర్థః. **ఉపమా కర్మణి చేతి ణముల్**. కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగః. సామాన్యవిశేషభావాదభేదాన్వయః. ఇత్యేవం సాకూతస్మితకరతాళం సాభిప్రాయకృతకరతాళం, బాలాస్తు మౌగ్ధ్యాత్సర్పే పర్వతత్వమారోప్య పునస్సర్పత్వం యదుత్ప్రేక్షితవన్తః తత్సిద్ధవత్కృత్య యద్యయం వస్తుత స్సర్ప స్తర్హి బకగతిరస్య స్యాదితి వదన్ శ్రీకృష్ణః కరతాళధ్వనిమకరోదితి భావః. అధోక్షజం కృష్ణమవలోకయన్తః పశ్యన్తః, అవిమృశ్య కృష్ణః కిమేవమభిదధాతీతి తద్వచనమప్యనాలోచ్యేత్యర్థః. సత్వరం శీఘ్రం, యథా తథా శకృత్కరిభిస్సహ వత్సైస్సమమ్. అదసీయస్య అదశ్శబ్దాత్తస్యేదమిత్యర్థే **వృద్ధాచ్ఛః. త్యదాదీని చేతి వృద్ధసంజ్ఞా**. సర్పసంబంధిన ఇత్యర్థః. వదనస్య వక్త్రస్య, ఉదరప్రదేశం మధ్యభాగం, అవిశన్ ప్రవిష్టా బభూవుః॥ 63

గ॥ భగవానపి తస్య మాయావినో మాయానుభావం విభావయన్ సతీర్థ్యకుశలమభ్యర్థయమాన–స్తదీయవదనకోటరమయాసీత్॥ 64

భగవానితి॥ భగవాన్ కృష్ణశ్చ, మాయావినః మాయినః, తస్య అఘాసురస్య, మాయానుభవం సర్పవేషధారణరూపం మాయాబలం, విభావయన్ పశ్యన్, సతీర్థ్యకుశలం సవయస్యక్షేమం, సమానతీర్థే వాసీతి యత్. యద్యపి సతీర్థ్యశబ్దః ఏకత్ర గురౌ విద్యామభ్యస్యత్సు ఛాత్రేషు ప్రసిద్ధస్తథాపీహ ఔపచారిక ఇతి బోధ్యమ్. అభ్యర్థయమానః వాంఛన్, తదీయవదనకోటరం సర్పవక్త్రరూపగహ్వరమయాసీత్ ప్రాప. దీనరక్షణార్థం భగవత్ప్రవేశనం నతు బాల్యాదితి భావః॥ 64

శ్లో॥ వేగాదాననకందరాంతరగతస్త్రైవిక్రమం ప్రక్రమం
చక్రే చక్రధరస్తదా నియమితశ్వాసానిలాపూరణః ।
తేనాసౌ బలిచక్రవర్త్యపి తతో ముంచన్నధఃప్రస్థితం
నిర్యత్ప్రాణసమీరణశ్శిరపథాదాతిష్ఠదుచ్చైఃపదమ్ ॥ 65

వేగాదితి॥ చక్రధరః కృష్ణః, వేగాత్ న తు విలంబాత్ విలంబే సతి సతీర్థ్యనాశాత్. ఆననకన్దరాన్తరగత–స్సన్ సర్పవదనగహ్వరం ప్రాప్తస్సన్. తదా నియమితం బంధితం, శ్వాసానిలాపూరణం శ్వాసవాయు–ప్రసారణం, యేన స తథోక్తః. సర్పసంబంధిప్రాణవాయుప్రసారణం నిరుద్ధ్యేత్యర్థః. అవకాశే సతి హి వాయుప్రసారః. ప్రకృతే తు శరీరాన్తస్సర్వచ్ఛిద్రమభివ్యాప్య శ్రీకృష్ణే వర్తమానే సతి నిరవకాశా ద్వాయునిరోధ ఆసీదితి భావః. యద్వా, నియమితైః శ్వాసానిలైః స్వీయైరేవ, ఆ సమన్తాత్పూరణం వృద్ధిర్యస్య స తథోక్తః. స్వదేహే శ్వాసాన్పూరయిత్వా దేహముజ్జృంభయన్నితి భావః. త్రైవిక్రమం త్రివిక్రమా–వతారసంబంధినం ప్రక్రమం రీతిం, చక్రే. అతిస్థౌల్యమభజదిత్యర్థః. తేన శ్రీకృష్ణస్య స్వాన్తర్నిరవకాశవ్యాప్త్యా

సంజాతప్రాణనిరోధేనేత్యర్థః. భగవత స్త్రైవిక్రమప్రక్రమాశ్రయణేనేతి వా. అసౌ అఘాసురః బలిచక్రవర్త్యపి బలినాం చక్రవర్తీ బలవదగ్రేసరోఽపీత్యర్థః. శిరపథాన్మస్తకమార్గాత్. బ్రహ్మరంధ్రాదిత్యర్థః. **రజో వాచే రజోదన్తశ్శిరోవాచీ శిరస్తథేతి** కంఠభూషణకోశాదదన్తోయం శిరశబ్దః. తథా విచకర్త **శిరాన్ ద్రౌణి** రితి **భారతే ప్రయోగశ్చ. ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ ప్రత్యయః.** శిరస్య పన్థాః శిరపథమితి సమాసః. నిర్యత్ప్రాణసమీరణస్సన్ నిర్గచ్ఛత్ప్రాణవాయుస్సన్, అధఃప్రస్థితిం అధోలోకగమనం, ముంచన్ త్యజన్. నరకాభిముఖగమనం త్యక్త్వేత్యర్థః. ఉచ్చైఃపదం వైకుంఠమాతిష్ఠత్ ఆశ్రితః. నహి భగవతా హతస్య దుర్గతిః. ద్వేషా చ్చైద్యాదయో నృపా ఇతి వచనాదితి భావః. అత్ర తేన భగవత స్త్రైవిక్రమప్రక్రమాశ్రయణేనాపి బలిచక్రవర్తీ బల్యభిధరాక్షసచక్రవర్తీ అధఃప్రస్థితిం పాతాళగమనం, ముంచన్ త్యక్త్వా, ఉచ్చైఃపదం స్వర్గమాతిష్ఠదితి విరోధో ధ్వన్యతే. భగవతా నియమితస్య బలిచక్రవర్తినః పాతాళగమనశ్రవణాదితి భావః॥ 65

శ్లో॥ వ్యముచ్యతాఘేన హరేః ప్రసాదా । దానందమాసీత్పరమం నరాణామ్ ।
బుద్ధైరపి ప్రీతిరహో విశాలా । కథం ససిద్ధాంత ఇతి వ్యధాయి ॥ 66

వ్యముచ్యతేతి॥ హరేః కృష్ణస్య, ప్రసాదాదనుగ్రహాద్ధేతోః, అఘేన అఘాసురేణ, **వ్యముచ్యత భావే లఙ్.** అఘాసురో ముక్తోఽభూదిత్యర్థః. నరాణాం జనానాం, పరమముత్కృష్టమానన్దమాసీత్. జగదపకారిణోఽఘస్య నాశే జగత్తుతోషేత్యర్థః. సః అఘః, కథం కేన ప్రకారేణ, సిద్ధాన్త ఇతి సిద్ధః, నిర్వృత్తః అన్తః నాశః, యస్య స సిద్ధాన్తః, మృత ఇత్యర్థః. బుధైర్దేవైరపి, విశాలా అధికా, ప్రీతిః ప్రేమ, అర్థాత్తద్ధన్తరి కృష్ణే వ్యధాయి. అహో దేవానామపి హృదయశల్యాయిత ఇతి చిత్రమస్య సామర్థ్యమితి భావః. అత్ర పూర్వార్ధే ఏకస్య ముక్తిరన్యస్యానన్ద ఇతి **అసంగత్యలంకారో** వ్యజ్యతే. **విరుద్ధభిన్నదేశత్వం కార్యహేత్వోరసంగతి** రితి లక్షణాత్. సః పూర్వార్ధప్రతీతవాక్యార్థః. ముక్త్యానన్దయో ర్వైయధికరణస్య ప్రతిపాదనపరత్వేన అపసిద్ధాన్తభూత ఇతి భావః. సిద్ధాన్త ఇతి. ఉత్తరపక్ష ఇతి. బుధైర్విద్వద్భిస్తత్ర సిద్ధాన్తాభాసే విశాలా ప్రీతిః కథం వ్యధాయి. అహో విదుషామపి వ్యామోహశ్చిత్రమిత్యర్థః **ఇతి ధ్వనిః**. అత్రాన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. హరేః ఈశ్వరస్య, ప్రసాదాత్సంకల్పరూపాదనుగ్రహాదఘేన పాపేన, వ్యముచ్యత పాపం ముక్తం, త్యక్తమభవదిత్యర్థః. ఆత్మనో నిత్యముక్తత్వాన్న తస్య ఈశ్వరప్రసాదాత్పునర్ముక్తిర్భవితుమర్హతి. కిన్తు ఆత్మనిష్ఠపాపవాసనాముక్తిరేవ ముక్తిరితి భావః. నరాణాం జీవానాం, న రియన్తే న క్షీయన్తే ఇతి నరా ఇతి వ్యుత్పత్తేః. పరమానన్దమాసీత్. పాపనాశే సతి మనశ్శుద్ధిద్వారా సచ్చిదానన్దలక్షణస్వస్వరూపసాక్షాత్కారో భవతీతి భావః. సః భగవత్సంకాల్పాదేవ జీవానాం ముక్తిః నతు కేవలాత్, జ్ఞానాదిత్యయం యోగమతానుసారీ వాక్యార్థః. సిద్ధాన్తః నిశ్చయ ఇతి బుధైః జ్ఞానిభిస్సాంఖ్యైరితి యావత్. విశాలా ప్రీతి ర్వ్యధాయిత్యహో సాంఖ్యానాం నిరీశ్వరత్వేన ఈశ్వరప్రసాదాన్ముక్తిరిత్యస్యానంగీకారాచ్చిత్రమిదమితి భావః॥ 66

గ॥ అథ సంక్రాంతయా తదీయతేజస్సంపదా సంపన్నః కృతాంతనిశాంతాదివత్తదీయవదనకందరాదాపతద్భిస్సవత్సైర్వత్సపాలైరభినంద్యమానస్తదపదానముదితదివిషదుపపాదితమందారకుసుమవీచిభిరభ్యర్చ్యమానశ్చక్రధరః కమపి వచసామవిషయం హర్షమభజత॥ తతః ॥67

అథేతి॥ అథ అఘాసురప్రాణాపాయానన్తరం, సంక్రాన్తయా స్వస్మిన్ మిళితయా, తదీయతేజస్సంపదా

అఘాసురసంబంధితేజోరాశినా, లింగశరీరరూపేణేత్యర్థః. తస్యైవ తేజోమయత్వప్రతిపాదనాత్ న చాత్మజ్యోతిరిదమితి భ్రమితవ్యమ్. ఆత్మనః జ్ఞానైకాకారతయా తేజోరూపత్వాభావాత్, నచ స్వయం జ్యోతిష్ట్వవ్యాఘాతః. తత్ర జ్యోతిశ్శబ్దస్య జ్ఞానార్థకత్వాత్. సంపన్నః యుక్తః, ఏతేన అఘాసురః కృష్ణసాయుజ్య మాప్తవానితి ఫలితమ్. నను లింగభంగే హి మోక్షః కథమధునా సలింగస్యాఘస్య మోక్షః ప్రత్యపాదీతి చేదుచ్యతే. ముక్తిర్ద్వివిధా నిర్గుణా సగుణా చేతి. తత్ర నిర్గుణముక్తిర్బ్రహ్మవిద ఏవ. తస్య ప్రాణోత్క్రమణస్తు నాస్తి. **తస్య ప్రాణా నోత్క్రామ** న్తీతి శ్రుతేః. అత్ర ముక్తౌ లింగభంగ ఏవ. సగుణాయాస్తు న లింగభంగః, నాపి ప్రాణోత్క్రమణాభావః. ఇయమేవ హీశ్వరసాయుజ్యన్నామేత్యలమ్. కృతాన్తనిశాన్తాదివ యమసదనాదివ, తదీయవదనకందరాత్సర్పవక్త్రగహ్వరాత్సకాశాదాపతద్భిరాగచ్ఛద్భిః, సవత్సైః తర్ణక సహితైః, వత్సపాలైః గోపైరభినంద్యమానః శ్లాఘ్యమానః, తదపదానేన తేనాద్భుతకర్మణా, ముదితైః తుష్టైః, దివిషద్భిః దేవైరుపపాదితాభిర్వృష్టాభిరిత్యర్థః. మందారకుసుమవీచిభిః దేవతరుపుష్ప-మాలాభిః, అభ్యర్చ్యమానః పూజ్యమానః, అలంకృత ఇతి యావత్. చక్రధరః కృష్ణః, కమప్యనిర్వచనీయం, ఇదమేవ స్పష్టమాహ. వచసామవిషయమితి, వాగగోచరమిత్యర్థః. బ్రహ్మానన్దత్వాదితి భావః. హర్షం సంతోషమభజత ఆప, కృతకృత్యత్వాదితి భావః॥ **తతః॥** అఘనాశనానన్తరమిత్యర్థః. అఘవదన-నిర్గమనానన్తరమితి వా॥ 67

శ్లో॥ అఘవదనవిముక్తైస్తత్ర గోపాలబాలై-
స్తటభువి యమునాయాస్సాదరం సేవ్యమానః ।
అవిరతపరితృప్తో౽ప్యేష శౌరిస్సజగ్ధిం
వ్యతనుత లలితాభిర్నందయన్నర్మవాగ్భిః ॥ 68

అఘేతి॥ తత్ర బృందావనే, యమునాయా స్తన్నామకనద్యాః, తటభువి తీరప్రదేశే, అఘవదనవిముక్తైః అఘాసురవక్త్రనిర్ముక్తైర్గోపబాలైర్వత్సపాలైస్సాదరం యథా తథా సప్రేమ యథా తథా, సేవ్యమానః పరిచర్యమాణః, ఏష పూర్వోక్తశ్శౌరిః కృష్ణః, లలితాభిస్సుందరాభిః, నర్మవాగ్భిః క్రీడావాక్యైః, నందయన్ సతీర్థ్యా నానన్దయన్, సన్, అవిరతపరితృప్తో౽పి నిత్యతృప్తో౽పి, అవాప్తసమస్తకామత్వాదితి భావః. సజగ్ధిం సహభోజనమ్, **సజగ్ధిం సహభోజన** మిత్యమరః. వ్యతనుత అకరోత్. యమునాతీరే గోపైస్సమం శిక్యస్థ మోదనం బుభుజే ఇతి భావః. **స్వభావోక్తిః॥** 68

శ్లో॥ కూరం మురారికమనీయకథోపదంశ । మాధాయ భాజనపుటేషు సుధావధీరి ।
మోదాత్తదా నిజజనాన్నరుచిప్రకాశ । మాచామతి స్మ సురభీశకిశోరరాశిః ॥ 69

కూరమితి॥ సురభీశకిశోరరాశిః గోపబాలపఙ్క్తిః, తత్సమూహ ఇత్యర్థః. తదా శ్రీకృష్ణభోజనసమకాలే, సుధావధీరి అమృతతిరస్కృతిచణమిత్యర్థః. అమృతాదపి స్వాద్వితి యావత్. కూరమన్నం, భాజనపుటేషు పాత్రభూతేషు పత్రపుటేషు, ఆదాయ స్థాపయిత్వా, మురారికమనీయకథోపదంశం మురారేః కృష్ణస్య, కమనీయాభి ర్మనోహరాభిః కథాభిః, పూతనానాశనాదివృత్తాన్తైః, ఉపదంశం మురారికమనీయకథోపదంశం మురారికమనీయకథాః ఉపదంశ్యేత్యర్థః. **ఉపదంశస్తృతీయాయామితి ణముల్, ఉపదంశస్తు భక్షణ** మిత్యమరః (ఆంధ్రే ఊరగాయ) మాంసాదికమివ మురారికథా ఏవ ఉపదంశీకృత్యేతి యావత్. నిజజనాన్నరుచిప్రకాశం నిజజనస్య స్వీయజనస్య, అన్నరుచేః స్వభుజ్యమానోదనస్వాదుత్వస్య, ప్రకాశః

ప్రకటనం, యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా భవతి తథా. పరస్పరమన్నస్వాదం ప్రకాశ్యేత్యర్థః. మోదాత్సంతోషా దాచామతి స్మ బుభుజే. **ఆజి చమ ఇతి దీర్ఘః. స్వభావోక్తిరలంకారః.** మురారీతి విశేషణేన **భోజనమధ్యే భగవన్నామస్మరణస్య కర్తవ్యత్వం ప్రతిపాదితమ్.** ఉపదంశేత్యనేన సుధావధీరి కూరాదపి భగవత్కథా-మృతస్య స్వాదుత్వాతిశయః ఫలితః. అన్నాదధికరుచిమద్వస్తు హి ఉపదంశీక్రియతే. మురారికథాసు ఉపదంశత్వరూపణా**ద్రూపకాలంకారః**॥ 69

శ్లో॥ గోపాలబాలకులసంకులమూర్తిరేష । వేషం పుపోష పులినే తలినేతరాభః ।
రాకాసుధాకరకరప్రకరస్య తస్య । తారాగ్రహైః పరివృతస్య ఖమధ్యభాజః ॥ 70

గోపాలేతి॥ గోపాలనాం యే బాలాః తేషాం కులేన సమూహేన, వత్సపాలసంఘేనేత్యర్థః. సంకులా వేష్టితా, మూర్తిర్విగ్రహో యస్య స తథోక్తః, తలినేతరాభః అధికకాన్తిః. **తలినం విరళే స్తోకే** త్యమరః. పులినే తోయోద్ధితనదీతటప్రదేశే, **తోయోద్ధితం తత్పులిన** మిత్యమరః. స్థిత ఇతి శేషః. ఏష కృష్ణః తారాగ్రహైః తారాః అశ్విన్యాదయః, గ్రహాః కుజాదయః పఞ్చ, తైః పరివృతస్య పరివేష్టితస్య ఖమధ్య-భాజః ఆకాశమధ్యగతస్య తస్య, ప్రసిద్ధస్య, రాకాసుధాకరకరప్రకరస్య సుధాయా ఆకరాః ఉత్పత్తి-స్థానభూతాః, కరప్రకరాః శేరణసంఘాః, యస్య స సుధాకరకరప్రకరః అమృతాంశురిత్యర్థః. రాకాయాం పూర్ణిమాయాం య స్సుధాకరకరప్రకరస్తస్య పూర్ణచన్ద్రస్యేతి యావత్. వేషం, పుపోష దధార. తద్వేష-తుల్యవేషధరో బభూవేతి **నిదర్శనాలంకారః.** గోపాలబాలాస్తారాగ్రహవత్ పులినం ఖ మధ్యవత్ కృష్ణశ్చన్ద్రవచ్చ బభావితి భావః. తత్ర కృష్ణే ప్రసక్తస్య తలినేతరాభత్వవిశేషణస్య ప్రతినిర్దేశార్థం రాకేత్యుక్తమితి బోధ్యమ్. రాకాసుధాకరేత్యనేనైవాభీష్టార్థసిద్ధౌ కరప్రకరస్యేతి వచనేన చంద్రకరాః యథా అమృతాకరా స్తద్వత్కృష్ణకాన్తయోఽప్యమృతస్రావిణ్య ఏవేత్యాహ్లాదకత్వాతిశయో వ్యజ్యతే॥ 70

గ॥ తతః॥ తత ఇతి॥ భోజనానన్తరమిత్యర్థః॥

శ్లో॥ ప్రభూతమధుసూదనప్రియకథాసుధామాధురీ-
విజృంభపరిరంభజప్రమదభూమవిస్మారితా ।
తదా న బుబుధే తరామతిదవీయసీమప్యసౌ
శకృత్కరిపరంపరాం సురభిపాలబాలావళిః ॥ 71

ప్రభూతేతి॥ ప్రభూతః సమగ్రో, మధుసూదనస్య కృష్ణస్య, సంబంధినీషు ప్రియాసు కథాసు వార్తాస్వేవ సుధాసు అమృతేషు, యః మాధురీవిజృంభః మాధుర్యాతిశయః, తస్య పరిరంభజేన ఆస్వాదనజాతేన, ప్రమదభూమ్నా ఆనన్దాతిశయేన, ప్రకృష్టమదాతిరేకేణేతి చ గమ్యతే. విస్మారితా విస్మృతిం గమితా, తథోక్తా. అసౌ సురభిపాలబాలావళిః గోపాలబాలసంఘః, తదా స్వభోజనావసరే అతిదవీయసీమతి-దూరామపి శకృత్కరిపరమ్పరాం వత్ససంఘుం, న బుబుధే తరామ్ అత్యన్తం నో వేదేత్యర్థః. **కిమేత్తిజిత్యామ్.** అత్ర ఉత్తరవాక్యార్థస్య వత్సాజ్ఞానస్య ప్రభూతేతి పదార్థహేతుకత్వా**త్కావ్యలింగమ్.** ప్రమదేత్యనేన వాసో యథా పరిహృతం మదిరామదాంధ **ఇత్యుపమా** ధ్వన్యతే. కించ భగవదేకరసతామాపద్య వత్సాః కిమపి న విదురితి సగుణధ్యానస్య పరాకాష్ఠా చ సూచితా. **దేహం చ నశ్వరమవస్థితముద్ధితం వా సిద్ధో న పశ్యతి యతోఽధ్యగమత్స్వరూప** మిత్యుక్తత్వాత్॥ 71

గ॥ సమనంతరం సమం తతః ప్రసార్య విలోచనమవలోకనపథమతిక్రాంతం వత్ససంచయ-మనాలక్ష్య వైలక్ష్యవిషాదకబళితేషు వత్సపాలేషు॥ 72

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తరం స్వప్రమాదేన వత్సాపసరణానన్తరమిత్యర్థః. సమం తతః సర్వదిక్షు విలోచనం దృష్టిం, ప్రసార్య సర్వత్ర దృష్ట్వేత్యర్థః అవలోకనపథం దృష్టిమార్గం, అతిక్రాన్తమతిక్రమ్య వర్తమానం, వత్ససంచయం తర్ణకసంఘమనాలక్ష్య అదృష్ట్వా, వత్సపాలేషు గోపబాలేషు, వైలక్ష్యం త్రపా, వత్సైర్వంచితత్వాదితి భావః. విషాదః ఖేదః, స్వపాల్యవత్సాపగమేన తత్ప్రభుసకాశాచ్ఛిక్షా-ప్రాప్తిసంభావనాయేతి భావః. తాభ్యాం కబళితేషు వ్యాప్తేషు సత్స్విత్యర్థః॥ 72

శ్లో॥ యశోదాదాయాదో నిరవధిపరీతాపలహరీ-
పరీతానాతన్వన్ సపది ముదితాన్ గోపతిసుతాన్ ।
విచిన్వన్ వత్సానాం చరణసరణిం మంక్షు గహనం
జగాహే భక్తార్తిచ్ఛిదురమధురస్మేరవదనః ॥ 73

యశోదేతి॥ యశోదాదాయాదః కృష్ణః, నిరవధిపరీతాపలహరీపరీతాన్ దురన్తచిన్తాసన్తానదన్తురితాన్, అత్యన్తపరితప్తానిత్యర్థః. గోపతిసుతాన్ గోపాలబాలాన్, సపది తత్కాలే, ముదితాన్ తుష్టాన్ ఆతన్వన్ కుర్వన్, పూతనాదినాశనేన భగవదనుభావస్య విదితత్వాత్. కృష్ణోఽస్మదీయాన్ వత్సాన్ ధ్రువమానేష్యతీతి శ్రీకృష్ణం శరణం గతానాం, వత్సానాం వత్సాన్వేషణే భగవతః ప్రవృత్త్యా మహాన్ సంతోష ఆసీదితి భావః. వత్సానాం చరణసరణిం పాదమార్గం, పదన్యాసపథమిత్యర్థః. పాదరీతిమితి వా. విచిన్వన్ అన్వేషయన్, భక్తార్తిచ్ఛిదురమధురస్మేరవదనః భక్తానామార్తిచ్ఛిదురః పీడానివారణశీలః, మధురః మనోజ్ఞః, స్మేరః స్మితం, వదనే యస్య సః తాదృశస్మేరయుక్తం వదనం యస్యేతి వా తథోక్త స్సన్. మంక్షు శీఘ్రం, గహనం వనం, జగాహే వివేశ. గోపాలానాం వత్సాపగమజన్యామార్తిం స్మేరేణైవ హృతవాన్, కిం పునర్వత్సాన్వేషణేనే**త్యర్థాపత్తి**ర్వ్యజ్యతే. కించ స్మేరవదన ఇత్యనేన అయం కృష్ణో న వత్సపాలసజాతీయానుభావః కిన్తు తద్విలక్షణః పరమానన్ద ఈశ్వర ఏవేతి కృత్వా నాస్య స్వవత్సా-పహరణజం దుఃఖమీషదపీతి గమ్యతే. అపిచ యశోదాదాయాదః అతిసుకుమారోఽపి భక్తార్తిచ్ఛేదార్థం గహనం జగాహే ఇత్యహో అస్య భక్తపక్షపాతిత్వమితి గమ్యతే. అత్యార్తానపి సపది ముదితా నాతన్వన్నిత్యనేన భగవచ్ఛరణాగతిరేవ దుఃఖపరమ్పరాయా అవధిరితి సూచితమ్. ఆర్తగోపతిసుత-సంతోషణాభిప్రాయగర్భం భక్తార్తీత్యాది కృష్ణవిశేషణమితి **పరికరాలంకారః॥** 73

గ॥ తమేవ సమయమంభోజసంభవః సరభసమఘాసురావష్టంభసంభారవిఘటనసమయ-మనుభూతమపి భగవతశ్చతుర్భుజస్య మహిమానుభావమసంభూతవిస్రంభతయా భూయోఽపి విభావయితుకామస్సమాపత్య సవత్సాన్ వత్సపాలానపజహార॥ 74

తమితి॥ తమేవ సమయం, **కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే ఇతి ద్వితీయా**. తస్మిన్నేవ సమయే ఇత్యర్థః. అంభోజసంభవః బ్రహ్మా అఘాసురస్య అవష్టంభసంభారస్య గర్వాతిశయస్య, విఘటనసమయం వినాశనసమయే అనుభూతం సాక్షాత్కృతమపి భగవతశ్చతుర్భుజస్య కృష్ణస్య, మహిమానుభావం మహిమాతిశయం, అసంభూతవిస్రంభతయా అజాతవిశ్వాసత్వేన హేతునా, భూయః పునరపి, విభావయితుకామః దిదృక్షుః సన్, సరభసం శీఘ్రమాపత్య ఆగత్య, సవత్సాన్ వత్ససహితాన్, వత్సపాలాన్

గోపాలబాలానపజహార అపహృతవాన్. పులినస్థాన్ వత్సపాలాన్ వనాన్తరస్థాన్ వత్సాంశ్చ కృష్ణపరోక్షస్థా-నపజహారేతి భావః॥ 74

గ॥ భగవానపి విపినసీమని విచిత్య చిరతరమలబ్ధవత్సోపలబ్ధిః పునరపి పులినోపకంఠమాసాద్య తత్ర వత్సపాలానప్యనవలోకయన్ ముహూర్తమాత్రమివ చిత్రీయమాణచిత్తస్సకలమేతదపి కమలసంభవదంభసంభూతమితి దివ్యచక్షుషా సాక్షాత్కుర్వాణస్తత్క్షణమేవ తదుభయాత్మక-మాత్మానమకల్పయత్॥ 75

భగవానితి॥ భగవానపి కృష్ణశ్చ, విపినసీమని వనదేశే, చిరతరం చిరాద్విచిత్య అన్వేషయిత్వా, అలబ్ధవత్సోపలబ్ధిః అప్రాప్తవత్సప్రాప్తిః, వత్సా నప్రాప్యేత్యర్థః. పునరపి పులినపకంఠం పులినసమీప-మాసాద్య ప్రాప్య, తత్ర పులినే, వత్సపాలానపి అనవలోకయన్ అపశ్యన్, ముహూర్తమాత్రం ముహూర్తపరిమితకాలే, చిత్రీయమాణచిత్త ఇవ విస్మితమనా ఇవ భూత్వేతి శేషః. నతు వస్తుతస్తథేతి ఇవ శబ్దనివేశాభిప్రాయః. ఏతత్సకలమపి వత్సవత్సపాలాపహరణమ్ సర్వం కార్యం, కమలసంభవస్య బ్రహ్మణో, దంభాద్గర్వాత్సంభూతం జాతం, ఇత్యేవం దివ్యచక్షుషా యౌగికజ్ఞానేన, సాక్షాత్కుర్వాణః జానన్, తత్క్షణమేవ ఆత్మానం స్వం, తదుభయాత్మకం వత్సవత్సపాలమయమకల్పయన్నిర్మమే. మాయయా ఏకో౽పి స్వయం తదుభయాత్మనా౽పరిణమతేత్యర్థః. **బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి** సంకల్ప్య **సచ్చత్యచ్చాభవ** దితి ఈశ్వరస్య ప్రపఞ్చాకారపరిణామశ్రవణాత్. ప్రకృతవత్సాద్యాత్మకపరిణామో న చిత్ర ఇత్యభిప్రాయేణ భగవానితి పదం ప్రయుక్తం మూలకృతా. వస్తుతో నిర్గుణస్యాపి మాయావశాత్ షాడ్గుణ్యపరిపూర్తిరితి మాయినస్తస్య ఏవం పరిణామః యుక్త ఏవేతి భావః॥ 75

శ్లో॥ వత్సాస్తే వత్సపాలా యదుతనయమయాస్సాయమాసాద్య సద్మ
స్వం స్వం ప్రేమ్ణప్రరోహం పరిపుపుషురమీ పూర్వవత్స్వస్వమాతుః ।
యావత్సంవత్సమేవం విహరణపరతామస్య గూఢామవాగా-
ద్రామో వా నైవ చిత్రం వికృతిరుదభవత్తేషు న ప్రాగ్దశాయాః ॥ 76

వత్సా ఇతి॥ తే పూర్వోక్తాః, అమీ ఏతే, యదుతనయమయాః కృష్ణాత్మకాః వత్సాః వత్సపాలాశ్చ, సాయం సాయంకాలే, స్వం స్వం నియతమిత్యర్థః. సద్మ గృహమాసాద్య ప్రాప్య, పూర్వవత్పూర్వదినే ఇవ, స్వస్వమాతుః స్వా స్వా మాతా స్వస్వమాతా తస్యాః **వీప్సాయాం ద్విర్భావః. స్త్రియాః పుంవదితి పుంవద్భావః,** ప్రతినియతాయాః జనన్యా ఇత్యర్థః. తత్సంబంధినం ప్రేమప్రరోహం స్నేహాంకురం, పరిపుపుషః పోషయామాసుః. అస్య కృష్ణస్య, గూఢాం రహస్యామేవం విహరణపరతాం ఏవంరీత్యా విహారాసక్తతాం, యావత్సంవత్సం సంవత్సరపర్యన్తం, **సంవత్సశ్శారదో వత్స** ఇతి నిఘంటుసారే. రామో వా బలభద్రో౽పి, నిత్యసహచరో౽పీత్యపేరర్థః. నావాగాదేవ నైవ బుబుధే. తేషు వత్సేషు వత్సపాలేషు చ ప్రాగ్దశాయాః పూర్వావస్థాతః, తదపేక్షయేత్యర్థః. వికృతిర్వికారః, వైపరీత్యమితి యావత్. నోదభవత్ నోద్భూతా, వికృతౌ సత్యాం రామో జానీయాదితి భావః. చిత్రమాశ్చర్యమ్. శ్రీకృష్ణస్యాయం విహారో౽ద్భుత ఇతి భావః॥ 76

శ్లో॥ గవాం గోపాలానామపి నిజనిజాపత్యవిషయే
నిపీయ ప్రేమాణం నిరవధిమనాస్వాదితచరమ్ ।

బలో విస్మేరాంతఃకరణసరణిర్వర్షవిరతౌ
కథంచిత్తానేతాన్మురరిపువివర్తాన్నిరచినోత్ ॥ 77

గవామితి॥ గవాం వత్సజననీనాం, గోపాలానాం వత్సపాలజనకానాం చ, నిజనిజాపత్యవిషయే స్వస్వపుత్రవిషయే, జాతమితి శేషః. అనాస్వాదితచరం అననుభూతపూర్వం, **భూతపూర్వే చరట్**. నిరవధిం అతివేలం, ప్రేమాణం ప్రీతిం, నిపీయ దృష్ట్వా, పరమప్రేమాస్పదత్వం దృష్ట్వేత్యర్థః. విస్మేరాన్తఃకరణసరణిః విస్మేరో విస్మయః, తద్యుక్తా అన్తఃకరణసరణిః మనోరీతిర్యస్య సః, విస్మితమనా ఇత్యర్థః. బలః బలరామః, వర్షవిరతౌ సంవత్సరాన్తే, **తానేతాన్** వత్సవత్సపాలాన్, మురరిపువివర్తాన్ శ్రీకృష్ణపరిణామ-భూతాన్, తదాత్మకానితి యావత్. కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ నిరచినోన్నిశ్చితవాన్. ఇదానీం గావో గోపాలాశ్చ స్వస్వాపత్యేషు పరమప్రేమ కుర్వన్తి, పూర్వన్తు ప్రేమమాత్రమ్. పరమప్రేమాస్పదత్వం చ స్వస్వాత్మన ఏవ ఘటతే, నతు జాయాపుత్రాదేః. కృష్ణస్య తు పరమప్రేమాస్పదత్వం యుజ్యతే, స్వస్వాత్మాభిన్నత్వాత్. అత ఏతే వత్సా వత్సపాలాశ్చ సర్వే మురరిపుమయా ఏవేతి నిర్ధారితవానిత్యర్థః॥ 77

గ॥ చతురాననోఽపి సంవత్సరావసానే వసుమతీమవతీర్య యథాపురమేవ విహరమాణాన్ సవత్సాన్ వత్సపాలానవలోకయన్ కిమపి మోహగహనమవగాహ్య యాథార్థ్యమవగంతు-మసమర్థః పురుషోత్తమమస్తౌషీత్॥ తథాహి॥ 78

చతురానన ఇతి॥ చతురాననోఽపి బ్రహ్మా చ, సంవత్సరావసానే మానుషమానేన సంవత్సరపరిమిత-కాలస్యాన్తే ఇత్యర్థః. వసుమతీం భువమవతీర్య ప్రాప్య యథా పురమేవ పూర్వవదేవ, విహరమాణాన్ క్రీడతః, సవత్సాన్ వత్ససహితాన్, వత్సపాలానవలోకయన్ పశ్యన్, కిమప్యనిర్వాచ్యం, మోహగహనం మోహరూపం కాననమవగాహ్య ప్రవిశ్య, మోహం ప్రాప్యేత్యర్థః. స్వనీతవత్సవత్సపాలానాం గుహాన్త-రవరుధ్యమానత్వాదత్ర పునస్తద్దర్శనేన కిం మమైవాయం వ్యామోహః ఉత భగవన్మాయేతి సందిహ్యేతి భావః. యాథార్థ్యం భగవతస్తత్త్వమవగన్తుం జ్ఞాతుమసమర్థస్సన్, యద్వా, యాథార్థ్యం దృశ్యమానవత్స-వత్సపాలయథార్థస్థితిమిత్యర్థః. పురుషోత్తమం పురుషేషు జీవేషు, ఉత్తమం మాయాఽనభిభూతత్వాచ్ఛ్రేష్ఠ-మిత్యర్థః. కృష్ణమితి యావత్. **అస్తౌషీత్** స్తుతవాన్. **ష్టుఞ్ స్తుతావిత్యస్మాల్లుఙ్**. తథాహి॥ స్తుతిప్రకారమేవ ప్రతిపాదయతి కవిరిత్యర్థః. తావత్ మాయయా ప్రపఞ్చాకారేణ పరిణతస్య తవ వత్సాద్యాత్మనా పరిణామోఽయం న చిత్ర ఇత్యాహ॥ 78

శ్లో॥ జగజ్జీవాభేదస్ఫుటనపరయైవ శ్రుతిగిరా
నిరస్తం ద్వైతం తే స్వగతమపి నైవాద్భుతమిదమ్ ।
తథాపి ప్రాగల్భ్యం త్వయి భజతి యత్పంచజనతా
తదస్మాకం మాయాకబళితహృదాం వంచనకలా ॥ 79

జగజ్జీవేతి॥ జగదచేతనమ్, జీవశ్చేతనం, తాభ్యామభేదః జగజ్జీవాభేదః, చేతనాచేతనద్వయప్రయుక్త-భేదాభావ ఇత్యర్థః. తస్య స్ఫుటనం ప్రకటనం, తత్ర పరయా వ్యగ్రయా, ఆసక్తయేత్యర్థః. తవ జగత్సకాశాత్ జీవసకాశాచ్చ భేదాభావం ప్రతిపాదయితుం ప్రవృత్తయేతి యావత్. శ్రుతిగిరా **ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి** శ్రుత్యా, తే స్వగతమపి చైతన్యం భేదః ద్విత్వం, చేతి గమ్యతే. నిరస్తమేవ భేదో హి త్రివిధః. సజాతీయో విజాతీయస్స్వగతశ్చేతి. యథా వృక్షస్య వృక్షాన్తరాత్సజాతీయః, పర్వతాదేర్విజాతీయః,

స్వగతఫలపుష్పాదినా స్వగతశ్చ. ఏవం ప్రకృతే చేతనస్య బ్రహ్మణః అచేతనాజ్జగతో న విజాతీయ-భేదః, **సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే** తి జగతో బ్రహ్మాత్మకత్వశ్రవణాత్. నాపి జీవాత్సజాతీయభేదః, **అయమాత్మా బ్రహ్మే** తి జీవబ్రహ్మణోరేకత్వశ్రవణాత్. నాపి స్వగతభేదః అవికృతత్వశ్రవణాత్. నన్వేవమ్ శ్రుత్యన్తరైర్భేదత్రయం ప్రతిషిద్ధం భవతు నామ. కథమేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యైవేత్యుక్తమితి చేదుచ్యతే. అద్వితీయమిత్యనేన విజాతీయభేదనిషేధః. ఏకమిత్యనేన సజాతీయభేదనిషేధః. ఏవేత్యనేన స్వగతభేద-నిషేధ ఇతి. తస్మాత్ ఇదం నైవాద్భుతం న చిత్రమేవ. బ్రహ్మణస్త్వత్తః భిన్నస్య కస్యచిదపి వస్తునోఽభావాత్. ఇమే వత్సాదయః త్వదాత్మికా ఏవేతి నాశ్చర్యమితి భావః. నన్వేవం యద్యహం పరమాత్మా తర్హి కిమితి తథాపకృతం త్వయేత్యత ఆహ. తథాపీతి తథాపి, తవ పరమాత్మత్వేపీత్యర్థః. త్వయి పరమేశ్వరే, **పఞ్చజనతా** మానుషత్వం, పఞ్చసంఖ్యాయుక్తజనత్వం చ గమ్యతే. ప్రాగల్భ్యం భజతీతి యత్ ప్రకాశం ప్రాప్నోతీతి యత్, త్వం మానుషాకారేణ ప్రతీయసే ఇతి యదిత్యర్థః. తత్ మానుషత్వాశ్రయణమ్ మాయాకబళితహృదాం త్వత్ప్రకృత్యపహృతజ్ఞానానాం అస్మాకం జీవానాం, వంచనకలా ప్రతారణచాతురీ భవతి. లీలామానుషం పరమాత్మానం భవన్తం త్వన్మాయామోహితత్వేన ప్రాకృతమానుషం మత్వా మయా తథాఽ ప్రకృతమ్. అయం చాపకారస్త్వయ్యేవ విశ్రామ్యతి న తు మయి, మమ త్వన్మాయాపరతన్త్రత్వాదితి భావః. యస్మిన్ ద్విత్వమేవ శ్రుత్యా నిషిధ్యతే తస్మిన్ పంచజనత్వమత్యన్తాసంభవితం, తథాపి తత్ప్రకటనం వంచనైవేతి **ధ్వనిః**॥ 79

శ్లో॥ సతో దుఃఖస్యాంతో నహి సుఖమసద్వా తవ విభో!
ఫలం సాక్షాత్కారాదపి తు నిజరూపేణ భవనమ్ ।
అమత్వేదం తత్త్వం కిమపి ఫలముద్దిశ్య భజతా-
మబోధానాం ప్రాంతే ఫలముపనతభ్రాంతివిలయః ॥ 80

సత ఇతి॥ హే విభో! తవ సాక్షాత్కారాజ్జాయమానమితి శేషః. ఫలం సతః సత్యస్య, దుఃఖస్య అన్తో నాశో న భవతి **తరతి శోక మాత్మవి** దితి శ్రుత్యా జ్ఞాననివర్త్యత్వేనావగతస్య శోకస్య శుక్తిరజతవన్మిథ్యాత్వేన సత్యస్య దుఃఖస్యైవాభావాదితి భావః. (యది దుఃఖస్య సత్యత్వం తర్హి జ్ఞాననివర్త్యత్వం న భవత్యేవ. న హి సత్యా శుక్తిర్జ్ఞానేన నివర్త్యతే, కిన్తు నేదం రజతం కిన్తు శుక్తిరేవేతి ప్రమయా మిథ్యాభూతం రజతమేవ నివర్త్యతే. తథా సత్యదుఃఖస్య జ్ఞానానివర్త్యత్వే సిద్ధే **తరతి శోకమాత్మవి** దితి శ్రుతేరప్రామాణ్యం స్యాదిత్యాశయః) అసత్ మిథ్యాభూతం, సుఖం వా న హి న భవత్యేవ. కిన్తు సత్యసుఖమేవేత్యర్థః. బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్య స్వరూపసుఖాభివ్యక్తిఫలకత్వేన విషయవత్ క్షుద్రసుఖజనకత్వాభావాదితి భావః. యద్వా అసత్ అవిద్యమానం, సుఖం వా న భవతి, కింతు విద్యమానమేవేత్యర్థః. **కంఠచామీకరన్యాయేన** నిత్యసిద్ధసుఖస్యావిర్భావమాత్రం, న తు త్వత్సాక్షాత్కారేణావిద్యమానః కశ్చిదానన్దో జాయతే ఇతి భావః - అపితు కిన్తు, నిజరూపేణ స్వస్వరూపేణ, భవనమవస్థానం, కాల్పనికం జీవత్వవేషమపహాయ సచ్చిదానన్దలక్షణేన స్వస్వరూపేణావస్థానమిత్యర్థః. ఫలం భవతి - ఇదం తత్త్వం యాథార్థ్యమ్, **అమత్వా** అజ్ఞాత్వా, తత్త్వమజ్ఞాతమితి పశ్చాత్తాపం ప్రాప్యేత్యర్థః. కిమప్యనిర్వచనీయం ఫలం మోక్షముద్దిశ్య అపేక్ష్య, భజతాం సేవమానానాం, అబోధానామనిష్పన్నతత్త్వజ్ఞానానాం, అనుదరా **కన్యేతివదీషదర్థే సమాసః.** ప్రాంతే సమాధినిష్పత్త్యనన్తరం ఉపనతభ్రాన్తివిలయః ఉపనతాయాః ప్రాక్సిద్ధాయాః, భ్రాన్తేః అవిద్యాకృతస్య, దేహాదిష్వహమితి భ్రమస్య, విలయో నివృత్తిః, ఫలమ్ ఆత్మసాక్షాత్కారే సతి అనాత్మస్వాత్మత్వబుద్ధిర్నివర్తతే

ఇతి భావః. **అత్రేదం వ్యంగ్యమ్.** హే విభో! స్వామిన్! తవ సాక్షాత్కారాద్దర్శనాత్ఫలం, సతః విద్యమానస్య దుఃఖస్యాన్తో న భవతి. దారిద్ర్యదుఃఖం నాపసరతీతి భావః. ఏతేన అనిష్టనివారణరూపపురుషార్థాభావ ఉక్తః. అసత్ త్వదాశ్రయణాత్పూర్వమవిద్యమానం, సుఖం వస్తువాహనాదిలాభజన్య ఆనన్దః నహి. యద్వా, అసత్ స్వల్పమపి సుఖం నహి. లుబ్ధాగ్రేసరేణ త్వయా కియతోఽపి ధనాదేరవితీర్ణత్వాత్. అనేన ఇష్టప్రాప్తిరూపపురుషార్థాభావ ఉక్తః. అపితు నిజరూపేణ భవనం ఫలం త్వదాశ్రయణాత్పూర్వం యాదృశమవస్థానం తాదృశమేవాధునాపీత్యర్థః. గృహాలంబికుమారీవ నైధతే, న చ శుష్యతీతి న్యాయాదితి భావః. కిమపి మరుమరీచికాజలవదసంభావితం ఫలముద్దిశ్య భజతాం త్వాం సేవమానానాం, అబోధానామజ్ఞానాం, పరకీయకపటమజానతామిత్యర్థః. ప్రాంతే చిరసేవాకృతనిర్వేదానన్తరం, ఉపనతాయాః ప్రభుణా పునః పునః క్రియమాణైశ్శుష్కప్రియైరుత్పన్నాయాః ఇత్యర్థః. భ్రాంతేః లుబ్ధప్రభువిషయకదాతృత్వభ్రమస్యేత్యర్థః. విలయో నాశః, ఫలం దాతృత్వభ్రమనివృత్త్యనన్తరం నిరర్థకసేవాప్రవృత్త్యభావాద్భ్రమనాశస్య ఫలత్వమితి భావః. **వ్యంగ్యార్థో**ఽప్యయం వస్తుతో భగవతి యోజయితుం శక్య ఏవ. తథాహి **యస్యానుగ్రహమిచ్ఛామి తస్య విత్తం హరామ్యహ** మిత్యాది వచనాత్ భక్తిదార్ఢ్యపరీక్షార్థం భగవాన్ భక్తేభ్యః దుఃఖస్యానన్తరం దుఃఖమేవ ప్రదత్తే నతు సుఖమితి శ్రీవిష్ణుసేవయా విద్యమానదుఃఖనివృత్తిర్నాస్త్యేవ. అసదవిద్యమానసుఖమపి నహి. విద్యమానం సుఖమపి యోఽపహృత్య దుఃఖం ప్రదత్తే స కథమవిద్యమానం సుఖం దద్యాదితి భావః. అపితు నిజరూపేణ భవనం ఫలమ్ యథా ఉత్పత్తిదశాయామసహాయః తథాఽధునాపి కేవలం వర్తతే న పునరలమల్లకమాత్రమప్యవశిష్యతే ఇతి భావః. ఇదం తత్త్వం భగవత్సేవయా సాంసారికసుఖం సర్వమప్యపైతీతి యాథార్థ్యమజ్ఞాత్వా కిమపి గజాశ్వాదిలాభరూపం ఫలముద్దిశ్య భజతామజ్ఞానానాం ప్రాంతే దారాపుత్రాది సర్వస్యాపహరణానన్తరం ఉపనతభ్రాన్తివిలయః ఫలం గృహదేహాదిగతాహం మమేతి భ్రమనివృత్తిరేవ ఫలమితి భావః॥80

శ్లో॥ పురాణస్త్వం మాయా తవ చ గృహిణీ త్వం చ నితరా-
మసంగస్సాపి త్వాం స్పృశతి న కదాపి ప్రణయతః ।
తవేయం సాన్నిధ్యాత్పరమపి తు సూతే జగదితి
ప్రవాదోఽయం మిథ్యా న భవతు కథం నిశ్చితధియామ్ ॥ 81

పురాణ ఇతి॥ త్వం పురాణః అనాదిః, తవ గృహిణీ భార్యా మాయా, ప్రకృతిశ్చ, **చాత్పురాణశబ్దానుకర్షః**. సచానుకృష్టః పురాణశబ్దః స్త్ర్యన్తత్వేన విపరిణమ్యతే. పురాణీ అనాదిరిత్యర్థః. **ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావ** పీతి వచనాత్. త్వం నితరామత్యన్తం, అసంగస్సంగరహితశ్చ **అసంగో హ్యయం పురుష** ఇతి శ్రుతేః. సాపి మాయా, త్వాం ప్రణయతః స్నేహాత్, కదాపి కదాచిదపి, న స్పృశతి న బధ్నాతీత్యర్థః. ఈశ్వరస్య స్వాధీనమాయత్వాదితి భావః. అపితు కింతు, ఇయం మాయా, తవ సాన్నిధ్యాత్పరం సన్నిధిమాత్రాదేవ, జగత్ప్రపఞ్చం, సూతే కల్పయతి. అయస్కాన్తవన్నిర్వికారస్యాపి తవ సన్నిధిమాత్రేణ జడాపి మాయా జగత్కల్పనసమర్థా భవతీత్యర్థః. ఇత్యయం ప్రవాదః ప్రకృష్టోపవాదః, శ్రుతిప్రఘోష ఇత్యర్థః. నిశ్చితధియాం జ్ఞానినాం, మిథ్యా న కథం భవతు? పామరదృష్ట్యైవ ప్రపఞ్చస్సత్యః, తత్త్వదృష్ట్యా తు మిథ్యైవేతి పరమార్థః. జగతస్సత్యత్వే ప్రవాదస్య సత్యత్వం స్యాత్. యథా జగన్మిథ్యా తథైవ ప్రవాదోఽపి మిథ్యేతి భావః. జగతో మిథ్యాత్వన్తు మాయాకార్యత్వాదితి బోధ్యమ్. **వ్యంగార్థస్తు.** త్వం పురాణః వృద్ధః తవ గృహిణీ మాయా తన్నామ్నీ కాచన స్త్రీ పురాణీ వృద్ధా. ఏతేన

ఉభయోరపి ప్రజోత్పాదనానర్థతా సూచితా. క్వచిద్వృద్ధానామపి రిరంసా దృశ్యతే. తవ తు సాపి నాస్తీత్యాహ అసంగ ఇతి. అనురాగరహిత ఇత్యర్థః. మాస్తు తవ తస్యామనురాగః. గృహిణీ రిరంసుశ్చేత్ప్రజా సంభవేత్తదపి నాస్తీత్యాహ. సాపి త్వామితి. స్పర్శ ఏవ నాస్తీతి సంభోగార్థతా తు దూరత ఏవేతి భావః. అపితు తవ సాన్నిధ్యాత్పరం జగత్సూతే. జగచ్ఛబ్దేన తత్స్థా జనా లక్ష్యన్తే. తేన బహుప్రజత్వం వస్తు వ్యజ్యతే, **ఇత్యజహల్లక్షణామూలో వస్తుధ్వనిః**. బహుప్రజాః జనయతీత్యర్థః. ఇత్యయం ప్రవాదః లోకాపవాదః నిశ్చితధియాం తత్త్వమిథ్యావివేచనచతురాణామిత్యర్థః. మిథ్యా కథం న భవతు? మూఢాస్తు కింకిం న సంభావ్యతే ఇతి న్యాయేన తదపి సత్యం మన్వతే నతు సుధియ ఇతి భావః॥ 81

శ్లో॥ మనస్స్వైరం లోకే విహరదుపరుధ్యామితఫలే
ప్రకల్ప్యాశాం బోధాంకురభరణకృత్యే నియమయన్ ।
ఫలం భుఙ్క్షే తస్యామృతమయముపాంతే జడమితి
ప్రతార్యేదం మాయా కథమివ నివర్త్యా తవ జనైః? ॥ 82

మన ఇతి॥ స్వైరం యథేచ్ఛం, లోకే విహరత్ భ్రామ్యత్, విక్షిప్తమితి యావత్. మనః చిత్తముపరుధ్య నిరుధ్య, అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాముపరతవృత్తికం కృత్వేత్యర్థః. అమితఫలే మోక్షే, ఆశాం ప్రకల్ప్య ఉత్పాదయిత్వా, ముముక్షాయా మనోధర్మత్వాదితి భావః. బోధాంకురభరణకృత్యే బోధాంకురస్య జ్ఞానాంకురస్య, షడంగాధ్యయనజన్యస్య ఆపాతబ్రహ్మజ్ఞానస్యేత్యర్థః. భరణకృత్యే పోషణవిధౌ, నియమయన్ నియుక్తం కుర్వన్, ఉత్పన్నోపి జ్ఞానాంకురః మనస్స్థైర్యాభావే నశ్యతీతి భావః. తస్య జ్ఞానాంకురస్య సంబంధి, అమృతమయం మోక్షరూపం ఫలం, ఉపాంతే ప్రాంతే, జడమచేతనమితి హేతోః. ఇదం మనః, ప్రతార్య వంచయిత్వా, భుఙ్క్షే అనుభవసి, మోక్షదశాయాం జడస్య మిథ్యాభూతస్య మనసోఽపి **కతకరేణున్యాయేన** నాశాదితి భావః. తవ మాయా జనైః కథం నివర్త్యా నిరసనీయా? న కథంచి-దిత్యర్థః. పూర్వార్ధేన భగవతః పరమకృపాళుత్వమన్తర్యామిత్వం చ ఫలం భుఙ్క్షే ఇత్యనేన ఫలభోక్తురాత్మన-స్సకాశాద్భేదాభావశ్చ ఉక్తం భవతి. **వ్యంగార్థస్తు** స్వైరం లోకే విహరత్ తత్ర తత్ర యథేష్ట-సంచారేణోదరభరణం కుర్వాణమిత్యర్థః. మన ఇతి క్లీబత్వనిర్దేశేన కశ్చిత్పురుషకారరహితో జనో వ్యజ్యతే. తముపరుధ్య అమితఫలే అధికఫలే ఆశాం ప్రకల్ప్య బోధ ఉపాయః తత్పూర్వకమంకురభరణకృత్యం తత్ర నియమయన్ అంకురరక్షణే కృతే తవ మహాన్ లాభో భవిష్యతీతి ఆశాముత్పాద్య అనన్యవ్యాపారతయా తత్ర స్థాపయన్నిత్యర్థః. తస్య అంకురస్య చూతాదిప్రరోహస్యేతి యావత్. అమృతమయమతిమధుర-మిత్యర్థః. ఫలం ఉపాంతే ఇదం మనః, అయం జనః, జడః మూఢ ఇతి ప్రతార్య తం వంచయత్వే-త్యర్థః. భుఙ్క్షే. తవ మాయా కపటః, జనైః కథమివ నివర్త్యా? పరహృదయస్యాప్రత్యక్షత్వాదితి భావః॥ 82

శ్లో॥ పురాణస్త్వం జాయా ప్రకృతిరసతీ హంత నిఖిలా
జడాస్త్వత్తో జాతా ఇతి తవ జగత్యా అపి విభోః ।
న సంసారే సౌఖ్యం యదిహ రుచిముచ్చాం విఘటయన్
కరోషి త్వత్తుల్యం శ్రితమపి నవీనం తు తదిమమ్ ॥ 83

పురాణ ఇతి॥ త్వం పురాణః అనాదిః, ఉపలక్షణమిదం మధ్యాన్తాభావయోః, తథా త్రికాలాబాధ్య

ఇత్యర్థః. సత్య ఇతి యావత్. జాయా అనపాయితతరా తవ భార్యాభూతా ప్రకృతిర్మాయా, అసతీ మిథ్యాభూతా, జ్ఞాననివర్త్యత్వాదితి భావః. త్వత్తస్సకాశాజ్జాతా ఉదితాః, నిఖిలాః సర్వే, ఆకాశాదయః పదార్థాః. **ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత** ఇత్యాది శ్రుతేః. జడా అచేతనాః, **అజో నిత్యశ్శాశ్వతోఽయం పురాణ** ఇతి శ్రుతేర్జీవో న జాయతే ఏవేతి భగవతస్సకాశాదచేతనానామేవావిర్భావః నతు చేతనానామితి భావః. ఇతి హేతోః పరమేశ్వరత్వాదితి భావః. జగత్యాః లోకస్య, విభోః ఈశ్వరస్య, తవ సంసారే సౌఖ్యం క్షుద్రసుఖమిత్యర్థః. న నాస్తి. ఆత్మరతత్వాదితి భావః. జీవాస్తున్మాయాపారతన్త్ర్యాత్ క్షుద్రసుఖమీహన్తే. త్వన్తు మాయిత్వాన్న తథేతి ముఖ్యార్థః. ఇహ సంసారే ఉచ్చాం స్వభావవశాదధికాం, రుచిం ప్రీతిం, విఘటయన్. దారపుత్రాద్యపహరణద్వారా సర్వమనిత్యమితి దృఢం జ్ఞానముత్పాద్య విషయవైరాగ్యం జనయన్నితి భావః. శ్రితం భక్తమపి, త్వత్తుల్యం పరమేశ్వరం కరోషీతి యత్ త్వత్సాయుజ్యం దదాసీతి యదిత్యర్థః. తదిదం తు నవీనం చిత్రమ్ న కశ్చిదపి సేవకస్య స్వం పదం దదాతి. త్వన్తు స్వమేవ దదాసీతి తవ కృపాళుతా ఆశ్చర్యకరీత్యర్థః. **అత్రేదం వ్యంగ్యమ్.** త్వం పురాణః వృద్ధః. అనేన సంభోగానర్హ-శరీరతా సూచితా. జాయా ప్రకృతిః భార్యాస్వభావః అసతీ దుష్టా, అనేన అనుకూలదాంపత్యాభావ-స్సూచితః. త్వత్తో జాతా నిఖిలాస్సుతాః జడాః మూఢాః, విద్యాహైన్యాత్పశవ ఇత్యర్థః. **పుత్రశ్శత్రు-రపండిత** ఇతి న్యాయాదిదం మహద్దుఃఖమితి భావః. ఇతి హేతోః జగత్యాః విభోః పతేః, మహారాజస్యే-త్యర్థః. అపి తవ సంసారే సుఖం నాస్త్యేవ. భూపతేరపి దారపుత్రాద్యానుకూల్యమూలకం హి సంసారసుఖమితి భావః. ఇహ సంసారే ఉచ్చాం రుచిం విఘటయన్ శ్రితమపి త్వత్తుల్యం త్వామివ సంసారసుఖరహితం కరోషీతీదన్తు నవీనమిత్యర్థః. ఈదృశీ పునరసూయా న క్వాపి దృష్టచరేతి భావః॥ 83

ఏవం పఞ్చభిః స్తుత్వా అధునా స్వాపరాధక్షమం ప్రార్థయతే॥

శ్లో॥ తవాపాంగైస్తుఙ్గైస్సరసిజవిలాసప్రతిభటై-
ర్దయాసారైస్సారైరమృతరసకల్లోలభరితైః ।
ప్రతప్తః సిక్తం మాం విరచయ యదజ్ఞానవిధయా
కృతం వా చాపల్యం తదపి సపది క్షామ్యతు భవాన్ ॥ 84

తవేతి॥ ప్రతప్తం సాంసారికతాపసంతప్తం, మాం ఏతేన ఆ**బ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జు**నేతి గీతావచనాత్ బ్రహ్మణోఽపి స్థానభ్రంశాదిసంతాపోఽస్తీతి ఫలితమ్. సరసిజవిలాసప్రతిభటైః కమలలీలాతుల్యలీలాశాలిభిరిత్యర్థః. ఏతేన భగవతః పుండరీకాక్షత్వం సిద్ధమ్. అమృతరసకల్లోలభరితైః సుధారసతరంగపరిపూరితైః ఏతేన పరమాహ్లాదకత్వముక్తం భవతి. దయాసారైః కృపాధారాసంపాదితైరితి భేదేప్యభేదాతిశయోక్తిః. దయారసవర్షిభిరిత్యర్థః. సారైః శ్రేష్ఠైః, తుంగైరున్నతైరమితప్రభావైరిత్యర్థః. తవ అపాంగైః కటాక్షైః, సిక్తం ఆర్ద్రీకృతం విరచయ కురు. అజ్ఞానవిధయా జ్ఞానాభావరీత్యా మోహరీత్యేతి వా. యద్వా, యచ్చ చాపల్యం చపలత్వ మపరాధ ఇతి యావత్. కృతం మయేతి శేషః. తత్ సపది ఇదానీం భవాన్ త్వం **క్షామ్యతు** క్షమస్వేత్యర్థః. **ప్రార్థనాయాం లోట్.** నాయం బుద్ధిపూర్వకృతాపరాధః మద్బుద్ధేస్త్వన్మాయాపరతన్త్రత్వాదితి తవ మాయాకారితం త్వం క్షంతుమర్హసీతి భావః॥ 84

**శ్లో॥ విరించిశ్శ్రేయసాం దాయం । ధాయం త్రిజగతామపి ।
స్తుత్వైవమఖిలేశాన । మగమత్పదమాత్మనః ॥ 85**

విరించిరితి॥ విరించిర్బ్రహ్మా, శ్రేయసాం శుభానాం, దాయం దాతారం, త్రిజగతాం లోకత్రయస్యాపి, ధాయం ధర్తారమ్. **దుదాఞ్ దానే దుధాఞ్ ధారణపోషణయోరితి ధాత్వోః శ్యాద్వ్యధేత్యాదన్తలక్షణో ణప్రత్యయః. ఆతో యుగితి యుక్.** అఖిలేశానం సర్వేశ్వరం, కృష్ణం ఏవముక్తరీత్యా, స్తుత్వా ఉపస్తుత్య, ఆత్మనః స్వస్య పదం స్థానం, సత్యలోకమితి యావత్, అగమత్ యయౌ॥ 85

**శ్లో॥ కరుణావరుణాలయస్తతోఽసౌ । హరిరాశ్వాస్య వయస్యవత్సపాలాన్ ।
వ్రజమాప తదాఽపదానమస్య । వ్రజసీమ్ని ప్రససార విస్మయాయ ॥ 86**

కరుణేతి॥ తతః బ్రహ్మనిర్గమనానన్తరం, కరుణావరుణాలయః దయాసముద్రః, అసౌ హరిః కృష్ణః, వయస్యవత్సపాలాన్ వయస్యాన్ స్నిగ్ధాన్, వత్సపాలాన్ గోపాలబాలాన్, ఆశ్వాస్య అనునీయ, వ్రజం గోష్ఠమాప యయౌ. అస్య కృష్ణస్య సంబంధి తద్బ్రహ్మస్తుతిరూపమపదానం అద్భుతవృత్తం వ్రజసీమ్ని గోష్ఠప్రదేశే విస్మయాయ ఆశ్చర్యార్థం ప్రససార ప్రసృతమభూత్. తదపదానం శ్రుత్వా సర్వే విస్మితా బభూవుర్వ్రజే ఇతి భావః॥ 86

గ॥ అథ కదాచన విపినశుండాలశుండాఘాతసముద్ఘూర్ణమాననానానోకహ నివహశిఖరకుసుమ కోటరోదరసముచ్చరదమందమకరందబిందుసందోహమేదురీభూతైః కళిందనందనాకల్లోల-మాలికాసలిలసలీలోచ్చలితసితపత్రసంరంభసంభూతతుషారపృషత్కదంబకరంబితాకారైరురగ పరివృఢవివర్తీభూతసంకర్షణసంసేవనాయ మలయశైలవేలానివాసినీభిరురస్సరవిలాసినీభి-రాదరాదివ సమీరితైరుదరవిసరదాసవాస్వాదమదశబ్దాయమానచంచరీకనిచయవాచాలితవిక-చకుటజచాంపేయమచర్చికాపరిచయసముందంచితామోదైర్వనదేవతావదనమారుత-పరీరంభజృంభితైర్బాలానిలైరుపలాల్యమానం నందనమివ హరినందనం సదనుగ్రహమివ సకలఫలాస్పదం బృందావనాంతరగతం తాళవిపినమనుచరసమభ్యర్థనాభిస్సంకర్షణమధు-సూదనౌ సరభసమభజతామ్॥ తత్ర ఖలు॥ 87

అథేతి॥ అథ తతః, కదాచన కస్మింశ్చిత్కాలే, బాలానిలైర్మందమారుతైరుపలాల్యమానం అనునీయ-మానం, తద్వ్యక్తమిత్యర్థః. అనేన యథా పితాపుత్రముపలాలయతి తద్వద్వాయుర్వనమితి గమ్యతే. నన్దనమివ ఇన్ద్రవనమివ, హరినన్దనం ఇన్ద్రాహ్లాదకం కృష్ణాహ్లాదకరం చ, నన్దిగ్రహేతి **ల్యుః** సదనుగ్రహం సతాం ప్రసాదమివ. సకలఫలాస్పదం సకలపురుషార్థప్రదం, సర్వవిధఫలనిలయం చ బృందావనాంతర-గతం బృందావనమధ్యస్థం, తాళవిపినం తాళానాం వనం, అనుచరసమభ్యర్థనాభిః వయస్య ప్రార్థనైః, తైరర్థితావిత్యర్థః. సంకర్షణమధుసూదనౌ రామకృష్ణౌ, సరభసం శీఘ్రం, సహర్షం వా అభజతాం ప్రాప్తవన్తౌ. బాలానిలాన్ విశినష్టి విపినేత్యాదిభిః విపినశుండాలానాం వనగజానాం శుండాఘాతైః కరతాడనైః సముద్ఘూర్ణమానస్య ఉద్భ్రమతః నానానోకహనివహస్య బహువిధతరుసమూహస్య శిఖరేషు అగ్రేషు యాని కుసుమాని తేషాం కోటరోదరేభ్యః గహ్వరతుల్యాన్తస్థలేభ్యస్సకాశాత్ సముచ్చరతాం సమ్యగూర్ధ్వం ప్రసరతామ్, అమందానామధికానాం, మకరందబిందూనాం మధుపృషతాం, సందోహేన సమూహేన, మేదురీభూతైః వ్యాప్తైరిత్యర్థః. ఏతేన వాయూనాం సుగంధవత్త్వముక్తం భవతి.

కళిందనందనాయాః యమునాయాః కల్లోలమాలికానాం తరంగసంఘానాం సలిలేషు జలేషు సలీలం సవిలాసం యథా తథా ఉచ్చలితాః ఉద్భ్రమణశీలా యే సితపత్రాః హంసాః తేషాం పతత్రసరంభాత్పక్షవిక్షేపాత్సంభూతేన జాతేన తుషారపృషత్కదంబేన శీతలబిందుసమూహేన కరంబితాకారైః వ్యాప్తస్వరూపైః. ఏతేన శైత్యముక్తమ్. ఉరగపరివృఢస్య శేషస్య వివర్తీభూతః రూపాన్తరాయితః అవతార ఇత్యర్థః. యః సంకర్షణః బలరామః తస్య సంసేవనాయ సేవార్థం మలయశైలవేలానివాసినీభిః చందనాచలసీమస్థాభిః ఉరస్సరవిలాసినీభిస్సర్వాంగనాభిః, ఆదరాత్ ప్రీత్యా, సమీరితైః ప్రేషితైరివ స్థితైః, ప్రేయస్యః ప్రియాయ శ్లాఘ్యవస్తు ప్రేషయన్తీతి భావః. ఏతేన వాయూనాం మలయజత్వం గతిమాద్యం చోక్తం భవతి. ఉదరేషు పుష్పాణామన్తః విసరతః ప్రసరతః, ఆసవస్య మకరందస్య, ఆస్వాదాదనుభవాద్యో మదః గర్వః తేన శబ్దాయమానానాం శబ్దం కుర్వాణానాం శబ్దవైరేతి **కర్మణి క్యజ్**. చంచరీకాణాం భృంగాణాం, నిచయేన సమూహేన, వాచాలితానాం ముఖరితానాం, స్వగత-భృంగధ్వనివ్యాజాత్పుష్పాణి శబ్దం కుర్వన్తీవేతి భాన్తీతి భావః. కుటజో గిరిమల్లికా తత్పుష్పమపి కుటజమేవ. చామ్పేయం చమ్పకపుష్పం వికచానాం వికసితానాం కుటజచాంపేయమచర్చికానాం ప్రశస్తకుటజచమ్పకపుష్పాణాం, పరిచయాత్సంబంధాత్, సముదంచితః ప్రవృద్ధః, ఆమోదః పరిమళః, యేషాన్తైః ఏతేన గంధాతిశయ ఉక్తః. వనదేవతావదనమారుతపరీరంభేణ వనదేవతా-ముఖవాయుసంబంధేన, జృంభితైః ప్రవృద్ధైః, అనేన చ గంధాతిశయ ఉక్తః. వదనే తాంబూలాది-గంధసత్త్వాత్. ఖలు ప్రసిద్ధౌ. తత్ర తాళవనే॥ 87

శ్లో॥ పూరయన్నారవైర్యాతు । రోషనాడింధమైర్వనమ్ ।
రామస్సవయసాం తుష్ట్యై । ఫలభారమపాతయత్ ॥ 88

పూరయన్నితి॥ యాతురోషనాడింధమైః నాడిం ధమన్తీతి నాడింధమాః **నాడీముష్ట్యోశ్చేతి ఖశ్.** సిరాభేదకా ఇత్యర్థః. రోషస్య నాడింధమా రోషనాడింధమాః రోషాశ్రయీభూతసిరాభేదకా ఇత్యర్థః. యాతూనాం యాతుధానానాం, రోషనాడింధమాః తైః తథోక్తైః, రాక్షసానాం రోషోత్పాదకైరిత్యర్థః. రాక్షసాలయత్వాత్తద్వనస్యేతి భావః. ఆరవైః ధ్వనిభిః, వనం కాననం, పూరయన్ నిబిడీకుర్వన్, రామః బలభద్రః, సవయసాం వయస్యానాం, తుష్ట్యై సంతోషార్థం, ఫలభారం ఫలరాశిమపాతయత్ పాతయామాస॥ 88

శ్లో॥ తత్ర తాలఫలపాతనజన్మా । కోఽప్యభూచ్చటచటధ్వనిరుచ్చైః ।
తన్నిశమ్య కుపితః ఖరరూపీ । ధేనుకస్సపది సన్నిదధేఽపి ॥ 89

తత్రేతి॥ తత్ర తాళవనే, తాళఫలపాతనజన్మా తాళఫలానామధఃపతనాదుద్భూత ఇత్యర్థః. ఉచ్చైః అధికః, కోఽప్యనిర్వాచ్యః, చటచటధ్వనిః చటచటేతి శబ్దః, అభూత్ ప్రససారేత్యర్థః. తం ధ్వనిం, నిశమ్య శ్రుత్వా, కుపితస్సంజాతకోపః, ఖరరూపీ గర్దభాకారః, ధేనుకః ధేనుకాసురః, సపది తదానీం సన్నిదధేఽపి సన్నిహితోఽభవచ్చ. అత్ర ధేనుకో ధేనురపి ఖరరూపీ సన్నిదధే ఇతి విరోధః ప్రతీయతే॥ 89

శ్లో॥ అసౌ వత్సాపాయవ్యథితహృదయో ధేనుపదభృ-
త్పదం వత్సస్యైవ త్వరితమథ నిన్యే హలభృతా ।

శశంసుస్తే బాలాస్తదను కృతసాకూతహసితా
బలం హర్షోత్కర్షాదయమబలజయ్యః కథమితి ॥ 90

అసావితి॥ అథ ధేనుకసన్నిధానానన్తరం, వత్సాపాయవ్యథితహృదయః వత్సస్య వత్సాసురస్య సఖ్యురపాయేన నాశేన, వ్యథితం సంజాతవ్యథం, హృదయం మనః, యస్య స తథోక్తః. ధేనుపదభృత్ ధేనుపదవాన్, అసౌ ధేనుకః, ధేనుకశబ్దే ధేనుపదసద్భావాత్ ధేనుపదభృచ్ఛబ్దవాచ్యః, ధేనుకశబ్దః శబ్దపరశబ్దేనాప్యర్థో బోధ్యతే ఇతి తేన ధేనుకాసుర ఇత్యర్థః ప్రతీయతే ఇతి బోధ్యమ్. హలభృతా రామేణ హలాయుధత్వాద్బలభద్రస్యేతి భావః. త్వరితం శీఘ్రం, వత్సస్య పదమేవ స్థానమేవ, నిన్యే ప్రాపితః, తద్వన్మారిత ఇత్యర్థః. తదను ధేనుకమరణానన్తరం, కృతసాకూతహసితాః కృతసాభిప్రాయ-స్మితాః, తే బాలా వత్సపాలాః, బలం రామం, అయం ధేనుకః అబలజయ్యః బలభద్రవ్యతిరిక్తేన జేతుం శక్యః, కథం భవతి న కథమపీత్యర్థః. దుర్బలజయ్యః కథమితి చ ప్రతీయతే. ఇత్యేవం హర్షోత్కర్షాత్ ఆనన్దాతిశయాచ్ఛశంసుః శ్లాఘయామాసుః. యద్వా హర్షోత్కర్షాత్కృతసాకూతహసితా ఇత్యన్వయః. అత్ర పూర్వార్ధే ఇదం **వ్యంగ్యమ్**. వత్సస్య తర్ణకస్య అపాయః అపగతిః, తేన వ్యథితహృదయ ఇతి లింగవిపరిణామః. అసౌ ధేనుపదం ధేనుత్వం బిభర్తీతి ధేనుపదభృత్ ధేనురిత్యర్థః. హలభృతా కృషీవలేన, వత్సస్య పదం స్థానం, త్వరితం నిన్యే వత్సేన యోజిత ఇత్యర్థః॥ 90

గ॥ తదను తదనుచరనికరమపి ఖరతరఫేరవవేషభీషణమతిరోషణౌ రామకేశవౌ సమూలకాష-మకషతామ్॥ 91

తదన్వితి॥ తదను ధేనుకనాశనానన్తరం, ఖరతరఫేరవవేషభీషణం తీక్ష్ణసృగాలవేషేణ భయంకరం, తదనుచరనికరమపి ధేనుకస్య వయస్యసంఘమపి, అతిభీషణౌ అతిభీకరౌ, రామకేశవౌ బలకృష్ణౌ, సమూలకాషమకషతాం సమూలఘాతం జఘ్నతురిత్యర్థః. **నిమూలసమూలయోః కష ఇతి ణముల్.** యథావిధ్యనుప్రయోగః. నిర్మూలధ్వంసం చక్రతురితి భావః॥ 91

శ్లో॥ తతో భుజంగేన పృథగ్జనేన । కదర్థ్యమానామమలాం ప్రకృత్యా ।
సహోదరీం పాపనియామకస్య । గోప్తుం ప్రతస్థే పురుషోత్తమస్తామ్ ॥ 92

తత ఇతి॥ తతః ధేనుకాసురనిబర్హణానన్తరం, పృథగ్జనేన నీచేన, **మూర్ఖనీచౌ పృథగ్జనా** విత్యమరః. భుజంగేన కాళీయాభిధసర్పేణ, కదర్థ్యమానాం విషప్రక్షేపణాదినా కలుషీక్రియమాణాం, ప్రకృత్యా స్వభావతః, అమలాం స్వచ్ఛాం, తాం ప్రసిద్ధాం, పాపనియామకస్య పాపశబ్దోఽత్ర పాపవద్ద్రవ్యవాచీ. **శస్తం బాధత్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాని** చే త్యమరః. పాపానాం పాపినాం, నియామకశ్శిక్షకః, తస్య అర్థాద్యమస్య సహోదరీం సోదరీం, యమునామిత్యర్థః. ఉభయోస్సూర్యా-పత్యత్వాదితి భావః. గోప్తుం రక్షితుం, కాళీయనిష్కాసనేన సుప్రవేశాం కర్తుమిత్యర్థః. పురుషోత్తమః కృష్ణః, ప్రతస్థే ప్రస్థితోఽభవత్. సాధుజనరక్షణార్థం దుర్జనశిక్షణార్థం చ పరమేశ్వరస్యావతీర్ణత్వా-త్తదుభయార్థమస్య ప్రవృత్తిరితి బోధ్యమ్. **వ్యంగ్యార్థస్తు** పృథగ్జనేన మూర్ఖేణ, ఏతేన బలాత్కారో వ్యజ్యతే. భుజంగేన విటేన, **భుజంగో విటసర్పయో** రిత్యమరః. కదర్థ్యమానాం భోగాయ నిర్బధ్యమానాం, ప్రకృత్యా అమలాం నిర్దోషాం, పతివ్రతామిత్యర్థః. పాపనియామకస్య స్వయమేవ న కేవలం ధర్మతత్పరః కిన్తు పరానపి పాపాన్నివర్తయతీతి కశ్చిత్పురుషధౌరేయో వ్యజ్యతే. సహోదరీం ఏతేన సత్కులప్రసూతిర్వ్యజ్యతే. తాం గోప్తుం, విటహననేన తస్యాః పాతివ్రత్యం రక్షితుమిత్యర్థః ప్రతస్థే ఇతి ॥ 92

గ॥ తత్క్షణమేవ ఖరతరకిరణకిరణసంపాతసంపాదితపరితాపాతిరేకసముదితోదన్యాతి-ప్రసంగతయా కాళియవ్యాళనిష్ఠ్యూతనిరర్గళగరళశబళితకళిందనందనాసలిలరసమాస్వాద్య మూర్ఛాయితేషు సవత్సేషు వత్సహితేషు॥ 93

తత్క్షణమేవేతి॥ తదైవ ఖరతరకిరణస్య ఉష్ణాంశోః, కిరణానామంశూనాం, సంపాతేన సమ్యక్ప్రసరణేన, సంపాదితః ప్రాప్తః, యః పరితాపాతిరేకః సంతాపాతిశయః, తస్మా త్తేనేతి వా, సముదితః జాతః, ఉదన్యాతిప్రసంగః పిపాసాతిశయః, యేషాన్తేషాం భావస్తత్తా తయా, తథోక్తమ్. కాళియ ఇతి వ్యాళ స్సర్పః – తేన నిష్ఠ్యూతేన వాంతేన నిరర్గళేన అధికేన, గరళేన విషేణ, శబళితస్య సంజాతశబలవర్ణస్య, కళిన్దనన్దనాయా యమునాయాస్సంబంధినః సలిలస్య ఉదకస్య, రసం స్వాదమాస్వాద్య పీత్వా, సవత్సేషు వత్ససహితేషు, వత్సపాలేషు, మూర్ఛాయితేషు మూర్ఛితేషు సత్సు ॥ 93

శ్లో॥ కారుణ్యామృతపూరసారభరితైస్తుంగైరపాంగైర్ముహు-
స్సంసిచ్య స్వపదాంబుజైకశరణానేతాన్ సముజ్జీవయన్ ।
మధ్యేయామునవారి భూరిగరళజ్వాలావలీధాంతరం
సార్పం సద్మ వివేశ సాలశిఖరాల్లీలాకులాయో హరిః ॥ 94

కారుణ్యేతి॥ లీలాకులాయః విలాసనిలయః, హరిః కృష్ణః, స్వపదాంబుజైకశరణాన్ స్వచరణ-కమలాశ్రయాన్, ఏతాన్ మూర్ఛితాన్, సవత్సాన్ వత్సపాలాన్, కారుణ్యామృతపూరసారభరితైః. కారుణ్యం కరుణా, **గుణవచనత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్.** తదేవామృతసుధా, తస్య పూరం ప్రవాహః, తస్య సారేణ స్థిరాంశేన, భరితైః పూరితైః, దయారసభరితత్వేనామృతాయమానైరిత్యర్థః. తుంగైఃరధికైరపాంగైః కటాక్షైః, ముహుః బహువారం, సంసిచ్య ఆర్ద్రీకృత్య, సముజ్జీవయన్ ఉత్పన్నజీవాన్ కుర్వన్, మూర్ఛామపనుద్య చేతయన్నిత్యర్థః. అమృతం యథా విషతాపం నివార్య చేతయతి తద్వదస్యాపాంగా ఇతి కృత్వా అమృతేత్యాద్యుక్తమ్ అత ఏవ **పరికరాలంకారః**. మధ్యేయామునవారి యమునాజలస్య మధ్యే స్థితమితి శేషః. భూరిగరళజ్వాలావలీఢాన్తరం బహువిషజ్వాలావ్యాప్తమధ్యభాగం, సార్పం సర్పస్యేదమ్, **తస్యేదమిత్యణ్.** సద్మ నిలయం, **సాలశిఖరాత్**. సాలస్య కదంబభూజస్య శృంగమారుహ్యేతి **ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ.** వివేశ లంఘితవాన్. ఉన్నతస్థలాదుదకమధ్యే లంఘనే కృతే సతి ఉదకాధఃప్రదేశప్రాప్తి స్సులభేతి సాలశిఖరాల్లంఘనమితి బోధ్యమ్॥ 94

శ్లో॥ స్వభవనపరిభవసంభవరోషా । దాయాదథాశు భుజగేంద్రః ।
మురరిపుమరుచిరచరితో । ఘోరాకారైర్దదంశ దశనైశ్చ ॥ 95

స్వభవనేతి॥ అథ శ్రీకృష్ణలంఘనానన్తరమ్, భుజగేంద్రః కాళీయః, స్వభవనపరిభవసంభవరోషాత్ స్వగృహతిరస్కారజన్యకోపాత్, గృహతిరస్కారో నామ గృహాక్రమణమేవ. ఆశు ద్రుతమ్ ఆయాదాజగామ. అరుచిరచరితః దుష్టచరిత్రః కాళియః. ఘోరాకారైర్భయంకరైర్దశనైర్దంష్ట్రాభిః మురరిపుం కృష్ణం, దదంశ చ దుష్టవాన్. ఆగమనక్షణ ఏవ దశనవ్యాపారోఽపి సంవృత్త ఇతి సూచయితుం చకార గ్రహణమ్॥ 95

శ్లో॥ శౌరిరాప న భుజంగవిషాగ్ని । జ్వాలజాలజనితాం పరిభూతిమ్ ।
చక్రిణోర్యది పరస్పరయుద్ధం । క్ష్వేళతో హి న తదాన్యతరార్తిః ॥ 96

శౌరిరితి॥ భుజంగస్య కాళియస్య, విషరూపో యోఽగ్నిః తజ్జ్వాలజాలాత్. తచ్ఛిఖాసమూహాత్,

జనితాముత్పన్నాం, తథోక్తాం పరిభూతిం తిరస్కృతిం, సంతాపమితి యావత్. శౌరిః కృష్ణః, నాప న ప్రాప. ఉక్తమర్థం సమర్థయతి. చక్రిణోః కృష్ణకాళియయోః **చక్రీ కృష్ణే కులాలేఽహౌ ఇతి భాస్కరః.** సర్పయోరితి చ పరస్పరయుద్ధం యది అన్యోన్యసంగ్రామం స్యాద్యది తదా యుద్ధే క్ష్వేళతః విషాత్, అన్యతరార్తిః ఉభయోరేకస్య పీడా, నహి న భవతి హి. సర్పస్య సర్పవిషబాధా నేతి భావః. **అర్థాన్తరన్యాసాలంకారః.** స చ చక్రిశబ్దగతశ్లేషోజ్జీవితః. కృష్ణస్య పరమేశ్వరత్వాన్న విషబాధేతి పరమార్థః॥ 96

శ్లో॥ స్పందితుం స న శశాక తదైవ । శ్రీపతిర్భుజగభోగపినద్ధః ।
చిత్రమేవ తదిదం కథమస్మి । న్యుజ్యతాం భుజగభోగజబంధః ॥ 97

స్పందితుమితి॥ తదా సః శ్రీపతిః కృష్ణః, భుజగభోగపినద్ధః సర్పదేహవేష్టితః, అత ఏవ. స్పందితుమేవ చరితుమపి, న శశాక న సేహే. తదిదం కృష్ణస్పందనాసామర్థ్యం, చిత్రమేవ. నను కుతశ్చిత్రమ్? మనుష్యా హి సర్పవేష్టితాః స్పందితుం న శక్నువన్తీతి యుక్తమేవేదమత ఆహ. కథమితి. అస్మిన్ శేషశాయిని కృష్ణే, భుజగభోగజబంధః సర్పదేహకృతబంధనం, కథం యుజ్యతాం యుక్తో భవతు? యస్సర్పరాజం అఖిలభూభరణధురీణం శేషమపి పర్యంకీకృత్య తత్ర శేతే తస్య కాళియాత్తుచ్ఛసర్పాద్బంధోఽభవదితి చిత్రమేవేదమితి భావః. **అత్రేదం వ్యంగ్యమ్.** సః శ్రీపతిః, అనేన కాముకత్వం వ్యజ్యతే. భుజగభోగపినద్ధః. భుజగః భుజంగః, విట ఇత్యర్థః. లక్షితలక్షణేయమ్. తస్య భోగేనేతి నిదర్శనా. భోగతుల్యభోగేనేత్యర్థః. తద్వద్విహరణేనేతి యావత్. పినద్ధః బద్ధః, సంసారే నిర్బద్ధ ఇత్యర్థః. స్పందితుమపి కిముత సంసారాదాత్మానం మోచయితుమితి భావః. న శశాక. విటవదత్యన్తకామనయా విహృత్య విహృత్య సంసారాబ్ధౌ నిర్మగ్న ఇతి భావః. ఏతేన షోడశసహస్రగోపికా విహృతిర్గమ్యతే తదిదం చిత్రమేవ. అస్మిన్ పరమాత్మని మాయాదూరే భుజగభోగజబంధః కథం యుజ్యతామ్? మాయావశ్యానాం జీవానామేవ భోగేన బంధః, ఈశ్వరస్య కథమితి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణస్య వస్తుతః అస్ఖలితబ్రహ్మచారిత్వం సూచ్యతే॥ 97

శ్లో॥ తదా బాలాస్తస్మిన్నరిపరిభవం బంధమపి త-
త్కృతం దుఃఖం మోహాద్వితథమవిదిత్వా జడధియః ।
కథం వా ముక్తిః స్యాత్కథమివ తదధ్యక్షజనితం
సుఖన్నశ్శోకో వా విరమతు కథంవేతి వివశాః ॥ 98

తదేతి॥ తదా శ్రీకృష్ణస్య సర్పవేష్టనసమయే, జడధియః మందబుద్ధయః, బాలాః వత్సపాలాః తస్మిన్ కృష్ణే విషయే, అరిపరిభవం శత్రుభూతకాళియకృతతిరస్కారం, బంధమపి రజ్జుతుల్యసర్పశరీరకృతవేష్టనం, చ, తత్కృతం తాదృశదృఢబంధనజన్యం దుఃఖం శ్రీకృష్ణశోకం చ, వితథం వ్యర్థం నిష్ఫలమితి మోహాదజ్ఞానాదవిదిత్వా అజ్ఞాత్వా, భగవత్తత్త్వే జ్ఞాతే సతి మాయామానుషస్య భగవతః కృష్ణస్య పరమేశ్వరస్య, ఏతత్సర్పబంధాదికం లీలైవ, నతు దుఃఖకరమితి నిశ్చయజ్ఞానం జాయేత, తత్తత్త్వాజ్ఞానే తు ప్రాకృతమనుష్యవత్తస్యాపి దుఃఖం సంభావ్యమేవేతి భావః. కథం వా కేన ప్రకారేణ, ముక్తిః సర్పబంధత్యాగః, స్యాద్భవేదర్థాత్ కృష్ణస్య తదధ్యక్షజనితం ఆపాదమస్తకం సర్పశరీరవేష్టితతయా దుర్దర్శస్య తస్య కృష్ణస్య, అధ్యక్షాత్ప్రత్యక్షా ద్దర్శనాదితి యావత్. జనితం జాతం, సుఖమానన్దః, నః అస్మాకం, కథం వా స్యాత్. శోకో వా దుఃఖం చ, కథంవా విరమతు నశ్యతు? ఇత్యేవం చిన్తయా వివశాః మూర్ఛితాః, జాతా ఇతి

శేషః. **వ్యంగ్యార్థస్తు.** జడధియః అపరిశుద్ధమనసః, అత ఏవ బాలాః అజ్ఞాః, తస్మిన్ జీవే, అరిపరిభవం అన్తశ్శత్రుకామాది పారవశ్యం బంధం, కర్మవశ్యతాం తత్కృతం కామాదిజన్యం దుఃఖం చ, వితథ–మనృతమితి, మోహాదజ్ఞానాదవిదిత్వా, ముక్తిరవిద్యావియోగః కథం స్యాత్? తదధ్యక్షజనితం తత్పదార్థసాక్షాత్కారజన్యం సుఖం కథం స్యాత్? బ్రహ్మానన్దః కథం స్యాదితి భావః. నశ్శోకః సాంసారికం దుఃఖం, కథం విరమతు? ఇతి వివశా నిర్విణ్ణాజాతా ఇతి॥ 98

గ॥ భగవానపి కంచిత్కాలమబలభావమభినీయ నితాంతచింతాదంతురితాంతరంగేషు సహచరేషు సచమత్కారముత్ప్లుత్య ముహుర్ముహుశ్చరణఘాతమాహత్య చ భుజంగమతిమాత్రమసమర్థం సమర్థయామాస॥ 99

భగవానితి॥ భగవాన్ కృష్ణశ్చ, కంచిత్కాలమిత్యత్యన్తసంయోగే **ద్వితీయా.** అబలభావం దుర్బలత్వం, సర్వబంధమోచనాసామర్థ్యమిత్యర్థః. అభినీయ అనుకృత్యేత్యర్థః. నతు వస్తుతస్తథా, ఈశ్వరత్వాదితి భావః. సహచరేషు వయస్యేషు, నితాంతయా అత్యన్తయా, చిన్తయా దన్తురితాని వ్యాప్తాని, అంతరంగాణి మనాంసి యేషాన్తేషు అతిచిన్తాక్రాన్తేషు సత్స్విత్యర్థః. సచమత్కారం సవైదగ్ధ్యం, యథా తథా ఉత్ప్లుత్య ఉడ్డీయ, ముహుర్ముహుః భుజంగం కాళియం, చరణఘాతమాహత్య చరణేన హత్వేత్యర్థః. **కరణేహమితి ణముల్.** అతిమాత్రమత్యన్తమసమర్థమశక్తం, స్వదేహచాలనేపి శక్తిరహితమిత్యర్థః. సమర్థయామాస చకార॥ 99

గ॥ తతః ప్రయాణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణేశం నిశమ్య తదంగనాజనస్సరభసమధోక్షజం శరణమభజత సవినయమనౌషీచ్చ. తథా హి॥ 100

తత ఇతి॥ తతః సర్పస్య దౌర్బల్యప్రాప్త్యనన్తరం, ప్రాణేశం భర్తారం, కాళియం ప్రయాణోన్ముఖప్రాణం గమనోన్ముఖప్రాణం, సన్నిహితమరణమితి యావత్. నిశమ్య శ్రుత్వా, తదంగనాజనః నాగాంగనా–సమూహః, సరభసం సవేగం, యథా తథా విళంబే సతి తు ప్రాణేశో మ్రియేతేతి భావః. అధోక్షజం కృష్ణం, శరణం రక్షితారమభజత ప్రాప. త్వమేవ నశ్శరణమితి శ్రీకృష్ణపాదాక్రాన్తా బభూవురితి భావః. సవినయం యథా తథా వినయేన సహితం యథా తథా, అనౌషీత్ అస్తౌషీచ్చ. **ణు స్తుతౌ లుఙ్, అస్య సేట్కత్వాత్ అనావీదితి** పాఠ్యమ్. తథాహి నాగాంగనాకృతభగవత్స్తుతిమేవ దర్శయతి కవిరిత్యర్థః॥ 100

పఞ్చభిః స్తువన్తి కృతమిత్యాదిభిః. తత్ర నిర్వ్యాజకృపాసముద్రస్య తవ నేదం యుక్తమిత్యాహుః ప్రథమశ్లోకేన॥

శ్లో॥ కృతం మాత్సర్యేణ స్మరణమపి నిర్వాణకరణం
హరత్యన్యోద్దేశాద్గ్రహణమపి నామ్నో భవభయమ్ ।
పయో వా పత్రం వా హితమహహ భక్తైరుపహృతం
హరే! పారం విద్మో న తవ కరుణాయా నిరవధేః ॥ ***101***

కృతమితి॥ హే హరే! కృష్ణ! మాత్సర్యేణ ఈర్ష్యయా, కృతమపి తవ నామ్నః కృష్ణేత్యభిధానస్య, స్మరణమపి స్మృతిరపి, నిర్వాణకరణం సుఖకరం, మోక్షకరమితి వా, అనేన **ద్వేషాచ్చైద్యాదయో నృపా**

ఇతి సూచితమ్. అన్యోద్దేశాత్ అన్యవ్యాజాత్, అన్యముద్దిశ్యేత్యర్థః. కృతమపి నామ్నః గ్రహణం ఉచ్చారణం భవభయం సంసారభయం, హరతి నాశయతి. ఏతేన అజామీళకథా సూచితా. భక్తైరుపహృతం సమర్పితం పయో వా, క్షీరం వా, జలమితి వా, పత్రం వా, తులస్యాది దళం వా, హితం ప్రియం, తవేతి శేషః. అహహేత్యాశ్చర్యే. సర్వేశ్వరస్యాపి పయః పత్రమాత్రేణ ప్రీతిరితి నిరభిమానితా. ప్రత్యాశ్చర్యమితి భావః. అనేన కుచేలాదికథా సూచితా. నిరవధేః అపారాయాః, తవ కరుణాయాః పారం అవధిం, న విద్మః నోపలభామహే, అపారత్వాదేవేతి భావః॥ 101

శ్లో॥ *ప్రియాం ప్రాణప్రాయాం క్షణమపి వినా భావవిరసాం*
యయా హిత్వా యానం నిభృతమనుజీవివ్రజమపి ।
అయాసీస్సంభ్రాంతస్సపది కరిదీనారవభరై-
ర్హరే! శ్రేయస్సా నః ఫలతు తవ కారుణ్యలహరీ ॥ ***102***

ప్రియామితి॥ హే హరే! యయా కారుణ్యలహర్యా హేతుభూతయా క్షణమపి క్షణకాలమపి, వినా భావవిరసాం, వియోగాసహనాం, అత ఏవ ప్రాణప్రాయాం ప్రాణతుల్యాం, ప్రియాం ప్రేయసీం లక్ష్మీం తదా నిభృతం వినీతమనుజీవివ్రజమపి భక్తసంఘం చ, హిత్వా త్యక్త్వా, కరిదీనారవభరైః గజేంద్రకృపణ-ధ్వనిసమ్పాతైః, సంభ్రాన్తః సంభ్రమం ప్రాప్తస్సన్, సపది తదానీమేవ, యానం గమనమయాసీః అభజః. యద్వా, హరే! కరిదీనారవభరై స్సంభ్రాన్తః అత ఏవ క్షణమపి వినా భావవిరసామత ఏవ ప్రాణప్రాయాం ప్రియాం, నిభృతమనుజీవివ్రజమపి హిత్వా, యయా యానమయాసీః ఇత్యన్వయః. సా తవ కారుణ్యలహరీ కృపాప్రవాహః, నః అస్మాకం, శ్రేయః శుభం, ఫలతు దిశతు. గజేంద్రరక్షాకాలికా కృపా ఇదానీమస్మదర్థం స్వీక్రియతామితి ముఖ్యార్థః॥ 102

శ్లో॥ *దీనాత్మనాం తావకనిత్యసిద్ధ । రసప్రభావాదపరాధరీతిః ।*
కళ్యాణభావాయ న కల్పతే చే । దనర్థలాభః కథమస్తు వార్యః? ॥ ***103***

దీనాత్మనామితి॥ దీనాత్మనాం కృపణమనసాం, సంబంధినీ అపరాధరీతిః అపరాధవిధా, తావకస్య త్వదీయస్య, నిత్యసిద్ధస్య సహజస్య, నిరుపాధికస్యేత్యర్థః. రసస్య అనురాగస్య, కృపయా ఇతి యావత్. ప్రభావాత్సామర్థ్యాద్ధేతోః, కళ్యాణభావాయ శ్రేయసాముత్పత్తయే, న కల్పతే న సంపద్యతే, న భవతీతి యావత్. చేద్యది అనర్థలాభః అనిష్టా వాప్తిః, కథం కేన ప్రకారేణ, వార్యః నివారయితుం శక్యః, అస్తు భవతు? దీనకృతా అపరాధాస్త్వత్కృపాబలాదపరాధతామపహాయ ఉపచారా ఏవ భవన్తి. అన్యథా ప్రతిపదమనాథాస్సంభవేయురితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** దీనాత్మనాం దరిద్రాణాం, అపరాధశబ్దోఽత్ర లాక్షణికః అపరాధవద్దుష్ట ఇత్యర్థః. రీతిర్లోహవిశేషః, **రీతిస్త్రియామారకూట** మిత్యమరః. తావకో యః నిత్యః అక్షయ్యః, సిద్ధరసః పారదః, తత్ప్రభావాత్తత్సంపర్కమాహాత్మ్యాద్రసభస్మప్రభావాదితి భావః. కళ్యాణభావాయ సువర్ణత్వాయ, న కల్పతే చేత్ సువర్ణాత్మనా న పరిణమతే చేత్, అనర్థలాభః ద్రవ్యప్రాప్త్య-భావః, దారిద్ర్యమితి యావత్. కథం వార్యోఽస్తు న కథంచిదిత్యర్థః॥ 103

శ్లో॥ *అనాత్మజ్ఞస్థానే శుచమయమయాసీద్విభురితి*
స్వరూపం మత్వా తే సపది పరిపుష్ణాత్యుపశమమ్ ।

పరీభావం శోకైర్యది స పునరద్యాపి భజతే
ప్రతీతిః కేఽయం తే నిరవధికృపానీరధిరితి ॥ **104**

అనాత్మజ్ఞ ఇతి॥ అయమనాత్మజ్ఞః ఆత్మజ్ఞానశూన్యః, విభుః నః పతిః, శుచం శోకమయాసీత్ప్రాపేతి, స్థానే యుక్తం, స్వపరబలాబలవివేకాభావాత్. ఈశ్వరేణ త్వయా, యుద్ధ్వా ప్రాణసంకటం ప్రాప్త ఇతీదమవివేకినోఽస్య ఉచితమేవేతి భావః. సపది ఇదానీం, తే తవ, స్వరూపం పరమేశ్వరత్వాత్మకం, యాథార్థ్యం మత్వా జ్ఞాత్వా, అయం సర్వేశ్వర ఏవ నతు ప్రాకృతః, అన్యథా కథమ్మమాస్మాదీదృశీ దశేతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ఉపశమం శాన్తిం, కోపేన కర్తవ్యాభావాదితి భావః. పరిపుష్ణాతి భజతి. పాదరక్షానియమిత వృశ్చికవదితి భావః. సః విభుః, పునరద్యాపి అధునాపి, త్వత్స్వరూపజ్ఞానోత్తర-కాలేపీత్యర్థః. శోకైః పరీభావం తిరస్కారం, భజతే యది ప్రాప్నోతి చేత్, త్వయా నిర్జితస్తవ వశ్యో భూత్వా, అస్మద్ద్వారా త్వాం శరణాగతిం ప్రాప్యాపి పునస్త్వయా తాడ్యమానశ్శోచతి చేత్, తే తవ, నిరవధికృపానీరధిరితి అపారకరుణాసముద్ర ఇతి, ఇయం ప్రతీతిః ప్రసిద్ధిః, కా కుత ఇత్యర్థః. ప్రతీతిర్నశ్యేదితి భావః. శరణాగతపరిత్రాణజన్యా కీర్తిరపగచ్ఛేదితి ముఖ్యార్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు.** అయం విభుః వ్యాపకో జీవః అనాత్మజ్ఞస్సన్, సచ్చిదానన్దలక్షణమాత్మస్వరూపమవిదిత్వా శుచం సంసారదుఃఖమయాసీదితి స్థానే యుక్తమ్. సపది ఇదానీన్తు తే స్వాత్మాభిన్నస్య పరమాత్మనస్తవ స్వరూపం సచ్చిదానన్దలక్షణం తత్త్వం మత్వా సచ్చిదానన్దలక్షణం బ్రహ్మైవాహమస్మీతి మహావాక్యార్థమననేన నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ఉపశమముపరతిం పరిపుష్ణాతి కామాదిభి- రపరిభూతస్తూష్ణీమాస్తే ఇత్యర్థః. స పునః ఆత్మవేత్తా జీవస్తు అద్యాపి ఆత్మజ్ఞానోత్తరకాలేపి శోకైః పరీభావం భజతే యది, తే తవ, పరమాత్మనః నిరవధికృపా-నీరధిరితీయం ప్రతీతిః కా? **మాముపేత్య తు కౌన్తేయ! పునర్జన్మ న విద్య తే, తేషామహం సముద్ధర్తా దుఃఖసంసారసాగరా** దిత్యాదిభిః ప్రస్తుతం యశో నశ్యేదితి భావః॥ 104

శ్లో॥ *స భోగిచూడామణిరేష పృథ్వ్యాం । వయం చ భోగిన్య ఇతి ప్రతీతిః ।*
ఘటేత నైతత్కిల భోగభాక్త్వం । కృపాం వినా తే గరుడధ్వజస్య ॥ **105**

స ఇతి॥ స ఏషః సోఽయం, భోగిచూడామణిః చూడాయాం మణిశ్చూడామణిః, భోగినాం చూడామణిర్భోగిచూడామణిరితి **గౌణోఽయం ప్రయోగః** నహి భోగినశ్చూడాయాం మణిత్వేనాముం బిభ్రతి, తతశ్చ యథా మణిశ్శిరసా శ్లాఘ్యతే తద్వదయమపీతి, శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. పర్యవసన్నః సర్వోత్తమ ఇతి సమాసార్థః. భోగవదగ్రేసర ఇతి చ గమ్యతే. వయం చ వయం తు, భోగిన్యః భోగిఇ్ఛబ్దాత్ **ఋన్నేభ్య ఇతి జీప్, యద్వా, భోగినాం స్త్రియః భోగిన్య ఇతి పుంయోగే జీష్.** నాగాంగనా ఇత్యర్థః. భోగానుకూలాః స్త్రియ ఇతి చ ప్రతీయతే. **భోగిన్యోఽన్యా నృపస్త్రియ** ఇత్యమరః. ఇత్యేవం పృథ్వ్యాం భూమౌ, ప్రసిద్ధిరస్తి. అస్తు, కిం తత ఇత్యత ఆహ. గరుడధ్వజస్య భగవతస్తే తవ, కృపాం వినా ఏతత్సర్వజనప్రతీతి-విషయమస్మన్నిష్ఠం భోగభాక్త్వం సుఖిత్వం, **భోగస్సుఖే స్త్ర్యాది భృతా వహేశ్చ ఫణకాయయో** రిత్యమరః. న ఘటేత కిల న వర్తేతైవ, నైవ యుజ్యేతేతి వా. జగదీశ్వరస్య తవ కృపాఽభావే కుతో భోగః? ప్రత్యుత దుఃఖమేవ స్యాదిత్యర్థః. సర్వభూమిప్రసిద్ధామస్మద్భోగవత్త్వప్రథాం మానాశయేతి భావః. అన్యత్ర ఏతద్భోగభాక్త్వం సర్పశరీరధారణం గరుడధ్వజస్య తార్క్ష్యనియామకస్య, తే కృపా వినా న ఘటేత న వర్తేత ఖలు, కృపయా యది భవాన్ గరుడం నియమసి తర్హి వయం శరీరధారణం

కుర్మః. నోచేత్ గరుడోఽస్మాన్ హనిష్యత్యేవేతి భావః. ఏతేన ఏతత్కృత్రితభోగిమారణే కుతస్తవాయం శ్రమః? యది తు తవ అస్మాసు ఆగ్రహస్తర్హి త్వదీక్షానియన్త్రితః గరుడ ఏవ సమూలమూన్మూలయేన్న ఇతి కృత్వా తథా అకరణాద్ధేతోః న తవాయముద్యమస్సర్పమారణార్థః. కిన్తు విలాసార్థ ఏవేతి నిశ్చినుమ ఇతి భగవద్ధృదయగతో భావః నాగాంగనాభిర్విదితః ఇతి ప్రతీయతే. గరుడధ్వజస్యేతి సాభిప్రాయవిశేషణా ద్వ్యంగ్యార్థే **పరికరాలంకారః**॥ 105

అవ॥ స్తుతిముపసంహరన్తి త్వయీతి॥

శ్లో॥ త్వయి నాథేఽపి జగతా । మమునా న స్సనాథతా ।
తేన నః కరుణాసింధో! । హరసౌభాగ్యవిప్లవమ్ ॥ 106

త్వయీతి॥ త్వయి జగతాం చతుర్దశభువనానాం, నాథే ప్రభౌ, భవతీతి శేషః. భవతి సత్యపి, నః అమునా సర్పేణ సనాథతా నాథః పతిః ప్రభుశ్చ నాథవత్త్వమస్తీతి గమ్యతే. సామాన్యాకారేణ సర్వజగన్నాథ-స్త్వమస్మాకమపి యద్యపి నాథః తథాపి విశేషాకారేణ అయమేవాస్మాకం నాథః పతిరితి భావః. హే కరుణాసింధో! దయాసముద్ర! తేన హేతునా అస్యైవాస్మత్పతిత్వాద్ధేతోరిత్యర్థః. నః సంబంధినం సౌభాగ్యవిప్లవం సౌభాగ్యోపద్రవం, పత్యౌ మారితే సతి అస్మాకం సౌభాగ్యం నశ్యేదితి భావః. హర నాశయ. అయం భావః, అయం తు అస్మాకం కాల్పనికః పతిః, భోగాయ కేవలం కల్పితః. త్వన్తు సర్వేశ్వరో నిత్యసిద్ధః పతిః. అతః అస్మాకం రక్షా తు త్వదధీనైవేతి అత్ర పూర్వార్ధే త్వయి నాథేఽ ప్యమునా సనాథతేతి విరోధో వ్యజ్యతే. తస్య నాథః భోగహేతుః పతిరిత్యర్థాత్పరిహార ఇతి **విరోధాభాసాలంకారః**. నస్సౌభాగ్యవిప్లవం త్వమేవ హరేత్యుత్తరవాక్యార్థస్య త్వయి నాథేపి జగతామిత్యేత-ద్వాక్యార్థహేతుకత్వాత్**కావ్యలింగమ్.** సర్వజగన్నాథత్వాత్త్వమస్మాకమపి నాథ ఏవేత్యస్మత్సౌభాగ్యవిప్లవం హర్తుం క్షమ ఇత్యర్థాత్॥ 106

గ॥ ఏవమభిధాయ బాష్పాయమాణనయనాభిరూష్మాయమాణహృదయాభిరజగరవధూటీభి-రార్ద్రీకృతచిత్తవృత్తిః కారుణ్యకల్లోలమాలీ వనమాలీ తథేతి తత్క్షణమురరీకుర్వాణస్తత్క్షణ-ముపసర్పతు పయోనిధిమిహ నివసతు నిమిషమపి న భవానితి దందశూకమాదిశ్య సమాశ్వాస్య చ దూనమనుచరనికరమాత్మసదనమాససాద॥ 107

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, అభిధాయ ఉక్త్వా, బాష్పాయమాణనయనాభిః బాష్పాయమాణే అశ్రూ-ద్వమనే నయనే యాసాన్తాభిః, స్రవదశ్రునేత్రాభిరిత్యర్థః. ఊష్మాయమాణం సోష్మహృదయం, యాసాన్తాభిః బాష్పోష్మభ్యాముద్వమనే ఇతి **క్యఙ్.** అజగరవధూటీభిః సర్పాంగనాభిః, ఆర్ద్రీకృతా శీతలీకృతా, చిత్తవృత్తి-ర్మనోవృత్తిర్యస్య సః, కారుణ్యకల్లోలమాలీ కరుణాసముద్రః, వనమాలీ కృష్ణః, తథేతి యుష్మత్సౌభాగ్యవిప్లవం హరామీతి తత్క్షణం తదైవ, ఉరరీకుర్వాణః అంగీకుర్వన్, భవాన్ త్వం, తత్క్షణమధునైవ పయోనిధిం సముద్రముపసర్పతు గచ్ఛ, ఇహ యమునాహ్రదే, నిమిషమపి న నివసతు న తిష్ఠ, ఇతి దందశూకం సర్పం కాళియమాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య, దూనం ఖిన్నమనుచరనికరం సహచరసంఘం, సమాశ్వాస్య చ సమ్యగాశ్వాస్య, ఆత్మనస్స్వస్య, సదనం గృహమాససాద ప్రాప॥ 107

గ॥ అథ కదాచిదుపచితరణరణకనిస్సాణరాణకల్పానల్పశిలీముఖపటలఝుంకారకరంబితాకార-తయా వనదేవతాభిరివ విహితకుశలానుయోగాభిరున్మీలితమల్లికామతల్లికాపాటలపటలపరిమళ

పరిశీలనకషాయాభిరనవరతజాగరూకధారాయంత్రనిరర్గళవినిర్గళద్వారిధారావిరచిత లీలా-విహారాభిరతివేళతరళశిఖరతయా వనరాజిభిరివ సానందమభినంద్యమానసమాగమాభిః ప్రతిదిశమశనాయితసరీసృపచర్వ్యమాణతయేవ విరళప్రచారభిర్మలయాచలబాలానిలమాలాభిః కథంచన ధార్యమాణప్రాణప్రాణిసందోహః స్వకీయపరితాపాతిరేకమసహమానాభిరివ ప్రతిబింబదంభాదభ్యంతరమవగాహమానాభిరహిమకరకిరణపరంపరాభిర్మందోష్ణీకృతసకల-సలిలాశయస్సముదంచితమరుమరీచికాసలిలవీచికావిహారవైఖరీవిషయపథికజనమనోరథ వైధురీధురీణమధ్యందినవిజృంభణస్సముదితయౌవనయోషావిశేషగవేషితపుష్పసమయ-శ్చిరతరవిరహిణీజననయనమాత్రవిశ్రాంతవర్షాసమున్మేషః పితామహపురుషాయుష-మాత్రావలంబిశరదాయామః ప్రబలతరసంభావితానర్థపరిజిహీర్షయా తుషారగిరికందరాంతరాళ తపశ్చర్యాపర్యుత్సుకహేమంతసమయః తరుణీకుచకలశసంఛన్నవాస్తవ్యశిశిరభావో భోజ్యవిశేషవిరసపిపాసాసమాకులసకలలోకతయా జీవనభావమంభసస్సమర్థయమానః కాయమాననికాయైః కాయనవిలాసిజనచిరపరిత్యాగకృతశోకాతిరేకాదివ బాష్పాపదేశేన నిరంతరనిస్సరన్నిఃశ్వాసశ్వసనగర్భభవనాభోగః పానకరసపానైకతానతాం పటీరపంకాలేప-లోలుపతాం ప్రసూనచయసంస్పృహతాం ప్రపాసన్నివేశసాశయతాం వారివిహారసాదరతాం వారిజమాలాకుతూహలితాం నిశాకరకరాలోకకాముకతాం నిశాసమయసముత్సుకతాం చ విషయలంపటానాం సంపాదయన్ సులభసలిలావగాహతయా సుగమసచ్ఛాయప్రవేశతయా పరిధాననిరపేక్షయా సుప్రాపప్రపాశిశిరపానీయతయా సుకరతాలవృంతతయా చ కించిద-కించనజనస్యాపి భోగసుభగం భావుకస్సముదంచిదాంతరపరీతాపమాత్రపరిభూతవిరహిణీ-జనసత్వరప్రాణహరణాయ బహిరపి సమున్మేషితోష్మాతిభూమిరూష్మాగమసమయస్సమ-జృంభత॥ 108

అథేతి॥ అథ కాళీయనిష్కాసనానన్తరం, కదాచిదూష్మాగమసమయః గ్రీష్మకాలః, సమజృంభత సమ్యక్ జృంభితవాన్. జృంభణప్రకారం దర్శయితుమాదౌ మలయానిలాన్వర్ణయతి ఉపచితేతి. ఉపచితం వర్ధితం, రణరణకముత్కంఠా యేన స ఉపచితరణరణకః మన్మథః, తస్య రణః కామయుద్ధమిత్యర్థః. **ఆయలక-ముత్కంఠా స్యాదుత్కలికా రతిశ్చ రణరణక** మితి హలాయుధః. తత్ర నిస్సాణరాణకల్పైః నిస్సాణధ్వని-తుల్యైః, అనల్పైః అధికైః, శిలీముఖపటలఝుంకారైః భృంగసంఘఝుంకృతిభిః కరంబితాకారతయా వ్యాప్తవిగ్రహహత్త్వేన హేతునా, వనదేవతాభిః విహితః కృతః, కుశలానుయోగః కుశలప్రశ్నః, యాసాం తాభిరివ స్థితాభిః, వనదేవతాః భృంగఝుంకారవ్యాజేన బాలానిలమాలానాం స్వాగతం పృచ్ఛన్త్య ఇవ వర్తన్తే ఇతి భావః. **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.** భృంగఝుంకారాణాం గీతత్వరూపణవద్వ్యక్తభాషణత్వరూపణ-మప్యస్తి. యథా నాగానందే **మధురమివ వదన్తి స్వాగతం భృంగశబ్దై** రితి. ఉన్మీలితానాం వికసితానాం, మల్లికామతల్లికానాం శ్రేష్ఠమల్లికాపుష్పాణాం, పాటలానాం కృష్ణవృంతాఖ్యపుష్పాణాం చ, పటలస్య సమూహస్య, యః పరిమళః ఆమోదః, తస్య పరిశీలనేన సంబంధేన, కషాయాభిః సురభిభిః, ఏతేన గంధాతిశయ ఉక్తః. అనవరతజాగరూకేభ్యః నిరన్తరోద్ఘాటితద్వారేభ్యః, ధారాయంత్రేభ్యః ఉదకస్రావ-యంత్రేభ్యస్సకాశాత్ అత్ర ధారాయంత్రే అచేతనే జాగరణమనుపపన్నం సంతాపాతిశయం వ్యంజయతీత్య**జహల్లక్షణామూలో వస్తుధ్వనిః**. సకాశాత్ నిరర్గళం అధికం యథా తథా, వినిర్గళన్తీషు

నిర్గచ్ఛన్తీషు, వారిధారాసు జలధారాసు, విరచితః కృతః, లీలావిహారః విలాససంచారః, జలక్రీడేతి యావత్. యాభిస్తాభిస్తథోక్తాభిః. అనేన శైత్యముక్తమ్ అతివేలతరళాని అతిచంచలాని, శిఖరాణి అగ్రాణి, శిరస్తుల్యానీతి భావః. యాసాన్తాసాం భావస్తత్తా తయా వనరాజిభిః సానన్దం యథాతథా అభినన్ద్యమానసమాగమాభిరివ స్థితాభిః. అభినన్ద్యమానః శ్లాఘ్యమానస్సమాగమః సంబంధః యాసాన్తాభిరితి సమాసః. యథా నార్యః చిరప్రవాసితసఖీసమాగమం సశిరఃకంపం (శిరసా) శ్లాఘయన్తి తద్వదితి భావః. ప్రతిదిశం సర్వదిక్షు, అశనాయితైః సంజాతబుభుక్షైః, **అశనాయా బుభుక్షా స్యా** దిత్యమరః. సరీసృపైస్సర్పైః, చర్వ్యమాణతయా భుజ్యమానతయేవ, సర్పాణాం వాతాశనత్వాత్ **ఉత్ప్రేక్షా.** విరళః క్వాచిత్కః మంద ఇతి యావత్. ప్రచార స్సంచారో యాసాన్తాభిః. అనేన మాంద్యముక్తమ్. ఏవంవిధాభిః మలయాచలః మలయశైలః, తస్య తత్సంబంధినీభిరిత్యర్థః. తస్మాదాయాతాభిరితి యావత్. బాలానిలమాలాభిః మందమారుతపరమ్పరాభిః, కథంచన అతికృచ్ఛ్రేణ, ధార్యమాణాః పోష్యమాణాః, ప్రాణాః యస్య సః ప్రాణిసందోహః ప్రాణిసమూహః, యస్మిన్ సః ఇతి ఊష్మాగమసమయవిశేషణమ్. గ్రీష్మసంతాపేన ప్రయాణోన్ముఖప్రాణాః ప్రాణినః మలయవాయుస్పర్శవశాత్కథంచిత్ప్రాణాన్ ధారయన్తీతి భావః. స్వకీయం గ్రీష్మసమయసంబంధినం పరితాపాతిరేకం సంతాపాతిశయమసహమానాభిరివ, సోఢుమశక్నువన్తీభిరివేత్యుత్ప్రేక్షా. అనేన సూర్యమపి సంతాపయత్యహో! గ్రీష్మసమయస్యోష్మాతిరేక ఇత్యాశ్చర్యం వ్యజ్యతే. ప్రతిబింబదంభాత్ప్రతిఫలనవ్యాజాత్, అభ్యంతరం జాలాన్తరమవగాహమానాభిః ప్రవిష్టాభిః, అహిమకరస్య సూర్యస్య, కిరణపరంపరాభిః అంశుసమూహైః, మందోష్ణీకృతాః ఈషదుష్ణీకృతాః, **కోష్ణం కవోష్ణం మందోష్ణ** మిత్యమరః. సకలాస్సర్వే, సలిలాశయాః హ్రదాః, యస్మిన్ స ఇత్యూష్మాగమవిశేషణమ్. ఏతేన జలస్యాన్తః కించిచ్ఛైత్యమస్తి, నతు కుత్రాపి తదన్యత్రేతి వ్యక్తమ్. సముదంచితస్య సమ్యగుదితస్య, మరుమరీచికాసలిలస్య నిర్జలప్రదేశసంక్రాన్తసూర్యకిరణేషు భ్రాన్త్యావగతస్య ఉదకస్యేత్యర్థః. వీచికాసు తరంగేషు, యా విహారవైఖరీ క్రీడారీతిః, సైవ విషయః గోచరో, యస్య తస్య పథికజనమనోరథస్య పాంథజనకామస్య, వైధురీధురీణం విఫలత్వాపాదకం మధ్యందినస్య మధ్యాహ్నస్య, విజృంభణం ఉద్రేకః, యస్మిన్ సః. పాంథా హి తాపాతిరేకాజ్జలావగాహమభిలషన్తః క్వాపి ప్రసిద్ధం జలమనుపలభ్య మరుమరీచికాసు సలిలబుద్ధ్యా ప్రవిష్టా స్తత్ర జలాభావాత్సంతాపశాన్త్యభావరూపం వైయర్థ్యమేవ భజన్తీతి భావః. అథ గ్రీష్మవ్యతిరిక్తానాం పఞ్చజంతూనాం గ్రీష్మప్రభావాదధికం సంకోచమాహ. సముదితేత్యాదినా సముదితం ఉత్పన్నం, యౌవనం యేషాన్తైర్యోషావిశేషైః కాశ్చిన్ముగ్ధయోషాభిరిత్యర్థః. గవేషితః అన్వేషితః, పుష్పసమయః వసంతః, ఆర్తవసమయశ్చ యస్మిన్ సః తథోక్తః. ఏతత్ప్రభృతి వాక్యపఞ్చకే **పరిసంఖ్యాలంకారః.** స చ శ్లేషోజ్జీవితః **ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తావనేకత్రైకదా యదా, ఏకస్య నియమస్యా హి పరిసంఖ్యా నిగద్యతే** ఇతి లక్షణాత్. యువతిష్వేవ పుష్పసమయో నాన్యత్ర, తత్రాపి ముగ్ధాస్వేవ నత్వన్యాస్వితి భావః. చిరతరవిరహిణీజనస్య బహుకాలాద్వియోగాక్రాన్తనారీసమూహస్య, నయనమాత్రే నేత్రయోరేవ విశ్రాన్తః స్థితః. వర్షాసమున్మేషః ప్రావృడ్విజృంభణం, గౌణోఽయం ప్రయోగః. వర్షణమిత్యర్థః. యస్మిన్ సః విరహిణీజనో నేత్రాభ్యా-మశ్రుధారాః వర్షతీతి భావః. పురుషస్యాయుః పురుషాయుషం, **అచతురేత్యాదిషు అస్య నిపాతనా-త్సమాసాన్తోఽచ్.** శతసంవత్సరపరిమితమాయురిత్యర్థః. పితామహస్య బ్రహ్మణః, పురుషాయుషమేవ పితామహపురుషాయుషమాత్రావలంబతే ఇతి తన్మాత్రావలంబీ శారదాయామః శరత్కాలధర్మవిజృంభణం

సంవత్సరదైర్ఘ్యఙ్చ యస్మిన్ సః బ్రహ్మోపేక్షయా అధికాయుష్మతోఽభావాదియముక్తిః. మానుషమానేన గణనే కృతే అసంఖ్యేయసంవత్సరాయుష్మాన్ బ్రహ్మేతి కృత్వా సంవత్సరాయామః బ్రహ్మాయుష ఏవేతి భావః. ప్రబలతరాదతిప్రబలాద్గ్రీష్మసమయాదితి భావః. సంభావితస్య ఉత్ప్రేక్షితస్య, అనర్థస్య పరిజిహీర్షయా పరిహర్తుమిచ్ఛయా, తుషారగిరేర్హిమవతః, కందరాంతరాళే దరీమధ్యే, తపశ్చర్యాపర్యుత్సుకః తపఃకృత్యే కృతోత్సాహః, హేమంతసమయః హేమంతఋతుః, ఉపచారేణ తద్ధర్మశ్శైత్యం చ యస్మిన్ స తథోక్తః. యథా కశ్చిత్ప్రబలాచ్ఛత్రోః స్వస్య భయమాశంక్య తన్నివారణార్థం పర్వతాదౌ తపస్యతి తద్వద్ధేమంతఋతురపీతి భావః. హిమవతి హిమాధిక్యా చ్ఛైత్యం వర్తతే నత్వన్యత్ర క్వాపీతి ముఖ్యార్థః. తరుణీనాం నారీణాం, కుచకలశేషు స్తనకుంభేషు, సంఛన్నవాస్తవ్యః గూఢనివాసీ, శిశిరభావః శీతలత్వం శిశిరఋతుశ్చ యస్మిన్ స తథోక్తః. యథా కాందిశీకః కశ్చన తచ్ఛత్రుభియా క్వాపి గూఢో వర్తతే తద్వదితి భావః. గ్రీష్మేఽపి నారీకుచానాం శీతలత్వం ప్రసిద్ధమ్. భోజ్యవిశేషే ఆహారవిశేషే, విరసాః నిరనురాగాః, పిపాసాసమాకులాః పానేచ్ఛయా వ్యాప్తాః, సకలాస్సర్వే, లోకా జనా యస్మింస్తస్య భావస్తత్తా తయా, **లోకస్తు భువనే జనే** ఇత్యమరః. అంభసః ఉదకస్య, జీవనభావం జీవనత్వం, జీవయతీతి వ్యుత్పత్త్యా, **జీవనం భువనం వన** మిత్యమరకోశాత్. ఉదకే జీవనశబ్దప్రయోగస్తావదస్తి, అధునా తత్తస్య సార్థకమితి భావః. సమర్థయమానః సంపాదయన్, స్ఫుటీకుర్వన్నితి వా. కాయమానరూపో నికాయః గృహం కాయమానం నికాయ ఇవేతి వా కాయమాననికాయః. కాయమానం నామ ఉష్ణకాలే తృణాదినిర్మితం శిశిరోపచారబహుళం లీలాగృహం స ఏకం ముఖ్యమయనం నివాసో యస్య తస్య విలాసిజనస్య కాముకజనస్య నాగరికజనస్యేతి వా చిరపరిత్యాగేన బహుకాలవియోగేన, కృతాదుదితాత్, శోకాతిరేకాత్ దుఃఖాతిశయాదివే**త్యుత్ప్రేక్షా. న తూపమేతి** భ్రమితవ్యమ్. గర్భభవనస్య అచేతనత్వేన చేతనధర్మాన్వయాసంభవాత్. బాష్పాపదేశేన ఊష్మవ్యాజేన, నిరన్తరం నిఃశ్వసన్ అత్యన్తం ప్రసృతః నిః శ్వాసశ్వసనః నిఃశ్వాసవాయుః, యస్య స తథోక్తః. ఈదృశః గర్భభవనాభోగః గర్భగృహవిస్తారో యస్మిన్నితి **బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః.** యథా ప్రియజనవియోగాన్నిరన్తరం నిఃశ్వసన్తి విరహిణ్యస్తద్వత్ గర్భగృహ–మపి విలాసిజనవియోగాద్బాష్పవ్యాజేన నిఃశ్వసతీతి భావః. గ్రీష్మఋతౌ గర్భగృహేషు బహూళోష్మవత్త్వం ప్రసిద్ధమ్. విషయలంపటానాం విషయాసక్తానాం, కాముకానామిత్యర్థః. పానకరసస్య ద్రాక్షాదిపంచసార–విశిష్టజలస్య, పానే ఏకతానతా ముఖ్యాసక్తత్వం, పటీరపంకస్య చన్దనగంధస్య, ఆలేపే లేపనే, లోలుపతా–మాసక్తతాం ప్రసూనచయే పుష్పశయ్యాయాం, సంస్పృహతామమితాసక్తత్వం ప్రపా సన్నివేశే పానీయశాలాగృహే, సాశయతాం మనోవత్త్వమాసక్తిమితి యావత్. వారివిహారే జలక్రీడాయాం సాదరతాం ప్రీతిమత్త్వమ్, వారిజమాలాసు కమలస్రక్షు కుతూహలితాం కుతూహలవత్త్వమ్, నిశాకరస్య చన్ద్రస్య, కరుణామంశూనామాలోకే దర్శనే, కాముకతాం లంపటత్వం, నిశాసమయే రాత్రికాలే, సముత్సుకత్వం సముల్లాసం చ, సంపాదయన్ జనయన్, సులభః సలిలావగాహః జలప్రవేశః, జలక్రీడేతి యావత్. యస్మింస్తస్య భావస్తత్తా తయా, సుగమః సుప్రాపః, సచ్ఛాయప్రదేశః ఛాయాసహితో దేశః, యస్మింస్తస్య భావస్తత్తా తయా, ప్రవేశతయేతి పాఠే తు ఛాయయా సహితస్సచ్ఛాయో దేశః తత్ర ప్రవేశః సుగమః యస్మిన్నితి బోధ్యమ్. పరిధాననిరపేక్షతయా వస్త్రాకాంక్షారాహిత్యేన, వస్త్రే సతి స్వేదాతిశయాదితి భావః. సుప్రాపం సుఖేన ప్రాప్తుం శక్యం, సులభమిత్యర్థః. ప్రపాయాం శిశిరం శీతలం పానీయం యస్మింస్తస్య భావస్తత్తా తయా. సుకరాస్తాలవృన్తాః వ్యజనాని యస్మింస్తస్య భావస్తత్తా తయా చ.

అకించనజనస్యాపి దరిద్రజనస్యాపి కించిద్భోగసుభగంభావుకః భోగానుకూలః. అయం భావః. హేమంతాదిషు ధనినః ఉష్ణోదకావగాహం కుర్వన్తి. దరిద్రాస్తు కాష్ఠహైన్యాత్తత్రాశక్తాః. అధునా తు ధనినామపి శీతజలావగాహస్యైవ ఆకాంక్షత్వేన ఉభయోరపి న తత్ర విశేష ఇతి. కిఞ్చ ఛాయాసహితగర్భగృహాదిప్రదేశం బాష్పాభివ్యాప్తమితి త్యక్త్వా ధనినోఽపి వటవృక్షాదిచ్ఛాయామధునా సమాలంబంతే. ఇతరఋతుషు గర్భగృహాదిషు సుఖేన వర్తన్తే. దరిద్రాణాన్తు గర్భగృహాని దుర్లభానీతి ఇతరఋతుషు న సౌఖ్యం, గ్రీష్మే తు వృక్షాణాం ఛాయాస్సులభా ఇతి. అపి చ దరిద్రదుర్లభం పట్టకంబళాదికం పరిధానం త్యక్త్వా ధనినోఽపి గ్రీష్మే స్వేదభయాత్కేవలం వర్తన్తే, దరిద్రాణాన్తు స్వతస్సిద్ధో వస్త్రాభావ ఇదానీం సుఖహేతురభూదితి అపిచ హేమంతాదిషు ఉష్ణోదకం పిబన్తో ధనినోఽపి గ్రీష్మే దరిద్రవచ్ఛీతమేవ జలం పిబన్తీతి దరిద్రాణామప్యత్రాంశే సుఖమేవ. కించ సర్వఋతుషు చామరాదిభిర్ధనినో వీజ్యన్తే. దరిద్రాస్తు ధనికవదధునా తాళవృంతవీజనమాత్మనః కుర్వన్తి. అధునా తాళవృంతానాం సులభత్వాదితి. సముదంచితః సమ్యగావిర్భవతః ఆన్తరాద్ధృదయస్థాత్పరీతాపమాత్రాద్వియోగ-జన్యసంతాపాదేవ. పరిభూతస్య దుఃఖితస్య, విరహిణీజనస్య వియోగినీసంఘస్య, సత్వరం శీఘ్రం, యథా తథా ప్రాణహరణాయ ప్రాణాపహారార్థం, బహిరపి సమున్వేషితః సముజ్జృంభితః. ఊష్మాతిభూమిః ఊష్మాతిశయః, యేన స తథోక్తః. న కేవలమన్తస్సంతాపః ప్రాణహరణే శక్నోతీతి మత్వా స్వయం గ్రీష్మఋతుః బహిరపి తాసాం సంతాపం జనయతీతి భావః॥ 108

గ॥ తత్ర చ॥ తత్రేతి॥ గ్రీష్మసమయే॥

శ్లో॥ అయామాయామభావేన । కృశాంగీ కామనీయకమ్ ।
సకలా సకలానాథా । యామినీకామినీ యయౌ ॥ 109

అయామేతి॥ అయామాయామభావేన యామానాం ప్రహరాణామాయామో దైర్ఘ్యమ్, యామా-యామః. యామాయామో న విద్యతే. యస్మింస్తత్ అయామాయామమితి సామాన్యే నపుంసకం తస్య భావః. తేన యామదైర్ఘ్యాభావేన హేతునేత్యర్థః. గ్రీష్మే రాత్రిషు యామదైర్ఘ్యాభావః ప్రసిద్ధః. కృశాంగీ క్షీణా, సకలానాథా కలానాథేన చంద్రేణ సహితా, సకలా సమస్తాపి, యామినీకామినీ రాత్రితరుణీ కామనీయకం కమనీయతాం, యయౌ. కలానాథసహితా సర్వాపి రాత్రిః కమనీయేతి భావః. అత్ర ప్రియసహితా కృశాంగీ కామినీ కమనీయేతి వ్యజ్యతే॥ 109

శ్లో॥ తన్మాధవబలాక్రాంత । బృందావనపదం తదా ।
శుశుభే న తథాప్యాసీ । ద్వికస్వరపలాశతామ్ ॥ 110

తదితి॥ తదా గ్రీష్మే, మాధవబలాక్రాన్తం, కృష్ణరామాక్రాన్తం అత్ర యద్యపి, **అల్పాచ్తరమ్పూర్వ** మితి బలమాధవేతి వక్తవ్యం, తథా **పృభ్యర్హితం పూర్వ** మితి మాధవస్య పూర్వనిపాతః. నచ అగ్రజత్వాద్రామ ఏవాభ్యర్హిత ఇతి వాచ్యమ్. వస్తుతో రామస్య కృష్ణపర్యంకత్వేన రామాత్కృష్ణస్యైవాభ్యర్హితత్వాత్. యద్వా, **లక్షణహేత్వోః క్రియాయా** ఇతి నిర్దేశాత్పూర్వనిపాతశాస్త్రమనిత్యమితి బోధ్యమ్. తద్బృందావనపదం ప్రసిద్ధం బృందావనస్థానం, శుశుభే చకాసే. తథా వికస్వరపలాశతాపి వికస్వరాః విజృంభమాణాః పలాశాః, క్రవ్యాదాః యస్మింస్తస్య భావస్తత్తా చ నాసీత్. ఏతేన దోషాభావ ఉక్తః. రామకృష్ణనివాసభూమౌ కుతో రక్షః ప్రవృత్తిరితి భావః. **వ్యంగ్యస్తు.** మాధవస్య వసంతస్య, బలేన శక్త్యా, ఆక్రాన్తం తద్బృందావనం,

తదా గ్రీష్మే, శుశుభే. అయమేకో విరోధః. గ్రీష్మే వసంతాక్రమణవర్ణనాత్. తథాపి గ్రీష్మనిరసనేన వసన్తోన్మేషే రామకృష్ణప్రభావాదితి కథంచిదంగీకృతేఽపి వికస్వరపలాశతా సంఫుల్లపలాశకుసుమవత్తా నాసీత్. అర్థాద్బృందావనస్యైవేతి విశేషోక్తిః కారణే సత్యపి కార్యానుదయాత్॥ 110

శ్లో॥ బృందావనపదే రమ్యే । తదా విహరతో హరేః ।
వేణునాదవినోదేన । కే వా నైవాతిహర్షితాః ॥ 111

బృందావనేతి॥ తదా గ్రీష్మే, రమ్యే మనోహరే, బృందావనపదే విహరతః క్రీడతః, హరేః కృష్ణస్య, సంబంధినా వేణునాదవినోదేన వేణుధ్వనివిలాసేన, కే వా పురుషాః నైవాతిహర్షితాః నైవ సంతోషితాః, కిన్తు సర్వేఽపీత్యర్థః॥ 111

గ॥ స్థానే హి తత్॥ తత్ భగవదీయవేణునాదేన సర్వజనహర్షణమ్, స్థానే హి ఉచితమేవేత్యర్థః॥

శ్లో॥ ఛిద్రైర్ముహుర్ముఖగతైరపి గాయకానా –
మాగంతుకైశ్చ సహజైర్బహుభిర్లఘీయాన్ ।
వంశస్తదా హరికరగ్రహణానుభావా–
త్ప్రాప్తశ్రుతిం జనయతీతి ముదం న చిత్రమ్ ॥ 112

ఛిద్రై రితి॥ ముహుః పునః పునః, గాయకానాం గాయనానాం, ముఖగతైః వక్త్రం ప్రాప్తైః, వేణుచ్ఛిద్రేషు ముఖం క్షిప్త్వా గాయన్తీతి ప్రసిద్ధిః. ఆగంతుకైః కల్పితైః, సహజైః స్వాభావికైశ్చ, బహుభిరనేకైశ్ఛిద్రైః రంధ్రైః, లఘీయాన్ భారహీనః, ఛిద్రస్థానీయకాష్ఠస్థిరాంశాపగమాదితి భావః. వంశః వేణుః, తదా హరికరగ్రహణానుభావాత్, హరేః కృష్ణస్య, కరేణ గ్రహణం స్వీకారః, తస్య అనుభావాత్ ప్రభావాత్, శ్రుతిం శ్రవణం, శ్రోతౄణామితి భావః. ప్రాప్తస్సన్ ముదం సంతోషం, జనయతి ఉత్పాదయతీతి, న చిత్రం నాద్భుతమ్. వేణోరచేతనత్వేన స్వతో మంజుస్వనాభావేఽపి పరకీయవ్యాపారేణ వీణాదివత్కర్ణ–ప్రియంకరత్వం న చిత్రమిత్యర్థః. వంశస్య శ్రోతృశ్రవణప్రాప్తిః స్వీయధ్వనిద్వారా సంభవతీతి బోధ్యమ్. **వ్యంగ్యార్థస్తు** ముహుర్గాయకానాం దూషకాణాం, ముఖగతైః నిరన్తరం తైరుద్ఘోష్యమాణైరిత్యర్థః. ఆగంతుకైః సహజైశ్చ బహుభిః ఛిద్రైః దోషైః, లఘీయాన్ అతిలఘుః, అశ్లాఘ్య ఇతి యావత్. వంశః కులం, తదా హరికరగ్రహణానుభావాత్ హరేరస్మిన్ వంశే పాణిగ్రహణప్రభావాద్ధేతోః శ్రుతిం ప్రాప్తస్సన్ శ్రుతస్సన్, ముదం జనయతీతి న చిత్రమ్. అత్యల్పోఽపి వంశః మహద్భిస్సహ సంబంధాచ్ఛ్లాఘ్యతరో భవతీతి కిం పునర్హరిసంబంధాదితి భావః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. గాయకానాం దూషకాణాం సంసర్గాదితి శేషః. ఆగంతుకైరభ్యస్తైః సహజైశ్చ ముఖగతైః బహుభిశ్ఛిద్రైర్దోషైః అవాచ్యవచనరూపైరిత్యర్థః. లఘీయాన్ దుష్టో వంశః లక్షణయా తదుద్ధారకః పుత్రోఽభిధీయతే. హరికరగ్రహణానుభావాత్ భగవతా హస్తేన స్వీకారానుభావాద్ధేతోః భగవతా దత్తాభయత్వాదితి భావః. శ్రుతిం వేదం ప్రాప్తస్సన్ ముదం జనయతి, అర్థాత్పితుః ఇతి న చిత్రమ్. ధ్రువస్య శిరసి భగవతా హస్తే దత్తే యథా స సర్వజ్ఞోఽభవదేవ మన్యోఽపి భవేదేవేతి నాత్రాశ్చర్యవిషయం కిఞ్చిదపీతి భావః॥ 112

గ॥ తదైవ గోరూపధారీ ప్రలంబనామా నిశాచరస్సంకర్షణమభిభూయ ధేనుకసిద్ధి–మలభత॥ 113

తదేతి॥ తద్రైవ గోరూపధారీ గోస్వరూపభృత్, ప్రలంబ ఇతి నామ ఆఖ్యా యస్య సః, నిశాచరః రాక్షసః, సంకర్షణం రామమభిభూయ తిరస్కృత్య, తేన సహ యుద్ధ్వేత్యర్థః. తమధిక్షిప్యేతి వా అర్థః, ధేనుకసిద్ధిం ధేనుకాసురప్రాప్తఫలమిత్యర్థః. మృతిమితి యావత్. అభజత ప్రాప॥ 113

గ॥ తదను దందహ్యమానదావానలజ్వాలామాలావలయితేషు గోపాలేషు ॥ 114

తదన్వితి॥ తదను ప్రలంబనాశనానన్తరమ్, గోపాలేషు వత్సపాలేషు, దందహ్యమానస్య విశేషేణ దహతః, దావానలస్య దావాగ్నేః, జ్వాలామాలాభిః శిఖాపఙ్క్తిభిః, వలయితేషు వేష్టితేషు సత్సు॥114

శ్లో॥ హా కృష్ణ! హా రామ! దయాపయోధే! । దీనార్తిహారిన్! శరణం భవేతి ।
ఆర్తప్రణాదం కురరీవిరావ । సరూపమేషామశృణోన్మురారిః ॥ 115

హేతి॥ హా కృష్ణ! హా రామ! హే దయాపయోధే! కరుణాసముద్ర! హే దీనార్తిహారిన్! దీనానా-మనాథానామార్తిం పీడాం, హరతీతి తద్ధారీ తస్య సంబుద్ధిః. యద్వా దయాపయోధే! దీనార్తిహారిన్! హా రామ! హా కృష్ణ! ఇతి రామకృష్ణయోర్విశేషణద్వయమన్వేతవ్యమ్. శరణం రక్షకో, భవ **ప్రార్థనాయాం లోట్.** పృథగ్జనానామస్మాదృశానామపి కేవలం ప్రాణిషు కదాచిద్దయా వర్తతే. తదవనసామర్థ్యన్తు నాస్తీతి తత్సామర్థ్యోద్బోధనార్థం దీనార్తిహారిన్నితి. ఇత్యేవం రూపం ఏషాం గోపాలానాం సంబంధినం కురరీ-విరావసరూపం పక్షిధ్వనితుల్యం, ఆర్తప్రణాదం దీనారవం, మురారిః కృష్ణః అశ్రుణోత్ శ్రుతవాన్॥115

శ్లో॥ శ్రీపతిశ్శ్రితవాత్సల్యా । త్కల్పాంతదహనోపమమ్ ।
తదా యోగబలాద్వహ్ని । ముపసంహరతి స్మ తమ్ ॥ 116

శ్రీపతి రితి॥ శ్రీపతిః కృష్ణః, శ్రియో లక్ష్మ్యాః, మాయాః పతిర్నియన్తేతి, పరమేశ్వరత్వాభిప్రాయ-గర్భమిదమ్. శ్రితేషు ఆశ్రితేషు, వాత్సల్యాత్ స్నేహోద్రేకాత్ తదా తదానీం, యోగబలాన్మాయాసామర్థ్యాత్, కల్పాన్త దహనోపమం ప్రళయానలతుల్యం, తం వహ్నిం దావాగ్నిముపసంహరతి స్మ పపౌ. **లట్ స్మే ఇతి లిడర్థే లట్॥** 116

అవ॥ ఇతరైరిత్యాదిభిశ్చతుర్భిర్వర్షర్తుం వర్ణయతి॥

శ్లో॥ ఇతరైస్సమమేవ సన్నిధిస్థా । కిము వర్షా అపి తాపితాతపేన ।
యదసౌ స్తనితచ్ఛలాద్రటంతీ । రుదతీ వృష్టిమిషాత్తదావిరాసీత్ ॥ 117

ఇతరైరితి॥ సన్నిధిస్థా గ్రీష్మానన్తరభావిత్వాత్సమీపస్థా, వర్షా అపి ప్రావృడపి, గ్రీష్మతాపాపహరణ-క్షమాపీత్యపేరర్థః ఇతరైస్సమమేవ ఇతరా ఇవేత్యర్థః. తాపేన గ్రీష్మేణ, తాపితా సంతాపితా, కిము **ఇత్యుపమాసంసృష్టోత్ప్రేక్షా.** ఇయం చ ప్రావృట్తాపోత్ప్రేక్షా సన్నిధిస్థేతి పదార్థహేతుకత్వాత్కావ్యలింగసంకీర్ణా **స్వోత్ప్రేక్షాం** సిద్ధవత్కృత్య వదతి. యదసావితి యద్యస్మాదసౌ వర్షాః తదా గ్రీష్మావసానే, స్తనితచ్ఛలాత్ గర్జితవ్యాజాత్, రటన్తీ శబ్దాయమానా సతీ, వృష్టిమిషాద్రుదతీ సతీ, వర్షవ్యాజాదశ్రువిమోచనం కుర్వన్తీ సతీత్యర్థః. **రుదిర్ అశ్రువిమోచనే ఇతి ధాతోశ్శతృప్రత్యయాన్తాత్ ఋన్నేభ్య ఇతి ఙీప్. ఆచ్ఛీనద్యోరితి నుమ్వికల్పః.** ఆవిరాసీదావిర్బభూవ. సంతప్తా హి నార్యః ఉచ్చైర్విలపన్త్యో రుదన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. పూర్వవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన హేతునా సమర్థనాత్ **కావ్యలింగమ్॥** 117

శ్లో॥ నామోదితం తదా కిం వా । కాదంబోన్మేషవైభవైః ।
చిత్రం తథాపి నామోదః । కాదంబోన్మేషజో నృణామ్ ॥ 118

నామోదితమితి॥ తదా వర్షాకాలే, కాదంబోన్మేషవైభవైః కాదంబః కదంబకుసుమసంబంధీ, ఉన్మేషో వికాసః, తస్య వైభవైః సమృద్ధిభిః, కిం వా నామోదితం న సురభితం, సర్వమపి సురభితమేవేత్యర్థః. తథాపి సర్వస్య సురభితత్వేపి నృణాం కాదంబోన్మేషజః కదంబకుసుమవికాసజన్యః, ఆమోదః పరిమళః, న నాసీదితి చిత్రమ్. విరుద్ధత్వాత్ కాదంబాః కలహంసాః, తేషామున్మేషః విజృంభణం, తస్మాజ్జాయతే ఇతి తజ్జః, తజ్జన్యః ఆమోదః హర్షం, నేతి విరోధపరిహారః. **కాదంబః కలహంసస్స్యా** దిత్యమరః. వర్షాకాలే హంసానామార్తిసంభవాన్న తత్సంచార ఇతి భావః. **విరోధాభాసాలంకారః॥** 118

శ్లో॥ యదాగతిరయోగార్త । వధూజనవినాశినీ ।
ప్రావృషి ప్రసృతో వాతః । కుతస్సోఽయం సదాగతిః ॥ 119

యదాగతిరితి॥ యదాగతిః యస్య వాయోరాగతిరాగమనం, అయోగార్తవధూజనవినాశినీ అయోగేన వియోగేన, ఆర్తస్య దుఃఖితస్య, వధూజనస్య స్త్రీసమూహస్య, వినాశినీ నాశకరీ, వార్షికమేఘసకాశా- దాగతశ్శీతో వాయుర్విరహోద్దీపక ఇతి తత్స్పర్శేన వియోగినీనాం దుఃఖాతిశయ ఇతి భావః. ప్రావృషి వర్షాసు, ప్రసృతః చలితః, సోఽయం వాతః విరహిజనమారకో వాయుః, సదాగతిః సతీ ప్రశస్తా పరోపకారార్థేతి యావత్. ఆగతిః ఆగమనం యస్య సః తథోక్తః, **వాయుః మాతరిశ్వా సదాగతి** రిత్యమరాద్వాయోస్సదాగతిపదవాచ్యత్వం స్పష్టమ్. కుతః కథం, భవతి, దురాగతిరేవ భవతీతి భావః. **నిరుక్తిరలంకారః, నిరుక్తిర్యోగతో నామ్నా మన్యార్థత్వప్రకల్పన** మితి లక్షణాత్. సదా సర్వదా, గతిః ప్రసారో యస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా సదాగతిశబ్దః ఇతఃప్రాగ్వాయౌ వర్తతే, అధునా తు అన్యార్థత్వప్రకల్పనేన తద్విఘటితమితి లక్ష్యే లక్షణసమన్వయః॥ 119

శ్లో॥ మలినోఽప్యతిచంచలోఽపి మేఘః । కలయన్ సత్సు తిరస్క్రియాం సదాపి ।
విషపూరమయాశయోఽపి దీనైః । ప్రణుతః కైశ్చన జీవనప్రదానాత్ ॥ 120

మలిన ఇతి॥ మలినో నీలః, పాపీ చ. అతిచంచలః అధికవిద్యుత్, **విద్యుచ్చంచలా చపలాపి చే** త్యమరః. అత్యన్తచపలచిత్తశ్చ, సత్సు నక్షత్రేషు విషయే, తిరస్క్రియామాచ్ఛాదనం, సదా సర్వదా, కలయన్ కుర్వన్నపి, సత్సు సాధుషు, తిరస్క్రియాం పరిభవం, సదా కలయన్నపీతి చ విషపూరమయాశయః ఉదకపూరితాభ్యంతరః, గరళప్రవాహప్రచురచిత్తశ్చ, అతిక్రూర ఇతి యావత్. ఏవం భూతోఽపి మేఘః జీవనప్రదానాద్ధేతోః ఉదకదానాత్, జీవనం జీవికా ధనాదిరూపా వృత్తిరితి యావత్. తస్య ప్రదానాదితి చ, దీనైః కృపణైః దరిద్రైశ్చ, కైశ్చన పురుషైః, ప్రణుతః స్తుతః, దుష్టోఽపి దానేన కీర్త్యతే ఇతి భావః. **శ్లేషాలంకారః.** నాసౌ ధ్వనిః, మేఘ ఇతి విశేష్యస్య శ్లిష్టత్వాభావాత్. కించ ఏవంవిధోఽపి మేఘో దీనైః ప్రణుత ఇతి వాక్యార్థస్య జీవనప్రదానాదితి పదార్థహేతుకత్వాత్కావ్యలింగమ్. కించ మలినోఽపీత్యాదిషు ప్రతీతస్య పాపిత్వాదివిరోధస్య నీలత్వాదిభిః పరిహారాద్విరోధాభావః॥ 120

అవ॥ గర్జితైరిత్యాదిభిస్త్రిభిశ్శరదం వర్ణయతి॥

శ్లో॥ గర్జితైస్తర్జితామస్య । తటిద్భిర్భీషితామపి ।
సర్వంసహాం స్థిరాం నేతుం । ప్రసాదం శరదాయయౌ ॥ 121

గర్జితైరితి॥ అస్య మేఘస్య, గర్జితైః స్వనితైః, తర్జితామధిక్షిప్తాం, తథా అస్య తటిద్భిః విద్యుద్భిః, భీషితామపి భీతిం గమితాం చ, సర్వంసహాం తథాపి సర్వంసహాం సర్వం మేఘకృతం పరిభవం సహతే ఇతి సర్వంసహా తాం, **సర్వంసహా వసుమతీ** త్యమరాత్సర్వంసహాశబ్దవాచ్యాం చ, స్థిరాం భూమిం, ప్రసాదం విమలత్వం, నేతుం గమయితుం, నయతిర్ద్వికర్మకః. శరత్ ఋతుః, ఆయయౌ ఆజగామ. వర్షాసు పంకాదికలుషితా భూమిశ్శరదాగమే ప్రసన్నా భవతీతి భావః. అత్ర భర్త్రా పరుషోక్త్యాదిభిస్తర్జితాం భువిక్షేపాదిభిర్భీషితాం తథాపి తత్సర్వం సహమానాం కాంచన వధూమనునేతుం కాచన సఖీ ఆయయావితి ధ్వన్యతే. తేన **సమాసోక్తిరలంకారః. సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతేఽప్రస్తుతస్య చేదితి** లక్షణాత్. సర్వంసహేత్యత్ర **నిరుక్తిరలంకారః॥** 121

శ్లో॥ ప్రతిపన్నఘనాగమాంతభాగో । విమలీభూతజలాశయో విపంకః ।
సమపద్యత మధ్యమో హి లోకో । న తదానీం కథమావిరస్తు హంసః ॥ 122

ప్రతిపన్నేతి॥ మధ్యమో లోకః స్వర్గపాతాళమధ్యస్థో లోకః, భూలోక ఇత్యర్థః. ప్రతిపన్నఘనాగమాన్తభాగః ప్రతిపన్నః ప్రాప్తః, ఘనాగమస్య మేఘాగమస్య, ప్రావృష ఇతి యావత్. అన్తభాగః అవధిః, యేన స తథోక్తః, నివృత్తవర్షాకాల ఇత్యర్థః. విమలీభూతజలాశయః విమలీభూతాః నిర్మలాః, జలాశయాః హ్రదాః, యస్మిన్ సః, విపంకః కర్దమరహితః, ఏవంవిధస్సమపద్యత హి అభూత్ ఖలు. తదానీం హంసః పక్షివిశేషః, కథం కుతో నావిరస్తు న ప్రాదుర్భవతు? కిన్తు హంసప్రాదుర్భావశ్శరదుచిత ఏవేతి భావః. **వ్యంగార్థస్తు,** మధ్యమః న త్వజ్ఞః నాపి ప్రాజ్ఞః, కిన్తు మధ్యస్థో జ్ఞానాధికారీత్యర్థః. లోకః జనః, ప్రతిపన్నః ప్రాప్తః, జ్ఞాత ఇత్యర్థః. ఘనః అధికః, ఆగమాంతభాగః వేదాంతభాగః, యేన సః తథోక్తః. ఇతః పూర్వమధీతవేదవేదాంగత్వాదిదానీం వేదాన్తజ్ఞానం సౌలభ్యేన జాతమితి భావః. అత ఏవ విమలీభూతజలాశయః విమలీభూతః ఆత్మతత్త్వపరోక్షజ్ఞానేన నిర్మలః, **లరయోరభేదాత్,** జడః వేదాంతశాస్త్రాధిగమాత్పూర్వమపరిశుద్ధః ఆశయః అన్తఃకరణం, యస్య సః ఇతఃప్రాగ్జడాశయః, ఇదానీన్తు విమలాశయ ఇతి భావః. అత ఏవ విపంకః నిష్పాపః, **జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేఽర్జునేతి** గీతావచనాత్. ప్రాక్తన సర్వపుణ్యపాపాత్మకకర్మసంచయం నాశయిత్వా ఉత్తరత్రాపి జన్మహేతుభూతపుణ్యపాపసంబంధం నిర్మూలం నాశయన్నితి భావః. ఏవంవిధస్సమపద్యత హి జాతః ఖలు, తదానీం హంసః పరమాత్మా, కథం నావిరస్తు బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్స్యాదేవేత్యర్థః॥ 122

శ్లో॥ పక్షపాతస్తదా నీల । కంఠైకవిషయోఽభవత్ ।
వాసుదేవే పరం రక్తా । తథాపి సకలా మహీ ॥ 123

పక్షపాత ఇతి॥ తదా శరది, పక్షపాతః స్నేహః, నీలకంఠైకవిషయః నీలకంఠః శివ ఏవ, ఏకః ముఖ్యః, విషయః గోచరః, యస్య స తథోక్తః, అభవత్. శివే ఏవ పక్షపాతః న త్వన్యదేవతాయామితి

భావః, ఇతి విరోధార్థః. పక్షపాతో గరుద్గళనం, నీలకంఠః మయూరః, ఏకో విషయః యస్య స తథోక్తః, అభవత్. శరది నీలకంఠానామేవ పక్షగళనం న త్వన్యపక్షిణామితి భావః, ఇతి పరిహారః. తథాపి శివపక్షపాతే సత్యపి తథా చేతి చ సకలా సర్వా, మహీ మహీశబ్దేన తద్వర్తినో జనా లక్ష్యన్తే. వాసుదేవే పరం శ్రీకృష్ణే ఏవ, రక్తా అనురక్తా, అభవదితి పూర్వేణాన్వయః. **విరోధాభాసా-లంకారః॥** 123

గ॥ తదను శరది వ్యతీతాయామ్॥ తదను తతః, శరది వ్యతీతాయామతిక్రాన్తాయాం సత్యామ్॥

శ్లో॥ సంతప్తాస్సుదృశస్తదా వ్రజగతాశ్చిత్తోద్భవవ్యాధిభి-
ర్మన్వానా హరిమంతరేణ విరసం సంసారసంసేవనమ్ ।
కుర్వాణా గుణవర్ణనం ప్రతిముహుర్గేయాః కథాసంతతేః
కిం వా సాధనమంతరంగమితి తత్ప్రాప్తౌ విచారాకులాః ॥ 124

సంతప్తా ఇతి॥ తదా హేమన్తఋతుప్రాదుర్భావే, వ్రజగతాః వ్రజనివాసిన్యః, సుదృశః స్త్రియః, అనేన శోభనే దృశౌ యాసాన్తా ఇతి వ్యుత్పత్త్యా నారీణామాసాం సౌందర్యాతిశయో వ్యజ్యతే. చిత్తోద్భవవ్యాధిభిః మన్మథరుజాభిస్సంతప్తాః భృశం తప్తాస్సత్యః హరిం కృష్ణమన్తరేణ వినా, శ్రీకృష్ణ-భర్తృకత్వవ్యతిరేకేణేత్యర్థః. శ్రీకృష్ణసంభోగం వినేతి పరమార్థః. సంసారసంసేవనం సంసారసేవా, విరసం వ్యర్థమితి మన్వానాః భగవత్సంభోగం వినా సంసారాసక్తిర్వ్యర్థేతి మత్వేత్యర్థః. ప్రతిముహుః ముహు-ర్ముహుః, గుణవర్ణనం శ్రీకృష్ణగుణకీర్తనం, కుర్వాణాః కుర్వన్త్యః, అనేన ప్రలాపో నామావస్థావిశేష-స్సూచితః. **ప్రలాపః ప్రియసంశ్లిష్ట గుణాలాప ఉదాహృత** ఇతి లక్షణాత్, కథాసంతతేః కథాసమూహస్య, **కర్మణి షష్ఠీ.** అర్థాత్కృష్ణస్యైవ. గేయాః గాయిన్యః, భవ్యగేయేత్యాదినా **కర్తరి నిపాతః.** తత్ప్రాప్తౌ శ్రీకృష్ణప్రాప్తివిషయే, అన్తరంగం ముఖ్యం క్షిప్రసిద్ధికరమిత్యర్థః. సాధనం నికాయః కాయమానం నామ ఉష్ణకాలే తృణాదివ్రతాదికం, కింవా కిమితి, విచారాకులాః చింతాసంకులాః, జాతా ఇతి శేషః. కేన వా వ్రతేన కృతేన సతా అస్మాకం శ్రీహరిః పతిర్భవేతిది విచారాక్రాన్తా బభూవురితి భావః. అత్ర హరిసంపర్కం వినా సంసారస్య అరమ్యత్వకథనాద్వినోక్తిరలంకారః. **వినోక్తిశ్చేద్వినా కించిత్ప్రస్తుతం హీనముచ్యతే** ఇతి లక్షణాత్. **వ్యంగ్యార్థస్తు.** తదా వ్రజగతాః సుదృశః శోభనా దృక్ జ్ఞానం యేషాన్తే సుదృశః, సుధియః చిత్తోద్భవవ్యాధిభిః మనోజన్య కామాదిదుఃఖైః, కామాదీనామ్మనోధర్మత్వాదితి భావః. సంతప్తాస్సన్తః. నిర్విణ్ణా భూత్వేత్యర్థః. హరిం భగవన్తమన్తరేణ, తద్ధ్యానం వినేత్యర్థః. సంసారసంసేవనం విరసం మన్వానాః సంసారిణామపి జనకాదీనాం సంసారావిరోధేన హరిభజనస్య కృతత్వాత్. సంసారేపి హరిభజనమేవ కర్తవ్యమితి భావః. ప్రతిముహు ర్గుణవర్ణనం సత్యకామత్వాదిభగవద్గుణకీర్తనం కుర్వాణాః, కథాసంతతేః మత్స్యాద్యవతారీకృతవేదహరణాదితివృత్తాన్తసమూహస్య, గేయాః గాయకాః, ఏతావతా భక్తినిష్ఠా భూత్వేతి సిద్ధమ్. తత్ప్రాప్తౌ పరబ్రహ్మసాక్షాత్కారే, అన్తరంగం ఇతరానపేక్షం ముఖ్యమితి యావత్. సాధనం కిం వేతి విచారాకులా జాతాః. భక్తిరపి జ్ఞానద్వారైవ మోక్షహేతుర్న సాక్షాదితి స్వానుష్ఠీయమానాయా భక్తేర్బహిరంగసాధనత్వాదన్తరంగసాధనం జ్ఞానం కీదృశం కథం వానుష్ఠేయమితి తత్ర విచారం కృతవన్త ఇతి భావః॥ 124

శ్లో॥ నాథస్త్రిజగతాం నాథో । హరిరస్మాకమస్త్వితి ।
హైమన్తే ప్రథమే మాసి । చక్రుః కాత్యాయినీవ్రతమ్ ॥ 125

నాథ ఇతి॥ త్రిజగతాం త్రిలోకానాం నాథః, ప్రభుర్హరిః, కృష్ణః అస్మాకం నాథః పతిః, ప్రభురితి చ అస్తు భవతు, ఇత్యేవం సంకల్ప్యేతి శేషః. హైమన్తే హేమన్తఋతుసంబంధిని, సర్వత్రాన్ చ **తలోపశ్చేతి తలోపః**. ప్రథమే పూర్వస్మిన్, మాసి మాసే, అర్థాన్మార్గశీర్షే కాత్యాయనీవ్రతం కాళీవ్రతం, చక్రుః కృతవత్యః. సుదృశ ఇతి పూర్వశ్లోకాత్కర్తృపదమన్వేతవ్యమ్. అత్ర త్రిజగతాం నాథస్య హరేః జగదన్తః పాతినాం గోపికానామపి వ్రతానుష్ఠానాత్ ప్రాగేవ నాథత్వాత్ పునస్తన్నాథత్వార్థం వ్రతానుష్ఠానం పిష్టపేషణమితి విరోధః. తస్య నాథో భర్తేత్యర్థవర్ణనాత్పరిహార ఇతి **విరోధాభాసాలంకారః** ప్రతీయతే॥ 125

గ॥ అనన్తరమభ్యర్చ్య చ భగవతీం భవానీం వివిధోపచారైరేవమస్తోషుః॥ తథాహి॥ 126

అనన్తరమితి॥ అనన్తరమ్ వ్రతానుష్ఠానానన్తరమ్. భగవతీం షాడ్గుణ్యనిలయాం, భవానీం భవస్య పత్నీం, **ఇన్ద్రవరుణభవేత్యానుక్ జీష్** చ – పార్వతీమిత్యర్థః. వివిధోపచారైః మధుపర్కాదిబహువిధోపచారై-రభ్యర్చ్య పూజయిత్వా, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, అస్తోషుః స్తుతిం చక్రుః. **ష్టుఞ్ స్తుతావితి ధాతోర్లుఙ్॥** తథాహీతి॥ స్తుతిప్రకారమేవ ప్రతిపాదయతి కవిరిత్యర్థః॥ 126

అవ॥ అథ. నాళీకద్యుతీత్యాదిభిర్నవభిః స్తుత్వా దశమేన స్వాభీప్సితం ప్రార్థయన్తే॥

శ్లో॥ నాళీకద్యుతిపశ్యతోహరమదస్త్వత్పాదపంకేరుహం
వందే యన్మకరందబిందులహరీ దైన్యానలధ్వంసినీ ।
యత్కేళీకలహేషు విశ్వజనని! త్రాసాన్నతశ్శంకర-
శ్చూడాపీడహిమద్యుతిస్రుతసుధాధారాభిరాసించతి ॥ 127

నాళీకద్యుతిరితి॥ హే విశ్వజనని! లోకమాతః! అదః ఏతత్ మన్మనోగతమిత్యర్థః. పరిదృశ్యమాన-మర్చావిగ్రహగతమితి వా, నాళీకద్యుతిపశ్యతోహరం లోకస్య పశ్యతస్సతః తదీయవిత్తం హరతీతి పశ్యతోహరః నాడిందమాదిః ప్రసిద్ధశ్చోరః నాళీకస్య కమలస్య సంబంధినీనాం ద్యుతీనాం కాన్తీనాం పశ్యతోహరం చోరమపహర్తారమితి యావత్. నాళీకాదప్యధికద్యుతిమదిత్యర్థః. అత్ర నాళీకస్య పశ్యతస్సతః తదీయాం ద్యుతిమేవ విత్తం హరతీతి నాళీకద్యుతిపశ్యతోహరమిత్యఖండార్థః. అచేతనస్య నాళీకస్య దర్శనాసంభవాత్, దర్శనమాత్ర లక్షణయా వికసనమేవ. తతశ్చ ఉత్ఫుల్లనాళీకద్యుతిహరమితి లబ్ధమ్. స్ఫుటకమలసదృశమితి యావత్. త్వత్పాదపంకేరుహం తవ చరణరూపం కమలం, న చాత్ర **ఉపమితసమాస ఇతి భ్రమితవ్యమ్.** నాళికేతి విశేషణేన సహ పౌనరుక్త్యాపత్తేః యన్మకరందేతి వక్ష్యమాణవాక్యార్థానన్వయాపత్తేశ్చ నహి చరణే మకరందబిందులహరీ వర్తతే. ఇదం చ పాదరూపితం కమలం న లోకసాధారణం, కిన్తు లోకవిలక్షణమ్, అన్యథా నాళీకద్యుతిపశ్యతోహరత్వాసంభవాత్, లోకసాధారణం కమలం నహి స్వేతరకమలద్యుతిం హర్తుం క్షమతే ఇతి. వందే నమస్కరోమి. ప్రత్యేకాభిప్రాయో ఏకవచననిర్దేశః. నమస్కారోద్దిష్టఫలం వ్యంజయన్తి తచ్చరణరూపితం కమలధర్మవిశేషం ప్రస్తౌతి యదితి, యస్య చరణకమలస్య సంబంధినీ మకరందబిందులహరీ మధుపృషత్ప్రవాహః, పాదగతలావణ్యప్రవాహ ఏవ నిగీర్ణాధ్యవసానలక్షణాతిశయోక్త్యా మకరందబిన్దులహరీత్వేన నిరూపిత

ఇతి జ్ఞేయమ్. దైన్యానలధ్వంసినీ దైన్యం దీనత్వం, దుఃఖమితి యావత్. దారిద్ర్యమితి చ ప్రతీయతే, తదేవానలః అగ్నిః, తస్య ధ్వంసినీ నాశకరీ భవతీతి శేషః. పార్వతీచరణారవిందసౌందర్యం మనసి లగ్నం చేత్సర్వదుఃఖశాన్తిర్భవతి, ఐశ్వర్యహేతుత్వాత్సర్వదారిద్ర్యనివృత్తిశ్చ భవతీతి ప్రస్తుతార్థః. మకరన్దస్య జలవికారత్వేన తన్నివార్యత్వోపయోగితయా అనలవత్సంతాపకరత్వేన చ దైన్యే అనలత్వం రూపితమ్. ఏతేన అనాథత్వప్రయుక్తమస్మద్దైన్యమపహర్తుం త్వచ్చరణారవిందవందనమితి సూచితమ్. కేళీకలహేషు ప్రణయకలహేషు, త్రాసాద్భయాద్ధేతోః, యత్పాదారవిందం కర్మ నతః నమ్రస్సన్, శంకరః శివః, చూడాపీడహిమద్యుతస్రుతసుధాధారాభిః చూడాయామాపీడః భూషణం, చూడాపీడః మకుటాలంకార ఇత్యర్థః. స చాసౌ హిమద్యుతిశ్చంద్రః, తస్మాత్ స్రుతాభి స్స్రవన్తీభిః, సుధాధారాభిః అమృతాసారైః, ఆసించతి ఆ సమంతాత్సించతి ఏతేన పార్వత్యాశ్చిరం ప్రసాదాభావో వ్యజ్యతే తేన చ శివేన మహానపరాధః కృత ఇతి వ్యజ్యతే. ఏతేన యథా త్వం స్వాధీనభర్తృకా తథాస్మానపి కుర్వితి ప్రార్థనా వ్యజ్యతే॥ 127

శ్లో॥ మాతః! స్తౌతి చతుర్ముఖః ప్రణమతి ప్రాచీనబర్హిర్ముహు-
ర్వ్యాచష్టే మురశాసనస్తవ గుణాన్మందారమాల్యోపమాన్ ।
ఇత్థం పార్శ్వచరోక్తిభిః కథమపి వ్యాపారయంతీ దృశః
ప్రాంతే కాచన మోహినీ విజయతే లీలాశుకైకాయనా॥ 128

మాతరితి॥ హే మాతః! రక్షకత్వగుణయోగాన్మాతృత్వవ్యపదేశః. యద్వా ప్రకృతిపురుషయో-ర్జగత్కారణత్వేన ప్రకృతిర్జగతో మాతైవేతి కృత్వా ప్రకృతిస్వరూపత్వాద్వా చతుర్ముఖః బ్రహ్మా స్తౌతి స్తుతిం కరోతి. ప్రాచీనబర్హిరిన్ద్రః, ప్రణమతి నమస్కరోతి. మురశాసనః విష్ణుః, మందారమాల్యోపమాన్ మందారపుష్పమాలాతుల్యాన్, తద్వన్మధురానిత్యర్థః. తవ గుణాన్ ముహురిత్యర్థం, వ్యాచష్టే కీర్తయతి ఇత్థమేవంరూపాభిః పార్శ్వచరోక్తిభిః అనుచరవచనైః, కథమపి అతికృచ్ఛ్రేణ, ప్రాంతే పరిసరదేశే దృశః దృష్టీః, వ్యాపారయంతీ ప్రేరయన్తీ, పశ్యన్తీత్యర్థః. లీలాశుకైకాయనా లీలాశుకః విలాసకీరః, ఏకం ముఖ్యమయనం స్థానం మనస ఇతి భావః, యస్యాస్సా తథోక్తా, శుకైకాగ్రచిత్తేత్యర్థః. అయమేవ బ్రహ్మాదికృతస్తుత్యాద్యనుసంధానాభావస్య హేతురితి **పరికరాలంకారః. కావ్యలింగం** వా. కాచన అనిర్వచనీయా మోహినీ తే జగన్మోహకరీ. అర్థాత్పార్వతీ విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే. అత్ర బ్రహ్మాదిభిరపి స్తూయతే ఇతి పరమేశ్వరీభావః పార్వత్యాస్స్పష్టః. తత్కృతస్తుత్యాదిష్వస్యా ఆదరో నాస్తీతి ధ్వనితత్వేన అతిగాంభీర్యం వ్యజ్యతే. లీలాశుకేత్యనేన దీనకృపాళుత్వం వ్యజ్యతే. తేన చ బ్రహ్మాది స్తుత్యాదిక-మప్యననుసన్ధాయ యథా కేవలకృపయా లీలాశుకం వినోదయతి తద్వదస్మానపీతి ప్రార్థనా వ్యజ్యతే॥ 128

శ్లో॥ ఆనందాశ్రుఝరీపరీతనయనాస్సంపుల్లరోమచ్ఛటాః
స్వేదాపూరితగద్గదధ్వనిభృతస్సంక్షీణవేద్యాన్తరాః ।
ధన్యాః కేచన చిన్మయీం పశుపతేరానందకందాయితా-
మంబ! త్వామనుచింతయంతి కరుణాకల్లోలినీమాదరాత్ ॥ 129

ఆనన్దేతి॥ హే అంబ! మాతః! ఆనన్దాశ్రుఝరీపరీతనయనాః ఆనన్దబాష్పసంతానవ్యాప్తనేత్రాః నేత్రాభ్యామానందాశ్రూణి ముంచన్త ఇత్యర్థః. సంపుల్లరోమచ్ఛటాః ప్రహృష్టరోమపఙ్క్తయః, సంజాత

రోమాంచా ఇత్యర్థః. స్వేదాపూరితగద్గదధ్వనిభృతః విశేషద్వయమిదం **అన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షాయాం సమాసః.** స్వేదేన ఘర్మజలేన, ఆపూరితాః వ్యాప్తాః, తథా గద్గదధ్వనిం గద్గదస్వరం, బిభ్రతీతి గద్గదధ్వనిభృతః స్వేదాపూరితాశ్చ, తే గద్గదధ్వనిభృతశ్చ తథోక్తాః, సంక్షీణవేద్యాన్తరాః సమ్యక్ క్షీణం నష్టం, వేద్యాన్తరం అన్యద్వేద్యం ఇతరవిషయ ఇతి యావత్, యేషాన్తే ఇతరవిషయజ్ఞానశూన్యా ఇత్యర్థః. త్వదేకాయత్తచిత్తా ఇతి యావత్. ఏవంవిధాః అత ఏవ ధన్యాః కృతార్థాః, కేచన సుధియః కేచనేత్యనేన ఏవంవిధానాం నిష్కపటభక్తానాం విరళత్వం సూచ్యతే. కరుణాకల్లోలినీం దయాతరంగిణీం, కరుణానిధిమితి యావత్. పశుపతేశ్శివస్య, ఆనన్దకందాయితాం, **కందో వృక్షాదిమూలే** చేతి కోశాదత్ర ఉపచారేణ కేవలమూలార్థే కందశబ్దో వర్తతే. ఆనన్దస్య కందో మూలమానన్దకందః, తద్వదాచరితాం తథోక్తామ్. శివస్య ఇయమేవ సుఖహేతురితి భావః. యద్వా ఆనన్దకందః పరమానన్దః తద్వదాచరితాం తథోక్తాం, శివస్య పరమానన్దమయీమిత్యర్థః. **సచ్చిన్మయశివస్సాక్షాత్తస్యానన్దమయీ శివే** తి వచనాత్. సచ్చిద్రూపే బ్రహ్మణి శివే ఉపలభ్య ఆనన్దః పార్వత్యేవేతి భావః. పరబ్రహ్మణస్సచ్చిదానన్దాత్మకత్వాత్ సచ్చిద్రూపశ్శివః ఆనన్దరూపా శక్తిశ్చ, ఉభావపి బ్రహ్మశబ్దవాచ్యావితి నిష్కర్షః. చిన్మయీ చిత్ చేతనం జ్ఞానమితి యావత్, తత్ప్రచురముచ్యతే యస్యాం సా చిన్మయీ, ప్రచురజ్ఞానా సర్వజ్ఞేతి యావత్. తాం యద్వా, **చిదేవ చిన్మయీ స్వార్థే మయట్,** జ్ఞానస్వరూపిణీత్యర్థః. తాం ఏవంవిధాం త్వాం, ప్రత్యగ్రూపిణీం త్వామిత్యర్థః. ఆదరాత్ ప్రీత్యా అనుచిన్తయన్తీ ధ్యాయన్తీ నిర్వికల్పసమాధావనుభవన్తీతి భావః. యద్వా, వస్తుతశ్చిన్మయీం పశుపతేరానన్దమూలభూతాం సరూపామేవ త్వామనుచిన్తయన్తి మనసి తవ రూపం కల్పయిత్వా ధ్యాయన్తీతి భావః॥ 129

శ్లో॥ మురాంతకపురాంతకప్రభృతయో దయామేదురా
న సంతి కిము దేవతాః ప్రణుతలాలనాలాలసాః? ।
తథాపి మమ మానసం కలితకల్పవల్లీనిభే
దయారసమయాశయే మహసి శంకరాహ్లాదిని ॥ 130

మురాంతకేతి॥ దయామేదురాః కరుణారసభరితాన్తఃకరణా ఇత్యర్థః. అత ఏవ ప్రణుతలాలనాలాలసాః భక్తోల్లాసనచతురాః, మురాంతకః విష్ణుః, పురాంతకశ్శివః **మురాంతకపురాంతకౌ** ప్రభృతీ ఆదీ యేషాన్తే తథోక్తాః దేవతాః **నిత్యస్త్రీలింగోఽయమ్.** దేవా ఇత్యర్థః. న సన్తి కిమ్ సన్త్యేవ. తథాపి తేషాం సత్స్వపి, మమ మానసం మనః కలితకల్పవల్లీనిభే కలితా స్వీకృతా కల్పవల్లీనిభా కల్పలతాసదృశం యేన తస్మిన్ తథోక్తే, ఆశ్రితాభీష్టప్రదానాత్సౌకుమార్యాచ్చ కల్పలతా సమే ఇత్యర్థః. దయారసమయాశయే దయారసమయః కృపారసప్రచురః, ఆశయః అన్తఃకరణం, యస్య తస్మిన్, యద్వా, దయారసమయః కరుణారసవికారః, ఆశయో యస్యేతి ఏవఞ్చ కృపారస ఏవ త్వదాశయాత్మనా పరిణత ఇతి ఫలితమ్. శంకరాహ్లాదిని శివసంతోషకే, తత్ప్రేయసీభూతత్వాదితి భావః. మహసి తేజసి స్వయంప్రకాశస్వరూపే ఇత్యర్థః అర్థాత్పార్వత్యాం వర్తతే ఇతి శేషః. **పర్యాయోక్తమలంకారః,** ఏతేన **మహేశ్వరే వా మహతా మధీశ్వరే జనార్దనే వా జగదన్తరాత్మని న వస్తుభేదప్రతిపత్తిరస్తి మే తథాపి భక్తిస్తరుణేన్దుశేఖరే** ఇతి **భర్తృహరి**శ్లోకానుగుణ్యేన మురాంతకాదీనాం సర్వేషాం బ్రహ్మత్వావిశేషేపి పార్వత్యామేవ మమ భక్తిరితి సిద్ధమ్॥ 130

శ్లో॥ న కర్మ రచయామహే న చ తపాంసి శిక్షామహే
న దైవతముపాస్మహే న హృది కించిదాశాస్మహే ।
మహః కిమపి మంగళం పరమమంగళానామపి
త్రిలోచనతపఃఫలం హృది విధాతుమీహామహే ॥ 131

న కర్మేతి॥ వయం కర్మ న రచయామహే న కుర్మః, తపాంసి న శిక్షామహే చ నైవాభ్యస్యామః. చిత్తైకాగ్ర్యలక్షణతపోఽభ్యాసశ్రమం న ప్రాప్నుమ ఇతి భావః. దైవతమింద్రాదిదేవతాబృందం, **సమూహార్థేఽణ్**. యద్వా **దేవతైవ దైవతమితి స్వార్థే అణ్**, దేవతామిత్యర్థః, నోపాస్మహే న సేవామహే, ఇంద్రాది-దేవతోపాసనాం న కుర్మ ఇత్యర్థః. హృది మనసి కించిదపి నాశాస్మహే న కాంక్షామః, పరమమంగళానా మత్యన్తశుభభూతానామపి వస్తూనాం, మంగళం శుభకరం, మంగళహేతౌ మంగళశబ్దప్రయోగ ఔపచారికః **హేత్వలంకారః. హేతుహేతుమతోరైక్యే హేతుం కేచిత్ప్రచక్షతే** ఇతి లక్షణాత్. నేత్రానన్దేన చంద్రేణే-త్యుదాహృతత్వాచ్చ. త్రిలోచనతపఃఫలం త్రిలోచనస్య శివస్య, సంబంధినః తపసః ఫలం పరిపాక-భూతమిత్యర్థః. కిమప్యనిర్వాచ్యం, మహః తేజః, అర్థాత్పార్వతీం, హృది హృదయే విధాతుం కర్తుం, స్థాపయితుమిత్యర్థః. ఈహామహే ఇచ్ఛామః. అత్ర కర్మాదికరణనిషేధోఽనుపపన్నస్స్వభక్త్యతిశయే పర్యవస్యతీ**త్యాక్షేపాలంకారః. నిషేధాభాసమాక్షేపం బుధాః కేచన మన్వతే** ఇతి లక్షణాత్. అనేన కర్మతపోదేవార్చనాద్యపేక్షయా మానసికా భగవద్రతిరధికేతి వ్యజ్యతే. **పర్యాయోక్తమలంకారః॥**131

శ్లో॥ తుషారగిరిసంభవం మఘవనీలనీలాలకం
కళాధరకళాధరం కలితలోలలీలాశుకమ్ ।
దయామయమయామహే శరణమిందుబింబాననం
ముదారుణమదారుణం కిమపి హారిహారం మహః ॥ 132

తుషారేతి॥ తుషారగిరిసంభవం తుషారగిరేర్హిమవతస్సంభవ ఉత్పత్తిః యస్య తత్, ఏతేన మణిమయశరీరత్వం వ్యజ్యతే. **అనన్తరత్నప్రభవస్య యస్యేతి** వచనానురోధేన హిమవతో మణిప్రభవత్వా-త్తత స్సంజాతేఽయమపి తథామణిమయ్యేవ భవితుమర్హతీతి సంభావనాయా స్సుశకత్వాత్ తుషారేత్యనేన తు శీతలత్వం వ్యజ్యతే. కారణగుణానాం కార్యే సంక్రమణస్యాచిత్యాత్. మఘవనీలనీలాలకం మఘోనః ఇన్ద్రస్య, నీలాః ఇన్ద్రనీలమణయ ఇత్యర్థః. తద్వన్నీలాః అలకాశ్చూర్ణకుంతలా యస్య తత్, ఏతేన శిరసి ఇన్ద్రనీలమణిసమన్వయ ఉక్తః. కళాధరకళాధరం కళాధరస్య చన్ద్రస్య, కలాయాశ్శకలస్య ధరం ధారకమ్, ఏతేన చన్ద్రకాంతమణిసమన్వయో వ్యక్తః. కలితలోలలీలాశుకం కలితః ధృతః, లోలశ్చపలః, లీలాశుకః విలాసకీరః యేన తత్, స్త్రియో హి లీలార్థం కరే శుకం బిభ్రతీతి ప్రసిద్ధిః. అనేన మరకతమణిసంబంధో వ్యక్తః. అరుణం రక్తమ్, ఏతేన పద్మరాగమణిసమన్వయో వ్యక్తః. హారిహారం హారిణో మనోహరాః, హారా మణిస్రజః, యస్య తత్. ఏతేన సాక్షాన్మణిసంబంధ ఉక్తః. ఏవం తుషారగిరిసంభవమితి పదధ్వనితం పార్వత్యా నానావిధమణిమయత్వం స్పష్టం వ్యంజయిత్వా అథ శరణ్యగుణానామాహ. దయామయ-మిత్యాదిభిః. దయామయం ప్రచురదయమ్, అదారుణం సౌమ్యం, ప్రసన్నమితి యావత్. ప్రసాదమేవ ప్రకటయతి **ఇందుబింబాననమితి,** చన్ద్రబింబతుల్యముఖవదిత్యర్థః. **ఉపమితసమాసోఽయమ్.** బింబపదనిర్దేశబలాత్ ఇందోః పూర్ణత్వం వ్యజ్యతే. న హి క్షీణేందోరస్తి వలయాకారః. సంపూర్ణ-

చంద్రవత్ప్రసన్నమత ఏవాహ్లాదకం చ అస్యా ముఖమితి భావః. కిమప్యనిర్వాచ్యం, లోకోత్తరమిత్యర్థః. ఏతేన అప్రాకృతత్వం వ్యజ్యతే. మహః తేజః, అర్థాత్పార్వతీం ముదా సంతోషేణ, శరణం రక్షకమయామహే భజామహే. హారిహారమిత్యత్ర హారిహారమ్ ఇతి పదద్వయం వా, హారి మనోహరమ్, హారస్యేదం హారం, శివసంబంధి ఇతి తదర్థః. **పర్యాయోక్తాలంకారః॥** 132

శ్లో॥ సుధామధువిధాధరే సవిధుఖండచూడాపదే
మహీయసి మహామహే మహసి పద్మరాగారుణే ।
నిమజ్జతు నమజ్జనప్రచురదైన్యదావానలే
మనో మమ మనోభవాహితమనోవినోదావహే ॥ 133

సుధేతి॥ సుధామధువిధాధరే సుధాయా అమృతస్య, మధునో మకరందస్య చ, విధా రీతిరివ విధా యస్య సః తథోక్తః. అధరః అధరోష్ఠః, యస్య తస్మిన్, అమృతమకరన్దరసతుల్యరసయుక్తాధరబింబవతీతి ఫలితార్థః. అత్ర అధరరసస్య సుధామధువిధావత్త్వే వక్తవ్యే తథా అనుక్త్వా అధరస్యైవ తద్వచనాత్సర్వో-ప్యయమధరో రసమయ ఏవ న తు రసవ్యతిరేకాదస్యత్ర కోప్యంశ ఇతి ప్రతీయతే. **సవిధుఖండ-చూడాపదే** విధోశ్చన్ద్రస్య, ఖణ్డశ్శకలం, తేన సహితం సవిధుఖండం, చూడేతి పదం చూడాపదం మకుటస్థానమిత్యర్థః. సవిధుఖండం చూడాపదం యస్య తస్మిన్, తథోక్తే చంద్రశేఖరే ఇత్యర్థః. **మహీయసి** అతిమహతి, మహామహే మహాన్ అధికః, మహః ఉత్సవః యస్య తస్మిన్, మహోత్సవశాలినీత్యర్థః. యద్వా మహాన్ మహః యస్మాత్తస్మిన్, భక్తేభ్యో మహోత్సవప్రదాయకే ఇత్యర్థః. **పద్మరాగారుణే** పద్మరాగః అరుణమణిః, తద్వదరుణం రక్తం తస్మిన్, **నమజ్జనప్రచురదైన్యదావానలే** నమతః ప్రణతస్య జనస్య భక్తజనస్యేత్యర్థః. సంబంధినః ప్రచురస్య అధికస్య, దైన్యస్య దుఃఖస్య, వనతుల్యస్యేతి భావః. దావానలః దావాగ్నిః తస్మిన్, యద్వా, దవో వనం, స ఏవ దావః **స్వార్థే అణ్.** దైన్యరూపస్య దావస్య అనలః తస్మిన్, **రూపకాలంకారః.** మనోభవాహితమనోవినోదావహే మనోభవాహితః మన్మథాంతకశ్శివః, తస్య మనసః చిత్తస్య, వినోదమావహతి సంపాదయతీతి తథోక్తమ్. తస్మిన్, మహసి తేజసి పార్వత్యామి-త్యర్థః. మమ మనో హృదయం, నిమజ్జతు మగ్నం భవతు॥ 133

శ్లో॥ విభావసువిభాఝురీతుహినరశ్మిరశ్మిచ్ఛటా-
శిఖాలయశిఖావలీమిళితలోచనాబ్జం మహః ।
సదామృతముదావహం కిమపి నీపవాటీతటీ-
నివాసి గుణవాసితం భజతు మామకీనం మనః ॥ 134

విభావస్వితి॥ విభావసో స్సూర్యస్య విభాఝురీ కాన్తిపూరః, తుహినరశ్మే ర్హిమాంశోః, రశ్మిచ్ఛటా కిరణసమూహః, శిఖాలయస్య అగ్నేశ్శిఖావళీ జ్వాలాసంఘః ఏతేషామితరేతరద్వన్ద్వః ఏతాభిర్మిళితాని యుక్తాని, లోచనాబ్జాని అబ్జానీవ లోచనాని, త్రిత్వాద్బహువచనం, యస్య తత్తథోక్తమ్. సూర్యచంద్రాగ్ని-మయ నేత్రత్రయవదిత్యర్థః. అమృతముదావహం అమృతం సుధేవ, ముదం సంతోషమావహతి ప్రాపయతీతి తథోక్తమ్. యద్వా, అమృతాః అమరాః తేషాం ముదావహం, తచ్ఛత్రుభూత-మహిషాసురాద్యసురవినాశనద్వారా దేవానాం, ప్రియకారిణీమితి భావః. నీపవాటీతటీనివాసి కదంబ-వనతటనిలయం కదంబతరుతటనిలయమితి వా, గుణవాసితం గుణైరానందాదిభిర్వాసితం సురభితం,

సకలకల్యాణగుణపూర్ణమిత్యర్థః. కిమప్యనిర్వాచ్యం, మహః తేజః, కర్మ, మామకీనం మదీయం, **తవకమమకావేకవచనే ఇతి మమకాదేశః.** మనః చిత్తం, సదా సర్వదా, భజతు సేవతామ్. **భజ సేవాయామ్‌॥** 134

శ్లో॥ దయారసకరంబితైర్నవసుధాతరంగోజ్జ్వలై
స్సరోజపరిపంథిభిస్స్నపయ మాముపాంగైశ్శివే ।
అనేన మమ ధన్యతా న చ తవ శ్రమస్తావతా
యశోఽపి తవ జృంభతి శ్రితకృపాళుతాహేతుకమ్ ॥ 135

దయారసేతి॥ హే శివే! పార్వతి!, **శివా భవానీ రుద్రాణీ** త్యమరః. **దయారసకరంబితైః** కరుణారసపూర్ణైః **నవసుధాతరంగోజ్జ్వలైః** నూతనామృతకల్లోలవద్భాసురైః **సరోజపరిపంథిభిః** కమలతుల్యైః, పరిపంథిశబ్దో యద్యపి శత్రువాచకస్తథాపీహ ఉపమాయాం పర్యవసన్నః. అపాంగైః కటాక్షైః మాం స్నపయ సించ-త్వత్కరుణాకటాక్షవర్షం మయి పాతయేత్యర్థః. అనేన త్వదపాంగస్నపనేన మమ ధన్యతా కృతార్థతా స్యాదితి శేషః. తావతా స్నపనమాత్రేణ తవ శ్రమః ఆయాసః, న చ నైవ భవతి. దర్శనమాత్రాన్న శ్రమ ఇతి భావః. తవాప్యనేన కించిత్ఫలమస్తీత్యాహ. యశోఽపీతి, **శ్రితకృపాళుతాహేతుకం** శ్రితేషు కృపాళు ర్దయాళుశ్శ్రితకృపాళుః, **స్పృహిగృహిపతిదయి** త్యాదినా **దయతేరేవాళుచ్ప్రత్యయో విహితః.** న తు కృపేరితి. యద్యపి కృపాళుశబ్దో ప్రామాణికస్తథాపి, **స్యాద్దయాళుః కారుణికః కృపాళు స్సురతస్సమా** ఇత్యమరకోశానుసారేణ **కృపాం లాతీతి కృపాళుః** ఔణాదికోఽయముప్రత్యయ ఇతి కథంచిత్సమాధేయమ్. శ్రితకృపాళో ర్భావశ్శ్రితాకృపాళుతా సా హేతుర్యస్య తదితి బహువ్రీహిః, **సమాసాన్తః కప్.** ఆశ్రితవాత్సల్య ప్రయుక్తమిత్యర్థః. తవ త్వత్సంబంధి, యశః కీర్తిశ్చ, **జృంభతి** వ్యాప్నోతి, **అనుదాత్తేత్వలక్షణ-స్యాత్మనేపదస్యానిత్యత్వాత్పరస్మైపదమ్.** న చాప్రయుక్తత్వదోషః, **తృష్ణే జృంభసి పాపకర్మపిశునే** ఇతి **భర్తృహరి** ప్రయోగసత్వాత్॥ 135

శ్లో॥ దయితో మే యశోదాయా । దాయాదోఽయం దయామయః ।
దేవి! తే దయయా భూయా । దాయాసోఽయం కియానయే! ॥ 136

దయిత ఇతి॥ హే దేవి! దయామయః ప్రచురదయః, అయమస్మద్వ్రజగతః యశోదాయాః దాయాదస్సుతః కృష్ణ ఇత్యర్థః. **దాయాదౌ సుతబాంధవా** విత్యమరః. తే దయయా మే మమ, దయితః పతిః, భూయాత్ భవతు. అయే గౌరి! తే తవ, అయం మదభిలషితోఽర్థః, కియానాయాసః శ్రమః? అత్ర న స్వల్పోఽపి తవ శ్రమ ఇతి భావః. అత్ర ఆయాసహేతవాయాసశబ్దప్రయోగాద్**ధేత్వలంకారః.** దయావర్ణయోర్బహుధా శ్రవణా**చ్ఛబ్దాలంకార** స్స్పష్ట ఏవ. శ్రీకృష్ణః అన్యాసాం దయితో మాస్తు. మమైకస్యా ఏవాస్తు ఇతి సర్వా గోప్యః పార్వతీం ప్రార్థితవత్య ఇతి పరమార్థః॥ 136

గ॥ ఏవం భూయసా ప్రాశస్య భగవతీం భవానీమభీప్సితమభ్యర్థయమానా వల్లవవిలాసిన్యో యావన్మాసం వ్రతమన్వతిష్ఠన్॥ 137

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, భగవతీం భవానీం గౌరీం, భూయసా బహుధా, ప్రాశస్య స్తుత్వా అభీప్సితమభిలషితమభ్యర్థయమానాః ప్రార్థయమానాస్సత్యః వల్లవవిలాసిన్యః గోపాంగనాః, యావన్మాసం మాసావధివ్రతమన్వతిష్ఠన్ చక్రుః॥ 137

శ్లో॥ యస్మిన్శంకరదారసౌరభఝరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా-
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః ।
తస్యాసీన్నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యే ద్వితీయః పున -
శ్చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్ ॥ 138

అవ. ఇతి తృతీయవిలాసవర్ణయిష్యమాణః శ్రీకృష్ణగోపికాసంభోగస్యోపోద్ఘాతతయా గోపికావ్రతం వర్ణయిత్వా ద్వితీయవిలాసస్య పరిసమాప్తిం కథయతి. యస్మిన్నితి॥

కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః శంకరదారసౌరభఝరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటాపాతాః యస్మిన్ ప్రసరంతి తస్య నవకాళిదాసవిదుషశ్చంపూనామని కావ్యే పునః అధునా, అవ్యయానా-మనేకార్థత్వాత్. ధీమతాం కృతసముసల్లాసః, అసౌ ద్వితీయో విలాసః అగమత్॥ 138

ఇతి చంపూభగవతవ్యాఖ్యానే మంథరాఖ్యానే ద్వితీయోవిలాసః.

శ్రీః.

ఓమ్

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

తృతీయో విలాసః

అవ॥ అథేదానీం వ్రజయువతీనాం పూర్వవిలాసవర్ణితకాత్యాయనీవ్రతఫలీభూతం భగవత్సమాగమం వర్ణయితుకామః తదుపోద్ఘాతత్వేన తావత్ జలక్రీడాం ప్రస్తౌతి, అథేత్యాదినా॥

శ్లో॥ అథ వారివిహారసాదరా । విదరా వల్లవలోలలోచనాః ।
అగమన్యమునామనావిలాం । కలయంత్యో హృది నందనందనమ్ ॥ 1

అథేతి॥ అథశబ్దో విలాసారంభే మంగళార్థః. అథ కాత్యాయనీవ్రతసమాప్త్యనన్తరమిత్యర్థః. వారివిహారసాదరాః వారివిహారే జలక్రీడాయాం, సాదరాః ఆదరేణ సహితాః, ఉత్సుకా ఇత్యర్థః. విదరాః నిర్భయాః, వల్లవలోలలోచనాః లోలే చంచలే లోచనే యాసాన్తాః లోలలోచనాః చపలాక్ష్యః, స్త్రియ ఇతి యావత్. వల్లవానాం గోపానాం, లోలలోచనాః వల్లవలోలలోచనాః గోపకాన్తా ఇత్యర్థః. హృది నన్దనన్దనం శ్రీకృష్ణం కలయన్త్యః, కుర్వన్త్యః, ధ్యాయన్త్య ఇత్యర్థః. **అనావిలాం** నిర్మలాం, యమునాం నదీమగమన్ యయుః॥ 1

శ్లో॥ వసనాన్యపనీయ యామునీ । మవగాఢా లహరీం తత స్త్రియః ।
చ్యుతకోశరతీశవిస్ఫుర । త్తరవారిప్రతిమాం సమాగమన్ ॥ 2

వసనానీతి॥ తతః యమునాంప్రతి గమనానన్తరం, స్త్రియః ఆభీరకాన్తాః, వసనాని వస్త్రాణి, అపనీయ విసృజ్య, యామునీం యమునాసంబంధినీం, **తస్యేదమిత్యణి, టిడ్ఢాణఞితి ఙీప్**. లహరీం ప్రవాహమవగాఢాః ప్రవిష్టాస్సత్యః, చ్యుతః కోశః యస్య సః, చ్యుతకోశః, ఖడ్గపిధానాద్బహిరానీత ఇత్యర్థః. **కోశోஉస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానే** ఇత్యమరః. రతీశస్య మన్మథస్య, సంబంధీ, విస్ఫురన్ విశేషేణ ప్రకాశమానః, అనవరతవ్యాపారాదప్రాప్తమల ఇత్యర్థః. తరవారిః ఖడ్గః, చ్యుతకోశశ్చాసౌ రతీశవిస్ఫురత్తరవారిశ్చ తథోక్తః, తస్య ప్రతిమాం సాదృశ్యం, సమాగమన్ భేజిరే. చ్యుతవస్త్రాః స్త్రియః చ్యుతకోశరతీశఖడ్గవద్బభు రిత్యు**పమాలంకారః**. యద్యపి లహరీప్రవిష్టానాం కాంతానాం, జలమావరణమస్తీతి న చ్యుతకోశఖడ్గౌపమ్యం సుఘటం, తథాపి జలస్య నిర్మలత్వేన శరీరస్య రత్నవద్భాసమానత్వేన చ జలం శరీరస్య న వస్త్రవదావరకమితి కృత్వా ఏవముక్తమితి బోధ్యమ్. యద్వా, అవగాఢా ఇతి **వర్తమానే క్తః**. తేన అవగాహనసమయే ఏవ తత్సామ్యం స్త్రీణాం న త్వవగాహనానన్తరమితి,

నాస్తి జలావరణమితి బోధ్యమ్. అథవా స్త్రియః వసనాన్యపనీయ, చ్యుతకోశరతీశవిస్ఫురత్తరవారి-ప్రతిమాం సమాగమన్. తతః యామునీం లహరీమవగాఢా ఇతి, వాక్యభేదేనాన్వయః॥ 2

అవ॥ యదర్థం జలక్రీడా ప్రస్తుతా తదధునా గోపికావస్త్రాపహరణం వదతి॥

శ్లో॥ అథ నేత్రపరంపరాం హరన్ । హరిరాసామసరత్తరోశ్శిరః ।
ప్రమదా న తదప్యవాగమ । న్నతివేలం జలసంగలాలసాః ॥ 3

అథేతి॥ అథ స్త్రీణాం యమునాప్రవేశానన్తరం, హరిః కృష్ణః, ఆసాం స్త్రీణాం, నేత్రపరంపరాం వస్త్రసంచయం, **స్యాజ్జటాంశుకయోర్నేత్ర** మిత్యమరః. హరన్ గృహ్ణన్ సన్, తరోః యమునాతీరగత-కదంబవృక్షస్య, శిరః అగ్రం, న తు మధ్యదేశం, గోపికాగ్రహణభయాదితి భావః. వస్తుతస్తు తద్గోపీవిహారసందర్శనలాలసతయా గూఢం స్థాతుం అగ్రగతిః, మధ్యస్థత్వే తు ఏవం దృష్ట్వా తాః క్రీడాతో విరమేయురితి భావః. అతివేలమత్యన్తం, జలసంగలాలసాః జలక్రీడాసక్తాః, అత ఏవ ప్రమదాః స్త్రియః, తదపి శ్రీకృష్ణకృతవస్త్రాపహరణమపి, నావాగమన్ న విదుః. **అవపూర్వకగమ్ధాతో ర్లఙ్. వ్యంగ్యార్థస్తు,** అథ సాయంసమయే ఆసాం త్రిస్సృణాం జగతీనాం నేత్రపరంపరాం నేత్రభూతస్వీయ-కిరణసందోహం నేత్రశబ్దోఽపి గోశబ్దం లక్షయన్, కిరణార్థం లక్షితలక్షణయా బోధయత్యేవ. తన్మతే తు ఆసాం ప్రకాశకామితి శేషపూరణేన యోజ్యమ్. తే జగత్ప్రకాశకగోపరంపరామితి తదర్థః. తథా చ ప్రయోగః **వివస్వతానాయిషతేవ మిశ్రాస్స్వగోసహస్రేణ సమం జనానాం, గావోఽపి నేత్రాపర-నామాధేయాస్తేనేదమాంధ్యం ఖలు నాంధకారై** రితి. హరన్ ఉపసంహరన్, హరిస్సూర్యః, తరో పశ్చిమ-పర్వతవృక్షస్య, పశ్చిమసముద్రవేలాస్థితవృక్షస్యేతి వా, శిరః అసరత్. సముద్రే లంఘనార్థమితి భావః. అతివేలజలసంగే, **లడయోరభేదాత్,** జడసంగే అర్ఘాద్యుతాదౌ లాలసాః అత ఏవ ప్రమదాః మత్తాః, జనాః తదపి సూర్యాస్తశిఖరసాన్నిధ్యమపి నావాగమన్ న విదుః, కిముత సంధ్యావందనాది కృత్యస్మృతిస్తేషామితి అపి శబ్దాభిప్రాయః. కించాత్ర హరిరాసాం నేత్రపరంపరాం నయనసందోహం, హరన్నితి తన్నేత్రాపహరణమపి ప్రమదాః స్త్రియో న విదురితి చ క్వాచిత్కః విరుద్ధార్థః ప్రతీయతే. అత్ర జలసంగలాలసా ఇతి సాభిప్రాయవిశేషణనిర్దేశా **త్పరికరాలంకారః.** ప్రకృష్టో మదో యాసాన్తాః ప్రమదా ఇతి వ్యుత్పత్త్యా విశేష్యస్యాపి సాభిప్రాయత్వా**త్పరికరాంకురాలంకారశ్చ. సాభిప్రాయే విశేష్యే తు భవే త్పరికరాంకుర** ఇతి లక్షణాత్. పూర్వార్ధే రవర్ణస్య బహుధా శ్రవణాత్ **వృత్త్యనుప్రాసాలంకారః**॥ 3

గ॥ తదను చిరతరవారివిహారనితాంతపరిశ్రాంతాః కాంతాః నిర్గమనకామనయా కూలోపకంఠ-వ్యాపారితనయనాంతాస్తత్ర దుకూలజాలమప్యనాలక్ష్య సమీపనీపపాదపశిఖరవాస్తవ్య-ముపహృతపరిధానమరవిందలోచనమవలోకయమానా విస్మయమానమానసా బభూవుః. 4

తదన్వితి॥ తదను వస్త్రాపహరణానన్తరం, చిరతరమతిచిరం, వారివిహారః జలక్రీడా, తేన నితాన్తం భృశం, పరిశ్రాన్తాః ఆయాసం ప్రాప్తాః, కాన్తాః స్త్రియః, నిర్గమనకామనయా జలాద్బహిర్గమనవాంఛయా, కూలోపకంఠం తీరసమీపే, వ్యాపారితాః ప్రసారితాః, నయనాన్తాః అపాంగాః, యాభిస్తా స్తథోక్తా స్సత్యః, తత్ర కూలే, దుకూలజాలమపి స్వీయవస్త్రసంచయం చ, అనాలక్ష్య అదృష్ట్వా, సమీపే సన్నిధౌ, యో నీపపాదపః కదంబతరుః, తస్య శిఖరే అగ్రే, వాస్తవ్యం స్థితం, ఉపహృతాని తాని పరిధానాని అంశుకాని యేన తం, అరవిందలోచనం కమలాక్షం కృష్ణమిత్యర్థః. అవలోకయమానాః పశ్యంత్యః

విస్మయమానమానసా ఆశ్చర్యాక్రాన్తహృదయాః బభూవుః. అహో కాత్యాయినీవ్రతఫలమధునైవ ప్రత్యక్షం, యదస్మత్కాంక్షయా శ్రీకృష్ణ స్స్వయమేవ అస్మద్వసనజాలమపహృతవానితి. రాజకుమారేణ మహానుభావేన కృష్ణేనాపి కిమేవమనార్యం కృతమితి వా. అస్మాసు అవలోకయమానా స్వేవ అవిజ్ఞాతగమనం కథ-మపజహారాయం అస్మదంశుకాని అహో! అస్య పశ్యతో హరత్వమితి వా, బహుధా గోపికానాం విస్మయో నిర్వర్ణ్యః॥ 4

శ్లో॥ తత్రేతరేతరవిలోకనహాసశంకా । సంకోచవిభ్రమమనోహరమంగనానామ్ ।
పాండిత్యమాంగజమనర్గళమావిరాసీ । దాకర్షి యేన సవిలాసమధోక్షజోఽపి ॥5

తత్రేతి॥ తత్ర తదా అంగనానాం సుదృశాం, ఇతరేతరస్య అన్యోన్యస్య విలోకనం దర్శనం, హాసః స్మేరః, శంకా సంశయః, సంకోచో లజ్జా, విభ్రమో విలాసః, ఏతైర్మనోహరం మనోజ్ఞమ్, ఆంగజం మన్మథసంబంధి, అనర్గళం అపారం, పాణ్డిత్యం ప్రౌఢత్వమావిరాసీత్ ప్రాదురభవత్. యేన పాండిత్యేన, సవిలాసం సలీలం, యథా తథా లీలామాత్రేణేతి భావః. అధోక్షజోఽపి జితేంద్రియోఽపి, కృష్ణః అధః కృతమక్షజమింద్రియజన్యం జ్ఞానం యేన సః అధోక్షజ ఇతి వ్యుత్పత్తేః. ఆకర్షి ఆకృష్టోఽభవత్. **పరికరాంకురాలంకారః.** అత్ర అధోక్షజోఽప్యాకృష్ట ఇతి విరోధో వ్యజ్యతే. తేన చ స్త్రీణాం మాన్మథపాణ్డిత్యస్య పరాకాష్ఠా సూచ్యతే. పాదత్రయే **స్వభావోక్తిరలంకారః॥** 5

గ॥ అథ తాస్తరుణ్యః యదుతనయమేవం సవినయం వ్యజిజ్ఞపన్ - అయే కరుణాపారావార యశోదానందన! ॥ 6

అథేతి॥ అథ ఏవం శంకాసంకోచాద్యుత్పత్త్యనన్తరం, సమీపనీపతరుశిఖరగతభగవద్విలోకనాన్తరమితి వా, తాః పూర్వోక్తాః, హృతవస్త్రా ఇత్యర్థః. తరుణ్యః గోపికాః, తరుణ్య ఇత్యనేన పురుషదర్శనే వ్రీడాప్రాప్తి యోగ్యయౌవనదశా సూచ్యతే. యదుతనయం కృష్ణమేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, సవినయం వినయేన సహితం యథా తథా, వ్యజిజ్ఞపన్ విజ్ఞాపయామాసుః. **జ్ఞాధాతోర్ణ్విపూర్వాత్ ణ్యన్తాచ్చఙి ద్విత్వం, సన్వద్భావశ్చ పుగాగమశ్చేతి** బోధ్యమ్. విజ్ఞాపనామేవ దర్శయతి, అయే ఇత్యాదినా. అయే ఇతి ప్రేమసంబుద్ధిః, కరుణాపారావార! దయాసముద్ర! స్వీయవస్త్రప్రదానార్థం దయాళోస్తవ నేదముచిత-మిత్యభిప్రాయగర్భమిదం విశేషణమ్. యశోదానన్దన! యశోదాపుత్ర! తాదృశమహాభాగాయాః యశోదాయాః పుత్రో భూత్వా ప్రాప్తప్రతిష్ఠస్య తవ నేదం కృత్యముచితమిత్యభిప్రాయగర్భమిదమ్॥ 6

శ్లో॥ కస్యాం దిశి న తేఽనంతైః । కృతమాచ్ఛాదనం గుణైః ।
అతో గుణనిధేర్యుక్తా । నాబలాంబరహారితా ॥ 7

కస్యామితి॥ తే త్వత్సంబంధిభిః గుణైః దానదాక్షిణ్యాదిభిః, కస్యాం దిశి కకుభి, ఆచ్ఛాదనం ఆవరణం న కృతమ్? కా వా దిశో నాచ్ఛాదితాః? దిగన్తవిశ్రాన్తా స్తవగుణా ఇత్యర్థః. తతో హేతోః గుణనిధేః సకలకల్యాణగుణపూర్ణస్యేత్యర్థః. తవ అబలాంబరహారితా స్త్రీవస్త్రాపహరణం, న యుక్తా నోచితా, గర్హ్యకర్మత్వాదితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** తే అనంతైర్గుణైస్తన్తుభిః కస్యాం దిశి ఆచ్ఛాదనం న కృతం వస్త్రం న నిర్మితం **వస్త్రమాచ్ఛాదనం వాస** ఇత్యమరః. సర్వత్రాపి త్వదీయతన్తుభిరేవ వస్త్రాణి వయన్తీతి భావః. తతో హేతోః గుణనిధేః తన్తునిధేస్తవ అబలాంబరహారితా దరిద్రవస్త్రాపహరణం, న యుక్తా

స్వతస్తన్తువాయస్య పరేషాన్తన్తువాయానామపి తన్తుజాలం వితరతస్తవ దరిద్రకచ్చరపటచ్చరహరణం గర్హితమితి భావః. ఏతేన భగవతః కువిందత్వం వ్యక్తమ్॥ 7

శ్లో॥ వ్రతస్య ఫలమస్మాకం । దాసీభావాన్న తే పరమ్ ।
ఆసాదితమిదం దేహి । వాసో నః కృతగోపనమ్ ॥ 8

వ్రతస్యేతి॥ తే తవ, దాసీభావాత్ దాసీత్వాత్పరమన్యత్, అస్మాకం అస్మదనుష్ఠితస్యేత్యర్థః. వ్రతస్య కాత్యాయనీవ్రతస్య, ఫలం న న భవతి, తవ దాస్యోభూయాస్మేతి వ్రతమకరవామేత్యర్థః. ఇదం ఏవం దాసీత్వరూపం ఫలమాసాదితం దైవాత్ప్రాప్తమ్, కృతగోపనం కృతం గోపనం రక్షణం యస్య తత్ రక్షితమిత్యర్థః. నః సంబంధి వాసః జాత్యేకవచనం వస్త్రాణీత్యర్థః. దేహి దిశ. అంగీకృతదాసీభావాసు పరాక్రమో న యుక్త ఇతి భావః. **వ్యంగార్థస్తు.** తే తవ, దాసీభావాత్ దాసత్వా **దభూతతద్భావే చ్విః.** పరం అన్యత్, అస్మాకం వ్రతస్య ఫలం న. త్వమస్మాకం దాసో భూయాదితి వ్రతం కృతమిత్యర్థః. ఇదం దాసత్వమాసాదితం స్నానావసరే అస్మద్వస్త్రరక్షణాదితి భావః. కృతగోపనం నః వాసో దేహి. దాసాః ప్రభోస్స్నానసమయే వస్త్రాణి సంరక్ష్య స్నానానన్తరం పునః ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః॥ 8

గ॥ ఏవమృజుబుద్ధ్యా ప్రార్థయమానాసు తాసు సకౌటిల్యమరవిందలోచనః ప్రత్యభాషత॥ 9

ఏవమితి॥ తాసు గోపికాసు, ఏవముక్తరీత్యా, ఋజుబుద్ధ్యా, అకపటబుద్ధ్యా ప్రార్థయమానాసు సతీషు, ఏతేన శ్రీకృష్ణేనైవ తత్ర **వ్యంగ్యార్థ** ఉద్ఘాటితః - నతు వస్తుతః స్త్రియః వ్యంగ్యమర్యాదామాశ్రిత్య ఊచురితి సిద్ధమ్. అరవిందలోచనః కృష్ణః, సకౌటిల్యం సవక్రం, ప్రత్యభాషత పునః అవోచత్॥ 9

శ్లో॥ కువిందస్త్వం వ్రతేనాసి । దాసో నశ్చేలపాలకః ।
ఇతి వశ్శ్లేషవాగ్భంగి । రబోధి న మయా కిము? ॥ 10

కువింద ఇతి॥ త్వం కువిందస్తన్తువాయః, వ్రతేన హేతునా నః అస్మాకం, చేలపాలకః వస్త్రరక్షకః, దాస ఇతి యావత్. అసి ఇత్యేవం రూపా, వః యుష్మాకం, సంబంధినీ శ్లేషవాగ్భంగిః శ్లిష్టవాక్యరచనా, మయా నాబోధి కిము? న జ్ఞాతా కిమిత్యర్థః. **వక్రోక్తిరలంకారః. వక్రోక్తి శ్శ్లేషకాకుభ్యామన్యార్థస్య ప్రకల్పన** మితి లక్షణాత్. నచ వివృతోక్తిరితి భ్రమితవ్యమ్. శ్లోకద్వయేన వ్యంగ్యార్థస్య స్త్రీణా మవివక్షితత్వాత్॥ 10

శ్లో॥ ప్రత్యేకం యూయమాయాత । వినిర్యాయ జలాశయాత్ ।
తదా దాస్యతి దాసోఽయం । వాసాంసి వినయేన వః ॥ 11

ప్రత్యేకమితి॥ యూయం ఏకమేకం ప్రత్యేకం, ఏకైకశ ఇత్యర్థః. జలాశయాత్ హ్రదాత్, వినిర్యాయ నిర్గమ్య, ఆయాత ఆగచ్ఛత. తదా తదానీం, అయం దాసః అహమిత్యర్థః. వినయేన సవినయమిత్యర్థః. వః యుష్మాకం, వాసాంసి వస్త్రాణి, దాస్యతి వితరిష్యతి. నహి బహుభ్యః ప్రభుభ్యః ఏకో దాసః ఏకదా సవినయం వాసోదానాయ క్షమతే ఇతి భావః. స్వస్య నేత్రద్వయవత్త్వేన యుగపత్సర్వాసామాగమనే సతి తదీయసర్వాంగలావణ్యవివేకస్సాకల్యేన దుర్గ్రహ ఇతి మత్వా శ్రీకృష్ణేన ప్రత్యేకనిర్గమనం కాంక్షితమితి బోధ్యమ్॥ 11

గ॥ ఏవమర్థాంతరపరికల్పనయా విడంబనైకతానే భవతి భగవతి గత్యంతరాభావాదేకాంత-శీతవేపితా వనితా వామహస్తసంవృతవరాంగా నితాంతనమితాంగాః కథమపి సలిలాశయా-న్నిశ్చక్రముః॥ 12

ఏవమితి॥ భగవతి కృష్ణే, ఏవమర్థాన్తరపరికల్పనయా ఉక్తరీత్యా, స్వోక్తశ్లోకయోః అర్థానర్థస్య భిన్నార్థస్య, స్వవివక్షితాదన్యార్థస్యేత్యర్థః. పరికల్పనయా విరచనయా, విడంబనైకతానే అపహాసప్రధానే, భవతి సతి, గత్యన్తరాభావాత్ అన్యాగతిర్గత్యన్తరస్య అభావాత్, అగతికత్వాదిత్యర్థః. ఏకాన్తశీతవేపితాః హేమన్తఋతుత్వేన అత్యన్తశీతేన కంపితాః, వనితాః స్త్రియః, వామహస్తేన అపసవ్యకరేణ సంవృతం ఛన్నం వరాంగం గుహ్యం యాసాన్తాః, **వరాంగం మూర్ధగుహ్యయో** రిత్యమరః. శ్రీకృష్ణదాస్యమానవస్త్రగ్రహణార్థం దక్షిణహస్తముపరి నిధాయ గుహ్యప్రకటనభయాద్వామహసం గుహ్యే కృత్వేత్యర్థః. తథాపి లజ్జయా నితాన్తమితాంగాః అత్యన్తనమ్రశరీరాః సత్యః, కథమపి అతికృచ్ఛ్రేణ, సలిలాశయాత్ హ్రదాత్సకాశాత్, నిశ్చక్రముః నిర్జగ్ముః॥ 12

శ్లో॥ తదా తీరమపి ప్రాప్య । మజ్జంతీనాం త్రపార్ణవే ।
పరస్పరాదృతే తాసా । మాసీన్నైవావలంబనమ్ ॥ 13

తదేతి॥ తదా నిర్గమనానన్తరం, తీరం ప్రాప్యాపి, త్రపార్ణవతీరం ప్యాప్యాపీతి విరోధః. యమునాకూలం ప్రాప్యేతి పరిహారః. అత ఏవ **విరోధాభాసాలంకారః**. త్రపార్ణవే లజ్జారూపే సముద్రే, మజ్జన్తీనాం తాసాం గోపీనాం, పరస్పరాదృతే అన్యోన్యం వినా, **అన్యారాదితరర్తే** ఇతి పఞ్చమీ. అవలంబన-మాధారః, నాసీదేవ నైవ బభూవ. న దుఃఖం బహుభిస్సహేతి న్యాయాదితి భావః॥ 13

శ్లో॥ ఊరుమూలపిహితం విలోకయన్ । గోపముగ్ధరమణీమణీగణమ్ ।
సంతు తాః ఫలితమాత్మనో వ్రతం । ప్రత్యుతేతి భగవానచింతయత్ ॥ 14

ఊరుమూలేతి॥ భగవాన్ కృష్ణః, ఊరుమూలపిహితం పిహితం ఛన్నమూరుమూలం గుహ్యం యస్య తమ్, **మయూరవ్యంసకాదిత్వాద్విశేషణస్య పరనిపాతః**. యద్వా పిహితమితి **కర్తరి క్తః**. ఊరుమూలే విషయే పిహితమాచ్ఛాదితవన్తమిత్యర్థః. **వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరిత్యల్లోపః.** గోపముగ్ధ-రమణీమణీగణం గోపానాం వల్లవానాం, సంబంధిన్యః యాః ముగ్ధరమణీమణ్యః ముగ్ధాంగనోత్తమాః ముగ్ధశబ్దస్సుందరవాచీ, యౌవనారంభవయోవిశేషవాచీ వా, తాసాం గణం సమూహం, విలోకయన్ విశేషేణ పశ్యన్, సర్వావయవావచ్ఛేదేన తాసు దృష్టిం ప్రసారయిత్వేత్యర్థః. తాః అనుష్ఠితవ్రతాః గోప్యః, సన్తు తిష్ఠన్తు. తాసాం వ్రతం తథాస్తామిత్యర్థః. ప్రత్యుత కిన్తు, విచర్యమాణే సతీతి వా, ఆత్మనః మమ, వ్రతం వివస్త్రగోపికా దిదృక్షారూపమితి భావః. ఫలితం సఫలం జాతమితి శేషః. ఇతి అచింతయత్ మేనే॥ 14

శ్లో॥ గుహ్యమస్తు కిము సర్వవేదినా । తాసు నేక్షితచరం మురారిణా ।
మోహనాయ మనసస్తథాప్యసౌ । సుభ్రువామిదమువాచ సస్మితః ॥ 15

గుహ్యమితి॥ సర్వవేదినా సర్వజ్ఞేన, మురారిణా కృష్ణేన, తాసు స్త్రీషు, విషయే నేక్షితచరమదృష్టచరం, గుహ్యం వరాంగమస్తు కిము? న స్యాదేవేత్యర్థః. సర్వవేదినేతి సాభిప్రాయవిశేషణనిర్దేశా **త్పరికరా-లంకారః**. అత్ర సర్వవేదినా మురారిణా తాసు నేక్షితచరం గుహ్యం రహస్యం, అస్తు కిము? ఇతి

ధ్వన్యతే. స్వమేవ పతిమభికాంక్షయన్త్యః, తదర్థం వ్రతం చక్రుర్గోపికా ఇతి యత్తత్సర్వం కృష్ణేన విదితమేవేతి ధ్వన్యాశయః. తథాపి గుహ్యవేదనే సత్యపి సుభ్రువాం స్త్రీణాం, మనసః హృదయస్య, మోహనాయ మోహజననార్థం, అసౌ కృష్ణః, సస్మితః స్మేరసహితస్సన్, ఇదం వక్ష్యమాణం వచః, ఉవాచ అవోచత్. స్వాభీప్సితేన పత్యా యది స్వవరాంగః ప్రదృశ్యేత తర్హి తస్మిన్నిరతిశయో మనోవ్యామోహస్తాసాం భవేదిత్యేతదర్థం శ్రీకృష్ణ ఏవమువాచేతి భావః॥ 15

శ్లో॥ అంజలిం శిరసి సంరచయ్య చే । న్మాం నమస్కురుత భావమాంతరమ్ ।
స్పష్టమాకలయతా తదా మయా । దీయతేఽభిలషితార్థసంచయః ॥ 16

అంజలిమితి॥ అంజలిం కరయుగపుటం, శిరసి మకుటే, సంరచయ్య ధృత్వా, మాం నమస్కురుత, యూయమితి కర్తురాక్షేపః, ప్రణమతేత్యర్థః. చేత్ తథా యుష్మాభిః ప్రణతం యది, తదా ఆన్తరం మనోగతమర్థాద్యుష్మాకమిత్యేవ. భావమభిప్రాయం, స్పష్టం యథాతథా ఆకలయతా సకపటం వా నవేతి శోధయతేత్యర్థః. మయా అభిలషితార్థసంచయః అభీష్టార్థసమూహః, అర్థాత్ప్రకృతే వస్త్ర-సంచయః, తస్యైవ గోపికాభిరభిలష్యమాణత్వాత్, **దీయతే వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్.** దాస్యతే ఇత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు.** అంజలిం శిరసి సంరచయ్య మాం నమస్కురుత చేత్. ఆన్తరం హస్తాభ్యన్తరం భావం పదార్థం గుహ్యమితి యావత్. స్పష్టమాకలయతా మయా అభిలషితార్థసంచయో దీయతే ఇతి. వామహస్తేన హి ఇతః పూర్వం వరాంగమాచ్ఛాదితం, శిరస్యంజలిబంధే తు అనావృతం తత్స్పష్టం దృశ్యేతేత్యాశయః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. హే భక్తాః! యూయమంజలిం శిరసి సంరచయ్య, మాం నమస్కురుత చేత్తదానీం ఆన్తరం భావం భక్తిభావం స్పష్టం యథాతథా ఆకలయతా మయా అభిలషితార్థసంచయః అభీష్టపురుషార్థసందోహః దీయతే. నిష్కపటభక్తేభ్యస్సర్వమపి మోక్షాదికమహం దదామీతి భావః. అపి చ - హే స్త్రియః! యుష్మాభిః కృతం కాత్యాయనీవ్రతానుష్ఠానం మౌగ్ధ్యవిలసితమేవ. యది తు శిరస్యంజలిం బద్ధ్వా మామేవ నమస్కుర్యాత, **త్వామహం శరణం గతేతి,** మన్త్రాపూర్వం మామేవ యది శరణం భజేధ్వమ్ తర్హి యుష్మాకం హార్దం భావం మదేకాశ్రయత్వలక్షణం స్పష్టమాకలయతా మయా యుష్మదభిలషితార్థసంచయః మత్సంభోగరూపః దీయతే ఏవ. యుష్మాభిస్తు న తథా కృతమిత్యహో యుష్మదవివేకితేతి ప్రతీయతే. ఏతేన యదర్థం యుష్మాభిః రహసి వ్రతమనుష్ఠితం తత్ఫలాయితస్య పత్యుర్మమ సన్నిధౌ కేయం యుష్మాకం త్రపా కిన్త్వవశ్యం త్యాజ్యేతి భగవదుపదేశో వ్యజ్యతే॥16

గ॥ ఏవమభిదధానమేనమతిసందధానమంతరేణ వచనకరణమపరిహార్యనిశ్చయం మన్వానాసు తరుణీషు తథా కుర్వాణాసు॥ 17

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, అభిదధానం వదన్తం, అతిసందధానం వంచయన్తం, ఏనం కృష్ణం, వచనకారణమన్తరేణ తద్వాక్యానుష్ఠానం వినా, తదుక్తార్థానుష్ఠానం వినేత్యర్థః. వచనశబ్దోఽత్ర తదర్థే ఔపచారికః. అపరిహార్యనిశ్చయం అపరిహార్యః పరిహర్తుమశక్యః, నిశ్చయః దృఢాభినివేశః యస్య తం తథోక్తమ్, మన్వానాసు జానన్తీషు, తరుణీషు యువతీషు, తథా కుర్వాణాసు తదుక్తరీత్యా విదధానాసు సతీషు, శిరస్యంజలిం బద్ధ్వా భగవన్తం నమస్కుర్వన్తీష్విత్యర్థః ॥ 17

శ్లో॥ ఆసామాసాదితామోదో । వాసాంసి వితరన్ హరిః ।
అశ్రౌషీన్నిజసంబంధ । రూపవ్రతఫలార్పణమ్ ॥ 18

ఆసామితి॥ ఆసాదితామోదః ఆసాదితః గోపికాభిః స్వోక్తార్థానుష్ఠానద్వారా ప్రాపితః, ఆమోదః సంతోషః, యస్య సః తథోక్తః. అత ఏవ హరిః కృష్ణః, ఆసాం గోపికానాం, అత్ర దానస్యాపూర్వా- నాథాయకత్వాద్రజకస్య వస్త్రం దదాతీతివత్షష్ఠీ. వాసాంసి వస్త్రాణి, వితరన్ దిశన్ సన్, నిజసంబంధ- రూపవ్రతఫలార్పణం నిజసంబంధః స్వేన సహ సంయోగః, స ఏవ రూపమాకృతిర్యస్య తస్య కృష్ణ- సంయోగాత్మకస్యేత్యర్థః. వ్రతఫలస్య గోపికానుష్ఠితకాత్యాయనీవ్రతసంబంధిఫలస్య, అర్పణం సమర్పణం, అర్థాద్గోపికాభ్య ఏవ అశ్రౌషీత్ ప్రతిజ్ఞాతవాన్, యుష్మాకం మదుక్తార్థకారిత్వాదనేనాహం సంతుష్టో భూత్వా మత్సంబంధముద్దిశ్య యుష్మాభిరనుష్ఠితస్య ఫలం మదధీనమిత్యహమేవ తద్దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ శ్రీకృష్ణః గోపికాజన- మానన్దయామాసేతి భావః॥ 18

శ్లో॥ అథ వాసాంస్యుపాదాయ । వ్రజం వ్రజవధూజనః ।
వివేశ కేశవాదేశా । దాశాపాశాసితాశయః ॥ 19

అథేతి॥ అథ శ్రీకృష్ణప్రతిజ్ఞానన్తరం, వస్త్రదానానన్తరమితి వా, ఆశాపాశాసితాశయః ఆశా భగవ- త్సంభోగకాంక్షా, సైవ పాశః రజ్జుః, తేన ఆసితః ఆ సమంతాద్బద్ధః ఆశయః హృదయం, యస్య స తథోక్తః. వ్రజవధూజనః వ్రజే గోష్ఠే, వర్తమానో వధూజనః స్త్రీసమూహః, అర్థాద్గోపాంగనాసంఘః తాసామేవ వ్రజాధికరణకత్వౌచిత్యాత్. యద్వా వ్రజశబ్దేన వ్రజస్థా గోపా లక్ష్యన్తే. తద్వధూజన ఇతి వాచ్యమ్. వాసాంసి వస్త్రాణి, ఉపాదాయ గృహీత్వా, కేశవాదేశాత్ శ్రీకృష్ణాజ్ఞాతః, నాత్ర స్థాతవ్యం యుష్మాభిః. రహసి గతం మాం జనోఽన్యథా మనుతే. తత్తూర్ణం వ్రజం వ్రజతేత్యేవం శ్రీకృష్ణేన ఆదిష్టా భూత్వేతి భావః. వ్రజం గోష్ఠం, వివేశ ప్రాప॥ 19

శ్లో॥ అథ భృశం వివశానశనాశయా । సపది నశ్శ్రితపాలక! పాలయ ।
ఇతి నిశమ్య వచస్సహచారిణాం । హరిరువాచ వచః ప్రియమీదృశమ్ ॥ 20

అథేతి. అథ గోపికావ్రజప్రవేశానన్తరం, అశనాశయా భోజనవాంఛయా, భృశం వివశాన్ పరవశాన్, అతిబుభుక్షితానితి యావత్. నః అస్మాన్, హే శ్రితపాలక! ఆశ్రితరక్షక! సపది శీఘ్రం, ఇదానీమితి వా. పాలయ రక్షయ. శ్రితపాలకేతి సాభిప్రాయవిశేష్యనిర్దేశా **త్పరికరాంకురాలంకారః**. ఇతి ఏవంరూపం సహచారిణామనుచారిణాం, వత్సపాలానామిత్యర్థః. వచః వాక్యం, నిశమ్య శ్రుత్వా, హరిః కృష్ణః, ఈదృశం వక్ష్యమాణవిధం, ప్రియం ఇష్టం, వచః వాక్యం, ఉవాచ జగాద॥ 20

శ్లో॥ యజ్ఞవాట ఇతస్సౌమ్యా । నాతిదూరప్రదేశతః ।
తత్ర యాచధ్వమంధాంసి । యది సౌహిత్యమిచ్ఛథ ॥ 21

యజ్ఞేతి॥ హే సౌమ్యాః! హే శిష్యాః! అనుచరా ఇతి యావత్. తథా చ వేదే ప్రయోగః **సౌమ్యేమాః ప్రజా** ఇతి యద్వా, బాలా ఇత్యర్థః. గౌణోఽయం ప్రయోగః, బాలాః ఖలు కామాదిభిరకలుషితచిత్తత్వేన అక్రూరాః ప్రసన్నాః భవన్తి. తస్మాత్ప్రసన్నవాచినా సౌమ్యశబ్దేన బాలార్థబోధస్సంభవతీతి. ఇతః అస్మాత్ప్రదేశాత్, నాతిదూరప్రదేశతః అనతిదూరదేశే, నఞర్థకోయం న శబ్దః. ఈషద్దూరప్రదేశే ఇత్యర్థః. యజ్ఞవాటః యాగశాలా, అస్తి సౌహిత్యం తృప్తిం, ఇచ్ఛథ యది వాంఛథ చేత్. తత్ర యజ్ఞవాటే,

అంధాంసి అన్నాని, **భిస్సా స్త్రీ భక్త మంధోన్న** మిత్యమరః. యాచధ్వం ప్రార్థయధ్వం తదధిపతీనితి శేషః. యాచేర్ద్వికర్మకత్వాత్. యావతా అన్నేన భుక్తేన సతా యుష్మాకన్తత్రాలంభావో జాయేత, తావత్పరిమితం మృష్టమన్నం యజ్ఞవాటే లభ్యతే. తస్మాత్తత్ర గచ్ఛతేతి భావః॥ 21

గ॥ ఏవం హృషీకేశాదేశాదాశావేశపరవశనిజాశయైర్గవీశైరాసాద్య సవనసదనమభ్యర్థ్య చ నిజేప్సితార్థమప్యవినీతమునిజనప్రత్యాఖ్యాతతయా ప్రత్యాగతైరావేదితవృత్తాంతేన భగవతా తదీయప్రమదాజనోద్దేశేన పునరపి ప్రహితైరభ్యర్థితస్తదీయరమణీగణో ముహుర్ముహు ర్నిజరమణనివారితోఽపి భోజ్యమమృతపాయం ప్రాయచ్ఛత॥ 22

ఏవమితి॥ ఆశావేశపరవశనిజాశయైః ఆశాయాః అన్నవాంఛాయాః, ఆవేశేన అభివ్యాప్త్యా, పరవశః పరతంత్రః నిజః స్వీయః, ఆశయోఽన్తఃకరణం, యేషాన్తైః ఏతేన ఆశాయాః గ్రహతుల్యత్వం వ్యజ్యతే. గోపానాం చ గ్రహగ్రస్తవత్పారవశ్యమితి తస్మా**దుపమాలంకారస్య** ధ్వనిః. అత ఏవ ఏవం పూర్వోక్తరూపాత్ హృషీకేశాదేశాత్ శ్రీకృష్ణనిదేశాద్ధేతోః, సవనసదనం యజ్ఞవాటమాసాద్య ప్రాప్య, నిజేప్సితార్థం స్వాభిలషిత-మన్నరూపమర్థం, సమభ్యర్థ్య చ సమ్యక్ప్రార్థయిత్వా చ, అవినీతేన దుష్టేన, మునిజనేన ఋషిబృందేన, ప్రత్యాఖ్యాతతయా నిరాకృతత్వేన హేతునా, కేఽమీ జాల్మా గోపబాలాః బ్రాహ్మణస్థితియోగ్యం వేదప్రతిధ్వనితం, యజ్ఞవాటం ప్రవిష్టా ఇతి సరోషం మునిభి ర్నిష్కాసితైరితి భావః. ప్రత్యాగతైః పునరాగతైః, గవీశైః గోపైః, ఆవేదితః జ్ఞాపితః, వృత్తాన్తః మునిజనప్రత్యాఖ్యానరూపవార్తా యస్మై తేన తథోక్తేన భగవతా కృష్ణేన, తదీయప్రమదాజనోద్దేశేన ఋషిసంబంధి స్త్రీజనముద్దిశ్యేత్యర్థః. యజమానీ-ర్యాచధ్వమిత్యాదిశ్యేత్యర్థః. యజమానైర్నిరాకృతేభ్యో భిక్షుభ్యః తదంగనాః ప్రాయశో వితరన్త్యోదనకబళం దయార్ద్రహృదయత్వాదితి స్త్రీణాం బాలేషు పరకీయేష్వపి ప్రాయశః ప్రీతిరస్తీతి వా. సాక్షాత్పరమపురుషస్య లీలామానుషస్య కృష్ణస్యానుచరా ఏతే పరమభాగవతా ఏవ, న తు గోపమాత్రా ఇతి స్త్రియస్స్వతత్త్వం జానన్తీతి వా మత్వా, శ్రీకృష్ణః పునరపి గోపాన్యజమానీరుద్దిశ్య ప్రేషయామాసేతి బోధ్యమ్. పునరపి భూయోఽపి, ప్రహితైః ప్రేషితైః, గవీశైరితి పదం పునరత్రాపి సంబధ్యతే. అభ్యర్థితః ప్రార్థితః, తదీయరమణీగణః మునిసంబంధిస్త్రీనివహః, ముహుర్ముహుః పునః పునః, నిజరమణైః స్వపతిభిః, నివారితోఽపి నిరుద్ధోఽపి సన్, అమృతప్రాయం సుధాతుల్యం ఘృతప్రచురమితి వా. అమృతం వై ఘృతమితి శ్రుతేః భోజ్యమన్నం ప్రాయచ్ఛత దదౌ గోపేభ్య ఇతి శేషః॥ 22

గ॥ ఆశ్చర్యమేతత్॥ ఆశ్చర్యమితి॥ ఏతద్వక్ష్యమాణమాశ్చర్యమద్భుతమ్॥

అవ॥ తదేవ దర్శయతి ప్రతీపేతి॥

శ్లో॥ ప్రతీపదర్శినో జాతాః । పుమాంసస్తదవజ్ఞయా ।
న తు ప్రతీపదర్శిన్య । స్త్రియస్తత్త్వవేదనాత్ ॥ 23

ప్రతీపేతి॥ పుమాంసః పురుషాః, తదవజ్ఞయా శ్రీకృష్ణావమానేన, శ్రీకృష్ణప్రేషితానుచరావమానమపి, శ్రీకృష్ణావమానరూపమేవేత్యభిప్రేత్యేదముక్తమ్. ప్రతీపదర్శినః ప్రతికూలబుద్ధయః, జాతాః అభూవన్. వక్రదర్శినో వామా బభూవురితి చ ప్రతీయతే. స్త్రియస్తు యజమాన్యస్తు, తత్త్వవేదనాద్ధేతోః శ్రీకృష్ణయాథార్థ్యజ్ఞానాద్ధేతోః, ప్రతీపదర్శిన్యః ప్రతికూలబుద్ధయః, న జాతాః నాభూవన్. స్త్రియో నాభూవ-న్నితి చ గమ్యతే. **ప్రతీపదర్శినీ వామా వనితే** త్యమరః. ఇత్యేతదాశ్చర్యమితి పూర్వేణాన్వయః. స్త్రీణాం

సహజస్య ప్రతీపదర్శిత్వస్య స్త్రీష్వభావ ఏకమాశ్చర్యం, పురుషేషు సద్భావో ద్వితీయం చేత్యత్ర విరోధద్వయం ప్రతీయతే. తస్య ప్రతికూలజ్ఞానిత్వరూపార్థాన్తరవర్ణనేన పరిహారాద్విరోధాభాసః. ప్రతీపదృష్టిః స్త్రీ రపహాయ పురుషానాశ్రితేతి **పర్యాయాలంకారశ్చ. పర్యాయో యది పర్యాయేణైకస్యానేకసంశ్రయ** ఇతి లక్షణాత్. పుమాంసః ప్రతీపదర్శినో జాతా ఇతి వాక్యార్థస్య తదవజ్ఞయేతి పదార్థహేతుకత్వాదేకం **కావ్యలింగమ్.** స్త్రియః ప్రతీపదర్శినో న జాతా ఇతి వాక్యార్థస్య తత్త్వవేదనాదితి పదార్థహేతుకత్వా-ద్ద్వితీయం **కావ్యలింగమ్. వ్యంగ్యార్థస్తు,** పుమాంసః జీవాః తదవజ్ఞయా ఆత్మజ్ఞానాభావేన ప్రతీపదర్శినో జాతాః స్త్రీత్వం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. ప్రసిద్ధమిదం పురంజనోపాఖ్యానే. స్త్రియస్తు తత్త్వవేదనాద్ధేతోః ప్రతీప-దర్శిన్యో న జాతాః న పునః స్త్రీత్వం ప్రపేదిరే, కిన్తు ముక్తా ఏవ. ప్రసిద్ధమిదం దేవహూత్యుపాఖ్యానే ఇతి॥ 23

గ॥ దత్వా చ తదన్నం భగవంతమేవమశ్లాఘంత ॥ 24

దత్వా చేతి॥ తత్ప్రసిద్ధం, యజ్ఞశిష్టమమృతమయమన్నం దత్వా - గోపేభ్యో వితీర్య, భగవన్తం కృష్ణమేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అశ్లాఘన్త శ్లాఘయామాసుః. మునిపత్న్య ఇతి శేషః॥ 24

శ్లో॥ ప్రసాదస్సాధ్యస్తే విధిమనతియాతైః క్రతుశతై-
ర్యది స్వేనైవాస్మాన్ కలయసి కృతార్థాన్ కరుణయా ।
తతః కిం భాగ్యం నః కిమివ తపసాం వా ఫలమహో
న మత్వా తత్త్వం తే కతిచన విముహ్యన్తి కుధియః ॥ 25

ప్రసాద ఇతి॥ విధిం శాస్త్రమనతియాతైః అనతిక్రాన్తైః, యథాశాస్త్రమనుష్ఠితైరిత్యర్థః. క్రతుశతైః బహుభిః క్రతుభిః, తే తవ, ప్రసాదః అనుగ్రహః, సాధ్యః సాధితుం యోగ్యః, ఫలాభిసంధిత్యాగపూర్వకం కేవలం త్వదనుగ్రహైకఫలాన్ యజ్ఞశతాన్ కృత్వా మహాన్తః త్వత్ప్రసాదం సాధయన్తీతి భావః. స్వేనైవ స్వత ఏవ, కరుణయా నిరుపాధికయా దయయా, అస్మాన్ కృతార్థాన్ సఫలాన్, కలయసి యది కరోషిచేత్, యజ్ఞాద్యనుష్ఠానం వినాప్యస్మాననుగృహ్ణాసి చేదిత్యర్థః. **ప్రహర్షణాలంకారః. ఉత్కంఠితార్థసంసిద్ధిర్వినా యత్నం ప్రహర్షణ** మితి లక్షణాత్. తతః తస్మాత్ త్వత్ప్రసాదాదిత్యర్థః. పరమితి శేషః. భాగ్యం భాగధేయం, నః అస్మాకం, కిమస్తి తదేవాస్మాకం మహద్భాగ్యమిత్యర్థః. తథా తతఃపరం నః తపసాం వా ఫలం కిమస్తి? తదేవాస్మాకం తపఃఫలమిత్యర్థః. అహో ఇతి విస్మయః. తే తవ, తత్త్వం పరమాత్మత్వరూపం యాథార్థ్యం, న మత్వా అజ్ఞాత్వా, కతిచన కేచిత్, కుధియః కుత్సితబుద్ధయః, కంసాదయః విముహ్యన్తి మోహం ప్రాప్నువన్తి, నన్దసుతోఽయం గోప ఇతి మన్యన్తే ఇతి భావః॥ 25

గ॥ ఏవమభిదధానమవగతభగవత్ప్రభావమబలాజనమనుగృహ్య తదర్పితమఖిలమపి భోజ్యజాత-మాస్వాద్య చ నితాంతమభిననంద నందనందనః॥ 26

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, అభిదధానముక్తవన్తం, అవగతభగవత్ప్రభావం, జ్ఞాతశ్రీకృష్ణానుభావం, అబలాజనం మునిపత్నీసంఘమనుగృహ్య తస్మిన్ ప్రసన్నో భూత్వేత్యర్థః. ప్రసాదమేవాహ - తదర్పితం తేన సమర్పితం, అఖిలం బహువిధమపి, భోజ్యజాతం అన్నసమూహమాస్వాద్య భుక్త్వేతి, **ధానాముష్టిముచే కుచేలమునయే దత్తే స్మ విత్తేశతా** మితివత్ మునిపత్నీసమర్పితాన్నభోజనం తదనుగ్రహ ఏవ. తేన

తాసాం మహైశ్వర్యసంభవాదితి భావః. ఏతేన మునిపత్న్యః స్వయమేవాన్నమానీయ శ్రీకృష్ణాయ సమర్పయామాసురితి ఫలితమ్. నన్దనన్దనః కృష్ణః, నితాన్తమత్యన్తమభిననన్ద చ సంతుతోష. తదన్నగత-స్వాదజన్యోఽయమానన్దః॥ 26

శ్లో॥ అథ జాతు పురందరాదరా । దరమారాధనతత్పరాన్ హరిః ।
కలయన్ బలవైరివైరితా । మవదన్నందపురస్సరాన్నరాన్ ॥ 27

అథేతి॥ అథ జాతు తతః కదాచిత్, హరిః కృష్ణః పురందరాదరాత్ పురందరే ఇంద్రే ఆదరాత్ హేతోః ప్రీతివశాదిత్యర్థః. అరం శీఘ్రం, ఆరాధనతత్పరాన్ పూజనాసక్తాన్, ఆర్ధాదింద్రస్యైవ, నంద-పురస్సరాన్ నన్దప్రముఖాన్, నరాన్ గోపాన్, ప్రతి బలవైరివైరితాం ఇంద్రశత్రుతాం, కలయన్ ప్రకటయన్ సన్, అవదత్ జగాద. దేవకార్యార్థమవతీర్ణస్య దానవారేః కృష్ణస్య, స్వతః ఇంద్రశత్రుత్వాసంభవా-త్ప్రకటయన్నిత్యుక్తమ్. గోవర్ధనోద్ధరణాది స్వలీలాప్రదర్శనార్థమిదమింద్రపూజానివారణమితి బోధ్యమ్. అత్ర బలస్య బలభద్రస్య వైరిణశ్శత్రోరింద్రస్య వైరితామితి ప్రతీయతే. బలభద్రశత్రురిన్ద్రస్స్వస్యాపి శత్రు-రేవేతి కృత్వా తత్పూజానివారణం కర్తుమిత్థమవదదితి భావః॥ 27

గ॥ అయే కృతమనేన సంభృతసంభారేణ సంక్రందనసపర్యాసంరంభేణ॥ 28

అయే ఇతి॥ అయే ఇతి నందాదీనాం సంబుద్ధిః, సంభృతసంభారేణ సంభృతస్సంపాదితః సంభారః పూజావస్తుసమూహః, యస్య తేన తథోక్తేన. అనేన కర్తుమధ్యవసితేనేత్యర్థః. సంక్రందనస్య ఇన్ద్రస్య, సపర్యాయాః పూజాయాస్సంరంభః ఆడంబరః, తేన, కృతమ్ అలమ్. **యుగపర్యాప్తయోః కృత** మిత్యమరః॥ 28

శ్లో॥ అత్యుచ్చం సకలాగమప్రణయినం విశ్రామభూమిం గవాం
నిత్యాశేషఫలాస్పదం సుమనసాం సంసేవ్యమామోదతః ।
స్యాదేనం సముపాస్య నూనమచలం శ్రేయో వనావాసినాం
మోహో వస్సురరాజపూజనధియా కస్మాదకస్మాదయమ్ ॥ 29

అత్యుచ్చమితి॥ అత్యుచ్చమత్యున్నతం, సకలాగమప్రణయినం సకలైస్సర్వైః, అగమైః వృక్షైః, ప్రణయినం వ్యాప్తమిత్యర్థః. **పలాశీద్రు ద్రుమాగమా** ఇత్యమరః. గవాం ధేనూనాం, విశ్రామభూమిం విశ్రాన్తిప్రదేశం, **అమన్తలక్షణమిత్త్వసత్త్వాన్మితాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వే కృతే విశ్రమ ఇత్యేవ భవేదితి కృత్వా విశ్రామ ఇత్యపశబ్ద** ఇతి కాశికాకారః. వస్తుతస్తు మితాం హ్రస్వ ఇతి సూత్రే వా చిత్తవిరాగేత్యతో వేత్యనువర్త్యవిభాషాశ్రయణాద్వృత్తికారమతానురోధేన **విశ్రామ** ఇతి సుశబ్ద ఏవ. నిత్యాశేషఫలాస్పదం నిత్యం సర్వదా, అశేషఫలానాం సర్వవిధఫలానామాస్పదం, స్థానభూతమ్, సుమనసాం పుష్పాణాం, సంబంధినః ఆమోదతః పరిమళాద్ధేతోః, సంసేవ్యం సమ్యక్ భజనీయం, నానాకుసుమామోదై-ర్జనానామాకర్షణమిత్యర్థః. ఏవం పరిదృశ్యమానమచలం గోవర్ధనపర్వతం, సముపాస్య సంసేవ్య, వనావాసినాం వనే కాననే, ఆవాసః నివాసః, వనావాసః స ఏషామస్తీతి వనావాసినః. **అత ఇని ఠనౌ,** తేషాం వనే చరాణా- మస్మాకం శ్రేయః శుభం, స్యాత్ నూనం నిశ్చయః, కస్మాద్ధేతోః సురరాజ-పూజనధియా దేవేంద్రారాధనబుద్ధ్యా, ఆకస్మాదవితర్కితం యథాతథా, వః యుష్మాకమయం మోహః వ్యామోహః, ఆసీదితి శేషః. ఏవంవిధమచలం విహాయ సురరాజపూజనన్తు వః మోహవిలసితమేవేతి

భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** అత్యుచ్చం సర్వోత్కృష్టమ్. సకలాగమప్రణయినం సకలేష్వాగమేషు వేదేషు, ప్రణయః స్నేహః, స్వీయత్వాభిమాన ఇతి యావత్, యస్య తం, యద్వా, ప్రణయన్తి ప్రతిపాదయన్తీతి ప్రణయినః సకలాగమాః ప్రణయినః యస్య తం సర్వవేదవేద్యమిత్యర్థః. **వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్య** ఇతి గీతావచనాదితి భావః. గవాం వాచాం, విశ్రామభూమిం, **యతో వాచో నివర్తన్తే** ఇతి శ్రుతేః. నిత్యం చ తదశేషఫలం, చ నిత్యాశేషఫలం, మోక్షమిత్యర్థః. తస్య ఆస్పదం స్థానం, సంపాదక–మిత్యర్థః. సుమనసాం విదుషాం, ఆమోదతః హర్షాత్సంసేవ్యం భజనీయం, న తు నిర్బంధేన, పరమ–ప్రేమాస్పదత్వాదితిభావః. అచలం పూర్ణత్వా చ్చలనరహితం, ఏనం పరమాత్మానం మామిత్యర్థః. సముపాస్య వనావాసినాం వైరాగ్యాత్ గృహం పరిత్యజ్య వనమాశ్రితానామిత్యర్థః. నః అస్మాకం, జీవానామిత్యర్థః. వస్తుతో భగవదభిన్నత్వాద్భగవతా న ఇతి ప్రయుక్తమ్. శ్రేయో మోక్షం, స్యాత్ నూనమ్. సురరాజపూజనధియా కస్మాదకస్మాదయం వో మోహః క్షుద్రదేవతోపాసనం మూఢానామేవ. **అంతవత్తు ఫలం తేషాం తద్భవత్యల్పమేధసా** మితి గీతావచనాదితి భావః॥ 29

శ్లో॥ ఏవం తదానీం కృతపక్షపాతః । పుపోష తోషం హరిణా గిరీంద్రః ।
చిరాన్మఘోనా కృతపక్షపాత । శ్చకార వైరస్యమముత్ర చిత్రమ్ ॥ 30

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, తదానీం తత్కాలే, హరిణా కృష్ణేన కృతపక్షపాతః కృతః పక్షపాతః స్నేహః యస్మిన్ స తథోక్తః, గిరిరేవ పూజనీయో న త్వింద్ర ఇతి కృతస్నేహ ఇత్యర్థః. గిరీంద్రః తోషం ఆనన్దం, పుపోష వర్ధయామాస. గిరేర్న కేవలం స్వకీయపూజాలాభశ్రవణజన్యానన్దం కిన్తు స్వశత్రుపూజా–నివారణజన్యానన్దోఽపీత్యాహ – చిరాదితి. చిరాచ్చిరకాలాత్, పూర్వకాలమిత్యర్థః. మఘోనా ఇంద్రేణ, కృతపక్షపాతః కృతః పక్షపాతః పత్రచ్ఛేదః యస్య స తథోక్తః, అత ఏవ గిరీంద్రః అముత్ర ఇన్ద్రే విషయే, వైరస్యం విరసత్వం, ద్వేషమితి యావత్. చకార కృతవాన్. నిష్కారణమస్మత్పక్షచ్ఛేదం కృతవతో దుష్టస్య మఘోనః అయం కృష్ణకృతః పూజానిరాసః యుక్త ఏవాసీదితి దీర్ఘవైరం స్మృత్వా ననన్దేతి భావః. చిత్రమద్భుతమ్. గిరేర్బహుకాలస్య వైరనిర్యాతనం భగవదనుగ్రహాదాసీదితి విస్మయ ఇతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** ఏవం హరిణా తదానీం కృతపక్షచ్ఛేదోఽపి గిరిస్తోషం పుపోష. మఘోనా చిరాత్కృత–పక్షచ్ఛేదోఽపి తత్ర వైరస్యం చకారేతీదం చిత్రం నూతనాపరాధలాభేన సంతోష ఇతి యత్ పూర్వకాలకృతాపరాధే ఇంద్రే వైరస్యమితి యత్ ఇదం ద్వయమపి చిత్రమితి భావః. లోకే హి నూతనశత్రౌ ప్రబలవైరస్యం ప్రాచీనే తు ఔదాసీన్యమితి స్థితే అత్ర తద్వైపరీత్యమాశ్చర్యావహమితి ఫలితార్థః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. కృష్ణేన కృతపక్షచ్ఛేదోఽపి గిరిస్తుతోష. మఘోనా చిరాదారభ్య కృతస్నేహోఽపి గిరిస్తస్మిన్ వైరస్యం చకారేతి ద్వయమిదం చిత్రమితి భావః. అపి చ హరిణా ఇంద్రేణ, తదానీం కృత–పక్షపాతోఽపి గిరిశ్చిరాన్మఘోనా కృతపక్షపాతోఽ భవదిత్యేకోఽవిరోధః. తోషం పుపోష, తథాపి తత్ర వైరస్యం చకారేత్యన్యో విరోధః ఇతీదం విరోధద్వయం చిత్రమితి చ ప్రతీయతే॥ 30

తతః॥ భగవదుపదేశానన్తరమిత్యర్థః॥

శ్లో॥ హితాం భగవతో వాణీం । ప్రమాణం చ విచింత్య తే ।
విధివత్పూజయాం చక్రు । ర్విమోహీజ్జగతీధరమ్ ॥ 31

హితామితి॥ తే నందాదయః, భగవతః కృష్ణస్య, సంబంధినీం వాణీం వాక్యం, హితాం ప్రియాం,

ప్రమాణం చ ప్రమాణభూతాం చ, విచిన్త్య ఆలోచ్య, ఫలప్రదానద్వారా స్వేషాం తృణప్రదానద్వారా గవాం చ ప్రియంకరస్య బహూపకారకస్య గోవర్ధనస్య ప్రత్యుపకారభూతా పూజా తత్సంతోషావహత్వేన స్వేషామధికఫలదాత్రీతి శ్రీకృష్ణవాక్యం యథార్థమ్మత్వేతి భావః. విమోహాదజ్ఞానాత్, భగవన్మాయాబలాదితి వా. జగతీధరం పర్వతం, విధివత్ యథాశాస్త్రం, పూజాయాంచక్రుః సమపూజయన్. యద్వా విగతో మోహో విమోహః మోహాభావః తస్మాత్ క్షుద్రదేవతోపాసనాత్మకస్య ప్రత్యక్షపర్వతపూజాత్యాగపూర్వక-పరోక్షేంద్రారాధనరూపస్య వా మోహస్య నివృత్తత్వాదితి భావః॥ 31

శ్లో॥ గోగణం హుతభుజం ప్రదక్షిణ । జ్వాలజాలమవనీసురానపి ।
తర్పయన్ వ్రజనివాసినాం వ్రజో । భూభృతే బలిమథ న్యవేదయత్ ॥ 32

గోగణమితి॥ వ్రజనివాసినాం గోపానాం, వ్రజస్సమూహః, గోగణం గోసమూహం, తర్పయన్ తృణాదిదానేనేతి భావః. తథా ప్రదక్షిణజ్వాలజాలం ప్రదక్షిణః సవ్యః జ్వాలజాలం శిఖాసమూహః, యస్య తం హుతభుజమగ్నిం తర్పయన్. ఆజ్యే నేతి భావః. తథా అవనీసురానపి బ్రాహ్మణాంశ్చ, తర్పయన్ ప్రీణయన్. దక్షిణాదిభిరితి భావః. అథ తతః, భూభృతే గోవర్ధనపర్వతాయ, బలిం పూజాం, ఉపహారం వా, న్యవేదయత్ నివేదయామాస. సమర్పయామాసేత్యర్థః॥ 32

శ్లో॥ అథ చేతనయన్ననుప్రవేశా । దచలేంద్రం బలమగ్రహీన్మురారిః ।
చరితం పరిపీయ తద్గభీరం । న తదా కే పునరద్భుతం వితేనుః ॥ 33

అథేతి॥ మురారిః కృష్ణః అనుప్రవేశాత్ స్వస్య పర్వతాన్తఃప్రవేశాద్ధేతోః, అచలేంద్రం గోవర్ధనం, చేతనయన్ చేతనీకుర్వన్, ప్రాణవన్తం కుర్వన్నిత్యర్థః. బలిం గోపైస్సమర్పితం పూజోపహారాదికం, అగ్రహీత్ స్వీచకార. తత్ గభీరం దుర్విజ్ఞేయం, చరితం చరిత్రం, నిపీయ శ్రుత్వా, దృష్ట్వేతి వా. తదా తదానీం, కే పునః కేవా జనాః, అద్భుతమాశ్చర్యం, న వితేనుః న విస్తారయామాసుః. సర్వేఽప్యాశ్చర్యం ప్రపేదిరే ఇత్యర్థః. అచేతనస్య వాక్పాణ్యాదిరహితస్య పర్వతస్య చేతనీభూయబలిగ్రహణమితి యత్ తన్మహదద్భుతమితి భావః॥ 33

శ్లో॥ బలరిపుర్మఘవానహితో హరే । రితి న హేతురహిద్రుహి నాదరే ।
బలిమసావచలచ్ఛలతస్స్వయం । పరిజిఘృక్షురిదం వ్యధిత ధ్రువమ్ ॥ 34

బలరిపురితి॥ అహిద్రుహి అహిం వృత్రాసురం, ద్రుహతి హినస్తీతి అహిద్రుట్ తస్మిన్ ఇంద్రే విషయే, సర్పే వృత్రాసురేఽప్యహిరితి రభసః. హరేః కృష్ణస్య, నాదరే న ఆదరః నాదరః, **నఞర్థోఽయం న శబ్దః తేన సహ సుప్సుపేతి** సమాసః. తస్మిన్ నాదరే ద్వేషే, బలరిపుః బలస్య బలాసురస్య బలభద్రస్యేతి చ గమ్యతే, రిపుశ్శత్రుః, మఘవా ఇన్ద్రః, హరేః కృష్ణస్య, న హితః న శబ్దేన సహ సమాసః అహితః విరోధీతి యావత్. ఇత్యయం హేతుః కారణం న న భవతి మదగ్రజస్య బలస్య యస్మాదయం రిపుస్తతో మమాపి ద్వేష్య ఇతి హేతునా ఇంద్రే శ్రీకృష్ణో ద్వేషం న కృతవానితి భావః. తర్హి ఇంద్రద్వేషే కో హేతురత ఆహ బలిమితి. అసౌ కృష్ణః అచలచ్ఛలతః పర్వతవ్యాజాత్, పర్వతపూజామిషేణేత్యర్థః. బలిముపహారం, స్వయం పరిజిఘృక్షుః గృహీతుమిచ్ఛుస్సన్, గిరిపూజావ్యాజేన స్వోదరపూరణం కర్తు-మిత్యర్థః. ఇదమింద్రపూజానివారణం వ్యధిత అకరోత్. ధ్రువం నిశ్చయః. అత్ర బలభద్రరిపుత్వస్య

శ్లేషలబ్ధత్వేన అహేతుత్వే సిద్ధేఽపి హేతుత్వప్రతిషేధశ్చమత్కారావహ ఇతి **ప్రతిషేధాలంకారః. ప్రతిషేధః ప్రసిద్ధస్య నిషేధస్యానుకీర్తన** మితి లక్షణాత్॥ 34

గ॥ అథ నిజవిమతమురరిపుచరితపరికుపితహరిహయసమీరితసంవర్తసమయ సముజ్జృంభణోచితధారాళధారాధరనిరంతరసముద్గీర్యమాణసలిలాసారచుళుకితాశేషనివేశప్రదేశతయా సముదీర్ణకర్ణపరుషవిషమదీనభాంకారేణ సురభినికరేణ సమమతికదర్థితేషు గవీశేషు శరణముపయాతేషు॥ 35

అథేతి॥ అథ అచలపూజానన్తరం, నిజవిమతస్య స్వశత్రోః, మురరిపోః కృష్ణస్య, సంబంధినా చరితేన స్వపూజానివారణరూపేణ వ్యాపారేణ, యద్వా, నిజవిమతం స్వవిరుద్ధం యన్మురరిపుచరితం తేనేతి వా పరికుపితః అత్యన్తకుపితః, యః హరిహయః ఇన్ద్రః, తేన కర్త్రాసమీరితైః ప్రేరితైః, సంవర్తసమయ-సముజ్జృంభణే ప్రళయకాలవిజృంభణే, ఉచితైః యోగ్యైః, ప్రళయకాలసముల్లాసనార్హైరిత్యర్థః. యద్వా, సంవర్తసమయసముజ్జృంభణస్య ఉచితైరనుకూలైః, ప్రళయకాలకర్తృకవిజృంభణస్య సహచరైరిత్యర్థః. ఉభయథాపి ప్రళయకాలే ఇవ సముజ్జృంభమాణైరిత్యర్థః. ధారాళైరవిచ్ఛిన్నైర్ధారాధరైర్మేఘైః, నిరన్తరం అవిచ్ఛేదం, యథా తథా సముద్గీర్యమాణేన సమ్యగుద్యమ్యమానేన, విసృజ్యమానేనేత్యర్థః. **నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణ-వాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్, అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే** ఇతి వచనాత్, నాత్రాశ్లీలత్వ-ప్రశక్తిః. సలిలాసారేణ ఉదకధారాసంపాతేన, చుళుకితాః కబళితాః నాశితా ఇతి యావత్. అశేషాస్సర్వే నివేశప్రదేశాః నివాసస్థలాని, యేషాన్తేషాం భావస్తత్తా తయా తథోక్తమ్, అతికదర్థితేషు అత్యన్తపీడితేషు గవీశేషు గోపేషు, సముదీర్ణః సమ్యగుక్తః, ఉచ్చైః కృత ఇతి యావత్. కర్ణపరుషః శ్రవణకఠోరః, విషమః ప్రతికూలః, దీనః కృపణః, ఏవంవిధో భాంకారః. **భా**మితి ధ్వనిః. యేన తేన తథోక్తేన సురభినికరేణ గోబృందేన సమం సహ, శరణం రక్షకముపయాతేషు ప్రాప్తేషు సత్సు, ఏవంవిధాపదుద్ధారక శ్రీకృష్ణ ఏవ న త్వన్య ఇతి సర్వే గోపా గోభిస్సహ శ్రీకృష్ణం శరణాగతా బభూవురితి భావః. యద్వా త్వదుక్తరీత్యా ఇన్ద్రాపరాధం కృతవతామస్మాకమీదృశీ దురవస్థా సంజాతేతి త్వమేవేమామాపదమపహర్తుం క్షమసే ఇతి వదన్తస్సర్వే గోపాశ్శ్రీకృష్ణం శరణం గతా ఇతి భావః॥35

శ్లో॥ అపయశః ఖలు గోత్రభిదిత్యలం । భువి బభూవ హరేరితి చింతయా ।
అపనయన్నివ తద్యతనం వినా । వ్యథితగోత్రసముద్ధరణం హరిః ॥ 36

అపయశ ఇతి॥ హరేరిన్ద్రస్య కృష్ణస్యేతి చ, గోత్రభిత్ పర్వతచ్ఛేత్తా, వంశనాశకశ్చ ఇత్యేవమపయశః దుష్కీర్తిః, అలమతిశయేన, భువి లోకే, బభూవ ఖలు అభవత్కిల. అహో త్రిలోకనాథోఽపి హరిర్గోత్ర-భిద్బభూవ ఖలు ఇతి లోకాపవాదో మహానాసీదితి భావః. ఇతి చిన్తయా ఏవం విచింత్యేత్యర్థః. తదపయశః అపనయన్నివ నివారయన్ని**వేత్యుత్ప్రేక్షా.** హరిః కృష్ణః, యతనం వినా ప్రయత్నం వినా, లీలయేతి యావత్. గోత్రసముద్ధరణం పర్వతోత్క్షేపణం, వంశోద్ధారం చ, వ్యథిత అకరోత్. హరిర్మహాత్మా గోత్రోద్ధారక ఇతి మహతీ కీర్తిర్జాయతే చేత్ తయా పూర్వోక్తమపయశో నశ్యేదితి మత్వా హరిర్గోత్రోద్ధారం చకారేతి భావః. అత్ర గోత్రచ్ఛేదనప్రయుక్తమపయశః దేవేంద్రవిషయమ్. గోత్రోద్ధారప్రయుక్తయశస్తు శ్రీకృష్ణవిషయమితి కృత్వా అన్యవిషయయశసా అన్యవిషయాపవాదస్య అనివార్యత్వేఽపి తన్నివారణం సంభావితమితి **అతిశయోక్తిగర్భోత్ప్రేక్షాలంకారః.** అయం చ హరిగోత్రపదద్వయశ్లేషోత్థాపిత ఇతి

వివేకః. అన్యథా చేదం వ్యాఖ్యాయతే. తథాహి, హరేః కృష్ణస్య మమ భువి గోత్రభిద్వంశచ్ఛేత్తా ఇత్యపయశః అలం బభూవ ఖలు. ఆశంసాయాం **భూతవచ్చేతి భవిష్యదర్థే భూతవల్లిట్ప్రత్యయః భవిష్యతీత్యర్థః.** శ్రీకృష్ణః ఇన్ద్రారాధనం నివారయిత్వా స్వజనేన అద్రిం పూజయిత్వా ఇంద్రకోపద్వారా స్వవంశం నాశయామాసేత్యపకీర్తిర్మహతీ మమ స్యాదితి భావః. ఇతి చిన్తయా వ్యసనేన ఆక్రాన్తో భూత్వేతి శేషః. తదుత్పత్స్యమానమపయశః అపనయన్ నివారయితుమిత్యర్థః. **యతనం** వినా ప్రయత్నం వినైవ, హరిః కృష్ణః, గోత్రసముద్ధరణం పర్వతోత్క్షేపణం, వ్యధిత. ఇవేతి వాక్యాలంకారే. పర్వతే ఉత్క్షిప్తేతు తదధః స్థిత్యాఽస్మద్వంశో జీవేదితి వంశోద్ధారక ఏవాహం స్యాం నతు వంశచ్ఛేత్తేతి మత్వా శ్రీకృష్ణః గోవర్ధనోద్ధారం చకారేతి భావః. అత్ర పూర్వార్ధేన గోత్రభిదిత్యపయశో యథా హరేరింద్రస్య బభూవ తద్వన్మమాపీ-**త్యుపమాలంకారో** ధ్వన్యతే. ఉత్తరార్ధేన తు తాదృశగోత్రచ్ఛేదనజన్యమపయశః పరిమార్ష్టుం ఇంద్రో గోత్రోద్ధారం చకారేతి వ్యజ్యతే॥ 36

శ్లో॥ గోగణైస్సమమార్తార్తై । ర్యశోదాతనయాజ్ఞయా ।
జీమూతతలమాభీరా । జవాదవజగాహిరే ॥ 37

గోగణైరితి॥ ఆభీరాః గోపాః, ఆర్తార్తైః అత్యన్తపీడితైః, గోగణైః సురభిబృందైస్సమం సహ, యశోదా-తనయాజ్ఞయా శ్రీకృష్ణనిదేశేన, జవాచ్ఛీఘ్రం జీమూతతలం పర్వతాధఃప్రదేశమవజగాహిరే ప్రవివిశుః. అత్ర వృష్టిభీత్యా జీమూతతలం మేఘస్యాధఃప్రదేశమవజగాహిరే ఇతి మౌఢ్యం గమ్యతే. **జీమూతౌ మేఘపర్వతౌ** విత్యమరః. న చేదం వ్యంగ్యం కవినాఽవివక్షితమితి వాచ్యమ్. తథాత్వే గోవర్ధనతలం గోపా ఇత్యేవ శ్లోకః కవినా పఠ్యేత, నతు పునరర్థద్వయస్ఫోరకం జీమూతపదమిత్యలమ్॥37

శ్లో॥ కలుషేఽపి జలైర్లోకే । నిర్మర్యాదప్రవృత్తిభిః ।
న తదా హరిమాహాత్మ్యా । త్పంకస్పర్శః పశోరపి ॥ 38

కలుషేఽపీతి॥ నిర్మర్యాదప్రవృత్తిభిః నిర్మర్యాదా ఉద్వేలా ప్రవృత్తిః ప్రసారో యేషాం తైః అపరిమితై-రిత్యర్థః. జలైరుదకైః, హేతుభిః లోకే భువనే, కలుషే పంకిలే, సత్యపి తదా హరిమాహాత్మ్యాత్ హరేః కృష్ణస్య, మాహాత్మ్యాత్ ప్రభావాత్, గోవర్ధనోద్ధరణరూపాత్ పశోరపి జాత్యేకవచనం, గవామపీత్యర్థః. అపినా కిముత గోపానామితి గమ్యతే. పంకస్పర్శః కర్దమసంబంధః, న నాసీత్. పర్వతాధఃప్రదేశే వృష్ట్యభావాదితి భావః. నచ ఇత స్తతః పతితవర్షధారాప్రవాహః పర్వతాధోదేశేఽపి ప్రసరత్యేవేతి కుతః పంకాభావ ఇతి వాచ్యమ్. పర్వతప్రాన్తదృషద్భిః సేతుభూతాదిభిస్సర్వత్ర వర్షప్రవాహస్య నివారితత్వాత్. యద్వా పర్వతకటిప్రదేశే గోగోపగణం స్థాపయిత్వా తదుపరి ఛత్రవత్పర్వతశిఖరం కృష్ణో దధారేతి బోధ్యమ్. అథవా భగవదాజ్ఞావశాత్సాగరసన్నివృత్తివత్ వర్షోదకమపి నివృత్తమేవాభూత్ నతు పునః పర్వతాధోదేశే ప్రససారేతి జ్ఞేయమ్. **వ్యంగ్యార్థస్తు** నిర్మర్యాదప్రవృత్తిభిః ఉల్లంఘితవిధినిషేధైః, మర్యాదా విధిశాస్త్రజన్యా స్థితిః, నిర్గతా మర్యాదా యస్యాస్సా నిర్మర్యాదా, ప్రవృత్తిర్వ్యాపారో యేషాన్తైరితి సమాసః. **జలైః లడయో రభేదాత్ జడైః దుష్టై** రిత్యర్థః. లోకే కలుషే ఆవిలే, సత్యపి పాపభూయిష్ఠే సత్యపీత్యర్థః. కలుషశబ్దో యద్యపి పాపగుణవాచీ తథాపి కలుషమస్యాస్తీతి వ్యుత్పత్త్యా కలుషవద్ద్రవ్యవాచీ చ. తదా హరిమాహాత్మ్యాత్ భగవత్ప్రభావాత్, పశోరపి అవివేకినోఽపి, స్వాశ్రితస్యేతి శేషః. పంకస్పర్శః పాపసంబంధః, న నాసీత్ – ఇతి అపిచ వర్షాసు జలైః కలుషేఽపి లోకే, తదా శరది హరేస్సూర్యస్య మాహాత్మ్యాత్పశోరపి పంకస్పర్శో నాసీదితి చ ధ్వన్యతే॥ 38

శ్లో॥ పరిభూతిరభూజ్జలైర్న తేషా । మతిసంధైరపి మాధవా(శితానామ్ ।
గతిరోధి తు సత్పథచ్యుతై స్తై । ర్ధరణీ పంకముపార్జితం (ప్రభూతమ్ ॥ 39

పరిభూతిరితి॥ మాధవా(శితానాం కృష్ణమా(శితానాం, తేషాం గవీశానాం, అతిసంధైః నిస్సీమైరపి, **సన్ధా సన్ధానసీమయో** రిత్యమరశేషః. జలైః పరిభూతిః తిరస్కారః, పీడేతి యావత్. నాభూత్ న బభూవ, తు కిన్తు, సత్పథచ్యుతైః సతాం నక్షత్రాణాం, పంథాః సత్పథమాకాశ ఇత్యర్థః. **ఋక్పూరబ్ధూః పథామితి సమాసాన్తో ఽ ప్రత్యయః.** తస్మాత్ చ్యుతైః భ్రష్టైః, మేఘా హి ఆకాశే స్థిత్వా జలం వమన్తీతి ప్రత్యక్షమ్. తై ర్జలైః ఆకాశగతమేఘవృష్టైరుదకైరిత్యర్థః. ధరణౌ భువి గతిరోధి సంచార(ప్రతిబంధకమ్, (ప్రభూతమధికం, పంకం కర్దమః, **పంకో ఽ స్త్రీ శాదకర్దమా** విత్యమరః. ఉపార్జితం సంపాదితం, కృతమితి యావత్. తాదృశజలవశాద్భువి మహాన్ పంకస్సమజనీతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** మాధవా(శితానాం భగవద్భక్తానాం, తేషామ్ అతిసంధైర్నిర్మర్యాదైః, **సంధా (ప్రతిజ్ఞా మర్యాదా** ఇత్యమరః. జలైర్జడైః పరిభూతిస్తిరస్కారో, నాభూత్. నహి భగవద్భక్తానాం కదాచిదపి కైశ్చిదపి పరాభవః స్యాదితి భావః. సత్పథచ్యుతైః సన్మార్గ–భ్రష్టైః, తైః జడైసు ధరణౌ భూలోకే, గతిరోధి స్వర్గాది(ప్రాప్తివిరోధి, (ప్రభూతం పంకం పాపముపార్జితం సంపాదితమ్. దుష్టా హి మహాత్మసు అపచారం విధాయ పాపమేవ సంపాదయన్తి, నతు తదపచారేణ మహాత్మనాం కాపి క్షతిః, భగవతస్తత్పక్షపాతిత్వాదితి ఫలితార్థః॥ 39

శ్లో॥ స్వకం (ప్రకాశం వృషభావమింద్ర । స్సర్వేశ్వరస్యావమతేర్వితేనే ।
గవాం నిరుంధే స్మ ససంతతేస్తు । స్వైర(ప్రవృత్తిం విపరీతమేతత్ ॥ 40

స్వకమితి॥ ఇంద్రః సర్వేశ్వరస్య కృష్ణస్య, అవమతేరవమానాద్ధేతోః శ్రీకృష్ణమవమత్యేత్యర్థః. స్వకం స్వకీయం, వృషభావం వృషత్వం, **వాసవో వృత్రహా వృషే** త్యమరః. వృషభత్వం చ (ప్రకాశం (ప్రకటం, వితేనే చకార. సర్వేశ్వర(ప్రాతికూల్యం కుర్వాణో వృషభవన్మూఢ ఏవేతి భావః. అత్ర ఇంద్రేణ స్వస్మిన్ సిద్ధస్యైవ వృషభావస్య సర్వేశ్వరావమతిద్వారా పునః (ప్రకటీకృతత్వా **ద్విధ్యలంకారః. సిద్ధస్యైవ విధానం యత్రామాహుర్విధ్యలంకృతి** మితి లక్షణాత్. అయం చ వృషశబ్దగతశ్లేషోత్థాపిత ఇతి బోధ్యమ్. సః (ప్రకటితవృషభావః ఇంద్రస్తు గవాం సంతతేః గోసమూహస్య స్వైర(ప్రవృత్తిం యథేష్టసంచారం, నిరుంధే స్మ నివారితవాన్, వృష్ట్యేతి భావః. అన్యత్ర గవాం సంతతేః (ప్రజాయాః, స్వైర(ప్రవృత్తిం నిరన్తరోత్పాదనం నిరుంధే స్మేతి గమ్యతే. ఏతద్విపరీతం విరుద్ధమ్. వృషభస్య గోసంతతివర్ధకత్వే సహజే సతి తన్నిరోధనం చిత్రమితి భావః. **విరోధాభాసాలంకారః.** వ్యాఖ్యాన్తరమస్తి. తథాహి ఇంద్రః, (ప్రకాశం (ప్రకృష్టం, స్వకం వృషభావం, ధర్మస్వరూపత్వం, సర్వేశ్వరస్యావమతేః, తద్ద్వారేత్యర్థః. వితేనే విరుద్ధలక్షణయా నాశయా–మాసేత్యర్థః. స ఇదం గవాం సంతతేస్సంఘస్య, స్వైర(ప్రవృత్తిం నిరుంధే స్మ ఇత్యేతద్ద్వయమపి విపరీతం విరుద్ధమ్. దేవావమాననం గోనిరోధశ్చైతద్ద్వయమధర్మస్వరూపాణాం రాక్షసానామేవ కృత్యం, నతు ధర్మస్వరూపాణాం దేవనామితి స్థితే, దేవేంద్రో ఽ ప్యేవమకృత్యం కృతవానితి మహదాశ్చర్యమితి భావః॥ 40

శ్లో॥ హంసస్య తస్యోదయతో ఽ ఖిలేషు । లోకేషు శోభాతిశయా(శయేషు ।
ఆంధ్యం (ప్రపద్య (ప్రతికూలచారీ । తమోనుగః కౌశిక ఏవ నాన్యః ॥ 41

హంసస్యేతి॥ తస్య హంసస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య, ఉదయతః ఆవిర్భావాత్, అఖిలేషు సర్వేషు,

లోకేషు జనేషు, శోభాతిశయాశ్రయేషు శోభాతిశయస్య కాన్త్యతిశయస్య, ఆశ్రయాః ఆధారాః, తేషు. అతిశోభాశాలిషు సత్సు ఇత్యర్థః. కౌశిక ఏవ ఇంద్ర ఏక ఏవ, తమోనుగః తమః తమోగుణమనుగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి, తథోక్తః తమోగుణపరవశ ఇత్యర్థః. అత ఏవ ఆంధ్యం మోహం, ప్రపద్య ప్రాప్య, ప్రతికూలచారీ ప్రతికూలం కృష్ణస్యాననుకూలం యథా తథా చరతి సంచరతీతి ప్రతికూలచారీ విరుద్ధాచరణ ఇతి యావత్. భవతీతి శేషః. అన్యః ఇంద్రవ్యతిరిక్తో జనః న తథా ప్రతికూలచారీ న భవతీత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** తస్య ప్రసిద్ధస్య, హంసస్య సూర్యస్య, ఉదయతః ఉదయాద్ధేతోః, అఖిలేషు లోకేషు భువనేషు, శోభాతిశయా-శ్రయేషు సత్సు, దీప్తేషు సత్స్విత్యర్థః. కౌశికః ఉలూక ఏవ, **మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాలగ్రాహిషు కౌశిక** ఇత్యమరః. తమోనుగః అంధకారం ప్రాప్తస్సన్, అత ఏవ ఆంధ్యం చక్షురింద్రియస్యాప్రసారం ప్రపద్య చక్షురింద్రియవ్యాపారశూన్యో భూత్వేత్యర్థః. ప్రతికూలచారీ స్వానభిమతసంచారః, చక్షుః ప్రసారణే సతి అభిమతస్థలే ప్రవర్తతే అనభిమతాత్తు నివర్తతే. తదభావే అభిమతానభిమతవివేకో న స్యాదితి భావః. అన్యః న తథా న. కౌశికానామేవ దివాంధత్వాదితి భావః. ఏతేన మహేంద్రస్య ఉలూకసామ్యం వస్తు వ్యజ్యతే॥ 41

గ॥ తదను యదునందనాపదాననిశమనసమసమయవిగళితదురవష్టంభసంభారేణ జంభరిపుణా నివారితే వారివాహనివహే విహాయ విహాయసస్థ్సలమపసరతి నిరపాయమావాసవసుమతీసవిధ-మధిశయానేషు గోపాలబాలేషు॥ 42

తదన్వితి॥ తదను గోవర్ధనోద్ధారానన్తరమిత్యర్థః. యదునందనస్య శ్రీకృష్ణస్య సంబంధినః అపదానస్య గోవర్ధనోద్ధరణరూపాద్భుతకర్మణః, నిశమనం శ్రవణం తస్య సమసమయే సమకాలే ఏవ, యదా యదునన్దనాపదానం శ్రుతం తదైవేత్యర్థః. విగళితః అపగతః, దురవష్టంభసంభారః దుష్టగర్వాతి-శయః, యస్య తేన తథోక్తేన, జంభరిపుణా జంభాసురశత్రుణా ఇంద్రేణ, నివారితే నియమితే, వారివాహనివహే మేఘసమూహే, విహాయసస్థలమాకాశప్రదేశం, విహాయ త్యక్త్వా, అపసరతి నిష్క్రాన్తే సతి, అపయాతే సతీత్యర్థః. గోపాలబాలేషు గోపబాలేషు, నిరపాయం అపాయరహితం, యథా తథా ఆవాసవసుమతీసవిధం నివాసభూమిసమీపమధిశయానేషు అధిష్ఠిత్య శయితేషు సత్సు. **అధిశీఙ్స్థాసామితి ఆధారస్య కర్మత్వమ్.** మేఘైః నివాసగృహాణాం నిర్మూలం నాశితత్వేన తద్భూసమీపే ఏవ గోపాలాశ్శయితా అభవన్నితి భావః॥ 42

శ్లో॥ అనునేతుం యథాస్థాన । సంస్థాపితగిరిం హరిమ్ ।
పురందరస్సమాయాసీ । దాసీచ్చావనతాననః ॥ 43

అనునేతుమితి॥ పురందరః ఇంద్రః, యథాస్థానసంస్థాపితగిరిం స్వస్థాననిహితగోవర్ధనం, హరిం కృష్ణమనునేతుం ప్రసాదయితుం, సమాయాసీదాజగామ. అవనతాననః నమ్రముఖః, లజ్జయేతి భావః. ఆసీచ్చ బభూవ చాత్సూర్వోక్తః పురందర ఏవాత్రాపి కర్తా॥ 43

గ॥ ఆనమ్య చ ముహుర్ముహురనంతరమస్తౌషీత్? 44

ఆనమ్యేతి॥ ముహుర్ముహుః అసకృత్, ఆనమ్య ప్రణమ్య, అర్థాత్ హరిమిత్యేవ అనన్తరం తతః అస్తౌషీచ్చ స్తుతవాన్॥ 44

తథాహి॥ స్తుతిమేవ ప్రతిపాదయతి కవిరిత్యర్థః॥

**శ్లో॥ పరేభ్యస్త్వం ముక్తిం కథమివ మునీనామవిరత
స్మృతిశ్రేణీరశ్మిప్రకరపరిణద్ధో వితరసి ।
నిమగ్నస్తద్భక్తిప్రచురజలధౌ తారయసి తా-
న్కథం వా తత్త్వం తే క ఇవ వివరీతుం ప్రభవతి ॥ 45**

పరేభ్య ఇతి॥ మునీనాం యోగినాం, సంబంధినీ యా అవిరతస్మృతిశ్రేణీ సంతతధ్యానధారా, సైవ రశ్మిప్రకరః రజ్జునివహః, తేన పరిణద్ధః బద్ధః, **ణహ బన్ధనే ఇతి ధాతుః**. త్వం పరేభ్యః ఇతరేభ్యః, భక్తేభ్య ఇత్యర్థః. ముక్తిం మోక్షం, కథమివ కథంవా వితరసి దదాసి? స్వయం ముక్తః పరాన్మోచయతు నామ, త్వం తు స్వయం బద్ధః, పరేషామ్మోచనే తవ కా కథేతి విరోధః. అవిరతస్మృతిమాత్రేణ మునిభ్యో ముక్తిం వితరసి, తవ నిత్యముక్తత్వాదితి తత్పరిహారః. **విరోధాభాసాలంకారః**. తద్భక్తిప్రచురజలధౌ తేషామ్మునీనాం భక్తిరేవ ప్రచురజలధిః మహాసముద్రః, తస్మిన్, నిమగ్నః స్నాతః, త్వం తాన్ భక్తాన్, కథం వా కేన ప్రకారేణ, తారయసి జలధిపారం గమయసీత్యర్థః. స్వయం తీర్ణః పరాస్తారయేదితి న్యాయాత్. స్వయం మగ్నస్య తవ పరతారణకథా దూరేతి భావః. అత్రాపి అస్య విరోధస్య నిష్కపటభక్తాన్ త్వం సంసారపారం గమయసీతి పరిహారః. **విరోధాభాసాలంకారః**. తే తత్త్వం యాథార్థ్యం వివరీతుం నిర్ణేతుం క ఇవ కోవా, ప్రభవతి శక్నోతి? న కోపీత్యర్థః. దురవగాహత్వాదిత్యేకో భావః. అత్యన్తవిరుద్ధ-విషయత్వాదిత్యన్యో భావః. ఏతేన తవ యాథార్థ్యస్య దురవగాహత్వాదేవ త్వాం గోపమాత్రం మత్వా మయా తథాపకృతమితి స్వాపకారహేతుః స్ఫోరితః॥ 45

**శ్లో॥ అమత్వా త్వామాశాపరవశహృదః కేఽపి విదధు-
స్స్ఫురన్నానారూపాస్త్వయి మిషతి సంసారనటనమ్ ।
చిరాదప్యప్రాప్తాః కిమపి ఫలమౌదార్యమథ తే
విదిత్వా యాచంతే కృతమితి వచః కేవలమహో! ॥ 46**

అమత్వేతి॥ కేఽపి జీవాః, జీవతత్త్వస్యాపి దురవగాహత్వాత్ కేఽపీత్యుక్తమ్. త్వామమత్వా అజ్ఞాత్వా, సచ్చిదానన్దస్వరూపం స్వాత్మాభిన్నం పరమాత్మానాం త్వామవిదిత్వేత్యర్థః. అజ్ఞానమూలకత్వాత్సంసారస్యేతి భావః. ఆశాపరవశహృదః ఇచ్ఛాపహృతమనసః, కామాభిభూతా ఇత్యర్థః. నిష్కామస్య సంసార-ప్రవృత్త్యభావాత్ ఇతి భావః. స్ఫురన్నానారూపాః స్ఫురన్తి ఆవిర్భూతాని, నానారూపాణి దేవతిర్యగాదిభేదేన బహువిధశరీరాణి, యేషాన్తే తథోక్తాః సన్తః, త్వయి మిషతి పశ్యతి సతి, సర్వసాక్షిత్వాత్తవేతి భావః. సంసారనటనం సంసారః దారాపుత్రపోషణాదిరూపః వ్యవహారః, స ఏవ నటనం నాట్యం, మిథ్యాత్వాదితి భావః. విదధుశ్చక్రుః. చిరాదపి బహుకాలాదపి, కిమపి యత్కించిదపి, ఫలం సుఖం, అప్రాప్తాః అగతాః, అప్రాప్యేత్యర్థః. సంసారే నాస్తి ఖలు కదాచిదపి కియదపి సుఖం సర్వస్య సుఖస్య దుః ఖమిశ్రత్వాదితి భావః. అథ నిత్యానిత్యవస్తువివేకానన్తరం, తే తవ, ఔదార్యముత్కృష్టతాం, పురుషోత్తమత్వమితి యావత్. విదిత్వా జ్ఞాత్వా, కృతం ఇతః పరం తవ సంసారేణాలం ఇత్యేవం రూపం వచనం కేవలం తావకం వాక్యమాత్రం, నహి త్వదనుగ్రహం వినా అస్మాకం సంసారనివృత్తిరితి భావః. యాచన్తే ప్రార్థయన్తే. అహో ఆశ్చర్యమ్. జీవభ్రామణరూపం త్వన్మాయాబలం తన్నివర్తనాత్మక-

స్త్వదనుగ్రహశ్చ అత్యద్భుతమితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** – కేఽపి నటాః త్వామమత్వా త్వం లుబ్ధ ఇత్యజానానా ఇత్యర్థః. **అవిదితపరశోస్తే దోర్బలం కార్ముకేస్మి** న్నిత్యాదివత్సామాన్యాజ్ఞానవాదో విశేషాజ్ఞానే పర్యవస్యతీతి ధ్యేయమ్. ఆశాపరవశహృదః ముహుర్ముహుర్నాట్యదర్శనోత్సుకోఽయం ప్రభురభీష్టం దాస్యతీత్యాశా-శతాదిష్టా ఇత్యర్థః. అత ఏవ స్ఫురన్తి సున్దరాణి నానారూపాణి వేషాః యేషాన్తే తథోక్తా స్సన్తః త్వయి మిషతి సతి త్వదవలోకనార్థమేవేత్యర్థః. సంసారనటనం శాకుంతలాదివత్సంసారాభిధస్య యత్కించి-న్నాటకస్య నటనం యద్వా, సంసారస్యైవాభినయం విదధుః, చిరాదపి ఆప్రభాతమపి కిమపి ఫలం వస్తువాహనాదికమప్రాప్తాస్సన్తః, అథ తే ఔదార్యం విపరీతలక్షణయా లుబ్ధత్వం విదిత్వా కృతమితి వచః కేవలం నతు ధనాదికమిత్యర్థః. యాచన్తే తావతాపి శ్రమాభావరూపఫలసత్త్వాదితి భావః॥46

శ్లో॥ సతీ చేల్లోకానాం న భవతి హి బాధాప్తిరసతీ
నవాత్యంతం సత్యామివ భవతి యత్ప్రత్యయ ఇతి ।
అశక్తా నిర్వక్తుం ప్రకృతిమత ఏతాం తవ బుధా
భజంత్యౌదాసీన్యాదహహ పరమానందలహరీమ్ ॥ 47

సతీతి॥ అత్ర తవ ప్రకృతిం నిర్వక్తుమితి వక్ష్యమాణార్థకసంబంధాత్ప్రకృతిరితి విశేష్యపద-మధ్యాహ్రియతే. తవ ప్రకృతిర్మాయాశక్తిరితి యావత్. సతీ సత్యా చేత్ త్రికాలాబాధ్యా భవతి యదీత్యర్థః. లోకానాం మాయాజన్యానాం భువనానాం, బాధాప్తిః బాధస్య ప్రాప్తిః బాధత్వమిత్యర్థః. న భవతి. కారణస్య సత్యత్వే కార్యం సత్యం స్యాత్. ప్రకృతే జగత్కారణభూతాయా మాయాయా మిథ్యాత్వా-త్కార్యభూతం జగదపి మిథ్యైవేతి భావః. నను **యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే** ఇతి శ్రుత్యా సత్యస్య బ్రహ్మణ ఏవ జగత్కారణత్వప్రసిద్ధేః కథమిదముక్తమితి చేదుచ్యతే. మాయాశబలితే బ్రహ్మణి అవిద్యాయుక్తే రజ్జౌ సర్పవత్ప్రపంచః ప్రతీయతే ఇతి వివర్తవాదస్య సిద్ధాన్తితత్వేన కేవలస్య బ్రహ్మణః జగద్ధేతుత్వం, కిన్తు మాయావిన ఏవేతి కృత్వా మాయైవాత్ర జగత్కారణమిత్యుక్తమితి బోధ్యమ్. తథా అత్యన్తమసతీ అవిద్యమానా వా న భవతి. శశశృంగాదివత్స్వరూపేణ త్రైకాలికనిషేధప్రతియోగినీ వా న భవతీత్యర్థః. కుత ఇత్యత ఆహ. యద్యస్మాత్ హేతోః సత్యామివ సత్ప్రకృతావివ బ్రహ్మణీవేత్యర్థః. **ప్రకృతిః పఞ్చభూతేషు స్వభావే సచివాదిషు ప్రధానే కారణే గుహ్యే** ఇత్యభిధానాత్. జగదుపాదానకారణ-భూతం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయత్యేవ ప్రకృతిశబ్దః. తథా చ సూత్రం **జనికర్తుః ప్రకృతి** రితి. తత్రైవోదాహృతం చ **బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే** ఇతి. ప్రత్యయః ప్రతీతిః భవతి. అహమజ్ఞో మామన్యం చ న జానామీతి మాయాశబ్దవాచ్యమజ్ఞానం బ్రహ్మవత్పరోక్షమనుభూయతే ఇత్యర్థః. ఇత్యతో హేతోః, ఏతాం తవ ప్రకృతిం నిర్వక్తుం సదసచ్ఛబ్దాభ్యాం నితరాం వక్తుం సతీతి అసతీతి వా నిష్కృష్య వక్తుమిత్యర్థః. అశక్తా అసమర్థాః, బుధాః విద్వాంసః, ఔదాసీన్యాత్ మాయావిలాసోపేక్షణేన **పరమానన్దలహరీం** పరమసుఖ-ప్రవాహం, ఆత్మస్వరూపమితి యావత్. భజన్తి సేవన్తే, ధ్యాయన్తీతి యావత్. మాయావత్కార్యమిదం జగచ్చ న సత్, బాధ్యమానత్వాత్, నాప్యసత్ ప్రతీయమానత్వాత్. ప్రతీయతే బాధ్యతే చేతి హేతోర్మిథ్యైవ ఇతి నిశ్చిత్య, ఇన్ద్రజాలికనిర్మితగన్ధర్వనగరాదావివ అత్ర ప్రపఞ్చే ఉదాసీనో భూత్వా కేవలమాత్మస్వరూపం భజన్ యావద్దేహపాతం జీవన్ముక్తో విద్వాన్ వర్తతే ఇతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** – తవ ప్రకృతి-స్స్వభావః, సతీ సాధ్వీ, చేత్ లోకానాం జనానాం, బాధాయాః వ్యధాయాః, ఆప్తిః ప్రాప్తిర్బాధాప్తి ర్న భవతి. నహి సజ్జనో జనాన్బాధతే ఇతి భావః. అత్యన్తమసతీ దుష్టా వా న భవతి. యద్యస్మాత్, సత్యాం

ప్రకృతావివ సత్త్వభావే ఇవ ప్రత్యయః విశ్వాసః, భవతి. **ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు** ఇత్యమరః. వినీతవేషవచనమాధుర్యాద్యభినయేన సజ్జన ఇవ త్వయి విశ్వాసో భవతీత్యర్థః. అతో హేతోః తవ ప్రకృతిం నిర్వక్తుమశక్తాః సజ్జనో దుర్జనో వేతి వివేక్తుమసమర్థా ఇత్యర్థః. బుధాః ఔదాసీన్యాదుపేక్షణాత్ స్నేహద్వేషయోరుభయోరపి ప్రహాణేనేత్యర్థః. పరమానన్దలహరీం భజన్తి ప్రాప్నువన్తి అహహేత్యాశ్చర్యే **అవ్యయమ్॥** 47

శ్లో॥ మనశ్శోకప్లుష్టం భజతు పరమాం నిర్వృతిమితి
క్షిపంత్యేతస్మింస్తే చరణమమృతస్యంది మునయః ।
క ఏవం జానీతే హృదయమిదమాపత్సహచరం
వినశ్యేత్స్యాదేతద్విరహకృతకైవల్యమితి చ ॥ 48

మన ఇతి॥ శోకప్లుష్టం శోకైః దుఃఖైః, ప్లుష్టం దగ్ధం, **ప్లుష దాహే,** మనః హృదయం, పరమాం నిరతిశయాం నిర్వృతిం సుఖం, శీతలతాం చ భజతు ప్రాప్నోతు ఇతి మత్వేతి శేషః. ఏవమాలోచ్యే-త్యర్థః. మునయః మననశీలాః యోగినః, ఏతస్మిన్ మనసి అమృతస్యంది మోక్షప్రదం జలస్రావకం చ, తే తవ, చరణం పాదకమలం, క్షిపన్తి స్థాపయన్తి. ఆపత్సహచరం విపద్యుక్తం, సాంసారికక్లేశ-పరాభూతమిత్యర్థః. ఇదం హృదయం వినశ్యేత్ నష్టం స్యాత్, నిరన్తరధ్యానేన మనసో లయో భవతీతి భావః. ఏతద్విరహకృతకైవల్యం ఏతస్య మనసో, విరహేణ నాశేన, కృతం జాతం, కైవల్యం మోక్షశ్చ, స్యాద్భవేత్. మనోలయస్యైవ మోక్షత్వాదితి భావః. ఇత్యేవం కో జానీతే కో వేద న కోఽపి, **నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయేతి,** జ్ఞానమార్గాదన్యో న మోక్షహేతురిత్యేవ సర్వే జానన్తి. భగవత్పాదారవింద-ధ్యానాదక్లేశేనైవ మోక్షో భవేదిత్యయం సులభోఽప్రమాదశ్చ భక్తిమార్గః కైరపి న జ్ఞాయతే ఇతి భావః. యద్వా ఏవం కో బ్రహ్మా జానీతే తస్య సాక్షాత్త్వత్పుత్రత్వాత్త్వద్భక్తిరసమాహాత్మ్యజ్ఞానం త్వదనుగ్రహేణాస్తి న త్వన్యేషామితి భావః. ఉత్తరార్ధే త్విదం **వ్యంగ్యమ్** - అపత్సహచరం అపత్స్వప్యనపాయశీలం, మిత్రమిత్యర్థః. ఇదం హృదయం వినశ్యేత్ తాదృశమత్ర విపత్తిర్దుస్సహేతి భావః. ఏతద్విరహేణ మిత్రనాశేన కృతం కైవల్యమేకత్వమనాథత్వమితి యావత్ తచ్చ స్యాదిత్యేవం కో జానీతే న కశ్చిద్భావినమర్థం జానీతే ఇతి భావః॥ 48

శ్లో॥ పరప్రేమాధారస్త్వమసి సకలానాం ప్రకృతిత-
స్తవ ప్రేమ్ణః పాత్రం భవతి చిరసేవాభిరసికః ।
సదంభోఽన్యప్రేమానిరుపధికృపానీరధిరసి
త్వమిత్యేవం జాగర్త్యహహ భువికీర్తిస్తదపి తే ॥ 49

పరేతి॥ త్వం సకలానాం సర్వేషాం, జనానాం ప్రకృతితః స్వభావతః, ఉపాధిం వినేత్యర్థః. పర-ప్రేమాధారః పరప్రేమాస్పదం, అసి భవసి, సర్వస్యాపి స్వస్యాత్మనః పరప్రేమాస్పదత్వాత్, తస్య చ త్వదభిన్నత్వాదితి భావః. గౌణాత్మానః పుత్రాదయో యద్యపి పరప్రేమాధారాస్తథాపి తత్ర పరప్రేమ్ణో న నిరుపాధికత్వం పుత్రత్వాద్యుపాధికృతత్వాత్తస్యేతి తద్వ్యావృత్త్యర్థం ప్రకృతిత ఇత్యుక్తమ్. తవ త్వత్సంబంధినః ప్రేమ్ణః స్నేహస్య పాత్రం భాజనన్తు చిరసేవాభిర్బహుకాలసేవాభిరపి, కో భవతి న కశ్చిదిత్యర్థః. **ప్రియో**

హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియ ఇతి జ్ఞానీ హి భగవతః ప్రియః. **వాసుదేవస్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభ** ఇతి జ్ఞానినో దుర్లభత్వం చ గీతాసు ప్రతిపాదితమ్. ఏతేన పామరాస్సర్వేఽపి త్వయి నిరుపాధికం ప్రేమ కుర్వన్తి. త్వన్తు న తేషామ్మధ్యే కస్మిన్నపీతి భగవతః కృతఘ్నత్వం ధ్వన్యతే. అము మేవ ధ్వనితార్థమాశ్రిత్య విరోధముత్థాపయతి సదంభ ఇతి - తదపి తథాపి, అన్యప్రేమా ఇతరస్నేహః, సదంభః సోపాధికః, ప్రాకృతానామస్మాకం అన్యోన్యప్రేమ హి పరస్పరకృత్యప్రవృత్త్యా-ద్యుపాధికృత ఇతి భావః. త్వం తు నిరుపధికృపానీరధిరసి నిర్వ్యాజదయాసముద్రః అసి భవసి, నహి భగవాన్ భక్తసకాశాత్ కంచనార్థమాకాంక్ష్య తేషు కృపాం కరోతి. తస్య అవాప్తసమస్తకామత్వాదితి భావః. ఇతి తవ భువి లోకే, కీర్తిః ప్రథా జాగర్తి ప్రవర్తతే. అచేతనాయాం కీర్త్యాం చేతనత్వారోపాజ్జాగర్తి ప్రయోగః. **జాగృనిద్రాక్షయే ఇతి ధాతుః**. తేన చ కీర్త్యాః నిరన్తరవిజృంభణం ప్రతీయతే. అహహేతి - వస్తుతస్సర్వే నిరుపాధికృపాశ్రయాః త్వన్తు సవ్యాజకృపాశ్రయ ఇతి దుర్యశసి భవితవ్యే వైపరీత్యమాశ్చర్య-మిత్యర్థః. **విరోధాభాసాలంకారః॥** 49

అవ॥ ఇతి పఞ్చభిః స్తుత్వా అథ స్వాపరాధక్షమప్రార్థనాపూర్వకం స్తుతిముపసంహరతి స్పృశన్త ఇతి॥

శ్లో॥ స్పృశంతో భక్తానామనిశమపరాధానలకణా
భవంతం నిర్వాణాః కతి కతి న కారుణ్యజలధిమ్ ।
కటాక్షైస్తద్వన్మామపి సురగవీసంతతపయః
పరీవాహప్రాయైస్స్నపయ చిరమాగః కలుషితమ్ ॥ **50**

స్పృశన్త ఇతి॥ భక్తానామాశ్రితానాం, సంబంధినః అనిశమవిచ్ఛిన్నాః, **కతి కతి డతి చేత్యనేన షట్సంజ్ఞాయాం షడ్భ్యో లుగితి లుక్. వీప్సాయాం ద్విర్భావః. కియత్సంఖ్యాకా** ఇత్యర్థః. అపరాధానలకణాః అపచారరూపాగ్నికణాః, కారుణ్యజలధిం దయాసముద్రం, భవన్తం త్వాం, స్పృశన్తః ప్రాప్తాస్సన్తః, న నిర్వాణాః న శాన్తాః, సర్వేపి శాన్తా ఏవేత్యర్థః. ఘటాదిస్థనీరం ప్రాప్యైవ అగ్నిశ్శామ్యతీతి కృత్వా సముద్రం ప్రాప్య అగ్నికణానాం శాన్తిరవివాదైవ. తద్వద్భవన్తం ప్రాప్య అపరాధా అపీతి భావః. మదధీన-మాయాకబళితజ్ఞానా ఏతే మయ్యపరాధం కుర్వన్తు నామ, నాయం మయా గణనీయ ఇతి త్వన్తేషు కృపామేవ కరోషీతి ముఖ్యార్థః. తద్వత్ తథా ఆగః కలుషితం, ఆగాంసి అపరాధాః, తైః సంజాతకలుషం త్వదపరాధకరణాత్పాపినమిత్యర్థః. మామపి సురగవీసంతతపయఃపరీవాహప్రాయైః సురాణాం గౌస్సురగవీ, కామధేనుః **సమాసాన్తష్టచ్. టిత్త్వాత్ ఙీప్**. తస్యాస్సంతతపయఃపరీవాహాః నిరన్తరక్షీరప్రవాహాః, తైః ప్రాయాస్తుల్యాః, తై స్తథోక్తైః. భగవతః పుండరీకాక్షత్వాత్సర్వకామప్రదత్వాచ్చ భగవత్కటాక్షాః, శ్వేతత్వా-దిష్టప్రదానాచ్చ, సురధేనుపయఃపూరైరుపమితా ఇతి బోధ్యమ్. కటాక్షైరపాంగైశ్చిరం, స్నపయ సేచయ. చిరమిత్యనేన ఇంద్రస్యాత్యన్తసంతాపో వ్యజ్యతే॥ 50

శ్లో॥ సురధేనుపయఃపూరై । రభిషిచ్య తతో హరిమ్ ।
దివం దివస్పతిః ప్రాయా । త్పరిపూర్ణమనోరథః ॥ **51**

సురధేన్వితి॥ దివస్పతిః ఇంద్రః, **తత్పురుషే కృతి బహుల** మిత్యలుక్. **కస్కాదేరాకృతిగణత్వాత్సత్వమ్.** తతః స్తుత్యనన్తరం, హరిం కృష్ణం, సురధేనుపయఃపూరైః కామధేనుక్షీరప్రవాహైరభిషిచ్య స్నపయిత్వా,

పరిపూర్ణమనోరథః పరిపూర్ణాః, అవాప్తాః మనోరథాస్సర్వే హృద్గతాః కామాః యస్య స తథోక్తస్సన్, దివం స్వర్గం ప్రాయాత్ యయౌ॥ 51

గ॥ అథ కదాచిదాచరితహరివాసరవ్రతముపజాతానందం నందమవగాహనానర్హమనేహస-మవిచార్య పరివిభావరి శమనభగినీపానీయమవగాహమానమతిమాత్రకుపితః ప్రచేతోదూత-స్స్వాధీశనివేశమవేశయత్॥ 52

అథేతి॥ అథ తతః, కదాచిత్ కస్మింశ్చిత్సమయే, ఆచరితం అనుష్ఠితం, హరివాసరవ్రతం ఏకాదశీ-వ్రతం, యేన తం అత ఏవ ఉపజాతానన్దం ప్రభూతసుఖం, సుఖపారవశ్యాదేవ, అవగాహనానర్హం ప్రవేశాయోగ్యం, అనేహసం కాలమవిచార్య అనాలోచ్య, అయం సమయో న యమునాప్రవేశార్హ ఇత్యవిజ్ఞాయేత్యర్థః. పరివిభావరి నిశీథే, **విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః**. శమనభగినీపానీయం శమనస్య యమస్య, భగినీ సోదరీ యమునేత్యర్థః. తస్యాః పానీయం జలమవగాహమానం ప్రవిశన్తం, నన్దం గోపం, అతిమాత్రకుపితః అత్యన్తో మర్షితః, ప్రచేతోదూతః వరుణదూతః, స్వాధీశనివేశం స్వాధీశస్య స్వపతేర్వరుణస్య నివేశం సదనమవేశయత్ ప్రవేశయామాస. **ణ్యన్తత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్॥** 52

గ॥ స్థానే హి తత్॥ తత్ నన్దనయనం స్థానే హి యుక్తమేవ. యోగ్యతామేవ దర్శయతి॥

శ్లో॥ అసమయమవిచింత్య తత్ర నందే । గతవతి సూర్యసుతామశాంతనిద్రే ।
నిజగృహగతమక్రమం విదిత్వా । కథమివ సోఢుమపాంపతిస్సమర్థః ॥ 53

అసమయమితి॥ అశాంతనిద్రే అసమాప్తనిద్రావస్థే, నన్దే, నిద్రాశేషసంభవే మోహస్స్యాదితి భావః. అసమయమ్ అకాలమవిచింత్య అవిచార్య, నాయం స్నానార్హ కాల ఇత్యవిదిత్వేత్యర్థః. తత్ర తదా, నిశీథే ఇత్యర్థః. సూర్యసుతాం యమునాం, గతవతి ప్రవిష్టేసతి, అపాంపతిర్వరుణః, నిజగృహగతం స్వనివాసభూతోదకసంక్రాన్తమక్రమం దురాచారం, విదిత్వా జాత్వా, సోఢుం మర్షితుం, కథమివ కథం వా, సమర్థః శక్తః? న కథమపీత్యర్థః. ఉదకే సంభవతో దురాచారస్య వరుణః ఖలు శిక్షకః, అపాంపతిత్వాదితి భావః. యది సామాన్యజనస్తర్హి సహేతైవ. వరుణస్య రాజత్వాత్సహనమనుపపన్నమ్. తత్ర చ రాజాపి యది లోకదురాచారం నావగచ్ఛేత్తర్హి సహేతైవ, విదిత్వా సహనన్తు సుతరామనుపపన్నమ్. **దండ్యాం శ్చైవాప్యదండయన్న యశో మహదాప్నోతీ** త్యుక్తత్వాదితి పరమార్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - అశాన్తనిద్రే అనివృత్తమోహే నన్దే అత ఏవ అసమయం దురాచారమవిచింత్య పారదార్యమనాచార ఇత్యవిగణయ్యే-త్యర్థః. సూర్యసుతాం గతవతి సతి, తయా సహ మిథునీభూయవర్తమానే సతీత్యర్థః. నిజగృహగతం, స్వపత్నీగతం, **గృహాః పత్న్యాం గృహే స్మృతౌ,** ఇతి విశ్వః. అక్రమం దోషం విదిత్వా అపాంపతిః ఏతేన వరుణస్య యమునాదయః పత్న్య ఇతి వ్యక్తమ్. సోఢుం కథమివ సమర్థః న కథమపీత్యర్థః. **సమాసోక్తి-రలంకారః. సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతేఽప్రస్తుతస్య చే** దితి లక్షణాత్. ఉదాహృతం చ **చుంబతీవ రజనీముఖం శశీ** ఇతి॥ 53

శ్లో॥ అథో విదితవృత్తాంత । స్త్వరితం మురశాసనః ।
అగమన్మనసా రోష । గురుణా వరుణాలయమ్ ॥ 54

అథో ఇతి॥ అథో నన్దహరణానన్తరం, విదితవృత్తాన్తః విదితః చారేభ్యః అనుచరేభ్యో వా, సకాశాత్

జ్ఞాతః వృత్తాన్తః నన్దం వరుణదూతో వరుణలోకమవేశయదితి వార్తా యేన సః, మురశాసనః కృష్ణః, మురశాసన ఇత్యనేన మురవద్వరుణమపి శాసితుం క్షమతే కృష్ణ ఇతి వ్యజ్యతే. రోషగురుణా రోషేణ కోపేన, గురుణా దుర్భరేణ, అతికోపేఽత్యర్థః. మనసా అన్తఃకరణేన ఉపలక్షితస్సన్ త్వరితం ద్రుతం, వరుణాలయం వరుణసదనమగమత్ ప్రాప, యయావిత్యర్థః. అత్ర మనసా అగమదిత్యనేన మనస్సంకల్ప-సమనన్తరరక్షణమేవ అగమదితి మనోవేగో గమ్యతే॥ 54

శ్లో॥ పరిపూజ్య జలాధీశోఽ । ప్యప్రమత్తస్తదా హరిమ్ ।
ఆనందమభజత్తూర్ణ । మానందం సంత్యజన్నపి ॥ 55

పరిపూజ్యేతి॥ తదా శ్రీకృష్ణాగమసమయే, అప్రమత్తః అవహితస్సన్, ఏతేన బ్రహ్మేంద్రాదివద్వరుణస్య ప్రమాదరాహిత్యం వ్యక్తమ్. జలాధీశో వరుణోఽపి అపినా భూమణ్డలాదధికానాం తదా వరుణభూతానా-మపాం రాజాఽయం వరుణస్సర్వేభ్యోఽపి చక్రవర్తిభ్యః దేవేభ్యశ్చ ఉత్కృష్ట ఇతి వ్యజ్యతే. హరిం కృష్ణం, పరిపూజ్య అర్చయిత్వా, తూర్ణం ద్రుతం, విలంబే సతి హరికోపభయాదితి భావః. నన్దం సంత్యజన్ విసృజన్, ఆనన్దం సుఖమభజదపి ప్రాప చ. **ఆ ఇత్యాశ్చర్యే.** నన్దపరిత్యాగాదేవ అస్య సుఖప్రాప్తిః, అన్యథా దుఃఖమేవ స్యాదితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు. లడయోరభేదాత్,** జడాధీశో మూఢాగ్రణీరపి అప్రమత్తస్సన్ హరిం పరిపూజ్య ఆనన్దం సంత్యజన్నపి ఆనన్దమభజదితి. అత్ర జడాధీశస్య అప్రమత్తత్వమిత్యేకో విరోధః. ఆనన్దం త్యజన్నపి భజతీత్యన్యః. తేన **విరోధాభాసాలంకారధ్వనిః.** న చాత్ర విరోధాభాసాలంకార ఏవ న త్వలంకార్య ఇతి వాచ్యమ్. విశేషస్యాపి శ్లేషసద్భావాత్ ఇతి॥55

శ్లో॥ పుణ్యావాన్వరుణలోకయాత్రయా । నందమాప్య పురుషోత్తమః కృతీ ।
తత్కృతేరవసితౌ పునః క్షితిమ్ । ప్రాప మాయికమనుష్యవేషభృత్ ॥ 56

పుణ్యేతి॥ పుణ్యావాన్ సుకృతవాన్, సుకృతపరిపాక ఇత్యర్థః. **ప్రశంసాయామ్మతుప్.** కృతీ కుశలః, నిపుణ ఇత్యర్థః. మాయికమనుష్యవేషభృత్ కపటమానుషరూపధారీ, పురుషోత్తమః పరమేశ్వరః, కృష్ణ ఇత్యర్థః. వరుణలోకయాత్రయా వరుణలోకగమనేన, నన్దం జనకం, ఆప్య ప్రాప్య, స్వవశీకృత్యేత్యర్థః. తత్కృతేః నన్దానయనకర్మణః, అవసితౌ సత్యాం అవసానే సతి, తత్కర్మణి సమాప్తే సతీత్యర్థః. పున ర్భూయః క్షితం భువం, ప్రాప భేజే. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - పుణ్యావానత ఏవ కృతీ ధన్యః, పురుషోత్తమః కశ్చిత్పురుషశ్రేష్ఠః, వరుణలోకయాత్రయా ఆనన్ద మాప్య వరుణలోకం గత్వా తత్ర భూయాంసమ్ ఆనన్దమనుభూయేత్యర్థః. తత్కృతేః తాదృశవరుణలోకసుఖానుభవహేతోః ప్రారబ్ధకర్మణః అవసితౌ సత్యాం మాయికమనుష్యవేషభృత్ మిథ్యాభూతమనుష్యరూపధారీ సన్, సర్వస్యాపి జగతో మాయికత్వాన్నాత్ర విస్మయితవ్యం పునః క్షితిం భూలోకం ప్రాప. **క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తీ** తి శ్రవణాదితి భావః॥56

గ॥ అథ భగవానరవిందలోచనః కస్యామపి తామస్యామభ్యుపగతార్థసమర్థనాయ కాననపరిసరం రిరంసురశిశ్రియత్॥ 57

అథేతి॥ అథ నన్దమోచనానన్తరం, భగవాన్ షడ్గుణనిధిరరవిందలోచనః కమలాక్షః, కృష్ణః కస్యామపి కస్యాంచిత్, తామస్యాం అంధకారవత్యాం, రాత్రౌ **తమిస్రాతామసీ రాత్రి** రిత్యమరః. తత్ప్రారంభే ఇత్యర్థః. సమనన్తరమిత్యనేన అన్ధకారోదయస్య వర్ణయిష్యమాణత్వాత్ సూర్యాస్తమయానన్తరమితి యావత్.

అభ్యుపగతార్థసమర్థనాయ అభ్యుపగతస్య గోపికావస్త్రాపహారసమయే ప్రతిజ్ఞాతస్య అర్థస్య స్వసంభోగ-రూపస్య సమర్థనాయ నిర్వహణాయ, రిరంసుః గోపికాభిస్సహ రన్తుమిచ్ఛుః, కాననపరిసరం వనప్రాంత-దేశమశిశ్రియత్ ఆశ్రయామాస. **ఇతి శ్రీ లుజీ చజ్॥** 57

గ॥ సమనంతరమాశావశాధీశకుశలానుయోగాయేవ దిగంతలంఘనజంఘులాభిరంధకార-ధారాభిరాపాదితాద్వైతే జగతి॥ 58

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తరం భగవతః కాననప్రవేశానన్తరం, జగతి లోకే, ఆశావశాధీశానాం వశాః కరిణ్యః, **వశా వంధ్యగవీ యోషా దుహితా కరణీ చ సా** ఇతి రత్నమాలాః. తాసామధీశాః పతయః, వశాధీశాః, ఆశానాం దిశాం వశాధీశాః ఆశావశాధీశాః, ఐరావణాదయో దిగ్గజా ఇత్యర్థః. తేషాం కుశలస్య క్షేమస్య, అనుయోగాయ ప్రశ్నార్థమివేత్యుత్ప్రేక్షా. **ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా**చే త్యమరః. దిగన్తేషు తేషాం సత్త్వాదిత్థముత్ప్రేక్షితమ్. దిగన్తలంఘనే దిగన్తాక్రమణే, జంఘూలాభిః వేగవతీభిః, వేగాద్దిగన్త-మాక్రమన్తీభిరిత్యర్థః. అంధకారధారాభిః తమస్సమూహైః, ఆపాదితాద్వైతే సంపాదితాభేదే సతి అంధకార-వ్యాప్తత్వేన ఘటపటాదిపదార్థం వివేకాభావాత్సర్వం జగదేకాకారేణ భాసతే ఇతి భావః॥ 58

గ॥ కిన్ను ఖలు పూర్వపర్వతశిఖరకురువిందకందళద్యుతికదంబమిదం, కిముత సకలవిలాసినీ-జనమోహనసాధనీభూతమనోభవమణిబింబమిదమథవా పురందరహరిదంగనానయనాంజన-స్ఫటికకరండమిదం, కిముత బంభరభరితరజనీభామినీ విలాసకోకనదమిదం, అథవా చకోరనికరబుభుక్షాపరికల్పితమాషవటకమిదమాహోస్విదవిరతప్రహారశిథిలీకృతాన్తర-పురందరమందిరపరిసరవర్తిఘటికాయంత్రఫలకమిదమేవమాలోకసంశయశలాకాశకలితశరీరే పురుహూతహరిదారంభపరీరంభసంరంభభాజి భగవతి పీయూషరోచిషి॥ 59

కిన్వితి॥ ఇదం పరిదృశ్యమానం వస్తు, పూర్వపర్వతశిఖరే ఉదయాద్రిశృంగే, యః కురువిందః పద్మరాగమణిః, తస్య సంబంధి కందళద్యుతికదంబం, ఉదంచత్కాన్తిసమూహః కిన్ను కిము? ఖలు ప్రసిద్ధౌ. కిముత యద్వా, ఇదం సకలవిలాసినీజనస్య సర్వవిధనారీసంఘస్య, మోహనసాధనీభూతం మోహనకర్మణి పరికరాయితం, మనోభవస్య మన్మథస్య సంబంధినః మణేః రత్నస్య, బింబం మణ్డలం, మణిమంత్రౌషధాదీని హి వశీక్రియాసాధనానీతి భావః. అథవా ఇదం పురందరహరిదంగనాయాః పూర్వదిగ్రమణ్యాః, నయనాంజనస్య నేత్రాంజనద్రవ్యస్య, స్ఫటికకరండం స్ఫటికమయం భాజనం, అత్ర అంజనస్య కళంకసాదృశ్యం కరండస్య తు చంద్రసాదృశ్యమితి వివేకః. కిముత యద్వా, ఇదం జంభరభరితం భృంగవ్యాప్తం, రజనీభామిన్యాః రాత్రికామిన్యాస్సంబంధి విలాసకోకనదం లీలారక్తోత్పలమ్, అథవా ఇదం చకోరనికరేణ చకోరాఖ్యపక్షిసంఘేన, బుభుక్షయా భోజనేచ్ఛయా, పరికల్పితం రచితం మాషవటకం మాషపిష్టకృతభక్ష్యవిశేషః (ఆంధ్రే గారె) తద్ధి మధ్యే ఛిద్రవత్త్వేన సకళంకచన్ద్రమణ్డలవద్వర్తతే. యద్వా, యథా లోకే మాషపిష్టేన వటకం కుర్వన్తి తద్వచ్చకోరా అపి అమృతమయం చన్ద్రనామానం వటకం చక్రుః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా. అత్ర బుభుక్షాపరిశేషణేతి చ పాఠాన్తరమ్. తన్మతే - చకోరనికరస్య బుభుక్షాపరిశోషణం క్షున్నివర్తకమిత్యర్థః. తదర్థం బ్రహ్మణా నిర్మితమితి భావః. ఆహోస్విత్ యద్వా - ఇదం అవిరతప్రహారేణ నిరన్తరతాడనేన, శిథిలీకృతాన్తరం భిన్నమధ్యభాగం, కళంకసాదృశ్యార్థమిదమ్, పురందరపరిసరవర్తి ఇన్ద్రప్రాంగణస్థం ఘటికాయన్త్రఫలకం, ఫలకవన్నిర్మితం ఘటికాయన్త్రమ్. (ఆంధ్రే

ఘంటకొట్టే లోహపుపలక) ఇతి **సందేహాలంకారః**. యద్యప్యేకైకమిమే షడపి **ఉత్ప్రేక్షాలంకారా** ఏవ. తథాపి ఏకస్యైవ వస్తునః షోఢా సందిహ్యమానత్వాద్విశిష్టస్సందేహాలంకార ఏక ఏవ. తథా చోదాహృతం సాహిత్యరత్నాకరే - **సచేతనా కాంచనపుత్రికా వా శరీరిణీ మన్మథచాతురీ వా, సౌదామనీ స్థైరవతీ కిమేషా కా వా న జానే రఘువీరపార్శ్వే** ఇతి. ఇదం కవి స్స్వయమేవ ప్రకటీకరోతి. ఏవమాలోకక-సంశయేతి, ఏవముక్తరీత్యా ఆలోకకానాం ద్రష్టౄణాం సంశయాస్సందేహా, ఏవ శలాకాః ఆయుధ-విశేషాః, తాభి శ్శకలితం విదీర్ణం, శరీరం యస్య తస్మిన్. ఏవమాదిసంశయవిషయీభూతే ఇతి యావత్. భగవతి పీయూషరోచిషి అమృతాంశౌ, పురుహూతహరిదారంభః ప్రాచీముఖం తస్య పరీరంభసంరంభః ఆలింగనాడంబరం తం భజతీతి భాక్ తస్మిన్ తథాభూతే సతి, యథా విదీర్ణతనురశక్తేః కించిదాలింగతి తద్వత్ సంశయశలాకాశకలితతనుశ్చన్ద్రోఽపి ప్రాచీముఖమాలింగతీతి భావః॥ 59

శ్లో॥ ముదా వందారుమందార । స్సుషమైస్సుషిరారవైః॥
ఆచకర్ష మనశ్శౌరి । రాభీరతరళభ్రువామ్ ॥ 60

ముదేతి॥ వందారుమందారః ఆశ్రితపారిజాతః, శౌరిః కృష్ణః, ముదా సంతోషేణ, సంతోషాతిశయాదేవ మధురతరగానావిర్భావ ఇతి భావః. సుషమైశ్చారుభిః, **సుషమం చారు శోభన** మిత్యమరః. సుషిరారవైః వేణునాదైః, ఆభీరతరళభ్రువాం గోపస్త్రీణాం, మనః **జాత్యేకవచనం** మానసాని, ఆచకర్ష అపజహార॥60

శ్లో॥ శ్రుత్వా తాం సుదృశస్తదా భగవతో గీతిం విసృజ్యాలయా-
న్నాథాన్మిత్రసగర్భ్యతాతజననీర్విత్తాన్యపత్యానపి ।
అన్వేష్టుం వినివారితా అపి ముహుశ్శౌరిం వనం ప్రావిశ-
న్నాభూదాత్మసుఖైకలోలమనసాం చిత్రం విషాదాయ తత్ ॥ 61

శ్రుత్వేతి॥ తదా శ్రీకృష్ణవేణుగానప్రవృత్తిసమయే, సుదృశః స్త్రియః, తాం ప్రసిద్ధాం, భగవతః కృష్ణస్య, గీతిం వేణుగానం, శ్రుత్వా నిశమ్య, ఆలయాన్ గృహాన్, నాథాన్ పతీన్, మిత్రసగర్భ్యతాతజననీః మిత్రం సుహృత్, సగర్భ్యస్సోదరః, తాతః పితా, జననీ మాతా, ఏతేషామితరేతరద్వన్ద్వః. ఏతాశ్చ విత్తాని ధనాని, అపత్యాన్యపి పుత్రాన్ పుత్రికాశ్చ, **అపత్యం తోకన్తయో స్సమే** ఇత్యమరః. విసృజ్య త్యక్త్వా, ముహుః పునః పునః, వినివారితా అపి శ్వశ్రూశ్వశురాదిభిర్నిరుధ్యమానా అపి, శౌరిం కృష్ణమన్వేష్టుం గవేషయితుం, వనం కాననం, ప్రావిశన్ వివిశుః. శ్వశ్రూశ్వశురాదీన్ తిరస్కృత్య హఠాద్వనం యయురితి భావః. ఆత్మసుఖైకలోలమనసాం స్వసుఖైకాయత్తచిత్తానాం తాసాం తత్ పూర్వోక్తమాలయాదివిసర్జనం విషాదాయ దుఃఖాయ, నాభూత్ న జాతమ్. చిత్రమహో భగవద్వేణుగానమాహాత్మ్యమిత్యాశ్చర్యమ్. శత్రురాజాది-నిర్బంధేన యది గృహాదిత్యాగస్స్యాత్ తర్హి స దుఃఖావహ ఏవ. అత్ర తు స్వేచ్ఛయేతి న దుఃఖన్తాసామాసీదితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - సుదృశః విద్వాంసః, భగవతో గీతిం గీతాం, తదుపదిష్టతత్త్వకథామిత్యర్థః. శ్రుత్వా ఆలయాదీన్ విసృజ్య వైరాగ్యాదితి భావః. వినివారితా అపి సన్న్యాసాసహిష్ణుభిర్జాయాపుత్రాదిభిరితి భావః. శౌరిమన్వేష్టుం ధ్యాతుం, వనం ప్రావిశన్, **వనం గతో యద్ధరిమాశ్రయేత** త్యుక్తత్వాత్. గృహేషు తు సాంసారికక్లేశైర్మనసో విక్షేపస్స్యాదితి భావః. ఆత్మసుఖం స్వస్వరూపప్రాప్తిజన్యసుఖం తత్ర ఏకలోలం ముఖ్యాసక్తం మనో యేషాన్తేషాం తత్పత్నీపుత్రాదివర్జనం విషాదాయ నాభూత్॥ 61

అవ॥ యదుక్తం విసృజ్యేతి తదేవ త్రిభిశ్శ్లోకై స్సంక్షేపేణ వర్ణయతి సారసాక్షేత్యాదిభిః॥

శ్లో॥ సారసాక్షమధురాధరామృతా । స్వాదనాదరకృతేతరారుచేః ।
మందిరాదపససార సారదృక్ । క్షీరదోహనమపాస్య కాచన ॥ 62

సారసాక్షేతి॥ కాచన కాచిత్, సారదృక్ శ్రేష్ఠలోచనా, సుదృగిత్యర్థః. సారం శ్రేష్ఠం, సారసారవివేచన చతురమిత్యర్థః. దృక్ బుద్ధిర్యస్యాస్సేతి గమ్యతే. సారసాక్షస్య కమలాక్షస్య, కృష్ణసంబంధి మధురం స్వాదు, యదధరామృతం అధరోష్ఠసుధా, తస్య ఆస్వాదనే పానే, ఆదరేణ ప్రీత్యా, హేతునా కృతా జాతా యా ఇతరా రుచిః ఇతరేషు పదార్థేషు అరుచిః రుచ్యభావః, తస్యా ఇతి **పఞ్చమీ**. సారసాక్షమధురా- ధరామృతాస్వాదనాదరకృతేతరారుచేః అమృతపానాదృతస్య జనస్య నహీతరత్ రుచికరం వస్త్వస్తీతి భావః. క్షీరదోహనం దుగ్ధభాణ్డమపహాయ త్యక్త్వా, మందిరాద్గృహాదపససార అపజగామ. వనే మమ మధురతరమమృతం సులభం, కిమనేన క్షీరేణేతి క్షీరే అరుచ్యా క్షీరభాణ్డం త్యక్త్వా కాచిద్వనం యయావితి భావః. **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః**. ఇవ శబ్దాప్రయోగాత్ గమ్యా. అనయా చ క్షీరాపేక్షయా భగవదధరామృతస్య స్వాదుత్వాతిశయో వ్యక్తః॥ 62

శ్లో॥ కిం ధనైర్మమ బహిశ్చరాసుభిః । ప్రాణమాంతరముపేక్ష్య మాధవమ్ ।
ఇత్యపాస్య వసుసద్మ సంవిదా । కాపి కేశవమపాసరత్తరామ్ ॥ 63

కిం ధనైరితి॥ కాపి కాచిత్ గోపీ, ఆన్తరం అన్తర్వర్తమానం, ప్రాణం ప్రాణవాయుం, తత్తుల్య మిత్యర్థః. **రూపకాలంకారః**. మాధవం కృష్ణముపేక్ష్య ప్రాణప్రియే కృష్ణే ఔదాసీన్యం కృత్వేత్యర్థః. **బహిశ్చరాసుభిః** బహిః దేహాద్బహిశ్చరన్తీతి బహిశ్చరాః తే చ తే అసవశ్చ తైః **అర్థాః బహిశ్చరాః ప్రాణా** ఇతి న్యాయాత్. అర్థేషు బహిశ్చరప్రాణత్వమారోపితమ్. ధనైః అర్థైః ప్రాణేష్వివ ధనేష్వపి ప్రీతిసద్భావాత్, నేమే. అర్థాః కిన్తు బహిశ్చరాః ప్రాణా ఏవేతి సాపహ్నవమిదం **రూపకమ్**. తత్రాపి ప్రాణానాం బహిశ్చరత్వవ్యపదేశః కల్పిత ఇతి **ఉత్ప్రేక్షా సంకీర్ణమ్**. మమ కిం స్యాదితి శేషః, న కిమపీత్యర్థః. **పరికరాలంకారః**. బహిర్గతప్రాణాపేక్షయా అన్తర్గతస్య ప్రాణస్య అన్తరంగత్వేన ప్రేమాస్పదత్వాతిశయ- స్వీకారస్యౌచిత్యాత్ తద్విరుద్ధాచరణం మౌగ్ధ్యవిలసితమేవేతి గోప్యాశయః. ఇత్యేవంరూపయా సంవిదా జ్ఞానేన, వసుసద్మ కోశగృహమపాస్య త్యక్త్వా, కేశవం కృష్ణమపాసరత్తరాం యయౌ॥ 63

శ్లో॥ సౌఖ్యమస్తు హరియోగజం కుతః । స్తోకసౌఖ్యమభిలష్యతే యది ।
ఇత్యపత్యమవమత్య సత్యపి । ప్రస్థితా సపది కాపి భామినీ ॥ 64

సౌఖ్యమితి॥ సత్యపి పతివ్రతాపి, కాపి భామినీ, కాచన కామినీ, తోకసౌఖ్యం అపత్యసుఖం, అభిలష్యతేయది ఆకాంక్ష్యతే చేత్, మయేతి శేషః. హరియోగజం శ్రీకృష్ణసంయోగజన్యం, సౌఖ్యం ఆనన్దః, కుతః కథమస్తు భవతు? న స్యాదేవేతి భావః. యదర్థమ్మయా కాత్యాయనీవ్రతమనుష్ఠితం తస్య ఫలకాల ఇదానీమాగతః. అధునా యది తుచ్ఛపుత్రసుఖరతయా మయా కించిద్విలంబః క్రియతే తర్హి తత్ఫలం నష్టం స్యాదితి పుత్రసుఖమేవ త్యాజ్యమిత్యస్యా గోప్యా ఆశయః. ఇత్యేవం మత్వా అపత్యం పుత్రం పుత్రికాం వా, అవమత్య తిరస్కృత్య, రుదన్తం క్షుధితమపి పుత్రమనాదరేణ పరిత్యజ్యేత్యర్థః. సపది తదైవ, ప్రస్థితా వనంప్రతి ప్రయాతా అసీదితి శేషః. అత్ర పూర్వార్ధే స్తోకసౌఖ్యం క్షుద్రవిషయసుఖ- మభిలష్యతే యది హరియోగజం భగవత్సాయుజ్యజాతం సౌఖ్యం కుతోఽస్తు ఇతి **వ్యంగ్యార్థః**॥ 64

గ॥ ఏవమవధీరితగురుగిరమగణితాభరణవిన్యాసమాసాదితకుతూహలమహం[ప్రథమికయా సమాసేదివాంసమాభీరతరుణీగణమభినన్ద్య నందనందనస్సాదరమిదమవాదీత్॥ 65

ఏవమితి॥ ఏవముక్తప్రకారేణ, అవధీరితగురుగిరం అవధీరితాస్తిరస్కృతాః, గురూణాం శ్వశురాదీనాం, గిరో వాక్యాని, యేన తం, అగణితః అవిజ్ఞాతః, ఆభరణవిన్యాసవిపర్యాసః భూషణధారణవైపరీత్యం, యేన తం, కంఠాభరణాని కట్యాం, కట్యాభరణాని కంఠే చేత్యేవం వైపరీత్యేన భూషణాని ధృతవంతం, సంభ్రమాదితి భావః. ఆసాదితకుతూహలం ప్రాప్తోత్సాహం, అహంప్రథమికయా అహంప్రథమ-మహంప్రథమమితి యస్యాం బ్రువన్తే సా క్రియా అహంప్రథమికా అహంపూర్వికేత్యర్థః. సా చ క్రియాత్ర గతిక్రియైవ. అహంపూర్వికయా గత్యా సమాసేదివాంసం ప్రాప్తవన్తం, అభీరతరుణీగణం గోపాంగనా-నివహం, అభినంద్య సాధుకృతం యుష్మాభిరితి శ్లాఘయిత్వా, నన్దనన్దనః కృష్ణః, సాదరం ప్రేమ యథాతథా, ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమవాదీత్ ఉవాచ॥ 65

శ్లో॥ అయే బాలాః! కస్మాదయమధినిశీథం వనభువి
ప్రయాణప్రారంభస్స్ఫుటరుఝణఝణన్నూపురరవః ।
ప్రియం వః కార్యం వా కిముత తదిదమావేదయత యత్
క్షమం పత్యుర్దాస్యాత్ క్షణమపి వధూనాం న విరతిః ॥ 66

అయే ఇతి॥ అయే బాలాః! హే ముగ్ధాః! న తు ప్రౌఢా ఇతి భావః. కస్మాద్ధేతోః అధినిశీథం నిశీథే, న తు దినే ఇతి భావః. వనభువి కాననప్రదేశే, న తు గ్రామే ఇతి భావః. స్ఫుటఝుణఝుణన్నూపురరవః స్ఫుటః ప్రకటః, ఝుణఝుణ ఇతి నూపురాణాం హంసకానాం, పాదాభరణానామిత్యర్థః. రవః ధ్వనిః, యస్మిన్ స తథోక్తః, న తు గూఢ ఇతి భావః. ఏతేన త్వరితాభిధానం వ్యజ్యతే. అయం ప్రయాణప్రారంభః ప్రయాణాభిముఖ్యం, యుష్మాభిరంగీకృత ఇతి శేషః. చోరాద్యుపద్రవమప్యవిగణయ్య త్వరితాభిధావనా-ద్యుష్మాకం కిమపి ప్రాణసంకటమాపతితమిత్యహం మన్యే. తస్మాత్తత్సంకటం వదధ్వమితి శ్రీకృష్ణా-శ్రయః. వః యుష్మాకం, యత్ ప్రియమిష్టం, కార్యం కర్తవ్యమ్మయేతి శేషః. యద్వా మయా కార్యం వస్సంబంధి యత్ప్రియమస్తీత్యన్వయః. తత్కిము కిం వా తత్ప్రియమిత్యర్థః. ఇదమేతన్మత్పృష్టమ్ ఆవేదయత మహ్యం బోధయత. అథవా – వః ప్రియం కార్యం కృత్యం, కిము కిమస్తి? తదిదం ప్రియం కార్యమావేదయత బ్రూత. నను త్వద్గానశ్రవణార్థమాగతానస్మాన్ ప్రతి కిమేవం భాషసే ఇత్యత ఆహ యదితి – యద్యస్మాత్ వధూనాం పతివ్రతానాం స్త్రీణాం, క్షణమపి క్షణకాలమపి, **అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా.** పత్యుర్భర్తుః, దాస్యాత్ సేవాయాః, విరతిః ఉపరమః, న క్షమం న యుక్తమ్. దుస్త్యజాం పతిసేవాం సంత్యజ్య యస్మాద్యూయమేవమాగతాస్తస్మాన్మయేద్ధం పృష్టమితి భావః॥ 66

గ॥ ఏవమభిహితవతి భగవతి॥ ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా భగవతి కృష్ణే అభిహితవతి ఉక్తవతి సతి॥

శ్లో॥ పరాతిసంధానధురంధరం తదా । తదాశయం వ్రీడభరాన్నతానతాః ।
విచారయంతి స్మ పరంపరం పరాం । పరామృశన్నుత్తరపూరణే గిరామ్ ॥ 67

పరేతి॥ వ్రీడభరాత్ లజ్జాతిశయాన్నతా నమ్రాః, తాః స్త్రియః, తదా తదానీం, పరాతిసంధానధురంధరం

పరవంచనచతురం, తదాశయం శ్రీకృష్ణహృదయం, న విచారయన్తి స్మ న విదుః. ఉత్తరపూరణే ఉత్తరప్రదానే విషయే, గిరాం వాచాం, పరంపరాం పరం ధారామేవ, పరామృశన్ అయం వంచయతీత్యజ్ఞాత్వా కిమస్యోత్తరమితి ఋజుబుద్ధ్యా విచారితవత్య ఇత్యర్థః॥ 67

గ॥ అథ తాస్తదీయాం మాయమనుమాయ స్వకాశం ప్రకాశయంత్యో మత్తకాశిన్యస్తదనుకూలం కౌటిల్యమేవమవాదిషుః॥ 68

అత ఇతి॥ అనన్తరం తదీయాం కృష్ణసంబంధినీం, మాయాం కపటమనుమాయ స్మితకటాక్షవిక్షేపాదిభిః ఊహిత్వా, జ్ఞాత్వేత్యర్థః. స్వకాశయం సంభోగవాంఛారూపం స్వహృదయం, ప్రకాశయన్త్యః ప్రకట-యన్త్యః, మత్తకాశిన్యః స్త్రియః, తదనుకూలం తస్య కుటిలస్య కృష్ణస్య, అనుకూలమనుగుణం, యథాతథా సకౌటిల్యం సవక్రం, ఏవం వక్ష్యమాణం వచనమవాదిషుః ఊచుః॥ 68

శ్లో॥ రామానభీష్టకృతమాశ్రయతో విరాగ-
మభ్యర్ణమీశ! తవ ముగ్ధదృశాం శ్రితానామ్ ।
నిర్వాణముద్భటభవప్రతికూలకర్మ-
భాజాం కథం ను న భవేదరతిస్పృశాన్నః ॥ 69

రామేతి॥ హే ఈశ! పరమేశ్వర! రామానభీష్టకృతం అభీష్టం కరోతీత్యభీష్టకృత్ స న భవతీత్యనభీష్టకృత్, రామాణామ్ స్త్రీణామనభీష్టకృత్ అనిష్టకృత్, తం తథాభూతం, విరాగం వైరాగ్యమాశ్రయతః భజతః, స్వాధీనమాయత్వాత్ స్త్రీషు మాయామయేష్వననురక్తస్యేత్యర్థః. తవ అభ్యర్ణం సమీపం, శ్రితానాం ప్రాప్తానాం త్వాం శరణాగతానామిత్యర్థః. ఉద్భటభవప్రతికూలకర్మభాజాం ఉద్భటం దుస్సహం, భవప్రతికూలం సంసారవిరోధి, కర్మ పుత్రగృహాదిపరిత్యాగరూపం కార్యం, భజన్తీతి భాజః, తాసాం తథోక్తానాం, పుత్త్రాదిసౌఖ్యం త్యక్తవతీనామిత్యర్థః. అత ఏవ అరతిస్పృశాం అరతిం విరాగం, స్పృశన్తీతి అరతిస్పృశః, తాసాం విరక్తానామిత్యర్థః. ముగ్ధదృశాం మందబుద్ధీనామాత్మానాత్మవివేకశూన్యానా-మిత్యర్థః. నః అస్మాకం, నిర్వాణం మోక్షః, కథం న భవేత్ భవేదేవ. భవానతివిరక్తతయా తిరస్కృతస్త్రీసుఖః సర్వజ్ఞశ్చ, వయం చ విరక్తా ఇత్యత్ర ప్రమాణం పుత్త్రాదీన్పరిత్యజ్యాత్రాగమనమేవ. తథా చ త్వాం శరణంగతానామస్మాకం మందబుద్ధీనాం త్వదనుగ్రహేణ మోక్షస్స్యాదేవేతి భావః. ఏతేన పతివ్రతాభిరప్యస్మాభిర్ముముక్షయా పతిసేవా త్యక్త్వా. త్వం సర్వేశ్వర ఉపసృతశ్చ - ఇతీదం ద్వయం న దోషావహమితి ఋజుబుద్ధ్యా శ్రీకృష్ణప్రశ్నస్య దత్తముత్తరమ్. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - రామస్య అనభీష్టో రావణః, తేన కృతం ధృతం, విరాగం సన్న్యాస మాశ్రయతః రావణసన్న్యాసన్యాయేన విరక్తాభాసస్యే-త్యర్థః. తవ అభ్యర్ణం శ్రితానాం ఉద్భటస్య భవప్రతికూలస్య శివరిపోః, మన్మథస్య కర్మ బాణప్రక్షేపణరూపో వ్యాపారః, తద్భాజాం మదనశరీరవిశీర్ణానామిత్యర్థః. అరతిస్పృశాం చిరాదప్యలబ్ధసురతానాం, ముగ్ధదృశాం వామాక్షీణాం, నః అస్మాకం, హే ఈశ! సమర్థ! నిర్వాణసుఖం కథం న భవేత్? విరక్త ఇవ కిమస్మాన్ వంచయసి? యథేచ్ఛం యభస్వేతి భావః. అన్యథా చేదం పద్యం వ్యాఖ్యాయతే - రామాణాం పశూనా-మప్యనభీష్టం పీడామర్థాత్ శ్రోత్రసంబంధినీం, కృణాతి హినస్తి హరతీత్యర్థః. రామానభీష్టకృత్ తం - **రామః పశౌ జామదగ్న్యే** ఇతి రత్నమాలా. **శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి వేత్తి గానరసం ఫణీ** ఇతి వచనాదితి భావః. విరాగవివిధం రాగం గీతవిశేషమాశ్రయతస్తవ అభ్యర్ణం శ్రితానాం గానశ్రవణార్థం న తు

సంభోగార్థమితి భావః. ముగ్ధదృశాం యుక్తాయుక్తవివేకశూన్యానామిత్యర్థః. రహసి పరపురుషసకాశం గతాసు కామినీషు జనోऽన్యథా మనుతే ఇతి అజానానామిత్యర్థః. అత ఏవ ఉద్భటభవప్రతికూల-కర్మభాజాం దుస్సహపుత్త్రధనాదిత్యాగరూపసంసారవిరోధి కర్మ కృతవతీనామ్. నను కుత ఏవం కృతం సాహసికమత ఆహుః. అరతి స్పృశామితి – గానరసలోలుపతయా సర్వత్రారతిం ప్రాప్తవతీనా-మిత్యర్థః. నః అస్మాకం, నిర్వాణం గానరసానుభవాదానన్దః, కథం న భవేత్ భవేదేవ. యది గృహేష్వేవ అస్మాకం స్థితిస్స్యాత్ తర్హి త్వద్గానరసానుభవసుఖం న స్యాదిత్యేతదర్థం వయమాగతాః. న పున స్త్వత్సంభోగార్థం యేన త్వయైవ ముచ్యతే ఇతి పరమార్థః॥ 69

అవ॥ నను సమాప్తం గానం తూర్ణం గృహాన్ వ్రజత. అపఖ్యాతిస్స్యాదస్మాకమత ఆహుః॥

శ్లో॥ అఖిలేశధియా హి భీరవ । శ్చరణం త్వాం సమనోభవాధయః ।
అభజామ వయం పరిగ్రహే । విరసో యాసి కథన్న్వపౌరుషమ్ ॥ 70

అఖిలేతి॥ భీరవః స్త్రియః, భయశీలత్వాభిప్రాయగర్భమిదం స్త్రీత్వాద్భయశీలత్వాచ్చ న వయం పున ర్గృహాన్ గన్తుం శక్నుమ ఇతి భావః. అత ఏవ సమనోభవాధయః మనసి భవతీతి మనోభవః ఆధిః వ్యథా తేన సహితాస్సమనోభవాధయః. **పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథేతి** ఆధిశబ్దేనైవ వివక్షితార్థప్రతీతౌ మనశ్శబ్దస్య పునరూపాదానాదాధేరాధిక్యం గమ్యతే. కథం వా అస్మాభిః పునః గృహం ప్రాప్యేతేతి భృశం నిర్విణ్ణా ఇత్యర్థః. వయం అఖిలేశధియా అఖిలేశః సర్వరక్షకః త్వమితి బుద్ధ్వా త్వాం శరణం రక్షితారం అభజామ ప్రాప్తవత్యః. బకాదిమహాసురవిధ్వంసకస్య తవాశ్రయణేన చోరసర్పాదిభయాపగతి-పూర్వకం పునర్గృహప్రాప్తిర్భవేదితి మత్వా త్వాం శరణాగతా ఇతి భావః. పరిగ్రహే స్వీకారే, రక్షణే ఇతి యావత్. విరసః అనిచ్ఛుస్సన్, అపౌరుషం అబలత్వం, కథం ను యాసి? కథం వా భజసి. శరణాగతానాం తత్రాపి స్త్రీణాన్తత్రాప్యనాథానామస్మాకం పరిత్రాణం తవ యుక్తమితి భావః. యద్వా – నను విరక్తానాం యుష్మాకం కుతో మచ్ఛరణాగతిః? సర్వేశ్వరం శరణం భజధ్వమత ఆహుః – భీరవః సంసారాదితి శేషః భయశీలాః సమనోభవాధయః సాంసారికమనోవ్యాధిపరితప్తా ఇత్యర్థః. వయం అఖిలేశధియా త్వమేవ సర్వేశ్వర ఇతి బుద్ధ్వా, త్వాం శరణమభజామ. పరిగ్రహే విరసస్సన్ కథమపౌరుషం యాసి? సర్వేశ్వరత్వా త్త్వమేవాస్మాకం శరణమితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** – సమనోభవాధయః మనోభవేన మన్మథేన, కృతా ఆధిర్మనోభవాధిః, తేన సహితాః అత్యన్తత్వద్విరహానలపరిదగ్ధా ఇతి భావః. భీరవః స్త్రియో, వయం అఖిలేశధియా అఖిలానాం స్త్రీణామీశః పతిరఖిలేశః స ఇతి ధియా సర్వాత్మకత్వాత్త్వమేవాస్మాకం పతిరితి బుద్ధ్యేత్యర్థః. భగవతస్సర్వాత్మకత్వాత్పత్యౌ భగవద్బుద్ధిస్తు సహజా, భగవతి పతిత్వబుద్ధిస్తు ప్రౌఢోక్తిరితి జ్ఞేయమ్. త్వాం శరణమభజామ. పరిగ్రహే పత్న్యాం ప్రత్యేకాభిప్రాయాదేకత్వవ్యపదేశః. త్వత్పత్నీష్వస్మాస్విత్యర్థః. తవ అఖిలస్త్రీపతిత్వాద్వయం త్వత్పత్న్య ఏవేతి భావః. **పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహా** ఇత్యమరః. విరసః విరక్తస్సన్, కథమపౌరుషం క్లీబత్వం, యాసి **పుంభావే తత్క్రియాయాం చ పౌరుష** మిత్యమరః॥ 70

గ॥ ఏవమభిదధానమాభీరతరుణీగణమనివార్యధైర్యమవధార్య మురరిపురరీరమత్॥ 71

ఏవమితి॥ ఏవముక్తవిధయా, అభిదధానం భాషమాణం, అభీరతరుణీగణం గోపాంగనాసంఘం, అనివార్యధైర్యం అనివార్యం నివారయితుమశక్యం, ధైర్యం ధీరత్వం, యస్య తం తథోక్తమవధార్య

నిశ్చిత్య, మురరిపుః కృష్ణః, అరీరమత్ రమయామాస. **రమతే ర్ణ్యన్తా చ్చజి సన్వద్భావః.** మురరిపు-రాభీరతరుణీగణమరీరమదిత్యన్వయః॥ 71

అవ॥ రమణప్రకారమేవ వర్ణయతి. తత్రాదౌ శ్లోకత్రయేన, కామినీకర్తృకం శ్రీకృష్ణరమణం వర్ణయతి రమణీత్యాదినా॥

శ్లో॥ రమణీ సరోజరమణీయలోచనా । మధురాధరా శ్రమధురాధరాపి కా ।
రుచిరాచిరాంశురుచిరాశయం తదా । తరలీచకార మురలీవినోదినః ॥ 72

రమణీతి॥ సరోజరమణీయలోచనా కమలవన్మనోజ్ఞనేత్రా, మధురాధరా మధురః స్వాదుః, అధరః యస్యా స్సా, శ్రమధురాధరా శ్రమస్య సురతాయాసస్య, ధూః శ్రమధురా, **ఋక్పూరబ్ధూరితి సమాసాన్తో ప్రత్యయః - అజన్తలక్షణష్టాప్.** ధరతీతి ధరః **పచాద్యచ్. స్త్రియాం టాప్.** శ్రమధురాయా ధరా తథోక్తా, రుచిరా మనోజ్ఞా, అచిరాంశురుచిః అంచిరాంశోర్విద్యుతః, రుచిరివ రుచిః కాన్తిః యస్యాస్సా - **నిదర్శనాలంకారః.** ఏవంవిధా కాపి రమణీ కాచన స్త్రీ, మురలీవినోదినః వేణునాదరసికస్య, కృష్ణస్య ఆశయం హృదయం, తదా రతిసమయే, తరలీచకార కమ్పయామాస. యద్వా, నేదం సురతదశావర్ణన-ముత్తరత్ర కరిష్యమాణత్వాదితి శ్రమః వనసంచారజన్య ఆయాసః, తదా ఆగమనసమయే, ఇతి చ వ్యాఖ్యేయమ్. **ఛేకానుప్రాసః॥** 72

శ్లో॥ తరుణీవిలోలతరుణీహ కాననే । మలయానిలేన కలయా విధోస్సమా ।
అపరా సమాగమపరా మనోరమా । రమయాంబభూవ రమయా సమా హరిమ్ ॥73

తరుణీతి॥ విధోశ్చన్ద్రస్య, కలయా లేఖయా, సమా తుల్యా, రమయా లక్ష్మ్యా, సమాతుల్యా చ **ఇత్యుపమాద్వయమ్** - అత ఏవ మనోరమా మనోజ్ఞా, సమాగమపరా సంయోగాసక్తా, అపరా అన్యా, తరుణీ యువతీ, మలయానిలేన మలయపర్వతాదాగచ్ఛతా వాయునా, హేతునా విలోలతరుణి విలోలా-శ్చంచలాస్తరవః, యస్మింస్తస్మిన్ తథోక్తే, ఇహ అస్మిన్, కాననే హరిం కృష్ణం, రమయాంబభూవ రమయా-మాస. అత్ర మలయానిలరూపోద్దీపనవిభావేన చన్ద్రకళాదిసదృశనాయికారూపాలంబనవిభావేన చ సహిత శృంగారసశ్చర్వణాస్పదం భవతి॥ 73

శ్లో॥ దరస్మేరైర్లజ్జాసుభగసుభగైః ప్రేమలహరీ
లలత్కల్లోలాభైరసమశరనారాచసహజైః ।
తదా కాచిన్మందస్మితమధుపరీరంభమధురైః
కృశాంగీ సానంగైర్మురరిపుమపాంగైస్సమకిరత్ ॥ 74

దరస్మేరైరితి॥ తదా కాచిత్కృశాంగీ కాచన తన్వీ దరస్మేరైః ఈషత్స్మేరైః, **స్ఫురద్భ్రూపక్ష్మతారం యత్తత్స్మేరమితి కథ్యతే** ఇతి భావప్రకాశః. లజ్జాసుభగసుభగైః లజ్జయా వ్రీడయా, సుభగసుభగైః అత్యన్తసుభగైః, స్వానుకూల్యప్రకాశకైరితి యావత్. తదుక్తం **సవ్రీడలోకనేనైవ స్వానుకూల్యనివేదన** మితి. ప్రేమలహరీలలత్కల్లోలాభైః ప్రేమలహర్యాం స్నేహప్రవాహే, లలతాం క్రీడతాం, కల్లోలానాం తరంగాణామివ ఆభా కాన్తిర్యేషాన్తైః, తత్తుల్యైరిత్యర్థః. ప్రియదృష్టిప్రతిఘాతేన ఔత్సుక్యేన చ యథాక్రమమాసారప్రసారాభ్యామంగీకృతతరంగభంగికైరితి భావః. అత ఏవైతే సోత్సుకాస్తరంగితాశ్చ,

తదుక్తం - **సోత్సుకం యద్యదాలోక్య భూయో భూయో విలోకనమ్, కల్లోల ఇవ యత్నాన్తివిభేద-స్తత్తరంగిత** మితి. అసమశరనారాచసహజైః మన్మథబాణసదృశైః, ఏతేన అతితీవ్రత్వం వ్యక్తమ్. మందస్మితమధుపరీరంభమధురైః మందస్మితం మందహసితం, తదేవ మధు మద్యం, తస్య పరీరంభేణ సంపర్కేణ, మధురైః స్వాదుభిః, అత ఏవైతే సంభోగౌత్సుక్యసూచకాస్తాపహరాశ్చ. తదుక్తం - **కటాక్షై ర్హాసగర్భైస్తు సంభోగౌత్సుక్యభావనా శీతలీక్రియతే భావో యేన తన్మధురం స్మిత** మితి- సానంగైస్స-మన్మథైః, విరక్తస్యాపి క్షోభకరైరిత్యర్థః. **యద్దర్శనే విరక్తోఽపి క్షుభ్యతే తత్సమన్మథ** మిత్యుక్తత్వాత్. ఈదృశైః అపాంగైః కటాక్షైః, మురరిపుం కృష్ణం, సమకిరత్ విచిక్షేప. **కౄ విక్షేపే ఇతి ధాతో స్సంపూర్వకా ల్లజ్.** ఏతాదృశాపాంగాన్ శ్రీకృష్ణే వవర్షేత్యర్థః॥ 74

తతః॥ ఏవం గోపీకటాక్షక్షతివశాత్ శ్రీకృష్ణమనఃక్షోభానన్తరమిత్యర్థః॥

శ్లో॥ హరిస్స్మరపరీతాప । విధురా మధురాధరాః ।
న్యషించచ్చంచలాపాంగీ । రేవం నర్మవచోఽమృతైః॥ 75

హరిరితి॥ హరిః కృష్ణః, స్మరపరీతాపవిధురాః మన్మథసంతాపవివశాః, మధురాధరాః స్వాద్వధ-రోష్ఠాః, చంచలాపాంగీః చపలకటాక్షాః, స్త్రియః కర్మ - ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా నర్మవచోమృతైః విలాసవాక్సుధాధారాభిః, న్యషించత్ అభిషిషే చ. **స్వాంగాదితి జీషః న క్రోడాదిబహ్వచ** ఇత్యనేన నిషేధాత్ **చంచలాపాంగీత్యత్ర జీష్ ప్రామాదిక ఏవేతి ప్రామాణికాః.** చంచలాభాంగీరితి పఠితే తు న కోఽపి దోషః - **అంగగాత్రకంఠేభ్య ఇతి వార్తికాత్ జీషస్సిద్ధేః.** చంచలా విద్యుత్, తస్యా ఇవాభా యస్య తత్ చంచలాభమంగం శరీరం, యస్యా స్సా తథోక్తా విద్యున్నిభేత్యర్థః॥ 75

అవ॥ అథ నవభిస్తన్నర్మవచాంసి వర్ణయతి ఉత్తేజనేత్యాదిభిః॥

శ్లో॥ ఉత్తేజనాఘర్షణజా న రత్నహేమ్నో రివాభా తవ సౌకుమార్యాత్ ।
ప్రియే! వినిర్మాయ తనుం విధిస్తే తతో ను లావణ్యరసైరసించత్ ॥ 76

ఉత్తేజనేతి॥ సౌకుమార్యాత్ సుకుమారత్వాద్ధేతోః, తవ తే, ఆభా కాన్తిః, రత్నహేమ్నోః మణిసువర్ణ-మయోరాభేవ ఉత్తేజనాఘర్షణజా ఉత్తేజనా శాణోల్లేఖనం, ఘర్షణం లోహవిశేషేణ ఘట్టనం, తాభ్యాం జాయతే ఇతి తజ్జా, న న భవతి. ఉత్తేజనయా రత్నస్య ఘర్షణేన సువర్ణస్య చ యథా ఆభా ప్రోల్లసతి తద్వన్న తవ కుతః? రత్నహేమ్నోః కఠినత్వాత్, తవ సౌకుమార్యాచ్చేతి భావః. అత్ర సోపాధికకాన్తిమద్రత్న-హేమాపేక్షయా నిరుపాధికకాన్తిశాలినీ కాన్తా అతిరిచ్యతే ఇతి **వ్యతిరేకాలంకారః.** ఉత్తేజనయా రత్నస్య కాన్తిర్ఘర్షణేన సువర్ణస్యేతి యథాసంఖ్యమన్వయా**ద్యథాసంఖ్యాలంకారః.** సౌకుమార్యహేతునా కాన్తావ్యతిరేకస్య స్థాపితత్వాత్పదార్థహేతుకం **కావ్యలింగం చ - త్రయాణాం సంకరః.** హే ప్రియే! ప్రేయసి! విధిః బ్రహ్మా, తే తవ, తనుం దేహం, వినిర్మాయ కృత్వా, తతః నిర్మాణానన్తరం లావణ్య-రసైః, **భూయిష్ఠం తేజ ఏవాద్భిర్బహులాభిర్మృదూకృతం చక్షురానన్దజనకం లావణ్య** మితి కథ్యతే, ఇత్యుక్తలక్షణః. మృదులచ్ఛాయావిశేషో లావణ్యమిత్యుచ్యతే. తదేవ రసాః జలాని, తైః అసించన్ను ఆర్ద్రీచకార కిమ్? **ఉత్ప్రేక్షా.** లావణ్యరూపద్రవద్రవ్యసంబంధాత్త్వదంగస్యేదం మార్దవం న త్వన్యథేతి భావః॥ 76

శ్లో॥ త్వదూరుశోభాభిభవేన రంభాస్తంభా నిజం దంభ మయి త్యజంతః ।
మోచాభిధానం దధురర్థయుక్తం కథం జడస్యోరుసమానతా స్యాత్ ॥ 77

త్వదూర్వితి॥ అయి ప్రేయసి! త్వదూరుశోభాభిభవేన తవ ఊర్వోశ్శోభా త్వదూరుశోభా, తస్యాః సకాశాదభిభవః తిరస్కారః తేన యద్వా - త్వదూరుశోభాయా ఇతి **కర్తరి షష్ఠ్యా సమాసః.** త్వదూరుశోభాకర్తృకాభిభవేనేత్యర్థః. హేతునా రంభాస్తంభాః కదళీప్రకాండాః, నిజం స్వకం, దంభం గర్వం, త్యజన్తస్సన్తః ముంచన్తస్సన్తః, అర్థయుక్తమన్వర్థం, మోచాభిదానం మోచా ఇతి నామ, దధుః ధృతవన్తః. త్వచం ముంచతీతి మోచేతి వ్యుత్పన్నస్య నామ్నః దంభం ముంచతీతి మోచతి యోగతోఽన్యార్థత్వప్రకల్పనా **న్నిరుక్త్యలంకారః. నిరుక్తిర్యోగతో నామ్నా మన్యార్థత్వప్రకల్పన** మితి లక్షణాత్. జడస్య అత్యన్తశీతలస్య ఊరుసమానతా కథం స్యాత్, త్వదూరుసామ్యం కథం భవేత్? **ఏకాన్తశైత్యా కదళీవిశేషా** ఇతి కుమారసంభవే. జడస్య అజ్ఞస్య, ఉరుసమానతా ఉరవో మహాన్తః, త్రైస్సామ్యం కథం స్యాదితి ధ్వనిః. అత్ర రంభాస్తంభానామూరుశోభాభివం ప్రతి యజ్జడత్వం హేతుర్ధ్వనితం తస్య తురీయపాదేన కవినా స్వత ఏవ ప్రపఞ్చితత్వా**ద్గుణీభూతవ్యంగ్యమ్.** తేన వాక్యార్థహేతుకం పదార్థహేతుకం వా **కావ్యలింగమలంకారః॥** 77

శ్లో॥ ఆవిర్భవేద్యత్ర లతాసు పుష్పం । తత్రైవ దృష్టః ఫలసంభవోఽపి ।
ఉదేతి చిత్రం తరుణీలతే! తే । పుష్పం క్వచిత్క్వాపి శలాటుయుగ్మమ్ ॥ 78

ఆవిరితి॥ లతాసు వల్లీషు, యత్ర స్థలే, పుష్పం ప్రసూనమావిర్భవేత్ ఉత్పద్యేత, తత్రైవ తస్మిన్ ప్రదేశే ఏవ, ఫలసంభవోఽపి ఫలోత్పత్తిశ్చ, దృష్టః అవలోకితః, అస్మాభిరితి శేషః. ఫలపుష్పయో-స్సామానాధికరణ్యం ప్రత్యక్షమితి భావః. హే తరుణీలతే! లతేవ తరుణీ తరుణీలతా తత్సంబుద్ధిః, తే తవ, క్వచిత్ స్థలే గుహ్యే ఇత్యర్థః. పుష్పం రజః, ప్రసూనం చ, ఉదేతి జాయతే, క్వాపి తతోఽన్యస్మిన్ క్వచిత్ స్థలే వక్షసీత్యర్థః. శలాటుయుగ్మం నిగీర్ణలక్షణాతిశయోక్త్యా స్తనద్వయం అపక్వఫలయుగ్మం చ, **ఆమే ఫలే శలాటు స్స్యా** దిత్యమరః. ఉదేతీతి పూర్వేణాన్వయః. చిత్రం అద్భుతమ్. ఫలపుష్పయోర్వై-యధికరణ్యమాశ్చర్యమిత్యర్థః. **అసంగత్యలంకారః - విరుద్ధం భిన్నదేశత్వం కార్యహేత్వోరసంగతి** రితి లక్షణాత్. ఫలోత్పత్తిం ప్రతి పుష్పస్య కారణత్వం ప్రత్యక్షం హి. తరుణీలతే **ఇత్యుపమాలంకార**శ్చాస్యో-జ్జీవకః. తరుణీరూపా లతేతి **రూపకాలంకారోఽపి** సువచ ఏవ. శలాటుయుగ్మమిత్యత్రాతిశయోక్తిస్సోపి అసంగత్యుత్థాపక ఏవ. ఏవం పుష్పమిత్యత్ర శ్లేషోపీతి. ఉపమాశ్లేషాతిశయోక్తిభిః. రూపకశ్లేషాతిశయోక్తిభి ర్వా ఉజ్జీవితోఽ**సంగత్యలంకార** ఇతి జ్ఞేయమ్॥ 78

శ్లో॥ బధ్నాసి చేతో హరతః పరస్య । కుచావితీమౌ కిము కంచుకేన ।
తథాపి నైతత్త్యజతః కఠోర । శ్శీలం నిజం నిగ్రహత స్త్యజేత్కః ॥ 79

బధ్నాసీతి॥ ఇమౌ మదీయౌ, కుచౌ స్తనౌ, పరస్య పరమాత్మనః అన్యస్యేతి చ, చేతః చిత్తం, ధనస్థానీయమితి భావః. హరతః అపహరతః, **హరతే ర్లటి తసిరూపమిదమ్.** ఇతి హేతోః ఇతి మత్వేతి వా, ఇమౌ కుచావితి, పునరపి సంబధ్యేతే కర్మభూతౌ. కంచుకేన కుచబంధనవస్త్రవిశేషేణ, బధ్నాసి కిము రుణత్సి కిం, పీడయసి కిమిత్యర్థః. చోరస్య బంధనతాడనాదికమవశ్యం కర్తవ్యమితి భావః. **హేతూత్ప్రేక్షాలంకారః.** తథాపి బంధనేఽపి, ఇమౌ కుచావిత్యత్రాపి సంబధ్యేతే కర్తృభూతౌ.

ఏతత్పరచిత్తధనచౌర్యం న త్యజతః న ముంచతః, **సర్వమభ్యర్హితం వస్తు ప్రచ్ఛాదనమపేక్షతే** ఇతి న్యాయేన కంచుకధారణే సతి పూర్వాపేక్షయాప్యతిమనోహరత్వాదితి భావః. యుక్తం చైతదిత్యాహ - కఠోరః కఠినః, కః పుమాన్ నిజం స్వకీయం, శీలం స్వభావం, నిగ్రహతః నిర్బంధాద్ధేతోః, త్యజేత్ ముంచేత్, న కోపీత్యర్థః. నహి యేన కేనాప్యుపాయేన స్వభావోఽన్యథా కర్తుం శక్యతే ఇతి భావః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽ**ర్థాన్తరన్యాసః**. **ఉక్తిరర్థాన్తరన్యాసస్స్యాత్సామాన్యవిశేషయో** రితి లక్షణాత్॥ 79

శ్లో॥ పురామునా కంచుకకేన ముగ్ధే । కిన్నామ భద్రం విహితం న జానే ।
భజత్యసౌ యత్తపసాప్య లభ్య । మనారతం త్వత్కుచకుంభసంగమ్ ॥ 80

పురేతి॥ హే ముగ్ధే! సుందరి! **అమునా** పరిదృశ్యమానేన, కంచుకకేన కంచుక ఏవ కంచుకకః **స్వార్థే కప్రత్యయః**. తేన, పురా పూర్వజన్మని, కిన్నామ కింవా, భద్రం కుశలం, విహితం సంపాదితం అస్తీతి శేషః. కిమప్యనిర్వాచ్యమత్యధికం భద్రం ప్రాగ్భవీయం కంచుకస్య విద్యతే ఇతి భావః. న జానే అహం తన్న వేద్మీత్యర్థః. నను భవదవిదితస్య ప్రాగ్భవీయకంచుకభద్రస్య సత్త్వే కిం ప్రమాణమత ఆహ. భజతీతి - యద్యస్మాద్ధేతోః, అసౌ కంచుకః తపసా కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిలక్షణేన, చిత్తైకాగ్రలక్షణేన వా అపి, అలభ్యం లబ్ధుమశక్యం, త్వత్కుచకుంభసంగం కుంభావివ కుచౌ కుచకుంభౌ, తవ కుచకుంభౌ త్వత్కుచకుంభౌ, తయోస్సంగం సంబంధం, అనారతమవిచ్ఛిన్నం యథా తథా, భజతి ప్రాప్నోతి. అత్ర ఉత్తరవాక్యార్థేన పూర్వవాక్యార్థస్య సమర్థనాత్**కావ్యలింగమ్**. సర్వజ్ఞేన కృష్ణేనాప్యవిదితం భద్రమస్తీతి అచేతనస్య కంచుకస్య ప్రాగ్భవీయం భద్రమితి చ కథనాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిద్వయమ్. ఏతైః సర్వలోకసుకృతపరిపాకస్య కృష్ణస్యాపి ప్రాయశ ఏవ గోపీకుచసంబంధః న త్వవిరతమిత్యహో అస్య కంచుకస్య భాగ్యాతిశయ ఇతి ఫలితమ్॥ 80

శ్లో॥ విధిర్విధిత్సుర్విధునా తవాస్యం । సారంగసారాంశమపీహ తేనే ।
ముఖే మృగస్యాక్షియుగం మదస్తు । ఫాలే తవాస్తే తత ఏవ బాలే! ॥ 81

విధిరితి॥ విధిర్బ్రహ్మా, విధునా చంద్రేణ, ఉపాదానభూతేన, తవ తే, ఆస్యం ముఖం, విధిత్సుః చికీర్షుస్సన్, కుర్వన్ సన్నిత్యర్థః. ఇహ ముఖే, సారంగసారాంశమపి సారంగస్య మృగస్య, చన్ద్రాన్తః- కళంకరూపేణ ప్రతీయమానస్యేత్యర్థః. సారాంశం స్థిరాంశమపి, తేనే చకార, చిక్షేపేత్యర్థః. తత ఏవ తస్మాదేవ హే బాలే! ముగ్ధే! తవ ముఖే వదనే, మృగస్యాక్షియుగం నేత్రద్వన్ద్వం, ఆస్తే వర్తతే. స్త్రీణాం మృగాక్షిత్వాదితి భావః. తథా తవ ఫాలే తు లలాటే తు, మృగస్య మదః కస్తూరీ, ఆస్తే విద్యతే, తిలకస్వరూపేణేతి భావః. సారంగస్య సర్వాంశేష్వపి నేత్రరూపో మదరూపశ్చాంశ ఉత్కృష్ట ఇతి సర్వజనవిదితమ్. తస్మాత్ సర్వం చన్ద్రం గోపీముఖరూపేణ పరిణమయ్య తత్కళంకభూతమృగస్య అసారాంశం త్యక్త్వా సారాంశమాత్రం విధిస్తన్ముఖే చిక్షేప ఇతి భావః. **గమ్యోత్ప్రేక్షాలంకారః**. కించ సహజయో రక్ష్ణో ర్విధికృతత్వసంబంధే సత్యపి ఆగన్తుకస్య మదస్య గోపీనిహితస్య విధికృతత్వాసంబంధా- త్తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. ముఖచికీర్షాసమయే సారంగసారాంశనిధానాధికరణస్యైవాభావాత్కుర్వన్ సన్నితి మయా యథా కథంచిత్సమాధాపితం - విధాయ వేధా విధునా తవాస్యమితి పఠితంచేన్న కోఽపి దోషః. అత్ర ముఖం చన్ద్రవత్, అక్షిణీ తన్మృగనేత్రవత్, కస్తూరీతిలకం తన్మృగమదబిందువచ్చ భాతీతి **ఉపమా** వ్యజ్యతే॥ 81

శ్లో॥ తవాననాదర్శతలేఽధరోఽసౌ । తుండీఫలస్య ప్రతిబింబ ఏవ ।
ముగ్ధే ఫలేఽస్మిన్ కథమన్యథా తు । ఘటేత బింబవ్యవహార ఏషః ॥ 82

తవేతి॥ హే ముగ్ధే! సుందరి! తవ తే, ఆననాదర్శతలే ముఖరూపదర్పణాన్తః, దర్పణతుల్యముఖాన్త-రిత్యుపమా వా, అసౌ దృశ్యమానః, అధరః అధరోష్ఠః, తుండీఫలస్య బింబఫలస్య, **బింబీ రక్తఫలా తుండీ** ఇతి **వైద్యకే** - ప్రతిబింబః ప్రతిఫలః, భవతీతి శేషః. ఏవేత్యవధారణే. అవధారణధ్వనితార్థమాహ. ఫలే ఇత్యాదినా - అన్యథా తు అధరస్య తుండీఫలప్రతిబింబత్వానంగీకారే తు, అస్మిన్ ఫలే బింబీఫలే, ఏషః సర్వలోకసిద్ధః బింబవ్యవహారః బింబమితి వ్యవహారః, ఏతస్య బింబపదాభిధేయత్వమిత్యర్థః. కథం కేన ప్రకారేణ, ఘటేత యుజ్యేత, యుక్తస్స్యాత్? న కథమపీత్యర్థః. ప్రతిబింబాభావే బింబమితి వ్యవహారో న **ఘటతే** ఇతి భావః. అత్ర **అపరోక్షలతాదిస్థబింబీఫలస్య ముఖాదర్శప్రతిఫలనాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.** అధరే అధరత్వమపహ్నుత్య బింబీఫలప్రతిబింబత్వారోపణా **దపహ్నువా-లంకారః.** అయం చ ఆననాదర్శేతి రూపకోజ్జీవితః. బింబ్యాః ఫలం బింబం ఇతి వ్యుత్పన్నస్య బింబశబ్దస్య బింబతీతి బింబమితి యోగతోఽన్యార్థత్వప్రకల్పనాన్నిరుక్తిః. బింబీఫలస్య బింబఫలత్వరూపేణైవ బింబవ్యవహారయోగ్యతాయాం సిద్ధాయాం తదయోగ్యత్వకథనాత్ **అతిశయోక్తిః॥** 82

శ్లో॥ సమగ్రమంగం తవ చంచలాక్షి! । హరిద్రచూర్ణేన విధాయ వేధాః ।
సుధాం న్యధాన్నూనమిహాధరోష్ఠే । యదత్ర రాగాతిశయోపలంభః ॥ 83

సమగ్రమితి॥ హే చంచలాక్షి! చపలనేత్రి! వేధాః విధాతా, తవ సమగ్రం సర్వమప్యంగం దేహం, హరిద్రచూర్ణేన **నిశాహ్వా కాంచనీ పీతా హరిద్రా వరవర్ణినీ** ఇత్యమరః. హరిద్రాయాః పీతాయాః (ఆంధ్రే పసుపు) అయం హరిద్రః **తస్యేదమిత్యణ్.** స చాసౌ చూర్ణః రజః, తేన ఉపాదానభూతేన విధాయ కృత్వా, ఇహ అస్మిన్, అధరోష్ఠే అధరే, సుధాం తాంబూలోపయుక్తశిలాచూర్ణమమృతఞ్చ న్యధాత్ నిహితవాన్. **నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా.** సుధాశబ్దగతశ్లేషసంకీర్ణోఽయమ్. యద్యస్మాత్ అత్ర అధరే, రాగాతిశయోపలంభః రాగాతిశయస్య ఆరుణ్యాధిక్యస్య, ప్రేమాతిరేకస్య చ, ఉపలంభః ప్రాప్తిర్దర్శనమితి యావత్. భవతీతి శేషః. హరిద్రాచూర్ణ స్సుధానిధానే, సరక్తవర్ణో భవతీతి ప్రసిద్ధమ్. అత్ర పాదత్రయ-ప్రతిపాదితస్య అర్థస్య తురీయపాదేన సమర్థనాత్కావ్యలింగమ్ - తచ్చ శ్లేషసంకీర్ణమ్. న చ శ్లేషోజ్జీవితమితి వాచ్యమ్. రాగసుధాశబ్దగతశ్లేషం వినాపి తత్సిద్ధేః. సర్వమంగం హారిద్రవత్పీతం, అధరస్తు సుధానిధానా-రుణహారిద్రవద్రక్త ఇతి **ఉపమా** వ్యజ్యతే॥ 83

శ్లో॥ సుదూరదర్శిన్యపి లోచనే తే । భవత్యవార్యశ్రుతిలంఘనేచ్ఛే ।
తమస్సమూహప్రణయిత్వమస్తు । న వాలభారే మలినే కథం ను ॥ 84

సుదూరేతి॥ సుదూరదర్శిని అతిదీర్ఘదర్శిని, ఆస్తికతయా విమృశ్యకారిణి ఇతి చ అపి తే తవ, లోచనే నయనే, సప్తమ్యేకవచనమిదమ్. అవార్యశ్రుతిలంఘనేచ్ఛే అవార్యాయాః అనతిక్రమణీ-యాయాః, శ్రుతేః శ్రవణస్య, లంఘనే అతిక్రమణే, ఇచ్ఛా వాంఛా, యస్య తస్మిన్ తథోక్తే, అన్యత్ర - అవార్యాయాః శ్రుతేర్వేదస్య, లంఘనే ఇచ్ఛా యస్య తస్మిన్ తథోక్తే, ఇతి చ భవతి సతి, మలినే నీలే, అశుచౌ చ, వాలభారే చికురప్రకరే, **వబయోరభేదా** న్మార్ఘసంఘే చ, తమస్సమూహప్రణయిత్వం గాఢాంధకారసాదృశ్యం, అజ్ఞానపారవశ్యం చ, నాస్తు కిమ్? న భవతు కిమ్? స్యాదేవేత్యర్థః. నేత్రే

కర్ణాన్తవిశ్రాన్తే, కేశపాశస్తు అంధకారసదృశ ఇతి తాత్పర్యార్థః. విమృశ్యకారిణోఽపి వేదలంఘనేచ్ఛయా నాస్తికత్వే సతి కిముత మూర్ఖస్య ఇతి శ్లేషాభిప్రాయః. అత్ర దూరదర్శినో నేత్రస్యైవ శ్రుత్యతిక్రమణేచ్ఛాయాం సత్యాం కిముత మలినస్య వాలభారస్యేతి వర్ణనా**దర్థాపత్తిః**. అయం చ దూరదర్శ్యాదిశబ్దగతశ్లేషోత్థాపిత ఇతి వివేకః. న చాయం శ్లేషో నైవ - కిన్తు ధ్వనిరేవేతి వాచ్యమ్. లోచనశబ్దే శ్లేషాభావాత్. విశేష్యశ్లేషే సతి హి ధ్వనిసమున్వేషః - అపీతి విరోధప్రతిపాదనేన తస్య ధ్వనేర్గుణీభూతత్వాచ్చ నహి లోచనయోర్దీర్ఘదర్శితం శ్రవణలంఘనేచ్ఛాప్రతిబంధీతి తస్మాత్ శ్లేష ఏవాయమ్. లోచనే శ్రుతిలంఘనేచ్ఛాఽ సంభావనే దూరదర్శిత్వం బాలభారే తమస్సమూహప్రణయిత్వసంభావనే మలినత్వఞ్చ హేతురితి పదార్థహేతుకం **కావ్యలింగద్వయమ్**॥ 84

శ్లో॥ సిక్త్వా చాటురసైరేవం । కురంగనయనాస్తతః ।
అనంగీం ప్రక్రియామంగీ । కారయామాస మాధవః ॥ 85

సిక్త్వేతి॥ మాధవః లక్ష్మీపతిః కృష్ణః సకలజగన్మోహినీం లక్ష్మీమపి యో ధవస్సన్ మోహయామాస, తస్య గోపీమోహనం కియదిత్యభిప్రాయగర్భమిదమ్ - అతః **పరికరాంకురాలంకారః**. ధవతి కంపయతి మోహయతీతి ధవః మాయాః ధవః మాధవః ఇతి వ్యుత్పత్తేః. తథా చ కవిరహస్యే - **ధూనోతి చంపకవనాని ధునోత్యశోకం చూతం ధునాతి ధువతి స్ఫుటితాతిముక్తమ్. వాయుర్విధూనయతి ధావయతీహ రేణూన్ యత్నాననే ధవతి చన్దనమఞ్జరీశ్చ** ఇతి. కురంగనయనాః మృగాక్షీః, ఏవం పూర్వోక్తరూపైః, చాటురసైః, ప్రియవాగమృతైః, **ప్రియవాక్చాటురస్త్రియా** మితి రత్నకోశే. సిక్త్వా అభిషిచ్య, తతస్సేకానన్తరమ్, అనంగీమనంగసంబంధినీం, ప్రక్రియాం రీతిం, సురతమితి యావత్. అంగీకార-యామాస అంగీకృతవతీశ్చకార. స్త్రియో హి అత్యుద్రిక్తం స్వాభిలాషం పురుషమనోమోహనపర్యన్తం ప్రకాశ్య తతస్తం వశీకృత్య స్వయం నిరభిలాషా ఇవ నటిత్వా పురుషైర్ముహుర్ముహుః ప్రార్థ్యమానా మోదన్తే - ఇదమేవ హి త్రపాయా లక్షణమ్ ఏవం ప్రకృతే శ్రీకృష్ణసంభోగార్థమాగతా అపి గోపికాః శ్రీకృష్ణః కృచ్ఛ్రేణ రమయామాసేతి బోధ్యమ్॥ 85

అవ॥ అంగీకారయామాసేతి యదుక్తం తత్ వర్ణయిష్యన్ తత్ర తావత్ గ్రంథమధ్యే మంగళం విదధాతి॥

శ్లో॥ బాలే! విద్రుమపాటలౌ తవ పదౌ సంవాహయామ్యద్య కిం?
కిం వా చందనచర్చనం విరచయామ్యంగే యథా నిర్వృతి? ।
ధమ్మిల్లం కిము భూషయామి కుసుమైరిత్యాదరాచ్ఛ్రీపతే-
రాభీరీనవయోగచాటువచనశ్రేణీ శివాయాస్తు నః ॥ 86

బాలేతి॥ హే బాలే! సున్దరి! అద్య అధునా, విద్రుమపాటలౌ విద్రుమః ప్రవాళః స ఇవ పాటలౌ రక్తౌ, తవ పదౌ చరణౌ, సంవాహయామి కిమ్? మర్దయామి కిమ్? వనసంచారేణ కిల తవ పాదావతీవారుణౌ శ్రాన్తౌ చ. అతస్తచ్ఛ్రమాపనోదనార్థం త్వత్పాదయోస్సంవాహనం కరోమీతి భావః. అంగే శరీరే, యథా నిర్వృతి యథాసుఖం, చందనచర్చనం శ్రీఖణ్డద్రవలేపనం, విరచయామి కిం వా కరోమి కిమ్? చందనేన త్వదంగం లేపయామి తేన తవ అతీవసుఖం స్యాదితి భావః. కుసుమైర్మల్లికాది-పుష్పైః, ధమ్మిల్లం కేశపాశం, భూషయామి కిం అలంకరోమి కిము? మదభిధావనశిథిలం తవ ధమ్మిల్లం

సమీకృత్య పుష్పైర్భూషయామి తేన తవ సుఖం స్యాదితి భావః. ఉక్తేషూపచారేషు తవ కిమిష్టమ్? తద్వదేతి ప్రశ్నః. ఏతేన భగవతో ముగ్ధానునయచాతుర్యం వ్యక్తమ్. ఇత్యేవంరూపా ఆదరాత్రేప్సుః ప్రవృత్తేతి శేషః. శ్రీపతేః కృష్ణస్య సంబంధినీ ఆభీరీనవయోగచాటువచనశ్రేణీ ఆభీరీణాం గోపీనాం, నవయోగే నూతనసంగమే, చాటువచనానాం ప్రియవాచాం, శ్రేణీపరమ్పరా, నః అస్మాకం, శివాయ క్షేమాయ, అస్తు భవతు॥ 86

అవ॥ అథ సప్తవింశతిశ్లోకై ర్గోపీకృష్ణసంభోగం వర్ణయతి త్యక్త్వేత్యాదిభిః॥

శ్లో॥ త్యక్త్వా బహిః కేళివిరోధితాయా । లజ్జాం లతాకుంజమవాపదేకా ।
పునస్తదాపాతభయాదివాశు । కాంతా కవాటం ఘటయాంబభూవ ॥ 87

త్యక్త్వేతి॥ ఏకా కాచిత్కాన్తా గోపీ, కేళీవిరోధితాయాః క్రీడావిరోధిత్వాద్ధేతోః, త్వతలోర్గుణవచనస్యేతి పుంవద్భావః. కేళీవిరోధి ఇతి సామాన్యే నపుంసకం వా. లజ్జాం వ్రీడాం, బహిః హృదయాద్బహిః, గృహాద్బహిరితి చ, త్యక్త్వా విసృజ్య, లతాకుంజం లతాగృహం, కుంజశబ్దేనైవ లతాగృహార్థప్రతీతౌ లతా శబ్దస్తత్ప్రాశస్త్యం ద్యోతయతి – కరికలభకర్ణావతంసాదివదితి బోధ్యమ్. అవాపత్ ఆప. సురతగృహే తృతీయస్థిత్యయోగాత్ లజ్జారూపాం సఖీం బహిరేవ విసృజ్య స్వయమేకా శ్రీకృష్ణాధిష్ఠితం కుంజమవాపేతి ముఖ్యార్థః. **సమాసోక్తిరలంకారః**. లజ్జాయాస్సంభోగప్రతికూలత్వేన నిర్లజ్జా తన్వీ గృహం ప్రాపేతి ప్రస్తుతవాక్యార్థేన అప్రస్తుతసంభోగవిరోధిసఖీత్యాగస్య ప్రతీయమానత్వాత్ – **సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతేఽప్రస్తుతస్య చే** దితి లక్షణాత్. నాసౌ ధ్వనిః – లజ్జేతి విశేష్యపదశ్లేషాసంభవాత్. పునః భూయః, తదాపాతభయాదివ తస్యాః లజ్జారూపకామిన్యాః, ఆపాతః ప్రవేశః. తస్మాత్ భయాత్ భీతేరి**త్యుత్ప్రేక్షా.** పఞ్చమీ భయేనేతి. సమాసః. ఆశు ద్రుతం, కవాటమరరం, లతావికారమేవేతి బోధ్యమ్. ఘటయాంబభూవ పిహితవతీ. అత్ర హృదయాదపసారితలజ్జాయాః సంభావితస్య పునఃప్రవేశస్య కవాటపిధానేన నిరోధాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. ఏతదుజ్జీవితా సా **చోత్ప్రేక్షా** ॥87

శ్లో॥ మందాక్షభావాదవగమ్య కామ । సమీకసాహాయ్యవిధావశక్తిమ్ ।
వ్రీడా న్యవర్తిష్ట తదాపరస్యా । నితాంతమశ్రాంతసమాశ్రయేఽపి ॥ 88

మందాక్షేతి॥ తదా తదానీమ్, అపరస్యాః అన్యస్యాః, గోప్యాః సంబంధినీ వ్రీడా మందాక్షభావాత్, **మందాక్షం హ్రీ స్త్రపే** త్యమరః. మందాక్షశబ్దవాచ్యత్వాదిత్యర్థః. మందాని విషయగ్రహణాసమర్థాని అక్షాణి ఇంద్రియాణి యస్య సః మందాక్షః, వృద్ధ ఇత్యర్థః. తస్య భావాదితి చ వృద్ధత్వాదిత్యర్థః. కామసమీకసాహాయ్యవిధౌ కామసమీకం మన్మథయుద్ధం, తత్ర సాహాయ్యవిధౌ సాహాయ్యకరణే, అశక్తిః అసామర్థ్యమాత్మన ఇతి శేషః. అవగమ్య జ్ఞాత్వా, ఇతి **గమ్యోత్ప్రేక్షా.** నితాంతమత్యన్తమశ్రాన్తసమాశ్రయేఽపి అనవరతాశ్రయణే సత్యపి, న్యవర్తిష్ట నివృత్తాఽభూత్. యథా నిత్యసేవకోఽపి శిథిలేంద్రియో వృద్ధప్రభో–ర్యుద్ధసమయే సాహాయ్యాచరణే అశక్తస్సన్, తదా తం త్యజతి తద్వత్కామినీమనవరతమాశ్రిత్య వర్తమానాపి లజ్జానామ్నీ దూతీ కామిన్యాః మన్మథయుద్ధే సాహాయ్యాచరణే అయోగ్యత్వాత్ తదా తాం తత్యాజేతి భావః. అత్రాపి **సమాసోక్తిరేవ**. ఇయం చ మందాక్షభావాదితి శ్లేషవశాదుత్థాపితేతి బోధ్యమ్॥88

శ్లో॥ యదేష శయ్యానయనచ్ఛలేన । కరగ్రహం లోలదృశాం వ్యతానీత్ ।
బభూవ కామానలసాక్షికస్స । పాణిగ్రహస్తత్కథమేష జారః? ॥ 89

యదితి॥ ఏషః కృష్ణః, శయ్యానయనచ్ఛలేన పర్యంకప్రాపణమిషేణ, లోలదృశాం మృగాక్షీణాం, కరగ్రహం పాణిగ్రహణం, వ్యతానీత్ చకారేతి యత్, ఏతేన, కామినీనాం ముగ్ధాత్వం వ్యజ్యతే. ప్రౌఢానాం పర్యంకప్రాణాసంభవాత్. న చ ముగ్ధా ఏవైతా ఇతి వాచ్యమ్. ముగ్ధానాం శ్రీకృష్ణసంభోగముద్దిశ్య వనాన్తాగమనాసంభవాత్. సః విశేష్యలింగత్వాత్పుంస్త్వమ్. కరగ్రహ ఇత్యర్థః. కామానలసాక్షికః కామ ఏవానలః కామానలః, సాక్షీ సాక్షాద్రష్టరి - **సఞ్జ్ఞాయామితి నిపాతితోఽయమ్.** సాక్షాద్రష్టా యస్య స తథోక్తః పాణిగ్రహః వివాహః బభూవ అభూత్. యథా అగ్నిసాక్షికం పాణిగ్రహణం లౌకికాః కుర్వన్తి తద్వత్కృష్ణోఽపి కామాగ్నిసాక్షికం పాణిగ్రహణం చకారైవేతి భావః. తత్తస్మాత్ ఏషః కృష్ణః, కథం జారః గూఢపురుషః, భవతీతి శేషః. నాయం జారః కిన్తు పాణిగృహీతాపతిరేవేతి భావః. అత్ర శయ్యానయనార్థకే లౌకికే కరగ్రహే ఛలశబ్దేన శయ్యానయనార్థకత్వమపహ్నుత్య శాస్త్రీయపాణి-గ్రహత్వారోపాత్సాపహ్నవాభేదరూపకాలంకారః. అస్య చ కామానలేతి **రూపకమంగభూతమ్**॥ 89

శ్లో॥ సల్లాపలోలాపి న సల్లలాప । దదర్శనాలోకనలాలసాపి ।
న్యవారయత్పాణియుగేన కాపి । నీవీవిమోక్షం సురతోత్సుకాపి ॥ 90

సల్లాపేతి॥ సల్లాపలోలాపి భాషణాసక్తాపి, అర్థాత్కృష్ణేణ సహేతి వేద్యమ్. కాపి కాచన స్త్రీ, న సల్లలాప న బభాషే. ఆలోకనలాలసాపి, దర్శనాసక్తాపి అర్థాత్కృష్ణస్యైవ న దదర్శ నాపశ్యత్. సురతోత్సుకాపి రత్యుత్కంఠితాపి, పాణియుగేన కరయుగళేన నీవీవిమోక్షం వస్త్రగ్రంథివిమోచనం, అర్థాత్ కృష్ణేన క్రియమాణం చికీర్షితమితి వా న్యవారయత్ అరుణత్ లజ్జయేతి భావః॥ 90

శ్లో॥ సమాగమాదస్య రమాధినేతుః । కియంతమంతఃకరణం సుదత్యాః ।
అవిందతానందమితి ప్రతీమ । స్తనూరుహౌఘేఽపి బహిస్సహర్షే ॥ 91

సమాగమాదితి॥ అస్య రమాధినేతుః లక్ష్మీపతేః కృష్ణస్య, సమాగమాత్సంయోగాద్ధేతోః, సుదత్యాః సుదృశః, బహిః తనూరుహౌఘేఽపి రోమబృందేఽపి, సహర్షే పులకితే, సానన్దే ఇతి చ సతి, అన్తఃకరణం హృదయం కియన్తమ్ అపరిమితమానన్దం సుఖమ్, అవిందత అభజత్, ఇతి ఏవం ప్రతీమః విశ్వసిమః, జానీమ ఇత్యర్థః. సంభావయామ ఇతి వా. బహిస్థస్య అచేతనస్య తనూరుహౌఘస్యాపి సహర్షత్వే అన్తఃకరణస్య సచేతనస్య హర్షాతిశయ ఏతావానితి ఇయత్తయా పరిచ్ఛేత్తుమశక్య ఇతి భావః. యద్వా, రోమరంధ్రద్వారా అన్తఃకరణగత ఆనన్దరసః రోమసంఘం వ్యాప్నోతీతి అన్తఃకరణస్య ఉద్వేలానన్దరసాశ్రయత్వం సంభావ్యతే ఇతి భావః. **అర్థాపత్తిరలంకారః.** హర్షశబ్దగతశ్లేషోజ్జీవితః. యద్వా, ఏతస్యా హృదయమతిశయానన్దసంప్లవం బహిర్గతరోమేష్వపి రోమరంధ్రద్వారా హర్షప్రసారదర్శనాత్ ఇతి **అనుమానాలంకారః.** స చ శ్లేషోజ్జీవిత ఇతి బోధ్యమ్. అత్ర రమాధినేతురితి పదస్వారస్యాత్ త్రిజగన్మోహినీ లక్ష్మీరపి యత్సమాగమేన ననన్ద, తత్కృష్ణసమాగమాత్ప్రాకృతానాం గోపికానాం హర్షాతిశయోఽ భవదితి కిం వాచ్యమితి ప్రతీయతే॥ 91

శ్లో॥ రదచ్ఛదం ప్రాక్సవిధం సుదత్యా । స్సమాగతాయా యదసావచుంబత్ ।
బభూవ తద్భావిని శంబరారి । మృధే విధేయం కిల వీరపాణమ్ ॥ 92

రదచ్ఛదమితి॥ అసౌ కృష్ణః, ప్రాక్ప్రథమం, సవిధం సమీపం, సమాగతాయాః ప్రాప్తాయాస్సుదత్యా-స్సంబంధి రదచ్ఛదమధరమచుంబదితి యత్ - **చుబి వక్త్రసంయోగే ఇతి ధాతో ర్లజ్.** తదధరపానం, భావిని భవిష్యతి, శంబరారిమృధే మన్మథయుద్ధే, సురతే ఇతి యావత్. విధేయం కర్తవ్యం, వీరపాణం వీరాణాం పానం, **వీరపాణం లయయత్పానం వృత్తే భావిని వా రణే** ఇత్యమరః. యుద్ధాత్ప్రాక్ పశ్చాచ్చ వీరై ర్యన్మద్యపానం క్రియతే తద్వీరపాణమిత్యుచ్యతే ఇతి తదర్థః, బభూవ కిల అభవత్ ఖలు - అత్ర సుదత్యధరపానే వీరపాణత్వారోపణా **ద్రూపకాలంకారః.** వీరాః వీరపాణం కృత్వా యథా యుద్ధాయ సన్నహ్యన్తి తథా కృష్ణోఽప్యధరపానం కృత్వా మదనసంగరాయ సన్నద్ధోఽభవదితి ముఖ్యార్థః॥92

శ్లో॥ ముగ్ధే! కథం కంచుళికాం దధాసి । వక్షోజలక్ష్మీం తవ యా పిధత్తే ।
ఇత్థం ప్రియాం కామపి మోహయిత్వా । తద్వేణికామాచకలన్మురారిః ॥ 93

ముగ్ధే ఇతి॥ హే ముగ్ధే! మూఢే! సుందరి! ఇతి చ, కంచుళికాం కంచుకం, కథం కుతో, దధాసి బిభర్షి, న తావచ్ఛోభార్థమిత్యాహ - వక్షోజేతి - యా కంచుళికా, తవ తే, వక్షోజలక్ష్మీం కుచశోభాం, పిధత్తే అచ్ఛాదయతి, **వష్టి బాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయో** రిత్యల్లోపః. **అపిధాన తిరోధాన పిధానాచ్ఛాదనాని** చేత్యమరశ్చ. అత్ర వక్షోజశోభార్థం ధృతస్య తల్లక్ష్మీపిధానవర్ణనాత్ **విషమా-లంకారః.** తేన చ ఏవంవిధకంచుకధారిణ్యాస్సుదత్యాః మూఢత్వం వ్యక్తమ్. అత్ర స్వతస్సుందర్యాస్తవ కంచుకధారణం న కేవలం వ్యర్థమ్, ప్రత్యుత వక్షోజలక్ష్మీపిధానరూపానర్థావహమితి **విషమాలంకారశ్చ** ప్రతీయతే. ఇత్థమేవం, మురారిః కృష్ణః, కామపి కాంచిత్ప్రియాం ప్రేయసీం, మోహయిత్వా వంచయిత్వా, తద్వేణికాం, తస్యాః కంచుకగ్రంథిం, ఆచకలద్విఘటయామాస. **ఆఙ్ పూర్వకాత్ కలయతేర్లుఙి చఙ్.** అత్ర హితోపదేశవ్యాజేన స్వేష్టసాధనా**త్పర్యాయోక్తమ్. పర్యాయోక్తం తదప్యాహు ర్యద్వ్యాజేనేష్టసాధన**మితి లక్షణాత్॥ 93

శ్లో॥ కోకీతతిం నీరజకుట్మలాళిం । జిగాయ వక్షోజయుగం పురైవ ।
ముగ్ధేఽధునా కంచుకధారణాసౌ । ముధేతి తద్గ్రంథిమసావముంచత్ ॥ 94

కోకీతతిమితి॥ హే ముగ్ధే! వక్షోజయుగం తవ స్తనయుగ్మం, కర్తృమ్- పురైవ పూర్వమేవ, కోకీతతిం చక్రవాకీసమూహం, నీరజకుట్మలాళిం కమలకోశసంఘం చ, జిగాయ అజయత్. న్యూనీచకారేతి యావత్. అధునా అద్య, అసౌ ఏషా, కంచుకధారణా కంచుళికావహనం కవచధారణం చ, ముధా వ్యర్థా, ఇతి ఏవం వంచయిత్వేతి శేషః. అసౌ కృష్ణః, తద్గ్రంథిం కంచుకబంధం, అముంచత్ శిథిలీచకార. వీరాః ఖలు శత్రువిజయాయ కంచుకం ధృత్వా జయసిద్ధ్యనన్తరం కంచుకం త్యజన్తి. ఏవం త్వద్వక్షోజయుగమపి స్వశత్రుభూతకోకీనీరజకుట్మలసంఘం కంచుకమధృత్వైవ జిగాయేతి కృత్వా అధునా జేతవ్యస్య అన్యస్య శత్రోరభావాత్కుచయుగస్య కంచుకధారణం వ్యర్థమితి భావః. అత్ర కంచుకధారణం వినైవ వక్షోజయుగం కోకీతత్యాదికం జిగాయేతి కథనా **త్ప్రహర్షణాలంకారః. ఉత్కంఠితార్థసంసిద్ధిర్వినా యత్నం ప్రహర్షణ** మితి లక్షణాత్. అయం చ కంచుకశబ్దగతశ్లేషోజ్జీవితః. **పర్యాయోక్తన్తు** స్పష్టమేవ. స్వతస్సిద్ధశోభయైవ కోకీతత్యాద్యాధిక్యే కుచయుగస్య లబ్ధే సతి. కంచుకేనోత్పాదనీయా శోభా నిరర్థకేతి గమ్యతే॥ 94

శ్లో॥ అపి ప్రసన్నం హృదయం తవేమౌ । కుచాంకురావావృణతః కఠోరౌ।
ఇతీవ రోషాత్సిచయం వినీయ । న్యపీడయత్తావదయం మురారిః ॥ 95

అపీతి॥ ప్రసన్నం మృదుళం, శాన్తం చ, అపి తవ హృదయం వక్షః, మనశ్చ – కఠోరౌ కఠినౌ, దుష్టౌ చ, ఇమౌ కుచాంకురౌ స్తనరూపప్రరోహౌ, ఆవృణతః రున్ధః, పీడయత ఇతి చ. ఇతి రోషాత్కోపాదివ, న తు వస్తుతో రోష ఇతి భావః. సిచయం కంచుకగ్రంథిం, వినీయ విముచ్య, అయం మురారిః కృష్ణః, తావదాదౌ న్యపీడయన్ మర్దయామాస. యద్వా – తౌ కుచౌ అదయం నిర్దయం, యథా తథా మురారి ర్న్యపీడయదిత్యన్వయః. సజ్జనరక్షార్థం దుర్జనశిక్షార్థం చ అవతీర్ణస్య మమ అతిశ్రాన్తత్వద్హృదయ–పీడకకుచయోరుపేక్షా నోచితా, కిన్త్వవశ్యమనయోర్మర్దనం కార్యమిత్యేకో భావః. స్వత ఏవ త్వమబలా, తత్రాప్యతిమృదులం తవ వక్షః ఇత్యహో. అత్ర జాతయోః కుచరూపప్రస్తరయోః సర్వమపి వక్షః హేలయా గ్రసతోస్సతోః త్వం క్వ భవిష్యసి? ఇతి తాం భీషయిత్వా గోవర్ధనమివ తత్కుచద్వయముద్ధరన్నివ మర్దయామాసేత్యన్యో భావః. అత్ర ప్రేమకృతకుచమర్దనస్య రోషకృతత్వోత్ప్రేక్షణా **దుత్ప్రేక్షాలంకారః.** అయం చ హృదయాదిశబ్దగతశ్లేషసంకీర్ణః. **పర్యాయోక్తం** తు స్పష్టమేవ॥ 95

శ్లో॥ ఉరోజకుంభౌ యుగపత్కరాభ్యాం । ధరన్ హరిస్తద్హృదయేశయాయ ।
మనోభవాయ ప్రభవే రరాజ । ఫలోపహారం వితరన్నివాసౌ ॥ 96

ఉరోజేతి॥ అసౌ హరిః కృష్ణః, యుగపదేకదా, సమకాలమిత్యర్థః. కరాభ్యాం హస్తాభ్యామురోజకుంభౌ కుచకలశౌ, ధరన్ బిభ్రన్ సన్, హస్తద్వయేన కుచద్వయం గృహీత్వేత్యర్థః. తద్హృదయేశయాయ తస్యా గోప్యా, హృదయే మనసి, శేతే ఇతి తథోక్తః తస్మై – **శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్,** మన్మథస్య మనోభవత్వాదియముక్తిః. ప్రభవే రాజ్ఞే, మనోభవాయ మన్మథాయ, ఫలోపహారం ఫలబలిం, వితరన్ దిశన్నివ, రరాజ లలాస. యథా హంసతూలికాతల్పశాయినే సార్వభౌమాయ తత్పాల్యాః ఫలరూపాం బలిముపహరన్తి తద్వదితి భావః. **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః॥** 96

శ్లో॥ స్పృశామి తే సుందరి! వారమేకం । పయోధరౌ నాస్మి తు యాచితాఽన్యత్ ।
ఏవం నటిత్వా వినయం స మాయీ । ప్రసహ్య జగ్రాహ కుచౌ మృగాక్ష్యాః ॥ 97

స్పృశామీతి॥ హే సుందరి! బాలే! తే తవ, పయోధరౌ స్తనౌ, ఏకంవారం సకృత్, న తు బహువారమితి భావః. స్పృశామి గృహ్ణామి, స్పర్శమాత్రమేవ నతు మర్దనమితి భావః. అన్యత్ ఇతరత్కిమపి అధర చుంబనాదికమిత్యర్థః. న యాచితాస్మి న ప్రార్థయామి. **యాచే స్తృని తృచి వా రూపం యాచితేతి.** ఏవం వినయం దైన్యం, నటిత్వా అభినీయ, సః మాయీ మాయావీ, కపట ఇత్యర్థః. కృష్ణః మృగాక్ష్యాః మృగస్యేవ అక్షిణీ యస్యాస్తస్యాః, స్త్రియః, కుచౌ స్తనౌ, ప్రసహ్య బలాత్ జగ్రాహ గృహీతవాన్. అత్ర ఏకైకశ్లోక ఏకైకగోపీవిషయ ఇతి జ్ఞేయమ్. అన్యథా పూర్వోత్తరసందర్భాసంగతేః. మాయీత్యత్ర **పరికరాలంకారః.** మృగాక్ష్యా ఇత్య**త్రోపమా. పర్యాయోక్తన్తు** స్పష్టమేవ॥ 97

శ్లో॥ మురారిణా కాపి హృతోత్తరీయా । రయాదురోజౌ పిదధే కరాభ్యామ్ ।
లబ్ధావకాశస్స తదా చుచుంబ । విపాణిరోధం తరసాఽధరోష్ఠమ్ ॥ 98

మురారిణేతి॥ కాపి కాచిద్గోపీ, మురారిణా కృష్ణేన, హృతోత్తరీయా హృతమపసారితమ్, ఉత్తరీయం

కుచచేలం యస్యాస్సా తథోక్తా సతీ, రయాద్వేగాత్కరాభ్యాం హస్తాభ్యామురోజౌ కుచౌ, పిదధే ఆచ్ఛాదయామాస. కుచగ్రహణభయాదితి భావః. సః కృష్ణః, తదా తదానీం, లబ్ధావకాశస్సన్ ప్రాప్తావకాశ–స్సన్, విపాణిరోధం విగతహస్తావరణం అధరోష్ఠం అధరబింబం, తరసా ద్రుతం, విళంబే సతి పునః పిధత్తే ఇతి భయాత్ ఇతి భావః. చుచుంబ అపిబత్. శ్రీకృష్ణః అధరం పిపాసుస్సన్, తత్ర హస్తావరణం దృష్ట్వా ఏతదావరణనివారణోపాయః కోవేతి విచింత్య, ఉత్తరీయాపహారే కృతే తు కుచగ్రహణభయా–దధరావరణం త్యజేదితి మత్వా, కస్యాశ్చిదుత్తరీయమాచకర్ష. సా చైతత్కృష్ణాశయమజ్ఞాత్వా కుచగ్రహణార్థముత్తరీయమపజహారేతి మత్వా కుచౌ కరాభ్యాం పిదధే. స తు ఉపాయః ఫలిత ఇతి నిరావరణమధరం పపావితి భావః. అత్ర **పర్యాయోక్తం** స్పష్టమేవ. పూర్వత్ర ఉక్తివ్యాజేన ఇష్టసాధనం ఇదానీన్తు ఉత్తరీయాపహరణరూపక్రియావ్యాజేనేతి వివేకః॥ 98

శ్లో॥ పయోధరాగ్రాకలితాని తన్వ్యా । విడంబయంతి స్మ నఖవ్రణాని ।
ఉదగ్రపూర్వాచలశృంగశోణ । మణిప్రభాలిప్తశశాంకఖండమ్ ॥ 99

పయోధరేతి॥ తన్వ్యాః గోప్యాః, పయోధరాగ్రాకలితాని పయోధరస్య కుచస్య, అగ్రే అగ్రభాగే, ఆకలితాని లగ్నాని, శ్రీకృష్ణేన కృతానీత్యర్థః. నఖవ్రణాని నఖచిహ్నాని, ఉదగ్రే ఉన్నతే, పూర్వాచలశృంగే ఉదయాద్రిశిఖరే, యశ్శోణమణిః, పద్మరాగః, తస్య ప్రభయా కాన్త్యా, లిప్తం వ్యాప్తం, శశాంకఖండం చన్ద్రశకలం, విడంబయన్తి స్మ అనుచక్రుః. తద్వద్బభురిత్యర్థః. కృష్ణపక్షదశమ్యాదితిథిగతశ్చన్ద్ర ఉదయాద్రి–స్థశ్శోణవర్ణః నఖవ్రణాకారేణ దృశ్యతే ఇతి కృత్వా ప్రోక్తో ఽయ**ముపమాలంకారః**. తత్ర చ శోణమణిప్రభాలిప్తత్వోక్తి**రతిశయోక్తిః**. తయా చ యది చన్ద్రశకలః ప్రాగద్రిశృంగశోణమణిప్రభాలిప్తస్స్యా–త్తర్హి నఖవ్రణానా**ముపమా** స్యాదితి **సంభావితోపమా** వ్యజ్యతే. పూర్వాచలశృంగశోణమణిప్రభాలిప్తేత్యనేన చన్ద్రస్యాపి తచ్ఛృంగ గతత్వం ఫలతి. తేన చ పయోధరాగ్రాకలితత్వపూర్వాచలశృంగగతత్వయో–స్సామాన్యధర్మయోః బింబప్రతిబింబభావో బోధ్యతే ఇతి – బింబప్రతిబింబభావేనేయ**ముపమా** – తయా చ పూర్వాచలశృంగవత్కుచస్య ఔన్నత్యం కాఠిన్యఞ్చ వ్యజ్యతే. కుచయోర్నఖక్షతేషు సత్సు తద్వ్రణేషు రక్తప్రసారప్రకాశేన శోణత్వప్రతిభానాత్ నఖవ్రణాని రక్తచన్ద్రశకలవద్భాన్తీతి నిష్కృష్టార్థః॥ 99

శ్లో॥ బభార శౌరిః కుచపీడనాదౌ । ప్రియాసు యన్నిర్దయతాం తదాసామ్ ।
అజజ్వలన్నైవ మనో మనోభూ । రచీకరత్తేన విమోహయన్ యత్ ॥ 100

బభారేతి॥ శౌరిః కృష్ణః, ప్రియాసు ప్రేయసీషు, కుచపీడనాదౌ స్తనమర్దనాదౌ విషయే, ఆదిపదేన అధరక్షతకచాకర్షణాదికం గ్రాహ్యమ్. నిర్దయతాం దయారాహిత్యం, బభార దధారేతి యత్ తదీయ–నిషేధవచనశుష్కరుదితాదికముల్లంఘ్య దృఢం కుచమర్దనాదికం చకారేతి యదిత్యర్థః. తన్మర్దనాదికం ఆసాం ప్రేయసీనాం, మనః హృదయం నాజజ్వలత్ న వ్యథయతి స్మ. ఏవేతి నిర్ధారణే. అత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాత్, మనోభూః మన్మథః, విమోహయన్ మోహం ప్రాపయన్ సన్, స్త్రీణాం కృష్ణస్య చ, అన్యోన్యస్మి–న్నన్యోన్యస్య, ప్రేమాతిశయం జనయన్నిత్యర్థః. తేన కృష్ణేన, అచీకరత్ కారయామాస. రోషాత్కృతం చేదిదం మర్దనాదికం తాసాం వ్యథాహేతుర్భవతు, ప్రేమకృతస్య అస్య కథం వ్యథాకరత్వమ్? కించ మర్దనాదినా కర్తుర్యథా సుఖం తద్వత్కర్మణో గోపీనాం చ సుఖం భవత్యేవ. ఉభయోరపి మోహితత్వేన తత్ర సుఖబుద్ధ్యుదయాదితి భావః. అత్ర యథా ప్రియమపి చూతాదిఫలం దన్తైః పీడయిత్వా తద్రస–

మనుభవతి తద్వత్ ప్రియా అపి అధరాదిషు దన్తాదిభిః పీడయిత్వా తత్సుఖమనుభతీత్యుపమా ధ్వన్యతే. బాధకమపి కుచమర్దనాదికం న వృథాహేతురభవదితి వాక్యార్థస్య మన్మథకారితత్వరూపహేతునా సమర్థనాత్ వాక్యార్థహేతుకం **కావ్యలింగమ్**॥ 100

శ్లో॥ హృది స్థితావప్యనిశం ప్రియాయా । శ్చ్యుతావవేద్యాంతరచుంబితాయాః ।
కుచౌ నినీషుర్హృదయం పునర్వా । శిశ్లేష వక్షస్యుపపీడమేషః ॥ 101

హృదీతి॥ ఏషః కృష్ణః, అవేద్యాన్తరచుంబితాయాః వేద్యం జ్ఞేయం, విషయ ఇతి యావత్ అన్యద్వేద్యం వేద్యాన్తరం, తేన చుంచితా స్పృష్టా న భవతీత్యవేద్యాన్తరచుంబితా, తస్యాః - విషయాన్తరస్మృతిరహితాయా ఇతి యావత్. అపూర్వవస్తుదర్శనలాభాదినా హృదయం విగళితవేద్యాన్తరం సదానన్దమయం భవతీతి భావః. ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః, హృది వక్షసి, మనసి చ, అనిశం సదా, స్థితావపి చ్యుతౌ హృదయాద్భ్రష్టౌ కుచౌ స్తనౌ, కర్మ పునః భూయః, హృదయం నినీషుః ప్రాపయితుమిచ్ఛురివ వక్షస్యుపపీడం వక్షసి ఉపపీడ్య, **సప్తమ్యాం చోపపీడేతి ణముల్. తత్పురుషే కృతీత్యలుక్.** శిశ్లేష ఆలిలింగ. అత్ర హృదిస్థితావపి హృదశ్చ్యుతావితి విరోధః. తస్య వక్షసి స్థితౌ మనసశ్చ్యుతావితి పరిహారః. నినీషుర్వే**త్యుత్ప్రేక్షా**. అయం భావః - అమృతపరిపూరితహేమఘటద్వయం పేటికాయామివ అన్యేభ్యో భియా మనస్యేవ కాచన సంస్థాప్య జుగోప. తస్యాం శ్రీకృష్ణదర్శనలాభాదినా పరమానన్దపరవశాయాం సత్యాం జిహీర్షయా మన్మథే నేమౌ బహిరున్నీతౌ కుచనామ్నా భాసతః. తదా మదనార్దితా మ్రియమాణా అమృతకుంభాదినేయం కామినీ శ్రీకృష్ణం శరణం జగామ - స తు మదనం నివార్య ఇమౌ కుచౌ పునస్తద్ధృదయే ప్రవేశయితుమివ గాఢం తమాలిలింగేతి - యద్వా ఏషః అనిశం హృది స్వమనసి స్థితావపి అతిస్పృహణీయతయా సదా స్మర్యమాణావపీత్యర్థః. అవేద్యాన్తరచుంబితాయాః వేద్యాన్తరన్న చుంబతీత్యవేద్యాన్తరచుంబితః తస్య భావస్తత్తా, తస్యా హేతోః హృదయస్య అపూర్వవస్తుదర్శనలాభాదినా విగళితవేద్యాన్తరత్వేన ఆనన్దమయత్వాదితి భావః. చ్యుతౌ శ్రీకృష్ణసంబంధినస్తాదృశహృదయాద్గళితావిత్యర్థః. హృదయం యదానన్దమయం భవతి తదా కుచయోరపి వేద్యకోటిప్రవిష్టత్వేన హృదయాన్నిర్గమో భవతీతి భావః. ప్రియాయాః కుచౌ పునః హృదయం స్వమనః నినీషుర్వా ప్రవేశయితుమిచ్ఛన్నివేత్యర్థః. వక్షసి ఉపపీడ్య వక్షస్యుపపీడం శిశ్లేష. వక్షోఽన్తర్గతత్వాద్ధృదయస్య వక్షో నిర్భిద్య హృదయం ప్రవిశతామిమావితి మత్వా దృఢమాలిలింగేతి భావః. ఏతేన స్తనయోః కాఠిన్యం వ్యజ్యతే. **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః**॥ 101

శ్లో॥ నీవీస్పృశం కాపి తతో మురారిం । బబంధ మౌళీకుసుమస్రజాసు ।
స మాయినామగ్రసరోఽపి కామ । మనాటయద్బంధధుతావశక్తిమ్ ॥ 102

నీవీతి॥ కాపి కాచిద్గోపీ, తతః కుచసంశ్లేషానన్తరం, నీవీస్పృశం నీవీం వస్త్రగ్రంథిం, స్పృశతి మోచనార్థం గృహ్ణాతీతి నీవీస్పృట్. **ప్రశ్చేతి షత్వమ్.** తం తథోక్తం, మురారిం కృష్ణం, ఆశు ద్రుతం, విళంబే సతి నీవీస్రంసనభయాదితి భావః. మౌళీకుసుమస్రజా శిరోగతప్రసూనమాలయా, రజ్జ్వన్తరాభావాత్ కుసుమస్రగ్బాధకా భవతి వా నవేతి జ్ఞానాభావాచ్చేతి భావః. బబన్ధ బన్ధనం చకార. మాయినాం మాయావినామగ్రసరః ప్రముఖః, సోఽపి కృష్ణశ్చ కామమత్యన్తం, బంధధుతౌ బంధమోచనే, అశక్తిం అసామర్థ్యమనాటయత్ అభినయతి స్మ. నతు వస్తుతోఽశక్త ఇతి భావః. అత్ర ప్రేయసీమౌళీకుసుమ-స్రక్సంయోగేన శ్రీకృష్ణస్య శ్రీకృష్ణాశక్త్యభినయేన, ప్రేయస్యాశ్చ పరమానన్ద ఆసీదిత్య**న్యోన్యాలంకారో** వ్యజ్యతే. **అన్యోన్యం నామ యత్ర స్యాదుపకారః పరస్పర** మితి లక్షణాత్॥ 102

**శ్లో॥ యన్నీవిమోక్షం వినివారయంత్యా । మృగీదృశః కింకిణికా నినేదుః ।
స్మరార్చనారంభణసూచకస్స । బభూవ ఘంటానినదప్రపంచః ॥ 103**

యదితి॥ నీవీమోక్షం వస్త్రగ్రంథిమోచనం, శ్రీకృష్ణకృతమిత్యర్థః. వినివారయన్త్యాః నిరున్ధత్యాః, మృగీదృశః మృగాక్ష్యాస్సంబంధిన్యః కింకిణికాః క్షుద్రఘంటికాః, మేఖలావయవభూతా ఇత్యర్థః. (ఆంధ్రే గజ్జలు) నినేదుః దధ్వనురితి యత్. **నిపూర్వకాన్నదతేర్లిటి - అత ఏత్వాభ్యాసలోపౌ. స ఇతి విశేష్యానుగుణం పదమధ్యాహ్రియతే.** యద్వా - సూచకస్స బభూవేతి పఠనీయమ్. న చ ఛన్దోభంగమ్. **పాదాన్తే లఘో రపి గురుత్వాత్.** సః కింకిణికానాదః, స్మరార్చనారంభణసూచకః, మన్మథదేవతాపూజా-ప్రారంభసూచకః ఘంటానినదప్రపఞ్చః ఘంటాధ్వనివిస్తారః, బభూవ అభూత్. దేవతార్చనారంభే యథా ఘంటాం నాదయన్తి తద్వన్మన్మథదేవతార్చనారంభే శ్రీకృష్ణోఽపి కాంచీకింకిణికాః నాదయతీతి భావః. సన్నితిపాఠే - సః స్మరార్చనారంభణసూచకస్సన్, అత ఏవ ఘంటానినదప్రపఞ్చః బభూవేతి వ్యాఖ్యేయమ్. సూచకస్స బభూవేతి పాఠ ఏవ శ్రేయాన్. అత్ర కింకిణికానాదే ఘంటానాదత్వారోపణా **దభేద-రూపకాలంకారః. విషయ్యభేదతాద్రూప్యరంజనం విషయస్య యత్ రూపకం త** దితి లక్షణాత్॥103

**శ్లో॥ తదా దుకూలాపహృతిప్రసంగే । బభూవ యూనోః కలహస్తయోర్యః ।
మధ్యస్థయా మేఖలయా తరుణ్యా । స్తద్వారణాయా ఇవ పర్యరాణి ॥ 104**

తదేతి॥ తదా తత్కాలే, దుకూలాపహృతిప్రసంగే వస్త్రాపనయనప్రసక్తౌ, విషయే తయోః పూర్వోక్త-యోః, యూనోః యువా చ యువతీ చ యువానౌ, పుమాంస్త్రియేత్యేకశేషః. తయోః గోపీకృష్ణయోః, యః కలహః వస్త్రాకర్షణతన్నివారణరూపో వివాదః, బభూవ తద్వారణాయై కలహవారణార్థమివ, **ఏచోఽయవాయావ** ఇత్యాయాదేశే, **లోపశ్శాకల్యస్యే** తి య లోపః. మధ్యస్థయా అవలగ్నవర్తిన్యా మధ్యం న్యాయం తత్ర తిష్ఠతీతి మధ్యస్థా తయేతి చ. **న్యాయ్యేపి మధ్య** మిత్యమరః. తరుణ్యాః కామిన్యాస్సంబంధిన్యా మేఖలయా కాంచ్యా, తరుణ్యాః మధ్యస్థయా మేఖలయేతి వా అన్వయః. పర్యరాణి రణేతి దణ్డకపఠితోఽయం ధాతుశ్శబ్దే వర్తతే. **పరిపూర్వకాద్రణతే ర్భావే లుజి చిణ్. చిణో లుగితి తస్య లుక్.** అతిశయేన రణితమిత్యర్థః. యథా హి - **సంధిమిచ్ఛన్తి సాధవ - ఇతి న్యాయాత్.** మధ్యస్థసాధుర్జనః కలహాయ-మానయోర్ద్వయోః పక్షయోః కలహం నివారయితుం పక్షద్వయమపి తర్జనాదిభిర్భీషయతి తద్వదితి భావః. **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.** స చ మధ్యస్థయేతి శ్లేషోజ్జీవితః. శ్రీకృష్ణేన వస్త్రే అపహ్రియమాణే గోప్యా పునస్తస్మిన్నా-కృష్యమాణే చ సతి వస్త్రోపరిస్థాః కాంచీకింకిణికాః భృశం దధ్వనురితి ముఖ్యార్థః॥104

**శ్లో॥ ముగ్ధే! న వేత్సి ప్రియమప్రియం వా । స్వస్యేతి నిర్భర్త్సనతత్పరైర్వా ।
క్షౌమాపహారం వినివారయంత్యా । స్తారం తరుణ్యా వలయైరశింజి ॥ 105**

ముగ్ధే ఇతి॥ హే ముగ్ధే! మూఢే! స్వస్య ఆత్మనః, **స్వోఽజ్ఞాతావాత్మనీ** త్యమరః. ప్రియం ఇష్టం, అప్రియ మనిష్టం, చ న వేత్సి న జానాసి, మమేదం ప్రియమిదమప్రియమితి జ్ఞానన్తవ నాస్త్యేవ, మూఢత్వాదిత్యర్థః. నీవీమోక్షస్య సురతాంగత్వేన ప్రియత్వాత్తస్మిన్నపి అప్రియత్వబుద్ధిస్తవ మౌగ్ధ్యవిలసిత-మేవేతి భావః. ఇత్యేవం నిర్భర్త్సనతత్పరైర్వా నిర్భర్త్సయద్భిరివేత్యర్థః. **భర్త్స తర్జనే ఇతి ధాతుః. భర్త్సనం త్వపకారగీ** రిత్యమరః. పరేషాం భీత్యుత్పాదకం వాక్యం భర్త్సనమిత్యుచ్యతే. ఇతి తదర్థః. భీషయద్భిరివేతి ఫలితార్థః. క్షౌమాపహారం వస్త్రాపహరణం, వినివారయన్త్యాః నిరుంధంత్యాః, తరుణ్యాః స్త్రియః,

వలయైః, తారమత్యన్తమశింజి అరాణి. **భావే లుజ్. భూషణానాం తు శింజిత** మిత్యమరః. **ఉత్ప్రేక్షా-లంకారః**. కిం చ తరుణీవలయశింజాయాం నిర్భర్త్సనవాక్యారోపణస్య గమ్యమానత్వా **ద్రూపకాలంకారో** వ్యంగ్యః. యథా ప్రియసఖ్యో నాయికాం హితకృత్యే ప్రతికూలాం నిర్భర్త్సయన్తి తద్వదితి వలయానాం సఖీసామ్యం ధ్వన్యతే. ముగ్ధే ఇతి సాభిప్రాయసంబోధనా**త్పరికరాంకురాలంకారః**॥ 105

శ్లో॥ ఏకేన వేణీమపరేణ శౌరిః । కరేణ గృహ్ణన్ చుబుకం ప్రియాయాః ।
నాభూత్కుచగ్రాహి కరద్వయీతి । చతుర్భుజత్వం వివరీతుమైచ్ఛత్ ॥ 106

ఏకేనేతి॥ శౌరిః కృష్ణః, ఏకేన కరేణ హస్తేన, ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః, వేణీం కేశబంధనం, అపరేణ అన్యేన, కరేణ ప్రియాయా ఇత్యత్రాపి సంబంధ్యతే. చుబుకం ఓష్ఠాదధఃప్రదేశం (ఆంధ్రే - గడ్డము) గృహ్ణన్ బిభ్రత్సన్, కుచగ్రాహిణీ చ సా కరద్వయీ చ గ్రాహి - కరద్వయీ స్తనధరహస్తయుగళం - స్త్రియాః పుంవదితి పుంవద్భావః. నాభూత్ నాసీదితి మత్వా చతుర్భుజత్వం చత్వారో భుజాః బాహవో యస్య తస్య భావ స్తత్త్వం, తత్ భుజచతుష్టయశాలిత్వమిత్యర్థః. కృష్ణస్య వస్తుతశ్చతుర్భుజత్వాదితి భావః. వివరీతుం ప్రకటయితుం స్వీకర్తుమితి యావత్, ఐచ్ఛత్ ఇయేష. చతుర్భుజో భగవాన్ కృష్ణః కంసభీతపితృప్రార్థనయా ద్విభుజో బభూవేతి ప్రథమే విలాసే ఏవ ప్రోక్తమ్. భాగవతే ప్రసిద్ధం చ. తదధునా చతుర్భుజత్వం పునస్స్వీకర్తుమభిలలాషేతి భావః. ఏతేన కృష్ణస్య అతికాముకత్వం వ్యజ్యతే॥106

శ్లో॥ నీవీం వినీయ ద్రుతమూరుమూలే । లోలేక్షణే గోపవధూకిశోరే ।
నిజాక్షియుగ్మం న్యమిమీలదేకా । పరా మురారేర్వ్యధితాక్షియుగ్మమ్ ॥ 107

నీవీమితి॥ గోపవధూకిశోరే గోపవధూః యశోదా తస్యాః కిశోరస్సుతః తస్మిన్ శ్రీకృష్ణే, ద్రుతం శీఘ్రం, నీవీం వస్త్రగ్రంథిం, వినీయ శిథిలయిత్వా, వస్త్రమపనీయేత్యర్థః. ఊరుమూలే గోప్యాః గుహ్యదేశే, లోలేక్షణే లోలే చపలే ఈక్షణే నేత్రే యస్య తస్మిన్ తథోక్తే సతి, అత్యాసక్త్యా ఊరుమూలం పశ్యతి సతీ-త్యర్థః. ఏకా కాచిత్, నిజాక్షియుగ్మం స్వనేత్రద్వంద్వం, న్యమిమీలత్ మీలయామాస. **నిపూర్వకమీల సంకోచే ఇతి ధాతో ర్ణ్యన్తాల్లుజి చజ్**. లజ్జయేతి భావః. పరా అన్యా, మురారేః కృష్ణస్యాక్షియుగ్మం నేత్రద్వంద్వం, వ్యధితకరాభ్యాం పిహితవతీ. అత్ర స్వగుహ్యద్రష్టారం కృష్ణం ద్రష్టుం ఏకా త్రపితా - కృష్ణాయ స్వగుహ్యం దర్శయితుమేవ అన్యా త్రపితేతి పూర్వాంగనాపేక్షయా ద్వితీయాంగనయా ఉత్కర్షకథనా **త్సారాలంకారః. ఉత్తరోత్తరముత్కర్షస్సార ఇత్యభిధీయతే** ఇతి లక్షణాత్. పూర్వాంగనాపేక్షయా ఉత్తరాంగనాయాః ప్రాగల్భ్యం వ్యజ్యతే॥ 107

శ్లో॥ అతారి మందాక్షవిమోహమాయా । వ్యలంఘి సాంద్రోఽపి మనోభవాధిః ।
అలంభి కోఽపి ప్రమదో వధూనాం । నీవీవిమోక్షో న కథన్ను మోక్షః ॥ 108

అతారీతి॥ మందాక్షం త్రపా, తేన యో విమోహః మోహాతిశయః, స ఏవ మాయా అజ్ఞానం మందాక్షవిమోహమాయా, అతారి తీర్ణా - వధూభిరితి శేషః. నీవీమోక్షే సతి యథేచ్ఛసంభోగేన లజ్జా-త్యాగః. తేన చ మోహనివృత్తిర్వధూనామభవదితి భావః. సాంద్రోఽపి ప్రరూఢోఽపి, మనోభవాదిః మనోభవాన్మన్మథాత్, యః ఆధిః మానసవ్యథా స ఏవ మనోభవాధిః, మానసికకామాద్యభిభవకృతపీడేతి **శ్లిష్టరూపకమ్**. వ్యలంఘి వధూభిరతిక్రాన్తః. కోఽప్యనిర్వాచ్యః ప్రమదః ఆనన్దః, అలంభి ప్రాప్తః, వధూభి రిత్యేవ. నీవీవిమోక్షః వస్త్రగ్రంథిమోచనం, మోక్షః ముక్తిః, కథన్ను న కథం వా న భవతి? నీవీవిమోక్ష

ఏవ మోక్ష ఇత్యర్థః. అత్ర ప్రథమం మాయానివృత్తిః, తతస్తన్మూలకకామాద్యాధినివృత్తిః, తత ఆనన్దావాప్తి-రిత్యేతేషాం మోక్షసామగ్రీత్వేన ప్రసిద్ధానాం క్రమేణ నివేశనా**ద్రత్నావళీనామకాలంకారః**. **క్రమికా ప్రకృతార్థానాం న్యాసం రత్నావళీం విదు** రితి లక్షణాత్. నీవీవిమోక్షే మోక్షత్వం నిరూప్య మందాక్షతరణాదిషు మాయాతిక్రమణాదినిరూపణా **త్సావయవరూపకాలంకార** ఇతి వా॥ 108

శ్లో॥ అభావి యత్స్వాపి తయాపి రత్యై । హ్రియా విముఖ్యా పరివృత్య తన్వ్యా ।
విలోకయన్ ముగ్ధనితంబబింబం । తదప్యభీష్టం సమమన్యతాసౌ ॥ 109

అభావీతి॥ రత్యై సురతార్థః, స్వాపి తయా శ్రీకృష్ణేన పర్యంకే శాయితయాపీత్యర్థః. సమబంధనార్థమితి భావః. తన్వ్యా స్త్రియా, హ్రియా లజ్జయా, హేతుభూతయా, పరివృత్య పరివర్తనం కృత్వా, విముఖ్యా పరాఙ్ముఖ్యా, **అభావి భవతే ర్భావే లుఙ్ భూతమ్.** అధఃపృష్టం శాయితా బాలా పరివృత్య అధోవక్షస్కం యథాతథా తల్పమధిశిశ్యే ఇతి భావః. ఇతి యత్ - తదపి పరాఙ్ముఖీభవనమపి అసౌ కృష్ణః, ముగ్ధనితంబబింబం సుందరనితంబమణ్డలం, **పశ్చాన్నితంబః స్త్రీకట్యా** ఇత్యమరః. విలోకయన్ పశ్యన్, సన్ అభీష్టం ప్రియం, **సమమన్యత** మేనే. **సమ్పూర్వకాన్మన్యతేర్లఙ్.** ఏతాదృశతన్వీ స్థితేః మార్జారబంధన-కరణోపయోగిత్వాదితి గూఢాశయః. అత్ర అనిష్టేఽపి వైముఖ్యే నితంబసౌందర్యదర్శనరూపగుణసద్భావా-దభీష్టబుద్ధిర్భగవత ఆసీదితి ప్రకటో భావః. వైముఖ్యమప్యభీష్టమభవదితి వాక్యార్థస్య నితంబబింబవిలోకన-రూపపదార్థహేతుకత్వా**త్కావ్యలింగమ్.** రతినివారణార్థం పరివృత్తయా తన్వ్యా రతినివారణాలాభే సత్యపి ప్రత్యుత అత్యుత్కటరతిరేవ లబ్ధేతి **విషమాలంకారః** ప్రతీయతే. ఇయం తన్వీ వైముఖ్యం భజతు. యత్ర మమ ఏతన్నితంబసౌందర్యదర్శనస్యాదితి వైముఖ్యరూపదోషస్య గుణత్వేనాభ్యర్థనాత్, **అనుజ్ఞా-లంకారో**ఽపి గమ్యతే. **దోషస్యాభ్యర్థనానుజ్ఞా తత్రైవ గుణదర్శనా** దితి లక్షణాత్. న చాయమలంకారోఽత్ర వాచ్య ఏవ న తు ధ్వనిత ఇతి వాచ్యమ్. **విపదస్సన్తు న శ్శశ్వద్యాసు సంకీర్త్యతే హరి** రితివదభ్యర్థనాయాః వాచ్యార్థే అదర్శనాత్. న చ సమమన్యతేత్యస్య ప్రార్థయామాసేత్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్. నితంబదర్శన-ప్రాక్కాలికాయాః ప్రార్థనాయాః విలోకయన్ ముగ్ధనితంబబింబం సమమన్యతేతి నితంబదర్శనసమకాలత్వ-వ్యపదేశస్య విరుద్ధత్వాదిత్యలమ్॥ 109

శ్లో॥ పలాయయత్నైరుదితైర్విశుష్కై । ర్నిర్భర్త్సనాభిస్స్మితగర్భితాభిః ।
ముగ్ధైరపాంగైర్మృదుపాణిరోధై । రనందయత్కాపి మురారిమ్ ॥ 110

పలాయేతి॥ తతః ఏతత్ స్త్రీసంభోగానన్తరం, కాపి అన్యా కాచిత్ స్త్రీ, పలాయయత్నైః పలాయ-ప్రయత్నైః, లతాకుంజాద్బహిర్నిష్క్రమణప్రయత్నైరిత్యర్థః. విశుష్కైః విశేషేణ శుష్కైః నీరసైః, అశ్రురహితై-రిత్యర్థః. మిథ్యాత్వాదితి భావః. రుదితైః రోదనైః, రతికష్టాభినయోఽయమితి భావః. స్మితగర్భితాభిః స్మితం మందహాసః, గర్భితం అన్తర్గతం, యాసు తాభిః సస్మితాభిరిత్యర్థః. సత్యత్వే తు కోప ఏవ స్యాన్న తు స్మితమితి భావః. నిర్భర్త్సనాభిః భీతిప్రాపకవాగ్భిః, గానశ్రవణార్థమాగతాం మామేవం కరోషి పశ్య త్వాం మద్గురుభిర్దండయామీత్యేవమాదిభిరితి భావః. అపాంగైః కటాక్షైః, మృదుపాణిరోధైః మృదుభి రదృఢైః, పాణిరోధైః కరగ్రహణైః, మాం మాపీడయేతి శ్రీకృష్ణకరౌ అదృఢం రుణద్ధి, న తు దృఢం తత్కృతపీడాయాః స్వస్య అభీష్టత్వాదితి భావః. ఏతైః కరణైః, మురారిం కృష్ణమనన్దయత్ ఆనన్దయామాస. శృంగారరసాస్పదత్వాదేతేషామితి భావః. **స్వభావోక్తిరలంకారః॥** 110

శ్లో॥ రతానుకూలః పరమంగనానాం । బభూవ బన్ధో వివిధస్తదానీమ్ ।
న జారనాథాశ్రయణేఽపి బన్ధః । పరో మురారిప్రణయప్రభావాత్ ॥ 111

రతేతి॥ తదానీం తదా, అంగనానాం గోపికానాం, పరం కేవలం, రతానుకూలః సురతోపయోగీ, వివిధో బహువిధః, బంధః కామశాస్త్రోక్తశ్చతురశీతి బంధో ధేనుకాదిః, బభూవ అభూత్. శ్రీకృష్ణస్య వాత్స్యాయనతన్త్రనిష్ణాతత్వాత్ చతురశీతి బంధైస్తాః రమయామాసేతి భావః. పరం కేవలమితి యదుక్తం తదేవ వివృణోతి. నేతి – జారనాథాశ్రయణేఽపి జారశ్చాసౌ నాథః పతిః జారనాథః ఉపపతిరిత్యర్థః. యద్వా, జారనాథో జారాగ్రణీః, శ్రేష్ఠో గూఢపురుష ఇత్యర్థః. తస్య ఆశ్రయణే ఆశ్రయే, సంపర్కే ఇతి యావత్. సత్యపి మురారిప్రణయప్రభావాత్ శ్రీకృష్ణస్నేహసామర్థ్యాత్, పరః అన్యః, బంధః కర్మపారవశ్యం, న న బభూవ, అంగనానామిత్యత్రాపి సంబధ్యతే. జారసంభోగేన హి స్త్రీణాం నరకప్రాప్తిరూపో బంధో భవతీతి ప్రసిద్ధమ్. గోపికానాన్తు జారసంపర్కే సత్యపి నాభూత్సంబంధః పరమాత్మనః కృష్ణస్యైవాత్ర జారత్వాదితి తాత్పర్యార్థః. అత్ర జారసంభోగాత్ గోపీషు ప్రాప్తయోరుభయోర్బంధయోర్మధ్యే ఏకస్యైవ నియమనాత్పరిసంఖ్యాభేదః. జారనాథాశ్రయణేఽపి బంధో నాసీదితి **విశేషోక్తిరలంకారః**. మురారిప్రణయ–ప్రభావాదితి హేతునా తత్సమర్థనా**త్కావ్యలింగం** చ. న చ కావ్యలింగేఽస్మిన్ విచ్ఛిత్తి విశేషో నాస్తీతి వాచ్యమ్. బంధహేతోర్జారస్య మురారేరేవ బంధనివృత్తిహేతుత్వేనోపన్యాసస్య విచ్ఛిత్తిసంపాదకత్వాత్. అత ఏవ వ్యాఘాతాలంకారోఽపి, **స్యాద్వ్యాఘాతోఽన్యథాకారి తథాకారి క్రియేత చే** దితి లక్షణాత్॥111

శ్లో॥ రతాంతరే నిశ్చలతాం ప్రయాతా । సుఖాతిరేకాద్దరమీలితాక్షీ ।
విలాసినీ కాచన పంచబాణం । విచింతయంతీ మనసేవ రేజే ॥ 112

రతాన్తరే ఇతి॥ రతాన్తరే సురతమధ్యే, నిశ్చలతాం చలనరాహిత్యం, ప్రయాతా ప్రాప్తా, జడీభూతా ఇత్యర్థః. సాత్త్వికభావోదయాదితి భావః. సుఖాతిరేకాదానన్దాతిశయాద్ధేతోః, దరమీలితాక్షీ ఈషన్నిమీలిత–లోచనా, కాచన కాచిత్, విలాసినీ లలనా, మనసా హృదా, పఞ్చబాణం మన్మథం, విచిన్తయన్తీ ధ్యాయన్తీవ, రేజే చకాసే. యథా నాసాగ్రవ్యస్తనయనః నిశ్చలాం సమాధిమధిష్ఠాయ మునిః బ్రహ్మ ధ్యాయతి తద్వదితి భావః. **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః**. రతిసుఖప్రదత్వేన స్వాభీష్టదేవతాత్వాన్మన్మథస్య తచ్చిన్తనం కర్తవ్యమేవ స్త్రీణామితి బోధయితుం పంచబాణం విచిన్తయన్తీత్యుక్తమ్॥ 112

శ్లో॥ యదాఽవినాభూతతయా బభాసే । యువద్వయీ కేళిరసే నిమగ్నా ।
చిరాయ తత్సంఘటనాసు ఖిన్న । స్తదైవ విశ్రాంతిమగాదనంగః ॥ 113

యదేతి॥ యదా యస్మిన్ సమయే, యువద్వయీ యూనోః ద్వయీ, గోపీకృష్ణయుగళమిత్యర్థః. కేళిరసే క్రీడారసే, నిమగ్నా సతీ నితరాం మగ్నా సతీ, అత ఏవ అవినాభూతతయా అవియుక్తత్వేన, నిత్యసంయుక్తత్వేనేత్యర్థః. ఏకత్వేనేతి యావత్. బభాసే రేజే. అర్ధనారీశ్వరవత్ స్త్రీపురుషావుభౌ అన్యోన్యపరిశ్లిష్టౌ ఏకవ్యక్తివద్యదా రేజతురిత్యర్థః. యద్వా, యువద్వయీ అవినాభూతతయా సంయోగేన హేతునా, కేళిరసే నిమగ్నా సతీ యదా బభాసే ఇత్యన్వయః. తదైవ తదానీమేవ, చిరాయ చిరాత్ప్రభృతి తత్సంఘటనాసు యువద్వయీసంఘటనవిషయే, ఖిన్నః పరిశ్రాన్తః, అనంగః విశ్రాన్తిం విశ్రమమగా–దభజత. తూష్ణీం భూతోఽ భవదితి యావత్. స్వచికీర్షితసిద్ధేరితి భావః॥ 113

గ॥ ఏవమనంగదీక్షాదీక్షితానామాభీరచలాచలలోచనానామతిశయితపతివాల్లభ్యసంభవదవష్టంభ-సంభారవిఘటనాయ యశోదాదారకస్సమనంతరమంతరధాత్॥ 114

ఏవమితి॥ ఏవముక్తప్రకారేణ, అనంగదీక్షాదీక్షితానాం అనంగదీక్షాయాం మన్మథవ్రతే, దీక్షితానాం సంజాతదీక్షానాం, యథా భగవద్దేవతాకే ఆహవే పుమాంసో దీక్షితా భవన్తి తద్వన్మన్మథదేవతాకే సురతవ్రతే కామినో దీక్షితా ఇతి భావః. ఆభీరచలాచలలోచనానాం చలాచలే చంచలే లోచనే యాసాన్తాః చలాచలలోచనాః స్త్రియః ఆభీరాణాం గోపానాం, చలాచలలోచనాః తాసాం గోపస్త్రీణామిత్యర్థః. అతి-శయితంమధికం యత్పతివాల్లభ్యం భర్తృప్రియత్వం, తేన హేతునా సంభవతః ఉత్పన్నస్య, అవష్టంభ-సంభారస్య గర్వాతిశయస్య, విఘటనాయ నివారణార్థం, వల్లభో మయ్యనురక్తో మయ్యనురక్త ఇత్యేవమ్, అహమేవ వల్లభస్య ప్రియేత్యేవం వా, సర్వాసామపి గర్వాతిశయో జాత ఇతి తన్నిరాసార్థమితి భావః. ఏతేన యావత్యో గోపికా స్తావన్తః కృష్ణాః భూత్వా యోగమాయయా ఏక ఏవ భగవాన్ సర్వా అపి గోపికా రమయామాసేతి వ్యక్తమ్. సమనన్తరం సురతానన్తరం, యశోదాదారక శ్రీకృష్ణః, అంతరధాత్ అంతర్హితోఽభూత్, అదృశ్యోఽభవదిత్యర్థః॥ 115

శ్లో॥ క్షణాదంతర్భూతైరనుభవపదం ప్రాప్య సుదృశో
హరే ర్లీలాజాలైరపహసితవిద్యుద్విలసితైః ।
కిమప్యాంధ్యం స్వైరవ్యవహృతివిరోధి ప్రవివిశు-
ర్న తాదృక్ప్రాగేతద్విరహసమయేఽపి స్థితమభూత్ ॥ 116

క్షణాదితి॥ సుదృశః స్త్రియః, తిమిరాద్యనుపహతదృష్టయశ్చ, అనుభవపదం ప్రత్యక్షత్వం, ప్రాప్య గత్వా, ప్రత్యక్షీభూయేత్యర్థః. క్షణాత్ క్షణకాలాదేవ, అన్తర్భూతైః తిరోహితైః, అత ఏవ అపహసిత-విద్యుద్విలసితైః తిరస్కృతతటిద్విలాసైరిత్యు**పమా**. విద్యుద్విలాసవత్ క్షణికైరిత్యర్థః. హరేః కృష్ణస్య, లీలాజాలైస్సురతసమయధృతవిలాససమూహైః, హేతుభూతైః, స్వైరవ్యవహృతివిరోధి అభిసరణవిరోధి, యథేష్టసంచారవిరోధి చ, కిమిప్యనిర్వాచ్యమతిశయమిత్యర్థః. ఆంధ్యమ్ ఇతి కర్తవ్యతామౌఢ్యం నేత్రవైయర్థ్యం చ, ప్రవివిశుః ప్రాప్తవత్యః, తాదృక్ తాదృశమాంధ్యం, ప్రాక్పూర్వం, తదేవ విశదయతి. ఏతద్విరహసమయేఽపీతి, శ్రీకృష్ణవియోగ కాలేఽపి, విద్యుత్సంబంధాభావేఽపీతి చ, స్థితం విద్యమానం, నాభూత్ న బభూవ. సంయోగపూర్వకాలికవిరహాదుత్తరకాలికవిరహో దుస్సహ ఇతి ప్రసిద్ధమ్. గాఢాంధకారే గచ్ఛతః పురుషస్య విద్యుద్దర్శనాత్పూర్వం యాదృశమాంధ్యం తతోఽప్యధికం విద్యుద్దర్శ-నోత్తరక్షణజన్యమితి చ ప్రసిద్ధమ్. అత్ర పూర్వార్ధగ**తోపమాలంకార**ప్రతిభోత్థాపితః ఉత్తరార్ధే **శ్లేషాలంకారః**॥ 115

శ్లో॥ మురారివిరహాద్వామా । విమోహా గహనం గతాః ।
ముహుర్గహనమాసేదు । స్తదన్వేషణకారణాత్ ॥ 116

మురారీతి॥ వామాః స్త్రియః, మురారివిరహాద్ధేతోః శ్రీకృష్ణవియోగాద్ధేతోః, విమోహగహనం విశేషో మోహః విమోహః స ఏవ గహనం కాననం, తథోక్తం గతాః ప్రాప్తాస్సత్యః ముహుః పునరపి, తదన్వేషణకారణాత్ శ్రీకృష్ణగవేషణహేతోః, తమన్వేష్టుమిత్యర్థః. గహనం కాననం, ఆసేదుః. వివిశుః.

అజ్పూర్వకాత్సదే ర్లిట్. అత్ర గహనం గతా అపి పునర్గహనమాసేదురితి విరోధస్య మోహరూపం గహనమితి రూపకేణ పరిహారాత్ రూపకోజ్జీవితో **విరోధాభాసాలంకారః॥** 116

అవ॥ అథ తదన్వేషణమేవ ప్రపఞ్చయతి అయీత్యాదిభిశ్చతుర్భిః ॥

శ్లో॥ అయి మన్మథమన్మథస్త్వయా । రమితో మాధవి! మాధవస్స్ఫుటమ్ ।
స్ఫురతి త్వయి మాధవీపదం । హరిసంబంధవిబోధకం యతః ॥ 117

అయీతి॥ అయి మాధవి! వాసన్తి!, **అతిముక్తః పుండ్రకస్స్యాద్వాసన్తీ మాధవీలతే** త్యమరః. (ఆంధ్రే పువ్వులగురువింద) మాధవస్య స్త్రీ మాధవీ, **పుంయోగాదాఖ్యాయామితి జీప్** - తత్సంబుద్ధిరితి చ. మన్మథమన్మథః మన్మథస్యాపి మన్మథః, మత్ బుద్ధిః, తాం మథ్నాతీతి మన్మథః ఇతి వ్యుత్పత్త్యా మనః క్షోభక ఇత్యర్థః. యథా మన్మథోఽస్మాకం మనఃక్షోభకః తథా మన్మథస్యాపి కృష్ణో మనఃక్షోభక ఇతి భావః. తతోఽప్యధికసుందర ఇతి యావత్. మాధవః కృష్ణః, త్వయా రమితః క్రీడితః, త్వయా సహ మాధవో రేమే ఇత్యర్థః. స్ఫుటం ధ్రువం, తత్ర హేతుమాహ. యతః యస్మాత్కారణాత్ త్వయి హరిసంబంధవిబోధకం శ్రీకృష్ణసంబంధప్రతిపాదకం, మాధవీపదం మాధవీ ఇతి నామ, స్ఫురతి వర్తతే. ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకభావసంబంధేన తిష్ఠతీత్యర్థః. మాధవస్య స్త్రీ మాధవీ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా మాధవసంబంధ-వత్యాం మాధవీశబ్దో వర్తతే, మాధవస్యేతి షష్ఠ్యా సంబంధిత్వమర్థ ఇత్యభ్యుపగమాత్. తస్మాత్ తవ మాధవసంబంధిత్వాదేవ మాధవీశబ్దవాచ్యత్వమితి కృత్వా మాధవస్య స్త్రియా త్వయా మాధవో రమిత ఇతి నిశ్చయ ఇతి భావః. యద్వా, మాధవస్యేయం మాధవీ, **తస్యేదమిత్యణి జీప్** - అనయా వ్యుత్పత్త్యా చ మాధవీశబ్దో మాధవసంబంధవద్వస్తుప్రతిపాదకత్వేన మాధవసంబంధబోధకం భవత్యేవేతి బోధ్యమ్. అత్ర మధౌ వసంతే పుష్యతీతి మాధవీ ఇతి వ్యుత్పన్నస్య మాధవీశబ్దస్య యోగతోఽన్యార్థత్వ- ప్రకల్పనా **న్నిరుక్తిరలంకారః. మాధవీ ఇతి స్త్రీలింగత్వాత్** స్త్రీవన్మృదుళతనుశరీరవత్త్వాచ్చ లతాయాం స్త్రీబుద్ధ్యేదముక్తమితి జ్ఞేయమ్॥ 117

శ్లో॥ సత్వరం కథయ కేన పథాఽసౌ ।చూతపాదప!హరిశ్చరితస్స్యాత్ ।
పల్లవస్య గతిరస్య విబుద్ధా । పల్లవప్రణయినా భవతా స్యాత్ ॥ 118

సత్వరమితి॥ హే చూతపాదప! రసాలతరో! అసౌ హరిః కృష్ణః, కేన **పథా** మార్గేణ, చరితః గతస్స్యాత్ భవేత్? సత్వరం ద్రుతం, విళంబేసతి హరిరతిక్రాన్తో భవేదితి భావః. కథయ వద. నను కథమహం వేద్మీత్యత ఆహుః. పల్లవస్యేతి - అస్య పల్లవస్య, విటస్య కృష్ణస్యేత్యర్థః. గతిర్గమనం, పల్లవప్రణయినా కిసలయసహితేన, విటస్నిగ్ధేనేతి చ, భవతా త్వయా, విబుద్ధా జ్ఞాతా, స్యాద్భవేత్. భుజంగ ఏవ జానీతే భుజంగచరణక్రమమితి న్యాయాత్, ఇతి భావః. (భుజంగో విటః) అత్ర సమర్థనీయస్య విశేషభూతస్య పూర్వవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సామాన్యేన సమర్థనా**దర్థాన్తరన్యాసాలంకారః.** సచ పల్లవశబ్దగతశ్లేషోజ్జీవితః. చూతశబ్దస్య పుంలింగత్వేన తరోః పురుషజాతిత్వేన చ చూతవృక్షే స్త్రీణాం పురుషబుద్ధిరితి జ్ఞేయమ్॥ 118

శ్లో॥ అధోక్షజాధ్యక్షమశోక! కిం తే । బభూవ నిర్వాణనిదానభూతమ్ ।
అశోకభావః కథమన్యథా తు । తవైవ దృష్టస్సకలాగమేషు ॥ 119

అధోక్షజేతి॥ హే అశోక! వంజుళవృక్ష! తే తవ, నిర్వాణనిదానభూతం సుఖకారణం, మోక్షకారణభూతం చ, అధోక్షజాధ్యక్షం శ్రీకృష్ణసాక్షాత్కారః, బభూవ కిమ్ ఆసీత్ కిమ్? ఇతి **హేతూత్ప్రేక్షాలంకారః.** అన్యథా అధోక్షజసాక్షాత్కారాభావే తు, అఖిలాగమేషు అఖిలాస్సర్వే, అగమాః వృక్షాః, తేషు మధ్యే తవైవ అశోకభావః, అశోకత్వం, అశోకవృక్షత్వమ్, కథం కుతో, దృష్టః సిద్ధ ఇత్యర్థః. అన్యత్ర సకలాగమేషు సర్వవేదేష్వపి, తవైవ అశోకభావః శోకరాహిత్యం, కథం దృష్టః సాక్షాత్కృతః? వేదైస్సృతః ప్రమాణభూతై స్తవైవాశోకత్వం కథం ప్రతిపాదితమిత్యర్థః. అత్ర పూర్వార్ధే సంభావితః అశోకస్య అధోక్షజాధ్యక్షప్రాప్తిరూపో వాక్యార్థః ఉత్తరవాక్యార్ధేన సమర్థిత ఇతి **కావ్యలింగమలంకారః.** స చ శ్లేషోజ్జీవితః. అశోక ఇత్యత్ర అన్యార్థత్వప్రకల్పనాన్నిరుక్తిః॥ 119

శ్లో॥ దుత్తూర! శౌరిః ప్రణయం విధాయ । సకృత్తతస్త్వామతిసందధే ను? ।
వియోగకాంతాజననిర్విశేష । మున్మత్తభావం వివృణోషి యేన ॥ 120

దుత్తూరేతి॥ హే దుత్తూర! కాంచనాహ్వాయ! శౌరిః కృష్ణః, సకృత్ ఏకవారం, ప్రణయం స్నేహం విధాయ కృత్వా, త్వయా సహేతి శేషః. తతః తత్ క్షణమేవ, త్వామతిసందధే ను వంచయామాస కిమ్? అస్మానివేతిభావః. యేన హేతునా వియోగకాన్తాజననిర్విశేషం వియోగో విరహః, తద్యుక్తః కాన్తాజన్య స్త్రీసమూహ ఇతి **మధ్యమపదలోపీసమాసః.** తస్మాత్ నిర్విశేషం నిర్భేదం యథాతథా, పఞ్చమీ విభక్తే ఇతి, **పఞ్చమ్యాం పఞ్చమీభయేనేత్యత్ర పఞ్చమీతి యోగవిభాగాత్సమాసః,** తత్తుల్యమిత్యర్థః. ఉన్మత్తభావం ఉన్మత్తత్వం ఉన్మాదయుక్తత్వం చ, వివృణోషి ప్రకటయసి. **ఉన్మత్తః కితవో ధూర్తో దుత్తూరః కాంచనాహ్వయః, ఉన్మత్త ఉన్మాదవ** తీతి చామరః. యతస్త్వం వయమివోన్మత్తః తతస్త్వామపి సకృత్ప్రణయో హరిరవంచయదిత్యుత్పశ్యామ ఇతి ముఖ్యార్థః. అత్ర శ్లోకస్య పూర్వర్ధేన దుత్తూరే సంభావితస్య హరివంచితత్వరూపవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్ధేన సమర్థనా **త్కావ్యలింగమ్.** ఇదం చ **శ్లేషాలంకారోజ్జీవితమ్॥** 120

శ్లో॥ ఏవమున్మత్తతామేత్య । ప్రలపంత్యో మృగీదృశః ।
యశోదాదారకాద్వైత । మాపుస్తద్భావనాబలాత్ ॥ 121

ఏవమితి॥ మృగీదృశః స్త్రియః, ఉన్మత్తతాం ఉన్మాదవత్త్వమేత్య ప్రాప్య, ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా, ప్రలపంత్యః విలపన్త్యస్సత్యః తద్భావనాబలాత్ శ్రీకృష్ణనిరన్తరధ్యానప్రభావాత్, యశోదాదారకాద్వైతం కృష్ణాభేదమాపుః భేజిరే. భ్రమరకీటన్యాయాదితి భావః. భక్తిరసస్య పరాకాష్ఠేయమ్॥ 121

అవ॥ అథ యశోదాదారకాద్వైతమాపురితి యదుక్తం తదేవ వర్ణయతి త్రిభిః, వధూరిత్యాదిభిః॥

శ్లో॥ వధూరధాత్కాచిదలీకపూతనా । స్తనౌ వినోదేన జనార్దనాయితా ।
ప్రయాతు తత్ర ప్రళయం పురోదితా । తథా ద్వితీయాపి పునస్తదద్భుతమ్ ॥ 122

వధూరితి॥ జనార్దనాయితా జనార్దనవదాచరితా, కృష్ణాయమానేత్యర్థః. కాచిద్వధూః స్త్రీ, వినోదేన విలాసేన, అలీకపూతనాస్తనౌ కపటపూతనాకుచౌ, పూతనాయితాయాః కస్యాశ్చిద్గోప్యాః కుచావిత్యర్థః. అధాత్ పపౌ, **ధేట్ పానే ఇతి ధాతో ర్లుఙ్.** తత్ర ఉభయోర్మధ్యే పురా ప్రథమముదితా ఉక్తా, అలీకపూతనేత్యర్థః. ప్రళయం నాశం, తన్నామకసాత్త్వికభావం చ, ప్రయాతు ప్రాప్నోతు. జనార్దనకృత-

స్తనపానాత్పూతనేవ జనార్దనాయితగోపీకృతస్తనపానాదళీకపూతనాపి నశ్యతీతీదం యుక్తమేవేతి భావః. పునః కిన్తు, తథా పూర్వోక్తాళీకపూతనావత్ ద్వితీయాపి జనార్దనాయితా గోపికా చ, ప్రళయం ప్రయయావితి, **లకారవిపరిణామేనాన్వయః**. తత్ ద్వితీయాయా అపి ప్రళయప్రాప్తిః అద్భుతం చిత్రమ్, పూతనాస్తనపానేన జనార్దనస్యైవ అళీకపూతనాస్తనపానేన కృష్ణాయితాయా అపి ప్రళయాభావస్య భవితవ్యత్వేన తద్విరుద్ధప్రళయసంభవ ఆశ్చర్యావహ ఇతి భావః. **విరోధాభాసాలంకారః॥** 122

శ్లో॥ కయాపి తన్వ్యా మధుసూదనాయితం । కయాచిదాలంబి భుజంగభావనా ।
విజేతుమీశాపి భుజంగమాదిమా । ప్రతారితా ప్రత్యుత తేన లీలయా ॥ 123

కయాపీతి॥ కయాపి కయాచిత్తన్వ్యా గోపికయా, మధుసూదనాయితం కృష్ణవదాచరితం, **భావేక్తః**. కయాచిత్తన్వ్యా భుజంగభావనా కాళీయధ్యానమ్, ఆలంబి స్వీకృతమ్. ధ్యానేన హి ధ్యాతా ధ్యేయాత్మకో భవతి. తథా ప్రకృతే భుజంగం భావయన్తీ కాచిద్భుజంగాత్మకతామాపేత్యర్థః. భుజంగవదాచరితమితి యావత్. ఆదిమా పురోదితా మధుసూదనాయితా గోపీ, భుజంగం తద్వదాచరితాం గోపీం, విజేతుం జేతుం, ఈశాపి సమర్థాపి, కృష్ణాయితత్వాదితి భావః. ప్రత్యుత వైపరీత్యేన తేన భుజంగేన, భుజంగాయిత-గోప్యేత్యర్థః. లీలయా విలాసేన, ప్రతారితా వంచితా. యథా కృష్ణో విలాసేన భుజంగం జిగాయ తద్వత్కృష్ణాయితా విలాసేన భుజంగాదపజయం ప్రాప. కృష్ణస్య లీలారసప్రధానత్వాదితి భావః. అత్ర భుజంగేన విటేన కృష్ణేన ప్రతారితా వంచితేతి ధ్వనిః. మధుసూదనాయితమిత్యత్ర**ోపమాలంకారః॥**123

శ్లో॥ జనార్దనాద్వైతమవాప్య కాప్యహో । దవానలాపానమనాటయత్తమామ్ ।
తతః పరీతాపధురామవాప సా । మృషావిషాదో విరహానలాదితి ॥ 124

జనార్దనేతి॥ కాపి కాచిత్, జనార్దనాద్వైతం శ్రీకృష్ణాభేదమవాప్య ప్రాప్య, దవానలాపానం దవానలస్య దవాగ్నేరా సమంతాత్పానం అనాటయత్తమాం అతిశయేన అభినయతి స్మ. తతః దవానలాపానా-ద్ధేతోః, సా గోపీ పరీతాపధురం సంతాపాతిశయం, **ఋక్పూరబ్ధూఃపథా** మితి సమాసాన్తోఽ ప్రత్యయః. అవాప అభజత్. విరహానలాద్వియోగరూపాదగ్నేర్హేతోః, విషాదస్సంతాపః, ఆసీదితి శేషః. ఇత్యేవం రూపః ప్రవాద ఇతి శేషః. మృషా మిథ్యా, అత్ర పరితాపే విరహానలహేతుకత్వం మృషాపదేన అపహ్నుత్య దవానలపానహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాత్ సావహ్నవా **గమ్యోత్ప్రేక్షా॥** 124

తతః॥ ఏవం కృష్ణాత్మతామేత్య నటనానన్తరమ్ ॥

శ్లో॥ అదృశ్యోఽయం శౌరిః పదకమలముద్రాశ్రయణత-
స్సుఖం సాక్షాత్కార్యో భవతి నను యోగ్యైః కిమపరైః ।
విచింత్యైవం తత్ర వ్యవసితమతీనాం న సుదృశాం
ప్రకాశోఽభూదస్యాః క్వచన రజసా క్వాపి తమసా ॥ 125

అదృశ్య ఇతి॥ అదృశ్యః దూరీభూతత్వాద్ద్రష్టుమశక్యః, అయం శౌరిః కృష్ణః, పదకమలముద్రా-శ్రయణతః, పదకమలస్య కమలతుల్యచరణస్య, ముద్రా చిహ్నం, తస్య ఆశ్రయణతః ఆశ్రయాద్ధేతోః, అన్వేషణాద్ధేతోరితి యావత్. సుఖం అక్లేశం, సాక్షాత్కార్యః సాక్షాత్కర్తుం శక్యః, భవతి, నను భవతి ఖలు, పదముద్రానుసారేణ హి చోరాదయో గృహ్యన్తే ఇతి భావః. అపరైర్యోగైరుపాయైః, కిం ఏవమిత్థం, విచింత్య ఆలోచ్య, తత్ర పదముద్రాన్వేషణే, వ్యవసితమతీనాం నిశ్చితచిత్తానాం, ప్రవృత్తానామితి యావత్.

సుదృశాం స్త్రీణామ్, అస్యాః కృష్ణపదకమలముద్రాయాః ప్రకాశః స్ఫురణం, క్వచన క్వచిత్, కుంజాదావి-త్యర్థః. తమసా అంధకారేణ హేతునా క్వాపి క్వచిత్, మార్గదేశే ఇత్యర్థః. రజసా పరాగేణ చ, నాభూత్ న బభూవ. ఆచ్ఛాదనాదితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - అదృశ్యః అస్మాకమజ్ఞానావృతత్వాద్దుర్దర్శః అయం శౌరిః పరమేశ్వరః పదకమలం శ్రీకృష్ణచరణారవిందమేవ ముద్రా వస్తు తస్యా ఆశ్రయణతః ధ్యానాద్ధేతోః, సుఖం సాక్షాత్కార్యో భవతి. భగవచ్చరణారవిందధ్యానాత్మకభక్తిమార్గేణ భగవాన్సులభ ఇతి భావః. అపరైరన్యైర్యోగై ర్లంబికాదిభిః, కిం న కిమపి. ఏవం విచింత్య తత్ర భక్తిమార్గే వ్యవసితమతీనాం సుదృశాం విదుషాం అస్యాః పదకమలముద్రాయాః ప్రకాశః మనసి పరిస్ఫూర్తిః క్వచన క్వచిత్సమయే, తమసా తమోగుణేన, క్వాపి సమయే రజసా రజోగుణేన చ, నాభూత్. రజస్తమోగుణావిర్భావసమయే చిత్తైకాగ్ర్యాభావాదితి భావః॥ 125

గ॥ ఏవమనికటవికటాటవీపర్యటనపాటవపాటలచరణయుగళా వల్లవలోలలోచనాః క్వచన నితాంతనిమగ్నామరవిందలోచనచరణకమలముద్రామవలోక్య కామపి కామినీమనురాగభరేణ బభార భుజశిరసా యశోదాకిశోర ఇతి నిర్ధార్య ధార్యమాణధైర్యవిపర్యయా బభూవుః॥126

ఏవమితి॥ అనికటవికటాటవ్యాం దూరీభూతే విశాలే వనే, పర్యటనపాటవేన పరిభ్రమణాభ్యాసేన హేతునా పాటలం రక్తం, చరణయుగళం పాదద్వయం యాసాన్తాః, అటవ్యాం సుదూరం పరిభ్రమణే-నారుణితచరణా ఇత్యర్థః. వల్లవలోలలోచనాః గోపస్త్రియః, క్వచన క్వచిద్దేశే, నితాంతనిమగ్నామత్య-న్తాధఃప్రవిష్టామిత్యర్థః. భావాతిరేకాదితి భావః. అరవిందలోచనచరణకమలముద్రాం శ్రీకృష్ణపాదారవింద చిహ్నం, అవలోక్య దృష్ట్వా, యశోదాకిశోరః కృష్ణః, కామపి కాంచిత్, మహాభాగామిత్యర్థః. కామినీం తరుణీం, అనురాగభరేణ ప్రేమాతిశయేన, హేతునా భుజశిరసా స్కంధేన, బభార ఉవాహ. ఇతి ఏవం నిర్ధార్య నిశ్చిత్య, ధార్యమాణధైర్యవిపర్యయాః ధార్యమాణః ప్రాప్తః, ధైర్యవిపర్యయః అధైర్యం, యాభిస్తాః అధీరా ఇత్యర్థః. కామపి ధృత్వా క్వాపి దేశాన్తరం యయౌ కృష్ణః న భవతి ఖల్వస్య పునరాగమనమితి తాసామాశయః. బభూవుః అభవన్॥ 126

శ్లో॥ పంకే ఘనే రజసి వా ప్రచురే కథం త-
దభ్యున్నతం త్రిజగతోఽపి గురోః పదం స్యాత్ ।
కామాభిభూతమనసామిదమావిరస్తు
తత్త్వావధారణకథాం కథమంతరేణ ॥ 127

పంకే ఇతి॥ తే జగతోఽపి త్రిభువనాదపి గురోర్దుర్భరస్య, లోకత్రయాపేక్షయాప్యతిస్థూలస్యేత్యర్థః. విశ్వం భరత్వాదితి భావః. కృష్ణస్య తత్ప్రసిద్ధం పదం చరణం, తచ్చిహ్నమిత్యర్థః. ఘనే సాంద్రే, పంకే కర్దమే, ప్రచురే అతిశయే, రజసి పరాగే, చ కర్దమవతి రజోవతి చ ప్రదేశే ఇతి భావః. అభ్యున్నతం ఉత్తానం ఉపరిస్థమిత్యర్థః. కథం స్యాత్ న కథమపీత్యర్థః. సాంద్రకర్దమధూళ్యో విద్యమానా యస్యా కస్యాపి పదముద్రా అతినిమ్నా భవతి - అతిస్థూలస్య తు కిముతేతి భావః. నను కుత ఇదం స్త్రీభి ర్న జ్ఞాతమత ఆహ కామేతి. కామాభిభూతమనసాం కామార్తానాం సుదృశాం తత్త్వావధారణకథామన్తరేణ వస్తుతత్త్వవిచారం వినా, ఇదం తత్త్వం, కథం కేన ప్రకారేణ, ఆవిరస్తు జాయేత న కథమపీత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - ఘనే అధికే, పంకే పాపే, సతి ప్రచురే రజసి రజోగుణే చ సతి, తే జగతోఽపి గురోః

తే జగత్పతేః కృష్ణస్య సంబంధి అభ్యున్నతమత్యుత్కృష్టం, పదం చరణం, కథం కేన ప్రకారేణ, దృష్టమితి శేషః - స్యాద్భవేత్ జనేనేతి శేషః. పాపినో రాజసాశ్చ జనాః భగవత్పాదారవిందం సాక్షాత్కర్తుం నాధికుర్వన్తీతి భావః. తత్ర హేతుమాహ కామేతి. కామేత్యుపలక్షణమ్. కామక్రోధాదిభిర్మహామోహభటై-రభిభూతం విక్షిప్తం మనో యేషాన్తేషాం జనానాం, తత్త్వావధారణకథామన్తరేణ వేదాన్తవిచారం వినా, ఇదం భగవత్పాదారవిందం కథమావిరస్తు ఆవిష్కృతం స్యాత్. ఏతత్సాక్షాత్కారో న భవతి తాదృశానామితి భావః. యద్వా, భగవానితి కశ్చన నాస్తి, అనుపలభ్యమానత్వాత్. శశశృంగవదితి తర్కావష్టంభేన వివదమానానాం బౌద్ధాదీనాం ప్రతిక్షేపణార్థోఽయం శ్లోకః. తథాహి - బౌద్ధాదీనాం హృది ఘనే పంకే పాపహేతౌ తమసి తథా ప్రచురే రజసి రజోగుణే చ సతి అర్థాత్ తమోగుణకార్యేషు తంద్ర్యాదిషు, రజోగుణకార్యేషు దురహంకారాదిషు చ సత్సు ఇత్యర్థః. తే జగతోఽపి గురోః కారణస్య బ్రహ్మణః అభ్యున్నతమపి పదం స్వరూపం కథం స్యాత్, కథం ప్రతీయేతేత్యర్థః. తేషాం భగవత్స్వరూపజ్ఞానం నైవ భవేదితి భావః. తత్ర హేతుమాహ కామేతి, కామాభిభూతమనసాం జనానాం తత్త్వావధారణ-కథామన్తరేణ ఇదం భగవత్తత్త్వం కథమావిరస్తు స్ఫురతు న కథమపీత్యర్థః. వేదాన్తతత్త్వవిచారేణ మనసి ప్రసన్నే సతి తదానీముపలభ్యేత, కామాభిభూతానాం యుష్మాకన్తు కథన్తదుపలబ్ధిః. న హి యుష్మదులపలబ్ధ్యభావమాత్రేణ బ్రహ్మణోఽసత్త్వం కల్పయితుం శక్యేత, తథాత్వే అస్మదదృష్టానాం మేర్వాదీనాం పర్వతానామపి అసత్త్వం స్యాత్ ఇతి భావః॥ 127

తతశ్చ॥ ఏవం గోపీనామధైర్యప్రాప్త్యనన్తరమిత్యర్థః॥

అవ॥ అథ కామపి కామినీం బభార భుజశిరసా యశోదాకిశోర ఇతి యదుక్తమ్, తత్ర స్కంధేన గోపీవహనే హేతుముత్ప్రేక్షన్తే, సముత్పాత్యేతి॥

శ్లో॥ సముత్పాత్య ప్రేమామృతజలధిపూరే ప్రియతమాం
ప్రియః క్షేప్తుం వాంఛన్నివ స కతమామేవమవహత్ ।
భవత్వేతత్తప్త్వా కమపి తపసాం సంచయమియం
నిజైర్లీలాజాలైరితరదురవాపం కిమతనోత్ ॥ 128

సముత్పాత్యేతి॥ సః ప్రియః కృష్ణః, కతమాం కామపి, ప్రియతమాం ప్రేయసీం, సముత్పాత్య, ఉద్ధృత్య ప్రేమామృతజలధిపూరే ప్రేమైవామృతం సుధా తస్య జలధిస్సముద్రః తస్య పూరే జలౌఘే, క్షేప్తుం పాతయితుం, వాంఛన్ ఇచ్ఛన్నివేత్యు**త్ప్రేక్షా**. ఏవమిత్థమవహద్బభార. కేనచిదుత్పాత్య జలే పాతితం వస్తు యథా గాఢం నిమజ్జతి తద్వత్కృష్ణేనాంకమారోపితా తన్వీ ప్రేమజలధౌ గాఢం నిమజ్జతీతి భావః. **రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారః**. ఏతత్ కస్యాశ్చిత్ప్రియతమాయాః శ్రీకృష్ణేన స్కంధమారోప్య లాలితత్వం, భవతు. అస్మాకమపి తస్యా స్తథాత్వమిష్టమేవ, శ్రీకృష్ణస్య దక్షిణనాయకత్వేన ఏతావతా నాస్మాకం హానిరితి భావః. ఇయం ప్రియతమా, కమప్యనిర్వాచ్యమత్యధికమిత్యర్థః. తపసాం సంచయం సమూహం, తప్త్వా కృత్వా నిజైః స్వీయైః, లీలాజాలైః స్మితభ్రూవిక్షేపాదివిలాససమూహైః, తమితి శేషః. కృష్ణం ఇతరదురవాపం అన్యదుర్లభం, అతనోచ్చకార కిమ్. సా చ కేనచిత్తపోబలేన తస్య దక్షిణనాయకత్వమపి విఘటితవతీ స్వస్మిన్నేవానురక్తం చకార. కథమన్యథా ప్రియస్తాముత్సృజ్య నాగచ్ఛేదితి భావః. అత్రా**పృత్ప్రేక్షాలంకారః**. అత్ర కమపి తపసాం సంచయం తద్రూపం కృష్ణం, ఇయం తన్వీ,

నిజైర్లీలాజాలైః లీలాప్రధానైః జాలైః, మత్స్యబంధనరజ్జుభిః, **ఆనాయః పుంసి జాలం స్యా** దిత్యమరః. తప్త్వా బద్ధ్వా, మత్స్యవదితి భావః. ఇతరదురవాపం స్వాధీనత్వేన అన్యత్ర గంతుమశక్తత్వాదితర-దుర్లభం, **అతనోత్కి**మితి ధ్వనిః॥ 128

అవ॥ అథ అలమలమిత్యాదిభిరష్టభిర్గోపీనాం విలాపం వర్ణయతి॥

శ్లో॥ అలమలమపయామి ముంచ భీతాం గురుజనతః కితవేతి భాషిణీం మామ్ ।
చిరముచితవచోభిరన్వనైషీన్మధుమధురైస్సకథం కృపాం జహాతి ॥ 129

అలమలమితి॥ హే కితవ! ధూర్త! అలమలం **సంభ్రమాత్ ద్విరుక్తిః,** సంభోగేన పర్యాప్తమిత్యర్థః. అపయామి అపగచ్ఛామి, అహమిత్యస్యాక్షేపః. గురుజనతః శ్వశ్రూశ్వశురాదేర్గురుజనాత్, భీతాం మామితి శేషః. ముంచ త్యజ, త్వమిత్యస్యాక్షేపః. ఇత్యేవం భాషిణీం వదన్తీం మాం స ఇత్యనేన య ఇత్యాక్షిప్యతే. యః మధుమధురైః మధు మద్యం, మకరన్దో వా తద్వన్మధురైః స్వాదుభిః, ఉచితవచోభిః తత్కాలానుగుణ-వాక్యైః, చిరం బహుకాలమన్వనైషీత్ అనునయామాస. సః కృష్ణః, కృపాం దయాం, కథం జహాతి త్యజతి, తాదృశస్య కుతోఽద్య మయి దయా నాసీదితి భావః॥ 129

శ్లో॥ కదా వా లావణ్యామృతరసపరీవాహనిలయం
పురః ప్రాదుర్భూతం మధురమధురం వీక్ష్య దయితమ్ ।
హరే! శౌరే! కాంత! ప్రియతమ! సరోజాక్ష! శరణం
భవేతి క్రోశంతీ నిమిషమివ నేష్యామి దివసాన్ ॥ 130

కదావేతి॥ లావణ్యామృతరసపరీవాహనిలయం లావణ్యం ఛాయావిశేషః తదేవ అమృతరసః సుధారసః, తస్య పరీవాహానాం ప్రవాహానాం, నిలయమాశ్రయం, సముద్రమితి యావత్. మధురమధురం అతిరుచిరం, **నిత్యవీప్సయోరితి నాత్ర ద్విర్భావః, సుబ్సుగసంభవాత్,** ప్రకారే గుణవచనస్యేత్యపి న సాదృశ్యస్య అద్యోత్యత్వాత్. న హ్యత్ర మధురసదృశమిత్యర్థో మూలకారేణ వివక్షితః. తస్మాత్ మధురాదపి మధుర ఇతి **పఞ్చమీసమాసః.** పురః అగ్రే, ప్రాదుర్భూతమావిర్గతం దృశ్యమానమితి యావత్. దయితం ప్రియం, వీక్ష్య హే హరే! హరత్యాశ్రితతాపమితి హరిః, తత్సంబుద్ధిః. హే శౌరే! శూర! ఇతి కశ్చన యదువంశ్యో రాజా, తస్యాపత్యం శౌరిః తత్సంబుద్ధిః. **అపత్యం పౌత్రప్రభృతిగోత్రమితి సంకేతికత్వాత్.** ఉత్తమవంశప్రసూతత్వేన ఉత్తమగుణశాలిన్నితి సంబుద్ధ్యభిప్రాయః. హే కాన్త! కమనీయ! హే ప్రియతమ! ప్రాణేశ! హే సరోజాక్ష! కమలాక్ష! త్వం శరణం రక్షితా భవ ఇతి క్రోశన్తీ ఆహ్వాయమానాసతీ, **క్రుశ ఆహ్వానే ఇతి ధాతుః,** యద్యపి పురోగతస్య ఆహ్వానమనుపపన్నం, తథాపి పురో దూరే దృశ్యమానస్య ఆహ్వానం ఘటతే ఇతి జ్ఞేయమ్. యద్వా, క్రోశన్తీ శబ్దాయమానా సతీ, ధాతూనామనేకార్థత్వాత్, దివసాన్ దినాని, నిమిషమివ నిమిషపరిమితకాలమివ, కదా వా నేష్యామి గమయిష్యామి. అధునా విరహా-వస్థాయాం, నిమిషం దినానీవ యథా నయామి, తథా సంయోగే దినాని నిమిషమివ నిమిషపరిమిత-కాలమివ కదా వా నేష్యామి గమిష్యామి. అత్ర శృంగారరసస్య కదావేతి పదసూచితశ్చిన్తాఖ్య-స్సంచారీభావోఽంగమితి **ప్రేయోఽలంకారః.** కించ శాన్తరసస్య కదావేతి పదసూచితశ్చిన్తాఖ్యో వ్యభిచారీభావోఽంగమిత్యత్ర ప్రేయోఽలంకారోఽన్యో ధ్వన్యతే. **కదా వారాణస్యామమరతటినీరోధసి వస** న్నిత్యాదావివేతి బోధ్యమ్॥ 130

శ్లో॥ త్యక్త్వా ధర్మకథాం నిజాదుపనతాం కేళీసుఖం చ ప్రియా-
న్మోహాదుచ్చసుఖానుభూతిచపలా విస్రంభమాప్తాస్త్వయి ।
నాథ! త్వం చ న వీక్షసే యది కృపాతుంగైరపాంగైస్తదా
భ్రష్టానాముభయత్ర హంత శరణం కిం స్యాద్గతిః కా హి నః ॥ 131

త్యక్త్వేతి॥ హే నాథ! పతే! నిజాత్ స్వజనాదుపనతాం ప్రాప్తాం, నిజజనేనోపదిష్టామిత్యర్థః. ధర్మకథాం ధర్మవార్తాం, తథా పరపురుషం న గచ్ఛేదయం స్త్రీణాం కులధర్మ ఇత్యేవంరూపస్వజనప్రబోధమవమత్యేతి భావః. ప్రియాత్పాణిగృహీతుస్సకాశాజ్జాతం కేళీసుఖం క్రీడాసుఖం చ, మోహాత్ త్యక్త్వా - నిజాదుపనతమితి పాఠే, ధర్మకథాం నిజాత్ స్వీయాత్ ప్రియాదుపనతం ప్రాప్తం కేళీసుఖం చ ఇత్యేతద్ద్వయం మోహాదజ్ఞానాత్, త్యక్త్వా విసృజ్యేత్యన్వయః. అయమేవ పాఠో గరీయాన్. ఉచ్చసుఖానుభూతిచపలాః అధికసుఖానుభవా-సక్తాః, వయం త్వయి విస్రంభం విశ్వాసమాప్తాః ప్రాప్తాః, అభవామేతి శేషః. కామిన్యో హి భర్తుస్సకాశా-త్సుఖమల్పమితి, ఉపపతేస్సకాశాదధికం సుఖం స్యాదితి చ, మత్వా భర్తారమవమత్య, ఉపపతినా సంయుక్తా భవన్తీతి లోకసిద్ధార్థానువాదోఽయమ్. త్వం చ త్వమపి, చకారాత్ నిజః ప్రియో న పశ్యత్యేవేత్యర్థః. కృపాతుంగైః దయోన్నతైః, అపాంగైః కటాక్షైః, న వీక్షసే యది అస్మానితి శేషః. న పశ్యసి చేత్ ఉభయత్ర ధర్మాధర్మమార్గయోరుభయోరపి భ్రష్టానాం స్ఖలితానాం, నః అస్మాకం, కిం వస్తు శరణం రక్షకం, స్యాత్ న కోఽపి రక్షక ఇత్యర్థః. తథా నః కా హి కావా, గతిః ప్రాప్యస్థానం స్యాద్భవేత్. జన్మాన్తరే యద్యపి నరకగతిరేవ భవేత్. అధునాపి దుర్గతిరేవ నతు సుగతిస్స్యాదితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - ధర్మకథాం త్యక్త్వా **సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణం వ్రజే** తి గీతావచనాదితి భావః. మోహాద్ధేతోః దేహాదిష్వాత్మత్వభ్రమాద్ధేతోః. తాదృశభ్రమహేత్వజ్ఞానాదితి వా నిజాత్ప్రియా-దుపలక్షణమిదం పుత్త్రాదీనామ్. ఉపనతం కేళీసుఖం సాంసారికసుఖమిత్యర్థః. త్యక్త్వా దేహాదిష్వనాత్మత్వ-భ్రాన్త్యా ఇతః పూర్వం భర్తృపుత్త్రాదిక్రీడాజన్యం సంసారసుఖమాసీత్. ఇదానీం త్వద్గీతామాహాత్మ్యాత్ తాదృశమోహనివృత్తేర్న సంసారసుఖమితి భావః. ఏవం సంసారసుఖత్యాగే హేతుమాహ. ఉచ్చసుఖా-నుభూతిచపలా ఇతి. మోక్షసుఖాసక్తా ఇత్యర్థః. త్వయి పరమేశ్వరే, **అకామస్సర్వకామో వా మోక్షకామ ఉదారధీ** రిత్యుక్తత్వాదితి భావః. విస్రంభం భక్తిమిత్యర్థః. **ఆప్తా** అభవామ. హే నాథ! పరమేశ్వర! త్వం చ త్వమపి, చాత్ యజ్ఞాదిధర్మాచరణే ఇంద్రాదయః కృపాం కుర్యుః. తాదృశధర్మత్యాగాన్న తేషామప్యస్మాసు దయేతి భావః. కృపాతుంగైరపాంగైర్న వీక్షసే యది ఉభయత్ర ఇహాముత్రఫలయోరుభయోర్భ్రష్టానాం నః కిం శరణం స్యాత్. భర్తృపుత్త్రాదిత్యాగాదైహికసుఖనాశః, సర్వధర్మత్యాగాదాముష్మికస్వర్గసుఖనాశః ఇతి భావః. నః కా వా గతిస్స్యాత్ దుర్గతిరేవేత్యర్థః. ఆపాతబ్రహ్మజ్ఞానినాం వేదవిహితకర్మాననుష్ఠాతౄణాం కేవలభక్తిమార్గనిరతానాం భగవానేవ రక్షకః - తస్య కృపాఽభావేతు ఏవంవిధానా దుర్గతిరేవేతి భావః. అత్ర యది త్వం నిర్దయస్స్యాత్తర్హ్యస్మాకం దుర్గతిరేవేతి వర్ణనా **త్సంభావనాలంకారః. సంభావనా యదీత్థం స్యాదిత్యూహోఽన్యస్య సిద్ధయే** ఇతి లక్షణాత్. తేన చ యథా త్వయి నిర్దయత్వమసంభావితం తథాస్మాసు దుర్గతికత్వమప్యసంభావితమేవేతి ఫలితమ్॥ 131

శ్లో॥ ప్రాణేశ! ముగ్ధమధురం వదనం సకృత్తే
సందర్శయాశు న తతోఽధిక మర్థయే త్వామ్ ।

అభ్యుద్యతో నిరపరాధివధూవధార్థ-
మంతర్దధాతు కితవస్త్రపయా శశాంకః ॥ **132**

ప్రాణేశేతి॥ హే ప్రాణేశ! ప్రాణనాయక! ఏతేన శరీరమాత్రస్యైవ నిజో భర్తా ఈశో భవతి - నతు ప్రాణానామితి వ్యజ్యతే. ముగ్ధమధురం ముగ్ధేభ్యస్సుందరేభ్య శ్చన్ద్రాదిభ్యోఽపి, మధురం సుందరం, తే తవ, వదనం సకృదేకవారం న తు బహువారమితి భావః. ఆశు ద్రుతం, విళంబే సతి న వయం భవిష్యామ ఇతి భావః. **సందర్శయ** సమ్యగ్దర్శయ. ఏతావతా తవ న కోఽపి శ్రమ ఇతి భావః. యది త్వం చుంబనాదికమపి వయం ప్రార్థయామేతి మత్వా ముఖం దర్శయితుం సంకోచం యాసి, న తథా వయం దురాశా ఇత్యాహుః. తతః తస్మాదధికం, అన్యత్, త్వాం నార్థయే. ప్రత్యేకాభిప్రాయాదేకవచనమ్, న ప్రార్థయామహే ఇత్యర్థః. నను కేవలాస్మన్ముఖసందర్శనమాత్రేణ కిం యుష్మాకం ఫలం స్యాదత ఆహుః. అభ్యుద్యత ఇతి. నిరపరాధివధూవధార్థం అపరాధరహితస్త్రీనిబర్హణార్థం, స్త్రియశ్చాత్ర వియోగిన్య ఏవేతి జ్ఞేయమ్. సంయోగినీనాం చన్ద్రద్వేషాసంభవాత్. అభ్యుద్యతః ఉత్పన్నః ఉద్యుక్త ఇతి వా, కితవో ధూర్తః, ఘాతుకః ఇత్యర్థః. శశాంకః మృగలాంఛనశ్చన్ద్రః, ఏతేన యథా వ్యాధః స్వపరిపుష్టం కంచన మృగం స్వపార్శ్వగతం మృగేభ్యః ప్రదర్శయిత్వా, తేన తేషాం మృగపక్షపాత్యేవాయం న తు మృగఘాతుక ఇతి భ్రాన్తిం జనయిత్వా, సన్నిహితాన్ మృగాన్ హన్తి తద్వదయం చంద్రోఽపీతి ధ్వన్యతే. త్రపయా లజ్జయా, హేతుభూతయా, అన్తర్దధాతు తిరోహితో భవతు. త్వన్ముఖస్య నిరంకత్వాత్, స్వస్య సాంకత్వాచ్చ త్రపితస్సన్ క్వాపి పలాయతాదిత్యర్థః. **పరికరాంకురాలంకారః**. చన్ద్రాదపి త్వన్ముఖమధికమిత్యర్థత-స్సిద్ధత్వా**త్ప్రతీపాలంకారో** ధ్వన్యతే. అత్ర పూర్వార్ధే చిరాద్భగవన్తం మనసా ధ్యాయతః కస్యచిద్భగవత్సాక్షా-త్కారోత్కంఠితస్య ప్రార్థనేయమ్. హే ప్రాణేశ! ప్రాణనియామక! **యః ప్రాణేషు తిష్ఠన్ ప్రాణానామన్తరోయ-మయతీ** తి శ్రుత్యా భగవతః ప్రాణప్రేరణశ్రవణాత్. ఇదం చోపలక్షణం సర్వాన్తర్యామిత్వస్య - తథా చ హే సర్వాన్తర్యామిన్! ఇతి యావత్. ముగ్ధమధురం తే వదనం, సకృత్సందర్శయ సర్వాన్తరత్వాద్యథా త్వం స్తంభాదప్యుద్భూతస్తద్వదధునా మత్పురోఽవతీర్య, మహ్యం ప్రసన్నం తవ వదనం దర్శయే-త్యర్థః. మహ్యం ప్రసాదేన ప్రత్యక్షోభవేతి భావః. న చైవం ప్రత్యక్షం త్వాం కమపి వరం యాచితుమహ-ముత్సహే. యేన లుబ్ధస్యేవ తవ భీతిస్స్యాదిత్యాహ. తతోఽధికం త్వాం నార్థయే. త్వత్సాక్షాత్కారాదన్యస్య స్పృహణీయస్య వరస్యైవా. భావాదితి భావః - ఇతి ధ్వన్యతే. ఉత్తరార్ధే తు - సముద్రసుతత్వేన మహా-కులీనోఽప్యయం చన్ద్రః వియోగినీదౌర్భాగ్యవశాత్తన్నాశాయ ప్రవృత్తస్సన్ స్వభగినీభర్తారం దీనజనరక్షకం భవన్తం దృష్ట్వా, త్రపితస్సన్, స్వావలంబితమకార్యకరణం త్యజేత్. స్త్రీవధస్య గర్హితత్వాదితి భావో ధ్వన్యతే॥ 132

శ్లో॥ కందర్ప! లోపనవిధావబలాజనస్య
నింద్యా పరాక్రమవిధా కతమేయమార్యైః ।
త్వాం రూపశౌర్యవిభవాదభిభావయంత-
ముద్వీక్షసే యది హరిం పురుషస్తదాస్యాః ॥ **133**

కందర్పేతి॥ హే కందర్ప! మన్మథ! కమితి మాన్తమవ్యయం కుత్సితే, **కుత్సితో నింద్యో దర్పో యస్య సః కందర్ప ఇతి వ్యుత్పత్తిః,** అత ఏవ **పరికరాంకురాలంకారః**. ఆర్యైః సాధుభిః, నింద్యా గర్హ్యా,

అబలాజనన్య స్త్రీజనస్య, **లోపనవిధౌ** మారణకర్మణి విషయే, ఇయం, తవేతి శేషః. పరాక్రమవిధా పౌరుషరీతిః, కతమా కా? తుచ్ఛేత్యర్థః. స్త్రీషు పరాక్రమస్తుచ్ఛ ఇతి భావః. రూపశౌర్యవిభవాత్ రూపశౌర్యయోః సౌన్దర్యపరాక్రమయోర్విభవాత్సామర్థ్యాత్, సమృద్ధేరితి వా హేతోః, త్వాం అభిభావయన్తం తిరస్కుర్వన్తం, హరిం కృష్ణముద్వీక్షసే యది పశ్యసి చేత్, కిముత తేన సహ యుద్ధప్రసంగ ఇతి భావః. తదా తదానీం, పురుషః పుమాన్, స్యాః భవేః. పురుషేష్వేవ పరాక్రమః కర్తవ్యః, తత్రాపి స్వతుల్యేషు పరాక్రమః ఉచితః, స్వాధికేషు పరాక్రమస్తు శ్లాఘ్య ఇతి భావః. కిం చ తవ కృతాపరాధశ్చాయం హరిః రూపశౌర్యవిభవేన త్వదభిభావకత్వాదితి కృత్వా, స్వశత్రౌ తస్మిన్, తవ పరాక్రమశ్శ్లాఘీయాన్, తస్మాత్ నిరపరాధాః స్త్రియో హిత్వా సాపరాధం పురుషం బాధితుం యది తవ శక్తిర్బాధస్వ. ఇదమేవ తవ పౌరుషం, యది న శక్తి స్తర్హి స్త్రీవత్తూష్ణీం తిష్ఠ ఇతి నిష్కర్షః. అత్ర యథా మన్మథబాణవ్యథా అస్మాకం భవతి తథా కృష్ణస్యాపి, స్యాచ్చేత్, కృష్ణోఽస్మాన్విహాయ నాపగచ్ఛేత్. యది కథంచిద్గచ్ఛేత్తర్హి, తదైవ పునరాగచ్ఛేత్. అతః కృష్ణస్య మదనబాణవ్యథా నాస్తీతి మత్వా భో మన్మథ! త్వం తం బాధస్వ, కుతోఽస్మానితి గోపికాః మన్మథముపాలభన్తే స్మేతి గూఢాశయః. ఉత్తరార్ధే **సంభావనాలంకారః**. త్వాం రూపశౌర్యవిభవాదభిభావయన్తమితి సాభిప్రాయవిశేషణనిర్దేశా **త్పరికరాలంకారః**. పురుషే మన్మథే పురుషత్వే స్వతస్సిద్ధే సతి, హరిదర్శనాత్పురుషత్వస్య పునర్విధానాత్ **విధ్యలంకారః**. **సిద్ధస్యైవ విధానం యత్తామాహుర్విధ్యలంకృతి** మితి లక్షణాత్॥ 133

శ్లో॥ కల్యాణజాలనిలయం కరుణారసార్ద్ర-
మానందకందమనవద్యముఖారవిందమ్ ।
త్రైలోక్యమోహనమనూనమనాప్తపుణ్యా
హా హంత కాంతమిహ తం క్వ విలోకయామః ॥ 134

కల్యాణేతి॥ కల్యాణజాలస్య మంగళసమూహస్య, నిలయమావాసం, కల్యాణజాలనిలయం సకల-కల్యాణపరిపూర్ణమిత్యర్థః. కరుణారసార్ద్రం దయారసేన శీతలం, ఆనన్దకందం ఆనన్దస్య సుఖస్య, కందం మూలభూతం, స్వయమానన్దమయస్సన్, పరేషామానన్దస్య హేతుభూత ఇతి భావః. అనవద్య ముఖారవిందం అనవద్యం నిర్దుష్టం, న తు చన్ద్రవత్సాంకమితి భావః. అరవిందం కమలమివ ముఖం వదనం **ఉపమితసమాసః, తేన ఉపమాలంకారః**. యస్య తం తథోక్తమ్. త్రైలోక్యమోహనం త్రిజగన్మోహ-జనకం అత ఏవ అనూనం ఊనస్స్వల్పః న భవతీత్యనూనః ఉత్కృష్టః, తం ప్రసిద్ధం కాన్తం, పతిం కృష్ణమ్, యద్వా, కాన్తం కమనీయం, తం కృష్ణం, అనాప్తపుణ్యాః అకృతసుకృతాః, వయం ఇహ వనే క్వ కుత్ర వా? విలోకయామః పశ్యామః, న కుత్రాపీత్యర్థః. యది వయం కృతపుణ్యాస్తర్హి సః దృశ్యేత, అకృతపుణ్యానామత ఏవ అభాగ్యానామస్మాకం కథం తాదృశపతిదర్శనమితి భావః. హా హన్తేతి ఖేదాతిశయే, అత్ర తాదృశం భగవన్తం అనాప్తపుణ్యాః వయమిహ కలియుగే కదా విలోకయామః. యది వయం సుకృతినస్తర్హి కృతాదియుగత్రయే అస్మాకం స్థితిస్స్యాత్, తదానీం భగవద్దర్శనం జాయేత న త్వేవమితి ధ్వన్యతే॥ 134

శ్లో॥ రోషో భవేద్యతి నిరస్య మదంగసంగి
చేలం కుచౌ రచయ నిర్దయమర్దనార్హౌ ।

దంతైర్నఖైరపి లునీహి కపోతనాదై-
స్సంత్రాస్య పాతయ తతో వివశాం సుఖాబ్ధౌ ॥ 135

రోష ఇతి॥ రోషః కోపః, భవేత్ స్యాద్యది చేత్, తవ మయీతి శేషః. మదంగసంగి మదవయవ-సక్తం, చేలం కుచవాసః, నిరస్య అపనీయ, కుచౌ స్తనౌ, నిర్దయమర్దనార్హౌ నిర్దయం యథాతథా మర్దనీయౌ, రచయ కురు, నిర్దయమ్మర్దయేత్యర్థః. పిత్రాదీనాం పుత్రాదిషు యది కోపస్తర్హి పుత్రాదీన్ తే యథేచ్ఛం మర్దయిత్వా తం కోపం యథా శమయన్తి, తద్వత్త్వమపీతి భావః. యది తావతా రోషో న శామ్యతి, తర్హి దంతైః రదనైః, నఖైః కరరుహైశ్చ, లునీహి ఛేదయ, కుచావితి పదమత్రాపి సంబధ్యతే. యది పునరేతావతాపి రోషో న శామ్యతి, తర్హి కపోతనాదైః కపోతః పారావతః, **పారావతః కలరవః కపోత** ఇత్యమరః. తస్య నాదైర్ధ్వనిభిరితి **నిదర్శనాలంకారః**. కపోతధ్వనితుల్యధ్వనిభిరిత్యర్థః. సంత్రాస్య భీషయిత్వా, తత్ర ఏవం కరణానన్తరం, వివశాం పరవశాం, మామితి శేషః. సుఖాబ్ధౌ సుఖసముద్రే, పాతయ క్షేపయ. యథా ప్రబలః అత్యన్తం కుపితః కశ్చిత్ స్వరిపుం మర్దయిత్వా నఖదన్తాదిభిశ్ఛేదయిత్వా, తర్జనభర్త్సనాదిభిర్భీషయిత్వా, తావతాపి కోపాశాన్తౌ తం సముద్రే పాతయిత్వా శాంతో భవతి - ఏవం త్వమపీతి భావః. అత్ర మర్దనాదిషు ద్వేషేష్వపి సుఖరూపగుణదర్శనేన తదభ్యర్థనాయాః కృతత్వా **దనుజ్ఞాలంకారః**. యది త్వం పురుష స్తర్హి తే రోషస్స్యాదేవ, యది రోష స్తర్హి మదుక్తం సర్వమవశ్యం కరిష్యసి, నోచేత్త్వం క్లీబ ఏవేతి గోపీకృతో గూఢః కృష్ణో పాలంభః ప్రతీయతే॥ 135

శ్లో॥ అకృత్యం మత్వేదం నిరణయమనర్థం గురుజనా-
ద్గతం పాతివ్రత్యం సుఖమపి విగీతం న సులభమ్ ।
ఇయం చ ప్రత్యాశా న విరమతి హాహా తదనుగా
విధే వైధేయాగ్ర్యవ్యవసితమయే కినున భవతా ॥ 136

అకృత్యమితి॥ ఇదం జారసంభోగరూపం కృత్యం, అకృత్యం దుష్కర్మ, మత్వా జ్ఞాత్వా, ఇతః ప్రాక్కామాంధత్వాత్కృత్యాకృత్యవివేకశూన్యా అస్మి. ఇదానీం తు ఇదమకృత్యమితి జ్ఞాతమితి భావః. గురుజనాత్ శ్వశ్రూశ్వశురాదిభ్యస్సకాశాదనర్థం పీడాం, నిరణయం నిశ్చితవత్యస్మి, గురవో హి అకృత్యకారిణః పుత్రాదీన్ పీడయన్తీతి భావః. పాతివ్రత్యం పతివ్రతాత్వరూపః స్త్రీజనసాధారణో ధర్మః, గతం నష్టం, పరపురుషసంభోగేన తన్నాశాదితి భావః. గురుజనానర్థపాతివ్రత్యనాశయోరుభయో-రంగీకారేఽపి సుఖమపి నాభూదిత్యాహ, విగీతం విద్వద్భిర్గర్హితం, సుఖమానన్దమపి సులభం సుప్రాపం, న న భవతి - నిన్దితమపీదం జారసంభోగజం సుఖమస్మాకం దుర్లభమేవాభూదితి భావః. నన్వధునాపి అస్మాద్దుష్కృత్యాద్విరమస్వేత్యత ఆహ. **తదనుగా** తం జారం కృష్ణమనుగచ్ఛతీతి తదనుగా జారానుసారిణీ, ఇయం ప్రత్యాశా దురాశా చ, న విరమతి న నివర్తతే. హాహేతి ఖేదే. ఏవం స్వస్య దుర్బుద్ధ్యుదయే విధిం హేతుం మత్వా నిందతి, విధే ఇతి, అయే భో! వైధేయాగ్ర్యమూర్ఖాగ్రేసర! విధే! బ్రహ్మన్! భవతా త్వయా, ఇదం ఏతత్, వ్యవసితం నిశ్చితం కిమ్? నిశ్చిత్య మత్ఫాలే లిఖితం కిమిత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు.** ఇదం సంసరణం అకృత్యం తుచ్ఛసుఖావహత్వాదకర్తవ్యం మత్వా ఆలోచ్య, సంసారే నిర్వేదం ప్రాప్యేత్యర్థః. గురుజనాత్ తదుపదేశాదిత్యర్థః. అనర్థం దుఃఖబహుళత్వాదాత్మపాతహేతుత్వాచ్చ, అనర్థావహం నిరణయమ్. సంసరణమిత్యేవ. ఏవం గురూపదేశప్రాప్త్యనన్తరం పాతివ్రత్యం పతిసేవాగతం

త్యక్తం విగీతం తుచ్ఛమ్, అత ఏవ సులభమపి సుఖం సాంసారికం న సర్వమపి సంసరణసుఖం త్యక్తవత్యస్మీత్యర్థః. యోగినీ అభవమితి ఫలితార్థః. ఇయం తదనుగా సంసారునుగా ప్రత్యాశా తు న విరమతి. హాహేతి ఖేదే, **దంభన్యాసమిషేణ వంచితజనం భోగైకచింతాతుర** మితి శ్రీధరీయవచనాత్. సంసారం త్యక్తవత్యా యోగిన్యా అపి సంసారరసనాంకురో న నష్ట ఇతి భావః. అయే వైధేయాగ్ర్య! విధే! భవతా ఇదం వ్యవసితం కిమ్? సంసారమోక్షాభ్యాముభాభ్యామపి వంచితా భూయాః, ఇతి మత్ఫాలే భవతా లిఖితం కిమిత్యర్థః॥ 136

గ॥ ఏవమభిధాయ సమారబ్ధరోదనాదిభిః అతిశయితవిరహకృశానుభావాభిరాభీరభామినీభి-శ్శ్యామాభిరపి పాండురాభిస్తరుణీభిరపి పురాణపురుషాభిలాషిణీభిరార్ద్రీకృతహృదయో యశోదా-నందనస్తదను పురతః ప్రాదురభవత్ ॥ 137

ఏవమితి॥ ఏవమిత్థమభిదాయ ఉక్త్వా, సమారబ్ధరోదనాభిః ప్రారబ్ధరుదితాభిః, అతిశయితేన అధికేన విరహకృశానునా, వియోగాగ్నినా, హేతునా, కృశః క్షీణః, అనుభావః సామర్థ్యం, యాసాన్తాభిః, శ్యామాభిరపి నీలాభిరపి, యౌవనమధ్యస్థాభిరపీతి చ పాండురాభిః శ్వేతవర్ణాభిః, విరహాదితి భావః. తరుణీభిరపి తారుణ్యవతీభిరపి పురాణపురుషాభిలాషిణీభిః జరఠాభిలాషిణీభిరితి, పురుషోత్తమకాంక్షిణీభిరితి చ, **విరోధాభాసాలంకారద్వయమ్**. ఆభీరభామినీభిః గోపకామినీభిః, ఆర్ద్రీకృతహృదయః శీతలీకృత-మానసః, స్వముద్దిశ్య రుదన్తీషు తాసు సంజాతకరుణ ఇతి భావః. యశోదానన్దనః కృష్ణః, తదను తదైవ, పురతః తాసామగ్రే, ప్రాదురభవత్ అవిరభూత్॥ 137

గ॥ తాశ్చ తదనన్తరమకాండపతితసుధాసారసరసమరవిందలోచనావలోకనసుఖమనుభూయ, కాచన చరణసంవాహనేన, కాచన కరావలంబవితరణేన, కాచన వ్యజనవీజనేన, కాచిదాలోక-శబ్దసముచ్చారణేన, కాపి తాంబూలవీటికాప్రదానేన, కాపి స్వేదాంబుజాలకపరిమార్జనేన, కాచిత్పాంసుసందోహనిరసనేన, కాచిత్తాంబూలకరంకవహనేన, కాపి పల్లవతల్పకల్పనేన చ యథాభిలాషమేనమారాధ్య, పరిపూర్ణమనోరథా బభూవుః॥ 138

తాశ్చేతి॥ తాశ్చ గోప్యశ్చ, తదనంతరం శ్రీకృష్ణసాక్షాత్కారక్షణే, అకాండపతితేన హఠాత్ చ్యుతేన, సుధాసారేణ అమృతధారాసంపాతేన, సరసం సమానరసం, తత్తుల్యమిత్యర్థః. అరవిందలోచనస్య కృష్ణస్య, అవలోకనసుఖం దర్శనజన్యానన్దం, అనుభూయ ప్రాప్య, కాచన కాచిత్, చరణసంవాహనేన పాదమర్దనేన, కాచన కరావలంబవితరణేన హస్తావలంబదానేన, కాచన వ్యజనవీజనేన తాళవృంతచాలనేన, కాచిత్ ఆలోకశబ్దసముచ్చారణేన జయజయేతి శబ్దానాముచ్చైః పఠనేన, కాపి తాంబూలవీటికాప్రదానేన పూగఫల-కర్పూరాదిసహితతాంబూలవల్లీదళవేష్టనవిశేషః తాంబూలవీటీత్యుచ్యతే, సైవ **తాంబూలవీటికేతి, స్వార్థే కప్రత్యయః.** తస్యాః ప్రదానేన వితరణేన, కాపి స్వేదాంబుజాలకపరిమార్జనేన ఘర్మబిందు-మార్జనేన, కాచిత్ పాంసుసందోహనిరసనేన ధూళీసమూహాపనయనేన, కాచిత్ తాంబూలకరంకవహనేన తాంబూలకరంకః తాంబూలరసనిష్ఠీవనపాత్రం తస్య వహనేన ధారణేన, కాపి పల్లవతల్పకల్పనేన కిసలయశయ్యావిరచనేన చ, యథాభిలాషం అభిలాషమనతిక్రమ్య, యథేచ్ఛమిత్యర్థః. ఏనం కృష్ణమారాధ్య అర్చయిత్వా, పరిపూర్ణమనోరథాః సంపూర్ణకామాః, శ్రీకృష్ణసేవాయా ఏవ తాసామభీష్టత్వాదితి భావః. బభూవుః అభవన్॥ 138

గ॥ స్థానేహి తత్॥ స్థానే ఇతి॥ తత్ శ్రీకృష్ణదర్శనేన గోపికానాం పరిపూర్ణమనోరథత్వమానన్దావాప్తిర్వా స్థానే హి యుక్తమ్॥

అవ॥ యోగ్యతామేవ దర్శయతి వనమాలినీతి॥

శ్లో॥ వనమాలిని మాయయా పరోక్షే సుదృశాం శోకకృశానురుద్యయౌ యః ।
స కథం శమమేతు వాగభూమిం హరిసాక్షాత్కృతితోషమంతరేణ ॥ 139

వనమాలినీతి॥ వనమాలిని శ్రీకృష్ణే, **వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాతిరధోక్షజః** ఇత్యమరః. వనమాలా **అస్యాస్తీత్యత ఇని ప్రత్యయః**. మాయయా కపటేన, పరోక్షే అదృశ్యే సతి, సుదృశాం స్త్రీణాం, యః శోకకృశానుః శోకాగ్నిః, ఉద్యయౌ ఉత్పన్నః, సః శోకకృశానుః, వాగభూమిం వచసామవిషయం, అనిర్వాచ్యమిత్యర్థః. హరిసాక్షాత్కృతితోషం శ్రీకృష్ణదర్శనజన్యానన్దం, అన్తరేణ వినా కథం కేన ప్రకారేణ, శమం నాశం, ఉపైతు ప్రాప్నోతు. విరహిణీనాముత్పన్నశ్శోకః పునః పతిసంగమేనైవ నివర్త్యః, న త్వన్యోపాయేనేతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు.** మాయయా అజ్ఞానేన, వనమాలిని పరోక్షే, సతి నన్వన్తర్యామిణో భగవతః పారోక్ష్యం ప్రతి స్వాజ్ఞానం హి హేతురితి భావః. సుదృశాం విబుధానాం, యః శోకకృశానుః సాంసారికతాపాభిభవజన్యదుఃఖాగ్నిరుద్యయౌ. సః వాగభూమిం మనోమాత్రసంవేద్యం, హరిసాక్షాత్కృతితోషం గురూపదేశాదినా తత్పదార్థసాక్షాత్కారజన్యానన్దం, వినా కథం శమమేతు. అజ్ఞానమూలస్సంసారః, తత్పదార్థసాక్షాత్కారేణైవ నివర్త్యః, న త్వన్యోపాయేనేతి భావః. అజ్ఞానేన దేహతాదాత్మ్యాత్ ధ్యానం ప్రాప్య, సంసరతో జీవస్య జ్ఞానేన, తత్త్వం పదార్థశోధనాత్మకేన బ్రహ్మాభిన్నత్వే నిశ్చిత్వే నిశ్చితే సతి, సంసారోపరతిర్భవతీతి రహస్యమ్. అత్ర శోకకృశానురితి **రూపకాలంకారః.** తేన చ హరిసాక్షాత్కృతితోషస్య అమృతధారారూపణం వ్యజ్యతే॥ 139

శ్లో॥ అనుగృహ్య తతో రాస । విహారై రమణీర్హరిః ।
విరహానలసంజాత । పరీతాపమపాహరత్ ॥ 140

అనుగృహ్యేతి॥ తతః గోపీపరిచర్యానన్తరం, హరిః కృష్ణః, రాసవిహారైః రాసక్రీడాభిః, రమణీః గోపీః, అనుగృహ్య అనుకంపితాః కృత్వా, అనుగ్రహేణ తాభిస్సహ రాసవిహారం కృత్వేత్యర్థః. విరహానల సంజాత పరీతాపం వియోగాగ్న్యుత్పన్నసంతాపమ్, అపాహరత్ నివారయామాస. అర్థాద్గోపీనామిత్యేవ॥ 140

శ్లో॥ తదా సదనమాసేదు । ర్ముదితాః ప్రమదా అపి ।
అపి తస్యానుభావేన । పతివాల్లభ్యమభ్యయుః ॥ 141

తదేతి॥ తదా రాసవిహారేషు, ముదితాస్సంతుష్టాస్సత్యః, ప్రమదా అపి స్త్రియశ్చ, సదనం గృహమాసేదుః ప్రాపుః. నను స్వైరిణీనామేతాసాం పునః కథం గృహప్రవేశో గురుభిరభ్యుపగత, ఇత్యత్రాహ. అపీతి – తస్య కృష్ణస్య అనుభావేన మహాత్మ్యేన హేతునా పతివాల్లభ్యమపి పత్యుః ప్రేమాస్పదత్వమపి అభ్యయుః ప్రాపుః. కిముత గృహప్రాప్తిమితి భావః. భగవతః కృష్ణస్య, సర్వాత్మత్వేన స్వాత్మాభిన్నత్వాత్ కృష్ణేన సంగతాస్తాః స్వాత్మసంగతా ఇవ పతయో మేనిరే. శ్రీకృష్ణభుక్తశాకవశాద్దుర్యోధనాదయ ఇవ భృశం ననన్దుశ్చేతి భావః. యథాహ భాగవతే భగవాన్ వ్యాసః, **యథా తరోర్మూలనిషేచనేన తృప్యన్తి తత్స్కంధ–**

భుజోపశాఖాః ప్రాణోపహారేణ యథేన్ద్రియాణాం తథైవ సర్వార్హణముచ్యతే జ్యా ఇతి. వస్తుతస్తు - శ్రీకృష్ణస్య పంచహాయనబాలత్వాత్తస్మిన్ గోపానామపోహాయాస్సంభావనైవ న సంభవతీతి, జ్ఞేయమ్॥ 141

తతః ॥ ఏవం గోపీవిరహానన్తరమ్॥

శ్లో॥ రాజన్నంబరముద్గతాం కలయతాం కన్యాం యశోదాత్మజాం
కృష్ణం దేవకజాత్మజం బలమసౌ రోహిణ్యుపాజీజనత్ ।
భీతేరానకదుంధుభిర్వ్యరచయత్సర్వం తదేతత్పురే-
త్యాచఖ్యే కలహోత్సుకః క్షితిభృతే కంసాయ సర్వం మునిః ॥ 142

రాజన్నితి॥ హే రాజన్! భూప! అంబరం ఆకాశం ప్రతి, ఉద్గతాం ఉత్పతితాం, కన్యాం సుతాం, యశోదాత్మజాం యశోదాసుతాం, కలయతాం భవానితి శేషః. త్వం జానీహీత్యర్థః. తథా కృష్ణః దేవకజాత్మజం దేవకీసుతం, కలయతామిత్యత్రాప్యన్వేతి. అసౌ రోహిణీ, బలం బలరామం, ఉపాజీజనత్ కేవలం జనయామాస. నతు గర్భే మాసనవకం ధృతవతీ. దేవకీ తు గర్భే బభారేతి భావః. ఆనక-దుంధుభిర్వసుదేవః, భీతేః త్వత్తో భయాత్, తదేతత్సర్వం దేవకీయశోదాసుతయోర్వినిమయాద్యాకారకం సమస్తం కృత్యం, పురా పూర్వం, ఉత్పత్తికాలే ఏవేత్యర్థః. వ్యరచయత్ కృతవాన్, ఇత్యేవం సర్వం సమస్తం, గుహ్యం కలహోత్సుకః కలహప్రియః, మునిర్నారదఋషిః, క్షితిభృతే రాజ్ఞే కంసాయ, ఆచఖ్యే ఉవాచ. భూభారహరణార్థమవతీర్ణో భగవాన్ కృష్ణః గోపీభిస్సహ విహారపరతన్త్రః, భూభారభూతాన్ కంసాదీనుపేక్షతేఽద్యాపీతి తదసహమానతయా నారదేనైవముక్తమితి బోధ్యమ్॥ 142

గ॥ ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషమతివిషమరోషజాజ్జ్వల్యమానమానసః కంసస్సపది నారదనివారణయా శిథిలీకృతదేవకీవసుదేవవ్యాపాదనాభినివేశో విధాయ నిగళమాత్రసందానితౌ కేశినామానం నిశాచరమపి కేశవనిశారణాయ సమాదిశ్య మహామాత్యనికరమాహూయ నారదోదితమిదం తమావేద్య ముష్టికచాణూరాభిధానం మల్లయుగళం హలధరవాసుదేవప్రతిమల్లతయా పరికల్ప్య కువలయాపీడనామానం వేతండచూడామణిం ప్రతీహారప్రదేశం ప్రాపయ్య రంగభువి మంచప్రపంచనాయ కంచుకినః ప్రచోద్య శరాసనముఖవిలోకనాపదేశేన సపరివారమాహర యశోదానందనమితి యథార్థనామానమక్రూరం ప్రాహిణోత్॥ 143

ఏతదితి॥ కర్ణపరుషం కర్ణకఠోరమేతన్నారదవచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వా, అతివిషమేన అసహ్యేన, రోషేణ కోపేన, హేతునా, జాజ్జ్వల్యమానమత్యన్తం ప్రజ్వలత్ మానసం హృదయం యస్య సః. యథా అగ్నినా కాష్ఠం ప్రజ్వలతి, తద్వత్కోపాగ్నినా అస్య హృదయం ప్రజ్వలతీతి భావః. అత **ఏవోపమాలంకార-ధ్వనిః**. కంసః సపది తదానీం, నారదనివారణయా నారదమునినిషేధేన, హేతునా శిథిలీకృతః త్యక్తః, దేవకీవసుదేవయోర్వ్యాపాదనే నాశనే, అభినివేశః ఆగ్రహః, యేన స తథోక్తస్సన్, నిగళమాత్ర-సందానితౌ శృంఖలామాత్రబద్ధౌ, విధాయ కృత్వా, అర్థాద్దేవకీవసుదేవావిత్యేవ, కేశినామానం కేశీతి నామ నామధేయం యస్య తం, నిశాచరం రాక్షసం చ, కేశవనిశారణాయ శ్రీకృష్ణమారణార్థం సమాదిశ్య ఆజ్ఞాపయిత్వా, కేశాద్వోఽన్యతరస్యామితి, **మతుబర్థే వ ప్రత్యయే ఇని,** ప్రత్యయే చ కృతే కేశవః, **కేశీ ఇతి రూపద్వయం సిద్ధ్యతి**. తేన చ ప్రశస్తకేశవత్త్వరూపధర్మసామ్యాదుభయోః కేశవకేశినోః పరస్పరవిజిగీషా యుక్తైవేత్యత్ర ధ్వన్యతే. మహామాత్యనికరం మంత్రిశ్రేష్ఠసంఘమ్, ఆహూయ ఆకారయిత్వా, నారదోదితం

నారదప్రోక్తముదంతం కృష్ణవృత్తాన్తమావేద్య జ్ఞాపయిత్వా, హలధరవాసుదేవప్రతిమల్లతయా రామకృష్ణ-ప్రతిభటత్వేన ముష్టికచాణూరాభిధానం ముష్టికచాణూరావితి అభిధానే నామనీ యస్య తత్తథోక్తం, మల్లయోర్యుగళం ద్వయం మల్లయుగళం, మల్లో భటవిశేషః, పరికల్ప్య రచయిత్వా, ఆదిశ్యేత్యర్థః. కువలయపీడనామానం కువలయాపీడ ఇతి నామ యస్య తం, వేతన్డచూడామణిం గజవతంసం ప్రతీహారప్రదేశం ద్వారపాలకస్థానం, ద్వారదేశమితి యావత్. ప్రాపయ్య ప్రాపయిత్వా, ద్వారపాలకత్వేన ద్వారదేశే స్థాపయిత్వేత్యర్థః. రంగభువి రంగస్థలే, మంచప్రపఞ్చనాయ మంచానామాసనానాం, ప్రపఞ్చనం విస్తరీకరణం, తస్మై తదర్థమిత్యర్థః. కంచుకినః వేత్రహస్తాన్, ప్రచోద్య ప్రేరయిత్వా, శరాసనముఖవిలోకనాపదేశేన ధనుర్యజ్ఞదర్శనవ్యాజేన, కంసో ధనుర్యజ్ఞం కురుతే త్వం సపరివారం తం ద్రష్టుమాయాహీతి తం వంచయిత్వేత్యర్థః. సపరివారం పరివారః పరిజనః తేన సహితం, యశోదానన్దనం కృష్ణం, **ఆహర** ఆనయ, ఇతి ఏవమాజ్ఞాప్యేతి శేషః. యథార్థనామానం న క్రూరోఽక్రూరస్సౌమ్య ఇతి సార్థకాభిధం, సౌమ్యమితి యావత్. దృఢతరవిశ్వాసోదయార్థమితి భావః. **అక్రూరం ప్రాహిణోత్** ప్రేషయామాస. అక్రూరేతరప్రేషణే కంసవదయం క్రూరః కిం వా? నః కరిష్యతీతి భీత్యా కృష్ణో నాయాదితి మత్వా, అక్రూరం ప్రాహిణోదితి భావః॥ 143

గ॥ అక్రూరోఽపి కంసనిదేశాదుపగతవంతమంతకభయానకమధిగతహయరూపం కేశినామానం నిశాచరమఖర్వగర్వసర్వంకషేణ దృఢతరముష్టిప్రహారేణ పశుమారం మారయిత్వా సదనమాసేదివాంసం మధుసూదనముపసృత్య దండవత్ప్రణిపత్య యశోదాశాబకేన రౌహిణేయేన చ పరిరంభకుశలానుయోగస్సహభోజనాదిభిరతివేలముపలాలితస్స్వసమాగమనకారణమభిదాయ తావేతౌ శతాంగమారోప్య సోపహారైరాభీరై ర్నందాదిభిరనుగమ్యమానో మథురానగర-మచలత్॥ 144

అక్రూరోఽపీతి॥ అక్రూరశ్చ, కంసనిదేశాత్ కంసాజ్ఞావశాత్, ఉపగతవన్తమాగతమ్ అంతకభయానకం యమవద్భీషణమ్, అధిగతహయరూపం ధృతాశ్వాకారం, కేశినామానం కేశ్యభిధం, నిశాచరం రాక్షసమ్, అఖర్వగర్వసర్వంకషేణ అఖర్వమతిశయం, గర్వం దంభం, సర్వమపి కషతి హరతీతి తథోక్తేన సర్వంకషః, అఖర్వగర్వస్య సర్వంకష ఇతి సమాసః. **సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కష** ఇతి ఖచి, **అరుర్ద్విషద-జన్తస్యము** మితి **ముమ్**. ఏవంవిధేన దృఢతరముష్టిప్రహారేణ అతిదృఢముష్టితాడనేన, పశుమారం మారయిత్వా పశువత్ హత్వేత్యర్థః. **ఉపమానే కర్మణి చేతి ణముల్,** కషాదిషు యథావిధ్యను-ప్రయోగః. సదనం గృహం, ఆసేదివాంసం ప్రాప్తవన్తం, మధుసూదనం కృష్ణం, ఉపసృత్య ప్రాప్య, అభిముఖం గత్వేత్యర్థః. దండవత్ప్రణిపత్య సాష్టాంగదణ్డప్రణామం విధాయేత్యర్థః. శ్రీకృష్ణతత్త్వాజ్ఞానాదితి భావః. యశోదాశాబకేన కృష్ణేన, రౌహిణేయేన రామేణ, చ పరిరంభ ఆలింగనం, కుశలానుయోగః కుశలప్రశ్నః, సహభోజనంసభుక్తిః ఏతాని ఆదీని యేషాన్తైః, తథోక్తైః, అతివేలమత్యన్తముపలాలితః అనునీతస్సన్, తతః స్వసమాగమనకారణం నిజాగమనహేతుమ్, అభిధాయ ఉక్త్వా, తావేతౌ రామకృష్ణౌ, శతాంగం రథమారోప్య అధిష్ఠాప్య, సోపహారైః సబలిభిః, నన్దాదిభిః నన్దప్రముఖైః, ఆభీరైర్గోపైః, అనుగమ్యమానస్సన్ అనుసృతస్సన్, మథురానగరం మథురాపత్తనం, కంసరాజధానీమిత్యర్థః. ప్రతి అచలత్ చచాల, గన్తుముద్యుక్తోఽభూదిత్యర్థః॥ 144

శ్లో॥ వార్తామిమామశనిపాతనిభాం నిశమ్య
యామావిశన్పరవశాస్సుదృశో దశాం తామ్ ।
సంసారసౌఖ్యవిరహేణ కఠోరచిత్తం
వక్తుం క్షమేత కతమశ్శుకమంతరేణ ॥ 145

వార్తామితి॥ సుదృశః స్త్రియః, ఆశనిపాతనిభాం వజ్రాయుధపతనసమానాం, ఇమాం, అక్రూరః కృష్ణం మథురాం నయతీత్యేతాం, వార్తాం వృత్తాంతం, నిశమ్య శ్రుత్వా, పరవశాః మూర్ఛితాస్సత్యః, యాం దశామవస్థామావిశన్ భేజిరే, తాం దశాం, వక్తుం వర్ణితుం, సంసారసౌఖ్యవిరహేణ సంసార-సుఖాభావేన హేతునా, కఠోరచిత్తం కఠినహృదయం, శుకం వ్యాసపుత్రమన్తరేణ వినా కతమః కః కవిః క్షమేత శక్నుయాత్? న కోఽపీత్యర్థః. అత్ర శుకః ఏక ఏవ స్త్రీజనకష్టదశావర్ణనే క్షమః, న త్వన్య ఇతి వాక్యార్థస్య, శుకస్య సంసారసౌఖ్యజ్ఞానాభావప్రయుక్తకఠినచిత్తత్వరూపపదార్థేన సమర్థనా**త్కావ్యలింగ మలంకారః॥** 145

శ్లో॥ బ్రహ్మపుత్రవదాపాత । రమణీయాభిధః కథమ్ ।
న పాపపరిపాకోఽయ । మక్రూరః క్రూరచేష్టితః ॥ 146

బ్రహ్మపుత్రేతి॥ బ్రహ్మపుత్రవద్గరళవత్, **గరళేఽపి బ్రహ్మపుత్ర,** ఇతి **భాస్కరః.** ఆపాతరమణీయాభిధః అవిచారసుందరాభిధేయః, క్రూరచేష్టితః క్రూరవ్యాపారః, అయమక్రూరః, పాపపరిపాకః పాప-పరిణామః, కథం కేనప్రకారేణ, న న భవతి. పాపపరిపాక ఏవేత్యర్థః. యథా బ్రహ్మపుత్రేతి నామ్నః రమణీయత్వేఽపి తద్వాచ్యం గరళం క్రూరం, ఏవమక్రూరేతి నామ్నస్సుందరత్వేఽపి తద్వాచ్యోఽయం క్రూర ఏవే**త్యుపమా-లంకారః.** అస్మదీయం ప్రాక్తనం పాపమేవ ఏతద్రూపేణ పరిణమయాంబభూవేతి అక్రూరే పాపపరిపాకత్వసంభావనాతః గ**మ్యోత్ప్రేక్షాలంకారః.** అస్మత్పాపపరిపాక ఇవాయం భాతీతి వివక్షితత్వాత్. అత్రోత్తరార్ధేన క్రూరచేష్టితోఽయమక్రూరో న భవతి, కిన్తు పాపపరిపాక ఏవేత్యపహ్నవో వ్యజ్యతే॥ 146

శ్లో॥ దయోదారాన్ దారాన్ పురవిజయినః ప్రార్థితవతీ
మురారిర్మే భూయాన్మదనమదనోఽయం ప్రియ ఇతి ।
అనాథం నైవాహం దురితభరితా జాతు విరహో
న భూయాదేతస్యేత్యహహ నిహతా హంత! విధినా ॥ 147

దయోదారానితి॥ మదనమదనః మన్మథమన్మథః, మదయతీతి మదన ఇతి వ్యుత్పత్త్యా మదనస్యాపి చిత్తవిభ్రమజనక ఇత్యర్థః. అయం మురారిః కృష్ణః, మే మమ, ప్రియః పతిర్భూయాత్ భవతు, ఇత్యేవం దయోదారాన్ కృపయా మహతీమ్, **ఉదారో దాతృ మహతో** రిత్యభిధానాత్, అధికకృపామిత్యర్థః. పురవిజయినశ్శివస్య, దారాన్ భార్యాం, పార్వతీమిత్యర్థః. **దారాః పుంసి చ భూమ్న్యేవే** త్యమరః. ప్రార్థితవతీ యాచితవతీ, అహమభవమితి పదద్వయం శేషః. యద్వా ఉత్తరార్ధాదహం పదమత్రాప్యన్వేతవ్యమ్. అభవమిత్యేక ఏవ శేషః. దురితభరితా పాపపూర్ణా, అహం జాతు కదాచిదపి, ఏతస్య కృష్ణస్య, విరహో వియోగో న భూయాన్మాభూదిత్యేవం నానాథమేవ నైవాయాచిషమ్. పురవిజయినో దారానితి పద-మత్రాప్యన్వేతవ్యమ్. అహహేతి, హంతేతి, చ విషాదాతిశయే, విధినా బ్రహ్మణా, నిహతా భ్రంశితా అభవమితి శేషః ॥ 147

శ్లో॥ సంభుక్తోఽపి ముహుర్ముహుర్నవ ఇవ ప్రేమాస్పదం సాధ్వస-
స్పృష్టో దుర్లభతా మనోహరతరస్సంమోహనశ్చేతసః ।
వైకల్యేఽపి రతోచితోపకరణగ్రామస్య సౌఖ్యాకరః
శౌరే! చౌర్యరతోత్సవస్తవ కథమ్? హా! విస్మరిష్యామి తమ్ ॥ 148

సంభుక్త ఇతి॥ హే శౌరే! కృష్ణ! ముహుర్ముహుః పునఃపునస్సంభుక్తోఽపి అనుభూతోఽపి, తవ చౌర్యరతోత్సవః చోరస్యేదం చౌర్యం తచ్చ తద్రతం సురతం తదేవోత్సవః మహః, నవ ఇవ నూతనసురతవత్ ప్రేమాస్పదం ప్రేమ్ణస్స్థానం, భవతీతి శేషః. తథా సాధ్వసస్పృష్టోఽపి, భయయుక్తోఽపి దుర్లభతా మనోహరః, దౌర్లభ్యేన హేతునా మనోజ్ఞస్సన్, చేతసః చిత్తస్య సమ్మోహనః సమ్యక్మోహ-జనకః, భవతి. తథా రతోచితోపకరణగ్రామస్య రతోచితస్సురతానుకూలః యః ఉపకరణగ్రామః పరికరసంఘః శయ్యాస్రక్చందనాదిః, తస్య వైకల్యేఽపి అభావేఽపి, సౌఖ్యాకరః సుఖస్థానం, భవతి తం తాదృశం, కథం విస్మరిష్యామి విస్మృతం కరిష్యామి, హేతి ఖేదే॥ 148

శ్లో॥ నిమిషం త్వయి లీలయా నిలీనేఽ । నవలంబా విపదంబుధా వమజ్జమ్ ।
మరణం శరణం మమాద్య శౌరే! । నియతం తద్విరహానలాసహాయాః ॥ 149

నిమిషమితి॥ హే శౌరే! త్వయి లీలయా విలాసేన, నిమిషం నిలీనే అదృశ్యే సతి అనవలంబా అనాధారా, అహమితి శేషః. విపదంబుధౌ ఆపత్సాగరే, శోకసముద్రే ఇత్యర్థః. అమజ్జం మగ్నా అభూవమ్. త్వద్విరహానలాసహాయాః త్వద్వియోగరూపమగ్నిమసహమానాయాః, మమ మే, అద్య, మరణం మృతిశ్శరణం రక్షకం, భవతీతి శేషః. నియతం నిశ్చయః, యద్వా, మరణం నియతమేకాన్తికం శరణం భవతీత్యన్వయః. అవశ్యం మమ మరణప్రాప్తిర్భవిష్యతీతి భావః. అత్ర పూర్వార్ధే త్వయి పరమాత్మని, లీలయా మాయయా, నిమిషం నిలీనే ఆవృతే సతి, కించిత్కాలమాత్మానన్దపరిస్ఫూర్త్యభావే సతీత్యర్థః అనవలంబా, విపదంబుధౌ సంసారసముద్రే, అమజ్జమ్ అహం దుఃఖీత్యాది సంసారశోకమనుభవామీతి భావః - ఇతి **ధ్వనిః** ॥ 149

గ॥ ఏవమతివేలం విలప్య విలుప్యమానవివేకా వల్లవవిలాసినీసంహతిః ప్రస్థానలాలసతయా శతాంగసంగతం సపరివారం మురరిపుమతిచిరమరోదీచ్చ॥ 150

ఏవమితి॥ విలుప్యమానవివేకా విగతజ్ఞానా, వల్లవవిలాసినీసంహతిః గోపసీమంతినీసంతతిః, ఏవం పూర్వోక్తప్రకారేణ, అతివేలమమర్యాదం, యథా తథా, విలప్య విలాపం కృత్వా, ప్రస్థానలాలసతయా ప్రయాణాసక్తత్వేన, శతాంగసంగతం రథారూఢం, సపరివారం పరిజనసహితం, మురరిపుం కృష్ణ-ముద్దిశ్య, అతిచిరం బహుకాలమరోదీత్ అశ్రూణి ముమోచ, **రుదిర్ అశ్రువిమోచనే ఇతి ధాతుః**॥ 150

శ్లో॥ విరహానలసంతాప । సంభవస్తరళభ్రువామ్ ।
సమంగళవిఘాతాయ । నాభూదశ్రుసముద్గమః ॥ 151

విరహేతి॥ తరళభ్రువాం స్త్రీణాం, సంబంధీ విరహానలసంతాపసంభవః విరహానలేన వియోగాగ్నినా హేతునా, యస్సంతాపః, విరహానలాత్సంతాప ఇతి వా, **సంతాపస్సంజ్వరస్సమా,** విత్యమరః. తస్మా-త్సంభవతీతి సంభవః, ఉత్పన్నః సః పూర్వోక్తః, అశ్రుసముద్గమః బాష్పోద్గమః, మంగళవిఘాతాయ

శుభనాశాయ, అమంగళాయేతి యావత్. తాదర్థ్యే చతుర్థీ. నాభూత్ న బభూవ. అనలసంతాపజన్యా-శ్రూణాం యాత్రాసమయే మంగళవిఘాతుకత్వం నాస్తీతి భావః. అత్ర అశ్రుసముద్గమో మంగళ-విఘాతాయ నాభూదితి వాక్యార్థస్య విరహానలసంతాపసంభవత్వరూపపదార్థేన సమర్థనా **త్కావ్యలింగమ్**. ఇదం చ విరహే అనలత్వరూపణేన లబ్ధమితి **రూపకోజ్జీవితమ్**॥ 151

శ్లో॥ తతో నిపుణమాశ్వాస్య । వధూర్మధురయా గిరా ।
నివర్త్య చ రయాత్ప్రాయా । ద్యమునామమనాగయమ్ ॥ 152

తత ఇతి॥ అయం కృష్ణః, వధూః స్త్రియః, మధురయా మనోజ్ఞయా, గిరా వాచా, నిపుణం చతురం, యథా తథా, ఆశ్వాస్య అనునీయ, నివర్త్య చ నివృత్తాః కృత్వా, ఏతేన ఇతః ప్రాక్ నారీణాం కృష్ణరథానుధావనం సూచితమ్. రయాద్వేగాత్, యమునాం నదీం, అమనాక్ హర్షేణ, ప్రాయాత్ ప్రాప॥ 152

శ్లో॥ బలాదపి నివారితా విరహభీరవో భీరవో
విసృజ్య సకలం యయుర్ఝడితి కృష్ణవర్త్మాశ్రయమ్ ।
తథాపి న సమీహితం ప్రియసమాగమం భేజిరే
న జారదయితాశ్రయాదిహ కిలాపరం కారణమ్ ॥ 153

బలాదపీతి॥ విరహభీరవః వియోగభీతాః, భీరవః స్త్రియః, బలాత్ప్రసహ్య, నివారితాః అపి నిరుద్ధాః అపి, గురుజనేనేతి శేషః. సకలం సర్వం, ధనధాన్యాధికం విసృజ్య త్యక్త్వా ఝడితి ద్రుతం, కృష్ణవర్త్మాశ్రయం శ్రీకృష్ణమార్గాశ్రయణం, అగ్నిప్రవేశం చ **బర్హి శ్శుష్మా కృష్ణవర్త్మా** త్యమరః. యయుః ప్రాపుః. తథాపి ఏవం కృష్ణవర్త్మాశ్రయణే కృతేఽపి సమీహితమిష్టం ప్రియసమాగమం పతిసంబంధం న భేజిరే న ప్రాపుః. ఇహ అస్మిన్విషయే, కృష్ణవర్త్మాశ్రయణేఽపి ప్రియసమాగమాప్రాప్తివిషయే ఇత్యర్థః. జారదయితా-శ్రయాత్ ఉపపతిసమాశ్రయణాత్, అపరమన్యత్కారణం హేతుః. న కిల నాస్తి ఖలు. కదాచిచ్చౌర్యేణ పరనారీర్భుంజానః ప్రస్తానసమయే తాః కథం నయేదితి భావః. అన్యత్ర సహగమనే స్త్రీణాం ప్రియసంగో యద్యపి నియతః, తథాపి జారప్రియానుగమనే స న స్యాదితి భావః. అత్ర **శబ్దశక్తిమూలధ్వనిరేవ॥153**

గ॥ తదను నయనపథమతీతవతి భగవతి॥ 154

తదన్వితి॥ తదను తతః, భగవతి కృష్ణే, నయనపథం నేత్రమార్గమ్, అతీతవతి అతిక్రాన్తే సతి, అదృశ్యతాం గతే సతీత్యర్థః ॥ 154

శ్లో॥ తదసాక్షాత్కృతేః ఖేద । మవాప్య సుదృశః పరమ్ ।
చక్రురస్తసమస్తాశాః । నివృత్త్యభిముఖం మనః ॥ 155

తదితి॥ సుదృశః స్త్రియః, తదసాక్షాత్కృతేః శ్రీకృష్ణాదర్శనాద్ధేతోః, పరమధికం, ఖేదం దుఃఖమవాప్య ప్రాప్య, అస్తసమస్తాశాః త్యక్తసర్వాశాః, శ్రీకృష్ణప్రాప్తివిషయదురాశాం సమూలముత్సృజ్యేత్యర్థః. మనః అన్తఃకరణం, నివృత్త్యభిముఖం ఆగమనోన్ముఖం, చక్రుః కృతవత్యః. అత్ర సుదృశో విబుధాః, తదసాక్షా-త్కృతేః పరమాత్మసాక్షాత్కారాభావాద్ధేతోః, పరం ఖేదమవాప్య, అస్తసమస్తాశాః నిష్కామాస్సన్తః, మనః నివృత్త్యభిముఖం, నివృత్తిమార్గనిరతం శమప్రధానమిత్యర్థః. చక్రురితి ధ్వనిః ॥ 155

గ॥ తదను యదునందనావధ్యాసితస్యందనౌ ప్రతిప్రతీరమావేశ్య సిస్నాసురక్రూరశ్శమన భగినీపానీయమవగాహ్య కరుణాపూరమపి సమున్నతప్రవణమసుకరదర్శనమపి సుదర్శనకరం నిరంతరాబ్జాసక్తకరమప్యబ్జపరిపంథికరయుగళమవిరతానుషక్తగదమపి కమనీయవిగ్రహం, దివ్యగంధానులిప్తసకలాంగమపి నిర్లేపమనావృతమూర్తిమపి పీతాంబరావృతవిగ్రహం, మాధవమపి పలాశవికాసపరిపంథినం, విధుమపి విగతకళంకమశేషాధారమపి శేషాధారం, మీనరూపధరమపి సుధీవరదురవాపముపగతకమఠాకృతిమపి భూభారమసహమానమవిరత-వసుమతీదయితమపి కాదాచిత్కభూదారభావమాలంబితనరసింహరూపమపి పరిపాలిత-మదావళమత్యున్నతమపి పరిగృహీతవామనభావం, అనంతవిక్రమమపి త్రివిక్రమం, నిగృహీత-భక్తబలిమపి భక్తబలిపరిగ్రహైకతానం, రాజరుధిరవిరచితపితృతర్పణమపి విహితరాజవంశా-భ్యుదయం, మనుష్యధర్మానువర్తినమపి పౌలస్త్యపరిపంథినమమోఘశరప్రసరమపి స్వీకృత-శరభంగముపగతబలభావమపి సుత్రామసహజమైత్రీపాత్రమర్జునగుణప్రణయినమపి తమాలనీలం, చక్రిణమపి విగతభోగాభిలాషం, బభ్రుమపి భుజగరాజబద్ధాదరం, పుష్పవ-ద్విలోచనమపి కమనీయనయనం, విష్వక్సేనమపి ప్రకటితాద్వైతమస్వప్నరక్షకమపి నిద్రానురక్తం, భవవల్లభమపి భవసన్మూలనైకతానం, చతుర్దశభువనశరణమపి త్రివిష్టపపరిపాలకమఖిల-ఖేచరాధిగమ్యమపి బుద్ధైకగమ్యం, ముకుందమపి కిన్నరేశరక్షణానపేక్షిణం, ధార్మికజనదయితమపి పుణ్యజననిషూదనలంపటమవిరతపరితృప్తమపి భక్తైకతత్పరం, సకలాగమశిఖరలక్ష్యమపి న్యగ్రోధదళైకశాయినం, శమప్రధానమపి శతమన్యుసంశ్రయం, ద్విజరాజపక్షపాతినమపి దోషాకరవిపక్షమపరిమితరుగాశ్రయమపి విగతశోకమపునర్భవపదమపి సపునర్భవపదం, పురాణపురుషమపి నిర్జరం, హంసమప్యమానసవృత్తిమజమపి పితామహోపలాలితమనంతమపి సంవర్ధితమరుద్గణం, జనార్దనమపి కరుణాతరంగితాంతరంగమతిదక్షిణమపి సకలోత్తరం, భగవంతం దామోదరమద్రాక్షీదస్తౌషీచ్చ॥ **156**

తదన్వితి॥ తదను తతః, అక్రూరః అధ్యాసితస్యన్దనౌ అధిష్ఠితరథౌ, రథారూఢావిత్యర్థః. యదునందనౌ రామకృష్ణౌ, ప్రతిప్రతీరం తీరే, **విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. కూలం రోధశ్చ తీరం చ ప్రతీరం చ తటం త్రి** ష్విత్యమర. ఆవేశ్య ఉపవేశ్య, సిస్నాసుస్స్నాతుమిచ్ఛుస్సన్, శమనభగినీపానీయం యమునాజలమవగాహ్య ప్రవిశ్య, దామోదరం విష్ణుమద్రాక్షీదపశ్యత్, అస్తౌషీచ్చ తుష్టావ చేత్యన్వయః. దామోదరమేవ విశినష్టి. కరుణాపూరమపి దయాప్రవాహమపి, అత్ర దయాప్రవాహభరితాన్తఃకరణే దామోదరే దయాప్రవాహా-కారత్వమేవ ప్రతిపాదితమిత్యతిశయోక్తిః. దయా తద్వతోర్భేదేఽప్యభేదేన నిర్దేశాత్. సమున్నతప్రవణం సమున్నతాస్సాధవః తేషు ప్రవణః ఆసక్తః తమ్, ఉన్నతప్రదేశోన్ముఖమితి చ. అత ఏవ **విరోధాభాసా-లంకారః**. ఏవముత్తరత్రాపి బోధ్యమ్. నీచప్రవణత్వాత్ప్రవాహస్య కరుణాపూరస్య, ప్రకృతే ఉన్నత-ప్రవణత్వవచనం విరుద్ధమితి, ఆపాతతః ప్రతీతస్య విరోధస్య భగవాన్ కృపయా సాధురక్షక ఇత్యర్థాన్తరవర్ణనేన పరిహారాత్. **ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యతే,** ఇతి తల్లక్షణమ్. అయం చాలంకారోఽత్ర కృపాపూరశబ్దగతాతిశయోక్త్యుజ్జీవితః. అసుకరదర్శనమపి అసుకరం దుర్లభం దర్శనం సాక్షాత్కారః యస్య తమపి, సుదర్శనకరం చక్రహస్తమ్, సులభదర్శనకారణమితి చ. నిరంతరాబ్జా-సక్తకరమపి నిరంతరం సర్వదా అబ్జేన శంఖేన, ఆసక్తః యుక్తః, కరః హస్తః, యస్య తమపి,

అబ్జపరిపంథికరయుగళం కమలవిరోధిహస్తద్వయమ్. పరిపంథ్యాదయశ్శబ్దా ఉపమాత్వపర్యవసాయిన ఇత్యాలంకారికాః. తేన కమలసమానమస్య హస్తద్వయమితి ఫలితమ్. శంఖవిరోధికరయుగళమితి చ, శంఖాసక్తస్య కరయుగళస్య శంఖవిరోధిత్వం విరుద్ధమితి భావః. అవిరతానుషక్తగదమపి అవిరతం సదా అనుషక్తా సంగతా గదా కౌమోదకీ యస్య తమ్, అవిరతానుషక్తః గదః వ్యాధిః యస్య తమితి చ, తథాభూతమపి, కమనీయవిగ్రహం సుందరశరీరం, న హి వ్యాధ్యుపహతస్య శరీరసౌందర్యం క్వాపి దృష్టమితి భావః. దివ్యగంధానులిప్తసకలాంగమపి దివ్యేన కర్పూరాదివాసితేన గంధేన చన్దనేన అనులిప్తం ఛన్నం సకలం సర్వమంగం శరీరం యస్య తమ్, తథాపి నిర్లేపం పాపసంబంధరహితం, గంధలేపన-రహితమితి చ. అనావృతమూర్తిమపి అనావృతా మాయయా అచ్ఛన్నా మూర్తిః స్వరూపం సచ్చిదానన్దా-త్మకం యస్య తమ్, నిరావరణశరీరమితి చ. పీతాంబరావృతవిగ్రహం పీతవస్త్రరూషితశరీరం, మాధవ-మపి లక్ష్మీపతిం, వసన్తమపీతి చ, పలాశవికాసపరిపంథినం పలం మాంసమశ్నన్తీతి పలాశాః క్రవ్యాదాః తేషాం వికాసస్య విజృంభణస్య పరిపంథినం నాశకం, దైత్యారిమిత్యర్థః. కిసలయవిజృంభణవిరోధిన-మితి చ. విధుమపి విష్ణుం చంద్రమపీతి చ. విగతకళంకం నిర్దోషం విగతాంకమితి చ. అశేషాధారమపి సర్వాశ్రయమపి, శేషాధారరహితమపీతి చ, శేషాధారం శేషాశ్రయం చ శేషశాయినమిత్యర్థః. మీనరూపధరమపి మత్స్యావతారభాజమపి, మత్స్యమపీతి చ, సుధీవరదురవాపం సుధియో విద్వాంసః తేషు వరాః ఉత్కృష్టాః విద్వదుత్తమా ఇత్యర్థః. తేషామపి దురవాపమాప్తుమశక్యమ్. అవాఙ్మానస-గోచరత్వాత్తస్యేతి భావః. శోభనాః ధీవరాస్సుధీవరాః నిపుణమత్స్యగ్రాహిణః, తేషాం దురవాపమితి చ. **కైవర్తే దాశ ధీవరా** విత్యమరః. న హి మీనః మత్స్యగ్రాహిణాం క్వాపి దుర్లభః ఇతి భావః. ఉపగతకమఠాకృతిమపి ప్రాప్తకచ్ఛపస్వరూపమపి, కూర్మావతారధారిణమపీత్యర్థః. కూర్మమపీతి చ. భూభారమసహమానం ధరాభారామర్షణమిత్యర్థః. నిత్యజలాధివాసస్య కమఠస్య భూభారాసహనం విరుద్ధమిత్యత్ర భావః. అవిరతవసుమతీదయితం అవిచ్ఛిన్నభూభర్తారమపి, కాదాచిత్కదాపి భూదారభావం కదాచిత్కం, కాచిత్కః భూదారభావః, భువం దారయతీతి భూదారస్సూకరః, తస్య భావః యస్య తమ్, కదాచిద్వరహావతారధారిణమిత్యర్థః. కాదాచిత్కః భూదారభావః భూదయితత్వం యస్య తమితి చ. యః అవిరతం భూదయితః, తస్య కదాచిద్భూదయితత్వం విరుద్ధమితి భావః. ఆవలంబితనరసింహ-రూపమపి స్వీకృతనృసింహావతారమపి, సింహమపీతి చ, పరిపాలితమదావళం రక్షితగజేంద్రం, సింహస్య గజనాశకస్య గజపరిపాలనం విరుద్ధమితి భావః. అత్యున్నతమపి సర్వోత్కృష్టమపి అతిదీర్ఘమపీతి చ, పరిగృహీతవామనావతారమ్. స్వీకృతహ్రస్వభావం చ, అనన్తవిక్రమమపి అమితపరాక్రమమపి అమితపాదన్యాసమితి చ, త్రివిక్రమం త్రిషు స్వర్గమర్త్యపాతాళేషు విక్రమః పాదక్షేపో యస్య తమ్, త్రివిక్రమావతారమిత్యర్థః. త్రిపాదన్యాసమితి చ, నిగృహీతభక్తబలిమపి నిగృహీతః శిక్షితః భక్తః ఆశ్రితః బలిః చక్రవర్తీ యేన తం భక్తమపి, బలిం నిగృహ్య, ఇంద్రాయ స్వర్గం దత్తవన్తమితి భావః. నిగృహీతః తిరస్కృతః, భక్తానాం బలిః పూజా, యేన తమితి చ, భక్తకృతపూజాం తిరస్కృతవన్తమిత్యర్థః. భక్తబలిపరిగ్రహైకతానం భక్తబలిపరిగ్రహే భక్తపూజాస్వీకారే, ఏకతానం ప్రవణమిత్యర్థః. రాజరుధిర-విరచితపితృతర్పణమపి, పరశురామః కిల ఏకవింశతికృత్వో వసుమతీం నిఃక్షత్రియాం విధాయ, తద్రాజరక్తేన పితృతర్పణం చకారేతి, ప్రసిద్ధమ్. రాజరుధిరేణ క్షత్రియరక్తేన, విరచితం కృతం, పితృతర్పణం యేన తమితి సమాసః. విహితరాజవంశాభ్యుదయం కృతచంద్రవంశోత్పత్తిమ్, చన్ద్రవంశే ఉత్పన్న-

మిత్యర్థః. కృతక్షత్రియాభివృద్ధిమితి చ. యద్యపి రామావతారస్సూర్యవంశ్యే ఏవ తథాపీహ కృష్ణావతార ఏవ వివక్షిత ఇతి బోధ్యమ్. యద్వా, విహితః రాజవంశస్య చన్ద్రవంశస్య అభ్యుదయః ప్రతిష్ఠా యేన తమ్, జనకసుతాం పరిణీయ చన్ద్రవంశస్య ప్రతిష్ఠాం దత్తవన్తమిత్యర్థః. మనుష్యధర్మానువర్తినమపి మనుష్యాణాం ధర్మమనువర్తతే ఇతి తథోక్తమ్, రామావతారధారిణమిత్యర్థః. కుబేరానుసారిణమపీతి చ, **మనుష్యధర్మాధనద** – ఇత్యమరః. పౌలస్త్యపరిపంథినం రావణహన్తారం, కుబేరద్వేషిణమితి చ, అమోఘశరప్రసరమపి సఫలబాణప్రసరణమపి, రామబాణానామమోఘత్వం ప్రసిద్ధమ్. స్వీకృతశరభంగం స్వీకృతః స్వభక్తత్వాత్స్వీయత్వేన పరిగృహీతః శరభంగో మునిర్యేన తం, గృహీతబాణభంగమితి, చ. యో యశ్శరో గృహీతస్తస్య తస్య భంగో భవతీతి వ్యర్థబాణ ఇత్యర్థః. ఉపగతబలభావమపి ఉపగతః ప్రాప్తః బలభావః బలరామత్వం యేన తమ్, బలరామావతారమిత్యర్థః. ఉపగతః బలభావః బలాఖ్యరాక్షసత్వం యేన తమితి చ, బల ఇతి ఇంద్రస్య శత్రుః కశ్చన రాక్షసోఽస్తి, అత ఏవ బలరిపురితి ఇంద్రపర్యాయేష్వమరః. బలాభిధరాక్షసమపీతి యావత్, సుత్రామసహజమైత్రీపాత్రమ్ సుత్రామ్ణః ఇంద్రస్య సహజమైత్రీ భ్రాతృస్నేహః తస్య పాత్రం భాజనభూతం ఉపేంద్రత్వాదితి భావః. అర్జునగుణప్రణయినమపి అర్జునః ధర్మరాజానుజః తస్య గుణేషు ప్రణయీ స్నిగ్ధః తం తద్గుణానురాగిణమిత్యర్థః. శుక్లగుణవంతమితి చ, తమాలనీలం తాపించపుష్పవత్కృష్ణవర్ణమ్. చక్రధరమపి సుదర్శనవంతం, సర్పమపీతి చ. విగతభోగాభిలాషం త్యక్తభోగేచ్ఛం, మాయాతీతత్వాదితి భావః. **జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్యః,** ఇతి శ్రుతేః. త్యక్తసర్పదేహాభిలాషమితి చ. బభ్రుమపి విష్ణుం, నకులమితి చ. **విపులే నకులే విష్ణౌ బభ్రు స్స్యా** దిత్యమరః. భుజగరాజబద్ధాదరం ఆదిశేషే ధృతస్నేహం, నకులస్య సర్పచ్ఛేదకస్య సర్పస్నేహో విరుద్ధ ఇతి భావః. పుష్పవద్విలోచనమపి పుష్పవన్తౌ సూర్యచంద్రౌ విలోచనే నేత్రే యస్య తమ్. **ఏకయోక్త్యా పుష్పవన్తౌ దివాకరనిశాకరా** విత్యమరః. పుష్పం నేత్రదోషః శుక్లపర్యాయః తదనయోరస్తీతి పుష్పవన్తి విలోచనే యస్య తమితి చ. కమనీయనయనం మనోజ్ఞలోచనం విష్వక్సేనమపి విష్ణుమ్, **విష్వక్సేనో జనార్దన** ఇత్యమరః. విశిష్టాద్వైతమతస్థాపకం విష్వక్సేనాచార్యమితి చ. ప్రకటితాద్వైతం ప్రకటీకృతాభేదం **సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి** శ్రుతేరితి భావః. ఏతేన అద్వైతమతవ్యవస్థాపకవ్యాసావతారో వర్ణితః. యద్వా, బుద్ధావతార ఏవానేన వర్ణితః, **దశబలోఽద్వయవాదీ వినాయక** ఇతి. అద్వయవాదిత్వాద్భుతస్య అస్వప్న–రక్షకమపి దేవానాం త్రాతారం, నిర్నిద్రమితి చ. నిద్రానురక్తం యోగనిద్రాసక్తమ్, భవవల్లభమపి భవస్య శివస్య వల్లభః ప్రియః తం, శివసఖమిత్యర్థః. అత్ర శైవాః భవో వల్లభో యస్య తం, మోహిన్యవతారే విష్ణోశ్శివపతికత్వాదితి వర్ణయన్తి. సంసారప్రియమపీతి చ భవసమ్మూలనైకతానం సంసారనిరసనప్రవణం, ఆశ్రితాన్ సంసారాన్మోచయన్తమిత్యర్థః. చతుర్దశభువనశరణమపి చతుర్దశలోకరక్షితారమపి, త్రివిష్టపపరి–పాలకం స్వర్గరక్షకమ్. **సురలోకో ద్యో దివౌ ద్వే స్త్రియాం క్లీబే త్రివిష్టప** మిత్యమరః. లోకత్రయశరణమపీతి చ. చతుర్దశలోకశరణస్య త్రిలోకపరిపాలకత్వవచనం పిష్టపేషణతుల్యమితి విరోధః. స్వర్గముపేంద్రస్సన్ నిరతం పరిపాతీతి తత్పరిహార ఇతి భావః. అఖిలఖేచరాదిగమ్యమపి అఖిలైస్సర్వైః ఖేచరైస్సూర్యాదిగ్రహైః అధిగంతుం ప్రాప్తుం, యోగ్యం తమితి విరోధః. సర్వదేవోపసృప్యమితి పరిహారార్థః. బుధైకగమ్యం బుధేన గ్రహేణైకేన గమ్యమితి విరోధః. విద్వదేకసులభమితి పరిహారః. ముకుందమపి విష్ణుమపి నిధిమపీతి చ, కిన్నరేశరక్షణానపేక్షిణం కిన్నరేశానాం కుత్సితనృపతీనాం రక్షణమనపేక్షతే ఇతి తథోక్తః. తమితి చ, ముకుందాదయో హి నిధయో నవ కుబేరేణ నిరతం రక్ష్యన్తే, ఇతి భావః.

ధార్మికజనదయితమపి ధర్మనిరతజనప్రియమపి పుణ్యజననిషూదనలంపటం రాక్షసవినాశనవ్యగ్రం, ధార్మికజనవినాశనాసక్తమితి చ. **యాతుధానః పుణ్యజన,** ఇత్యమరః. అన్యత్ర తు **పుణ్యయుక్తో జనః పుణ్యజన ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాత్సమాసః.** అవిరతపరితృప్తమపి నిత్యతృప్తమపి భక్తైకతత్పరం ఆశ్రితాసక్తం అన్నాసక్తమితి చ. సకలాగమశిఖరలక్ష్యమపి సర్వవేదాన్తవేద్యమపి సర్వవృక్షాగ్రస్థమపీతి చ. న్యగ్రోధధవళైకశాయినం వటపత్రే ఏకస్మిన్నేవ శాయినం, **కరారవిందేన పదారవిందం ముఖారవిందే వినివేశయన్తం వటస్య పత్రస్య పుటే శయానం బాలం ముకుందం మనసా స్మరా** మీతి ప్రమాణాత్. శమప్రధానమపి శాన్తిప్రధానమపి శతమన్యుసంశ్రయం ఇంద్రాధారం అతికోపాశ్రయమితి చ. **శక్ర శ్శతమన్యు ర్దివస్పతి** రిత్యమరః. ద్విజరాజపక్షపాతినమపి ద్విజరాజః బ్రాహ్మణోత్తమః నారదాదిః, తత్ర పక్షపాతః స్నేహః యస్య తమ్, యద్వా, ద్విజరాజః గరుత్మాన్ తస్మిన్ పక్షపాతినమితి వా, తస్య పక్షే పత్రే పతతి వర్తతే ఇతి వా గరుడధ్వజమిత్యర్థః. చన్ద్రపక్షపాతినమపీతి చ. దోషాకరవిపక్షం దోషాకరాః దుష్టాః తేషాం విపక్ష శ్శత్రుః హన్తా తమ్, చన్ద్రవిరోధినమితి చ. అపరిమితరుగాశ్రయమపి అమితకాన్తి-మన్తమపి, అమితరోగాధారమపీతి చ. విగతశోకం విశోకం, మాయానభిభూతత్వాదితి భావః. అపునర్భవపదమపి అపునర్భవం పునరుత్పత్తిరహితం పదం స్థానం వైకుంఠాఖ్యం యస్య తమ్, అనఖ-చరణమపీతి చ. **పునర్భవః కరరుహ,** ఇత్యమరః. సపునర్భవపదం సనఖచరణం, ప్రశస్తనఖభూషిత-పాదారవిందమిత్యర్థః. పురాణపురుషమపి పురుషోత్తమమపి, జరతపురుషమపీతి చ. నిర్జరం దేవం, జరారహితం చ. **అమరానిర్జరాదేవా** ఇత్యమరః. **జరాయా జరసన్యతరస్యా మితి జరసాదేశస్య వైకల్పికత్వమ్.** హంసం పరమాత్మానం పక్షివిశేషమితి. అపి చ, అమానసవృత్తిం మనోవృత్తిరహితమ్, అవిక్షిప్తత్వాదితి భావః. మనోవృత్తిర్నామ సంకల్పవికల్పాదికమన్తఃకరణజన్యం జ్ఞానమ్. మానసే మానససరసి వృత్తిః స్థితిః న విద్యతే యస్య తమితి చ. అజమపి విష్ణుమపి బ్రహ్మాణమపీతి, **అజశ్శంభౌ విధౌ విష్ణౌ** ఇత్యభిధానాత్. పితామహోపలాలితం బ్రహ్మస్తుతం అనన్తమపి విష్ణుమపి శేషమపీతి చ, సంవర్ధితః పోషితః మరుద్గణో దేవవ్రజః యేన తం, సంవర్ధితః మరుతాం వాయూనాం గణో యేన తమితి చ. సర్పాణాం వాతాశనత్వాత్. జనార్దనమపి విష్ణుమపి జనపీడకమపీతి చ. కరుణాతరంగితా-న్తరంగం కరుణాతరంగితం సంజాతదయాకల్లోలమన్తరంగం మనో యస్య తం, **తారకాదిత్వాదితచ్.** అతిదక్షిణమపి అత్యన్తదక్షిణనాయకమపి, అత్యన్తం దక్షిణదిక్స్థమపీతి చ. సకలోత్తరం సర్వోత్తమం సకలాదపి ఉత్తరదిక్స్థమితి చ, అత్ర దక్షిణోత్తరశబ్దౌ లక్షణయా తాస్థ్యవాచినౌ. **భగవన్తం షడ్గుణపరి-పూర్ణమ్॥** 156

తథాహి॥ స్తుతిమేవ ప్రతిపాదయతి కవిరిత్యర్థః॥

శ్లో॥ వదన్ భక్తేభ్యస్స్వం పదమపి దదామీతి సవిధం
ప్రపన్నానామేషాం కిము విపదభావం వితనుషే ।
నివృత్తా దృశ్యంతే లఘు యదధిగమ్యేతరసురాన్
ప్రపన్నస్త్వాం పంగుర్భవతి పునరావృత్తివిధురః ॥ 157

వదన్నితి॥ త్వం భక్తేభ్యః, స్వం స్వీయం, పదం వైకుంఠాఖ్యం, స్థానమపి చరణమపీతి చ గమ్యతే. దదామి వితరామి, ఇతి, వదన్ బ్రువన్, **యవాగూం పిబ, శిఖా తే వర్ధిష్యతే** ఇతివత్ మాం భజస్వ. తవ మత్పదం దాస్యామీతి తేషాం ప్రరోచనాముత్పాదయన్నిత్యర్థః. సవిధం సమీపం, ప్రపన్నానాం

ప్రాప్తానాం, భగవత్పదప్రాప్త్యాశయేతి భావః. ఏషాం భక్తానాం శ్రితానాం, విపదభావం విపదామాపదామభావః అత్యన్తికనివృత్తిః, తం, విగతే పదే యస్య తస్య భావమితి చ, చరణభంగమితి యావత్. వితనుషే కరోషి కిము? తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాద్ధేతోః, జనా ఇతి శేషః. ఇతరసురానింద్రాదిత్వదన్యదేవతానధిగమ్య ప్రాప్య, తత్తల్లోకాన్ గత్వేత్యర్థః. లఘు క్షిప్రం, నివృత్తాః పునరాగతాస్సన్తః, **ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావృత్తినోఽర్జున** నేతి వచనాత్. **క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశ** న్తీతి వచనాచ్చేతి భావః. దృశ్యన్తే ఉపలభ్యన్తే, అస్మాభిరితి శేషః. చరణభంగాభావాదిత్యన్యో భావో వ్యజ్యతే. త్వాం ప్రపన్నః ప్రాప్తస్తు త్వల్లోకం గతస్త్విత్యర్థః. పునరావృత్తివిధురః పునరాగమనరహితః. **మాముపేత్య కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే** ఇతి వచనాదితి భావః. అత ఏవ పంగుః పరమాత్మా, పంగురిత్యుపలక్షణం, మూకత్వాదీనామ్. **అపాణిపాదో జవనో గృహీతా పశ్యత్యచక్షు స్సశృణోత్యకర్ణ** ఇతి శ్రుతేః. పాదవికల ఇతి చ ప్రతీయతే. భవతి దుఃఖధ్వంసం గౌతమో మోక్షమాహేతి వచనాత్. నైయాయికమతానుసారేణ చరమదుఃఖధ్వంసలక్షణో మోక్షః భవత్పదప్రాప్త్యా సిద్ధ్యతి, న త్వన్యత్ర. అత ఏవ తేషాం న పునర్దుఃఖప్రసక్తిరిత్యేకో భావః. భక్తాంస్త్వల్లోకం నీత్వా, తత్ర పాదరహితాంస్త్వం యస్మాదకరోస్తత ఏవ నామీషాం పునరాగమనమహో! తవ ఘాతుకతా మాస్తు నామ నవీనపదదానం, ప్రాక్సిద్ధచరణ భంజనాభావే తు కథంచిత్పునరాగచ్ఛేయురిత్యన్యో భావః. నవీనపదప్రాప్త్యర్థం యతమానానాం ప్రాక్సిద్ధపదభంగలాభ ఇతి వర్ణనాద్విషమాలంకారో వ్యంగ్యార్థే అస్తి॥ 157

శ్లో॥ పుమాంసం స్వీకర్తుం కమపి భవరోగం ప్రకృతిజం
బలాత్కృత్వా కృత్వా విషమమథ విత్తాన్యపహరన్ ।
ధ్రువస్తే మృత్యుర్నో యది భజసి మామేవ శరణం
ప్రకల్ప్యైవం త్రాసం వ్రజసి పరమార్తాద్బహుమతిమ్ ॥ 158

పుమాంసమితి॥ కమపి ధన్యమిత్యర్థః. **మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే, యతతామపి సిద్ధానాం కశ్చిన్మాం వేత్తి తత్త్వతః,** ఇతి వచనాత్. పుమాంసం పురుషం, స్వీకర్తుం స్వమాత్మా, **స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వ** మిత్యమరః. స న భవతీత్యస్వం అనాత్మానమిత్యర్థః. అస్వం స్వం కర్తుం స్వీకర్తుం అనాత్మాన- మాత్మానం కర్తుం స్వసాయుజ్యం దాతుమిత్యర్థః. **అభూతతద్భావే చ్విః.** యద్యపి పురుషాః పరమాత్మా ఏవేతి కృత్వా తేష్వనాత్మత్వమసిద్ధమితి. అత్ర అభూతతద్భావో దుర్లభః. తథాపి అనాత్మత్వస్య భ్రాన్తిమూలస్య, సత్త్వాన్న దోషః, ఇతి జ్ఞేయమ్. **జాయమానం హి పురుషం యం పశ్యేన్మధుసూదనః స వై తత్త్వార్థవిజ్ఞాతా స వై మోక్షార్థచింతకః,** ఇతి వచనాత్. భగవతస్సాయుజ్యదానే సంకల్పః ప్రథమం భవతీతి కృత్వా, స్వీకర్తుమిత్యుక్తమ్. కస్మైచిన్మహాభాగాయ సాయుజ్యం దాతుం సంకల్ప్యేతి భావః. ప్రకృతిజం మాయాజన్యం, భవరోగం భవస్సంసారస్స ఏవ రోగః రుజా, తం, బలాత్ప్రసహ్య, విషమం దుస్సహం, కృత్వా కృత్వా అతిశయేన కృత్వేత్యర్థః. భార్యాపుత్రాదినాశేన వైరస్యముత్పాద్యేతి భావః. అథ తతః, విత్తాని ధనాని, అపహరన్ నాశయన్, **యస్యానుగ్రహమిచ్ఛామి తస్య విత్తం హరామ్యహం తస్య పుత్రాంశ్చ పౌత్రాంశ్చే తి** విష్ణుపురాణవచనాత్. న కేవలమేతావదిత్యాహ, మామేవ, శరణం రక్షితారం, యది న భజసే, న సేవసే, తే తవ, మృత్యుస్సంసారః, ధ్రువః నియతః, అవర్జనీయః

ఇత్యర్థః. ఏవమిత్థం, త్రాసం భయం, ప్రకల్ప్య జనయిత్వా, **మామేవ యే ప్రపద్యన్తే మాయామేతాం తరన్తి తే,** ఇతి వచనాదితి భావః. పరమార్తాత్ నిస్సారసంసారాదతినిర్విణ్ణాద్భక్తాత్ సకాశాత్, బహుమతిం పూజాం, వ్రజసి ప్రాప్నోషి. ఏతేన భగవతో నిర్వ్యాజకరుణాసముద్రత్వం వ్యక్తమ్. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - కమపి పుమాంసం ధనికమిత్యర్థః. స్వీకర్తుం వశీకర్తుం, ప్రకృతిజం స్వాభావికం, భవరోగం భవాభిధం, రోగం బలాత్ విషమం, కృత్వా కృత్వా, విరుద్ధౌషధప్రదానాదినా వర్ధయిత్వేత్యర్థః. అథ విత్తాన్యపహరన్ తైలలేహ్యాదికరణవ్యాజేనేత్యర్థః. న కేవలమేతావదిత్యాహ. మామేవ, మమైవ త్వద్దేహతత్త్వజ్ఞత్వాదితి భావః. శరణం న భజసి యది. మదీయమౌషధం న గృహ్ణాసి చేదిత్యర్థః. తే మృత్యుర్మరణం, ధ్రువమ్. ఏవం త్రాసం ప్రకల్ప్య, ఆర్తాద్వ్యాధిపీడితాత్, బహుమతిం పరం బహుమానమేవ, వ్రజసి, న తు రోగస్యాత్యన్తికనివృత్తిం కరోషి. సహజరోగస్య దుర్నివారత్వాదితి భావః॥ 158

శ్లో॥ అవిశ్రాంతం సేవా న తు ఫలమపేక్ష్యం చిరచితం
ఫలం భోగ్యం కృత్వా కృతిమపి సమర్ప్యం తవ ఫలమ్ ।
భవత్వేవం ప్రాంతే ఫలమమృతభావాదనధికం
న దృష్టేఽయం సేవా మధుమథన! మాయాం తవ నుమః ॥ 159

అవిశ్రాన్తమితి॥ సేవా భజనం, అవిశ్రాన్తం సంతతం, కర్తవ్యేతి శేషః. **అసుప్తేరామృతేః కాలం నయే ద్వేదాన్తచిన్తయే** తి వచనాత్. ఫలన్తు నాపేక్ష్యం న కాంక్ష్యం, నిష్కామస్యైవ మోక్షాధికారాదితి భావః. చిరచితం చిరాత్సంచితం, ఫలం ప్రారబ్ధకర్మజన్యం, సుఖదుఃఖాదికమిత్యర్థః. భోగ్యం భోక్తుం యోగ్యం, **ప్రారబ్ధం భోగతో నశ్యే** దితి వచనాత్. భోగేన ప్రారబ్ధం కర్మ క్షపయేదితి భావః. కృతిం సంధ్యావందనాదికర్మ, కృత్వా, ఫలం తవ సమర్ప్యమ్ దేయమ్. **కర్మణ్యేవాధికారస్తే మా ఫలేషు కదాచనే** తి వచనాదితి భావః. ఏవం, భవతు, ఏతత్సర్వమంగీకృతమిత్యర్థః. ప్రాన్తే ఉపాన్తే ఫలమ్ అమృతభావా-న్మోక్షాదనధికం అధికం న భవతి, తదధికఫలస్యైవాభావాదితి భావః. యద్వా, అనధికమనతిరిక్తం ఏవంవిధపరమాత్మసేవాయాః మోక్షఫలకత్వాదితి భావః. ఇయం సేవా న దృష్టా నావలోకితా, **స మహాత్మా సుదుర్లభ** ఇతి వచనాదితి భావః. హే మధుమథన! మధురిపో! తవ మాయాం ప్రకృతిం, నుమః స్తుమః. అచింత్యశక్తిత్వాత్త్వన్మాయావైభవస్య మోక్షో దుర్ఘట ఇతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** సేవా చతుర్దశభువనాధారస్య తవ భజనమ్, అవిశ్రాన్తం కర్తవ్యా **రాజసేవామనుష్యాణామసిధారావలేహన** మితి న్యాయాదతివిషమా రాజసేవా, సాపి సర్వదా చేత్క్రియ వక్తవ్యమితి భావః. ఫలగౌరవేణ సర్వం సోఢవ్యమిత్యత ఆహ. ఫలన్తు నాపేక్ష్యమ్. అన్యస్య లుబ్ధప్రభోస్సకాశే వాచా పరం న యాచనీయం, మనసా ఫలాపేక్షణే తు, న హానిః, తస్య కించిద్‌జ్ఞత్వేన ఫలహృదయజ్ఞానాభావాత్తవ తు సర్వజ్ఞత్వేన మనసాపి న కాంక్ష్యమిత్యహో! మహానానన్ద ఇతి భావః. తర్హి సేవకానాం కథం జీవికేత్యత ఆహ. చిరచితం పితృపితామహాదిభిశ్చిరాత్సంపాదితం, ఫలం భాగ్యం, కృతిం కర్మ, కృత్వా యత్కించిదవకాశే వాణిజ్యాదివ్యాపారం కృత్వేత్యర్థః. ఫలం తజ్జన్యం, తవ సమర్ప్యమ్. ఏవం భవతు సర్వమేతత్సోఢుం శక్యతే, ఇత్యర్థః. ప్రాంతే ఫలమమృతభావాన్మృతత్వాభావాదనధికం యత్కించిద్యవాగూపానాదినా ప్రాణధారణమాత్రాదధికం ఫలం, నాస్తీత్యర్థః. ఇయం సేవా న దృష్టా క్వాపి న దృష్టచరీత్యర్థః. హే మధుమథన! తవ మాయాం వంచనాం, నుమః. యయా మాయయా, సర్వాన్, అదత్త్వైవ సేవయసి, తస్యై నమః ఇత్యర్థః॥ 159

శ్లో॥ శ్రితానాం యద్భాగ్యం హరసి కలయేఽనుగ్రహమితి
ప్రతార్యస్తామేతద్విగతపునరావృత్తిని పదే ।
అచంద్రాగ్న్యాదిత్యే క్వచన హృదయస్యాప్యసుగమే
త్వదేకద్యోత్యే యత్ క్షిపసి తవ యుక్తం కథమిదమ్ ॥ 160

శ్రితానామితి॥ ప్రతార్య సంసారాద్యుష్మాంస్తారయిత్వా, అనుగ్రహం దయాం కలయే కరోమి, ఇతి వదన్నితి శేషః. శ్రితానాం భక్తానాం, భాగ్యం విత్తం, ఉపలక్షణమిదం దారాపుత్రాదీనామ్. హరసి నాశయతీతి యత్, తదేతదాస్తామ్. ధనాద్యపహరణేన మదాదిచిత్తరోషాన్ భ్రంశయిత్వా, స్వాధీన హృదయీకరణరూపోఽయమపకారస్తావత్తిష్ఠత్విత్యర్థః. ఇతోఽప్యధికాపకారసద్భావాదితి భావః. తమేవ దర్శయతి, అచంద్రాగ్న్యాదిత్యే చంద్రవహ్నిసూర్యా యత్ర న సన్తి తస్మిన్, **న తద్భాసయతే సూర్యో న శశాంకో న పావకః,** ఇతి వచనాత్. హృదయస్యాపి మనసోఽపి అసుగమే అవిషయే, **అప్రాప్య మనసా సహేతి** శ్రుతేః. త్వదేకద్యోత్యే త్వయా ఏకేనైవ ద్యోతయితుం శక్యే, త్వత్ప్రకాశాతిరిక్తప్రకాశశూన్యే ఇత్యర్థః. **తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వ** మితి శ్రుతేః. విగతపునరావృత్తిని పునరావృత్తిరహితే, క్వచన అనిర్వాచ్యే, పదే స్థానే, మోక్షే ఇత్యర్థః. క్షిపసి పాతయసీతి యత్, మోక్షం తేభ్యో దదాసీతి యదిత్యర్థః. **ఇదం మోక్షదానం** తవ కథం యుక్తమితి కాకుః, తవైవ యుక్తం, న త్వన్యస్యేత్యర్థః. **మోక్షమిచ్ఛేజ్జనార్దనా** దితి వచనాదితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - అనుగ్రహం కలయే, ఇతి ప్రతార్య వంచయిత్వా, శ్రితానాం భాగ్యం విత్తం, హరసీతి యత్, తదేతదాస్తాం తిష్ఠతు, భాగ్యహరణమాత్రేణ న శోచనీయముత్తరత్రానర్థసద్భావాదితి భావః. తదేవాహ, అచంద్రాగ్న్యాదిత్యే చంద్రాదిరహితే, గాఢాంధకారవతీత్యర్థః. హృదయస్యాపి అసుగమే సుఖేన గన్తుమశక్యే, కిన్తు కష్టేనైవేత్యర్థః. కంటకాదిభి-రతిదుర్గమమపి ప్రదేశమతిసూక్ష్మత్వాన్మనః ప్రవిశతి, నతు శరీరమిదన్తు మనసాపి దుర్గమమితి భావః. త్వదేకద్యోత్యే త్వయేకేనైవ జ్ఞేయే. ఏతేన అనేన పథా, త్వం గచ్ఛేతి, త్వదుపదేశమంతరేణ కేనాపి పలాయితుమయోగ్యే ఇతి సిద్ధమ్. అపునరావృత్తిని నిర్గన్తుమశక్యే, క్వచన క్వాపి, పదే కారాగారాదౌ క్షిపసీతి యత్, ఆశ్రితానితి శేషః. ఇదం తవ కథం యుక్తమ్? తావదాశ్రితస్య విత్తహరణమేవాయుక్తం హరణానన్తరం వా క్వచిద్భిక్షాటనాదినా జీవేతి విసర్జనం యుక్తమ్. ఉభయమపి విహాయ శున్యభయాదేవం కరణన్తు సర్వథైవాయుక్తమిత్యహో! తవ నైర్ఘృణ్యమితి భావః॥ 160

శ్లో॥ భావత్కం గుణజాలమస్ఫుటతనుః పూర్వం ప్రకాశ్య ద్విజాన్
లగ్నాన్ భ్రాంతిభృతోఽపి తత్ర తనుషే పశ్చాద్గుణేభ్యశ్చ్యుతాన్ ।
ఆతన్వన్కృతపక్షపాతగతీన్నేతాన్నిజాంతర్గతా-
నాథత్సే ద్విజముక్తిదానకరుణా దృష్టా శ్రుతా వా న తే ॥ 161

భావత్కమితి॥ అస్ఫుటతనుః అవిజ్ఞేయస్వరూపః, త్వం, పూర్వం ప్రథమతః, భావత్కం త్వదీయం, **భవతః ష్ఠక్ఛసావితి ఠక్.** గుణజాలం కల్యాణగుణగణం, ప్రకాశ్య ప్రకటీకృత్య సగుణోపాసనేచ్ఛాముత్పాద్యే-త్యర్థః. భ్రాన్తిభృతోఽపి దేహాదిష్వాత్మత్వమదీయత్వరూపభ్రాన్తియుక్తానపి, అవిద్యావృతత్వాదితి భావః. ద్విజాన్ బ్రాహ్మణాన్, తత్ర సగుణోపాసనే, లగ్నా నాసక్తాన్, తనుషే కరోషి. నిష్కామకర్మానుష్ఠానేన శుద్ధాన్తఃకరణాన్ విధాయ, తతః త్వద్ధ్యానధారణాద్యాసక్తాన్ కరోషీతి భావః. పశ్చాత్తతః, గుణేభ్యః

సత్త్వాదిభ్యః, విషయేభ్య, ఇతి వా, చ్యుతాన్ భ్రష్టాన్, ఆతన్వన్ కుర్వన్, ద్విజానిత్యేవ - సగుణోపాసనాత- స్త్యాజయిత్వా, నిర్గుణోపాసనే ప్రవేశయన్నిత్యర్థః. అగతీన్ గత్యన్తరశూన్యాన్ నైకశరణానిత్యర్థః. ఏతాన్ నిర్వికల్పసమాధ్యారూఢాన్, కృతపక్షపాతం సస్నేహం యథా తథా, నిజాన్తర్గతాన్ స్వాభిన్నానాధత్సే కరోషి, త్వత్సాయుజ్యం దదాసీత్యర్థః. తే త్వదీయా, ద్విజముక్తిదానకరుణా బ్రాహ్మణమోక్షప్రదానదయా, దృష్టా అవలోకితా శ్రుతా వా న భవతి. క్వాపీ దృశీ నిర్వ్యాజపరమఫలప్రదకరుణా న దృష్టచరీ న శ్రుతచరీచేతి భావః. మాయామోహితతయా ఇతి కర్తవ్యతామూఢానాం ప్రథమతస్సుకరతయా సగుణో- పాసనేచ్ఛాముత్పాద్య తదనుక్రమేణ జ్ఞానముత్పాద్య మోక్షం దదతస్తవ కరుణా కేనాపి న వర్ణనీయేతి పరమార్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - అస్ఫుటతనుః ప్రచ్ఛాదితశరీరః. క్వచిన్నిలీనస్సన్నిత్యర్థః. త్వం భావత్కం గుణజాలం తన్తుకృతం, పక్షిగ్రహణసాధనవిశేషం, మృద్ఘట ఇతివత్ప్రయోగః. పూర్వం ప్రకాశ్య విస్తారయిత్వా, భ్రాన్తిభృతో భ్రమణశీలాన్, ద్విజాన్ పక్షిణః, తత్ర జాలే, లగ్నాన్, తనుషే పశ్చాల్లగ్నాన్తరం, కృతపక్షపాతం కృతః పక్షపాతః పక్షచ్ఛేదః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, గుణేభ్యస్తన్తుభ్యశ్చ్యుతానాతన్వన్ జాలతః పృథక్కుర్వన్నిత్యర్థః. అగతీన్ ఛిన్నపక్షతయా గమనరహితాన్ ఏతాన్ పక్షిణః. నిజాంతర్గతాన్ స్వోదరప్రవిష్టాన్, ఆధత్సే ఖాదసీత్యర్థః. అత ఏవ తే ద్విజముక్తిదానకరుణా పక్షిమోచనదయా దృష్టా శ్రుతా వా న భవతి. విపరీతలక్షణయా ఈదృశం నైర్ఘృణ్యం చిత్రమిత్యర్థః॥ 161

శ్లో॥ కారుణ్యాబ్ధిరితి ప్రథా తవ భువి ఖ్యాతా చ మే దీనతాం
దాసోఽహం తవ చేతి జృంభతి ముహుర్దైన్యం యదద్యాపి మే ।
దోషః కిన్ను మమైవ సోఽయమథవా త్రైలోక్యతాతస్య తే
న్యాయోఽనేహ సమంజసస్స్మర ముహుస్సంరక్షణం శ్రేయసే ॥ 162

కారుణ్యేతి॥ భువి లోకే, తవ తే, కరుణాబ్ధిర్దయాసముద్ర ఇతి, ప్రథా ప్రఖ్యాతిః, కీర్తిరితి యావత్. ఖ్యాతా ప్రసిద్ధా. ఏవం, మే మమ, దీనతా చ కృపణత్వమనాథత్వమితి యావత్. భువి ఖ్యాతేత్యత్రాపి పదద్వయం సంబధ్యతే. తథా తవాహం దాసస్సేవక ఇతి, ప్రథా చ భువి ఖ్యాతా. ఏవం స్థితే అద్యాపి దీనకృపాళోస్తవ ఆశ్రయణే కృతే సత్యపి, మే మమ, ముహురతిశయేన, దైన్యం దీనతా, జృంభతి వర్తతే, ఇతి యత్, సోఽయం మమ దైన్యవికాసః, మమైవ దోషః, కిన్ను కిం వా? అథవా త్రైలోక్యతాతస్య త్రిభువనజనకస్య, తే తవైవ, దోషో వా? ఇహాస్మిన్విషయే, సమంజసః యోగ్యః, న్యాయః వినిగమనా, ఏకత్ర పక్షపాతినీ యుక్తిరితి యావత్. న నాస్తి. అయం దోషస్తవేతి మమేతి వా నిర్ధారితుం నాస్తి ప్రబలో హేతురితి భావః. యస్య కస్యాపి వా భవతు. కర్తవ్యమాహ, స్మరేతి. శ్రేయసే శుభాయ, ముహురతిశయేన, సంరక్షణం మామకరక్షాం, స్మర కశ్చిద్దీనో మత్సేవకః మత్సకాశాద్రక్షాం యాచతే ఇతి మాం స్మరసి యది, మమ శ్రేయస్స్యాదితి భావః. యద్వా, దీనజనావనబద్ధదీక్షస్య తవ యా ప్రఖ్యాతిస్సా మదనవనే లుప్యేత, తస్మాత్ మాం సంరక్ష్య తదసాధారణనిజప్రతిష్ఠాం పాలయ, ఏతన్మద్రక్షణం తవైవ శ్రేయః. అపకీర్తినిరాసకత్వాదితి భావః॥ 162

శ్లో॥ ఆకల్మషప్రశమమాకలయే విలంబ-
మిత్థం ప్రతారయితుమస్తి యది ప్రయత్నః ।
పాపం త్వదంఘ్రికమలాశ్రయణావధీతి
జానేన కిన్ను నిగమప్రకరప్రవాదమ్ ॥ 163

ఆకల్మషేతి॥ ఆకల్మషప్రశమం పాపశాన్తిపర్యన్తం, విలంబం కాలక్షేపమాకలయే కరోమి, ఇత్థమేవం, ప్రతారయితుం మాం వంచయితుం, ప్రయత్నః యత్నః, అస్తి యది భవతి చేత్, త్వం దీన ఏవ, అహం దీనజనరక్షక ఏవ. తథాపి తావకపాపశాన్తిపర్యన్తం త్వద్రక్షా మయోపేక్ష్యతే ఇతి, యది త్వం మాం ప్రతారయసీత్యర్థః. పాపం కలుషం, త్వదంఘ్రికమలాశ్రయణావధి తవ అంఘ్రికమలయోః పాదార-విందయోరాశ్రయణం సేవా త్వదంఘ్రికమలాశ్రయణం, అవధిరన్తో యస్య తత్తథోక్తమ్. ఇత్యేవం రూపం నిగమప్రకరప్రవాదం వేదసంఘఘోషం, న జానే కిన్ను జానామ్యేవ. అగ్న్యాశ్రయణాత్తూల-రాశిరివ భగవత్పాదారవిందాశ్రయణాత్పాపరాశిర్భస్మీభవతీతి వేదాన్తవిచారణేన మయా జ్ఞాతమేవ, అతో నాహం త్వయా వంచనీయ ఇతి భావః॥ 163

గ॥ సమనన్తరమంతర్హితే భగవతి తూష్ణీంభూయ సరయమున్మజ్య చ శతాంగసంగతమక్రూరం వాసుదేవః కిమపూర్వమాలోకితవానసీతి సకపటమపృచ్ఛత్॥ 164

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తరమక్రూరస్తుత్యనన్తరం, భగవతి విష్ణౌ, అన్తర్హితే తిరోహితే సతి, తూష్ణీంభూయ నిర్వచాః భూత్వా, సరయం ససంభ్రమం యథా తథా, ఉన్మజ్య చ జలాదుత్థాయ, శతాంగసంగతం రథారూఢమక్రూరం, అపూర్వం అదృష్టశ్రుతచరం, కిమ్? వస్తు ఆలోకితవానసి దృష్టవానసి, ఇత్యేవం, సకపటం సమాయం, యథా తథా, వాసుదేవః కృష్ణః, అపృచ్ఛత్ పప్రచ్ఛ॥164

గ॥ సోఽపి సకలవిస్మయభాజనం భవంతమంతరేణ న కించిదుత్తరయన్ ప్రేరితరథతురంగమ-స్సపది మథురానగరపరిసరముపగమ్య తత్ర సపరివారం కేశవం నివేశ్య ప్రవిశ్య చ స్వయం నగరం కంసాయ తదాగమనోదంతమావేద్య నిజసదనమాససాద॥ 165

సోఽపీతి॥ సోఽప్యక్రూరశ్చ, సకలవిస్మయభాజనం సర్వాద్భుతనిలయం, భవన్తం త్వామన్తరేణ వినా, కించిత్ కిమపి, న నాపశ్యం, త్వామేవ దృష్టవానితి భావః. ఇతి ఉత్తరయన్ ఉత్తరం వదన్, తత్కరోతి తదాచష్టే **ఇతి ఉత్తరశబ్దాదాచష్టే ఇత్యర్థే ణిః, ణ్యన్తాత్తు లట శతృత్రాదేశః.** ప్రేరితరథతురంగమః చోదితస్యందనాశ్వః, సపది ద్రుతం, మథురానగరపరిసరం మథురాపురప్రాన్తముపగమ్య ప్రాప్య, తత్ర ప్రాన్తే, సపరివారం సపరిజనం, కేశవం కృష్ణం, నివేశ్య స్థాపయిత్వా, స్వయం, నగరం పత్తనం, ప్రవిశ్య గత్వా, చ కంసాయ తదాగమనోదన్తం శ్రీకృష్ణాగమనవృత్తాన్తమావేద్య జ్ఞాపయిత్వా, నిజసదనం స్వగృహమాససాద ప్రాప॥ 165

శ్లో॥ మథురాం మధురాకార । మవలోకయితుం తతః ।
చచాల కల్పితాకల్ప । స్సబలో బలిశాసనః ॥ 166

మథురామితి॥ తతః అక్రూరగమనానన్తరం, కల్పితాకల్పః ధృతభూషణః, సబలః బలరామ-సహితః, బలిశాసనః బలినాం శిక్షకః, కృష్ణః, మధురాకారాం సుందరస్వరూపాం, మథురానగరీ-మవలోకయితుం ద్రష్టుం, పురరామణీయకం దిదృక్షురిత్యర్థః. చచాల ప్రతస్థే॥ 166

గ॥ అథ పుండరీకలోచనావలోకనకుతూహలసమాకులపౌరజనకలకలకబళితశబ్దాంతరా-మమరనగరమపి నైతదుపమమితి నిషేదద్భిరివ చలాచలచేలాంచలైర్నికేతనకేతనైరుపశోభ-మానామవనీకామినీతాటంకాయితకనకప్రాకారామభ్రంలిహశాతకుంభసౌధామవిరతధారా-

యంత్రవిగళితసలిలశీకరసంసిక్తవిపణిసరణిమాబద్ధమౌక్తికతోరణాం మృగమదఘనసారసౌరభ-విజృంభితాం ప్రత్యాదేశమివ సురాలయస్య వీప్సామివ పితామహలోకస్యామ్రేడితమివ భోగవత్యాః ప్రతిబింబమివ కైలాసస్య ద్విర్భావమివ వైకుంఠస్య సకలభోగానుకూలాం మథురాం ప్రవిశ్య నాగరసుందరీనళినయనైరభ్యర్చ్యమానో లాజై రవకీర్యమాణో నిరంతరాలోకకశబ్దైరభినంద్య-మానో యశోదానందనస్స్వీకృతధౌతాంశుకనికాయం కమపి రాజకీయం రజకమద్రాక్షీత్ ॥167

అథేతి॥ అథ తతః, పుండరీకలోచనస్య కృష్ణస్య, అవలోకనకుతూహలేన దర్శనోత్కంఠయా, సమాకులానాం సంభ్రాన్తానాం, పౌరజనానాం నాగరికజనానాం, కలకలైః తన్నామకధ్వనిభిః, కబళితం గ్రస్తం, శబ్దాన్తరమన్యశ్శబ్దః, యస్యాన్తామ్, అన్యధ్వనిమభిభూయ కలకలధ్వనిరభితో వ్యాప్త ఇత్యర్థః. అమరనగరమపి స్వర్గోఽపి, ఏతదుపమం ఏతత్తుల్యం, న న భవతి. అత్ర అమరనగరతుల్యమిదమితి వక్తవ్యే తథాఽనుక్త్వా ఏతత్తుల్యమమరనగరమితి ప్రతీపవిధయాప్యనుక్త్వా అమరనగరే ఏతత్సామ్యనిషేధాత్ **అత్యుక్తిరలంకారః. అత్యుక్తిరద్భుతాతథ్యశౌర్యౌదార్యాదివర్ణన** మితి లక్షణాత్. అద్భుతమతథ్యం హ్యత్ర వర్ణితమితి జ్ఞేయమ్. వస్తుతస్తు **ప్రతీపాలంకారభేదః,** ఏవాయమ్. **వర్ణ్యేనాన్యస్యోపమాయా అనిష్పత్తివచశ్చ త** దితి లక్షణాత్. ఇత్యేవం నిషేధద్భిర్నివారయద్భిరివే**త్యుత్ప్రేక్షా.** అమరనగరస్యైతత్సాదృశ్యం నిషేధద్భిరివ స్థితైరితి భావః. చలాచలచేలాంచలైః అతిచంచలవస్త్రాంచలైః, నికేతనకేతనైః గృహపతాకాభిరుపశోభ-మానాం ప్రకాశమానాం, తథా అవనీకామిన్యాః భూరమణ్యాః తాటంకాయితః తాటంకః కర్ణభూషణః తద్వదాచరితః, కనకప్రాకారః సౌవర్ణసాలః, యస్యాస్తామ్, తాటంకే యథా అభితః కనకవేష్టనం మధ్యే ఛిద్రం చ వర్తతే, తద్వత్ప్రాకారోఽపి మధ్యే సచ్ఛిద్రః అభితః కనకమయ ఇతి ఉపమానోపమేయ-భావః. రూపకానుప్రాణితేయ**ముపమా.** అభ్రంలిహశాతకుంభసౌధాం అభ్రం ఖం లిహన్తి ఆస్వాదయన్తీతి అభ్రంలిహాః, తావత్పర్యన్తమున్నతా ఇత్యర్థః. శాతకుంభసౌధాః, సువర్ణప్రాసాదాః యస్యాన్తామ్. అవిరతమవిచ్ఛిన్నం యథా తథా, ధారాయంత్రాదుదకస్రావయన్త్రాద్విగళితైః స్ఖలితైః, సలిలశీకరైః జలబిందుభిస్సంసిక్తాః సమ్యగార్ద్రీకృతాః, విపణిసరణయః ఆపణమార్గాః, యస్యాన్తామ్. ఆబద్ధమౌక్తిక-తోరణాం ధృతముక్తాఫలతోరణామ్, మృగమదస్య కస్తూర్యాః ఘనసారస్య కర్పూరస్య చ, అనయోస్సౌరభేణ ఆమోదేన, విజృంభితాం వ్యాప్తామ్, సురాలయస్య స్వర్గస్య, ప్రత్యాదేశం ప్రత్యాదిశ్యతే ప్రత్యాఖ్యాయతే అనేనేతి ప్రత్యాదేశః, తం ప్రత్యాఖ్యాతారమివ స్థితామి**త్యుత్ప్రేక్షా.** సురలోకం ప్రత్యాఖ్యాతీవ భాతీతి భావః. యద్వా, ప్రతితుల్యమాదిశ్యతే ఉచ్యతే ఇతి ప్రత్యాదేశః సదృశవస్త్విత్యర్థః, తమ్. అథవా ప్రత్యాదేశమివ రూపాన్తరమివేత్యర్థః. పితామహలోకస్య సత్యలోకస్య, వీప్సామివ ద్విర్భావమివ, స్థితామితి, కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్ప్రయోగః. **నిత్యవీప్సయోరితి వీప్సాయాం హి ద్విర్భావో విహితః.** ద్వితీయసత్యలోకమివ స్థితామితి భావః. భోగవత్యాః రసాతలగతనాగరాజధాన్యాః, ఆమ్రేడితమివ ద్విరుక్తమివ, **ఆమ్రేడితం ద్విస్త్రిరుక్త** మిత్యమరః. భోగవత్యా ఏవ మథురేతి నామాన్తరం, తేన మథురా భోగవతీ శబ్దాభ్యాముభాభ్యామపి, ప్రత్యేకం పత్తనద్వయార్థబోధస్సులభ ఇతి భావః. కైలాసస్య శివలోకస్య, ప్రతిబింబమివ ప్రతిఫలనమివ, స్థితామ్. జలమయేఽత్రదేశే శివలోకప్రతిబింబ ఏవ మథురానగరాకారేణ భాతీతి భావః. యథాహ శ్రీహర్షః - **విలలాస జలాశయోదరే క్వచన ద్యౌరనుబింబితేవ యా, పరిఘా-కపటస్ఫుటస్ఫురత్ప్రతిబింబానవలంబితాంబుని** ఇతి. వైకుంఠస్య విష్ణులోకస్య, ద్విర్భావమివ ద్విత్వమివ యథా పదం ద్విరుక్తం భవతి, తథా వైకుంఠలోకోఽపి ద్విరుక్తోఽభవత్. తత్ర ఏకః వైకుంఠశబ్దేన,

అన్యః మధురాశబ్దేన చ ప్రతిపాద్యతే, ఇతి భావః. అత్ర ప్రత్యాదేశాదిభిః. పఞ్చభిరుత్ప్రేక్షాభి స్తత్తత్సాదృశ్యం వ్యజ్యతే, ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః. సకలభోగానుకూలాం సర్వవిధభోగానుగుణాం, మథురాం, ప్రవిశ్య గత్వా, నాగరసుందరీణాం పౌరాంగనానాం, నయననళినైః నేత్రకమలైః, కటాక్షపద్మమాలాభిరిత్యర్థః. అభ్యర్చ్యమానః పూజ్యమానః, దృశ్యమాన ఇత్యర్థః. లాజైః భర్జితబీజైః, అవకీర్యమాణః విక్షిప్యమాణః, నిరన్తరైరవిచ్ఛిన్నైః, ఆలోకనశబ్దైః జయజయేత్యాదిశబ్దైః అభినంద్యమానః శ్లాఘ్యమానశ్చ సన్, యశోదానన్దనః కృష్ణః, స్వీకృతధౌతాంశుకనికాయం విధృతదుకూలజాలం, కమపి కంచన, రాజకీయం రాజసమూహసంబంధినం, రాజ్ఞాం సమూహో రాజకం, తస్యేదమిత్యర్థే **వృద్ధాచ్ఛః**. రాజతత్పుత్ర-తద్దారాదివస్త్రక్షాళకమిత్యర్థః. యద్వా, **రాజైవ రాజకం - స్వార్థే కః**. తస్య సంబంధినం, రజకం నిర్ణేజకమద్రాక్షీద్దదర్శ॥ 167

గ॥ ఉపసృత్య చ ఏవమయాచత॥ 168

ఉపసృత్యేతి॥ తం రజకముపసృత్య సన్నిధాయ, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అయాచత ప్రార్థయా-మాస॥ 168

శ్లో॥ దద్యా యదీదం మృదు నో దుకూల । జాలం విశాలం సుకృతీ తదాస్యాః ।
యన్నేత్రదోషానమృతావసేకై । ర్ఘ్నతో నృణాం యుక్తమిదం తవైవ ॥ 169

దద్యా ఇతి॥ నః అస్మాకమ్, అస్మభ్యమితి వా, విశాలం విస్తీర్ణం, మృదు మృదుళం, ఇదం దృశ్యమానం, దుకూలజాలం క్షౌమసంచయం, దద్యా యది దాస్యసి చేత్, **జాతు యద్రో ర్లిఙ్, ఇతి దాఞ్ ధాతోః లిఙ్**. తదా సుకృతీ కృతార్థః. స్యాః భవేః, త్వమిత్యస్యాక్షేపః. కచ్చరపటచ్చరాచ్ఛాదనేన భృశాభిన్నేభ్యో౽స్మభ్యో మృదువిశాలదుకూలజాలం దదతస్తవ సుకృతమగణితం స్యాదిత్యేకో భావః. పత్రపుష్పాదిదానేన యస్తోషితః ఆశ్రితేభ్యః పరమానన్దం దదాతి, తస్య పరమాత్మనో మమ యది త్వం దుకూలదాతా స్యాస్తర్హి తవ సుకృతం కేన వర్ణనీయమిత్యన్యో భావః. నను కిమితి మాం రజకం యాచసీత్యత ఆహ. యదితి, యద్యస్మాత్ నృణాం, నేత్రదోషాన్ వస్త్రగతమాలిన్యాదిదోషాన్, **నేత్రం నాడ్యాం తరోర్మూలే వస్త్రే,** ఇతి విశ్వః. అమృతావసేకైః జలసేచనైః, ఘ్నతః అపహరతస్తవైవ. ఇదం దుకూలదానం, యుక్తం సమీచీనమ్, నిర్మలాని దుకూలాని, తవైవ సన్తి, అన్యేషాన్తు త్వయోపభుజ్య దత్తాని మలినాన్యేవేతి కృత్వా అస్మభ్యం వస్త్రాణి దాతుం త్వమేవ క్షమ ఇతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - హే చంద్ర! ఇతి శేషః. ఇదం విశాలమపరిమితం, మృదుశీతలం దుకూలజాలం విషయనిగరణేన అంశుసంచయం, నః దద్యా యది, ఉష్ణకిరణసంతప్తేష్వస్మాస్తు పాతయసి యదీత్యర్థః. తదా సుకృతీస్యాః మహత్సుకృతం త్వయా సంపాదితం స్యాదిత్యర్థః. యద్యస్మాత్, నృణాం మనుష్యాణాం, నేత్రదోషాన్ భానుకిరణ-సంపర్కజన్యానక్షిదోషాన్, అమృతావసేకైః కిరణసుధాప్రసారణైః, ఘ్నతః తవైవ ఇదం యుక్తం, త్వత్కిరణానామేవ అమృతమయత్వేన సంతాపవారకత్వాదస్మచ్చక్షుస్తాపాపహరణపూర్వకం సుకృతం సంపాదయితుం త్వమేవ క్షమో, నత్వన్య ఇతి భావః॥ 169

గ॥ ఏవం సవినయమభ్యర్థయమానమేనం దుర్మనీష ఏషస్సకపటం ప్రత్యవాదీత్॥ 170

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా, సవినయం వినయసహితం యథా తథా, అభ్యర్థయమానం ప్రార్థయన్తమేనం కృష్ణం, దుర్మనీషః దుర్బుద్ధిః, ఏష రజకః, సకపటం సవ్యాజం, ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ॥ 170

శ్లో॥ వినా వసనమీదృశం మృదు పటచ్చరం కచ్చరం
వనేచర! గవాంపతే! పృథుక! తే కథం రోచతే ।
తథాపి పృథివీభుజా పరిగృహీతమేతచ్చిరం
భవత్యసదృశం బలాదసుహరం చ హాహా తవ ॥ 171

వినేతి॥ హే వనేచర! కాననచారిన్! వనమృగతుల్యేతి భావః. వానప్రస్థాదివద్విరక్త్యా న తవాయం వనసంచార ఇత్యాహ. గవాంపతే! ఇతి గోపాలక! గాః పాలయన్నిత్యం వనే వససీతి భావః. తత్రాపి న త్వం తరుణ ఇత్యాహ. హే పృథుక! ఇతి, హే శిశో! ఇత్యర్థః. తే ఏవంవిధాయ, తే తుభ్యం, **రుచ్యర్థానాం ప్రియమాణ ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ**. ఈదృశం ఏతాదృశం, మృదు మృదులం, వసనం క్షౌమమ్. వినా కచ్చరం మలదూషితం, పటచ్చరం జీర్ణవస్త్రం, కథం, రోచతే ప్రియం భవతి? న కథమపీ-త్యర్థః. విపరీతలక్షణయా, కచ్చరపటచ్చరధారణార్హస్య తవ ఈదృశమృదువస్త్రధారణమనర్హమితి భావః. తథాపి ఏవమపి, పృథివీభుజా రాజ్ఞా, చిరం బహుకాలం, పరిగృహీతం ధృతమేతద్వసనం, తవ అసదృశం అననుగుణం, బలాత్ప్రసహ్య అసుహరం ప్రాణాపహారి, చ భవతి. హాహేతి విస్మయే. గోపశిశోః రాజవస్త్రాభిలాషో విస్మయావహ ఇతి భావః. కచ్చరపటచ్చరధారణయోగ్యస్య తవ క్షౌమధారణ-యోగ్యతాయా ఏవాభావే, రాజపరిధానధారణాశా, ప్రాణాపాయకారిణ్యేవ. న పునరుచితేతి రజక-వివక్షితార్థః. ఏవం భగవతి మాత్సర్యేణ ప్రయుక్తాపి సరస్వతీ వస్తుతో భగవన్తం స్తౌత్యేవ. తథా హి, హే వనేచర! వనవాసిన్!, **వనం గతో యద్ధరిమాశ్రయేతే** తి భాగవతాత్ సర్వవ్యాపకోఽపి భగవాన్ వనే సులభస్ఫురణ ఇత్యభిప్రాయాదిదం సంబోధనమ్. వరాహనృసింహావతారయోర్వనగోచరత్వాదితి వా. వనే జలే చరతీతి మత్స్యావతారాభిప్రాయేణ వా. యద్వా, వనశబ్దోఽత్ర గౌణవృత్త్యా దురవగాహం వేదాన్తనికురంబం బోధయతి. తత్ర చరతి ప్రకాశతే ఇతి వనేచరః, అథవా వనే బృందావనే చరతీతి వనేచర ఇతి యథార్థకథనమేవాస్తు. బృందావనవిహారస్య గుణావహత్వాదితి. హే గవాంపతే! గావో వాచః, వేదరూపాః, తాసాంపతే! శ్రుతిపరివృఢేత్యర్థః. సర్వవేదప్రతిపాద్యేతి యావత్. హే పృథుకః! పృథుర్మహాన్, **తతః స్వార్థే కః. తత్సంబుద్ధిః. అణోరణీయాన్మహతో మహీయా** నితి శ్రుతేః. తే ఏవంవిధాయ, పరమేశ్వరాయ, తుభ్యం, మృదు, ఈదృశం వసనం వినా కచ్చరం పటచ్చరం, కథం రోచతే. పరమేశ్వరస్య లీలామానుషస్య మన్మథమన్మథస్య తవ క్షౌమధారణమేవోచితం, న తు పునరీదృశకచ్చరపటచ్చరధారణ-మితిభావః. నను తర్హి మమ యోగ్యం దుకూలజాలం తద్దిశేత్యత ఆహ. తథాపి తవ క్షౌమధారణ-యోగ్యత్వేఽపి, పృథివీభుజా, చిరం, పరిగృహీతమేతత్తవ అసదృశం, జీర్ణత్వాత్ నిర్మాల్యభూతత్వాచ్చేతి భావః. అయోగ్యమిత్యవిగణయ్య, కథంచిదపేక్షణేఽపి బలాదసుహరం చ సుఖేన హర్తుమశక్యం చ, భవతి. త్వచ్ఛత్రురాజసంబంధిత్వాదేతస్యేతి భావః. హాహేతి శోకే. పరమేశ్వరాయ తే సమర్ప్యం నూతనదూకూలం నాస్తీతి శోచామీతి భావః॥ 171

గ॥ ఏవమతినిగూఢం విప్రియజల్పాకమల్పాయుషమేనం ఖరతరనఖరశిఖరేణ సలీలమపాస్త-మస్తకం విధాయ తదనుచరనికరే ప్రతిదిశం పలాయమానే, తదీయకరతలగళితదుకూలజాలం యథాభిలషితమాచ్ఛాద్య, నిజోపయుక్తశేషమనుచరేభ్యో వితీర్య, చ పునరన్యతో గత్వా, వాయక-నామానమాలంకారికం సారూప్యప్రతిపాదనేనానుగృహ్య, సుదామనామానమవగత-

భగవత్ప్రభావం కమపి మాలాకారం తత్సమర్పితనానావిధసుగంధికుసుమదామసముదాయ-మాదానపూర్వకం ప్రసాద్య, సమాలంబితవిలేపభాజనాం కుబ్జామబ్జాననామద్రాక్షీత్॥ 172

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, అతినిగూఢం అత్యన్తగూఢం యథా తథా, విప్రియజల్పాకమప్రియభాషిణ-మల్పాయుషం స్వల్పాయుష్కమేనం రజకం, ఖరతరనఖరశిఖరేణ తీక్ష్ణనఖాగ్రేణ, కరణేన, సలీలం సవిలాసం యథా తథా, అపాస్తమస్తకం హృతశిరస్కం, విధాయ కృత్వా, తదనుచరకనికరే రజకానుచర-సమూహే, ప్రతిదిశం సర్వదిక్షు, పలాయమానే అపద్రుతే సతి, తదీయకరతలాత్ రజకహస్తతలాద్గళితం భ్రష్టం, దుకూలజాలం క్షౌమసంతతిం, యథాభిలషితం యథేచ్ఛమాచ్ఛాద్య పరిధాయ, నిజోపయుక్తశేషం నిజేన స్వేన ఉపయుక్తాదాచ్ఛాదితాత్ శేషమన్యత్, అనుచరేభ్యః పరిజనాయ వితీర్య దత్త్వా, పునస్తతః, అన్యతః అన్యత్ర, గత్వా, వాయకనామానం వాయక ఇతి నామ అభిధా యస్య తమ్, ఆలంకారికం అలంకారే నియుక్తం, తత్ర నియుక్త ఇతి ఠక్ - **ఠస్యేక ఇతీకాదేశః** - మృదువస్త్రాభరణాద్య-లంకారైః రాజానమలం కుర్వాణమిత్యర్థః. సారూప్యప్రతిపాదనేన సారూప్యదానేన, అనుగృహ్య సంరక్ష్య, వాయకార్పితపటాభరణాదికం గృహీత్వా, తస్మై సారూప్యముక్తిరూపం వరం దత్వేత్యర్థః. అవగత-భగవత్ప్రభావం జ్ఞాతకృష్ణమాహాత్మ్యం, సుదామనామానం సుదామాభిదం, కమపి ధన్యం, మాలాకారం పుష్పమాలానిర్మాతారం, తత్సమర్పితస్య సుదామదత్తస్య, నానావిధసుగంధికుసుమదామసముదాయస్య బహువిధపరిమళపుష్పమాలాసమూహస్య, సమాదానపూర్వకం గ్రహణపూర్వకం, ప్రసాద్య అనుగృహ్య, తదర్పితమాలాః గృహీత్వా, తమనుగృహ్య చేత్యర్థః. సమాలంబితవిలేపభాజనాం ధృతచన్దనరసపాత్రాం, అబ్జాననాం కమలవదనాం, కుబ్జాం తన్నామ్నీం, స్త్రియమద్రాక్షీత్ దదర్శ॥ 172

గ॥ సా చ యాచితా చక్రధరేణ విరచితతదంగసంగా సానంగా ప్రభూతకాశ్మీరమృగమదఘన సారసౌరభేణ గన్ధసారేణ తస్యాంగరాగముపరచితవతీ॥ 173

సా చేతి॥ సా చ కుబ్జా చ, చక్రధరేణ కృష్ణేన, యాచితా ప్రార్థితా, కించిచ్చన్దనరసం మహ్యం దేహీతి ప్రార్థితేత్యర్థః. సతీ, అత ఏవ విరచితతదంగసంగా కృతకృష్ణదేహసంయోగా చన్దనద్రవలేపనార్థం శ్రీకృష్ణశరీరం స్పృష్టవతీత్యర్థః. అత ఏవ సానంగా సమన్మథా, త్రిభువనమోహనస్య కృష్ణస్య, శరీరసంగే సతి కుబ్జాయాః మన్మథోద్రేకో న చిత్ర ఇతి భావః. ప్రభూతః అధికః, కాశ్మీరః కుంకుమః, మృగమదః కస్తూరీ, ఘనసారః కర్పూరః, ఏతేషాం సౌరభః పరిమళః, యస్య తేన, యస్మింస్తేనేతి వా, గన్ధసారేణ చన్దనద్రవేణ, తస్య కృష్ణస్య, అంగరాగం అనులేపనం, ఉపరచితవతీ కృతవతీ, బభూవేతి శేషః. యథా ప్రేయసీ ప్రియస్య తద్వదితి సానంగత్వవిశేషణేన ధ్వన్యతే॥ 173

గ॥ భగవానపి సముదితదయారసస్సపది కుటిలామేనామకుటిలాం విధాయ సమయాంతరే తదఙ్గసఙ్గమఙ్గీచకార॥ 174

భగవానితి॥ భగవానపి కృష్ణశ్చ, సముదితదయారసః ఉత్పన్నకృపారసస్సన్, అత ఏవ సపది తదైవ, కుటిలాం వక్రామేనాం కుబ్జాం, అకుటిలాం ఋజ్వీం, విధాయ కృత్వా, సమయాన్తరే అన్యస్మిన్ కాలే, తదానీమసమయాదితి భావః. తదంగసంగం కుబ్జాదేహసంయోగం, తత్సంభోగమితి యావత్. అంగీచకార అభ్యుపజగామ॥ 174

స్థానే హి తత్ ॥ యత్ కుబ్జాంగసంగమః కృష్ణస్యాసీదితి, తత్ తదిత్యర్థః. స్థానే హి యుక్తమ్॥

శ్లో॥ ధృతవామనభావోఽయం । కుబ్జేయమునయోర్యుతిః ।
అనురూపగుణా కేన । నేయం సమభినన్ద్యతామ్ ॥ 175

ధృతేతి॥ అయం కృష్ణః ధృతవామనభావః ధృతః స్వీకృతః వామనభావః వామనావతారత్వం హ్రస్వత్వమితి చ యేన సః భవతి. ఇయం స్త్రీ కుబ్జా కుబ్జాఖ్యా హ్రస్వేతి చ భవతీతి శేషః అనురూపగుణా సదృశగుణా, ఉభయోర్హ్రస్వత్వాదితి భావః. ఇయమనయోః కుబ్జాకృష్ణయోర్యుతిర్యోగః సంయోగ ఇత్యర్థః. కేన పురుషేణ న సమభినన్ద్యతామ్ న శ్లాఘ్యతామ్? సర్వైరపి శ్లాఘ్యతే ఏవేత్యర్థః. **సమాలంకారః. సమం స్యాద్వర్ణనం యత్ర ద్వయోరప్యనురూపయో** రితి లక్షణాత్॥ 175

శ్లో॥ అథ ధనుస్సవిధం మధుసూదన । స్సమధిగమ్య రటత్స్వపి రక్షిషు ।
త్వరితమాదిత సజ్యమథ వ్యథా । దపి శరం సమధత్త బభంజ చ ॥ 176

అథేతి॥ అథ ఏవం దుకూలభూషణాదిధారణానన్తరం మధుసూదనః కృష్ణః, సవిధం సమీపమర్థాత్ చాపసమీపం, సమధిగమ్య గత్వా, రక్షిషు పాలకేషు రటత్స్వపి శబ్దాయమానేష్వపి, త్వరితం ద్రుతం, ధనుః చాప**మాదిత** జగ్రాహ. అథ తతః సజ్యం సమౌర్వీకం వ్యథాత్ చకార ధనురిత్యేవ. శరమపి బాణం చ సమధత్త సందధే. ధనుషీతి శేషః. బభంజ చ భగ్నం చకార ధనురిత్యేవాత్రాన్వేతి. అత్ర బహ్వీనాం క్రియాణాం యౌగపద్యా **త్సముచ్చయాలంకారః. బహూనాం యుగపద్భావభాజాం గుంబస్సముచ్చయ** ఇతి లక్షణాత్. తేన చ భగవతో ధనుర్విద్యాలాఘవం వ్యజ్యతే॥ 176

సాంప్రతమేతత్ ॥ ఏతద్ధనుర్విదళనం సాంప్రతం యుక్తమిత్యర్థః॥

అవ॥ యోగ్యతామేవ దర్శయతి అపీతి॥

శ్లో॥ అపి పృథువంశసముద్ధో గురుగణనమ్రోఽపి న కథం స్యాత్ ।
భగ్నమహత్తరకాష్ఠో మార్గణసంరంభమసహమానోఽసౌ ॥ 177

అపీతి॥ పృథువంశసముద్ధః మహత్తరవేణుకృతోఽపి, **వంశో వేణౌ కులే వర్గ** ఇతి విశ్వః. గురుగణనమ్రోఽపి గురుణా అతిశయేన, గుణేన మౌర్వ్యా, నమ్రోఽపి సన్నతోఽపి, మార్గణసంరంభం బాణాడంబర- మసహమానః అమర్షణః, అసౌ చాపః, భగ్నమహత్తరకాష్ఠః భగ్నం త్రుటితం మహత్తరం పృథు కాష్ఠం దారు యస్య సః భగ్నవేణురిత్యర్థః. మౌర్వీమాత్రశేష ఇతి భావః. కథం స్యాత్ కథం న భవేత్? అపితు భవేదేవేత్యర్థః. అత్ర మహానపి చాపో భగ్నస్స్యాదితి వాక్యార్థస్య మార్గణసంరంభాసహనరూపపదార్థహేతుకత్వా **త్కావ్యలింగమలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్తు.** పృథువంశసముద్ధోఽపి మహాకులీనోఽపి గురుగణనమ్రోఽపి శ్రేష్ఠగుణైర్నమ్రోఽపి సుగుణవత్త్వేన వినీతోఽపీత్యర్థః. మార్గణసంరంభం యాచకాడంబరమసహమానోఽసౌ పుమాన్, భగ్నమహత్తరకాష్ఠః నష్టాతిశయోత్కర్షః, **మార్గణే యాచకార్థినావితి, కాష్ఠోత్కర్షే స్థితౌ దిశీతి** చామరః. కథం న స్యాత్? మహాకులీనోఽపి గుణవానపి, విభీతోఽపి దాతృత్వాభావే లుబ్ధ ఇత్యపహాస్యస్స్యాదిత్యర్థః॥ 177

గ॥ అనంతరమశనిపాతప్రాక్కాలికజీమూతగర్జితప్రాగ్భారప్రతిభటోద్భటధనుర్భంగఘోషనిబిడితే

జగదండకరండపిచండే గృహ్యతామయం నిగృహ్యతామయమితి త్వరితమాప తతః కార్ముకపరి-పాలకాన్ శరాసనశకలేన శకలితా నాథాయ తన్నిశమనవివశాశయం భోజరాజమపి తృణాయ మన్యమానౌ సమాసాదితానందౌ వసుదేవనందనౌ పుటభేదనసంపదం సంపూర్ణతయా నిర్వర్ణ్య పునస్స్వావాసమావసతామ్॥ 178

అనన్తరమితి॥ అనన్తరం ధనుర్భంగానన్తరమ్ జగదండకరండపిచండే జగన్మయోఽండః జగదండః బ్రహ్మాండ ఇత్యర్థః. స ఏవ కరండో భాండం తస్య పిచండః ఉదరం తస్మిన్, **పిచండకుక్షీ జఠరే** త్యమరః. అశనిపాతప్రాక్కాలికస్య వజ్రపాతాత్పూర్వసమయభవస్య జీమూతగర్జితప్రాగ్భారస్య మేఘ-నినదాతిశయస్య, ప్రతిభటేన ప్రతిమల్లేన, తత్తుల్యేనేత్యర్థః. ఉద్భటధనుర్భంగఘోషేణ అతిశయచాప-విదళనధ్వనినా నిబిడితే వ్యాప్తే సతి, అయం చాపభంజకః కృష్ణః గృహ్యతాం స్వీక్రియతాం అయం కృష్ణః నిగృహ్యతాం బధ్యతామ్ ఇత్యేవం వదత ఇతి శేషః. త్వరితం ద్రుతమాప. తతః అభిముఖమాగచ్ఛతః కార్ముకపరిపాలకాన్ చాపరక్షిణః శరాసనశకలేన చాపఖండేన శకలితాన్ విదారితా నాథాయ కృత్వా, తన్నిశమనాత్ తస్యాః చాపతత్పాలకభంగవార్తాయాః నిశమనం శ్రవణం తస్మాద్ధేతోః, తేన హేతునేతి వా వివశాశయం పరవశహృదయం భోజరాజమపి కంసమపి తృణాయ మన్యమనౌ **మన్యకర్మణ్యనాదరే** ఇతి చతుర్థీ. సమాసాదితానందౌ ప్రాప్తమోదౌ, వసుదేవనందనౌ రామకృష్ణౌ, పుటభేదనసంపదం పత్తనసంపత్తిం సంపూర్ణతయా సాకల్యేన నిర్వర్ణ్య దృష్ట్వా, పునః భూయః, స్వావాసం స్వనివాసం, మథురానగరప్రాన్తమిత్యర్థః. **ఆవసతామ్** అధిష్ఠితవంతౌ బభూవతుః॥ 178

గ॥ కంసోఽపి తదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం యావత్తమిస్రమనుజ్ఝితజాగరః ప్రభాతే మల్లాహవ-మహోత్సవమకల్పయత్॥ 179

కంసోఽపీతి॥ కంసశ్చ కర్ణపరుషం శ్రుతికటు తత్కృష్ణచరిత్రమాకర్ణ్య, చారసకాశాత్ శ్రుత్వా, యావత్తమిస్రం రాత్రిపరిసమాప్తిపర్యన్తమ్ అనుజ్ఝితజాగరః అత్యన్తజాగరః, చింతయా అలబ్ధనిద్ర ఇత్యర్థః. సన్ ప్రభాతే ప్రాతః మల్లాహవమహోత్సవం మల్లయుద్ధరూపం మహోత్సవమకల్పయత్ కల్పయామాస॥ 179

శ్లో॥ తతస్సపది దుందుభిధ్వనిరభూదభూతోపమ-
స్తమంబుధరడంబరం కతిచిదూచురన్యే పునః ।
ప్రచండగరుడధ్వజక్షపితధన్వఘోషస్ఫుట-
న్మహాండజఠరక్షరత్ప్రచురబాహ్యనీరారవమ్ ॥ 180

తత ఇతి॥ తతః మల్లాహవకల్పనానన్తరం, సపది తత్క్షణమేవ, అభూతోపమః అనుపమః, దుందుభిధ్వనిః రణభేరీస్వనః, అభూత్ జజ్ఞే. రణప్రారంభే ప్రతిపక్షాహ్వానాయ రణభేరీం కుర్వన్తీతి ప్రసిద్ధిః. తం భేరీరవం కతిచిత్కేచిజ్జనాః అంబుధరడంబరం మేఘగర్జితమూచుః అబ్రువన్. అన్యే పునః అన్యే తు ప్రచండః ఉద్భటోఽయం గరుడధ్వజః కృష్ణః తేన క్షపితస్య భంజితస్య ధన్వనః చాపస్య ఘోషేణ ధ్వనినా హేతునా స్ఫుటతః విదీర్ణాత్ మహాండజఠరాత్ బ్రహ్మాండోదరాత్ స్ఫుటతో మహాండస్య జఠరాదితి వా, క్షరత స్రవతః, ప్రచురస్య అతిశయస్య, బాహ్యస్య బ్రహ్మాండాద్బహిరావరణభూతస్య, నీరస్య జలస్య, ఆరవః ధ్వనిః, తమితి సమాసః. తమూచురితి, పూర్వపదాభ్యామన్వయః. శ్రీకృష్ణవిధ్వస్త-

ధనుర్ఘోషేణ బ్రహ్మాండే విదళితే సతి తదా వరుణోదకమధఃపతత్సత్, ఏవం శబ్దాయతే ఇతి తేషా-మాశయః. **ఉల్లేఖాలంకారః. బహుభిర్బహుధోల్లేఖాదేకస్యోల్లేఖ ఇష్యతే** ఇతి లక్షణాత్॥ 180

శ్లో॥ ఆహూతావివ సస్నేహం । దుందుభిధ్వనినాఽమునా ।
తావగాతాం సకుతుకౌ । చేలుర్నాగరికా అపి ॥ 181

అహూతావితి॥ అమునా దుందుభిధ్వనినా భేరీరవేణ సస్నేహం యథా తథా సప్రేమ యథా తథా ఆహూతా వా కారితావివే **త్యుత్ప్రేక్షా**. తౌ రామకృష్ణౌ, సకుతుకౌ సోల్లాసౌ సన్తౌ, యుద్ధలాభాదితి భావః. అగాతామ్ యయుతుః రణరంగముద్దిశ్యేతి శేషః. నాగరికా అపి పురజనాశ్చ **చేలుః ప్రతస్థిరే** తత్రణమహోత్సవదర్శనార్థమితి భావః ॥ 181

గ॥ గత్వా చ నగరం రంగద్వారి వినివేశితమంబష్ఠాధిష్ఠితం, కువలయపీడనామానం మదావళ-మవలోక్య పంథానమలభమానస్తమాధోరణమేవమవోచత్ ॥ 182

గత్వేతి॥ నగరం మథురాం గత్వా ప్రవిశ్య చ, రంగద్వారి రణరంగద్వారే నివేశితం స్థాపితం, అంబష్ఠాధిష్ఠితం వేశ్యాయాం విప్రాదుదితోఽంబష్ఠ ఇత్యుచ్యతే. యథా అమరః, **అంబష్ఠో వేశ్యాద్విజన్మనో** రితి అంబష్ఠేనాధిష్ఠితమారూఢం కువలయాపీడ ఇతి నామ నామధేయం యస్య తం **మదావళం** మదగజమవలోక్య దృష్ట్వా, పంథానం మార్గమలభమానః అనధిగచ్ఛన్ తం ఆధోరణం గజయన్తార-మంభష్ఠమేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అవోచత్ జగాద, కృష్ణ ఇతి కర్తృశ్శేషః॥ 182

శ్లో॥ నాంగీకరోషి మమ చేద్గతిమజ్ఞతాయా
హానిర్న మే శమనమందిరభాగభాక్స్యాః ।
స్యాద్వారణే కిము తథా తవ శక్తిరేషః
స్వాత్మావబోధవిధురస్య వృథాభ్రమస్తే ॥ 183

నేతి॥ అజ్ఞతాయాః మూఢత్వాద్ధేతోః అస్మద్బాహుబలమజ్ఞాత్వేత్యర్థః. మమ గతిం గమనం నాంగీకరోషి ప్రతిబధ్నాసి చేత్, మే హానిః క్షతిః, న నాస్తి. తమిత్యాక్షేపః. శమనమందిరభాగభాక్ యమనికేతనప్రదేశం గతః, స్యాః భవేః, మరిష్యసీత్యర్థః. తదా హననసమయే తవ **వారణే** గజే శక్తిస్సామర్థ్యం స్యాత్కిము? గజో నివారయేత్కిమిత్యర్థః. స్వాత్మావబోధవిధురస్య స్వాత్మనస్స్వస్య అవబోధో జ్ఞానం అహమేతావద్బల ఇతి స్వశక్తిజ్ఞానమిత్యర్థః. తేన విధురస్య రహితస్య స్వబలపరబలానభిజ్ఞస్యేత్యర్థః. తే తవ, ఏష భ్రమః, కృష్ణం నివార్య గజో మాం త్రాయేతేత్యసౌ భ్రాన్తిః వృథా వ్యర్థః. స గజస్త్వమకించిత్కర ఇతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - అజ్ఞతాయాః అవిద్యావృతత్వాత్ మమ పరమాత్మనః గతిం జ్ఞానం నాంగీకరోషి న స్వీకరోషి యది మాం న ధ్యాయసి చేదిత్యర్థః. మాం న జానాసి చేదితి వా. యోగమార్గే జ్ఞానమార్గే వా తవాభినివేశో న స్యాచ్చేత్, ఇతి భావః. మే హాని ర్న. యథా స్వగృహస్థస్య నిధేరజ్ఞానే గృహిణ ఏవ దారిద్ర్యరూపహానిర్న తు నిధేః తద్వదితి భావః. తవ తు హానిరస్తీత్యాహ. శమనమందిరభాగభా క్స్యాః, ఇతి. యమయాతనామనుభవిష్యసీత్యర్థః. తదా యాతనాసమయే వారణే నివారణే తవ శక్తిస్స్యాత్కిము మాం నయాతయతేతి యమభటాన్నివారయతుం త్వం శక్నుయాః కిమిత్యర్థః. స్వాత్మావబోధవిధురస్య స్వస్వరూపజ్ఞానశూన్యస్య తే తవాయం భ్రమః దేహదారాదిష్వాత్మత్వా-త్మీయత్వరూపభ్రాన్తిః వృథా అనర్థావహ ఇత్యర్థః॥ 183

గ॥ ఏవమరుంతుదభాషణరోషణాధోరణప్రేరణపరికుపితమనసి సంముఖమభిపతతి కీనాశపాశ-నికాశేన శుండాదండేన ధృతవతి కుంజరే సచమత్కారమున్మోచ్య చరణతలే నిలీయ తత్రాపి కరం ప్రసారితవతి సలీలం లాంగూలమవలంబ్య జంఝూసమీరసమీరితలఘుతూలలీలయా శౌరిరేనం దూరం ప్రేరితవాన్॥ 184

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తాదరుంతుదభాషణాత్ మర్మచ్ఛేదకశ్రీకృష్ణవచనాద్ధేతోః, రోషణస్య కుపితస్య, అధోరణస్య గజయన్తుః, ప్రేరణేన చోదనేన హేతునా, అంకుశనిఖాతనేనేతి భావః. పరికుపితమతిరోషణం మనో హృదయం యస్య తస్మిన్ కుంజరే, కువలయాపీడే, సంముఖమభిముఖమభిపతతి ఆగచ్ఛతి సతి, కీనాశపాశనికాశేన యమపాశసదృశేన శుండాదండేన శుండాకరో దండ ఇవ, **శుండాదండ ఇత్యుపమితసమాసః,** తేన ధృతవతి శ్రీకృష్ణం గృహీతవతి చ సతి, అత్రాపతతిధృతవతీత్యనయో శ్శత్రన్తయో ర్నిర్దేశేన ఆపతనధారణయోరుభయోర్వర్తమానసమకాలికత్వం బోధ్యతే. తచ్చ విరుద్ధమ్ ఆపతానానన్తర-కాలికత్వాద్ధారణస్య, తస్మాత్ ఆపత్య ధృతవతీతి వక్తవ్యే సతి, అయం విరుద్ధనిర్దేశః గజస్య లాఘవాతి-శయం ద్యోతయతి, **సముచ్చయాలంకారః.** లక్షణనుక్తమ్. సచమత్కారం సవైదగ్ధ్యమున్మోచ్య గజశుండాదండాదాత్మానం మోచయిత్వేత్యర్థః. చరణతలే గజపాదాన్తరాళే, నిలీయ లీనో భూత్వా తత్రాపి పాదాన్తరేఽపి కరం శుండాం ప్రసారితవతి వ్యాపారయతి సతి, కుంజరే ఇతి పదస్యాత్రాప్యన్వయః. శ్రీకృష్ణగ్రహణార్థమితి భావః. సలీలం సవిలాసం యథా తథా, లాంగూలం పుచ్ఛమవలంబ్య ధృత్వా, అర్థాత్కుంజరస్యైత్యేవ. జంఝూసమీరేణ జంఝూవాయునా, సమీరితస్య నున్నస్య, లఘునస్తూలస్య పిచోర్లీలయా విలాసేన జంఝూసమీరస్తూలమివేత్యర్థః - **నిదర్శనాలంకారః.** శౌరిః కృష్ణః ఏవం గజమ్ దూరం ప్రేరితవాన్ చిక్షేప॥ 184

గ॥ పునరేనమతిరోషాదభిపతంతమభితః పరిభ్రమన్నంతరాంతరమేవ నిహత్య స్వయమతాడితో నితాంతపరిశ్రాంతమాధాయ కరే గృహీత్వా భూమావపాతయత్ ॥ 185

పునరితి॥ పునర్భూయః, అతిరోషాదత్యన్తకోపాత్, అభిపతన్తమభిముఖమాగచ్ఛన్తమేనం గజం, అభిత-స్సర్వత్ర, పరిభ్రమన్ ఉచ్చైర్భ్రమన్ సన్, శౌరిరితి పూర్వగద్యాదత్రాన్వయః. స్వయమతాడిత ఏవ గజేన అనభిహత ఏవ, అన్తరాన్తరే మధ్యేమధ్యే, నిహత్య హత్వా, నితాంతపరిశ్రాన్తమతివివశమాధాయ కృత్వా, కరే శుండాయాం, గృహీత్వా ధృత్వా, భూమౌ భువి, అపాతయత్ పాతయామాస॥ 185

గ॥ ఉత్పాటితేన తదీయదంతేనైవ సమూలఘాతమవధీచ్చ॥ 186

ఉత్పాటితేనేతి॥ ఉత్పాటితేన ఉన్మూలితేన, తదీయదన్తేనైవ గజదన్తేనైవ, సమూలఘాతమవధీత్ నిర్మూలం ధ్వంసయామాస మారయామాసేత్యర్థః. **సమూలాకృతజీవేషు హనకృఞ్ గ్రహ,** ఇతి ణముల్, **కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ,** ఇతి హన్తేరనుప్రయోగః. తస్య **హనో వధ లిఙి; లుఙిచ ఇతి వధాదేశశ్చ.** అత్ర య ఏవ దన్తో గజస్య శోభాహేతురభూత్పురా, స ఏవాధునా మరణహేతురభవదితి **విషమాలంకారః** ప్రతీయతే॥ 186

శ్లో॥ హరిర్ద్వంతు కిశోరోఽపి । కరిణం కిమిహాద్భుతమ్ ।
త్రాతో మతంగజోఽనేన । చిత్రం పునరిదం పరమ్ ॥ 187

హరిరితి॥ కిశోరోఽపి శిశురపి, అయం హరిః కృష్ణః సింహశ్చ, **యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణు- సింహాంశు వాజిషు శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిషు** ఇత్యభిధానాత్. కరిణం గజం హన్తు సంహరతు. ఇహ అస్మిన్ విషయే అద్భుతమాశ్చర్యం కిమస్తి? న కిమపి కృష్ణస్య పరమేశ్వరత్వా- త్కువలయాపీడాభిధగజమాత్రహననం నాద్భుతమిత్యేకో భావః. ఆబాల్యాత్సింహానాం గజహననం చ నాద్భుతమిత్యన్యో భావః. అథ అద్భుతమేవ దర్శయతి త్రాత ఇతి. అనేన హరిణా కృష్ణేన సింహేన చ మతంగజః గజేంద్రః మదగజశ్చ త్రాతః రక్షితః, ఇతీదం పునః ఇదన్తు, పరమధికం చిత్రమద్భుతం భవతీతి శేషః. సింహస్య మదగజత్రాణం విరుద్ధమితి భావః. **విరోధాభాసాలంకారః॥** 187

శ్లో॥ ఆదాయ దంతినో దంతం । కీర్తిం మూర్తామివాత్మనః ।
రంగం హరిరగాదాశు । బలోఽపి బలినాం వరః ॥ 188

ఆదాయేతి॥ హరిః కృష్ణః, ఆత్మనః స్వసంబంధినీం, మూర్తాం మూర్తీభూతాం సరూపామిత్యర్థః. కీర్తిం యశః, ఇవే**త్యుత్ప్రేక్షా.** స్థితం దన్తినో గజస్య దన్తం రదనమాదాయ గృహీత్వా, ఆశు ద్రుతం, రంగం ఆహవప్రదేశమగాత్ యయౌ. తథా బలినాం బలవతాం వరః అగ్రేసరః బలోఽపి బలభద్రశ్చ ఆశు రంగమగాదితి పదత్రయస్యాత్రాప్యన్వయః ॥ **తతః** ॥ రంగప్రవేశానన్తరమిత్యర్థః॥ 188

అవ॥ అథ ద్వాభ్యాం రామకృష్ణౌ వర్ణయతి కామిన్య ఇత్యాదిభ్యామ్॥

శ్లో॥ కామిన్యః కుసుమాస్త్రవిభ్రమఝరీసర్వస్వసారాస్పదం
సంసారాహితశోకశీర్ణహృదయాః కారుణ్యవారాన్నిధిమ్ ।
మల్లాః కల్పవిరామకాలవిలసత్కాలాగ్నిరుద్రాకృతిం
ముగ్ధం దుగ్ధగళం శిశుం చ పితరౌ గోపాస్సఖాయం స్వకమ్ ॥ 189

శ్లో॥ తత్త్వం దుర్గమమాగమాగమశిఖాశాఖాప్రవాళం బుధాః
కంసః కాలమకాలజం స్వకమలాలీలాపలాయావహమ్ ।
సారం కించన పూర్ణపాత్రమపరే గోపైస్సమర్ప్యం విభో-
శ్శౌరిం రంగగతం తదా బుబుధిరే రామం చ కామోపమమ్ ॥ 190

కామిన్యా ఇతి॥ తదా తదానీం, రంగగతం రంగప్రతిష్ఠం, కామోపమం మన్మథతుల్యం, శౌరిం కృష్ణం, రామం బలరామం చ, కామిన్యః తరుణ్యః, కుసుమాస్త్రవిభ్రమఝరీసర్వస్వసారాస్పదం, కుసుమాస్త్రస్య మన్మథస్య, యా విభ్రమఝరీవిలాసప్రవాహః సైవ, సర్వస్వం సమస్తధనం, తస్యాస్సర్వస్వ- మితి వా, తస్య మన్మథధనభూతసర్వవిభ్రమఝర్యా ఇత్యర్థః. య స్సారః స్థిరాంశః, తస్య ఆస్పదం స్థానం, మన్మథ విభ్రమసమూహనిధిమితి యావత్. బుబుధిరే మేనిరే. సర్వాపి మన్మథవిభ్రమఝరీ అత్రైవ విశ్రాన్తేతి ఉత్ప్రేక్షితవత్యః మన్మథవత్తాసాం చిత్తక్షోభకత్వాదనయోరితి భావః. ఏతేన శృంగారరసనిధిత్వమనయోర్వ్యజ్యతే. తథా సంసారాహితశోకశీర్ణహృదయాః సంసారాహితశోకేన సాంసారికదుఃఖేన. శీర్ణమ్ విదీర్ణం హృదయం మనో యేషాన్తే నిస్సారసంసారనిర్విణ్ణా ఇత్యర్థః. ఇదమాదిసప్తవాక్యేషు శౌరిం రామం చ, బుబుధిరే ఇతి పదత్రయస్యాన్వయో వేద్యః, కారుణ్యవారాన్నిధిం దయాసముద్రం, **తత్పురుషే కృతిబహుళ** మిత్యలుక్. కరుణాసముద్రోఽయం కరుణయాస్మాన్ సంసారశోకసాగరాదుత్తారయిష్యతీతి తే మేనిరే ఇతి భావః. ఏతేన కరుణారసనిధిత్వం వ్యజ్యతే. తథా

మల్లాః చాణూరాదయో భటాః కల్పవిరామకాలవిలసత్కాలాగ్నిరుద్రాకృతిం కల్పవిరామకాలే ప్రళయకాలే, విలసన్ విజృంభమాణః యః కాలాగ్నిరుద్రః ప్రళయాగ్నితుల్యో రుద్రః, తస్యైవ ఆకృతిరాకారో యస్య తమ్, యద్వా, విలసన్ యః కాలాగ్నిః తద్వద్రుద్రా భయంకరా ఆకృతిర్యస్య తం న కేవలమస్మాకం, కిన్తు సర్వస్యాపి జగతో నాశహేతుః కాలాగ్నిరుద్ర ఏవాయమితి తే మేనిరే ఇతి భావః. ఏతేన రౌద్రాదిపంచరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే. తథా పితరౌ దేవకీవసుదేవౌ ముగ్ధం సుందరం, దుగ్ధగళం క్షీరకంఠం, శిశుం బాలం, స్తనంధయమిత్యర్థః. ఏతద్దర్శనేన దేవక్యా స్తన్యక్షరణాత్ వసుదేవస్య హృదయస్రవణాచ్చ ఏతౌ స్తన్యం పాయయితుం అంకమారోపితుం చ తౌ వాంఛతఃస్మ ఇతి భావః. ఏతేన వత్సలరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే. గోపాః గోపాలకాః, స్వకం స్వీయం, సఖాయం సుహృదం, సఖేవ తేషామాహ్లాదకశ్చకాశే ఇతి భావః. ఏతేన హాస్యరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే. పరమేశ్వరస్య గోపైస్సహ క్రీడనమపహాస్యం హి. తథా బుధాః విద్వాంసః, ఆగమాగమశిఖాశాఖాప్రవాళం, ఆగమాః వేదా ఏవ, ఆగమాస్తరవః తేషాం శిఖాశాఖాసు అగ్రశాఖాసు ఉపనిషత్స్విత్యర్థః. ప్రవాళం పల్లవం ఉపనిషదేకగోచరమిత్యర్థః. అత ఏవ దుర్గమం దుర్విజ్ఞేయం, తత్త్వం వస్తు బ్రహ్మేతి యావత్. సాక్షాత్పరబ్రహ్మైవాయం లీలయా మానుషవేషభృత్ప్రతీయతే ఇతి తద్యాథార్థ్యం బుధా జ్ఞాతవంత ఇతి భావః. అనేన శాన్తరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే. తథా కంసః స్వకమలాలీలాపలాయావహం స్వస్య కమలా సంపత్, తస్యా లీలాపలాయః విలాసపలాయనం తస్య ఆవహం సంపాదకం, అకాలజం ఆకాలికం కాలం మృత్యుమపమృత్యు-మిత్యర్థః. బుబుధే ఇతి వచనపరిణామేన యోజ్యమ్. అస్మత్సంపద్వినాశకః అస్మద్వినాశకశ్చాయమితి కంసః. ఏనం దృష్ట్వా, బిభేతి స్మేతి భావః. అత ఏవానేన భయానకరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే. అపరే సామాన్యజనాః విభోః కంసస్య గోపైర్నందాదిభిస్సమర్ప్యం, అర్పితుం యోగ్యం, సారం శ్రేష్ఠం, కించన కించిదనిర్వాచ్యం, పూర్ణపాత్రం అతిశ్లాఘ్యముపాయనమ్, బుబుధిరే ఇత్యన్వయః. అపూర్వమద్భుతం, వస్తు హి రాజ్ఞే సమర్ప్యతే, తతః నన్దాదయో గోపాః పూర్ణపాత్రత్వేన ఏతదర్భకయుగళం రాజ్ఞే కంసాయ అర్పయన్తి కిమితి మేనిరే ఇతి భావః. అత ఏవానేన అద్భుతరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే. **ఉల్లేఖాలంకారః,** లక్షణన్తూక్తమ్॥ 189-190

శ్లో॥ సప్రేమసల్లపితుమన్వయితుం నిరోద్ధు-
మాలింగితుం రమయితుం పరిచుంబితుం చ ।
కా వా తదా యువతయో న త మాయతంత
పాపా త్రపా వ్యధిత కిం తు తదంతరాయమ్ ॥ **191**

సప్రేమేతి॥ తదా కావా యువతయః కా స్తరుణ్యః, తం కృష్ణం, సప్రేమ సస్నేహం, సల్లపితుం భాషితుం, శ్రీకృష్ణేన సహ సప్రేమసల్లాపం కర్తుమిత్యర్థః. అన్వయితుమనుగన్తుం నిరోద్ధుం యుద్ధా-న్నివారయితుం సుకుమారశరీరక్షతిభయాదితి భావః. ఆలింగితుమాశ్లేషం కర్తుం, రమయితుం క్రీడయితుం, పరిచుంబితుం పరితః ముఖకపోలాదిషు సర్వత్ర చుంబితుం చ, నాయతన్తయత్నం న కృతవత్యః, సర్వా అప్యయతన్తైవేత్యర్థః. నను తర్హి కుత స్తథా తదా న చక్రురత ఆహ. కిన్తు పాపా దుష్టా, త్రపా లజ్జా, తదన్తరాయం తత్కృతివిఘ్నం, వ్యధిత చకార. లజ్జయా సల్లాపాదికం న కృతవత్య ఇతి భావః. కామిన్యః కుసుమాస్త్రవిభ్రమఝురీసర్వస్వసారాస్పదమితి సంక్షేపత ఉక్త ఏవార్థోఽత్ర

ఉత్సాహాత్కవినా విస్తృతముక్త ఇతి, నాత్ర పునరుక్తిదోషలేశావకాశః. అత్ర అయతన్తేత్యనేన మనసా సల్లలాప, అనుజగామ రురోధేత్యాది ప్రతీతేస్సిద్ధత్వా **త్సముచ్చయాలంకారో** వ్యజ్యతే॥ 191

గ॥ కంసస్య తు సంభూతపిత్తవికృతేర్మధురరస ఇవ మధుసూదనః కటురజాయత॥ 192

కంసస్యేతి॥ సంభూతపిత్తవికృతేః ఉత్పన్నపిత్తరోగవికారస్య పురుషస్య, మధురరస ఇవ మధురాఖ్యరస-విశేషవత్, కంసస్య తు, మధుసూదనః కృష్ణః, కటుః అసహ్యః, అజాయత అభవత్. పిత్తదోషగ్రస్తజిహ్వస్య మధురోఽపి రసః కటుర్భవతీతి ప్రసిద్ధమ్, **ఉపమాలంకారః॥** 192

శ్లో॥ తాదృఙ్మహః కిమపి శాంతిరసైకసార-
మానందసాంద్రమపి సంస్మరతాం జనానామ్ ।
చేతో ద్రవత్యభిముఖం పరిపశ్యతోఽస్య
హా హంత! దుస్సహతరం కథమేతదాసీత్ ॥ 193

తాదృగితి॥ శాంతిరసైకసారం శమరసప్రధానం, ఆనన్దసాన్ద్రం ప్రమోదమయం, కిమప్యనిర్వాచ్యం, తాదృగతిప్రసిద్ధం, పూర్వోక్తవిధిమితి వా. మహః తేజః అర్థాత్కృష్ణం సంస్మరతామపి ధ్యాయతామపి జనానాం, చేతః చిత్తం, ద్రవతి ఆర్ద్రం భవతి, పరమానన్దసముద్రమగ్నం భవతీత్యర్థః. ఏతన్మహః, అభిముఖం అగ్రే, పరిపశ్యతోఽపి సాకల్యేన నిరీక్షమాణస్యాపి, అస్య కంసస్య, దుస్సహతరం అత్యసహ్యం, కథం కథం వా? ఆసీదభవత్. హా హన్తేతి ఖేదాతిశయే. స్మరతామపి యచ్చిత్తద్రవజనకం తత్పశ్యతా-మత్యానన్దకరమేవ భవితవ్యమితి, స్థితే, ప్రత్యుత అత్యసహ్యమిదమాసీదితి తత్ర హేతుర్న జ్ఞాయతే. అహో! కంసస్య మౌఢ్యమితి భావః ॥ 193

గ॥ అథ నందసునందాదీనాభీరాన్ సమర్పితోపహారానపరానపి రాజపురుషానతిలంబితా-వలోకనకుతూహలానేకత్ర మంచాంచలే సముపవేశ్య స్వయమపి భావినీమూర్ధ్వగతిమాసూచయ-న్నివ కంచిదుచ్చతరం మంచమధిశయానః కంసస్సమవతస్థే॥ 194

అథేతి॥ అథ తతః, కంసః సమర్పితోపహారాన్ దత్తబలీన్, నందసునందాదీన్ నందః సునన్దో నన్దానుజః తౌ ఆదీ యేషాన్తే నందసునందాదయః తాన్, ఆభీరాన్ గోపాన్ అతిలంబితావలోకన-కుతూహలాన్ ధృతదర్శనకుతుకాన్ శ్రీకృష్ణమల్లసంగరదర్శనకుతూహలాదాగతానిత్యర్థః. అపరానన్యాన్, రాజపురుషానపి రాజ్ఞః పురుషాః రాజపురుషాః తాన్, రాజసంబంధినోఽమాత్యాదీన్, జనానిత్యర్థః. ఏతాంశ్చ, ఏకత్ర ఏకస్మిన్, మంచాంచలే మంచప్రదేశే, సముపవేశ్య స్థాపయిత్వా, స్వయమపి స్వయం చ, భావినీం భవిష్యన్తీం, ఊర్ధ్వగతిం ఊర్ధ్వలోకగమనం, న హి భగవతా హతస్య అధోలోకప్రాప్తిరితి భావః. ఆసూచయన్నివ వ్యంజయన్ని**వేత్యుత్ప్రేక్షా**. కంచిదుచ్చతరం అత్యున్నతం, మంచ మాసన-మధిశయానస్సన్ అధిష్ఠితస్సన్, **అధిశీఙ్ స్థాసా** మిత్యాధారస్య కర్మత్వమ్. సమవతస్థే తస్థౌ. మంచే నిషసాదేత్యర్థః. **సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్**. యుష్మాసు సకృష్పృథక్స్థేషు సత్సు యథాద్య మమ ఊర్ధ్వమంచగతి స్తథైవ ఊర్ధ్వలోకగతి రపి భవిష్యతీతి సూచయన్నివ ఉచ్చమంచమధిష్ఠా**విత్యుత్ప్రేక్షాతి-శయః॥** 194

అవ॥ అథ కవి స్తృతీయవిలాససమాప్తిం కథయతి యస్మిన్నితి॥

శ్లో॥ యస్మిన్నంకరదారసౌరభఝరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభః ప్రియంభావుకాః ।
తస్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యే తృతీయోఽప్యసౌ
చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్ ॥ 195

యస్మిన్నితి॥ పూర్వార్ధో వ్యాఖ్యాత ఏవ. తస్య నవకాళిదాసవిదుషశ్చంపూనామని కావ్యే ధీమతాం కృతసముల్లాసస్తృతీయోఽసౌ విలాసోఽగమదిత్యన్వయః॥ 195

ఇతి శ్రీభాగవతచంపూవ్యాఖ్యానే మంథరాఖ్యానే తృతీయో విలాసః.

శ్రీ హయగ్రీవార్పణస్తు.

శ్రీః

ఓమ్

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

చతుర్థో విలాసః

అథ చంపూభాగవతవ్యాఖ్యానే మందరాఖ్యానే చతుర్థో విలాసః ప్రారభ్యతే॥

అవ॥ తృతీయే విలాసే మల్లాహవమహోత్సవదర్శనార్థం ససభ్యః కంసః మంచమధిశయాన-స్సమవతస్థే ఇత్యుక్తమ్. తమేవ మహోత్సవం చతుర్థవిలాసప్రారంభే వర్ణయితుముపక్రమతే॥

శ్లో॥ చాణూరో హరిమథ సాదరో నియుద్ధే । సంముహ్యన్నిదమవదద్బలావలేపాత్ ।
సవ్యక్తం సహజబలాశ్రితేఽపి తస్మి । న్మన్వానో బలవిరహం కథం న మూఢః? ॥ 1

చాణూర ఇతి ॥ అథ తతః, నియుద్ధే బాహుయుద్ధే, సాదరః సప్రీతిశ్చాణూరః బలావలేపాత్ బలగర్వాత్, సంముహ్యన్ మోహం ప్రాప్నువన్, మూఢో భూత్వేత్యర్థః. హరిం కృష్ణంప్రతి ఇదం వక్ష్యమాణమవదత్ జగాద. మూఢత్వమేవ వ్యతిరేకముఖేన ద్రఢయతి. వ్యక్తం ప్రకటితం యథా తథా సహజబలాశ్రితేఽపి సహజో భ్రాతా యో బలః రామః, తేనాశ్రితే యుక్తే స్వాభావికబలయుక్తే ఇతి చ. ఏవంవిధేఽపి తస్మిన్ శ్రీకృష్ణే బలవిరహం రామవియోగం, దుర్బలత్వం చ, మన్వానః మన్యమానః, సః చాణూరః, మూఢః అజ్ఞః, కథం న న భవతి? కిన్తు మూఢ ఏవేత్యర్థః. స్వపరబలానభిజ్ఞతయా స్వాపేక్షయా శ్రీకృష్ణం దుర్బలం యతో మన్యతే తదయం మూఢ ఏవేత్యేకో భావః. యుద్ధాత్ప్రాక్ స్వపరబలతారతమ్యజ్ఞానోదయస్యాసంభావితత్వేన శ్రీకృష్ణే చాణూరస్య స్వాపేక్షయా దుర్బలత్వమనీషా అస్తు నామ, నైతావతా చాణూరో మూఢ ఇత్యధ్యవసీయతే. కిన్తు సహజబలభద్రయుక్తం కృష్ణం బలభద్రరహితం మనుతే, ఇతియత్ తస్మాదయం ధ్రువం మూఢ ఇత్యన్యో భావః. అత ఏవ **వాచ్యార్థా-ద్వ్యంగార్థ**స్యాతిశయత్వేన ధ్వనిరసౌ – న చైవమయమేవ వాచ్యార్థ ఇతి వాచ్యమ్. చాణూరస్య శ్రీకృష్ణే బలభద్రవియోగజ్ఞానానుదయాత్॥ 1

శ్లో॥ బలినావితి విశ్రుతౌ యువాం । కుతుకాన్నూనమిహానయత్ప్రభుః ।
పరిదర్శ్య నియుద్ధకౌశలం । క్షమమేతస్య హి చిత్తరంజనమ్ ॥ 2

బలినావితి ॥ ప్రభుః రాజా, కంసః బలినావితి బలం శరీరపాటవమనయోరస్తీతి బలినౌ – **మత్వర్థే అత ఇనిః**, ప్రశస్తబలావిత్యర్థః. అతిశయబలావితి వా. **భూమనిన్దా ప్రశంసాసు నిత్యయోగేఽతిశాయనే సంసర్గేఽస్తి వివక్షాయాం భవన్తి మతుబాదయ** ఇతి వచనాత్. ఇత్యేవం విశ్రుతౌ విఖ్యాతౌ, యువాం

కర్మ – కుతుకాత్కుతూహలాత్, ఇహ అత్ర రంగే, ఆనయత్ ఆనయామాస, అక్రూరేణేతి శేషః. నూనం ధ్రువమ్. నియుద్ధకౌశలం బాహుయుద్ధనైపుణ్యం, పరిదర్శ్య దర్శయిత్వా, ఏతస్య ప్రభోః చిత్తరంజనం హృదయోల్లాసనం, క్షమం యుక్తం యువయోరితి శేషః. ప్రభుసమీపే యథా నటాదయస్స్వస్య విద్యాకౌశలం ప్రదర్శ్య ప్రభుచిత్తం రంజయన్తి తద్వద్యువామపి బాహుయుద్ధకౌశలం దర్శయిత్వా, ఏతచ్చిత్తం రంజయతేతి భావః ॥ 2

గ॥ ఏవమభిదధానమేనమనాత్మవేదినం మధుసూదనస్సకపటం ప్రత్యవాదీత్॥ 3

ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా అభిదధానం బ్రువన్తం, తత్ర హేతుమాహ. అనాత్మవేదినమితి ఆత్మజ్ఞానశూన్యం స్వబలానభిజ్ఞమిత్యర్థః. బకాదిరాక్షసనిహన్తుః కృష్ణస్య బలమేతావత్, మమ తు బలమేతావదితి యద్యయం స్వబలస్య పరబలస్య చ ఇయత్తాం వేద, తర్హ్యేవం న వదేదితి భావః. అత ఏవ **పరికరాలంకారః**. భగవద్యాథాత్మ్యాజ్ఞానినమితి చ ప్రతీయతే. ఏవం చాణూరం సకపటం సవ్యాజం యథా తథా, మధుసూదనః కృష్ణః, ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ ॥ 3

అవ॥ ప్రత్యుత్తరమేవ ప్రతిపాదయతి॥

శ్లో॥ మహీపతేరస్య మయోపకంఠం । ప్రకాశ్యతే ప్రాణ ఇదం హి తం నః ।
తథాపి బాలాననురూపకృత్యే । ప్రవర్తనా తే న శుభా విభాతి ॥ 4

మహీపతే రితి॥ అస్య మహీపతేః కంసస్య, ఉపకంఠం సమీపే, మయా ప్రాణః పరాక్రమః, **శక్తిః పరాక్రమః ప్రాణ** ఇత్యమరః. ప్రకాశ్యతే ప్రకటీక్రియతే ఇదమస్మత్పరాక్రమప్రకాశనం నః అస్మాకం, హితం యుక్తమ్. ప్రభుసన్నిధౌ స్వశక్తిప్రకాశనం భృత్యస్య యుక్తమితి భావః. ఏవం చాణూరోక్తమర్థ–మేవానువాద్య అథ స్వవినయమావిష్కరోతి తథాపీతి. తథాపి ప్రభుసన్నిధౌ అస్మత్ప్రాణప్రకాశనస్య యుక్తత్వేఽపి తే త్వత్సంబంధినీ త్వయా క్రియామాణేత్యర్థః. బాలాననురూపకృత్యే బాలాననుగుణకర్మణి బాలానామాహవభీరుత్వాదితి భావః. ప్రవర్తనా చోదనా, అస్మాకమితి శేషః. శుభా మంగళకారిణీ, న విభాతి న ప్రతిభాతి, త్వయా అశక్యకృత్యే ప్రవర్తితానామస్మాకం ప్రాయేణ శుభం న భవతి. యద్యహం యువా స్యాం, తర్హి స్వశక్తిం ప్రదర్శ్య ప్రభుసకాశాత్పారితోషికం శుభం లభేయమ్, న తు తథా, కిన్తు బాల ఇతి న మమేదమధునా యుక్తమితి భావః. **వాస్తవార్థస్తు**, అస్య మహీపతేః ప్రాణః ప్రాణవాయుః యద్యపి, **ప్రాణాః పుంసి చ భూమ్న్యేవేతి** బహుత్వనిర్దేశో యుక్తః. తథాపి, **హృత్స్థానిలేఽనిలే జీవే బలే ప్రాణః ప్రకీర్తిత,** ఇతి రుద్రకోశాదేకత్వనిర్దేశోఽప్యవిరుద్ధః. ఉపకంఠం కంఠసమీపే, సామీప్యే **అవ్యయీ–భావః**. మయా ప్రకాశ్యతే స్థాప్యతే మహీపతిం కంఠగతప్రాణం కరోమీత్యర్థః. ఇదం మహీపతిమారణం నః హితం యుక్తమిష్టం చ, అస్మత్పితృపీడకత్వాత్సర్వలోకసంతాపకరత్వాదస్య భూభారహరణార్థమ్మమ అవతీర్ణత్వాచ్చేతి భావః. న కేవలం కంసమేవ తథా కరిష్యామి, కిన్తు అనుచితకార్యే ప్రవర్తయన్తం త్వామపీత్యాహ తథాపీతి. తథాపి ఏవం చ బాలాననురూపకృత్యే బాలస్య బాలిశస్య మూఢస్య, తవ అననురూపే అననుగుణే, కృత్యే నియుద్ధకర్మణి, ప్రవర్తనా అస్మచ్చోదనా, తే తవ, న శుభా అశుభా నాశనకారిణీత్యర్థః. ఇతి విభాతి ప్రతిభాతి మూఢస్త్వం క్వ?, అహం క్వ మయా సహ నియుద్ధం కుర్వితి త్వం మాం ప్రేరయసీతి యత్, ఇయం ప్రేరణాత్వన్మరణాయ భవత్యేవేతి భావః. అత్ర **గూఢోత్తరాలంకార** ఇతి రత్నావళీకారాః. ధ్వనిరేవ న త్వలంకార ఇతి తు సిద్ధాన్తః. **కించి దాకూతసహితం**

స్యాద్గూఢోత్తరముత్తర మితి అర్థాన్తరప్రతిభావం వినైవ యత్ర కేవలమభిప్రాయః, ఆవిష్క్రియతే తత్రైవ తదలంకారస్య సావకాశత్వాత్, ఉదాహృతం చ **యత్రాసౌ వేతసీ పాంథ! తత్రేయం సుతరా సరిది** తి అలం విస్తరేణ॥ 4

శ్లో॥ ఉదంచద్దైన్యయాప్యేవం ఛాదితోత్సాహయా గిరా ।
తస్యాశయమజానానో బాలిశోఽయం న మాధవః ॥ 5

ఉదంచదితి॥ ఉదంచద్దైన్యయా ఉదంచత్స్ఫురత్, దైన్యం దీనత్వం, యస్యాస్తయా అపి తథాపి **ఛాదితోత్సాహయా** ఛాదితః రూషితః, ఉత్సాహః ఔద్ధత్యం, యస్యాస్తయా ఉత్సాహం గర్భీకృత్య దైన్యం ప్రకాశయన్త్యేత్యర్థః. ఏవం పూర్వోక్తయా, గిరా శ్రీకృష్ణవాచా, తస్య కృష్ణస్య, ఆశయం భావమజానానః అవిద్వాన్, అత ఏవ అయం చాణూరః బాలిశః మూఢః బాలశ్చ భవతీతి శేషః. మాధవః కృష్ణః బాలిశః న నభవతి, చాణూరస్య వ్యంగ్యార్థజ్ఞానమ్మాస్తు నామ, వాచ్యార్థజ్ఞానమపి నాసీత్. ఇదం హి తన్న ఇతి నియుద్ధోత్సాహం ప్రకాశయిత్వా తథాపీత్యాదినా తముత్సాహం నిగూహ్య దైన్యమావిష్కృతం హి కృష్ణేన ఇదం చ దైన్యావిష్కరణం న యుద్ధపలాయనాశయా, కిన్తు స్వవినయప్రదర్శనార్థమితి శ్రీకృష్ణవాక్యవాచ్యార్థపర్యాలోచనయా శ్రీకృష్ణో నియుద్ధోత్సాహవానేవేపి జ్ఞాతవ్యే సతి తథా అజ్ఞాత్వా బాలోఽహం మాం ముంచేతి పలాయనాశయా కృష్ణో వదత్యేవమితి చాణూరో జ్ఞాతవాన్ తస్మాదయమేవ మూఢో, న తు కృష్ణ ఇతి భావః. అత్ర కృష్ణే వర్తమానస్య బాలిశత్వస్య, తత్ర నిషిధ్య చాణూరే నియన్త్రణాత్పరిసంఖ్యాలంకారః. **పరిసంఖ్యా నిషిధ్యైకమన్యస్మిన్వస్తు యన్త్రణ** మితి లక్షణాత్॥ 5

తతః ॥ చాణూరస్య బాలిశత్వాత్॥

శ్లో॥ నిహత్య కేశినం శూరం । బంధురం గంధసింధురమ్ ।
బాలభావప్రకాశస్తే । బాలభావప్రకాశనమ్ ॥ 6

నిహత్యేతి॥ శూరం వీరం, కేశినం నిశాచరం, నిహత్య మారయిత్వా, తథా బంధురం ఉన్నతానతమ్ అత్యౌన్నత్యాత్కించిన్నతమిత్యర్థః. గంధసింధురం మదగజం కువలయాపీడమిత్యర్థః. నిహత్య తే తవాయం బాలభావప్రకాశః బాలత్వప్రకటనం, తథాపి బాలాననురూపకృత్యే ఇతి అర్భకత్వావిష్కరణమిత్యర్థః. బాలభావప్రకాశనమ్ బాలభావస్య మూర్ఖత్వస్య వంచకత్వస్యేత్యర్థః. ప్రకాశనమావిష్కారః భవతీతి శేషః. కేశిగజనాశనసమయే యత్తవ బాల్యం నాసీత్తత్త్విదానీమాగతం కేయం వంచనేతి భావః. యద్వా, తే బాలభావప్రకాశః బాలాననురూపేతి స్వస్య బాలత్వప్రకటనం బాలభావప్రకాశనం మూఢత్వప్రఖ్యాపకం భవతి. కేశ్యాదినిహన్త్రా త్వయా స్వస్మిన్ యద్బాలత్వమాపాదితం, తద్బాలత్వం నార్భకత్వరూపం, అర్భకస్య శతృనాశనాసంభవాత్, కిన్తు మూఢత్వరూపమేవ. కేశిపక్షపాతినశ్చాణూరాదయో మహాశూరాస్సన్తి కేశినాశినే తు తైస్సహ విరోధస్యాదిత్యనాలోచ్య అజ్ఞత్వాత్త్వయా కేశీ నిదూషితః తత్ఫలస్త్వధునా త్వమనుభ–విష్యసీతి భావః. బాలాననురూపేతి త్వదుక్తపదస్య బాలస్య మూఢస్య మమ అననురూపేతి వ్యాఖ్యానే తు త్వత్కృతస్య కృత్యస్య త్వదుక్తస్య వాక్యస్య చ అన్యోన్యసమన్వయస్యాదితి గూఢాశయః. అత్ర బాలభావప్రకాశో బాలభావప్రకాశనం భవతీతి వర్ణనస్య పిష్టపేషణవద్వ్యర్థత్వా **ద్విరోధాభాసా–లంకారః**. బాలే శ్రీకృష్ణే, బాలత్వమపహ్నుత్య మూర్ఖత్వమూఢత్వయోరన్యతరస్యారోపా**దపహ్నవాలంకారః** ప్రతీయతే. అధిక్షేపాత్మికాపీయం చాణూరవాణీ వస్తుతో భగవన్తం స్తౌత్యేవ. తథాహి, పూర్వార్ధస్య

యథోక్త ఏవార్థః. తే బాలభావప్రకాశః అర్భకత్వప్రకాశః, అబాలభావప్రకాశనం అః విష్ణుః స చాసౌ బాలః తస్య భావః. భగవదవతారత్వమిత్యర్థః. తస్య ప్రకాశనం ప్రఖ్యాపకం భవతి. కేశ్యాదీన్ మహాశూరాన్నిహత్య బాలోఽహమితి. యత్త్వమభిదధాసి తదిదం స్వస్యాప్రాకృతబాలత్వాభిప్రాయేణైవ. కథమన్యథా ప్రకృతో బాల ఏవంవిధవిచిత్రచరిత్రస్స్యాత్, తస్మాత్త్వమప్రాకృతః పరమేశ్వరో బాల ఇతి భావః॥ 6

గ॥ ఏవమీరయతి చాణూరే భగవానపి బాఢమిత్యభిధాయ నియుద్ధవిద్యాపారీణ ఇవ పరికలిత-కరతలాస్ఫాలనశ్చపలమభిచచాల చాణూరం రౌహిణేయోఽపి ముష్టికమభ్యధావత్॥ 7

ఏవమితి॥ ఏవం చాణూరే ఈరయతి వదతి సతి భగవానపి కృష్ణశ్చ బాఢం తథైవేత్యభిధాయ ఉక్త్వా నియుద్ధవిద్యాపారీణ ఇవ బాహుయుద్ధకలాపారంగత ఇవ పరికలితకరతలాస్ఫాలనస్సన్ కృతహస్త-తలతాడనస్సన్ మల్లాః కరతలాభ్యాం భుజయోరాస్ఫాలనం కుర్వన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. చపలం లోలం యథాతథా చాణూరమభిచచాల అభియయౌ తదాభిముఖ్యేన యయావిత్యర్థః. రౌహిణేయోఽపి రామశ్చ ముష్టికం తన్నామానం మల్లమభ్యధావత్ అభిదుద్రావ ॥ 7

శ్లో॥ క్వాసౌ శిరీషసుకుమారతనుః కిశోరః । క్వాయం మహాభుజగభోగకరాళరూపః ।
ధర్మవ్యతిక్రమమిమం పరిపశ్యతోఽస్య । శ్రేయః కథం భవతు రాజకులాధమస్య ॥8

క్వాసావితి॥ శిరీషసుకుమారతనుః శిరీషః కపీతనాఖ్యస్తరుః తస్య పుష్పం శిరీషమ్, **పుష్పమూలేషు బహుల** మితి **బహులగ్రహణాద్వికారప్రత్యయస్య లుక్. ద్విహీనం ప్రసవే సర్వ** మిత్యమరకోశా న్నిత్యనపుంసకమ్. శిరీషమివ సుకుమారా మృద్వీ తనుః శరీరమ్ యస్య స తథోక్తః. **కిశోరో** బాలః అసౌ కృష్ణో రామశ్చ క్వ **మహాభుజగభోగకరాళరూపః**, మహాభుజగః దీర్ఘసర్పః, తస్య భోగః దేహ ఇవ కరాళం భయంకరం, రూపమాకృతిర్యస్య తథోక్తః. అత్ర మహాభుజగఘోరకరాళరూప ఇతి కశ్చిత్పాఠః మహాభుజగస్యేవ ఘోరం భీషణం కరాళమున్నతం రూపం యస్యేతి సమాసః. **కరాళోదన్తురేతుంగే** ఇత్యమరః. అయం చాణూరో ముష్టికశ్చ క్వ? అత్యన్తమననురూపావిత్యర్థః. అత ఏవ **విషమా-లంకారః. విరూపఘటనావా స్యా** దితి తల్లక్షణాత్. ఇమం ధర్మవ్యతిక్రమమధర్మం పరిపశ్యతః నిరీక్షతః అంగీకృతవత ఇత్యర్థః. **రాజకులాధమస్య** రాజకులే రాజసమూహే, అధమః నీచః తస్య, యద్వా, రాజకులం రాజవంశః తత్ర జాతోఽధమ ఇతి, **శాకపార్థివాదిత్వాత్సమాసః.** తస్య అస్య కంసస్య శ్రేయశ్శుభం కథం భవతు? అస్తు. న కథమపి స్యాదిత్యర్థః. అస్మాదధర్మాదయమాశు నఙ్క్ష్యతీతి భావః॥ 8

గ॥ ఏవం చింతాసంతానదంతురితాంతరంగేషు నాగరికేషు॥ 9

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా నాగరికేషు నగరస్థేషు, జనేషు చిన్తాసన్తానదన్తురితాన్తరంగేషు చిన్తాసమూ-హేన వ్యాప్తమనస్సు సత్సు, అతిచిన్తాక్రాన్తేషు సత్స్విత్యర్థః॥ 9

శ్లో॥ ఉద్భూతసింహరవముద్గతవీరవాద । ముద్యత్పరిభ్రమణమూహితరంధ్రమార్గమ్ ।
సోత్సర్పణం మిళదపక్రమణం సపాతం । సోత్పాతమద్భుతతరం మృథమావిరాసీత్ ॥10

ఉద్భూతేతి॥ ఉద్భూతసింహరవముత్పన్నసింహనాదం, ఉద్గతవీరవాదం ఉత్థితవీరాలాపం, ఉద్యత్పరి-

భ్రమణం ఆవిర్భవదభితో భ్రమణం, ఊహితరంధ్రమార్గం చిన్తితఛిద్రదేశం, సోత్సర్పణం ఉత్సర్పణం, విపక్షాభిముఖ్యే ధావనం తేన సహితం సోత్సర్పణం, మిళదపక్రమణం మిళల్లగ్నమపక్రమణమపగమనం యస్మింస్తత్తథోక్తమ్. సపాతం పతనసహితం, సోత్పాతం ఉత్పతనసహితం, అద్భుతతరమత్యద్భుతం, మృథం యుద్ధమ్, **మృథమాస్కందనం సంఖ్య** మిత్యమరః. ఆవిరాసీత్ ప్రవవృతే॥ 10

శ్లో॥ స్వేదాంబుజాలకపరీతముదీతకంప । మాలోలలోచనమురుశ్వసనప్రచారమ్ ।
మ్లానం విలోలదలకం ముఖమస్య వీక్ష్య । పాషాణకర్కశహృదోఽపి తదా దయార్ద్రః ॥11

స్వేదేతి॥ తదా యుద్ధసమయే, స్వేదాంబజాలకపరీతం ఘర్మబిందువ్యాప్తం, ఉదీతకంపం ఉత్పన్న వేపథుం, ఆలోలలోచనం చంచలనేత్రం, ఉరుశ్వసనప్రచారం అతినిఃశ్వాససంచారం, మ్లానం గ్లానిం, ప్రాప్తం విలోలదలకం చలచ్చూర్ణకుంతలం, ఏవంవిధమస్య కృష్ణస్య, ముఖం వదనం, వీక్ష్య దృష్ట్వా, పాషాణకర్కశహృదోఽపి పాషాణవద్ద్విషదివ, కర్కశం కఠినం, హృత్ మనో, యేషాన్తే తథోక్తా అపి జనాః దయార్ద్రాః దయయా కరుణయా ఆర్ద్రా ద్రవయుక్తాః ఆసన్నితి శేషః. బభూవుః. ఏవం ఇదం భగవన్తం పశ్యతో జనస్య పాషాణకఠినమపి హృదయం ద్రవతి స్మేత్యర్థః॥ 11

తతః ॥ కంచిత్కాలం లీలయా దౌర్బల్యాభినయానన్తరమిత్యర్థః॥

శ్లో॥ కిం? బాల ఇత్యవమతేః కిము? వీరనాదై-
ర్మా గాః ప్రమాదముదితం ఫలకాల ఏషః ।
ఇత్యాకలయ్య మధురాం గిరమస్య శౌరే-
రానందబంధురమభూద్ధృదయం జనానామ్ ॥ 12

కిమితి ॥ బాలః అర్భకః, ఇత్యవమతేః అవమానాత్కిం ఫలం న కిమపీత్యర్థః. బాల ఇతి మాం యత్త్వమవమన్యసే, తేన న కోఽప్యర్థ ఇతి భావః. తథా వీరనాదైః వీరాలాపైః, కిము? కోఽర్థః? న కశ్చిదపీత్యర్థః. ప్రమాదమనవధానతాం, మా గాః మా యాహి. మా గాః ఇతి ఛేదః. **నమాఙ్యోగే,** ఇత్యడాగమమనిషేధః. **గాతి స్థేతి** సిజ్లుక్. ఏషః అయం, ఫలకాలః ఫలసమయః, ఉదితః ప్రాప్తః. త్వత్కృతదుష్కృతస్యాధునా ఫలకాలస్సంప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఇత్యేవంరూపామస్య శౌరేః కృష్ణస్య, సంబంధినీం మధురాం మనోజ్ఞాం, గిరం వాచమాకలయ్య శ్రుత్వా, జనానాం లోకానాం, హృదయం మనః, ఆనన్దబంధురం సంతోషభరితమభూత్ అభవత్, శౌరేరుత్సాహవాక్యశ్రవణాత్ శౌరిరేవ మల్లం జేష్యతీతి జనా ననన్దురితి భావః॥ 12

గ॥ ఏవమభిధాయ, సచమత్కారముత్పత్య, తదీయకరతలయుగళమాలంబ్య, భుజంగమివ, విహంగాధిపో దివి సముత్పాత్య, పరిభ్రమయ్య చ, సుచిరమతిమాత్రఝర్ఝరసకలసంధిబంధ-ముద్గీర్యమాణరుధిరధారం చాణూరం మధురిపురధివసుంధరమపాతయత్॥ 13

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, అభిధాయ ఉక్త్వా, మురరిపుః కృష్ణః, సచమత్కారం సలీలముత్పత్య ఉల్లంఘ్య, తదీయకరతలయుగళం మల్లస్య హస్తతలద్వయమాలంబ్య గృహీత్వా, విహంగాధిపః గరుడః భుజంగమివ సర్పమివ, దివి ఖే, సముత్పాత్య ఉద్ధృత్య, సుచిరం బహుకాలం, పరిభ్రమయ్య చ పరితో భ్రామయిత్వా, అతిమాత్రఝర్ఝరాః అత్యన్తవిదీర్ణాః, సకలాస్సర్వే సంధిబంధాః అస్థిసంధిబంధనాని యస్య

తమత ఏవ ఉద్గీర్యమాణా ఉద్వమ్యమానా రుధిరధారా రక్తాసారో యేన తం, చాణూరం మల్లం, అధివసుంధరం భువి, అపాతయత్ పాతయామాస॥ 13

గ॥ సంకర్షణోఽపి ముష్టాముష్టి సావష్టంభం ముష్టిమతినిష్ఠురముష్టిప్రహారేణ సశరీరబంధమివ కంసమనోరథం, భూమావపాతయత్॥ 14

సంకర్షణోఽపీతి॥ బలరామశ్చ ముష్టీముష్టి సావష్టంభం, **ముష్టిభిర్ముష్టిభిశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి ముష్టీముష్టి,** తత్ర సగర్వం, అత ఏవ సశరీరబంధం మూర్తిమన్తం, కంసమనోరథమివ కంసస్య కామమివ, స్థిత **మిత్యుత్ప్రేక్షా.** రామకృష్ణే మారయిత్వా, **అహమపమృత్యుమపహరిష్యామీ** తి యః కంసస్య మనోరథోఽస్తి, తస్య ముష్టికనాశనేన సహ నష్టత్వాదిత్థ**ముత్ప్రేక్షితమ్.** ముష్టికం మల్లమతినిష్ఠురముష్టిప్రహారేణ అతికఠోరముష్టిఘాతేన, భూమౌ భువి, అపాతయత్ చిక్షేప, నాశయామాసేత్యర్థః. అత్ర స్వతో ముష్టికస్య తత్రాపి ముష్టీముష్టి, సావష్టంభస్య మల్లస్య ముష్టిప్రహారాదేవ, మృతి రాసీదితి, **అనురూపవర్ణనాత్మకస్సమాలంకారః** ప్రతీయతే॥ 14

శ్లో॥ చాణూరముష్టికాఘాత । మఖసంపూర్తయే తతః ।
పూర్ణాహుతిరభూత్కూట । శ్చల స్తోసల ఏవ చ ॥ 15

చాణూరేతి ॥ తతః చాణూరముష్టికనాశనాన్తరం, చాణూరముష్టికాఘాతమఖసంపూర్తయే చాణూర-ముష్టికయోరాఘాతః హననం, స ఏవ మఖో యాగః, తస్య సంపూర్తయే సమాప్త్యర్థమ్, **కూటః చలః తోసల** ఏవ చ, ఇత్యేతన్మల్లత్రయం పూర్ణాహుతిః అభూత్. రామకృష్ణాభ్యామ్మారితా ఇత్యర్థః. అత ఏవ **పర్యాయోక్తాలంకారః.** యద్వా, కూటః పూర్ణాహుతిరభూత్, చలః పూర్ణాహుతిరభూత్, తోసలశ్చ పూర్ణాహుతిరభూదితి వాక్యత్రయమ్. అగ్నౌ హూయమానం ద్రవ్యమాహుతిః పూర్ణశ్చాసౌ ఆహుతిశ్చ పూర్ణాహుతిః సంపూర్ణహవిరిత్యర్థః. **రూపకాలంకారః॥** 15

శ్లో॥ మల్లేషు పంచసు హతేషు సహావశిష్టై-
ర్ధైర్యం చ కంసనృపతే రతనోత్పలాయమ్ ।
భేరీధ్వనిర్గురుతరైర్జయ జీవ సాధు
వత్సేతి పౌరవచనైస్సమమావిరాసీత్ ॥ 16

మల్లేష్వితి॥ పఞ్చసు మల్లేషు, హతేషు మృతేషు సత్సు, అవశిష్టైః హతశేషైర్మల్లైస్సహ సమం, కంసనృపతేః కంసస్య రాజ్ఞస్సంబంధి, ధైర్యం ధీరతా, పలాయం పలాయనమతనో చ్చక్రే. **సహోక్తి-రలంకారః.** మల్లాః పలాయనం చక్రుః, కంసో విగతధైర్యోఽభవదితి భావః. హే వత్స! బాల! జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్ధస్వ. సాధు అతిశయేన జీవ. **జీవప్రాణధారణే** - శతాయుర్భవేత్యర్థః. ఇత్యేవం రూపైః, గురుతరైః మహద్భిః, పౌరవచనై స్సమం నాగరికవాక్యై స్సహ, భేరీధ్వనిః దుందుభిధ్వనిః, ఆవిరాసీత్ ప్రాదురభూత్, అత్రాపి **సహోక్త్యలంకారః. సహోక్తిస్సహభావశ్చేద్భాసతే జనరంజన** ఇతి లక్షణమ్॥ 16

శ్లో॥ దుర్దాంతౌ నగరాన్నిరస్య పృథుకౌ నందం బధాన ద్రుతం
గోపాలాన్విధనాన్విధేహి జహి మే తాతం సపత్నానుగమ్ ।

ప్రాణానానకదుందుభేర్హర గురోర్మాయావినామిత్యథ
క్రోధాత్తూర్యరవం నివార్య నృపతిర్భృత్యాన్నిజానాదిశత్ ॥ 17

దుర్దాన్తావితి॥ అథ తతః, నృపతిః కంసః, క్రోధాత్ కోపాత్, తూర్యరవం భేరీధ్వనిం, నివార్య వారయిత్వా, ఏతేన వయమివ రాజాపి బాలపక్షపాత్యేవేతి మత్వా, భృత్యాస్సంతోషేణ భేరీరవం ప్రవర్తయామాసురితి ధ్వన్యతే. దుర్దాన్తౌ దురహంకారిణౌ, పృథుకౌ బాలౌ, రామకృష్ణౌ, ఏవమపి రామకృష్ణయోర్బాలత్వబుద్ధిరేవ కంసస్యేత్యహో! తన్మౌఢ్యమితి ధ్వన్యతే. నగరాత్పత్తనాత్పకాశాన్నిరస్య నిష్కాసయిత్వా, ద్రుతమరం, నన్దం తత్పితరం, బధాన బంధయ, గోపాలాన్ నన్దానుగాన్ గోపాన్, విధనానపహృతధనాన్, విధేహి కురు, సపత్నానుగం సపత్నం రిపుం వసుదేవమనుగచ్ఛతీతి సపత్నానుగః తమ్, అత ఏవ మే తాతం, జనకం, జహి మారయ, **పరికరాలంకారః**. మాయావినాం మాయినాం, గురోరుపదేష్టురగ్రేసరస్యేత్యర్థః. ఆనకదుందుభేర్వసుదేవస్య ప్రాణాన్, హర అపహర, ఇత్యేవం నిజాన్ స్వీయాన్, భృత్యాన్ భటానాదిశత్ ఆజ్ఞాపయామాస ॥ 17

గ॥ ఏవమభిదధానే భోజాధిపే భగవానతిరోషణస్తరసా రసాతలాదుద్గమ్య మంచశిఖరమారూఢ-మేనం కేసరీవ కరిణం కరగ్రాహం గృహీత్వా నిపాత్య, వసుమత్యా మస్యోపరి స్వయమపతత్॥18

ఏవమితి॥ భోజాధిపే కంసే, ఏవమభిదధానే వదతి సతి, అతిరోషణః అత్యన్తకుపితఃస్వగురుద్రోహ-వాక్యశ్రవణాదితి భావః. భగవాన్ కృష్ణః, రసాతలాద్భూతలాత్తరసా ద్రుతముద్గమ్య ఉల్లంఘ్య, మంచశిఖరం మంచాగ్రమారూఢమధిష్ఠితవన్తమేనం కంసం, కరిణం గజం, కేసరీ సింహ ఇవ, కరగ్రాహం గృహీత్వా హస్తే గృహీత్వా, వసుమత్యాం భువి, నిపాత్య పాతయిత్వా, అస్య కంసస్య ఉపరి స్వయమపతత్ పపాత॥ 18

శ్లో॥ గణరాత్రమసౌ కంస । శ్చింతారచితజాగరః ।
పరిశ్రాంత ఇవాశ్రాంతం । దీర్ఘనిద్రాముపాదదే ॥ 19

గణరాత్రమితి ॥ గణరాత్రం బహ్వీర్నిశాః, కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా. **గణరాత్రం నిశాబహ్వ్యః** ఇత్యమరః. చింతారచితజాగరః చిన్తయా కృతజాగరః, **అస్యాస్తే లయమష్టమః కలయితా గర్భో భగిన్యా,** ఇత్యేతదాకాశవాణీశ్రవణాదారభ్య స్వస్యాపమృత్యుచిన్తయా నిర్నిద్ర ఇతి భావః. అత ఏవ పరిశ్రాన్త ఇవ శ్రమం ప్రాప్త ఇవే **త్యుత్ప్రేక్షా,** నిద్రావిహీనో హి భృశం పరిశ్రాన్తో భవతీతి భావః. అసౌ కంసః, అశ్రాన్తమవిచ్ఛిన్నం యథాతథా. దీర్ఘనిద్రాం మృతిమ్, అతినిద్రామితి చ, ఉపాదదే జగ్రాహ ప్రాపేత్యర్థః. నిద్రాభావకృతపరిశ్రమః పునర్నిద్రాలాభే నశ్యతీతి భావః. **శ్లేషోజ్జీవితో-త్ప్రేక్షాలంకారః॥** 19

తతః ॥ కంసమరణానన్తరమ్॥

శ్లో॥ హాహా శబ్దో భువి సమభవన్మానుషాణాం విషాదై-
ర్వాహాశబ్దో దివి దివిషదామావిరాసీత్ప్రమోదైః ।
కంసః ఖిన్నైరవనివనితాలింగితోఽదర్శి మర్త్యై-
ర్గీర్వాణైశ్చ త్రిదివలలనాశ్లిష్టమూర్తిః ప్రహృష్టైః ॥ 20

హాహేతి॥ విషాదైర్దుఃఖై ర్హేతుభూతైః, మానుషాణాం మనుష్యాణాం సంబంధీ, హాహాశబ్దః హాహేతి శబ్దః, భువి భుమౌ, సమభవదుద్భూతః, స్వప్రభునాశనేన విషణాస్సన్తః సర్వే హాహాకారం చక్రు- రిత్యర్థః. **హా** ఇతి ఖేదేఽవ్యయమ్, **తస్య సంభ్రమాద్విరుక్తిః**. దివిషదాం దేవానాం, ప్రమోదైస్సంతోషై- ర్హేతుభిః, హాహా శబ్దః హాహాఖ్యగంధర్వధ్వనిః, హాహేతి శబ్దశ్చ, ఆవిరాసీదభూత్. దేవానాం ప్రమోదే సతి, తచ్చోదితాః హాహాదయో గంధర్వా స్తదాఽగాయన్నితి భావః. **హాహా హూహూ శ్చైవమాద్యా గంధర్వా** ఇత్యమరః. అత్ర ప్రమోదైర్హాహేతి శబ్ద ఆసీదితి, వర్ణనాద్విభావనాలంకారభేదః. **అకారణాత్కార్యజన్మ చతుర్థీ స్యాద్విభావనే** తి లక్షణాత్. కంసః **అవనివనితాలింగితః** అవనిః భూః, సైవ వనితా స్త్రీ, తయా ఆలింగితః ఆశ్లిష్టస్సన్, ఖిన్నైః దుఃఖితైర్మర్త్యై ర్మనుష్యైరదర్శి దృష్టః. తథా కంస ఇత్యత్రాప్యన్వేతి, ప్రహృష్టైః కంసవధాత్సంతుష్టైః, గీర్వాణైర్దేవైః, త్రిదివలలనాశ్లిష్టమూర్తిః త్రిదివలలనాభి- రప్సరోభిః, త్రిదివలలనయేత్యేకత్వం వా, ఆశ్లిష్టా ఆలింగితా, మూర్తిర్దేహో, యస్య స తథోక్తస్సన్, అదర్శీతి పూర్వేణాన్వయః. యుద్ధే నిహతస్య స్వర్నారీలాభాదితి భావః. అత్ర ఏక ఏవ కంసః యుగపదేవ భూపతితశవాకారేణ, దేవాంగనాలంకృతదివ్యవిగ్రహాత్మనా చ, మర్త్యైరమర్త్యైశ్చ, దృష్ట ఇత్యసంభావితార్థ- వర్ణనాద్విరోధః. తస్య చ మానుషదివ్యశరీరభేదాత్ సజీవదేహే ఇవ నిర్జీవదేహే చ భ్రాన్త్యా కంస- పదవాచ్యత్వసత్వాచ్చ పరిహారః. తేన **విరోధాభాసాలంకారః॥** 20

శ్లో॥ అథ కంకముఖానష్టౌ । రుష్టాన్ కంససహోదరాన్ ।
హరిరాహవకండూలాన్ । పశుమారమమారయత్ ॥ 21

అథేతి॥ అథ కంసనాశనానన్తరం, హరిః కృష్ణః సింహశ్చేతి ప్రతీయతే. ఆహవకండూలాన్ యుద్ధే కండూతిశాలినః, చిరాద్యుద్ధాలాభేన తత్రాత్యన్తాసక్తానిత్యర్థః. ఏతేనామీషాం శూరత్వాతిశయ స్సూచ్యతే. రుష్టాన్ కుపితాన్, అగ్రజమారణాదితి భావః. కంకముఖాన్ కంకాదీన్, అష్టౌ, కంససహోదరాన్ కంసస్య సోదరాన్, పశుమారమమారయత్ పశూనివ మారయామాస. **ఉపమానే కర్మణి చే** తి **ణముల్**. యథా విధ్యనుప్రయోగశ్చ. సింహః పశూనివ కృష్ణః కంకాదీన్ మారయామాసేత్యర్థః. **ఉపమాలంకారః॥**21

స్థానే హి తత్ ॥ హరిః కంకాదీనమారయదితి యదుక్తం తత్ యుక్తమేవేత్యర్థః ॥

అవ॥ తదేవ ప్రపఞ్చయతి॥

శ్లో॥ ఆయాంతు నామ యుధి కంకముఖాః పరాసు-
మేకామిషప్రణయినః ప్రసమీక్ష్య కంసమ్ ।
అభ్యర్ణవర్తిని హరావతిరోషణే తు
తేషాం నితాంతమఫలా ఖలు జీవితాశా ॥ 22

ఆయాన్త్వితి॥ ఏకామిషప్రణయినః ఏకరాజ్యభోక్తార ఇత్యర్థః. **ఆమిషం త్వస్త్రియాం మాంసే తథా స్యాద్భోగ్యవస్తునీతి** కేశవః. కంకముఖాః కంకాదయః, యుధి యుద్ధే, పరాసుం మృతం, కంసం స్వభ్రాతరం, ప్రసమీక్ష్య దృష్ట్వా, ఆయాన్తు నామ, ఆగచ్ఛన్తు. నామేత్యంగీకారే. మృతం భ్రాతరం దృష్ట్వా, తద్వైరనిర్యాత నాశయా తదనుజానాం యుద్ధదేశప్ప్రత్యాగమనం యుక్తమేవేతి భావః. అతిరోషణే అతికోపనే హరౌ కృష్ణే, అభ్యర్ణవర్తిని సమీపగతే సతి తు, తేషామాగతానాం, కంకాదీనాం, జీవనాశా

ప్రాణధారణాశా, నితాన్తమత్యన్తమఫలా వ్యర్థా, భవతీతి శేషః. ఖలుః ప్రసిద్ధౌ, నిశ్చయార్థే వా, చాణూరకేశ్యాదినిహన్తుర్హరేః పురతః కేఽమీ కంకాదయ ఇతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - యుధి యుద్ధే. పరాసుం కంసం, ప్రసమీక్ష్య దూరాదేవ దృష్ట్వా, గృధ్రాణాం దూరదృష్టిత్వాదితి భావః. ఏకామిషప్రణయినః మాంసైకలోలుపాః కంకముఖాః గృధ్రాదయః పక్షిణః, ఆయాన్తు నామ, మృతకంసశవమాంసభక్షణార్థమితి భావః. అతిరోషేణ హరౌ సింహే అభ్యర్ణవర్తిని సతి తు, సింహస్యాపి మాంసభక్షకాత్వాదితి భావః. తేషాం పక్షిణాం, జీవనాశా భక్ష్యాశా, జీవయతీతి జీవనమితి వ్యుత్పత్త్యా జీవనహేతౌ మాంసాదౌ జీవనశబ్దప్రయోగస్సులభ ఇతి జ్ఞేయమ్. నితాన్తమఫలా ఖలు. గ్రామసింహం దృష్ట్వాపి యే భియా పలాయన్తే, తేషాం పక్షిణాం సింహసమీపస్థ మాంసలాభః కథమ్? స్యాదితి భావః ఇతి. న చైవం, పూర్వశ్లోకేఽపి హరిస్సింహః కంకముఖానష్టౌ పక్షిణః పశుమారమమారయదితి ధ్వన్యతే ఏవేతి వాచ్యమ్. సింహస్య వనచరస్య, ఖేచరపక్షిహననమసిద్ధమితి॥ 22

గ॥ అథ నిజనాథప్రమథనవార్తావిరావార్తా స్సంగతమనోగదా స్థలదంగదాస్తదంగనాస్సరభస-మాచస్కందురాచక్రందురతికరుణమేవం విలేపుశ్చ॥ 23

అథేతి ॥ అథ యుద్ధసమాప్త్యనన్తరం, నిజనాథస్య స్వభర్తుః, కంసస్య, నిజనాథానాం కంసకంకాదీనా-మితి వా, ప్రమథనం మారణం, తద్వార్తావిరావేణ తద్వృత్తాన్తధ్వనినా, ఆర్తాః పీడితాః, కర్ణకఠోరత్వా-దస్యాః వార్తావిరావేత్యుక్తం, నతు వార్తా శ్రవణేతి, తేన ఆసాం వర్ణగ్రహణం నాభూత్, కిన్తు ధ్వనిగ్రహణమేవ. అసౌ చ ధ్వనిః దీనత్వాదార్తిమకరోదితి సిద్ధమ్. యద్వా, విరావో ధ్వనిరుచ్చారణమితి యావత్. ఉచ్చారణస్యాపి ధ్వనిత్వావిశేషాత్, వార్తోచ్చారణేన హేతునా ఆర్తా ఇత్యర్థః. చారకృతేన తాదృశవార్తోచ్చారణేన వ్యథితా ఇతి యావత్. సంగతమనోగదాః ఉదితమనోవ్యథాః, స్థలదంగదాః గళద్భుజాభరణాః, వార్తానిశమనసమయే ఏవ ఖేదాదితిశయాదతికృశత్వాదితి భావః. తదంగనాః తేషాం కంసాదీనామంగనాః లలనాః, సరభసం ససంభ్రమం, యథాతథా, ఆచస్కన్దుః ఆజగ్ముః. **స్కన్దిర్ గతిశోషణయోః**. ఆచక్రందుః రురుదుః, సకరుణం సదయం, యథా తథా, శ్రోతౄణామ్మనసి దయా-మావహన్త్య ఇత్యర్థః. విలేపుశ్చ విలాపం చక్రుః॥ 23

శ్లో॥ హా నాథ! హా ప్రియతమ! త్రిజగల్లలామ!
కస్మాదిమామధిగతోఽసి! దశామకస్మాత్ ।
నీతః ప్రతార్య యది వాఽసి? సురూపరూప-
లోలాభిరాత్తరతిభిస్సురసుందరీభిః ॥ 24

హేతి ॥ హా నాథ! హా ఇతి సవ్యథం సంబుద్ధిః. హే పతే! హా ప్రియతమ! హా ఇతి సశోకం సంబుద్ధిః, పరమప్రియ! త్వత్తోఽన్యన్మమ ప్రియం నాస్తీతి భావః. త్రిజగల్లలామ! త్రిలోకభూషణ! కస్మాచ్ఛత్రోస్సకాశాత్, అకస్మాదవితర్కితమ్, ఇమామేతాం, దశామవస్థాం, చరమావస్థామిత్యర్థః. మృతిమితి యావత్. అధిగతః ప్రాప్తః అసి? భవసి. యద్వా, ప్రబలస్య తవ న కోఽపి హంతా స్యాదితి మత్వా, పక్షాన్తరమాహుః. నీత ఇతి. యది వా యద్వా, సురూపరూపలోలాభిః సురూపమతిసుందరం యత్తవ రూపమాకృతిస్తత్ర లోలాభిరాసక్తాభిః. యద్వా, సురూపరూపే అతిసుందరే, త్వయి లోలాభిః, ఏతేన దేవాంగనానామపి కామ్యత్వాత్త్వం పురూరవా ఇవాతిసుందర ఇతి వ్యజ్యతే.

అత ఏవ **అత్తరతిభిః** ప్రాప్తోత్కంఠాభిస్సురసుందరీభిర్దేవాంగనాభిః, ప్రతార్య వంచయిత్వా, త్వామస్మానితి వా శేషః. నీతః త్వల్లోకం ప్రాపితః, **అసి** భవసి. త్వం మాముత్సృజ్య, దేవాంగనాసంభోగాభిలాషయా స్వతో న దేవలోకం గతః, తవ మయ్యనుకూలత్వాత్కిన్తు ప్రతారితస్సన్నేవ తాభిర్నీతోఽసీతి భావః. శోకపూర్వికాయామప్యస్యాం వాచి ఉత్తరార్ధే **గమ్యోత్ప్రేక్షాలంకార** స్స్ఫుట ఏవ, చమత్కారావహత్వాత్॥24

శ్లో॥ ఉద్యన్మానామవనివనితాం త్వచ్చరిత్రైరమిత్రై-
రాలింగ్యైనామనునయసి కిం? ప్రేమభారానుబంధాత్ ।
తాదృక్షస్త్వం విరహవిధురాం ప్రేయసీం నేక్షసే మాం
నాపి బ్రూషే కథమశరణాం ప్రాణనాథ! ప్రసీద ॥ 25

ఉద్యదితి ॥ అమిత్రైః అనభిమతైః, త్వచ్చరిత్రైః త్వదాచరణైః, పరస్త్రీసంభోగరూపైరిత్యర్థః. ఉద్యన్మానాం ఉత్పన్నమానాం, **స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపమానోఽన్యాసంగిని ప్రియే** ఇతి లక్షణాత్. ఏనామిమా-మవనివనితాం భూరమణీం, ప్రేమభారానుబంధాత్ స్నేహాతిశయసంబంధాదాలింగ్య ఆశ్లిష్య, చిర-మ్బహుకాలమనునయ ప్రసాదయ. ఏతేన న త్వం మృతో భువి పతితః, కిన్తు భువి లలనాయాం ప్రేమ్ణా పతిత ఇతి అపహ్నవో ధ్వన్యతే. **రూపకాలంకారః**. తాదృక్షః భూమ్యపేక్షయాపి మయ్యత్యన్త-మనురక్త ఇత్యర్థః. త్వం విరహవిధురాం వియోగవిహ్వలాం, ప్రేయసీం ప్రియతమాం మాం కథం కుతో నేక్షసే?న పశ్యసి? తథా అశరణాం అరక్షకాం, అనాథామిత్యర్థః. మామిత్యత్రాప్యన్వయః. కథం కుతః న బ్రూషే? అపి నైవ ప్రతివదసి? హే ప్రాణనాథ! ప్రాణేశ్వర! ప్రసీద ప్రసన్నో భవ. మాం దృష్ట్వా మయా సాకం సల్లాపం కుర్విత్యర్థః. తవ భూమిరహంచేత్యుభే జాయే. తయోరేకస్యామ్మయి త్వం దృఢానురక్త ఇతి హి భువో మాన ఆసీత్. తాం మానినీమనునేతుం త్వమేవం తామాలింగ్య యది శేషే, తర్హి క్షణకాలమపి త్వద్వియోగాసహమానాయాః తవాప్యతిప్రేమాస్పదాయాః మమ పునః కా వా గతిః? అతో భువముత్సృజ్య మాముపగూహస్వేతి భావః. అత్ర పూర్వార్ధే అమిత్రై ర్భువో భారావహైస్త్వ-చ్చరిత్రైః తావకదుష్టవ్యాపారైరుద్యన్మనామతికుపితాం, స్వపీడాహేతుత్వాదితి భావః. ఏనామవని-వనితామాలింగ్యానునయేతి ధ్వనిః. తేన చ అతిభారపీడితా భూదేవీ భగవన్తమవతరయ్య త్వామ్మారితవతీ, న త్వితరథా. తతః పునరుజ్జీవనార్థం భువమేవ ప్రార్థయస్వేతి భర్తురుపదేశో వ్యజ్యతే॥ 25

శ్లో॥ అపి మాం వలితాననాం నిసర్గా । దనునేతుం హి తవ త్వరా సశంకమ్ ।
సభవాన్ కురరీవిరావభంగ్యా । విలపంతీమపి మాముపేక్షతే కిమ్ ॥ 26

అపీతి॥ నిసర్గాత్స్వభావతః, న తు కోపాదితి భావః. వలితాననాం వలయోస్య సంజాతాః వలితం, **తారకాదిత్వాదితచ్** – ఆననం ఫాలం, యస్యాస్తామ్, వలయో నామ తరంగాకారరేఖాః, ఏవంవిధామపి మాం అనునేతుం ప్రసాదయితుం, సశంకం శంకయా సహితం యథా తథా, వర్తమానస్యేతి శేషః. మయి మానమాశంకితవత ఇత్యర్థః. తవ త్వరా సంభ్రమః బభూవేతి శేషః. హిః ప్రసిద్ధౌ. స భవాన్ సః త్వమ్ కురరీవిరావభంగ్యా పక్షిక్రందనరీత్యా, విలపంతీమపి విలాపం కుర్వన్తీమపి, మాం కిం కిమర్థముపేక్షతే ఉపేక్షసే? నేయముపేక్షా తవోచితేత్యర్థః ॥ 26

శ్లో॥ హృదయం న తృణాయ మన్యతే మే । సురనారీరపి లోలుపం ప్రియాయామ్ ।
ఇతి శశ్వదుదీర్య తద్వశస్త్వం । న మృషాభాషణచాతురీధురీణః ॥ 27

హృదయమితి ॥ ప్రియాయాం ప్రేయస్యాం త్వయి, లోలుపం లోలం, మే హృదయం మనః, సురనారీరపి దేవాంగనా అపి, మానుషాంగనాపేక్షయా అతిసుందరీరపీత్యపేరర్థః. తృణాయ తృణం, న మన్యతే, న మనుతే. **మన్యకర్మణ్యనాదరే** ఇతి **మన్యతేః కర్మణి చతుర్థీ వా.** త్వదాసక్తస్య మమ సురనార్యస్తృణప్రాయా ఇత్యర్థః. ఇత్యేవం, శశ్వత్ ముహుః, ఉదీర్య ఉక్త్వా, తాదృశః సురనారీనిఘ్నః త్వం, మృషాభాషణచాతురీధురీణః మిథ్యావాదవైఖరీధురంధరః, న నభసీతి, **కాకుః,** మృషాభాష్యేవే-త్యర్థః॥ 27

శ్లో॥ కథమంకమపాస్య తే సశంకం । త్రపయా గర్భగృహాంధకారలీనా ।
దివసానవసానమీహమానా । ప్రియ! నేష్యామి ముధాకృతా సుజాతా ॥ 28

కథమితి ॥ హే ప్రియ! పతే! తే తవ, అంకముత్సంగమపాస్య త్యక్త్వా, అత ఏవ ముధాకృతా సుజాతా వ్యర్థీకృతప్రాణా, జీవితేశ్వరాభావే జీవితం వృథేతి భావః. అత ఏవ అవసానం మరణం, ఈహమానా కామయమానా, వ్యర్థప్రాణభరణస్య భారావహత్వాదితి భావః. త్రపయా లజ్జయా హేతుభూతయా, సశంకం ససందేహం యథా తథా, గర్భగృహాంధకారలీనా గర్భగృహం గృహాన్తర్వర్తి గృహం తత్ర యోఽంధకారస్తస్మిన్ లీనా మగ్నా, విధవానాం బహిః నిశ్శంకం ప్రవృత్తౌ తు తాసు మహానపవాద ఉదేష్యతీతి భావః. ఏవంవిధా సతీ, అహమితి శేషః. దివసాన్ దినాని, కథం కేన ప్రకారేణ, నేష్యామి గమయిష్యామి, న కథమపీత్యర్థః. ఏకైకం దినం యుగాయతే ఇతి భావః॥28

గ॥ ఏవమతివేలం విలప్య సమీపవర్తినం వాసుదేవమేవమవాదిషుః॥ 29

ఏవమితి॥ ఏవముక్తవిధయా అతివేలమత్యర్థం, విలాప్య విలాపం కృత్వా, సమీపవర్తినం సవిధస్థం వాసుదేవం కృష్ణం ప్రతి, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అవాదిషుః అవోచన్॥ 29

శ్లో॥ కారుణ్యవారాకర! ధీః కథం? తే । క్రూరప్రకారాయ దివా తదాఽభూత్ ।
మదీయసౌభాగ్యసమాపకేన । సమీరణా కర్మసమీరణేన ॥ 30

కారుణ్యేతి ॥ హే కారుణ్యవారాకర! కరుణాసముద్ర! తే తవ, ధీః బుద్ధిః, కథం కుతః, క్రూరప్రకారా? ఘాతుకస్వభావా? భవతీతి శేషః. యది వా యద్వా, మదీయ సౌభాగ్యసమాపకేన మత్సౌభాగ్యవినాశకేన, కర్మసమీరణేన కర్మరూపవాయునా, తవ ధియ ఇతి శేషః. తథా యథా, క్రౌర్యం భవేత్తథేత్యర్థః. సమీరణా ప్రేరణా, అభూత్ బభూవ. కరుణాసముద్రస్యాపి తవ ధీః యథా క్షుభ్యతి, తథా మదీయం ప్రాగ్భవీయం కర్మైవ సముజ్జజృంభే, న పున స్తవాపరాధ ఇతి భావః. అయమేవ వాస్తవార్థః. **వైషమ్య నైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వా** దితి భగవతా వ్యాసేన స్పష్టీకృతత్వాదితి బోధ్యమ్. అత్ర భగవతి సముద్రత్వం నిరూప్య కర్మణి సమీరణత్వరూపణా **ద్రూపకాలంకారః**. తేన చ వాతవశాత్సముద్రస్యేవ మత్కర్మవశాత్తవ క్షోభ ఆసీదితి, **ఉపమాలంకారో** ధ్వన్యతే॥ 30

శ్లో॥ యద్రాజకుంజరమనారతవైరిణం తే । యుక్తం హరే! వికరుణం న్యవధీః కృధాతి ।
తస్యా నిశం సహచరీర్విధినాప్యవధ్యా । క్రూరా గళన్మదభరాః కిముపేక్షసే నః ॥31

యదితి ॥ హే హరే! కృష్ణ! సింహేతి చ. తే తవ, అనారతవైరిణం అవిరతశత్రుం, త్వదుత్పత్తిప్రభృతి త్వయి ద్వేషం కృతవన్తమిత్యర్థః. సహజశత్రుమితి చ. రాజకుంజరం కుంజర ఇవ రాజా రాజకుంజరః తమ్, **ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిస్సామాన్యా ప్రయోగే,** ఇత్యుపమితసమాసః. రాజశ్రేష్ఠమిత్యర్థః. కంసమితి యావత్. అన్యత్ర రాజా చాసౌ కుంజరశ్చ రాజకుంజరః. **విశేషణసమాసః.** గజేంద్ర ఇత్యర్థః. తం క్రుధా కోపేన, వికరుణం నిర్దయం, యథా తథా, న్యవధీః మారితవానితి, యుక్తం ఉచితమ్. భూభారార్థమవతీర్ణస్య కృష్ణస్య తవ, త్వచ్ఛత్రుభూతకంసశాసనముచితమేవేత్యర్థః. అన్యత్ర సింహస్య తవ సహజశత్రుభూతకుంజరవతంసమారణం యుక్తమేవేత్యర్థః. **సింహో జంబుక మంక మాగతమపి త్యక్త్వా నిహన్తి ద్విపమి** తి న్యాయాదితి భావః. తస్య రాజకుంజరస్య, అనిశం సహచరీః సదా సహచారిణీః, ప్రేయసీరిత్యర్థః. న చ స్త్రీత్వాదస్మాసు దుర్బలత్వం శకంస్వేత్యాహుః. విధినాపి బ్రహ్మణాపి దైవేనాపీతి వా అవధ్యాః హన్తుమశక్యాః, కిముతాన్యేనేతి భావః. నన్వబలా అపి యూయం సబలాః భవన్తు నామ, ద్రోహాభావాన్నాహం హన్తుముత్సహే ఇత్యత ఆహుః. క్రూరా ఇతి హింస్రా ఇత్యర్థః. హృదయం, **క్షురధారాభం స్త్రీణాం కో వేద చేష్టితమి** తి న్యాయాదితి భావః. గళన్మదభరాః నివృత్తగర్వాః, ప్రియతమనాశాదితి భావః. అన్యత్ర స్రవద్దానపూరాః అతిమత్తా ఇత్యర్థః. ఏవంవిధాః, నః అస్మాన్ కిం కుతః? ఉపేక్షసే త్యజసి. శత్రుపక్షీయత్వేన శత్రుభూతానస్మానపి హంసి యది, తర్హి దుస్తరశోకసాగరాదస్మదుత్తారణజన్యం బహుళం సుకృతం తవ స్యాత్ ఇతి భావః. అన్యత్ర సింహః కరిణమేవ హన్తి, న తు కరిణీరితి నియమాభావాదస్మానపి జహీతి భావః. తేన చ కంసమాంస-మాత్రాదనాన్న తవ తృప్తిరపితు అస్మానపి ఖాదయేతి శ్రీకృష్ణోపాలంభః ప్రతీయతే॥ 31

గ॥ ఏవముపరిచితనిజజీవితోపక్రోశం క్రోశంతీస్తదీయపాణిగృహీతీరాశ్వాస్య, పితరావపి కారాగారాద్విమోచ్య, యదునందనౌ సానందమవందేతామ్ ॥ 32

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా ఉపరచితః కృతః, నిజజీవితోపక్రోశః స్వజీవితనిన్దా యస్మింస్తద్యథా, తథా క్రోశన్తీః విలపన్తీః, తదీయపాణిగృహీతీః కంసతద్భ్రాతృసంబంధినీర్భార్యాః, ఆశ్వాస్య శాన్తరుదితాః కృత్వా, కారాగారాత్ బంధనగృహాత్పితరౌ దేవకీవసుదేవౌ, విముచ్య మోచయిత్వా, యదునందనౌ రామకృష్ణౌ, సానన్దం సప్రమోదం యథా తథా, అవందేతామ్ అభివాదయామాసతుః. అర్థాత్పితరావిత్యేవ కర్మ. **వది అభివాదనస్తుత్యో** రితి ధాతుః॥ 32

శ్లో॥ అంబేతి తాతేతి తయోరుదారాం । గిరం తదానీం పితరౌ నిశమ్య ।
సమౌజ్ఝతాం మంక్షు చిరాయ కారా । గారానుసారాహితమార్తిభారమ్ ॥ 33

అంబేతి॥ పితరౌ దేవకీవసుదేవౌ, తదానీం తదా, తయోః పుత్రయోస్సంబంధినీం ఉదారాం మహతీం శ్లాఘ్యమిత్యర్థః. అంబేతి హే అంబ! జనని! ఇతి తాతేతి హే తాత! జనక! ఇతి చ, గిరం వాచం, నిశమ్య శ్రుత్వా, ఇతః ప్రాక్కంసభియా తచ్ఛ్రవణాలాభాదితి భావః. చిరాయ చిరాత్ప్రభృతి, కారాగారానుసారాహితం బంధనగృహస్థితిసంప్రాప్తమార్తిభారం పీడాతిశయం, మంక్షు ద్రుతం, సమౌజ్ఝతాం తత్యజతుః. సామాన్యతః పుత్రవాక్యశ్రవణేనైవ పితరౌ సర్వామపి వ్యథాముత్సృజ్య, ఆనన్దతో హి, కిం పునః పరమేశ్వరరూపపుత్రవాక్యశ్రవణేనేతి భావః. యద్వా మానసిక శ్రీహరిచరణారవిందా-మృతాస్వాదనేనైవ యోగినో నిర్వ్యథాః పరమానన్దం భజన్తి ఖలు? కిం పునః పితరౌ తాదృశపరమేశ్వర-బాలిశమధురతరవచనామృతపాతనేనేతి భావః॥ 33

గ॥ తదను ముహుర్ముహురాలింగ్య నిరంతరానందబాష్పాభిషేకేన కంసపరాసనదీక్షా-సమాపకావభృథమివ దధానౌ పితరౌ మధుసూదనో మధురమిదమవాదీత్॥ 34

తదన్వితి ॥ తదను పుత్త్రాభివాదనానన్తరం, ముహుర్ముహురసకృత్ ఆలింగ్య ఉపగూహ్య, నిరంతరేణ అవిచ్ఛిన్నేన, ఆనన్దబాష్పాభిషేకేణ సంతోషాశ్రుసేచనేన, కంసపరాసనదీక్షాయాః కంసమారణవ్రతస్య, సమాపకం సమాప్తిజనకం, అవభృథం దీక్షాన్తస్నానం, దధానావివ కుర్వన్తావివ, స్థితౌ, ఇ**త్యుత్ప్రేక్షా.** పితరౌ ప్రతి మధుసూదనః కృష్ణః, ఇదం వక్ష్యమాణం, మధురం స్వాదు, వచనమితి శేషః. అవాదీత్ జగాద॥ 34

శ్లో॥ న బాలలీలాభిరానందయం వాం । న వారితో వా విపదాం ప్రవాహః ।
తనూజభావాన్మమ కింతు హంత! । విముక్తిమాత్రం ఫలతా మయాసీత్ ॥ 35

నేతి ॥ వాం యువాం, బాలలీలాభిరర్భకవిలాసైర్నానన్దయమ్ న సంతోషితవానహమిత్యాక్షేపః. విపదామాపదాం, ప్రవాహస్సమూహో, వా అపి, న వారితః న నివారితః, మయేతి శేషః. కిన్తు మమ తనూజభావాత్ పుత్త్రత్వాద్ధేతోః, యువయోరితి శేషః. విముక్తిమాత్రం కారాగృహాన్మోచనమేవ, ఫలతాం ఫలత్వమయాసీదాప, విముక్తి మాత్రమేవ ఫలం బభూవేత్యర్థః. హంతేతి ఖేదే. విముక్తిమాత్రం మోక్షమేవేతి గమ్యతే. పరమేశ్వరోఽహం యతో వాం పుత్రోఽభూవం, తతో యువయో ర్నాస్తి పునర్భవ ఇతి భావః॥ 35

శ్లో॥ ప్రమోదయేద్యస్సుతనిర్విశేషో । జనం విజాతీయమపి స్వకృత్యైః ।
బాలస్స లోకే పురుషోత్తమః స్యా । ద్దూరే స్వపిత్రోరపి నందనం మే ॥ 36

ప్రమోదయేదితి ॥ యో బాలః, సుతనిర్విశేషః సుతసదృశస్సన్, స్వకృత్యైః స్వకీయబాలలీలాభిః, విజాతీయమపి స్వేతరజాతీయమపి, జనం ప్రమోదయేత్ ఆనన్దయేత్, సజాతీయం తు కిముతేతి భావః. సః బాలః శిశుః, లోకే భువనే, పురుషోత్తమః పురుషశ్రేష్ఠః, స్యాద్భవేత్, తస్యైవ జన్మసఫల-మిత్యర్థః. మే మమ తు, స్వపిత్రోరపి స్వజననీజనకయోరపి, నన్దనం సంతోషణం, దూరే దుర్లభ-మిత్యర్థః. యోఽహం బాలస్సన్ జననీజనకావపి నానన్దయం తస్య మమ దౌర్భాగ్యమనిర్వాచ్యమితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** యో బాలః క్షత్రియజాతీయోఽర్భకః, సుతనిర్విశేషస్సన్, స్వకృత్యైః విజాతీయం వైశ్యజాతీయం జనమపి, నన్దాదిగోపసమూహమపి, ప్రమోదయేత్, స బాలః, లోకే పురుషోత్తమో విష్ణుస్స్యాత్. తమేవ బాలం లోకాః పరమేశ్వరం విదురిత్యర్థః. సర్వేషామపి పరప్రేమాస్పదత్వాదితి భావః. యద్వా, యః పురుషోత్తమః, సుతనర్విశేషస్సన్, కస్యచిత్సుతో భూత్వేత్యర్థః. పరమకారణస్య భగవతస్సుతత్వాయోగాత్సుతనిర్విశేష ఇత్యుక్తమ్. విజాతీయమపి జనం ప్రమోదయేత్ ఆనన్దయితుం శక్నుయాదిత్యర్థః. పరమానన్దరూపత్వాదితి భావః. స ఏవ పురుషోత్తమో విష్ణుః, లోకే భువి, బాలస్స్యాత్ కస్యచిత్పుత్రస్స్యాత్ ఇత్యన్వయః. ఏతేన విజాతీయనన్దాదిగోపప్రమోదకోఽహం న సాధారణో బాలః, కిన్తు పురుషోత్తమావతారభూత ఏవేతి, స్వయాథార్థ్యమావిష్కృతం కృష్ణేన. అథ న కేవలమేతావత్ దూరతస్థిత్వైవ పితరావప్యనన్దయమిత్యాహ, దూరే ఇతి. స్థిత్వా ఇతి శేషః. దూరే స్థిత్వాపి మే, మయా పిత్రోరపి నన్దనం తోషణం కృతమితి శేషః. యద్వా, స్థితయోరితి శేషః. దూరే స్థితయోరపి పిత్రోః మే మమేతి **కర్తరి షష్టీ. మత్కర్తృక** మిత్యర్థః. నన్దనం భవతీతి శేషః॥ 36

శ్లో॥ భాషితైర్మధురైరస్య । తత్త్వసర్వంకషైరపి ।
లోకానుకారిభిర్యుక్తం । మోహితౌ పితరావితి ॥ 37

భాషితైరితి ॥ అస్య కృష్ణస్య, సంబంధిభిః తత్త్వసర్వంకషైరపి తత్త్వమర్మస్పృగ్భిరపి, లోకానుకారిభిః లోకం జనమనుకుర్వన్తీతి లోకానుకారీణి తైః, లౌకికైరిత్యర్థః. మధురైః స్వాదుభిర్భాషితైః వచనైః, పితరౌ, మోహితౌ మోహం ప్రాపితావితి, యుక్తముచితమ్. అత్ర తత్త్వసర్వంకషాణాం భాషితానాం శాస్త్రీయత్వేన లౌకికత్వోపన్యాసః, ఏకో విరోధః. తత్త్వసర్వంకషైర్భాషితైర్మోహితావిత్యన్యో విరోధః. తాదృశవచనానాం మోహనివర్తకత్వౌచిత్యాత్. ఏవం విరుద్ధార్థయోరపి యుక్తమితి యోగ్యత్వోపన్యాసస్తృతీయో విరోధః. **వ్యంగ్యార్థ** మాశ్రిత్య తత్త్వసర్వంకషత్వం వాచ్యార్థమాశ్రిత్య తు, లౌకికత్వమితి **ప్రథమవిరోధపరిహారః.** తత్త్వం ప్రచ్ఛాద్య యతో లోకసిద్ధార్థమనువదన్తి భాషితాని తతస్తైః మోహితత్వం సంభవత్యేవేతి **ద్వితీయస్య పరిహారః.** లీలామానుష్యస్య కృష్ణస్య, మధురవాఙ్మకరందమాపీయ సాధారణానామపి మోహస్స్యాదితి కృత్వా కిం పునః పిత్రోరితి **కైముత్తికన్యాయం** ధ్వనయితుం పితరౌ మోహితావితి యుక్తమిత్యుక్తమ్. తేన **తృతీయవిరోధపరిహారః,** తస్మాత్ **విరోధాభాసాలంకారత్రయమ్॥** 37

గ॥ తదను యదూనామవనిపరిగ్రహే యయాతిశాపమంతరాయమావేద్య మాతామహ-ముగ్రసేనం సానునయమురరీకృతరాజ్యభారమారచయ్య నందగోపమపి సప్రార్థనం వ్రజం ప్రస్థాప్య, యదుకులపురోధసా గర్గేణ వసుదేవనిదేశాదుపరచితోపనయనసంస్కారౌ యదుకుమారౌ వ్యరోచేతామ్॥ 38

తదన్వితి॥ తదను తతః, యదూనామవనిపరిగ్రహే భూపాలనే, యయాతిశాపం యయాతిరితి కశ్చన మూలపురుషః తస్య శాపం, యదువంశీయానాం ప్రభుత్వాధికారో మాస్తు, ఇత్యేవం రూపం వాగ్దండం, అన్తరాయం విఘ్నమావేద్య ఆలోచ్య, మాతామహం దేవకీజనకో యద్యపి దేవకో మాతామహః తథాపి తద్భ్రాతరి మాతామహత్వవ్యపదేశోఽయమౌపచారికః. ఉగ్రసేనం సానునయం అనునయ సహితం యథా తథా, పుత్రవియోగాతురత్వాదితి భావః. ఉరరీకృతరాజ్యభారం స్వీకృతరాజ్యధురం, ఆరచయ్య కృత్వా, నన్దగోపమపి నన్దాఖ్యం గోపమపి, సప్రార్థనం ప్రార్థనయా సహితం యథా తథా, వ్రజం గోష్ఠం, ప్రస్థాప్య యాపయిత్వా, వసుదేవనిదేశాత్ వసుదేవస్యాజ్ఞయా, యదుకులపురోధసా యదువంశ-పురోహితేన, గర్గేణ తన్నామకమునినా, ఉపరచితోపనయనసంస్కారౌ కృతోపనయనాఖ్యసంస్కారౌ సన్తౌ, యదుకుమారౌ రామకృష్ణౌ, వ్యరోచేతామ్ చకాసతుః ॥ 38

శ్లో॥ యం బ్రహ్మచర్యాన్నిజసూత్రలబ్ధా । త్ప్రాగేవ గోపప్రమదాంగసంగాత్ ।
భేజే గృహస్థాశ్రమమేష శౌరి । స్స ఏష వాత్స్యాయనసూత్రసిద్ధః ॥ 39

యమితి ॥ ఏష శౌరిః కృష్ణః, నిజసూత్రలబ్ధాత్ స్వసూత్రప్రాప్తాత్, కృష్ణస్య క్షత్రియత్వేన ఇతి కర్తవ్యతాబోధకకల్పసూత్రసద్భావాదితి భావః. బ్రహ్మచర్యాత్ బ్రహ్మచర్యాశ్రయణాత్ప్రాగేవ పూర్వమేవ, గోపప్రమదాంగసంగాత్ గోపికాసంయోగాద్ధేతోః, యం గృహస్థాశ్రమం, భేజే ప్రాప, సః బ్రహ్మచర్యా-త్ప్రాక్కాలికః, ఏష గృహస్థాశ్రమః, వాత్స్యాయనసూత్రసిద్ధః వాత్స్యాయన ఇతి కశ్చిత్కామశాస్త్రోపదేష్టా ఋషిః, తస్య సూత్రేభ్యస్సిద్ధః లబ్ధః భవతీతి శేషః. సూత్రసిద్ధోఽర్థః, ప్రమాణమితి భావః. అత్ర ఉపనయనా-దనన్తరభావినో గృహస్థాశ్రమస్య కల్పసూత్రసిద్ధత్వేన తం క్రమముల్లంఘ్య ఉపనయనాత్ప్రాగేవ

గృహస్థాశ్రమస్వీకారస్య అప్రామాణికత్వేఽపి వాత్స్యాయనసూత్రసిద్ధత్వేన ప్రామాణికత్వకల్పనా **ఛృబ్ద ప్రమాణాలంకారః॥** 39

శ్లో॥ అథో గురుకులావాస । మాసాద్య యదునందనౌ ।
వేదాన్ జగ్రహతుర్జాతు । నాభూత్తద్గ్రాహికా శ్రుతిః ॥ 40

అథో ఇతి ॥ అథో ఉపనయనానన్తరం, ఉపనయనసంస్కారాత్ప్రాగ్వేదపాఠానధికారాదితి భావః. యదునన్దనౌ రామకృష్ణౌ, గురుకులావాసం కులశబ్దోఽత్ర గృహే ఔపచారికః, గురుగృహవాసం ఆసాద్య ప్రాప్య, వేదాన్ త్రయీం, జగ్రహతుః గృహీతవన్తౌ, అధీతవేదౌ బభూవతురిత్యర్థః. జాతు కదాచిదపి, తద్గ్రాహికా తయోః పరబ్రహ్మభూతయోః రామకృష్ణయోః, గ్రాహికా ప్రతిపాదికా, శ్రుతిర్వేదో, నాభూత్ నాసీత్. **యతో వాచో నివర్తన్తే** ఇతి శ్రుతేః. వేదాః నైతౌ జగృహురితి భావః. అత్ర శ్రుతిర్జాతు తద్గ్రాహికా నాభూదిత్యప్యన్వయస్సులభః॥ 40

శ్లో॥ క్వ హరే శ్శ్రుతిభాగేఽభూ । న్న పదక్రమకౌశలమ్ ।
ఖ్యాతిస్తథాపి తస్యాసీ । త్త్రిపదక్రమమాత్రతః ॥ 41

క్వేతి ॥ హరేః కృష్ణస్య, శ్రుతిభాగే వేదభాగే, క్వ కుత్ర వా, పదక్రమకౌశలం పదం పూర్వపూర్వ పదత్యాగపూర్వకముత్తరోత్తరపదస్వీకరణమ్, క్రమో నామ పదనామావృత్తివిశేషః. తయోః కౌశలం నైపుణ్యం నాభూత్ నాసీత్. కిన్తు సర్వత్రాపి వేదభాగే ఆసీదిత్యర్థః. తథాపి ఏవమపి, తస్య కృష్ణస్య, త్రిపదక్రమమాత్రతః త్రయాణాం పదానాం క్రమకథనమాత్రాత్, ఖ్యాతిః కీర్తిరాసీజ్జాతేతి విరోధః. త్రిభిః పదైశ్చరణైః క్రమః క్రమణం లోకత్రయాక్రమణమిత్యర్థః. తే పదక్రమ ఏవ తే పదక్రమమాత్రం, తస్మాదితి తత్పరిహారః. **విరోధాభాసాలంకారః.** వేదభాగే పదక్రమకౌశలం నాతీవ ప్రఖ్యాతికరం, వైదిక-సాధారణత్వాత్. కిన్తు త్రిభిః పాదన్యాసైః సర్వలోకాక్రమణమితి యత్ ప్రతిష్ఠాహేతు పరమాత్మ-సాధారణత్వాదితి భావః॥ 41

గ॥ అథ చతుష్షష్ట్యా వాసరాణామధిగతసకలకలాకలాపోఽయం భగవానభవత్ ॥ 42

అథేతి॥ అథ వేదాధ్యయనానన్తరం, అయం భగవాన్ కృష్ణః, వాసరాణాం దినానాం, చతుష్షష్ట్యా చతురధికయా షష్ట్యా చతుష్షష్టివాసరైరిత్యర్థః. **అపవర్గే తృతీయేతి** తృతీయా. అధిగతసకలకలాకలాపః సకలానాం బహువిధానాం, కలానాం విద్యానాం, కలాపస్సమూహః, యేన అధిగతః జ్ఞాతః, స తథోక్తః అభవత్ చతుష్షష్టికలాప్రవీణో బభూవేత్యర్థః॥ 42

శ్లో॥ విధురేష చతుష్షష్ట్యా । దినానాం సకలాః కలాః ।
పుపోష న తథాప్యాసీ । దాసామపచయః కథమ్ ॥ 43

విధురితి ॥ ఏషః విధుః కృష్ణః, దినానాం చతుష్షష్ట్యా సకలాః కలాః విద్యాః, కథం? కేన ప్రకారేణ, పుపోష అభ్యస్తవాన్, ఏకైకకలాయా బహుదినసాధ్యత్వాదితి భావః. తథాపి ఆసాం కలానామపచయో విస్మృతిః, కథం నాసీత్? న బభూవ. ఉత్తరోత్తరవిద్యాభ్యాసే క్రియమాణే పూర్వపూర్వాభ్యస్తవిద్యాయాః విస్మృతేరనివార్యత్వాదితి భావః. అచిన్త్యమహిమత్వాదిత్యుభయోః పరిహారః. వస్తుతస్తు స్వతస్సర్వజ్ఞత్వా-ద్విధోర్విద్యాభ్యాసోఽపి విరుద్ధ ఏవ. లీలారసత్వాదితి తత్పరిహారః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** ఏష విధుశ్చన్ద్రః

దినానాం చతుష్షష్ట్యా సకలాః కలాః, **కలాతు షోడశో భాగ** ఇత్యమరః. షోడశకలాః కథం పుపోష? వర్ధయామాస? శుక్లపక్షే పఞ్చదశసు దినేషు పఞ్చదశకలాపోషః ప్రసిద్ధః, షోడశకలాయా శ్శివేనా-పహృతత్వాత్. ఏవం సతి సర్వకలాపోష ఇత్యేకో విరోధః. దినానాం చతుష్షష్ట్యా ఇత్యన్యః. తథాపి ఏవం విరోధద్వయాంగీకారేఽపి ఆసాం కలానామపచయః అపక్షయః, కథం నాసీత్? కృష్ణపక్షే తాసాం క్రమేణ నాశప్రసిద్ధేరితి భావః. ఇతి తృతీయోఽపి విరోధ ఇతి భావః॥ 43

గ॥ తదను యదునందనావుదన్వదుదరవిలీననిజతనయప్రదానరూపగురుదక్షిణాకాంక్షిణా పారికాంక్షిణా సమీరితే గురుణా వరుణాలయమభజతామ్॥ 44

తదన్వితి ॥ తదను విద్యాసమాప్త్యనన్తరం, యదునందనౌ రామకృష్ణౌ, ఉదన్వదుదరవిలీనస్య సముద్రగర్భనిర్మగ్నస్య, నిజతనయస్య స్వపుత్రస్య, ప్రదానం సమర్పణం, తద్రూపం తదాత్మికాం గురుదక్షిణాం, **విద్యాపరిసమాప్త్యనన్తరం గురవే ప్రత్యర్ప్యమాణం వస్తు గురుదక్షిణే** త్యుచ్యతే. తామాకాంక్షతే వాంఛతీతి తథోక్తః. తేన పారికాంక్షిణా తపస్వినా, గురుణా విద్యోపదేష్ట్రా, సమీరితౌ చోదితౌ సన్తౌ, వరుణాలయం సముద్రమభజతాం యయతుః॥ 44

గ॥ తత్ర చ ససంభ్రమముపరచితాభ్యర్చనాదుదన్వతః కమపి జలచరం పంచజనాభిధానం శంఖరూపధారిణం తదపహారిణముపలభ్య, సలీలం సలిలమవగాహ్య, తమేనమాలభ్య చ, తదుదర-మంతరా గురుతనయమపశ్యంతావాదాయ, తదంగసంభవం శంఖం, సంయమినీ-నామకం శమననగరమగమతామ్॥ 45

తత్రేతి ॥ తత్ర చ సముద్రసమీపే, ససంభ్రమం సత్వరం యథా తథా, ఉపరచితాభ్యర్చనాత్ కృతపూజనాత్, ఉదన్వతస్సముద్రాత్సకాశాత్, తద్వాక్యాదిత్యర్థః. జలచరం ఉదకస్థం, శంఖరూపధారిణం శంఖస్వరూపధరం, పంచజనాభిధానం **పంచజన** ఇతి నామవన్తం, కమపి కంచన, యాతుధానం రాక్షసం, తదపహారిణం గురుపుత్రాపహారిణముపలభ్య జ్ఞాత్వా సముద్రే స్నానం కుర్వన్ గురుపుత్రః శంఖరూపిణా దానవేన భక్షిత ఇతి సముద్రాధిదైవతేన జ్ఞాపితౌ భూత్వేతి భావః. సలీలం సవిలాసం యథా తథా, సలిలం సముద్రోదకమవగాహ్య ప్రవిశ్య, తం సముద్రజ్ఞాపితమేనం పంచజనమాలభ్య హత్వా తదుదరమంతరా తద్గర్భమధ్యే, గురుతనయం గురుపుత్రమపశ్యన్తౌ అదృష్ట్వేత్యర్థః. చిరాయ రాక్షస-జఠరాగ్నిజీర్ణో గురుపుత్రః కథమధునా దృశ్యతేతి భావః. తదంగసంభవం తద్దేహజన్యం, తస్య శంఖా-కారత్వాదితి భావః. శంఖం పాంచజన్యమాదాయ గృహీత్వా, సంయమినీనామకం **సంయమినీ** ఇతి నామ యస్య తత్, శమననగరం యమపత్తనమగమతాం యయతుః. ప్రాప్తదుర్మరణో గురుపుత్రో యమపురే యాతనామ్ అనుభవన్ వర్తతే ఇతి మత్వేతి భావః॥ 45

శ్లో॥ అథ కాలవశాచ్ఛౌరి । రుపనీయ ద్విజాత్మజమ్ ।
అదిశద్గురవే జన్మ । తద్ద్వితీయమివాభవత్ ॥ 46

అథేతి ॥ అథ యమపురగమనానన్తరం, శౌరిః కృష్ణః, కాలవశాత్ యమాధీనతాం నిర్వర్త్యేతి - **ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ.** ద్విజాత్మజం బ్రాహ్మణపుత్రముపనీయ ఆనీయ, గురవే అదిశత్ దదౌ. తద్దానం ద్వితీయం జన్మ, అపరజన్మ అభవత్ బభూవ. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. గురుపుత్రాత్మనా జాతోఽయం

పురుషో మృతస్సన్, పునర్యమలోకాదిహ లోకం ప్రత్యాగత ఇతి యత్తతోఽస్య జన్మద్వయమితి భావః. యద్వా తద్ద్వితీయం జన్మే వాఽభవదితి, ఇవ శబ్దః, **ఉపమాయామ్.** తేన నేదం ద్వితీయజన్మ, కిన్తు తత్సదృశమేవ. కుతః? గురుపత్న్యుదరాత్పునః ప్రసవాభావాత్, ఏకైకస్య ప్రసవస్య, హ్యేకైకజన్మత్వేన వ్యవహార ఇతి. ప్రాక్తనగురుపుత్రకళేబరస్య ప్రాగేవ నాశేఽపి, భగవాన్ స్వశక్త్యా పునస్తాదృశకళేబరం ప్రాదాదస్యేతి బోధ్యమ్. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** శౌరిరథ కాలవశాత్ గర్భాష్టమాదికాలవశాత్, ద్విజాత్మజం, త్రైవర్ణికేతరస్య ఉపనయనానధికారాదితి భావః. ఉపనీయ ఉపనయనసంస్కారేణ సంస్కృతం కృత్వా, గురవే అదిశత్ అధ్యయనార్థం గురుకులే స్థాపయామాసేత్యర్థః. తదుపనయనం ద్వితీయం జన్మేవ అభవత్. **జన్మనా జాయతే శూద్రః కర్మణా జాయతే ద్విజః,** ఇతి న్యాయాదుపనయనస్య ద్వితీయజన్మత్వం వైదికసిద్ధమ్॥ 46

శ్లో॥ శాంతం మహీసురసుతం వపుషైవ తేన
భూమి స్పృశం మధురిపుర్వ్యథితాద్భుతం తత్ ।
మాయాశ్రయో విధిమతీత్య చ వర్తమానో
యద్వా న కిన్ను విదధాతు పరార్థలౌల్యాత్ ॥ 47

శాన్తమితి ॥ మధురిపుః కృష్ణః, శాన్తం నష్టం, మహీసురసుతం గురుపుత్రం, తేన వపుషైవ నష్టగురుపుత్రకళేబరేణైవ, భూమిస్పృశం భూభాజం, వ్యథిత అకరోత్. తత్తథా కరణమద్భుతమాశ్చర్య- మిత్యర్థః. మృతస్య పునర్జన్మ నాద్భుతం, కిన్తు యో దేహో నష్టస్తస్యైవ పునరాగతిరిత్యేతత్తు విస్మయావహ- మితి భావః. యద్వా, అథవా మాయాశ్రయః మాయాయాః అఘటితఘటనాపటీయస్తమాయాః ప్రకృతేరాశ్రయః ఆధారః, **మాయాన్తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినన్తు మహేశ్వర** మితి శ్రుతేరితి భావః. విధిం బ్రహ్మాణమతీత్య ఉల్లంఘ్య, వర్తమానః ప్రవర్తనశీలః, స్రష్టురపి నియామక ఇత్యర్థః. ఏవం విధో మధురిపుః పరార్థలౌల్యాత్ పరోపకారార్థం, కిన్ను కిం వా, న విదధాతు న కుర్యాత్. అఘటితమపి సర్వం మాయాబలాద్భగవాన్ ఘటయత్యేవేతి భావః. అత్ర పూర్వార్ధోక్తస్య అద్భుతత్వస్య ఉత్తరార్ధేన **ప్రతిషేధాదాక్షేపాలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్తు** - శాన్తం శమప్రధానం, మహీసురసుతం బ్రాహ్మణపుత్రం, తేన వపుషైవ, భూమిస్పృశం వైశ్యం, వ్యథిత, **వైశ్యా భూమిస్పృశో విశ** మిత్యమరః. తదద్భుతం న హి, బ్రాహ్మణజాతీయో యేన కేనాప్యుపాయేన వైశ్యో భవేదితి భావః. మాయాశ్రయః సకపటః విధిం శాస్త్రమతీత్య వర్తమానశ్చ, స పరార్థలౌల్యాత్ పరధనాసక్త్యా కిన్ను న విదధాతు? సర్వమపి కుర్యాదేవే- త్యర్థః. వైశ్యం విప్రీకర్తుం విప్రం వైశ్యీకర్తుం వా శాస్త్రప్రమాణాభావేఽపి ధనాశయా కపటేన, కశ్చిత్తథా కుర్యాదేవ మదీయేయం కన్యేతి బ్రాహ్మణేన దత్తాం చణ్డాలకన్యామపి వోఢౄణాం బహూనామధునా ఉపలంభాదితి భావః ॥ 47

గ॥ అథ కదాచిదస్తిప్రాప్తినామభిరుగ్రసేనసుతదారైరభినవవిధవాపదవిధురైరుద్బోధితో జరాసంధాభిధానో మగధాధిపతిర్మథురానగరవరణమరుణత్॥ 48

అథేతి॥ అథ గుర్వనుజ్ఞయా రామకృష్ణయోర్మథురానగరప్రాప్త్యనన్తరం, కదాచిత్కస్మింశ్చిత్కాలే అభినవవిధవాపదవిధురైః నూతనవైధవ్యవివశైః, అస్తిప్రాప్తిరితి నామ యేషాన్తైః ఉగ్రసేనసుతదారైః,

కంసభార్యయా, **దారాః పుంసి చ భూమ్న్యేవే** త్యమరః. ఉద్బోధితః, ప్రచోదితః, జరాసంధ ఇత్యభిధానం నామ యస్య సః, మగధాధిపతిః మగధదేశాధీశ్వరః, మథురానగరస్య మథురాఖ్యశ్రీకృష్ణనిలయపత్తనస్య, వరణం ప్రాకారం, అరుణత్ రురోధ. **ప్రాకారో వరణస్సాల** ఇత్యమరః॥ 48

అవ॥ నిరోధమేవ దర్శయతి, ద్వారమితి॥

శ్లో॥ ద్వారం పూర్వముపారుధన్ క్షితిభృతస్సాళ్వాదయో దక్షిణం
విన్దాద్యా అపి పశ్చిమం ద్రుమముఖాశ్శిష్టం శకున్యాదయః ।
కల్పాంతోద్యదఖండఖండపరశుప్రోద్దామఢక్కాధ్వని
భ్రాత్రా డిండిమడంబరేణ నిబిడం బ్రహ్మాండభాండం వ్యధుః ॥ 49

ద్వారమితి॥ సాళ్వాదయః సాళ్వో నామ కశ్చన రాజా స ఆదిర్యేషాన్తే. క్షితిభృతో రాజానః పూర్వం ప్రాగ్దిశీయం ద్వారం ప్రాకారద్వారముపారుధన్ రురుధుః. తథా విన్దాద్యాః విన్దప్రముఖాః క్షితిభృతః, పశ్చిమం ద్వారముపారుధన్, శకున్యాదయః శకునిముఖ్యాః క్షితిభృతః, శిష్టముక్తాతిరిక్తముత్తర-మిత్యర్థః. ద్వారముపారుధన్. ఇతి **క్షితిభృతః ద్వారముపారుధన్ని** తి పదత్రయస్య వాక్యచతుష్టయేఽ ప్యన్వయః. ఆవృత్త్యా తంత్రేణ వేతి జ్ఞేయమ్. తే ఇతి శేషః. పూర్వోక్తాస్సాళ్వాదయస్సర్వే, బ్రహ్మాండభాణ్డం బ్రహ్మాండః ప్రపఞ్చః స ఏవ భాణ్డః భాజనం తమ్, కల్పాన్తే ప్రళయకాలే, ఉద్యన్ విజృంభమాణః, యః అఖండః మహాన్, ఖండపరశుః శివః, తస్య ప్రోద్దామఢక్కాధ్వనేః ఉద్భటఢక్కానాదస్య, భ్రాత్రా సహోదరేణ తత్తుల్యేనేత్యర్థః. **స్యా ద్యశః పటహో ఢక్కే** త్యమరః. (ఆంధ్రే ఢవణ) డిండిమడంబరేణ డిండిమసంరంభేణ **వాద్యప్రభేదా డమరుమడ్డుడిండిమఝుర్ఝ రా** ఇత్యమరః. నిబిడం వ్యాప్తం, వ్యధుః చక్రుః, **ఉపమా-లంకారః॥** 49

గ॥ సపది విదితోదంతౌ నదంతౌ యదుకదనమాసాదితస్యందనౌ యదునందనౌ కృతవర్మసాత్యకి-ముఖానాదిశ్య నగరరక్షాయై సమధిగతవివిధాయుధావాయోధనాయ తదుత్తరద్వారేణ సరయం నిరయాతామ్॥ 50

సపదీతి॥ సపది తదా, విదితోదన్తౌ జ్ఞాతవృత్తాన్తౌ, యదునందనౌ రామకృష్ణౌ, కృతవర్మసాత్యకిముఖాన్ కృతవర్మా సాత్యకిశ్చ తావుభే ముఖే ఆదీ యేషాన్తాన్, నగరరక్షాయై పత్తనరక్షార్థమాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య, సమధిగతవివిధాయుధౌ ధృతశార్ఙ్గకౌమోదకీచక్రహలాదినానావిధాయుధౌ, ఆసాదితస్యందనౌ రథారూఢౌ చ సన్తౌ, నదన్తౌ సింహనాదం కుర్వన్తౌ, హర్షాదితి భావః. ఆయోధనాయ యుద్ధార్థమ్, యదుకదనం యదుయుద్ధరంగం ప్రతి, యదుభిస్సహ శత్రవో యత్ర యుద్ధ్యన్తి తదుద్దిశ్యేత్యర్థః. తదుత్తరద్వారేణ ప్రాకారోత్తరమార్గేణ, సరయం సవేగం యథా తథా, నిరయాతామ్ నిర్జగ్మతుః॥ 50

శ్లో॥ దధ్మౌ శంఖమధావధీరితరిపుశ్శౌరిర్ధరాం ఘూర్ణయన్
లోకానాకులయన్ ఘనాన్విఘటయన్ పృథ్వీభృతః పాతయన్ ।
నిర్భిన్నాచ్చ తథా నిశమ్య మగధాధీశస్య హృత్కందరా-
చ్ఛిత్రం ధైర్యహరిస్తదా నిరగమన్నాలోకయన్ పృష్ఠతః ॥ 51

దధ్మావితి॥ అథ తతః, యుద్ధాయ నిర్గమనానన్తరమిత్యర్థః. అవధీరితరిపుః తిరస్కృతశత్రుః, శౌరిః

కృష్ణః, ధరాం భువం, ఘూర్ణయన్ భ్రామయన్, లోకాన్ భువనాని, ఆకులయన్ వ్యాకులీకుర్వన్, ఘనాన్మేఘాన్, విఘటయన్ విదారయన్, పృథ్వీభృతః పర్వతాన్, పాతయన్ భ్రంశయన్ సన్, శంఖం పాంచజన్యం, దధ్మౌ పూరితవాన్ **ధ్మా శబ్దాగ్నిసంయోగయోః**. ఏతేన శ్రీకృష్ణపూరితపాంచజన్యనినదస్య ప్రళయాబ్ధి గర్జితతౌల్యం వ్యజ్యతే. తథా తత్కాలే, నిశమ్య శంఖధ్వనిం శ్రుత్వా, శతధా బహుధా, నిర్భిన్నాత్ విదీర్ణాత్, మగధాధీశస్య జరాసంధస్య, హృత్కందరాత్ మనోరూపగుహాతః సకాశాత్, పృష్ఠతః పశ్చాత్, నాలోకయన్ అపశ్యన్, ధైర్యహరిః ధైర్యరూపస్సింహః, నిరగమత్ నిర్జగామ. చిత్రమద్భుతమ్. అత్యుల్బణం ధ్వనిం శ్రుత్వా సింహః కందరాన్నిస్సరతు నామ, తస్య పశ్చాదవలోకనాభావో విస్మయజనక ఇత్యర్థః. సింహస్య పశ్చాదవలోకనం ప్రసిద్ధమ్. యథా సర్పాదిభ్యో భీతః కశ్చన భీత్యా పశ్చాదపశ్యన్ కేవలపురోదృష్టిస్సన్నేవ పలాయతే, తద్వచ్ఛంఖధ్వనేర్భీతో ధైర్యసింహోఽపీతి భావః. అత్ర ధైర్యస్య పశ్చాదవలోకనం నామ కిమిదం వేత్యననుసన్ధానమేవ. తతశ్చ శంఖధ్వనిం శ్రుత్వా కేవలం భీతస్సన్ జరాసంధో ధైర్యం ముమోచ, నతు పునః కిమిదమితి తద్ధ్వని యాథార్థ్యమాలోచితవానితి పరమార్థః. **రూపకాలంకారః**॥ 51

గ॥ తదను సమపద్యత వివిధం యశోధనమాయోధనమ్॥ 52

తదన్వితి ॥ తదను శంఖాపూరణానన్తరం, వివిధం బహువిధం, యశోధనం యశః కీర్తిరేవ ధనం పణం యస్మింస్తత్, ఆయోధనం యుద్ధం, సమపద్యత ప్రవృత్తమభూత్॥ 52

తథాహి॥ యుద్ధమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః॥

శ్లో॥ స్థానే వైరివిదారణాయ యదభూదాయోధనం శార్ఙ్గిణో
యన్మిత్రాంగవిదారణాయ చ పునశ్చిత్రం తదాలక్ష్యతే ।
సంఘర్షి ప్రతిపద్యతాముపయమం తేనారిభూభృద్గణం
పశ్యన్ దివ్యవధూగణోఽప్యుపయమం తేనైవ చిత్రం త్విదమ్ ॥ 53

స్థానే ఇతి॥ శార్ఙ్గిణః కృష్ణస్య సంబంధి, ఆయోధనం యుద్ధం, వైరివిదారణాయ శత్రునాశనార్థ మభూద్బభూవ ఇతి యత్, స్థానే యుక్తమ్. భగవతో యుద్ధే శత్రువిదారణముచితమేవేత్యర్థః. శార్ఙ్గిణః ఆయోధనమితి పదద్వయముత్తరవాక్యేప్యన్వేతి. మిత్రాంగవిదారణాయ చ సుహృచ్ఛరీరవిమర్దనార్థమపి సూర్యమణ్డలభేదనార్థమితి చ, అభూదితి యత్, తత్పునస్తత్తు చిత్రమద్భుతమాలక్ష్యతే జ్ఞాయతే. భగవాన్ యుద్ధే సుహృదంగవిదారణం కృతవానిత్యేతత్తు విరుద్ధమితి భావః. **ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే సూర్య-మణ్డలభేదినౌ పరివ్రాడ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హతః** ఇతి స్మరణాత్. భగవతా స్వాభిముఖం యుద్ధే నిహతాః పురుషాస్సర్వేఽపి సూర్యమణ్డలం బిభిదురితి పరమార్థః. **విరోధాభాసాలంకారః**. తేన యుద్ధేన హేతునా, సంఘర్షి కలహోన్ముఖః, అరిభూభృద్గణః శత్రురాజసంఘః, ఉపయమం యమసమీపం ప్రతిపద్యతాం భజతామ్. యుక్తమేతద్యద్యుద్ధే కలహినాం మృతిరితి పశ్యన్ యుద్ధం పశ్యన్, దివ్యవధూ-గణోఽపి దేవాంగనాసంఘోఽపి, తేన యుద్ధేనైవ హేతునా, ఉపయమం యమసమీపం, వివాహం చ, ఏతి ప్రాప్నోతి. ఇదం తు ద్రష్టౄణాం తత్రాపి స్త్రీణాముపయమప్రాప్తిరిత్యేతత్తు చిత్రం విరుద్ధత్వా-దద్భుతమిత్యర్థః. అత్రాపి **విరోధాభాసాలంకారః**. హరేశ్శత్రుషు మిత్రేషు చ సామ్యేన వర్తనా **తుల్యయోగితా విశేషాలంకారశ్చ. హితాహితే వృత్తితౌల్యమపరా తుల్యయోగితే** తి లక్షణాత్ ॥ 53

శ్లో॥ యుద్ధే తత్ర సముద్ధతో యదుపతిః కాలాగ్నిరుద్రాకృతి–
స్తేనే జ్యావిరహం న ధన్వసు పరం ధన్విష్వరాతిష్వపి ।
వంశం కేవలమాచ్ఛిదన్న ధనుషః క్షుద్రక్షితీశామపి
స్వం చక్రం పరమగ్రహీన్నకుపితో వైరీశ్వరాణామపి ॥ 54

యుద్ధే ఇతి ॥ తత్ర తస్మిన్ యుద్ధే, సముద్ధతః అతిదృప్తః, కాలాగ్నిరుద్రాకృతిః కాలాగ్నేః ప్రళయానలస్యేవ, రుద్రా ప్రచండా, ఆకృతిరాకారో, యస్య స తథోక్తః, యదుపతిః కృష్ణః, ధన్వసు పరం చాపేష్వేవ, జ్యావిరహం మౌర్వీవియోగం, న తేనే (లిట్) న చకార. న కేవలం ధనూంషి ఛిన్నమౌర్వీకాణి కృతవానిత్యర్థః. కిన్తు ధన్విషు ధనుష్మత్సు, అరాతిష్వపి శత్రుష్వపి, జ్యావిరహం భూవియోగం ధనుర్వియోగమితి చ, గమ్యతే. తేనే ఇతి పూర్వాన్వయః. తథా యదుపతిః ధనుషః చాపస్య, వంశం కేవలం వేణుమేవ, చాపదణ్డమిత్యర్థః. నాచ్ఛిదత్ న చిచ్ఛేద. కిన్తు క్షుద్రక్షితీశామపి శత్రుభూపానామపి, వంశం కులం, సంఘమిత్యర్థః. వేణుమితి చ గమ్యతే. అచ్ఛిదత్. కుపితో రుష్టః, యదుపతిః స్వం స్వీయం, చక్రం పరం చక్రాయుధమేవ, నాగ్రహీత్ న జగ్రాహ, కిన్తు వైరీశ్వరాణామపి శత్రురాజానామపి, చక్రం రాష్ట్రమ్, చక్రాయుధమితి చ, గమ్యతే. అగ్రహీత్ స్వాయత్తీచకార. అత్ర **తుల్యయోగితాలంకారత్రయమ్. వర్ణ్యానామితరేషాం వా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితే**తి లక్షణాత్. శ్రీకృష్ణేవ ధన్వనాం ధన్వినాం చ జ్యావిరహః కృతః, ధనుర్వంశో రాజవంశశ్చ ఛిన్నః స్వచక్రం పరచక్రం చ గృహీతమితి సిద్ధత్వాత్. ధన్వజ్యాభేదాది క్రియాయౌగపద్యప్రతీత్యా **సముచ్చయాలంకార** ఇతి రత్నావళీకారాః. అత్ర సముచ్చయాలంకారో న, వాచ్యః, కిన్తు ధ్వనిత ఏవేతి మన్మనీషా ॥ 54

శ్లో॥ భానుం ఖండితమారచయ్య, వివిధైరాయోధనైర్మాయినా
తేజోభానురఖండితో విరచితస్స్వస్యైవ కంసారిణా ।
స్వస్యాప్యర్ధత రాజమండలమపి ఛిత్వా యశశ్చంద్రమా
ఇత్థం స్వార్థపరః కథం స జగతాం హేతుర్హితే గీయతే ॥ 55

భానుమితి॥ మాయినా మహేశ్వరేణ, **మాయినన్తు మహేశ్వరమితి** శ్రుతేః, కపటశాలినేతి చ, కంసారిణా కృష్ణేన, వివిధైర్నానావిధైరాయోధనైః యుద్ధైః, భానుం సూర్యం, ఖండితం విదారితం, ఆరచయ్య కృత్వా, యుద్ధహతపురుషాణాం సూర్యమణ్డలభేదనస్మరణాదితి భావః. స్వస్య తేజోభానుః ప్రతాపరవిః, అఖండితః అవిచ్ఛిన్నః, విరచిత ఏవ కృతో హి. స్వానర్గళప్రతాపభానుత్వం ప్రకటీకృత–మిత్యర్థః. అత్ర పరగృహం భఙ్క్త్వా, తత్కాష్ఠసంచయేన యథా స్వగృహం దృఢీకురుతే, తద్వద్భానుం భఙ్క్త్వా, తత్తేజశ్శకలై స్స్వప్రతాపభానుం పరిపుపోషేతి ధ్వనిః. తథా కంసారిణేత్యత్రాప్యన్వేతి. రాజమణ్డలం శత్రురాజసంఘం, చన్ద్రమణ్డలమితి చ, **ఛిత్వా** విదారయిత్వా, స్వస్య యశశ్చన్ద్రమా అపి కీర్తిరూపచన్ద్రశ్చ, అవర్ధత వృద్ధిం ప్రాపితః. సకలరాజవినాశనేన అత్యద్భుతకీర్తిరాసీత్కృష్ణస్యేతి భావః. అత్రాపి చన్ద్రమణ్డలం ఛిత్వా, తదంశైః స్వకీర్తిచన్ద్రం పుపోషేతి ధ్వనిః. ఇత్థం ధ్వనితార్థావేవ కవిస్స్వయమావిష్కరోతి, ఇత్థమితి. ఇత్థమేవం, స్వార్థపరః స్వార్థాసక్తః, సః కృష్ణః, జగతాం లోకానాం, హితే, హేతుః హితకర ఇతి, కథం గీయతే? లోకోపకారీతి కుత శ్రుతి స్మృత్యాదిభిరుద్ఘోష్యతే? ఇత్యర్థః. **గుణీభూతవ్యంగ్యమిదం కవినా॰**

ఽ**విష్కృతం యదీ**తి తల్లక్షణాత్. న చ ధ్వనిరిత్యేవాస్తు. ఇత్థం రాజవంశభేదనద్వారా స్వకీర్తిప్రతాప-పరితోషణశీలత్వాత్స్వార్థపరః కృష్ణః, కథం లోకోపకారీ భవేన్న కథమపీత్యర్థవర్ణనాత్, ఇతి వాచ్యమ్. భానుం ఖణ్డితమారచయ్యేతి ప్రథమవాక్యేన రాజచ్ఛేదనస్య కంఠతో ప్రతిపాదితత్వాదితి బోధ్యమ్. **తేజో భానుం యశశ్చన్ద్రమా** ఇతి రూపకద్వయమ్, కించ భానుఖండై స్తేజోభానుః, చన్ద్రఖండై ర్యశశ్చన్ద్రశ్చ, వర్ధిత ఇత్యసంభవార్థవర్ణనా **దతిశయోక్తిద్వయమ్**. చన్ద్రే దృశ్యమానోఽయం న కళంకః, కిన్తు స్వకీయయశశ్చంద్రసంవృద్ధికామేన కృష్ణేన చన్ద్రసారాంశే హృతే సతి, సుషిరమేవే**త్యపహ్నవా-లంకారః,** ప్రతీయతే॥ 55

గ॥ తదను చైద్యమగధాధిపావభిధావమానం మధుసూదనం మగధాధిపతిరుద్ధతమేవ-మభ్యధాత్॥ 56

తదన్వితి॥ తదను ఏవం, సామాన్యరాజవినాశనానన్తరం, చైద్యమగధాధిపౌ శిశుపాలజరాసంధౌ కర్మ అభిధావమానం అభిముఖం, శీఘ్రం గచ్ఛన్తం, మారణార్థమితి భావః. మధుసూదనం కృష్ణం ప్రతి, మగధాధిపతిర్జరాసన్ధః, ఉద్ధతం సగర్వమేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అభ్యధాదువాచ. **ఉపసర్గవశాదర్థాన్తరే ప్రయోగః॥** 56

శ్లో॥ కిం రాజసింహస్య మమాగ్రతో । ఽస్య హరే తవైత్ ప్లవనం చకాస్తు ।
న మక్షికాభ్యః కిము వాలహస్త । సంచాలనం స్వావయవావనాయ ॥ 57

కిమితి॥ హే హరే! కృష్ణ! కపే! ఇతి చ, **శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నే** త్యమరః. రాజసింహస్య రాజశ్రేష్ఠస్యేత్యర్థః. రాజా చాసౌ సింహశ్చ రాజసింహః సింహశ్రేష్ఠః తస్యేతి చ. యద్వా, రాజైవ సింహ ఇతి రూపకం వా, తస్య అస్య అతిశూరస్యేత్యర్థః. మమ అగ్రతః పురతః, ఏతత్ తవ ప్లవనం లంఘనం, చకాస్తు భాసతు కిమ్? న చకాసే దేవేత్యర్థః. సింహస్యాగ్రే కపేరివ మదగ్రే తవ ప్లవనం న శోభావహమితి భావః. అత్ర **శ్లేషోజ్జీవితోపమాలంకారః**. పక్షే తు **రూపకాలంకార** ఏవ. నచ హరే, ఇత్యత్రాస్యైవ శ్లేష ఇతి వాచ్యమ్. హరిః కృష్ణ ఇతి, హరిః కపిరితి శ్లిష్టరూపకేణైవ తన్నిర్వాహాదితి. వాలహస్తసంచాలనం పుచ్ఛప్రేరణం, కపేరిత్యర్థః. **పుచ్ఛోఽస్త్రీలోమలాంగూలే వాలహస్తశ్చ వాలధి** రిత్యమరః. మక్షికాభ్యః క్షుద్రజన్తుభ్య స్సకాశాత్, స్వావయవావనాయ స్వాంగరక్షణాయ, మక్షికాభి ర్దశ్యమానమంగం రక్షితుమిత్యర్థః. న కిము? న స్యాత్కిమ్? తదర్థమేవేత్యర్థః. మదవాసనయా కప్యంగం బహుధా దశన్తి మక్షికా ఇతి ప్రసిద్ధమ్. తాదృశమక్షికా నివారణమాత్రోపయోగి భవతి తదీయవాల-చాలనం, న తు సింహనిర్యాపకమిత్యర్థః. ప్రకృతార్థస్తు, తవేదం వాలహస్తసంచాలనం **వబయోరభేదాత్** బాలహస్తచాలనం, మక్షికాభ్యః విషయనిగరణేన తత్తుల్యపూతనాబకకేశ్యాదిభ్యస్సకాశాత్, స్వావయవావ-నాయ న కిము? కిన్తు తదర్థమేవేత్యర్థః. న త్వస్మాదృశేభ్యస్స్వావయవావనాయ బాలస్య తవేదం కరచాలనం క్షమతే ఇతి భావః. **శ్లేషాలంకారః**. వాలహస్తేతి శ్లేషస్యావివక్షణేతు, **అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః**॥ 57

గ॥ ఏవం సపరివాదవీరవాదమేనమతిరోషణో భగవానవాదీత్॥ 58

ఏవమితి॥ ఏవముక్తవిధయా, సపరివాదవీరవాదం సోపహాసవీరాలాపం, ఏనం మాగధముద్దిశ్య అతిరోషణః అతికుపితః, స్వారోపితకపిత్వశ్రవణాదితి భావః. భగవాన్ కృష్ణః, అవాదీదువాచ॥ 58

శ్లో॥ నిర్భిన్నం శతశశ్శృతైస్తవ వపుర్బాణైర్మదీయైః పున-
స్సంధాస్యత్యచిరాజ్జరేతి కుమతే! మైనాం దురాశాం కృథాః ।
నో కౌమార్యపి పాలనం తవ పరాశక్తిర్విధాతుం క్షమా
ప్రాణస్స్యాత్తృణతావలంబిని భవత్యాకృష్ణవర్త్మాశ్రయాత్ ॥ 59

నిర్భిన్నమితి॥ హే కుమతే! దుర్బుద్ధే! మదీయైర్మామకైశ్శతైరమితైర్బాణైశ్శరైః, శతశో బహుధా, నిర్భిన్నం విదారితం, తవ, వపుశ్శరీరం, పునర్భూయః, అచిరాద్ద్రుతం, జరా తన్నామ్నీ పిశాచీ, వార్ధకావస్థా చ, సంధాస్యతి సంఘటయిష్యతీతి, ఏనాం దురాశాం వ్యర్థాభిలాషం, మాకృథాః మాకురు. జరాసంధః కిల జన్మకాలే ద్విధాభూతస్సన్, జరయా పిశాచ్యా సంగ్రథితః, అత ఏవ **జరాసంధ** ఇతి తస్య నామాసీదితి. కథాత్రానుసన్ధేయా. ద్వేధా ఛిన్నస్యైవ ఘటనే జరాయాశ్శక్తిః, న తు శతధా ఛిన్నస్యేతి భావః. యద్వా, మయా ఛిన్నం త్వాం జరాపి ఘటయితుం బిభేతి, తస్యా అపి మత్తశ్ఛేదభయాదితి భావః. కౌమారీ స్కందసంబంధినీ, **తస్యేదమిత్యణి - ణిత్వాత్ జీప్,** పరా ఉత్కృష్టా, శక్తిరాయుధవిశేషోఽపి అత్ర యౌవనబలమపీతి ధ్వన్యతే. తవ మయా హన్యమానస్య తే, పాలనం రక్షాం, విధాతుం కర్తుం, నో క్షమా న శక్తా. స్కందశక్త్యా గుప్తమపి త్వాం హన్యామేవేత్యర్థః. యవనశక్తిరేవ త్వాం రక్షితుమశక్తా, కిముత జరేతి ధ్వనిః. తృణతావలంబిని ధనుర్ధారిణి, **ధర్మోనా తృణతా స్త్రియా, మస్త్రియాం చాప ధనుషా** వితి వైజయన్తీ. **భవతి** త్వయి, **ఆ కృష్ణవర్త్మాశ్రయాత్, ఆ** ఇతి పృథక్పదమ్. కృష్ణేన సహ కలహపర్యన్తమిత్యర్థః. ఏవం హి లోకే ప్రయుంజన్తే, తేన సహ కలహం మా కుర్విత్యర్థే తస్య వర్త్మనా న గచ్ఛేదితి. అత ఏవ లోకోక్తిః. యద్వా, కృష్ణశబ్దోఽత్ర కృష్ణబాణేషు లాక్షణికః, కృష్ణబాణమార్గప్రాప్తి-పర్యన్తమిత్యర్థః. ప్రాణః హృత్స్థానిలః, స్యాత్ వర్తేత, కృష్ణవర్త్మాశ్రయణాదనన్తరన్తు న వర్తేతైవేత్యర్థః. అత్ర **తృణతావలంబిని,** తృణత్వావలంబిని తృణే ఇత్యర్థః. భవతి త్వయి ఆకృష్ణవర్త్మాశ్రయాత్ కృష్ణవర్త్మా అగ్నిః తదాశ్రయణపర్యన్తం, ప్రాణశక్తిస్స్యాత్. తృణస్య అగ్న్యాశ్రయణాదనన్తరం భస్మత్వాపత్త్యా న శక్తిమత్త్వమిత్యర్థః. **హృత్స్థానిలేఽనిలే జీవే బలే ప్రాణః ప్రకీర్తిత** ఇతి రుద్రః. ఇతి ధ్వనిః. అనేన చ అగ్నికల్పస్య మమ పురతః తృణకల్పస్య తవ స్థితిరేవ న సంభవతీతి వస్తు వ్యజ్యతే॥ 59

గ॥ ఏవమభిదధానౌ మధుసూదనమగధాధిపావనాలక్ష్యశరసంధానమోక్షమతివేలపరస్పర-జయాకాంక్షమమందభుజకౌశలం కలహలాలసేన తాపసేనాప్యననుభూతపూర్వమారాధిత-సురాసురం సమరం సమరచయతామ్॥ 60

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, అభిదధానౌ వదన్తౌ, మధుసూదనమగధాధిపౌ కృష్ణజరాసంధౌ, అనాలక్ష్య శరసంధానమోక్షం అనాలక్ష్యౌ అదృశ్యౌ శరసన్ధానమోక్షౌ బాణసన్ధానతన్మోచనే యస్మింస్తత్, అతివేల-పరస్పరజయాకాంక్షమ్ అతివేలం భృశం, పరస్పరస్య అన్యోన్యస్య, జయాకాంక్షా విజయాభిలాషో యస్మింస్తత్, యద్యపి జయాకాంక్షా మనస్యేవ వర్తతే, న తు యుద్ధే. తథాపి జయాకాంక్షాప్రయుక్త-వీరాలాపవత్త్వాదేవముక్తమితి బోధ్యమ్. అమందమతిశయం, భుజకౌశలం బాహుచాతురీ యస్మింస్తత్, కలహలాలసేన కలహప్రియేన, న తు పునః కలహభీరుణేతి భావః. యద్వా, న తు బ్రహ్మధ్యాన-తత్పరేణేతి భావః. తాపసేన ఋషిణా, నారదేనేత్యర్థః. న తు మందేనేతి భావః. తేనాపి అననుభూత-పూర్వమదృష్టచరం, ఆరాధితసురాసురం ఆరాధితాః ప్రమోదితాస్సురాసురాః యేన తత్. యద్వా,

సురా అసురాశ్చ యస్మింస్తత్, సురాసురం దేవాసురయుద్ధమిత్యర్థః. ఆరాధితం అనుగతం సురాసురం యేన తత్, తత్తుల్యమిత్యర్థః. సమరం యుద్ధం సమరచయతాం చక్రతుః॥ 60

గ॥ అథ విగతరథం ద్రుతమపి హలాయుధేన మగధాధిపమపత్రపానమితాననం కార్యగౌరవేణ కరుణయేవ మోచయిత్వా, మధురిపురధిమథురానగరమగమత్॥ 61

అథేతి॥ అథ యుద్ధప్రవృద్ధ్యనన్తరం, మధురిపుః కృష్ణః, విగతరథం నష్టస్యందనం, అపత్రపానమితాననం లజ్జయా నీచీనముఖం, మగధాధిపం జరాసంధం, ద్రుతమపి శీఘ్రమేవ, విళంబే మృతిశంకయేతి భావః. కార్యగౌరవేణ భవిష్యత్కార్యభారేణ తదాలోచ్యేత్యర్థః. కరుణయేవ దయయేవ, న తు వస్తుతస్తథేతి భావః. హలాయుధేన బలేన ప్రయోజ్యకర్త్రా, మోచయిత్వా త్యాజయిత్వా, ఏతేన బలో జరాసంధం భువిపాతయిత్వా, హన్తుముద్యుక్తోఽభూదితి వ్యజ్యతే. మథురానగరమధిమథురాంప్రతి అగమత్ యయౌ॥ 61

గ॥ ఏవం సప్తదశకృత్వః కృత్వా, సమరాపదానమష్టాదశసంగ్రామకామే సతి మగధాధిపే నారదప్రచోదితో జవనో యవనో మథురానగరముపగమ్య మధుసూదనమాహవాయాహ్వయత॥ 62

ఏవమితి॥ మగధాధిపే ఏవంరీత్యా, సప్తదశకృత్వః సప్తదశవారాన్, సమరాపదానం యుద్ధరూపం శౌర్యవృత్తం, కృత్వా విధాయ, అష్టాదశసంగ్రామకామే అష్టాదశయుద్ధాభిలాషిణి సతి, నారదప్రచోదితః నారదేన ప్రేరితః, జవనః వేగశీలః, యవనః కాలయవనః, మథురానగరం, ఉపగమ్య నిరుధ్య, మధుసూదనం కృష్ణం, ఆహవాయ యుద్ధార్థమాహ్వయత ఆకారయామాస, భేరీధ్వనినేతి శేషః. **స్పర్ధాయామాఙ ఇత్యాత్మనేపదమ్॥** 62

గ॥ యదుపతిరపి విదితోదంతస్సముపస్థితమతివిషమమితి సమ్మంత్ర్య, మంత్రిభి స్స్వజనగోపనాయ మధ్యేసముద్రం విశ్వకర్మణా ద్వాదశయోజనాయామం ద్వారకాభిధానం పురమతిరుచిరమచీకరత్॥ 63

యదుపతిరితి॥ విదితోదన్తః జ్ఞాతవృత్తాన్తః, యదుపతిరపి కృష్ణశ్చ, అతివిషమమత్యాహితం, సముపస్థితం సంప్రాప్తం, మాగధనిరోధసమయే ఏవ యవననిరోధస్యాపి సంభవాదితి భావః. ఇత్యేవం మంత్రిభిస్సమం సంమంత్ర్య ఆలోచ్య, స్వజనగోపనాయ స్వీయరక్షార్థం, మధ్యేసముద్రం సముద్రమధ్యే, విశ్వకర్మణా దేవశిల్పినా, ద్వాదశయోజనాయామః ద్వాదశయోజనాని ఆయామో దైర్ఘ్యం యస్య తత్, అతిరుచిరం అతిసుందరం, ద్వారకాభిధానం ద్వారకానామకం, పురమచీకరత్ కారయామాస॥63

గ॥ నిధాయ చ తత్ర సలిలదుర్గే నిజదాయాదాన్యాదవాన్ యదునాయకస్స రౌహిణేయేన సహ సంగ్రామకామనయా నగరాన్నిరగాత్॥ 64

నిధాయేతి॥ సః యదునాయకః కృష్ణః, సలిలం సముద్రజలం, దుర్గం పరిఘా యస్య తస్మిన్ తత్ర ద్వారకాయాం నిజదాయాదాన్ స్వవంశీయాన్, యాదవాన్ వృష్ణీన్. నిధాయ స్థాపయిత్వా, రౌహిణేయేన సహ బలరామేణసమమ్, సంగ్రామకామనయా యుద్ధవాంఛాయా, నగరాన్నిరగాత్ నిర్యయౌ॥64

గ॥ ఆగతం తమేనం నారదోదితరూపధేయసంవాదాదరవిందనాభమవధార్య యవనస్సోత్కంఠ-ముపకంఠమవజగాహే॥ 65

ఆగతమితి॥ యవనః కాలయవనః, ఆగతం నగరాన్నిర్గతం తమేనం కృష్ణం, నారదోదితరూపధేయ-సంవాదాత్ నారదోక్తరూపసామ్యాత్, **భాగరూపనామభ్యో ధేయ, ఇతి స్వార్థే ధేయః.** అరవిందనాభం కృష్ణమవధార్య నిశ్చిత్య, సోత్కంఠం సాభిలాషముపకంఠం సమీపం, జగాహే చ అభజత్॥ 65

గ॥ భగవానపి చపలమబల ఇవ పలాయమానస్తమేనమనుధావమానమనయవేదినమనయ-దవనీధరకందరాంతరమంతరధాత్॥ 66

భగవానితి॥ భగవానపి కృష్ణశ్చ, అబల ఇవ నతు దుర్బల ఇవ, వస్తుతోఽబలత్వం మాయిన ఇతి భావః. చపలం చంచలం యథా తథా, పలాయమానః పలాయనం కుర్వన్, అనయవేదినం రక్షణాద్భియా పలాయమానం నానుగచ్ఛేదితి న్యాయమజానానన్, అత ఏవ, అనుధావమానం అనుసృత్య శీఘ్ర-మాగచ్ఛన్తం, తమేనం యవనం, అవనీధరకందరాంతరం కస్యచిత్పర్వతస్య గుహామధ్యమనయత్ ప్రాపయామాస. **నయతిర్ద్వికర్మకః.** అన్తరధాత్ తత్క్షణమేవ స్వయం తిరోదధే చేత్యర్థః॥ 66

గ॥ స ఏష దుర్మనీషస్తత్ర గిరికందరాంతరాళే మాంధాతృతనయమైక్ష్వాకమసురసంగరసంగత-శ్రమాపనయనాయ త్రిదశాధీశనిదేశతశ్శయాళుం భవతు భవతో నిద్రాభంగహేతుర్భస్మసాదితి సమాసాదితవరం రాజర్షిం ముచుకుందాభిదానం ముకుందధియా సక్రోధం పాదఘాత-మవధీత్ ॥ 67

స ఇతి॥ దుర్మనీషః దుర్బుద్ధిః, స ఏష యవనః, తత్ర గిరికందరాంతరాళే పర్వతగుహాన్తః, మాంధాతృతనయం మాంధాతుః పుత్రం, ఐక్ష్వాకమ్ ఇక్ష్వాకోరపత్యం, **అపత్యం పౌత్రప్రభృతిగోత్ర** మితి పరిభాషితత్వాత్తద్వంశీయేష్వప్యపత్యత్వవ్యవహారః. ఇక్ష్వాకువంశజమిత్యర్థః. **దాణ్ణినాయనాదిత్వాత్ టి లోపః.** అసురైః రాక్షసైస్సహ, సంగరే యుద్ధే, సంగతస్య లబ్ధస్య, శ్రమస్య ఆయాసస్య, అపనయనార్థం నివారణార్థం, త్రిదశాధీశనిదేశతః ఇన్ద్రాజ్ఞావశాత్, శయాళుం నిద్రాణం, **స్పృహి గృహీతి సూత్రస్థరీజోవాచ్య ఇతి వార్తికాదాళుచ్.** భవతస్తవ నిద్రాభంగహేతుః నిద్రానాశకర్తా, భస్మసాత్ భవతు, భస్మీభవతు. **విభాషాసాతి కార్త్స్న్యే** ఇతి సాతిః. ఇత్యేవం **ఆసాదితవరం** ప్రాప్తవరం, దేవేంద్రాదితి భావః. ముచుకుందాభిధానం ముచుకుందనామానం, రాజర్షిం రాజా చాసౌ ఋషిశ్చ తం, రాజవంశ్యం మునిమిత్యర్థః. ముకుందధియా కృష్ణ ఇతి భ్రాన్త్యా, సక్రోధం సరోషం యథా తథా, పాదఘాతమవధీత్ పాదేన జఘానేత్యర్థః. **కరణే హన ఇతి ణముల్॥** 67

గ॥ సోఽపి సముపజాతజాగర స్సముత్థాయ సర్వాసు దిక్షు చక్షుర్విక్షిపన్నక్షిపాతేనైవ పురోవర్తినం భస్మసాద్విధాయ, కిమిదమస్థానే సముపస్థితమితి చింతయన్, పశ్చాదుపవిష్టమక్షీణమహిమాన-మధోక్షజమద్రాక్షీదస్తౌషీచ్చ॥ 68

సోఽపీతి॥ ముచుకుందశ్చ సముపజాతజాగరః ప్రబుద్ధః, సముత్థాయ ఉత్థితో భూత్వా, సర్వాసు దిక్షు దశదిశాసు, చక్షుర్దృష్టిం, విక్షిపన్ ప్రేరయన్, సర్వత్ర పశ్యన్నిత్యర్థః. పురోవర్తినం అగ్రస్థం, యవన-మిత్యర్థః. అక్షిపాతేనైవ విలోకనేనైవ, భస్మసాద్విధాయ భస్మీకృత్వా, అస్థానే అయోగ్యస్థానే, సముపస్థితం

సంప్రాప్తమిదం పురుషదహనం, కిమితి చింతయన్ విచారయన్, పశ్చాత్తతః, ఉపవిష్టం నిషణ్ణమితి వా, అక్షీణమహిమానం అఖండితానుభావం, అధోక్షజం కృష్ణమద్రాక్షీత్ అపశ్యత్ అస్తొషీచ్చ స్తుతిం చక్రే॥ 68

తథాహి॥ ముచుకుందకృతముకుందస్తుతిమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః. అథ పఞ్చభిశ్శ్లోకైస్స్తౌతి, గుణానిత్యాదిభిః॥

శ్లో॥ గుణానారోప్య త్వయ్యనిశమసతస్స్తోతృషు కృపా
న లోకేఽన్యన్మత్తః పరతరమితి స్వస్తుతిరపి ।
వచస్సర్వం మిథ్యా తవ భవతి దూరం పరిచయా-
ద్యశోరాశిశ్చిత్రం తదపి నిరహంకార ఇతి తే॥ 69

గుణానీతి॥ త్వయి బ్రహ్మణి, అనిశం కాలత్రయేఽపి, అసతః అవిద్యమానాన్, అపరమార్థభూతాని-త్యర్థః. గుణాన్ సత్యకామత్వాదీన్ ఆరోప్య కల్పయిత్వా, స్తోతృషు స్తుతిం కుర్వాణేషు, కృపా దయా, తవ అస్తీతి శేషః. **తేషాం నిత్యాభియుక్తానాం యోగక్షేమం వహామ్యహమి** తి గీతావచనాదితి భావః. **అనేన త్వమింద్రస్త్వం చన్ద్ర, ఇత్యాద్యత్యన్తాసంభావితేషు వాచాటచాటువాదేష్వనురజ్యసే** ఇతి నిందా చ వ్యజ్యతే. లోకే భువనే, మత్తః, **పఞ్చమ్యాస్తసిః,** మదిత్యర్థః. పరతరముత్కృష్టం, అన్యత్ ఇతరత్, వస్తు పదార్థః, నాస్తి న విద్యతే. ఇతి స్వస్తుతిః, స్వస్వరూపకథనమపి, అస్తీతి శేషః. అహమఖిలోత్కృష్టః, మదుపాసనయైవ కైవల్యం, నతు క్షుద్రదేవతోపాసనయేతి, హితముపదిశసీత్యర్థః. **మత్తః పరతరం నాన్య త్కించిదస్తి ధనంజయే** తి వచనాదితి భావః. అనేన చ ఆత్మశ్లాఘారూపం వికత్థనం వ్యజ్యతే. తవ సర్వం వచః అనన్తవేదరూపం సమస్తవాక్యం, **జాత్యేకవచనమ్,** సర్వాణ్యపి వచాంసీత్యర్థః. దూరం చిరం, పరిచయాత్ నిదిధ్యాసనాదిత్యర్థః. మిథ్యా భవతి మృషా భవతి. తస్యాపి జగదన్తఃపాతిత్వాదితి భావః. **జ్ఞానేన జ్ఞేయమాలోచ్య పశ్చాత్ జ్ఞానం చ సన్త్యజేది** తి వచనాత్. అనేన చ నవీనానాం సత్యవాదీవ ప్రతీయసే, పరిచయేన తు మృషా భాషీతి నిశ్చీయసే, ఇతి నిందా చ వ్యజ్యతే. తదపి దుష్కీర్తికారణే సత్యపీత్యర్థః. తే నిరహంకారః అహంకారరహితః, మాయాఽవశ్యత్వాదితి భావః. ఇతి యశోరాశిం అమితం యశః, న తు యత్కియదిత్యర్థః. అస్తీతి శేషః. చిత్రం అద్భుతమ్. **పుణ్యైర్యశో లభ్యతే** ఇతి న్యాయాదితి భావః. అత్ర దుష్కీర్తికారణేభ్యస్స్వస్తుత్యాదిభ్యః తద్విరుద్ధసుకీర్త్యుదయవర్ణనా-**ద్విషమాలంకారః. విరూపకార్యస్యోత్పత్తిరపరం విషమం మత** మితి లక్షణాత్. స్వస్వరూపప్రకాశనాదీనాం దయాళుత్వప్రఖ్యాపకానాం గుణానాం దోషీకరణాత్ **లేశాలంకారశ్చ॥** 69

శ్లో॥ ఇయం త్వామాక్రమ్య ప్రథయతు భిదాబుద్ధిమసతీ
సజాతీయాన్ జీవాన్ రచయతు భవద్వేశ్మవిముఖాన్ ।
భవానాస్తే నో వేత్త్యపి విశయముత్పాదయతి యం
ప్రియా మాయాస్మాకం తమపహర లాభోఽయమమితః ॥ 70

ఇయమితి॥ ఇయమేషా, అసతీ మిథ్యా భూతా, తవ ప్రియా ప్రేయసీ, త్వదనపాయినే మాయాప్రకృతిః త్వామాక్రమ్య ఆవృత్య, భిదాబుద్ధిం ద్వైతబుద్ధిం, ప్రథయతు జనయతు, ఏకమపి బ్రహ్మ మాయావశేన బహుధా జగదాకారేణ ప్రతీయమానత్వాదితి భావః. సజాతీయాన్ చేతనత్వేన బ్రహ్మ సజాతీయాన్,

జీవాన్ భవద్వేశ్మవిముఖాన్ త్వత్పదవిముఖాన్, మోక్షదూరానిత్యర్థః. రచయతు కరోతు **నహి జానపదం దుఃఖమేకశ్శోచితుమర్హతీ** తి న్యాయాదేతద్ద్వయం నైవ శోచనీయమితి భావః. తర్హి కిమ్? శోచనీయమత ఆహ. భవాన్పరమేశ్వరస్త్వమాస్తే విద్యతే, నో వా న విద్యతే. ఇతి యం విశయం సందేహముత్పాదయతి జనయతి, సంశయాభావే **క్షిత్యాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానం నావతరేదితి** భావః. తం సంశయమపహర నాశయ. అయమేవ అమితోఽత్యన్తః, లాభః భవతీతి శేషః. జగదీశ్వరోఽస్తీతి నిశ్చయమాత్రేణాపి పాపనివృత్తిసద్భావాదితి భావః. యథోక్తం పంచదశ్యాం ; **పరోక్షం బ్రహ్మవిజ్ఞానం శాబ్దం దేశికపూర్వకం బుద్ధిపూర్వకృతం పాపం కృత్స్నం దహతి వహ్నివ** దితి. మాయాయాః త్వదధీనత్వా-దస్మాస్వస్యాః పరాక్రమం తావద్భంజయేతి నిష్కృష్టార్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు.** ఇయమసతీ దుష్టా తవప్రియా ప్రేయసీ, మాయా **మాయేతి** తస్యా నామ, త్వామాక్రమ్య వశీకృత్యా, భిదాబుద్ధిం విభాగేచ్ఛాం, ప్రథయతు ఏతైస్సహ న స్థేయం, ఆవాభ్యాం పృథగేన స్థాతవ్యమితి బోధయత్విత్యర్థః. సజాతీయాన్ జీవాన్ సుహృద ఇత్యర్థః. భవద్వేశ్మవిముఖాన్ త్వద్గృహపరాఙ్ముఖాన్ రచయతు. రేరే జాల్మాః! కుతో మయి దృష్టిం విక్షపథేత్యేవం తర్జనభర్త్సనాదిభిరుచ్చాటయత్విత్యర్థః. సజాతీయానామేవ ఏవమవస్థాయాం, విజాతీ-యానాం పునః కా? కథేతి భావః. భవానాస్తే, నోవేత్యపి, యం విశయముత్పాదయతి ఇతరైర్గృహస్య దుష్ప్రవేశత్వేన తద్వశస్య తవ బహిరాగమనాభావేన చ హేతునా కిమియం క్రూరా, పతిమపి జఘానేతి సంశయముత్పాదయతీత్యర్థః. తం సంశయమపహర తదాజ్ఞయా నగరదర్శనవ్యాజేన వా కదాచిద్బహి-రాగత్య జీవామ్యహమితి జ్ఞాపయేత్యర్థః. అయమమితో లాభః, ఉచ్చాటనేన తావదస్మాకం న హానిః, **ఆహారస్సర్వజన్తూనాం జన్మనా సహ జాయతే** ఇతి న్యాయేన యేన కేనాప్యుపాయేన యత్ర కుత్రాపి వా జీవనసంభవాత్. ఈదృశహస్తగతస్య తవ జీవనమేవ త్వత్సుహృదాం త్వత్సోదరాణాం చ అస్మాకం మహాన్ లాభః ఇత్యర్థః॥ 70

శ్లో॥ బద్ధ్వా సుష్ఠుగుణై స్త్రిభిస్తనుభృతః పశ్చాన్మిళద్వేదనాన్
దీనం పాలయ పాహి మామితి ముహుర్ముక్త్యాశయా క్రోశతః ।
ముక్తాన్ జీవత ఏవ యద్వితనుషే లాభస్స ఏవామృతే
యద్దుర్గే పునరేవ పాతయసి తానంతే న శోకాయ తత్ ॥ ***71***

బద్ధ్వేతి ॥ తనుభృతశ్శరీరిణః, సుష్ఠు దృఢం, త్రిభిర్గుణైస్సత్వాదిభిః, బద్ధ్వా పరవశీకృత్య, పశ్చాత్ సాంసారికదుఃఖకృతనిర్వేదనానన్తరం, మిళద్వేదనాన్ మిళత్ సంభవత్ వేదనం సర్వదా పరమేశ్వర ఏవ శరణీకరణీయ ఇత్యేవం రూపం జ్ఞానం, యేషాన్తాన్, అత ఏవ, దీనం కృపణం మాం, పాలయ పాహి, రక్ష రక్ష, **సంభ్రమాదేకార్థకధాతుద్వయప్రయోగః.** ఇత్యేవం, ముక్త్యాశయా మోక్షవాంఛయా, ముహుః అతిశయేన, క్రోశతః స్తువతః తాన్ తనుభృతః, జీవత ఏవ ప్రాణధారిణ ఏవ, ముక్తాన్వితనుషే కరోషి, జీవన్ముక్తిం దదాసీత్యర్థః. ఇతి యత్ స ఏవ లాభః, విధేయప్రాధాన్యాత్పుంస్త్వమ్. పరమానన్దా-విర్భావాజ్జీవన్ముక్తిరేవ లాభ ఇత్యర్థః. అంతే దేహనాశానన్తరం, దుర్గే దుర్లభే, అమృతే మోక్షే, పునర్భూయః, జీవన్ముక్త్యపేక్షయా పునరిత్యుక్తం, పాతయసీతి యత్, క్షిపసీతి యత్, ముక్తిం దదాసీతి యదిత్యర్థః. తత్, ముక్తిదానం న శోకాయ, నఞర్థకోఽయం న శబ్దః, అత్యన్తాభావార్థః. న శోకో న

శోకః శోకాత్యత్యన్తాభావః. తస్మై భవతీతి శేషః. జీవన్ముక్తిదశాయాం క్షుత్పిపాసాదిదుఃఖలేశానువృత్తి-రస్తి, విదేహకైవల్యే తు దుఃఖస్యాత్యంతికనివృత్తిర్భవతీతి మహానయం లాభ ఇతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** తనుభృతః సుష్ఠు త్రిభిర్గుణైః రజ్జుభిర్బద్ధ్వా, పశ్చాన్నిర్మిళద్వేదనాన్ దృఢబంధేనోత్పన్నవ్యథాన్, అత ఏవ దీనం మాం పాలయ పాహీతి ముక్త్యాశయా బంధవిమోక్షవాంఛయా, క్రోశతః ఉచ్చైర్విలపతః, తాన్ జీవత ఏవ ముక్తాన్, వితనుషే ఇతి యస్స ఏవ లాభః, మరణాత్ప్రాగ్జీవదశాయాం మోచనం లాభ ఏవేత్యర్థః. అంతే మోచనానన్తరం, దుర్గే అగాధే, అమృతే జలే, సముద్రాదావిత్యర్థః. పాతయసీతి యత్తదపి శోకాయ న భవతి, సద్యో మరణాదితి భావః॥ 71

శ్లో॥ కల్యాణం త్వమనంతమాత్మవశయన్ కోశానసారాన్దద-
త్వం చాపాతమనోరమాన్ వ్యభజథా జీవాన్యతో మోహయన్ ।
తత్తే మాయినమాకలయ్య సుచిరాత్త్వామైక్యకామాత్పునః
ఖిద్యంతేఽనశనాదిభిశ్శ్రుతిహితైర్న్యాయైశ్చ కేయం కలా?॥ **72**

కల్యాణమితి॥ యతో యస్మాత్కారణాత్, త్వం అనన్తమమితం, కల్యాణం శుభం, చిదానన్దలక్షణ-మాత్మవశయన్ స్వవశం కుర్వన్, అవిద్యానావృతత్వాదితి భావః. జీవేభ్య ఇతి శేషః. అసారాన్ విణ్మూత్రాది- దూషితత్వేన అశ్లాఘ్యాన్, ఆపాతమనోరమాన్ మనోహరవదవభాసమానాన్, **కనకలతికా వా కిమబలే** త్యాది కావ్యాదితి భావః. కోశాన్ అన్నమయాదీన్ పంచకోశాన్, దేహాదీనాం తత్త్వావరకత్వ-సామ్యాత్కోశత్వేన వ్యవహారః. **దదత్** ప్రయచ్ఛన్, **నాభ్యస్తాచ్ఛతు రితి ను మ్నిషేధః**. అత ఏవ మోహయన్ మోహం జనయన్, జీవాన్ వ్యభజథాః విభక్తానకృథాః, త్వమేవ జీవరూపేణ విభక్తోఽభూదిత్యర్థః. ఆవరణవిక్షేపశక్తిభేదేన ఏకమేవ బ్రహ్మజీవేశ్వరరూపేణ ద్వేధా విభక్తం సన్, ఏకం సర్వజ్ఞం సచ్చిదానన్దాదిసకలకల్యాణగుణనిలయం సద్యత్ప్రతిభాతి, స త్వమేవ యత్త్వన్యత్ కించిత్ జ్ఞం దుఃఖిత్వాద్యకల్యాణనిలయం, తత్పునస్స్వావరకకోశభేదేన బహువిధా వయమితి భావః. ఏతేన, **కోశాన్దదత్ వ్యభజథా** ఇత్యనేన అమీషాం ఉపాధివశాదేవ ఖేదో న తు వస్తుత ఇతి సిద్ధమ్. తస్మాత్ యస్మాత్త్వమేవం జీవాన్ వ్యభజథాస్తస్మాత్కారణాదిత్యర్థః. తే జీవాః సుచిరాదనేకజన్మభిః అనన్తభవసంచితానన్తసుకృత-పరిపాకవశేనేత్యర్థః, మాయినం మహేశ్వరం, త్వామాకలయ్య ఆపాతతో జ్ఞాత్వా, అజోఽత్ర ఈషదర్థ-బోధకత్వాత్, పునః స్వతోఽభిన్నానామేవ మధ్యే ఉపాధివశాద్భేదప్రాప్త్యా పునరిత్యుక్తమ్. ఐక్యకామాః త్వయా సహ సాయుజ్యమభిలషన్తః సన్తః, అనశనాదిభిః ఉపవాసాదిభిః ఆదిశబ్దేన, **తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసే** తి శ్రుతిగతయజ్ఞాదిసంగ్రహః. శ్రుతిహితైః వేదసంవాదిభిః న్యాయైః యుక్తిభిశ్చ, న తు దుస్తర్కైరిత్యర్థః. **దుస్తర్కాత్సువిరమ్యతాం శ్రుతిమతస్తర్కోఽనుసంధీయతా** మితి భగవత్పాదవచనాత్. ఖిద్యన్తే క్లిశ్యన్తి. ఇయం కలా విద్యా, కా? అత్యద్భుతేత్యర్థః. యయా స్వయ-మభ్రాన్తః పరాన్ భ్రామయసీతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు.** యతః త్వం అనన్తం కల్యాణం సువర్ణం, **కల్యాణం మంగళే స్వర్ణే** ఇతి భాస్కరః. ఆత్మవశయన్నపహరన్, అసారానన్తస్సారరహితాన్. సువర్ణస్య సర్వస్యాపి త్వయైవాపహృతత్వాదితి భావః. ఆపాతమనోరమాన్ పేటికాదిబహుళతయా నిస్సీమద్రవిణ-గర్భత్వేన పరిదృశ్యమానానిత్యర్థః. కోశాన్ ధనగృహాణి, దదత్, అత ఏవ మోహయన్, జీవాన్ భ్రాతృజీవా-

నిత్యర్థః. వ్యభజథాః, తత్తస్మాత్ తే భ్రాతృజీవాః, సుచిరాత్ త్వాం మాయినం వంచకమాకలయ్య జ్ఞాత్వా, ఐక్యకామాస్సంసృష్టికామాస్సన్తః, అనన్తకళ్యాణభాగలాభార్థమితి భావః. అనశనాదిభిః ఆదిశబ్దేన నిరోధ-దారిద్ర్యప్రకటనరోదనాదయో గృహ్యన్తే. శ్రుతిసుఖైః శ్రోత్రసుఖైః శ్రోతౄణాముపపన్నతయా ప్రతీయమానై-రిత్యర్థః. న్యాయైరితి యావత్. ఖిద్యన్తే, కేయం కలాః కిమిదం చాతుర్యమిత్యర్థః ॥ 72

శ్లో॥ సంతస్త్వాం హృదయే త్రివిక్రమ ఇతి జ్ఞాత్వాపి కిం కుర్వతే
యద్వా నూనమవిద్యయా కిము హితం విస్మారితస్వాత్మనామ్ ।
ప్రా గాక్రమ్య హృదేవ తత్ర చ వశే సర్వం తదాత్మా నమ-
స్యాత్మన్యేవ నిపాత్య తేషు యదహో! నామాకృతీ లుంపసి ॥ ***73***

సంత ఇతి॥ సంతః విబుధాః, త్వాం త్రివిక్రమ ఇతి త్రివిక్రమావతార ఇతి, జ్ఞాత్వాపి, యత్కించి-దవకాశప్రదానే **భిక్షుపాదప్రసారణన్యాయేన** సర్వాక్రమణశీల ఇతి జ్ఞాత్వాపీత్యర్థః. వామనీభూయ బలిం పాదత్రయం యాచిత్వా, లబ్ధదాన స్త్రివిక్రమో భూత్వా తత్సర్వస్వాపహారస్య త్వయా కృతత్వాదితి భావః. కిం కిమర్థం హృదయే మనసి, కుర్వతే స్థాపయన్తి, **అంగుష్ఠమాత్రః పురుష** ఇతి శ్రుత్యా అంగుష్ఠమాత్రం త్వామ్మత్వా త్రివిక్రమమిత్యవిచార్య ధ్యానార్థం స్థాపయన్తీత్యర్థః. యుక్తం చైతదిత్యాహ. యద్వా, అథవా అవిద్యయా అజ్ఞానేన విస్మారితస్వాత్మనాం ఆవృతస్వరూపాణాం కిము హితమ్? త్వచ్చరణధ్యానాదన్యత్కిం వా హితమిత్యర్థః. అన్యత్ర అవిద్యయా విస్మారితస్వాత్మనాం మత్తానాం కిము హితమ్? హితాహితజ్ఞానం మత్తానాం కుత? ఇత్యర్థః. నూనం ధ్రువమ్. తస్యేదం కర్మణః ఫలమిత్యాహ. ప్రాక్ ప్రథమం, హృదేవ మనః ఏవ, ఆక్రమ్య ధ్యానబలాన్మనః పరమేశ్వరైకతానం భవతీతి పరమార్థః. హృదయరూపమవకాశం కంచిత్కాలం తిష్ఠేతి దత్తమపి స్వవశీకృత్యేతి వ్యజ్యతే. తత్ర హృది వశే ఆధీనే చ సతి, సర్వమశేషం, తదాత్మానమపి తం జీవమపి, స్వస్మిన్నేవ బ్రహ్మణ్యేన, నిపాత్య పాతయిత్వా, స్వసాయుజ్యం దత్వేత్యర్థః. స్వరూపమేవాపహృత్యేతి చ వ్యజ్యతే. తేషు జీవేషు నామాకృతీ నామరూపే, లుంపసి నాశయసి, **తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః. పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్య** మితి శ్రుతేరితి భావః. యథా నామాపి న శ్రూయతే, తథా సమూలమున్మూలయామాసిథేతి చ వ్యజ్యతే. యద్వా, సంతః త్వాం త్రివిక్రమ ఇతి సర్వవ్యాపీతి, జ్ఞాత్వాపి హృదయే కిం కుర్వతే **యత్సర్వభూతదయయా సదలభ్యయైకో నానాజనేష్వవహితస్సుహృదన్తరాత్మా** ఇతి స్మృత్యా, **సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే** తి శ్రుత్యా చ, సర్వభూతేషు త్వద్బుద్ధ్యా పూజితవ్యేషు సత్సు, మనస్యేవ త్వామారోప్య కుతో ధ్యాయన్తీత్యర్థః. **దహర ముపాసతే య ఋషి వర్త్మసు కూర్పదృశ** ఇతి శ్రుతిగీతయామ్. **అంగుష్ఠమాత్రః పురుష** ఇతి శ్రుతిమనుసృత్య దహరోపాసకానాం స్థూలదృష్టిత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాద్విదుషాం నేదమేకాన్తసాధనమితి భావః. ఉపాసకానామాదౌ యుక్తమేవేదమిత్యాహ, యద్వేతి, అవిద్యావృతస్వరూపాణామత ఏవ భిన్నబుద్ధీనాం సర్వత్ర సమదృష్టేరాదౌ దుర్లభత్వాద్ధృది కల్పితభవచ్చరణారవిందధ్యానం తేషాం యుక్తమే-వేత్యర్థః. యథా జ్ఞానమార్గేణ భగవత్ప్రాప్తిస్తథానేన భక్తిమార్గేణాపి భవత్యేవ, కిన్త్వత్ర **మార్జారకిశోరన్యాయేన** సౌలభ్యమపీత్యాహ. ప్రాగిత్యాది, యే భగవన్తం హృదా ధ్యాయన్తి తేషాం హృదయే భగవాన్ స్వయమేవ ఆవిర్భూయ, స్వదివ్యవిగ్రహస్య పరమానన్దరసమయత్వేన తాదృశస్వరూపద్రష్టౄణాం తేషాం ప్రాపఞ్చిక-

పదార్థవిషయవైరస్యం జనయిత్వా, క్రమేణ తదపి మనో విలాప్య, తాన్ ముక్తాన్ కరోషీత్యర్థః. భాగవతే కపిలదేవహూతిసంవాదే స్ఫుటో౽యమర్థః. విస్తరభియా తే శ్లోకాః అత్ర న ప్రపఞ్చితాః. **వ్యంగార్థో** వ్యాఖ్యాత ఏవ॥ 73

శ్లో॥ అపాణిర్గృహ్ణాసి త్వరితమపదో ధావసి విదృ-
క్ప్రపశ్యస్యశ్రోత్రశ్శ్రవణపటురాలోకనపరః ।
తవ ప్రాచః ప్రత్యగ్దృగితి కథమేతత్కిమథవా
భ్రమంతి బ్రహ్మాద్యా అపి న విదితాస్తత్పదవీమ్ ॥ 74

అపాణిరితి ॥ త్వం అపాణిః. పాణిరహితస్సన్, గృహ్ణాసి స్వీకరోషి, అపదః చరణరహితస్సన్, త్వరితం ద్రుతం, ధావసి గచ్ఛసి. విదృక్ నేత్రరహితస్సన్, ప్రపశ్యసి సర్వం పశ్యసి, అశ్రోత్రః శ్రవణరహిత-స్సన్, శ్రవణపటుః శ్రవణసమర్థో, భవసీతి శేషః. శృణోషీత్యర్థః. **అపాణిపాదో జవనో గృహీతా పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణ** ఇతి శ్రుతేరితి భావః. వస్తుతో౽నింద్రియస్యాపి తత్తదింద్రియసంబంధాత్తత్తద్విషయ-గ్రహణమాత్మనో భవతి, ఇతి గూఢాభిప్రాయః. ప్రాచః పురాణస్య, తవ ఆలోకనపరః ద్రష్టా, ప్రత్యగ్దృక్ జ్ఞానచక్షు ర్భవతీతి శేషః. యస్త్వన్తర్ముఖస్స ఏవ త్వాం పశ్యతి, న తు బహిర్విషయాసక్త ఇత్యర్థః. ప్రాచః పూర్వదిక్స్థస్య తవ, ఆలోకనపరః ప్రత్యగ్దృక్ పశ్చిమదిగ్ద్రష్టా, భవతీతి విరోధో వ్యజ్యతే. పూర్వాభిముఖ ఏవ పూర్వదిగ్భవం వస్తు పశ్యతి, నతు పశ్చిమాభిముఖ ఇతి ప్రత్యక్షత్వాదితి భావః. ధ్వనితమేవ విరోధం స్ఫుటయతి, ఏతత్కథమితి, కథమ్? వై తత్సంగచ్ఛేతేత్యర్థః. అస్య ధ్వనేః కవినా స్ఫుటితత్వాదేవ గుణీభూతత్వమ్, తేన **విరోధాభాసాలంకారః**. అథవా, యద్వా, బ్రహ్మాద్యా అపి బ్రహ్మేంద్రాదయో౽పి, న విదితాః అజ్ఞాస్సన్తః, **విదేః కర్తరి క్తః, నఞర్థకేన న శబ్దేన సహ సమాసః**. తత్పదవీం బ్రహ్మమార్గ-మిత్యర్థః, **కాలాధ్వనోరిత్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా**. భ్రమంతి ముహ్యన్తి కిమ్? తత్త్వస్య దురవగాహత్వాదితి భావః. త్వద్యాథార్థ్యం న కే౽పి విదురితి పరమార్థః. మాయినస్తవ అఘటితఘటకత్వాత్త్వం ప్రాగ్ద్రష్టారమపి ప్రత్యగ్దృష్టిం కుర్యా ఏవేత్యన్యో భావః॥ 74

గ॥ ఏవం తారమాశంసితారం ముచుకుందం ముకుందస్సానందమభినంద్య సందాయ చ వరం ప్రత్యావర్తత మథురామధరీణసకలరిపుః॥ 75

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, తారమత్యన్తం, ఆశంసితారం స్తువన్తం, ముచుకుందం, సానన్దం సమోదం యథా తథా, అభినంద్య శ్లాఘయిత్వా, వరం జన్మాన్తరే తవ మత్సాయుజ్యం భూయాదిత్యేవరూపం, సందాయ తస్మై దత్వా అధరీణసకలరిపుః తిరస్కృతసర్వశత్రుః, ముకుందః కృష్ణః, మథురాం నగరీం, ప్రత్యావర్తత ప్రత్యాజగామ॥ 75

గ॥ అథ ముచుకుందః కందరోదరాన్నిస్సరన్ ప్రతిపద్య గంధమాదనం నరనారాయణాశ్రయే బదర్యాశ్రమే సపర్యామమర్యాదాం మురరిపోరకరోత్॥ 76

అథేతి॥ అథ శ్రీకృష్ణనిర్గమనానన్తరం, శ్రీకృష్ణనిదేశానన్తరమితి వా, ముచుకుందః, కందరోదరాత్ గుహాన్తరాళాత్ సకాశాత్, నిస్సరన్ నిర్గచ్ఛన్, నిర్గమ్యేత్యర్థః. గంధమాదనం పర్వతం, ప్రతిపద్య ప్రాప్య, నరనారాయణాశ్రయే నరనారాయణయోరావాసభూతే, బదర్యాశ్రమే, మురరిపోర్విష్ణోః, అమర్యాదాం ఉద్వేలాం, సపర్యాం పూజామకరోత్ చకార. తదాశ్రమభూషణం నారాయణం బహుధా అపూజయ-దిత్యర్థః॥ 76

గ॥ భగవతి చ యవనానుయాయినస్తుచ్ఛాన్ మ్లేచ్ఛానుచ్ఛిద్య తదీయమఖిలమపి ద్రవిణం ద్వారకాం నయతి సతి సన్నిధాయ మాగధో విధాయ మకరవ్యూహం మురవైరిణస్సరణి-మరుణత్॥ 77

భగవతీతి॥ భగవతి శ్రీకృష్ణే చ, యవనానుయాయినః యవనానుసారిణః, తుచ్ఛాన్ క్షుద్రాన్, మ్లేచ్ఛాన్ జాత్యన్తరీయాన్, ఉచ్ఛిద్య హత్వా, తదీయం యవనసంబంధి, అఖిలం సర్వమపి, ద్రవిణం ధనం, ద్వారకాం స్వపురీం, నయతి ప్రాపయతి సతి, మాగధో మగధానాం రాజా, **జనపదశబ్దాదిత్యఞ్ - తస్య రాజన్యపత్యవదితి వార్తికాత్,** జరాసంధ ఇత్యర్థః. మకరవ్యూహం మకరాకారో వ్యూహః సైన్యవిన్యాసవైఖరీవిశేషః మకరవ్యూహః తమ్, **వ్యూహో నా బలవిన్యాసనిర్మాణనికురంబయో** రితి రుద్రః. విధాయ రచయిత్వా, మురవైరిణః కృష్ణస్య, సరణిం మార్గమరుణత్ రురోధ॥ 77

గ॥ విధాయ చ వివిధమాయోధనమాక్రమ్య చ జాతరూపజాతముపజాతప్రీతిరభిప్రేత్య సమర-మరవిందనయనపరిసరమసరత్॥ 78

విధాయేతి॥ వివిధం శస్త్రాశస్త్ర్యాదిబహువిధం, ఆయోధనం యుద్ధం, విధాయ కృత్వా చ, జాతరూప జాతం స్వర్ణసందోహమాక్రమ్య హృత్వా చ, ఉపజాతప్రీతిస్సంజాతానన్దః మాగధ ఇత్యస్యాత్రాప్య-న్వయః. సమరమభిప్రేత్య యుద్ధమభిలష్య, అరవిందనయనపరిసరం కృష్ణప్రాన్తదేశమసరత్ యయౌ॥78

గ॥ భగవానపి తదీయసంరంభమసహమాన ఇవ సహబలేన చపలం పలాయమానః పవమానవేగః కరవీరపురే నీత్వా నిశీథినీముదయతి మయూఖమాలిని గోమంతనామానం సానుమంతమారురోహ॥ 79

భగవానితి॥ భగవానపి శ్రీకృష్ణశ్చ, తదీయసంరంభం మాగధాడంబరం, అసహమాన ఇవ సోఢు-మసమర్థ ఇవ, న తు వస్తుతో భగవత ఏవంవిధత్వమితి భావః. బలేన రామేణ సహ, చపలం ద్రుతం, పలాయమానః అపగచ్ఛన్ సన్, అత ఏవ పవమానవేగః వాయుత్వరః, వాయువదతిజవనో భూత్వే-త్యర్థః. కరవీరపురే కరవీరాభిధే పత్తనే, నిశీథినీం రాత్రిం, నీత్వా గమయిత్వా, నిశాయాన్తత్ర నివసిత్వే-త్యర్థః. మయూఖమాలిని సూర్యే, ఉదయతి ఆవిర్భవతి సతి, గోమంతనామానం గోమంతాఖ్యం, సానుమన్తం పర్వతమారురోహ ఆరోహతి స్మ. మాగధగ్రహణభియేనేతి భావః॥ 79

గ॥ తత్ర చ ప్రవర్షణాభిధానం గిరిశిఖరమారూఢౌ ఫలమూలాశినౌ వసుదేవానందనౌ జఘృక్షు-ర్మాగధస్సపరివారః పరివవార చ శిఖరిణమారుహ్య చ నిలీనా వేతావలభమానః సకలమచల-మనలసాదచకలత్॥ 80

తత్రేతి॥ తత్ర చ పర్వతే, ప్రవర్షణాభిధానం ప్రవర్షణనామకం, గిరిశిఖరం పర్వతశృంగమారూఢౌ అధిష్ఠితవన్తౌ, గోమన్తపర్వతస్య ప్రవర్షణాభిధః కూటః కశ్చనాస్తి తమారూఢావిత్యర్థః. ఫలమూలాశినౌ ఫలాని మూలాని కందాని చ అశ్నతి ఇతి తథోక్తౌ, వసుదేవనన్దనౌ రామకృష్ణౌ, కర్మ, జఘృక్షుః గృహీతుమిచ్ఛుః, అత ఏవ సపరివారః సపరిజనః మాగధః, శిఖరిణం గోమన్తపర్వతం, **పరివవార** రురోధ చ, **ఆరుహ్య చ శిఖరిణ** మితి పదమత్రాప్యన్వేతి. నిలీనౌ పర్వతకందరే క్వాపి గూఢచారిణౌ,

ఏతౌ రామకృష్ణౌ, అలభమానః అపశ్యన్, సకలం సర్వమచలం పర్వతం, అనలసాత్ అగ్న్యధీనమ్, తదధీనవచనే ఇతి సాతిః. అచకలత్ అకరోత్. పర్వతే దగ్ధే సతి, ఏతౌ దగ్ధౌ భవేతామిత్యాశయేనేతి భావః॥ 80

గ॥ యదునందనౌ చ విహాయ హుతవహపరీతం గోమంతం సచమత్కారముత్పత్య సమతీత్య చ దశ యోజనాని సహసా సహ సాహసేన సర్వంసహామావసతామ్॥ 81

యదునందనావితి॥ యదునందనౌ రామకృష్ణౌ చ, హుతవహపరీతం అగ్నివేష్టితం, గోమంతం పర్వతం, విహాయ త్యక్త్వా, సచమత్కారం సలీలముత్పత్య ఉడ్డీయ, సాహసేన సహ సాహసమాలంబ్య, సహసా తూర్ణం, దశయోజనాని, సమతీత్య అతిక్రమ్య, చ సర్వంసహాం భువం ఆవసతామ్ అధిష్ఠితవన్తౌ ప్రాపతురిత్యర్థః॥ 81

శ్లో॥ ఆయాతాం ద్వారకామేతా । వతిసంధాయ మాగధమ్ ।
సోఽపి హృష్టః పురీం ప్రాయా । న్ముగ్ధో దగ్ధావిమావితి ॥ 82

ఆయాతామితి॥ ఏతౌ రామకృష్ణౌ మాగధం జరాసంధమతిసంధాయ ప్రతార్య, ద్వారకాం స్వపురీ-మాయాతాం ప్రాపతుః. **ఆఙ్పూర్వకాద్యా ధాతో ర్లఙ స్తసిరూపమిదమ్.** ముగ్ధో మూఢస్సోఽపి మాగధశ్చ, ఇమౌ స్వశత్రూ రామకృష్ణౌ, దగ్ధౌ పర్వతపరీతవహ్నినా భస్మీకృతౌ, ఇతి మత్వేతి శేషః. అత ఏవ హృష్టస్సంతుష్టస్సన్, పురీం స్వపత్తనం ప్రాయాత్ప్రాప॥ 82

గ॥ అనంతరమానర్తాధిపో రైవతశ్చతురాననవియోగాన్నిజతనయాం రేవతీం రౌహిణేయాయ ప్రాయచ్ఛత్॥ 83

అనన్తరమితి॥ అనంతరం రామకృష్ణయోర్ద్వారకాప్రవేశానన్తరమ్, ఆనర్తాధిపః ఆనర్తనామక-దేశాధీశః, రైవతః, తస్య నామేదమ్. చతురాననవియోగాద్బ్రహ్మణః. ఆజ్ఞావశాత్, నిజతనయాం స్వసుతాం, రేవతీం రౌహిణేయాయ బలభద్రాయ, ప్రాయచ్ఛద్దదౌ. **దాణో యచ్ఛాదేశః॥** 83

శ్లో॥ తామేతు సన్మార్గగతస్స కన్యకాం । సరౌహిణేయో విధిచోదనాత్కథమ్ ।
స చిత్రమత్రైవ నివేశితాశయ । శ్చచాల నోత్తుంగగృహోప్తిహర్షితః ॥ 84

తామితి॥ సన్మార్గగతస్సదాచారః, సః రౌహిణేయో. బలరామః, విధిచోదనాత్ బ్రహ్మశాసనాత్, తాం కన్యకాం కన్యాం రేవతీం, కథం కుతో నైతు? న ప్రాప్నోతు? ఉద్వహత్వేవేత్యర్థః. చిత్రం త్వేతదిత్యాహ. సః రామః, అత్రైవ రేవత్యామేవ, నివేశితాశయః దత్తచిత్తః, అనురక్త ఇత్యర్థః. ఉత్తుంగగృహోప్తిహర్షితః లోకోత్తరదారలాభేన సంజాతహర్షస్సన్, **గృహాః పత్న్యాం గృహే స్మృతా** ఇతి విశ్వః. న చచాల ధర్మమార్గాన్నాచలత్. స్త్ర్యన్తరం న పరిజగ్రాహేత్యర్థః. ఇదం తు చిత్రమిత్యన్వయః. మహాప్రభోః కృష్ణాగ్రజ-స్యాస్య ఏకదారత్వం విచిత్రమిత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - సన్మార్గగతః నక్షత్రమార్గసంచారీ, **భవాన్యాం తు సతీ స్త్రీ స్యాన్నక్షత్రే తు న పుంసక** మిత్యమరశేషే. స రౌహిణేయో బుధః విధిచోదనాత్ దేవనియోగాత్, తాం కన్యకాం కన్యారాశిం, **స్వార్థే కప్రత్యయః, కేణ ఇతి హ్రస్వః, అజన్తత్వాట్టాప్.** కథం నైతు? ప్రాప్నోత్యేవేత్యర్థః. ద్వాదశరాశీనామపి భోగ్యత్వావిశేషాదితి భావః. ఉత్తుంగగృహోప్తిహర్షితః ఉచ్చస్థాన-

ప్రాప్త్యా, సంతుష్టః స బుధః, కన్యారాశిర్బుధస్య ఉచ్చ ఇతి **వరాహమిహిరః. అజవృషభమృగాంగనా-కుళీరా ఝషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః** ఇతి. అత్రైవ కన్యారాశావేవ నివేశితాశయ స్సన్, న చచాల రాశ్యన్తరం న జగామేత్యర్థః. ఇదన్తు చిత్రమ్॥ 84

ఏవం రామస్య గృహాస్థాశ్రమప్రాప్తిముక్త్వా, అథ కృష్ణస్య తం వక్తుమారభతే॥

శ్లో॥ భీష్మస్య బాలాఽథ గుణైకలోలా । విధోః కరేణ గ్రహణం సమైచ్ఛత్ ।
మౌగ్ధ్యాద్దురాపస్య సమున్నతస్య । స తస్య లిప్సాపి హసాయ తస్యాః ॥ 85

భీష్మస్యేతి॥ అథ తతః. గుణైకలోలా గుణేష్వేవాసక్తా, సకలసద్గుణనిలయేత్యర్థః. భీష్మస్య తన్నామకస్య రాజ్ఞః, బాలా తనయా, రుక్మిణీత్యర్థః. విధోః కృష్ణస్యేతి, **కర్మణి షష్ఠీ,** కరేణ స్వహస్తేన, గ్రహణం పీడనం, సమైచ్ఛత్ అభిలలాష. కృష్ణం పరిణేతుమియేషేత్యర్థః. యద్వా, విధోస్సంబంధినా కరేణ స్వస్య గ్రహణమైచ్ఛదిత్యన్వయః. కృష్ణకర్తృకం స్వపరిణయమైచ్ఛదిత్యర్థః. విధోశ్చన్ద్రస్యేతి చ ప్రతీయతే. బాలత్వాచ్చన్ద్రం ధర్తుమియేషేత్యర్థః. దురాపస్య దుర్లభస్య సమున్నతస్య లోకోత్తరస్య, కృష్ణస్యేతి **కర్మణి షష్ఠీ.** లిప్సాపి లబ్ధుమిచ్ఛా చ, తాదృశకృష్ణకర్మకాభిలాషః ఇత్యర్థః. మౌగ్ధ్యాత్సౌందర్యాద్ధేతోః, తస్యాః రుక్మిణ్యాః, హసాయ పరిహాసాయ, నాభూత్. లోకోత్తరసౌందర్యాభావే శూర్పణఖాయ రామాభిలాషవదస్యా, అప్యుపహాస్యత్వం స్యాదితి భావః. మౌగ్ధ్యాత్ మూఢ్యాద్బాలత్వాదితి చ ప్రతీయతే. యద్య బాలో యః కోఽపి విధుగ్రహణార్థం యతేత, తర్హి స పరిహాస్య ఏవ, బాలస్తు న తథా, కిన్తు లీలావిశేషత్వేన తదపి బాలస్య శోభావహమేవేతి భావః॥ 85

శ్లో॥ విధురప్యథ రాజకన్యకాం చకమే కామవిమోహితో హితామ్ ।
స ఘటేత నవేతి సంశయం విధిముల్లంఘ్య చరన్ కరోతు కిమ్ ॥ 86

విధురితి॥ అథ తతః, కామవిమోహితః మదనార్దితః, విధురపి కృష్ణశ్చ, తాం రాజకన్యకాం భీష్మతనయాం, చకమే కామయాంబభూవ. ఏతేన, **ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపి,** వేత్యుక్తలక్షణో రసాభాసదోషో నివృత్తః. ఉభయోరుభయత్రానురాగవత్త్వకథనాత్, అత్ర రుక్మిణీం కామయిత్వా తతః కామవిమోహితోఽభూదితి వక్తవ్యే, తద్విపరీత్యేన కథనాదత్యన్తాతిశయోక్తిః. **అత్యన్తాతిశయోక్తి-స్స్యాత్పౌర్వాపర్యవ్యతిక్రమ** ఇతి లక్షణాత్ - ఇతి రత్నావళీకారాః. వస్తుతస్తు రుక్మిణీసౌందర్యాదిశ్రవణేన కామవిమోహితో భూత్వా, అత ఏవ తాం చకమే. న హి అకామహతస్య స్త్రీకామనా క్వాపి దృష్టేతి నాత్ర తదలంకారస్యావకాశః, కిన్తు సాభిప్రాయవిశేషణాత్, **పరికరాలంకారః**. న హి కామనామాత్రేణేష్ట-వస్తులాభ ఇత్యాశంక్యాహ. విధిం దైవముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య, చరన్ వర్తమానః, దైవస్యాపి నియామక ఇత్యర్థః. సః కృష్ణః ఘటేత మదభిలాష ఇతి శేషః. సిద్ధ్యేత్ వా? అథవా న ఘటేత న సిద్ధ్యేత్? ఇత్యేవం రూపం సంశయం సందేహం, కరోతు కిమ్? న కుర్యాదేవ, తస్య అమోఘకామత్వాదితి భావః. రుక్మిణ్యాః కృష్ణో దుర్లభ ఇతి పూర్వశ్లోకేన ప్రతిపాదయిత్వా, అధునా కృష్ణస్య రుక్మిణీదుర్లభేత్యర్థద్వారా ప్రతిపాదనాత్ ఉభయోరానురూప్యం వ్యజ్యతే. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - స్వయం విధుశ్చన్ద్రోఽపి, రాజకన్యకాం చన్ద్రసుతాం స్వపుత్రీమిత్యర్థః. చకమే, తత్ర హేతుమాహ. కామవిమోహిత ఇతి. కామాంధః కిం న కుర్యాదిత్యర్థః. నను కామాంధస్యాపి కథమీదృశో దురాచార? ఇత్యత ఆహ. విధిం శాస్త్రముల్లంఘ్య చరన్ సః ఘటేతి నవేతి సంశయం స్వసుతాకామనా యుక్తా వా నవేతి సందేహమ్, కరోతు కిమ్ ?

విధినిషేధలంఘినః పాపిష్ఠాః కిం కిం న కుర్యురితి భావః. యద్వా, విధిముల్లంఘ్య చరన్నిత్యనేన ఇతః ప్రాక్తనం గురుదారసంభోగం వ్యజ్యతే. విధిముల్లంఘ్య గురుదారానేవ యో యభితవాన్, తస్య స్వసుతాకామనం కియదితి భావః. అథవా విధిం బ్రహ్మాణముల్లంఘ్యేత్యర్థః. యథావిధిస్స్వసుతాం రమయామాస, తథా చంద్రోఽపీతి కృత్వా స్రష్టా స్వీకృతోఽయమాచారో న సృజ్యానాం దురాచార ఇతి భావః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే, కామవిమోహితో విధుర్విష్ణురపి తాం అథ రాజకన్యకాం ధరా న భవతీత్యధరా సముద్రః తజ్జాం కన్యాం లక్ష్మీమిత్యర్థః. చకమే కేనచిత్కారణేన లక్ష్మీర్విష్ణువక్షస్థల-ముత్సృజ్య సముద్రాదుదభూత్తాం పునర్విష్ణురేవ చకమే ఇతి భాగవతకథాత్రానుసంధేయా. సః లక్ష్మ్యాం విష్ణోరభిలాషః ఘటేత వా నవా యుక్తం వా నవేతి సంశయం విధిముల్లంఘ్య చరన్ బౌద్ధో జనః కరోతు కిమ్? అప్రత్యక్షానాం విష్ణ్వాదీనాం తన్మతే అసత్యత్వాత్, కిన్తు ఆస్తికః కురుతే. కుతః యస్య శ్రమస్తస్యైవ ఫలమితి న్యాయాత్. దేవాసురస్వీకరణయోగ్యామిమాం విష్ణుశ్చకమే ఇత్యయుక్తమ్. అవాప్తసమస్తకామస్య భగవతః స్త్రీకామనా సుతరామయుక్తేతి నేయమపూర్వా, కిన్తు తత్పత్నీ లక్ష్మీరేవేతి స్వపత్నీకామనా యుక్తైవ. దేవాసురపర్వతాదిషు ప్రవిశ్య స్వస్యాపి మంథకత్వాదతిశ్రమవతో విష్ణోరేత-త్కామనా యుక్తైవ. బ్రహ్మణోఽపి లీలయా భక్తానుగ్రహార్థం వా స్త్రీకామనాప్యుచితైవ. ఇత్యేవమాస్తికో విచారయతీతి భావః సర్వమేతన్మదీయాయాం రమాపరిణయాభిధాయాం కృతౌ ద్రష్టవ్యమ్॥ 86

గ॥ ఏవం పరస్పరగుణాకర్ణననిర్ణీతసంపర్కయోః రుక్మిణీవనమాలినోః ప్రతికూలచారిణో రుక్మిణి-శ్శిశుపాలగతాశయస్య, హృదయనివేదనాయ, రుక్మిణీ కమపి సందేశహరమాప్తతరమగ్రజన్మాన-మనుమధుసూదనం ప్రాహిణోత్॥ 87

ఏవమితి॥ ఏవం పరస్పరగుణాకర్ణణేన అన్యోన్యగుణశ్రవణహేతునా, నిర్ణీతసంపర్కయోః నిశ్చిత-బంధయోః, **సర్వథా రుక్మిణీమహముద్వహిష్యామి, సర్వథా కృష్ణమేవాహముద్వహిష్యామి** - ఇత్యేవం దృఢనిశ్చయయోరిత్యర్థః. రుక్మిణీవనమాలినోః రుక్మిణీకృష్ణయోః, ప్రతికూలచారిణః ప్రతికూలాచరణశీలస్య, యద్వా, రుక్మిణీవనమాలినోః పరస్పరగుణాకర్ణననిర్ణీతసంపర్కయోస్సతోః, ప్రతికూలచారిణ ఇతి వా అన్వయః, ప్రాతికూల్యమేవ ప్రకటయతి, శిశుపాలగతాశయస్యేతి. **శిశుపాలాయ మత్సోదరీం దాస్యామి** ఇత్యేవం శిశుపాలాసక్తచిత్తస్యేత్యర్థః. రుక్మిణః స్వాగ్రజస్య హృదయనివేదనాయ అభిప్రాయప్రకటనాయ, రుక్మిణీ ఆప్తతరమత్యాప్తం, సందేశహరం హరతి నయతీతి హరః సందేశస్య వాచికస్య హరః తమ్, కమపి కంచిదగ్రజన్మానం బ్రాహ్మణమ్, అనుమధుసూదనం కృష్ణముద్దిశ్య, ప్రాహిణోత్ ప్రేషయామాస॥ 87

శ్లో॥ శ్రుత్వైవ సందేశమథ ప్రియాయాః । శౌరిర్ద్విజాద్భావినమన్వభూత్ప్రాక్ ।
సర్వస్వముద్వాహమహోత్సవస్య । నిరీక్షణం కిం త్వవశిష్టమస్యాః ॥ 88

శ్రుత్వేతి॥ అథ తతః, శౌరిః ద్విజాద్బ్రాహ్మణాత్సకాశాత్, ప్రియాయాః రుక్మిణ్యాస్సందేశం శ్రుత్వా నిశమ్య, భావినం భవిష్యన్తమ్, ఉద్వాహమహోత్సవస్య వివాహోత్సవస్య, సర్వస్వం సర్వసారమ్, ప్రాగేవ పూర్వమేవ అన్వభూత్ అనుభూతవాన్. వివాహే జాతే యథా హర్షరోమాంచాదికం భజతే తథా అధునైవ కృష్ణో భేజే ఇత్యర్థః. స్వస్యామోఘసంకల్పత్వాత్. తస్యాశ్చ స్వస్మిన్నేవ అనురక్తత్వాద్వివాహం జాతప్రాయం మేనే ఇతి పరమార్థః, కిన్తు అస్యాః రుక్మిణ్యాః నిరీక్షణమవలోకనమవశిష్టం శేషీభూతమ్, అత్ర నిరీక్షణాత్ప్రాగేన ఉద్వాహమహోత్సవ ఆసీదితి వర్ణనాత్ అత్యంతాతిశయోక్తిః॥ 88

గ॥ అథ సందేశహరేణ మహీసురేణ యదునందనావతివినతానందనం స్యందనమాసేదివాంసౌ దివసేనైకేన సపరివారౌ కుండిననగరమగమతామ్॥ 89

అథేతి॥ అథ తతః, సందేశహరేణ సందేశహారిణా, మహీసురేణ బ్రాహ్మణేన సహ, అతివినతానన్దనం అతిక్రాన్తగరుడం, తతోఽపి వేగవదిత్యర్థః. స్యందనం రథమాసేదివాంసౌ ఆరూఢౌ, **సహయోగాభావేఽపి కృద్ధో యూనేతి జ్ఞాపనా తృతీయా,** యదునందనౌ రామకృష్ణౌ, సపరివారౌ సపరిజనౌ సన్తౌ, ఏకేన దివసేన దినేన, అపవర్గే తృతీయేతి తృతీయా - కుండిననగరం భీష్మస్య రాజధానీ, కుణ్డినమ్ తదితి నగరం పత్తనం అగమతాం యయతుః॥ 89

గ॥ తదైవ చేదిపతిరపి స్వగృహ్యైస్సాల్వజరాసంధాదిభిస్సహ రుక్మిణీమేవ పరిణేతుకామః కుండిననగరమగమత్॥ 90

తదేతి॥ తదైవ కృష్ణాగమనసమకాలమేవ, చేదిపతిశ్శిశుపాలోఽపి, రుక్మిణీమేవ పరిణేతుకామః పరిణేతుముద్వోఢుం కామోఽభిలాషో యస్య స తథోక్తస్సన్, స్వగృహ్యైః స్వపక్షస్థైః, సాల్వజరాసంధాదిభిః సాల్వజరాసంధప్రముఖైస్సహ, కుణ్డిననగరమగమత్ ప్రాప॥ 90

శ్లో॥ అత్రాంతరే సోత్కలికేఽపి శౌరౌ విశంక్య వైమత్యమఖిద్యతైషా ।
స్వతో విధావస్త్వనుకూలభావస్సబ్రహ్మణా కేన వినావగమ్యః ॥ 91

అత్రేతి॥ అత్రాంతరే అస్మిన్ సమయే, సోత్కలికే సోత్కంఠేఽపి, శౌరౌ కృష్ణే, వైమత్యమనంగీకార-మాశంక్య శంకిత్వా, హరిర్మాం నాంగీచకార కిమిత్యాశంక్యేత్యర్థః. ఏషా రుక్మిణీ **అఖిద్యత** ఖిన్నాభూత్. నను యస్స్వయమేవ రుక్మిణీం చకామే తస్య కుతస్తస్యాం వైమత్యం స్యాదిత్యత ఆహ. విధౌ కృష్ణే, స్వతః పరప్రేరణం వినైవ, అనుకూలభావః ఆనుకూల్యమస్తు, సః అనుకూలభావః బ్రహ్మణా వినా బ్రాహ్మణమృతే కేన పుంసా అవగమ్యః జ్ఞేయః, యథా రుక్మిణీ కృష్ణం కామయతే తథా కృష్ణోఽపి రుక్మిణీమితి సందేశహరో జానాతు నామ, శ్రీకృష్ణేన స్వవిరహస్యాపి తత్పురతః ప్రపఞ్చితత్వాత్. అన్యస్య తు కథం తద్జ్ఞానమ్? తస్మాత్ రుక్మిణ్యాస్సంశయస్సాధీయా నేవేతి భావః. ఉత్తరార్ధే త్విదం **వ్యంగ్యం** - విధౌ బ్రహ్మణి స్వతోఽనుకూలభావోఽస్తు నామ, రుక్మిణీ కృష్ణసంపర్కానుకూల ఏవ విధిరప్యస్తు నామ, స తు బ్రహ్మణా స్వేన వినా కేనావగమ్యః బ్రహ్మానుకూల్యం బ్రహ్మైవ వేద న త్వితరః, ఇతరస్తు ఫలద్వారా విధిసంకల్పమనుమిమీతే ఇతి భావః. బ్రహ్మసంకల్పజ్ఞానాభావా ద్రుక్మిణ్యాస్సంశయస్సమీచీన ఏవేతి ధ్వన్యాశయః॥ 91

గ॥ తదను ద్విజన్మాపి సత్వరమాపత్య, యదుపతిరుపనత ఇతి నివేదయతుమంతఃపుర-మవజగాహే॥ 92

తదన్వితి॥ తదను తతః, ద్విజన్మాపి బ్రాహ్మణోఽపి, సత్వరం ద్రుతమాపత్య ఆగత్య, యదుపతిః కృష్ణః, ఉపనత ఆగత ఇతి, నివేదయితుం జ్ఞాపయితుం, అన్తఃపురం రుక్మిణీవాసగృహమవజగాహే వివేశ॥ 92

శ్లో॥ ఆలోకమాత్రాద్ ద్విజరాజ ఏనామనందయద్రాజసుతాం తతస్సా ।
కృతాత్సవిత్రా రుచిభంగకృత్యాత్త్రాస నో మందతనూజభాజా ॥ 93

ఆలోకేతి॥ తతః అన్తఃపురగమనానన్తరం, ద్విజరాజః సందేశహరో బ్రాహ్మణః, ఆలోకమాత్రా ద్దర్శన మాత్రాదేవ, ఏనాం రాజసుతాం రుక్మిణీమనన్దయత్ ఆనన్దయామాస, కార్యసిద్ధిసూచకబ్రాహ్మణముఖ-వికాసాదిదర్శనేనైవ సంతుష్టేత్యర్థః. సా రుక్మిణీ, మందతనూజభాజా మందో మూఢస్తనూజస్సుతః, రుక్మీతి యావత్. తద్భాజా తమనుగతేన సవిత్రా పిత్రా భీష్మేణ, కృతాత్ చికీర్షితాదిత్యర్థః. రుచిభంగకృత్యాత్ రుచిరిచ్ఛా, తస్యా భంగః విఘాతః, తస్య కృత్యం క్రియాకరణమితి యావత్. తస్మాత్ స్వాభిలాష-వైయర్థ్యకరణాదిత్యర్థః. శిశుపాలసమర్పణరూపాదితి భావః. యద్వా, రుచేః స్వాభిలాషస్య, భంగో యస్మింస్తత్ రుచిభంగం, తచ్చ తత్కృత్యం కార్యం, తస్మాదితి సమాసః. **నో** తత్రాస న బిభేతి స్మ. భగవదాగమన- నిశ్చయాదితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** ద్విజరాజశ్చన్ద్రః, ఆలోకమాత్రాత్ప్రకాశమాత్రా-ద్రాజసుతాం స్వతనయామనన్దయత్. తతస్సా చన్ద్రసుతా, మందతనూజభాజా, మందశ్శనిః, స ఏవ తనూజ స్తద్భాజా శనినా పుత్రవతేత్యర్థః. సవిత్రా సూర్యేణ, కృతాత్ రుచిభంగకృత్యాత్ తేజోనాశకరణాత్, సూర్యస్య పురతశ్చన్ద్రస్య నిస్తేజస్కత్వాదితి భావః. న తత్రాస, **భీత్రార్థానామితి పఞ్చమీ.** చన్ద్రసుతా రవిప్రభయా నిస్తేజస్కం పితరమవలోక్య ఖిన్నా సతీ తదస్తమయానన్తరముదితస్య చన్ద్రస్య ప్రకాశదర్శనేన సంతుష్టేతి నిర్గళితార్థః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. ద్విజరాజో హంసః, ఆలోకమాత్రాదేవ ఏనాం రాజసుతాం దమయన్తీమనన్దయత్. హంసం దృష్ట్వా తద్రూపసంభ్రమవిమోహితా తం గృహీతుం దమయన్తీ ఇయేషేతి భావః. తతః సా తాదృశస్వర్ణపక్షహంసగ్రహణైకలోలుపేత్యర్థః. మందతనూజభాజా సవిత్రా సూర్యేణ కృతాత్ రుచిభంగకృత్యాత్ ఆతపసంచారేణ సుకుమారం శరీరం మ్లాయతే ఇతి భావః. న తత్రాస శ్రమమపి న గణయామాసేతి భావః॥ 93

శ్లో॥ సుదృశో ద్విజతశ్శ్రుత్వా । హరేరాపాతధీరభూత్ ।
తేనైవ పరమానందం । భేజే సాక్షాత్కృతేరివ ॥ 94

సుదృశ ఇతి ॥ సుదృశో రుక్మిణ్యాః, ద్విజతః బ్రాహ్మణాత్, బ్రాహ్మణస్యేతి షష్ఠీ వా, వాక్యమితి శేషః. శ్రుత్వా, హరేః కృష్ణస్యాపాతధీః ఆగమనబుద్ధిరభూత్. బ్రాహ్మణవాక్యేన హరిరాయాతీతి నిశ్చికాయేత్యర్థః. సా ఇతి కర్తృపదస్య శేషః. తేనైవ శ్రవణేనైవ, సాక్షాత్కృతేరివ, హరిసాక్షాత్కారాదివ పరమానన్దమతితోషం, భేజే ప్రాప. ఆప్తవాక్యం ప్రత్యక్షసదృశం హీతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - సుదృశో విబుధస్య అధీతవేదత్వేన వేదాన్తశ్రమాయోగ్యస్య ఇత్యర్థః. ద్విజతో బ్రాహ్మణాత్, శ్రుత్వా, **శ్రోతవ్యో మంతవ్య** ఇతి శ్రుతివిహితం గురూపసదనపూర్వకం శ్రవణం కృత్వేత్యర్థః. హరేః పరమాత్మనః, ఆపాతధీః ఆపాతజ్ఞానమభూత్. మనననిదిధ్యాసనోత్తరకాలికత్వాన్నిశ్చయజ్ఞానస్యేతి భావః. అత్ర యద్యపి శ్రుత్వా అభూదిత్యనయో స్సమానకర్తృకత్వాభావాత్, **సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే ఇతి క్త్వాప్రత్యయోఽనుప-పన్నః,** తథాపి శ్రవణస్య ఆపాతజ్ఞానభవనస్య చ ఉభయోస్సమానకర్తృకత్వసత్త్వాత్కథంచిత్తదుపపత్తిర్బోధ్యా. తథా చ మాఘః : - **అకృత్వా హేలయా పాదముచ్చైర్మూర్ధసు విద్విషాం - కథంకారమనాలంబా కీర్తిర్ద్యామధిరోహతీ** తి. తేనైవ శ్రవణమాత్రేణైవ, సాక్షాత్కృతేరివ బ్రహ్మసాక్షాత్కారాదివ, పరమానన్దం భేజే ప్రాప. స **ఇతి కర్తృపదస్య శేషః॥** 94

గ॥ అథ విదర్భాధిపతిర్వసుదేవసుతౌ నిజదుహితురుద్వాహమహోత్సవవిలోకనలాలసతయా సమాసేదివాంసావవధారయన్ ప్రత్యుద్గమ్య విధినా సమారాధ్య నగరబాహ్యోద్యానే న్యవేశయచ్చ॥ 95

అథేతి॥ అథ తతః, విదర్భాధిపతిర్భీష్మః, వసుదేవసుతౌ రామకృష్ణౌ, నిజదుహితుః స్వపుత్ర్యాః, ఉద్వాహమహోత్సవస్య వివాహోత్సవస్య, దర్శనే అవలోకనే లాలసతయా ఆసక్త్యా, సమాసేదివాంసౌ ఆగతౌ, అవధారయన్ జానన్, ప్రత్యుద్గమ్య ప్రత్యుద్గమనం కృత్వా, విధినా యథాశాస్త్రం, సమారాధ్యా ఆర్ఘ్యాదిభిః పూజయిత్వా, సజాతీయబుద్ధ్యా, న తు పరమేశ్వరబుద్ధ్యేతి బోధ్యమ్. అన్యథా స్వసుతాప్రదాన ప్రాతికూల్యాసంభవాత్. నగరబాహ్యోద్యానే పురబాహ్యవనే, **న్యవేశయచ్చ** ప్రవేశయామాస॥ 95

గ॥ తదైవ చేదిరాజతనూజం జామాతరం మన్వానస్సమపూజయన్నగరమంతరా న్యవేశయచ్చ॥96

తదేతి॥ తదైవ చేదిరాజతనూజం శిశుపాలం, జామాతరం దుహితుః పతిమ్, మన్వానః చింతయన్, సమపూజయత్ పూజయామాస. వివాహారంభే జామాతుః పూజనం ప్రసిద్ధమ్. నగరమన్తరా పత్తనస్య మధ్యే న్యవేశయచ్చ నివేశయామాస॥ 96

శ్లో॥ దమఘోషవిదర్భేశౌ । తతో నిజతనూజయోః ।
అంగమంగళకర్మాణి । స్వైరచీకరతాం జనైః ॥ 97

దమఘోషేతి॥ తతః దమఘోషవిదర్భేశౌ శిశుపాలస్య పితా దమఘోషః, విదర్భేశో భీష్మః తౌ, స్వైః స్వీయైః, జనైః పరిచారకైః, నిజతనూజయోః తనూజశ్చ తనూజా చ తనూజౌ, **పుమాంస్త్రియేత్యేక–శేషః,** నిజౌ స్వీయౌ చ తౌ తనూజౌ చ నిజతనూజౌ, తయోః స్వసుతయోః, అంగమంగళకర్మాణి వివాహాంగభూతాని స్వస్తివాచనకాదీని, **అచీకరతాం** కృతవన్తౌ॥ 97

గ॥ ఆశ్చర్యమేతత్ ॥ ఆశ్చర్యమితి॥ ఏతద్వక్ష్యమాణమాశ్చర్యం చిత్రమ్. తదేవ దర్శయతి ॥98

శ్లో॥ న చేదిభర్తుశ్శ్రుతిమంత్రజాపి శుభోత్తరా కౌతుకధారణాఽఽభూత్ ।
ద్విజన్మనో లౌకికమంత్రతోఽపి సిద్ధాఽ భవత్త్వేవ శుభాయ శౌరేః ॥ 99

నేతి॥ చేదిభర్తుశ్శిశుపాలస్య, శ్రుతిమంత్రజాపి వేదమంత్రకృతాపి, కౌతుకధారణా కౌతుకబంధాఖ్యః కర్మవిశేషః, కుతూహలితా చ శుభోత్తరా శుభోదర్కా, నాభూత్. శౌరేః కృష్ణస్య, ద్విజన్మనో బ్రాహ్మణస్య, లౌకికమంత్రతః గుప్తవాదాత్ భాషానిర్మితకృతకమంత్రాచ్చ, సిద్ధా జాతా. సైవ కౌతుకధారణైవ శుభాయ వివాహరూపభవ్యాయ, అభవత్ బభూవ. వేదమంత్రసిద్ధకౌతుకకర్మబంధశ్శుభాయ నాభూత్. భాషానిర్మితకృతకమంత్రసిద్ధకకౌతుకకర్మబంధస్తు శుభాయాభూదితి విరోధః. వేదమంత్రశ్రవణజన్యం శిశుపాలకుతూహలిత్వం శుభాయ నాభూత్. బ్రాహ్మణసందేశసిద్ధకృష్ణకుతూహలిత్వన్తు శుభాయాభూదితి పరిహారః. **విరోధాభాసాలంకారః॥** 99

గ॥ సమనంతరమనర్గళమంగళతూర్యరవముఖరితేషు హరిన్ముఖేషు దుర్వారపరివారవార–వరవర్ణినీగళవిగళదమలకలగీతవాచాలితేషు దిగంచలేషు నానావిధోపహారహారిణీషు విపణిశ్రేణీషు సమీరితాలోకశబ్దేషు సకలాలోకకలోకేషు వర్షధరప్రాయపురుషశతపరివృతా సమధిగతవివిధా–యుధయోధయాధవలయితా శచీవ హరిపరాయణా స్వాహేవ కృష్ణవర్త్మదత్తచిత్తా సంయమినీవ జీవితేశహృదయా తామసీవ నిరంతరాశాశ్రితపుణ్యజనైకలబ్ధా, భార్గవీవ భువనాధిపానురక్తా, సదాగతిరివ ప్రియస్పర్శనాభిలాషిణీ, సర్వసంపదివ మనుష్యధర్మానువర్తినీ, పార్వతీవ వృషాకపి–ప్రణయినీ, భారతీవ విధ్యానుకూల్యకామా, ఛాయేవ పద్మాప్తాభిలాషిణీ, రోహిణీవ విధు–

సంగమాభిలాషిణీ, తారేవ కమనీయధిషణా, దేవసేనేవ కౌమారవిభ్రమప్రణయినీ, రతిరివ కందర్పవశగా, ద్రుపదాత్మజేవ ధర్మానురక్తా, సుభద్రేవ పార్థకామవర్జితా, చిత్రంగదేవ ప్రియవిజయాభిలాషిణీ, ఇళేవ బుధశ్లాఘనీయా, సతీవ తాతానభిమతపతికాముకా చ, ఊర్మిళేవ రామానుజానురక్తా, దేవయానీవ కమనీయకచాఽహల్యేవ క్లప్తాతిరిక్తపతికాముకాపి, మూర్తేవ పాతివ్రతీగతిరామణీయకేన హంససమీపజగమిషయా చ హంసగామినీ ధృతహారిద్రవసనతయా మాధవానురక్తతయా చ పీతాంబరప్రణయినీ సత్యకామతయా హరివాంఛయా చాచ్యుతకామా మంజీరమంజుళశింజితానురంజితతయా జలజవిజిగీషయా గర్జదివ పదయుగళమధివసుంధర-మర్పయంతీ తపఃప్రభావసంభూతజంగమభావమివ రంభాస్తంభయుగళమూరుయుగళ-మాకలయంతీ కాంచీపదతయా తపస్సిద్ధిక్షేత్రమివ మదనస్య నితంబబింబమవలంబమానా తదంగనిర్మాణసమయే కృతలంబోదరా నాదరేణ విధినా విస్మృతమవలగ్నం బిభ్రాణా హృదయేశయస్యాంగజమతజ్గజస్య జగతీధరవిలంఘిషయా పురఃప్రసారితముఖస్య కుంభాను-కారిణా కుచయుగళేన శుండాదండానుకారయా రోమరేఖయా చ శోభమానా వదనేందు-సేవనాయ సముపనతయా నక్షత్రమాలయేవ నక్షత్రమాలావలయితగళప్రదేశా తిరస్కృతచంద్ర-తాయామపి వస్తుతస్సుధాంశుసోదరమిదమితి దుష్కీర్తినివర్తనాయేవ స్వీకృతజన్మాంతరేణ వదనాదరవిందేన లోభనీయా ప్రథమం మధుమాత్రవైరిణా తతస్సర్వథా సముజ్ఝితమధురేణ హరిణాపి స్పృహణీయమాధురీధురీణమధరం బిభ్రాణా బింబాధరమాధురీసమభ్యసనాయ సముపస్థానీయేన సుధాబిందునేవ నాసామౌక్తికేనాలంకృతా అపరిపూర్ణేన వదనసౌందర్య-సాగరసేతునేవ నాసికయా విరాజమానా మధుపసోదరతయా శ్రుతివిలంఘననిర్విశంకేన నయనయుగళేనాలంకృతా కిన్నరేశప్రతారణేన ముకుందాభిధకళ్యాణనిధివిలోకనానుకూలం సిద్ధాంజనమివ మృగమదతిలకమళీకదేశే బిభ్రాణాఽనుభూతసీమంతకర్మశ్రుతియువతీ-గర్భకుహరావిర్భూతం వాలజాలం శిరసాశ్లాఘయమానా విద్యుదివ ప్రావృషేణ్యం నీలమమృత-ముచమనువర్తమానా తారకేన విష్ణుపదలోలా చంద్రికేన కువలయామోదినీ వాసరలక్ష్మీరివ రాజమండలమలినీకరణోత్సుకా దీపశిఖేవానంతస్నేహనిక్షేపయోగ్యా కల్పలతేవ విగతాదరణీయ పల్లవానుషక్తా, కామదుఘేవ గోవిందాధీనజీవనా చింతామణిరివాభీష్టస్పర్శనబద్ధాదరా, అమృతధారే వావశ్యంభావి విష్ణురథాపహారా, సిద్ధరసలహరీవ జాతరూపౌన్నత్యలాలస-ధన్యజనైకలభ్యా, దివ్యౌషధిరివ సకలాంగజరుజాపహారిస్పర్శా, కుముదినీవ విధుస్పృహణీయ-పుష్పోద్గమా, రత్నమయమేఖలేవ కల్యాణసంబద్ధా, మణిమంజరీవాలంబితగుణగణా, రత్నమాలేవాంతరావేశితనాయకరత్నా, శాంతిరివ హరియోగానుకూలా, కరుణేవ పరసుఖావహా, క్షమేవ పురుషోత్తమనిర్వాణహేతుభూతా, శ్రద్ధేవ పురుషోత్తమకృతసకలేష్టసాఫల్యసంపాదికా, ముక్తిరివ విబుధశ్లాఘనీయా, తీర్థయాత్రేవ శిశుపాలదురవాపా, సురభిరివ గదాధరభీరు-భావోచితా, భాగీరథీవ జగతీపతితపోలభ్యా, యమునేవ కృష్ణగుణప్రణయినీ, సరస్వతీవ విశ్వంభరాంతర్గతజీవనా, కవేరతనయేవ చోళదేశగతమధురతరపయోధరా, సరయూరివ హంసావాసమానసప్రసృతసర్వతోముఖసంభ్రమా, విరజేవ వైకుంఠసమీపగామినీ, తుంగభద్రేవ మధురతరసర్వతోముఖాటోపా, కుసుమమంజరీవాళికదంబకరంచితా, కీర్తిరివ సుఖస్వరూపా,

సుకృతపరంపరేవ హరిప్రీతిజనకా, భగవతీ భీష్మతనయా స్వయమేవ సర్వమంగళోపాసితాపి, సర్వమంగళాముపాసితుమన్తఃపురతః పురతో నిర్గత్య భవానీభవనమభజత॥ 100

సమనన్తరమితి ॥ సమనన్తరం అంగమంగళనిర్వహణానన్తరం, హరిన్ముఖేషు దిఙ్ముఖేషు, అనర్గళేన ఉద్వేలేన, మంగళతూర్యరవేణ మంగళార్థతూర్యధ్వనినా, ముఖరితేషు శబ్దితేషు సత్సు, దింగచలేషు దిగంతేషు, పరివారభూతాః వారవరవర్ణిన్యః పరివారవారవర్ణిన్యః, దుర్వారాః అమితాః, పరివారవర్ణిన్యః పరిజనభూతవేశ్యాంగనాః, తాసాం గళేభ్యః కంఠేభ్యస్సకాశాత్, విగళద్భిః నిర్గచ్ఛద్భిః, అమలైః స్వరదోషరహితైః, కలగీతైః మధురగానైః, వాచాలితేషు ముఖరితేషు సత్సు, విపణిశ్రేణీషు ఆపణసంఘేషు, నానావిధైర్బహువిధైరుపహారైర్బలిభిః, వస్తుసంఘైరిత్యర్థః. హారిణీషు మనోహరాసు, యద్వా, నానావిధానా-ముపహారాణాం హారాః సమూహా ఏవ హారాః స్రజో యాసాన్తాసు, **అత ఇనిః, ఋన్నేభ్యో జీప్.** సతీసు సకలాలోకకలోకేషు సర్వద్రష్టృసంఘేషు సర్వద్రష్టృజనేష్వితి వా - సమీరితాలోకకశబ్దేషు ఉక్త జయజయ శబ్దేషు సత్సు, భగవతీ షాడ్గుణ్యనిలయా భీష్మతనయా రుక్మిణీ, స్వయమేవ సర్వమంగళోపాసితాపి సర్వమంగళైః సర్వమంగళయా పార్వత్యేతి చ, ఉపాసితా సేవితా సత్యపి, సర్వమంగళాం పార్వతీ-ముపాసితుం సేవితుం - **విరోధాభాసాలంకారః.** అన్తఃపురాత్ గర్భగృహాత్. తతః పురతః పత్తనాశ్చ, నిర్గత్య నిర్గమ్య, భవానీభవనం పార్వతీసదనం, అభజత ప్రాప, ఇత్యన్వయః. భీష్మతనయామేవ వర్ణయతి, వర్షధరప్రాయేణ షండతుల్యేన, **షండో వర్షధర స్తుల్యా** విత్యమరః. అన్తఃపురరక్షిణోహి కంచుకినః ఛిన్నవృషణత్వాన్న స్త్రియో న పురుషాః కిన్తు షండా ఏవ. తత్రాపి న కేవలం షండాః షండానాం వృషణచ్ఛేదాభావాత్. అత ఉక్తం వర్షధరప్రాయేతి, పురుషశతేన అపరిమితపురుషైః పరివృతా పరివేష్టితా, సమధిగతవివిధాయుధైః ధృతబహువిధాయుధైః యోధయూధైర్భటసంఘైర్వలయితా వేష్టితా, రక్షార్థమితి భావః. శచీవ ఇంద్రాణీవ, హరిపరాయణా కృష్ణాసక్తా ఇన్ద్రాసక్తేతి చ, స్వాహేవ అగ్నిభార్యేవ, కృష్ణవర్త్మే దత్తచిత్తా శ్రీకృష్ణమార్గన్యస్తదృష్టిః, ఏతావతాపి కుతో నాజగామ కృష్ణ ఇతి తన్మార్గమేవ పశ్యన్తీత్యర్థః. అగ్నిగతహృదయేతి చ - సంయమినీవ యమపత్నీవ, జీవితేశహృదయా జీవితేశః ప్రాణేశః కృష్ణః, తత్ర హృదయం మనో యస్యాస్సా, అత్ర గద్యే ప్రాయశః ఉక్తమేవార్థం భంగ్యన్తరేణ పునరుచ్యతే, ఔపమ్యార్థమితి న తత్ర పునరుక్తిదోషశ్శంక్యః, విచ్ఛిత్తివిశేషసద్భావాత్, యమచిత్తేతి చ, **జీవితేశో యమేపి** చేతి రత్నకోశః. తామసీ నిఋతేః పత్నీ, సేవ నిరన్తరాశాశ్రితేణ గాఢానురాగవతా, పుణ్యజనేన సుకృతినా, ఏకేన కృష్ణేనైవేత్యర్థః. లభ్యా లబ్ధుం శక్యా, అతిసుకృతపరిణామస్య కృష్ణస్యైవేయం సులభా, నతు శిశుపాలాదేరితి భావః, నిరన్తరం యథాతథా ఆశాం దిశం ప్రతీచీమిత్యర్థః, ఆశ్రితేన పుణ్యజనేన యాతుధాననిర్ఋతినేత్యర్థః. ఏకేనైవ లభ్యేతి చ, భార్గవీ వరుణపత్నీ, సేవ భువనాధిపానురక్తా లోకాధిపే కృష్ణే అనురక్తా, భువనం జలన్తదధిపో వరుణ స్తత్ర సానురాగేతి చ, సదాగతిః వాయోః, పత్నీ సేవ ప్రియస్పర్శనాభిలాషిణీ ప్రియాలింగనాభిలాషిణీ, ప్రియభూతవాయుకాంక్షిణీతి చ, సర్వసంపత్ కుబేరజాయా, న చ సమస్తసంపదితి వాచ్యం ప్రక్రమభంగదోషాత్, సేవ మనుష్యధర్మానువర్తినీ మనుష్య-వేషధారిణీ, వస్తుతో లక్ష్మీత్వాదితి భావః, ధనదానువర్తినీతి చ, పార్వతీవ హైమవతీవ, వృషాకపిప్రణయినీ విష్ణుప్రణయినీ, ఈశానస్నేహవతీతి చ, **హర విష్ణూ వృషాకపీ** త్యమరః. ఏతావతా అష్టదిక్పాలకపత్నీ-తౌల్యం వ్యక్తం రుక్మిణ్యాః. భారతీవ సరస్వతీవ, విధ్యానుకూల్యకామా దైవానుకూల్యాభిలాషా, శిశుపాలం ప్రతార్య కృష్ణో మాం యథా స్వీకుర్యాత్తథా దైవం మమ అనుకూలం భవత్వితి కామయమానే-

త్యర్థః. బ్రహ్మానుకూల్యకామేతి చ, ఛాయా సూర్యపత్నీ సేవ పద్మాప్తాభిలాషిణీ పద్మాయాః లక్ష్మ్యా, ఆప్తో విష్ణుః, తదభిలాషిణీ – పద్మానామాప్తో రవిస్తదభిలాషిణీతి చ, రోహిణీవ విధుసంగమాభిలాషిణీ, విధుర్విష్ణుశ్చన్ద్రశ్చ – తస్య సంగమం తేన సహ సంగమం సంబంధమితి వా అభిలషతే ఇతి తథోక్తా, తారేవ బృహస్పతిపత్నీవ కమనీయధిషణా మనోజ్ఞబుద్ధిః కమనీయ ఆశాస్యో ధిషణో బృహస్పతిర్యస్యాస్సేతి చ – **గీష్పతి ర్ధిషణో గురుః బుద్ధిర్మనీషా ధిషణా** ఇతి చామరః. దేవసేనేవ కుమారపత్నీవ, కౌమారవిభ్రమ–ప్రణయినీ యౌవనవిలాసవతీ, స్కందలీలా సుప్రణయవతీతి చ, రతిరివ మన్మథపత్నీవ, కందర్పవశగా మన్మథాధీనా, మదనశరపరవశేత్యర్థః. మన్మథస్య పత్యురధీనేతి చ, ద్రుపదాత్మజేవ ద్రౌపదీవ, ధర్మానురక్తా ధర్మే ఆసక్తా, ధర్మరాజే ఆసక్తా చ, సుభద్రేవ అపార్థకామవర్జితా వ్యర్థానురాగరహితా న పార్థః అపార్థః అర్జునభిన్నః, తత్ర కామః అనురాగః, తేన వర్జితా పార్థైకానురక్తేత్యర్థః, చిత్రాంగదేవ ప్రియవిజయాభిలాషిణీ శ్రీకృష్ణజయకాంక్షిణీ ప్రియభూతార్జునకాంక్షిణీతి చ, ఇళా బుధపత్నీ, సేవ బుధశ్లాఘనీయా విద్వదభినన్దనీయా, బుధేన పత్యా శ్లాఘనీయా చ, సతీవ దక్షసుతేవ, తాతానభిమతపతికాముకా చ తాతస్య జనకస్య భీష్మస్య దక్షస్య చ, అనభిమతమనిష్టమ్, పతిం కృష్ణం శివం చ కామయతీతి తథోక్తా తస్మిన్ కాముకేతి వా, ఊర్మిళా లక్ష్మణజాయా, సేవ రామానుజానురక్తా రామో బలరామశ్శ్రీరామశ్చ, తదనుజః కృష్ణో లక్ష్మణశ్చ, తత్ర అనురక్తా – దేవయానీ శుక్రసుతా, సేవ కమనీయకచా సుందరశిరోజా, కమనీయః కచః తన్నామా పురుషః యస్యాస్సా ఇతి, **శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారః**. అహల్యేవ గౌతమపత్నీవ, క్లప్తాతిరిక్తపతికాముకాపి ఉద్దిష్టా చ్ఛిశుపాలాద్భిన్నం పతిం కృష్ణం కామయన్త్యపి పరిణీతాద్భిన్నమింద్రం పతిం కామయన్తీతి చ, మూర్తా మూర్తిమతీ పాతివ్రతీవ పాతివ్రత్యమివ, స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా – **ఉపమా – విరోధాభాసశ్చ**. గతిరామణీయకేన గమనచాతుర్యా, హరిసమీపజిగమిషయా చ కృష్ణసమీపం గన్తుమిచ్ఛయా చ, హంసగామినీ కలహంసగమనా, హంసః పరమాత్మా కృష్ణః, తం ప్రతిగచ్ఛతీతి హంసగామినీతి చ, ధృతహారిద్రవసనతయా హారిద్రామయం వసనం హారిద్రవసనం ధృతం హారిద్రవసనం, యయా సా ధృతహారిద్రవసనా, తస్యా, భావస్తత్తా తయా, **త్వతలోరితి పుంవద్భావః.** వివాహే మంగళకరత్వాత్ హారిద్రవసనం కన్యయా వరేణ చాచ్ఛాదయన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. మాధవానురక్తతయా చ, కృష్ణాసక్తత్వేన చ పీతాంబరప్రణయినీ పీతే అంబరే ప్రణయో యస్యాస్సా, పీతమంబరం యస్య తస్మిన్ కృష్ణే, ప్రణయో యస్యా స్యేతి చ, సత్యకామతయా అమోఘసంకల్పత్వేన హరివాంఛయా చ, కృష్ణకాంక్షయా చ, అచ్యుతకామా న చ్యుతోఽచ్యుతః కామః యస్యా స్సా, అచ్యుతే కృష్ణే కామో యస్యా స్యేతి చ, ఇతి **శ్లేషాలంకారత్రయమ్**. అథ తత్ప్రత్యంగవర్ణనం కర్తుమారభతే. మంజీరాణాం నూపురాణాం, మంజుళేన మనోజ్ఞేన, శింజితేన నాదేన, **భూషణానాన్తు శింజిత** మిత్యమరః. అనురంజితతయా అలంకృతత్వేన హేతునా, జలజవిజిగీషయా కమలజయేచ్ఛయా, గర్జత్ శబ్దాయమానమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా. పదయుగళం చరణద్వంద్వమ్, అధివసుంధరం భువి, అర్పయన్తీ కుర్వన్తీ, తపః–ప్రభావసంభూతజంగమభావం, తపః ప్రభావేన పూర్వభవార్జితతపోమహిమ్నా సంభూతః జాతః, జంగమభావః జంగమత్వం యస్య తత్, నిత్యకృతజలాధివాసౌ భాస్కరమవలోకయన్తౌ, తపఃకృత్వేవ తాదృశతపఃఫలాత్ స్థావరత్వముత్సృజ్య జంగమత్వం గతావిత్యర్థః. రంభాస్తంభయుగళమివ మోచా–ప్రకాండద్వయమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా. ఊరుయుగళం సక్థిద్వయమాకలయన్తీ దధానా, కాంచీపదతయా మేఖలాస్థానభూతత్వేన, కాంచీనామకపుణ్యక్షేత్రవిశేషత్వేనేతి చ, మదనస్య మారస్య, తపస్సిద్ధిక్షేత్రం

తపస్సిద్ధిస్థలమివ వర్తమానం నితంబబింబం కటిమణ్డలమవలంబమానా బిభ్రాణా, **శ్లేషోజ్జీవితో-త్ప్రేక్షాలంకారః**. ఏతన్నితంబబింబరూపం ఛాయాసరిత్పులినమధిష్ఠాయ తపః కృత్వా మదనః త్రిలోకవిజయకార్యసిద్ధిం జగామేత్యుత్ప్రేక్షాశయః. యథా కాంచీపదే బహవస్తపస్సిద్ధిం గతాస్తద్వదత్రాపి కాంచీపదే నితంబే మదనస్తపస్సిద్ధిం గత ఇతి శ్లేషేణ, **ఉపమాలంకారో** ధ్వన్యతే. తదంగనిర్మాణసమయే రుక్మిణీశరీరకరణసమయే కృతలంబోదరానాదరేణ కృతః లంబే ఉదరే అనాదరో యేన తేన అశోభావహత్వాల్లంబముదరమనాద్రియమాణేనేత్యర్థః. కృశమేవోదరం సృష్టవతేతి యావత్. కృతః లంబోదరే వినాయకే అనాదరో యేన తేనేతి చ, విధినా బ్రహ్మణా, విస్మృతమన్తర్గతమ్, అవలగ్నం మధ్యభాగం, బిభ్రాణా దధానా, విఘ్ననివారణార్థం వినాయకపూజాయా అకృతత్వాదవలగ్నం స్రష్టుం విధిర్విస్మృతవానిత్యేకో భావః. కృశోదరనిర్మాణాద్వలగ్నదేశో న దృశ్యతే ఇత్యన్యో భావః. అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. హృదయేశయస్య మనసి వసతః, జగతీధరవిలంఘయిషయా జగతీధరః కృష్ణ ఏవ జగతీధరః పర్వత ఇతి **శ్లిష్టరూపకమ్**, తస్య **కర్మణి షష్ఠీ,** జగతీధరమిత్యర్థః. విలంఘయిషయా లంఘితుమిచ్ఛయా, విజిగీషయా కుట్టనేచ్ఛయేతి చ, పురః అగ్రే, ప్రసారితముఖస్య ప్రసారితవదనస్య, గజో హి వప్రక్రీడాయాం పురతో ముఖం ప్రసారయతి, అంగజ ఏవ మతంగజస్తస్య మన్మథరూపగజస్య ఇతి **రూపకమ్**. కుంభానుకారిణా కుంభతుల్యేన, కుచయుగళేన కుచద్వన్ద్వేన, శుండాదండానుకారయా శుండాకరో, దండ ఇవ శుండాదండః, తస్య అనుకారః అనుకరణం, యస్యాస్తయా తత్తుల్యయే-త్యర్థః. రోమరేఖయా రోమరాజ్యా చ **ఇత్యుపమాద్వయమ్**. శోభమానా భాసమానా, వదనేన్దుసేవనాయ ముఖరూపచన్ద్రసేవార్థం, సముపనతయా ఆగతయా, నక్షత్రమాలయేవ అశ్విన్యాదిసప్తవింశతితారా-సంఘేనైవ స్థితయా ఇతి **రూపకోజ్జీవితోత్ప్రేక్షాలంకారః**. నక్షత్రమాలయా సప్తవింశతిమౌక్తికమయమలయా వలయితగళప్రదేశా పరివేష్టితకంఠభాగా, అత్ర **నక్షత్రమాలావలయితేత్యేకసమాసపాఠః** క్వాచిత్కో-పపాఠ ఏవ, ఏక దేశాన్వయదోషాత్. **సైవ నక్షత్రమాలా స్యాత్సప్తవింశతిమౌక్తికే** త్యమరః. తిరస్కృత-చంద్రతాయామపి తిరస్కృతః అవధీరితః, సహజశత్రుత్వాత్ స్వస్మాదపకృష్టత్వాదితి చ, చన్ద్రస్సుధాంశుర్యేన తత్తిరస్కృతచంద్రం, తస్య భావస్తత్తా తస్యాం సత్యామపి, ఇదమబ్జం, వస్తుతః స్వభావతః, సుధాంశుసోదరం చన్ద్రతుల్యం చన్ద్రసహజమితి చ, చన్ద్రాబ్జయోః జలజత్వావిశేషాదితి భావః. ఇతి దుష్కీర్తివివర్తనాయేవ ఏవంరూపదుర్యశోనివారణార్థమివేతి **ఫలోత్ప్రేక్షా శ్లేషోజ్జీవితా**. స్వీకృతజన్మాన్తరేణ ధృతాన్యజన్మనా అబ్జజన్మ ఉత్సృజ్య ముఖాత్మనా పునర్జాతేనేత్యర్థః. వదనారవిందేవ ముఖరూపకమలేనేతి **రూపకమ్**. లోభనీయా, శ్లాఘనీయా చన్ద్రపద్మయోస్సహజరిపుత్వాత్తిరస్కృతచన్ద్రస్య పద్మస్య చన్ద్రసామ్యం నీచోపమేతి హేతోర్దుష్కీర్తిరాసీదితి తామపనేతుం పద్మం తన్ముఖాత్మనా జాతమితి నిర్గళితార్థః. పద్మస్య ముఖాత్మనా పరిణతత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే **రతిశయోక్తిః**. యద్వా, తిరస్కృత చంద్రతాయామపి సౌందర్య-జితచంద్రత్వేఽపి వస్తుతస్సుధాంశుసోదరమితి చంద్రలక్ష్మ్యోరేకోదరత్వప్రసిద్ధేః, దుష్కీర్తినివర్తనాయేవ స్వీకృతజన్మాన్తరేణ వదనారవిందేన అరవిందమివ వదనం తేన లక్ష్మీముఖం చన్ద్రాతిశాయినస్స్వస్య చన్ద్రసామ్యదుష్కీర్తినిర్హరణార్థం రుక్మిణీముఖాత్మనా జాతమితి నిర్గళితార్థః. అథవా వస్తుతస్సుధాంశు-సోదరమపి చన్ద్రసహజమపీదం పద్మం తిరస్కృతచన్ద్రతాయాం వర్తతే ఇతి శేషః. అగ్రజం చన్ద్రమవధీర-యతీత్యర్థః, ఇతి దుష్కీర్తినివర్తనాయేవ స్వీకృతజన్మాన్తరేణ వదనారవిందేన ముఖరూపకమలేనేత్య-న్వయః. చన్ద్రసహజస్య పద్మస్య ద్వేషప్రయుక్తచన్ద్రావధీరణస్యానుక్తత్వాత్ తజ్జన్మ విహాయ రుక్మిణీ-

ముఖరూపేణ పద్మం జాతం సత్ సౌన్దర్యాతిశయేన చన్ద్రతిరస్కరణం కుర్వత్సత్ కీర్తిం ప్రాప్నోతీతి నిర్గళితార్థః. అత్ర పద్మం జన్మాన్తరేఽపి చన్ద్రతిరస్కరణరూపం సహజగుణం న తత్యాజేతి అహో పద్మస్య దీర్ఘః క్రోధ ఇతి వ్యజ్యతే. ప్రథమమాదౌ మధుమాత్రవైరిణా మధ్వేవ మధుమాత్రం కేవలం క్షౌద్రమ్, తస్య వైరిణా శత్రుణా మధునామకరక్షోవైరిణా చ, తతః సర్వథా సర్వప్రకారేణ, సముజ్ఝితమధురేణ త్యక్తమధురవస్తునా, మధుమాత్రం ప్రథమమనిష్టం తతః క్రమేణ సర్వమపి మధురవస్తుజాతం తస్యానిష్టమాసీదితి భావః. త్యక్తమథురానగరేణేతి చ ద్వారకాం గతవతేత్యర్థః. హరిణాపి శ్రీకృష్ణేనాపి స్పృహణీయమాధురీధురీణం స్పృహణీయాయాః ఆశాస్యాయాః, మాధుర్యాః మధురరసస్య, ధురీణం ధురంధరం, యథా అతివిరక్తస్యాపి లోకోత్తరలావణ్యశాలిన్యాం కదాచిదనురాగః ఏవం మధురవస్తు-మాత్రప్రద్వేషిణోఽపి కృష్ణస్య ఏతదధరః స్పృహణీయ ఇత్యహో అధరస్య మాధుర్యాతిశయ ఇతి భావః. అధరం అధరోష్ఠం, బిభ్రాణా దధానా, **శ్లేషాలంకారః**. బింబాధరమాధురీసమభ్యసనాయ బింబం బింబీఫలమివ అధరః బింబాధరః, ఉపమానాని సామాన్యవచనైరితి సమాసః, తస్య మాధుర్యాః మధురత్వస్య సమభ్యసనాయ అభ్యాసార్థమ్. సముపస్థానీయేన ఉపస్థితేన ఆగతేనేతి యావత్, **భవ్యకేయే**త్యాదీనా కర్తరి నిపాతః, సుధాబిందునా అమృతపృషతేవ స్థితేనే**త్యుత్ప్రేక్షా**. నాసామౌక్తికేన నాసాగ్రలంబి-ముక్తాఫలేన, సమలంకృతా భూషితా, యథా బుధోఽపి అధికవిద్యాలాభార్థం గురోస్సవిధే వసతి తద్వన్మధురోఽపి సుధాబిందుః అధికమాధుర్యలాభార్థమధరసవిధే వసతీతి భావః. సుధాబిందోరపి అధరే మాధుర్యమధికమితి **వ్యతిరేకోఽలంకారః. ఉపమాలంకారస్తు** ధ్వనితః. అపరిపూర్ణేవ అసమాప్తేన వదనసౌన్దర్యసాగరసేతునా ముఖలావణ్యసముద్రసేతునేవ స్థితయా సౌన్దర్యాతిశయే సాగరత్వరూపణ-లబ్ధత్వాద్రూపకోజ్జీవితేయ **ముత్ప్రేక్షా**. నాసికయా నాసయా, విరాజమానా సముద్రే శ్రీరామ ఇవ తద్వదనచ్ఛాయాసముద్రే మన్మథస్సేతుం కర్తుం ప్రవృత్తస్సన్ తత్సేతుసమాప్తేః, ప్రాగేవ త్రిలోచననేత్రానలే తస్య దగ్ధత్వాత్సేతురపరిసమాప్తస్సన్, నాసికాచ్ఛలేన భాతీతి భావః. మధుపసోదరతయా భృంగసాదృశ్యేన, మద్యపాయిసహజత్వేనేతి చ, మద్యపాయిసహజస్స్వయం మద్యపాయ్యేవ భవతీతి భావః. శ్రుతి-విలంఘననిర్విశంకేన శ్రోత్రాతిక్రమణనిశ్శంకేన, నిశ్శంకం శ్రోత్రమాక్రమతేత్యర్థః. ఆకర్ణాన్తవిశ్రాన్తేనేతి యావత్. వేదలంఘననిశ్శంకేనేతి చ, **శ్లేషాలంకారః**. నయనయుగళేన నేత్రద్వయేన, అలంకృతా భూషితా, కిన్నరేశప్రతారణేన కిన్నరేశో ధనదః, కుత్సితనరేశశ్శిశుపాలాదిశ్చ తస్య వంచనేన తం వంచయిత్వే-త్యర్థః. ముకుందాభిధస్య ముకుందనామకస్య, కల్యాణనిధేః స్వర్ణనిధేః, శుభాశ్రయస్య చ, కృష్ణస్యే-త్యర్థః. **ముకుందః కుందనీకాచేతి కుబేరనిధి** ష్వమరః. విలోకనానుకూలం దర్శనానుగుణమ్, సిద్ధాంజనమివ ఔషధీమూలాదినిర్మితనిధ్యంజనమివ స్థితమి**త్యుత్ప్రేక్షా శ్లేషోజ్జీవితా**. మృగమదతిలకం కస్తూరీచిత్రకం, అళీకదేశే ఫాలతలే, బిభ్రాణా దధానా, యథా ఫాలే అంజనరసం నిధాయ ధనికేనావిజ్ఞాతం యథా తథా, నిధిమవలోక్య కశ్చిత్కుశలో గృహ్ణాతి తద్వదితి భావః. అనుభూతసీమంతకర్మ, అనుభూతం కృతమ్, సీమన్తకర్మ కేశమార్గసమీకరణం యస్య తత్, సమ్యగ్విభజ్య సంస్కృత్య, బద్ధమిత్యర్థః. అన్యత్ర అనుభూతం ప్రాప్తం సీమంతాఖ్యం కర్మ సంస్కారో యేన తమితి చ, గర్భాధానానన్తరం సీమన్తమితి కర్మ వైదికాః కుర్వన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. అనేన గర్భస్య ప్రాథమికత్వం వ్యజ్యతే, శ్రుతియువతీగర్భకుహరా-విర్భూతం శ్రుతిర్వేదః, సైవ యువతీ స్త్రీ, తస్యా గర్భకుహరాదుదరగుహాతః, ఆవిర్భూతం జాతం, శ్రుతిప్రతిపాదితమిత్యర్థః. రుక్మిణ్యా లక్ష్మీత్వేన శ్రుతిప్రతిపాదితత్వాత్తదవయవానాం కేశానామపి

శ్రుతిప్రతిపాద్యత్వముపచారాద్భవతి. యథా శ్రుతీనాం మూర్ధానో దధతి తవ యౌ శేఖరతయా యౌ చరణావిత్యర్థః. యద్వా, శ్రుతిశబ్దోఽత్ర లక్షణయా శ్రోత్రయుక్తం శిరో బోధయతి. శ్రుతిశ్శిర ఏవ యువతీ తస్యా గర్భకుహరాదావిర్భూతం శిరోజమిత్యర్థః. వాలజాలం చికురప్రకరం, **వబయోరభేదాత్,** బాలసంఘం చ, శిరసా శ్లాఘయమానా బిభ్రాణా, అన్యత్ర ఏకస్మాత్ప్రథమగర్భాదేవ బహవశ్శిశవస్సంజాతా ఇతి ఆశ్చర్యేణ శిరశ్చాలయతీత్యర్థః. **శ్లేషాలంకారః.** ఇతి పాదాదికేశాన్తం వర్ణయిత్వా అథ తస్యాః గుణాన్పునర్వర్ణయతి, విద్యుత్తటిల్లదేవ పావృషేణ్యం ప్రావృషిభవం శ్రీకృష్ణస్య శ్రావణాష్టమ్యా-ముత్పన్నత్వాత్, అన్యత్ర వార్షికం నీలం నీలవర్ణం, అమృతముచం మోక్షదాతారం, కృష్ణమిత్యర్థః. అన్యత్ర జలముచం మేఘమిత్యర్థః. అనువర్తమానా అనుసరన్తీ తారకా తారేవ, **తారకా స్వార్థే కప్రత్యయః** . అశ్విన్యాదిరిత్యర్థః. సేవ విష్ణుపదలోలా కృష్ణపాదాసక్తా, ఆకాశే భ్రమన్తీతి చ, చంద్రికా కౌముదీవ కువలయామోదినీ భూమణ్డలానన్దినీ, ఉత్పలవికాసకారిణీ చ, వాసరలక్ష్మీః దినశోభా, సేవ రాజమణ్డలం శిశుపాలాదినృపసంఘం, చన్ద్రబింబం చ తస్య మలినీకరణే నిస్తేజస్కీకరణే ఉత్సుకా ఉత్కా, దీపశిఖేవ దీపజ్వాలావత్, అనన్తస్నేహనిక్షేపయోగ్యా కృష్ణానురాగనిధానార్హా కృష్ణే స్వయమనురాగం కర్తుం కృష్ణస్స్వస్మిన్ననురాగం కర్తుం వా ఉచితేత్యర్థః. అమితతైలనిధానయోగ్యేతి చ, కల్పలతేవ కల్పవృక్షవత్, జగదాదరణీయపల్లవానుషక్తా జగదాదరణీయః లోకస్పృహణీయః, స చాసౌ పల్లవో విటః, **షిద్గః పల్లవకో విట** ఇత్యమరః. కృష్ణ ఇత్యర్థః. తథోక్తం కర్ణామృతే లీలాశుకేవ, **జగదాదరణీయజారభావ** మితి. అన్యేషాం జారత్వన్తు జగన్నింద్యమితి భావః. తస్మిన్ అనుషక్తా అనురక్తా, జగదాదరణీయైః పల్లవైః కిసలయైః అనుషక్తా యుక్తేతి చ, కామదుఘేవ కామధేనురివ, గోవిందాధీనజీవనా భగవదధీనజీవితా, తస్య ప్రాణేశత్వాదితి భావః. కోపాధీనజీవనేతి చ, ధేనూనాం గోపపాల్యత్వాత్, యద్వా, గోవిందో బృహస్పతిః తదధీనజీవనా బృహస్పతేర్దేవపురోహితత్వాదితి భావః. **గోష్మాధ్యక్షేఽపి గోవింద** ఇత్యమరః. అపినా కృష్ణబృహస్పత్యోరపీతి తత్రైవ వ్యాఖ్యాతం చ, చిన్తామణిః సముద్రజో రత్నవిశేషః స ఇవ అభీష్టస్పర్శనం ప్రియాలింగనం ఇష్టార్థదానం చ, తత్ర బద్ధాదరా జాతప్రీతిః, **విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన** మిత్యమరః. అమృతధారా సుధాసార ఇవ అవశ్యంభావీ అవశ్యం భవతీత్యవశ్యంభావీ అనివార్య ఇత్యర్థః. విష్ణురథాపహారః కృష్ణకర్తృకరథకరణకాపహరణం గరుడకర్తృకా-పహరణం చ యస్యాస్సా, **నాగాంతకో విష్ణురథ** ఇత్యమరః. సిద్ధరసలహరీవ ఔషధీమూలాదినా కృతశుద్ధిః పారదస్సిద్ధరస ఇత్యుచ్యతే, **చపలో రసస్సూతశ్చ పారదే** ఇత్యమరః. తస్య లహరీ ప్రవాహః సేవ, యద్వా, సిద్ధానాం సంబంధినీ రసలహరీత్యర్థః. జాతరూపౌన్నత్యలాలసధన్యజనైకలభ్యా, జాతా ఉదితా, రూపౌన్నత్యలాలసా సౌందర్యాతిశయస్పృహా, యస్య తేన అన్యత్ర జాతరూపస్య సువర్ణస్య, ఔన్నత్యే అభివృద్ధౌ, లాలసేన లోలుపేనేతి చ, ధన్యజనేన కృతేన కృష్ణేనేత్యర్థః. కుశలేనేతి చ. యద్వా, తత్ర సాధురితి యతిధనే సాధుర్ధన్యః స చాసౌ జనః తేనేతి వా, ఏకేనైవలభ్యాలబ్ధుం శక్యా పారదరసలహర్యా సిద్ధాస్సువర్ణం కుర్వన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. దివ్యౌషధిరివ దివ్యమూలికావిశేష ఇవ సకలాంగజరుజాపహారిస్పర్శా, సకలాయాస్సమస్తాయాః అంగజరుజాయాః మన్మథవ్యథాయాః, శరీరజాతరోగస్య చ, అపహారీ నివారకః, స్పర్శస్సంపర్కః యస్యాస్సా, కుముదినీవ ఉత్పలలతేవ, విధుస్పృహణీయపుష్పోద్గమా విధునా కృష్ణేన చన్ద్రేణ చ, స్పృహణీయ ఆశాస్యః, పుష్పోద్గమః రజ ఆవిర్భావః, ప్రసూనావిర్భావశ్చ యస్యాస్సా, రత్నమయమేఖలేవ మణిప్రచురకాంచీవ, కల్యాణసంబద్ధా మంగళయుక్తా, స్వర్ణబద్ధేతి చ, నహి స్వర్ణం

వినా మణయో మేఖలాకారేణ వర్తితుం క్షమన్తే ఇతి భావః. మణిమంజరీవ మణిసంఘ ఇవ, ఆలంబితగుణగణా ధృతసకలకల్యాణగుణా, ధృతరజ్జుగుణేతి చ, రజ్జుగ్రథనం వినా నహి మణయో ధర్తుం శక్యన్తే ఇతి భావః. రత్నమాలేవ మణిహార ఇవ, అనన్తరావేశితసాయకరత్నా. హృదయస్థాపిత-శ్రీకృష్ణా, రత్నమివ నాయక **ఇత్యుపమిత సమాసః**. మధ్యస్థాపితనాయకమణిరితి చ, శాన్తిరివ హరియోగానుకూలా శ్రీకృష్ణసంబంధానుగుణా, భగవద్ధ్యానానుకూలా చ, కరుణా దయా, సేవ పరసుఖావహా పరస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య సుఖావహా ఆనన్దకారిణీ, పరేషాం, సుఖావహేతి చ, పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛా హి కరుణేతి భావః. క్షమా క్షాన్తిరివ పురుషోత్తమనిర్వాణహేతుభూతా కృష్ణసుఖకారణభూతా, పురుషశ్రేష్ఠానాం ముక్తిహేతుభూతేతి చ, శ్రద్ధేవ కర్మస్వాదర ఇవ, పురుషోత్తమేన కృష్ణేన కృతానాం సకలేష్టీనాం సర్వమనోరథానాం, సాఫల్యస్య సఫలత్వస్య, సంపాదికా ప్రాపకా, శ్రీకృష్ణమనోరథాన్ సర్వానపి సఫలయన్తీత్యర్థః. అన్యత్ర పురుషోత్తమైః పురుషశ్రేష్ఠైః, కృతానాం సకలానామిష్టీనాం యాగానాం సాఫల్యసంపాదికా, **శ్రద్ధయాదేయం అశ్రద్ధయాఽదేయ** మితి శ్రుతేః. శ్రద్ధయా కృతమేవ సర్వం ఫలతీతి భావః. ముక్తిర్మోక్ష ఇవ, విబుధశ్లాఘనీయా విబుధైః దేవైః కవిభిశ్చ, శ్లాఘనీయా ఆశాస్యా, దేవానామపి ప్రీతిదాయినీత్యర్థః. తీర్థయాత్రేవ శిశుపాలదురవాపా శిశుపాలస్య శిశుపాలానాం చ, దురవాపా దుర్లభా, శిశుమతాం హి తీర్థాటనం దుష్కరమ్, సురభి రౌరివ, గదాధరభీరుభావోచితా ధరతీతి ధరః గదాయాః కౌమోదక్యాః ధరః గదాధరః కృష్ణః, తస్య భీరుః స్త్రీ తస్యా భావః కృష్ణదారత్వమిత్యర్థః. తత్ర ఉచితా యోగ్యా, అన్యత్ర గదాధరాత్ గదాపాణేర్భీరుభావః భీతత్వం, తదుచితేతి. భాగీరథీ గంగేవ జగతీపతితపోలభ్యా జగతీపతిః కృష్ణో భూపతిర్భగీరథశ్చ, తేన తపసా లభ్యా, యమునేవ కృష్ణగుణప్రణయినీ శ్రీకృష్ణగుణరాగిణీ నీలగుణవతీతి చ, యమునాయా నీలవర్ణత్వాత్, సరస్వతీవ తన్నామికా నదీవ, విశ్వంభరాంతర్గతజీవనా కృష్ణాన్తర్గతప్రాణా ధరాంతర్గ-తోదకేతి చ, కవేరతనయా కావేరీవ, చోళదేశగతమధురతరపయోధరా చోళదేశః కుర్పాసదేశః, **చోళః కూర్పాసకోఽస్త్రియా** మిత్యమరః. తం గతౌ ప్రాప్తౌ కూర్పాససంఛన్నావిత్యర్థః. మధురతరౌ అతిసుందరౌ పయోధరౌ కుచౌ యస్యాస్సా, అన్యత్ర చోళాఖ్యదేశగతం మధురతరం స్వాదు పయః జలం తస్య ధరా ధారిణీ చోళదేశే తత్ప్రవాహప్రసరణాదితి భావః. యథోక్తం భగవతా వేదాన్తదేశికేన : **ఖేలచ్చోళవధూవిధూతకబరీశైవాలితామన్వహం పశ్యేమ ప్లవమానహంసకిరణస్మేరాం కవేరాత్మజా** మితి. సరయూరివ **హంసావాసమానసప్రసృతసర్వతోముఖాటోపా** హంసస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య, ఆవాసభూతే ఆశ్రయభూతే, మానసే మనసి, ప్రసృతాః వ్యాప్తాః, సర్వతోముఖాః సర్వపథీనాః, ఆటోపాస్సంభ్రమాః యస్యాస్సా, సప్రాణేశం ససంభ్రమం చాస్యా హృదయమిత్యర్థః. హంసానామావాసభూతాన్మానసాత్సరస స్సకాశాత్ప్రసృతః నిర్గతః సర్వతోముఖాటోపః ఉదకాడంబరః యస్యాస్సేతి చ, మానససరః ప్రసృతా సరయూనదీతి ప్రసిద్ధమ్. విరజేవ వైకుంఠలోకస్థనదీవ వైకుంఠసమీపగామినీ కృష్ణసవిధం గచ్ఛన్తీ వైకుంఠపత్తనసమీపే ప్రవహన్తీతి చ, తుంగభద్రేవ మధురతరసర్వతోముఖాటోపా మధురతరః అతిసుందరః సర్వతోముఖస్సర్వపథీనశ్చ ఆటోపస్సంభ్రమో యస్యాస్సా, అతిస్వాదుజలాడంబరేతి చ, కుసుమమంజరీవ పుష్పగుచ్ఛవత్. ఆళీకదంబకరంచితా సఖీజనపరివృతా, అన్యత్ర ఆళీకదంబపరివృతేతి ఛేదః, భృంగస్త్రీసందోహవ్యాప్తా, **జాతేరస్త్రీవిషయా దయోపథాదితి స్త్రియాం జీష్, ఆళీత్యత్ర తు, కృదికారాదక్తిన – ఇతి జీష్**. కీర్తిరివ యశ ఇవ, సుఖస్వరూపా సుఖకరాకృతిః, సుకృతపరంపరేవ పుణ్యసంఘ ఇవ

హరిప్రీతిజనికా భగవత్తోషకారిణీ. పూర్వే **శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారః**. ఇమౌ ద్వౌ తు **కేవలోపమా-లంకారావేవ**॥ 100

గ॥ కృతాభ్యర్చనా చ నిర్గత్య భవానీభవనతస్సహ సఖీజనేన దేవమాయేవ మనుజదురవాపా అఘటితఘటనాపటీయసీవ సకలమపి రాజమండలం పూర్వపక్షవాస్తవ్యమనాలోకపాత్రతాపా-దనేన స్వల్పీకుర్వాణా కృష్ణపక్షాశ్రితం రాజమండలమభివర్ధయంతీ సమందాక్షం మందమందం ముకుందస్యందనాభిముఖమయాసీత్॥ 101

కృతేతి॥ భీష్మతనయేతి కర్తృపదస్యాత్రాప్యన్వయః. కృతాభ్యర్చనా కృతభవానీపూజనా చ భవానీభవనతః పార్వత్యాలయాత్ సఖీజనేన సహ సఖీభిస్సహ నిర్గత్య నిష్క్రమ్య, దేవమాయేవ దేవానాంమాయేవ మనుజదురవపా మనుష్యదుర్లభా మనుష్యదుర్విజ్ఞేయేతి చ, అఘటితఘటనాపటీయసీ చ అఘటితస్యాపి ఘటనాయాం పటీయసీ సమర్థా చ, తత్త్వతోఽఘటితమపి మాయా ఘటయతి హి ఇంద్రజాలవదిత్యేకో భావః. అఘటితః పిత్రా పతిత్వేవ అనుద్దిష్టః కృష్ణ ఇత్యర్థః. తేన సహ ఘటనాయాం సంయోగే, పటీయసీ ఉపాయశాలినీత్యర్థః. ఇతి ప్రకృతో భావః. పూర్వపక్షవాస్తవ్యం దూష్యకోటిప్రవిష్టం అనభిమతమితి యావత్, అన్యత్ర శుక్లపక్షే వర్తమానం చ సకలం సర్వమపి కలాభిస్సహితమితి చ, రాజమణ్డలం నృపబృన్దం చన్ద్రబింబం చ. అనాలోకపాత్రతాపాదనేన దర్శనానర్హత్వసంపాదనేన నిస్తేజస్కతా కరణేనేతి చ, ఆలోకశబ్దస్య దర్శనప్రకాశోభయార్థకత్వాత్, ఆలోకపాత్రం న భవతీత్యనాలోకపాత్రం తస్య భావస్తత్తేతి ప్రాకరణికః. ఆలోకాభావః. అనాలోకః అప్రకాశః తస్య పాత్రమర్హః తస్య భావ స్తత్తేత్యప్రాకరణికశ్చ సమాసః. స్వల్పీకుర్వాణా తృణీకుర్వన్తీత్యర్థః. కృష్ణపక్షాశ్రయం శ్రీకృష్ణపక్షావలంబి బహుళపక్షస్థమితి చ. రాజమణ్డలం రాజసంఘం చన్ద్రబింబం చ. అభివర్ధయన్తీ ఆనన్దయన్తీ ప్రవృద్ధం కుర్వన్తీతి చ. స్వప్రతిభటం సంపూర్ణచంద్రం న్యూనీకుర్వన్తీ, దీపం చన్ద్రన్తు కలాదానేన వర్ధయన్తీతి చ కృష్ణవదియమపి శత్రుసంహారిణీ దీనశరణ్యా చేతి వ్యజ్యతే. ఏవంభూతాసతీ సమందాక్షం సలజ్జం యథాతథా, మందం మందం అతిమందం యథా తథా, **నిత్యవీప్సయోరితి ద్విర్భావః**. ముకుంద-స్యందనాభిముఖం శ్రీకృష్ణరథాభిముఖం యథా తథా చ, అయాసీజ్జగామ॥ 101

శ్లో॥ రాజమండలమాసన్నం । త్యక్త్వా చక్రైకభాసురమ్ ।
సవితృప్రేమపాత్రం సా । పద్మాప్తస్యందనం యయౌ ॥ 102

రాజేతి॥ సవితృప్రేమపాత్రం సవితుః పితుః భీష్మస్య, ప్రేమపాత్రం స్నేహవిషయభూతా, సా రుక్మిణీ, ఆసన్నం సన్నిహితం, రాజమణ్డలం శిశుపాలాదినృపబృందం, త్యక్త్వా విహాయ, చక్రైకభాసురం చక్రేణ సుదర్శనేన, ఏకభాసురమత్యుజ్జ్వలం, పద్మాప్తస్యందనం పద్మాయాః లక్ష్మ్యాః, ఆప్తః ప్రియః కృష్ణః, తస్య స్యన్దనం రథం, యయౌ ప్రాప. **వ్యంగ్యార్థస్తు** – సవితృప్రేమపాత్రం సవితుస్సూర్యస్య ప్రేమపాత్రం సా పద్మినీ ఆసన్నం సూర్యమణ్డలా చ్చన్ద్రమణ్డలస్య అధస్థత్వాత్సన్నిహితమిత్యర్థః. రాజమణ్డలం చన్ద్రమణ్డలం, త్యక్త్వా తత్ర ప్రీతిమకృత్వేత్యర్థః. చక్రైకభాసురం ఏకచక్రదీప్తం, **సప్త యుంజన్తి రథమేకచక్ర** మితి శ్రుతేః. పద్మాప్తస్యందనం పద్మానామాప్తస్సూర్యః తస్య స్యందనం రథం యయౌ, తత్ర ప్రీతిం చకారేత్యర్థః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. సవితృప్రేమపాత్రం ఏతేన మహారాజస్యాపి భీష్మస్య ప్రేమపాత్రత్వేన అతిసుందరా సుగుణేతి చ ప్రతీయతే. సా రుక్మిణీ చక్రైకభాసురం రాష్ట్రైకోజ్జ్వలం చక్రవర్తిత్వా-

ద్భాసురమిత్యర్థః. ఏతేన చక్రవర్తిసుతాయా అస్యాః చక్రవర్తిసంపర్కశ్శ్లాఘ్యః, ఇతి ప్రతీయతే. ఆసన్నం సన్నిహితం ఏతేన, **సిద్ధమన్నం పరిత్యజ్య భిక్షామటతి దుర్మతి** రితి న్యాయాత్. సన్నిహితస్య అపరిత్యాజ్యత్వం సూచ్యతే. రాజమణ్డలం ఏతేన సజాతీయత్వాద్యోగస్సంబంధ ఇతి వ్యజ్యతే, త్యక్త్వా హితాహితజ్ఞానా భావాదితి భావః. పద్మయా సంపదా ఆప్తః పద్మాప్తః ధనికః ఇత్యర్థః. తస్య స్యందనం యయౌ ధనలోభాదితి భావః॥ 102

శ్లో॥ ప్రేయసీహరణాదన్య । దనిచ్ఛన్ హరణం హరిః ।
చచాల చపలం హృష్టః । పశ్యతాం సర్వభూభుజామ్ ॥ 103

ప్రేయసీతి॥ హరిః కృష్ణః. ప్రేయసీహరణాత్ రుక్మిణ్యపహారాత్ రుక్మిణీరూపాత్ హరణాదితి చ. అన్యద్భిన్నం హరణం యౌతకం వివాహే జామాతుర్దుహితుశ్చ దీయమానం వస్తు, **యౌతకాది తు యద్దేయం సుదాయో హరణం చ త** దిత్యమరః. అనిచ్ఛన్ అవాంఛన్ సన్, హృష్టః ప్రియాయాః ప్రాప్త్యా సంతుష్టశ్చ సన్, సర్వభూభుజాం సర్వేషాం నృపాణాం, పశ్యతాం అవలోకయతాం సతాం పశ్యతస్సర్వానపి భూపాలాననాదృత్యేత్యర్థః. **షష్ఠీ చానాదరే ఇతి షష్ఠీ**. చపలం త్వరితం చచాల అసరత్॥ 103

గ॥ అథ జరాసంధాదయస్సాభిమానం యుద్ధాయ బద్ధాదరా మధుసూదనమనుధావ్య విధాయ చ వివిధమాయోధనముపజాతపరాజయా భగ్నరథాశ్శిథిలమనోరథాశ్చ భూత్వా ప్రత్యావృత్య త్రిదివపరిభ్రష్టమివ నహుషం పురుహూతపాతితమివ త్రిశంకుం ప్రమాదగళితవిద్యమివ విపశ్చితం పశ్యతోహరప్రముషితరత్నమివ సార్థవాహమతిదూనమానసం శిశుపాలమాశ్వాస్య తేన సహ స్వస్వభవనమభజన్॥ 104

అథేతి॥ అథ రుక్మిణీం హృత్వా భగవత్ప్రయాణానన్తరం, జరాసంధాదయః జరాసంధప్రముఖా శ్శిశుపాలపక్షస్థాః రాజానః, సాభిమానం అభిమానేన సహితం యథాతథా, యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తు మిత్యర్థః. బద్ధాదరాః ధృతప్రీతయస్సన్తః, మధుసూదనం కృష్ణమనుధావ్య అనుద్రుతా భూత్వా, వివిధం బహువిధం, ఆయోధనం యుద్ధం, విధాయ కృత్వా చ, కృష్ణేన సహేత్యర్థః. ఉపజాతపరాజయాః సంజాతాపజయాః భగ్నరథాః నష్టస్యందనాః, శిథిలమనోరథాశ్చ వ్యర్థకామాః, భూత్వా, ప్రత్యావృత్య పునరాగత్య, త్రిదివపరిభ్రష్టం స్వర్గాత్పతితం నహుషమివ, పురుహూతపాతితం ఇంద్రభ్రంశితం - త్రిశంకుమివ, ప్రమాదగళితవిద్యం ప్రమాదోఽనవధానతా, తేన హేతునా గళితా విస్మృతా విద్యా యస్య తమ్, విపశ్చితం విద్వాంసమివ, పశ్యతోహరప్రముషితరత్నం చోరాపహృతమణికం, సార్థవాహం వణిజమివ అతిదూనమానసం అతిభిన్నహృదయమ్, **మాలోపమాలంకారః**. శిశుపాలమాశ్వాస్య **దైవాధీనేషు విత్తేషు పుంసాం కా? నామ వాచ్యతే** త్యాదిరూపేణ, తం శాన్తదుఃఖం కృత్వేత్యర్థః, తేన శిశుపాలేన సహ స్వస్వభవనం స్వస్వగృహం, అభజన్ ప్రాపుః॥ 104

తతః ॥ జరాసంధాది పరాజయానన్తరమ్॥

శ్లో॥ హరిమాయోధనే హత్వా । గృహ్ణన్నాయామి సోదరీమ్ ।
ఇతి ప్రతిశ్రుతం సత్య । మమర్షాదథ రుక్మిణా ॥ 105

హరిమితి॥ హరిం కృష్ణమాయోధనే యుద్ధే హత్వా మారయిత్వా, అథ తతః, సోదరీం సహజాం రుక్మిణీం గృహ్ణాన్ స్వీకుర్వన్, ఆయామి ఆగచ్ఛామీతి, గృహ్ణాన్ న ఆయామీతి చ ఛేదః, నాయామీత్యన్వయః ఇతి చ వ్యజ్యతే. ఇత్యేవం రుక్మిణా రుక్మిణీసోదరేణ, అమర్షాదసహనాద్ధేతోః సత్యం యథార్థం ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమ్. **భావే క్తః**. యద్వా, ఇతి రుక్మిణా అమర్షాత్ప్రతిజ్ఞాతమపి సత్యమేవాభూత్ ఇత్యన్వయః, **విరోధాభాసాలంకారః॥** 105

గ॥ ఏవం రాజ్ఞామగ్రతః ప్రతిజ్ఞాయ సక్రోధమక్షౌహిణీప్రమితవాహిన్యా సహ మధుసూదన-మభ్యధావత్॥ 106

ఏవమితి॥ ఏవం రాజ్ఞామగ్రతః రాజమణ్డలస్య అగ్రే, ప్రతిజ్ఞాయ ప్రతిశ్రుత్య, అక్షౌహిణీప్రమితవాహిన్యా అక్షౌహిణీపరిమితసేనయా సహ, సక్రోధం సకోపం, యథా తథా, మధుసూదనం కృష్ణమభ్యధావత్ అభిదుద్రావ. రుక్మీతి క్రియాపదస్య శేషః॥ 106

శ్లో॥ స్వసారమాదాయ గతస్స రుక్మిణః పునః ప్రయచ్ఛేత్కిము పశ్యతోహరః ।
స్వమృత్యవేఽథాపి న కృష్ణవర్త్మభాక్తథావిధః క్వాపి విలోకితః శ్రుతః ॥ 107

స్వసారమితి॥ సః రుక్మిణః స్వసారం భగినీమాదాయ గృహీత్వా గతః యాతః పశ్యతోహరః పశ్యతస్సతో హరతీతి పశ్యతోహరః ప్రసిద్ధచోరః కృష్ణః, నతు గూఢచోర ఇత్యర్థః. పునః భూయః, ప్రయచ్ఛేత్ దద్యాత్కిము? న ప్రయచ్ఛేదేవేత్యర్థః. యది గూఢచోరస్తర్హి ప్రయచ్ఛేత్, అయన్తు పశ్యతో హర ఏవ కుతః పునః ప్రయచ్ఛేదితి భావః. అథాపి తథాపి స్వమృత్యవే స్వమరణార్థం, కృష్ణవర్త్మభాక్ కృష్ణమార్గగతః తథావిధః రుక్మిసదృశః పుమాన్, క్వాపి న విలోకితః కుత్రాపి న దృష్టః, న శ్రుతః నాపి శ్రుత ఇత్యర్థః. యద్వా, విలోకితశ్చాసౌ శ్రుతశ్చ విలోకితశ్రుత ఇత్యేకమేవ పదమ్, పశ్యన్తం సరాజమణ్డలం స్వమనాదృత్యైవ ప్రసహ్య యస్స్వసారం చుచోర, తేన సహ కలహే స్వస్య మృత్యుర్ధ్రువ ఇత్యనాలోచ్య, రుక్మీ కృష్ణమభ్యధావత్. ఏవంవిధో మూఢస్తు అదృష్టశ్రుతచర ఇతి నిర్గళితార్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** - రుక్మమస్యాస్తీతి రుక్మీ ధనికః తస్య స్వసారం నిజసారభూతం ధనమిత్యర్థః. యద్వా, స్వం ధనం, తస్య సారం స్థిరాంశం ఆదాయ గతః సః పశ్యతోహరః చోరః, పునః ప్రయచ్ఛేత్కిము తథాపి ధననాశేఽపి, స్వమృత్యవే కృష్ణవర్త్మభాగగ్నిం ప్రవిష్టః ధననాశప్రయుక్తదుఃఖాసహిష్ణుత్వాదితి భావః. తథావిధః క్వాపి న దృష్టః నాపి శ్రుతః, అర్థేభ్యశ్చ పరాః ప్రాణాః, ఆత్మానం సతతం రక్షేద్దారైరపి ధనైరపి, ఇతి వచనాభ్యాం స్వల్పధనార్థముత్కృష్టప్రాణాపహరో న యుక్తః. కించ **జీవన్ భద్రాణి పశ్యతీతి** వచనాచ్చ జీవతః పునర్ధనాదిభద్రలాభస్స్యాదేవేత్యేవమనాలోచ్య అగ్నిప్రవేశేన మృతో న దృష్టశ్రుతచర ఇతి నిర్గళితార్థః॥ 107

గ॥ గత్వా చ మధుసూదనసవిధమిదమవాదీత్॥ 108

గత్వేతి॥ మధుసూదనసవిధం కృష్ణసమీపం, గత్వా ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమవాదీచ్చ అవోచత్॥ 108

శ్లో॥ ఆయాంతి కర్కశముఖా న పునస్స్వసార-
మప్రాప్య జీవతి హి రుక్మిణి మార్గణౌఘాః ।
క్రూరస్వభావ! మలిన!త్యజ గాఢముష్టి-
మత్యాగతస్స్వపరిపాలనధీః ఖలా తే ॥ 109

ఆయాన్తీతి॥ రుక్మిణి మయి జీవతి సతి, కర్కశముఖాః తీక్ష్ణాగ్రాః, మార్గణౌఘాః బాణగణాః, స్వసారం భగినీమప్రాప్య అగృహ్య, కృష్ణహననద్వారేత్యర్థః పునర్నాయాన్తి, అమోఘా మమ బాణా ఇత్యర్థః. హే క్రూరస్వభావ! దుష్టబుద్ధే!, అత ఏవ మలిన! పాపిష్ఠ!, గాఢముష్టిం దృఢముష్టిం, దృఢాభినివేశ-మిత్యర్థః. త్యజ విసృజ, అత్యాగతః రుక్మిణ్యా అవిసర్జనాత్ రుక్మిణీమత్యక్త్వేత్యర్థః. తే తవ, స్వపరిపాలనధీః ఆత్మరక్షాబుద్ధిః, ఖలా విఫలా, రుక్మిణీం న త్యజసి చేత్త్వం న భవిష్యసీత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు.** కర్కశముఖాః కటుభాషిణో, మార్గణౌఘాః యాచకసంఘాః, రుక్మిణి ధనికే, జీవతి సతి, స్వసారం సర్వస్వమప్రాప్య పునర్నాయాన్తి. యది మృతస్స్యాత్ తర్హి త్యజేయుః అన్యథా నేతి భావః. హే క్రూరస్వభావ! మలిన! గాఢముష్టిం లోభం, త్యజ. అత్యాగతః ధనాభావేన తే స్వపరిపాలధీః ధనసంచయనేచ్ఛా, ఖలా దుష్టా, విఫలేతి యావత్. **యద్దదాతి యదశ్నాతి తదేవ ధనినాం ధన** మిత్యుక్తత్వాదితి భావః. పరమార్థస్తు - స్వసారమప్రాప్య పునః కేవలం జీవతి వ్యర్థజీవితే ఇత్యర్థః. రుక్మిణి కర్కశముఖాః మార్గణౌఘాః త్వదీయబాణాః నాయాంతి న పతన్తి త్వయా సహ యుద్ధే పరాజితే అత ఏవ ప్రాణావశిష్టే మయి పరమకారుణికస్య తవ బాణప్రసారో న స్యాదేవేత్యర్థః. క్రూరస్వభావ! మలిన! క్రూరస్వభావేష్వస్మాదృశేషు విషయే మలిన! సాగ్రహ! గాఢముష్టిమభినివేశం త్యజ, కృపాం గృహాణేత్యర్థః. తే తవేతి, **కర్తరి షష్ఠీ,** అత్యాగతః త్వత్కర్తృకత్యాగాభావాదిత్యర్థః. కరుణయా మాం త్వయి అత్యజతి సతీత్యర్థః. స్వపరిపాలనధీః మమేతి శేషః. ఖలా వ్యర్థా, మామహం, పరిపాలయితుం న శక్నోమీత్యర్థః ॥ 109

గ॥ ఏవమభిహితవతి రుక్మిణి॥ 110

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా రుక్మిణి అభిహితవతివతి ఉక్తవతిసతి॥ 110

శ్లో॥ తత్కాలమాదిత గతాహిభయో న చంద్ర
హాసం హరిః పరమముష్య యశోఽపి తాదృక్ ।
సిక్తాని నో రిపువపూంషి పరం తదాస్రై-
స్స్వర్గాంగనాతనులతా అపి సత్వజై స్తైః ॥ 111

తత్కాలమితి॥ తత్కాలం తస్మిన్కాలే, **కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా,** గతాహిభయః నివృత్తశత్రుభయః, **మహీభుజా మహిభయం స్వపక్షప్రభవం భయ** మిత్యమరః. హరిః పరం కృష్ణ ఏవ, చన్ద్రహాసం ఖడ్గం, నాదిత న స్వీచకార. **ఖడ్గే తు నిస్త్రింశ చన్ద్రహాసాసిరిష్టయ** ఇత్యమరః. కిన్తు అముష్య కృష్ణస్య, సంబంధి తాదృక్ తం కృష్ణమివ పశ్యన్తి యత్తత్తాదృక్ కృష్ణతుల్యం, తద్వద్గతాహిభయ-మిత్యర్థః. అన్యత్ర నివృత్తరాహుభయమితి చ. యశోఽపి కీర్తిశ్చ చన్ద్రహాసం చంద్రపరిహాస**మాదిత** చకార. ఖడ్గం స్వీచకారేతి చ. స్వస్య నాహిభయం, చన్ద్రస్య తు తదస్తీతి జహాసేత్యర్థః. యద్వా, తత్కాలం గతాహిభయో హరిః చంద్రహాసం పరం చంద్రతుల్యం హాసమేవ నాదిత నిర్భయత్వాన్మందస్మితసుందర వదనారవిందోఽభూదిత్యర్థః. కిన్తు తాదృక్ చంద్రహాసమిత్యర్థః. చన్ద్రస్యేవ హాసః ప్రకాశో యస్య తత్, అముష్య రుక్మిణః, యశోఽపి **ఆదిత** అపజహార, హేలయా రుక్మిణం జిగాయ, తత్ప్రతిష్ఠాం విలోపయామాసేత్యర్థః. తదా అస్రైః రక్తైః, రిపువపూంషి పరం శత్రుశరీరాణ్యేవ, నో సిక్తాని నాభిషిక్తాని, కిన్తు సత్వజైః ఆనన్దజైః, తైః అస్రైః అశ్రుభిః, **అశ్రుశోణితయోరస్ర** మితి భాస్కరః. రక్తైరితి చ. స్వర్గాంగనాతనులతా అపి స్వర్ణారీశరీరవల్లర్యోఽపి, సిక్తా ఇతి లింగవిపరిణామేన

యోజ్యమ్, నూతనపతిలాభాదితి భావః. అత్ర హరిర్యశశ్చ చంద్రహాసమాదిత, రిపువపూంషి స్వర్గాంగనా-తనులతాశ్చ అస్మై స్సిక్తాని, ఇత్యేకక్రియాన్వయా **తుల్యయోగితాలంకారద్వయమ్**. హరిశ్చంద్రహాసం తాదృగముష్య యశశ్చాదితేత్యర్థాన్తరవర్ణనే తు **సముచ్చయాలంకారః**. అచేతనస్య యశసశ్చన్ద్ర-పరిహాసాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే **రతిశయోక్తిరలంకారః**. తేన చ యశసశ్చన్ద్రవ్యతిరేకః స్వయం **గతాహిభయం** అత ఏవ యశశ్చన్ద్రం జహాసేతి సాభిప్రాయవిశేషణా **త్పరికరాలంకారః**. స చ శ్లేషో-జ్జీవితః. గతాహిభయః అత ఏవ హరిః చన్ద్రతుల్యం హాసమాదితేత్యర్థే, **సపరికరోపమాలంకారః**. ఏవం చంద్రహాసం యశోపీత్యత్రాపి **ఉపమాలంకారః**. ఏతేషాం యథాతథం సంసృష్టిసంకరాదిక-మూహ్యమ్॥ 111

గ॥ అథ నిహితవాహినీవాహనముపజాతపరాజయం రుక్మిణం హంతుకామే సతి యోధ-యూథే॥ 112

అథేతి॥ అథ యుద్ధానన్తరం, యోధయూథే కృష్ణభటసంఘే, నిహతవాహినీవాహనం వాహినీ సేనా, వాహనాని గజాదీని, సేనాంగత్వా ద్ద్వంద్వే ఏకత్వమ్. వాహినీ చ వాహనాని చ వాహినీవాహనం, యద్వా, వాహిన్యాస్సేనాత్వేన తదంగత్వానుపపత్తేః వాహినీవాహనానీత్యేవ. నిహతాని నష్టాని, వాహినీవాహనాని యస్య తమ్. అత ఏవ ఉపజాతపరాజయం జాతాపజయం, రుక్మిణం హన్తుకామే హన్తుం మారయితుం, కామో యస్య తస్మిన్ సతి ॥ 112

శ్లో॥ ప్రేయసీదీనవచన । సుధారసమధాద్ధరిః ।
రుక్మిణస్తదభూచ్చిత్రం । మరణాభావసాధనమ్ ॥ 113

ప్రేయసీతి॥ హరిః కృష్ణః, ప్రేయసీదీనవచనసుధారసం, ప్రేయస్యాః రుక్మిణ్యాః, దీనవచనాని కృపణ-వచాంసి, **మమ భ్రాతరం త్రాయస్వ తవ దాసీ భవిష్యామీత్యాదీని** - తేషాం తేష్వితి వా సుధారస-మమృతరసమ్, అధాత్ పపౌ. **ధేట్ పానే లజీ గాతిస్థాఘుపేతి సిచో లుక్**, తత్ శ్రీహరికృతామృతరస-పానమ్, రుక్మిణః మరణాభావసాధనం మృతినివారణసాధనమ్, అభూత్ ఆసీత్, చిత్రమద్భుతమిదమ్. య ఏవామృతం పిబతి తస్యైవ మరణాభావ ఇతి సిద్ధే సతి, తద్వైపరీత్యేన హరావమృతం పిబతి సతి, రుక్మిణో మరణాభావోఽభూదితి వచనం చిత్రమిత్యర్థః. అత ఏవ **అసంగత్యలంకారః**. **విరుద్ధభిన్నదేశత్వం-కార్యహేత్వోరసంగతి** రితి లక్షణాత్. రుక్మిణీప్రార్థనయా రుక్మిణం కృష్ణో ముమోచేతి వక్తవ్యే సతి, భంగ్యన్తరేణ కథనా **త్పర్యాయోక్తమలంకారశ్చ॥** 113

గ॥ తదను కేశవనిదేశేన ముండితముండనేన సముపజాతవైరూప్యం ప్రగ్రహైర్బబంధుః॥ 114

తదన్వితి॥ తదను రుక్మిణీప్రార్థనానన్తరం, ముణ్డితముణ్డం వపితశిరసం, **ముండో దైత్యాన్తరే రాహౌ మూర్ధ్ని త్రిషు తు మణ్డిత** మితి భాస్కరః. శ్రీకృష్ణేనేతి శేషః. అత ఏవ ఉపజాతవైరూప్యం సంజాత విరూపభావమ్, ఏవం రుక్మిణం కేశవనిదేశేన కృష్ణాజ్ఞయా, హేతునా ప్రగ్రహైః రథవాహబంధన-రశ్మిభిః, **తులాసూత్రేఽశ్వాదిరశ్మౌ ప్రగ్రాహః ప్రగ్రహోఽపి** చేత్యమరః. బబంధుః బంధితవన్తః, యోధాః, ఇతి శేషః॥ 114

స్థానే హి తత్ ॥ తత్ రుక్మిణో ముండనం, స్థానే హి యుక్తమేవ. తదేవ దర్శయతి॥

శ్లో॥ అంతభాజి ధనుర్వేద । నైపుణ్యే తస్య యద్భవేత్ ।
సమావర్తనమస్యాంగం । చికురశ్మశ్రుముండనమ్ ॥ 115

అంతేతి॥ తస్య రుక్మిణః, ధనుర్వేదనైపుణ్యే ధనుర్వేదే, **ఆయుర్వేదో ధనుర్వేద** ఇత్యుపవేదత్వేన పరిగణితే, ధనుర్విద్యాయామిత్యర్థః. యన్నైపుణ్యం కౌశలం, తస్మిన్ తథోక్తే, అంతభాజి సతి పరిపూర్ణే సతి, నష్టే సతి చ, యత్ సమావర్తనం తన్నామకసంస్కారో భవేత్, వేదసమావర్తనస్యావశ్యకత్వాదితి భావః. చికురశ్మశ్రుమణ్డనం, చికురాశ్శిరోజాః శ్మశ్రూణి పురుషస్య ఓష్ఠయోశ్చిబుకే చ వర్తమానాః రోమసంఘాః, **తద్వృద్ధౌ శ్మశ్రు పుంముఖే** ఇత్యమరః. (ఆంధ్రే గడ్డముమీసాలు) తేషాం ముణ్డనం వపనమ్, అస్య సమావర్తనకర్మణః అంగం అంగభూతమ్, సమావృత్తస్య వపనానన్తరం సమావర్తన-సంస్కారవిధానాదితి భావః. అత్ర క్రోధాత్కృతే చికురశ్మశ్రుముణ్డనే సమావర్తనాంగత్వా-రోపణాద**భేదరూపకమ్.** తచ్చ అన్తభాజీతి శ్లేషోజ్జీవితమ్॥ 115

గ॥ అథ పరమకారుణికేన రామేణ మోచితే ప్రతినివృత్తమానే రుక్మిణి ప్రాణమాత్రశేషే హరిరపి ద్వారకాముపగమ్య విధినా రుక్మిణీం పర్యణైషీత్॥ 116

అథేతి॥ అథ బంధనానన్తరం, పరమకారుణికేన అతిదయాలునా, రామేణ బలేన, మోచితే త్యాజితే, ప్రాణమాత్రశేషే ప్రాణ ఏవ ప్రాణమాత్రం శేషో యస్య తస్మిన్, బలాహంకారాదికన్తు నష్టమిత్యర్థః. రుక్మిణి ప్రతినివర్తమానే అపగతే సతి, హరిరపి కృష్ణశ్చ, ద్వారకాముపగమ్య ప్రాప్య, విధినా స్వసూత్రోక్త-విధిమనతిక్రమ్యేత్యర్థః. రుక్మిణీం పర్యణైషీత్ పరిణీతవాన్॥ 116

శ్లో॥ తదాశయగ్రహో ద్వేధా । రచితో మురవైరిణా ।
ద్విజన్మసాక్షికః పూర్వః । పరః పావకసాక్షికః ॥ 117

తదితి॥ మురవైరిణా కృష్ణేన, ద్వేధా ద్వైవిధ్యేన, వర్తమాన ఇతి శేషః. ద్విధాభూత ఇత్యర్థః. తదాశయగ్రహః తస్యాః ఆశయో మనః, తస్య గ్రహః గ్రహణం, శోధనమిత్యర్థః. తస్యా ఆ సమంతాచ్ఛయగ్రహః పాణిపీడనమితి చ, **పాణిః కరశ్శయో హస్త** ఇతి **వామనమాలాయామ్.** రచితః కృతః తన్మనశ్శోధనం తత్పాణిపీడనం చేత్యుభయమపి కృతమిత్యర్థః. **శ్లేషాలంకారః.** పూర్వః ప్రథమః, మనశ్శోధనపరూప ఇత్యర్థః. ద్విజన్మసాక్షికః, రుక్మిణీప్రేషితబ్రాహ్మణసాక్షికః అభవత్ ఇతి శేషః. పరః ద్వితీయః పాణిగ్రహణరూప ఇత్యర్థః. పావకసాక్షికః అగ్నిసాక్షిక ఆసీదితి శేషః. బ్రాహ్మణద్వారా తన్మనశ్శోధనం చకార, అగ్నేః పురతస్తత్పాణిగ్రహణం చకారేతి చ భావః॥ 117

గ॥ అథ కదాచన పురా పురారినయనజ్వాలావలీఢః కామశ్శరీరకామః కమలాపతిమను-ప్రావిశత్॥ 118

అథేతి॥ రుక్మిణీపరిణయానన్తరం, కదాచన కస్మింశ్చిత్సమయే, పురా పూర్వం, పురారినయనజ్వాలా-వలీఢః శివనేత్రాగ్నిశిఖాదగ్ధః, మన్మథః శరీరకామః, తనువాంఛస్సన్, కమలాపతిం శ్రీకృష్ణమనుప్రావిశత్ ప్రవివేశ. స్వస్య ఆదావపి కమలాపతిపుత్రత్వాత్ అధునాపి తదేవోచితమితి మత్వా శ్రీకృష్ణరేతసి ప్రవిష్టోఽ భూదిత్యర్థః॥ 118

గ॥ తతశ్చ వైదర్భీగర్భాదావిర్భూతమేనమనతీతసూతకం ప్రద్యుమ్ననామానం శంబరస్స్వవైరిణం మత్వా హృత్వా చ మధ్యేసముద్రమక్షిపత్॥ 119

తత ఇతి॥ తతశ్చ ప్రవేశానన్తరమ్, వైదర్భీగర్భాత్ రుక్మిణీగర్భాదావిర్భూతం జాతమ్, అనతీతసూతకం అనతిక్రాన్తసూతకమ్, దశదినమధ్యస్థమిత్యర్థః. ప్రద్యుమ్ననామానం ప్రద్యుమ్నాభిధమ్, ఏనం మన్మథమ్, స్వవైరిణం మత్వా స్వశత్రుం జ్ఞాత్వా, శంబరః తన్నామకో రాక్షసః, హృత్వా ఏనమిత్యేవ అపహృత్య, మధ్యేసముద్రం సముద్రమధ్యే, అక్షిపచ్చ పాతయామాస. భవిష్యత్కార్యగౌరవాత్ శ్రీకృష్ణోఽపి న తదానీం శంబరం మాయావినం జహారేతి బోధ్యమ్ ॥ 119

శ్లో॥ మీనకేతురసావస్మాన్ । దండం చిరమలంభయత్ ।
ఇతి వైరీవ మీనస్తం । నిజగార మహాన్ శిశుమ్ ॥ 120

మీనేతి॥ మీనకేతుః మత్స్యధ్వజః, అసౌ మన్మథః, అస్మాన్ చిరం బహుకాలమ్, **అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా,** దండం దండనమ్ ధ్వజదండం చ, అలంభయత్ ప్రాపయామాస. మన్మథస్య మత్స్యకేతనత్వాత్ స్వవాహనభూతాన్ మత్స్యాన్ గతినమయే శిక్షయామాసేత్యర్థః. ఇతి స్మృత్వేతి శేషః. ఏవం స్మృత్వేవేతి **హేతూత్ప్రేక్షా**. వైరీ శత్రుః, మహాన్ పృథుః, మీనః మత్స్యః, యద్వా ఇతి హేతోః వైరీవ శత్రురివ, మహాన్ మీనః, శిశుం బాలమ్, నిజగార అగ్రసత్. మీనకేతురితి **పరికరాలంకారః**. అత్ర మీనకేతనత్వేన మీనపోషకే మన్మథే మీనానాం సుహృద్బుద్ధే ర్జాతవ్యత్వే సతి తద్విపరీత్యేన వైరిత్వబుద్ధ్యుదయవర్ణనా **ద్విషమాలంకారః** ప్రతీయతే. స్వేష్టార్థం స్వపోషితస్య మీనస్య స్వగ్రసనకరత్వాత్ కేవలానిష్టప్రతిలంభరూపోఽయం **విషమాలంకారభేదః** ॥ 120

గ॥ తమేనం మీనం శంబరాయ ధీవరైరుపహారీకృతముపనీయ, సూపకారశ్శంకులయా శకలీకృత్య, తదంతర్గతం పోతం పౌరోగవపదనివేశితాయై మాయావత్యపరనామికాయై రత్యై న్యవేదయత్॥ 121

తమితి॥ ధీవరైః మత్స్యగ్రాహిభిరిత్యర్థః. ఉపహారికృతం బలిత్వేనార్పితం, మీనస్యాస్య మహత్త్వాత్ గర్భస్థశిశుతేజస్సంక్రమణేన దీప్తత్వాచ్చ శ్లాఘ్యోఽయమిత్యముం రాజ్ఞే సమర్పితవన్త ఇతి భావః. తం ప్రసిద్ధమేనం ప్రద్యుమ్నం, గిళితవన్తం మీనం, సూపకారః పాచకః, ఉపనీయ ఆనీయ, శంకులయా భేదనసాధనేన, శకలీకృత్య విదార్య, తదన్తర్గతం మత్స్యోదరస్థం, పోతం శిశుం, పౌరోగవపదనివేశితాయై పౌరోగవపదం పాచకాధికారః, **పౌరోగవ స్తదధ్యక్ష** ఇత్యమరః. తత్ర నివేశితాయై స్థాపితాయై, అత్ర చ పురా స్మరదాహానన్తరం తత్పత్నీం రతిం బంధీకృత్య శంబరః పాచకాధ్యక్షామకరోదితి కథాఽనుసంధేయా. మాయావత్యపరనామికాయై మాయావతీతి అపరం నామ యస్యా స్తస్యై రత్యై, న్యవేదయత్ నివేదయామాస దదావిత్యర్థః॥ 121

గ॥ సాపి కిమిదమితి శంకితమానసా తదను నారదవచనాదముష్య తత్త్వం మత్వా పతిలాభపరితుష్టా పరిపుపోష॥ 122

సాపీతి॥ సాపి రతీ చ, ఇదమేతదపత్యం, కిమితి కోవాయం మత్స్యోదరస్థశ్శిశురితీత్యర్థః. శంకితమానసా సశంకచిత్తా సతీ, తదను తతః, నారదవచనాత్ త్వత్పతిర్మన్మథ ఏవాయం రుక్మిణ్యాం జాత ఇతి నారదవాక్యాత్, అముష్య శిశోః, తత్త్వం యాథార్థ్యం, మత్వా జ్ఞాత్వా, అత ఏవ పతిలాభపరితుష్టా భర్తృప్రాప్తిపరితుష్టా, పరిపుపోష అపత్యమిత్యేవ కర్మ పోషితవతీ॥ 122

గ॥ అథ కియతాపి కాలేన సంజాతయౌవనః ప్రద్యుమ్నస్స్వశరశరవ్యతామగమత్॥ 123

అథేతి॥ అథ తతః, కియతాపి కాలేన, బహునా కాలేన సంజాతయౌవనః ఉదితయౌవనః, ప్రద్యుమ్నః స్వశరశరవ్యతాం స్వబాణలక్ష్యత్వమ్, అగమత్ భేజే. యథా సంజాతయౌవనం పురుషం మన్మథబాణా బాధన్తే, తథా సంజాతయౌవనం మన్మథావతారం ప్రద్యుమ్నమపి మన్మథబాణాః బాధితవన్తః ఇత్యర్థః. ప్రద్యుమ్నస్య మన్మథోద్రేక ఆసీదితి భావః॥ 123

శ్లో॥ సాంగోఽపి హా హంత! కథన్ను సోఽయ । మాత్మానమేవ ప్రజహార యద్వా ।
అపి క్షణం యో న హి మధ్వపాయీ । న తత్ర చిత్రం స్వహితా ప్రతీతిః ॥ 124

సాంగోపీతి ॥ సోఽయం స్మరః, సాంగోఽపి ప్రద్యుమ్నరూపేణ సశరీరోఽపి, ఆత్మానం స్వమేవ, కథన్ను కథం వా, ప్రజహార తాడితవాన్. హా హన్తేత్యాశ్చర్యాతిశయే. అనంగత్వదశాయామాత్మని స్వేనైవ తాడితే ముష్టిభిరాకాశతాడనవన్న హానిః, సాంగత్వదశాయాన్తు హానిరేవేతి భావః. యద్వా, అథవా యః క్షణమపి మధ్యపాయీ, మధుర్వసంతః తస్య అపాయో విశ్లేషః మధ్వపాయః సోఽస్యాస్తీతి వసన్తవియుక్తః, పిబతీతి పాయీ న పాయీ అపాయీ మధునో మద్యస్య అపాయీ మధ్వపాయీ మద్యపానరహిత ఇతి చ, నహి న భవతి, తత్ర తస్మిన్, ప్రద్యుమ్నే, స్వహితాప్రతీతిః స్వహితజ్ఞానా భావః. న చిత్రం నాద్భుతమ్. **వాసో యథా పరిహృతం మదిరామదాంధ** ఇతి న్యాయాత్ - సర్వదాపి అమధ్వపాయినోఽస్య స్వప్రహరణమప్యుచితమేవ మదాంధత్వాదితి భావః. అత్ర మన్మథే అసంభావితస్య స్వతాడనస్య అమధ్వపాయిత్వహేతునా సమర్థనా **త్కావ్యలింగం, శ్లేషోజ్జీవితమ్.** ఆత్మతాడనమయుక్తమితి స్వేనైవోక్తార్థస్య యద్వేత్యుత్తరార్ధేన విచార్య ప్రతిషేధా**దాక్షేపాలంకారశ్చ**॥ 124

గ॥ తదానీం ప్రియయా మాయావత్యా ప్రతిగ్రాహితమాయాభంజనవిద్యావిద్యోతమానః ప్రద్యుమ్నః సత్వరం శంబరమాహవా యాహ్వయత॥ 125

తదానీమితి॥ తదానీం తదా, ప్రియయా ప్రేయస్యా, మాయావత్యా రత్యా, ప్రతిగ్రాహితయా దత్తయా, మాయాభంజనవిద్యయా మాయావినాశనవిద్యయా, విద్యోతమానః విశేషేణ లసన్, ప్రద్యుమ్నః, సత్వరం ద్రుతం, శంబరమాహవాయ యుద్ధార్థమాహ్వయత ఆకారయామాస॥ 125

గ॥ ఆహూయ చ తమేనమావిర్భూయ భూయసా నిర్మాయ మాయామాయాసయంతమంతక-సాద్విధాయ విధేయయా మాయావత్యా సహ తద్గృహం విహాయ విహాయసి సముత్పత్యాలయ-మగమత్॥ 126

ఆహూయేతి॥ ఆహూయ శంబరం యుద్ధాయ ఆకారయిత్వేత్యర్థః. భూయసా బహువారమావిర్భూయ ప్రత్యక్షీభూత్వా, మాయాం నిర్మాయ తిరోధాయ చ, ఆయాసయంతం శ్రమం జనయంతం, తమేనం శంబరం, అంతకసాద్యమాధీనం, విధాయ కృత్వా, విధేయయా జాయయా మాయవత్యా రత్యా సహ, తద్గృహం శంబరాలయం, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయసి ఖే, సముత్పత్య ఉద్గమ్య, స్వం నిజముత్పత్యాలయం ఉత్పత్తిగృహం, కృష్ణాంతఃపురమితి యావత్. అగమత్ యయౌ. ప్రద్యుమ్న ఇతి కర్తృపదం పూర్వగద్యా-దత్రాన్వేతవ్యమ్॥ 126

తత్ర చ ॥ కృష్ణాన్తఃపురే॥

శ్లో॥ కాంతాసమేతమవరోధవధూజనస్తం । మత్వా పరం హ్రియమువాహ విదర్భజా తు ।
జ్ఞాత్వా పయోధరపయస్స్రపణాదనన్య । జన్మానమేనమపి నావజగామ కామమ్ ॥127

కాంతేతి॥ అవరోధవధూజనః అన్తఃపురస్త్రీజనః, కాన్తాసమేతం రతీసహితం, తం ప్రద్యుమ్నం, పరం పరపురుషం, మత్వా జ్ఞాత్వా, హ్రాయం లజ్జామువాహ దధార. పరపురుషం దృష్ట్వా స్త్రియో లజ్జన్తే ఇతి భావః, యద్వా, కాంతాసమేతం తం మత్వా దృష్ట్వేత్యర్థః. పరమతిశయేన లజ్జామువాహ. తత్ర హేతుస్తు కాంతాసమేతమిత్యేవ. అత్యద్భుతసౌందర్యశాలిత్వాద్రత్యాః తత్సహితమేనం దృష్ట్వా త్రపితా ఇత్యర్థః. అథవా కాన్తాసమేతం తం పరం పరమాత్మానం కృష్ణం మత్వా తత్పుత్రత్వేన తద్వద్భాస-మానత్వాదితి భావః. హ్రియమువాహ అస్మానుత్సృజ్య అస్మదధికాం కాంచన స్త్రియం రమయతీతి లజ్జితా ఇత్యర్థః. యద్యపి, **స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే** ఇతి ప్రకృతేమాన ఏవ స్త్రీభిర్ధార్యః నతు త్రపా. తథాపి తత్కాన్తాదర్శనాత్త్రపోదయస్తాసామితి బోధ్యమ్. యద్వా, తం ప్రద్యుమ్నం, పరముత్కృష్టం, స్వభర్త్ర పేక్షయేతి భావః. మత్వేత్యర్థః. ఇతః ప్రాక్ స్వభర్తారమేవ త్రిలోకసుందరం మన్యమానాః భృశం గర్వితాః, ఇదానీన్తు తతోఽప్యధికమేనం దృష్ట్వా త్యక్తగర్వా స్త్రపాం భేజిరే ఇతి భావః. విదర్భజాతు రుక్మిణీ తు, తు శబ్దో వైలక్షణ్యార్థః. ఏనం ప్రద్యుమ్నం, పయోధరపయస్స్రవణాద్ధేతోః స్తన్యస్రావాత్, అనన్యజన్మానం పుత్రం మన్మథమితి చ, **కుసుమేషు రనన్యజ** ఇత్యమరః. జ్ఞాత్వాపి కామం మన్మథం నావజగామ న జానాతి స్మ. **విరోధాభాసాలంకారః**. పయోధరస్రావాత్పుత్రత్వానుమానేన **అనుమానాలంకారశ్చ**. అయం మత్పుత్రో భవితుమర్హతి, ఏతద్దర్శనేన మత్పయోధరపయస్స్రావాత్, అన్యసుతవదితి వ్యతిరేకదృష్టాన్తమిదమానుమానమ్. అయం మత్పుత్ర ఇతి జ్ఞాత్వాపి మన్మథ ఏవాయమితి తద్యాథార్థ్యన్తు న జ్ఞాతవతీతి ముఖ్యార్థః॥ 127

శ్లో॥ ప్రద్యుమ్నమాదాయ వినష్టలబ్ధం । విదర్భజాఽమన్యత భూరిలాభమ్ ।
కాంతాతతిస్తత్ప్రమదం విలోక్య । స్వలాభబుద్ధ్యా ముముదే పరాఽపి ॥ 128

ప్రద్యుమ్నమితి ॥ విదర్భజా రుక్మిణీ వినష్టలబ్ధం పూర్వం వినష్టః పశ్చాల్లబ్ధ ఇతి చ వినష్టలబ్ధః తమ్, **పూర్వకాలేత్యాదినా సమాసః**. ప్రద్యుమ్నం పుత్రం, ఆదాయ గృహీత్వా, భూరిలాభం మహాన్తం లాభం, అమన్యత మేనే. మహాన్ లాభోఽయమితి జ్ఞాతవతీత్యర్థః. పుత్రలాభాదితి వినష్టపుత్రలాభో మహానితి భావః. పరా రుక్మిణీవ్యతిరిక్తాపి, కాన్తాతతిః స్త్రీజనః, తత్ప్రమదం రుక్మిణీసంతోషం, విలోక్య దృష్ట్వా, తుష్టాం రుక్మిణీమవలోక్యేత్యర్థః. స్వలాభబుద్ధ్యా స్వలాభధియా, ముముదే తుతోష. నాయం రుక్మిణ్యా ఏవ లాభః, కిన్త్వస్మాకమప్యయమతీవ లాభ ఇత్యమన్యతేత్యర్థః. న చ సపత్నీ సుతత్వాత్తస్మిన్ సుతవత్యాం తస్యాం సపత్న్యాం చ, అమర్ష చక్రురితి భావః. అనేన రుక్మిణ్యాః నిరుపధికసౌఖ్యం వ్యజ్యతే. అత్ర వినష్టలబ్ధం ప్రద్యుమ్నం ప్రకృష్టస్వర్ణమ్, **హిరణ్యం ద్రమీ ద్యుమ్న** మిత్యమరః, ఆదాయ లబ్ధ్వా, విదర్భజా విదర్భదేశజా కాచన స్త్రీ భూరిలాభం స్వర్ణలాభమమన్యత. **భూరిప్రాజ్యసువర్ణయో** రితి విశ్వః. పరాపి కాన్తాతతిః తత్సఖీజనః, తత్ప్రమదం విలోక్య స్వలాభబుద్ధ్యా ధనలాభబుద్ధ్యా, ముముదే ఇతి **వ్యంగ్యార్థః** ప్రతీయతే. నష్టధనా కాచిత్ నష్టద్రవ్యలాభే సతి, భృశం తుష్టా స్వానుసారిజనాయ కియద్ద్రవ్యం ప్రదత్తే, తస్మాత్ ధనికస్త్రీవత్ తదనుసారిణ్యోపి స్వలాభబుద్ధ్యా మోదన్తే ఏవేతి భావః. నాసౌ ధ్వనిః కిన్తు సమాసోక్తిరేవ. విదర్భజాపదశ్లేషాభావాదితి రత్నావలీకారాణామాశయః॥ 128

గ॥ అథ కదాచన శమంతకం నామ సకరుణదినమణివితీర్ణం దివ్యమణిం బిభ్రాణస్సత్రాజి-దపర ఇవ తరణిరధిద్వారవతి నిజభవనమభజత॥ 129

అథేతి॥ అథ తతః, కదాచన కస్మింశ్చిత్కాలే, సకరుణదినమణివితీర్ణం సకరుణేన దినమణినా సూర్యేణ, వితీర్ణం దత్తమ్, సూర్యేణ దయయా దత్తమిత్యర్థః. శమంతకం శమంతకాఖ్యం నామేతి ప్రసిద్ధౌ. దివ్యమణిం దివి భవం దివ్యం రత్నం, బిభ్రాణః ధరన్, సత్రాజిత్ అపరః అన్యః, తరణిస్సూర్య ఇవ ద్వితీయసూర్యవదిత్యర్థః **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః,** భాసమాన ఇతి శేషః. జ్వలన్ సన్, అధిద్వారవతి ద్వారవత్యాం, నిజభవనం స్వగృహమభజత ఆపత్॥ 129

గ॥ అవలోక్య చ తమేనం దుర్దర్శమణికిరణమసృణితశరీరమవలోకనాయ తవ కర్మసాక్షీ సాక్షాదుపనత ఇతి నివేదయతి నాగరికలోకే మోఘదృష్టిరయమితి సమందస్మితేన ముకుందేన సత్రాజిద్భవనమాసేదుషా విహితాయాం మణిప్రార్థనాయాం వ్యర్థాయామ్॥ 130

అవలోక్యేతి॥ దుర్దర్శైః ద్రష్టుమశక్యైః, మణికిరణైః రత్నరుచిభిః, మసృణితం వ్యాప్తం, శరీరం దేహో యస్య తం తథోక్తమ్. తమేనం సత్రాజితమవలోక్య పత్తనప్రవేశసమయే దృష్ట్వేత్యర్థః. తవ భగవత స్తే అవలోకనాయ దర్శనార్థం, కర్మసాక్షీ సూర్యః, సాక్షాత్ప్రత్యక్షేణ, ఉపనతః ఆగతః, ఇత్యేవం, నాగరికలోకే పురజనే, నివేదయతి జ్ఞాపయతి సతి, అయం లోకో జనః, మోఘదృష్టిః వ్యర్థచక్షుష్క ఇతి హేతోః మత్వేతి వా. సమందస్మితేన సమందహాసేన, మందం మందం స్మయమానేనేత్యర్థః. సత్రాజిద్భవనం సత్రాజితః గృహమాసేదుషా ప్రాప్తవతా, ముకుందేన శ్రీకృష్ణేన విహితాయాం కృతాయామ్, మణి-ప్రార్థనాయాం శమంతకవిషయయాచ్నాయాం, వ్యర్థాయాం విఫలాయాం సత్యామ్, చిరరచితతపసా సూర్యాదారాధితాన్మయా లబ్ధోఽయం మణిర్న తుభ్యం దేయ ఇతి సత్రాజితా ముకుందః ప్రత్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః॥ 130

గ॥ ప్రసేనో నామ సత్రాజిదనుజస్తమేవ మణిం బిభ్రాణో మృగయావ్యాపారేణ విపినవర్త్మనా సంచరమాణః కేసరిణా మణిలోలుపేన వ్యాపాదితః॥ 131

ప్రసేన ఇతి॥ ప్రసేనో నామ ప్రసేన ఇతి సత్రాజిదనుజః సత్రాజితస్సోదరః తమేవ మణిం శమంతక-రత్నమేవ, బిభ్రాణః ధరన్ సన్, మృగయావ్యాపారేణ ఆఖేటవ్యాపారేణ, విపినవర్త్మనా వనమార్గేణ సంచరమాణః గచ్ఛన్ సన్, **సమస్తృతీయేత్యాత్మనేపదమ్,** మణిలోలుపేన శమంతకాసక్తేన కేనాపి కేసరిణా సింహేన, వ్యాపాదితః మారితః బభూవేతి శేషః॥ 131

గ॥ తస్మిన్నపి కేసరిణి కందరాంతరగతే జాంబవతా నిహతే మణౌ చ తనయాక్రీడనాయ నియోజితే సోదరవిరహవిహ్వలేన సత్రాజితా నియతమేనం చక్రపాణిర్మణిలోభేన నిహతవానితి సమారోపితాం పరివాదగిరమసహమానో హరిరపి విపినముపగమ్య పరాసుం ప్రసేనమవలోక-యన్, విహాయ బహిరేవ సహచారిణో జాంబవత్యాధిష్ఠితం గహ్వరమగాహత॥ 132

తస్మిన్నితి॥ కందరాన్తరగతే గుహాన్తర్గతే, తస్మిన్ కేసరిణి సింహే చ, జాంబవతా నిహతే మారితే సతి, తనయాక్రీడనాయ తనయాయాః పుత్ర్యాః క్రీడనాయ క్రీడార్థం, మణౌ నియోజితే నిర్దిష్టే చ సతి, కందుకవన్మణౌ క్రీడనకే కృతే సతీత్యర్థః. సోదరవిరహవిహ్వలేన అనుజవియోగవివశేన, సత్రాజితా

ఏనం మదనుజం మణిలోభేన హేతునా చక్రపాణిః కృష్ణో నిహతవాన్ నాశయామాస. నియతం ధ్రువమ్, ఇత్యేవం సమారోపితాం సమ్యగారోపితాం, పరివాదగిరం అపవాదవాచం, అసహమానః సోఢుమక్షమస్సన్, హరిరపి కృష్ణశ్చ, విపినం వనముపగమ్య ప్రవిశ్య, పరాసుం మృతం, ప్రసేనం అవలోకయన్ పశ్యన్, సహచారిణః అనుచరాన్, బహిరేవ గుహాబహిఃప్రదేశే ఏవ, విహాయ త్యక్త్వా జాంబవత్యా మణినా క్రీడన్త్యా జాంబవత్సుతయా, అధిష్ఠితం గహ్వరం గుహాం, అగాహత వివేశ॥132

గ॥ తత్ర చ మణిహరణార్థమర్భకాభ్యర్ణభాజిని భగవతి జాంబవానతిరోషణస్సహసా సన్నిధాయ చ ముష్టాముష్టి సావష్టంభః పిష్టాఖిలావయవతయాపి విలీనబలః క్షితితలే నిపత్య సంజాత-ప్రత్యభిజ్ఞః స్తుత్వా చిరమరవిందలోచనం మణినా సహ రమణీమణిం జాంబవతీం నామ నిజతనయాం ప్రాయచ్ఛత్॥ 133

తత్రేతి॥ తత్ర గుహాయాం చ మణిహరణార్థం శమంతకాపహారార్థం, భగవతి కృష్ణే, అర్భకాభ్యర్ణభాజిని శిశుసమీపగతే సతి, అతిరోషణః అతికోపనః, జాంబవాన్ సహసా ద్రుతం, సన్నిధాయ సన్నిహితో భూత్వా, ముష్టీముష్టి సావష్టంభః, ముష్టీముష్టి యుద్ధే సాహంకారశ్చ భూత్వేతి శేషః. పిష్టాఖిలావయవ-తయా చూర్ణితసర్వాంగత్వేన హేతునా, శ్రీకృష్ణముష్ట్యభిఘాతవశాదితి భావః. విలీనబలః విగతబలస్సన్, అత ఏవ క్షితితలే భూతలే, నిపత్య పతిత్వా, సంజాతప్రత్యభిజ్ఞః జాతస్మృతిః, అరవిందలోచనం కృష్ణం, చిరం స్తుత్వా మణినా సహ రమణీమణిం రమణీనాం స్త్రీణాం మణిం రత్నభూతాం, జాంబవతీం, నామ జాంబవతీమితి, నిజతనయాం స్వసుతాం ప్రాయచ్ఛత్ అర్పితవాన్ శ్రీకృష్ణాయేతి శేషః॥133

గ॥ హరిరపి లబ్ధరమణీమణిః కందరోదరాన్నిస్సృత్య సానుచరః పురమధిగమ్య సత్రాజిత-మాహూయ తదాహరణప్రకారమావేద్య మణిమముష్మై ప్రాయచ్ఛత్॥ 134

హరిరితి ॥ లబ్ధరమణీమణిః ప్రాప్తనారీరత్నః, హరిరపి కృష్ణశ్చ, కందరోదరాత్ గుహామధ్యాన్నిస్సృత్య నిర్గత్య, సానుచరః సపరిజనస్సన్, పురం ద్వారకామధిగమ్య ప్రాప్య, సత్రాజితం ఆహూయ ఆకారయిత్వా తదాహరణప్రకారం మణ్యానయవిధామావేద్య జ్ఞాపయిత్వా, మణిం అముష్మై సత్రాజితే, ప్రాయచ్ఛత్ దదౌ॥ 134

గ॥ సత్రాజిదపి సముపజాతలజ్జో యదునందనానందనోపాయమనధిగచ్ఛన్ తేనైవ మణినా సహ సత్యభామాం నామ స్వతనయాం హరయే వ్యతరత్॥ 135

సత్రాజిదితి॥ సత్రాజిచ్చ సముపజాతలజ్జః జాతత్రపస్సన్, యదునన్దనస్య కృష్ణస్య ఆనన్దనోపాయం సంతోషజననసాధనమనధిగచ్ఛన్ అజానన్, తేన మణినైవ సహ, సత్యభామాం నామ స్వతనయాం నిజపుత్రీం, హరయే కృష్ణాయ, వ్యతరత్ దదౌ ॥ 135

శ్లో॥ రమణీమణినైవాల । మితి మత్వైవ మాధవః ।
ప్రత్యదాత్ప్రియవాక్యేన । సత్రా సత్రాజితే మణిమ్ ॥ 136

రమణీతి॥ రమణీమణినైవ నారీరత్నేనైవ, సత్యభామయైవేత్యర్థః. అలంకృతమ్. రమణ్యేవ మమ పర్యాప్తేత్యర్థః. ఇత్యేవం మత్వేవ ఆలోచ్యేవేత్యుత్ప్రేక్షా. మాధవః సత్రాజితే ప్రియవాక్యేన సత్రా ప్రియభాషితేన

సహ, మణిం రత్నం, ప్రత్యదాత్ పునర్దదౌ. అత్ర మణిరమణీమణ్యోర్మధ్యే మణివ్యతిరేకో రమణీమణ్యాం సచేతనత్వాదిరూపః ప్రతీయతే. అన్యథా హరిః, కుతో మణిమేవ త్యజేత్, తేన చ సత్యభామాయాః నిరతిశయసౌందర్యం వ్యజ్యతే॥ 136

శ్లో॥ అక్రూరకృతవర్మభ్యాం । శతధన్వా ప్రవర్తితః ।
సత్రాజితమహన్మణ్యై । కురూనథ హరౌ గతే ॥ 137

అక్రూరేతి॥ అథ తతః, హరౌ కృష్ణే, కురూన్ కురుదేశాన్, గతే యాతే సతి, **పాండవాః లాక్షాగారదగ్ధాః** ఇతి వార్తాం శ్రుత్వా, తద్దిదృక్షయేతి భావః. అక్రూరకృతవర్మభ్యాం ప్రవర్తితః ప్రేరితః, శతధన్వా మణ్యై ఏవ రత్నార్థం సత్రాజితం అహన్ మారయామాస ॥ 137

శ్లో॥ పితృనాశార్తయా సత్య । భామయా గతయా కురూన్ ।
నీతో హరిః పురం ఘాత । మియేష శతధన్వనః ॥ 138

పిత్రేతి॥ పితృనాశార్తయా సత్రాజిన్మరణదుఃఖితయా, కురూన్ గతయా యాతయా, సత్యభామయా పురం ద్వారకామ్, నీతః ప్రాపితః, హరిః కృష్ణః, శతధన్వనః ఘాతం వధమ్, ఇయేష ఇచ్ఛతి స్మ. శతధన్వానం హన్తుమైచ్ఛదిత్యర్థః॥ 138

శ్లో॥ విన్యస్య మణిమక్రూరే । పలాయితుమముం భయాత్ ।
యోజనాని శతం శౌరి । రవధీదనుధావ్య చ ॥ 139

వినస్యేతి॥ అక్రూరే మణిం విన్యస్య స్థాపయిత్వా, భయాత్ కృష్ణాద్భీత్యా, పలాయితుం అపద్రుతమ్, అముం శతధన్వానమ్, శౌరిః కృష్ణః, శతం శతసంఖ్యాకాని యోజనాని, **కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ద్వితీయా,** అనుధావ్య అనుద్రుత్య, అవధీత్ మారయామాస చ. యద్యపి పలాయితస్య వధో న యుక్తః, తథాపి మణిం గృహ్ణన్నయం పలాయతే ఇతి హేతోర్మణ్యర్థం తదనుధావనం సత్రాజిద్ధనన-ప్రయుక్తపాపనివారణార్థం హననం చ కృష్ణశ్చకారేతి బోధ్యమ్. ఏతదపి సత్యభామా మనోవినోదనార్థమేవ నతు స్వతః॥ 139

శ్లో॥ తస్మిన్ మణి మదృష్ట్వార్త । స్తతోఽక్రూరమయాచత ।
లబ్ధ్వా చ మణిమక్రూరా । దస్యై ప్రత్యర్పయన్ ముదా ॥ 140

తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్ శతధన్వని, మణిం రత్నమదృష్ట్వా, ఆర్తః దుఃఖితస్సన్, తతః అక్రూరం అయాచత ప్రార్థయామాస. హరిరితి పూర్వశ్లోకాత్కర్తృపదమత్రాన్వేతవ్యమ్. అక్రూరాన్మణిం లబ్ధ్వా స్వీకృత్య, అస్యై సత్యభామాయై, ముదా సంతోషేణ, ప్రత్యర్పయత్ సమర్పయామాస ॥ 140

శ్లో॥ జగామ నిర్వర్ణయితుం తతోఽర్జునం । హరిర్హరిప్రస్థమతీవలాలసః ।
విలోక్య పార్థః పరభాగభాగభూ । దపార్థఖేదాదరిణం జనార్దనమ్ ॥ 141

జగామేతి॥ తతః మణిప్రత్యర్పణానన్తరమ్, హరిః కృష్ణః, అర్జునం పార్థం, నిర్వర్ణయితుం ద్రష్టుం, అతీవ అత్యన్తం, లాలసః ఆసక్తస్సన్, హరిప్రస్థం ఇంద్రప్రస్థపురం, జగామ యయౌ. పార్థః అర్జునః, అపార్థఖేదాదరిణం ఆదరః ప్రీతిరస్తీతి ఆదరీ పార్థస్య ఖేదే ఆదరీ పార్థఖేదాదరీ స న భవతీత్యపార్థఖేదాదరీ పార్థసంతోషాదరీత్యర్థః. తం స్వసంతోషలాలసమితి యావత్. జనార్దనం కృష్ణం, విలోక్య పరభాగభాక్

గుణోత్కర్షం ప్రాప్తః అభూత్, ననన్దేత్యర్థః. **వ్యంగార్థస్తు.** హరిః కృష్ణో నీల ఇత్యర్థః. యద్వా హరిర్నా కపిలే త్రిష్విత్యభిధానాత్. కపిలవర్ణః కశ్చిత్ అర్జునం శ్వేతం, కంచిత్ నిర్వర్ణయితుం కర్తుం అశ్వేతీకర్తు-మిత్యర్థః. అతీవ లాలసస్సన్ హరిప్రస్థం జగామ పార్థః సోఽప్యర్జునః శ్వేత ఇత్యర్థః. అపార్థభేదా-దరిణం వ్యర్థభేదభాజమ్, స్వచిన్తితకార్యస్య అనిష్పత్తేరితి భావః. జనార్దనం విలోక్య పరభాగభాక్ గుణోత్కర్షం ప్రాప్తః. అతిశయితశ్వేతగుణ ఇత్యర్థః. అభూత్. **అన్యథాచింతితం కార్యం దైవమన్యత చింతయే** దితి న్యాయాదితి భావః. అత్ర కృష్ణసాదృశ్యాదప్యర్జునః కృష్ణో నాభూదిత్యతద్గుణః. అర్జునం కృష్ణీకర్తుం కృష్ణే ఆగతే సతి అర్జునోఽతిశ్వేతోఽభూదితి విషమః. వాచ్యార్థే తు అర్జునం దృష్ట్వా హరిః, తం దృష్ట్వాఽర్జునశ్చ ననందే **త్యానురూప్యాలాంకారః** ॥ 141

శ్లో॥ పరస్పరం పరిష్వజ్య తతః కృష్ణార్జునావమూ ।
రక్తావతితరాం నేదం చిత్రం యన్మిత్రతా తయోః ॥ 142

పరస్పరమితి॥ తతః దర్శనానన్తరమ్, **అమూ** కృష్ణార్జునౌ హరిపార్థౌ, నీలశ్వేతావితి చ. పరస్పరం అన్యోన్యమ్, పరిష్వజ్య ఆలింగ్య, అతితరామత్యన్తమ్, రక్తౌ అనురాగిణౌ, రక్తవర్ణౌ చ, బభూవతురితి శేషః. యద్యస్మాత్ తయోః హరిపార్థయోః, మిత్రతా సౌహార్దం, సూర్యత్వం చ, అస్తి. యత్తదోర్నిత్య-సంబంధాత్తదితి పదస్య లాభః. తత్తస్మాత్, ఇదం రక్తత్వం, న చిత్రం నాద్భుతమ్. సుహృదావుభావపి హరిపార్థౌ అన్యోన్యమాలింగ్య, అత్యనురాగిణావితి న చిత్రమితి ప్రకృతార్థః. నీలశ్వేతయోరుభయోరపి పరస్పరసంపర్కేణ రక్తత్వమితి యత్తదపి న చిత్రం, నీలశ్వేతయోరుభయోరపి సూర్యత్వాత్, సూర్యస్య అరుణత్వాచ్చేత్యన్యోఽర్థః. అత్ర నీలశ్వేతయోరుభయోస్సంబంధేన ఉభయాత్మికే వర్ణవిశేషే జాతవ్యే సతి తద్వైపరీత్యేన రక్తవర్ణోదయో **విషమః. విరూపకార్యస్యోత్పత్తిరపరం విషమం మత** మితి లక్షణాత్. ఇదం చ వైషమ్యం ఉభయోస్సూర్యత్వాదరుణత్వం యుక్తమేవేత్యనేన సమర్థితమితి **కావ్యలింగమ్**. ఇదం చ ప్రౌఢోక్తికల్పితమేవ నీలశ్వేతయోస్సూర్యత్వస్యైవాసంభవాత్॥ 142

గ॥ అథ కదాచిదేతౌ దూరీకృతదురితావపి పాపర్ధికాంక్షిణౌ విగతమోహావపి గహనమవగాహ్య వృషైకగవేషణానురక్తావపి నానామృగాన్వేషిణౌ భూత్వా తతః పరితృప్తావపి తృష్ణాపరీతౌ యమునాముపగమ్య విపీతపరజీవనావపి స్వాదూదకం నిపీయ తేనైవ పథా సంచరమాణౌ కామపి కమలలోచనామలోకయతామ్॥ 143

అథేతి॥ అథ తతః, కదాచిత్ ఏతౌ కృష్ణార్జునౌ, దూరీకృతదురితావపి దూరీకృతం నిరస్తం, దురితం పాపం, స్వస్య స్వానుగతభక్తజనస్య వా యాభ్యాన్తౌ తథాపి పాపర్ధికాంక్షిణౌ మృగయాలాలసౌ, **పాపర్ధిశ్చ పరాధిశ్చేతి** నిఘంటుసారే, పాపవృద్ధికాంక్షిణావితి చ, విగతమోహావపి నిరస్తాజ్ఞానావపి గహనం వనం దుఃఖమితి చ, **గహనం వనదుఃఖయో** రితి భాస్కరః. అవగాహ్య ప్రవిశ్య, వృషైకగవేషణానురక్తావపి ధర్మాన్వేషణలాలసావపి, ధర్మసంరక్షిణావపీత్యర్థః. వృషభైకాన్వేషణతత్పరావితి చ, నానామృగాన్వేషిణౌ బహువిధమృగాన్ అన్వేషయన్తౌ భూత్వా. తతః మృగయాపరిభ్రమణానన్తరమ్, పరితృప్తావపి అవాప్తసమస్తకామత్వేన నిత్యతృప్తావపి, తృష్ణాపరీతౌ తృష్ణయా పిపాసయా ఆశయేతి చ, పరీతౌ వ్యాప్తౌ, అత ఏవ యమునాముపగమ్య ప్రవిశ్య, విపీతపరజీవనావపి అపహృతశత్రుప్రాణావపి, విశేషేణ పీతం పరముత్కృష్టం, జీవనమ్ ఉదకం, యాభ్యాన్తావపీతి చ జలపానేన నిత్యతృప్తావపీత్యర్థః. స్వాదు

మధురముదకం జలమ్, నిపీయ పీత్వా, తేనైవ పథా వనమార్గేణైవ, సంచరమాణౌ చరన్తౌ సన్తౌ, కామపి కమలలోచనాం లలనామ్, ఆలోకయతామ్ అపశ్యతామ్॥ 143

గ॥ ధనంజయః కేశవనిదేశేన తామేతాం వ్యాజహార॥ 144

ధనంజయేతి॥ ధనంజయః అర్జునః, కేశవనిదేశేన భగవదాజ్ఞయా, తాం పరిదృష్టామ్, ఏతాం బాలాం వ్యాజహార ప్రత్యువాచ॥ 144

గ॥ కల్యాణి! కా త్వమేకాకినీ వనదేవతేవ కాననే చరసి కిమ్? కామనా? చేతి ॥ 145

కల్యాణీతి॥ హే కల్యాణి! మంగళశాలిని! త్వం కా? దేవాద్యంగనాసు కాసీత్యర్థః. ఏకాకినీ అసహాయా, త్వం కిం కామనా కిమభిలషన్తీ, వనదేవతేవ ఉదకాభిమానినీ దేవతా కాననదేవతా చ, సేవ, కాననే వనే, చరసి సంచరసి చ, ఇతి వ్యాజహారేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ 145

గ॥ సాపి సవ్యాజం ప్రత్యవాదీత్॥ 146

సాపీతి॥ సా చ సవ్యాజం సకపటమ్, ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ. ఉక్తిప్రకారమేవాహ యుక్త-మిత్యాదినా ॥ 146

గ॥ యుక్తముక్తం భవతా వనదేవతేవేతి సవితృతనయా వనదేవతైవాహమస్య క్షేత్రస్య మనోహరతరుణాతిలోభనీయస్యాసన్నపుష్పోద్గమస్య మాధవస్య సమాగమం ప్రతీక్షమాణా కాననమంతరా చరామీతి ॥ 147

యుక్తమేవేతి॥ వనదేవతేవేతి భవతా త్వయా, యదుక్తం తద్యుక్తముచితం సత్యమితి యావత్. యద్వా, భవతా వనదేవతేవేతి యుక్తముచితముక్తమ్, నను త్వయి వనదేవతాత్వమస్తు నామ, కిం కాననదేవతాత్వరూపం తత్? ఉత జలదేవతాత్వరూపమత ఆహ. సవితృతనయా సూర్యపుత్రీ అహం వనదేవతైవ జలదేవతేవ గంగాదీనాం నదీనాం హి ప్రవాహాతిరిక్తః కశ్చిత్స్వస్వరూపోఽప్యస్తి తతశ్చ కాళిందీసూర్యతనయా యమునేత్యాది శబ్దవాచ్యా యా యామునా నదీ ప్రవాహరూపేణాస్మాకం ప్రతిభాతి తస్యాః స్వస్వరూపభూతేయమధిదేవతేతి భావః. ఏవం కా త్వమితి ప్రథమప్రశ్నస్యోత్తరముక్త్వా కిం కామనా చరసీతి ద్వితీయస్యోత్తరం వదతి అస్యేతి. మనోహరతరుణా జాత్యేకవచనం, మనోజ్ఞతరుభిః అతిలోభనీయస్య అతిసుందరస్య ఆసన్నపుష్పోద్గమస్య సన్నిహితప్రసూనోద్గమస్య, అస్య క్షేత్రస్య సిద్ధస్థానస్య మాధవస్య వసంతస్య, సమాగమం సంపర్కం, వసంతేన సహ క్షేత్రసంయోగమిత్యర్థః. ప్రతీక్షమాణా కాంక్షయన్తీ సతీ. అన్యత్ర ఆసన్నపుష్పోద్గమస్య ఆసన్నస్సన్నిహితః పుష్పోద్గమః రజోనిర్గమః, యస్య తస్య రజస్వలీభవితుం సిద్ధస్యేత్యర్థః. అత ఏవ మనోహరతరుణాతిలోభనీయస్య, మనోహరైర్మనోజ్ఞైః, తరుణైః యువభిః, అతిలోభనీయస్య అతిస్పృహణీయస్య, అస్య క్షేత్రస్య శరీరస్య, **క్షేత్రం కళత్రే కేదారే సిద్ధస్థానశరీరయో** రితి **ప్రతాపః**. మాధవస్య కృష్ణస్య, సమాగమం సంయోగం, ప్రతీక్షమాణేతి కానన-మంతరా కాననస్య మధ్యే, చరామి ఇతి సవ్యాజం ప్రత్యవాదీదిత్యనేనాన్వయః ॥ 147

అవ॥ శ్లిష్టార్థమేవ స్వయం కవిః ప్రపఞ్చయతి॥

శ్లో॥ కాళిందీం సవితుః పుత్రీం । తిష్ఠమానాం మురారయే ।
నిర్ధార్య వచనాత్తస్యాః । ఫల్గునో హరయేఽభ్యధాత్॥ 148

కాళిందీమితి॥ ఫల్గునః అర్జునః, తస్యాః వచనాత్ వాక్యాత్, తామితి శేషః. మురారయే కృష్ణాయ, తిష్ఠమానామ్ మురారిసమాగమం ప్రతీక్షమాణామిత్యర్థః. **శ్లాఘహ్నుఙ్స్థాశపాం జ్ఞీప్స్యమాన** ఇతి చతుర్థీ, **ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చేతి తఙ్,** సవితుః సూర్యస్య, పుత్రీం తనయామ్, కాళిందీం నిర్ధార్య నిశ్చిత్య, హరయే కృష్ణాయ, అభ్యధాత్ ఉవాచ॥ 148

శ్లో॥ రథమారోప్య తామేతా । మనుజ్ఞాప్య పృథాసుతాన్ ।
ద్వారకాం మురజిత్ప్రాయా । ద్విధినా చ వ్యవాహ తామ్ ॥ 149

రథమితి॥ మురజిత్ కృష్ణః, తామేతాం కాళిన్దీమ్, రథమారోప్య ఆరోహయిత్వా, పృథాసుతాన్ అర్జునాదీన్, అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం వాచయిత్వా, తైరనుజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ద్వారకాం ప్రాయాద్యయౌ. తాం కాళిందీం, విధినా స్వసూత్రోక్తవిధినా, వ్యవాహ చ పరిణీతవాన్ ॥ 149

శ్లో॥ విందానువిందభగినీం । మిత్రవిందాం తతో హరిః ।
హరన్ పితృకులాద్వీర్యా । దుపయేమే విధానతః ॥ 150

విందేతి॥ తతః కాళిందీపరిణయానన్తరమ్, హరిః విందానువిందభగినీం విందశ్చ అనువిందశ్చ విందానువిందౌ అవన్తిదేశాధీశ్వరౌ, తయోర్భగినీం సోదరీం మిత్రవిందాం తన్నామ్నీం కన్యామ్, పితృకులా- త్పితృవంశాత్సకాశాద్వీర్యాత్ పరాక్రమేణ హరన్ స్వీకుర్వన్ అపహరన్నితి వా, విధానతః విధినా, **ఉపయేమే** పరిణీతవాన్॥ 150

గ॥ అథ నగ్నజితః కోసలేశ్వరస్య దుహితరం సత్యాభిధానాం వృషభసప్తకవిజయలభ్యాం పరిణేతుకామో వనమాలీ కోసలపతిపురమభజత వృషభా నజైషీత్పర్యణైషీచ్చ॥ 151

అథేతి॥ అథ మిత్రవిందాపరిణయానన్తరమ్, వృషభసప్తకవిజయలబ్ధాం సప్తవృషభజయశుల్కా- మిత్యర్థః. సత్యాభిధానాం సత్యానామ్నీం, కోశలేశ్వరస్య కోసలదేశాధిపతేః, నగ్నజితః దుహితరం పుత్రీం పరిణేతుకామః ఉద్వోఢుమనాస్సన్, వనమాలీ కృష్ణః, కోసలపతిపురం నగ్నజిన్నగరమభజత ప్రాప. వృషభాన్ సప్తవృషాన్, అజైషీత్ జితవాన్, పర్యణైషీచ్చ సత్యామితి శేషః. ఉపయేమే చ, **సముచ్చయా- లంకారః॥** 151

శ్లో॥ భద్రాత్మా గోపతిశ్శౌరి । ర్వృషశ్చ తనుమానితి ।
మత్వాపి విస్మితాస్సర్వే । సప్తాజైషీద్వృషానితి ॥ 152

భద్రేతి ॥ శౌరిః కృష్ణః, భద్రాత్మా కల్యాణస్వరూపః, వృషభస్వరూపశ్చ, **ఉక్షా భద్రో బలీవర్ద** ఇత్యమరః. గోపతిః గోః స్వర్గస్య గవాం వాచాం వా గోర్భూదేవ్యా వా పతిః గోపతిః, గవాం ధేనూనామ్, పతిరితి చ. తనుమాన్ శరీరధారీ, వృషః ధర్మః వృషభశ్చ, భవతీతి శేషః. ఇత్యేవం మత్వా జ్ఞాత్వాపి, వృషభస్య వృషభజయో యుక్త ఇతి జ్ఞాత్వాపీత్యర్థః. సప్తవృషాన్ వృషభాన్ అజైషీత్ జితవాన్, శౌరిరిత్యేవ, ఇతి హేతోస్సర్వే జనాః విస్మితాః విస్మయవన్తః బభూవురితి శేషః. ఏకస్య వృషభస్య సప్తవృషభజయోఽ- ద్భుత ఇతి భావః. యద్వా భద్రాత్మత్వాదిభిశ్శౌరిం భగవన్తం మత్వాపి సప్తవృషభజయేన విస్మితా ఇతి విరోధః. నహి సర్వజగత్సంహారకసంకల్పస్య పరమేశ్వరస్య సప్తవృషభనిర్జయః చిత్రమితి భావః. భద్రాత్మత్వాదిభిశ్శౌరిం వృషభం మత్వా ఏకస్య వృషభస్య సప్తవృషభజయేన విస్మితా ఇతి తత్పరి- హారః, **విరోధాభాసాలంకారః ॥** 152

శ్లో॥ శ్రుతకీర్తిసుతాం తతోఽనుభద్రాం । పరిజగ్రాహ సలక్షణాం చ మాద్రీమ్ ।
విధురీప్సితలక్షణోఽపి సోఽయం । వికళంకో భవతి స్మ విస్మయాయ ॥ 153

శ్రుతేతి॥ తతోఽ ను సత్యాపరిగ్రహానన్తరం, స కృష్ణః శ్రుతకీర్తిసుతాం శ్రుతకీర్తేస్తనయాం, భద్రాం, మాద్రీం మద్రరాజతనయాం, లక్షణాం చ, పరిజగ్రాహ ఉపయేమే, ఈప్సితలక్షణోఽపి ఈప్సితా అభీష్టా లక్షణా తన్నామకజాయా యస్య సః ఈప్సితం లక్షణం కళంకో యస్యేతి చ వికళంకః నిరవద్యః నిర్లక్ష్మేతి చ, సోఽయం విధుర్విష్ణుశ్చన్ద్రశ్చ, విస్మయాయ ఆశ్చర్యార్థం భవతి స్మ బభూవ. **విరోధాభాసా-లంకారః ॥** 153

శ్లో॥ అథ భూమిసుతం హత్వా । మురారిరమునార్జితమ్ ।
అహరద్రాజకన్యానాం । షట్సహస్రాధికాయుతమ్ ॥ 154

అథేతి॥ అథ ఏవం రుక్మిణీ జాంబవతీ సత్యభామా కాళిన్దీ మిత్రవిన్దా సత్యా భద్రా లక్షణా ఇత్యష్టభార్యాపరిగ్రహానన్తరమిత్యర్థః. మురారిః కృష్ణః, భూమిసుతం నరకాసురం, హత్వా సత్యభామయా నాశయిత్వేత్యర్థః. అమునా నరకాసురేణ, ఆర్జితం సంపాదితం, రాజకన్యానాం రాజసుతానాం, షట్సహస్రాధికాయుతమ్, **అయుతం దశసాహస్ర** మిత్యమరః. సషట్సహస్రమయుతమిత్యర్థః. షోడశ-సహస్రసంఖ్యాకరాజకన్యా ఇత్యర్థః అహరత్ స్వీచకార ॥ 154

శ్లో॥ కన్యారాశిరసౌ నైవ । భౌమభోగార్హతామగాత్ ।
విధుస్స్వగృహబుద్ధ్యాతు । బుభుజే విస్మయాయ తత్ ॥ 155

కన్యేతి॥ అసౌ కన్యారాశిః రాజకన్యాగణః, భౌమభోగార్హతాం భూమేరయం భౌమః, **అపత్యత్వవివక్షా-భావాన్న ఢక్ కిన్తు తస్యేదమిత్యణ్,** నరకాసురః తస్య భోగార్హతాం భోగ్యత్వం నైవాగాత్ న ప్రాప. విధుః కృష్ణస్తు స్వగృహబుద్ధ్యా స్వదారధియా, బుభుజే అనుభూతవాన్, కన్యారాశిమిత్యేవ. తత్ నరకార్జిత-కన్యారాశిం కృష్ణో బుభుజో ఇతి యత్తదిత్యర్థః. విస్మయాయ అద్భుతాయ భవతీతి శేషః. **సరఘాకృత-క్షౌద్రపటలన్యాయేన** పరగభోగ్యత్వమాశ్చర్యమిత్యర్థః. అత్ర స్వభోగార్థం కన్యారాశిం స్వీకృతవతో నరకస్య న కేవలం తద్భోగా లాభః కిన్తు స్వరూపహానిరపీతి **విషమాలంకారభేదః. అనిష్టస్యాప్యవాప్తిశ్చ తదిష్టార్థసముద్యమా** దితి తల్లక్షణాత్. **వ్యంగార్థస్తు,** అసౌ కన్యారాశిః భౌమస్య అంగారకస్య భోగార్హతాం నైవాగాత్, ఇత్యేకమాశ్చర్యమ్. ద్వాదశరాశీనామపి భోగ్యత్వావిశేషాత్ ఇతి భావః. విధుః చన్ద్రః, స్వగృహబుద్ధ్యా స్వరాశిధియా, కన్యారాశిం బుభుజే. చన్ద్రస్య కర్కట ఏవ స్వగృహమితి జ్యోతిశ్శాస్త్రాదితీదం ద్వితీయమద్భుతమితి భావః॥ 155

శ్లో॥ కుసుతస్య హి జీవనాదనర్థం । కలయన్నేవమముం జఘాన శౌరిః ।
రమణీర్బుభుజేఽపి తస్య చిత్రం । నరకస్యైవ తథాపి నో కథాపి ॥ 156

కుసుతస్యేతి॥ కుసుతస్య భౌమస్య నరకస్య, జీవనాత్ప్రాణధారణాద్ధేతోః, అనర్థః పీడా, లోకస్య భవతీతి శేషః. తస్య రాక్షసత్వాదితి భావః. ఏవమిత్థం కలయన్ మన్వానః, శౌరిః అముం నరకం, జఘాన హతవాన్. తస్య నరకస్య సంబంధినీః **శేషే షష్ఠీ,** తత్సంపాదితా ఇత్యర్థః. రమణీః స్త్రియః, బుభుజే రమయామాస. తథాపి ఏవం నరకం హత్వా తత్కన్యారాశ్యపహరణేపి నరకస్యాసురస్య కథాపి

వార్తాపి, నో ఏవ నాస్త్యేవ, నరకస్తు మ్రియతాన్నామ, తత్కథాపి నావశిష్టేతి భావః. చిత్రమద్భుతమిదం హరిణా నాశితత్వేన కథామాత్రశేషీ నరకాసురే తచ్ఛేషాభావకథనం విరుద్ధమితి భావః. కించ నాయం నరకాసురస్సమూలం నాశితః, కిన్తు తత్స్త్రియః హరిణా భుజ్యమానాస్సన్త్యేవేతి కథామాత్రస్యాప్యవశేషా-భావకథనమతీవ విరుద్ధమితి భావః. **వ్యంగార్థస్తు,** కుసుతస్య దుష్టపుత్రస్య జీవనాదనర్థః భవతీత్యేనం కలయన్ శౌరిరముం దుష్టపుత్రం జఘాన, తస్య రమణీర్భార్యాః స్నుషా ఇత్యర్థః. బుభుజేఽ పి అనుభూతవాంశ్చ. తథాపి సుతనాశనే తద్భార్యాసంగమే చ కృతే సత్యపి, నరకస్య నిరయస్య కథాపి, నో ఏవ చిత్రమ్, కుసుతస్య పరిత్యాగ ఏవ యుక్తో న ఘాతః. హతేఽపి పుత్రే స్నుషాభోగో న యుక్తః, ఏవమపి దుర్గతి సంభావనాపి నాస్తీతి విచిత్రమిత్యర్థః॥ 156

గ॥ తదైవ ప్రేయసీప్రేరణయా నందనవనవాసినా పారిజాతమున్మూల్య, ప్రక్రాంతసమరానమరా-నభిభూయ, విశ్వంభరస్సత్యభామాభవనప్రమదవనమనయత్॥ 157

తదేతి॥ తదైవ తదానీమేవ, ప్రేయసీప్రేరణయా సత్యభామాచోదనేన, హేతునా, నన్దనవనవాసినం ఇన్ద్రవనగతం, పారిజాతం తరుమున్మూల్య సమూలముత్పాట్య, ప్రక్రాన్తసమరాన్ ఉపక్రాన్తయుద్ధాన్ యుద్ధాయ బద్ధాదరానిత్యర్థః. అమరాన్ దేవాన్, అభిభూయ జిత్వా, విశ్వంభరః విశ్వం బిభర్తీతి తథోక్తః, నిఖిలజగత్కుక్షింభరస్య భగవతో వాసుదేవస్య నేదం చిత్రమితి భావః. అత ఏవ **పరికరాంకు-రాలంకారః.** సత్యభామాయాః భవనస్య గృహస్య, సంబంధీ ప్రమదవనముద్యానవనం అనయత్ ప్రాపయామాస॥ 157

శ్లో॥ పారిజాతం ప్రియాప్రీత్యై । నందనాదుద్ధరన్నపి ।
నందనం ప్రాపయామాస । ప్రియాయాః ప్రియమాచరన్ ॥ 158

పారిజాతమితి॥ పూర్వగద్యస్థ విశ్వంభరపదస్యాత్రాప్యన్వయః. ప్రియాప్రీత్యై సత్యభామాసంతోషణార్థం, నన్దనాదిన్ద్రవనాత్పారిజాతం తరుముద్ధరన్నపహరన్నపి, ప్రియాయాస్సత్యభామాయాః, ప్రియమిష్టమాచరన్ కుర్వన్ సన్, నన్దనం హర్షమ్, నన్దనవనం చ, ప్రాపయామాస. ప్రియామిత్యేవ, ప్రియామానన్దయామాసే-త్యర్థః. అత్ర పారిజాతం నన్దనాదుద్ధరన్నపి నన్దనం ప్రాపయామాసేత్యేకో విరోధః. ప్రియాప్రీత్యై నన్దనాదుద్ధృతం పారిజాతం పునర్నన్దనం ప్రాపయిత్వాపి ప్రియాయాః ప్రియమాచచారేతి ద్వితీయమ్, వనాత్పారిజాతముద్ధరన్, అత ఏవ ప్రియాయాః ప్రియమాచరన్ ప్రియామానన్దయామాసేతి తదుభయపరిహారః. **విరోధాభాసాలంకారః.** యద్వా నందనాద్వనాత్పారిజాతముద్ధరన్నపి ఉద్ధర్తుం ప్రవృత్తోఽపి నన్దనవనం ప్రాపయామాసే **త్యసంగతినామకాలంకారః. అన్యత్కర్తుం ప్రవృత్తస్య తద్విరుద్ధ-కృతిశ్చ సే** తి లక్షణాత్, అయం శ్లేషోత్థాపితః॥ 158

తదానీమేవ॥ పారిజాతాపహరణకాలే ఏవేత్యర్థః॥

శ్లో॥ దివ్యాశ్శిలీముఖగణా హృతపారిజాత-
మన్వేత్య తం యదుపతిం ద్రుతమాత్తగంధాః ।
ప్రాప్తాః పునస్సుమనసస్సుమనస్సు యద్వా
తేజోభవేన్మధుహరం కథమంతరేణ ॥ 159

దివ్యా ఇతి ॥ దివ్యాః దివిభవాః, **దిగాదిభ్య** ఇతి యత్, శిలీముఖగణాః బాణసంఘాః, హృత-పారిజాతం అపహృతసురతరుం, సాపరాధమితి భావః. తం యదుపతిం కృష్ణమన్వేత్య అనుసృత్య, ద్రుతం శీఘ్రం, ఆత్తగంధాః అభిభూతాస్సన్తః **ఆత్తగంధోఽభిభూత స్స్యా** దిత్యమరః. కృష్ణబాణైరితి శేషః. పునర్భూయః సుమనసః దేవాన్ ప్రాప్తాః భేజిరే. ఇదమేవ హి బాణానాం దివ్యత్వం నామ యల్లక్ష్యం ప్రాప్యాపి పునస్తూణీరప్రవేశ ఇతి. మనుష్యస్య కృష్ణస్య, బాణైః కథం దేవబాణా అభిభూతా ఇతి న విస్మయితవ్యమిత్యాహ. యద్వేతి, యద్వా, అథవా సుమనస్సు దేవేషు మధుహరం కృష్ణమన్తరేణ ఉద్దిశ్య, తేజః ప్రతాపః, కథం భవేత్. నాయం కృష్ణః, ప్రాకృతః కిన్తు సర్వేశ్వర ఏవేతి సర్వేశ్వరం ప్రతి దేవానాం ప్రతాపః కథం భవేదిత్యర్థః. భగవద్దత్తసత్తాకత్వాదేవ తేషామితి భావః. అత్ర ఉత్తరవాక్యార్థేన పూర్వవాక్యర్థసమర్థనా **త్కావ్యలింగమ్**. అన్యార్థస్తు - దివ్యాః నన్దనవనగత్వాదితి భావః. శిలీముఖగణాః భృంగసంఘాః, **అళిబాణౌ శిలీముఖా** విత్యమరః. ఆత్తగంధాః స్వీకృతపరిమళాస్సన్తః, పరిమళం గృహీత్వేత్యర్థః. హృతపారిజాతం యదుపతిమన్వేత్య కృష్ణహృతం పారిజాతమనుధావ్యేత్యర్థః. గంధస్యానురూపకత్వాదితి భావః. పునః సుమనసః తత్పారిజాతపుష్పాణి ప్రాప్తాః. వృక్షోత్పాటనసమయే తచ్చలనవశాద్భీత్యా పలాయితాః భృంగాః పునరపి తత్కుసుమసంఘం ప్రాపురిత్యర్థః. యద్వా, తథా హి, అవ్యయానామనేకార్థకత్వాత్, సుమనస్సు కుసుమేషు మధుహరం భృంగమన్తరేణ వినా, తేజః శోభా, కథం భవేత్? భృంగసంబంధేనైవ కుసుమాని శోభన్త ఇతి భావః. అత్ర ఉభయోరప్యర్థయోః ప్రకృతత్వా**త్ప్రకృతశ్లేషాలంకారః.** ప్రకృతాప్రకృతార్థయో శ్శ్లిష్టత్వే ఏవ ధ్వనేరవకాశ ఇతి వివేకః ॥159

శ్లో॥ జగదాదృతపల్లవాప్తిహర్షో । హరితస్సిద్ధ్యతి పారిజాతతో వా ।
తదపి త్రిజగత్పతిర్నియుక్తః । ప్రియయా తత్సుమనఃపరీక్షణాయ ॥ 160

జగదితి॥ జగదాదృతపల్లవాప్తిహర్షః జగదాదృతః సర్వలోకశ్లాఘితః, పల్లవో విటః కిసలయం చ, తస్య ఆప్తిః ప్రాప్తిః, తయా హర్షస్సంతోషః, హరితః కృష్ణాత్, పారిజాతతో వా పారిజాతాద్వా, సిద్ధ్యతి సంభవతి, ప్రియాయా ఇతి శేషః. లోకోత్తరపల్లవం లబ్ధ్వా నన్దితుం న పారిజాతం సత్యభామా ఆచకాంక్షే లోకోత్తరపల్లవస్య కృష్ణస్య లబ్ధత్వాదితి భావః. అత్ర జగదాదృతపల్లవాప్తిహర్షాధాయకత్వరూపధర్మ-సామ్యనిబంధనం హరిపారిజాతయోరౌపమ్యమర్థాత్సిద్ధ్యతీ**త్యుపమాలంకారధ్వనిః**. వా ఇత్యస్య వికల్పార్థమనుక్త్వా పారిజాతతో వా పారిజాతాదివ హరితో హర్షస్సిద్ధ్యతీత్యర్థోక్తౌ తు **ఉపమాలంకారో** వాచ్య ఏవ. నన్వేవం పల్లవార్థం పారిజాతస్యానాకాంక్షితత్వే కుతః కృష్ణం పారిజాతార్థం సత్యభామా ప్రేరితవతీత్యత ఆహ. తదపీతి, తదపి తథాపి అపూర్వపల్లవలాభహర్షాభావేపి త్రిజగత్పతిః కృష్ణః ప్రియయా సత్యభామయా, తత్సుమనఃపరీక్షణాయ పారిజాతకుసుమదర్శనార్థం, మనసః పరీక్షణం తస్మై శ్రీకృష్ణహృదయస్య సమ్యక్ శోధనార్థమిత్యర్థః. కృష్ణో మయి దృఢమనురక్తో వా నవేతి పరిశీలితుమితి యావత్. నియుక్తః చోదితః బభూవేతి శేషః. సత్యభామాయాః పారిజాతాకాంక్షా న పల్లవలోభాత్, కిన్తు పుష్పలోభాదిత్యేకో భావః. నాపి పల్లవపుష్పలోభాత్ కిన్తు కృష్ణానురాగపరీక్షార్థమిత్యన్యో భావః. ఉభయస్య ప్రకృతత్వాత్ తత్సుమనః పరీక్షణాయేత్యత్ర ప్రకృతశ్లేషః॥ 160

శ్లో॥ యస్మిన్సుంకరదారసౌరభజరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః ।

తస్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యే తృతీయోత్తర
శ్చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్॥ 161

యస్మిన్నితి॥ తృతీయాదుత్తరః పరః తృతీయోత్తరః చతుర్థ ఇత్యర్థః. అన్యత్సర్వం వ్యాఖ్యాతమ్॥ 161

ఇతి శ్రీభాగవతచంపూవ్యాఖ్యానే మంథరాఖ్యానే చతుర్థో విలాసః.

శ్రీ హయగ్రీవార్పణస్తు

శ్రీః

ఓమ్

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

పఞ్చమో విలాసః

శ్లో॥ తాభిస్సమం మధుజితస్సురతాపవర్గ । హారీ బభూవ తరుణీభిరథో విహారః ।
స్థానే విచిత్రచరితే వనమాలినీత్థ । మామోదవాన్ సుమనసాం నివహో బభూవ ॥1

తాభిరితి॥ అథో అనన్తరమ్, మధుజితః మధుసూదన్య కృష్ణస్య, **కృష్ణస్తు భగవాన్ స్వయ** మితి సాక్షాచ్ఛ్రీమహావిష్ణురేవ కృష్ణరూపేణావతీర్ణ ఇతి ఉభయోరేకత్వాత్ మధుజిత్పదేన కృష్ణస్య వ్యవహారః. తాభిః అష్టోత్తరషోడశసహస్రసంఖ్యాభిః పూర్వోక్తాభిః, తరుణీభిః యువతీభిస్సమం సహ, **సురతాపవర్గహారీ** సురాణాం దేవానామ్, తాపవర్గః తాపసంచయః, తస్య హారీ నివర్తకః, సురతం మైథునమేవాపవర్గః ఫలమ్, తేన హారీ మనోహరశ్చ, విహారః క్రీడా, బభూవ. స్థానే భగవద్విహారస్య సురతాపవర్గహారిత్వం యుక్తమ్. తదేవాహ, వనమాలిని దామోదరే, ఇత్థం ఏవం, విచిత్రచరితే సతి అద్భుతచరిత్రే సతి కాయవ్యూహాలంబనేన నానాస్త్రీసంభోగాదిరూపాద్భుతవ్యాపారే సతీత్యర్థః. సుమనసాం దేవానాం, స్త్రీణాం చ, **సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రియాం దేవే బుధే తు నా** ఇతి భాస్కరః. నివహస్సమూహః, ఆమోదవాన్ హృష్టో, బభూవ. భగవద్విహారఫలభూతానాం ప్రద్యుమ్నాదీనాం దేవాహితశంబరాద్యసురవినాశనేన దేవహితసంపాదకత్వాదిత్యేకో భావః. భగవద్విహారేణ మన్మథశరవిసరసంజాతవ్యథాయాః నివృత్తత్వాది-త్యన్యో భావః. **వ్యంగార్థస్తు** - మధుజితో మధుహృతో భ్రమరస్య, తాభిః ప్రసిద్ధాభిస్తరుణీభిర్నిజాంగనాభి-స్సమం సురతాపవర్గహారీ రతఫలమనోజ్ఞః, విహారః బభూవ. భ్రమరో భ్రమరీర్యథేష్టం రమయామాసే-త్యర్థః. ఇత్థం విచిత్రచరితే భ్రమరీభ్రమరవిహారరూపచిత్రచరిత్రవతి వనమాలిని వనమాలాః వనపఙ్క్తయః అస్మిన్ సన్తీతి తథోక్తే స్థానే ప్రదేశే వనభూమావిత్యర్థః. ఆమోదవాన్ పరిమళవాన్, సుమనసాం పుష్పాణాం, నివహః, బభూవ ఆసీత్. ఆమోదవత్పుష్పవత్త్వాదత్ర భ్రమరీభ్రమరవిహారయోగ్యతాఽసీదితి భావః॥1

గ॥ అథ కదాచన సకలమహోత్సవమహనీయే గగన ఇవ చంద్రకాంతాలంకృతే, రజనికరహృదయ ఇవ పుష్యరాగాశ్రితే, సత్యలోక ఇవ ముక్తౌఘ సంకులే, కమలాకర ఇవ పద్మరాగశోభితే, కేసరామోదితే చ, పాకశాసన ఇవ వజ్రరమణీయే, వాసంతికవన ఇవ ప్రవాళసమృద్ధే, శరత్కాల-గగన ఇవ సితాభ్రభాసురే, హంసమండితే చ, నందన ఇవాసన్నపారిజాతే, హరిచందనామోద-వాసితే చ, గోష్ఠ ఇవ భద్రరసాస్పదే, గోపాలవాసయోగ్యే చ, స్వర్గ ఇవ సుమనస్సంకీర్ణే, సురతాధిగమయోగ్యే చ, కైలాస ఇవ సదాశివైకనిలయే, నీలలోహితస్పృహణీయరత్నాస్పదే

చ, శరత్కాలపులిన ఇవ హిమవాలుకాలంకృతే, శార్దూల ఇవ మృగమదామోదహారిణి, మయూరమేచక ఇవోపబర్హభాసురే, చంద్రమండల ఇవాదర్శలేఖానువృత్తే, భాగవత ఇవ శుకాలాపరమణీయే, బౌద్ధదర్శన ఇవ సాధుదూష్యే, పాండవ ఇవ పాంచాలికారమణీయే, కల్పపాదప ఇవ రమణీయచిత్రఫలకే, సుమేరుశృంగ ఇవ కల్యాణనిలయే, సురతసమయ ఇవ కపోతకూజితరుచిరే, పుష్పక ఇవ విష్ణుపదసంచారయోగ్యే, బలభవన ఇవానంతభోగాస్పదే, మేరుకందర ఇవ దివ్యభల్లూకబాలాలంకృతే, హరిశ్చంద్రచరిత ఇవ సత్యానపాయిని, రామచరిత ఇవ లక్ష్మణానపేతే, మహారాజకుల ఇవ భద్రాసనయోగ్యే, గంగాప్రవాహ ఇవ కాళిందీమిశ్రితే, న్యాయదర్శన ఇవ జాతిమాలానపేతే, చైత్రరథ ఇవ మనుష్యధర్మాశ్రితలోకపాలవిహారయోగ్యే, ప్రాగ్వంశ ఇవేష్టగంధసంపన్నే, సత్కావ్య ఇవోత్తమశ్లోకగర్భే, స్వయంవరస్థల ఇవ జగతీపతి-సమాశ్రితభూరిమంచాంచితే, సుగ్రీవసైన్య ఇవ కుముదామోదితే, హిమగిరికందర ఇవ పుండరీకమాలాశ్రితే, ఇందిరామందిర ఇవాళిగీతాదృతకమలానుషక్తే, క్వచన దివ్యభవనే పర్యంక-మధిశయానం సత్త్రబంధమివ విదర్భసుదృక్పణితిరితి బద్ధాదరం, సారసమివ లక్షణాలాప-లోలుపం, ధర్మాత్మజమివ సత్యోల్లంఘనభీరుం, భార్గవమివ రవితనయానురాగిణిమృక్షరాజ-సుతానురాగిణం చ, సిద్ధరసమివ ప్రద్యుమ్నజనకమారామమివ భద్రాగమసంవర్ధితామోదం, బ్రహ్మలోకమివ ప్రసన్నమానసం, దుర్యోధనమివ మిత్రవిందానురక్తం, సమందస్మితం ముకుంద-ముపాసీనామోదమానా భగవతీ భీష్మతనయా తస్థౌ ॥ 2

అథేతి॥ అథ కదాచన కస్మింశ్చిత్సమయే భగవతీ షాడ్గుణ్యనిలయా భీష్మతనయా రుక్మిణీ క్వచన కుత్రచిత్ దివ్యభవనే దివ్యశబ్దోఽత్రలక్షణయా ప్రాశస్త్యం బోధయతి. ప్రశస్తగృహే పర్యంకం శయ్యా మధిశయానం అధిష్ఠిత్య శయానం, **అధిశీఙ్స్థేతి,** ఆధారస్య కర్మత్వమ్. ముకుందం కృష్ణముపాసీనా సేవమానా సతీ అత ఏవ మోదమానా ఆనన్దవతీ తస్థౌ స్థితవతీత్యన్వయః. దివ్యభవనం విశినష్టి - సకలేత్యాదిభిః సప్తమ్యన్తైః, సకలమహోత్సవమహనీయే సర్వవిధోత్సవశ్లాఘ్యతమే గగన ఇవ ఆకాశే ఇవ చన్ద్రకాన్తాలంకృతే చన్ద్రకాంతమణ్యలంకృతే చన్ద్రస్య కాంతాః ప్రియాః అశ్విన్యాదయః తాభిరలంకృతే ఇతి చ, రజనికరహృదయ ఇవ చన్ద్రమనసీవ, పుష్యరాగాశ్రితే పుష్యరాగమణ్యాశ్రితే పుష్యాఖ్యనక్షత్ర-విషయానురాగాశ్రితే ఇతి చ, సత్యలోక ఇవ బ్రహ్మపురవత్, ముక్తౌఘసంకులే మౌక్తికసంఘవ్యాప్తే ముక్తానాం హిరణ్యగర్భోపాసనయా బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తానాం సిద్ధానామిత్యర్థః. యద్వా సగుణోపాసనయా ఈశ్వరసాయుజ్యం ప్రాప్తానామితి వా - ఓఘేన సమూహేన, సంకులే పరీతే చ, కమలాకర ఇవ కాసారవత్, పద్మరాగశోభితే పద్మరాగమణ్యలంకృతే, పద్మానాం రాగేణ రక్తిమ్నా శోభితే ఇతి చ, కేసరామోదితే చ కేసరైర్వకులైః, పున్నాగైః, నాగకేసరైర్వా, కింజల్కైరితి చ, ఆమోదితే వాసితే, పాకశాసన ఇవ ఇంద్రవత్, వజ్రరమణీయే వజ్రమణిరమణేయే, వజ్రాయుధమనోహరే ఇతి చ, వాసంతికవన ఇవ వసంతకాలికవనవత్, ప్రవాళసమృద్ధే విద్రుమవ్యాప్తే, పల్లవసమృద్ధే ఇతి చ, శరత్కాలగగన ఇవ శారదాకాశవత్, సితాభ్రభాసురే సితాభ్రః కర్పూరః, **ఘనసారశ్చన్ద్రసంజ్ఞః కర్పూరో హిమవాలుకే** త్యమరః - సితాభ్రం శ్వేతమేఘశ్చ, తేన భాసురే ప్రకాశమానే, హంసమండితే చ, హంసాశ్చిత్రలిఖితాః మానసౌకసశ్చ తైర్మండితే శోభితే, నన్దన ఇవ ఇన్ద్రవనవత్, ఆసన్నపారిజాతే ఆసన్నస్సన్నిహితో నష్టశ్చ పారిజాతో వృక్షః యస్య తస్మిన్, హరిచందనామోదవాసితే చ, హరిచన్దనం పీతవర్ణం చన్దనం,

తైలపర్ణికగోశీర్షే హరిచన్దనమస్త్రియా మిత్యమరః. దేవతరుశ్చ, **మందారః కల్పవృక్షశ్చ పుంసి వా హరిచన్దన** మిత్యమరః. తస్య ఆమోదేన గంధేన, వాసితే సురభితే, యద్వా, వనపక్షే హరిచన్దనస్య పుష్పాణి హరిచన్దనాని, తేషామామోద ఇతి వాచ్యమ్, గోష్ఠ ఇవ వ్రజవత్, **భద్రరసాస్పదే** భద్రరసః చన్దనద్రవః వృషభరావశ్చ, తస్య ఆస్పదే స్థానభూతే, **ఆస్వాదనధ్వనిసుధాంబురసాఖ్యధాతుష్విష్టో రస** ఇతి భాస్కరః. గోపాలవాసయోగ్యే చ, గోపాలః కృష్ణో గోపశ్చ, తస్య వాసయోగ్యే నివాసార్హే, స్వర్గ ఇవ సుమనస్సంకీర్ణే, సుమనోభిః పుష్పైః, దేవైశ్చసంకీర్ణే వ్యాప్తే, సురతాధిగమయోగ్యే చ, సురతస్య మైథునస్య, అధిగమః లాభః, సురతాయాః దేవభూయస్య, అధిగమ ఇతి చ, తస్య యోగ్యే అర్హే, కైలాస ఇవ సదాశివైకనిలయే, సదా సర్వదా శివానాం కల్యాణానామేకనిలయే ముఖ్యస్థానే, సదాశివస్య శంభోరేకనిలయే ఇతి చ, నీలలోహితస్పృహణీయరత్నాస్పదే చ – నీలాని చ తాని లోహితాని చ నీలలోహితాని, స్పృహణీయాని రత్నాని స్పృహణీయరత్నాని నీలలోహితాని చ తాని స్పృహణీయరత్నాని చ నీలలోహితస్పృహణీయరత్నాని, యద్వా, నీలో నీలవర్ణః, లోహితో రక్తవర్ణః, తాభ్యాం స్పృహణీయాని సుందరాణి రత్నానీతి సమాసః. ఇంద్రనీలమణయః పద్మరాగమణయశ్చేత్యర్థః. అన్యత్ర నీలలోహితశ్శివః తస్య స్పృహణీయాః స్పృహావిషయాణి, రత్నాని నీలలోహితస్పృహణీయరత్నాని, తేషామాస్పదే చ, శరత్కాలపులిన ఇవ శారదపులినవత్, **తోయోద్ధితం తత్పులిన** మిత్యమరః. హిమవాలుకాలంకృతే హిమవాలుకా కర్పూరః సీతసికతా చ, తయా అలంకృతే భూషితే, శార్దూల ఇవ వ్యాఘ్రవత్, **మృగమదామోదహారిణి,** మృగమదః కస్తూరీ, తస్య ఆమోదేన గంధేన, హారిణి మనోహరే, మృగాణాం మదమామోదం సంతోషం చ, హరతీతి మృగమదామోదహారీ తస్మిన్నితి చ, యద్వా, మృగాణాం మదేన సారాంశేన, ఆమోదం తోషం, హరతి భజతీతి తథోక్తమ్, మయూరమేచక ఇవ శిఖిచన్ద్రకవత్, **ఉపబర్హభాసురే**, ఉపబర్హం ఉపధానం, **ఉపధానన్తూపబర్హం శయ్యాయాం శయనీయవ** దిత్యమరః. తేన భాసురే – అన్యత్ర ఉపబర్హం – బర్హే విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. **పింఛబర్హే నపుంసకే** ఇత్యమరః. తత్ర భాసురే భాసమానే ఇతి చ, చంద్రమణ్డల ఇవ సుధాంశుబింబవత్, ఆదర్శరేఖానువృత్తే దర్పణపఙ్క్తిపరీతే, అన్యత్ర రలయోరభేదాత్ లేఖా దేవతాః, ఆదర్శం అమావాస్యాపర్యన్తం, లేఖైరనువృత్తే అనుసృతే, భోజ్యత్వాదితి భావః. **అమావాస్యా త్వమావస్యాదర్శస్సూర్యేందుసంగమః, ఆదితేయా దివిషదో లేఖా అదితినన్దనాః, దర్పణో ముకురాదర్శౌ** ఇతి చామరః. భాగవత ఇవ భాగవతగ్రంథవత్, శుకాలాపరమణీయే, శుకః కీరో వ్యాసపుత్రశ్చ, తస్య ఆలాపైర్భాషణైః, రమణీయే మనోహరే, బౌద్ధదర్శన ఇవ బౌద్ధమతవత్, సాధుదూష్యే సాధూని బహుమూల్యాని, దూష్యాణి వస్త్రాణి, యస్మిన్, యద్వా, సాధు దూష్యం వస్త్రగృహం యస్మిన్, లీలాగృహే విచిత్రపటాదినా ఖట్వాపర్యాప్తం వస్త్రగృహం కుర్వన్తీతి ప్రసిద్ధమ్, **దూష్యం వస్త్రే చ తద్గృహే** ఇతి విశ్వః. అన్యత్ర సాధుభిస్సజ్జనైర్దూష్యే నిన్ద్యే, పాణ్డవ ఇవ పాణ్డుపుత్రవత్, పాంచాలికారమణీయే పాంచాలికా కాష్ఠాదినిర్మితా ప్రతిమా, ద్రౌపదీ చ – **పాంచాలికా పుత్త్రికాయాం ద్రౌపదీ రతిభేదయో** రితి భాస్కరః. తయా రమణీయే, కల్పపాదప ఇవ కల్పవృక్షవత్, రమణీయవిచిత్రఫలకే రమణీయం చిత్రఫలకమాలేఖ్యాశ్రయీభూతం ఫలకం యస్మిన్, రమణీయాణి చిత్రాణి ఫలాని యస్య తస్మిన్నితి చ, శేషాద్విభాషేతి కప్, సుమేరుశృంగ ఇవ మేరుపర్వతశిఖరవత్, కల్యాణనిలయే కల్యాణం మంగళం స్వర్ణం చ తస్య నిలయే స్థానే, సురతసమయ ఇవ రతిసమయవత్, కపోతకూజితరుచిరే కపోతానాం పక్షిణాం, కూజితేన ధ్వనినా, కపోతస్యేవ కూజితేనేతి చ, రుచిరే

కపోతనాదైస్సంత్రాస్య పాతయ తతో వివశాం సుఖాబ్ధౌ ఇతి తృతీయే విలాసే, పుష్పక ఇవ విమానవత్, విష్ణుపదసంచారయోగ్యే శ్రీకృష్ణపాదచారార్హే, ఆకాశసంచారయోగ్యే చ, బలిభవన ఇవ రసాతలవత్, అనన్తభోగాస్పదే అమితభోగస్థానే, శేషదేహస్థానే, ఇతి చ, మేరుకందర ఇవ మేరోర్గుహాయామివ దివ్యభల్లూకబాలాలంకృతే ప్రశస్తజాంబవతీసమలంకృతే, ప్రశస్తభల్లూకశిశుభూషితే చ, **అథ భల్లూకే ఋక్షాచ్ఛ భల్లభల్లూకా** ఇత్యమరః. హరిశ్చన్ద్రచరిత ఇవ హరిశ్చన్ద్రో నామ ఇక్ష్వాకువంశజః కశ్చన సత్యసంధో రాజా తస్య చరితం చరిత్రమ్, తస్మిన్నివ, సత్యానపాయిని సత్యం యథార్థభాషిత్వం తేన అనపాయిని అవియుక్తే ఇత్యప్రకృతార్థః, సత్యయా నగ్నజిత్సుతయా అనపాయినీతి ప్రకృతః, రామచరిత ఇవ రామాయణ ఇవ లక్ష్మణానపేతే లక్ష్మణయా మాద్ర్యా, లక్షణా లక్ష్మణా ఇతి చ ద్వివిధం తస్యా నామ – లక్షణేన చ అనపేతే యుక్తే, మహారాజకుల ఇవ, మహారాజవంశ ఇవ తత్సంఘ ఇవేతి వా, భద్రాసనయోగ్యే భద్రాయాశ్శ్రుతకీర్తిసుతాయాః ఆసనం స్థితిః, భద్రాసనం సింహాసనం చ తస్య యోగ్యే, గంగాప్రవాహ ఇవ కాళిందీమిశ్రితే, కాళింద్యా తన్నామికయా స్త్రియా యమునయా చ, మిశ్రితే యుక్తే, న్యాయదర్శిన ఇవ న్యాయశాస్త్రవత్, జాతిమాలానపేతే జాతిపుష్పస్రజ్మిశ్రితే, అసదుత్తరం జాతిరిత్యుక్తలక్షణజాతిరూపదోషసంఘయుక్తే చ, చైత్రరథ ఇవ కుబేరోద్యాన ఇవ, మనుష్యధర్మాశ్రితస్య మానుషత్వమాశ్రితస్య, లోకపాలస్య కృష్ణస్య, మనుష్యాణామివ ధర్మమాశ్రితస్య లోకపాలస్య కుబేరస్యేతి చ, **మనుష్యధర్మా ధనద** ఇత్యమరః. విహారయోగ్యే క్రీడార్హే, ప్రాగ్వంశ ఇవ యజమానసదస్యాదీనాం వాసాయ కల్పితం గృహం ప్రాగ్వంశ ఇత్యుచ్యతే – **ప్రాగ్వంశః ప్రాగ్ఘవిర్గేహా**దిత్యమరః, ఇష్టగంధసంపన్నే ఇష్టగంధస్సుగంధః, హోమధూమశ్చ, తేన సంపన్నే సమృద్ధే, సత్కావ్య ఇవ యోగ్యకావ్యవత్, ఉత్తమశ్లోకగర్భే ఉత్తమశ్లోకః పుణ్యశ్లోకో హరిః, ఉత్తమాః ధ్వనిరసాదిమన్తః శ్లోకాశ్చ గర్భే అన్తః యస్య తస్మిన్, స్వయంవరస్థల ఇవ జగతీపతిసమాశ్రితేన శ్రీకృష్ణాశ్రితేన, మహారాజాశ్రితైరితి చ, భూరిమంచః సువర్ణమంచః, తేన అనేకమంచైశ్చ, అంచితే మండితే, సుగ్రీవసైన్య ఇవ సుగ్రీవః శ్రీరామసఖః కశ్చన కపిరాజః, తస్య సైన్యం సేనా, తస్మిన్నివ, కుముదామోదితే ఉత్పలావాసితే, కుముదనామకకప్యాన్విదితే చ, హిమగిరికందర ఇవ హిమవత్పర్వతగుహాయామివ, పుండరీకమాలా సితాంభోజసంఘః, వ్యాఘ్రసంతతిశ్చ – **పుండరీకో వ్యాఘ్రభేదే, పుండరీకం సితాంభోజం ఇతి** చామరః. తయా ఆశ్రితే యుక్తే, ఇందిరామందిర ఇవ లక్ష్మీసదనవత్, ఆళిగీతాదృతకమలానుషక్తే, ఆళయస్సఖ్యః, తాసాం గీతేషు గానేషు, ఆదృతయా సాదరయా, కమలయా లక్ష్మ్యా, అనుషక్తే ఇత్యప్రాకరణికార్థః. అన్యత్ర అళయః భృంగాః, తేషాం గీతైర్ఝంకారైరాదృతైః యుక్తైః, కమలైః పద్మైః, అనుషక్తే యుక్తే ఇతి, యద్వా, అప్రాకరణికేఽపి అళయో భృంగాస్తేషాం గీతేష్విత్యేవ వాచ్యమ్. అథ ముకుందం విశినష్టి, సత్ప్రబంధమివ సత్కావ్యమివ, విదర్భసుదృక్ఫణితిరీతిబద్ధాదరం విదర్భశబ్ద స్తద్దేశాధీశ్వరే భాక్తః. విదర్భస్య భీష్మస్య సుదృక్ బాలా రుక్మిణీత్యర్థః. తస్యాః ఫణితిరీత్యాం వచనవైఖర్యాం, బద్ధాదరం సాదరమ్, అన్యత్ర విదర్భదేశే సుదృశ స్సుధియః విదర్భసుదృశః, తేషాం ఫణితిరీతిః వైదర్భీనామికా శబ్దరీతిః, తయా బద్ధః రచితః, ఆదరః ప్రీతిః, విదుషామితి భావః. యేన తమ్, వైదర్భీరీత్యా విబుధానానన్దయన్తమిత్యర్థః. సారసమివ పక్షివిశేషమివ (ఆంధ్రే బెగ్గురు) లక్షణాలాపలోలుపం లక్షణా సారసస్త్రీ, **సారసస్య తు లక్షణే** త్యమరః. తస్యా ఆలాపేషు భాషితేషు, లోలుపమ్ ఆసక్తమ్, ధర్మాత్మజమివ ధర్మరాజమివ, సత్యోల్లంఘనభీరుం సత్యాయాః ఉల్లంఘనే అతిక్రమణే, సత్యస్యోల్లంఘనే చ, భీరుం భయశీలమ్, భార్గవమివ పరశురామమివ

శుక్రమివేతి చ, రవితనయానురాగిణమ్, రవితనయా కాళిందీ, రవితనయః కర్ణశ్చ తత్రానురాగిణం సాదరం, కర్ణస్య భార్గవశిష్యత్వం ప్రసిద్ధం భారతే, ఋక్షరాజసుతాదరం చ ఋక్షరాజో జాంబవాన్ తస్య సుతాయాం జాంబవత్యామాదరః ప్రీతిర్యస్య తమ్, అన్యత్ర ఋక్షాణాం నక్షత్రాణాం, రాజా చన్ద్రః, తస్య సుతో బుధః తస్మిన్ ఆదరో యస్య తమ్. బుధశుక్రయోర్మిత్రత్వం జ్యోతిశ్శాస్త్రే ప్రసిద్ధమ్ – అత్ర ఉపమానయో రామశుక్రయోరుభయోరేకేన భార్గవపదేన గ్రహణాత్ ఉపమాప్రతిభోత్థాపితా **ప్రస్తుతశ్లేషాలంకారః,** సా చోపమా శ్లిష్టసాధర్మ్యా, సిద్ధరసమివ పారదమివ, ప్రద్యుమ్నజనకం ప్రద్యుమ్నో మన్మథావతారః, ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం స్వర్ణం చ తస్య జనకమ్ ఉత్పాదకమ్, ఆరామమివ ఉద్యానవనమివ, భద్రాగమేన భద్రాయాః ఆగమేన భద్రనామకవృక్షేణేతి చ, సంవర్ధితః వృద్ధిం ప్రాపితః, ఆమోదః హర్షః పరిమళశ్చ, యస్య తం తథోక్తమ్, బ్రహ్మలోకమివ పరబ్రహ్మపదమివ, ప్రసన్నమానసం ప్రసాదయుక్త–హృదయం, ప్రకర్షేణ సన్నం నష్టం మానసం చిత్తం యస్మింస్తమితి చ, **తన్మనో విలయం యాతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి** శ్రవణాదితి భావః. దుర్యోధనమివ మిత్రవిందానురక్తం మిత్రవిందాయాం మిత్రభూతే విందే చ, అనురక్తం సానురాగం, విందానువిందయోర్దుర్యోధనమిత్రత్వం భారతే ప్రసిద్ధమ్. సమందస్మితం మందహాససహితం, ఉత్తమవిషయత్వాన్మందేత్యుక్తమ్॥ 2

శ్లో॥ అత్రాంతరేఽనవధిభీష్మసుతానురాగ । మంతర్నిరుధ్య పరిహాసకథాప్రధానః ।
తాం భీరుమశ్రుతచరైరురుజీవితాధీ । శాశావశాం హరిరకంపయదుగ్రశబ్దైః ॥3

అత్రేతి॥ అత్రాన్తరే అస్మిన్ సమయే, అనవధిభీష్మసుతానురాగః అపారం రుక్మిణీవిషయం ప్రేమ, అన్తర్హృది, నిరుధ్య స్తంభయిత్వా, తత్ర హేతుమాహ, పరిహాసకథాప్రధాన ఇతి, పరిహాసకథాః పరిహాస వచనాని, ప్రధానాః ముఖ్యా యస్య సః, **బహుళగ్రహణాద్విశేషణస్య పరనిపాతః.** కేవలపరిహాస–రచనాలాలస ఇత్యర్థః. హరిః కృష్ణః, **ఉరుజీవితాధీశాశావశాం** ఉరుర్మహతీ చ సా జీవితాధీశాశా ప్రాణేశానురాగః తస్య వశామధీనాం, ప్రాణే శ్రీకృష్ణే, అత్యన్తానురక్తామిత్యర్థః. తాం ప్రసిద్ధాం భీరుం స్త్రియం, రుక్మిణీమిత్యర్థః. అశ్రుతచరైః అశ్రుతపూర్వైః, **భూతపూర్వే చరట్,** ఉగ్రశబ్దైః తీక్ష్ణవచనైః, కఠిన–భాషణైరిత్యర్థః. అకంపయత్ కంపయామాస. అత్రోత్తరార్ధే హరిస్సింహః, భీరుం భయశీలాం, తాం ఉరుజీవితాధీశాశావశాం ఉరుర్మహతీ చ సా జీవితాధీశస్య యమస్య, సంబంధినీ ఆశా దిక్, దక్షిణా, తత్ర వశాకరిణీ తాం దక్షిణదిగ్గతకరిణీమిత్యర్థః. అశ్రుతచరైరుగ్రశబ్దైః భీషణధ్వనిభిః, అకంపయత్ భీషయామాస॥ 3

తథాహి॥ హరేరుగ్రశబ్దానేవ ప్రపఞ్చయతీత్యర్థః ॥

గ॥ అయి బాలే! విదర్భరాజనందనే! కథమాసన్నజీవితేశపదం పుణ్యజనాగ్రగణ్యమతిమృదు–హృదయతయాభీరుజనానురక్తం ఖద్యోతాతిశాయితేజసం సంపది కిన్నరేశం శాంతనవకీర్తిం తవ సహజప్రేమపాత్రం గురుస్పృహావిషయం మదుపసర్పణావసరే నితాంతమభీకయా త్వయా నిశ్శంకమవలోకితమత ఏవాసుసదృశమనంగైకతులనీయరూపమసుకుమారప్రభావతయా మమాప్యనాక్రమణీయం మయి నిశ్చితా సుహృద్భావమంతర్గతధనుర్వేదనైపుణ్యం పరాసుపీడన–ప్రవీణం స్వస్య నిరపాయత్రాణాయాశ్రయీకృతభూభృదంతరం విశేషతో మాగధభావానువర్తినం చార్జునస్యాపి మాలిన్యసంపాదికా మన్యామేవ కీర్తిమార్జయంతమాశ్రయాశతేజసం నిజప్రతాపేన

పాకశాసనేప్యసక్తిం వ్యక్తీకుర్వాణం నిగీర్ణపరపక్షరాజమండలతయా దర్శమనుకుర్వాణం బలాదేవ ధాత్రీమాక్రమ్య భుంజానం పురుషర్షభం శిశుపాలమపహాయ దోషాకరకులసంభవమసత్ప్రకృత్యా-శ్రయం కదాచిదపి పరాక్రమావిషయం బలివిరోధేన సంకోచితాత్మప్రభావం భువి పరోత్కర్ష-మవలోక్య సంప్రతి విశేషతః క్షమామాశ్రయంతమక్షమేశాననకామమభద్రాసనయోగ్యమనతి-దుర్లభరూపం త్వయా పరాసక్తహృదయయాపి దైవమనుగతయా లబ్ధమత్యున్నతబలానువర్తనేన కాలం నయన్తం భుజంగభోగలోలాత్మానం సర్వదా వాహినీశమర్జునమనువర్తమానమగణిత-రిపుభయతయా సాంప్రతమపరమపి వాహినీశం శరణం యాచితవంతమజాతరూపసంపన్నం హరిపూజానివారణేన గోత్రోత్పాటనేన కువలయాపీడనాశనేన సధేనుశకటతస్వులాభేన పరశుదృగ్పోగ్యతయా చాతిరిక్తకీర్తిమసంగలేశమదూరదర్శినీ మామకామయథాః ॥ 4

అయీతి॥ అయి బాలే! విదర్భరాజనన్దనే భీష్మసుతే, రాజపుత్ర్యాస్తవ రాజైవ పతిర్భవితుమర్హతి న తు మాదృశ ఇతి భావః. అత ఏవ **పరికరాంకురాలంకారః**. బాలత్వమేవ ప్రపఞ్చయతి కథమిత్యాదినా, అదూరదర్శినీ దీర్ఘాలోచనరహితా, అవిమృశ్యకారిణీత్యర్థః. త్వం శిశుపాలం విహాయ కథం కుతో, మా మకామయథాః కామితవతీ ఇత్యన్వయః. శిశుపాలస్య గుణాన్ ప్రపఞ్చయతి ఆసన్నేత్యాదిభిః. ఆసన్నజీవితేశపదమ్, ఆసన్నం సన్నిహితం జీవితేశపదం ప్రాణేశత్వం, యస్య తమ్, తవ పతిత్వేనోద్దిష్ట-మిత్యర్థః. ఆసన్నయమపదమితి చ సన్నిహితమృత్యుమిత్యర్థః. పుణ్యజనాగ్రగణ్యం, పుణ్యజనాః ధన్యజనాః రాక్షసాశ్చ, తేషామగ్రగణ్యం అగ్రే గణనీయం, ముఖ్యమిత్యర్థః. రావణకుంభకర్ణయోరేవ శిశుపాలదన్తవక్త్ర-రూపత్వేన జాతత్వాదితి భావః. అన్యత్ర, **ఋషీణాం శ్రీమతాం గేహే యోగభ్రష్టోఽభిజాయతే,** ఇతి పుణ్యవదగ్రేసరత్వాదేవ అస్య చక్రవర్తివంశే జన్మేతి భావః. అతిమృదుహృదయతయా అతిసుకుమార-చిత్తత్వేన, హేతునా భీరుజనానురక్తం స్త్రీజనానురాగిణం, భయశీలజనానురక్తమితి చ, భయశీల-మిత్యర్థః. ఖద్యోతస్సూర్యః కీటశ్చ, తమతిశేతే ఇతి తదతిశాయి, తేజో యస్య తం సూర్యాదధికప్రతాపం, కీటవత్, క్షుద్రమితి చ, సంపది విషయే కిన్నరేశం కుబేరం, కుత్సితనృపం చ, శాంతనవకీర్తిం శాంతనవో భీష్మః తస్యైవ కీర్తిర్యశో యస్య తం, శాంతా నష్టా నవా కీర్తిర్యస్య తమితి చ, నాస్య కీర్తిరుత్పత్యనన్తరం నష్టా కిన్తు ఉత్పత్తిదశాయామేవేతి నిష్కీర్తిమిత్యర్థః. తవ సహజప్రేమపాత్రం నైసర్గికప్రేమాస్పదం, సహజస్య సోదరస్య రుక్మిణః ప్రేమపాత్రమితి చ, గురుస్పృహావిషయం అధికానురాగవిషయం, గురోర్భీష్మస్య, స్పృహా అనురాగః, తస్య విషయః గోచరః, తమితి చ - మదుపసర్పణావసరే, **మమేతి కర్తరి షష్ఠీ - అన్యత్ర కర్మణి.** ఉపసర్పణమ్ ఆగమనం, తస్య అవసరస్సమయస్తస్మిన్, త్వాం ప్రతి మమాగమనసమయే ఇత్యేకోఽర్థః. మాం ప్రతి తవాగమనసమయే ఇత్యన్యః. నితాన్తమత్యన్తమభీకయా కాముకయా నిర్భయయేతి చ, త్వయా నిశ్శంకం నిర్లజ్జమ్, కియానయమితి సోపేక్షం చ, అవలోకితం దృష్టం, అత ఏవ అనుసదృశం ప్రాణసమం, అననురూపం చ, అనంగైకతులనీయరూపం అనంగేన మన్మథేన, ఏకేన తులనీయ-ముపమేయం, రూపం సౌందర్యమాకారో వా, యస్య తం మదనసుందరమిత్యర్థః. అన్యత్ర అనంగేన శరీరరహితేన, ఏకేన తులనీయం రూపం యస్య, సశరీరః కోఽపి తతః కురోపో నాస్తీతి భావః. యద్వా, **నఞో విరుద్ధత్వమర్థః**. విరుద్ధాని అంగాని అవయవాః యస్య తత్ అనంగమ్, అత ఏవ ఏకేన స్వేనైకేనైవ తులనీయం రూపమాకారో యస్య తమ్, అనేన తుల్యః కోఽపి విషమావయవో నాస్తీతి భావః. అసుకుమార ప్రభావతయా తీక్ష్ణప్రతాపత్వేన, మయాపి అనాక్రమణీయమ్, అనుల్లంఘ్యం

మత్తోప్యధికప్రతాపమిత్యర్థః. అన్యత్ర శోభనశ్చాసౌ కుమారో రాజపుత్రశ్చ సుకుమారః, తస్య ప్రభావః యస్య చ, విద్యతే సోఽనసుకుమారప్రభావః తస్య భావస్తత్తా తయా, మయా లక్ష్మ్యాపి అనాక్రమణీయం ప్రాప్తుమనర్హం, రాజవిక్రమవత్యేవ సంపద్వర్తతే ఇతి భావః. మయి నిశ్చితా సుహృద్భావం ధృతవిరోధం మామపి ద్విషన్తమిత్యర్థః. నిశ్చితః అసుహృద్భావః అసూన్ ప్రాణాన్ హరతీతి అసుహృత్ తస్య భావః. ప్రాణహరత్వం, యేన తం స్వపాదస్థితలోచనభఞ్జనాల్లింగాన్మామేవ స్వప్రాణాపహర్తారం స నిశ్చితవానితి భావః. అన్తర్గతం పరిపూర్ణం నష్టం చ ధనుర్వేదనైపుణ్యం ధనుర్విద్యాకౌశలం యస్య తం, పరాసుపీడనప్రవీణం పరేషాం శత్రూణామసుపీడనే ప్రాణాపహారే, ప్రవీణం సమర్థం, శత్రురాజవినాశకమిత్యర్థః. అన్యత్ర పరాసవో మృతాః, తేషాం పీడనే ప్రవీణమితి చ, పిష్టపేషణవత్ మృతమారక ఏవాయం నతు సజీవమారకః. తేభ్యో భీతత్వాదితి భావః. యద్వా, పరం కేవలమసవః ప్రాణా యేషాన్తే పరాసవో వ్యర్థజీవా అశక్తా ఇత్యర్థః. అశక్తానేవాయం పీడయతి నతు శక్తాన్ బాధితుం శక్నోతీతి భావః. స్వస్య నిరపాయత్రాణాయ నిరపాయమపాయరహితం యథా తథా, త్రాణం రక్షణం, తస్మై ఆశ్రయీకృతభూభృదన్తరమ్ అనుసృతజరాసంధాదిరాజాన్తరమ్, ఏతేన నాయమసహాయః కిన్తు ప్రబలసహాయ ఏవేతి సిద్ధమ్. అన్యత్ర నివాసీకృతపర్వతమధ్యం క్వాపి పర్వతగుహాయాం నిలీన-మిత్యర్థః. విశేషతః అతిశయేన మాగధభావానువర్తినం మాగధభావః జరాసంధహృదయమనువర్తతే ఇతి తథోక్తమ్. మాగధానాం భావః వైతాళికత్వమనువర్తమానమితి చ, అర్జునస్యాపి పార్థస్యాపి, కార్తవీర్యార్జునస్యాపీతి వా మాలిన్యసంపాదికాం కళంకసంపాదినీమ్, అత ఏవ అన్యాం లోకవిలక్షణామ్, అన్యేయం రూపసంపత్తిరన్యా వైదగ్ధ్యధోరణీత్యాదౌ తథా ప్రయోగోపలంభాత్ - కీర్తిం యశః, ఆర్జయన్తం సంపాదయన్తం స్వకీయయశసా అర్జునస్యాపి కించిన్న్యూనత్వం జాతమితి తత్కీర్తేరప్యధికేయమస్య కీర్తిరితి భావః. **వ్యతిరేకాలంకారః**. అన్యామేవేత్యత్ర అతిశయోక్తిభేదః - **భేదకాతిశయోక్తి స్స్యాత్తస్యైవాన్యత్వవర్ణన** మితి లక్షణాత్. అన్యత్ర అర్జునస్య శ్వేతస్యాపి వస్తునః నీలగుణవిరోధిశ్వేతవర్ణవతోఽపీత్యపేరర్థః. మాలిన్యసంపాదికాం నైల్యాధాయినీం, **తద్గుణాలంకారః**. అత ఏవ అన్యామేవ దుష్టామేవ, కీర్తిమ్ అపకీర్తిమిత్యర్థః. ఆర్జయన్తమితి ఆశ్రయాశతేజసం ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః, **ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః కృశానుః పావకోఽనలః,** ఇత్యమరః. తస్యేవ తేజః ప్రతాపో యస్య తమ్, ఆశ్రయం స్వాశ్రితజనమశ్నాతీతి ఆశ్రయాశః ఆశ్రితపీడకమిత్యర్థః. తేజో యస్య తమ్, ఆశ్రితానేవాస్య తేజో బాధతే నతు పరానితి భావః. యద్వా, ఆశ్రితనాశకోఽయం కృతఘ్న ఇతి భావః. నిజప్రతాపేన హేతునా పాకశాసనే ఇంద్రేఽపి అశక్తిమ్ అసామర్థ్యం వ్యక్తీకుర్వాణం ప్రకటయన్తం ఇంద్రాదప్యధిక-ప్రతాపమిత్యర్థః. అన్యత్ర పాకశాసనే శిశుశిక్షణే, **పోతః పాకోఽర్భకో డింభ** ఇత్యమరః. శిశుశిక్షణవిషయే ఏవాయం తేజస్వీ న తు తరుణశిక్షణే ఇత్యర్థః. నిగీర్ణపరపక్షరాజమణ్డలతయా కబళితశత్రురాజసంఘత్వేన హేతునా, అపహృతకృష్ణపక్షచన్ద్రబింబతయేతి చ, దర్శమమావాస్యామనుకుర్వాణమ్ అనుసరన్త **మిత్యుపమాలంకారః**. అనేన శత్రుహన్తేతి స్తుతిః. నీచోపమయా నిన్దాభివ్యక్తిరితి చ ధ్యేయమ్. బలాదేవ స్వశక్త్యా ధాత్రీం భూమిమాక్రమ్య స్వాయత్తీకృత్య భుంజానం పాలయన్తమ్, అనుభవన్తమితి వా, తత్ఫలభూతసస్యాదీనాం షష్ఠాంశస్య రాజభోగ్యత్వాదితి భావః. అన్యత్ర బలాత్ హఠాత్ తదనిచ్ఛయైవేత్యర్థః. ఏతేన వాత్స్యాయనసూత్రదృష్ట్యాపి అకామితస్త్రీసంసర్గో దుష్ట ఇతి ఫలితమ్. తత్రాపి ధాత్రీమ్ ఉపమాతరమేవ, **సకామనా అపి శ్వశ్రూపమాత్రాదయ స్త్యాజ్యా** ఇతి వాత్స్యాయనమత-

మప్యుల్లంఘితమితి భావః. ఆక్రమ్య భుంజానం తయా సహ రమమాణమిత్యర్థః. పురుషర్షభం పురుషశ్రేష్ఠం, పురుషాకారవృషభమితి చ ద్విపాత్పశుమిత్యర్థః. అత్ర స్తుత్యా నిన్దాయా అభివ్యక్తేః **వ్యాజస్తుత్యలంకారః**. అయం చ శ్లేషోజ్జీవితః. ఏవం శిశుపాలం వర్ణయిత్వా అథ అనయైవ భంగ్యా స్వస్య దోషాన్ ప్రపఞ్చయతి – దోషాకరకులసంభవం పాపిష్ఠవంశజాతం చన్ద్రవంశజాతం చ, అసత్ప్రకృత్యాశ్రయం దుష్టస్వభావాశ్రితం, మిథ్యాభూతమాయాశ్రయం చ, యద్వా, ప్రకృత్యా ఆశ్రయః ప్రకృత్యాశ్రయః ప్రకృత్యా **ఇతి కర్మణి షష్ఠీ**. అసన్ అవిద్యమానః ప్రకృత్యాశ్రయో యస్య తమ్, జీవవత్ప్రకృతిమానాశ్రితవన్త మిత్యర్థః. కిన్తు ప్రకృతిరేవైనమాశ్రయతీతి భావః. కదాచిదపి పరాక్రమా–విషయం పరాక్రమస్య ప్రతాపస్య, అవిషయం పరాక్రమరహితమిత్యర్థః. పరాం శత్రూణామాక్రమః పరాక్రమః పరకృతాక్రమణమిత్యర్థః. తస్యావిషయం మామాక్రమితుం పరా న శక్నువన్తీతి భావః. బలివిరోధేన బలవద్విరోధేన, సంకోచితాత్మప్రభావమ్ ఉపసంహృతాత్మతేజసం, కాలయవనాది–యుద్ధసమయే ఇతి భావః. బలివిరోధేన బలిచక్రవర్తివిరోధేన, సంకోచితాత్మప్రభావం వామనావతారే ఆత్మప్రభావస్య సంకోచితత్వాదితి భావః. భువి లోకే, పరోత్కర్షం శత్రూత్కర్షమవలోక్య దృష్ట్వా, సంప్రతి విశేషతః అతిశయేన, క్షమాం క్షాన్తిం, భువం చ ఆశ్రయన్తం భజన్తం, స్వాపేక్షయా శత్రుషు ఉత్కృష్టేషు సత్సు, తత్ర విక్రమితుమశక్తత్వాత్ క్షాన్తమిత్యేకో భావః. దుష్టరాజకృతభూభారముద్వీక్ష్య తదుద్ధరణార్థం భూమావవతీర్ణమిత్యన్యో భావః. అక్షమే అశక్తే విషయే క్షమారహితోఽక్షమః అహితః తస్మిన్నితి చ శాసనకామం శిక్షాసక్తమ్, అభద్రాసనయోగ్యం సింహాసనానర్హం యదుశాపాదితి భావః. అభద్రస్య అమంగళస్య, ఆసనే క్షేపణే, యోగ్యమర్హమ్, అనిష్టనివారకమితి యావత్. **ఆసు – గతిక్షేపణయోరితి ధాతుః**. అనతిదుర్లభరూపమ్ అతిదుర్లభం న భవతీత్యనతిదుర్లభం లోకసాధారణమితి యావత్. రూపం యస్య తమ్ అనతిసుందరమిత్యర్థః. అన్యత్ర అనతయః నమస్కారమకుర్వాణాః తైః దుర్లభరూపం భక్తైకగమ్యం మమ రూపమితి భావః. యద్వా, అతిదుర్లభం యస్మాన్నవిద్యతే తదనతిదుర్లభమ్ అత్యన్తదుర్లభమిత్యర్థః. రూపం యస్య తం బ్రహ్మస్వరూపస్య అతిగంభీరత్వాదతిదుర్లభత్వం, తథా చ, **గురుశాస్త్రే వినాత్యన్తం గంభీరం బ్రహ్మ వేత్తి క** ఇతి విద్యారణ్యశ్రీచరణాః, యద్వా, **యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహే** తి శ్రుతేః. మనసా వచసా చ బ్రహ్మపదం దుర్లభమితి భావః. పరాసక్తహృదయయాపి పరోఽన్యో వరః శిశుపాల ఇత్యర్థః. పరమాత్మేతి చ, తత్రాసక్తం హృదయం యస్యాస్తయా, తథాపి దైవమనుగతయా దైవాధీనయా, గ్రామాద్బహిర్వర్తమానం దైవం భవానీమనుగతయా పూజార్థమనుసృతయేతి చ, త్వయా లబ్ధం ప్రాప్తం, దైవవశాదేవ ఆవయోస్సంఘటనం న తు పునస్తవ మయి కామ ఇతి నిందా, మయి సక్తాయా అపి తవ దైవపూజార్థం బహిరాగమనసంభవా–దావయోస్సంఘటనమనురూపమాసీదితి వాస్తవార్థః. అత్యున్నతబలస్య అమితబలశాలినః, కస్య చిదనువర్తనేన అనుసరణేన, హేతునా అన్యత్ర అత్యున్నతస్య లోకోత్తరస్య, బలస్య రామస్య, అనువర్తనేనేతి చ, కాలం సమయం, నయన్తం గమయన్తం, భుజంగభోగః విటభోగః, సర్పశరీరఞ్చ, తత్ర లోలః ఆసక్తః, ఆత్మా మనో దేహశ్చ, యస్య తమ్, సర్వదా వాహినీశం సేనాపతిం, అర్జునం పార్థం, అనువర్తమానమనుసరన్తం, స్వస్య దుర్బలత్వాదర్జునసహాయేన జీవన్తమిత్యర్థః. అన్యత్ర అర్జునం శ్వేతం, వాహినీశం సముద్రం క్షీరోదమితి యావత్, అనువర్తమానం తత్ర శయానమిత్యర్థః. అగణితరిపు–భయతయా అమితశత్రుభయతయా, సాంప్రతమధునా, అపరమన్యమపి, వాహినీశం సేనాపతిం,

శరణం రక్షకం, యాచితవంతం ప్రార్థితవన్తమ్, అర్జునసహాయే సత్యపి రిపుభయస్యానవధికత్వేన అన్యసహాయమపేక్షమాణమిత్యర్థః. అన్యత్ర అగణితరిపుభయతయా రిపుభయో యేన న గణితః సః అగణితరిపుభయః తృణీకృతరిపురిత్యర్థః. తస్య భావస్తత్తా తయా సాంప్రతమపరమన్యం, వాహినీశం లవణాబ్ధిం, శరణం గృహం, యాచితవన్తం ద్వారకాయాస్సముద్రే నిర్మితత్వాదితి భావః. అజాతరూప-సంపన్నం సువర్ణసంపద్రహితం, **చామీకరం జాతరూపం మహారజతకాంచన** ఇత్యమరః. అన్యత్ర అజాతమభూతమపూర్వమితి యావత్. రూపం సౌందర్యం, తేన సంపన్నం సమృద్ధం, హరిర్విష్ణురింద్రశ్చ తస్య పూజాయాః అర్చాయాః, నివారణేన నిరోధేన, గోత్రం వంశః గోత్రః పర్వతశ్చ తస్య ఉత్పాటనేన ఉన్మూలనేన, గోత్రం కులే నామ్ని చ, స్యా ద్గోత్రస్తు ధరణీధర ఇత్యజయ్యః. కువలయాపీడనాశనేన కువలయస్య భూమండలస్య, ఆపీడః శేఖరః, క్షణీభూషణాయితః కశ్చిత్పురుషోత్తమః తన్నాశనేన గజనాశనేనేతి చ, సధేనుకశకటతః ధేనుసహితాచ్ఛకటాత్ స్వలాభేన ధనసంపాదనేన, ఆదౌ శకటజీవనం సోఽపి ధేనువాహ్యాశ్చేత్కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః. అన్యత్ర సధేనుకాసురాచ్ఛకటాసురాత్, స్వలాభేన ఆత్మలాభేన, హన్తుమాగతౌ ధేనుకశకటాసురౌ హత్వా స్వసంరక్షణేనేత్యర్థః. పరసుదృగ్భోగ్యతయా చ పరాంగనా సంగత్యా ఉత్కృష్టవిద్వత్సేవ్యత్వేన చ, అతిరిక్తకీర్తిమ్ అత్యల్పయశసమ్ అధికకీర్తిం చ, అసంగలేశం సంగస్సంగమః తస్య లేశోఽపి యస్య న విద్యతే సః అసంగలేశః తం సంగమాక్షమ-మిత్యర్థః. అన్యత్ర యత్ర కుత్రాపి విషయే లేశతోఽపి సంగరహితం మాయానభిభూతత్వాదితి భావః॥ 4

శ్లో॥ వృణు రాజసుతే! తూర్ణ । మధునా వరమీప్సితమ్ ।
మాభైషీచ్ఛిద్యతే తేన । పరలోకార్హతా న తే ॥ 5

వృణ్వితి॥ హే రాజసుతే! రాజపుత్రి! అధునా తూర్ణం ద్రుతమ్, ఈప్సితమిష్టం, వరం పతిం, వృణు కామయస్వ, మాభైషీః భీతిం మాగాః, తేన పునర్వరాంతరపరిణయేన, తే పరలోకార్హతా పరలోకయోగ్యతా, న ఛిద్యతే న నశ్యతి, ధర్మవ్యతిక్రమో నాస్తీత్యర్థః. వరదోషదర్శనే పునర్వివాహాభ్యనుజ్ఞానాదితి భావః. తథా చ స్మృతిచన్ద్రికాయాం కాత్యాయనః - **స తు యద్యన్యజాతీయః పతితః క్లీబ ఏవ వా వికర్మస్థ స్సగోత్రో వా దాసో దీర్ఘామయోఽపి వా ఊఢాపి దేయా సాఽన్యస్మై సప్రావరణభూషణా** ఇతి. తథా పరాశరోఽపి, **నష్టే మృతే ప్రవ్రజితే క్లీబే చ పతితేఽపతౌ పంచస్వాపత్సు నారీణాం పతిరన్యో విధీయతే** ఇతి. ప్రకృతే తు అసంగలేశమిత్యనేన క్లీబత్వం, గోత్రోత్పాటనాదిభిర్వికర్మకస్థత్వం, దోషాకరకులసంభవ-మిత్యనేన పతితత్వమ్, అభద్రాసనయోగ్యమిత్యనేన దాసత్వమ్, అసత్ప్రకృత్యాశ్రయమిత్యనేన దీర్ఘామయత్వమ్, అసతీ దుష్టా రోగైర్దూషితేత్యర్థః. ప్రకృతిర్దేహః, **ప్రకృతిః పంచభూతేషు ప్రధానే మూలకారణే** ఇత్యభిధానాత్. పంచభూతమయే దేహేఽపి లక్షణయా ప్రకృతిశబ్దో వర్తతే, తమాశ్రయతీతి తథోక్తమిత్యర్థప్రతీతేః. ఏవం బహుదోషదూషితత్వాదహం త్వయా త్యాజ్య ఏవేతి భావః. **వ్యంగార్థస్తు.** హే రాజసుతే! అధునా తూర్ణమీప్సితం వరం కామం వృణు యాచస్వేత్యర్థః. మాభైషీః. తేనైవ యాచనేన పరలోకార్హతా పరలోకః ఉత్కృష్టజనః పరమాత్మా ఇత్యర్థః. అహమితి యావత్. తస్య అర్హతా ప్రియత్వం న ఛిద్యతే వరం యాచమానాయామపి త్వయి న మమ అమర్షో జాయతే కల్పవృక్షవదఖిలవరప్రదత్వాత్. తతః అఖండితం పతివాల్లభ్యం భవతీతి భావః. యద్వా పరలోకార్హతా పరమపదప్రాప్తియోగ్యతా న ఛిద్యతే భగవన్తం మామాసాద్య పరమపదాతిరిక్తవరప్రార్థనే పరమపదప్రాప్తిర్న స్యాదితి త్వం మాభైషీః. మయి దృఢానురక్తత్వాత్తవ తదపి సులభమేవేతి భావః॥ 5

గ॥ ఏవమశ్రుతపూర్వవిప్రియాభాసభాషిణి వాసుదేవే అశనిహతా లతేవ, మృగీవ దవదహన-పరీతా, సీతేవ దశవదనకరగతా, అహల్యేవ దృష్టాపరాధగౌతమకాతరా, శకుంతలేవ దూర్వాస-క్రోధవిషయీకృతా, నిస్సంజ్ఞా వసుంధరాయామపతత్ ॥ 6

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, వాసుదేవే శ్రీకృష్ణే, అశ్రుతపూర్వవిప్రియాభాసభాషిణి పూర్వం శ్రుతాః శ్రుతపూర్వాః, న శ్రుతపూర్వాః, అశ్రుతపూర్వాః, పూర్వం యదా కదాపి అశ్రుతా ఇత్యర్థః, విప్రియత్వేన ఆభాసన్త ఇతి విప్రియాభాసాః, ఆపాతతోఽప్రియా ఇత్యర్థః. వాస్తవార్థస్యాన్యస్య ప్రతీయమానత్వాదితి భావః. అశ్రుతపూర్వాన్ విప్రియాభాసాన్ భాషతే వదతీతి, అశ్రుతపూర్వవిప్రియాభాసభాషీ, తస్మిన్ తథోక్తే, సతి అశనిహతా వజ్రక్షతా లతా వల్లరీవ, దవదహనపరీతా దావాగ్నివ్యాప్తా, మృగీ హరిణీవ, దశవదనకరగతా రావణహస్తగతా, సీతా జానకీవ, దృష్టాపరాధగౌతమకాతరా దృష్టః అపరాధః వ్యభిచారరూపః యేన తస్మాత్ గౌతమాత్ ఋషేః కాతరాభీతా, అహల్యా గౌతమపత్నీవ, దూర్వాసక్రోధ-విషయీకృతా దూర్వాసస్య ఋషేః, క్రోధస్య కోపస్య, విషయీకృతా గోచరీభూతా, శకుంతలా దుష్యంతపత్నీవ, నిస్సంజ్ఞా చేతనరహితా సతీ, **మాలోపమాలంకారః**. వసుంధరాయాం భువి అపతత్ పపాత, ముమూర్ఛేత్యర్థః. రుక్మిణీతి కర్తృపదస్య శేషః॥ 6

శ్లో॥ అసామాన్యగుణా సేయం । యదృచ్ఛాశబ్దసంతతిః ।
న క్రియాయై న సంజ్ఞాయై । సుదృశో విస్మయాయ తత్ ॥ 7

అసామాన్యేతి॥ అసామాన్యగుణా అసామాన్యాః అసాధారణాః, గుణాః శ్లేషాదయో, యస్యాస్సా తథోక్తా, సేయం భగవదుచ్చారితా, యదృచ్ఛాశబ్దసంతతిః యదృచ్ఛాశబ్దాః స్వేచ్ఛాప్రయుక్తాః అయి బాలే ఇతి గద్యస్తాశ్శబ్దాః తేషాం సంతతిస్సమూహః. సుదృశో రుక్మిణ్యాః, క్రియాయై వ్యాపారాయ, న న జాతా, సంజ్ఞాయై చేతనాయై చ న జాతా. తత్ తాదృశసరసవాక్యానామేవంవిధరుక్మిణీమూర్ఛా హేతుత్వం విస్మయాయ ఆశ్చర్యాయ భవతీతి శేషః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** అసామాన్యగుణా సామాన్యం జాతిః గోత్వాదిగుణః శౌక్ల్యాదిః, న విద్యతే సామాన్యగుణౌ యేషాన్తే తథోక్తాః. జాతిం గుణం వా ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్యా ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. సేయం **యదృచ్ఛాశబ్దసంతతిః,** యదృచ్ఛాశబ్దాః ఇచ్ఛాపరికల్పితాః **డిత్థాదయః** తేషాం సంతతిః, క్రియాయై వచనాదిరూపాయై, సంజ్ఞాయై నామ్నే చ నాభూత్, తత్ ఇదం సుదృశో విదుషః, విస్మయాయ భవతి. అసామన్యగుణానాం డిత్థాదీనాం శబ్దానాం అక్రియత్వముచితమేవ, తేషు ప్రవృత్తినిమిత్తభూతక్రియాయా అప్యభావాత్. సంజ్ఞాయా అప్యభావస్తు విచిత్రః. తేషాం సంజ్ఞాయా ఏవ ప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్ ఇత్యర్థః. అత ఏవ భాష్యం, **చతుష్టయీ శబ్దానాం ప్రవృత్తిరితి - జాతిం గుణం క్రియాం సంజ్ఞాం చ ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్య చతుర్విధాశ్శబ్దాః ప్రవర్తన్తే, యథా గౌరశ్వః పురుషః** అత్ర గోత్వాదిజాతిః ప్రవృత్తినిమిత్తమ్. నీలః పీతః అత్ర నైల్యాదిగుణః, పాచకో వక్తా గన్తా అత్ర పచనాదిక్రియా, డిత్థో దపిత్థః, అత్ర సంజ్ఞా, కస్యచిన్నామనీ, అమూ ఏవంస్థితే ప్రకృతే సామాన్యగుణ-క్రియాసంజ్ఞారూపచతుర్విధప్రవృత్తినిమిత్తాభావా ఇమే శబ్దా ఇత్యుక్తిర్విరుద్ధా, తథావిధశబ్దానా-మేవాసంభవాదితి భావః॥ 7

శ్లో॥ తాపోఽభవన్మురజితః కృతవిప్రియస్య
స్విన్నాఖిలావయవయా ప్రియయా బభూవే ।

జాతో హరిర్దళితహృద్దయితాపరాధా-
త్తస్యా హృది ప్రవహతి స్మ తదాస్రధారా ॥ **8**

తాప ఇతి॥ కృతవిప్రియస్య కృతాపకారస్య, మురజితః కృష్ణస్య, తాపః పశ్చాత్తాపః, సంతాపశ్చ, అభవత్. ప్రియయా రుక్మిణ్యా స్విన్నాఖిలావయవయా సస్వేదసర్వాంగయా, **బభూవే భావే లిట్ -** హరిః దయితాపరాధాత్ ప్రియాయా అపకారాద్ధేతోః, దళితహృత్ శకలితహృదయః విదారితవక్షశ్చ, జాతః ఆసీత్. తదా తస్యాః రుక్మిణ్యాః, హృది వక్షసి, హృదయే చ - అస్రధారా అశ్రుసంపాతః రక్తప్రవాహశ్చ, **అశ్రుశోణితయోరస్ర** మితి భాస్కరః. **ప్రవహతి స్మ** ప్రససార. అత్ర పూర్వోత్తరార్ధయో **రసంగత్యలంకారద్వయమ్. విరుద్ధం భిన్నదేశత్వం కార్యహేత్వోరసంగతి** రితి లక్షణాత్. యస్య తాప స్తస్యైవ స్వేదోద్గమ ఉచితః, తథా యస్య హృద్విదారితం తస్య హృద్యేవ అస్రధారోచితేతి ప్రకృతే తద్వైపరీత్యాత్ అయం చాలంకారః శ్లేషమూలః॥ 8

గ॥ అథ భగవానపి శతధాశకలితహృదయః పర్యంకతోఽవతీర్య పరిహాసకౌశలానభిజ్ఞాం ప్రాణప్రియాముత్సంగసంగినీమాధాయ, మధుమధురయా గిరా సమాశ్వాసయన్, ముహుర్ముహురాలింగ్య, గండస్థలమచుంబత్, అవాదీచ్చ॥ **9**

అథేతి॥ అథ ప్రియామూర్చ్ఛానన్తరం, భగవానపి పరమేశ్వరోఽపీత్యర్థః. శతధా బహుధా, శకలితం భిన్నం, హృదయం చిత్తం, యస్య సః, నహి భగవతః ప్రాకృతపురుషవత్ ప్రియావియోగాదిదుఃఖసంబంధ ఉచిత ఇతి భావః. లీలామానుషత్వాదితి విరోధపరిహారః, అత ఏవ **విరోధాభాసాలంకారః**. పర్యంకత-శ్శయ్యాతలాదవతీర్య అవరుహ్య, పరిహాసకౌశలానభిజ్ఞాం పరిహాసనైపుణ్యమజానానాం, కృష్ణో మామేవం పరిహసతి నతు వస్తుత ఇయముక్తిరిత్యజానానామిత్యర్థః. ప్రాణప్రియాం ప్రాణేభ్యోఽతిగరీయసీం, రుక్మిణీ-మిత్యర్థః. ఉత్సంగసంగినీం సక్థిగతామాధాయ కృత్వా, మధుమధురయా మద్యవత్ క్షౌద్రవద్వా స్వాదునా గిరా వచసా, సమాశ్వాసయన్ సమ్యగాశ్వాస్య, ముహుర్ముహుః అతిశయేన ఆలింగ్య ఉపగూహ్య, గండస్థలం తదీయగండభాగమచుంబత్ చుచుంబ. **చుబి వక్త్రసంయోగే**, అవాదీచ్చ తాం ప్రత్యువాచ చ॥ 9

అవ॥ వచనప్రక్రియాం దర్శయత్యేకేన శ్లోకేన ప్రాణేత్యనేన॥

శ్లో॥ ప్రాణాదపి ప్రియతమాం తపసాప్యలభ్యాం । పాతివ్రతీమివ శరీరవతీమపి త్వామ్ ।
ఆర్తాం విధాయ కురరీమివ సాగసో మే । శిక్షాం విధేహి కుచభూధరపాతనేన ॥10

ప్రాణేతి॥ ప్రాణాదపి ప్రాణేభ్యోఽపి, ప్రియతమామతిప్రియాం, ప్రాణానేవ ఖేదయితుం యః కశ్చిదపి నోత్సహతే ప్రియత్వాత్కిం పునః తతోఽపి ప్రియతమాం ప్రేయసీమితి భావః. వస్తుతస్తు స్వశక్తిభూతాయాః లక్ష్మ్యాస్స్వాభిన్నత్వేన స్వాత్మభూతత్వాత్ప్రియతమత్వం యుక్తమేవేతి బోధ్యమ్. తపసాపి అలభ్యాం లబ్ధుమశక్యాం, నతు సులభామితి భావః. మామకానన్తజన్మసంచితసుకృతపరిపాకభూతైవ త్వమితి కృచ్ఛ్రార్జితవస్తునః ప్రియత్వేన అతిప్రియైవ భవసీతి నిష్కృష్టార్థః. వస్తుతస్తు తపసాపి బ్రహ్మాదిభిరలభ్యాం లక్ష్మీకటాక్షలిప్సయా బ్రహ్మాదయోఽధునాపి తపః కుర్వన్తీతి భావః. ఏతేన నిరతిశయసౌన్దర్యం వ్యజ్యతే. శరీరవతీం మూర్తాం, పాతివ్రతీం పాతివ్రత్యమివ, స్థితా మి**త్యుత్ప్రేక్షా**. ఏతేన మనసాపి పత్యన్తరకాము-కత్వాభావాత్సౌశీల్యం వ్యక్తమ్. ఏవంభూతామపి త్వాం, కురరీమివ కురరః ఉత్క్రోశః తస్య స్త్రీ కురరీ

తామివ, **ఉత్క్రోశ కురరౌ సమౌ** ఇత్యమరః. (ఆంధ్రే పెన్నడపులుగు అను పక్షి) ఆర్తాం పీడితాం ఖిన్నామిత్యర్థః. విధాయ కృత్వా, అత ఏవ సాగసః సాపరాధస్య, మే మమ, కుచభూధరపాతనేన కుచ ఏవ భూధరః పర్వతః తస్మాత్ పాతనేన పర్వత ఇవ కుచః కుచపర్వతః తత్ర పాతనేనేతి చ, శిక్షాం దండం విధేహి కురు. శిక్షయేత్యర్థః. యథా సాపరాధం జనం రాజా పర్వతాత్పాతయతి తద్వదితి భావః. సురతార్థం మాం వక్షసి పాతయేత్యన్యో భావః. అత్ర కుచభూధరపాతనరూపశిక్షోపదేశవ్యాజేన త్వేష్టసాధనాత్పర్యాయోక్తభేదః. **పర్యాయోక్తం తదప్యాహుర్యద్వ్యాజేనేష్టసాధన** మితి లక్షణాత్॥10

శ్లో॥ ఏవమాశ్వాసితా తేన । ప్రసన్నవదనాంబుజా ।
మత్వా శ్లిష్టవచస్తత్వ । మథోవాచ విదర్భజా ॥ 11

ఏవమితి॥ ఏవం తేన కృష్ణేన, ఆశ్వాసితా అనునీతా, అత ఏవ ప్రసన్నవదనాంబుజా ప్రసన్నముఖ-కమలా, విదర్భజా రుక్మిణీ, శ్లిష్టవచస్తత్వం శ్రీకృష్ణసంబంధి శ్లిష్టవాక్యయాథార్థ్యం, మత్వా అథ తతః, ఉవాచ కృష్ణం ప్రత్యువాచ॥ 11

శ్లో॥ నిగూఢపదవిన్యాస । శ్చక్రిణస్తవ సాంప్రతమ్ ।
అజిహ్మగత్యానుకథం । జ్ఞేయస్సోఽయం మయా పునః? ॥ 12

నిగూఢేతి॥ చక్రిణః కృష్ణస్య, సర్వజ్ఞస్యేత్యర్థః. సర్పస్యేతి చ, తవ **నిగూఢపదవిన్యాసః,** నిగూఢానాం లక్షణయా నిగూఢార్థానాం, పదానాం శబ్దానాం విన్యాసః రచనా, నిగూఢానాం పదానాం చరణానాం విన్యాసః విన్యసనం చ, సాంప్రతం యుక్తం, సర్వజ్ఞస్య తవ శ్లిష్టపదప్రయోగ ఉచిత ఇత్యేకో భావః. సర్పస్య గూఢపాత్త్వం సహజమిత్యన్యో భావః. మయా పునః మయా తు, సోఽయం తావకపదవిన్యాసః అజిహ్మగత్యా ఋజుబుద్ధ్యా, కథం ను కథం వా, జ్ఞేయః జ్ఞాతుం శక్యః, యద్వా, అజిహ్మగత్యా మయేతి విశేషణవిశేష్యభావః. న జిహ్మా అజిహ్మా గతిః జ్ఞానం బుద్ధిరితి యావత్. యస్యాస్తయేతి సమాసః. అన్యత్ర అజిహ్మగత్యా అభుజంగ్యా జిహ్మా కుటిలా గతిర్గమనం యస్యాస్సా జిహ్మగతిః సర్పాంగనా - **జిహ్మగః పవనాశన** ఇతి సర్పస్య జిహ్మగత్వమమరేణోక్తత్వాత్. సా న భవతీత్యజిహ్మగతిః తయేతి సమాసః. మయా సోఽయం గూఢచరణవిన్యాసః కథం జ్ఞేయః? న కథమపీత్యర్థః. **భుజంగ ఏవ జానీతే భుజంగచరణక్రమ** మితి న్యాయాదితి భావః॥ 12

అవ॥ శ్లిష్టవచస్తత్త్వం మత్వేతి యదుక్తం తదేవ వైదర్భ్యుక్త్యా విశదయతి కవిః పురుషేతి శ్లోకేన॥

శ్లో॥ పురుషాధమతాం చైద్యే । త్వయి సర్వాతిశాయితామ్ ।
మత్వా తవ గిరాం తత్త్వ । మాప్తా సంప్రతి నిర్వృతిః ॥ 13

పురుషేతి॥ చైద్యే పురుషాధమతాం శిశుపాలే నీచపురుషత్వం, త్వయి సర్వాతిశాయితాం పురుషోత్త-మత్వం ఏతద్ద్వయాత్మకం తవ గిరాం వాచాం, తత్త్వం మత్వా జ్ఞాత్వా సంప్రతి అధునా, నిర్వృతిః సుఖమాప్తా ప్రాప్తా మయేతి శేషః. అత్ర ఆప్తా సంప్రతి నిర్వృతిమితి ద్వితీయాన్తపాఠ ఉచితః. సమానకర్తృకత్వలాభాత్ - నిర్వృతిం సుఖమాప్తా ప్రాప్తా భవామీతి శేషః అస్మీతి వా॥ 13

శ్లో॥ ప్రాంతే యదవదస్స్వస్య । పరప్రేమానపాయకృత్ ।
యాచస్వ వరమిత్యేత । దాశాస్యమధునా మమ ॥ 14

ప్రాంతే ఇతి॥ ప్రాంతే ఉపాంతే, స్వస్య మమ, పరప్రేమానపాయకృత్ పరప్రేమ్ణః ఉత్కటానురాగస్య, అనపాయకృత్ దార్ఢ్యాపాదకం, వరం యాచస్వేతి యత్ వాక్యమిత్యర్థః. అవదః ఉక్తవానసి. **వృణు రాజసుతే తూర్ణ** మితి శ్లోకేనేతి భావః. ఏతద్వరమధునా మమ ఆశాస్యం ప్రార్థ్యం, వరం యాచామీత్యర్థః॥ **14**

గ॥ ఏవమభిహితవత్యాం ప్రియాయామ్॥

ఏవమితి॥ ఏవం ప్రియాయాం రుక్మిణ్యామభిహితవత్యాం ఉక్తవత్యాం సత్యామ్॥

శ్లో॥ సదిష్టాయోగశంకాయాం । విదర్భభువి మాధవః ।
తదయోగభయాత్సద్య । స్సకుశం కామమార్జయత్ ॥ 15

సదిష్టేతి ॥ విదర్భభువి రుక్మిణ్యాం, విదర్భాద్భవతీతి విదర్భభూః తస్యామితి విగ్రహః, సదిష్టాయోగశంకాయాం సతీ సంభవన్తీ, ఇష్టా యోగశంకా ప్రియవిరహాశంకా, యస్యాస్తస్యాం తథోక్తాయాం సత్యాం, ప్రియవిరహమాశంక్య నిరన్తరపతివాల్లభ్యసిద్ధయే వరం యాచమానాయాం సత్యామిత్యర్థః. మాధవః కృష్ణః, తదయోగభయాత్ తస్యాః రుక్మిణ్యాః, విరహభయాత్ రుక్మిణీసంబంధి స్వప్రాణేశవిరహభయం పర్యాలోచ్యేత్యర్థః. **ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ,** సద్యః కుశంకాం కుత్సితశంకా, మమార్జయత్ న్యవారయత్, మనో వినోదార్థం పరిహసితాసి, వస్తుతః ప్రాణాదపి గరీయస్యాస్తవ వరదానమనురాగదార్ఢ్యాపాదకమితి కోఽయం వ్యామోహ ఇతి సమాదధే ఇత్యర్థః. యద్వా, తదయోగభయాత్ స్వస్య రుక్మిణీవిరహభయాదిత్యర్థః. త్వయా సహ మమావియోగోఽస్తు ఇతి రుక్మిణ్యాం వరం యాచితవత్యాం కృష్ణస్తద్వరం దదౌ, కుతః? తేనైన వరదానేన రుక్మిణ్యాసహ స్వస్య అవియోగో భవతీతి మత్వేతి భావః. ఏతేన ఉభయోరపి పరస్పరవియోగాసహిష్ణుత్వం వ్యక్తమ్. అత్ర రుక్మిణీవరచ్ఛందనవ్యాజేన కృష్ణ స్స్వహితమేవ సాధితవానితి, **పర్యాయోక్తమలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్తు,** విదర్భభువి దర్భశూన్యభూమౌ, సదిష్టాయోగశంకాయాం సతశ్శ్రేష్ఠస్య, ఇష్టస్య యాగస్య, అయోగః అసంభవః, తస్య శంకాయాం సంశయే సత్యాం, యాగస్సంభవేన్నవేతి శంకాయాముత్పన్నాయామిత్యర్థః. మాధవః తదయోగభయాత్ యాగాసంభవం మత్వేత్యర్థః. సద్యః తదైవ, కామం పర్యాప్తం, కుశం దర్భజాతివిశేషమార్జయత్ సంపాదితవాన్॥ 15

శ్లో॥ ప్రత్యేకమభవన్ తాసాం । తతో దశదశాత్మజాః ।
జాతాస్తత్పుత్రపౌత్రాస్తు । సంఖ్యావంతోఽమితా అపి ॥ 16

ప్రత్యేకమితి॥ తతః తాసాం స్త్రీణాం, ప్రత్యేకం దశదశ ఆత్మజాః పుత్రాః అభవన్. ఏకైకా కృష్ణమహిషీ దశదశ పుత్రాన్ జనయామాసేత్యర్థః. తత్పుత్రపౌత్రాస్తు తేషాం పుత్రాః పౌత్రాశ్చ, అమితాః అసంఖ్యేయా అపి, సంఖ్యావన్తః సంఖ్యాశాలినః, జాతాః బభూవుః, ఇతి విరోధః. సంఖ్యావన్తః పండితా ఇతి పరిహారః. శ్రీకృష్ణపుత్రపౌత్రాదిభిరిదం జగదాపూరితమితి భావః॥ 16

శ్లో॥ ప్రద్యుమ్ననామాప్యథ రుక్మవత్యాః కరగ్రహం రుక్మిభువస్స తేనే ।
స భూరికాంక్షాకలితః కథన్ను న చిత్తజభ్రాంతిముపైతు తేన ॥ 17

ప్రద్యుమ్నేతి॥ అథ ప్రద్యుమ్ననామా ప్రద్యుమ్నాఖ్యః, సః రుక్మిణీసుత ఇత్యర్థః. సోఽపి అపినా

రతిసహితోఽపీత్యర్థః, రుక్మిభువః రుక్మీ రుక్మిణీసోదరః, తస్మాద్భవతీతి రుక్మిభూః, తస్యాః రుక్మిణస్సుతాయా ఇత్యర్థః. రుక్మవత్యాః రుక్మవతీతి తస్యా నామ, కరగ్రహం పాణిపీడనం, తేనే చకార, రుక్మవతీముపయేమే ఇత్యర్థః. భూరికాంక్షాకలితః అతికామాసక్తః, సః ప్రద్యుమ్నః, తేన అతికామేన హేతునా, చిత్తజభ్రాన్తిం మన్మథభ్రమం, మదనవ్యథామిత్యర్థః, కథన్ను కథం వా, నోపైతు న గచ్ఛతు ప్రాప్నుయాదేవేత్యర్థః. కామవన్తమేవ మన్మథో బాధతే న తు నిష్కామమితి భావః. అత్ర చిత్తజభ్రాన్తత్వాదేవాస్య బహుస్త్రీకాంక్షా ఆసీదితి వక్తవ్యే తద్వైపరీత్యకథనాత్ **చపలాతిశయోక్తిరలంకారః**. మన్మథావతారస్య ప్రద్యుమ్నస్యాపి మన్మథభ్రాన్తిరాసీదిత్యసంబంధే **సంబంధరూపాతిశయోక్తిరలంకారః**. తేన చ కిముతాన్యేషామితి అర్థాపత్తిర్వ్యజ్యతే. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం యస్య స ప్రద్యుమ్నః, ప్రకృష్టధన ఇత్యర్థః - తన్నామాపి రుక్మిణౌ ధనికాద్భవతీతి రుక్మిభూః, తస్యాః రుక్మవత్యాః ధనవత్యాః, కరగ్రహం తేనే ధనాపేక్షయేతి భావః. నను స్వతో ధనికస్యాస్య కుతః పునస్తదా శేత్యత ఆహ, స ఇతి, భూరికాంక్షాకలితః ధనకాంక్షాశాలీ, సః తేన ధనకామేన, చిత్తజభ్రాంతిం చిత్తజాం భ్రాన్తిం, కథం ను నోపేతు, **ప్రాయో ధనవతామేవ ధనే తృష్ణా గరీయసీ పశ్య కోటిద్వయాసక్తం లక్షాయ ప్రవణం ధను** రితి న్యాయాద్ధనికస్యైవ ధనే అత్యాశయా అతిభ్రాన్తిరితి భావః ॥ 17

శ్లో॥ అనిరుద్ధోఽభవత్తస్యా । మనిరుద్ధపరాక్రమః ।
రోచనా రోచనాయాస్య । జాతా పౌత్రీ తు రుక్మిణః ॥ 18

అనిరుద్ధ ఇతి॥ తస్యాం రుక్మవత్యాం, ప్రద్యుమ్నాదితి శేషః. అనిరుద్ధపరాక్రమః అప్రతిహత-ప్రతాపః, అనిరుద్ధః తన్నామా కశ్చన, అభవత్ బభూవ. అత్ర అనిరుద్ధపరాక్రమ ఇత్యనేన అనిరుద్ధపదస్య నిరుక్తత్వా **న్నిరుక్త్యలంకారః**. పరాక్రమవిషయే అనిరుద్ధత్వాదనిరుద్ధ ఇతి తచ్ఛబ్దార్థః. ఏతావతా వాసుదేవప్రద్యుమ్నానిరుద్ధసంకర్షణాఖ్యవ్యూహచతుష్టయావిర్భావః ప్రకటితః. **రౌహిణేయం బలో రామస్సంకర్షణ ఇతి ద్విజః అవదద్వాసుదేవోఽసౌ కృష్ణ ఇత్యపి నన్దజమ్** ఇతి ప్రథమవిలాసే ఏవ రామకృష్ణయో స్సంకర్షణవాసుదేవాభిధత్వస్యోక్తత్వాత్. అస్య అనిరుద్ధస్య, రోచనాయ నన్దనార్థం తు రుక్మిణః పౌత్రీ పుత్రపుత్రీ రోచనా తస్యా నామేదం, జాతా అభూత్, అత్రాపి అనిరుద్ధం రోచయతీతి రోచనా ఇతి వ్యుత్పత్తేర్వ్యజ్యమానత్వా న్నిరుక్త్యలంకారస్య ధ్వనిః॥ 18

గ॥ అథానిరుద్ధవివాహమహోత్సవాలోకనాయ వైదర్భ్యా సమం రామకేశవౌ భోజకటకం నామ రుక్మిణో నగరమగమతామ్॥ 19

అథేతి॥ అథ తతః, అనిరుద్ధవివాహమహోత్సవస్య అవలోకనాయ దర్శనార్థం వైదర్భ్యా రుక్మిణ్యాసహ, రామకేశవౌ భోజకటకం నామ భోజకటకమితి, ప్రసిద్ధం రుక్మిణః నగరం పత్తనమగమతాం యయతుః॥ 19

గ॥ తత్ర చ కరగ్రహమహామహే సమాప్తిమాప్తవతి ॥

తత్రేతి॥ తత్ర చ తస్మిన్, కరగ్రహమహామహే వివాహమహోత్సవే, సమాప్తిం సంపూర్తిమాప్తవతి ప్రాప్తే సతి - సమాప్తే సతీత్యర్థః. తత్ర భోజకటకే ఇతి వా॥

శ్లో॥ జయరామమనక్షజ్ఞ । మితి కాళింగచోదనాత్ ।
అక్షై ర్భీష్మసుతోఽదీవ్య । త్కృతాంతస్తస్య చాసుభిః ॥ 20

జయేతి॥ అనక్షజ్ఞం అక్షశబ్దోఽత్ర లక్షణయా అక్షాంగవతి ద్యూతే వర్తతే, అక్షక్రీడానభిజ్ఞమిత్యర్థః. **అథాక్షమింద్రియే నా ద్యూతాంగే** ఇత్యమరః. యద్వా, **ద్యూతేఽక్షే శారిఫలకే ప్యాకర్ష** ఇత్యమరాత్ అక్షశబ్దః ఆకర్షం లక్షయన్ తేన ద్యూతం బోధయతీతి లక్షితలక్షణా బోధ్యా. అథవా అక్షాన్యేవాయం న జానాతి కిముత తత్క్రీడనమితి వివక్షయా అక్షానభిజ్ఞమిత్యేవార్థో వాచ్యః. న విద్యన్తే అక్షాణి ఇంద్రియాణి యత్ర తదనక్షం బ్రహ్మ తజ్జానాతీతి అనక్షజ్ఞమితి వాస్తవార్థః ప్రతీయతే, రామం బలం జయ పరిభూతం కురు ఇత్యేవంరూపాత్ కాళింగచోదనాత్ కాళింగస్య కళింగదేశాధిపతేః తద్రాజోఽఞ్ - చోదనాత్ ప్రేరణాత్, హేతోః భీష్మసుతః రుక్మీ, అక్షైః ద్యూతాంగైః అదీవ్యత్ క్రీడితవాన్ - తస్య రుక్మిణః, అసుభిః ప్రాణైః, కృతాన్తః యమశ్చ, అదీవ్యత్. అత్ర ఏకక్రియాన్వయాత్**తుల్యయోగితాలంకారః॥** 20

శ్లో॥ జయోఽభవత్పురా రామ । దాసస్యాప్యక్షతః కపేః ।
రామస్యైవ తదా హంత । తతో జాతః పరాజయః ॥ 21

జయ ఇతి॥ పురా పూర్వకాలే, త్రేతాయుగే ఇత్యర్థః. రామదాసస్య శ్రీరామ భృత్యస్య, కపే ర్హనూమతోఽపి, అక్షతః రావణపుత్రాదక్షనామకాదసురాత్, ద్యూతాంగాదితి చ, జయః విజయః, అభవత్. తదా రామస్యైవ బలభద్రస్యైవ, శ్రీరామస్యైవేతి చ, తతోఽక్షాత్పరాజయః పరాభవః, జాతః అభవత్. హంతేత్యాశ్చర్యే, **విరోధాభాసాలంకారః**. యుద్ధే హనూమానక్షాసురం జిగాయ, ద్యూతే తు బలరామో రుక్మిణా జిత ఇతి ముఖ్యార్థః॥ 21

గ॥ తతః పునరధిగతవిజయమపి గతవిజయం బలదేవం కాళింగేన సహ క్వ పునర్గోపాలానామక్షకౌశలమితి రుక్మిణి పరిహసతి రామస్సరోషముద్యమ్య పరిఘం కాళింగమాదాయ భగ్నదంతం రుక్మిణమపి శమనభవనమనయత్ ॥ 22

తత ఇతి॥ బలరామస్యాపజయప్రాప్త్యనన్తరం, పునర్భూయః, అధిగతవిజయమపి ప్రాప్తజయమపి, అక్షక్రీడాయాం రుక్మిణం జితవన్తమపీత్యర్థః. గతవిజయం విగతజయమితి విరోధః, అపగతార్జునమితి పరిహారః. అత ఏవ **విరోధాభాసాలంకారః,** తదానీం తత్ర అర్జునసాన్నిధ్యం నాస్తీతి భావః, యద్వా, ఇతః ప్రాగ్గతవిజయమపి ఇదానీం పునరధిగతవిజయమితి కాలభేదేన విరోధపరిహారః. బలదేవం బలరామం కాళింగేన కళింగనాథేన, సహ సహితే, రుక్మిణి గోపాలానాం గోపానాం, అక్షకౌశలం ద్యూతనైపుణ్యం, క్వ పునః క్వ వా? న క్వాపీత్యర్థః. యద్వా, గోపాలానాం పునః గోపానాన్తు ఇతి బోధ్యమ్. ఇత్యేవం పరిహసతి అపహసతి సతి, రామః సరోషం రోషేణ సహితం యథా తథా, పరిఘం ఆయుధవిశేషముద్యమ్య ఉద్ధృత్య, కాళింగం భగ్నదన్తం ఛిన్నరదనం, ఆధాయ కృత్వా, దన్తాన్ ప్రకాశ్య స్మయమానవదనత్వాత్తస్యేతి భావః. రుక్మిణమపి రుక్మిణీభ్రాతరం చ, శమనభవనం యమసదనమనయత్ ప్రాపయామాస ॥ 22

శ్లో॥ రోచనామనిరుద్ధం చ । రథమారోప్య మాధవః ।
పురీం సానుచరః ప్రాయా । త్పరిపూర్ణమనోరథః ॥ 23

రోచనామితి॥ మాధవః కృష్ణః, పరిపూర్ణమనోరథః సంపూర్ణకామః, స్వద్వేషిరుక్మిహననస్య కృతత్వాదితి భావః. అత ఏవ రోచనామనిరుద్ధజాయాం, అనిరుద్ధం చ రథం స్యందనమారోప్య ఆరోహయిత్వా, సానుచరః సభృత్యస్సన్, పురీం ద్వారకాం, ప్రాయాద్యయౌ॥ 23

గ॥ పురా ఖలు తాండవారాధితఖండపరశువిశ్రాణితబాహుసహస్రో బాణో నామ బలితనయ-స్స్వసంరంభలక్ష్యభూతం ప్రతిపక్షమలక్షయన్, ప్రమథనాథమేవం ప్రార్థయత॥ 24

పురేతి॥ పురా పూర్వకాలే, ఖలుః ప్రసిద్ధౌ, తాండవేన నాట్యేన, ఆరాధితః పూజితో, యః ఖండపరశు శ్శివః, తేన విశ్రాణితం దత్తం, బాహుసహస్రం సహస్రబాహవో, యస్య స తథోక్తః బాణో నామ బాణ ఇతి, బలితనయః బలిచక్రవర్తిపుత్రః, స్వస్య సంరంభస్య ఆటోపస్య, లక్ష్యభూతం విషయభూతం, స్వసంరంభసహమిత్యర్థః. ప్రతిపక్షం ప్రతివీరమలక్షయన్ అపశ్యన్, ప్రమథనాథం శివం, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, ప్రార్థయత ప్రార్థితవాన్॥ 24

గ॥ భగవన్నప్రతిరథస్య మమ భారాయ పరం భుజసహస్రమతస్త్వయైవ సహ కలహ-మభిలషామీతి॥ 25

భగవన్నితి॥ హే భగవన్!, **ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం వర్గో భగో మత** ఇతి ఉక్తలక్షణషడ్గుణపరిపూర్ణసమవీర్యవత్వాత్త్వమేవ మయాసహ యోద్ధుం క్షమ ఇత్యభిప్రాయగర్భమిదమ్. అత ఏవ **పరికరాంకురాలంకారః**. అప్రతిరథస్య అవిద్యమానప్రతివీర్యస్య, అత ఏవ మమ భుజసహస్రం సహస్రబాహవః, పరం కేవలం, భారాయ భవన్తీతి శేషః. భారభూతా ఏవేత్యర్థః. **పరికరాలంకారః**. అతః బాహుసాహస్రవైయర్థ్యహేతోః త్వయైవ సహ కలహం యుద్ధ-మభిలషామి ఇచ్ఛామి, త్వయా సహ యుద్ధ్వా బాహుసహస్రం సఫలం కుర్యామితి భావః, ఇతీత్యస్య ప్రార్థయతేత్యనేనాన్వయః॥ 25

గ॥ ఏతాదాకర్ణ్య కర్ణపరుషమతిరోషణో వృషభకేతనస్తవ కేతనభంగసమయమేవ మదుపమః కోఽపి తవ విగ్రహాయ భవిష్యతీత్యభిధాయాంతరధాత్ ॥ 26

ఏతదితి॥ కర్ణపరుషం కర్ణకఠోరం, ఏతత్ బాణవచః, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, అతిరోషణః అతికోపనః, వృషభకేతనః శివః, తవ కేతనభంగసమయమేవ ధ్వజపతనసమయమేవ, యదా త్వద్ధ్వజో భగ్నస్స్యా-త్తదేత్యర్థః, మదుపమః మయా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య సః మత్తుల్య ఇత్యర్థః. కోఽపి అనిర్వాచ్యః, పురుషోత్తమ ఇత్యర్థః. తవ తే, విగ్రహాయ యుద్ధార్థం, భవిష్యతి సంభవిష్యతి, ఇత్యేవం అభిధాయ ఉక్త్వా, అన్తరధాత్ అంతర్హితోఽభూత్. అదృశ్యోఽభవదిత్యర్థః॥ 26

తతః ॥ ఏవం వృషభకేతనాదేశానన్తరమ్ ॥

శ్లో॥ ఉషాఖ్యయా పుత్రికయాస్య రేమే స్వప్నేఽనిరుద్ధోఽననుభూతపూర్వః ।
స్వప్నస్స ఏవాత్మసుఖాప్తితోఽస్యాః కోశస్తదానందమయో బభూవ ॥ 27

ఉషేతి ॥ అననుభూతపూర్వః అదృష్టశ్రుతచరః, అనిరుద్ధః శ్రీకృష్ణపౌత్రః ఉషాఖ్యయా ఉషా ఇత్యాఖ్యా నామ యస్యా స్తయా, అస్య బాణాసురస్య పుత్రికయా తనయయా, స్వప్నే స్వప్నావస్థాయాం, రేమే క్రీడితవాన్. అస్యాః ఉషాయాః, ఆత్మసుఖాప్తితః స్వస్య సుఖలాభాద్ధేతోః, తదా స ఏవ స్వప్నః, ఆనన్దమయః

సుఖాపూరితః, కోశః నిధిః, బభూవ. అనిరుద్ధసంభోగరూపపరమసుఖావహత్వాత్స్వప్న ఏవానన్దనిధిత్వేన ఆశాస్యో బభూవేత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు.** ఆత్మసుఖావాప్తితః స్వరూపానన్దలాభాద్ధేతోః స్వప్న ఏవ ఆనన్దమయః కోశస్సుషుప్తిః బభూవ, **సుషుప్తికాలే సకలే విలీనే తమసావృతః స్వప్నరూపమహానన్దం భుఙ్క్తే దృశ్యవివర్జిత ఇతి వచనా** దితి భావః॥ 27

తతః ॥ ఏవం స్వాప్నికానిరుద్ధసంగమానంతరమ్॥

శ్లో॥ విహాయ కాంత! క్వను యాసి హా! మామితి బ్రువాణా బుబుధే సఖేదమ్ ।
బోధాత్సుఖం హి శ్రుతిసిద్ధమస్యా బోధేన దుఃఖాప్తిరిదం తు చిత్రమ్ ॥ 28

విహాయేతి॥ హే కాన్త! ప్రియ! మాం విహాయ త్యక్త్వా, క్వను క్వవా, యాసి గచ్ఛసి? హా ఇతి ఖేదే, ఇత్యేవం సఖేదం ఖేదేన సహితం యథా తథా, బ్రువాణా వదన్తీ సతీ, ఉషేతి శేషః. బుబుధే ప్రబుద్ధాభూత్. బోధాత్ జ్ఞానాద్ధేతోః, సుఖమానన్దం, శ్రుతిసిద్ధం వేదప్రసిద్ధం హి, **తరతి శోక మాత్మవి** దితి శ్రుత్యేతి భావః. అస్యాః ఉషాయాస్తు, బోధేన జాగరణేన, జ్ఞానేనేతి చ హేతునా, దుఃఖాప్తిః దుఃఖప్రాప్తిః, అభవదితి శేషః, ఇదన్తు చిత్రమద్భుతమ్. అత ఏవ **విషమాలంకారః. విరూపకార్యస్యోత్పత్తిరపరం విషమ** మితి లక్షణాత్॥
28

గ॥ తదానీమేవముత్స్వప్నాయమానాం కుంభాండకస్య బాణమంత్రిణస్తనయా చిత్రలేఖానామ సమీపతశ్శయానా సఖి! కతమస్తవ వల్లభః! కమేవం మృగయాసీత్యపృచ్ఛత్, సాపి ప్రత్య-వాదీత్॥ 29

తదానీమితి॥ తదానీం తదా, ఏవంరీత్యా ఉత్స్వప్నాయమానం ప్రబోధమాప్తవతీం, ఉషామితి శేషః. ప్రతిసమీపతః సవిధే, శయానా స్వపన్తీ, బాణమంత్రిణః బాణస్య అసురస్య, మంత్రీ ఆలోచనకర్తా, తస్య కుంభాండకస్య కుంభాండక ఇతి తస్య నామ తనయా సుతా, చిత్రలేఖా నామేతి ప్రసిద్ధా. హే సఖి! తవ వల్లభః ప్రియః కతమః కః? యద్వా, కతమస్తవ వల్లభః ఇత్యన్వయః. ఏవం ఉక్తరీత్యా కం పుమాంసం మృగయసి అన్వేషయసి? ఇత్యేవమపృచ్ఛత్ పృష్టవతీ, సాపి ఉషా చ ప్రత్యవాదీత్ ప్రతిజగాద॥ 29

శ్లో॥ ముహ్యంతి యస్య సుదృశః శ్రవణేన సోఽయం
వాచా వినానుభవమేవ కిమావిరస్తు ।
ఆసీత్కరస్థ ఇవ మాం గమయన్ సుఖాబ్ధి-
మంతర్హితోఽ భవదథైష గురుప్రభావః ॥ 30

ముహ్యన్తీతి ॥ సుదృశః స్త్రియః, యస్య స్వప్నదృష్టపురుషస్య, శ్రవణేన ఆకర్ణనేనైవ, ముహ్యన్తి మోహం ప్రాప్నువన్తి, దర్శనభాషణాదౌ తు కిముతేతి భావః. సోయం పుమాన్, అనుభవం దర్శనం, వినా, వాచా వచనేన, ఆవిరస్తు కిం స్ఫుటీభవేత్కిము? తథా లోకోత్తరసౌందర్యశాలీ పురుషః త్వయా దృష్టశ్చేదేవ సాకల్యేన జ్ఞాయేత. మయా తు మందధియా కథం వక్తవ్య ఇత్యర్థః. కథంచిద్వక్ష్యామి చేచ్చిరదర్శనం నాస్తీత్యాహ. గురుప్రభావః మహానుభావః ఏష పుమాన్ మాం సుఖాబ్ధిమానన్దసాగరం,

గమయన్ ప్రాపయన్, సుఖపారవశ్యం సంపాదయన్నిత్యర్థః. కరస్థ ఇవ హస్తగత ఇవ, వశ్య ఇవేత్యర్థః. ఆసీత్ క్షణమితి శేషః. అథ తతః, అన్తర్హితః అదృశ్యః, అభవత్, అతో న వక్తుం శక్య ఇత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు.** సుదృశః సుధియః, యస్య పరమాత్మనః శ్రవణేనాపి ముహ్యన్తి యం ముహుర్ముహు శ్శృణ్వన్తోఽపి తత్త్వం న జానన్తీత్యర్థః. **శ్రుత్వాప్యేనం వేద న చైవ కశ్చి** దితి గీతావచనాదితి భావః. సోఽయం పరమాత్మా అనుభవం నిదిధ్యాసనం వినా వాచైవ ఆవిరస్తు కిమ్. వచనమాత్రేణ అపరోక్ష-స్స్యాత్కిమ్? న స్యాదేవేత్యర్థః. అథాప్యుపదేష్టృవాక్యే మహాన్ ప్రభావ ఇత్యాహ. మాం సుఖాబ్ధిం గమయన్ కరస్థ ఇవ అపరోక్ష ఇవ ఆసీత్. అథానన్తరమన్తర్హితోఽభవత్. ఏషః గురుప్రభావః గురోస్సామర్థ్యమ్ పరోక్షస్యాపి క్షణమాత్రమపరోక్షత్వేన భానం గురువచనమహాత్మ్యాదిత్యర్థః॥ 30

గ॥ తథాపి కథయామి॥

తథాపీతి॥ తథాపి లోకోత్తరసౌందర్యశాలిత్వేన వక్తుమశక్యత్వేఽపి, కథయామి కథంచిత్స్వశక్త్యను-సారేణ వచ్మీత్యర్థః॥

శ్లో॥ పీతవాసా గుణావాసశ్శ్యామః కమలలోచనః ।
అధరం మధురం స్వస్య పాయయిత్వా తిరోదధే ॥ 31

పీతేతి॥ పీతవాసాః పీతాంబరధారీ, గుణావాసః గుణానాం సౌందర్యాదీనాం, ఆవాసః నిలయః, శ్యామః నీలవర్ణః, కమలలోచనః కమలాక్షః, కోఽపి పుమానితి శేషః - స్వస్య మధురం స్వాదు, అధరం అధరోష్ఠం, పాయయిత్వా మయేతి శేషః, స్వాధరసుధాం మహ్యం దత్త్వేత్యర్థః. తిరోదధే అన్తర్హితోఽభూత్॥ 31

గ॥ ఏతదాకర్ణ్య చిత్రలేఖనకుశలయా చిత్రలేఖయా నరసురకిన్నరగంధర్వవిద్యాధరేషు సుందరతయా ప్రతీతాన్ పురుషానఖిలాననులిఖ్య కతమస్తవాత్రాభిమతః ఇతి పృష్టా తు తుష్టా చ సేయం సోఽయమితి ప్రాద్యుమ్నిం నిరదిశత్॥ 32

ఏతదితి॥ ఏతత్ ఉషావచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వా, చిత్రలేఖనకుశలయా ఆలేఖ్యనిర్మాణనిపుణయా, చిత్రలేఖయా మంత్రితనయయా, నరసురకిన్నరగంధర్వవిద్యాధరేషు మధ్యే సుందరతయా రూపవత్త్వేన, ప్రతీతాన్ ప్రసిద్ధాన్, అఖిలాన్ సర్వాన్, పురుషాన్ పుంసః, అనులిఖ్య క్రమేణ లిఖిత్వా, అత్ర ఏషు మధ్యే తవ అభిమతః ప్రియః కతమః కః ఇతి పృష్టా అభియుక్తా, తుష్టా సంతుష్టా, స్వాభిమతపురుషదర్శనా దితి భావః. సేయముషా చ సః మయానుభూతపూర్వః పుమాన్, అయం ఏష ఏవేతి, ప్రాద్యుమ్ని-మనిరుద్ధం, **అత ఇఞ్**, నిరదిశత్ నిర్దిష్టవతీ॥ 32

శ్లో॥ చిత్రలేఖే తవాన్వర్థం । నామేతి ముదితాప్యసౌ ।
ముగ్ధా పునరభూత్సేర్ష్యా । భర్తుశ్చరణలేఖనాత్ ॥ 33

చిత్రేతి॥ అసౌ ముగ్ధా సుందరీ, ఉషేత్యర్థః. హే చిత్రలేఖే! తవ నామ అన్వర్థం సార్థకం, చిత్రాణి ఆలేఖ్యాని లిఖతీతి చిత్రలేఖా ఇతి, చిత్రా విస్మయనీయా రేఖా లేఖనం యస్యాస్సేతి వా, యోగలాభాదితి భావః. అత ఏవ **నిరుక్తిరలంకారః**. ఇత్యేవం వదన్తీతి శేషః, బ్రువాణా సతీత్యర్థః, ముదితాపి తుష్టాపి,

పునర్భ్రాయః, భర్తుశ్చరణలేఖనాద్ధేతోః ప్రియస్య పాదకరణాద్ధేతోః సేర్ష్యా సఖ్యాం సాసూయా అభూత్. చరణసద్భావే పూర్వవత్ఫలాయిష్యతే ఇతి శంకయేతి భావః॥ 33

శ్లో॥ ప్రవిశ్య గురుకృత్యా సా । పురీం ద్వారవతీం నిశి ।
అనిరుద్ధం తతో రక్తం । నిన్యే శోణితపట్టణమ్ ॥ 34

ప్రవిశ్యేతి॥ గురుకృత్యా గురు దుర్భరం అశక్యమిత్యర్థః, కృత్యం కార్యం, యస్యాస్సా, అశక్యేఽపి కార్యే ప్రవర్తమానేత్యర్థః. సా చిత్రలేఖా, నిశి రాత్రౌ, ద్వారవతీం తన్నామ్నీం పురీం పత్తనం, ప్రవిశ్య గత్వా, తతః ప్రవేశానన్తరం, రక్తముషాయామనురక్తం, తస్యాపి స్వప్నే ఉషాసంగమసంభవాదితి భావః. అనిరుద్ధం శోణితపట్టణం శోణితనామకబాణపురం, నిన్యే ప్రాపయామాస. **వ్యంగ్యార్థస్తు –** సా గురుకృత్యా గుర్వీ కృత్యా దేవతా, **కృత్యా క్రియాదేవతయో** రిత్యమరః. నిశి కృత్యానాం రాత్రావేవ సంచారాదితి భావః. ద్వారవతీం పురీం, ప్రవిశ్య తతః అనిరుద్ధం కేనాప్యనివారితం, తత్ర మాంత్రికాన్తర–ప్రయుక్తదేవతాన్తరస్యాసత్త్వాదితి భావః. రక్తం స్వనిహితపురుషశోణితం శోణితపట్టణం నిన్యే. ఉపాసకాజ్ఞయా దేవతా కమపి మారయతీతి భావః॥ 34

శ్లో॥ చిత్రలేఖోపక్లృప్తేఽస్మిన్ । కుర్వతీ ప్రాణవద్ధియమ్ ।
రేమే సమముషా తేన । రహస్యవిషయే నృణామ్ ॥ 35

చిత్రేతి॥ ఉషా చిత్రలేఖోపక్లృప్తే చిత్రలేఖయా ఆనీతే, అస్మిన్ననిరుద్ధే, ప్రాణవత్ ప్రాణే ఇవ, ధియం బుద్ధిం, కుర్వతీ కుర్వాణా సతీ, ప్రాణసమం తం మన్వానేత్యర్థః. **తత్ర తస్యేవేతి సప్తమ్యర్థే వతిః.** నృణాం మర్త్యానామవిషయే ఈషద్దుర్గమే, నతు సుతరాం దుర్గమే అత ఏవ ఉత్తరకాలికోఽనర్థ ఇతి భావః. **రాష్ట్రం జనపదో దుర్గో జనాంతో విషయః స్మృత** ఇతి **ధనంజయః.** అనుదరా కన్యేతివత్ ఈషదర్థేఽపి **నఞ్ సమాసః.** యదాహుః, **తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాష్షట్ప్రకీర్తితా** ఇతి. రహసి ఏకాన్తే, తేన అనిరుద్ధేన సమం సహ, రేమే క్రీడితవతీ. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** చిత్రలేఖోపక్లృప్తే చిత్రలేఖయా లిఖితే, అస్మిన్ ప్రాణవద్ధియం ప్రాణోఽస్యాస్తీతి ప్రాణవాన్ చేతనః, స ఇతి ధియం బుద్ధిం, కుర్వతీ సతీ నృణామవిషయతే రహసి, తేన సమముషా రేమే ఇతి॥35

గ॥ తదను కతిపయదినైరంతర్వంశికజనేన తదీయసంకేతే కథంచిదవగమ్యమానే॥ 36

తదన్వితి॥ తదను ఉషానిరుద్ధయోః క్రీడాప్రవృత్త్యనన్తరం, కతిపయదినైః స్వల్పదివసైః, అన్తర్వంశిక–జనేన అన్తఃపురాధికృతజనేన, **అంతఃపురే త్వధికృతస్స్యాదన్తర్వంశికో జన** ఇత్యమరః. కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ, తదీయసంకేతే ఉషాసంబంధిని రహస్యే, అవగమ్యమానే జ్ఞాతే సతి॥ 36

శ్లో॥ శుభగ్రహాఢ్యామపి కన్యకామిమా । మసత్క్రియాపాత్రతయా విమశ్య తే ।
ఉపస్థితం దుస్సమయం న్యవేదయన్ । నృపాయ దోషజ్ఞతయా చుకోప సః ॥ 37

శుభేతి॥ తే అంతర్వంశికాః, శుభగ్రహాఢ్యాం శుభః శ్లాఘ్యః గ్రహః నిర్బంధః అభినివేశ ఇతి యావత్. **గ్రహో అనుగ్రహం నిర్బంధగ్రహణేషు రణోద్యమో** ఇతి విశ్వః. తేన ఆఢ్యాం శ్లాఘ్యాం, కులశీలరూపాదిభిరతిశ్లాఘ్యమేవ పురుషమభిలషితవతీమిత్యర్థః. ఏవంవిధామపి ఇమాం కన్యకాముషాం అసత్క్రియాపాత్రతయా దురాచారవిషయతయా, విమృశ్య జ్ఞాత్వా, అనూఢేయం కన్యా కేనచిద్గూఢ–

పురుషేణ సహ రమతే ఇతి తస్యాం వ్యభిచారదోషమాశంకేత్యర్థః. గర్భధారణచిహ్నాదర్శనాదితి భావః. ఉపస్థితం ప్రాప్తం, దుస్సమయం దురాచారం, వ్యభిచారరూపమితి భావః. నృపాయ బాణాసురాయ, న్యవేదయన్ వ్యజిజ్ఞపన్. స రాజా దోషజ్ఞతయా దోషజ్ఞానేన హేతునా చుకోప రుష్టోఽభూత్. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** తే దైవజ్ఞాః శుభగ్రహాఢ్యామపి శుక్రాదిశుభగ్రహయుక్తామపి ఇమాం కన్యకాం కన్యారాశిం అసత్క్రియాపాత్రతయా శుభకర్మానర్హతయా విమృశ్య విచార్య, నృపాయ రాజ్ఞే, దుస్సమయం దుష్కాలముపస్థితం ప్రాప్తం న్యవేదయన్, దుష్కాల ఉపాగత ఇతి నివేదితవన్త ఇత్యర్థః. స రాజా దోషజ్ఞతయా పండితత్వేన హేతునా, **విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞః,** ఇత్యమరః. చుకోప, తేషు కుపిత ఇత్యర్థః. శుభగ్రహాఢ్యత్వేన సుసమయత్వాదితి భావః॥ 37

శ్లో॥ స్వకన్యాకాముకస్యాథ । కరగ్రహకృతే రతః ।
బాణస్స్వకింకరాన్మూఢో । నినాయోపయమం బహూన్ ॥ 38

స్వేతి॥ అథ దోషజ్ఞానానన్తరం, స్వకన్యాకాముకస్య స్వసుతాప్రియస్య అనిరుద్ధస్యేత్యర్థః. కరగ్రహకృతే హస్తగ్రహణార్థం, అనిరుద్ధం హస్తే గృహ్య బంధయితుమిత్యర్థః. గతః యాతః, బాణః అసురః, మూఢః స్వపరబలాబలవివేకరహితః, అత ఏవ బహూన్ స్వకింకరాన్ అనన్తాన్నిజభృత్యాన్, ఉపయమం యమస్య సమీపం, నిన్యే ప్రాపయామాస. యో మత్కన్యాం భ్రంశయామాస తం బద్ధ్వాऽనయతేతి బాణాసురాజ్ఞయా అనిరుద్ధసవిధం గత్వా తేన బహవో హతా ఇతి నిర్గళితార్థః. మూఢ ఇత్యనేన అయమపరాధః స్వకన్యాయా వా ఉత అనిరుద్ధస్యేత్యజానానః, అత ఏవ స్వకన్యాం శిక్షితుం బాణో నోత్సహే. కిన్త్వనిరుద్ధమేవేతి వ్యజ్యతే. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** స్వకన్యాకాముకస్య కరగ్రహణార్థం పాణిగ్రహణార్థం, వివాహార్థమితి యావత్. గతో బాణః బహూన్ స్వకింకరాన్ ఉపయమం పాణిగ్రహణం నినాయ. స్వజామాతుర్వివాహార్థం గతస్య బాణస్య అన్యదీయవివాహకరణాదసంగత్యలంకారోఽయమ్ – **అన్యత్ర కరణీయస్య తతోఽన్యత్ర కృతిశ్చ సే** తి లక్షణాత్॥ 38

గ॥ నిహతేషు చ బహూషు నిజానుయాయిషు నితాంతరోషణో బాణస్తమేనం కన్యకాంతః–పురగతం భుజంగపాశైరాబద్ధ్య హాహేతి క్రోశంతీముషామప్యవిగణయ్య క్వచన కారాగారే న్యవేశయత్॥ 39

నిహతేష్వితి॥ బహూషు అనేకేషు, నిజానుయాయిషు స్వానుచరేషు, నిహతేషు అనిరుద్ధేనేతి శేషః. హతేషు సత్సు, నితాన్తరోషణః స్వకన్యాభ్రంశనేన రోషణః, స్వానుచరనాశనేన తు అతికుపిత ఇత్యర్థః. బాణః కన్యకాంతఃపురగతం ఉషాన్తఃపురవర్తినం, తం కృతాపరాధమేనమనిరుద్ధం, భుజంగపాశైః నాగపాశైః, ఆబద్ధ్య బద్ధ్వా హాహా ఇతి క్రోశన్తీం రుదన్తీముషాం స్వపుత్రీమపి అవిగణయ్య అనాదృత్య క్వచన కస్మింశ్చిత్, కారాగారే కారాగృహే, న్యవేశయత్ స్థాపయామాస. అనిరుద్ధం నాగపాశబద్ధం బందీచకారేత్యర్థః॥ 39

గ॥ అథ నారదవచనేన విదితోదంతాః ప్రద్యుమ్నసాంబపురస్సరాః యాదవాః రామకేశవౌ పురస్కృత్య విరచితాభిషేణనాః బాణనగరవరణమరుంధన్॥ 40

అథేతి॥ అథ ఏవమ్ అనిరుద్ధబంధనానన్తరం నారదవచనేన నారదస్య కలహభోజనస్య మునేర్వచనేన వాక్యేన, విదితోదన్తాః జ్ఞాతవృత్తాన్తాః ప్రద్యుమ్నసాంబౌ పురస్సరౌ అగ్రేసరౌ యేషాన్తే,

తథోక్తాః, యాదవాః రామకేశవౌ బలకృష్ణౌ, పురస్కృత్య అగ్రే కృత్వా, విరచితాభిషేణనాః విరచితం కృతం అభిషేణనం సేనయా శత్రోరభిముఖగమనం యైస్తే తథోక్తా, **యత్సేనయాభిగమనమరౌ తదభిషేణన** మిత్యమరః. సన్తః బాణనగరవరణం, శోణితపురప్రాకారమ్, అరుంధన్ ఆవృతవన్తః॥40

గ॥ తదైవ భగవానపి వృషకేతనః కింకరకరుణాపరవశః సానందం నందినమధ్యాసీన స్సః॥

గ॥ కుమారేణ పరిపంథిప్రమథనైః ప్రమథైరపి పరివృతః తమేవోద్దేశమవిశత్॥ 41 - 42

తదేతి॥ తదైవ భగవాన్ కింకరకరుణాపరవశః భృత్యభూతబాణే సదయః, వృషకేతనోఽపి శివశ్చ, నందినం వృషభమధ్యాసీనః అధిష్ఠితస్సన్, కుమారేణ స్కందేన, పరిపంథిప్రమథనైః శత్రువిదారకైః ప్రమథైః ప్రమథగణైశ్చ, పరివృతః పరివేష్టితస్సన్, సానన్దం సంతోషం యథా తథా, బాణాసురగర్వ-నిర్వరణకాలస్యోపయాతత్వాదితి భావః. తమేవ ఉద్దేశం రణరంగమవిశత్ ప్రవిష్టోఽభూత్. బాణాసుర-ద్వారపాలకత్వాచ్ఛివస్యేతి భావః॥ 41-42

శ్లో॥ యస్తత్ర త్రిపురారిశౌరిబలయోరాసీదసీమా రణః
తం వైధాత్ర్యపి భారతీ భయభరాన్నైవాభిధాతుం క్షమా ।
లీనో భానురభూత్స్వభేదనభియా ఛాయాఛలాన్నందకే
సార్థం శోణితపూరపూరితతయా నామాపి తస్యాః పురః ॥ 43

య ఇతి॥ తత్ర తదా, త్రిపురారిశౌరిబలయోః శివకృష్ణసేనయోః, **అల్పాచ్తరం పూర్వమితి శౌరిపదస్యైవ యద్యపి పూర్వనిపాతో న్యాయ్యః,** తథాపి శివస్య దేవశరీరత్వేన కృష్ణస్య మానుషవేషభాక్త్వేన చ కృష్ణాచ్ఛివస్య అభ్యర్హితత్వాదభ్యర్హితం పూర్వమితి పూర్వనిపాతః, యద్వా, **లక్షణహేత్వోః క్రియాయా** ఇతి నిర్దేశేన పూర్వనిపాతశాస్త్రమనిత్యమ్. అసీమా అనవధిః, యః రణః యుద్ధమాసీత్ తం రణమభిధాతుం వర్ణయితుం, వైధాత్రీ బ్రహ్మసంబంధినీ, భారతీ వాక్, వేదరూపేత్యర్థః. యద్వా, విధాతు స్స్త్రీ వైధాత్రీ భారతీ సరస్వతీ దేవీత్యర్థః. సాపి భయభరాద్భయాతిశయాద్ధేతోః, న క్షమా న సమర్థా, కుతోఽహం ప్రాకృత ఇతి భావః. ఏవం కవిస్స్వశక్తిం ప్రకటీకృత్య తథాపి కించిద్వర్ణయితుముపక్రమతే లీన ఇతి. భాను-స్సూర్యః, స్వభేదనభియా స్వమణ్డలవిదారణభయేన, శివకేశవబలశరపరంపరయా మన్మణ్డలం విదారితం స్యాదితి భయేన, తద్బాణవిదారితపురుషైర్విదారితం స్యాదితి భయేనేతి వా. ఛాయాఛలాత్ ప్రతిబింబ-వ్యాజాత్, నన్దకే శ్రీకృష్ణస్య ఖడ్గే, లీనః లగ్నః నిగూఢ ఇత్యర్థః. అభూత్, **సాపహ్నవగమ్యోత్ప్రేక్షా-లంకారః**. ఏతేన నన్దకస్య అతిస్వాచ్ఛ్యం గమ్యతే, తేన చ తీక్ష్ణధారత్వం వస్తు వ్యజ్యతే. తస్యాః పురః బాణపత్తనస్య నామాపి శోణితపూరపూరితయా రక్తప్రవాహభరితత్వేన హేతునా సార్థమన్వర్థమభూత్. శోణితస్య పురం శోణితపురమితి వ్యుత్పత్త్యేతి భావః. **నిరుక్తిరలంకారః॥** 43

శ్లో॥ స్వాధీనే విజయే ద్వయోరపి తయోస్సత్పాండుకీర్త్యావహే
సామాన్యే గజదైత్యమర్దనరసే తుల్యేఽపి నాకగ్రహే ।
అన్యూనేఽపి ఖలాంతకారిచరితే స్వామ్యే పశూనాం సమే
దుర్ధర్షం యుధి మేనకాతనుభువః ప్రాప్యం విలంఘే హరిః ॥ 44

స్వాధీనేతి॥ సత్వాఙ్ఘ్కీర్త్యావహే సతీ శ్రేష్ఠా, పాండుశ్శుభ్రా, చ యా కీర్తిర్యశః తస్యా ఆవహే సంపాదకే, విజయే శత్రుజయే, ద్వయోరపి శివకేశవయోః, స్వాధీనే స్వాయత్తే సతి, ద్వయోరపి పరమాత్మత్వాదితి భావః. సతశ్శ్రేష్ఠస్య, పాండోః రాజ్ఞః, కీర్త్యావహే విజయే అర్జునే, ద్వయోరపి తయో స్స్వాధీనే సతి ఏకత్ర భక్తత్వాదన్యత్ర సఖ్యాచ్చేతి భావః, ఇతి చ వ్యజ్యతే. గజదైత్యమర్దనరసే గజాసురహననేచ్ఛాయాం, గజస్య కువలయాపీడస్య దైత్యానాం బకాదీనాం చ, మర్దనరసే హననేచ్ఛాయామితి చ – సామాన్యే తుల్యే సతి ద్వయోరపి తయోరితి పదం అత్ర ఉత్తరత్ర చాన్వేతి, **అత్రార్థశ్లేషాలంకారః.** తుల్యేఽపి నాకగ్రహే ఇత్యేకత్ర తుల్యే అపినాకగ్రహే ఇత్యన్యత్ర చ భేదః, **పినాకోఽజగవం ధను** రిత్యమరః. అజగవధనుర్ధారణే ఇత్యేకత్రార్థః, నాకశబ్దో లక్షణయా నాకినో బోధయతి, దేవానామనుగ్రహే ఇత్యర్థః. కృష్ణస్య దానవాన్తకత్వేన దేవపక్షపాతత్వాదితి భావః. **నాకగ్రహ అంతరిక్షే యుద్ధోద్యమ** ఇతి రత్నావళీకారాః, తుల్యేఽపి సమేఽపి, **శబ్దశ్లేషాలంకారః.** ఖలాన్తకారిచరితే ఖలస్య దుష్టస్య, అంతకస్య యమస్య, అరిణి శత్రుభూతే, చరితే చరిత్రే, ఇత్యేకత్ర మార్కండేయరక్షావసరే యమస్య శివేన నిబర్హితత్వాదితి భావః. అన్యత్ర రలయోరభేదాత్, ఖరస్య తన్నామ్నోఽసురస్య, అంతకారిణి నాశకారిణి, చరితే ఇతి శ్రీరామవతారే ఖరస్య నిబర్హణాదితి భావః, అన్యూనే సమేఽపి పశూనాం జీవానాం, గవాం చ, స్వామ్యే పాతిత్వే, సమే, **శంభురీశః పశుపతి** రితి కోశాత్, కృష్ణస్య గోపాలకత్వాచ్చేతి భావః. ఏవం వస్తుతో వ్యవహారతశ్చ ఉభయోస్సామ్యే సత్యపి, యుధి యుద్ధే దుర్ధర్షం అన్యైర్ధర్షితుమశక్యం, మేనకాతనుభువః పార్వత్యాః ప్రాప్యం గమ్యం, శివమిత్యర్థః. హరిః కృష్ణః, విలంఘే జిగాయ. అత్ర మేనకాతనుభువః మైనాకస్య, ప్రాప్యమబ్ధిమిత్యర్థః. హరిః కపిః, హనూమాన్ విలంఘే లంఘితవానితి ధ్వనిః. అత్ర ఏకస్య విజయే హేత్వభావేఽపి విజయరూపకార్యోత్పత్తివర్ణనాత్ **విభావనాలంకారః.** యద్వా ఉభయోరేకతరస్య విజయాభావం ప్రతి హేతుభూతస్య సామ్యస్య సత్త్వేఽపి తద్విపరీత్యేన విజయోదయస్య వర్ణితత్వేన **విషమాలంకారః॥** 44

శ్లో॥ ప్రత్యక్షైవ బభూవ శక్తిరతులా స్కందస్య నైతాదృశీ
ప్రద్యుమ్నస్య బలాదసౌ లఘుతరస్తస్మిన్మహాసేనతా ।
నాసావన్యబలాశ్రితః కలయతే తం నీలకంఠః పునః
పృష్ఠే హంత తథాపి సోఽయమజయత్ షాణ్మాతురం నాతురః ॥ 45

ప్రత్యక్షేతి॥ స్కందస్య కుమారస్య, అతులా అనుపమా, శక్తిరాయుధవిశేషః, బలం చ ప్రత్యక్షా చక్షుర్వేద్యా, అనుభవైకవేద్యా చ, బభూవ ఆసీత్. ప్రద్యుమ్నేన సహ యుద్ధే స్కందః స్వబలం ప్రదర్శయన్ స్వాయుధం శక్తిమపి తస్మిన్ ప్రయుయోజేత్యర్థః. యద్వా, స్కందస్య అతులా ప్రత్యక్షా చక్షుర్వేద్యైవ శక్తిరాయుధవిశేషో బలం చ బభూవ అస్తి స్మ. ప్రద్యుమ్నస్య తు ఏతాదృశీ ప్రత్యక్షా శక్తిర్న నాస్తి. శక్తిరాయుధః ప్రద్యుమ్నస్య నాస్తీత్యేకోఽర్థః. ప్రద్యుమ్నబలం న చక్షుర్వేద్యమమూర్తత్వాదిత్యన్యోఽర్థః. ఏతేన సప్రత్యక్షశక్తేః స్కందాత్ అప్రత్యక్షశక్తిః ప్రద్యుమ్నో దుర్బల ఇతి సిద్ధమ్. అత్ర కుమారబలస్య ప్రత్యక్షత్వప్రతీతేర్విరోధః, తస్య చ కుమారశక్త్యాయుధస్య ప్రత్యక్షత్వవర్ణనేన పరిహారః, అతో **విరోధాభాసాలంకారః.** బలాత్సైన్యాత్, అసౌ ప్రద్యుమ్నః లఘుతరః స్వల్పః స్వల్పసైన్య ఇత్యర్థః. బలాద్బలభద్రాల్లఘుతరః స్వల్పవయస్క ఇతి చ, బలాత్కృష్ణో లఘుః కృష్ణాదయం చ లఘురితి

బలాపేక్షయా అయమత్యన్తం లఘురితి లఘుతర ఇత్యుక్తమ్. తస్మిన్ స్కందే మహాసేనతా మహాసేనపదవాచ్యత్వం, **కార్తికేయో మహాసేన** ఇత్యమరః. అధికసైన్యవత్త్వం చ, అస్తీతి శేషః. ఏతేన శరీరబలాంశే ప్రద్యుమ్నో న్యూనో భవతు నామ సైన్యస్యాధిక్యే తు కథంచిదస్య జయో భవేత్తదపి నాస్తీతి సిద్ధమ్. అసౌ ప్రద్యుమ్నః అన్యబలాశ్రితః అన్యం బలమాశ్రితో న భవతి కిన్తు స్వపితృవ్యమేవ బలమాశ్రిత ఇత్యర్థః. అన్యస్య బలం నాశ్రితః అసహాయ ఇత్యర్థః ఇతి చ వ్యజ్యతే. తం పునః కుమారన్తు నీలకంఠః మయూరః, పృష్ఠే కలయతే ధత్తే మయూరవాహనత్వాదితి భావః, నీలకంఠః శివః పృష్ఠే కలయతే పశ్చాత్కరోతి స్వయం పురోభూత్వా అస్య సాహాయ్యకమాచరతీతి భావశ్చ వ్యజ్యతే. హంతేత్యాశ్చర్యే, తథాపి స్వబలసేనాబలపరబలవత్త్వేన కుమారస్య ప్రబలత్వేఽపి తత్త్రివిధబలరాహిత్యేన ప్రద్యుమ్నస్య దుర్బలత్వేఽపీతి చ సోయం ప్రద్యుమ్నః నాతురః అనాతురః అభిన్నస్సన్ హేలయై-వేత్యర్థః. షాణ్మాతురం స్కందమజయత్ జితవాన్, **విరోధాభాసాలంకారః॥** 45

శ్లో॥ అన్యోన్యస్య సదృక్షలక్ష్యమిళనాదాబద్ధయుద్ధాదరౌ
తౌ కండూం భుజదండయోరనవధిం చిత్రం తదైవోజ్ఝతామ్ ।
యత్సంవర్ణనమాత్రలోలమనసాం కావ్యామృతోత్పాదినాం
కండూరాననకందరాంతరగతా నాద్యాపి విశ్రామ్యతి ॥ 46

అన్యోన్యస్యేతి॥ అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య, సదృక్షలక్ష్యమిళనాత్, సదృశలక్ష్యసంయోగాద్ధేతోః, సమానప్రతిభటలాభాదిత్యర్థః, ఆబద్ధయుద్ధాదరౌ ధృతసంగరప్రీతౌ, కుమారప్రద్యుమ్నౌ అనవధిమ్ అపారం, భుజదండయోః దండావివ భుజౌ భుజదండౌ తయోః, కండూం కండూతిం తదైవ యుద్ధప్రారంభసమయే ఏవ, ఔజ్ఝ్ఞతాం త్యక్తవన్తౌ, ఇతః ప్రాక్సమానభటాభావాద్బాహ్వోః కండూతిర్నోపరతా, ఇదానీన్తు తల్లాభాదుపరతేతి భావః, చిత్రమద్భుతం, బహుకాలాద్ధృతకండూతిః క్షణాదేవ గతేత్యద్భుతమిత్యర్థః. వస్తుతస్తు నేదం చిత్రమ్. కిన్తు వక్ష్యమాణమేవ చిత్రమేవ దర్శయతి యదితి, యస్య భుజకండూనిరసనఫలకస్య యుద్ధస్య సంవర్ణనమాత్రే వర్ణనే ఏవ లోలం ఆసక్తం మనో యేషాన్తేషాం యత్సంవర్ణనమాత్రలోలమనసాం యుద్ధే ఉభయోర్భుజకండూతినిరసనప్రకారం వర్ణయితామిత్యర్థః. కండూతిమేవ వర్ణయతామితి వా, కావ్యామృతోత్పాదినాం కావ్యరూపమమృత-సుధాముత్పాదయన్తీతి తథోక్తాః తేషాం కవీనామిత్యర్థః. ఆననకందరాన్తరగతా ముఖాత్మకగుహాన్తర్గతా కండూః కండూతిః అద్యాపి న విశ్రామ్యతి నోపరమతి, ఇదం చిత్రమిత్యర్థః. అత్ర కండూతిమద్భుజ-దండకృతయుద్ధవర్ణనమాత్రాసక్తివశాదేవ కవీనాం ముఖేషు కండూతిరభవదిత్యేకో విరోధః. లోకే హి పామాదివత్త్వేన కండూతిమన్తం స్పృష్ట్వా అన్యే కండూతిభాజో భవన్తీతి ప్రసిద్ధత్వాత్. కించ సా చ కండూతిరద్యాపి న విశ్రామ్యతీత్యన్యో విరోధః. తద్యుద్ధం బహుధా వర్ణయన్తోఽపి కవయః ముహుర్ముహు స్తద్వర్ణనే ఏవ ప్రవర్తన్తే న తు తతో విరమన్తీతి పరమార్థః. **విభావనాలంకారభేదః. హేతునామసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తిశ్చ సా మతే** తి లక్షణాత్. ఉదాహృతం చ - **ఉద్యానమారుతోద్ధూతాశ్చూతచంపకరేణవః ఉదస్రయన్తి పాంథానామస్పృశన్తో విలోచనే** ఇతి. నాద్యాపి విశ్రామ్యతీత్యత్ర తు విరోధాభాసః॥ 46

గ॥ ఏవం గదాధరస్య పశుపతినా హరికిశోరజాత్మజేన ముసలినః కుంభాండకేన కృతవర్మణో బాణేన చ భవతి మహతి సంప్రహారే కృష్ణస్య విజయప్రణయితాయాం వ్యక్తాయాం బాణజనన్యా

కోటరయా తనయరక్షణాయ కేశవం శరణముపయాతయా తయా మోచితప్రాణే బాణే చ నగరం గతవతి॥ 47

ఏవమితి॥ ఏవంరీత్యా గదాధరస్య కృష్ణస్య, గదాం ధృతవత ఇతి చ, పశుపతినా శివేన సహ పశుశ్రేష్ఠేనేతి చ, గదాధరస్య పురుషస్య, యథా పశుజయస్సులభస్తద్వత్కృష్ణస్యాపి శివజయ ఇతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ఊహ్యమ్. హరికిశోః ప్రద్యుమ్నస్య, సింహకిశోరితి చ, అజాత్మజేన శివతనయేన ఛాగడింభేనేతి చ, **అజా విష్ణుహర చ్ఛాగా** ఇత్యమరః. ముసలినః బలభద్రస్య ముసలధారిణః పురుషస్యేతి చ, కుంభాండకేన బాణమంత్రిణా, కుత్సితఘుటేనేతి చ, కృతవర్మణః తన్నామకస్య యాదవస్య ధృతకవచస్యేతి చ, బాణేన అసురేణ శరేణేతి చ, న హి కవచం శరో నిర్భేత్తుం శక్నోతీతి భావః. మహతి అద్భుతే, సంప్రహారే యుద్ధే భవతి సంప్రవృత్తే సతి, కృష్ణస్య విజయప్రణయితాయాం జయశాలిత్వే అర్జునమిత్రత్వే ఇతి వ్యజ్యతే. వ్యక్తాయాం స్ఫుటాయాం సత్యాం, తనయరక్షణాయ బాణసంరక్షణార్థం కేశవం కృష్ణం, శరణం రక్షకముపయాతయా ఉపగతయా, బాణజనన్యా బాణస్య మాత్రా, తయా కోటరయా కోటరా ఇతి తస్యా నామ మోచితప్రాణే త్యాజితప్రాణే కృష్ణశరరూపమృత్యువక్త్రాదితి భావః, బాణే నగరం పత్తనం, గతవతి ప్రాప్తే చ సతి॥ 47

శ్లో॥ మాహేశ్వరజ్వరం హన్తుం । భగవాన్వైష్ణవజ్వరమ్ ।
వినిర్మమే తయోరాసీ । ద్యుద్ధముద్ధతకర్మణోః ॥ 48

మాహేశ్వరేతి॥ భగవాన్ కృష్ణః మాహేశ్వరజ్వరం శైవజ్వరం, హన్తుం నాశయితుం, వైష్ణవజ్వరం వినిర్మమే నిర్మితవాన్, యోగమాయాబలాదితి భావః. ఉద్ధతకర్మణోః ఉద్భటక్రియయోస్తయోః జ్వరయోః యుద్ధం సంగ్రామ ఆసీత్॥ 48

గ॥ తదను వైష్ణవజ్వరాభిభూతో మాహేశ్వరజ్వరశ్శరణమభజత మధురిపుమనౌషీచ్చ॥ 49

తదన్వితి॥ తదను తతః, వైష్ణవజ్వరేణ అభిభూతః తిరస్కృతః, మాహేశ్వరజ్వరః మధురిపుం కృష్ణం శరణమభజత ప్రాప, అనౌషీచ్చ అస్తౌషీత్, అనావీదితి సువచమ్, **శీఙ్ ష్ణుణుక్ష్విత్తి ణుధాతోఽనుదాత్తత్వేన ఇటి ఇట సిజ్లోపాత్॥** 49

తథాహి॥ మాహేశ్వరజ్వరకృతమధురిపుస్తుతిం దర్శయతి కవిరిత్యర్థః॥

శ్లో॥ బద్ధ్వాసౌ ప్రకృతిః ప్రియా తవ గుణైః క్రూరా నరాన్ బాధతే
హృత్వా త్వం వసు మోచయన్ గుణగణాద్గూఢేఽమృతే దుర్గమే ।
ఏతాన్పాతయసీత్యతస్తవ కృపాపారం న జానీమహే
చిత్రం హంత తథాపి సేయమసతీ మాయా భవాన్ సన్నితి ॥ 50

బద్ధ్వేతి॥ అసౌ ఏషా, తవ ప్రియా ప్రేయసీ, వదనపాయినీ, క్రూరా ఘాతుకా, ప్రకృతిః మాయా, నరాన్ మనుష్యాన్, తేషామేవ మోక్షాధికారాదితి రత్నావళీకారాః. వస్తుతస్తు – దేవాదీనామపి మోక్షా–ధికారోఽస్తీతి భగవాన్ వ్యాసః, అతః నరాత్ న రీయన్తే న క్షీయన్తే ఇతి నరాః జీవాః తాన్ ఇత్యర్థో వాచ్యః. గుణైః సత్త్వాదిభిః, బద్ధ్వా సంధాయ, మోహయిత్వేత్యర్థః. బాధతే పీడయతి. సచ్చిదానన్దలక్షణం స్వస్వరూపం ఛాదయిత్వా కామాదివశాద్దుఃఖిత్వాదీంస్తేష్వారోపయతీతి భావః. త్వం వసు ధనం హృత్వా,

యస్యానుగ్రహమిచ్ఛామి తస్య విత్తం హరామ్యహ మితి వచనాదితి భావః. గుణగణాత్ సత్త్వాదిగుణ-బృందాత్, మోచయన్ త్యాజయన్, గుణాతీతాన్ కుర్వన్నిత్యర్థః. గూఢే రహస్యే, దుర్గమే గన్తుమశక్యే, అమృతే మోక్షే, ఏతాన్ జీవాన్ పాతయసి. ఏతేషాం స్వసాయుజ్యం దదాసీత్యర్థః, ఇత్యతో హేతోః తవ **కృపాపారం** కృపాయాః దయాయాః, పారమవధిం, న జానీమహే న విద్మః. అపారత్వాత్తవ దయాయా ఇతి భావః, కృపాపూరమితి పాఠే కృపాప్రవాహమిత్యర్థః. మాయా మోహితానోక్షప్రదానేన అనుగృహ్ణతస్తవ కృపా నిరవధిరితి భావః, తథాపి ఏవమపి, సేయం మాయా అసతీ అపరమార్థా. భవాన్ త్వన్తు సన్ పరమార్థః. ఇతీదం చిత్రమద్భుతమ్. హన్తేత్యాశ్చర్యే, యథా మోక్షస్తథా బంధోఽప్యనుభవారూఢత్వేన పరమార్థ ఏవ భవతీతి బంధమోక్షదాత్రోరుభయోర్మాయేశ్వరయోః పరమార్థత్వే భవితవ్యే సతి ఏకస్త్వం పరమార్థః అన్యా త్వపరమార్థేత్యుక్తిరతీవ విచిత్రేత్యర్థః. వస్తుతస్తు సచ్చిదానన్దలక్షణస్య మోక్షస్య బ్రహ్మణశ్చ కాలత్రయవృత్తిత్వేన సత్యత్వం బంధస్య తదభావేన అసత్యత్వమితి నాత్ర చిత్రమితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** అసౌ తవ ప్రియా ప్రేయసీ, క్రూరా ప్రకృతిః ప్రకృతిరితి జాయాయాః నామ. గుణైః రజ్జుభిః, నరాన్మనుష్యాన్, బద్ధ్వా బాధతే తాడయతి. త్వన్తు తేషాం వసు ధనం, హృత్వా గుణగణాత్ రజ్జుబృందాత్ మోచయన్ గూఢే దుర్గమే, అమృతే జలే, ఏతాన్ పాతయసి పైశున్యభయాదితి భావః. ఇత్యతో హేతోః తవ కృపాపారం న జానీమహే. విరోధిలక్షణయా త్వత్తో నిర్ఘృణః క్వాపి నాస్తీత్యర్థః. తథాపి జాయాపత్యోః క్రౌర్యే సమానేఽపి సేయం మాయా ప్రకృతిః అసతీ దుష్టా, భవాన్ సన్ నిరవద్యః, ఇతీదం చిత్రమ్. హన్తేత్యాశ్చర్యే, మాయా బద్ధ్వా తాడనమాత్రం కరోతి, త్వన్తు ధనమపి హృత్వా స్వరూపనాశమప్యకరోః , ఏవంసతి సా దుష్టా త్వం సాధురితి వైషమ్యం న క్వాపి దృష్టపూర్వమిత్యర్థః॥ 50

శ్లో॥ ఏకస్యాం పురి భక్తకాంక్షిణి నిజే పశ్యత్యనశ్నత్యపి
స్వైరం స్వాదు చఖాద నిర్ఘృణమసౌ నాత్మజ్ఞ ఇత్యాగసా ।
పశ్చాద్దీనతయా శ్రియః పతిరితి జ్ఞాత్వా శ్రితం త్వామముం
నిష్పాపం చ్యుతనామరూపమకృథాః జీవం కృపా తే కుతః? ॥ 51

ఏకస్యామితి॥ ఏకస్యాం పురి శరీరే, **పూః స్త్రీ పుర శరీరయో** రితి భాస్కరః. భక్తకాంక్షిణి ఆశ్రితకృపాళౌ, నిజే స్వస్మిన్ స్వకే, నిత్యే నిజం తేష్వితి నిజశబ్దో యద్యపి స్వకవాచీ తథాపి నిజోపయుక్తశేషమనుచరేభ్యో దత్వేత్యాదిప్రయోగాన్నిజశబ్దస్స్వవాచీ చ - అనశ్నతి కర్మఫలమభుంజానే పశ్యతి జీవవ్యాపార-మవలోకయతి సతి సాక్షిత్వాదితి భావః. నాత్మజ్ఞః ఆత్మజ్ఞానశూన్యః అసౌ జీవః, నిర్ఘృణః నిర్జుగుప్సం, **ఘృణా జిగుప్సా కృపయో** రితి విశ్వః. యావదవిద్యం కర్మఫలేషు జుగుప్సా న జాయత ఇతి భావః. స్వైరం యథేచ్ఛం స్వాదు యథా తథా, అస్వాద్వపి స్వాదూకృత్యేత్యర్థః. రాగవతః ఖలు పుంసో విరసా స్సరసా భవన్త్యమీ విషయాః ఆమలకరూషితాయాం జిహ్వాయామంబు నీరసం సరసమితి వచనాదితి భావః, **చఖాద** భుక్తే స్మ, **ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానవృక్షం పరిషస్వజాతే, తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి** ఇతి శ్రుతేరితి భావః. **ఇత్యాగసా** ఏవమపరాధేన విషయాను-భవరూపమేనమపరాధం, హృది నిధాయేత్యర్థః. పశ్చాద్దీనతయా దారిద్ర్యేణ భగవదనుగ్రహకృత-విషయదౌర్లభ్యేనేత్యర్థః. త్వాం సమీపస్థం శ్రియఃపతిర్లక్ష్మీపతిరితి జ్ఞాత్వా, పరమాత్మేతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. శ్రితమాశ్రితమ్, అత ఏవ నిష్పాపం పాపరహితమ్, అముం జీవం చ్యుతనామరూపం విగతనామరూపం

ముక్తమిత్యర్థః. అకృథాః, కృతవానసి, **తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్య** మితి శ్రుతేరితి భావః. తే కృపా కుతః అనిర్వాచ్యేత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** ఏకస్మిన్ పురి పత్తనే భక్తకాంక్షిణి ఓదనార్థిని క్షుధితే ఇతి యావత్. అనశ్నతి అన్నాభావాదభుంజానే నిజే స్వస్మిన్ పశ్యతి సతి కదాచిదయం దయయా కంబళమాత్రం వా ప్రయచ్ఛేదితి సాకాంక్షమీక్షమాణే సతీత్యర్థః. అనాత్మజ్ఞః పరేంగితానభిజ్ఞః, అసౌ జీవః నిర్ఘృణం నిర్దయం, స్వైరం యథేచ్ఛం, **చఖాద** బుభుజే, ఇత్యాగసా పశ్చాద్దీనతయా చిరభోగానన్తరనిర్ధనత్వేన హేతునా త్వాం శ్రియః పతిః లక్ష్మీవానితి జ్ఞాత్వా యః పూర్వమస్మిన్నగరే మయాసార్థమువాస. స ఇదానీం భాగ్యవాన్ జాత ఇతి శ్రుత్వేత్యర్థః. శ్రితమాశ్రితమ్, అత ఏవ నిష్పాపం నిరపరాధం సాపరాధస్యాపి శరణాగతస్య నిరపరాధత్వాదితి భావః. అముం జీవం జీవతీతి జీవః తం ప్రాణధారిణం ప్రాణమాత్రశేషమిత్యర్థః. బహుకాలాదన్నాభావాదితి భావః. చ్యుతనామ-రూపమకృథాః, యథా నామాపి న శ్రూయతే, తథా సమూలమున్మీలితవానసీత్యర్థః, పూర్వాపరాధస్య అవిస్మృతత్వాదితి భావః. తే కృపా కుతః శరణాగతఘాతపాతకేన తవ కుతః కరుణేత్యర్థః॥ 51

శ్లో॥ దృశ్యం కించన నాస్త్యనుత్తమమనిన్ద్వర్కానలం మత్పదం
కాంక్ష్యం నేహ సుఖార్థినామితి వదన్ భుజ్క్షే త్వమేకస్సుఖమ్ ।
కంచిత్ జ్ఞాతరహస్యమేవ కృతినం తత్ర్పాపయస్యాదరా-
దేనం ముంచసి నో పునః కుత ఇదం చాతుర్యమభ్యస్యతే? ॥ 52

దృశ్యమితి॥ దృశ్యం జ్ఞేయం ఘటాదివస్తు, కించన కించిదపి, నాస్తి న వర్తతే మత్పదే ఇతి శేషః. మత్పదం అహమేవ పదం వస్తు మత్స్వరూపమిత్యర్థః. **పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తు** ష్విత్యమరః. అనుత్తమం న విద్యతే ఉత్తమం యస్మాత్తదనుత్తమం సర్వోత్తమమిత్యర్థః. **అనిన్ద్వర్కానలం** చన్ద్రసూర్యాగ్నిరహితం చ స్వయంప్రకాశత్వేన ప్రకాశాన్తరనిరపేక్షమిత్యర్థః. భవతీతి శేషః - **న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్ని** రితి శ్రుతేరితి భావః. ఇహ మత్పదే సుఖార్థినామైహికసుఖాపేక్షిణాం, కాంక్ష్యం కాంక్షితుం యోగ్యం, న కిమపి నాస్తీత్యర్థః. స్వర్గాదివత్సుఖప్రదం వస్త్వన్తరం కిమప్యత్ర నాస్తీతి భావః. యద్వా ఇహ సుఖార్థినామిత్యేకం పదం ఐహికసుఖాపేక్షిణాం కాంక్ష్యం కాంక్షితుం శక్యం, న న భవతి మత్పదమిత్యేవ ప్రత్యక్ప్రవణానామేవేదం సులభం న తు బహిర్ముఖానామిత్యర్థః. ఇత్యేవం వదన్ బ్రువన్ భక్తాన్ప్రత్యుపదిశన్నిత్యర్థః. త్వమేకస్సుఖ-మాత్మానన్దం భుజ్క్షే అనుభవసి, అద్వితీయానన్దరూపస్తిష్ఠసీత్యర్థః. జ్ఞాతరహస్యం విదితతత్త్వమ్, అత ఏవ కృతినం ధన్యం, కంచిదేవ జ్ఞానీ త్రైలోక్యదుర్లభ ఇతి వచనాదితి భావః. తత్ త్వత్పదమాదరాత్ ప్రీత్యా, ప్రాపయసి గమయసి, **ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియ** ఇతి వచనాత్తవ జ్ఞానిన్యేవాదరో న త్వన్యస్మిన్నితి భావః. ఏనం ప్రాప్తత్వత్పదం ధన్యం, పునర్భూయః, న ముంచసి న త్యజసి, **మాముపేత్య తు కౌన్తేయ! పునర్జన్మ న విద్యతే** ఇతి వచనాదితి భావః. ఇదం చాతుర్యం కుతః కస్మాద్గురో స్సకాశాత్, అభ్యస్యతే శిక్ష్యతే త్వయేతి శేషః. న కుతశ్చిదిత్యర్థః. సర్వజ్ఞస్య తవ కశ్చిదేవం కురుష్వేత్యుపదేష్టా నాస్తి, కరుణైవ తత్ర ప్రేరికేతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** మత్పదే దృశ్యం ద్రష్టుం యోగ్యమ్, అపూర్వమిత్యర్థః. వస్తు కించన్నాపి నాస్తి. అత ఏవ మత్పదమ్మదీయస్థానమనుత్తమ-మసుందరమ్, అనిన్ద్వర్కానలం చ, తరుగుల్మాదిప్రచురతయా ఛాయాబహుళమిత్యర్థః. ఘట్టనస్థానమితి

యావత్. భవతి, అత ఏవ ఇహాస్మిన్ స్థానే సుఖార్థినాం కాంక్ష్యం వస్తు నాస్తి కదాచిద్దేశోపప్లవాదిసమయే తిరోధాతుం యోగ్యం, న తు సుఖార్థిభిః స్థాతుం యోగ్యమిత్యర్థః. ఇతి వదన్ ఏవముక్త్వా, ప్రతారయన్నిత్యర్థః. త్వమేక ఏవ సుఖం యథా తథా, భుఙ్క్ష తత్రత్యమపూర్వవస్తుజాతమనుభవసీ-త్యర్థః. కృతినం ఊహాపోహసమర్థమత ఏవ జ్ఞాతరహస్యం మర్మజ్ఞం కంచిత్వత్పదమాదరాత్ప్రాపయసి మర్మజ్ఞం న ప్రకోపయేదితి వచనాదితి భావః. ఏనం పునర్నో ముంచసి. స పునస్త్యక్తశ్చేదన్యానప్యానయేదితి భయాదితి భావః. ఇదం చాతుర్యం కుతోఽభ్యస్యతే, వంచకానాం త్వమేవ పరమగురుః, న తు తవాపి పరమగురురస్తీతి భావః॥ 52

శ్లో॥ దత్త్వాఽ వంచయదుత్తరోత్తరగురూన్ మౌగ్ధ్యానురూపం భవాన్
లేశాన్మర్త్యసురామరాధిపముఖానానందకోశం హరన్ ।
కించిన్నైవ కరోమి భోగవిధురో సంగోజ్ఝితో మాం వినా
కించిన్నో మమ ధామనీతి కృశతాం బ్రూషే తు తత్కాంక్షిణామ్ ॥ 53

దత్త్వేతి॥ భవాన్ త్వమ్, ఆనన్దకోశం సుఖరాశిం, హరన్ భజన్, పరమానన్దరూపస్సన్నిత్యర్థః. **ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద** ఇతి శ్రుతేః. ఆనన్దనిధిం హరన్ ముష్ణన్నితి చ వ్యజ్యతే. ఉత్తరోత్తరగురూన్ ఉత్తరోత్తరాధికాన్, పూర్వపూర్వానన్దాపేక్షయేత్యర్థః. **స ఏకో మానుష ఆనన్ద** ఇత్యాది శ్రుతౌ మానుషాద్యా-నన్దానాముత్తరోత్తరం శతగుణత్వశ్రవణాదితి భావః. లేశానానన్దలేశాన్, మౌగ్ధ్యం మౌఢ్యం, తస్య అనురూపం మౌగ్ధ్యానురూపం న్యూనత్వానుగుణం యథా తథేత్యర్థః. మానుషాణామతిమూఢత్వాత్స్వల్ప ఏవానన్దః. తతోఽప్యభిజ్ఞత్వాద్దేవానామధికః. తతోఽపి జ్ఞానాధికత్వాదింద్రస్య దేవానన్దాదధిక ఆనన్దః ఇత్యేవం రీత్యేత్యర్థః. యద్వా, మౌగ్ధ్యం సౌందర్యముత్కర్ష ఇతి యావత్, తదనురూపమిత్యర్థః. యస్మాద్యస్మాద్యో య ఉత్కృష్టః తత్తదానన్దాదుత్కృష్టస్య ఉత్కృష్టస్య ఆనంద ఉత్కృష్ట ఇతి భావః. దత్త్వా వితీర్య, మర్త్యసురామరాధిపముఖాన్ మానుషదేవమఘవప్రముఖాన్ ముఖశబ్దేన గంధర్వ-బృహస్పతిబ్రహ్మాదయో గృహ్యన్తే, అవంచయత్ వంచితవానసి. భవచ్ఛబ్దసామానాధికరణ్యాత్ప్రథమ-పురుషనిర్దేశః. అత్ర యథా కశ్చిన్నిధిచోరః తదాశ్రితానాముత్కర్షానురూపం ఉత్తరోత్తరాధికం యత్కించి-ద్ధనం దత్త్వా సర్వం హరతి, తద్వదయమపి ఆనన్దనిధిం ముష్ణన్ మానుషాదీనాం స్వల్పమేవానన్దం దత్తవానితి భావో వ్యజ్యతే. తత్కాంక్షిణాం తమానన్దకోశం కాంక్షన్తీతి తత్కాంక్షిణః ముముక్షవ ఇత్యర్థః. తేషాం తు అహమిత్యస్యాపేక్షపః. అహం కించిదపి న కరోమ్యేవ, భోగవిధురః అభోక్తా సంగోజ్ఝితః నిస్సంగశ్చ భవామీతి శేషః. **అకర్తాఽహమభోక్తాఽహమసంగః పరమేశ్వర** ఇతి వచనాదితి భావః. మాం వినా, మమ ధామని పదే, కించిదపి నో నాస్తి. ఇత్యేవంప్రకారేణ కృశతాం బ్రూషే కర్తృత్వాదిరహితనిష్కృష్టస్వరూపముపదిశసీత్యర్థః. అన్యత్ర కించిదపి స్వల్పకృత్యమపి నైవ కరోమి, కిముత నిధిహరణాదికం సాహసమితి భావః. భోగవిధురః అనుభవరహితః సంగోజ్ఝితశ్చ భవామి. స్వతో భోగరహితస్య సంగరహితస్య చ, కిం ధనేనేతి భావః. ఏవమపి తవ యది మయ్యేవ నిధిహర్తృత్వ-విశ్వాసః, తర్హి మద్గృహం శోధయేత్యాహ, మాం వినా మమ ధామని గృహే కించిదపి నో నాస్తీత్యేవం-ప్రకారేణ తత్కాంక్షిణాం నిధికాంక్షిణాం కథం సర్వానపి ప్రతార్య త్వయైకేన నిధిరపహృతః? అస్మాకమపి భాగం దేహీతి యాచమానానామిత్యర్థః. కృశతాం కార్శ్యం దారిద్ర్యమితి యావత్. బ్రూషే ప్రకటయసీ-త్యర్థః. నతు యత్కించిదపి దదాసీత్యహో వంచకతేతి భావః॥ 53

శ్లో॥ ఆవాసం పరమర్చిషః ఖరతరాదుచ్చండఘృష్టేర్విషా-
పూరాత్సంచితసర్వలుంఠనపదాదప్యాశ్రితో నిర్భయమ్ ।
సర్వస్వం తమసి స్ఫుటే హరసి యద్ధన్యస్య తన్నాద్భుతం
యద్బోధే సతి దుఃఖమస్య న తతస్సా చోరతాచాతురీ ॥ 54

ఆవాసమితి॥ ఖరతరాతద్యన్తతీక్ష్ణాదర్చిషస్తేజసః అగ్నిలోకాదితి యావత్, ఉచ్చండఘృష్టేః చండరశ్మేః ఆదిత్యలోకాదిత్యర్థః. ఇదం చ మధ్యే వర్తమానానామహః శుక్లాద్యభిమానిదేవతాలోకానాం ఉత్తరత్ర విద్యమానానాం చన్ద్రవిద్యుల్లోకాదీనాం చ ఉపలక్షణమ్. అత ఏవ శ్రుతిః, **తేఽర్చిషమభిసంభవన్తి అర్చిషోఽహః, అహ్న ఆపూర్యమాణపక్ష** మిత్యాది. విషాపూరాత్ విషస్య ఉదకస్య ఆపూరాదాసమన్తా త్ప్రవాహాత్ విరజా నద్యా ఇత్యర్థః. సంచితసర్వలుంఠనపదాత్ సంచితానామనేకజన్మభిరార్జితానాం, సర్వేషాం సుకృతదుష్కృతానాం లుంఠనపదాత్ విసర్జనస్థానాత్, విరజానద్యతిక్రమణానంతరభావిత్వా-త్సుకృతదుష్కృతత్యాగస్యేతి భావః. తథా చ శ్రుతిః, **తత్సుకృతదుష్కృతే విధూనుతే, ద్విషన్తః పాపకృత్యాన్ సుహృదస్సాధుకృత్యా** ని తి ఏతేభ్యః స్థానేభ్యః పరం పరతో విద్యమానం, నిర్భయం నిరుపప్లవం, దుఃఖాద్యసంభిన్నమితి యావత్. ఆవాసం వైకుంఠనామకం నిలయం ఆశ్రితః అధిష్ఠితః, త్వం తమసి తమోగుణే స్ఫుటే ఉల్బణే సతి, ధన్యస్య కృతార్థస్య భవత్సంకల్పవిషయత్వాదితి భావః. సర్వస్వం సర్వధనం, హరసి అపహరసీతి యత్, తన్నాద్భుతం న చిత్రం, ధనహరణం వినా తమోనివృత్త్యభావాత్, తన్నివృత్త్యభావే చ జ్ఞానానుదయాదితి భావః. తర్హి కిమద్భుతమిత్యత ఆహ, బోధే జ్ఞానే సతి, జ్ఞానసాధనభూతనిత్యానిత్యవస్తువివేకాదిసాధనచతుష్టయసంపత్తౌ సత్యామిత్యర్థః. అస్య ధన్యస్య తతస్సర్వస్వహరణాద్దుఃఖం, న నాసీదితి యత్ మదమానాదినివర్తకత్వేన అనుకూలత్వాదితి భావః. సా విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగనిర్దేశః, చోరతాచాతురీ చోరతాయా అపహరణస్య చాతురీ చాతుర్యం, తదేవ చౌర్యచాతుర్యం యదనిష్టమివ ప్రథమం భాసమానం పరిణామే నిరతిశయపురుషార్థసాధనం చ భవతి. పురందరాదీనామన్యశుభద్వేషిణాం దిలీపాద్యశ్వమేధీయాశ్వాదిహరణన్తు స్వార్థపర్యవసాయిత్వా-న్నింద్యమితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** ఖరతరాదర్చిషః జ్వాలాయాః, ఉచ్చండఘృష్టేః అతికోపనాద్వరాహాత్ తత్సంచారాప్రదేశాదిత్యర్థః. **వరాహస్సూకరో ఘృష్టి** రిత్యమరః. విషాపూరాత్ గరళప్రవాహాత్, సంచితసర్వలుంఠనపదాత్ సంచితానాం సంపాదితానాం సర్వేషాం కౌపీనాదిరత్నాన్తానాం వస్తూనాం, లుంఠనపదాదపహరణస్థానాత్, చోరప్రచురప్రదేశాదిత్యర్థః. ఏతేభ్యోఽపి పరం పరతో విద్యమానమ్, ఆవాసం నిర్భయం యథా తథా, శ్రితః త్వం తాదృశనివాసస్య కేనాపి దుష్ప్రవేశాదితి భావః. లోకే హి చోరాః యత్కించిద్దుర్గమం ఘట్టస్థానం గిరిగుహాదికమాశ్రిత్య చోరయంతీతి ప్రసిద్ధమ్. తమసి అంధకారే, స్ఫుటే సతి, ధన్యస్య ధనార్హస్య, **తత్ర సాధురితి యత్** వేషవ్యవహారాదినా ప్రథమత ఏవ ధనికత్వేన నిశ్చితస్యేత్యర్థః. సర్వస్వం హరసీతి యత్ తన్నాద్భుతం తావన్మాత్రస్య సర్వచోరసాధారణ్యాదితి భావః. బోధే జాగరణే సతి అస్య నష్టధనస్య తతస్సర్వధనహరణాద్దుఃఖం నేతి యత్ సా చోరతాచాతురీ స్తేయకరణచాతుర్యం కేనచిదౌషధవిశేషేణ చోరస్య యావత్. స్వస్థానాగమనం నష్టధనస్య ధననాశ-ప్రయుక్తదుఃఖం న తావద్భవతీతి ప్రసిద్ధమ్॥ 54

గ॥ ఏవం స్తుత్వా సమాసాదితాభయే మాహేశ్వరజ్వరే నివర్తమానే బాణే చ పునస్సమరవాంఛయా మాధవమభిధావమానే॥ 55

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, స్తుత్వా కృష్ణమితి శేషః. సమాసాదితాభయే ప్రాప్తాభయే, మహేశ్వరజ్వరే మహేశ్వరస్యాయం మాహేశ్వరః. స చాసౌ జ్వరః తస్మిన్ నివర్తమానే నివృత్తే సతి, బాణే బాణాసురే చ, పునర్భూయః సమరవాంఛయా యుద్ధకాంక్షయా, మాధవం కృష్ణమభిధావమానే అభిముఖం శీఘ్రం గచ్ఛతి సతి॥ 55

శ్లో॥ దోషం ఛిత్వాఖిలం బాణం । చక్రీ చక్రే చతుర్భుజమ్ ।
భవానువర్తినో నాభూ । త్తథాప్యస్య విశోకతా ॥ 56

దోషమితి॥ చక్రీ కృష్ణః, అఖిలం సర్వం, దోషం బాహుం, **జాత్యేకవచనమ్**, సర్వాన్ బాహూనిత్యర్థః. **భుజబాహూ ప్రవేష్టో దో** రిత్యమరః. ఛిత్వా చతుర్భుజం చత్వారో భుజౌ యస్య తమ్, అవశిష్టభుజచతుష్టయమిత్యర్థః. చక్రే చకార, తథాపి భుజచతుష్టయస్థాపనరూపపక్షపాతకరణేఽపి భవానువర్తినః శివకింకరస్య శివం తపసా తోషయిత్వా బాహుసహస్రం ప్రాప్తవత ఇత్యర్థః. అస్య బాణాసురస్య విశోకతా శోకరాహిత్యం నాభూత్. తపసా లబ్ధాః అత ఏవాతిప్రియా మమ అన్యే సర్వే భుజాః ఛిన్నా ఇతి దుఃఖితవాన్, న తు భుజచతుష్టయమఛిత్వా పక్షపాతం కృతవానితి సంతుష్ట ఇత్యర్థః. భవానువర్తినోఽపి మమ ఈదృశీ దురవస్థేతి చిఖేదేతి నిష్కృష్టార్థః. **పరికరాలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్తు,** అఖిలం దోషం పాపం ఛిత్వా అపహృత్య, బాణం చక్రీ చతుర్భుజం భగవన్తం చక్రే స్వసారూప్యం తస్య దత్తవానిత్యర్థః. తథాపి విష్ణుసారూప్యలాభేఽపి భవానువర్తినః శివదాసస్య అస్య విశోకతా నాభూత్. ఘంటాకర్ణవచ్ఛివసారూప్యం కాంక్షతోఽస్య విష్ణుసారూప్యం కించిచ్ఛోకకారణమభవదితి భావః. యద్వా చతుర్భుజం చక్రే స్వసాయుజ్యం దదౌ. లక్షణయా స్వసాయుజ్యోపయోగినీం జీవన్ముక్తిం దదావిత్యర్థః. తథాపి భవానువర్తినః భవతీతి భవో దేహః తమనువర్తమానస్య భవస్సంసార ఇతి వా, తస్య విశోకతా శోకాత్యన్తాభావో నాభూత్, యావద్దేహపాతం జీవన్ముక్తస్యాపి దుఃఖలేశానువృత్తేరితి భావః॥ 56

గ॥ అనంతరమవశేషితభుజచతుష్టయస్య బాణస్య కృతే సముపజాతక్షోభం శంభుం ప్రసాద్య ప్రద్యుమ్నసుతముషామపి స్యందనమారోప్య యదునందనస్సానందం నగరమగమత్॥ 57

అనన్తరమితి॥ అనన్తరం బాణభుజచతుష్టయశేషీకరణానన్తరమ్, అవశేషితభుజచతుష్టయస్య అవశేషితం శేషీకృతమ్, భుజచతుష్టయం చతుర్భుజాః, యస్య తస్య బాణస్య భక్తస్య కృతే తదర్థమిత్యర్థః. సముపజాతక్షోభమ్ ఉత్పన్నమనోవికారం, శంభుం శివం, ప్రసాద్య ప్రసాదయిత్వా అనుగృహ్యేతి వా. ప్రద్యుమ్నసుతమనిరుద్ధముషాం బాణపుత్రీమపి, స్యందనం రథమారోప్య ఆరోహయిత్వా, యదునన్దనః కృష్ణః, సానన్దమ్ ఆనన్దసహితం యథా తథా, జయలక్ష్మీసంబంధాదితి భావః. నగరం ద్వారకామగమత్ యయౌ॥ 57

శ్లో॥ అథ శాపవశాత్కృశానుభావం । సరటీభూయ హరిర్నృగాభిధానమ్ ।
నృగమేవ పునర్విధాయ శాప । క్షపణాద్దేవగమతనోద్విచిత్రమ్ ॥ 58

అథేతి။ అథ తతః, హరిః కృష్ణః, శాపవశాత్ విప్రశాపవశాత్, సరటీభూయ కృకలాసత్వం ప్రాప్య, వర్తమానమితి శేషః. అత ఏవ కృశానుభావం నష్టమాహాత్మ్యం, యద్వా, శాపవశాత్కృశానుభావమత ఏవ సరటీభూయ వర్తమానం నృగాభిధానం నృగనామకం రాజానమితి శేషః, శాపక్షపణాత్ శాపనాశానాద్ధేతోః, విప్రశాపం క్షపయిత్వేత్యర్థః. పునః భూయః, నృగం రాజానమేవ, **నౄన్ గచ్ఛతీతి నృగః** తమితి చ, విధాయ కృత్వా, దేవాన్ గచ్ఛతీతి దేవగః తమ్, దేవత్వం ప్రాప్తమిత్యర్థః. అతనోత్ చకార. సరటీభూతం నృగం పునర్నృగీకృత్య తతో దేవం చకారేత్యర్థః. విచిత్రమద్భుతం, నృగం మనుష్యగం విధాయాపి దేవగం చకారేత్యేతద్విరుద్ధమిత్యర్థః. పురా కిల ఇక్ష్వాకుతనయో నృగో నామ రాజా విప్రేభ్యః ససువర్ణశృంగఖురాః సవత్సాః గాః వితరన్, ఏకస్మై కశ్యపాఖ్యాయ విప్రాయార్పితాం పునర్వ్రజగతాం గామన్యస్మై విప్రాయ దత్వా, సరటీభవేతి కశ్యపేన శప్తస్సన్, సరటీభూతః కృష్ణేన కూపాదుత్తారితః తద్ధస్తస్పర్శాద్విగతపాపః పునః స్వరాజదేహమాసాద్య తద్దైవ విమానమారుహ్య దివం యయౌ ఇతి భాగవతకథాऽత్ర బోధ్యా။ 58

గ॥ అథ కదాచన పౌండ్రకోనామ కరూషాధిపతిరాత్మనమేవ పరమాత్మానం మన్వానః కమపి సందేశహరం హరయే ప్రాహిణోత్॥ 59

అథేతి။ తతః కదాచన కస్మింశ్చత్సమయే, కరూషాధిపతిః కరూషదేశాధీశ్వరః, పౌండ్రకః నామేతి ప్రసిద్ధో, ఆత్మానం స్వమేవ పరమాత్మానం పరమేశ్వరం, మన్వానః జానన్, హరయే కృష్ణాయ, కమపి కంచిత్, సందేశహరం దూతం, ప్రాహిణోద్విససర్జ॥ 59

గ॥ సోఽపి సమాసాద్య యదుపతిసదేశం సందేశమదిశత్॥ 60

సోఽపీతి။ సోఽపి దూతః, యదుపతిసదేశం శ్రీకృష్ణసవిధమాసాద్య ప్రాప్య, సందేశం వార్తామదిశత్ జగాద. **ధాతూనామనేకార్థకత్వాద్దిశధాతోరపి ప్రకృతే వ్యక్తాయాం వాచి వృత్తిః.** యద్వా, సందేశం లక్షణయా వార్తాపత్రికామదిశత్ దదౌ, **దిశ అతిసర్జనే॥** 60

అవ॥ సందేశమేవాహ జగతామితి॥

శ్లో॥ జగతామవనాయ వాసుదేవో భువి జాతోఽహమనీదృశః పునస్త్వమ్ ।
శరణం భజ యచ్ఛ వా సమీకం న మృషాలక్షణధారణం క్షమం తే ॥ 61

జగతామితి॥ వాసుదేవః పరమాత్మా, అహమ్ జగతాం లోకానామవనాయ రక్షణార్థం, భువి భూమౌ, జాతః ఆవిర్భూతః భవామీతి శేషః. వసన్తి జగన్త్యస్మిన్నితి వాసుః, దీవ్యతి భూతపాలనాదినా క్రీడతీతి దేవః, వాసుశ్చాసౌ దేవో **వాసుదేవ ఇతి వ్యుత్పన్నశ్శబ్దః.** మయ్యేవ వర్తతే మమైవ పరమాత్మత్వాత్, భూతపాలనార్థమవతీర్ణత్వాచ్చేత్యర్థః. పౌండ్రకవాసుదేవ ఇతి తస్య నామేతి భావః. త్వం పునః త్వన్తు అనీదృశః నైవంవిధః, వసుదేవస్యాపత్యం వాసుదేవ ఏవ భవాన్, న తు భగవాన్వాసుదేవ ఇతి భావః. కర్తవ్యముపదిశతి శరణం భజేతి మామితి శేషః మాం రక్షకత్వేన స్వీకుర్విత్యర్థః. యద్వా, అనీదృశః త్వన్తు మాం శరణం భజేత్యేక ఏవాన్వయః. పక్షాన్తరమాహ. వా అథవా, సమీకం యుద్ధం, యచ్ఛ, మమేతి శేషః, మయా సహ యుద్ధ్యస్వేత్యర్థః. అత ఏవ **వికల్పాలంకారః. విరోధే తుల్యబలయోర్వికల్పాలంకృతిర్మతే** తి లక్షణాత్. శరణాగతరక్షాదీక్షం మాం శరణం గత్వా, విభీషణవదిహ సుఖం

వా, మయా యుద్ధ్వా రావణవత్పరసుఖం వా భుఙ్క్ష్వేతి భావః. తే తవ, మృషా లక్షణధారణం అసత్యచిహ్న-ధారణం, పరమాత్మని మయి, వ్యుత్పన్నానాం వాసుదేవత్వాదీనాం స్వస్మిన్నారోపణమిత్యర్థః. న క్షమం న యుక్తమ్. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** అసుదేవః అసూన్ ప్రాణానేవ దీవ్యతి పాలయతీతి తర్పయతీతి యావత్ అసుదేవః. అహం జగతామవనాయ హింసనాయ అవతేః రక్షణహింసాద్యర్థకత్వాత్. అనీదృశః ఈదృశో జగద్ధింసకో న భవతీత్యనీదృశః జగద్రక్షక ఇత్యర్థః. యద్వా, ఈదృశ ఇతి నిర్వర్ణయితుమశక్య ఇత్యర్థః. **ఈదృక్తా నాస్తి తత్రహి** ఇతి పంచదశ్యామ్ పరమాత్మేతి యావత్. త్వం పునః త్వన్తు, శరణం గృహం, సతాం హృదయగుహామిత్యర్థః. భజ తత్ర లీనో భవేత్యర్థః. వా అథవా, సమీకం యచ్ఛ స్వేశ్వరత్వం ప్రకాశ్య మయా సహ యుద్ధ్యస్వేత్యర్థః. తే మృషాలక్షణధారణం, **పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే** ఇతి గీతావచనాత్, ఖలశిక్షకత్వరూపస్యాసత్యచిహ్నస్య ధారణం న క్షమమ్. యది ఖలం మాం న హన్యాః, తర్హి తవ ఖలశిక్షకత్వబిరుదమసత్యం స్యాదితి భావః. యద్వా వాసుదేవః పరమాత్మా త్వం జగతామవనాయ రక్షణాయ, భువి జాతః, అహం పునః అహన్తు, అనీదృశః న పరమాత్మా, కిన్తు జీవ ఇత్యర్థః. శరణం గృహభూతం జీవం మాం భజ స్వీయత్వేన స్వీకురు, **య ఆత్మని తిష్ఠ** న్నితి శ్రుత్యా జీవాన్తరాత్మత్వం పరమాత్మనః ప్రతిపాదితమ్. వా కించ, అసమీకం అత్ర సమీకశబ్దస్సమితి శబ్దం లక్షయన్ సంగం బోధయతీతి లక్షితలక్షణా - అథ సంగరే, **సంగే సభాయాం సమితి** రిత్యమరః. అసమీకమసంగం జ్ఞానమిత్యర్థః. యచ్ఛ దిశ. తే మృషాలక్షణధారణం మిథ్యాభూతస్య పతితపావనవ్రతరూపచిహ్నస్య ధారణం న క్షమమ్. మాం యది న తారయసి తర్హి తవ పతితపావనవ్రతమసత్యం స్యాదిత్యర్థః. ఉక్తం చ **విదన్నపి హృదన్తరే ప్రతిపదం యదహంకృతేః యతే యదుపతేః న తే విఫలతావ్రతే స్యా దితి. యతోఽసి జగతో గురు శ్రుతినిషేధత స్తే తతో ననామ చ పణౌమి మయ్యథ వృథా కృథం మాకృథాః** ఇతి॥ 61

గ॥ ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషమాసాదితస్యందనో యదునందనస్సపరివారో వారాణసీమాసాద్య పార్ష్ణిగ్రాహేణ సహ కాశీరాజేన పౌండ్రకం కృతాంతనిశాంతాతిథిమాధాయ నిజభవన-మభజత॥ 62

ఏతదితి॥ కర్ణపరుషం శ్రుతికటు, ఏతద్వచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వా, ఆసాదితస్యందనః ఆరూఢరథః, యదునన్దనః కృష్ణః, సపరివారః పరిజనసహితస్సన్ వారాణసీం కాశీమాసాద్య ప్రాప్య, పార్ష్ణిగ్రాహేణ శత్రుమభియుంజానస్య రాజ్ఞః పృష్ఠగతశ్శత్రుః పార్ష్ణిగ్రాహ ఇత్యుచ్యతే **పార్ష్ణిగ్రాహస్తు పృష్ఠత** ఇత్యమరః. తేన కాశీరాజేన వారాణసీపతినా సహ పౌండ్రకం కృతాన్తనిశాన్తాతిథిం యమగృహాతిథిమ్, ఆధాయ కృత్వా, ఉభావపి హత్వేత్యర్థః. **పర్యాయోక్తమలంకారః.** నిజసదనం స్వగృహమ్, అభజత ప్రాప॥ 62

గ॥ తత ఔర్ధ్వదైహికం పరిసమాప్య కాశీరాజతనూజస్సుదక్షిణోనామ పితృవధవైరనిర్యాతనాయ సహపురోహితేన పురోహితమిదమాత్మన ఇతి సత్వరమను మధుసూదనమభిచారమాచచార. స చాభిచారికానలః పురుషవేషభీషణస్సత్వరం ద్వారకామాసాద్య తత్ర చ గోవిందచోదితేన సుదర్శనేన కదర్థితః ప్రత్యావృత్య సయాజకం యజమానమేవ సుదక్షిణమక్షిణోత్॥ 63

తత ఇతి॥ తతః సపౌండ్రకకాశీరాజవ్యాపాదనానన్తరం, సుదక్షిణోనామ సుదక్షిణ ఇతి కాశీరాజతనూజః కాశీరాజస్య పుత్రః, ఔర్ధ్వదైహికం సాంపరాయికం, దహనాదికమపరకర్మేత్యర్థః, పరిసమాప్య కృత్వా పితృవధవైరనిర్యాతనాయ పితృవధరూపస్య వైరస్య శత్రుత్వస్య, నిర్యాతనాయ ప్రతీకారార్థం, **వైరశుద్ధిః ప్రతీకారో వైరనిర్యాతనం తథే** త్యమరః. ఇదం అభిచారకరణం ఆత్మనస్స్వస్య పురః ప్రథమతః, హితం ప్రియకరం ఇతి మత్వేతి శేషః, ఇదం పురోఽగ్రే, ఆత్మానమ్ అహితమితి చ ప్రతీయతే, పురోహితేన పురోధసా సహ, మధుసూదనమను కృష్ణముద్దిశ్య, సత్వరం ద్రుతం, అభిచారం మారణహోమం, ఆచచార కృతవాన్, స చ సోఽపి, అభిచారభవోఽగ్ని పురుషవేషభీషణస్సన్, పురుషవేషేణ భయంకరస్సన్, సత్వరం ద్రుతం, ద్వారకాం శ్రీకృష్ణపురీమాసాద్య ప్రాప్య, తత్ర చ పురి గోవిందచోదితేన శ్రీకృష్ణప్రయుక్తేన, సుదర్శనేన చక్రేణ, కదర్థితః తుచ్ఛీకృతః, ప్రత్యావృత్య ప్రతినివృత్తో భూత్వా, సయాజకం పురోహిత–సహితం, యజమానం యజ్వానం, సుదక్షిణం కాశీరాజతనయమేవ, అక్షిణోత్ హింసితవాన్. **క్షిణు హింసాయామ్**, మహాత్మసు కృతాపచారస్స్వస్మిన్నేవ ఫలతీతి భావః॥ 63

శ్లో॥ జ్వలనో న సుదక్షిణేష్టిజోఽ ప్యభవచ్చక్రభయాపనుత్తయే ।
విముఖే తు హరౌ భవేచ్ఛుభా కథమిష్టిర్విధినాపి చారితా ॥ 64

జ్వలన ఇతి॥ సుదక్షిణేష్టిజః సుదక్షణకృతయాగజన్యః, జ్వలనః పురువేషభీషణోఽగ్నిః, చక్రభయాప–నుత్తయే చక్రాత్సుదర్శనాద్భయస్య భీతేరపనుత్తయే నివారణార్థం, నాభవత్ న బభూవ. విధినా చారితాపి యథాశాస్త్రం కృతాపి, ఇష్టిః యాగః, హరౌ కృష్ణే, విముఖే పరాఙ్ముఖే సతి, కథం కేన ప్రకారేణ, శుభా మంగళకారిణీ, భవేత్ స్యాత్, న కథమపీత్యర్థః. అన్యదేవతోద్దేశేన యాగకరణేఽపి తత్తద్దేవతారూపేణాపి ఫలదాతృత్వం హరేరేవేతి తద్వైముఖ్యే ఫలం న సిద్ధ్యతీత్యర్థః, **వ్యంగ్యార్థస్తు,** సుదక్షిణేష్టిజః యథోక్తదక్షిణ–యాగజన్యోఽపి, జ్వలనః ఆహవనీయాగ్నిః, చక్రభయాపనుత్తయే చక్రస్య రాష్ట్రస్య యద్భయం దుర్భిక్షాదిజన్యం తస్య అపనుత్తయే, నాభవత్. విధినా చారితాపి ఇష్టిః హరౌ ఇన్ద్రే విముఖే సతి, కథం శుభా భవేత్? ఇంద్రస్యైవ వృష్ట్యధిదేవతాత్వాదితి భావః. అత్ర ప్రాచీనేన తస్మిన్నగ్నౌ కారీర్యాదియాగేన జాతా వృష్ట్యాదిః దుర్భిక్షాదినివర్తనద్వారా రాష్ట్రభయాపనోదాయ భవతి, న తు సాక్షాదేవాగ్నిరితి వ్యజ్యత ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్. తత్తు శ్లోకస్య ఉత్తరభాగార్థేన సహ అసంగతమితి బోధ్యమ్॥ 64

శ్లో॥ దక్షేణ యజమానేనా । ప్యహితేన వృషాకపేః ।
కృతా సతీ హితం సూతా । మిష్టిర్నష్టగుణా కథమ్? ॥ 65

దక్షేణేతి॥ దక్షేణ సమర్థేనాపి, వృషాకపేర్విష్ణోరహితేన విరోధినా, యజమానేన కృతా సతీ అత ఏవ నష్టగుణా నిర్గుణా, ఇష్టిః యాగః, హితమిష్టం, కథం కేన ప్రకారేణ, సూతాం జనయతు, కథమపి న సంపాదయత్యేవేత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** వృషాకపేశ్శివస్య అహితేన దక్షేణ, దక్షప్రజాపతిరూపేణాపి యజమానేన, కృతా అత ఏవ నష్టగుణా ఇష్టిః, సతీహితం సత్యాః దక్షసుతాయాః, దేవ్యాః హితమిష్టం, కథం సూతామ్, **భవాన్యాన్తు సతీ స్త్రీ స్యాన్నక్షత్రే తు నపుంసక** మిత్యమరః. ప్రతివ్రతానాం భర్తర్యేవ పక్షపాతో న తు భర్తృద్వేషిణి పితరీతి భావః. యద్వా, తాదృశయాగదర్శనార్థం గతాయా ఏవ దేవ్యా నాశసంభవాదితి భావః॥ 65

శ్లో॥ స సప్తతంతుజాలేన । గుణసౌక్ష్మ్యాదణీయసా ।
హరిమాక్రమితుం వాంఛన్ । హా బభూవాసుదక్షిణః ॥ 66

స ఇతి॥ సః సుదక్షిణః, గుణసౌక్ష్మ్యాత్ గుణానాం సూక్ష్మత్వాద్ధేతోః నిర్గుణత్వాదిత్యర్థః, యాగస్య భగవత్ప్రీతిజనకత్వమేవ గుణః, ప్రకృతే తదభావాన్నైర్గుణ్యమితి భావః. అణీయసా స్వల్పేన, తుచ్ఛేనే-త్యర్థః. సప్తతంతుజాలేన అభిచారికయాగసంఘేన, **సప్తతంతుర్మఖః క్రతు** రిత్యమరః. హరిం భగవన్తం కృష్ణమాక్రమితుం హన్తుం, వాంఛన్ ఇచ్ఛుస్సన్, అత ఏవ అసుదక్షిణః అసవః ప్రాణా ఏవ దక్షిణా యస్య సః తథోక్తః, మృత ఇత్యర్థః. సుదక్షిణో న భవతీత్యసుదక్షిణ ఇతి చ వ్యజ్యతే. బభూవ, హా! ఇతి చిత్రే. సుదక్షిణో యేన కేనాపి ప్రకారేణ అసుదక్షిణో న భవేదేవేతి తథా భవనమద్భుతమితి భావః. భగవన్తం హన్తుముద్యుక్తస్స్వయమేవ హత ఇతి వర్ణనా **ద్విషమాలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్తు,** సః పురుషః గుణసౌక్ష్మ్యాత్ తన్తుస్థౌల్యాభావాదణీయసా సప్తతంతుజాలేన సప్తసంఖ్యాకతన్తువిరచితేన ఆనాయే-నేత్యర్థః. **జాలం సమూహ ఆనాయ** ఇత్యమరః. హరిం సింహమాక్రమితుం గృహీతుం, వాంఛన్ సన్, అత ఏవ అసుదక్షిణః అచతురః, బభూవ. అయోమయజాలేనైవ చతురేణ సింహ ఆక్రమితవ్య ఇతి భావః॥ 66

గ॥ తదను సుగ్రీవమిత్రధేయం ద్వివిదోనామ మైందసోదరో వానరాధిపతిః కృతపాతక ఇవ నరకప్రణయీ చక్రవాక ఇవ మిత్రవిపత్తిపరితప్తస్సుహృదానృణ్యకామనయా నితాంతమానర్త-విషయకదనమాపాదయన్ కదాచన మదిరాస్వాదనమేదురీకృతమదస్య బలదేవస్య లలితం గీతమాకర్ణయన్ రైవతకముపాజగామ॥ 67

తదన్వితి॥ తదను సుదక్షిణనాశనానన్తరం, సుగ్రీవమిత్రధేయం సుగ్రీవస్య మిత్రం, **మిత్రాచ్చ ఛందసీతి ఛన్దోవిషయమపి ధేయప్రత్యయం లోకేఽపి కవయః ప్రయుఞ్జతే,** నిరంకుశత్వాత్, తథా చ భవ-భూతిః. **మిత్రధేయమస్మాకమితి భవన్తో విదాం కుర్వన్త్వితి** మహావీరచరిత్రే ప్రయుయోజ. మైందసోదరః మైందస్య కపేః సోదరః అనుజః, కృతపాతక ఇవ కృతం పాతకం యేన సః పాతకీత్యర్థః. స ఇవ నరకప్రణయీ నరకాసురస్నిగ్ధః నరకభాగితి చ, చక్రవాక ఇతి రథాంగాఖ్యపక్షివిశేష ఇవ, మిత్రవిపత్తి-పరితప్తః మిత్రస్య సుహృదో భానోశ్చ విపత్తిర్వియోగః, తయా పరితప్తః సంతప్తః, వానరాధిపతిః కపీశ్వరః, ద్వివిదః నామేతి ప్రసిద్ధో సుహృదానృణ్యకామనయా సుహృదో నరకాసురమిత్రస్య స్వస్య, ఆనృణ్యం ఋణరాహిత్యం, తస్య కామనయా వాంఛయా సుహృదృణాదాత్మానం మోచయితు-మిత్యర్థః. యద్వా, సుహృదో నరకస్య, ఆనృణ్యకామనయా స్వఋణాత్సుహృదం మోచయితు-మిత్యర్థః. **ఋణానుబంధరూపేణ పశుపత్నీసుతాదయ** ఇతి వచనాత్. ఉభయోస్సౌహార్దరూపసంబంధం ప్రతి ఋణానుబంధ ఏవ కారణమితి భావః. నితాంతం భృశం, ఆనర్తవిషయకదనమ్ ఆనర్తాఖ్యదేశపీడా-మాపాదయన్ కుర్వన్, ఆ పుత్రేణ రైవతేన రేవతీప్రదానసమయే బలభద్రాయ దత్తోఽయ-మానర్తదేశః. కదాచన కదాచిత్, మదిరాస్వాదనమేదురీకృతస్య మద్యపానమత్తస్య, బలదేవస్య రామస్య, లలితం మధురం, గీతం గానమాకర్ణయన్ శృణ్వన్ సన్, రైవతకం గిరిముపాజగామ యయౌ. తదానీన్తత్ర బలరామస్య సత్త్వాదితి భావః॥ 67

శ్లో॥ నీలాంబరాశ్రితతనుం చలతారకాభిః । కాంతాభిరావృతమమన్దకరప్రచారమ్ ।
తం రేవతీరమణమశ్రమసాధుగీతం । బాలో విలోక్య హరిరాక్రమితుం చచార ॥68

నీలేతి॥ బాలో మూర్ఖో, హరిః కపిః ద్వివిదః, నీలాంబరాశ్రితతనుం నీలేన అంబరేణ వస్త్రేణ, ఆశ్రితా ఛన్నా, తనుర్దేహో యస్య తం నీలాంబరమిత్యర్థః. **నీలాంబరో రౌహిణేయ** ఇత్యమరః, చలతారకాభిః చలాః చంచలాః, మదిరామదాద్ఘూర్ణమానా ఇత్యర్థః. తారకాః కనీనికాః, యాసాన్తాభిః, **తారకాక్ష్ణః కనీనికే** త్యమరః. కాన్తాభిర్లలనాభిః ఆవృతం పరివృతం, అమన్దకరప్రచారం అమందః అతిశయితః, కరప్రచారః హస్తచలనం, యస్య తమ్, మదిరాస్వాదమదాదితస్తతః కరౌ విక్షిపన్తమిత్యర్థః. అశ్రమసాధుగీతం అశ్రమసాధు నిరన్తరమనోహరం గీతం గానం యస్య తమ్, తం ప్రసిద్ధం రేవతీరమణం బలరామం, విలోక్య దృష్ట్వా, ఆక్రమితుం జేతుం, చచార అచలత్. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** బాలో హరిః బాలసింహః, యద్వా, హరిః కపిలవర్ణః. బాలశ్శిశుః నీలాంబరాశ్రితతనుం నీలం కృష్ణవర్ణమంబర-మాకాశమాశ్రితా తనుర్యస్య తమ్, నీరూపోఽప్యాకాశస్తామసవశాన్నీలో దృశ్యతే ఇతి భావః. కాంతాభిః ప్రియాభిః, చలతారకాభిః చంచలాభిరశ్విన్యాదితారాభిః, ఆవృతం అమందకరప్రచారం అతిశయిత-కిరణసంచారం, అశ్రమసాధుగీతం అశ్రమమనాయాసం యథా తథా, సాధుభిర్బుధైః, గీతం స్తుతం, తం రేవతీరమణం రేవత్యాస్తారాయాః రమణం పతిం, చంద్రమిత్యర్థః. విలోక్య ఆక్రమితుం గృహీతుం చచార. బాలాశ్చన్ద్రం ధర్తుం ప్రయతన్తే ఇతి ప్రసిద్ధమ్. ఏతేన బాలచన్ద్రాక్రమణతుల్యం ద్వివిద-రామాక్రమణమితి సిద్ధమ్॥ 68

శ్లో॥ కపిః కిలకిలారావై । ర్వైకృతైరమితైరపి ।
శృంగారైకరసాస్సోయం । సారసాక్షీరహాసయత్ ॥ 69

కపిరితి॥ సోఽయం కపిర్ద్వివిదః, కిలకిలారావైః కిలకిలధ్వనిభిః, అమితైరనేకైః, వైకృతైర్వికారైరపి, శృంగారైకరసాః శృంగార ఏక ఏవ రసో యేషాన్తే, రసాన్తరానభిభూతతయా ప్రవృద్ధశృంగారా ఇత్యర్థః. తదుక్తం, **విరుద్ధైరవిరుద్ధైర్వా భావైర్విచ్ఛిద్యతే న యః స్వాత్మభావం నయత్యన్యాన్ స్థాయీవ లవణాకర** ఇతి. సారసాక్షీః కమలాక్షీః, స్త్రియ ఇత్యర్థః, అహాసయత్ హసన్తీః ప్రేరయత్, **హేతుమతి ణిచ్,** తాసాం హాసం జనయామాసేత్యర్థః॥ 69

గ॥ సోఽయం సకలాగమాగ్రలక్ష్యతయా హరిపరాభిధేయతయా పురా సుగ్రీవమైత్రీపాత్రతయా వనవాసరసికతయా చ రామసామ్యేఽపి స్వస్య చ్యుతాగ్రజతయా రిపూనభిధావమానస్యాసహాయ-శూరతయా తమేనమచ్యుతాగ్రజమాత్మనో నికృష్టం మన్వాన ఇవ నిశ్శంకం జిఘాంసు-రుపసర్ప॥ 70

సోఽయమితి॥ సోఽయం ద్వివిదః, సకలాగమాగ్రలక్ష్యతయా సకలానామగమానాం, వృక్షాణామగ్రేషు శిఖరేషు, లక్ష్యతయా దృశ్యత్వేన, అన్యత్ర సకలైః ఆగమాగ్రైరుపనిషద్భిః, లక్ష్యతయా లక్షణావృత్త్యా ప్రతిపాద్యతయా, అనిర్దేశ్యత్వేన బ్రహ్మణి అభిధావృత్తే స్సంచారాసంభవాదితి భావః. హరిపదాభిధేయతయా హరిరితి పదస్య అభిధేయః అర్థః తస్య భావస్తత్తా తయా, హరిపదస్య అర్థభూతత్వేనేత్యర్థః. యద్వా, హరిపదేన అభిధాతుం యోగ్యతయా హరిపదవాచ్యత్వేనేత్యర్థః. హరతి దురితమితి వ్యుత్పత్త్యా దురితహరణక్రియాయాః ప్రవృత్తినిమిత్తభూతాయా అత్ర సత్త్వాదభిధాయాస్సంచారోఽస్త్యేవ. న చైవం

పూర్వోక్తవ్యాఘాతః, సగుణనిర్గుణభేదేన తదుపపత్తేః. హరిశబ్దః పరమాత్మానం కపిం చ బోధయతీతి భావః. పురా పూర్వం, సుగ్రీవమైత్రీపాత్రతయా సుగ్రీవస్నేహభాజనత్వేన, శ్రీరామస్య ద్వివిదస్య చ సుగ్రీవసుహృదేవేత్యర్థః. వనవాసరసికతయా కాననవివాసలోలుపత్వేన చ కపీనాం స్వతః కాననసంచారోఽస్త్యేవ, రామస్య పిత్రాజ్ఞయా దండకారణ్యసంచార ఇతి భావః. ఏవం చతుర్భిస్సమానధర్మైః స్వస్య రామసామ్యే సత్యపి, శ్రీరామతౌల్యే సత్యపి, స్వస్యేతి **కాకాక్షిణ్యాయేన** ఉభయత్ర సంబధ్యతే. చ్యుతాగ్రజతయా చ్యుతః త్యక్తః అగ్రజః మైందాఖ్యః భ్రాతా యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా, భ్రాతరమపహాయేత్యర్థః. రిపూనభిధావమానస్య శత్రూనభిగచ్ఛతః స్వస్య అసహాయశూరతయా నిస్సహాయశూరత్వేన హేతునా చ, యద్వా, రిపూనభిధావమానస్య స్వస్య చ్యుతాగ్రజతయా హేతుభూతయా అసహాయశూరతయా రిప్వభిధావనసమయే స్వస్య చ్యుతాగ్రజత్వేన అసహాయశూరత్వాదిత్యర్థః, అచ్యుతాగ్రజం అత్యక్తభ్రాతృకమ్, అగ్రజేన సహైవ యుద్ధే ప్రవర్తమానమిత్యర్థః. అచ్యుతస్య కృష్ణస్య అగ్రజమితి చ - తమేనం బలమాత్మనః, స్వస్మాన్నికృష్టమపకృష్టం మన్వానః, చింతయన్నివ అచ్యుతాగ్రజత్వేన రామస్య సహాయశూరత్వాదితి భావః. **పరికరాలంకారః.** ఇవేతి సంభావనాయాం, తత **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.** నిశ్శంకం నిస్సందేహం యథా తథా జిఘాంసుః హన్తుమిచ్ఛుస్సన్, ఉపససర్ప సమీపం యయౌ బలస్యేతి భావః॥ 70

గ॥ రామోఽపి తమేనం వానరం పురా ప్రియానయనసాహాయ్యకారిణం సాంప్రతమపి ప్రియానయనానుకూలవ్యాపారత్వేనోపకారిణం వారుణీమదాదజానాన ఇవ విధాయ వివిధమాయోధనం శమనభవనమనయత్॥ 71

రామ ఇతి॥ రామోఽపి బలశ్చ, పురా రామావతారే ప్రియానయనసాహాయ్యకారిణం ప్రియాయాస్సీతాయాః, ఆనయనే ఆహరణే విషయే, సాహాయ్యం సహాయకృత్యం, కరోతీతి కారీ తం, యద్యపి కృష్ణస్యైవ శ్రీరామావతారభాక్త్వం, న తు బలస్య శేషావతారత్వాదస్య, తథాపి, **రామశ్చ రామశ్చ బౌద్ధః కలికిరేవ** చేతి అవతారేష్వస్య పరిగణితత్వాన్న దోషః. సాంప్రతమధునా, బలరామావతారేఽపీత్యర్థః. ప్రియానయనానుకూలవ్యాపారత్వేన ప్రియానయనానాం ప్రేయసీనయనానాం, అనుకూలః అనుగుణః, ప్రియ ఇత్యర్థః, వ్యాపారః నర్తనాదిర్యస్య తత్త్వేన ప్రియాయా ఆనయనానుకూలో వ్యాపారో యస్య తత్త్వేనేతి చ వ్యజ్యతే, కపేర్నర్తనాదివ్యాపారః ప్రేయసీనయనానాం పరమానన్దకరోఽభూదితి భావః. ఉపకారిణం కృతోపకారం తమేనం వానరం పూర్వోక్తం ద్వివిదం, వారుణీమదాత్ మదిరాస్వాదనజన్యమదాత్, **పఞ్చమీసమాసోఽయమ్,** వారుణ్యాః యో మదస్తస్మాదితి. అజానాన ఇతి అజానన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా, వస్తుతో న తథా, కిన్తు కృతాపకారత్వాద్వానరస్యేతి భావః. వివిధం బహువిధమాయోధనం యుద్ధం, విధాయ కృత్వా, శమనభవనం యమసదనం, అనయత్ గమయామాస॥ 71

తతః ॥ ద్వివిదహననాన్తరమ్॥

శ్లో॥ సుయోధనాత్మజాం జాతు । సాంబో జాంబవతీసుతః ।
ప్రసహ్య లక్ష్మణాం నామ । జహారైకస్స్వయంవరే ॥ 72

సుయోధనేతి ॥ జాంబవతీసుతః జాంబవత్యాః కృష్ణమహిష్యాః, సుతః పుత్రః, సాంబః ఏకః అసహాయస్సన్నేవ, జాతు కదాచిత్, సుయోధనాత్మజాం దుర్యోధనతనయాం, లక్ష్మణాం, నామేతి ప్రసిద్ధౌ, స్వయంవరే,

యత్ర కన్యా స్వాభీష్టం పతిం స్వయమేవ వృణోతి స స్వయంవర ఇత్యుచ్యతే. తస్మిన్ మహోత్సవే ప్రసహ్య హఠాత్, జహార అపహృతవాన్॥ 72

గ॥ కౌరవా అపి తేన సుతాపహారిణా సంవర్ధితతాపాస్తమేనమనుజిఘృక్షవస్సంతో గత్వాపి తత్ర సక్రోధాః కృపణా ఇవ మార్గణవ్యథితాః కథమపి విరథం తమేనం బద్ధ్వా స్వనగర-మనయన్॥ 73

కౌరవా ఇతి॥ సుతాపహారిణా సుతాయాః లక్ష్మణాయా, అపహారిణా అపహర్త్రా, తేన సాంబేన, సంవర్ధితతాపాః వృద్ధిం ప్రాపితసంతాపాః, కౌరవాః దుర్యోధనాదయశ్శృతం తమేనం కన్యాపహారిణం సాంబమను ఉద్దిశ్య, జిఘృక్షవః గృహీతుమిచ్ఛవస్సన్తో, గత్వా అత్ర సుతాపహారిణా సుష్ఠుతాపహారిణా అపి తేన సంవర్ధితతాపాః కౌరవాః, తమేనం సాంబం, అనుజిఘృక్షవః అనుగృహీతుమిచ్ఛన్తస్సన్తో గత్వాపీతి విరోధప్రతీతిః, అతో **విరోధాభాసాలంకారః**. తత్ర సాంబే సక్రోధాః సకోపాః భూత్వా కృపణాః లుబ్ధా ఇవ మార్గణవ్యథితాస్సన్తః బాణపీడితాః యాచకపీడితా ఇతి చ. సాంబేన బాణైర్హతా ఇత్యర్థః. కథమపి కృచ్ఛ్రేణ సాంబస్యాతిబలవత్త్వాదితి భావః. విరథం నష్టరథం తమేనం సాంబం బద్ధ్వా ప్రగ్రహైరితి శేషః. స్వనగరం స్వపురమనయన్ ప్రాపయామాసుః॥ 73

గ॥ అథ నారదవచనేన విదితోదంతానమర్షప్రకర్షరూషితానశేషానపి వార్ష్ణేయానుపలాలయన్ బలదేవ స్స్వయమేవ హస్తినాపురముపసృత్య ప్రత్యుద్గతాన్ సుయోధనాదీననామయప్రశ్నపూర్వక-మేవమవోచయత్॥ 74

అథేతి॥ అథ సాంబబంధప్రాప్త్యనన్తరం, నారదవచనేన నారదస్య వాక్యేన, విదితోదన్తాన్, జ్ఞాత-వృత్తాన్తాన్, నారదముఖాత్సాంబవృత్తాన్తం శ్రుత్వేత్యర్థః. అమర్షప్రకర్షరూషితాన్ కోపాతిశయదన్తురితాన్, అశేషాన్ సర్వానపి, వార్ష్ణేయాన్ యాదవాన్, ఉపలాలయన్ అనునయన్, స్వస్య కౌరవపక్షపాతిత్వాదితి భావః. బలదేవః బలరామః, స్వయమేవ హస్తినాపురం కౌరవనగరముపసృత్య ప్రాప్య, ప్రత్యుద్గతాన్ స్వాభిముఖమాగతాన్, సుయోధనాదీన్ దుర్యోధనప్రముఖాన్, కౌరవాన్ అనామయప్రశ్నపూర్వకం, **క్షత్రబంధుమనామయ** మితి న్యాయాదితి భావః. అనామయప్రశ్నః భవ్యానుయోగః పూర్వః ప్రథమో యస్మిం స్తద్యథా తథా, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అవోచత్ ఉవాచ॥ 74

శ్లో॥ ఆజ్ఞాపయత్యనిశనమ్రనృపాలపాలీ । మౌళీనిలీనపదపంకజ ఉగ్రసేనః ।
నిర్భర్త్సనం హరిశిశోరబలావశస్య । కిం సార్వభౌమ! పరివృద్ధమద! క్షమం తే ॥75

ఆజ్ఞాపయతీతి॥ అనిశం సదా, నమ్రాణం ప్రణతానాం, నృపాలపాళీనాం రాజపఙ్క్తీనాం, మౌళీషు మకుటేషు, నిలీనం లగ్నం, పదపంకజం, పంకజమివ, **పదమిత్యుపమితసమాసః**. పాదారవింద మిత్యర్థః. యస్య స తథోక్తః. యథా మౌళ్యాం భూషణభూతం పద్మం నిలీయతే తద్వదితి భావః. ఉగ్రసేనః యదురాజః, ఆజ్ఞాపయతి యుష్మానితి శేషః. ఆజ్ఞప్తాన్ కరోతి మన్ముఖేనేతి భావః. కిమాజ్ఞాపయతీత్యత ఆహ. హే సార్వభౌమ! సర్వభూమేరీశ్వర! అత ఏవ పరివృద్ధమద! ప్రవృద్ధగర్వ! తే అబలావశస్య స్త్రీవశస్య స్త్రీలౌల్యాదకృత్యే ప్రవృత్తస్యేత్యర్థః. హరిశిశోః కృష్ణపుత్రస్య, సాంబస్య, నిర్భర్త్సనం తిరస్కరణం, క్షమం యుక్తం కిమ్? న యుక్తమేవ. శిశుచాపలం సోఢవ్యమితి మధురోఽర్థః. పరివృద్ధమద! సమృద్ధదాన! హే సార్వభౌమ! దిగ్గజ! **సార్వభౌమస్సర్వపృథ్వీపాలకే దిగ్గజాన్తరే** ఇతి భాస్కరః. అబలానాం

దుర్బలానామవశస్య అజయస్య, హరిశిశోః సింహశిశోః, నిర్భర్త్సనం తే న క్షమం బాలస్యాపి సింహస్య కరికుంభపాటనచణత్వాత్ స్వశిశోర్నిర్భర్త్సనం విదిత్వా స్వయమేవ తరుణస్సింహః మదగజం విపాటయేదితి వా భావః॥ 75

గ॥ ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషమనతిక్రమణీయం హి శాసనమన్ధకవృష్ణినాయకస్య విశేషతో వర్షీయస ఇతి పరివాదజల్పితైస్సమమమర్షజ్వలితహృదయేష్వపురస్కృతబలదేవేషు కురువీరేషు॥ 76

ఏతదితి॥ కర్ణపరుషం శ్రుతికఠోరమేతద్వచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వా, అంధకవృష్ణినాయకస్య అంధకానాం వృష్ణీనాం చ నాయకస్య ప్రభోః, తత్రాపి విశేషతోఽతిశయేన, వర్షీయసః వృద్ధస్య అన్యత్ర అంధా ఏవాంధకాః కాణాః, జ్ఞానచక్షూరహితా ఇత్యర్థః. తే చ తే వృష్ణయో యాదవాస్తేషాం నాయకస్య, విశేషతః వర్షీయసః అతిస్థవిరతయా జ్ఞానశైథిల్యాద్యత్కించిత్ప్రలపత ఇత్యర్థః. ఇతి **వ్యాజస్తుతిః**. ఏవంవిధస్య ఉగ్రసేనస్య శాసనమాజ్ఞా, అనతిక్రమణీయం అతిరస్కరణీయం, హి ఇత్యేవం పరివాదజల్పితైః ఉపాలంభభాషితైస్సమం సహితేష్విత్యర్థః. అమర్షజ్వలితహృదయేషు కోపోద్దీప్తమనస్సు, అత ఏవ అపురస్కృతబలదేవేషు అనాదృతబలభద్రేషు, కురువీరేషు కౌరవేషు, ప్రతినివర్తమానేషు ప్రతియాతేషు సత్సు॥ 76

శ్లో॥ గర్జన్నసౌ భువనభృద్గతధార్తరాష్ట్రాం । ధాత్రీం విధాతుమయసచ్చపలాంతరంగః ।
క్షోభాత్తదా హలధరస్య మహీ చకంపే । తర్క్యాపి హానిరతివేలజలాశయానామ్ ॥77

గర్జన్నితి॥ భువనభృత్ లోకపాలకః, అసౌ బలః చపలాన్తరంగః చంచలమనాః, అత ఏవ గర్జన్ నదన్, కోపాదితి భావః. ధాత్రీం భువం, గతధార్తరాష్ట్రాం గతాః నష్టాః ధార్తరాష్ట్రాః ధృతరాష్ట్రపుత్రాః యస్యాన్తాం, విధాతుం కర్తుమయసత్ యతతే స్మ. తదా తదానీం, హలధరస్య బలస్య, క్షోభాత్ మనః క్షోభాత్, కోపాటోపాదిత్యర్థః. మహీ భూః, చకంపే కంపితవతీ, అతివేలజడాశయానాం అత్యన్తమూఢ-హృదయానాం, కౌరవాదీనాం హానిః క్షయోఽపి, తర్క్యా చిన్త్యా ఆసీదితి శేషః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** చపలాన్తరంగః చపలానాం విద్యుతామన్తరంగః ప్రియః, చపలా అన్తరంగే యస్య స ఇతి వా, అసౌ భువనభృత్ పయోధరః, గర్జన్ ధాత్రీం గతధార్తరాష్ట్రాం నష్టహంసాం, విధాతుమయసత్. తదా వర్షాకాలే, హలధరస్య కృషీవలస్య, క్షోభాత్ కర్షణరూపయత్నవిశేషాత్, మహీ చకంపే ఉచ్ఛూనేత్యర్థః. అతివేలానాం జడాశయానాం, **లడయోరభేదః,** జలాశయానాం తటాకాదీనాం, **హానిః** సేతుభంగః, తర్క్యా ఆసీత్, అతివృష్టేరితి భావః. అత్ర బలభద్రనిష్ఠః క్రోధాఖ్యః స్థాయీభావో **రౌద్రరసతామాపద్యతే॥** 77

గ॥ సమనంతరం త్రిపథగాపాథఃపథేన నిజభవనీభూతరసాతలప్రాపణాయేవ సలీలం లాంగలాగ్రేణ హస్తిననగరమున్మూలయంతమపరమివ కాలాగ్నిరుద్రం బలభద్రం సుయోధన-పురస్సరాస్ససంభ్రమముపసృత్య సలక్ష్మణం సాంబముపహారీకుర్వాణా నానావిధప్రస్తుతస్తుతయః కథమపి సంక్రాంతశాంతిమాతేనుః॥ 78

సమనన్తరమితి॥ హలధరస్య కోపోదయానన్తరమిత్యర్థః. త్రిపథగాపాథఃపథేన గంగాజలమార్గేణ, **ఋక్పూరబ్ధూః పథా మితి సమాసాన్తోఽప్రత్యయః.** నిజభవనీభూతస్య నిజస్య శేషావతారస్య, స్వస్య భవనీభూతస్య గృహీభూతస్య, రసాతలస్య పాతాళలోకస్య, ప్రాపణాయేవ రసాతలం ప్రాపయితు-

మేవేత్యర్థః. **ఉత్ప్రేక్షా,** సలీలం సవిలాసం యథా తథా, లాంగలాగ్రేణ హలాగ్రేణ, కరణేన, హస్తినగరం హస్తినాపురమున్మూలయన్తం ఉత్పాటయన్తమ్, అత ఏవ అపరమన్యం, కాలాగ్నిరుద్రం ప్రళయాగ్నిరుద్ర-మివ స్థితం బలభద్రం ససంభ్రమం ద్రుతమ్, ఉపసృత్య ప్రాప్య, శరణాగత్యేత్యర్థః. సుయోధనపురస్సరాః దుర్యోధనాదయః సలక్ష్మణం లక్ష్మణయా సహితం, సాంబముపహారీకుర్వాణాస్సన్తః బలిత్వేన దదానా-స్సన్తః, నానావిధప్రస్తుతస్తుతయః నానావిధాః బహువిధాః, ప్రస్తుతాః కృతాః, స్తుతయో యైస్తే తథోక్తాశ్చ సన్తః, తం బహుధా స్తుత్వేర్థః. కథమపి కృచ్ఛ్రేణ, సంక్రాన్తశాన్తిం, ప్రాప్తశాన్తిం శాన్త మిత్యర్థః. ఆతేనుః చక్రుః బలభద్రమిత్యేవ॥ 78

శ్లో॥ న కథన్ను విధౌ సలక్ష్మణే విధుపుత్రోఽపి తథా విధో భవేత్ ।
కలుషస్స పురా తదాప్తితో విమలోఽభూదితి కింతు విస్మయః ॥ 79

నేతి॥ విధౌ విష్ణౌ, సలక్ష్మణే లక్ష్మణయా మహిష్యా సహితే సతి, విధుపుత్రః విష్ణుపుత్రస్సాంబోఽపి, తథావిధః సలక్ష్మణః, కథం న భవేత్? భవేదేవ. లక్ష్మణాఖ్యభార్యాసహితత్వాత్సాంబస్యాపీత్యర్థః. **అవశ్యం పితురాచారం పుత్రస్సమనువర్తతే** ఇతి న్యాయాదితి భావః. విధౌ చంద్రే, సలక్ష్మణే సకళంకే సతి, విధుపుత్రశ్చన్ద్రపుత్రోఽపి తథావిధః, సకళంకః, కథం న భవేదపి తు భవేదేవేతి చ అన్యార్థో వ్యజ్యతే. అముమేవ ధ్వన్యర్థమాశ్రిత్య ఉత్తరార్ధేన కవిర్విస్మయం ప్రతిపాదయతి, కిన్తు పురా లక్ష్మణాఖ్య-కన్యాలాభాత్పూర్వం కలుషః అస్వస్థః, సః విధుపుత్రస్సాంబః, తదాప్తితః లక్ష్మణాయాః లాభాత్, విమలః స్వస్థచిత్తః, అభూత్, ఇతి తు విస్మయః చిత్రమ్. పురా కళంకాత్పూర్వం, కలుషః ఆవిలః, సః విధుపుత్రశ్చన్ద్రసుతః, తదాప్తితః కళంకప్రాప్తితః హేతోః, విమలః స్వచ్ఛః, అభూత్ ఇతి తు విస్మయ ఇత్యన్యోఽర్థః. అత్ర పూర్వార్ధే **ప్రస్తుతాప్రస్తుతశ్లేషాలంకారః.** నచ ధ్వనిరేవేతి వాచ్యమ్, ఉత్తరార్ధేన విస్మయం ప్రతిపాదయతా కవినా స్వత ఏవ వ్యంగ్యస్య స్ఫుటీకృతత్వాత్, తస్మాద్గుణీభూతం సదిదం వ్యంగ్యం శ్లేషాలంకారతాం భజతే. న చ ఉత్తరార్ధేఽపి ధ్వనిరేవేతి వాచ్యమ్. ప్రకృతార్థే విస్మయాసంభవాత్, తస్మాత్ ఉత్తరార్ధే **విరోధాభాసాలంకారః.** కళంకప్రాప్తేః ప్రాగేవ కలుషః, పశ్చాత్తు విమల ఇతి ప్రతీతస్య విరోధస్య విస్మయావహస్య లక్ష్మణాయాః ప్రాప్తేః ప్రాక్కలుషః, పశ్చాత్తు విమల ఇతి పరిహారవర్ణనాత్, కిం చ – సమవాయికారణగుణా రూపాదయ ఏవ కార్యే సంక్రామన్తి న తు ధర్మాదయ ఇతి సిద్ధాన్తాత్ చన్ద్రగతనీలశ్వేతోభయవర్ణసంక్రాన్త్యా చన్ద్రపుత్రోఽపి సాంకో భవేదేవ. విష్ణుగతలక్ష్మణాఖ్యమహిషీవత్త్వ-ధర్మస్తు సాంబే సంక్రమితుమన్యాయ్య ఇతి స్థితే తత్సిద్ధాన్తవిరోధేన ప్రతిపాదనాత్. తత్రాపి వాచ్యార్థ-ప్రతీతస్య విరోధస్య అప్రస్తుతార్థేన పరిహారా**ద్విరోధాభాసాలంకారః** ప్రతీయతే॥ 79

శ్లో॥ అథ మిత్రైరనుజ్ఞాతః । పురీం ద్వారవతీం బలః ।
ససుతస్సస్నుషః ప్రాయా । త్పరిపూర్ణమనోరథః ॥ 80

అథేతి॥ అథ సలక్ష్మణసాంబప్రత్యర్పణానన్తరం, మిత్రైః కౌరవైః, అనుజ్ఞాతః అంగీకృతగమన ఇత్యర్థః. ససుతః స్వానుజకృష్ణసుతోఽపి సాంబ ఉపచారాత్స్వసుతః. సుతేన సాంబేన సహితః, సస్నుషః స్నుషయా లక్ష్మణయా సహితః, అత ఏవ పరిపూర్ణమనోరథః సంపూర్ణకామః, బలః రామః, ద్వారవతీం పురీం నగరం, ప్రాయాత్ ప్రాప॥ 80

గ॥ అథ కదాచన నారదస్సకౌతుకమేక ఏవ కేశవః కథమివ భూయసీః ప్రేయసీరేకకాలం రమయతీతి నిర్వర్ణయితుకామః కమనీయరూపాం ద్వారకామాసాద్య, తత్ర మూర్తమివ శిల్పకౌశలం విశ్వకర్మణో నవలక్షప్రాసాదమండితం, పీతామృతమివ ప్రకటితసౌధరుచివిశేషం, చంద్రమండలమివ సుధాధవళితం, సేవితదివ్యౌషధమివ ముక్తామయం, షోడశసహస్రాంతఃపురగర్భం, యదునందనసదనమాసాద్య తత్ర చ కస్యాశ్చిదంతఃపురే దుర్వర్ణభిత్తిబహుళేఽపి మనోజ్ఞభిత్తిబహుళే క్వచన దివ్యభవనే ప్రియయా సహ పర్యంకమధిశయానం, కల్పతరుమివ సువర్ణలోభనీయం, వసంతమివ శ్రీవత్సానపాయినం, కామధేనుమివ వృషానురక్తం, భద్రానురాగిణం చ, చింతామణిమివ భువనైకయోనిం, సకలరుచివిషయం చ, సిద్ధరసమివ రుక్మిపరిభవానుకూలం, సుకృతసంచయమివ నరకధ్వంసినం, విద్యుత్పుంజమివ ఘనాగమలభ్యం, జ్వలనమివ సమిత్ప్రచండం, సుధాకరమివ రౌహిణేయానురాగిణం, సుకుమారభావాదసహ్యకుశేషభావమ్, అపహాయ విదర్భభువః పీతాంబరావృతకోమలోత్సంగమాత్రయతేవ కమలయుగళేన నిరవధికరుచిసంపాదనాయ ముహుర్ముహుః కమలారాధితేన కమలాకరనిరతసేవ్యతయా అర్థసిద్ధకమలసేవ్యభావేన సారసప్రతిమల్లతయా లక్ష్మణాశయసంస్పర్శభాజా పునర్భవరుచిప్రకాశతస్సకలజగన్మోహనేనాపి సంసారభేషజేన పదయుగళేన లోభనీయం, సకలోరుసేవ్యతయా ప్రకటితనిరుపమభావేన హరిప్రతీకభావలబ్ధప్రసిద్ధతయా హరిభీరుకవేతండశుండాదండమగణయతా చ సక్థియుగలేనోపశోభితం, సర్గోపసంహారయోశ్చతుర్దశభువననిర్గమద్వారేణేవ నాభీకుహరేణ శోభమానం, తత్తదపదానసంజాతయశోమండలమాలాభిరివ ముక్తాహారైరాలింగతేన నీరసభద్రాశ్లిష్టేనాపి సరసభద్రాలింగితేన శ్రీనికేతనేనాపి విశాలేన వక్షస్స్థలేన రోచమానం, నిరంతరపలాశాక్రాంతిఖేదాపనోదాయ పలాశశంకానాస్పదం, సకలాగమశిరోమణిరితి సమాశ్రయతా కల్పతరుశాఖాయుగళేనేవ బాహుయుగళేన విద్యోతమానం, సకలోత్తరతయా పరిణయసమయమిందిరాకరాధరీకరణమసహమానేనేవ తత్క్షణమేవ తత్పీడనాభినివేశినా కరయుగళేన విరాజమానం, ద్విజరాజలంఘనజంఘాలేనానధరప్రభాశ్రితేనాతిశుచినా మందస్మితేన స్పృహణీయం, స్వస్య సదాదర్శపరిభావితయా సదాదర్శాభిభూతం కుముదబంధురం తృణాయ మన్యమానేన వదనారవిందేన లోభనీయం, వస్తుతః కమలౌజ్జ్వల్యనిరంతరగ్రాహితయా సమారోపితకమలకాంతిస్తేయాదఖిలసుందరపురుషనయనయుగళమాత్రాదుత్కృష్టేన నయనయుగళేన దీప్యమానముదాసితకర్ణతయా ప్రసిద్ధస్యాపి నిరవధికరుచిసంపాదనమవలోక్య, సముపజాతానందేన సహజరుచిశాలినా నయనయుగళేనాలింగ్యమానకర్ణయుగళం బిభ్రాణం ప్రాచీనజన్మని విష్వగ్వేష్టమానహిమకరకరపరిభవరోషేణ సాంప్రతమాననాత్మనాఽవస్థితం చంద్రమసం విష్వగాక్రమతా కళంకేనేవ శ్మశ్రుమండలేన మండితం, సకలసుమనోవిలక్షణమధుహరవిరోధితాకృతాయశఃప్రమార్జనకామనయా తపోబలేన సకలసుమనోభిమతమధుహరముఖచుంబనానుకూలయా చంపకకలికయేవ నాసికయా విరాజమానం, అవచనీయవర్ణాశ్రయతయా వచనీయవర్ణాశ్రయాల్లలాటమాత్రాదుత్కృష్టేన ఫాలఫలకేన విలసంతం భగవంతం ముకుందం సవిగ్రహమివ నిజతపః ఫలమద్రాక్షీత్॥ **81**

అథేతి॥ అథ తతః, కదాచన కదాచిత్సమయే, ఏక ఏవ కేశవః కృష్ణః, ఏకకాలం సమకాలం భూయసీః అమితాః, ప్రేయసీః ప్రియాః, రమయతి క్రీడయతి, ఇత్యేతత్కౌతుకమద్భుతం నిర్వర్ణయితుకామః ద్రష్టుమనాః, సః నారదః. యద్వా, ఇత్యేతత్ సకౌతుకం సకుతూహలం యథా తథా, నిర్వర్ణయితుకామ ఇత్యన్వయః. కమనీయరూపాం సుందరాకృతిం, ద్వారకాం పురీమాసాద్య ప్రాప్య, తత్ర పురి, మూర్తం మూర్తిమత్, విశ్వకర్మణో దేవశిల్పినః, శిల్పకౌశలం నిర్మాణచాతుర్యమివ స్థితమి**త్యుత్ప్రేక్షా**. నవలక్షప్రాసాదమణ్డితం నవలక్షసంఖ్యాకప్రాసాదాలంకృతం, పీతామృతమివ పీతమమృతం సుధా, యేన తమివ దేవమివేత్యర్థః. ప్రకటితః ప్రకటీభూతః, సౌధరుచివిశేషః ప్రాసాదకాన్త్యతిశయో యస్య తత్. అన్యత్ర ప్రకటితః పరేభ్యో నివేదితః సౌధః సుధాసంబంధిరుచివిశేషః స్వాదాతిశయో యేన తత్తథోక్తమ్. చంద్రమణ్డలమివ శీతాంశుబింబమివ, సుధాధవళితం సుధయా లేపనద్రవేణ (ఆంధ్రే సున్నం) అమృతేన చ, ధవళితం సంజాతధవళవర్ణం, **తారకాదిత్వాదితచ్,** శ్వేతమిత్యర్థః. సేవితదివ్యౌషధం సేవితం పీతం, దివ్యమౌషధం రసాయనం యేన తం, పురుషమివ ముక్తామయం మౌక్తికప్రచురం, త్యక్తరోగం చ. షోడశసహస్రాంతఃపురగర్భం షోడశసహస్రాణి అన్తఃపురాణి శయనగృహాణి యస్మింస్తత్, యదునందనస్య కృష్ణస్య, సదనం సద్మ, ఆసాద్య ప్రాప్య, తత్ర చ సదనే, కస్యాశ్చి–న్నాయికాయాః అంతఃపురే అవరోధనే, **స్త్ర్యగారం భూభుజామన్తఃపురం స్యాదవరోధన** మిత్యమరః. దుర్వర్ణభిత్తిబహుళే౽ పి దుర్వర్ణం రజతం, తద్వికారాభిత్తయో దుర్వర్ణభిత్తయః, శాకపార్థివాదిత్వాత్సమాసః. తాభిర్బహుళం వ్యాప్తం, తస్మిన్. అన్యత్ర దుష్టః వర్ణః యాసాన్తాః దుర్వర్ణాః, భిత్తయః తాభిర్బహుళే ఇతి. ఏవంభూతే౽ పి మనోజ్ఞభిత్తిబహుళే మనోహరకుడ్యవ్యాప్తే, **భిత్తిః స్త్రీకుడ్యమేడూక** మిత్యమరః. దుర్వర్ణభిత్తీనాం మనోజ్ఞభిత్తిత్వం విరుద్ధమితి **విరోధాభాసాలంకారః**. క్వచన కస్మింశ్చిద్దివ్యభవనే అవరోధనాన్తస్థగృహే, యద్వా, కస్యాశ్చిదన్తఃపురభూతే క్వచన దివ్యభవనే ఇత్యన్వయః. ప్రియయా కయాచిన్నాయికయా, సహ సమం, పర్యంకం శయ్యామధిశయానమధిష్ఠిత్య వర్తమానం, భగవన్తం ముకుందం కృష్ణమద్రాక్షీ–దిత్యన్వయః. నారద ఇతి కర్తా ప్రాగేవోక్తః. ముకుందమేవ విశినష్టి. కల్పతరుమివ సురతరుమివ, సుపర్ణలోభనీయం సుపర్ణేన గరుడేన, లోభనీయమాశాస్యమ్. సుపర్ణైః శోభనపత్రైః, లోభనీయం సుందర–మితి చ, వసంతమివ వసంతాఖ్యఋుత్వధిదైవమివేత్యర్థః. శ్రీవత్సానపాయినం శ్రీవత్సః చిహ్నం, శ్రియో లక్ష్మ్యాః, వత్సః పుత్రశ్శ్రీవత్సో మన్మథశ్చ, తేన సహ అపాయో విశ్లేషః, నాస్త్యస్యేతి శ్రీవత్సానపాయీ, తం, **శ్రీవత్సో లాంఛనం మత** మిత్యమరః. కామధేనుం సురగవీమివ, వృషానురక్తం వృషో ధర్మః, ఇన్ద్రశ్చ, తస్మిన్ననురక్తం భద్రానురాగిణం చ, భద్రా మహిషీ తస్యామ్, భద్రో వృషభస్తస్మిన్నితి చ, అనురాగవన్తం, చిన్తామణిమివ భువనైకయోనిం భువనస్య జగతః ఏకయోనిమాదికారణం, **యతో వా ఇమాని భూతానీ** తి శ్రుతేః. భువనం జలం, ఏకా ముఖ్యా, యోనిరుత్పత్తిస్థానం యస్య తమితి చ, ఉదకాదుత్పన్నమిత్యర్థః. **జీవనం భువనం వన** మిత్యమరః. సకలరుచివిషయం చ సకలానాం ప్రాణినామపి రుచేః ప్రీతేర్విషయం గోచరం, పరప్రేమాస్పదమిత్యర్థః. పరమానన్దరూపత్వాదితి భావః. సమస్తకాన్తివిషయమితి చ, సిద్ధరసం పారదమివ, రుక్మిపరిభవానుకూలం రుక్మీ రుక్మిణ్య–గ్రజః, ధనికశ్చ తస్య పరిభవః తిరస్కారః, తత్రానుకూలం ఇష్టం, సాధనం చ. సిద్ధరసేన అధికధనం లబ్ధ్వా ధనికాన్ తిరస్కుర్వన్తి సిద్ధా ఇత్యర్థః. సుకృతసంచయమివ పుణ్యబృందమివ, నరకధ్వంసినం నరకస్య భౌమస్యాసురస్య దుర్గతేశ్చ, ధ్వంసినం నాశకం, విద్యుత్పుంజ–మివ తటిద్బృందమివ,

ఘనాగమలభ్యం ఘనైస్సాంద్రైః, ఆగమై ర్వేదై ర్లభ్యం ప్రాప్యం, వేదప్రతిపాదిత– మిత్యర్థః. ఘనాగమః ప్రావృట్, తత్ర లభ్యం దృశ్యమితి చ, జ్వలనమగ్నిమివ సమిత్ప్రచండం సమితి యుద్ధే ప్రచండం వీరం, సమిద్భిః కాష్ఠైః, ప్రచండం వర్ధితమితి చ. సుధాకరం చన్ద్రమివ, రౌహిణేయానురాగిణం రౌహిణేయో బలః, బుధశ్చ, తత్రానురాగవన్తం ఏకత్రాగ్రజత్వాదన్యత్ర పుత్త్రత్వాదితి భావః. అథ పాదాదికేశాన్తం వర్ణయతి. సుకుమారీభావాత్ సౌకుమార్యాద్ధేతోః, అసహ్యకుశేశయభావం అసహ్యం సోఢుమశక్యం, అప్రియమిత్యర్థః. కుశేశయభావం ఉదకశాయిత్వం, **జీవనీయం కుశం విష** మిత్యభిధానాత్. దర్భశాయిత్వం చ, **తత్పురుషే కృతి బహుళమితి, సప్తమ్యా అలుక్**. అపహాయ త్యక్త్వా, న హి సుకుమారం పద్మం దర్భశయనం సహతే ఇత్యేకో భావః. సుకుమారత్వేన అతిశ్లాఘ్యస్య మమ సర్వదా జలాధివాసః ప్రియో న భవతీత్యన్యో భావః. విదర్భభువః రుక్మిణ్యాః, పీతాంబరావృతం పీతవస్త్రచ్ఛన్నం, కోమలం మృదులముత్సంగం అంకమాశ్రయతా ప్రాప్తవతా, అంకే సంస్థాప్య రుక్మిణ్యా సేవ్యమానే–నేత్యర్థః. యథా సుకుమారో రాజాదిః స్వశరీరాపేక్షయా అతిమృదులాం సుమశయ్యామాశ్రయతే తద్వత్సుకుమారం కమలయుగళం కోమలం రుక్మిణ్యుత్సంగం ప్రియం మత్వా ఆశ్రయతీతి భావః. అన్యత్ర విదర్భభువః దర్భరహితస్థానస్య పీతాంబరావృతః, అత ఏవ కోమలః య ఉత్సంగః ఉపరి–ప్రదేశః, తమాశ్రయతేత్యర్థః. దర్భశయనం త్యక్త్వా నిర్దర్భం తత్రాపి వస్త్రవేష్టనేన మృదూకృతం స్థలమధిష్ఠితవతేతి భావః. కమలయుగళేన పద్మద్వయేనేవ స్థితేనే **త్యుత్ప్రేక్షా**. నిరవధికరుచిసంపాదనాయ అధికప్రీతిజననార్థం, అతిశయకాన్తిసంపాదనార్థమితి చ, ముహుర్ముహుః అతిశయేన, కమలారాధితేన కమలయా లక్ష్మ్యా, రుక్మిణ్యేత్యర్థః. కమలేనేతి చ, ఆరాధితేన పూజితేన, భగవత్పాదకమలాపేక్షయా న్యూనం సత్ కమలం తాదృశాధికకాన్తిలాభార్థం భగవత్పాదారవిందం సేవతే ఇత్యేకో భావః. స్వస్మిన్ భగవతః ప్రీతిర్యథా స్యాత్తదర్థం భగవత్పాదౌ సంవాహయతి రుక్మిణీత్యన్యో భావః. కమలాకరనిరత–సేవ్యతయా కమలాకరః లక్ష్మీహస్తః, సరశ్చ, తేన నిరతమవిరతం, యథా తథా సేవ్యమ్ సేవనీయం, తస్య భావస్తత్తా తయా హేతునా, అర్థసిద్ధకమలసేవ్యభావేన అర్థాత్సిద్ధః అర్థసిద్ధః, కమలసేవ్యభావః పద్మసేవ్యత్వం, యస్య తేన సరస్సేవ్యత్వాత్తదవయవభూతకమలసేవ్యత్వమర్థసిద్ధమితి భావః. సారసప్రతిమల్లతయా కమలప్రతిభటత్వేన సారసపక్షిప్రతిభటత్వేనేతి చ, తత్సాదృశ్యేనేత్యర్థః. లక్ష్మణాశయ–సంస్పర్శభాజా లక్ష్మణాయాః మహిష్యాః, సారసవనితాయాశ్చ, శయసంస్పర్శః హస్తస్పర్శః, ఆశయ–సంస్పర్శః మనస్సంపర్కశ్చ తం భజతీతి తద్భాక్, తేన కమలసదృశత్వాల్లక్ష్మణయా పునః పునస్సాదరం స్పృశ్యమానేనేత్యేకోఽర్థః. సారసపక్షితుల్యత్వాత్ బలాకయా స్పృహణీయేనేత్యన్యోఽర్థః. పునర్భవరుచి–ప్రకాశతః పునర్భవానాం నఖానాం, రుచిః కాన్తిః, తస్యాః ప్రకాశతః ప్రకర్షా ద్ధేతోః, పునర్భూయః భవే సంసారే, రుచేః ప్రీతేః, ప్రకాశాత్ప్రదర్శనాదితి చ, సకలజగన్మోహనేన సర్వలోకమోహజనకేన, నఖకాన్తిప్రకర్షం దృష్ట్వా సర్వే లోకా విస్మితవన్త ఇత్యేకోఽర్థః. జీవానాం సంసారే ప్రీత్యుత్పాదనేన తే మాయయా ముహ్యన్తీత్యన్యోఽర్థః. ఏవంవిధేనాపి సంసారభేషజేన సంసారౌషధేన, సంసారరూపరోగస్య ఔషధభూతేనేఽత్యర్థః. **నిరవయవరూపకాలంకారః**. పదయుగళేన చరణద్వంద్వేన, లోభనీయం సుందరం, అత్ర పాదయుగళస్య కమలసాదృశ్యం బహుధా వర్ణితమపి న పునరుక్తిదోషావహం, భంగ్యన్తరాశ్రయణేన చారుతావహత్వాత్. సకలోరుసేవ్యతయా సకలైరురుభి ర్మహద్భిః, సేవ్యం సకలోరుసేవ్యం, సకలైరూరుభిః సక్థిభిః, సేవ్యమితి చ, తస్య భావస్తత్తా తయా హేతునా, ప్రకటితనిరుపమభావేన ప్రకటీభూతాను–

పమత్వేన భగవదూర్వోరనుపమత్వాదేవ సర్వేఽపూర్వవోఽముం సేవన్తే యథా పురుషోత్తమం రాజానం తదితరే జనా ఇతి భావః. హరిప్రతీకభావలబ్ధప్రసిద్ధతయా హరిప్రతీకభావః కృష్ణావయవత్వం, సింహప్రతి– కూలత్వం చ, తేన లబ్ధా ప్రాప్తా, ప్రసిద్ధిః ప్రఖ్యాతిర్యస్య తస్య భావస్తత్తా, తయా హేతునా, హరిభీరుకవేతండశుండాదండం సింహాద్భీతస్య గజస్య దండతుల్యం కరం, అగణయతా తిరస్కుర్వతా చ, హరిప్రతీకభూతత్వేన సింహప్రతిభటమహం క్వ సింహాద్భీతవేతండశుండాదండః క్వ ఇతి తత్రానాదరం కుర్వతేత్యర్థః. వస్తుతస్తు అప్రాకృతదివ్యమంగళవిగ్రహస్య హరేరవయవః క్వ? ప్రాకృతస్య తత్రాప్యతిమూర్ఖస్య గజస్యావయవః క్వ? ఇతి తయోర్మహదన్తరమస్తీతి పరమార్థః. **కావ్యలింగ–మలంకారః.** స చ శ్లేషోజ్జీవితః. సక్థియుగళేన ఊరుద్వయేన, ఉపశోభితం అలంకృతం, శోభమానమితి వా, సర్గోపసంహారయోః సృష్టిప్రళయయోః, చతుర్దశభువనానాం పాతాళాదిసత్యలోకాన్తానాం చతుర్దశలోకానాం, నిర్గమద్వారేణేవ నిష్క్రమణద్వారేణేవ స్థితేనే **త్యుత్ప్రేక్షా.** – నిర్గమ ఇత్యేతదుపలక్షణం ప్రవేశస్యాపి, భగవతశ్చతుర్దశభువనకుక్షిత్వేన జగత్సృష్టిలయకారణత్వేన చ సృష్టిసమయే భగవ–దుదరాన్తరాజ్జగతాం బహిర్నిర్గమస్య, ప్రళయసమయే భగవదుదరాన్తర్జగతాం ప్రవేశస్య చ, అనుకూలం ద్వారభూతమిత్యర్థః. నను కారణాత్కార్యం నిర్గమ్య పునః కారణమేవ ప్రవిశతి యథా మృదో ఘటం నిర్గమ్య పునర్మృదమేవోపైతి తద్వదితి స్వతస్సిద్ధత్వేనాస్య నేయ**ముత్ప్రేక్షా కిన్తూపమైవ.** స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేనేత్యుపమాలక్షణవాక్యే స్వతస్సిద్ధేనేత్యనేన ఉత్ప్రేక్షావ్యావృత్తిరితి విద్యానాథేన కథితత్వాదితి చేద్భవతు నామ, భగవతో వదనద్వారేణైవ లోకానాం నిర్గమప్రవేశోపలంభః. నతు నాభిద్వారేణేతి కృత్వా నాభేః నిర్గమప్రవేశద్వారత్వం నైవ స్వతస్సిద్ధం కిన్తు కవినోత్ప్రేక్షితమేవేత్యుత్ప్రేక్షైవేయమిత్యవివాదమ్. నాభికుహరేణ నాభిబిలేన, శోభమానం తత్తదపదానసంజాతాభిః గోవర్ధనోద్ధరణాదిరూపతత్తదద్భుతకర్మభ్యః ప్రభూతాభిః, యశోమణ్డలమాలాభిః కీర్తిమణ్డలస్రగ్భిరివ స్థితైః, **ఉత్ప్రేక్షా,** ముక్తాహారైః మౌక్తికస్రగ్భిః ఆలింగితేన అలంకృతేనేత్యర్థః. నీరసభద్రాశ్లిష్టేనాపి నీరసేన శుష్కేన, భద్రేణ చన్దనేన, ఆశ్లిష్టేన లిప్తేనాపి, లేపనసమయే సరసమపి సమనన్తరం శుష్కమ్భవతి చన్దనమితి బోధ్యమ్. అత్ర నీరసయా అనురాగరహితయా, భద్రయా మహిష్యా, శ్లిష్టేన ఆలింగితేనాపీత్యర్థో వ్యజ్యతే. సరసభద్రాలింగితేన, సరసయా సానురాగయా, భద్రయా మహిష్యా ఆలింగితేన ఆశ్లిష్టేన, **విరోధాభాసాలంకారః.** శ్రీనికేతనేనాపి కాన్త్యాశ్రయేణ లక్ష్మీగృహేణాపీతి చ, విశాలేన విస్తీర్ణేన, విగతా శాలాగృహం యస్య తేనేతి చ, వక్షస్థలేన ఉరోదేశేన, రోచమానం శోభమానం నిరన్తరపలాశాక్రాన్తిఖేదాపనోదాయ నిరన్తరమవిరతం, యథా తథా యః పలాశాక్రాన్తిః పర్ణసంబంధః, రక్షోభిరాక్రమణం చ, తస్మాద్యః ఖేదః దుఃఖం, తస్య అపనోదాయ నివారణార్థమివేతి **గమ్యోత్ప్రేక్షా**. అయం భగవాన్ పలాశశంకానాస్పదం రాక్షసశంకాయా అవిషయః దానవాన్తకత్వాదితి భావః. సకలాగమశిరోమణిః సకలేషు ఆగమశిరస్సు వేదాన్తేషు, మణిః రత్నభూతః, వేదాన్తవేద్య ఇత్యర్థః. సకలానామగమానాం వృక్షాణాం, శిరోమణిరుత్తమ ఇతి చ, భవతీతి శేషః. ఇతి మత్వా గమ్యమానార్థకత్వాదప్రయోగః. సమాశ్రయతా స్వం భజతా కల్పతరుశాఖాయుగళేన కల్పవృక్షశాఖాద్వయేనేవ స్థితేన, భక్తాభయప్రదానక్షమత్వవ్యంజనాయ కల్పతరుగ్రహణం కల్పతరు–శాఖాయుగళం భగవన్తం ప్రాప్య పలాశాక్రాన్తిఖేదం జుహౌ ఇతి ముఖ్యార్థః. బాహుయుగలేన భుజద్వయేన, విద్యోతమానం భాసమానం, సకలోత్తరతయా సర్వోత్కృష్టత్వేన, సర్వాపేక్షయా ఊర్ధ్వభాగవర్తిత్వేనేతి చ, పరిణయసమయం వివాహసమయే, **అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా.** ఇందిరాకరాధరీకరణం

ఇందిరాకరస్య రుక్మిణీహస్తస్యేతి **కర్తరీ షష్ఠీ**, అధరీకరణం అధఃకరణం, రుక్మిణీకరకర్తృకం నిజాధః కరణమిత్యర్థః. కన్యాదానసమయే కన్యాహస్తస్య వరహస్తే స్థాపనాదితి భావః. అసహమానేనేవ, అమర్షణేనేవ అధఃకరణస్యాసహనేనైవేత్యర్థః **హేతూత్ప్రేక్షా.** తత్క్షణమేవ తదైవ, తత్పీడనాభినివేశినా పాణిపీడనేచ్ఛునా, పాణిబాధనేచ్ఛునేతి చ, సాపరాధత్వాదితి భావః. వస్తుతస్తు నాయం వివాహో బ్రాహ్మః కిన్తు రాక్షస ఏవ. అత్ర తు న కన్యాదానం కిన్తు బలాత్కన్యాయా అపహరణమేవేతి నాత్ర కరస్య తద్దోషలేశ ఇతి బోధ్యమ్. కరయుగళేన హస్తద్వన్ద్వేన, విరాజమానం ఏతేన లోకోత్తరేందిరాకరపరిభవమేవ యో న సహతే తస్య కరస్య పద్మపల్లవసాదృశ్యకళంకలేశావకాశో నేతి వ్యజ్యతే. ద్విజరాజానాం ప్రధానదన్తానాం, లంఘనే అతిక్రమణే, విషయే జంఘాలేన వేగవతా, ప్రధానదన్తానతిక్రమ్య బహిర్ని-స్సృతేనేత్యర్థః. ద్విజరాజస్య చన్ద్రస్యేతి చ, చన్ద్రాతిశాయినేత్యర్థః. అనధరప్రభాశ్రితేన అధరకాన్తిమనాశ్రితేన, ఉత్కృష్టకాన్త్యాశ్రయేణేతి చ, అతిశుచినా అతిశుభ్రేణ, అతిపవిత్రేణ చ, మందస్మితేన మందహాసేన, స్పృహణీయం శ్లాఘ్యం, **ప్రకృతశ్లేషాలంకారః**. ఉభయోరర్థయోః ప్రకృతత్వాత్. స్వస్య నిజస్య సదాదర్శపరిభావితయా ప్రశస్తదర్పణాతిశాయితయా, సర్వదా అమావాస్యాం తిరస్కుర్వాణత్వేనేతి చ, హేతునా సదా సర్వదా, దర్శాభిభూతం అమావాస్యాయామభిభూతం అప్రకాశం, కుముదబంధుం చన్ద్రం, తృణాయమన్యమానేన తృణప్రాయం మన్వానేన, వదనారవిందేన ముఖకమలేన, లోభనీయం సుందరం, **గమ్యోత్ప్రేక్షేయమ్**. అనయా చ **ప్రతీపాలంకారో** వ్యజ్యతే. వస్తుతః కమలౌజ్జ్వల్యం లక్ష్మీసౌందర్యం కమలకాన్తిశ్చ, తస్య నిరన్తరగ్రాహితయా అనవరతగ్రహణేన హేతునా, సమారోపిత-కమలకాన్తిస్తేయాత్ సమారోపితః కవిభిస్సమ్యగారోపితః, కమలకాన్తిస్తేయః పద్మశోభాపహరణం, యస్మింస్తస్మాత్. అఖిలసుందరపురుషాః స్మరవసంతజయంతాదయస్సర్వే సుందరపురుషాః, తేషాం నయనయుగళమాత్రాత్ నేత్రద్వన్ద్వాత్, మాత్రశబ్దోఽత్ర కార్త్స్న్యపరః ఉత్కృష్టేన అధికేన, కమలౌజ్జ్వల్య-హరణం స్మరాదినయనానామవాస్తవమారోపితత్వాత్, భగవన్నయనయోస్తు స్వాభావికం నిరన్తర-కమలాసౌందర్యద్రష్టృత్వేన కమలౌజ్జ్వల్యహరత్వాదిత్యర్థః. శ్లేషోజ్జీవితం సపరికరం **కావ్యలింగమ్**. నయనయుగళేన నేత్రద్వయేన, దీప్యమానం భాసమానం, ఉదాసితకర్ణతయా తిరస్కృతరాధేయతయా, ప్రథితస్యాపి స్వసుహృద్భ్రాతార్జునద్వారా కర్ణం తిరస్కృతవత ఇత్యర్థః. ఉపేక్షిత-శ్రోత్రతయేతి చ, ప్రసిద్ధస్యాపి ప్రథితస్యాపి, శ్రోత్రప్రీతిమకుర్వాణ స్యేత్యర్థః. కృష్ణస్యేతి శేషః. అర్థాత్సిద్ధ్యతీతి వా నిరవధికరుచిసంపాదనం నిరవధికాయాః అపరాయాః, రుచేః కాన్తేః, ప్రీతేశ్చ, సంపాదనం ఉత్పాదనం, అవలోక్య దృష్ట్వా, ఉదాసితశ్రోత్రస్యాపి భగవతః కాన్తిం సంపాదయతి సతి శ్రోత్రే తద్దృష్ట్వేత్యర్థః. కర్ణహీనో న శోభతే ఇతి భావః. అన్యత్ర రాధేయం ద్విషత్యపి కృష్ణే రాధేయస్య ప్రేమసంపత్తిం దృష్ట్వేత్యర్థః. సముపజాతానన్దేన ఉత్పన్నమోదేన, అత ఏవ సహజరుచిశాలినా స్వాభావికకాన్తిమతా, భ్రాతృస్నేహవతేతి చ, నేత్రశ్రోత్రయోరేకకాలజన్యత్వాద్భ్రాతృత్వవ్యపదేశః. నయనయుగళేన ఆలింగ్యమాన-కర్ణయుగళం ఆశ్లిష్యమాణం శ్రోత్రద్వయం, నయనయోః కర్ణాన్తవిశ్రాన్తత్వాదితి భావః. మద్భ్రాతృ-భూతమిదం కర్ణయుగళం స్వస్మిన్ సాపేక్షస్యాపి కృష్ణస్య తదుపేక్షారూపం దోషమవిగణయ్య కాన్తిం జనయతీతి అహో మద్భ్రాతృతోస్సౌజన్యమితి సానన్దం నేత్రద్వయీ శ్రోత్రద్వయమాలింగతీత్యేకో భావః. అర్జునమిత్రత్వేన స్వద్వేషిణ్యపి కృష్ణే రాధేయస్య ప్రీతిరపారేతి కృష్ణోఽయం పరమాత్మైవ పరప్రేమా-స్పదత్వాదిత్యనుమాయ స్వస్య తాదృశకృష్ణావయవత్వలాభాన్నేత్రద్వయం సానన్దం సత్ స్వానన్దమేకాన్తే

కర్ణద్వయాయోపదేష్టుమివ కర్ణయుగళమాలింగతీత్యన్యో భావో వ్యజ్యతే. యద్వా, యః స్వద్వేషిణోఽపి రాధేయస్య స్వవిషయకం ప్రేమ సంపాదయతి స కృష్ణః పరమాత్మైవేత్యనుమాయేతి వా, అత్ర ఉదాసితకర్ణతయా ప్రసిద్ధస్యాపి నిరవధికరుచిసంపాదకం కర్ణయుగలమాసీదితి వర్ణనేన విరోధో వ్యజ్యతే. స్వోపేక్షిణి స్వస్య ప్రీత్యుదయాసంభవాత్. తస్య చ తిరస్కృతరాధేయస్య భగవతః కాన్తిం జనయతి కర్ణయుగళమితి వర్ణనాత్పరిహారః, తేన, **విరోధాభాసాలంకారః.** ఏవంవిధం కర్ణయుగళం బిభ్రాణం ధృతవన్తం, ప్రాచీనజన్మని పూర్వజన్మని, కళంకత్వావస్థాయామిత్యర్థః. విష్వగభితో వేష్టమానానాం ఆవృణ్వతాం, హిమకరకరాణాం చంద్రకిరణానాం, **కర్తరి షష్ఠీ, కరైరితి తృతీయా సమాసో** వా, యః పరిభవః తిరస్కారః, తస్మాద్యః రోషః కోపః, తేన హేతునా, కళంకస్య చన్ద్రమణ్డలమధ్యవర్తిత్వాదితి భావః. మధ్యవర్తినం కళంకమభితో వేష్టయిత్వా హిమకరకరా బాధన్తే ఇతి భావః. సాంప్రతమధునా ఆననాత్మనావస్థితం ముఖరూపేణ వర్తమానం, చన్ద్రమసం చంద్రం, విష్వగభితః, ఆక్రమతా ఆవృణ్వతా, కళంకేనేవ స్థితేన **ఇత్యుత్ప్రేక్షా.** ఇదం ముఖం పూర్వజన్మని చన్ద్రీభూయ వర్తమానం సత్తదానీం కళంకాత్మనా వర్తమానం మాం పర్యవేష్టయదితి పూర్వజన్మవైరం స్మృత్వా రోషేణ ముఖచంద్రం శ్మశ్రుమణ్డల–మాచక్రామేత్యర్థః. శ్మశ్రుమణ్డలేన శ్మశ్రుసంఘేన, మణ్డితం భూషితం, అనేన చ కళంకకృత–శోభాలోపశాలినశ్చన్ద్రాత్ శ్మశ్రుమణ్డలకృతశోభాశాలీ ముఖచన్ద్రశ్శ్రేష్ఠ ఇతి వ్యజ్యతే. సకలమనోవిలక్షణాయా మధుహరవిరోధితా భృంగవిరోధితా, **చరన్వనాంతే నవమఞ్జరీషు న షట్పదో గంధఫలీమజిఘ్ర** దితి ప్రసిద్ధేః. తయా కృతం జాతం, యదయశః అపకీర్తిః, తస్య ప్రమార్జనకామనయా మార్జనవాంఛయా, తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన, సకలసుమనోభిమతస్య సర్వపుష్పసమ్మతస్య, మధుహరముఖచుంబనస్య భృంగకర్తృక–ముఖకరణకచుంబనస్య, అనుకూలయా భృంగాస్వాదనయోగ్యయేత్యర్థః. ప్రకృతే తు సకలానాం సుమనసాం దేవానామభిమతః ప్రియః, మధుహరః మధుసూదనః, తస్య ముఖచుంబనం ముఖస్పర్శః, ముఖే వర్తనమితి యావత్. తదనుకూలయా తద్యోగ్యయా, చంపకకలికయేవ స్థితయా చాంపేయకోరకవత్థ్సితయా, నాసికయా నాసయా, విరాజమానం విశేషేణ భాసమానం, చంపక–పుష్పం మధుహరవిరోధిత్వజన్యస్వాపయశః పరిమార్ష్టుం తపః కృత్వా, నాసికారూపేణావతీర్య, మధుహరముఖచుంబనానుకూలం భూత్వా, తదపయశో జహావితి నిర్గళితార్థః. అవచనీయవర్ణా–శ్రయతయా అనింద్యశోభాశ్రయత్వేన హేతునా వచనీయవర్ణాశ్రయాత్ నింద్యశోభాశ్రయాత్ వచనీయానాం వక్తుం శక్యానాం, వర్ణానాం కాదీనామక్షరాణామాశ్రయభూతాదితి చ లలాటఫాలాది–శబ్దప్రతిపాద్యాదిత్యర్థః. లలాటమాత్రాత్ సర్వేభ్యో లలాటేభ్యః ఉత్కృష్టేన ఉత్తమేన ఫాలఫలకేన ఫలకతుల్యేన ఫాలేన, విలసన్తం భాసమానం, సపరికరం **కావ్యలింగమలంకారః.** సవిగ్రహం సశరీరం, నిజతపఃఫలం స్వతపఃఫలమివ స్థితమి**త్యుత్ప్రేక్షా** ॥ 81

శ్లో॥ సత్వరం హరిరుత్థాయ । నివేశ్య స్వాసనే మునిమ్ ।
ఆదాయ విధివన్మూర్ధ్నా । పాదోదకమదీధరత్ ॥ 82

సత్వరమితి॥ హరిః సత్వరం ద్రుతముత్థాయ ఉత్థితో భూత్వా మునిం నారదం, స్వాసనే స్వస్య విష్టరే, యత్ర స్వయముపవిష్టస్తత్రేత్యర్థః. యద్వా, స్వశబ్దోఽత్ర స్వీయపరః. స్వీయస్య భక్తాదేర్యదాసనం తత్రేత్యర్థః. నివేశ్య ఉపవేశయిత్వా, విధివత్ విధియుక్తం యథా తథా, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః. పాదోదకం

పాదజలమాదాయ గృహీత్వా, మూర్ధ్నా శిరసా అదీధరత్ దధార. యథావిధి తత్పాదం ప్రక్షాళ్య తదంబు మూర్ధ్నా దధారేత్యర్థః॥ 82

శ్లో॥ శాంతకామో భవానీ దృ । క్సులభస్సంయమీ కథమ్? ।
తథాపి గృహసక్తిర్నో । గోత్రజైకతపఃఫలమ్ ॥ 83

శాంతేతి॥ శాంతకామః కామరహితః, విరక్త ఇత్యర్థః. అత ఏవ సంయమీ చిత్తనిగ్రహవాన్, ఈదృగేవంవిధః, భవాన్ త్వమ్, అస్మాకమితి శేషః. కథం కేన ప్రకారేణ, సులభః సుప్రాపః, భవతీతి శేషః. సకామ ఏవ ప్రభూనుపసర్పతి న తు నిష్కామః. **నిస్పృహస్య తృణం జగ** దితి న్యాయాదితి భావః. తథాపి తవ దుర్లభత్వేఽపి, నః అస్మాకం, గృహసక్తిః గృహసంబంధః, మద్గృహోద్దేశేన తవాగమన-మిత్యర్థః. గోత్రజైకతపఃఫలం గోత్రజానాం వంశ్యానామేకం ముఖ్యం, తపసః ఫలం పరిపాకః, భవతీతి శేషః. నతు మమైకస్యైవేతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** శాంతకామః నాశితమన్మథః, సంయమీ తపస్వీ శివ ఇత్యర్థః. భవానీదృక్సులభః భవాన్యాః పార్వత్యాః, దృశోః నేత్రయోః, సులభః సుప్రాపః, కథం భవేత్? స్మరదాహానన్తరం క్రోధేన శుశ్రూషమాణాం పార్వతీం పరిత్యజ్య దేశాన్తరే తపోఽర్థం గతశ్శివః కథం భవాన్యాస్సుదర్శ ఇత్యర్థః. యద్వా భవానీదృక్సులభః పార్వతీకటాక్షవశ్యః కథం భవేదిత్యర్థః. సతి మన్మథే తదధిష్ఠితకామినీకటాక్షపాతః పుమాంసమావర్జయేత్. మన్మథనాశే తు కథం తదావర్జనమితి భావః. తథాపి మన్మథదాహేఽపి, గృహసక్తిః దారానురాగః, శివస్యేతి శేషః. గోత్రజాయాః పర్వతసుతాయాః భవాన్యా, ఏకస్యా ఏవ తపఃఫలం నో న భవతీతి **కాకుః**. భవత్యేవ, పార్వతీకృతతపోమహిమ్నైవ స్మరదాహకస్యాపి దారానురాగ ఇత్యర్థః॥ 83

గ॥ తదనుగృహీతవ్యోఽహం విధేయవిషయనియోగేనేత్యమృతాసారసరసాం గిరముదీరయంతం భగవంతం నారదః ప్రత్యవాదీత్॥ 84

తదితి॥ తత్తస్మాత్, విధేయవిషయనియోగేన విధేయవిషయే కర్తవ్యార్థే, నియోగేన ఆజ్ఞాపనేన తద్ద్వారేత్యర్థః. అహమనుగృహీతవ్యః దయనీయః, ఇత్యేవమమృతాసారసరసాం సుధాధారా-సంపాతసమానరసాం, గిరం వాచముదీరయన్తం బ్రువాణం, భగవన్తం కృష్ణం, నారదః ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ॥ 84

శ్లో॥ విధేయమపరం నైవ । పశ్యామస్త్వాం వినా హరే! ।
యత్సంప్రతి కృతార్థోఽహం । జాతో లాభాత్తవాద్భుతాత్ ॥ 85

విధేయేతి॥ హే హరే! భగవన్! త్వాం వినా అపరం అన్యద్విధేయం విధాతుం యోగ్యం ఫల-మిత్యర్థః. న పశ్యామః న జానీమః, త్వమేవ ఫలం నతు త్వద్ద్వారా సాధనీయం ఫలమన్యదస్తీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాద్ధేతోః, సంప్రతి అధునా అద్భుతాదతివిస్మయనీయాత్తవ లాభాత్ ప్రాప్తేః, అహం కృతార్థః సఫలః, జాతః అభవమ్. త్వద్వ్యతిరిక్తఫలసత్త్వే త్వల్లాభాదేవ మమ కృతార్థత్వం న యుజ్యత ఇత్యర్థః. యద్వా, హరే! త్వాం వినా అపరం విధేయం వినయసంపన్నం, న పశ్యామః, **విధేయో వినయగ్రాహీ** త్యమరః. యద్యస్మాత్, అద్భుతాత్ తవ ఏవంవిధవినయసంపన్నస్య తే లాభాత్ దర్శనాదేవ, కృతార్థో లబ్ధధనః జాతః, త్వదీయవినయేనైవ పరితుష్టోఽస్మి, నతు త్వత్తః కించిదపి ఫలం కాంక్షామీత్యర్థః. అథవా హరే! త్వాం వినా అపరం విధేయం కృత్యం నైవ పశ్యామః. **శ్రోతవ్యో మంతవ్యో**

నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి శ్రుతేః. త్వచ్ఛ్రవణాదికమేవ అస్మాకం కృత్యమితి భావః. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాత్ సంప్రతి అద్భుతాత్తవ లాభాదహం కృతార్థః కృతకృత్యో జాతః. శ్రవణాదిక్రియాఫలీభూతత్వలాభాత్ మామకాశ్శ్రవణాదిక్రియాస్సఫలా జాతా ఇత్యర్థః. త్వద్దర్శనాదన్యత్ఫలం న కిమప్యస్తీతి భావః॥ 85

గ॥ ఏవమభిధాయ పునరన్యస్యాస్సదనమాసేదుషి తపస్విని॥ 86

ఏవమితి॥ ఏవమభిధాయ ఉక్త్వా, తపస్విని నారదే, పునర్భూయః, అన్యస్యాః కృష్ణమహిష్యాస్సదన-మన్తఃపురమాసేదుషి ప్రాప్తవతి సతి॥ 86

శ్లో॥ అయి ప్రియే! పద్మిని! కీదృశోఽయం । హరేస్తవాపి ప్రణయానుబంధః ।
నశ్యత్యమర్షస్తవ పాదఘాతా । దముం ప్రియానుగ్రహమేష వేత్తి ॥ 87

అయీతి॥ పద్మిని పద్మినీజాత్యుత్పన్నే, అయి ప్రియే! ప్రేయసి! హరేః మమేత్యర్థః. తవాపి ఆవయోర్ద్వయోః, అయం ప్రణయానుబంధః పరస్పరం స్నేహానుబంధః, కీదృశః విలక్షణ ఇత్యర్థః. వైలక్షణ్యమేవాహ. తవ తే పాదఘాతాత్ చరణతాడనాత్, అమర్షః కోపః, నశ్యతి. మయ్యన్యాసంగ-మాశంక్య యో మానస్త్వయా ధృతస్స తు మయి చరణేన ఆహతే సతి నశ్యతీత్యర్థః. యథా రాజాదిస్స్వాపరాధం భృత్యం భృశం తాడయిత్వా కోపం జహాతి తద్వదితి భావః. యద్వా, అస్మత్కర్తృక-బహువిధలాలనవశాదపి అప్రసన్నాయాం త్వయి విషయే యో మమామర్షః స తావకపాదఘాతా-న్నశ్యతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ. ఏష కృష్ణః అముం త్వత్కృతపాదఘాతం, ప్రియానుగ్రహం ప్రియాయాస్తవానుగ్రహం, వేత్తి జానాతి, ప్రియయాఽనుగృహీతోఽస్మీతి మన్యతే ఇత్యర్థః. స్వపాద-ఘాతేన మామనుగృహ్య ప్రసాదం భజేదేషేతి మత్వా పాదఘాతాదహమమర్షం త్యజామీతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** అయి ప్రియే! పద్మిని! నళిని! హరేస్సూర్యస్య, తవ చ ప్రణయానుబంధః కీదృశః, యత్ పాదఘాతాద్ధరేః కిరణఘాతాద్ధేతోః, తవ అమర్షః ముకుళీభావరూపః నశ్యతి, ఏష రవిః అముం పాదఘాతం ప్రియానుగ్రహం, **ప్రియాయా ఇతి కర్మణి షష్ఠీ,** నళిన్యా అనుగ్రహం వేత్తి. మత్పాదఘాతః మత్ప్రియాయాః మహాననుగ్రహ ఇతి మన్యతే ఇత్యర్థః. ఏతేన రవిపాదఘాతాత్పద్మస్యేవ త్వత్పాదఘాతాన్మన్మనఃపద్మస్య మహాన్ వికాసో భవతీతి శ్రీకృష్ణాశయో వ్యజ్యతే॥ 87

శ్లో॥ ఏవమాశ్వాసయన్ కాంతాం । కేళీకలహకోపనామ్ ।
అజానాన ఇవాపృచ్ఛ । త్స్వాగతం నారదం హరిః ॥ 88

ఏవమితి॥ ఏవంరీత్యా కేళీకలహకోపనాం క్రీడాకలహకుపితాం, కాన్తాం ప్రియామాశ్వాసయన్ అనునయన్, హరిః అజానాన ఇవ నారదాగమనమవిదన్నివ నతు వస్తుత ఇతి భావః. నారదం స్వాగతం కుశలం, అపృచ్ఛత్ పప్రచ్ఛ॥ 88

గ॥ నారదస్తు తూష్ణీకః పునరన్యస్యాస్సదనమాసేదివాన్॥ 89

నారద ఇతి॥ నారదస్తు, **తు శబ్దో వైలక్షణ్యద్యోతనార్థః. వైలక్షణ్యమేవాహ.** తూష్ణీక ఇతి మౌనవాన్ భూత్వేతి శేషః. వదతః కృష్ణాన్నారదస్య వైలక్షణ్యం మౌనమేవేతి భావః. పునర్భూయః అన్యస్యా స్తృతీయాయా ఇత్యర్థః. శ్రీకృష్ణప్రేయస్యా ఇతి శేషః. సదనం గృహమాసేదివాన్ ప్రాప॥ 89

గ॥ తత్ర చ ॥ తస్యాస్సదనే॥

శ్లో॥ తాతాంబ! దుర్లభమిదం ఫలమన్యబాలై-
స్సంగోప్య దత్తమమృతప్రతిమం తవైవ ।
ధావ ద్రుతం న పరిపశ్యతు బాలకోఽన్యో
ధానాః పునర్గుడయుతా యది తే ప్రదేయాః ॥ 90

తాతేతి॥ హే తాత! హే అంబ! ఇతి స్నేహాతిశయాత్పుత్రేషు జనకత్వజననీత్వారోపః. అన్యబాలై-రితరశిశుభిర్దుర్లభం దుష్ప్రాపం, తత్ర హేతుమాహ - అమృతప్రతిమం సుధాతుల్యం, తద్వద్రుచిర మిత్యర్థః. ఇదం ఫలం సంగోప్య రక్షయిత్వా, తవైవ దత్తం వితీర్ణం మయేతి శేషః. త్వయి మమ అతిప్రీతత్వాదితి భావః. ద్రుతం శీఘ్రం, **ధావ** గచ్ఛ. తత్ర హేతుమాహ. అన్య స్త్వదితరః, బాలకః బాలః, న పరిపశ్యతు న పశ్యతు. యద్యన్యః పశ్యేత్ తర్హి తస్య త్వత్ఫలే భాగో దేయస్స్యాత్. నహ్యేతత్తుల్య మన్యత్ఫలమస్తీతి భావః. నను అన్యేషాం సుతానాం త్వం కిం దాస్యసీత్యత ఆహ. తే పునః త్వదన్యబాలాస్తు యాచేయురితి శేషః. యది మాం కిమపి ప్రార్థయేరన్నితి చేదిత్యర్థః. గుడయుతాః సగుడాః, ధానాః పృథుకాః, ప్రదేయాః దాతుం యోగ్యాః, భవన్తీతి శేషః. త్వదన్యేషాన్తు ధానా ఏవ, తవైవేదం ఫల-మిత్యర్థః. యద్వా, అన్యో బాలకో మాం పశ్యతు నామ, కిం తావతా మమ క్షతిరిత్యత ఆహ. యది ఫలసహితం త్వాం బాలకోఽన్యః పశ్యేచ్చేదిత్యర్థః. తే తవ, తద్బాలాపహృతఫలస్యేతి భావః. పునర్భూయః గుడయుతా ధానాః ప్రదేయాస్స్యుః, తాదృశఫలాన్తరాభావాదితి భావః॥ 90

శ్లో॥ లాలయంతం శిశూనేవం । వచనైర్వంచనాపరైః ।
దృష్ట్వా హరిమథాన్యస్యా । స్సదనం మునిరభ్యయాత్ ॥ 91

లాలయన్త మితి ॥ ఏవం వంచనాపరైః ప్రతారణార్థకైః, వచనైః వాక్యైః, శిశూన్ బాలాన్, లాలయన్తం క్రీడయన్తమాశ్వాసయన్తమితి వా, హరిం దృష్ట్వా మునిర్నారదః, అథ అన్యస్యాస్సదనం గృహమభ్యయాత్ యయౌ॥ 91

గ॥ ఏవం ప్రతినికేతనం విలక్షణవ్యాపారానుషంగిణమదృష్టపూర్వమివ స్వాగతకుశలాను-యోగాదిభిరభినందయంతం ముకుందమంతిమాంతఃపురప్రదేశే నారదః ప్రహసన్నవాదీత్॥92

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా, ప్రతినికేతనం నికేతనం గృహం, నికేతనే నికేతనే ప్రతినికేతనం, **వీప్సాయామవ్యయీభావః,** విలక్షణవ్యాపారానుషంగిణం భిన్నవ్యాపారాసక్తమ్, అదృష్టపూర్వమివ అనవలోకితచరమివ, ఆత్మానమితి శేషః. స్వాగతకుశలానుయోగాదిభిః శోభనమాగతం స్వాగతం, తస్య కుశలస్య క్షేమస్య చ, అనుయోగః ప్రశ్నః, స ఆదిర్యేషాన్తైః తథోక్తైః. అభినన్దయన్తం ఆనందయంతం, ముకుందం ఉద్దిశ్యేతి శేషః. **అంతిమాన్తఃపురప్రదేశే** అంతిమాయాః చరమాయాః, అన్తఃపురభాగే షోడశసహస్రతమేఽన్తఃపురే ఇత్యర్థః. ప్రహసన్ స్మయమానస్సన్, నారదః అవాదీత్ జగాద॥ 92

శ్లో॥ విశ్వేంద్రజాలైర్జనమోహనన్న తవాద్భుతం కింతు విశేష ఏషః ।
మాయాభిధానం తు యదత్ర పింఛం తదర్ధచంద్రావిషయం ప్రతీమః ॥ 93

విశ్వేతి॥ తవ పరమేశ్వరస్యేత్యర్థః, విశ్వేన్ద్రజాలైః, విశ్వాని జాగ్రదాదిప్రపఞ్చాః, ఇంద్రజాలానీవ తైః విప్రవినోదికృతగంధర్వనగరాదికమింద్రజాలమిత్యుచ్యతే. జనమోహనం జనానాం మోహజననం, నాద్భుతం న చిత్రమ్. ఐంద్రజాలికవత్తవేదం స్వాభావికమేవేత్యర్థః, కిన్తు ఏష విశేషః ఇదం వక్ష్యమాణం చిత్రమిత్యర్థః. కిం తదిత్యత ఆహ. అత్ర విశ్వేంద్రజాలనిర్మాణవిషయే, మాయాభిధానం మాయాఖ్యం, యత్తవ పింఛం బర్హమస్తి, తత్పింఛం అర్ధచంద్రావిషయం అర్ధచంద్రో గళహస్తః, తస్యావిషయం అనివార్యమితి యావత్. అర్ధచంద్రాకారరేఖానాస్పదమితి చ ప్రతీమః జానీమః, పింఛస్యార్ధచన్ద్రాకార-రేఖానాస్పదత్వం విచిత్రమిత్యర్థః. యథా రాజాదినా గళహస్తప్రయోగేన భృత్యాదిర్నిష్కాస్యతే తథా తవ మాయా త్వాం ఋతే యేన కేనాపి నిష్కాసయితుం న శక్యతే ఇతి పరమార్థః. తత్ర అర్ధచంద్రవిషయా-త్పింఛాత్ తదవిషయభూతాయా మాయాయా వ్యతిరేకస్య ఫలితత్వా **ద్వ్యతిరేకాలంకారః.** అత్ర అర్ధం చంద్రో యస్య సః అర్ధచన్ద్రశ్శివః. తస్య అవిషయమితి వ్యజ్యతే. శివకేశవయోః పరమాత్మత్వావిశేషేఽపి మోహిన్యాదిరూపయా విష్ణుమాయయా శివోఽప్యముహ్యతేతి విష్ణుమాయాయాశ్శివవిషయత్వే సిద్ధే తదవిషయత్వకథనమద్భుతమితి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణమాయయా శివోఽపి మోహితః. కోఽహమితి నారదస్య పశ్చాత్తాపో వ్యజ్యతే॥ 93

శ్లో॥ నారదః ప్రణిగద్యైవం । ముకుందేనానుమోదితః ।
ప్రయయౌ విస్మితస్తస్య । యోగమాయానుభావతః ॥ 94

నారద ఇతి॥ నారదః ఏవం ప్రణిగద్య ఉక్త్వా, **ముకుందేన అనుమోదితః** అనుజ్ఞాతస్సన్, తస్య కృష్ణస్య, యోగమాయానుభావతః, కాయవ్యూహరూపయోగమాయాప్రభావాద్విస్మితః విస్మయం ప్రాప్తస్సన్, ప్రయయౌ జగామ॥ 94

గ॥ అథ కదాచన నారదవచనాదజాతశత్రుమియక్షమాణముపలభ్య మధుసూదనస్సావరోధ వధూజనః కతిపయైరహోభిరింద్రప్రస్థముపస్థితస్సకౌతుకః ప్రాతిష్ఠత॥ 95

అథేతి॥ తతః కదాచన నారదవచనాత్ నారదవాక్యాత్, అజాతశత్రుం యుధిష్ఠిరమ్, ఇయక్షమాణం యష్టుమిచ్ఛుమ్, ఉపలభ్య విదిత్వా, మధుసూదనః, మధునామకరక్షోహన్తా కృష్ణః, సావరోధవధూజనః అన్తఃపురస్త్రీజనసహితస్సన్, కతిపయైః కతిచిద్భిః, అహోభిర్దినైః, ఇంద్రప్రస్థం యుధిష్ఠిరరాజధానీం, ఉపస్థితః ప్రాప్తో భూత్వా, సకౌతుకః సకుతూహలః, ప్రాతిష్ఠత అవర్తత, ఇన్ద్రప్రస్థపురే ఇత్యర్థః. యద్వా, మధుసూదనస్సావరోధవధూజనః సకౌతుకశ్చ సన్, ఇంద్రప్రస్థం ప్రాతిష్ఠత ప్రతస్థే. ఇంద్రప్రస్థం ప్రయయావిత్యర్థః. కతిపయైరహోభిరుపస్థితః ఇంద్రప్రస్థమిత్యేవ, ప్రాప్తశ్చ బభూవేతి శేషః॥ 95

గ॥ పాండవా అపి సహమహిషీభిరుపస్థానీయం ప్రాణమివ షష్ఠమాత్మీయమక్షయ్యమివ కులధన-మంగదేవతాసహితామివ చికీర్షితయాగప్రధానదేవతా, మణిమాద్యష్టవిభూతిపరివృతమివ ధనదం, పృథివ్యాద్యష్టమూర్తివేష్టితమివ శశిశేఖరం లోకపాలమాత్రాష్టకవలయితమివ రాజన్య-తేజఃపుంజమష్టమహాసిద్ధిపరివృతామివ సిద్ధమంత్రాధిదేవతాం, పద్మాద్యష్టవిధసౌందర్యనిధి-సహితం నవమమివ ముకుందాభిధలావణ్యనిధిం, నవరత్నమాలామధ్యగతమివేంద్రనీల-నాయకమణిం, మాధవం ప్రత్యుద్గమ్య పరిరంభకుశలానుయోగాదిభిరభినంద్య చ తేన సహ స్వభవనమభజన్॥ 96

పాండవా ఇతి॥ పాండవాః ధర్మరాజాదయశ్చ మహిషీభిరష్టాభిర్భార్యాభిస్సహ, ఉపస్థానీయం ఉపాగతం, షష్ఠం స్వపంచప్రాణాతిరిక్తం, ఆత్మీయం స్వీయం ప్రాణమివ స్థితం, తద్వత్ప్రేమాస్పద-మిత్యర్థః. **ఉత్ప్రేక్షా.** అక్షయ్యం శాశ్వతం, కులధనం వంశపరంపరాగతం ధనమివ స్థితం, కులదేవతాత్వాదితి భావః. ఆత్మీయమితి పదం **కాకాక్షిన్యాయేనా**త్రాప్యన్వేతవ్యమ్. ఉక్తం చ ప్రాగేవ, **తనూజానాం పాండోః కిమపి కులదైవ** మిత్యత్రైవ. అంగదేవతాసహితాం అప్రధానదేవతాభిర్యుక్తాం, చికీర్షితస్య కర్తుమిచ్ఛావిషయీభూతస్య, యాగస్య రాజసూయస్య, ప్రధానదేవతామివ ఉద్దిశ్య దైవమివ స్థితమ్, **ఉత్ప్రేక్షా**పీయం వస్తుతస్సతీ, భావే పర్యవస్యతి. భగవతః పరమేశ్వరత్వేన తన్మహిషీణాం లక్ష్మ్యాదిత్వేన చ తథాత్వాత్. అణిమాద్యష్టవిభూతిభిః, **అణిమా మహిమా చైవ గరిమా లఘిమా తథా ప్రాప్తిః, ప్రాకామ్యమీశిత్వం వశిత్వం చాష్ట భూతయ** ఇతి అణిమాద్యష్టైశ్వర్యైః, పరివృతం పరీతం, ధనదం కుబేరమివ పృథివ్యాదిభిరష్టమూర్తిభిః పృథివ్యాదయః పఞ్చ, సూర్యచంద్రౌ యజమానశ్చే-త్యష్టాభిర్మూర్తిభిరిత్యర్థః. పరివేష్టితం వ్యాప్తం, శశిశేఖరం చన్ద్రమివ, లోకపాలానాం ఇంద్రాదీనామష్ట-దిక్పాలానాం మాత్రాష్టకేన అష్టాభిర్మాత్రాభిః, వలయితం వ్యాప్తం, రాజన్యతేజఃపుంజమివ రాజన్యానాం క్షత్రియ-కుమారాణాం, తేజసాం పుంజస్సంఘస్తమివ, **అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృప** ఇతి స్మరణాత్. లోకపాలాంశజన్యానాం రాజన్యానాం సంబంధి యత్తేజః తదేవ పుంజీభూయ కృష్ణాత్మనా వర్తతే ఇతి భావః. అష్టమహాసిద్ధిపరివృతాం అష్టౌ మహాసిద్ధయో యోగజన్యాః తత్పరివృతాం, సిద్ధ-మంత్రాధిదేవతామివ సిద్ధానాం మంత్రస్య అధిష్ఠానదేవతామివ, స్థితం నవమం ముకుందాభిధలావణ్య-నిధిమివ ముకుందనామకసౌవర్ణనిధిమివ, పద్మాద్యష్టవిధసౌందర్యనిధిసహితం పద్మా రుక్మిణీ ఆదిర్యేషాన్తైః పద్మాదిభిః, అష్టవిధైః సౌందర్యనిధిభిః సౌందర్యశేవధిభిః, సౌందర్యాలయరుక్మిణ్యాద్యష్టమహిషీభి-రిత్యర్థః. సహితం పద్మప్రముఖాష్టవిధస్వర్ణనిధిసహితం చ, యద్వా, పద్మాష్టవిధసౌందర్యనిధిసహితం నవమమివ ముకుందాభిధలావణ్యనిధిం, ముకుందనామకచ్ఛాయానిధిం ముకుందనామకస్వర్ణనిధిం చ, పద్మప్రముఖా ముకుందాన్తా యథా నవసువర్ణనిధయః తథా రుక్మిణ్యాదయః ముకుందాన్తా నవ సౌందర్యనిధయ ఇత్యర్థః. నవరత్నమాలాయాః నవభిః రత్నైః కృతాయాః మాలాయాః, మధ్యగతం మధ్యదేశస్థం, ఇంద్రనీలనాయకమణిమివ ఇంద్రనీలాఖ్యనాయకరత్నమివ, స్థితం మధ్యే ఇంద్రనీలమణిః ఇతస్తతః పద్మరాగవజ్రవైడూర్యాదయోఽష్టౌ మణయః హారే యథా భాన్తి తద్వత్ మధ్యే కృష్ణః ఇతస్తతో రుక్మిణ్యాదయోఽష్టభార్యా ఇత్యర్థః. మాధవః కృష్ణః, ప్రత్యుద్గమ్య అభిముఖమాగత్య, పరిరంభః ఆలింగనం, కుశలానుయోగః కుశలప్రశ్నః, తౌ ఆదీ యేషాన్తైః, అభినంద్య శ్లాఘయిత్వా చ, తేన కృష్ణేన సహ స్వభవనం నిజగృహమభజన్ ప్రాపుః॥ 96

శ్లో॥ పృథా సదారభ్రాత్రీయ । సమాగమనహర్షితా ।
యథార్హముపచారైస్తం । గేహే సుఖమవాసయత్ ॥ **97**

పృథేతి॥ పృథా కుంతీ, సదారభ్రాత్రీయస్య సభార్యస్య భ్రాతృపుత్రస్య కృష్ణస్యేత్యర్థః. సమాగమనేన ఆగత్యా, హర్షితా సంజాతహర్షా సతీ, యథార్హం యథాయోగ్యముపచారైరాశీర్వాదాదిభిః, ఉపలక్షితేతి-శేషః. తం భగవన్తం, గేహే గృహే, సుఖం యథా తథా, అవాసయత్ స్థాపయామాస॥ 97

శ్లో॥ ఆవసన్ సంసదం జాతు । మయమాయావినిర్మితామ్ ।
యుధిష్ఠిరః ప్రార్థయత । ప్రశ్రయావనతో హరిమ్ ॥ 98

ఆవసన్నితి॥ జాతు కదాచిత్, మయమాయావినిర్మితాం మయస్య శిల్పినో మాయయా వినిర్మితాం కృతాం, సంసదం సభామావసన్ అధిష్ఠితః, యుధిష్ఠిరః ధర్మరాజః, **గవి యుధిభ్యాం స్థిరః ఇతి షత్వమ్.** ప్రశ్రయావనతః ప్రశ్రయేణ వినయేన, అవనతః నమ్రస్సన్, హరిం కృష్ణం, ప్రార్థయత అయాచత॥98

శ్లో॥ రాజసూయేన యక్ష్యే త్వాం । క్రతురాజేన మాధవ! ।
అనుజానీహి మామర్హో । యది స్యామస్య కర్మణః ॥ 99

రాజసూయేనేతి॥ హే మాధవ! క్రతురాజేన క్రతూత్తమేన, రాజసూయేన రాజసూయాభిధక్రతురాజేనే– త్యర్థః. త్వాం పరమాత్మానం త్వామిత్యర్థః. యక్ష్యే పూజయిష్యామి, యజతేః ల్యట్. త్వత్ప్రీత్యర్థం రాజసూయం కర్తుమిచ్ఛామీత్యర్థః. అస్య కర్మణః రాజసూయాఖ్యకృతేః అర్హః యోగ్యః, స్యాం యది అస్మి చేదిత్యర్థః. మామనుజానీహి అనుజ్ఞాతం కురు, తద్యాగే మమానుజ్ఞాం దిశేత్యర్థః॥ 99

గ॥ ఏవం వాదినమజాతశత్రుం భగవానవాదీత్॥

ఏవమితి॥ ఏవముక్తవిధయా, వాదినం బ్రువాణం, అజాతశత్రుం అనుత్పన్నకామాద్యన్తశ్శత్రుకమ్ యుధిష్ఠిరమిత్యర్థః. ప్రతి భగవాన్ కృష్ణః, అవాదీదువాచ॥

అవ॥ వచనప్రనకారమేవ వర్ణయతి॥

శ్లో॥ వీరస్త్వమస్య హి బుధః పదముచ్చమేవ
ప్రాప్తస్థిరో భవసి సోమరసస్య పాత్రమ్ ।
షండశ్చలో నియతనీచపదాధివాసో
దుష్టగ్రహాక్రమఖలో న భవాదృశోఽన్యః ॥ 100

వీర ఇతి॥ ఉచ్చముత్కృష్టం, పదం స్థానం, ప్రాప్తః, సార్వభౌమ ఇత్యర్థః. వీరః పరాక్రమశాలీ, బుధో విద్వాన్, అనేన విశేషణత్రయేణ అర్థీ సమర్థో విద్వానిత్యేవం రూపమధికారత్రయం క్రమేణోక్తం భవతి. స్థిరః అచపలః, అనేన అతూర్తం శ్రావయేత్పతిమితి శ్రుత్యుక్తం త్వరారాహిత్యముక్తం భవతి. ఈదృశస్త్వమేవాస్య సోమరసస్య రాజసూయయాగసంస్కృతసోమం తాదృశసోమలతాద్రవస్యేత్యర్థః. పాత్రం భాజనమర్హ ఇతి యావత్. భవసి హి భవస్యేవ. **హి హేతావవధారణే,** ఇత్యమరః. షండః అసమర్థః, **షండ ష్షండే వర్షధరే గోపతౌ వంధ్యపూరుషే** ఇతి భాస్కరః. చలః అవిమృశ్యకారీ, నియతనీచపదాధివాసః నియతః నిత్యః, నీచపదాధివాసః అల్పస్థానవృత్తిః యస్య సః, సార్వభౌమ ఇత్యర్థః దుష్టగ్రహాక్రమఖలః దుష్టః గ్రహః అభినివేశో యేషాన్తే దుష్టగ్రహాః దుర్బుద్ధయ శ్శకున్యా– దయః, తైరాక్రమణేన హేతునా, ఖలః దుర్జనః, దుర్జనసాన్నిధ్యాత్ప్రాప్తదుర్వినయ ఇత్యర్థః. అన్యః త్వద్భిన్నో దుర్యోధనాదిరిత్యర్థః. భవాదృశః త్వాదృశః త్వమివ సోమరసస్య పాత్రమిత్యర్థః, న న భవతి. త్వమేవ రాజసూయే అధికారీ నతు దుర్యోధనాదయ ఇతి పరమార్థః. అత్ర యుధిష్ఠిరస్య సోమరసపాత్రత్వే అన్యస్య తదపాత్రత్వే చ హేతుభూతత్వేన సాభిప్రాయవిశేషణవిన్యాసా **త్పరికరాలంకారః.**

అనేకపదార్థహేతుకం **కావ్యలింగం** వా, **వ్యంగార్థస్తు,** వీరః క్లైబ్యరహిత ఇత్యర్థః, ఉచ్చం పదముచ్చస్థానం, ఉచ్చరాశిం చ ప్రాప్తః, స్థిరః భ్రమణరహితః, బుధః విద్వాన్, త్వమేవ సోమరసస్య చన్ద్రానురాగస్య, పాత్రం భవసి. యద్వా, సోమరసస్య పాత్రం బుధస్త్వం హి భవసి, చన్ద్రప్రేమాస్పదత్వేన లోకైర్వ్యవహ్రియమాణో బుధస్త్వమేవ భవసీత్యర్థః. కుత ఇత్యాహ వీర ఇత్యాది విశేషణత్రయమ్. యతస్త్వం వీరత్వాదిగుణత్రయవిశిష్టః తతస్త్వమేవ చన్ద్రస్య ప్రేమాస్పదభూతో బుధ ఇత్యర్థః. షండః క్లీబః బుధసూర్యసుతౌ నపుంసకాఖ్యావితి వరాహమిహి-రోక్తేః. చలః పరిభ్రమణశీలః నియతనీచ-పదాధివాసః నిత్యనీచరాశ్యాశ్రయణః వర్షే వర్షే నీచరాశిం మీనం భుంజాన ఇత్యర్థః. దుష్టగ్రహోక్రమః పాపగ్రహయోగః తేన ఖలః పాపః, **బుధః పాపయుతః పాప** ఇతి వచనాత్. అన్యో బుధః రౌహిణేయః భవాదృశః చంద్రానురాగపాత్రమిత్యర్థః. న న భవతి ను. భవాదృశ ఇతి పాఠే తు భవాదృశోను భవాదృశః కిమిత్యర్థః - కూటస్థశ్చన్ద్రః వీరత్వాదిగుణవిశిష్టత్వేన స్వవంశభూషణే త్వయ్యేవానురజ్యతే నతు క్లైబ్యాదిదోషవిశిష్టే సాక్షాత్పుత్రేఽపి బుధే ఇతి తాత్పర్యార్థః. అత్ర యుధిష్ఠిరస్య బుధవ్యతిరేకోక్తేః **వ్యతిరేకాలంకారో** వ్యంగ్యః. బుధో నైవ బుధః కిన్తు త్వమేవ బుధ ఇతి వచనాత్, **సాపహ్నవో రూపకాలంకారః॥** 100

శ్లో॥ జగత్కబళయత్యుచ్చై । ర్భవత్సహజతేజసి ।
కల్యాణమమితం యత్స్యా । త్తత్పశ్యామీష్టసాధనమ్ ॥ 101

జగదితి॥ భవత్సహజతేజసి భవతస్తవ సహజానాం సోదరాణాం భీమాదీనాం, తేజసి ప్రతాపే, ఉచ్చైరతిశయేన, జగత్ ప్రపఞ్చం, కబళయతి ఆక్రమతి సతి, అమితమధికం యత్కల్యాణం సువర్ణం స్యాత్, తత్సువర్ణం, ఇష్టసాధనం యాగస్య సాధనం, పశ్యామి తర్కయామీతి, ధనమూలత్వాద్యాగస్యేతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** భవత్సహజతేజసి తవ స్వరూపభూతప్రకాశే జగత్ కబళయతి స్వాన్తర్గతత్వేన భావయతి సతీత్యర్థః. స్వప్నే స్వాన్తర్గతం విశ్వం యథా పృథగివేక్ష్యతే తథైవ జాగ్రత్సమయే ప్రపఞ్చోఽయం వివిచ్యతామితి వచనాత్. యద్వా, జగత్కబళనం నామ జగతో బ్రహ్మాత్మకత్వానుసంధాను-పూర్వకమిథ్యాత్వానుసన్ధానమేవ, అమితం యత్కల్యాణం అప్రతిబద్ధాపరోక్షజ్ఞానం, **న హి కల్యాణకృత్కశ్చిద్దుర్గతిం తాత గచ్ఛతీ** తి గీతావచనే కల్యాణశబ్దస్య జ్ఞానార్థకత్వం శంకరభాష్యే వర్ణితమ్. స్యాద్భవేత్. తద్బ్రహ్మాపరోక్షానుభవః ఇష్టస్య అభీష్టస్య మోక్షస్య, సాధనం పశ్యామి ఆలోచయామి, జ్ఞానమేవ మోక్షసాధనమిత్యర్థః॥ 101

గ॥ యుధిష్ఠిరోఽపి చతురశ్చతురస్సహోదరాన్ మధుసూదనవచనేన దిశాం ప్రస్థాపయామాస॥

యుధిష్ఠిర ఇతి ॥ చతురో నిపుణో, యుధిష్ఠిరోఽపి ధర్మరాజశ్చ, మధుసూదనవచనేన శ్రీకృష్ణనిదేశేన, చతురస్సహోదరాన్ సోదరాన్, భీమాద్యనుజచతుష్టయమిత్యర్థః. దిశాం ఆశానాం, ప్రస్థాపయామాస విజయార్థం ప్రేషయామాసేత్యర్థః॥ 102

గ॥ తేఽపి కియతాపి కాలేన యోగిన ఇవ వశీకృతాశా అనతిచిరోజ్ఝితాధ్యయనా ఇవ గురవే కనకోచ్చయం సమర్ప్య ప్రమదాశ్రితా బభూవుః॥ 103

తేఽపీతి॥ తే చ భీమాదయః, కియతాపి స్వల్పేనేత్యర్థః. కాలేన సమయేన, యోగిన ఇవ యోగశాలిన

ఇవ, వశీకృతాశాః స్వాధీనకృతదిశస్సన్తః, నియమితకామాస్సన్త ఇతి చ, అనతిచిరోజ్ఝితాధ్యయనాః అనతిచిరం ఈషచ్చిరకాలే, ఉజ్ఝితం త్యక్తమధ్యయనం విద్యాభ్యాసో, యై స్తే ఇవ శిష్యా ఇవేత్యర్థః. **గురవే పితృసమో జ్యేష్ఠ ఇతి న్యాయాత్, పితృవాచీ గురువాచీ గురుశబ్దో జ్యేష్ఠమపి లక్షణయా బోధయతి** - అగ్రజాయేత్యర్థః. అన్యత్ర ఉపదేష్ట్రే, కనకోచ్చయం స్వర్ణరాశిం, సమర్ప్య అర్పయిత్వా, యజ్ఞార్థం గురుదక్షిణార్థమితి చ, యథా శిష్యాః విద్యాభ్యాసపరిసమాప్త్యనన్తరం గురుదక్షిణారూపత్వేన గురవే స్వర్ణరాశిం సమర్పయన్తి తద్వదిత్యర్థః. ప్రమదాశ్రితాః సంతోషభాజః ప్రమదాం కన్యామాశ్రితా ఇతి చ - గురుదక్షిణాదానానన్తరభావిత్వాత్కన్యాపరిగ్రహస్యేతి భావః॥ 103

శ్లో॥ పాండవైర్న పరాభూతి । ర్మాగధాయార్పితేత్యథ ।
ఖిన్నో హరిర్వ్యథాచ్చిత్రం । తత్ప్రాణహరణే మతిమ్ ॥ 104

పాండవైరితి॥ అథ తతః, పాండవై ర్భీమాదిభిః, మాగధాయ జరాసంధాయ, పరాభూతిః పరాభవః, నార్పితా న సమర్పితా, ఇతి హేతోః. ఖిన్నః ఖేదం ప్రాప్తః, జరాసంధస్తు న జిత ఇతి పర్యాలోచ్యేత్యర్థః. హరిః తత్ప్రాణహరణే జరాసంధమారణే, మతిం ధియం, వ్యథాచ్చకార. జరాసంధం హన్తుమైచ్ఛదిత్యర్థః. **అన్యార్థస్తు,** మాగధాయ స్తుతిపాఠకాయ, పాండవైః పరా ఉత్కృష్టా, భూతిరైశ్వరం, నార్పితేతి ఖిన్నః హరిః తత్ప్రాణహరణే మాగధనాశనే, మతిం వ్యథాత్, చిత్రమ్ అత్ర యస్మై భూతి-ర్నార్పితేతి ఖిన్నస్తమేవ హన్తుమైచ్ఛదితి ప్రతీతస్య విరోధస్య అర్థాన్తరవర్ణనేన ఆభాసీకరణా **ద్విరోధాభాసా-లంకారః॥** 104

శ్లో॥ బాడబాకృతిమాస్థాయ । భీమార్జునజనార్దనాః ।
గ్రసనాయాభ్యయుస్తస్య । గిళతః పరవాహినీః ॥ 105

బాడబేతి॥ భీమార్జునజనార్దనాః, **అల్పాచ్కత్వాద్భీమస్య పూర్వనిపాతః.** అర్జునాపేక్షయా అభ్యర్హితత్వా-దితి వా, భీమో భీమసేనః, అర్జునః పార్థః, జనార్దనః కృష్ణః, ఏతే త్రయః, బాడబాకృతిం బ్రాహ్మణవేషం, ఔర్వానలరూపమితి చ గమ్యతే, ఆస్థాయ ధృత్వా, పరవాహినీః శత్రుసేనాః, గిళతః నాశయతః, పరా ఉత్కృష్టాః, వాహినీర్నదీర్గిళతః స్వాన్తర్గతాః కుర్వత ఇతి చ, తస్య మాగధస్య సముద్రస్యేతి చ - గ్రసనాయ మారణాయ, శోషణాయ చ, అభ్యయుః తం ప్రతి యయురిత్యర్థః॥ 105

గ॥ ఉపగమ్య జరాసంధమశనోద్యుక్తమిత్థమతిథయ ఇవ ననాథుః॥ 106

ఉపగమ్యేతి॥ ఉపగమ్య సమీపం గత్వా, అశనోద్యుక్తం అశనం భక్షణం, తత్రోద్యుక్తం ఉద్యోగం కుర్వాణం, అన్నమత్తుముద్యుంజన్తమిత్యర్థః. అతిథయ ఇవ నతు వస్తుత ఇతి భావః. ఇత్థం వక్ష్యమాణవిధయా, ననాథుః యాచితవన్తః॥ 106

శ్లో॥ జరాకలితగాత్రం త్వాం । దుర్గతా మార్గణా వయమ్ ।
సంప్రాప్తా నిర్వృతిస్స్యా । న్నో జీవనగ్రహణాదపి ॥ 107

జరేతి॥ జరాకలితగాత్రం జరయా తన్నామ్న్యా పిశాచ్యా, ఆకలితగాత్రం సంఘటితదేహం, లోకోపకారార్థమితి భావః, త్వాం దుర్గతాః దరిద్రాః, అత ఏవ మార్గణా యాచకాః, వయం సంప్రాప్తా-స్సమాగతాః, బహు దాతవ్యమితి భీతిర్మాస్త్విత్యాహ. నః అస్మాకం, జీవనగ్రహణాదుదకపానాదపి,

నిర్వృతిస్సుఖం, స్యాత్, కిముత యత్కించిదన్నాదినేతి భావః. యద్వా, జీవన్యనేనేతి జీవనమన్నం, తస్య గ్రహణాదశనాదపి నిర్వృతిస్స్యాత్. యత్కించిదన్నదానేనైవాస్మాకం తృప్తిర్న తు ధనాదినేతి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** జరయా జరసా, ఆకలితగాత్రం శిథిలీకృతతనుం, త్వాం దుర్గతా దుష్టబుద్ధయస్సన్తో, మార్గణా యాచకా, వయం సంప్రాప్తాః. దుర్గతత్వమేవాహ, నః జీవనగ్రహణాత్ త్వత్ప్రాణగ్రహణా-న్నిర్వృతిస్స్యాదితి **కాకుః**. త్వయా ప్రాణేషు దత్తేష్వపి పరితుష్టిర్న స్యాదేవేత్యర్థః॥ 107

గ॥ ఏవం సకపటం బ్రువాణా నేతాన్కలహలాలసానుపలభ్య మాగధః ప్రత్యవాదీత్॥ 108

ఏవమితి॥ ఏవం సకపటం సవ్యాజం, బ్రువాణా నేతాన్ భీమాదీన్, కలహలాలసాన్ యుద్ధాసక్తా-నుపలభ్య విదిత్వా, మాగధః జరాసంధః, ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ॥ 108

శ్లో॥ కే యూయమర్జునదశాననభిక్షుభంగ్యా
వామార్థినః కపటభూసురభావభాజః ।
ఆత్మప్రకాశవిరహాత్పరపుంసి వామా-
చారాశ్రితా న కిము భీరవ ఏవ యూయమ్ ॥ 109

క ఇతి॥ అర్జునదశాననభిక్షుభంగ్యా అర్జునదశాననయోరేవ భిక్ష్వోర్భంగ్యా రీత్యా, అర్జునసంన్యాసి-న్యాయేన రావణసంన్యాసిన్యాయేన చేత్యర్థః. కపటభూసురభావభాజః మాయాబ్రాహ్మణత్వవన్తః, యథా మాయయా అర్జునో దశాననశ్చ భిక్షుభూతస్తథా మాయయా యూయమపి భూసురభూతా ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ. వామార్థిన ఇతి, వామం ప్రతికూలం యథా తథా, అర్థయన్తి యాచన్తే ఇతి తథోక్తాః. అభిమతతిరోధానేన అన్యవస్తుయాచకా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర వామాం స్త్రియమర్థయన్తీతి వామార్థినః, సుభద్రాసీతారూపస్త్రీహరణకామా ఇత్యర్థః. యూయం కే కిన్నామాన ఇత్యర్థః. అయం చ ప్రయాసో విఫల ఇత్యాహ. పురపుంసి శత్రుపురుషే, ఆత్మప్రకాశవిరహాత్ అహమీదృశ ఇతి స్వస్వరూప-కథనాభావాత్, వామాచారాశ్రితాః వక్రశీలాః, యూయం భీరవః భయశీలాః, నైవ కిము? భయశీలా ఏవేత్యర్థః. నహి స్వయం భీతస్య పరాన్ భీషయితుం యుక్తమితి భావః. అన్యత్ర, పరపుంసి అపరిచితపురుషే, ఆత్మప్రకాశవిరహాత్ శరీరప్రకాశనాభావాద్ధేతోః, వామానాం స్త్రీణామాచారో లజ్జాభినయాదిః, తమాశ్రితాః యూయమేవ భీరవో న కిము? స్త్రియ ఏవేత్యర్థః. అర్జునదశాననయోః పురుషత్వేన కపటాత్పరనారీహరణేచ్ఛా యుక్తా, భవతాం తు స్వతః స్త్రీణామిదమయుక్తమిత్యర్థః. అర్జునరావణయోరివ వామార్థిత్వం యుష్మాకమస్తీత్యేతద్యుక్తమేవ. వామాచారాశ్రయణన్తు న యుక్తమ్, తయోః పురుషాచారస్యైవాశ్రయణాదితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** -హే అర్జున! దశ ఇన్ద్రియాణి ఆననాని యస్య తద్దశాననం మనః, తథా చోక్తం **వేదాన్తదేశికైః, - దర్పోదగ్రదశేంద్రియాననమనోనక్తంచరా-దిష్ఠితే** ఇతి. తేన భిక్షుస్సన్యాసీ, మనసా సంన్యస్తవానిత్యర్థః. తస్యా భంగ్యా మనస్సన్యాసివ-దిత్యర్థః. అవామార్థినః ఋజుప్రార్థనాః అన్నమాత్రస్యైవ ప్రార్థనాదితి భావః. యద్వా, వామం ప్రతికూలం మాం అర్థయన్తి యుద్ధాయ యాచన్తీతి వామార్థినః, మనసా సర్వం సన్న్యస్తవద్భిరపి భవద్భిః సాధూనాం రక్షణార్థం దుష్టోఽహం హంతవ్య ఏవేతి భావః. కపటభూసురభావభాజః న తు యూయం భూసురాః కిన్తు నరనారాయణవాయుదేవావతారభూతా ఇత్యర్థః. యూయం కే విలక్షణా

ఇత్యర్థః. ఆత్మప్రకాశవిరహాత్ ఆత్మనాం యుష్మాకం, ప్రకాశస్య స్వరూపజ్ఞానస్య, విరహాదభావాత్, మమ యుష్మత్తత్త్వాజ్ఞానాదిత్యర్థః. సర్వేఽప్యాత్మానః పరమాత్మనః కృష్ణస్యాంశభూతా ఇతి ఆత్మస్వరూప–జ్ఞానాభావాదితి వా, పరపుంసి శత్రుపురుషే, పరమాత్మన్యపి కృష్ణే, శత్రుత్వం ధృతవతి మయీత్యర్థః. వామాచారాశ్రితాః మర్దనోద్యోగరూపప్రతికూలశీలాః, యూయం భీరవః విరుద్ధలక్షణయా ధీరాః న కిము ధీరా ఏవేత్యర్థః. సైన్యసంపత్తిమపహాయ శత్రుపురే ప్రవేశాదితి భావః॥ 109

గ॥ ఏవమశనిపాతకల్పానల్పపరీవాదజల్పితమాకర్ణ్య నితాంతరోషణో భగవానవాదీత్॥110

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తవిధమ్, అశనిపాతకల్పం వజ్రాయుధపతనసమం, తద్వదతికఠోర–మిత్యర్థః. అనల్పమధికం, పరివాదజల్పితం ఉపాలంభభాషణం, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, నితాన్తరోషణః అతికోపనః భగవాన్ కృష్ణః, అవాదీత్ ఉవాచ॥ 110

శ్లో॥ అహం భువనయోనిస్స । భీమశ్చాయం ధనంజయః ।
తృణతాలంబినో దగ్ధుం । జాతాస్త్రేతాగ్నితేజసః ॥ 111

అహమితి॥ అహం భువనం యోనిః జగత్కారణం పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. సః భీమః భీమసేనః, అయం చ అయన్తు, ధనంజయః అర్జునః, భవతీతి శేషః. తృణతాలంబినః ధనుర్ధారిణః, దగ్ధుం మారయితుం, త్రేతాగ్నితేజసః ఆహవనీయాద్యగ్నిత్రయతేజసః, వయమితి శేషః. జాతాః ఉద్భూతాః, **వ్యంగ్యార్థస్తు,** అహం భువనయోనిః కృపీటయోనిః, **అగ్నేరాప** ఇతి శ్రుతేః, అగ్నిరిత్యర్థః. స చాయ–మిత్యుభయోర్నిర్దేశః. సచ అయం చేత్యేతావుభావిత్యర్థః. భీమః భీషణః, ధనంజయః వహ్నిః, **వీతిహోత్రా ధనంజయ** ఇతి, **కృపీటయోనిర్జ్వలన** ఇతి చామరః. భీషణజ్వలనావిత్యర్థః. త్రేతాగ్నితేజసః త్రేతాగ్న్యంశా వయం త్రయం తృణతాలంబినః తృణభావవతః ఘాసాన్ ఇత్యర్థః. దగ్ధుం భస్మీకర్తుం, జాతాః అనేన అగ్నితుల్యానామస్మాకం తృణప్రాయో భవానితి భావః వ్యజ్యతే॥ 111

గ॥ ఏతదాకర్ణ్య సహస్తాస్ఫాలనం విహస్య మాగధః ప్రత్యవాదీత్॥ 112

ఏతదితి॥ మాగధః ఏతత్కృష్ణవచనమాకర్ణ్య, సహస్తాస్ఫాలనం హస్తతాడనసహితం యథా తథా, విహస్య హాసం కృత్వా, ప్రత్యవాదీత్॥ 112

శ్లో॥ ఆస్తాం జాతు న దారకద్వయమిదం పుంసా పరేణార్దితం
యుక్తం వాయుసఖో భవానితి రిపుప్రధ్వంసనోద్యద్యశాః ।
వారాన్ షట్త్రిగుణాన్ హరే! యుధి మమ ప్రభ్రశ్యతస్తే బలా–
దాశాలంఘనజాంఘికత్వమపరః కో వాఽనుకర్తుం క్షమః? ॥ 113

ఆస్తామితి॥ పరేణ పుంసా శత్రుపురుషేణ, జాతు కదాచిదపి, నార్దితం అబాధితమ్, ఇదం దారకద్వయం భీమార్జునాఖ్యం బాలకయుగళమ్, ఆస్తాం తిష్ఠతు. నానయోః ప్రశంసా అత్ర కర్తుముచితేత్యర్థః. యద్వా, ఇదం దారకద్వయం పరేణ పుంసా కదాచిదర్దితం న న భవతి, యుద్ధకథాఽనభిజ్ఞమిత్యర్థః. అతః ఆస్తామిత్యన్వయః. రిపుప్రధ్వంసనోద్యద్యశాః శత్రునాశనజన్యకీర్తిర్భవాన్, వాయుసఖః అగ్నిరితి యత్ తద్యుక్తమేవ, అహం భువనయోనిరితి శ్లోకేన భవతా యుష్మాకం త్రయాణామపి

యదగ్నిత్వం ప్రతిపాదితం తన్న తయోరస్తి, బాలత్వేన నిష్ప్రభత్వాత్, త్వయి తు అగ్నిత్వమస్త్యేవ శత్రువిధ్వంసకత్వాదిత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** రిపుప్రధ్వంసనోద్యదృశా ఇత్యత్ర విపరీతలక్షణయా శత్రుభిర్జితత్వేన అకీర్తిశాలీత్యర్థః. భవాన్ వాయుసఖః వాయుతుల్యః, తద్వత్పలాయనదక్ష ఇత్యర్థః. ఇతి యుక్తమేవ, ఇదమేవ వాయుసఖత్వం విశదయతి. వారానితి, హే హరే! కృష్ణ! కపే! ఇతి చ వ్యజ్యతే. త్రిగుణాన్ త్రయో గుణా ఆవృత్తయః, యేషాం తాన్ షట్ అష్టాదశవారాన్ అష్టాదశకృత్వ ఇత్యర్థః. మమ యుధి యుద్ధే, బలాత్సామర్థ్యాత్ప్రభ్రశ్యతః పలాయమానస్య, యద్వా, యుధి మమ బలాత్ప్రభ్రశ్యతః ధైర్యభ్రంశం ప్రాప్తస్యేతి వా, తే తవ, ఆశాలంఘనజాంఘికత్వం దిగాక్రమణే జంఘానత్వం అతివేగేన దిశామాక్రమణమిత్యర్థః. అపరః త్వదన్యః, కో వా పుమాననుకర్తుం అనుగన్తుం, క్షమశ్శక్తః? న కోఽపీత్యర్థః. అత్ర చ వాయువేగతుల్యవేగ ఇతి స్తుతిః. పలాయనదక్ష ఇతి నిన్దా. అత ఏవ **వ్యాజతుల్యాలంకారః॥** 113

గ॥ ఏవం వ్యాజస్తుతిభంగీమంగీకుర్వాణే భగవానవాదీత్॥ 114

ఏవమితి॥ ఏవమిత్థం వ్యాజస్తుతిభంగీం వ్యాజస్తుతిరీతిమంగీకుర్వాణే స్వీకృతవతి సతి మాగధే ఇతి శేషః. భగవాన్ అవాదీత్ ఉవాచ॥ 114

శ్లో॥ సకలప్రభుస్తుతివచోవిషయో నను మాగధో భవసి పూర్ణగుణః ।
వచనీయ ఏవ తవ వాగ్విభవః కథ మన్యథా తవ న రీతిరియమ్ ॥ 115

సకలేతి॥ నను అయీతి ప్రశ్నే, పూర్ణగుణః సంపూర్ణగుణః, అత ఏవ సకలప్రభుస్తుతివచోవిషయః సకలప్రభూణాం సర్వభూపానాం, స్తుతివచసాం స్తోత్రవాక్యానాం, విషయః గోచరః, సర్వైరపి నృపతిభిః స్తూయమానిత్యర్థః. మాగధః జరాసంధః, భవసి అసి, సిద్ధస్య మాగధత్వస్య పునర్విధానాత్ **విధ్యలంకారః. సిద్ధస్యైవ విధానం యత్తామాహుర్విధ్యలంకృతి** మితి లక్షణాత్. అనేన చ శౌర్యౌదార్యాదీనామతిప్రసిద్ధిర్వ్యజ్యతే. తవ వాగ్విభవః వచోవైఖరీ, వచనీయః అధీన ఏవ వశ్యవాగ్భవసీత్యర్థః. **గర్హ్యాధీనౌ తు వక్తవ్యా** విత్యమరః. అన్యథా వశ్యవాక్త్వాభావే ఇయమతిచతురా స్తవనరీతిః స్తుతిప్రక్రియా, కథం స్యాదితి శేషః. మహాకవివిషయత్వాదీదృశవ్యాజస్తుతిప్రక్రియాయా ఇతి భావః. అత్ర వాగ్విభవో కథమితి పాఠస్తు ప్రామాదికః. వాగ్విభవః కథమితి పఠనీయః, అః కంపయోః ప్రాప్తేః, **నిందార్థస్తు,** సకలప్రభూణామితి, **కర్మణి షష్ఠీ** - స్తుతివచసాం విషయః స్తుతిపాఠక ఇత్యర్థః. అత ఏవ పూర్ణగుణః పూర్ణాః హృది నిత్యసన్నిహితాః, గుణాః స్తోతవ్యరాజసంబంధినః యస్య సః మాగధః వందీ, భవసి, అత ఏవ తవ వాగ్విభవః వచనీయః నింద్యః భవతీతి శేషః. క్వచిత్పురుషాధమస్తుతిఫలకత్వాత్, త్వమింద్రస్త్వం చంద్ర ఇత్యాదౌ. తథా క్వచిత్సాధునిందాఫలకత్వాత్ త్వత్తో భియేవ శివో జాయామాలింగతీత్యాదౌ ఇతి భావః. అన్యథా కథమియమీదృశీ స్తవనరీతిః॥ 115

గ॥ మాగధోఽప్యనేన ప్రశంసాభాసేన దూయమానమానసః పునరవాదీత్॥ 116

మాగధ ఇతి ॥ జరాసంధశ్చ, అనేన శ్రీకృష్ణోక్తేన, ప్రశంసాభాసేన ప్రశంసేవ ఆపాతతో భాసతే ఇతి ప్రశంసాభాసః తేన, అవిచారతః స్తుతివద్భాసమానేనేత్యర్థః. దూయమానమానసః ఖిన్నహృదయస్సన్, పునర్భూయః, అవాదీత్ జగాద॥ 116

శ్లో॥ యా మార్గణాపాతభయాతురాణాం । స్తుతిః ప్రణీతా రసికైకవేద్యా ।
సన్మాగధేనాస్య రహస్యవేత్తా । గోపాల ఇత్యద్భుతముద్గతం నః ॥ 117

యేతి॥ సన్మాగధేన శ్రేష్ఠవందినా, శ్రేష్ఠేన జరాసంధేనేతి చ, మయేతి శేషః. రసికైకవేద్యా సరసైక-జ్ఞేయా, మార్గణాపాతభయాతురాణాం యాచకాగమనభీరూణాం, శరపతనభయార్తానాం చ, తత్సంబంధినీత్యర్థః. యా స్తుతిః స్తోత్రం, ప్రణీతా ఉక్తా, గోపాలః గోపః, కృష్ణశ్చ, అస్య స్తవస్య రహస్యస్య, వేత్తా తత్త్వజ్ఞః, అభవదితి శేషః. ఇతి హేతోః నః అస్మాకమద్భుతం విస్మయః, ఉద్గతం జాతం, లుబ్ధా న ధీరాంశ్చ ప్రభూనుద్దిశ్య కుశలేన వందినా కృతాయాః స్తుతేః రహస్యం కవయో జానన్తు నామ, మూర్ఖో గోపస్తు న జానాత్యేవ, ఇతి స్థితే, గోపస్యైవ తత్స్తుతిరహస్యజ్ఞానమాసీదిత్యేతదత్యద్భుత-మిత్యర్థః. మాగధస్య మమ స్తుతికర్తృత్వముచితమేవ, గోపస్య తవ తద్రహస్యజ్ఞత్వన్తు విరుద్ధమితి నిష్కృష్టార్థః. ఏతేన శరపతనభీరుః గోపస్త్వం న సార్వభౌమః. త్వాం స్తోతుం సార్వభౌమోఽహం న వందీ ఇతి భావో వ్యజ్యతే॥ 117

గ॥ ఏవముత్తరోత్తరశుభయా చతురోక్తిప్రత్యుక్తికయా కంచిత్కాలమాభాష్య కలహలాలసా వయమితి స్వాశయనివేదినస్తానేతానిత్థం మగధాధిపతిరభిదధే॥ 118

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, ఉత్తరోత్తరశుభయా ఉత్తరోత్తరప్రశస్తయా, పూర్వపూర్వాపేక్షయా ఉత్తరోత్తరం ప్రశస్తమిత్యర్థః. చతురోక్తిప్రత్యుక్తికయా చతురయా నిపుణయా, ఉక్తిప్రత్యుక్తికయా ఉక్తయః వచనాని, ప్రత్యుక్తయః ప్రతివచనాని, తాసాం సమూహ ఉక్తిప్రత్యుక్తికా, తయా, వచనప్రతివచనపరంపరయే-త్యర్థః. కంచిత్కాలం కియత్సమయం, ఆభాష్య భణిత్వా, వయం కలహలాలసాః యుద్ధాసక్తాః, భవామ ఇతి శేషః. నతు పునరుక్తిప్రత్యుక్తిసరసా ఇత్యర్థః, ఇత్యేవం స్వాశయనివేదినః స్వాభిప్రాయప్రకటకాన్, తానేతాన్ భీమాదీన్ప్రతి, ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా, మగధాధిపతిర్జరాసంధః, అభిదధే ఉవాచ॥ 118

శ్లో॥ న కాందిశీకస్య ముహుస్తవాస్తు । త్రపా క్షమం నాక్షమబాధనం నః ।
ధనంజయస్తిష్ఠతు దుగ్ధకంఠో । భీమేన భూయాత్కవివిభ్రమో నః ॥ 119

నేతి॥ ముహుర్బహువారాన్, కాందిశీకస్య భయాత్పలాయితస్య, **కాందిశీకో భయద్రుత** ఇత్యమరః. తవ కృష్ణస్యేత్యర్థః. త్రపా లజ్జా, నాస్తు మాభూత్. లజ్జాయాం సత్యాం ఏకదా పలాయితస్య పునః పలాయనప్రాప్తిర్న స్యాత్. పునస్తేన యుద్ధస్యైవానారభ్యమాణత్వాదితి భావః. నః అస్మాకం, ప్రభూతవీర్యాణామిత్యర్థః. అక్షమబాధనం అశక్తపీడనం, న క్షమం న యుక్తం, సింహస్య మృగాణామివేతి భావః. తవ లజ్జాభావేఽపి మమ లజ్జా యుక్తేత్యర్థః. దుగ్ధకంఠః క్షీరగళః, శిశురిత్యర్థః. ధనంజయః అర్జునః, తిష్ఠతు ఆస్తామ్, శిశుత్వాత్స న యుద్ధార్హ ఇత్యర్థః. నః అస్మాకం, భీమేనసహ కవివిభ్రమః కలహవిలాసః, **కలహేఽంత్యయుగే కవి** రితి వైజయన్తీ. భూయాత్ భవతు, విభ్రమ ఇత్యనేన భీమేనసహ కలహోఽపి మమ ఖేలనతుల్య ఇతి తత్రాప్యనాదరో వ్యజ్యతే. **వాస్తవార్థస్తు** - కాందిశీకో న భవతీతి న కాందిశీకః, తస్య యుద్ధే క్వాపి భయరహితస్యేత్యర్థః. సర్వశక్తిత్వాదితి భావః. తవ ముహుః అతిశయేన త్రపా అస్తు. సర్వేశ్వరస్సర్వశక్తిరహం కథం తుచ్ఛేన మాగధేన యుధ్యేయమితి. త్వం లజ్జిత ఏవ భవేదిత్యర్థః. నః అస్మాకం, జీవానామిత్యర్థః. అక్షమబాధనం న విద్యన్తే క్షమా శక్తా యస్మాత్సః అక్షమస్సర్వశక్తిర్భగవాన్ తత్కృతం బాధనం, న క్షమం న యుక్తమ్. హే పరమేశ్వర! త్వత్కర్తృకబాధనం

సోఢుం కే వయమిత్యర్థః. ఏతేన ప్రబలేన త్వయా సహ విరోధో న మమోచిత ఇతి సిద్ధమ్. అథ దుర్బలేన ధనంజయేనాపి యుద్ధమనుచితమిత్యాహ. దుగ్ధకంఠః ధనంజయస్తిష్ఠతు ఇతి, కింతు న ప్రబలః నాపి దుర్బలః మత్సమో భీమ ఏవేత్యాహ, భీమేనేతి॥ 119

గ॥ ఏవమభిధాయ వృకోదరాయ గదాం ప్రదాయ స్వయమపి గదామన్యాం బిభ్రాణస్సకౌతుక-ముత్ఖాతినీ భూమిరితి నగరపరిసరమేవ సమీకభువం మన్వానో జరాసంధస్తైస్సహ నగరా-న్నిరగాత్॥ 120

ఏవమితి॥ ఏవమభిధాయ ఉక్త్వా, వృకోదరాయ భీమాయ, గదాం అయుధవిశేషం, ప్రదాయ దత్వా, బ్రాహ్మణవేషేణ నిరాయుధీభూయ గతత్వాదితి భావః. స్వయమపి అన్యాం గదాం, బిభ్రాణః ధరన్ సన్, జరాసంధః భూమిః ఇయం భూః, ఉత్ఖాతినీ నిమ్నోన్నతస్థలవతీ, **ఉత్ఖాతః ప్రతిబంధే స్యాదుత్ఖాతం విషమస్థలే** ఇతి నిఘంటుసారే. ఇతి హేతోః నగరపరిసరం పత్తనప్రాంతమేవ సమీకభువం యుద్ధభూమిం, మన్వానః చింతయన్ సన్, తైర్భీమాదిభిస్సహ, నగరాత్పురాత్, నిరగాత్ నిర్యయౌ॥120

గ॥ తత్ర చ తావేతావామయావినావివ గదాపాతకదర్థితశరీరౌ పిశునావివ రంధ్రాన్వేషిణౌ శివాభేదభాజావివ క్ష్వేళానుబద్ధకంఠౌ సుభద్రాచిత్రాంగదాశయావివ పరస్పరవిజయాకాంక్షిణౌ చతుర్ముఖభుజాస్తంభావివ సురసుందరీలోభనీయం కమపి విగ్రహమపూర్వమతనుతామ్॥121

తత్రేతి॥ తత్ర చ యుద్ధప్రదేశే, ఆమయావినావివ ఆమయో రోగః, తద్యుక్తౌ ఇవ, గదాపాతకదర్థిత-శరీరౌ గదాయాః పాతేన పతనేన హేతునా, గదస్య రోగస్య, ఆ సమంతాత్పాతేనేతి చ, కదర్థితం ప్రణితం, తుచ్ఛీకృతం చ, శరీరం దేహో, యయోస్తౌ, పిశునౌ సూచకావివ, రంధ్రాన్వేషిణౌ అవకాశగవేషిణౌ ఛిద్రాన్వేషిణావితి చ, శివాభేదభాజావివ సాంబాద్వైతశాలినావివ, క్ష్వేళానుబద్ధకంఠౌ గరళవ్యాప్తకంఠౌ, సింహనాదబద్ధకంఠావితి చ, **క్ష్వేళా తు సింహనాదస్స్యా** దిత్యమరః. సుభద్రా చిత్రాంగదయోః పార్థజాయయోః, ఆశయావివ మనసీ ఇవ పరస్పరం అన్యోన్యం, విజయం జయమర్జునం చ, ఆకాంక్షిణౌ ఇతి తథోక్తౌ, పరస్పరస్య, **అన్యోన్యస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ వా,** తమహం జయేయమితి అన్యతరాభిభవ-మన్యతర ఆశాస్తే ఇత్యర్థః. తావేతౌ భీమమాగధౌ చతుర్ముఖభుజాస్తంభౌ బ్రహ్మణో బాహుదండావివ, స్రష్టృత్వాద్బ్రహ్మణ ఇతి భావః, సురసుందరీలోభనీయం దేవతాస్త్రీభిరప్యాశాస్యం, నూతనపతిలాభాదితి భావః, అన్యత్ర సౌందర్యాతిరేకాదితి భావః, అపూర్వం అద్భుతమిత్యర్థః, కమప్యనిర్వాచ్యం విగ్రహం కలహం, శరీరం చ, అతనుతాం చక్రతుః, సృష్టవన్తావితి చ, **శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారాః**॥121

శ్లో॥ అవర్ధత తతో భీమః । పాతయన్ మగధాధిపమ్ ।
స్థానే వృకోదరోత్కర్ష । స్తదున్మేషవినాశనాత్ ॥ 122

అవర్ధతేతి ॥ తతః యుద్ధప్రవృత్త్యనన్తరం, మగధాధిపం జరాసంధం, పాతయన్ భ్రంశయన్ సన్, అవర్ధత వృద్ధిం ప్రాప, జహర్షేత్యర్థః. తదున్మేషవినాశనాత్ తస్య జరాసంధస్య, ఉన్మేషో విజృంభణం, తస్య వినాశనాత్ లయాద్ధేతోః, వృకోదరోత్కర్షః భీమోత్కర్షః, స్థానే యుక్తః, శత్రుం నాశయిత్వా జయశ్రీసమలంకృతత్వాదితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** ఉన్మదో మేషః ఉన్మేషః, స చాసావున్మేషః తదున్మేషః, తస్య వినాశాద్భక్షణాద్ధేతోః, ఉన్నతమజం భక్షయిత్వేత్యర్థః. వృకోదరస్య వృకాఖ్యముఖజఠరస్య

ఉన్మేషః స్థౌల్యం, స్థానే యుక్తమ్, మేషస్యాన్తఃప్రవేశేన జఠరస్య స్థౌల్యం యుక్తమిత్యర్థః. ఏతేన మేషం భక్షయిత్వా వృక ఇవ జరాసంధం మారయిత్వా భీమో జహర్షేత్యుపమా వ్యజ్యతే॥ 122

శ్లో॥ జరాసంధాత్యయే జాతే । మందే చ పరతేజసి ।
సంప్రాప్తో వాతభూదోషో । త్కర్షః కేన నివార్యతామ్ ॥ 123

జరాసంధేతి॥ జరాసంధాత్యయే జరాసంధనాశే జాతే సతి, జరాసంధే మృతే సతీత్యర్థః. పరతేజసి పరేషాం జరాసంధానుయాయినాం శత్రూణాం, తేజసి పరాక్రమే, మందే స్వల్పే చ సతి, జరాసంధనాశా-దేవేతి భావః. సంప్రాప్తః సిద్ధః, వాతభూదోషోత్కర్షః వాతాద్వాయోర్భవతీతి వాతభూః భీమః, తస్య దోషాణాం బాహూనాముత్కర్షః ప్రశంసా, కేన పుంసా, నివార్యతాం వార్యతాం, న కేనాపీత్యర్థః. యద్వా, వాతభూదోషా సంప్రాప్త ఉత్కర్షః కేన వార్యతామిత్యన్వయః. **దోర్దోషా చ భుజో బాహు** రితి ధనంజయః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** జరాసంధాత్యయే జరాయాః వార్ధక్యస్య సంధాత్యయే మర్యాదాతిక్రమే జాతే, **సంధా సంధానసీమయో** రిత్యమరః. జరాయామభివృద్ధాయాం సత్యామిత్యర్థః. పరతేజసి పరే ఉత్కృష్టే, తేజసి అగ్నౌ, జఠరాగ్నావిత్యర్థః. **అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధ** మితి గీతావచనాద్భగవదవతారభూతత్వేన జఠరాగ్నే-రుత్కృష్టత్వమితి భావః, మందే చ సతి వృద్ధస్యాగ్నిమాంద్యం ప్రసిద్ధమ్. సంప్రాప్తః వాతభూదోషోత్కర్షః వాతజన్యశరీరకంపాదిదోషసంచయః, కేన నివార్యతాం అనుల్లంఘ్యో విధిరితి భావః॥ 123

గ॥ తదను యదునందనః ఫల్గునేన సహ వృకోదరమాలింగ్య జరాసంధాత్మజం సహదేవ-మభిషిచ్య తేన బందీకృతానశేషానపి భూభుజః కారాగారాద్విమోచ్య తత్తన్నృపాసనేషు యథా-పురం ప్రతిష్ఠాప్య పరిపూర్ణమనోరథో హరిప్రస్థమగమత్॥ 124

తదన్వితి॥ తదను జరాసంధనాశనానన్తరం, ఫల్గునేన సహ అర్జునేన సమం, యదునందనః కృష్ణః, వృకోదరం భీమమాలింగ్య హర్షాతిరేకాదితిభావః. కృష్ణార్జునావుభావపి భీమమాలింగ్యేత్యర్థః. జరాసంధాత్మజం జరాసంధసుతం, సహదేవం అభిషిచ్య జరాసంధస్థానే అభిషిక్తం కృత్వేత్యర్థః. తేన జరాసంధేన, బందీకృతాన్ కారాగారే నివేశితాన్, అశేషాన్ సర్వాన్, భూభుజోఽపి రాజ్ఞశ్చ, కారాగారాత్ కారాగృహాత్, విమోచ్య మోచయిత్వా, తత్తన్నృపాసనేషు స్వస్వవంశపరమ్పరాసంక్రాన్తరాజాసనేషు, యథాపురం పూర్వవత్, జరాసంధనిర్బంధాత్పూర్వకాల ఇవేత్యర్థః. ప్రతిష్ఠాప్య స్థాపయిత్వా, పరిపూర్ణ-మనోరథః సంపూర్ణకామః, కృతకృత్యత్వాదితి భావః. సన్ హరిప్రస్థమింద్రప్రస్థపురమగమద్యయౌ॥124

శ్లో॥ అథ ధర్మాత్మజం నత్వా । భీమార్జునజనార్దనాః ।
న్యవేదయన్ జరాసంధ । వధమాపాదమస్తకమ్ ॥ 125

అథేతి॥ అథ ఇంద్రప్రస్థప్రాప్త్యనన్తరం, భీమార్జునజనార్దనాః ధర్మాత్మజం ధర్మరాజం, నత్వా ప్రణిపత్య, జ్యేష్ఠత్వాత్, కృష్ణాపేక్షయా వయసా వృద్ధత్వాచ్చేతి భావః, జరాసంధవధం జరాసంధనాశం ఆపాదమస్తకం అమూలచూడం, సమగ్రమిత్యర్థః, న్యవేదయన్ విజ్ఞాపయామాసుః॥ 125

గ॥ అజాతశత్రురపి తదీయవదనచంద్రాలోకవర్ధితతయా మధ్యేశరీరమపరిమాయ నయనమార్గనిర్గళితేన ప్రమోదసాగరస్రోతసేవ బాష్పధారయా ప్రణమ్రానేతానభిషిచ్య తత్సంసిక్తతయేవ ద్విగుణితానందం మధుసూదనం మధురమిదమవాదీత్॥ 126

అజాతేతి॥ అజాతశత్రురపి యుధిష్ఠిరశ్చ, తదీయానాం భీమాదిసంబంధినాం, వదనచంద్రాణాం ముఖచంద్రాణామాలోకనేన ఆలోకో దర్శనం స ఏవ ఆలోకః ప్రకాశ ఇతి **శ్లిష్టరూపకమ్.** తేన వర్ధితతయా వృద్ధిం ప్రాపితయా, చంద్రోదయే సముద్రో వర్ధతే ఇతి ప్రసిద్ధమ్. **మధ్యేశరీరం శరీరాన్తః, అవ్యయీభావసమాసః.** అపరిమాయ అమాత్వా, నయనమార్గాన్నేత్రపథాన్నిర్గళితేన నిష్క్రాన్తేన, ప్రమోదసాగరస్య ఆనన్దరూపసముద్రస్య, స్రోతసా పూరణేన, స్థితయే**త్యుత్ప్రేక్షా.** బాష్పధారయా ఆనన్దాశ్రుప్రవాహేణ, ప్రణమ్రాన్ ప్రణతానేతాన్ భీమాదీన్, అభిషిచ్య సిక్త్వా, తత్సంసిక్తతయేవ తయా ఆనన్దబాష్పధారయా సమ్యక్ సిక్తత్వేనేవేతి **హేతూత్ప్రేక్షా.** ద్విగుణితానన్దం ద్వౌ గుణౌ ఆవృత్తీ అస్య సంజాతావితి ద్విగుణితః, **తారకాదిత్వాదితచ్,** ఆనన్దః ప్రమోదః, యస్య తం శత్రువిజయలబ్ధస్యానన్దస్య ఆనన్దాశ్రుధారాసేకా ద్వైగుణ్యమితి భావః. మధుసూదనం కృష్ణమ్ప్రతి, మధురం స్వాదు, ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమితి శేషః. అవాదీత్ మధురం యథా తథేతి వా, అత్ర ఆనన్దాశ్రుసేకేన ఆనన్దాశ్రూణాం ద్వైగుణ్యం సంభావితమేవ, ఆనన్దస్య ద్వైగుణ్యోక్తిస్తు అసంభావితేతి అతిశయోక్త్యుత్థాపితేయ**ముత్ప్రేక్షా**॥ 126

శ్లో॥ గళత్యహిభయే కృష్ణ । పక్షపాతాన్మఖార్థినామ్ ।
కథం సుమనసాం న స్యా । త్సోమపానమహోత్సవః ॥ 127

గళతీతి॥ అహిభయే శత్రుభయే, కృష్ణపక్షపాతాత్ శ్రీకృష్ణస్య తవ స్నేహాద్గళతి నివర్తమానే సతి, మఖార్థినాం యాగకాంక్షిణాం, సుమనసాం విదుషామస్మాకమితి శేషః. సోమపానమహోత్సవః సోమాఖ్యలతాద్రవపానరూపమహోత్సవః కథం న స్యాత్ స్యాదేవ, అఖిలరాజవిజయపూర్వకత్వేన రాజసూయయాగస్య త్వదనుగ్రహాజ్జరాసంధాదిశత్రువినాశనస్య జాతత్వాదిదానీం యాగస్సుకరో భూతిది భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** కృష్ణపక్షపాతాత్ బహుళపక్షప్రవృత్తిహేతోః, అహిభయే రాహోస్సకాశాద్భయే, గళతి సతి, శుక్లపక్షే ఏవ రాహోశ్చంద్రో భక్ష్యః న తు కృష్ణపక్షే ఇతి నియమాత్కృష్ణపక్షే తేషాం న భీతిరితి భావః. మఖార్థినాం అగ్నిహుతాజ్యరూపామృతపానలాలసత్వాదితి భావః. సుమనసాం దేవానాం, సోమపానమహోత్సవః చన్ద్రపానోత్సవః, కథం న స్యాత్ స్యాదేవేత్యర్థః. ప్రథమాం పిబతే వహ్నిరిత్యా-ద్యాగమాత్కృష్ణపక్షే ప్రతిదినమేకైకకళాయా దేవైర్భక్ష్యమాణత్వాదేవ చన్ద్రస్య తదానీం క్రమేణ క్షయ ఇతి భావః॥ 127

శ్లో॥ అనంతగుణభారస్య । సేవాకానాం తవాపి నః ।
వృషగ్రహైషిణాం కిన్ను । సప్తతంత్వాప్తిరద్భుతా ॥ 128

అనంతేతి॥ అనన్తగుణభారస్య ఆపాదగుణసమూహవత స్తవ సేవకానాం భృత్యానాం, వృషగ్రహైషిణాం సుకృతసంచయనకాంక్షిణాం, చ, నః అస్మాకం, సప్తతంత్వాప్తిః యాగప్రాప్తిః, అద్భుతా విస్మయనీయా, కిన్ను, కింవా, నైవాద్భుతేత్యర్థః. నహి భగవద్భక్తానాం దుర్లభన్నామేతి భావః, **వ్యంగ్యార్థస్తు,** అనన్తగుణభారస్య అమితతన్తుజాలవతస్తవ సేవకానాం వృషగ్రహైషిణాం వృషభగ్రహకాంక్షిణాం, వృషభబంధనార్థం సప్తతంతూన్ దేహీతి యాచమానానామిత్యర్థః. నః సప్తతంత్వాప్తిః సప్తానాం తంతూనాం ప్రాప్తిరద్భుతా కిన్ను, అనన్తతన్తుజాలస్వాశ్రితేభ్యస్సప్తతన్తూన్దిశతీతి నాద్భుతమిత్యర్థః॥ 128

గ॥ ఏవముత్తమశ్లోకముపశ్లోక్య తదనుజ్ఞయా సంభృతాధ్వరసంభారో ధర్మరాజః క్రతురాజ-ముపాక్రమత॥ 129

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, ఉత్తమశ్లోకం పుణ్యకీర్తిం, కృష్ణమిత్యర్థః - ఉపశ్లోక్య కీర్తయిత్వా, తదనుజ్ఞయా కృష్ణానుగ్రహేణ, సంభృతాధ్వరసంభారః సంపాదితయాగపరికరః, ధర్మరాజః క్రతురాజం రాజసూయ ముపాక్రమత ప్రారబ్ధవాన్॥ 129

తత్ర చ ॥ యాగే॥

శ్లో॥ నాసన్నధ్వరభూమయః పరమిహ స్వాహారవైరాశ్రితా-
శ్శక్రాద్యా మరుతోఽపి సంతతహవిర్గ్రాసోద్భవజ్జామితాః ।
మంత్రే ప్రేష్యపదం న కేవలమభూద్భూపేష్వధీనేష్వపి
ప్రాయశ్చిత్తవిపన్నకర్మసు పరం శూన్యా దరిద్రేష్వపి ॥ 130

నాసన్నితి॥ ఇహ అధ్వరభూమయః పరం యాగదేశా ఏవ, స్వాహారవైః స్వాహాశబ్దైః, ఆశ్రితాః వ్యాప్తాః, నాసన్ న బభూవుః. కిన్తు సంతతహవిర్గ్రాసోద్భవజ్జామితాః సంతతహవిర్గ్రాసైః నిరన్తరహవిర్భక్షణై ర్హేతుభూతైః, ఉద్భవన్తీ ఉదితా, జామితా అనాదరో యేషాన్తే శక్రాద్యాః ఇంద్రాదయః, మరుతోఽపి దేవాశ్చ, స్వాహారవైరాశ్రితా ఇత్యస్యాత్రాప్యన్వయః. స్వాహారే స్వభోజ్యే, అమృతే ఇత్యర్థః. వైరమరుచి-మాశ్రితాః ప్రాప్తాః, ఆసన్నిత్యస్యాప్యత్రాన్వయః, బభూవుః, **అమృతం వై ఘృత** మితి శ్రుతేః. హవిరాజ్యామృతం, నిరన్తరమశిత్వా ప్రసిద్ధామృతేః అనాదరాదరుచిం కృతవన్త ఇత్యర్థః. అత్ర దేవానాం స్వాహారవైరాశ్రయణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. అధ్వరభూమయో దేవాశ్చ స్వాహారవైరాశ్రయణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. అధ్వరభూమయో దేవాశ్చ స్వాహారవై రాశ్రితా **ఇత్యేకక్రియాన్వయా తుల్యయోగితా శ్లేషోజ్జీవితా.** దేవానాం స్వాహారవైరాశ్రయణప్రతి సంతతహవిర్గ్రాసోద్భవజ్జామితత్వం హేతురితి పదార్థహేతుకం **కావ్యలింగం చ**, మంత్రే కేవలం మంత్రే ఏవ, ప్రేష్యపదం ప్రేష్యరూపశబ్దః నాభూత్, కిన్తు అధీనేషు వశవర్తిషు, భూపేష్వపి రాజస్వపి, ప్రేష్యపద-మభూదిత్యన్వయః. ప్రేష్యపదం జలకాష్ఠాద్యాహర్తృత్వరూపం భృత్యత్వం - **తుల్యయోగితాలంకార** ఏవ - కర్మసు పరః క్రియాస్వేవ, ప్రాయశ్చిత్తవిపత్ ప్రాయశ్చిత్తరూపా విపత్తిః న శూన్యా, కిన్తు దరిద్రేష్వపి కృపణేష్వపి, ప్రాయశ్చిత్తవిపత్ ప్రాయో భూయశః, చిత్తవిపత్ మనోవిపత్తిః, దారిద్ర్యకృత-చింతేత్యర్థః, శూన్యా అభూదితి శేషః, అలంకారః పూర్వవదేవ॥ 130

గ॥ సమనన్తరమజాతశత్రోరర్థిజనేన సమమిష్టిపరిపూర్త్యా కీర్త్యా సమమమరేషు పరిపూరితాశేషు పరిషదారాధనాయ సంభృతసంభారే యుధిష్ఠిరే కతమః ప్రథమపూజాభాజనమితి సంశయాళౌ సహదేవస్సకలసభాజనం వచనమిదమవాదీత్॥ 131

సమనన్తరమితి॥ తతః అజాతశత్రోః యుధిష్ఠిరస్య, అర్థిజనేన యాచకజనేన, సమమిష్టపూర్త్యా సత్యాం యాగపరిసమాప్త్యా, అభీష్టసిద్ధౌ చ సత్యాం, **సహోక్తిరలంకారః**. దక్షిణాభిర్యథా అర్థినామిష్టం పూర్ణం తథా ధర్మరాజస్యాపి ఇష్టిః పూర్ణేత్యర్థః, కీర్త్యా సమం యశసా సహ, అమరేషు దేవేషు, పరిపూరితాశేషు సంపూర్ణకాంక్షేషు, ప్రాజ్యామృతలాభాదితి భావః. వ్యాప్తదిశేష్వితి చ, దిగన్తవిశ్రాన్తా కీర్తిరస్యోదయాసీ-దిత్యర్థః. **సహోక్తిరేవ**, పరిషదారాధనాయ సభాపూజార్థం, సంభృతసంభారే ధృతగంధకుసుమాది-పూజాపరికరే, యుధిష్ఠిరే ధర్మరాజే, కతమః కః, ప్రథమపూజాభాజనం అగ్రపూజాపాత్రం, భవతీతి శేషః. ఇతి సంశయాళౌ ఏవం సందిహానే సతి, సహదేవః నకులానుజః, సకలభాజనస్య సర్వసభ్యానాం

సభాజనభాజనభూతం ఆనన్దయోగ్యం, సర్వాన్ సభ్యానానన్దయితుమనుకూలమిత్యర్థః. ఇదం వక్ష్య-మాణం, వచనం వాక్యమవాదీత్ ఉవాచ॥ 131

శ్లో॥ దృప్తః పురా క్రతుభుజామధిపస్సమీక్ష్య
గోత్రోద్ధృతిం చ్యుతమదశ్శరణం యమేవ ।
భేజే తమేవ పురుషోత్తమమంతరేణ
పూజ్యః పరోఽస్తు కతమః క్రతుకారిణాం నః? ॥ 132

దృప్త ఇతి॥ పురా పూర్వం, శ్రీకృష్ణస్య బాల్యే ఇత్యర్థః. దృప్తః గర్వితః, క్రతుభుజాం మఖాశినాం దేవానామిత్యర్థః. అధిపః ప్రభుః, ఇంద్ర ఇత్యర్థః. గోత్రోద్ధృతిం గోవర్ధనోద్ధారం, సమీక్ష్య దృష్ట్వా, చ్యుతమదః భగ్నగర్వస్సన్, యమేవ శరణం రక్షకం, భేజే ప్రాప. క్రతుకారిణాం యాగకర్తౄణాం, నః తమేవ పురుషోత్తమం కృష్ణమన్తరేణ వినా, పరః అన్యః కతమః కః, పురుషః పూజ్యః, అగ్రే ఇతి శేషః. అగ్రపూజార్హ అస్తు భవతు. న కోఽపి స్యాదిత్యర్థః. అత్ర క్రతుకారిణామితి సాభిప్రాయం విశేషణమ్. క్రతుకారిణాం క్రతుభుజస్సురా ఉపాస్యాః, తేషాం చ ప్రభురింద్రః, తస్యాపి శరణం కృష్ణ ఇతి హేతోః స ఏవ ప్రథమపూజార్హ ఇత్యర్థః. అత ఏవాత్ర **సారాలంకారః, ఉత్తరోత్తరముత్కర్ష స్సార ఇత్యభిధీయతే** ఇతి లక్షణాత్. వస్తుతస్తు క్రతుకారిణాం నః హరిరేవ పూజ్య ఇత్యుత్తరవాక్యార్థం ప్రతి క్రతుభుజామధిపోఽపి యం శరణం భేజే ఇతి పూర్వవాక్యార్థస్య హేతుత్వాత్**కావ్యలింగమ్**. పురుషోత్తమమిత్యత్ర **పరికరాంకురాలంకారః,** పరమేశ్వరత్వాదయమేవ పూజ్య ఇత్యర్థసిద్ధేః॥ 132

గ॥ ఏవం సోపపత్తికామమృతధారామధురాం సహదేవవాణీమాకర్ణ్య సర్వే సభాస్తారాః సముద్గతానందవిస్తారాస్తారం యుగపదేవమవాదిషుః॥ 133

ఏవమితి॥ ఏవముక్తవిధాం, సోపపత్తికాం సయుక్తిం, క్రతుకారిణాం హరిరేవ పూజ్యః క్రతుభుగధి-పేంద్రశరణత్వాదితి యుక్తిః. అమృతధారామధురాం సుధాధారాసంపాతవత్స్వాద్వీం సహదేవవాణీం సహదేవస్య వచనం, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, సర్వే సకలాః, సభాస్తారాః సభ్యాః, **సభాసద స్సభాస్తారాస్సభ్యా-స్సామాజికాశ్చ తే** ఇత్యమరః. సముద్గతః ఉత్పన్నః, ఆనన్దవిస్తారః సంతోషాతిశయో, యేషాన్తే తథోక్తాస్సన్తః యుగపదేకకాలం తారముచ్చైః, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా అవాదిషుః ఊచుః॥ 133

శ్లో॥ వర్ధస్వ సాధు సహదేవ! పునశ్చ సాధు
న త్వం శిశుర్గురురుదారధియాం బుధానామ్ ।
నాసత్యతా తవ భువి ప్రకటీకృతాఽద్య
సత్యోక్తిభిః కృతధియామపి దుర్వచోభిః ॥ 134

వర్ధస్వేతి॥ హే సహదేవ! సాధు యోగ్యం యథాతథా, వర్ధస్వ వృద్ధిం భజ, పునర్భూయశ్చ, సాధు వర్ధస్వేత్యన్వయః. **ఆదరాద్ద్విరాశీర్వాదః**, త్వం శిశుః బాలః, న న భవసి, వయసా బాలత్వేఽపి జ్ఞానేన న బాల ఇత్యర్థః. తర్హి కోఽహమిత్యత ఆహ. ఉదారధియాం నిపుణబుద్ధీనాం, బుధానాం విదుషామపి, గురుః ఉపదేష్టా, జ్ఞానేన వృద్ధ ఇత్యర్థః. అద్య అధునా, కృతధియాం శిక్షితబుద్ధీనాం విదుషామిత్యర్థః. అపి దుర్వచోభిః వక్తుమశక్యాభిః, పండితానామప్యవిషయభూతాభిరిత్యర్థః. సత్యోక్తిభిః యథార్థ-

భాషణైః, భువి తవ నాసత్యతా అనృతరాహిత్యం, అశ్వత్వం చ, **నాసత్యావశ్వినౌ దస్రా** విత్యమరః. నకులసహదేవయోరశ్వినీదేవాంశత్వాదితి భావః. ప్రకటీకృతా స్పష్టీకృతా, అభూదితి శేషః. తవ నాసత్యత్వాదేవైతత్సత్యోక్తిలాభ ఇత్యర్థః. అత్ర బాలే సహదేవే బాలత్వమపహ్నుత్య గురుత్వారోపణా- **త్సాపహ్నవరూపకాలంకారః**. కించ సహదేవే స్వతస్సిద్ధస్య నాసత్యత్వస్య సత్యవచోభిః ప్రకటీకృతత్వవర్ణనా- **ద్విధ్యలంకారః,** స చ శ్లేషోజ్జీవితః॥ 134

శ్లో॥ యుధిష్ఠిరస్తమేవార్థం । పరమార్థం విచింతయన్ ।
ఆరరాధ హరిం గంధ । కుసుమాభరణాంబరైః ॥ 135

యుధిష్ఠిర ఇతి॥ యుధిష్ఠిరః తం సహదేవోక్తమర్థమేవ, పరమార్థం యథార్థం విచింతయన్ మన్వానః సన్, గంధకుసుమాభరణాంబరైః చన్దనపుష్పభూషణవస్త్రైః హరిం కృష్ణమారరాధ ప్రథమం పూజ- యామాస॥ 135

గ॥ తదను శిశుపాలః కల్పాంతానల ఇవ వనమాలిప్రథమసపర్యాపర్యాకులితహృదయస్సక్రోధ- ముదతిష్ఠత్, అవాదీచ్చ॥ 136

తదన్వితి॥ హరేరగ్రపూజానన్తరం, వనమాలినః కృష్ణస్య, ప్రథమసపర్యయా అగ్రపూజయా పర్యాకులితం పరితో వ్యాకులితం, విక్షిప్తమిత్యర్థః. హృదయం మనో, యస్య సః, అత ఏవ కల్పాన్తానల ఇవ ప్రళయాగ్నివత్, జాజ్జ్వల్యమాన ఇతి శేషః. శిశుపాలః సక్రోధం సరోషముదతిష్ఠత్ ఆసనాదుత్తస్థౌ, అవాదీచ్చ జగాద చ॥ 136

శ్లో॥ పుణ్యేషు స త్వహహ! రాజఋషిష్వమీషు
గోపాలకః ప్రథమపూజనపాత్రమాసీత్ ।
నైషా కిలాపచితిరస్య పరం ఖలస్య
పూజార్హణవ్యతిగమాదపి యష్టురేషా ॥ 137

పుణ్యేష్వితి॥ పుణ్యేషు పుణ్యమేషామస్తీతి పుణ్యాః, **అర్శ ఆద్యచ్** – తేషు భవ్యశాలిష్విత్యర్థః. అమీషు రాజఋషిషు రాజానశ్చ తే ఋషయశ్చ రాజఋషయః తేషు సత్సు, గోపాలకః గోపః కృష్ణః ప్రథమపూజనపాత్రం అగ్రపూజాభాజనమాసీత్. అహహేతి విస్మయాతిశయే, ఖేదాతిశయే వా, రాజఋషిష్విత్యత్ర **ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః**. ఏషా ప్రథమపూజా, అస్య ఖలస్య పరం అస్య దుష్టస్యైవ సార్థముపక్షప్తరుక్మిణీరూపకన్యాయాః బలాదాహరణాత్కృష్ణే దుష్టత్వబుద్ధిశ్శిశుపాలస్యేతి బోధ్యమ్. అపచితిః క్షయో న భవతి. కిల ప్రసిద్ధౌ. కిన్తు పూజ్యార్హణవ్యతిగమాత్ పూజ్యస్య అర్హణం పూజా, తస్య వ్యతిగమాత్ వ్యతిక్రమాద్ధేతోః, పూజ్యమపూజ్యః, అపూజ్యస్య పూజనాదిత్యర్థః. ఏషా గోపాలక- ప్రథమపూజా యష్టుర్యజమానస్య ధర్మరాజస్యాపి, అపచితిః క్షయో భవతీతి శేషః. గోపాలక ప్రథమపూజారూపాపరాధాత్ పూజితపూజకయోరుభయోరపి క్షయ ఏవ భవతి. న త్వభివృద్ధి- రిత్యర్థః. అత్ర అపచితిహేతౌ పూజాయా మపచితిత్వవచనా **ద్ధేత్వలంకారః. హేతుహేతుమతోరైక్యం హేతుం కేచిత్ప్రచక్షత** ఇతి లక్షణాత్. **వాస్తవార్థస్తు,** పుణ్యేషు అమీషు రాజసు శిశుపాలాదిషు, ఋషిషు నారదాదిషు చ సత్స్వపి, గోపాలకః గోర్భూదేవ్యాః స్వర్గస్య వా, గవాం వేదవాచాం వా, పాలకః పతిః, పరమాత్మా శ్రీకృష్ణః, ప్రథమపూజనపాత్రమాసీత్ పరమేశ్వరత్వాదితి భావః – గోపాలక ఇతి

సాభిప్రాయవిశేష్యనిర్దేశా **త్పరికరాంకురాలంకారః**. అహహేత్యానన్దాతిశయే, ఏషా పూజా అస్య **ఖలస్య రలయోరభేదాత్** ఖరస్య ఉగ్రస్య దుష్టేషు విషయే ఇతి భావః. యద్వా ఖాని ఇంద్రియాణి, లాతి ఆదత్తే, విషయీకరోతీతి ఖలః. ఆత్మా, అథవా ఖాని ఇంద్రియాణి లునాతి ఛేదయతి, తిరస్కరోతీతి ఖలః, అథోక్షజ ఇత్యర్థః. తస్య కృష్ణస్యైవ అపచితిః పూజా న భవతి. **క్షయార్చయోరపచితి** రిత్యమరః. కిన్తు పూజ్యార్హణస్య వ్యతిగమాత్, అతిగమాభావాత్, అనతిక్రాన్తేరిత్యర్థః. ఏషా యష్టురపి అపచితిః పూజా భవతి. అయం పూజ్య ఇతి పూజ్యం నిర్ధార్య పూజకోఽపి లోకైః పూజ్యత ఏవ - బుద్ధిమదగ్రేసరత్వాదితి భావః॥ 137

గ॥ ఏవం శ్రుతికటుపటుతరం రటంతమేనమతిరోషణః పురుషోత్తమస్సహసా సుదర్శనేన సలీలమపాస్తమస్తకం విదధే॥ 138

ఏవమితి॥ ఏవముక్తవిధయా, శ్రుతికటు కర్ణకఠోరం యథా తథా, పటుతరం ఉచ్చైః, రటంతం సనిన్దముపాలంభమానం, **రట పరిభాషణే** ఇతి ధాతుః. ఏనం శిశుపాలం, అతిరోషణః అతికోపనః పురుషోత్తమః కృష్ణః, సహసా హఠాత్, సద్య ఏవేత్యర్థః. సుదర్శనేన చక్రాయుధేన, సలీలం సవిలాసం యథాతథా, అపాస్తమస్తకం ఛిన్నశిరసం, విదధే చక్రే, చక్రేణ తస్య శిరశ్చిచ్ఛేదేత్యర్థః॥ 138

శ్లో॥ సుదర్శనేనాపి రిపూన్పినష్టి । గదావలంబి స్వయమేవ భూత్వా ।
చ్యుతం రిపుం విగ్రహతః కరోతి । మాయాధవః కేన స జేతుమర్హః? ॥ 139

సుదర్శనేతి॥ సః కృష్ణః, సుదర్శనేనాపి యోగ్యవీక్షణేనాపి, సకరుణావలోకనేనాపీత్యర్థః. చక్రేణేతి చ, రిపూన్ అరీన్, పినష్టి నాశయతి, **విరోధాభాసాలంకారః**. తథా స్వయం గదావలంబీ రోగధారీ కౌమోదకీధారీ చ, భూత్వైవ భూత్వాపి, రిపుం శత్రుం, విగ్రహతః శరీరాత్, యుద్ధాచ్చ, చ్యుతం భ్రష్టం, కరోతి. అత్ర ఏకత్ర వ్యాధ్యవలంబనం, అన్యత్ర శరీరత్యాగ **ఇత్యసంగత్యలంకారః**. గదాం ధృత్వా యుధి శత్రూన్ జయతీతి పరమార్థః. మాయాః లక్ష్మ్యాః, ధవః పతిః, మాయాయాః ధవః, మాయావీతి చ, స కృష్ణః, కేన పుంసా, జేతుమర్హః యోగ్యః జయ్యః భవేదితి శేషః - న కేనాపీత్యర్థః, **శ్లేషాలంకారః**॥ 139

గ॥ తదను నిర్వర్తితావభృథమజాతశత్రుం పురం ప్రాపయ్య తత్ప్రీతయే కతిపయవాసరాన్ సహమహిషీజనేన జనార్దనో హరిప్రస్థమవతస్థే॥ 140

తదన్వితి॥ తదను తతః, శిశుపాలవిధ్వంసనానన్తరమిత్యర్థః, నిర్వర్తితావభృథం కృతావభృథస్నానం **దీక్షాన్తే కర్తవ్యం స్నానమవభృథ** మిత్యుచ్యతే. అజాతశత్రుం యుధిష్ఠిరం, పురం నగరం, ప్రాపయ్య గమయిత్వా, తత్ప్రీతయే యుధిష్ఠిరప్రీత్యర్థం మహిషీజనేన భార్యాసంఘేన, అష్టమహిషీభిరిత్యర్థః. సహ సమం జనార్దనః కృష్ణః, కతిపయవాసరాన్ కతిచిద్దినాని, **అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా** - హరిప్రస్థం ఇంద్రప్రస్థపురమవతస్థే అధితిష్ఠౌ, అత్రాపృత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా - తత్ర ఉవాసేత్యర్థః॥ 140

అవ॥ పఞ్చమవిలాసపరిసమాప్తిం కథయతి యస్మిన్నితి॥

శ్లో॥ యస్మిన్ శంకరదారసౌరభజరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా-
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః ।

తస్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యామృతే పంచమ-
శ్చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్ ॥

యస్మిన్నితి॥ పఞ్చానాం పూరణః పఞ్చమః తస్య పూరణే ఇత్యనువృత్తౌ - నాన్తాదసంఖ్యాదే ర్మట్-

ఇతి శ్రీభాగవతచంపూవ్యాఖ్యానే మంథరాఖ్యానే పంచమో విలాసః॥

శ్రీ హయగ్రీవార్పణస్తు

శ్రీః.

ఓమ్
శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

షష్ఠో విలాసః ప్రారభ్యతే

శ్లో॥ నిర్వ్యూఢం మయమాయయా పశుపతేరారాధితస్యాజ్ఞయా
సౌభాఖ్యం నగరం సురాసురగణైర్దుర్భేద్యమస్థావరమ్ ।
విష్వగ్ద్వారవతీం రురోధ సహసా సాల్వస్సమాసాద్య త-
న్మత్వా రంధ్రముపస్థితం మురరిపోరాసన్నతావైధురీమ్ ॥ 1

నిర్వ్యూఢమితి॥ ఆరాధితస్య సాల్వేన తపసా తోషితస్య పశుపతేశ్శివస్య, ఆజ్ఞయా నిదేశేన, మయమాయయా మయస్య అసురశిల్పినః మాయయా, అసాధారణశక్త్యా, నిర్వ్యూఢం నిర్మితం, సురాసురగణైః సురాణాం దేవానామసురాణాం రక్షసాం చ, గణైః పూగైః, దుర్భేద్యం భేత్తుమశక్యం, అస్థావరం జంగమం, సౌభాఖ్యం సౌభనామకం, తత్ప్రసిద్ధం, నగరమాసాద్య అధిష్ఠిత్య, యద్వా - ఆరాధితస్య పశుపతేరాజ్ఞయా మయమాయయా సురాసురగణైర్దుర్భేద్యమస్థావరం సౌభాఖ్యం నగరం నిర్వ్యూఢం ఆసీదితి శేషః. తత్సౌభమాసాద్యేతి వాక్యభేదేనాన్వయః. మధ్యేసముద్రం వర్తమానాయా ద్వారకాయా నిరోధస్యాశక్యత్వాత్సౌభమాసాద్యేత్యుక్తమ్. సాల్వః చైద్యసఖః, అసురావతారభూతః కశ్చన రాజా, మురరిపోః కృష్ణస్య ఆసన్నతావైధురీం సన్నిహితత్వాభావమేవ, రంధ్రం ఛిద్రమవకాశ మిత్యర్థః. ఉపస్థితం ప్రాప్తం మత్వా జ్ఞాత్వా, శ్రీకృష్ణ ఇదానీమింద్రప్రస్థపురే వర్తతే. అధునైవ మయా యాదవనాశనం కర్తవ్యమితి ఆలోచ్యేత్యర్థః. అత్ర మురరిపుసాన్నిధ్యాభావే రంధ్రత్వారోపాద్**రూపకాలంకారః**. సహసా సద్య ఏవ, ద్వారవతీం పురీం, విష్వగభితః, రురోధ అరుణత్. అత్ర భగవన్తం జేతుమశక్తః తత్పక్షీయాన్ బాధితుం సాల్వః ప్రవృత్త ఇతి **ప్రత్యనీకాలంకారః. ప్రత్యనీకం బలవతశ్శత్రోః పక్షే పరాక్రమ** ఇతి లక్షణాత్॥ 1

గ॥ తమేనం విమానమివ గగనసంచారశీలం, కాముకమన ఇవ సకలాశాజంఘాలం సౌభమధిశయానం, జలధరమివ శిలావర్షముపజనయంతం, మాయామివ రజసా తమసా చ సకల- జనానందీకుర్వాణం, కృపణమివ మార్గణాన్నిరస్యంతం సాల్వముపలభ్య నితాంతరోషణః ప్రద్యుమ్నస్సహసా సహసాంబాదిభిః, కేసరీవ కందరాంతరాన్నగరాంతరాన్నిరగాత్॥ 2

తమితి॥ విమానమివ దేవయానమివ గగనసంచారశీలం ఆకాశగమనస్వభావం, కాముకమన ఇవ కామచిత్తమివ సకలాశాజంఘాలం సకలాశాసు దిశాసు, జంఘాలం వేగయుక్తం, వేగేన సకలాః దిశః ఆక్రమదిత్యర్థః. అన్యత్ర సకలాసు ఆశాసు కామేషు జంఘాలమితి బహువిధదురాశ మిత్యర్థః. సౌభం నగరమధిశయానం అధిష్ఠితవన్తం, జలధరమివ మేఘమివ, శిలావర్షం కరకవర్షం పాషాణపాతం చ, ఉపజనయన్తం ఉత్పాదయన్తం, మాయాబలాదితి భావః. మాయామవిద్యామివ, రజసా రజోగుణేన, పరాగేణ చ, తమసా తమోగుణేన, అంధకారేణ చ, సకలజనాన్ సర్వజనాన్, అంధీకుర్వాణం అనంధానంధాన్ కరోతీతి అంధీకుర్వాణః తమ్, ఏకత్ర చక్షుఃప్రసారణమన్యత్ర జ్ఞానప్రసారం చ, నిరోధయన్తమిత్యర్థః. కృపణం లుబ్ధప్రభుమివ, మార్గణాన్ బాణాన్, యాచకాంశ్చ, నిరస్యన్తం క్షిపన్తం, నిష్కాసయన్తం చ, తమేనం సాల్వముపలభ్య జ్ఞాత్వా, దృష్ట్వేతి వా, నితాన్తరోషణః అతికోపనః, ప్రద్యుమ్నః తస్యైవ కృష్ణాగ్రపుత్రత్వాదితి భావః. సహసా ద్రుతం, సాంబాదిభిస్సహ సాంబః జాంబవతీసుతః, స ఆదిర్యేషాన్తై స్సమం, కందరాంతరాత్ గుహామధ్యాత్కేసరీ సింహ ఇవ నగరాన్తరాత్ పత్తనమధ్యాన్నిరగాత్ నిర్యయౌ॥ 2

శ్లో॥ తతః ప్రవవృత్తే యుద్ధం । సాల్వప్రద్యుమ్నసేనయోః ।
తథాపి సమపద్యంత । త్యక్తసంఖ్యాస్తయోర్భటాః ॥ 3

తత ఇతి॥ ప్రద్యుమ్ననిర్గమనానన్తరం, సాల్వప్రద్యుమ్నసేనయోః, **అల్పాచ్తరత్వాత్సాల్వస్య పూర్వనిపాతః,** సాల్వసేనాయాః ప్రద్యుమ్నసేనాయాశ్చేత్యర్థః. **ద్వన్ద్వాన్తే శ్రూయమాణం పదం ప్రత్యేకం సంబధ్యతే** ఇతి న్యాయాత్. యుద్ధం సంగరం, ప్రవవృతే ప్రవృత్తమభూత్, తథాపి యుద్ధే ప్రవృత్తేఽపి, తయోస్సేనయోర్భటాః యోధాః, త్యక్తసంఖ్యాః త్యక్తయుద్ధాః, నిర్విచారాశ్చ, సమపద్యన్త జాతాః, **ఏకత్వాదౌ విచారే చ సంఖ్యా సంఖ్యం తు సంయుగే** ఇతి భాస్కరః. **విరోధాభాసాలంకారః॥** 3

తత్ర చ ॥ యుద్ధే॥

శ్లో॥ మార్గే సాల్వపురస్కృతాన్ ఫలభృతశ్ఛిత్వా ద్రుతం మార్గణా
నాదావాదిత భూరిలాభజముదం ప్రద్యుమ్నబాణస్తతః ।
ఆః కష్టం గురువంశజేన హి పరప్రాణప్రదానత్యజా
దౌరాత్మ్యం విహితం మయేతి శరధౌ లజ్జాం మమజ్జాశ్రితః ॥ 4

మార్గే ఇతి॥ ప్రద్యుమ్నబాణః ప్రద్యుమ్నప్రయుక్తశ్శరః, సాల్వపురస్కృతాన్ సాల్వేన పురతః ప్రయుక్తాన్, ఫలభృతః లోహశంకుధారిణః, **ఫలమిష్వగ్రే సస్యే ఫలకే జాతీఫలే ధనే పాలే** ఇతి భాస్కరః. మార్గణాన్ బాణాన్, మార్గే పథి, మధ్యేమార్గమిత్యర్థః. ఛిత్వా ఖండయిత్వా, ఆదౌ తావత్ భూరిలాభజముదం మహాలాభజన్యసంతోషమాదిత స్వీచకార. తతః అనన్తరం, గురువంశజేన స్థూలవేణుజన్యేన, అత ఏవ పరప్రాణప్రదానత్యజా పరేషాం శత్రూణాం, ప్రాణప్రదానం ప్రాణచ్ఛేదనం, **దో అవఖండనే** ఇతి **ధాతో ర్లుట్**, తత్యజా తత్యక్తవతా, మయా దౌరాత్మ్యం దుష్టత్వం, కృతం ఇతి మత్వా, లజ్జామాశ్రితస్సన్ ఇతి హేతో ర్లజ్జామాశ్రితస్సన్నితి వా, వ్రీడిత ఇత్యర్థః. **ఉత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా.** శరధౌ తూణీరే మమజ్జ లీనః యాదృశేన సాక్షాచ్ఛత్రవ ఏవ ఛేత్తవ్యాః. తాన్విహాయ తదీయబాణానాం

ఛేదనమయుక్త- మితి లజ్జయేవ నిషంగే మమజ్జేత్యర్థః. అమోఘత్వాత్ప్రద్యుమ్నబాణః స్వాభిపత-త్సాల్వబాణాన్మధ్యేమార్గం ఛిత్వా పునస్తూణీరం ప్రాపేతి నిర్గళితార్థః. ఆః కష్టమితి సంతాపాతిశయే, హిర్నిశ్చయే. అత్ర అచేతనస్య ప్రద్యుమ్నబాణస్య లజ్జాసంబంధాభావేఽపి తత్సంబంధోక్తేః **రతిశయోక్తిః.** శరధౌ లీన ఇత్యనేన యథా కశ్చిదకృతకృత్యో లజ్జయా గుహాదిషు లీయతే తద్వదితి భావో వ్యజ్యతే. మధ్యేమార్గం పరబాణఛేదనరూపం దుర్భరం కృత్యం కృత్వాపి, పరప్రాణఛేదనస్య అకృతత్వా త్ప్రద్యుమ్నబాణో లజ్జిత ఇత్యనేన బాణస్య అత్యద్భుతం సామర్థ్యం వ్యజ్యతే. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** ప్రద్యుమ్నబాణః ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం స్వర్ణం యస్య సః ప్రద్యుమ్నః, స చాసౌ బాణః బాణవత్పరేషాం హృదయశల్యాయితః కశ్చన పురుషః, సాల్వేన పురస్కృతాన్ సంభావితాన్, అత ఏవ ఫలభృతః సఫలాన్, సాల్వదత్తం వస్త్రాభరణాదికమర్థజాతం ధృతవత ఇత్యర్థః. మార్గణాన్ యాచకాన్, మార్గే ఛిత్వా ఆదౌ భూరిలాభజముదం స్వర్గలాభజన్యమోదం **ఆదిత** ప్రాప. తతః గురువంశజేన మహాకులోత్పన్నేన అత ఏవ పరప్రాణప్రదానత్యజా పరేషాం ప్రాణరక్షణ- మకుర్వాణేన మయా దౌరాత్మ్యం చోరసాధారణం పరహింసనం కృతమితి లజ్జాం వ్రీడామాశ్రితః ప్రాప్తస్సన్, శరధౌ సముద్రే **మమజ్జ** పపాతేత్యర్థః. ప్రాణాంస్తత్యాజేతి యావత్. యద్వా, మమజ్జ స్నాతః. కులీనా హి ప్రమాదాదకృత్యే ప్రవర్తమానా అపి పశ్చాత్తప్తాః ప్రాయశ్చిత్తమనుతిష్ఠన్తీతి భావః॥ 4

గ॥ తదను విదితోదంతం హరిమపి హరిప్రస్థాదాగతమభ్యమిత్రీణస్సాల్వ ఏవమభిదధే॥ 5

తదన్వితి॥ తతః విదితోదన్తం విదితః జ్ఞాతః, ఉదన్తః సాల్వయుద్ధరూపవృత్తాన్తః, యేన తం అత ఏవ హరిప్రస్థాదింద్రప్రస్థాదాగతం హరిం కృష్ణం అభ్యమిత్రీణః శత్రోరభిముఖం గతః, సాల్వః, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అభిదధే జగాద, **యో గచ్ఛత్యలం విద్విషతః ప్రతి సోభ్యమిత్ర్యోఽభ్యమిత్రీయోఽ ప్యభ్యమిత్రీణ ఇత్యపీ** త్యమరః॥ 5

గ॥ అయే కిమియమనాత్మవేదితా యదుకులకళంకస్య కలహకాతరస్య భవతః॥ 6

అయే ఇతి॥ అయే ఇతి సాసూయం సంబోధనం, యదుకులకళంకస్య యదువంశకళంకస్య, యథా కళంకశ్చన్ద్రం దూషయతి, తథా త్వమపి యదువంశేఽవతీర్య తం దూషయసీత్యర్థః. **వాస్తవార్థస్తు,** కళంకోఽస్యాస్తీతి కళంకః చంద్రః, **అర్శ ఆద్యజన్తః,** యదువంశస్య చంద్ర ఇత్యర్థః - ఏకదేశవర్తి-రూపకమిదమ్. యదుకులపయఃపారావారరాకాసుధాకర ఇతి యావత్. తస్య కలహకాతరస్య, కలహాద్భీరోః, కాలయవనాదినిరోధసమయే పలాయితత్వాదితి భావః. అన్యత్ర కలహః కలిః పాప-మిత్యర్థః. తస్మాద్భీరోః వృషైకలాలసస్యేత్యర్థః. భవతః తవ, ఇయమనాత్మవేదితా, స్వబలానభిజ్ఞతా, అన్యత్ర ఆత్మవేదినో న సన్తి యస్మాత్సః అనాత్మవేదీ బ్రహ్మవిత్తమః, తస్య భావః తత్తా, **బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీ** తి శ్రుతేః, బ్రహ్మత్వమిత్యర్థః. కిం కుత ఇత్యర్థః. కిమర్థేతి వా, అన్యత్ర అద్భుతేత్యర్థః॥ 6

శ్లో॥ యుద్ధ్వా పలాయితుమయే కిము మాగధోఽయ
మాచార్యకం కిమపి మే యుధి సాల్వకస్య ।
సన్న్యాసమర్థతితరాం శరణం ప్రయాతః
కార్పణ్యపాత్రమసుసన్న్యసనం పరస్య ॥ 7

యుద్ధ్వేతి॥ అయే కృష్ణ! యుద్ధ్వా మయా సహ యుద్ధం కృత్వా, పలాయితుం పలాయనం కర్తుం, అయం సాల్వః మాగధః జరాసంధః కిము? నేత్యర్థః. యద్యహం జరాసంధస్స్యామ్, తర్హి మయా సహ యుద్ధ్వా త్వం పలాయనం కుర్యాః, న త్వహం జరాసంధః, కిన్తు అతిప్రచండః సాల్వః, అతస్తవ పలాయితుమపి మత్పురతో నాస్తి శక్తిరితి భావః. యుధి యుద్ధే, సాల్వ ఏవ సాల్వకః, తస్య మే మమ, కిమప్యనిర్వచనీయమాచార్యకం ఆచార్యస్య భావః కర్మ వా ఆచార్యకమ్, **మనోజ్ఞాదేరాకృతిగణత్వాత్ వుఞ్**, అస్తీతి శేషః. యుద్ధే అతినిష్ణాతోఽహమిత్యర్థః. తదేవాహ, శరణం ప్రయాతః శరణాగతః, అత ఏవ కార్పణ్యపాత్రం దీనః, సన్న్యాసం పరిత్యాగమర్హతితరాం అతిశయేనార్హతి, శరణాగతం జీవన్తమేవ పరిత్యజామీత్యర్థః. పరస్య అశరణాగతస్య **అసు** సన్న్యసనం ప్రాణత్యాగ ఏవ భవేదితి శేషః. పలాయనన్తు దుష్కరమితి భావః. అత్ర సాల్వే మాగధత్వప్రతిషేధస్య సిద్ధస్యానుకీర్తనా **ప్రతిషేధాలంకారః. ప్రతిషేధః ప్రసిద్ధస్య నిషేధస్యానుకీర్తన** మితి లక్షణాత్. ఏతేన చ జరాసంధాదపి సాల్వస్య అతిక్రుద్ధత్వం వ్యజ్యతే. **వాస్తవార్థస్తు -** అయే! యుద్ధ్వా త్వయా సహ యుద్ధ్వా, పలాయితుం అయం మాగధః కిము? అతిబలత్వాజ్జరాసంధస్య పలాయనే శక్తిరస్తి, మమ తు న తత్రాపీత్యర్థః. ఏతేన పలాయనస్యాప్యనర్హోఽహం కిం త్వయా యోద్ధుం శక్తః? అపి తు న శక్త ఏవేతి వ్యజ్యతే. సాల్వకస్య **నిందాయాం కప్రత్యయః,** తుచ్ఛసాల్వస్యేత్యర్థః. మే మమ, యుధి కిమప్యాచార్యకముపదేష్టృత్వమస్తి, అస్మిన్ యుద్ధే త్వాం ప్రతి మయా కించిదుపదేష్టవ్యమస్తీత్యర్థః. ఉపదేశమేవాహ. అన్యత్పూర్వం సమానమ్. యద్యహం శరణాగతస్స్యాం, తర్హి మాం త్యజ, నోచేజ్జహీత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** శరణం గృహం ప్రయాతః అనుజ్ఞితగృహ ఇత్యర్థః. అత ఏవ కార్పణ్యపాత్రం విషయలోలః, సన్న్యాసమర్హతితరాం సన్న్యాసాశ్రమస్య ముఖ్యాధికారీత్యర్థః. పరస్య గృహం త్యక్త్వా వనం గతస్య విరక్తస్యేత్యర్థః. అసు సన్న్యసనం సుసన్న్యాసో నాస్తి సన్న్యాసార్హతానాస్తీత్యర్థః. అత ఏవ కిమప్యాచార్యకం మంత్రవ్యాఖ్యానకౌశలం, మే అస్తీత్యన్వయః . నిష్కామస్యైవ సన్న్యాసో న తు సకామస్యేతి స్థితే తద్విపరీత్యేన కథనాదిదమత్యద్భుతం మంత్రకౌశలమితి భావః॥ 7

గ॥ ఏవం వాదినం సాల్వం భగవానవాదీత్ - శృణు రే! మూర్ఖ! ॥ **8**

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా, వాదినం బ్రువాణం, సాల్వం, భగవాన్ కృష్ణః, అవాదీత్ ప్రత్యువాచ. రే మూర్ఖ! బాలిశ! శృణు వక్ష్యమాణం మద్వాక్యమాకర్ణయేత్యర్థః॥ 8

శ్లో॥ భవాదృక్చపలోన్మేషః । ప్రకృత్యా క్షణనశ్వరః ।
సమూలవిలయోఽప్యస్య । ప్రబలాశుగఘట్టనాత్ ॥ **9**

భవాదృగితి॥ భవాదృక్చపలోన్మేషః భవన్తమివ పశ్యన్తి యం స భవాదృక్, త్వాదృశః స చాసౌ చపలః అవ్యవస్థితచిత్తః, తస్య ఉన్మేషః విజృంభః, **ప్రకృత్యా** స్వభావతః, **క్షణనశ్వరః** క్షణేన నాశశీలః, న తు చిరకాలస్థాయీత్యర్థః. అస్య చపలోన్మేషస్య, **ప్రబలాశుగఘట్టనాత్** ప్రబలస్య పుంసః, ఆశుగైర్బాణైః, ఘట్టనాత్ సంఘర్షాద్ధేతోః, **సమూలవిలయః** సమూలధ్వంసః భవతీతి శేషః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** భవాదృశాం చపలానాం విద్యుతాముస్మేషః ప్రకాశః, ప్రకృత్యా క్షణనశ్వరః క్షణికత్వాద్విద్యుతామితి భావః. అస్య విద్యుత్ప్రకాశస్య, ప్రబలాశుగఘట్టనాత్ చండమారుతఘాతాద్ధేతోః, **ఆశుగౌ వాయువిశిఖౌ** విత్యమరః. సమూలవిలయః, మూలభూతైర్మేఘైస్సహ నాశోఽపి భవతి, ఏతేన విద్యుదున్మేషతుల్యస్సాల్వవిజృంభ ఇతి, ప్రబలవాయుతుల్యాస్స్వబాణా ఇతి చ **ఉపమాద్వయం** వ్యజ్యతే॥ 9

గ॥ ఏవం పరస్పరపరీవాదినోరనయోర్భవతి మహతి సంప్రహారే సాల్వమాయావినిర్మితః కోఽపి సందేశహరో దేవకతనయయా ప్రహితోఽహమితి ప్రణమ్య మురరిపుమవాదీత్॥ 10

ఏవమితి॥ ఏవం పరస్పరపరీవాదినోః అన్యోఽన్యపరిభాషిణోః అనయోః కృష్ణసాల్వయోః, మహతి అధికే, సంప్రహారే యుద్ధే, భవతి సతి, సాల్వేన మాయయా వినిర్మితః సాల్వస్య మాయయేతి వా, కోఽపి కశ్చిత్సందేశహరః దూతః, దేవకతనయయా దేవకీదేవ్యా, అహం ప్రహితః త్వాం ప్రతి ప్రేషిత ఇతి వదన్నితి శేషః. ప్రణమ్య నమస్కృత్య, మురరిపుం కృష్ణం, ప్రతి అవాదీత్. మురరిపుం ప్రణమ్య అవాదీదితి వా॥ 10

అవ॥ వచనరీతిమేవ దర్శయతి॥

శ్లో॥ సాల్వేన వసుదేవస్తే పితా కృపణముచ్ఛ్వసన్ ।
క్వాసి హా కృష్ణ! కృష్ణేతి బద్ధ్వా పశురివాహృతః ॥ 11

సాల్వేనేతి॥ హా కృష్ణ! హా కృష్ణ! ఇత్యేవం హా ఇతి ఖేదే, కృపణమతిదీనం యథా తథా, ఉచ్ఛ్వసన్ ఉచ్చైః రుదన్, యద్వా, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. ఉచ్ఛ్వసన్ ఉచ్చైః శ్వసన్ నిశ్వసన్, తే పితా జనకో, వసుదేవః పశురివ సాల్వేన బద్ధ్వా సంధాయ, ఆహృతః నీతః, యథా పశుం బద్ధ్వా నయతి, తద్వత్త్వత్పితరం బద్ధ్వా సాల్వో నిన్య ఇత్యర్థః, **ఉపమాలంకారః॥** 11

గ॥ ఏవం వాదిని దూతే యదుపతిరతిదూనమానసస్స్వగతమేవమవాదీత్॥ 12

ఏవమితి॥ ఏవం దూతే వాదిని వదతి సతి, అతిదూనమానసః పితృవధశ్రవణాదతిఖిన్న-హృదయః, యదుపతిః స్వగతం మనసి, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అవాదీత్. యద్యపి స్వగతజనాంతిక-ప్రకాశభాషణాని నాటక ఏవ ప్రసిద్ధాని, తథాపి క్వచిత్కావ్యేఽపి దర్శనాదేవం ప్రయోగః, యథా <u>నైషధే</u> నవమసర్గే, **ఇదం నిగద్య క్షితిభర్తరి స్థితే తయాఽభ్యధాయి స్వగతం విదగ్ధయే** తి॥ 12

శ్లో॥ సతి రామే కథం తాత । విపత్తిర్యది వా యతః ।
అలంఘ్యా జానకీపీడా । తతస్యాత్సోఽపి దూరతః ॥ 13

సతీతి॥ రామే బలభద్రే, సతి సన్నిహితే సతీత్యర్థః. **తాతవిపత్తిః** తాతస్య వసుదేవస్య, విపత్తిః ఆపత్, కథం స్యాత్ న కథమపీత్యర్థః. మహాబలపరాక్రమశాలిత్వాద్రామస్యేతి భావః. **యది వా** యద్వా, తాతవిపత్తిస్స్యాదిత్యన్వయః. కుతస్స్యాదత ఆహ. యతో యస్మాత్, జానకీజనకస్య పితుస్సంబంధినీ, పీడా వ్యథా, **అలంఘ్యా** అనివార్యా, **భవితవ్యం భవత్యేవేతి** న్యాయాదితి భావః. **తతః** తస్మాత్, సః రామోఽపి, **దూరతః** దూరే, స్యాత్ ప్రతికూలవిధివశాత్ రామసాన్నిధ్యాభావే తాతవిపత్తిస్స్యాదే-వేత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** రామే సతి తాతస్య దశరథస్య, విపత్తిర్మృతిః కథం స్యాత్? రామవియోగాదేవ హి దశరథస్య మరణమిత్యర్థః. నను మాస్తు రామవియోగ ఇత్యత ఆహ. యతః జానకీపీడా జానక్యా-స్సీతాయాః, పీడా వనవాసాదిలక్షణా, జనకస్య దశరథస్య సంబంధినీ జానకీపీడా, మునిశాపప్రాప్త-పుత్రశోకాదిరూపా చ, అలంఘ్యా, తతః సోఽపి దూరతస్స్యాత్ తస్మాత్ యది వా రామవియోగే తాతవిపత్తిస్స్యాదేవేత్యర్థః॥ 13

గ॥ ప్రకాశమ్॥

ప్రకాశమితి॥ అవాదీదిత్యనేనాన్వయః. నను యథా పితృవిపత్త్యనుమేయస్య బలభద్రసాన్నిధ్యాభావస్య రంధ్రత్వేన గోప్యత్వాత్స్వగతభాషణం, తథా రామప్రమాదోక్తిరపి గోప్యైవేతి కథం తదంశే ప్రకాశభాషణ- మితి చేత్సత్యం పితృనాశజన్యశోకావేశకృతమోహాదితి ధ్యేయమ్॥

గ॥ అయి త్రిజగన్మోహనీయపరాక్రమ! నయనాభిరామ! రామ! కథమీదృశం ప్రమాద- మాసాదయః॥ 14

అయీతి॥ అయీతి ప్రేమ్ణా సంబుద్ధిః, త్రిజగన్మోహనీయపరాక్రమ! లోకత్రయశ్లాఘ్యప్రతాప! నయనాభిరామ! నయనయోః నేత్రయోః, అభిరామః మనోజ్ఞః, తస్య సంబుద్ధిః. హే రామ! ఈదృశం ప్రమాదం అనవధానతాం, కథమాసాదయః కుతః ప్రాప్తవానసి?॥ 14

శ్లో॥ రామః పురా పితృవచఃపరిపాలనేన । భేజే యశస్త్రిజగతి త్రిదశైర్దురాపమ్ ।
రామశ్చకార తనుపాలనమప్యయం తు । తాతస్య నేత్యహహ కేయమకీర్తిజార్తిః ॥15

రామ ఇతి॥ పురా పూర్వజన్మని, పూర్వయుగే ఇతి వా, రామః శ్రీరామః, పితృవచఃపరిపాలనేన పితుర్దశరథస్య, వచసః స్వవనవాసనిదేశరూపస్య స్వావరజస్య రాజ్యప్రదానరూపస్య చ వాక్యస్య, పరిపాలనేన రక్షణేన హేతునా, పిత్రాజ్ఞార్థకారిత్వేనేత్యర్థః. త్రిజగతి లోకత్రయే, త్రిదశైర్దేవైరపి, దురాపం ప్రాప్తుమశక్యం, అధికమిత్యర్థః. యశః కీర్తిం, భేజే ప్రాప. అయం తు రామః ఏష బలరామస్తు, తాతస్య పితుర్వసుదేవస్య, తనుపాలనం శరీరరక్షణమపి, కిముత వచఃపరిపాలనమిత్యపేరర్థః. న చకార నాకరోత్. ఇత్యేవం రూపా ఇయమకీర్తిజా అయశస్సంభూతా, ఆర్తిః పీడా, కా దుస్సహేత్యర్థః. అహహేతి ఖేదాతిశయే. అయశోభరణాన్మరణం వరమితి భావః॥ 15

గ॥ ఏవం వాదిని వాసుదేవే సాల్వోఽపి వసుదేవమగ్రతః ప్రదర్శ్య నికృత్య చ మూర్ధానం సౌభమవిశత్॥ 16

ఏవమితి॥ ఏవం వాసుదేవే కృష్ణే, వాదిని వదతి సతి, సాల్వోఽపి సాల్వశ్చ, వసుదేవమగ్రతః పురః, ప్రదర్శ్య దర్శయిత్వా, మూర్ధానం వసుదేవస్య శిరః, నికృత్య ఛిత్వా, చ సౌభం, అవిశత్ ప్రవివేశ॥16

శ్లో॥ ఆలోక్యైవమనార్యకార్యసరణిం యాసీత్కృశా దుర్దశా
దాశార్హస్య న తాదృశీ క్వచిదపి ప్రాప్తా పురా జన్మసు ।
ప్రాప్తా కృత్రిమజానకీలవనతస్సౌమిత్రిమూర్ఛోదయా-
త్త్యాగాస్వాదికనిష్ఠశుగ్గురువిపన్నాసౌ తులామర్హతి ॥ 17

ఆలోక్యేతి॥ ఏవమనార్యకార్యసరణిం దుష్టకార్యసంఘం, పితృబంధనానయనచ్ఛేదనాదిక- మిత్యర్థః. ఆలోక్య దృష్ట్వా, దృష్టవత ఇత్యర్థః. దాశార్హస్య యాదవస్య, కృష్ణస్యేత్యర్థః. దశామర్హతీతి దశార్హః, స ఏవ దాశార్హః తస్యేతి చ వ్యజ్యతే. యా కృశా తన్వీ, నతు గుర్వీ, బ్రహ్మవిత్త్వాదితి భావః. యద్వా, విరుద్ధలక్షణయా అధికా దుర్దశా దురవస్థా, ఆసీత్, తాదృశీ దుర్దశా, పురా జన్మసు పూర్వావతారేషు, క్వచిదపి కుత్రచిదవతారేఽపీత్యర్థః. న ప్రాప్తా నానుభూతా, కృష్ణేనేతి శేషః. న ప్రాప్తా న సంప్రాప్తేతి వా, దాశార్హస్యేత్యేవ, నను శ్రీరామావతారే ప్రాప్తైవేత్యత ఆహ. ప్రాప్తేతి, కృత్రిమజానకీలవనతః కపటసీతాభేదాత్, సౌమిత్రిమూర్ఛోదయాత్ లక్ష్మణమూర్ఛావిర్భావాచ్చ, ప్రాప్తా

ఉద్భూతా, కనిష్ఠశుక్ కనిష్టవిషయశ్శోకః, స్వల్పశోకశ్చ, సీతాలక్ష్మణయోః రామాపేక్షయా కనిష్ఠత్వాదితి భావః. ప్రాగ్రామావతారే ఆస్వాది అనుభూతా, కృష్ణేనేతి శేషః. అసౌగురు విపత్ పితృనాశః, అధికాపదితి చ, తులాం ప్రాగ్భవానుభూతకనిష్ఠశుగుపమాం నార్హతి, తదపేక్షయా అధికత్వాదిత్యర్థః. అత్ర గురువిషయకశోకాద్భార్యానుజవిషయకశ్శోక ఏవ దుర్భర ఇతి తద్వైపరీత్యేన వర్ణనాద్విరోధః, తస్య చ కనిష్ఠగురుపదయోస్స్వల్పాధికరూపార్థాన్తరవర్ణనేన పరిహారః. తేన **విరోధాభాసాలంకారః**. అయం చ న వాచ్యః వ్యంజకాప్రయోగాత్. కిన్తు గమ్య ఏవ, గురువిపత్ కనిష్ఠశుక్తులాం నార్హతి. విశేష్యయోరేవ సాభిప్రాయాత్ - **పరికరాంకురః**॥ 17

శ్లో॥ శార్ఙ్గం హస్తాల్లోచనాదశ్రుధైర్యం । చిత్తాచ్చాపి ప్రచ్యుతం యౌగపద్యాత్ ।
జ్ఞాత్వా మిథ్యాం ధ్యాయతాం దుర్దశాం తాం । క్షోభో యన్నశ్శార్ఙ్గిణః కీదృగస్తు? ॥18

శార్ఙ్గమితి॥ శార్ఙ్గిణ ఇతి ఉత్తరార్ధస్య పదస్యాత్రాప్యన్వయః, కృష్ణస్యేత్యర్థః. హస్తాత్కరాత్, శార్ఙ్గం శృంగవికారం ధనుః, లోచనాన్నేత్రాదశ్రు బాష్పం, స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణేతి ప్రాయగ్రహణాత్ **జాత్యేకత్వం** - నేత్రాభ్యామిత్యర్థః. చిత్తాద్ధృదయాత్, ధైర్యం ధీరతా, చ యౌగపద్యాత్ యుగపత్, ఏకకాలమిత్యర్థః. ప్రచ్యుతం భ్రష్టం, స్ఖలితమిత్యర్థః. అత్ర యద్యపి శార్ఙ్గభ్రంశాదీనాం నైకకాలత్వం యుజ్యతే, తథాపి శతపత్రపత్రశతచ్ఛేదనన్యాయేన అసంలక్ష్యవిశేషత్వాద్యౌగపద్య- వ్యపదేశః. అత ఏవ **సముచ్చయాలంకారః**. వస్తుతస్తు, ప్రచ్యుతిరూపైకక్రియాన్వయా **ప్రస్తుతతుల్య- యోగితాలంకారః**. తాం దుర్దశాం వసుదేవవిపత్తిమిత్యర్థః. మిథ్యామసత్యాం, జ్ఞాత్వా మత్వా, ధ్యాయతాం స్మరతాం, నతు పశ్యతామితి భావః. నః అస్మాకం, తటస్థానామితి భావః, అయం క్షోభః చిత్తవికారః, భవతీతి శేషః. శార్ఙ్గిణః కృష్ణస్య, కీదృక్ కీదృశః క్షోభః అస్తు? యద్వా, శార్ఙ్గిణః క్షోభః కీదృగస్తు. అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. సత్యాం పితృవిపత్తిం పశ్యతః కృష్ణస్య క్షోభో నిర్వేల ఇతి భావః॥ 18

గ॥ తదను యోగబలేన తదిదమశేషం మృషా మన్వానో వృషావరజో విషాదమపహాయ రోషభీషణో విద్వేషికషణాయ సుదర్శనం ప్రాహిణోత్॥ 19

తదన్వితి॥ తదను తతః, యోగబలేన యోగసామర్థ్యేన, తదిదమశేషం పూర్వోక్తమేతత్సర్వం, వసుదేవబంధనాదికమిత్యర్థః. మృషా మిథ్యా, మన్వానః చింతయన్, వృషావరజః ఇంద్రానుజః, ఉపేంద్ర ఇత్యర్థః. విషాదం ఖేదమపహాయ త్యక్త్వా, రోషభీషణః రోషేణ కోపేన, భీషణః భయంకర స్సన్, విద్వేషికషణాయ శత్రునాశనార్థం, సుదర్శనం చక్రం, ప్రాహిణోత్ ప్రేషయామాస, ప్రయుయోజే- త్యర్థః॥ 19

శ్లో॥ జ్వాలామాలావలయితమిదం చక్రమాక్రమ్య సౌభం
క్షోభం నీత్వా సరయమనయద్బంధురం సింధురంగమ్ ।
సత్యా స త్యాజితోఽస్త్రా రిపురపి వపుషా శీర్యతా శౌర్యతాపై-
ష్ఫూరే శౌరౌ గణేయా గుణగణశరణే వారణా వైరిణాం ను ॥ 20

జ్వాలేతి॥ జ్వాలామాలావలయితం శిఖావళీపరివేష్టితం, జ్వాలామాలా అగ్నివత్ ఉద్వమదిత్యర్థః. ఇదం కృష్ణప్రయుక్తం, చక్రం సుదర్శనాయుధం, సౌభమాక్రమ్య వ్యాప్య, క్షోభం నీత్వా ఝర్ఝరీకృత్య, బంధురమగాధం, సింధురంగం సముద్రదేశమనయత్ ప్రాపయామాస. సముద్రే పాతయామాసే-

త్యర్థః. బంధురమున్నతమితి సౌభవిశేషణం వా, సః రిపురపి సాల్వోఽపి, సత్యా శ్రేష్ఠయా అస్త్ర్యా స్వల్పేనాస్త్రేణ, సాధనేన, **అస్త్రశబ్దాదల్పత్వవివక్షాయాం జీష్**. శౌర్యతాపైః కృష్ణప్రతాపోష్మభిః, శీర్యతా క్షుభ్యతా, వపుషా శరీరేణ, త్యాజితః మోచితః, సాల్వం ప్రథమత ఏవ స్వప్రతాపోష్మశీర్ణమస్త్రేణ జఘానేత్యర్థః. నైతదాశ్చర్యమిత్యాహ. గుణగణశరణే సకలగుణాశ్రయే, శూరే శౌర్యస్య గుణాన్తర్భావేఽపి పృథగ్గ్రహణముత్కర్షార్థమ్. శౌరౌ కృష్ణే, వైరిణాం శత్రూణాం, వారణాః హననానీతి, యావత్. గణేయా ను గణయితుం శక్యాః కిమ్? అసంఖ్యాతాన్ రావణాదీన్ రిపూన్ హతవతః కృష్ణస్య వరాకసాల్వ-హననం న చిత్రమిత్యర్థః. అత్ర స్రగ్ధరామన్దాక్రాన్తయోర్వృత్తయోస్సంకరః వృత్తరత్నాకరకారాదిభి-రభ్యుపగత ఏవాయమ్. **శౌర్యోష్మభిద్రుతతనురరిర్బాణపాతాద్గతాసుర్గణ్యౌ శూరే భగవతి హరౌ వారణా వైరిణాం ను** ఇతి పాఠే న కాప్యనుపపత్తిః॥ 20

గ॥ తదను తదనుధావినౌ దంతవక్త్రవిదూరథావపి సాల్వమనుగమయ్య దివిషత్సు కుసుమవర్షిషు, నృత్యంతీషు సురసుందరీషు, సానందో ముకుందస్స్వమందిరమవిందత॥ 21

తదన్వితి॥ తదను సాల్వనాశనానన్తరం, తదనుధావినౌ సాల్వానుసారిణౌ, దంతవక్త్రవిదూరథావపి సాల్వమనుగమయ్య అనుసృత్య గమయిత్వా, నాశయిత్వేత్యర్థః. దివిషత్సు దేవేషు, కుసుమవర్షిషు పుష్పవృష్టిం కుర్వాణేషు సత్సు, సురసుందరీషు దేవాంగనాసు, నృత్యన్తీషు నాట్యం కుర్వన్తీషు సతీషు, సానన్దః ఆనన్దసహితః, రిపువిజయాదితి భావః. ముకుందః స్వమందిరం నిజభవనమవిందత ప్రాప॥21

అథ కుచేలోపాఖ్యానం వర్ణయతి॥

శ్లో॥ మిత్రం హరేః కోఽపి సతీర్థ్యభావా । ద్దారిద్ర్యసార్థీకృతనామధేయః ।
కుచేల ఇత్యాగమపారగోఽభూ । త్స్వరూపలాభోపచితప్రమోదః ॥ 22

మిత్రమితి॥ హరేః శ్రీకృష్ణస్య, సతీర్థ్యభావాత్ అభిన్నగురుకత్వాత్, **సతీర్థ్యా స్త్వేకగురవ** ఇత్యమరః. సమానే తీర్థే గురౌ వసతీతి సతీర్థ్యః. తస్య భావస్తస్మాదితి సమాసః. సమానతీర్థేవాసీతి యత్. మిత్రం సుహృత్, ఏతస్మిన్నేవ గురావుభయోరధ్యయనార్థం నివాసాత్ హరికుచేలయోర్మైత్రీత్యర్థః. దారిద్ర్యసార్థీకృతనామధేయః దారిద్ర్యేణ రిక్తత్వేన, సార్థీకృతమన్వర్థీకృతం, నామధేయం కుచేల ఇతి నామ, యస్య సః, కుత్సితం జీర్ణం మలదూషితం చ చేలం వాసో యస్య స ఇతి వ్యుత్పత్తేరితి భావః. ఆగమపారగః ఆగమానాం వేదానాం, పారమన్తం, గచ్ఛతీతి తథోక్తః. నిఖిలవేదాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. యద్వా, వేదాన్తశాస్త్రాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః, ఉపనిషదామాగమశిరస్త్వేన ప్రతిపాదితత్వాత్, అత ఏవ స్వరూప-లాభోపచితప్రమోదః స్వస్వరూపప్రాప్తిజన్యపరమానన్ద ఇత్యర్థః. ఉపనిషదర్థం జ్ఞాత్వా అపరోక్షాత్మ-సాక్షాత్కారం ప్రాప్తవానితి భావః. ఇదమేవ హరేర్మిత్రత్వస్య ఫలమితి బోధ్యమ్, హరిభక్తస్యైవ స్వరూపలాభే సతి, హరిమిత్రస్య కిం పునరితి **కైముత్తికన్యాయేన** అర్థాపత్తిరత్ర వ్యజ్యతే. ఏవంవిధః కుచేల ఇతి కోఽపి కశ్చిద్బ్రాహ్మణ ఇతి శేషః. అభూత్ ఆసీత్. ఏతేన స్వచికీర్షితకుచేలోపాఖ్యానరూపావాన్తరగ్రంథస్యాదౌ వస్తునిర్దేశరూపం మంగళం కృతమితి జ్ఞేయమ్. న చాత్ర అభూదితి క్రియాన్వయేన సహ వాక్యార్థే సమాప్తే సతి, స్వరూపలాభోపచితప్రమోద ఇతి పునర్విశేషణాన్తరగ్రథనాత్సమాప్తపునరాఖ్యాతదోష ఇతి

వాచ్యమ్. అనాకాంక్షితవిశేషణాన్తరాదానమేవ తద్దోషస్య బీజభూతమితి సిద్ధాన్తాత్. ప్రకృతే తు సాకాంక్ష-మేవేదం విశేషణమ్, ఆగమపారగత్వప్రతి ఫలభూతత్వాదస్యేతి సంక్షేపః, అత్ర **నిరుక్తిరలంకార** స్స్పష్ట ఏవ॥ 22

గ॥ కదాచన తస్య సహధర్మచారిణీ దారిద్ర్యనితాంతతాంతహృదయతయా సవినయం దయిత-మిదమవాదీత్॥ 23

కదాచనేతి॥ కదాచన కస్మింశ్చిత్సమయే తస్య కుచేలస్య సహధర్మచారిణీ కులవధూః దారిద్ర్యేణ నితాంతమధికం యథాతథా, తాంతం ఖిన్నం, హృదయం చిత్తం, యస్యా స్తస్యాః భావస్తత్తా తయా హేతునా, దయితం భర్తారమ్ప్రతి సవినయం యథాతథా, పాతివ్రత్యలోపభియేతి భావః. ఇదం వక్ష్యమాణవచనమవాదీత్ జగాద॥ 23

గ॥ అయే! భగవన్నగణితదారిద్ర్యసముద్ర! విద్రావితవిషయాభిలాష! కిమపి విజ్ఞాపయితుకామాం మాం ప్రతీపదర్శినీతి నోపేక్షథాః॥ 24

అయే ఇతి॥ అయే! ఇతి సంబుద్ధిః, భగవన్! తపోవిశేషజన్యషడ్గుణపరిపూర్ణ! వాసుదేవస్యైకస్యైవ స్వాభావికభగవత్త్వాదితి భావః. అత ఏవ భాగవతే వాసుదేవాత్ కో నామ లోకే భగవత్పదార్థ ఇత్యుక్తమ్. అత ఏవ విద్రావితవిషయాభిలాషః విద్రావితః దూరాత్త్యాజితః, విషయాభిలాషః విషయేషు స్పృహా, యేన సః, తస్య సంబుద్ధిః. షడ్గుణేషు జ్ఞానవైరాగ్యయోరవ్యన్తఃపాతిత్వాత్ జ్ఞానవైరాగ్యనిధేస్తస్య విషయాభిలాషః కథం స్యాదితి భావః. అత ఏవ అగణితదారిద్ర్యసముద్ర! తిరస్కృతదారిద్ర్యరూపసాగర! భాగ్యదారిద్ర్యాదికం మనోధర్మ ఏవ, న త్వాత్మన ఇతి దారిద్ర్యే నిశ్చింతస్యేత్యర్థః. కిమపి యత్కించి-ద్విజ్ఞాపయితుకామాం విజ్ఞాపయితుం కామో యస్యాస్తామ్, విజ్ఞానపనైవేయం, న త్వాజ్ఞాపనేతి భావః . మాం ప్రతీపదర్శినీ వనితా, ప్రతికూలబుద్ధిరితి చ, ఇతి హేతోః నోపేక్షథాః నోపేక్షస్వ. **బాలాదపి సుభాషితమితి న్యాయాత్,** స్త్రియాపి మయోక్తం వచనం గృహాణేత్యేకో భావః. ఆత్మరసతృప్తస్య మమ ప్రతికూలం బోధయతీయమితి స్వదృష్ట్యా మయి న కోపం కృథాః, కిన్తు బాలిశేయమనాత్మజ్ఞా కిమపి యాచతే మామితి భగవానివ భక్తేషు మయి కరుణాం కుర్విత్యన్యో భావః॥ 24

శ్లో॥ మిత్రే తవ శ్రీదయితేఽపి కస్మాద్దశా కృశానాం భగవన్నశాంతా ।
సామీప్యముక్తౌ జగతీపతేస్స్యాత్కథన్ను లాభస్సుహృదోఽపి లక్ష్మ్యాః ॥ 25

మిత్రే ఇతి॥ హే భగవన్! పతివ్రతానాం భర్తురేవ దైవత్వాదియం సంబుద్ధిః, తవ శ్రీదయితే లక్ష్మీపతౌ, కృష్ణే శ్రియః సంపదో దయితః పతిః స్వామీత్యర్థః. తస్మిన్ ధనాఢ్యే ఇతి చ. మిత్రే సుహృది, సత్యపి కృశానాం దీనానాం, దశా అవస్థా, దారిద్ర్యమిత్యర్థః. కస్మాత్కుతః? **అశాన్తా** అనష్టా. న హి ధనికస్య మిత్రం దరిద్రో భవేదిత్యర్థః. జగతీపతేః భువనాధిపస్య, కృష్ణస్య భూపతేశ్చ, సామీప్యముక్తౌ సన్నిధి-పరిత్యాగే సతి, సుహృదః మిత్రస్యాపి, లక్ష్మ్యాస్సంపదః లాభః ప్రాప్తిః, కథన్ను కథం వా స్యాత్? న కథమపీత్యర్థః. **దూరస్థాత్తనయాదపి సమీపస్థో భృత్య ఏవ రాజ్ఞాం ప్రియ** ఇతి న్యాయాదితి భావః. అత్ర మహైశ్వర్యశాలినం త్వన్మిత్రం కృష్ణమేత్య, కించిద్ధనం యాచస్వేత్యనుక్త్వా, అర్థాత్తత్సూచనేన పాతివ్రత్యాధిక్యం వ్యజ్యతే. పతివ్రతా హి భర్తారం న శాస్తి కించ కామినీనామిదం ప్రాయికమేవ, యేన కేనాపి వ్యాజేనాభిప్రాయావిష్కార ఇతి. **వ్యంగ్యార్థస్తు -** హే భగవన్! శివ! తవ శ్రీదయితే సంపత్పతౌ

కుబేరే, మిత్రే సత్యపి కృశానాం దశా కుతో న శాన్తా ఇతి, పూర్వార్ధే జగతీపతేః పరమాత్మనః సామీప్య-ముక్తౌ సాలోక్యసారూప్యసామీప్యసాయుజ్యరూపచతుర్విధముక్త్యన్తర్గతమోక్షవిశేషే, సుహృదః శోభనం హృత్ జ్ఞానం యస్య తస్య జ్ఞానినోఽపి, లక్ష్మ్యాః లాభః కథం స్యాత్? న కథమపీత్యర్థః. లక్ష్మీలాభస్తు సాయుజ్యముక్తావేవేతి భావః. ఇత్యుత్తరార్ధే॥ 25

శ్లో॥ మిత్రశ్రియస్సంక్రమణం విహాయ భవేన్న జాతు ద్విజరాజ! పుష్టిః ।
ఇమాని సిద్ధాంతవచాంసి కింతు పరిస్ఫుటా దర్శనలాభతాత్ర ॥ 26

మిత్రేతి॥ హే ద్విజరాజ! బ్రాహ్మణోత్తమ! మిత్రశ్రియః సుహృత్సంపదః, సంక్రమణం సంబంధం, విహాయ త్యక్త్వా, తద్వినేత్యర్థః. జాతు కదాచిదపి, పుష్టిః పోషణం, దారాపత్యాదీనామితి భావః, న భవేత్ న స్యాత్, శ్రీకృష్ణం ప్రార్థయిత్వా యత్కించిద్ధనం త్వయా ఆనీయతే చేత్ తర్హి తేన కుటుంబపోషణం భవేత్, నోచేత్ న భవేదేవేత్యర్థః. ఇమాని మదుక్తాని వచాంసీతి శేషః. సిద్ధాన్తవచాంసి సిద్ధాన్తవాక్యాని, భవన్తీతి శేషః, త్వయా పునః యుక్త్యా న పూర్వపక్షీకర్తవ్యానీత్యర్థః, నను మిత్రసంపన్మయి న సంక్రాన్తా, కిమహం కుర్యామిత్యత ఆహ. అత్ర మిత్రశ్రీసంక్రమణే దర్శనలభ్యత్వం పరిస్ఫుటా వ్యక్తా. మిత్రే దృష్టే సతి, తత్సంపత్సంక్రాన్తిస్స్యాత్. మిత్రే అదృష్టే సతి, కథం తత్సంపత్సంక్రాన్త్యవకాశ ఇత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు,** మిత్రశ్రియః సూర్యరుచేః, **శోభా సంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీశ్శ్రీరపి కథ్యతే** ఇత్యభిధానాత్. సంక్రమణం సంపర్కం, విహాయ జాతు ద్విజరాజపుష్టిః చన్ద్రమణ్డలవృద్ధిః, న భవేత్, **పాథోమయే శీతకరేఽర్కరశ్మయో విమూర్ఛితా ఘ్నన్తి తమస్వినీతమ** ఇతి జ్యోతిశ్శాస్త్రాదితి భావః. ఇమాని సిద్ధాంతవచాంసి సౌరసిద్ధాన్త-వచనానీత్యర్థః. తత్ర యుక్తిమాహ. కిన్త్వితి. అత్ర సూర్యకిరణసంక్రమణే దర్శనలభ్యతా న లభ్యం న లభ్యమ్. నఞర్థస్య నశబ్దస్య **సుప్సువేతి** సమాసః. దర్శే అమాయాం న లభ్యం దర్శనలభ్యం తస్య భావ స్తత్తా. అమాయాం దుర్లభత్వమిత్యర్థః. పరిస్ఫుటా **దర్శస్సూర్యేందుసంగమ** ఇతి కోశాత్. అమాయాం సూర్యేందుసంగమస్య జాతత్వేన సూర్యకిరణసంక్రమణమిందుమణ్డలస్య దుర్లభమ్. అత ఏవ తదానీం న చంద్రస్య దర్శనమితి భావః. అత్రేదం తత్త్వమ్, యదా సూర్యచంద్రమణ్డలయో చారవశాదభిముఖస్థితిః తదా పూర్ణిమా సంపూర్ణచంద్రమణ్డలదర్శనాత్, యదాతు క్రమేణ అభిముఖత్యాగః తదా క్రమేణ హ్రాసవృద్ధ్యాదికమితి॥ 26

గ॥ తదవశ్యం దృశ్య ఏవ దారిద్ర్యవిద్రావణాయ దామోదర ఇతి వాదిన్యాం దయితాయామ్॥27

తదితి॥ తత్తస్మాత్, దారిద్ర్యవిద్రావణాయ దైన్యవిధ్వంసనాయ, దామోదరః కృష్ణః, అవశ్యం ముఖ్యం, దృశ్య ఏవ ద్రష్టుమర్హ ఏవ, త్వయేతి శేషః, దామోదరదర్శనమవశ్యకర్తవ్యమిత్యర్థః, ఇత్యేవం దయితాయాం ప్రేయస్యాం, వాదిన్యాం బ్రువన్త్యాం సత్యామ్॥ 27

శ్లో॥ యాచ్ఞాపరాఙ్ముఖతయా కలహో మిథోఽస్య
ప్రాణప్రియావచనమాన్యతయా చ తేనే ।
మధ్యస్థయా వ్యరచి శౌరిదిదృక్షయా తు
తస్యాశయానుసరణేన సతీ ద్వితీయా ॥ 28

యాచ్ఞేతి॥ అస్య కుచేలస్య సంబంధిన్యా యాచ్ఞాపరాఙ్ముఖతయా యాచ్ఞావైముఖ్యేన ప్రాణప్రియా-వచనమాన్యతయా ప్రాణప్రియాయాః దయితాయాః, వచనం ఉక్తిః, మాన్యం పూజ్యం, అనుల్లంఘనీయ-

మిత్యర్థః. యస్య తత్త్వేన చ మిథః పరస్పరం, కలహో వివాదః, తేనే చక్రే. కుచేలనిష్ఠౌ యాచ్ఞాపరాఙ్ముఖతా ప్రాణప్రియావచనమాన్యతా చేత్యుభౌ ధర్మౌ పరస్పరవిజయాయ కలహం కుర్వాతే ఇత్యర్థః. యాచ్ఞావైముఖ్యాత్ ప్రేయసీవచనస్యానుల్లంఘనీయత్వాచ్చ కుచేలో దోలాయితమనా బభూవేతి నిర్గళితార్థః. అత్ర పరాఙ్ముఖతా మాన్యతా శబ్దగతస్త్రీలింగాభ్యాం స్త్రీద్వయం, కలహ ఇత్యనేన తయోస్సపత్నీత్వం చ వ్యజ్యతే. తత్రాపి ప్రథమోక్తత్వాత్పరాఙ్ముఖతా జ్యేష్ఠభార్యేతి వ్యజ్యతే, ఏతేన యథా కస్యచిత్పుంస ఉభే జాయే భర్తృవాల్లభ్యవిషయే పరస్పరం కలహాయేతే తద్వదితి భావః ఫలితః. మధ్యస్థయా మధ్యేసంజాతయా, శౌరిదిదృక్షయా తు శ్రీకృష్ణకర్మకదర్శనేచ్ఛయా తు తస్య కుచేలస్య ఆశయానుసరణేన చిత్తాశ్రితతయా హేతునా ఇచ్ఛాయాః మనోధర్మత్వాదితి భావః. మనస్యుత్పన్నయా శ్రీకృష్ణదర్శనోత్కంఠయేత్యర్థః. ద్వితీయా ప్రాణప్రియావచనమాన్యతా, సతీ యోగ్యా, అరచి కృతా యాచ్ఞాపరాఙ్ముఖో
హం కథం కృష్ణం యాచేయమ్? కథం వా ప్రాణప్రియాయాః ప్రార్థనా మయా నిరాకరణీయా? ఇతి సంశయాళుః కుచేలః బహుకాలాదృష్టం మిత్రం కృష్ణం ద్రష్టుముత్కంఠితస్సన్ యాచ్ఞావైముఖ్యవ్రతమపి పరిత్యజ్య, ప్రేయసీప్రార్థనామేవ యోగ్యామ్మేనే ఇత్యర్థః. అన్యత్ర మధ్యస్థయా అపక్షపాతయా శౌరిదిదృక్షయా తన్నామ్న్యా కాచనస్త్రియా తస్య పత్యురాశయానుసరణేన భావమనుసృత్యేత్యర్థః. సర్వస్యాపి ద్వితీయపత్న్యాం ప్రీతియుక్తత్వాదితిభావః. ద్వితీయాభార్యా, సతీ సాధ్వీ, నిరపరాధేతి యావత్. అరచి కృతా, ఉభయోస్సపత్న్యోః కలహాయమానయోస్సత్యోః కాచిన్మధ్యస్థా జ్యేష్ఠాయా ఏవాయం దోషో న తు ద్వితీయాయా ఇతి భర్త్రాశయానుగుణ్యేన నిష్కృష్టవతీత్యర్థః॥ 28

గ॥ సమనన్తరమకుంఠవైకుంఠదర్శనోత్కంఠయా ప్రియయా ప్రచోదితః, కుచేలశ్చేలాంచలేన భగవదుపహారాయ ముష్టిచతుష్టయపరిమితాన్ పృథుకానుపవేష్ట్య వనమాలివిలోకనలాలసతయా ద్వారకానగరమగమత్॥ 29

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తరం శ్రీకృష్ణదిదృక్షోదయానన్తరమిత్యర్థః. అకుంఠయా అనర్గళయా, వైకుంఠదర్శనోత్కంఠయా శ్రీకృష్ణదిదృక్షయా, ప్రియయా దయితయా, చ ప్రచోదితః ప్రేరితః, కుచేలః భగవదుపహారాయ శ్రీకృష్ణబల్యర్థం శ్రీకృష్ణాఖ్యప్రభవే బలిం సమర్పయితుమిత్యర్థః. ముష్టిచతుష్టయపరిమితాన్ ముష్టీనాం చతుష్టయం ముష్టిచతుష్టయం, చతస్రో ముష్టయ ఇత్యర్థః. తేన పరిమితాన్ కృతమానాన్, తావత్పరిమాణానిత్యర్థః. ముష్టినా చతుర్వారం గ్రాహ్యానితి యావత్. పృథుకాన్ ధానాః, చేలాంచలేన ఉత్తరీయాన్తభాగేన ఉపవేష్ట్య వేష్టయిత్వా ధృత్వేత్యర్థః. వనమాలివిలోకనలాలసయా శ్రీకృష్ణదర్శనాసక్తత్వేన హేతునా, అకుంఠవైకుంఠదర్శనోత్కంఠయా ప్రచోదిత ఇత్యనేన పునరుక్తం తదిదం ప్రియాచోదనాపేక్షయా శ్రీకృష్ణదిదృక్షాచోదనస్యాధిక్యం గమయతి, తేన చ నాయం శ్రీకృష్ణం యాచితుం యయౌ, న చ ప్రియయా ప్రార్థితః కృష్ణం ప్రతి యయౌ. కిన్తు కృష్ణం కేవలం ద్రష్టుమేవేతి సిద్ధమ్, ద్వారకానగరమగమత్ యయౌ॥ 29

గ॥ ప్రవిశ్య చ నగరమిదమచింతయత్, క్వేయమమరావతీమప్యతిశయానా ద్వారావతీ! క్వ చేదం హరిగర్భతయా సార్వభౌమేనాపి దుష్ప్రవేశమంతఃపురమ్, క్వచ మే చతురాననమప్యర్ధచంద్రదానశాంతదర్పకం కుర్వాణ దౌవారికాః. క్వ చేదం సామ్రాజ్యముజ్జృంభమాణం త్రిజగన్నాయకస్య యదునాయకస్య, క్వ చాహమాచ్ఛాదితకచ్చరపటచ్చరః ప్రలంబకూర్చో దరిద్ర–

శ్రోత్రియః, కథంచన ప్రవిష్టమపి మాం ప్రత్యభిజానాతు కథమివ లక్ష్మీవిలాసపరవశ-సర్వేంద్రియగ్రామో దామోదరః? సర్వథా వితథమనోరథోఽహమితి॥ 30

ప్రవిశ్యేతి॥ నగరం పత్తనం, ప్రవిశ్య ఇదం వక్ష్యమాణమచిన్తయత్ చిన్తితవాంశ్చ. చిన్తాప్రకారమేవాహ, అమరావతీం ఇన్ద్రనగరమపి, అతిశయానా తిరస్కుర్వన్తీ, ఇయం ద్వారకా క్వ. హరిగర్భతయా హరిః కృష్ణస్సింహశ్చ, గర్భే అన్తః, యస్య తత్త్వేన హేతునా, సార్వభౌమేన సర్వభూమిపాలకేన దిగ్గజేన చ, తేనాపి దుష్ప్రవేశం ప్రవేష్టుమశక్యమ్, ఇదం శ్రీకృష్ణసంబంధి, అంతఃపురం అవరోధనం, క్వచ. క్వవా చతురాననం బ్రహ్మాణమపి అర్ధచంద్రదానేన గళహస్తదానేన, శాంతదర్పకం నివృత్తగర్వం, **స్వార్థే క ప్రత్యయః,** యద్వా, **శేషాద్విభాషేతి బహువ్రీహేః కప్,** అత్ర అర్ధచంద్రదానేన అర్ధచన్ద్రరూపభూషణదానేన, శాంతదర్పకం శాంతో నాశితః, దర్పకః అనంగః, యేన తం శివమిత్యర్థః ఇతి చ వ్యజ్యతే. కుర్వాణాః కుర్వన్తః, ఇమే ఏతే, దౌవారికాః ద్వారపాలాః, క్వచ. త్రిజగన్నాయకస్య త్రిలోకాధిపతేః, యదునాయకస్య యదుపతేః, కృష్ణస్యేత్యర్థః. ఉజ్జృంభమాణం ప్రవర్ధమానం, ఇదం సామ్రాజ్యం, సమ్రాజో భావః, మహైశ్వర్యమిత్యర్థః. క్వచ, ఆచ్ఛాదితకచ్చరపటచ్చరః ధృతమలదూషితజీర్ణవస్త్రః, ప్రలంబకూర్చః లంబమానశ్మశ్రుజాతః, **శ్మశ్రుణ్యపి చ కూర్చస్స్యా** ది త్యజయ్యః. దరిద్రః దీనః, శ్రోత్రియః వేదధ్యేతా, **శ్రోత్రియ ఇఛన్దోఽధీతే** ఇతి నిపాతితమిదమ్. అనేన చ లౌకికజ్ఞానాభావో వ్యజ్యతే. ఏవంవిధః అహం క్వ చ, **విషమాలంకారః.** లక్ష్మీవిలాసపరవశసర్వేంద్రియగ్రామః లక్ష్మ్యా రుక్మిణ్యాస్సంపదో వా విలాసేన హేతునా, పరవశః పరతన్త్రః, సర్వేంద్రియగ్రామః సమస్తవిధేంద్రియజాలం, యస్య సః స్త్రీపరతన్త్రః ధనమదాంధశ్చేత్యర్థః. దామోదరః కృష్ణః, కథంచన కథమపి, ప్రవిష్టం గృహే ఇతి శేషః. మాం దరిద్రమిత్యర్థః. కథమివ కేన ప్రకారేణ వా, ప్రత్యభిజానాతు స్మరతు? సర్వథా మాం విస్మృతవానే-త్యర్థః. సర్వథా సర్వప్రకారేణాపి, అహం, వితథమనోరథ ఏవ వ్యర్థకామ ఏవ, భవేయమితి శేషః. ఇత్యచిన్తయదితి పూర్వేణాన్వయః॥ 30

శ్లో॥ సంచింతయన్నిదమవాప మహీసురోఽయ । మావాసమప్రతినివర్తిత ఏవ శౌరేః ।
నైవాద్భుతం హరికృపావిషయే కథన్ను । జాయేత వారణకృతవ్యసనప్రకర్షః? ॥ 31

సంచింతయన్నితి॥ ఇదమేతత్సంచింతయన్ ఏవం విచారయన్నిత్యర్థః. అయం మహీసురః బ్రాహ్మణః, అప్రతినివర్తిత ఏవ అనివారితస్సన్నేవ, శౌరేః కృష్ణస్య వాసం గృహమవాప భేజే. నను చతురాననమపి గళహస్తదానేన శాంతదర్పం కుర్వన్తి దౌవారికా ఇత్యుక్తం హి, కథం తాదృశ దౌవారికృతనివారణవ్యసనమస్య నాసీదిత్యత ఆహ. నైవేతి, అద్భుతమాశ్చర్యం, నైవ నాస్త్యేవ. దీనస్యాపి కుచేలస్య మహేశ్వర శ్రీకృష్ణసదనప్రాప్తిర్నిరాంతకా బభూవేతీదం న చిత్రమిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ. హరికృపావిషయే శ్రీకృష్ణకరుణాయాః పాత్రే పుంసీతి శేషః. సింహకృపాపాత్రే ఇతి చ వ్యజ్యతే. వారణకృతవ్యసనప్రకర్షః న వారణజన్యదుఃఖాతిశయః, గజకృతపీడాతిశయశ్చ, కథం ను కథం వా, జాయేత ఉత్పద్యేత న కథమపీత్యర్థః, **కావ్యలింగమలంకారః॥** 31

గ॥ తదైవ రుక్మిణీసదనవాస్తవ్యో భగవానపి మిత్రాలోకవికసితముఖపుండరీకః ప్రియయా సహ సత్వరమవతీర్య పర్యంకతః పరిరభ్య కుచేలం పర్యంకే న్యవేశయత్॥ 32

తదేతి॥ తదేవ కుచేలాగమనసమయే ఏవ, రుక్మిణీసదనవాస్తవ్యః రుక్మిణీగృహనివాసీ భగవానపి

శ్రీకృష్ణశ్చ, మిత్రాలోకవికసితముఖపుండరీకః మిత్రమేవ మిత్రస్సూర్య ఇతి **శ్లిష్టరూపకమ్**, తస్య ఆలోకాద్దర్శనాత్, యద్వా, మిత్రాలోకస్సుహృద్దర్శనమేవ, మిత్రాలోకస్సూర్యప్రకాశ ఇతి శ్లిష్టరూపకమ్. తస్మాత్ హేతోః, వికసితం సంజాతవికాసం, హర్షాతిరేకాదితి భావః. ముఖమేవ పుండరీకం సితాంభోజం, యస్య స తథోక్తః సన్, హర్షజన్యస్మితరుచివ్యాసంగాన్ముఖస్య ధవళితత్వేన పుండరీకత్వరూపణమ్, తేన చ తద్గుణాలంకారో వ్యజ్యతే. ప్రియయా సహ రుక్మిణ్యాస్సమం, సత్వరం ద్రుతం, పర్యంకతశ్శయ్యాతలాదవతీర్య అవరుహ్య, కుచేలం మిత్రం, పరిరభ్య ఆలింగ్య, పర్యంకాదవతారణాంశే ఏవ ప్రియాసాహిత్యం న త్వాలింగాంశే, అనుచితత్వాదితి జ్ఞేయమ్. పర్యంకే శయ్యాయాం, న్యవేశయత్ ప్రవేశయామాస॥32

శ్లో॥ వైదేహీపరిరంభభంగవిరసస్సంశ్లేషకామాన్మునీ–
నస్మిన్నేవ భవే భవేదితి పురా యో వా నిరాచీకరత్ ।
సద్యస్తేన విదర్భజాకుచభరణం సంత్యజ్య లోభాస్పదం
సంశ్లిష్టస్య కుచేలకస్య కృతినో గణ్యా ను పుణ్యావళిః ॥ 33

వైదేహీతి॥ యః కృష్ణః, పురా రామావతారే, వైదేహీపరిరంభభంగవిరసః సీతాలింగనభంగభీరుః, ఋషీణామాలింగనే సీతాలింగనభంగాపత్తేరితి భావః. అత ఏవ సంశ్లేషకామాన్ స్వాలింగనాభిలాషాన్, మునీన్ ఋషీన్, న తు విషయైషిణి ఇతి భావః. ఏతేన శ్రీరామస్య సౌందర్యమపారమితి వ్యజ్యతే. అస్మిన్ భవే ఏవ శ్రీకృష్ణజన్మన్యేవ భవేత్ మదాలింగనం భవతాం స్యాదితి ఉక్త్వా ఇతి శేషః. **నిరాచీకరోత్** నిరాకృతవాన్. పురా కిల రామావతారే రామసౌందర్యమోహితాః దండకారణ్యవాసినో మునయః రామాలింగనం ప్రార్థయిత్వా కృష్ణావతారే యుష్మాకం మత్సంశ్లేషో భవిష్యతి, నేదానీమితి రామేణ ప్రత్యాఖ్యాతా ఇతి పౌరాణికీ కథాత్రానుసంధేయా. పురుషయోః పరస్పరాలింగనం న రసావహమితి శ్రీరామేణ మునికాంక్షితే స్వాలింగనే ప్రత్యాఖ్యాతే సతి తస్య వైదేహీపరిరంభభంగవిరసత్వకృతత్వోత్ప్రేక్షణాత్ **హేతూత్ప్రేక్షాలంకారః.** స చ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యః. తేన ఋషిప్రార్థనామప్యవిగణయ్య వైదేహీపరిరంభమత్యక్తవతేత్యర్థః. సద్యః తదైవ, న తు భోగానన్తరమితి భావః. లోభాస్పదం అతిస్పృహావిషయం, కుచభరస్యాతిసుందరత్వాత్ స్వస్య చ అతికాముకత్వాదితి భావః. విదర్భజాకుచభరం రుక్మిణీస్తనభారం, న తు పునరాలింగనమాత్రమితి భావః. సంత్యజ్య త్యక్త్వా, సంశ్లిష్టస్య ఆలింగితస్య, కృతినః సుకృతశాలినః కుచేలకస్య, **నిన్దాయాం కప్రత్యయః,** అత్యల్పస్య కుచేలస్యేత్యర్థః. యద్వా, **ప్రశంసాయామేవ క ప్రత్యయః,** ప్రశస్తకుచేలస్యేత్యర్థః. పుణ్యావళిః సుకృతపరమ్పరా గణ్యా ను గణయితుం శక్యా కిము అగణ్యైవేత్యర్థః. పరమేశ్వరః కృష్ణః, అనపాయిన్యాస్స్వప్రేయస్యా లక్ష్మ్యా అపి కుచభరముత్సృజ్య కుచేలమాలిలింగేత్యహో కుచేలస్య సుకృతపరిపాక ఇతి నిర్గళితార్థః॥ 33

శ్లో॥ ద్విజరాజం కృశం గాఢ । మాలింగ్య రుచినిర్భరమ్ ।
కుర్వాణస్యాస్య మిత్రత్వ । మనన్యసదృశం హరేః ॥ 34

ద్విజేతి॥ కృశం దరిద్రం, ద్విజరాజం బ్రాహ్మణోత్తమం, కుచేలమిత్యర్థః. గాఢం దృఢం యథా తథా, ఆలింగ్య ఉపగూహ్య, రుచినిర్భరం రుచిభిః స్వకాన్తిభిః, నిర్భరం పూర్ణం, స్వకీయకృష్ణవర్ణచ్ఛాయయా అభితో వ్యాప్తమిత్యర్థః. యద్వా, రుచిః ప్రీతిః, తయా నిర్భరం సానురాగమిత్యర్థః. అథవా రుచిరానన్దః తన్నిర్భరం తత్పరిపూర్ణం, ఆనన్దసాంద్రమిత్యర్థః. యద్వా, రుచినిర్భరం పూర్ణకాన్తిం, భగవదాలింగన–

ప్రభావాచ్ఛరీరం కార్శ్యప్రయుక్తనిస్తేజస్కత్వం విహాయ రుచితుందిలమభవదితి భావః. కుర్వాణస్య కుర్వతోఽస్య హరేః కృష్ణస్య, మిత్రత్వం సౌహార్దం, అనన్యసదృశం అన్యసదృశం న భవతీత్యనన్యసదృశం, విలక్షణమిత్యర్థః. భవతీతి శేషః. ఆలింగనమాత్రాదేవ కృశం మిత్రం రుచితుందిలం కుర్వాణం సుహృల్లోకే క్వాపి న దృష్టశ్రుతచర ఇత్యర్థః. అత్ర రుచినిర్భరం ద్విజరాజం గాఢమాలింగ్య కృశం కుర్వాణస్య అస్య హరేర్మిత్రత్వం విరుద్ధలక్షణయా శత్రుత్వమనన్యసదృశం అయోమయభీమమాలింగనేన చూర్ణీకృతవతో ధృతరాష్ట్రస్యేవేతి భావః, ఇతి వ్యజ్యతే. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. కృశం నష్టకళమమాయామితి భావః. ద్విజానాం బ్రాహ్మణానాం, రాజా ద్విజరాజః, **రాజాహస్సఖిభ్య ఇతి టచ్**, తం చన్ద్రమిత్యర్థః. **సోమోఽస్మాకం బ్రాహ్మణానాగ్ం రాజే** తి శ్రుతేః. గాఢమాలింగ్య జలమయే చంద్రే స్వకిరణాన్ప్రవేశయిత్వే-త్యర్థః. రుచినిర్భరం ప్రతిదినమభివర్ధమానకాంతిమిత్యర్థః. కుర్వాణస్య అస్య హరేస్సూర్యస్య, మిత్రత్వం మైత్రీ, రవిత్వం చ, అనన్యసదృశమద్భుతమిత్యర్థః. అపరోఽప్యర్థః ప్రతిభాతి, రుచినిర్భరం అతితేజస్వినం ద్విజరాజం గరుడం, గాఢమాలింగ్య పరివేష్ట్యేత్యర్థః. కృశం దుర్బలం, నష్టగాత్రం వా కుర్వాణస్య అస్య హరేస్సర్పస్య - **శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నే** త్యమరః. మిత్రత్వం నిగీర్ణాధ్యవసానలక్షణయా అతిశయోక్త్యా తేజస్విత్వం సూర్యస్య ప్రతాపోపమాత్వాదితి భావః. అనన్యసదృశం అన్యసర్పాణాం గరుడనిర్మథి-తత్వాదితి భావః॥ 34

శ్లో॥ పంకం హరిప్రమదబాష్పజలాప్లుతస్య । తస్యాఖిలం చిరధృతం విలయం ప్రపేదే ।
చిత్రం యదుత్తరమముష్య న పంకలేప । స్థానేఽథవా కుపదయోగకథాపి నాస్య ॥35

పంకమితి॥ హరిప్రమదబాష్పజలాప్లుతస్య శ్రీకృష్ణానన్దబాష్పధారాసంసిక్తస్య, తస్య కుచేలస్య సంబంధి చిరధృతం చిరాత్సంచితం, బహుజన్మార్జితమిత్యర్థః. అఖిలం సర్వం, పంకం కలుషమ్, **అస్త్రీ పంకం పుమాన్పాప్మే** త్యమరః. దారిద్ర్యహేతుభూతమితి భావః. కర్దమ ఇతి చ ప్రతీయతే. **పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమా** విత్యమరః. విలయం నాశం, ప్రపేదే ప్రాప. జలాప్లవనాత్కర్దమ ఇవ భగవదానన్దబాష్పసేకాత్పాపం నిరస్తమిత్యర్థః. ఉత్తరం జలాప్లవనానన్తరమ్, అముష్య కుచేలస్య, పంకలేపః పాపసంబంధః కర్దమ-లేపనం చ, నేతి యత్తచ్చిత్రమ్, జలాప్లవనస్య ప్రాచీనపంకలేపమాత్రనివర్తకత్వం దృష్టం న తూత్తరత్ర పంకసంబంధాజనకత్వమ్, అతో విచిత్రమిత్యర్థః. **విరోధాభాసాలంకారః**. యదుక్తం చిత్రమితి తత్పునర్విచార్య ప్రతిషేధతి. స్థానే ఇతి, అథవా స్థానే పక్షాన్తరేణ, యుక్తమేవేదమిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ. అస్య కుచేలస్య కుపదయోగకథాపి కుత్సితం పదం కుపదం, దుష్టోద్యోగ ఇత్యర్థః. **పదం వ్యవసిత త్రాణేతి** కోశాత్. (వ్యవసితం వ్యవసాయ ఉద్యోగ - ఇత్యర్థః) తస్య యోగస్సంబంధస్తస్య కథా వార్తాపి, న నాస్తి. కుత్సితవ్యవసాయాత్ఖలు పాపసంబంధ ఇతి భావః. అన్యత్ర కుర్భూమిః, పదం చరణం, తయోర్యోగస్సంబంధస్తస్య కథాపి నాస్తి. పదభూమిసంబంధః ఖలు పంకలేపకర ఇతి భావః. **ఆక్షేపాలంకారః** - స చ శ్లేషోజ్జీవితః॥ 35

తతశ్చ॥ ఆనందబాష్పధారాసేకానన్తరమిత్యర్థః. ఆలింగనానన్తరమితి వా॥

శ్లో॥ త్రివిక్రమోఽయం విధిధౌతపాదపద్మః పురా సమ్మదపారవశ్యాత్ ।
ద్రాగ్బ్రహ్మణోఽముష్య గృహాశ్రితస్య న్యషించ దంఘ్రీ విధిరిత్యవేత్య ॥ 36

త్రివిక్రమ ఇతి॥ అయం త్రివిక్రమః కృష్ణః, పురా త్రివిక్రమావతారే, విధిధౌతపాదపద్మః విధినా

బ్రహ్మణా, ధౌతం క్షాళితం, పాదపద్మం పాదారవిందం, యస్య స తథోక్తః. అత ఏవ గృహాశ్రితస్య స్వసదనం ప్రాప్తస్య, అముష్య బ్రహ్మణః బ్రాహ్మణస్య ప్రజాపతేశ్చ, అంఘ్రీ పాదౌ, ద్రాక్ శీఘ్రం, విధి రిత్యవేత్య అతిథిసత్కారో విధిచోదిత ఇతి జ్ఞాత్వేత్యర్థః. బ్రహ్మేతి జ్ఞాత్వేతి చ, సమ్మదపారవశ్యాత్ హర్ష-పరవశత్వం ప్రాప్య, **ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ,** సన్మిత్రాతిథిలాభాత్ ఉపకృతవతః ప్రత్యుపకారేణ ఆనృణ్యలాభా-చ్చేతి భావః. **న్యషించత్** నితరాం సిక్తవాన్ ప్రక్షాళితవానిత్యర్థః. యథా స్వలోకగతమచ్చరణం బ్రహ్మా ప్రక్షాళయామాస తథా మయాపి మద్గృహగతబ్రాహ్మణచరణమపి ప్రక్షాళనీయమేవ, బ్రాహ్మణస్య మమ దైవతత్వాత్. **యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్త దేవేతరే జనా** ఇతి ఆదికవేర్బ్రహ్మణ ఆచారస్య అవశ్యాను-సరణీయత్వాచ్చేత్యేకో భావః. మత్పాదప్రక్షాళనద్వారా మాముపకృతవతోఽస్య బ్రహ్మణః తత్పాదప్రక్షాళన-ద్వారైవ మయా ప్రత్యుపకారః కర్తవ్యః. అన్యథా ఋణగ్రస్తత్వాపత్తేరిత్యన్యో భావః. అత్ర సమ్మదపార-వశ్యాద్విధిర్బ్రహ్మేత్యవేత్య ప్రమోదపారవశ్యాదయమేవ బ్రహ్మేతి భ్రాన్త్యా ఇత్యపి ద్వితీయార్థం కేచిద్బ్రువన్తి. తన్మతే **భ్రాన్తిమదలంకారో వ్యంగ్యః**. శ్రీకృష్ణకృతవిప్రపాదప్రక్షాళనస్య త్రివిక్రమావతారీయస్వపాద-ప్రక్షాళనస్మరణజన్యత్వోత్ప్రేక్షా **ద్గమ్యోత్ప్రేక్షా**. బ్రహ్మణా విష్ణుః తేన బ్రహ్మా చ పరస్పరం ప్రక్షాళితపాదావితి వర్ణనా **దన్యోన్యాలంకారః. అన్యోన్యం నామ యత్ర స్యాదుపకారః పరస్పర** మితి లక్షణాత్॥ 36

శ్లో॥ నతేన శిరసా శౌరిస్సలిలం యదుపాదిత ।
మూర్ధాభిషిక్తతా రూఢా తథాప్యస్య న యౌగికీ ॥ 37

నతేనేతి॥ యద్యస్మాత్, శౌరిః కృష్ణః, నతేన నమ్రేణ, శిరసా శీర్ష్ణేణ, సలిలం కుచేలపాదోదకం, ఉపాదిత అధృతతస్మాత్, యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్తదిత్యస్య లాభః. అస్య కృష్ణస్య, మూర్ధాభిషిక్తతా మూర్ధ్ని శిరసి, అభిషిక్తః అభితస్సిక్తః మూర్ధాభిషిక్తః, తస్య భావస్తత్తా, క్షత్రియత్వం చ, రూఢా స్పష్టా, రూఢిత స్సిద్ధేతి చ - **మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియ** ఇత్యమరః. తథాపి ఏవమపి, విప్రపాదోదకేన మూర్ధాభిషిక్తత్వేపీత్యర్థః. అస్య కృష్ణస్య, యౌగికీ యోగతస్సిద్ధా, మూర్ధాభిషిక్తతేత్యస్యాత్రాప్యన్వయః. పట్టాభిషిక్తత్వమిత్యర్థః. శిరోభిషిక్తత్వమితి చ, న నాసీత్, యయాతిశాపాదితి భావః. **విరోధాభాసా-లంకారః**. అయం భావః. అస్మాత్పదాదయమర్థో బోద్ధవ్య ఇతీశ్వరసంకేతశ్శక్తిరభిధేత్యుచ్యతే. తస్యాః యోగ ఇతి రూఢిరితి యోగరూఢిరితి చ వ్యాపారత్రయమస్తి. తేనైవ వ్యాపారత్రయేణ యౌగికం రూఢం యోగరూఢం చేతి శబ్దజాతం త్రివిధమ్. అవయవార్థపురస్కారేణ అర్థే శబ్దప్రవృత్తిర్యత్ర తద్యౌగికం, యథా ఔపగవః. **సంజ్ఞాశబ్దో రూఢః డిత్థాదిః**. యత్ర సంజ్ఞా అవయవార్థశ్చ అస్తి తద్యోగరూఢం యథా పంకజమ్. ఏవం స్థితే మూర్ధాభిషిక్త ఇతి పదం రూఢ్యా క్షత్రియమభిధత్తే, యోగేన తు పట్టాభిషిక్తం శిరస్యభిషిక్తం చ బోధయతి. శ్రీకృష్ణే రూఢ్యా వర్తమానోఽయం మూర్ధాభిషిక్తశబ్దః విప్రపాదసలిలాభిషేకా-చ్ఛిరోభిషిక్తత్వరూపమవయవార్థం పురస్కృత్య యోగేనాపి వర్తతే ఏవేతి కృత్వా, విప్రపాదసలిలాభిషేకా-న్మూర్ధాభిషిక్తతాయాః యౌగికత్వే వక్తవ్యే రూఢత్వోక్తిరిత్యేకో విరోధః. ఏవం యౌగికత్వే సత్యపి యౌగికత్వాభావోక్తిరిత్యపరో విరోధః. కృష్ణే రూఢ్యా వర్తమానం మూర్ధాభిషిక్తత్వం విప్రపాదసలిలసేకా-ద్యోగేపి సిద్ధత్వేన స్పష్టమితి ప్రథమస్య పరిహారః. అత ఏవ **నిరుక్తిరలంకారః. నిరుక్తిర్యోగతో నామ్నా మన్యార్థత్వప్రకల్పన** మితి లక్షణాత్. సిద్ధస్యైవ విధానా **ద్విధ్యలంకారశ్చ**. విరోధాభాసాలంకారస్తు స్పష్ట ఏవ. శిరోభిషిక్తత్వరూపమూర్ధాభిషిక్తత్వస్య సత్త్వేఽపి పట్టాభిషిక్తత్వరూపస్తన్నాస్తీతి యౌగికమూర్ధాభి-షిక్తత్వాభావోఽపి కృష్ణే సులభ ఏవేతి ద్వితీయవిరోధస్య పరిహారః॥ 37

అనన్తరఞ్చ। విప్రపాదం ప్రక్షాళ్య తజ్జలస్య మూర్ధ్ని ధారణానన్తరమిత్యర్థః॥

శ్లో॥ తస్య చక్రధరశ్చక్రే । దివ్యచందనచర్చనమ్ ।
తేన సామోదతా యుక్తా । విచిత్రో వాసనాక్షయః ॥ 38

తస్యేతి॥ చక్రధరః కృష్ణః, తస్య కుచేలస్య, దివ్యచందనచర్చనం సుగంధిచన్దనలేపనం, చక్రే చకార. చవర్ణావృత్తిరూపవృత్త్యనుప్రాసాలంకారలాభార్థం చక్రధర ఇత్యుక్తమ్. యద్వా, చక్రం రాష్ట్రం ధరతి పాలయతీతి చక్రధరః. చక్రవర్తీత్యర్థః ప్రతీయతే, తేన చ చక్రవర్తిత్వాదేవాస్య దివ్యచన్దనపరికరసిద్ధిరితి సిద్ధమ్. తేన శ్రీకృష్ణకృతదివ్యచన్దనలేపనేన సామోదతా సానన్దతా, సురభిత్వం చ యుక్తా క్షమా, పరమేశ్వరకర్తృకపూజాలాభాత్. మిత్రోత్తమకర్తృకపూజాలాభాదితి వా, పరమానన్దః దివ్యచన్దనసంబంధాత్పరిమళాతిశయశ్చ కుచేలస్యాసీదితి యుక్తమేవేత్యర్థః. కిం త్విదమయుక్తమిత్యాహ. వాసనాక్షయః సంస్కారనాశః పరిమళనాశశ్చ, విచిత్రః అద్భుతః, శ్రీకృష్ణకరస్పర్శాన్మనోనిర్వాసనం సత్ విగళితవేద్యాన్తరం సుఖమన్వభూదితి పరమార్థః. చన్దనలేపాత్సపరిమళస్యాపి పరిమళక్షయ ఆసీదిత్యద్భుతమిత్యన్యార్థః. **విరోధాభాసాలంకారః॥** 38

గ॥ తదను వివిధోపచారైరభ్యర్చ్య మధుసూదనశ్శ్రమాపనయనాయ భీష్మతనయాం వ్యజనవీజనే న్యయుఙ్క్త, కుశలమన్వయుఙ్క్త చ॥ 39

తదన్వితి॥ తదను చన్దనలేపనానన్తరం, వివిధోపచారైః బహువిధపూజాభిః, కుసుమాంబరభోజనాదిదానైరిత్యర్థః. అభ్యర్చ్య అర్చయిత్వా, మధుసూదనః కృష్ణః, శ్రమాపనోదనాయ మార్గాయాసనిరాసాయ, వ్యజనవీజనే వ్యజనేన చామరేణ, వీజనే వ్యజనస్య వీజనే చాలనే ఇతి వా, భీష్మతనయాం రుక్మిణీం, న్యయుఙ్క్త నియోజితవాన్ కుశలం, **బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేదితి** శాస్త్రాదితి భావః. అన్వయుఙ్క్త పప్రచ్ఛ చ॥ 39

అవ॥ నను బాల్యమిత్రత్వాచ్ఛ్రీకృష్ణః కుచేలం పూజయతు నామ - కథం పునా రుక్మిణీ తస్య వ్యజనవీజనం చకారేత్యత ఆహ॥

శ్లో॥ వ్యజనానిలేన సహజానుకంపయా । సమపూజయద్ద్విజమసౌ విదర్భజా ।
కథమేతదస్తు యది వా న విస్మయో । ద్విజరాజ ఏష సదయా చ సా రమా ॥ 40

వ్యజనేతి॥ అసౌ విదర్భజా ఏషా రుక్మిణీ, సహజానుకమ్పయా నైసర్గికకరుణయా, నిర్హేతుకజాయమానదయయేత్యర్థః. ద్విజం కుచేలం, వ్యజనానిలేన చామరవాయునా, సమపూజయత్ పూజితవతీ - నిర్హేతుకజాయమానకరుణైవాత్ర ప్రేరికేతి భావః, అన్యథేతి శేషః. నిర్హేతుకదయా౽ నంగీకారే ఇత్యర్థః. ఏతత్ రుక్మిణ్యాః కుచేలపూజకత్వం కథమస్తు? రుక్మిణ్యాః కుచేలపూజనే దయాం వినా పరం యుక్తం హేతుం న పశ్యామ ఇత్యర్థః. యది వా యద్వా, విస్మయో న, నాత్ర విస్మయః కార్య ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ. ఏష కుచేలః, ద్విజరాజః బ్రాహ్మణోత్తమః, భవతీతి శేషః. సా రమా రుక్మిణీ, సదయా సకృపా చ భవతీతి శేషః, తాదృశీ మహేశ్వరీ రుక్మిణీ, కథం కుచేలమపూజయదితి విస్మయస్య నాత్రావకాశః, కుచేలస్య బ్రహ్మవిదుత్తమత్వేన పూజ్యత్వా ద్రుక్మిణ్యా దయార్ద్రహృదయత్వాచ్చేత్యర్థః. ఏతేన రుక్మిణ్యాః కుచేలపూజనే న కేవలం దయైవ ప్రేరికా, కిన్తు కుచేలస్య బ్రహ్మవిత్తమత్వమపీతి

ఫలితమ్, యద్వా, అసౌ విదర్భజా సహజానుకమ్పయా భ్రాతృస్నేహేన, ద్విజం వ్యజనానిలేన సమపూజయత్, ఏతత్ రుక్మిణీకుచేలయో స్సోదరత్వం కథమస్తు? నాత్ర హేతుం పశ్యామ ఇత్యర్థః. యదివా యద్వా, విస్మయో న ఏష కుచేలః ద్విజరాజః చంద్రః, బ్రాహ్మణోత్తమశ్చ భవతి. సదయా సా రమా లక్ష్మీ ర్భవతి, **రాఘవత్వేఽ భవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీతి** విష్ణుపురాణవచనాత్, లక్ష్మీచంద్రయో స్సోదరత్వం యుక్తమిత్యర్థః. స్వభర్తుర్మిత్రత్వేన కుచేలే భ్రాతృవాత్సల్యం రుక్మిణీ చకారేతి పరమార్థః - **ఆక్షేపాలంకారః॥** 40

శ్లో॥ ప్రత్యాగతో గురుకులాత్కిము పర్యణైషీః
కాంతాం సఖే! సుసదృశీం ప్రసమీక్ష్య నో వా? ।
ఆదౌ వధూమసదృశీముపయమ్య మోహా-
ద్బహ్వీర్యథారుచి తతః కలయంతి కేఽపి ॥ 41

ప్రత్యాగత ఇతి ॥ హే సఖే! మిత్ర! కుచేల! గురుకులాత్ గురుగృహాత్, ప్రత్యాగతః పునరాయాతః, గురుకులవాసం సంత్యజ్య స్వగృహం ప్రాప్త ఇత్యర్థః, గురుకులత్యాగానన్తరమావయోర్వియోగాదితి భావః. త్వమిత్యాక్షేపః, సుసదృశీమత్యన్తమనురూపాం, కాన్తాం స్త్రియం, ప్రసమీక్ష్య సమ్యగ్విచార్య, కాన్తానిష్ఠరూపశీలాదికం పరిశోధ్యేత్యర్థః. పర్యణైషీః కిము పరిణీతవాన్ కిమ్, నో వా యద్వా, తథా న పర్యణైషీః కిమిత్యర్థః, యజ్ఞోపవీతైరేవ వివాహసంశయో నివృత్తః, పరన్తు యోగ్యా కన్యా లబ్ధా వా నవేతి పృచ్ఛామీతి భావః. కేఽపి కేచిత్, ఆదౌ అసదృశీమననురూపాం, వధూం కన్యాం, మోహాద్భ్రమాత్, ఉపయమ్య పరిణీయ, చిరం బ్రహ్మచర్యక్లేశమనుభూతవతః యత్కించిద్రూపవత్యామపి సుందరీత్వభ్రమసంభవాదితి భావః, తతః తత్పరిణయానన్తరం యథారుచి యథాభిలాషం, బహ్వీరనేకాః, వధూః కన్యాః, కలయన్తి పరిణయన్తి. యథాఽహమాదావసదృశీం రుక్మిణీముపయమ్య తతో జాంబవత్యాదీర్బహ్వీర్మహిషీస్సుసదృశీః పరిణీతవాంస్తద్వదితి భావః॥ 41

గ॥ ఏవమన్యాపదేశేన పరిహసతి భగవతి రుక్మిణీ కుచేలమిదమవాదీత్. అయి ద్విజరాజ! నితాంతమననురూపఘటనాధురంధరస్య విధిహతకస్య స్వభావమవబుధ్యమానేన యుక్తమేవానుయుక్తమార్యపుత్రేణ॥ 42

ఏవమితి॥ ఏవముక్తవిధయా, భగవతి కృష్ణే, అన్యాపదేశేన ఇతరవ్యాజేన, కుచేలకుశలప్రశ్నవ్యాజేనేత్యర్థః. పరిహసతి పరిహాసం కుర్వతి సతి, రుక్మిణీ మమాసదృశీతి భావప్రకటనాదితి భావః. రుక్మిణీ కుచేలం ప్రతీదం వక్ష్యమాణం వచనమవాదీత్, శ్రీకృష్ణాభిప్రాయజ్ఞత్వాదితి భావః. అయి ద్విజరాజ! బ్రాహ్మణోత్తమ! నితాన్తమత్యన్తమ్, అననురూపఘటనా ధురంధరస్య అననురూపయోః అన్యోన్యమననుగుణయోః, దంపత్యోరిత్యర్థః. ఘటనాయాం సంఘటనే, ధురంధరస్య అతిచతురస్య, సర్వథాప్యననురూపావేవ వధూవరౌ ఘటయత ఇత్యర్థః. ఏతేన రుక్మిణీకృష్ణయో ర్బ్రహ్మాసృష్ట్యవిషయత్వేన తాదృశాననురూపఘటనాశంకా నాస్తీతి గమ్యతే. విధిహతకస్య నీచస్య బ్రహ్మణః స్వభావం ప్రకృతిమననురూపఘటకత్వాత్మకమిత్యర్థః. అవబుధ్యమానేన జానతా, ఆర్యపుత్రేణ శ్రీకృష్ణేన, నాటకేషు జాయా భర్తారమార్యపుత్ర ఇతి బ్రూతే, స న్యాయ ఇహాపి కావ్యే ఆశ్రితః, యుక్తం సమీచీనమేవ, అనుయుక్తం

పృష్టమ్, ఏవకారేణ కాక్వా నాయం ప్రశ్నః యుక్త ఇత్యర్థః. విధేరేవాననురూపఘటనాపరత్వే అనురూపా మిళితా నవేతి ప్రశ్న ఏవ న సంగచ్ఛత ఇతి భావః॥ 42

తథాహి॥ విధేస్తావదననురూపఘటనామేవ దర్శయామీత్యర్థః॥

శ్లో॥ ఉత్కంఠితైర్భూమిభృతాం సహస్రైః । కాంక్ష్యామహంపూర్వికయా ప్రవృత్తైః ।
గోపేన రాజ్ఞ స్తనయాం కదాచి - చ్చోరేణ దైవం ఘటయేత్ప్రతీపమ్ ॥ 43

ఉత్కంఠితైరితి॥ భూమిభృతాం రాజ్ఞాం, నతు క్షుద్రాణామితి భావః, సహస్రైః న తు ద్విత్రైరితి భావః. అమితైర్భూపైరిత్యర్థః. కాంక్ష్యాం కాంక్షితుం యోగ్యాం న తు లభ్యామితి భావః - తే చ భూమిభృతో నోదాసీనా ఇత్యాహ, ఉత్కంఠితైరితి, సోత్కంఠైరిత్యర్థః. అత ఏవ అహంపూర్వికయా అహంప్రథమికయా, ప్రవృత్తైః కన్యావరణార్థమితి భావః. అహం ప్రథమం గత్వా ఏనాం పరిణయేయం అహం ప్రథమమిత్యేవం సోత్కంఠైరిత్యర్థః. ఏతేన కన్యాయా లోకోత్తరలావణ్యం వ్యజ్యతే. ఉత్కంఠితైః అహం పూర్వికాయా ప్రవృత్తైః భూమిభృతాం సహస్రైః కాంక్ష్యామిత్యన్వయః. రాజ్ఞః భూపస్య, తనయాం కన్యాం, ప్రతీపం దైవం, ప్రతికూలో విధిః, కదాచిత్సమయే, చోరేణ స్తేయకర్త్రా, ఏతేన వరస్యాధమత్వం వ్యక్తమ్. గోపేన గోపాలేన, ఏతేన కురూపతా అకులీనత్వఞ్చ వ్యక్తమ్. ఘటయేత్ యోజయేత్. అత్ర చ శిశుపాలాతాద్యనేకనృపకాంక్షితత్వస్య గోపాలచోరితత్వస్య చ స్వస్మిన్నేవ సంభవాత్ స్వయమేవ దృష్టాన్త ఇతి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణేన స్వస్మిన్నాపాదితమసుందరీత్వరూపం దోషం నిరాకృత్య కృష్ణే చోరగోపత్వదోషమనివార్యం రుక్మిణీ స్థాపయామాసేతి సిద్ధమ్. **వాస్తవార్థస్తు -** రాజ్ఞో భీష్మస్య తనయాం మాం కదాచిత్ప్రతీపం న తు సర్వధేత్యర్థః. అనుకూలమితి యావత్. దైవం చోరేణ చోరయత్యాశ్రిత-పాపమితి చోరః తేన గోపేన భూదేవీనాథేన విష్ణునేత్యర్థః. ఘటయేత్, అహో మమ భాగధేయ-మిత్యర్థః॥ 43

గ॥ ఏవం వాదిన్యాం దయితాయాం దామోదరః పునరపి సకపటమిదమవాదీత్॥ 44

ఏవమితి॥ ఏవం దయితాయాం ప్రియాయాం, వాదిన్యాం బ్రువన్త్యాం, సత్యాం దామోదరః పునరపి సకపటం సవ్యాజమిదమవాదీత్॥ 44

గ॥ అయి భో! తపస్విపురస్సర! లోకస్వభావమముమప్యవధారయతు భవాన్॥ 45

అయీతి॥ అయి భో! తపస్విపురస్సర! తాపసోత్తమ! అముం మయా వక్ష్యమాణం, లోకస్వభావమపి లోకప్రకృతిమపి, భవానవధారయతు శృణోతు, త్వం శృణ్విత్యర్థః॥ 45

శ్లో॥ కన్యామసుందరతనూమపి రుక్మిముఖ్యా । స్సంబంధినస్త్వితి పరే తు భజంతి లోభాత్ ।
ప్రద్యుమ్నలాభమపహాయ న కశ్చిదస్యా । స్సంపర్కతస్సుఖవిశేష ఇతి ప్రతీమః ॥46

కన్యామితి॥ పరే తు కేచిత్తుకారః పూర్వవైలక్షణ్యార్థః, తేన న పూర్వవదేతే భ్రాన్తాః కిన్తు యుక్తాయుక్తవివేకచతురా అపీతి వ్యజ్యతే. సంబంధినః శ్వశుర సాల్వాదయస్తు, రుక్మిముఖ్యాః అతిధనికా ఇతి లోభాత్ ధనలోభాదిత్యర్థః. అసుందరతనూం అసుందరాంగీమపి కన్యాం, భజన్తి పరిణయన్తి, అస్యాః ధనికసంబంధిన్యాః, కన్యాయాస్సంపర్కతః సంబంధాత్, ప్రద్యుమ్నలాభం ప్రకృష్టస్వర్ణ-లాభమపహాయ త్యక్త్వా, తం వినేత్యర్థః. కచ్చిదపి సుఖవిశేషః సుఖాతిశయః, న న భవతి, ఇతి

ప్రతీమః జానీమః, సౌందర్యాభావాత్తత్సంబంధో న చిత్తానురంజనః కిన్తు ధనమాత్రసంపాదక ఇత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు –** అసుందరతనూమపి కన్యాం రుక్మిణీమితి భావః. సంబంధినః రుక్మిముఖ్యాః రుక్మిప్రభృతయ ఇతి లోభాద్భజన్తి. అస్యాః రుక్మిణ్యాః సంపర్కతః సంయోగాద్ధేతోః, ప్రద్యుమ్నలాభం ప్రద్యుమ్నాఖ్యపుత్రలాభమపహాయ కశ్చిదపి సుఖవిశేషో నేతి ప్రతీమః. ఆలంబనవిభావస్య నాయికాయాస్సౌందర్యాభావే సంభోగశృంగారరసపరిస్ఫూర్త్యభావాన్న సంభోగసౌఖ్యం కిన్తు పుత్రసౌఖ్యమేవేత్యర్థః॥ 46

గ॥ ఏవం వాదిని వాసుదేవే భగవతీ పునరవాదీత్, అయి భో! తపస్విశిరోరత్న! న కేవలమిదం పురుషాణాం యోషితామప్యయమేవ స్వభావః॥ 47

ఏవమితి॥ భగవతి వాసుదేవే, ఏవం వాదిని సతి భగవతీ రుక్మిణీ, పునరవాదీత్. అయీతి – అయి భో తపస్విశిరోరత్న! తాపసచూడామణే! **ఇదం సామాన్యే నపుంసకమ్.** అయం స్వభావ ఇత్యర్థః. యద్వా, ఇదం ధనలోభాదసుందరీభజనం పురుషాణాం కేవలం పురుషాణామేవ న. కిన్తు యోషితాం స్త్రీణామపి, అయమేవ స్వభావః, ఏషైవ ప్రకృతిః, ధనాదిలోభాదసుందరపురుషభజనస్వభావ స్త్రీణాం చాస్తీత్యర్థః॥ 47

శ్లో॥ జగతీవిభుతాతృషా భజంతే । పురుషం కాశ్చన వస్తుతో విరూపమ్ ।
విషయోపనతం హి నాత్ర సౌఖ్యం । ఫలమస్యోత్తమభక్తమాత్రతుష్టిః ॥ 48

జగతీతి॥ కాశ్చన స్త్రియః అస్మత్ప్రభృతయ ఇతి భావః. వస్తుతః స్వతః, విరూపం అసుందరం, భూషణాదిభిః కల్పితసౌందర్యమిత్యర్థః. పురుషం పుమాంసం **జగతీవిభుతాతృషా** భూపతిత్వలోభాత్, కురూపస్యాప్యస్య భూపతేర్యద్యహం భార్యా స్యాం తర్హి మమ రాజ్ఞీత్వం స్యాదిత్యాశయేత్యర్థః. భజన్తే పరిణయన్తి, అత్ర భూపతిపాణిగ్రహే విషయోపనతం విషయభోగజనితం, సౌఖ్యం ఆనన్దః, నహి నాస్తి ఖలు. పత్యురసుందరత్వాదితి భావః. అస్య పరిణయస్య ఫలం ఉత్తమభక్తమాత్రతుష్టిః మృష్టాన్నభక్షణ–మాత్రజన్యసంతోషః, యద్వా, ఉత్తమభక్తమాత్రతుష్టిరస్య ఫలం భవతీత్యన్వయః. **వాస్తవార్థస్తు –** కాశ్చన మహాసుకృతపరిపాకభూతాః యోగిన్య ఇత్యర్థః. వస్తుతః పరమార్థతః విరూపం రూపరహితం, రూపస్య మిథ్యాత్వాదితి భావః. ఉపలక్షణమిదం నిర్గుణత్వాదీనాం, పురుషం పరమాత్మానం, పురి శరీరభూతే ఆత్మని శేతే ఇతి పురుషః అన్తరాత్మేతి వ్యుత్పత్తేః. జగతీవిభూతాతృషా లోకేశ్వరత్వలోభాత్, పరమేశ్వరోఽయమస్మాకమభిలషితం దాస్యతీత్యాశయేత్యర్థః. భజన్తే సేవన్తే. అత్ర భగవద్భజనే విషయోపనతం శబ్దాదిజన్యం, సౌఖ్యం సుఖం, న స్వరూపానన్దభరితత్వాదితి భావః. అస్య భగవద్భజనస్య ఫలం ఉత్తమభక్తమాత్రతుష్టిః ఉత్తమభక్తమాత్రస్య ప్రహ్లాదనారదాదిభక్తజాతస్యేవ తుష్టిరానన్దః, ప్రహ్లాదాదయో యథా భగవన్తం భజమానాస్స్వరూపానన్దభరితా మోదన్తే తద్వద్యోగినీనామపీత్యర్థః. జగతీవిభుతాతృషేత్యత్ర జగతీవిభుః పరమేశ్వరః, తద్భావే తృషా ఆశయా, పరమేశ్వరసాయుజ్యలోభాదితి చ ప్రతీయతే. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే, కాశ్చన సీతారుక్మిణ్యాదయః, వస్తుతో విరూపమపి పురుషం విష్ణుం, జగతీవిభుతాతృషా శ్రీకృష్ణసాయుజ్యార్థమిత్యర్థః. ఇదం చ సాయుజ్యం విశిష్టాద్వైతిమతాభిమతం సంయోగాత్మకమేవ, భగవతా సంయుజ్యవర్తనార్థమితి యావత్. భజన్తే పరిణయన్తి. అత్ర విష్ణుసంబంధే విషయోపనతం సంభోగజన్యం సౌఖ్యం న, స్వరూపానన్దభరితత్వాద్విష్ణోరితి భావః. అస్య పరిణయస్య ఫలం ఉత్తమభక్తమాత్రతుష్టిః

ప్రహ్లాదాది భక్తజాతానుగ్రహ ఏవ. భక్తానుగ్రహార్థమేవ భగవతస్సీతాపరిణయాదినటనం నతు విషయలౌల్యాదితి భావః॥ 48

గ॥ తదను యదునందనః పునరపి వస్తుగతిముపపాదయన్నివ విలోక్య రుక్మిణీవదనం సకపట-మిదమవాదీత్॥ 49

తదన్వితి॥ తదను రుక్మిణీవచనానన్తరం, యదునన్దనః కృష్ణః, పునర్భూయోఽపి, వస్తుగతిం లోకస్థితి ముపపాదయన్ ప్రదర్శయన్నివ, నతు వస్తుత ఇత్యర్థః. రుక్మిణీవదనం విలోక్య త్వాముద్దిశ్యైవేదం వచనం ప్రవృత్తమితి జ్ఞాపయితుమితి భావః. అస్మత్కృతపరిహాసవచనశ్రవణేన హృష్టా వా రుష్టావేతి తన్ముఖ ప్రసాదేన నిశ్చేతుమితి వా, సకపటం సవ్యాజం యథా తథా ఇదమవాదీత్॥ 49

శ్లో॥ బాలిశాఽనన్యజన్మానం । యా న సంవర్ధయేద్వధూః ।
భోగలౌల్యమలీకం తాం । సుందరస్య ప్రతీచ్ఛతః ॥ 50

బాలిశేతి॥ బాలిశా మూఢా అచతురేత్యర్థః. యా వధూః స్త్రీ, అనన్యజన్మానం మన్మథం, న సంవర్ధయేత్ న ప్రవర్ధయేత్, సౌందర్యాభావాదితి భావః. పురుషస్య మన్మథోద్రేకం జనయితుం న శక్నుయాది-త్యర్థః. తాం వధూం ప్రతీచ్ఛతః స్వీకుర్వతః పరిణయత ఇతి యావత్. సుందరస్య సుభగస్య పుంసః, భోగలౌల్యం భోగాసక్తిః అలీకమనృతం వ్యర్థమిత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు** – యా వధూః రుక్మిణీతి భావః. బాలిశానన్యజన్మానం బాలమన్మథం ప్రద్యుమ్నమితి యావత్. న సంవర్ధయేత్ న పరిపుష్యేత్. సూతకమధ్య ఏవ శంబరాసురేణ హరణాత్ యౌవనానన్తరం పునరాగమనాచ్చేతి భావః. తాం ప్రతీచ్ఛతః సుందరస్య స్వస్యేత్యర్థః. భోగలౌల్యమలీకం మృషా అవాప్తసమస్తకామత్వాదితి భావః॥ 50

గ॥ ఏవం వాదిని దయితే రుక్మిణీ సవ్యాజం ప్రత్యవాదీత్॥ 51

ఏవమితి॥ ఏవం దయితే ప్రియే కృష్ణే, వాదిని సతి రుక్మిణీ సవ్యాజం సకపటం యథా తథా, ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ, స్వముఖం విలోక్య కృష్ణేన ఉక్తత్వాత్కృష్ణం ప్రత్యేవ రుక్మిణ్యువాచేత్యర్థః॥51

గ॥ ఆర్యపుత్ర! యుక్తముక్తం భవతా, న కేవలం కమనీయపురుషస్య విషమయోషితావిషాదః కింతు కామినీనామపి సురూపాణామననురూపవల్లభలాభేన సాంప్రతమనుతాపః॥ 52

ఆర్యపుత్రేతి॥ హే ఆర్యపుత్ర! నాయక! భవతా త్వయా, యుక్తం సమీచీనముక్తం త్వయోక్తం యుక్త-మితి వా, కమనీయపురుషస్య కేవలం సుందరస్యైవ విషమయోషితా అసుందరస్త్రియా తల్లాభేనే-త్యర్థః. విషాదః ఖేద ఇతి న, కిన్తు సురూపాణాం సుందరీణాం కామినీనాం స్త్రీణామపి, అననురూప-వల్లభలాభేన విషమపతిప్రాప్త్యా, అనుతాపస్సంతాపః భవేదితి శేషః. ఇతి సాంప్రతం యుక్తమ్॥52

శ్లో॥ శమితోఽపి దృశా కామః । పునరుత్పద్యతే యతః ।
సా చేద్వృషవివర్తస్య । కీదృశీ జన్మసాఫలీ ॥ 53

శమిత ఇతి॥ దృశా జ్ఞానేన, **దృక్ జ్ఞానే జ్ఞాతరి త్రి** ష్విత్యమరః. శమితః నాశితోఽపి, కామః కామినీవిషయానురాగః, యతః యస్యాం సుందర్యాం విషయే, **సార్వవిభక్తిక స్తసిః,** పునర్భూయః, ఉత్పద్యతే జాయతే, యద్దర్శనేన విరక్తస్యాపి మనః క్షుభ్యతీత్యర్థః. సా అతిసుందరీత్యర్థః. **వృషవివర్తస్య**

వృషభరూపాన్తరస్య, అవిదగ్ధతయా పశుప్రాయస్యేత్యర్థః. చేత్ స్యాద్యది, తద్భార్యాస్యాచ్చేదిత్యర్థః. జన్మసాఫలీ జన్మసాఫల్యం కీదృశీ అనిర్వాచ్యేత్యర్థః. విరుద్ధలక్షణయా కాక్వా వా తస్యా జన్మ విఫల-మిత్యర్థః. **వ్యంగ్యార్థస్తు -** దృశా హరనేత్రేణ, శమితః దగ్ధోఽపి, కామః స్మరః, యతః యస్యాస్సకాశా-త్పునరుత్పద్యతే, ప్రద్యుమ్నరూపేణేతి భావః. సా రుక్మిణీతి భావః. వృషవివర్తస్య సుకృతపరిపాకస్య కృష్ణస్యేత్యర్థః. చేత్ కృష్ణమహిషీ స్యాద్యదీత్యర్థః. జన్మసాఫలీ కీదృశీ ఇతోఽపి మమ కిం జన్మసాఫల్య మిత్యర్థః॥ 53

శ్లో॥ పరస్పరపరీహాస । స్మేరాననసరోజయోః ।
స తయోః కలయన్ లీలాం । శ్రేయసాం భూయసాం నిధిః ॥ 54

పరస్పరేతి॥ పరస్పరపరీహాసస్మేరాననసరోజయోః పరస్పరస్య అన్యోన్యస్య, పరీహాసః పరిహాసః, తేన యః స్మేరః, స్మితవికాసః, సః ఆననసరోజే ముఖకమలే, యయో స్తయోః తత్స్మేరయుక్తమాననసరోజం యయోరితి వా, తయోః లీలాం విలాసం, కలయన్ అనుభవన్, స కుచేలః, భూయసాం అధికానాం, శ్రేయసాం కల్యాణానాం, నిధిః శేవధిః, అభూదితి శేషః. తాదృశలీలాజాలానుభవాత్కుచేలస్య మహచ్ఛ్రేయో జాతమిత్యర్థః. తత్స్మరణాదేవ నిశ్శ్రేయసలాభాదితి భావః॥ 54

గ॥ ఏవమరవిందలోచనః కంచిత్కాలం ప్రేయసీపరిహాససుఖమనుభూయ కుచేలం పున-రపృచ్ఛత్॥ 55

ఏవమితి॥ అరవిందలోచనః పుండరీకాక్షః, ఏవం, కంచిత్కాలం కంచిత్సమయమ్, కాలాధ్వనో-**రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా,** ప్రేయసీపరిహాససుఖం ప్రియాపరిహాసజన్యమానన్దమనుభూయ కుచేలం పునరపృచ్ఛత్ భూయః పప్రచ్ఛ, యుక్తా కన్యా త్వయా పరిణీతా వా నవేతి పూర్వం పృష్టత్వాత్పున-రిత్యుక్తమ్॥ 55

శ్లో॥ ఆలోక్యాంగణచారిణో మృగశిశూన్ రోమంథమభ్యస్యతో
మాదృక్షైరనవేక్ష్యమంబ! మధురం కిం భక్ష్యమశ్నంత్యమీ ।
ఇత్యేవం పరిపృచ్ఛతోఽతికృపణం భక్ష్యాశయా బాలకాన్
సాకాంక్షం పరిచుంబ్య భూసురమణే! కచ్చిత్సుఖం ప్రాప్యతే ॥ 56

ఆలోక్యేతి॥ రోమంథం చర్వితస్యాకృష్య పునః చర్వణమ్, అభ్యస్యతః ఆవర్తయతః, కుర్వత ఇత్యర్థః. పశవో హి తృణపుంజం ఖాదిత్వా గర్భాన్తరాత్తత్తృణపిష్టం పునర్వదనాన్తరం ప్రాపయ్య లాలాజలేన ఆర్ద్రీకృత్య పునః ఖాదన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. అంగణచారిణః అంగణే చత్వరే, గృహపురోదేశే ఇత్యర్థః. చరన్తీతి అంగణచారిణః, తాన్ మృగశిశూన్ హరిణపోతాన్, ఆలోక్య తాపసానాం వనవాసిత్వాదితి భావః. హే అంబ! జనని! జనన్యా ఏవ భక్ష్యాదిదానేన పుత్రపోషకత్వాదితి భావః. మాదృక్షైః మాదృశైర్బాలై-రిత్యర్థః. అనవేక్ష్యం ద్రష్టుమశక్యం, మధురం స్వాదు, కిం భక్ష్యం భక్షితుం యోగ్యం ఆహారవిశేష-మిత్యర్థః. అమీ మృగశిశవః, అశ్నన్తి భక్షయన్తి, ఇత్యేవం భక్ష్యాశయా భక్ష్యకామనయా, అతికృపణం అతిదీనం యథా తథా, పరిపృచ్ఛతః విశేషేణ పృచ్ఛతః, బాలకాన్, శిశూన్ సాకాంక్షం సప్రేమ యథా తథా, పరిచుంబ్య చుంబిత్వా, లాలనార్థమితిభావః. హే భూసురమణే! బాడబోత్తమ! సుఖం సౌఖ్యం,

ప్రాప్యతే కచ్చిత్ ప్రాప్యతే కిమ్? త్వయేతి శేషః. గృహస్థాశ్రమస్వీకారస్య పుత్రసౌఖ్యమేవ ఫలమితి భావః. అత్ర రోమంథమభ్యస్యతో మృగాన్ మధురం భక్ష్యమశిత్వా స్వాదప్రకాశకాన్ మత్వా బాలకాః పప్రచ్ఛురితి వర్ణనాత్ **భ్రాన్తిమదలంకారః.** భగవతస్సర్వజ్ఞత్వేన కుటుంబపోషణాక్షమస్యాతిదరిద్రస్య కుచేలస్య కుటుంబస్థితిః హార్దో భావశ్చ విశద ఏవేతి అనేన ప్రశ్నేన వ్యజ్యతే॥ 56

గ॥ స్మరసి కుచేల! గురుకులే వత్స్యామస్తత్ర చ యామునపులినేషు ముష్టాముష్టిలీలాం విధాస్యామః॥ 57

స్మరసీతి॥ హే కుచేల! గురుకులే గురుగృహే, వత్స్యామః అవసామ ఇతి స్మరసి కచ్చిదితి పూర్వశ్లోకస్థ-పదస్యాత్రాప్యన్వయః. స్మరసి కిమిత్యర్థః, తత్ర చ గురుకులే గురుకులవాససమయే ఇత్యర్థః. యామునేషు పులినేషు యమునాసంబంధిషు తోయోద్ధితప్రదేశేషు, ముష్టీముష్టిలీలాం ముష్టీముష్టివిహారం, విధాస్యామ అకరవామ, ఇతి స్మరసి కచ్చిదిత్యన్వయః. **అభిజ్ఞావచనే లృడితి భూతార్థే లృట్** - యద్వా, కచ్చిదిత్యస్యాత్రాన్వయో మాస్తు, ఇతి స్మరస్యేవేత్యర్థః. దీర్ఘకాలపరిచయాత్ గురుకులే అస్మాకం సహ వాసః ప్రబలైరస్మాభిర్ముష్టిభిర్దృఢం తాడితత్వేన ముష్టీముష్టివిహారశ్చేత్యేతద్ద్వయం తవ స్మృత్యారూఢమేవేతి భావః॥ 57

గ॥ అపి తు విస్మృతమిదం భవతా॥ 58

అపీతి॥ అపితు కిన్తు, ఇదం వక్ష్యమాణం, భవతా త్వయా, విస్మృతా స్మృతిపథాత్ భ్రంశిత-మిత్యర్థః. - క్షణకాలపరిచయాదితి భావః. కిన్తదిత్యత ఆహ॥ 58

శ్లో॥ ఫలస్యన్తో వయం జాతు । యాతా శ్చూతం తదాஉ వదత్ ।
రామః పరభృతం పశ్య । న్నావాం చ త్వాదృశావితి ॥ 59

ఫలస్యన్త ఇతి ॥ జాతు కదాచిత్, ఫలస్యన్తః ఫలమిచ్ఛన్తః, **సుప ఆత్మనః క్యచి, సర్వప్రాతిపదికానాం క్యచి లాలసాయాం సుగసుకావితి వార్తికాత్ సుగాగమః,** వయం చూతం రసాలతరుం, ప్రతి యాతాః గతాః, చూతం యాతాః ప్రాప్తా ఇతి వా, తదా చూతసన్నధౌ పరభృతం పరేణ కాకేన భృతః పోషితః పరభృతః కోకిలః, తం కాకా హి కృష్ణగుణసామ్యాత్ కోకిలశిశుం స్వశిశుం మత్వా పుష్ణన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. పశ్యన్ అవలోకయన్, రామః బలరామః, **ఆవాం చ** ఆవామపి, రామకృష్ణావిత్యర్థః. త్వాదృశౌ త్వత్తుల్యౌ త్వమివ పరభృతావిత్యర్థః. రామకృష్ణయోరపి పరేణ నందేన పుష్టత్వాదితి భావః, ఇత్యేవమవదత్ ఉక్తవాన్, అత్ర **స్మరణార్థధాతుయోగాభావాన్న లృట్॥** 59

శ్లో॥ ఇదం కిమధ్యేతి భవాన్వనాంతే గాశ్చారయిష్యామ ఉదీతహర్షాః । 60

ఇదమితి॥ వనాంతే వనమధ్యే, ఉదీతహర్షాః ఉత్పన్నసంతోషాః, వయమిత్యస్యాక్షేపః, గాః ధేనూః, చారయిష్యామః అచారయామః ఇతీదం భవాన్ త్వమధ్యేతి స్మరతి, కిమ్ - **అధిపూర్వకాదిక్స్మరణే ఇతి ధాతో ర్లట్॥** 60

గ॥ సస్మితాం రుక్మిణీమవలోక్య సశంకమ్॥

సస్మితామితి॥ సస్మితాం సహాసాం, శ్రీకృష్ణేనాపి గావశ్చారితా ఇతి గాః చారయన్నప్యయం న

భిన్నః కిన్తు హృష్ట ఇతి వా, బాల్యే నన్దవ్రజే యదభ్యస్తం గోపాలనం తత్కైశోరావస్థాయాం విద్యాభ్యాసకాలేఽపి న విస్మృతమితి వా రుక్మిణ్యా హాసస్సంజాత ఇతి భావః. రుక్మిణీమవలోక్య దృష్ట్వా, సశంకం ససందేహం యథా తథా, అహో గోపాలకత్వరూపం మదీయమధమకృత్యం మయైవ ప్రకటీకృతం రాజకన్యాయాః రుక్మిణ్యాః పురత ఇతి శంకిత్వేతి భావః. అథ ఇదం కిమితి శ్లోకస్యోత్తరార్ధం పూరయతి॥

శ్లో॥ శుశ్రూషమాణస్య గురూననార్యకార్యావలంబోఽపి న దూషణాయ ॥ 60

శుశ్రూషమాణస్యేతి॥ శ్రోతుమిచ్ఛతి శుశ్రూషతే, **జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సన** ఇతి తఙ్. **తతశ్శానచి రూపమ్, వరివస్యా తు శుశ్రూషా పరిచర్యాప్యుపాసన** మితి అమరాత్. ఇయం చ శుశ్రూషా ఉపాసనారూపమర్థం బోధయతి, తతశ్చ గురూన్ ఉపాధ్యాయాన్, శుశ్రూషమాణస్య ఉపాసతః అనార్యకార్యావలంబోఽపి అధమకార్యస్వీకారోఽపి, దూషణాయ దోషాయ న న భవతి, గురుశుశ్రూషా-వ్యగ్రస్య గురుగోపరిపాలనం న దూషణమిత్యర్థః. గురుశుశ్రూషావ్యగ్రేణ మయా గావశ్చారితాః నతు మౌఢ్యాత్ నాపి దారిద్ర్యాదితి రుక్మిణీం కృష్ణస్సమాదధే ఇతి పరమార్థః॥ 60

గ॥ ఏవం వాదిని వాసుదేవే లోకస్థితిమభిదధానేవ రుక్మిణీ సకపటమిదమవాదీత్॥ 61

ఏవమితి॥ వాసుదేవే ఏవం వాదిని సతి, లోకస్థితిం లోకమర్యాదామభిదధానా బ్రువాణేవ, రుక్మిణీ సకపటం సవ్యాజమిదమవాదీత్॥ 61

శ్లో॥ గురుధేనోస్స్వధేనోర్వా । పోషణం నైవ దూషణమ్ ।
వస్తుతః పరధేనూనాం । రక్షణం నార్యలక్షణమ్ ॥ 62

గుర్వితి॥ గురుధేనోః జాత్యేకవచనం, గురోర్గవామిత్యర్థః. స్వధేనోః స్వీయానాం గవాం వా స్వస్య గవామితి వా, **స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే** ఇతి కోశాత్. పోషణం పరిపాలనం, దూషణం నిన్ద్యం, నైవ న భవత్యేవ, పురుషస్యేతి శేషః. గుర్వర్థం స్వార్థం చ అనార్యకార్యేఽపి పుంసః ప్రవృత్తి-ర్న దూష్యేత్యర్థః. వస్తుతః వస్తుగత్యా, పరధేనూనాం పరస్య సంబన్ధినీనాం గవాం, రక్షణం ఆర్యలక్షణం సజ్జనచిహ్నం, సత్కృత్యమిత్యర్థః, న న భవతి, పరధేనురక్షణమసత్కృత్యత్వేన నిన్ద్యమిత్యర్థః. నన్దస్య వస్తుతః పరత్వాత్ తద్ధేనూనాం శ్రీకృష్ణేన బాల్యే రక్షితత్వాచ్చేతి భావః. యద్వా, న ఆర్యలక్షణమితి ఛేదః, ఆర్యస్య వైశ్యస్యాపి లక్షణం యుక్తం న భవతీత్యర్థః. యద్యపి వైశ్యస్య గోరక్షణం స్వధర్మః, తథాపి తస్యాపి న పరధేనురక్షణం యుక్తమ్, కిన్తు స్వగురుధేనూనామేవేతి స్థితే క్షత్రియస్య తవ మహదిదమకృత్యమితి భావః. **వాస్తవార్థస్తు -** వస్తుతః పరమార్థతః, పరధేనూనాం ఉత్కృష్టపశూనాం సచ్చిదానన్దాదిలక్షణశాలినాం జీవానామిత్యర్థః. పశ్యన్తీతి పశవ ఇతి వ్యుత్పన్నత్వాత్ రక్షణం అవిద్యా-వరణం ధ్వంసయిత్వా సచ్చిదానన్దాదిలక్షణస్వస్వరూపోస్ఫోరకత్వరూపం పాలనమిత్యర్థః. నార్యలక్షణం న విద్యన్తే ఆర్యా యస్మాత్సః నార్యః సర్వగురుర్భగవానిత్యర్థః. తస్య తదైవ లక్షణం యద్వా, ఆర్యాణాం ప్రాకృతగురూణాం, లక్షణం కృత్యం న భవతి, ఏవం రక్షణే ప్రాకృతా గురవో న శక్నువన్త్యేవేత్యర్థః. యద్వా, వస్తుతః పరకీయగవాం రక్షణమార్యలక్షణం నేతి **కాకుః**. ఆర్యలక్షణమేవేత్యర్థః. పరమేశ్వర-సంబన్ధిషు గవాదిషు స్వపరానుగ్రహప్రయుక్తభేదదృష్టేరజ్ఞానిలక్షణత్వాదితి భావః॥ 62

గ॥ భగవానపి ప్రేయసీవచసి ప్రతివచనమనధిగచ్ఛన్నివానుత్తరయన్ వయస్య కుచేల! కచ్చి-

దుపనీతస్సఖ్యురుపహార ఇతి వదన్నేవ జీర్ణచేలాంచలవాస్తవ్యాన్ ముష్టిపరిమితాన్ పృథుకానాదాయ సత్వరమఖాదీత్॥ 63

భగవానితి॥ భగవానపి శ్రీకృష్ణశ్చ, ప్రేయసీవచసి ప్రియావాక్యే విషయే, ప్రతివచనం ప్రత్యుత్తరమనధిగచ్ఛన్నజానన్నివ, అనుత్తరయన్ ఉత్తరమవదన్ - **తత్కరోతి తదాచేష్టే ఇతి ఆచష్టే ఇత్యర్థే ణిచ్.** వయస్య స్నిగ్ధకుచేల! సఖ్యుర్మిత్రస్య, మమేత్యర్థః. ఉపహారః బలిః, ఉపనీతః కచ్చిత్ ఆనీతః కిమ్? ఇత్యేవం వదన్ బ్రువన్నేవ, మహైశ్వర్యశాలినే కృష్ణాయ కథం పృథుకాస్సమర్ప్యా ఇతి కుచేలో లజ్జిత ఇతి జ్ఞాత్వేతి భావః. జీర్ణచేలాంచలవాస్తవ్యాన్ జీర్ణవస్త్రాంచలపరివేష్టితాన్, ముష్టిపరిమితాన్ ముష్టిగ్రాహ్యాన్, పృథుకాన్ ధానాః, ఆదాయ, సత్వరం ద్రుతం, రుక్మిణీప్రార్థనాభియేతి భావః, అఖాదీత్ భక్షితవాన్, ఏతేన అహో శ్రీకృష్ణస్య తాదృశనిత్యలక్ష్మీవతోఽపి దీనవత్సలత్వమితి వ్యజ్యతే॥ 63

శ్లో॥ అమృతాదపి తేషు మాధురీ । పృథుకేష్విత్యవగమ్యతే యతః ।
అమృతం లభతేఽస్య కింకరః । పృథుకాస్తు ప్రియయాపి దుర్లభాః ॥ 64

అమృతాదితి॥ తేషు పృథుకేషు కుచేలానీతచిపిటేష్విత్యర్థః. అమృతాదపి సుధాయా అపి, మాధురీ అధికం మాధుర్యం అస్తీతి శేషః, ఇతి అవగమ్య తే జ్ఞాయతే. తత్ర హేతుమాహ - యతః యస్మాత్కారణాత్, అస్య కృష్ణస్య, కింకరః భృత్యః, అమృతం మోక్షం సుధాం చ, లభతే ప్రాప్నోతి. పృథుకాస్తు ప్రియయాపి అస్య ప్రేయస్యా రుక్మిణ్యాపీత్యర్థః. దుర్లభాః లబ్ధుమశక్యాః, అభవన్నితి శేషః. **అనుమానాఖ్య ప్రమాణాలంకారః, కావ్యలింగం** వా॥ 64

శ్లో॥ పునర్జిఘృక్షుం పృథుకాన్మురారిం । విదర్భజా ప్రాహ నివారయంతీ ।
దేయా సతేఽస్మై యది సర్వసంప । ద్గతిర్భవేదుగ్రసఖస్య కీదృక్? ॥ 65

పునరితి॥ విదర్భజా రుక్మిణీ, పునర్భూయః, పృథుకాన్ ధానాః, జిఘృక్షుం గృహీతుమిచ్ఛుం కుచేలచేలాన్తరాదితి భావః. మురారిం కృష్ణం, నివారయన్తీ సతీ ప్రాహ ఉవాచ, **లకారో న వివక్షితః** యద్వా, ప్రాహేతి లరేవ, కవిబుద్ధిసన్నిహితాయాః రుక్మిణ్యాస్తత్కాలికత్వాత్తదుపపత్తిః, రుక్మిణీవచనం దర్శయతి సతే ఇతి, సతే సాధవే, అస్మై కుచేలాయ, సర్వసంపత్ సమస్తాపి సంపత్తిః, దేయా యది దాతుం యోగ్యా చేత్, ముష్టిమాత్రపృథుకానామేవ సర్వసంపన్మూల్యత్వాదితి భావః. ఉగ్రసఖస్య శివమిత్రస్య కుబేరస్యేతి యావత్, కీదృక్ కీదృశీ, గతిః భవేత్ స్యాత్? న కాపి తస్య గతిరిత్యర్థః. ఇతః ప్రాక్కుబేరస్య త్వయా సర్వసంపద్దత్తా. సా చేదధునా కుచేలాయ దీయేత తర్హి కుబేరో నిర్ధనస్స్యాదితి భావః. అత్ర సర్వసంపత్ కుబేరపత్నీ సతేఽస్మై దేయా యది ఉగ్రసఖస్య కీదృగ్గతిర్భవేదితి ధ్వన్యతే. కించ సతే వినీతాయాస్మై, సర్వసంపద్దేయా యది ఉగ్రశ్చాసౌ సఖా ఉగ్రసఖః, తస్య కీదృగ్గతిర్భవేత్? వినీతాయైవ మిత్రాయ సర్వామపి సంపదం దాస్యసి చేదత్యన్తకోపనాయ మిత్రాయ కిం దాస్యసీత్యర్థః, వినీతస్తు స్వల్పేనాపి పరితుష్యేత్, న తూగ్ర ఇతి భావః. ఇత్యపి ధ్వన్యతే॥ 65

గ॥ కుచేలోఽపి పురందరమందిర ఇవ ముకుందసద్మని తామేవ యామినీమపనీయ పరేద్యురుద్యతి ప్రద్యోతనే మిత్రధనమవధిగచ్ఛన్నపి తత్సమాగమేవ భూరిలాభం మన్వానస్తదనుజ్ఞయా నిజకేతనాభిముఖమయాసీత్॥ 66

కుచేల ఇతి॥ కుచేలోఽపి కుచేలశ్చ, పురందరమందిరే ఇవ ఇంద్రనగరవత్, **ఉపమాలంకారః,** ముకుందసద్మని శ్రీకృష్ణాన్తఃపురే, తామేవ ఏకామేవేత్యర్థః, యామినీం రాత్రిమపనీయ గమయిత్వా, పరేద్యుః పరస్మిన్ దినే, **నిపాతితోఽయం శబ్దః,** ప్రద్యోతనే సూర్యే, ఉద్యతి ఆవిర్భవతి సతి, సూర్యోదయ-సమకాలమిత్యర్థః. మిత్రధనం మిత్రాద్ధనం మిత్రసంబంధధనమితి వా, సుహృద్దత్తధనమిత్యర్థః. అనధిగచ్ఛన్నపి అభజన్నపి, సమ్ముఖే కియతోఽప్యర్థస్య శ్రీకృష్ణే నావతీర్ణత్వాదితి భావః. తత్సమాగమం శ్రీకృష్ణసంపర్కమేవ భూరిలాభం అమితలాభం, స్వర్గలాభమితి చ మన్వానః చింతయన్, రాజాధిరాజ-దుర్లభస్య కృష్ణసమాగమస్య లబ్ధత్వాదితి భావః, తదనుజ్ఞయా శ్రీకృష్ణానుజ్ఞయా, నిజకేతనాభిముఖం స్వగృహం ప్రతి, అయాసీత్ యయౌ॥ 66

అచింతయచ్చ ॥ వక్ష్యమాణవిధయా చింతితవాంశ్చ - చింతామేవ దర్శయతి॥

శ్లో॥ అసౌ న దీనో మదభాగితి స్మ । సజీవనం భూరి దురాపమాధాత్ ।
సతీ గతిస్స్యాత్కథమన్యథా తు । నివర్తితా చాసురసంపదుచ్చా ॥ 67

అసావితి॥ దీనః కృపణః, అసౌ కుచేలః, మదభాక్ మదం భజతీతి మదభాక్ మత్తః, న స్యాత్ మాభూదిత్యర్థః, ఇతి మత్వేతి శేషః. **స్మః ప్రసిద్ధౌ,** యద్యయం ధనికస్స్యాత్తర్హి మత్తస్స్యాదితి జ్ఞాత్వేత్యర్థః. యద్వా, దీనోఽసౌ మదభాక్ న భవతీతి అనుమాయేతి శేషః, అయం న మదభాక్ దీనత్వాత్ ధనికవదితి వ్యతిరేకదృష్టాన్తేన ప్రయోగః, దైన్యాదేవాస్య మదో నాసీత్, ధనికత్వం స్యాచ్చేత్ మదోఽపి స్యాదేవ, ధనమదయోస్సామానాధికరణ్యాదిత్యాలోచ్యేతి యావత్. సః సర్వజ్ఞః కృష్ణః జీవనం జీవనసాధనం, భూరి సువర్ణం, దురాపం దుర్లభమాధాత్ చకార. న దత్తవానిత్యర్థః. ఏతేన కుచేలస్య గుణజ్ఞత్వాచ్ఛ్రీకృష్ణే లుబ్ధత్వబుద్ధిర్నాసీదితి వ్యక్తమ్. యుక్తం చైతదిత్యాహ. అన్యథా తు ధనమదాంధత్వే ఇత్యర్థః. సతీ శ్రేష్ఠా, గతిః ప్రాప్యం మోక్ష ఇత్యర్థః. గతిః స్థానం వైకుంఠమితి వా, కథం స్యాత్ న కథమపీత్యర్థః. **ఆత్మసంభావితాః స్తబ్ధా ధనమానమదాన్వితాః,** ఇతి భగవతా ధనమదాన్వితస్య ముక్త్యనర్హత్వకథనాదితి భావః. ఉచ్చా అధికా, అసురసంపత్ అసురసంబంధినీ కామక్రోధాది-సంపత్తిః, **దైవీసంపద్విమోక్షాయ నిబంధాయాసురీ మతే** తి భగవతా సప్తదశాధ్యాయే కథ్యమానా నరకసామాగ్రీ-త్యర్థః. నివర్తితా నాశితా చ, కథం స్యాత్ ధనికస్యాసురసంపత్సంభవాదితి భావః. **వ్యంగార్థస్తు,** అసౌ నదీనః నదీనామినః ప్రభుః, అబ్ధిరిత్యర్థః. **ఇనస్సూర్యే ప్రభౌ పత్యా** వితి విశ్వప్రకాశః. మదభాగితి హేతోః స రామః భూరి బహుళం, జీవనముదకం దురాపమాధాత్, ఆగ్నేయాస్త్రేణ శోషయామాసేత్యర్థః. అన్యథా తు సముద్రస్యాశోషణే ఇత్యర్థః - సతీగతిర్గమనం, సముద్రమధ్యే సంచార ఇత్యర్థః. కథం స్యాత్, యద్వా, సత్యాస్సాధ్వ్యాః సీతాయాః, గతిః ప్రాప్తిః, కథం స్యాత్? ఉచ్చా అసురసంపత్ రావణాదిరాక్షససంపత్తిః, నివారితా చ కథం స్యాత్? ఇతి॥ 67

గ॥ ఏవ విచింతయన్నేవ నిజసదనసదేశమాసాద్య తత్ర చ కిమిదం కస్యేదమిత్యపరమివ పురందరమందిరమితి తత్త్వమమత్వా పరిభ్రమన్నుకుచేలస్సహసఖీభిః ప్రత్యుద్గతయా సకరుణ-హరివితీర్ణయా మూర్తయేవ లక్ష్మ్యా ప్రియయా ప్రవేశితస్సద్మ సకలభోగాననుభవన్ననుభవన-మానందబంధురస్సుఖమువాస॥ 68

ఏవమితి॥ ఏవం విచింతయన్ విశేషణ చింతయన్నేవ, నిజసదనసదేశం స్వగృహసమీపమాసాద్య

ప్రాప్య, తత్ర చ స్వగ్రామే, అపరమన్యత్, పురందరమందిరం ఇంద్రగృహమివ స్థితం, **ఇత్యుత్ప్రేక్షా.** ఇదం సదనం కిమితి, సౌధచన్ద్రశాలాదిగృహవిశేషేషు కిన్నామకమిత్యర్థః. కిం సౌధం యద్వా, చన్ద్రశాలా ఇత్యాది సంశయగోచరమితి యావత్. ఇదం కస్య వా కస్య రాజ్ఞః సంబంధి ఇతి చ, తత్త్వమమత్వా యాథార్థ్యమజ్ఞాయ, సందిహ్యేత్యర్థః. పరిభ్రమన్ పరితో భ్రమన్, కుచేలః సఖీభిస్సహ సఖీజనేన సమం, ప్రత్యుద్గతయా భర్తురభిముఖమాగతయా, సకరుణహరివితీర్ణయా సదయేన శ్రీకృష్ణేన దత్తయా, మూర్తయా మూర్తిమత్యా, లక్ష్మ్యా సంపదేవ స్థితయే**త్యుత్ప్రేక్షా.** ప్రియయా స్వభార్యయా, సద్మ స్వగృహం, ప్రవేశితః ప్రాపితస్సన్, అనుభవనం గృహే, సకలభోగాన్ సర్వవిధభోగాననుభవన్ ప్రాప్నువన్, అత ఏవ ఆనన్దబంధురః సుఖోన్నతః సన్, సుఖం యథాతథా ఉవాస నివాసం చక్రే. కుచేలోపాఖ్యానాన్తే మంగళార్థం సుఖానన్దపదయోః ప్రయోగ ఇతి న పౌనరుక్త్యకృతాస్వారస్యమితి జ్ఞేయమ్. యద్వా, స్వయమానన్దబంధురః పరేషాం చ సుఖం యథా తథా, సుఖకర ఇత్యర్థః. ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్॥ 68

అవ॥ ఏవం భాగవతప్రసిద్ధాం కుచేలోపాఖ్యానపర్యన్తాం కథాం వర్ణయిత్వా సంప్రతి స్వకల్పితాం రాధామాధవవివాహాదికథాం వర్ణయిష్యన్ ఉపోద్ఘాతత్వేన తదుత్పత్తిప్రకారం ప్రస్తౌతి॥

శ్లో॥ వత్సాపహారవిధయా విహితాపరాధో
రాధాభిధాం వ్యథిత జాతు వధూం విధాతా ।
పుత్రీయతే వరమదాదపి సింహళాఖ్య-
ద్వీపాధిపాయ పణితో రమణీమణీం తామ్ ॥ 69

వత్సేతి॥ వత్సాపహారవిధయా వత్సానాం తర్ణకానామపహారః అపహరణం, తదేవ విధా రీతిః, తయా తస్య విధయేతి వా, విహితాపరాధః కృతాపరాధః, బాల్యే శ్రీకృష్ణసంబంధినో వత్సానపహృత్య ద్రోహం కృతవానిత్యర్థః. విధాతా సృష్టికర్తా బ్రహ్మా, జాతు కదాచిత్, అత్యన్తబుద్ధివిలాసవతి పుణ్యే సమయే ఇత్యర్థః. రాధాభిదాం రాధానామ్నీం, వధూం స్త్రియం, వ్యథిత చకార ససర్జేత్యర్థః. స్వాపరాధ-క్షమాపణార్థం శ్రీకృష్ణాయ ఉపహారత్వేన దత్తమితి భావః. యద్యపి సర్వాః స్త్రియో బ్రహ్మణా సృష్టా ఏవ, తథాపి న తాస్సాపరాధబ్రహ్మణా సృష్టాః, నతు కదాచిత్సృష్టాః ఇతి సర్వాభ్య ఇయం విలక్షణేతి వ్యక్తమ్. సాపరాధా హి భృత్యాః ప్రభవే శ్లాఘ్యం వస్తు ఉపహారీకృత్య ప్రసాదయన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. అత్ర స్వతో రేతఃపరిణామభూతే శరీరే సాపరాధవిధిసృష్టత్వోత్ప్రేక్షణా**ద్గమ్యోత్ప్రేక్షా.** యద్వా, సృజ్యత్వేన విధి సృష్ట్యధికారవిషయే సాపరాధవిధిసృష్టత్వవర్ణనా**దుత్ప్రేక్షా** - విధాతేతి విశేష్యస్య విచిత్రసృష్టికర్తృత్వాభి-ప్రాయగర్భత్వా**త్పరికరాంకురః,** వధ ఇతి వర్ణద్వయావృత్తిశ్రవణా**ద్వృత్త్యనుప్రాస** స్స్పష్ట ఏవ. నను విధిః తాం సృష్ట్వా కిం చకారేత్యత ఆహ, పుత్రీయతే ఇతి, పణితః స్తుతః, విజయవర్మణేత్యర్థః. విధాతేతి పదస్యాత్రాప్యన్వయః. పుత్రీయతే పుత్రమాత్మన ఇచ్ఛతే న తు భార్యాకామాయేతి భావః. **సుప ఆత్మనః క్యచ్** - సింహళాఖ్యస్య ద్వీపస్య జలమధ్యస్థభూఖండస్య అధిపః ప్రభుః, విజయవర్మేతి యావత్. తస్మై తాం రమణీమణీం నారీరత్నం, వరమదాత్ వరత్వేన ప్రాదాదిత్యర్థః. విజయవర్మాఖ్యః కశ్చన రాజా పుత్రార్థం బ్రహ్మాణముద్దిశ్య తపశ్చకార. స తు తేన తుష్టః న తేఽస్తి పుత్రలాభః కిన్తు పుత్రీ కాచిద్భవిష్యతీతి తస్మై వరమదాత్ - తతః రాధా తస్మాత్ జాతేతి ప్రాచీనకథాత్రానుసంధేయా. అత్ర వరదానానన్తరభావినో రమణ్యుదయస్య రమణీం సృష్ట్వా వరమదాదితి తత్ప్రాక్కాలికత్వవర్ణనాదతిశయోక్తిభేదః, యద్వా,

అయోనిజైవేయం రాధా. తథా చ విధిస్స్వసంకల్పతోఽమూం సృష్ట్వా విజయవర్మణే పాలనార్థం ప్రాదాదితి జ్ఞేయమ్. రాధా యా అయోనిజత్వన్తు మృగ్యమ్॥ 69

గ॥ అనంతరం చ తమేనం సింహళద్వీపాధిపం విజయవర్మాణం సముపజాతయౌవనాయాః దుహితురనురూపవల్లభమనుపలభ్య దూయమానమానసం కమలాసనస్స్వప్నదశాయామేవ-ముపదిష్టవాన్॥ 70

అనన్తరమితి॥ అనన్తరం చ రమణీవరదానన్తరం, సముపజాతయౌవనాయాః ఉత్పన్నయౌవన-దశాయాః, దుహితుస్సుతాయాః, అనురూపవల్లభం అనుగుణం భర్తారమనుపలభ్య అప్రాప్య, అదృష్ట్వే-త్యర్థః. ఏతేన రాధాయా లోకోత్తరసౌందర్యం వ్యజ్యతే. దూయమానమానసం ఖిన్నహృదయం, సింహళ-ద్వీపాధిపం తమేనం విజయవర్మాణం కమలాసనః బ్రహ్మా, స్వప్నదశాయాం స్వప్నావస్థాయామేవం వక్ష్యమాణరీత్యా ఉపదిష్టవాన్ ఉపదిదేశ॥ 70

శ్లో॥ రాజన్నారాధికాం కృత్వా । రాధికాం మురవైరిణః ।
నిర్మాణచాతురీం కుర్యాః । మామికాం ఫలినామితి ॥ 71

రాజన్నితి॥ హే రాజన్! భూప! రాధికాం రాధైవ రాధికా తామ్, **స్వార్థే క ప్రత్యయః - ప్రత్యయస్థాత్కాదితి ఆత ఇత్వం - అజాద్యత ఇతి టాప్** - మురవైరిణః కృష్ణస్య, ఆరాధికాం ఆరాధనకారిణీం, భార్యామిత్యర్థః. **కార్యేషు మంత్రీ కరణేషు దాసీ,** ఇతి న్యాయేన భార్యాయాః దాసీవద్భర్తురారాధకత్వాదితి భావః. కృత్వా విధాయ శ్రీకృష్ణాయైనామర్పయిత్వేత్యర్థః. మామికాం మదీయాం, **మామకనరకయో రుపసంఖ్యానమితి వార్తికా** దాత ఇత్వమ్, నిర్మాణచాతురీం సృష్టినైపుణ్యం, ఫలినాం సఫలాం, **ఫల-బర్హాభ్యామినన్వక్తవ్య** ఇతీనన్ - కుర్యాః కురు, **విధౌ లిఙ్** - ఇత్యుపదిష్టవానితి పూర్వేణాన్వయః॥71

గ॥ విజయవర్మాపి తదేవ సంపదాం నిదానం మన్వానో దామోదరమాహూయ మహోత్సవ-మాపాద్య రాధాం వ్యతరత్॥ 72

విజయవర్మేతి॥ స చ తదేవ శ్రీకృష్ణాయ రాధాసమర్పణమేవ, సంపదాం శ్రేయసాం, నిదానం కారణం, మన్వానః చింతయన్, ముష్టిపరిమితపృథుకార్పణాదేవ కుచేలస్తాదృశశ్రేయో లేభే, కిముత ఏవంవిధరమణీమణీసమర్పణాన్మమ శ్రేయో దేవానామపి దుర్లభమితి మత్వేత్యర్థః. దామోదరం కృష్ణమాహూయ శుభలేఖాప్రేషణద్వారా ఆకారయిత్వా, మహోత్సవం వివాహోత్సవమాపాద్య రచయిత్వా, రాధాం వ్యతరత్ దదౌ, కృష్ణాయేతి శేషః॥ 72

గ॥ భగవానపి తామేతాం సాపరాధవిధివితీర్ణపూర్ణపాత్రభూతామధిదేవతామివ సౌందర్యనిధే-రిందుకలామివ వృషాకపిశిరశ్శ్లాఘనయోగ్యాం స్వరుచిప్రతిబంధకతయా కమలానభిమతాం చ దేవసేనామివ సుకుమారభావలోభనీయాం రాధికాం విశ్వకర్మనిర్మితం కిమపి పరిహసిత కైలాసవిలాసమంతఃపురం ప్రవేశ్య తయా సమమరమత్॥ 73

భగవానితి॥ శ్రీకృష్ణశ్చ సాపరాధవిధివితీర్ణపూర్ణపాత్రభూతాం సాపరాధేన వత్సాపహారరూప-మపరాధం కృతవతేత్యర్థః. విధినా బ్రహ్మణా, వితీర్ణం దత్తం, పూర్ణపాత్రం అతిశ్లాఘ్యముపాయనం, తేన తుల్యామిత్యర్థః. **ఔపమ్యబోధకోఽయం భూతశబ్దః, అభూతతద్భావవాచకత్వే తు పూర్ణపాత్రీభూతామితి స్యాత్** - సౌందర్యనిధేర్మన్మథస్య, అధిదేవతాం యద్వా, సౌందర్యస్య నిధిః స్వర్ణనిధివత్కశ్చన

సౌందర్యనిధిరిత్యర్థః. తస్య అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతామివ స్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా. ఇందుకలాం చన్ద్రరేఖా-మివ వృషాకపిర్విష్ణుశ్శివశ్చ, తస్య శిరసా శ్లాఘేన అభినందనే ధారణే చ యోగ్యామర్హాం, శివశిరసా ధృతామిత్యేకోఽర్థః. కృష్ణేన సశిరఃకంపం శ్లాఘ్యమానామిత్యన్యోఽర్థః. స్వరుచిప్రతిబంధకతయా స్వస్య రుచిః కాన్తిరిచ్ఛా చ, తత్ప్రతిబంధకతయా తన్నిరోధకత్వేన హేతునా, కమలాభిమతాం కమలానాం కమలాయాః రుక్మిణ్యాశ్చ, అనభిమతాం అనిష్టాం చ, ఇందుకలా హి కమలానామభిమతా స్వవికాసప్రతిబంధకత్వాత్, రాధా తు రుక్మిణ్యా అనభిమతా స్వకీయకృష్ణసంపర్కాభిలాషనిరోధకత్వా-దిత్యర్థః. శ్లిష్టసాధర్మ్యద్వయేయ**ముపమా.** దేవసేనాం కుమారపత్నీమివ సుకుమారభావేన సౌకుమార్యేణ, లోభనీయాం సుభగాం, అన్యత్ర లోభనీయః కుమారభావః స్కందహృదయం తస్య లోభనీయాం **స్పృహా**జనకామ్. యద్వా, శోభనే కుమారే సుకుమారే స్కందే యో భావః అభిలాషః తేన లోభనీయాం సుభగామ్, భార్యాయాః భర్తరి సాభిలాషత్వం హి సౌభాగ్యావహమితి భావః. తామేతాం విజయవర్మదత్తాం రాధికాం విశ్వకర్మనిర్మితం విశ్వకర్మణా దేవశిల్పినా, నిర్మితం రచితం, అత ఏవ పరిహసితకైలాసవిలాసం తిరస్కృతకైలాసశోభం, కిమప్యనిర్వాచ్యమన్తఃపురమవరోధనం, ప్రవేశ్య సఖీభిర్బలాత్ప్రవేశయిత్వే-త్యర్థః. తయా సమం రాధయా సాకమ్, **అరమత్** క్రీడితవాన్॥ 73

శ్లో॥ కల్యాణే వినివేశ్య జాతు సమయే సఖ్యస్సముత్కంఠితం
కేళీసద్మని పంచసాయకకలాతంత్రస్వతంత్రం హరిమ్ ।
ద్వారోపాన్తమనీనయన్నవవధూం రాధాం కథంచిద్గిరాం
వారైర్వంచనచాతురీపరిణతైః ముగ్ధాం విదగ్ధాంగనాః ॥ 74

కల్యాణేతి॥ జాతు కస్మింశ్చిత్, కల్యాణే శుభగ్రహాఢ్యత్వేన శుభే, సమయే ముహూర్తే, సఖ్యః విదగ్ధాంగనాః చతురస్త్రియః, సముత్కంఠితం సమ్యక్ సోత్కంఠం, పంచసాయకకలాతన్త్రస్వతన్త్రం మదనశాస్త్రతన్త్రసర్వజ్ఞం, వాత్స్యాయనతన్త్రపారీణమిత్యర్థః. హరిం శ్రీకృష్ణం, కేళీసద్మని క్రీడామందిరే, వినివేశ్య స్థాపయిత్వా, యద్వా, సఖ్యై ఇతి పాఠః. సఖ్యై ప్రేయస్యై, సముత్కంఠితం తాదృశం హరిమిత్యన్వయః. నవవధూం నవోఢామత ఏవ ముగ్ధాం, ముగ్ధా మధ్యా ప్రౌఢేతి నాయికాత్రయే ప్రాథమికాం, రాధాం వంచనచాతురీపరిణతైః వంచనచాతుర్యాం ప్రతారణవైఖర్యాం, పరిణతైః పరినిష్ఠితై-రిత్యర్థః. గిరాం వాచాం, వారైః సమూహైః, కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ, ద్వారోపాంతం క్రీడాగృహద్వారప్రాంతదేశం, **అనీనయత్** ప్రాపయామాసుః॥ 74

అవ॥ గిరాం వారానేవ దర్శయతి వినిర్మమ ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః॥

శ్లో॥ వినిర్మమే యత్తవ విశ్వకర్మా । లీలాగృహం తత్కమలాక్షి! రాధే! ।
ప్రయామ తత్రేష్టవరప్రదాతా । దేవో మనోభూరపి సన్నిధత్తే ॥ 75

వినిర్మమేతి॥ హే రాధే! విశ్వకర్మా దేవశిల్పీ, తవ త్వదర్థం, యల్లీలాగృహం క్రీడామందిరం, వినిర్మమే నిర్మితవాన్, తద్గృహం అలక్ష్మి కిం త్వయా దృష్టం కిమ్? ప్రయామ తద్ద్రష్టుం వయం యామేత్యర్థః. **విధౌ లోట్.** తత్ర గృహే ఇష్టవరప్రదాతా ఈప్సితవరదాతా, హృద్యపతిప్రదాతా చ, దేవః - దీవ్యతి స్త్రీపుంయుగళం సంయోజనాదిభిః క్రీడతీతి దేవః, మనోభూరపి మన్మథశ్చ, సన్నిధత్తే సన్నిహితో భవతి, మన్మథదేవసాక్షాత్కారోఽపి తత్ర తవ భవేత్. తత్సాక్షాత్కారాదభిలషితవరప్రాప్తిశ్చ భవేదిత్యర్థః॥ 75

శ్లో॥ ఖేలామలీలాసదనేఽత్ర ముగ్ధే! న శంక్యతాం నాస్తి హరిః కిలాత్ర ।
కిమప్యపూర్వం సుఖమత్ర లబ్ధ్వా స్మరిష్యసి త్వం హితసూచికాం మామ్ ॥ 76

ఖేలామితి॥ హే ముగ్ధే! మూఢే! భవతీతి శేషః. త్వం అత్ర అస్మిన్నలీలాసదనే అక్రీడాగృహే, ఖేలాం క్రీడాం, సంభోగమితి యావత్ - న శంక్యతాం మాశంకస్వ - భవచ్ఛబ్దసామానాధికరణ్యా-త్ప్రథమపురుషః - **ఖేలా న లీలాసదనేఽత్ర ముగ్ధే న శంక్యతా** మితి పాఠే తు - హే ముగ్ధే! అత్ర న లీలాసదనే - **నఞర్థకోఽయం నశబ్దః,** తేన సహ **సుప్సుపాసః** - ఖేలా న శంక్యతాం త్వయేతి శేషః. అత్ర గృహే, హరిః కృష్ణః, నాస్తి కిల నాస్త్యేవ, వస్తుతస్తు, కిలేత్యలీకే హరిర్నాస్తీతి మృషా కింతు హరిరస్త్యేవేతి వ్యజ్యతే. అత్ర గృహే, అపూర్వం నూతనం, సుఖం ఆనన్దం, సురతజన్యం గృహ-రామణీయకదర్శనజన్యం చ, లబ్ధ్వా ప్రాప్య, త్వం హితసూచికాం హితం ప్రియం సూచయతి బోధయతీతి హితసూచికా తాం, మాం స్మరిష్యసి అధ్యేష్యసి. సఖ్యుపదేశానుష్ఠానాన్మయేదం సుఖం లబ్ధమితి సుఖప్రాప్తిసమయే మాం స్మరిష్యసీత్యర్థః॥ 76

శ్లో॥ కిం వర్ణ్యతే సౌరభమస్య మన్యే । హరేర్నివాసస్త్రిదివో హి సాక్షాత్ ।
యతస్తదేతత్సురతార్థమిష్టిం । సుదృగ్జనేనాచరతైవ లభ్యమ్ ॥ 77

కిమితి॥ అస్య గృహస్య, సౌరభం సౌన్దర్యం, కిం వర్ణ్యతే వర్ణితుమశక్యమిత్యర్థః. ఇదమితి శేషః. ఇదం గృహం, సాక్షాత్ ప్రత్యక్షః, హరేరింద్రస్య కృష్ణస్య చ, నివాసః నిలయః, త్రిదివః స్వర్గో హి, **అభేదరూపకాలంకారః.** అనుమానికస్వర్గలోకస్తథా ఆస్తాం, ప్రత్యుత ఇదమేవ ప్రత్యక్షస్వర్గః, తత్ర హేతుస్తు, హరేర్నివాస ఇతి **వాస్తవార్థః.** ఇంద్రనివాసతయా ప్రసిద్ధో యస్స్వర్గోఽస్తి స ఇదమేవేతి **వంచనార్థః,** తత్ర హేతుమాహ. యతో యస్మాద్ధేతోః, తదేతద్గృహం సురతార్థం రత్యర్థం దేవత్వార్థం చ, ఇష్టం ఇచ్ఛాం యాగం చ, ఆచరతా కుర్వతా, సుదృగ్జనేనైవ స్త్రీజనేనైవ, విబుధజనేనైవేతి చ, లభ్యం లబ్ధుమర్హం లబ్ధుం శక్యం చ, న త్వన్యజనేనేత్యర్థః. **జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజే** తేతి శ్రుత్యా జ్యోతిష్టోమ-యాగజన్యత్వం ప్రసిద్ధమ్, **కావ్యలింగమలంకారః,** అనుమానాలంకారో వా. ఇదం స్వర్గః ఇష్టకృత్సు-దృగ్జనలభ్యత్వాత్ ప్రసిద్ధస్వర్గవదితి ప్రయోగః, రతికామనయా స్త్రియః క్రీడాగృహం గచ్ఛన్తీత్యేకో భావః. దేవత్వార్థం విబుధాః ఇష్టిం కృత్వా స్వర్గం గచ్ఛన్తీత్యన్యో భావః॥ 77

గ॥ ఏవమాదివచనవంచనవశేన కథంచన కేళీమందిరాళిందమానీయతామ్॥ 78

ఏవమితి॥ రాధాయాం ఏవమాదిభిర్వచనైర్వంచనం ప్రతారణం, తద్వశేన తద్బలేన, కథంచన కృచ్ఛ్రేణ, కేళీమందిరాళిందం క్రీడాగృహాంగణమానీయతాం ప్రాపితాయాం సత్యామ్॥ 78

శ్లో॥ సఖ్యా స్యాదతిసంహితా కిము హితా బుద్ధ్యేత వా వంచనాం
తర్హి ప్రత్యయ ఏవ జాతు న భవేద్యద్వా ప్రవీణా సఖీ ।
ముగ్ధేయం యది వా విధిర్హి బలవానిత్యాదిశంకాంకురాః
మంజీరోజ్జ్వలమంజుశింజితరవైరస్తాస్సమస్తా హరేః ॥ 79

సఖ్యేతి॥ హితా ప్రియా రాధేతి యావత్. సఖ్యా అతిసంహితా వంచితా స్యాత్కిము వా, యద్వా, హితా వంచనాం సఖీకృతప్రతారణాం, బుద్ధ్యేత జానీయాత్కిము? ఇతి సంశయః. తర్హి వంచనాం

జానీయాచ్చేదిత్యర్థః. జాతు కదాచిదపి, ప్రత్యయః విశ్వాస ఏవ, సఖ్యామిత్యర్థః. న భవేత్, ఇతఃపరం కదాచిదపి వంచయితుమశక్యేత్యర్థః. అత ఏవ అనర్థాశంకనాత్మికా **ఉత్ప్రేక్షా**. యద్వా, అథవా సఖీ ప్రవీణా విదగ్ధా భవతీతి శేషః. ఇయం రాధా తు, ముగ్ధా మూఢా భవతి, అతః సర్వథా వంచితా స్యాదేవేత్యవధారణాత్మికా మతిః, యదివా యద్వా, విధిర్దైవం బలవాన్ ప్రబలో హి అలంఘ్యోహీ-త్యర్థః. దైవానుకూల్యాభావే ప్రవీణయాపి సఖ్యా ప్రియా న ప్రతార్యేతైవేతి భావః. ఇతి కార్పణ్యోక్త్యా దైన్యం హరేః కృష్ణస్య సంబంధినః, సమస్తాస్సర్వే ఇత్యాదిశంకాంకురాః, ఏవమాదిశంకాంకురాః, మంజీరోజ్జ్వలమంజుశింజితరవైః మంజీరాణాం నూపురాణాం, సంబంధిభిః ఉజ్జ్వలైః ప్రబలైః, మంజుభిర్మనోజ్ఞైః, శింజితరవైః శింజితధ్వనిభిః, **భూషణానాన్తు శింజిత** మిత్యమరః. ప్రేయసీ-సంబంధిభిరిత్యర్థః. ఆస్తాః నిరస్తాః, నూపురఘులంఘులధ్వనిం శ్రుత్వా నాయికా మా మాయాతీతి నిశ్శంకోఽభూదిత్యర్థః. అత్ర **భావశబలతాలంకారః**॥ 79

శ్లో॥ అత్రాంతరే కిల బుధస్య మనోభవస్య । పాండిత్యముజ్జ్వలమఖండితముజ్జృంభే ।
సార్వజ్ఞమాకలయతః పురుషోత్తమస్య । మోహో మహాన్నిజగురోరపి యేన తేనే ॥80

అత్రాన్తరే ఇతి॥ అస్మిన్ సమయే, బుధస్య దేవస్య, విదుషశ్చ, మనోభవస్య మన్మథస్య, ఉజ్జ్వలం భాసమానమ్, అఖండితమ్ అప్రతిహతం, పాండిత్యం వైదగ్ధ్యమ్, ఉజ్జజృంభే విజృంభితమభూత్, కిల ప్రసిద్ధౌ, మదనః స్వపాండిత్యం ప్రకటయామాసేత్యర్థః. సార్వజ్ఞం సర్వజ్ఞత్వమాకలయతః భజతః, సర్వజ్ఞస్యేత్యర్థః. నిజగురోః స్వజనకస్య, స్వవిద్యోపదేష్టుశ్చ, పురుషోత్తమస్య పరమేశ్వరస్య, కృష్ణస్యాపి యేన పాండిత్యేన మహానధికః, మోహః విభ్రమః, తేనే చక్రే, గురోర్మోహజనకం శిష్యపాండిత్యమద్భుత-మిత్యేకో భావః - పరమేశ్వరమపి మోహయతో మన్మథస్య వైదగ్ధ్యమద్భుతమిత్యన్యో భావః॥80

తథా హి॥ *తదేవ పాండిత్యమష్టభిశ్శ్లోకైర్వర్ణయతీత్యర్థః ॥*

శ్లో॥ స్తంభే పురా యో హరిరావిరాసీత్ । స్తంభోఽధునా తత్ర హరౌ చకాస్తే ।
కృతావతారాన్నృహరేరితః ప్రా । గ్విలక్షణోఽయం నృహరిస్తదేవ ॥ 81

స్తంభే ఇతి॥ పురా నరసింహావతారే, యః హరిః విష్ణుః, స్తంభే స్థూణాయామావిరాసీత్ ఆవిరభవత్, అధునా కృష్ణావతారే, తత్ర తస్మిన్, హరౌ స్తంభః తన్నామా సాత్త్వికభావః, స్థూణా చ, చకాస్తే భాసతే, ఆవిర్భవతీత్యర్థః. **స్తంభప్రళయరోమాంచాస్స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ అశ్రువైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితా** ఇతి వచనాత్ - **విరోధాభాసాలంకారః**. స చ వాచకాప్రయోగాద్గమ్యః, స్తంభే ఆవిర్భూతేఽపి హరౌ స్తంభ ఆవిర్భూత ఇతి విరోధప్రతీతేః. తదేవ తస్మాత్కారణాదేవ హరావేవ స్తంభస్యావిర్భావాదిత్యర్థః. ఇతః ప్రాక్ అస్మాత్పూర్వం కృతావతారాత్ అవతీర్ణాత్, నృహరేః నరసింహాత్, అయం నృహరిః, మానుషవిష్ణుః నరసింహశ్చ, విలక్షణః ఉత్తమ ఇత్యర్థః. స్తంభజన్యాత్ స్తంభజనకో గరీయానితి భావః. యద్వా, స్తంభాధేయాత్ స్తంభాధారో మహానితి భావః. అత్ర ఉత్తరార్ధేఽస్య పూర్వార్ధహేతుకత్వా **త్కావ్యలింగమ్**॥ 81

శ్లో॥ యదాజ్ఞయా స్యాత్ప్రళయస్తమీశ । మాకస్మికః క్షోభమనీనయత్సః ।
స్థానే యతో యో హరిణాప్యలంఘ్య । స్స్మరప్రపంచప్రళయో హి భిన్నః ॥ 82

యదితి॥ యదాజ్ఞయా యస్య విష్ణోరాజ్ఞయా, సంకల్పేనేత్యర్థః. ప్రళయః క్షయః, స్యాత్ ఆకస్మికః అకస్మాత్ప్రవృత్తః, భగవదాజ్ఞాం వినా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. సః మన్మథం తమీశం పరమేశ్వరం కృష్ణం, క్షోభం ప్రళయమనీనయత్ ప్రాపయామాస, క్షోభయామాసేత్యర్థః. స్థానే యుక్తమిదమ్, కుతః? యతో హేతోః భిన్నః ప్రసిద్ధప్రళయవిలక్షణః, అయం స్మరప్రపఞ్చప్రళయః స్మరో మన్మథః, ప్రపఞ్చయతి విస్తరీకరోతీతి ప్రపఞ్చః, స్మరస్య ప్రపఞ్చః స్మరప్రపఞ్చః, శృంగారరస ఇతి యావత్. తస్య సంబంధీ ప్రళయః నష్టచేష్టతాఖ్యః సాత్త్వికభావః లయశ్చ, హరిణా విష్ణునాపి అపినా ప్రసిద్ధప్రళయహేతునాపీ-త్యర్థః. అలంఘ్యః అనతిక్రమణీయో హి, అత్ర ప్రసిద్ధప్రళయాత్ స్మరప్రపఞ్చప్రళయస్య వ్యతిరేకవర్ణనా-**ద్వ్యతిరేకాలంకారః॥** 82

శ్లో॥ విజృంభితోఽభూత్ప్రతిలోమహర్ష । స్తదా మురారేరితి నైవ చిత్రమ్ ।
యదీదృశో జాతుచిదంగనానాం । సంగేషు హర్షోఽననుభూతపూర్వః ॥ 83

విజృంభిత ఇతి ॥ తదా తదానీం, మురారేః కృష్ణస్య, ప్రతిలోమహర్షః లోమ్నిలోమ్ని ఉద్బోధః రోమాంచ ఇతి యావత్. **వీప్సాయామవ్యయీభావః**, ప్రతిలోమః విపరీతః, హర్షః ప్రమోద ఇతి చ వ్యజ్యతే. విజృంభితః ప్రవృద్ధః, అభూత్ ఇతి న చిత్రమేవ నైవాద్భుతమ్. తత్ర హేతుమాహ యదితి - యద్యస్మాత్ జాతుచిత్కదాచిదపి, అంగనానాం గోప్యాదీనాం, సంగేషు సంయోగేషు, ఈదృశః ఏవం విధః, హర్షః సంతోషః, అననుభూతపూర్వః పూర్వమననుభూతః, పూర్వానుభూతనారీణాం రాధాతుల్యసౌందర్యాభావేన తత్సంయోగజన్యహర్షాదేతత్సంయోగజన్యహర్షో విలక్షణత్వేన విపరీత ఏవేతి నాత్ర విస్మయావకాశ ఇత్యర్థః॥ 83

శ్లో॥ స్వేదాంబుపూరః ప్రససార శౌరే । రనర్గళస్తన్న విచిత్రపాత్రమ్ ।
సార్ద్రో విధుర్నిర్వ్యవధానమేవ । రాధాపరీరంభమియేష చిత్రమ్ ॥ 84

స్వేదేతి॥ శౌరేః కృష్ణస్య, అనర్గళః అప్రతిబంధః, స్వేదాంబుపూరః ఘర్మబిందుప్రవాహః, ప్రససార ప్రసృతోఽభూత్, తత్ స్వేదశ్రవణం, విచిత్రపాత్రం విస్మయభాజనం, న న భవతి, కిన్త్విదం చిత్ర-మిత్యాహ, సార్ద్ర ఇతి, సార్ద్రః స్వేదాంబుసిక్తః ఆర్ద్రానక్షత్రసహితశ్చ, విధుః కృష్ణః చంద్రశ్చ, నిర్వ్యవ-ధానమేవ స్వేదోత్తరక్షణమేవ, ఆర్ద్రానక్షత్రభోగోత్తరకాలమేవేతి చ - రాధాపరీరంభం రాధాలింగనమ్, విశాఖా సంపర్కం చ, ఇయేష కాంక్షితవాన్, ఇతీదం చిత్రం, **రాధా విశాఖా పుష్యే** త్విత్యమరః. ఆర్ద్రావిశాఖయో ర్నక్షత్రనవకవ్యవధానాత్ ఆర్ద్రాభోగోత్తరకాలమేవ చన్ద్రస్య విశాఖాభోగో న ఘటత ఇతి భావః - **విరోధాభాసాలంకారః॥** 84

శ్లో॥ సమగ్రవేదిన్యపి తత్ర కృష్ణే । వివర్ణితా ప్రాదురభూత్తదానీమ్ ।
న గ్రామ్యధర్మప్రవణః కథన్ను । భజేత వైవర్ణ్యమనుత్తమోఽపి ॥ 85

సమగ్రేతి॥ తదానీం సమగ్రవేదిని సర్వజ్ఞేఽపి, తత్ర తస్మిన్ కృష్ణే, వివర్ణితా వైవర్ణ్యం పామరత్వం చ, నిరక్షరకుక్షిత్వమితి వా, **వివర్ణః పామరో నీచ** ఇత్యమరః. ప్రాదురభూత్ ప్రాదుర్భూతా - **విరోధాభాసాలంకారః**. ఆపాతతః ప్రతీతమపి విరోధం సమాధత్తే, నేతి, అనుత్తమః శ్రేష్ఠోఽపి, గ్రామ్యధర్మప్రవణః గ్రామ్యాణాం ప్రాకృతానాం ధర్మే ఆచారే, గ్రామ్యధర్మస్సురతం తత్ర చ, **వ్యవాయో గ్రామ్యధర్మో మైథున** మిత్యమరః. ప్రవణ ఆసక్తః పుమానితి శేషః. వైవర్ణ్యం పామరత్వం, విచ్ఛాయత్వం

చ కథన్ను కథం వా, న భజేత న ప్రాప్నుయాత్? భజేతైవేత్యర్థః. సర్వజ్ఞోఽపి సురతాసక్తశ్చేద్వైవర్ణ్యాఖ్యం సాత్త్వికభావం భజేతైవేత్యేకోఽర్థః. సర్వజ్ఞోఽపి పామరాచారసక్తశ్చేత్పామరస్స్యాదేవేత్యన్యోఽర్థః॥85

శ్లో॥ అచలస్థితితః ప్రచాల్యతే । న మయా కిన్ను హరేః కథం యశః ।
ఇతి తం జగతీధరం స్మర । స్త్రిజగద్వ్యాపినమప్యకంపయత్ ॥ 86

అచలేతి॥ మయా అచలః ధీరః పర్వతశ్చ, స్థితితః మర్యాదాయాః స్థానాచ్చ, **స్థానమర్యాదయోస్థితి** రితి **భాస్కరః**. న ప్రచాల్యతే కిం న కంప్యతే కిమ్? హరేః కృష్ణస్య, కథం, యశః కీర్తిర్జాతమితి శేషః. ఇత్యేవమాలోచ్యేతి శేషః. స్మరః మన్మథః, త్రిజగద్వ్యాపినం లోకత్రయం వ్యాప్య స్థితమపి తం జగతీధరం పరమాత్మానం, కృష్ణం పర్వతం చ, అకంపయత్ క్షోభయామాస. గోవర్ధనాఖ్యక్షుద్రజగతీధరోద్ధారా-దేవ శ్రీకృష్ణస్య తాదృశం యశ ఆసీత్. త్రిజగద్వ్యాపినో మహతో జగతీధరస్య ఉద్ధారే తు మమ మహతీ ప్రతిష్ఠా స్యాదితి మత్వా తముద్ధర్తుమివ కంపయామాస. యథా లోకే స్థూణాముద్ధర్తుమాదౌ కంపయన్తి తద్వదితి భావః. **శ్లేషోజ్జీవితగమ్యోత్ప్రేక్షాలంకారః॥** 86

శ్లో॥ అనర్గళం నేత్రపథాత్ప్రవృత్తా । యతో ముకుందస్య తదాస్రధారా ।
అనంగబాణైరతిరక్తతాంతః । కృతేతి తేన హ్యనుమీయతే స్మ ॥ 87

అనర్గళమితి॥ యతో యస్మాత్కారణాత్, తదా తదానీం, ముకుందస్య కృష్ణస్య, నేత్రపథాత్ దృఙ్మార్గాత్, అనర్గళం అప్రతిబంధం, యథాతథా, అస్రధారా బాష్పప్రవాహః శోణితప్రవాహశ్చ, ప్రవృత్తా ప్రసృతా, తేన హేతునా, అస్రధారాప్రవృత్తే ర్హేతోరిత్యర్థః. అంతః హృదయే, అనంగబాణైః మన్మథశరైః, అతిరక్తతా అత్యాసక్తతా అత్యన్తశోణితవత్తా చ, అన్తరేవ బాణప్రయోగాదితి భావః. కృతేతి అనుమీయతే స్మ హి తర్క్యతే స్మ. హిః ప్రసిద్ధౌ. ముకున్దహృదయమ్మనోభవబాణైర్నిర్భిన్నం సదధికశోణితమణ్డలం భవతి. అన్యథా హృదయగతరక్తధారా నేత్రపథాద్బహిర్న ప్రసరేదిత్యేకో భావః. అన్తర్మన్దశరప్రయోగాచ్ఛ్రీకృష్ణమనః అతీవ రాధాసంగమే సోత్కంఠం అత ఏవ వియోగాసహనేన హేతునా నేత్రపథాద్బాష్పధారా ప్రసరతీ-త్యన్యో భావః. **అనుమానాఖ్యప్రమాణాలంకారః**. వ్యంజనావ్యాపారేణైవాత్రాన్యార్థప్రతీతిః, అతో న శ్లేషస్యావకాశః॥ 87

శ్లో॥ వైస్వర్యమప్యస్య తదాఽఽవిరాసీ । ద్విలోకితం క్వాపి న తచ్ఛ్రుతం వా ।
యశ్శైశవే సుష్ఠు పరేణ పుష్ట । స్స కిన్ను రాధాగమకాల ఈదృక్ ॥ 88

వైస్వర్యమితి॥ తథా అస్య కృష్ణస్య, వైస్వర్యమపి తదాఖ్యస్సాత్వికభావశ్చ, స్వరరాహిత్యం చ, విరుద్ధస్వరత్వమితి వా, ఆవిరాసీత్ జాతమ్, తత్ వైస్వర్యం క్వాపి న విలోకితం న దృష్టం న శ్రుతం వా నాకర్ణితం చ, కుత ఇత్యత ఆహ య ఇతి, యః కృష్ణః కోకిలశ్చ, శైశవే బాల్యే, సుష్ఠు యథా తథా పరేణ నందేన కాకేన చ, పుష్టః రక్షితః, సః పరభృతః రాధాగమకాలే రాధాయాః ఆగమనకాలే రాధస్య వైశాఖస్య ఆగమనకాలే ఇతి చ, చైత్రాన్తరే ఇత్యర్థః. **వైశాఖో మాధవో రాధ** ఇత్యమరః. ఈదృగ్వైస్వర్యవాన్ కిన్ను స్యాత్కిమ్? న స్యాదేవేత్యర్థః. వసంతే కోకిలస్య ప్రత్యుత సౌస్వర్యాదితి భావః. పరభృతస్యాస్య రాధాగమకాలే వైస్వర్యం చిత్రమితి నిష్కృష్టార్థః. అత్రాపి విరోధాభాస ఏవ, యద్వా, **విరూప-కార్యస్యోత్పత్తిరూపో విషమాలంకారః**. ఇత్యష్టభిశ్శ్లోకైః క్రమేణ **స్తంబ ప్రళయ రోమాంచ స్వేద వైవర్ణ్య వేపథు అశ్రు వైస్వర్య నామకాః అష్టౌ సాత్త్వికభావా వర్ణితాః॥** 88

గ॥ ఏవముద్భూతప్రభూతసాత్త్వికవికారే సతి మురారౌ సర్వంకషామివ విషమసాయకశక్తిం విరహతాపనివర్తికామమృతవర్తికాం తామేతామాళీజనః కేళీసదనమాదితః ప్రవేశ్య స్వయమప్రవిష్ట ఏవ సంఘటితకవాటాస్సత్వరమపససార॥ 89

ఏవమితి॥ మురారౌ శ్రీకృష్ణే, ఏవం ఉద్భూతప్రభూతసాత్త్వికవికారే ఉత్పన్నాతిశయసాత్త్వికభావే సతి, విరహతాపాదితి భావః. సర్వంకషాం సర్వవిధ్వంసినీం, విషమసాయకశక్తిం మన్మథశక్తిమివ స్థితాం, యద్వా, విషమసాయకశక్తిమివ సర్వంకషాం సర్వసాత్త్వికభావవిధ్వంసినీం సర్వతపోగర్వ-విధ్వంసినీం చ, అమృతవర్తికామివ అమృతస్రావిణీమివ విరహతాపనివర్తికామ్ అయోగజన్యసంతాప-విధ్వంసినీమ్, అన్యత్ర విరహయతి వియోజయతి ప్రాణైర్జనమితి విరహః, స చాసౌ తాపః జ్వరజన్యః తస్య నివర్తికామ్, అమృతం పిబతో న హి మృత్యురితి భావః. యద్వా, విరహతాపనివర్తికామితి పృథగేవ విశేషణం, తథా చ అమృతవర్తికాం సుధామయవర్తిమివ స్థితామితి **గమ్యోత్ప్రేక్షా.** తామేతాం రాధికాం, ఆదితః ప్రథమతః, కేళీసదనం క్రీడాగృహం, ప్రవేశ్య ప్రవేశయిత్వా, ఆళీజనః సఖీజనః, స్వయమప్రవిష్ట ఏవ గృహే అప్రవిశ్యైవేత్యర్థః. సంఘటితకవాటః ఘటితారరః కవాటం సంఘటయిత్వే-త్యర్థః. సత్వరం ద్రుతం, విలంబే సతి, ముగ్ధా పునరాయాతీతి భియేతి భావః, అపససార అపజగామ॥89

శ్లో॥ దృష్ట్వా తత్ర హరిం పురస్స్మరగురుం వేగాద్వివృత్తాననా
సాటోపాపి కవాటబంధనవిధౌ మోఘీభవత్ప్రోద్యమా ।
రాధా తత్ర యథా యథా భజత సా నిర్బంధమాశా తథా
గోవిందస్య విశృంఖలా సమభవచ్చిత్రం స్మరప్రక్రమః ॥ 90

దృష్టేతి॥ సా రాధా, తత్ర తస్మిన్ గృహే, తత్ర తదానీం, పురః అగ్రే, స్మరగురుం మారజనకం, మారస్యాప్యుపదేష్టారమితి చ వ్యజ్యతే. హరిం దృష్ట్వా వేగాత్త్వరాయాః, వివృత్తాననా పరాఙ్ముఖీ సతీ, పశ్చాద్గంతుమితి భావః. కవాటపాటనవిధౌ అరరవిఘటనకృత్యే విషయే సాటోపాపి ససంభ్రమాపి, మోఘీభవత్ప్రోద్యమా వ్యర్థవ్యాపారా, కవాటస్య బహిర్బంధనాదితి భావః, యథా యథా నిర్బంధం నితరాం బంధం బహిర్గమనాసంభవాదితి భావః. అభజత ప్రాప. గోవిందస్య శ్రీకృష్ణస్య, ఆశాపి తథా విశృంఖలా నిరర్గళా, సమభవత్ జాతా, స్మరప్రక్రమః మారరీతిః, చిత్రమద్భుతం ఆశ్చర్యకర ఇత్యర్థః. రాధానిర్బంధగోవిందాశావిశృంఖలత్వరూపవిరుద్ధకార్యద్వయహేతుత్వాదితి భావః. విభావనాలంకార-భేదః. యథా రాధాయ నిర్బంధః తథా గోవిందాశా విశృంఖలత్వమితి **వైధర్మ్యోపమాలంకారశ్చ॥**90

శ్లో॥ అపి ప్రదాయాంతరమర్గళం స । ధృత్వాపి పాణిం బలవత్ప్రియాయాః ।
లాభం హరిర్విశ్వసితిస్మ నాస్యా । స్సంపాతసంపాదితకంపసంపత్ ॥ 91

అపీతి॥ సః హరిః, ఆంతరం అంతస్థమర్గళం కవాటబంధనం, ప్రదాయాపి దత్వాపి, సఖీభిరేవ బహిః కవాటబంధనం కృతమ్, అన్తస్తు స్వయమేవ కవాటబంధనం, చకారేత్యర్థః. బలవద్దృఢం యథా తథా, ప్రియాయాః రాధాయాః, పాణిం కరం, ధృత్వాపి తస్యాః బహిర్గమనం నిరోద్ధుమితి భావః. అస్యాః ప్రేయస్యాః, **సంపాతసంపాదితకంపసంపత్** సంపాతేన సంయోగేన, సంపాదితా జాతా, కంపసంపత్ వేపథుసంపత్తిః అతిశయకంపనమిత్యర్థః. యస్య సః అత ఏవ లాభమస్యాః ప్రాప్తిం, న విశ్వసితిస్మ లాభే విశ్వాసం న ప్రాపేత్యర్థః. సకంపమామకకరబంధనం లాఘవాదియమున్మోచ్య కవాటం

విఘటయ్య సర్వథా యాస్యత్యేవేయమితి కృత్వా రాధాసంభోగలాభో మమ దుర్లభ ఇతి మేనే ఇతి భావః. అత ఏవోదాహృతం రసమంజరీకారేణ, **హస్తే ధృతాపి శయనే వినివేశితాపి, క్రోడీకృతాపి యతతే బహిరేవ గన్తుమ్ । జానీమహే నవవధూరథ తస్య వశ్యా, యః పారదం స్థిరయితుం క్షమతే కరేణ॥** ఇతి. అత్ర నాయికాలాభవిశ్వాసకారణయోః అర్గళదానపాణిబంధనయోస్సత్త్వేఽపి తల్లాభ-విశ్వాసానుదయా **ద్విశేషోక్తిః.** కించ హరేర్లాభవిశ్వాసానుదయరూపవాక్యార్థస్య సంపాతసంపాదిత-కంపసంపత్త్వరూపపదార్థహేతుకత్వా **త్కావ్యలింగమ్॥** 91

శ్లో॥ క్రీడామందిరమాదరాదుపగతామాళీజనప్రార్థనై-
స్తత్రాతర్కితసంభవం యదుపతిం దృష్ట్వా విమోహాకులామ్ ।
అంకం సంస్పృహమాకలయ్య మధురైరానందయన్భాషితైః
ప్రేమ్ణా నూతనసంగమే నవవధూం రాధాం హరిః పాతు నః ॥ 92

క్రీడేతి॥ ఆళీజనప్రార్థనైః సఖీజనప్రార్థనాభిః, ఆదరాత్ప్రీత్యా, క్రీడామందిరముపగతాం ప్రాప్తాం, తత్ర మందిరే, అతర్కితసంభవం అతర్కితః అనూహితః, సంభవః సంప్రాప్తిర్యస్య తమ్, కాకతాళీయవదితి భావః. యదుపతిం శ్రీకృష్ణం, దృష్ట్వా అవలోక్య, విమోహాకులాం విశేషేణ మోహో విమోహః, తేన ఆకులాం వ్యాకులాం, నవవధూం నవోఢాం రాధాం, నూతనసంగమే నవసంయోగే, సస్పృహం స్పృహా-సహితం యథా తథా, అంకముత్సంగమాకలయ్య ప్రాపయ్య, ప్రేమ్ణా స్నేహేన, మధురైః మనోజ్ఞై ర్భాషితైరానందయన్ సుఖయన్, హరిః, నః అస్మాన్, పాతు రక్షతాత్, **ఇతి ప్రార్థనాయాం లోట్॥**92

తథా హి॥ మధురభాషితాన్యేవ వర్ణయతీత్యర్థః॥

శ్లో॥ కిమేనమాళీవిరహేణ బాలే! । లోలాలకే! లుంపసి తోషపోషమ్ ।
దాసోఽహమాజ్ఞావశగః కథం ను । సఖ్యా న నిర్వర్తయితాస్మి కృత్యమ్ ॥ 93

కిమితి॥ లోలాలకే! లోలాశ్చంచలా, అలకా శ్చూర్ణకుంతలాః యస్యాః తస్యాస్సంబుద్ధిః. అనేన బహిర్గమనార్థం సఖ్యా బహుధా సంభ్రాన్తత్వం వ్యజ్యతే. హే బాలే! బాలత్వాత్సఖీస్త్యక్త్వా ఏకాకినీయం వర్తితుమక్షమేతి వ్యజ్యతే. అత ఏవ ఆళీవిరహేణ సఖీవియోగేన హేతునా, ఏవం తోషపోషం సంతోషాభి-వృద్ధిం, లుంపసి హరసి, కిం ఖిద్యసి కిమిత్యర్థః. సఖ్యాః తవ ఆజ్ఞావశగః ఆజ్ఞాపరతంత్రః, అత ఏవ దాసః భృత్యః, అహం, కృత్యం కార్యం, కథం ను కథం వా, **న నిర్వర్తయితాస్మి** న కర్తాస్మి. యథా ఆళీజనస్త్వత్కృత్యం నిర్వర్తయతి తథా అహమపి దాసత్వాదవశ్యం త్వత్కార్యం కర్తాస్మ్యేవే-త్యర్థః. చరణసంవాహనతాంబూలవీటీదానాదికే కృత్యే దాసం మాం యద్యాజ్ఞాపయసి తర్హి స మమ మహాన్ ప్రసాద ఇతి భావః॥ 93

శ్లో॥ అక్షక్రీడనతత్పరా యది భవేస్సఖ్యాసమం ప్రేయసి!
ద్యూతం గుహ్యతమం పునస్త్రిజగతి శ్లాఘ్యం సమాకర్ణయ ।
క్రీడాసాధనమక్షషట్కమతనుస్సాక్షీ తు సోత్కంఠతా
స్తోతవ్యా అబలాశ్చ యత్ర తదిదం మన్యే పరానందదమ్ ॥ 94

అక్షేతి॥ హే ప్రేయసి! ప్రియే! ఏతేన తవ మత్ప్రేయసీత్వాన్న మత్తస్తవ కాపి పీడా ప్రత్యుత

సుఖాతిశయలాభ ఏవేతి వ్యజ్యతే. లోకే హి ప్రియం వస్తు ప్రాణైరపి తోషయన్తీతి భావః. సఖ్యాసమం వయస్యయా సాకం, అక్షక్రీడనతత్పరాద్యూతాసక్తా, భవేః స్యాః యది త్రిజగతి లోకత్రయే, శ్లాఘ్యం శ్లాఘితుమర్హమత ఏవ గుహ్యతమమ్ అతిరహస్యం, సురతస్య రహస్యత్వాదితి భావః. ద్యూతం పునః ద్యూతన్తు సమాకర్ణయ సమ్యక్ శృణు, గదతో మత్త ఇత్యర్థః. మయోపదేక్ష్యమాణం ద్యూతం న త్వదనుభూతచరమ్, కిన్తు విలక్షణమేవేతి పునశ్శబ్దప్రయోగాభిప్రాయః, వైలక్షణ్యమేవాహ. యత్ర సురతాఖ్యద్యూతే, అక్షషట్కమ్ అక్షాణాం షట్కం షణ్ణాం సమూహష్షట్కం శివభాగవతవత్సమాసః, షడక్షాణీత్యర్థః. అక్షశబ్దః ద్యూతాంగే ఇంద్రియేషు చ వర్తతే, తతశ్చ ఇంద్రియషట్కం - మనష్షష్ఠా- నీంద్రియాణీతి వచనాత్ ద్యూతాంగషట్కం చేతి అర్థద్వయలాభః, క్రీడాసాధనం క్రీడాయాః సాధనం అంగమిత్యర్థః. భవతీతి శేషః. త్వదనుభూతద్యూతే తు అక్షద్వయమేవ క్రీడాసాధనమితి భావః. సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా తు, సాక్షాద్ద్రష్టరి, **సంజ్ఞాయామితి,** నిపాతితోఽయమ్, అతనుః మన్మథః, అనుపలభ్యమాన- తనుర్దేవ ఇతి చ భవతి, అన్యత్ర తు శరీరిణో మనుష్యా ఏవ సాక్షిణ ఇతి భావః. సోత్కంఠతా ఉత్కంఠాసాహిత్యమున్నమితకంఠత్వం చ అస్తీతి శేషః. అన్యత్ర తు పాచికావలోకనార్థమవనత- కంఠత్వమేవేతి భావః. అబలాః స్త్రియః దుర్బలాశ్చ, అక్షక్రీడనకౌశలానభిజ్ఞా ఇత్యర్థః. స్తోతవ్యాః స్తోతుం యోగ్యాః, భవన్తీతి శేషః. అన్యత్ర తు జైత్రాణామేవ స్తుతిరితి భావః. తదిదం సురతద్యూతం పరానందదం పరస్య పరమాత్మనో మమ ఆనన్దప్రదం, పరమానందసంపాదకం చ, మన్యే తర్కయామి, అన్యత్తు అస్మాదపకృష్టత్వాన్న పరానన్దదమితి భావః. **వ్యతిరేకాలంకారః॥** 94

అవ॥ ఆళీజనవదహం న సాధారణో దాసజనః కిన్తు విలక్షణ ఇతి కృత్యద్వారా స్వవైలక్షణ్యం దర్శయతి॥

శ్లో॥ దుష్ప్రాపోఽపి విధోః కరః కుచయుగే తప్తే కిము స్థాప్యతాం
కింవా శీతలమాతనోమి సకలేష్వంగేషు తే స్పర్శనమ్ ।
ఆకర్షామ్యథవాంబరం గ్రహయుతం ధన్యం తమీశం కురు
స్పృష్ట్వోరుద్యుతిచుంబినం వద ముదా కా వాఽత్ర సేవాఽస్తు తే॥ 95

దుష్ప్రాపోఽపీతి॥ తప్తే సంతప్తే, అతపేనేతి భావః, విరహాగ్నినేతి చ వ్యజ్యతే. కుచయుగే తావకస్తనయుగళే, దుష్ప్రాపః దుర్లభోఽపి, విధోశ్చన్ద్రస్య, విష్ణోశ్చ, కరః కిరణః హస్తశ్చ, స్థాప్యతాం నిధీయతాం కిము, యది మామాజ్ఞాపయసి తర్హి ఆతపతప్తతావకస్తనయుగళతాపనిరాసాయ చన్ద్రకిరణ- మప్యానీయ అత్ర స్థాపయామీత్యేకో భావః, యతోఽయం తాపః కుచయోరేవోపలభ్యతే న త్వన్యత్ర, అతోఽయం నాతపజన్యః కిన్తు విరహాగ్నిజన్య ఏవ. స చ న చంద్రకిరణసంపర్కాదినా నివార్యతే, అపితు త్వత్ప్రియస్య మమ కరతలగ్రహణేనైవేతి త్వత్కుచయుగళం కరతలేన గృహ్ణామీత్యన్యో భావః, వా యద్వా, తే సకలేషు సర్వేషు, అంగేషు అవయవేషు, శీతలం శీతం, స్పర్శనం వాతమాతనోమి విస్తారయామి, కిం వీజయామి కిమిత్యర్థః. తే అఖిలేష్వంగేషు శీతలం యథా తథా, స్పర్శనమాలింగన- మాతనోమి కరోమి కిమితి చ వ్యజ్యతే. శీతవాతస్పర్శేన బాహ్యతాపో నివార్యేత న తు ఆన్తరః, స తు అతిశీతలమదాలింగనేనైవేతి భావః. అథవా గ్రహయుతం చంద్రాదిగ్రహసంయుక్తం, నిశి సూర్యస్యా- భావాదితి భావః, అంబరం ఆకాశమాకర్షామి ఆనయామి, తతః కిమత ఆహ. **ఉరుద్యుతిచుంబినం**

అధికకాన్తిభాజం, తమీశం నిశానాథం, **రజనీ యామినీ తమీ** త్యమరః. స్పృష్ట్వా తాపాపనోదార్థమితి భావః, ధన్యం కృతార్థం కురు, త్వత్కరస్పర్శేన చంద్రోఽపి ధన్యో భవత్విత్యర్థః. అత్ర **అన్యోన్యా-లంకారః**. చంద్రస్పర్శేన తవ తాపశాన్తిః త్వత్కరస్పర్శేన తస్య ధన్యతేతి పరస్పరోపకారసద్భావాత్, చన్ద్రకిరణానయే సచంద్రగగనానయే వా తవ సఖ్యః నైవ శక్నువన్తీతి కృత్వా శ్రీరామస్య హనూమానివ తవ మహానహం దానస్సంప్రాప్త ఇతి భావః. అన్యత్ర అథవా గ్రహయుతం నీవీబంధయుక్తమ్, అంబరం తావకవసనమాకర్షామి అపహరామి, వస్త్రాపహారస్య ఫలమాహ, ఉరుద్యుతిచుంబినం వస్త్రరహితత్వాత్ సక్థికాంతిదర్శినం, తం ప్రసిద్ధమ్, ఈశం పతిం, మామితి భావః. స్పృష్ట్వా ధన్యం కురు, అత్ర ఏతాసు సేవాసు మధ్యే, తే తవ, కా వా సేవా అస్తు ముదా సంతోషేణ, వద బ్రూహి, న తు మనసి కేవలం కామనయా ఖిద్యస్వేతి భావః॥ 95

అవ॥ ఏవం స్వాద్భుతదాసత్వం ప్రకటయ్య అథ స్వాద్భుతహితోపదేశిత్వం ప్రకటయతి॥ (హితోపదేశస్యాపి సఖీజనలక్షణత్వాత్)

శ్లో॥ గుహ్యం తవ ప్రకటయామ్యధునా సుఖార్థం । కోఽప్యస్తి కామ ఇతి దైవతసార్వభౌమః ।
ధీరోఽపి భీరువశగో లలనాపి యాతి । పుంభావమీదృశఫలం తదుపాసనస్య ॥ 96

గుహ్యమితి॥ అధునా తవ సుఖార్థం, గుహ్యం రహస్యం, ప్రకాశయామి ఉపదిశామి, ఏతద్రహస్యోప-దేశస్య సుఖం ఫలమిత్యర్థః. అన్యత్ర సుఖార్థం తవ గుహ్యముపస్థం, ప్రకాశయామి వస్త్రాపహరణేన స్ఫుటయామీత్యర్థః. త్వద్గుహ్యప్రకటనేన మమ మహత్సుఖం భవేదితి భావః. రహస్యమేవాహ కోఽపి అనిర్వాచ్యః కామ ఇతి మన్మథోనామ, దైవతసార్వభౌమః నిఖిలదేవపరిబృఢః, బ్రహ్మాదీనామపి కామవికారపరవశత్వాదితి భావః, అస్తి. అన్యత్ర తవ గుహ్యే కోఽపి కామ ఇతి దైవతసార్వభౌమోఽస్తి గుహ్యస్య మదనగృహత్వప్రసిద్ధేరితి భావః, ధీరోఽపి ధైర్యవానపి, భీరువశగః భయశీలాధీనః భవతీతి శేషః. అశక్తేనాపి కామదేవోపాసకేన ధీరా అపి జీయన్తే ఇతి భావః. లలనాపి స్త్రీచ తదుపాసికేత్యర్థః. పుంభావం పుంజన్మ, యాతి ప్రాప్నోతి, స్త్రీణాం పుంజన్మ సుకృతలభ్యమితి భావః. అన్యత్ర ధీరో విద్వానపి, భీరువశగః స్త్రీపరతన్త్రః భవతి, లలనాపి పుంభావం ఉపరిసురతం యాతి, తదుపాసనస్య మన్మథ-దేవతోపాసనస్య ఈదృశఫలం పూర్వోక్తవిధం ఫలం అస్తీతి శేషః॥ 96

గ॥ అపి చ తదీయమఘటితఘటనాకౌశలమసాధారణమవధారయతు భవతీ॥ 97

అపిచేతి ॥ అపిచ కించ, అసాధారణమనన్యసులభం, తదీయం కామదేవసంబంధి, అఘటిత-ఘటనాకౌశలం అఘటితానామపి ఘటనాయాం యోజనే కౌశలం నైపుణ్యం, వక్ష్యమాణవిరుద్ధ-ధర్మాణాం సహావస్థానసంపాదనరూపమిత్యర్థః. భవతీ త్వమవధారయతు శృణోతు, అన్యదైవానా-మేవంవిధపాండిత్యం నాస్తీతి భావః॥ 97

గ॥ తమేనం మీనకేతనం త్రిదశమపి ప్రకాశితదశవిధదశమనంగమపి సుతనులోభనీయం, భవవిరోధినమపి సంసారసారం, పరిత్యక్తక్షేత్రమపి సరతిం, స్థాణువిరోధినమపి తరుణోపాస్యం, మధుప్రణయినమపి కృతసురావర్జనం, వసంతమిత్రమపి పుష్పసమయే శరప్రహారం కుర్వాణ-మనన్యజమపి మనోభవం, రతిభాజమపి విరతిభాజం, కుసుమైకసాయకమపి పల్లవేషు పక్షపాతినం, సుమనోబాణమపి సురతావిరోధిబాణం, శంబరవిరుద్ధమపి దానవారితయా

ప్రసిద్ధం, నష్టమూర్తిమప్యనష్టమూర్తిప్రణయినం, నిర్వాణకారణీభూతయోగాభిలాషజనకమపి మోక్షపరిపంథినమపవర్గమివ భవవిరోధినం, హంసమివ మానసావాసినం, శిల్పకమివ శూర్ప-కారితయా ప్రసిద్ధం, వైనతేయమివ సుమనసాం దుర్లభమమృతమాతన్వానం, కృతాంతమివా-యోగావలంబితజనయాతనోత్సుకం, మాంత్రికమివ కామినీగ్రహవ్యాకులితపురుషోపాస్యం దివాకరమివాతిరక్తరుచివిషయం, హరమివోన్మత్తప్రియం, జీవన్ముక్తమివ నిరంతరప్రమదాశ్రితం, పవనమివ భోగిజీవాతుం, కృపణస్యేవ విధేరపి స్వజాతాభిలాషమాపాదయంతం, బహుప్రజస్యేవ శశినోఽపి గురుగృహస్పృహామాతన్వానం, యాతుధానస్యైవ పురందరస్య తాపసక్షేత్రదూషణ-ధియమాపాదయంతం, వాత్స్యాయనతంత్రసారం భగవంతం మకరధ్వజముపాసీనాస్సంపన్న ప్రియావాప్తయస్సకలభోగాననుభవన్తి॥ 98

తమితి॥ తమేనం భగవన్తం, మకరధ్వజం మత్స్యలాంఛనం, మీనకేతనం మన్మథం, **మదనో మన్మథో మారః ప్రద్యుమ్నో మీనకేతః** ఇతి కోశాన్మీనకేతనశబ్దో యోగరూఢ్యా మన్మథమభిదధానోఽపీహ కేవల రూఢ్యైవ ప్రయుక్తః, అన్యథా మకరధ్వజపదేన పౌనరుక్త్యాపత్తేః, ఉపాసీనాః భజమానాః, జనా ఇతి శేషః. సంపన్నప్రియావాప్తయః ప్రాప్తాభీష్టవస్తులాభాః, అన్యత్ర ప్రాప్తప్రేయసీలాభాః ప్రాప్తప్రియతమ-లాభా ఇతి చ. పుమాంసః ప్రేయసీం ప్రాప్య స్త్రియం ప్రియతమం ప్రాప్య చేత్యర్థః. అత ఏవ సకలభోగా-ననుభవన్తి ప్రాప్నువన్తి ఇత్యన్వయః. మీనకేతనమేవ విశినష్టి - త్రిదశమపి త్రిదశపరిమాణం వయోఽస్య త్రిదశః, దేవః, **అమరా నిర్జరా దేవా స్త్రిదశా** ఇత్యమరః. మన్మథస్య దేవవిగ్రహత్వాదితి భావః. తిస్రో దశాః యస్య తమితి చ గమ్యతే. ప్రకాశితదశవిధదశం ప్రకాశితాః ప్రకటీకృతాః, దశవిధాః దశేత్యర్థః. దశాః అవస్థాః యేన తం, **దృఙ్మనస్సంగసంకల్పజాగరాః కృశతాఽరతిః। హ్రీత్యాగోన్మాద-మూర్ఛాన్తా ఇత్యనంగదశా దశేతి** వచనాదితి భావః. త్రిదశే దశవిధదశత్వమనుపపన్నమితి భావః. **విరోధాభాసాలంకారః**. ఏవముత్తరత్రాపి అనంగం మన్మథమశరీరం చ. సుతనులోభనీయం స్త్రీభి-స్స్పృహణీయం శోభనయా తన్వా లోభనీయం సుందరమితి చ. భవవిరోధినమపి శివశత్రుమపి, సంసారద్వేషిణమపీతి చ. సంసారసారం సంసారస్య సారభూతం, మైథునస్య సంసారసారత్వాదితి భావః. పరిత్యక్తక్షేత్రమపి త్యక్తశరీరమపి త్యక్తభార్యామపీతి చ. సరతిం రతినామకభార్యయా సహితమ్. స్థాణువిరోధినమపి స్థాణుః శివః, **స్థాణూ రుద్ర ఉమాపతి** రిత్యమరః. స్థూణా చ. తస్య విరోధినం శత్రుమపి, తరుణోపాస్య తరుణైః యువభిః, ఉపాస్యం సేవ్యం, బాలవృద్ధయోర్మన్మథకథాయా-మనధికారాదితి భావః. తరుణా వృక్షేణ, ఉపాస్యం సేవ్యమితి చ. స్థూణావిరోధినః తరుసేవ్యత్వం విరుద్ధమిత్యర్థః. మధుర్వసన్తః మధు మద్యం చ. తస్మిన్ ప్రణయః స్నేహః యస్య తమపి, కృతసురావర్జనం కృతం నిర్వర్తితం, సురాణాం దేవానామావర్జనం వశీకరణం, సురాయా మదిరాయా, వర్జనం త్యాగశ్చ యేన తమ్ - వసంతమిత్రం వసంతఋత్వధిదేవతా వసంతః తస్య మిత్రం సఖాయమపి, పుష్పసమయే ఆర్తవసమయే, వసంతే చ - శరప్రహారం బాణప్రయోగం కుర్వాణం, తదానీమేవ మనోవిక్షేపలాభాదితి భావః. వసంతమిత్రస్య వసంతప్రహరణమయుక్తమిత్యన్యో భావః. అనన్యజం మన్మథమపి, **శంబరారి-ర్మనసిజః కుసుమేషురనన్యజ** ఇత్యమరః. అన్యస్మాన్న జాయతే ఇత్యనన్యజః తమితి చ, జన్మరహిత-మిత్యర్థః. మనోభవం మనోభవపదాభిధేయం, మనసః ప్రాదుర్భూతమితి చ, యద్వా, మనసి భవతి ప్రకాశతే ఇతి మనోభవస్తమితి పరిహారార్థః. రతిభాజమపి రతిః స్వపత్నీసంయోగాశ్చ తాం భజతి

ప్రాప్నోతీతి తద్భాక్ తమపి, విరతిభాజం వియోగభాజమితి విరోధః, వౌ పక్షిణి, శుకే, రతిం ప్రీతిం, భజతీతి తమితి పరిహారః. మారస్య శుకవాహనత్వాదితి భావః. యద్వా విరతిర్విరామః, మృతిరితి యావత్. తద్భాజం మృతమిత్యర్థః. శివలోచనాగ్నినా దగ్ధతనుత్వాదితి భావః. కుసుమైకసాయకమపి పుష్పప్రధానబాణమపి, పల్లవేషు విటేషు కిసలయేషు చ, పక్షపాతినం స్నిగ్ధం, పుష్పబాణస్య పల్లవబాణానురక్తిర్విరుద్ధేతి భావః. సుమనోబాణమపి కుసుమేషుమపి, సుమనసో దేవా ఏవ బాణా యస్య తమపీతి చ, సురతావిరోధిబాణం సురతస్య రతేః, అవిరోధీ అనుకూలః, బాణః శరః యస్య తమ్, సురతాయాః దేవత్వస్య విరోధినః బాణా యస్య తమితి చ, యస్య దేవా ఏవ బాణాః తద్బాణానాం దేవత్వవిరోధో విరుద్ధ ఇతి భావః. శంబరవిరుద్ధమపి శంబరో రాక్షసః, ఉదకం చ, **నీరక్షీరాంబుశంబర** మిత్యమరః. తస్య విరుద్ధం శత్రుమపి, దానవారితయా దానవశత్రుతయా, దానోదకత్వేన చ, ప్రసిద్ధం ప్రథితం, నష్టమూర్తిమపి దగ్ధతనుమపి, అనష్టమూర్తిప్రణయినం అదగ్ధతనుశాలినమితి విరోధః. అష్టమూర్తిశ్శివః, తస్య ప్రణయీ స్నిగ్ధో న భవతీత్యనష్టమూర్తిప్రణయీ శివశత్రురిత్యర్థః. తమితి చ, **అష్టమూర్తిరహిర్బుధ్న్య** ఇత్యమరః, నిర్వాణస్సుఖం, మోక్షశ్చ. తస్య కారణీభూతః హేతుభూతః, యోగః సంయోగః, సురతమితి యావత్, చిత్తైకాగ్ర్యలక్షణశ్చ, తస్మిన్నభిలాషం వాంఛాం, జనయతి ఉత్పాదయతీతి అభిలాషస్య జన ఉత్పాదక ఇతి వా తం వా, సుఖహేతుసురతకామజనకమిత్యేకోఽర్థః. మోక్షహేతు-ధ్యానకామజనకమిత్యన్యోఽర్థః. మోక్షపరిపంథినం అపవర్గవిరోధినం, మహామోహభటత్వాత్కామస్యేతి భావః. ఏవం విరోధాభాసాన్వర్ణయిత్వా అథ శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారా నాహ. అపవర్గం మోక్షమివ, భవవిరోధినం, శివద్వేషిణం సంసారద్వేషిణం చ, హంసం పక్షివిశేషమివ మానసావాసినం హృదయగతం మానససరోనిలయఞ్చ, శిల్పకం శిల్పకర్తారమివ, శూర్పకారితయా శూర్పకాసురశత్రుతయా ప్రస్ఫోటనకర్తృత్వేన చ, **ప్రస్ఫోటనం శూర్పమస్త్రీ** ఇత్యమరః. (ఆంధ్రే చేట) ప్రసిద్ధం ప్రఖ్యాతం, వైనతేయం గరుడమివ, అమృతం సుధాం, సుమనసాం దేవానాం, దుర్లభం లబ్ధుమ్. అశక్యం, ఆతన్వానం కుర్వాణం, గరుడస్య అమృతాపహారిత్వాదితి భావః. ప్రకృతే తు అమృతం మోక్షం, సుమనసాం బుధానాం, దుర్లభమాతన్వానం మోక్షవిరోధిమోహజనకత్వాదితి భావః. కృతాంతం యమమివ, అయోగావలంబి-జనస్య కేవలవిషయాసక్తస్యేత్యర్థః. విరహిజనస్య చ, యాతనే పీడనే, ఉత్సుకమ్ ఉత్కం, యోగేన పాపనివృత్తిసంభవాదితి భావః. మాంత్రికం మంత్రజ్ఞమివ కామినీగ్రహవ్యాకులితైః యః పిశాచః కామినీరూపేణ స్వప్నదశాయామాగత్య పురుషం రమయతి స కామినీగ్రహః, తేన ప్రకృతే తు కామిన్యాం నార్యాం యః గ్రహః ఆసక్తిః అభినివేశః ఇతి యావత్. తేన చ వ్యాకులితైః క్షోభితైః, పురుషైః ఉపాస్యం సేవ్యమ్, ఏకత్ర కామినీపిశాచనిబర్హణార్థమన్యత్ర, విరహతాపనివృత్త్యర్థం చేతి భావః. దివాకరం సూర్యమివ, అతిరక్తరుచివిషయం అత్యరుణకాన్తిశాలినం అత్యాసక్తానాం ప్రీతిజనకం చ, విరక్తస్య కామస్తృణప్రాయ ఇతి భావః. హరం శివమివ, ఉన్మత్తప్రియం దుత్తూరప్రీతిశాలినమ్, ఉన్మత్తానాం పుష్పాణి ఉన్మత్తాని ప్రియాణి యస్య యస్మై వా తమితి సమాసః. ప్రకృతే ఉచ్చైర్మత్తానాం ప్రియం హితం, మదిరాదిమదః కామం వర్ధయతీతి భావః. జీవన్ముక్తం జీవన్నపి ముక్తవద్వర్తతే యః స జీవన్ముక్తః నిరన్తరబ్రహ్మాత్మానుసంధానశాలితయా ప్రపఞ్చే నిస్పృహమిత్యర్థః. నిరంతరప్రమదాశ్రితం అవిరత-మానందపరిపూర్ణమ్, అవిరతం ప్రమదయా స్త్రియా రత్యేతి భావః. ఆశ్రితం యుక్తమితి చ, పవనం వాయుమివ, భోగిజీవాతుం భోగినాం సర్పాణాం భోగవతాం చ, జీవాతుం జీవనౌషధం సర్పాణాం

వాతాశనత్వాదితి భావః. కృపణస్య దరిద్రస్యేవ, లుబ్ధస్యేవేతి వా, విధేర్బ్రహ్మణోఽపి, అపినా కిముత తత్సృష్టానామస్మాదృశామితి భావః. స్వజాతాభిలాషం ధనసమూహకాంక్షాం స్వసుతాకాముకత్వం చ ఆపాదయంతం జనయన్తం, బహుప్రజస్యేన అధికసంతతిశాలిన ఇవ శశినః చంద్రస్యాపి, గురుగృహ-స్పృహాం విస్తృతసద్మాభిలాషం - గురుపత్నీస్పృహాం చ, ఆతన్వానం జనయన్తం, బహుకుటుంబో హి పుమాన్ పుత్రపౌత్రతజ్జాయాపత్యవధ్వాదిబహుజననివాసోచితం విస్తీర్ణం గృహమభిలషతీత్యప్రాకరణి-కార్థః. యాతుధానస్య రాక్షసస్యేవ, పురందరస్య ఇంద్రస్య, తాపసక్షేత్రదూషణధియమ్ ఋష్యాశ్రమ-భంజనబుద్ధిం, తాపసస్య గౌతమస్య, క్షేత్రం భార్యా అహల్యేత్యర్థః. తస్య దూషణే దోషజననే, ధియమితి చ, ఇంద్రోఽహల్యాం గౌతమవేషేణోపభుజ్య పాతివ్రత్యాద్భ్రంశయామాసేతి శ్రూయతేః, ఆపాదయన్తం జనయన్తం, ఏవం విధిచన్ద్రేన్ద్రాణామేవ, కామపరతన్త్రత్వే కిముతాస్మాకమితి వ్యజ్యతే. తేన చ కామస్య సర్వదేవపరిబృఢత్వం వ్యజ్యతే. వాత్స్యాయనతంత్రసారం వాత్స్యాయనో నామ కశ్చన స్మరశాస్త్రోపదేష్టా ఋషిః, తస్య తన్త్రం శాస్త్రం, తస్య సారం స్థిరాంశం తదేకప్రతిపాద్యమిత్యర్థః॥ 98

గ॥ తథా చ తదీయం మంత్రమస్మిన్నేవ మాంగళికముహూర్తే తుభ్యముపదేష్టుకామస్య కిమపి వచనం ప్రమాణయతు భవతీ॥ 99

తథా చేతి॥ తథా చ ఏవం కామస్యాతి ప్రసిద్ధత్వేనేత్యర్థః. తదీయం కామదేవతాకం మంత్రం మనుం అస్మిన్నేవ మాంగళికే ముహూర్తే మంగళకరే అస్మిన్ ముహూర్తే ఏవ, తుభ్యముపదేష్టుకామస్య వక్తుమనసః మమ, కిమపి కించిద్వచనం వాక్యం, భవతీ త్వం ప్రమాణయతు ప్రమాణత్వే నాంగీకరోత్వి-త్యర్థః. మంత్రోపదేశకాలే గురువాక్యస్య ప్రమాణీకర్తవ్యత్వాదితి భావః॥ 99

శ్లో॥ వామాచారైకగమ్యో హి । మంత్రోఽయం తస్య సాధనమ్ ।
నగ్నతా మధునః పానం । ప్రియోచ్ఛిష్టస్య చ గ్రహః ॥ 100

వామేతి॥ అయం మంత్రః మన్మథదేవతాకో మనుః, వామాచారైకగమ్యః వామాచారేణైకేనైవ లభ్యః, హిః ప్రసిద్ధౌ, యథా శాక్తేయానాం వామాచారో దక్షిణాచారశ్చేతి ఆచారద్వయం ప్రసిద్ధం, తథా ఏతదుపాసకానాం వామాచార ఏక ఏవ ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. వామాచారమేవాహ, నగ్నతా వివస్త్రత్వం, మధునః మద్యస్య, పానం, ప్రియోచ్ఛిష్టస్య ప్రియభుక్తశేషస్య, గ్రహః గ్రహణం భక్షణమిత్యర్థః. ఇత్యేతత్త్రయమితి శేషః. తస్య సాధ్యమంత్రస్య సాధనం సాధకం భవతీతి శేషః. అయమేవ హి వామాచారో నామ లోకసిద్ధ ఇతి భావః॥ 100

శ్లో॥ ఇత్యాదిచాటువచనైర్మధురైర్మురారి
స్మేరాననామధిగతార్థతయా ప్రియాం తామ్ ।
దృష్ట్వైవ నామృతమసౌ పిబతి స్మ కిం ను
మోహాదకామయత కిం త్వధరామృతం సః॥ 101

ఇత్యాదీతి॥ మురారేః కృష్ణస్య, మధురైః సరసైః, ఇత్యాదిచాటువచనైః ఏవమాదిప్రియవాక్యైః, అధిగతార్థతయా అర్థజ్ఞత్వేన హేతునా, స్మేరాననాం సస్మితముఖీం, మురారిమధురవచనకదంబం శ్రుత్వా అహో అస్య వంచనాచాతురీతి స్మయమానాఽభూద్రాధేత్యర్థః. తాం ప్రియాం రాధాం దృష్ట్వైవేత్యు**త్ప్రేక్షా**. అసౌ కృష్ణః, అమృతం సుధాం, న పిబతి స్మ కిన్ను న పసౌ కిమ్, పురా ఖలు సముద్రాదుత్పన్నమమృతం

దేవగణానేవాపాయయత్. నతు స్వయం పపౌ. తత్ర రాధాదర్శనమేవ హేతుః కిమితి హేతూత్ప్రేక్షేయమ్ అతిశయోక్తిసముత్థాపితా. అమృతవిభాజనస్య కృతయుగకాలికత్వాత్ రాధాముఖదర్శనస్య ద్వాపరయుగ-కాలికత్వాచ్చ పూర్వమమృతపానాభావం ప్రతి పరస్య రాధాముఖదర్శనస్య హేతుత్వాయోగాత్. అనయా చోత్ప్రేక్షయా దృష్ట్వైవ పేయాద్రాధాముఖచంద్రామృతాత్సాగరజామృతస్య భగవన్నిరాకృతత్వేన హైన్యం వ్యజ్యతే, ఇతి **పరికరాలంకారో గమ్యః**. కిన్తు స కృష్ణః, మోహాత్కామాత్, అధరామృతం రాధాయా అధరసుధామ్, అకామయత ఆచకాంక్ష. రాధాముఖచంద్రాధరగతామృతమేవ అత్యాసక్త్యా పాతుమైచ్ఛత్ సముద్రజామృతాదధికత్వాదితి భావః. మోహాద్భ్రమాదధరామృతమ్ అపకృష్టసుధామకామయతేతి చ వ్యజ్యతే. ఉత్కృష్టసుధాముత్సృజ్య అపకృష్టసుధాం వాంఛన్పురుషో మూఢ ఏవేతి భావః. అత్ర రాధాం దృష్ట్వా అమృతం న పపౌ కిన్తు తదధరామృతమేవ అకామయతేత్యనేన రాధాయాః మోహినీసామ్యం కృష్ణస్య చ రాక్షససామ్యం వ్యజ్యతే. తేన చ సర్వజగన్మోహనమపి కృష్ణం మోహయన్త్యా అహో రాధాయా లావణ్యాతిశయ ఇతి వ్యజ్యతే॥ 101

శ్లో॥ చుచుంబ శౌరిర్వదనం ప్రియాయా । ధ్రువం సుధాదీధితిబింబమేతత్ ।
ప్రోవాహ మందం కరధూననేన । యదుజ్జ్వలః కోఽపి రసో మనోజ్ఞః ॥ 102

చుచుంబేతి॥ శౌరిః ప్రియాయాః రాధాయాః, వదనం ముఖం, చుచుంబ చుంబితవాన్, **చుబి వక్త్రసంయోగే,** ఏతన్ముఖం సుధాదీధితిబింబం చన్ద్రబింబం భవతీతి శేషః. ధ్రువం నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా - తత్ర హేతుమాహ, ప్రోవాహేతి, యద్యస్మాత్కారణాత్, మందం శనైః, కరధూననేన హస్తచాలనేన, నిషేధార్థమితి భావః. అన్యత్ర కిరణకంపనేన, ఉజ్జ్వలః అతిశయః, కోఽపి అనిర్వచనీయః, మనోజ్ఞః మనోహరః, రసః, ప్రీతిః సుధాద్రవశ్చ, ప్రోవాహ ప్రవహతి స్మ, సర్వమపి దుర్లభం వస్తు ప్రియమితి న్యాయాత్ కరధూననేన స్పృహాతిశయ స్సంజాత ఇత్యేకో భావః. కిరణచలనవశాత్సుధాపాతస్సంజాత ఇత్యన్యో భావః. అత్ర ముఖే ఉత్ప్రేక్షితం చన్ద్రబింబత్వముత్తరవాక్యార్థేన సహేతుకమితి **కావ్యలింగా-లంకారః.** యద్వా, **అనుమానాలంకారః.** తథా చాయం ప్రయోగః, ఇదం చన్ద్రబింబం భవితుమర్హతి కరధూననేన ఉజ్జ్వలరసప్రవాహజనకత్వాత్ చన్ద్రవదితి॥ 102

గ॥ తదను యదుపతిః ప్రేయసీబింబాధరపానలోలుపః కమపి చాటువచననిచయమరచయత్॥

తదన్వితి॥ తదను తతః, ముఖచుంబనానన్తరమిత్యర్థః, ప్రేయస్యాః రాధాయాః, బింబాధరస్య బింబతుల్యస్యాధరస్య, పానే లక్షణయా, తద్రసపానే ఇత్యర్థః. లోలుపః ఆసక్తః, యదుపతిః కృష్ణః, కమపి అన్యకాముకదుర్వచమిత్యర్థః. చాటువచననిచయం ప్రియవాక్యపరంపరామ్, అరచయత్ నిర్మితవాన్॥ 103

తథా హి॥ ఏకోనవింశతిశ్లోకైః అధరం వర్ణయతి త్వదధర ఇత్యాదిభిః॥

శ్లో॥ త్వదధరః పరిభూతసుధారసః । ప్రియతమే! కతమేన న బుధ్యతే ।
విదధతి ద్విజరాజరుచేస్తిర । స్కరణమస్తు సుధాధికతా న కిమ్? ॥ 104

త్వదధర ఇతి॥ హే ప్రియతమే! ప్రేయసి! త్వదధరః తవాధరోష్ఠః, పరిభూతసుధారసః తిరస్కృతా-మృతస్వాదః, అమృతాదప్యధికాస్వాద ఇత్యర్థః. ఇతి ఏవం కతమేన కేన, న బుధ్యతే న జ్ఞాయతే,

సర్వేఽపి త్వదధరం సుధారసాధికరసశాలినం జానన్త్యేవేత్యర్థః. నను మత్కాముకస్య తవ తథా ప్రతీతిరస్తు నామ, కథం పునస్సర్వేషామత ఆహ, విదధతీతి, ద్విజరాజరుచేః ద్విజరాజశ్చన్ద్రః తస్య రుచేః స్వాదస్య, తిరస్కరణం పరిభవం విదధతి కుర్వాణే త్వదధరే ఇతి శేషః. సుధాధికథా అమృతాదాధిక్యం నాస్తి కిమ్ స్యాదేవేత్యర్థః. చన్ద్రస్య సుధామయత్వాదితి భావః. ప్రకృతే తు ద్విజరాజాః దన్తశ్రేష్ఠాః, మధ్యమదన్తా ఇతి యావత్, **రాజదన్తా మధ్యదన్తా దంష్ట్రాదంతాశ్చ పార్శ్వయో** రితి వైజయన్తీ. తేషాం రుచేః కాన్తేః,తిరస్కరణమాచ్ఛాదనం, విదధతి త్వదధరే అధరస్య దన్తవాసస్త్వాదితి భావః. అత్ర త్వదధరః పరిభూతసుధారస ఇతి పూర్వవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సమర్థనా**త్కావ్యలింగమ్. సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థన** మితి లక్షణాత్ – స చ శ్లేషోజ్జీవితః॥ 104

శ్లో॥ ఆదౌ యదచ్ఛమమృతం మథనే బభూవ । గుప్త్యా తదేవ విధినా నిహితం త్వదోష్ఠే ।
ఖ్యాతం తదేతదధరామృతముత్తరం తు । కాలుష్యభాగధిగతం త్రిదశైర్ధృతాశైః ॥105

ఆదావితి॥ మథనే క్షీరసాగరమథనే, ఆదౌ ప్రథమతః, అచ్ఛం స్వచ్ఛం, యదమృతం సుధా, బభూవ ఉత్పన్నం, తదేవామృతం గుప్త్యా సంగోపనేన సంగోప్యేత్యర్థః. విధినా బ్రహ్మణా, త్వదోష్ఠే తావకాధరే, నిహితం స్థాపితం, నిర్మాణసమయే ఇతి భావః. తత్తస్మాత్కారణాదేవ ఏతత్త్వదధరగతం అధరామృతం ప్రాగుత్పన్నసుధా అధరగతామృతమితి చ ఖ్యాతం ప్రథితమ్. కాలుష్యభాక్ మలినముత్తరం పశ్చా-దుదితన్తు అమృతమితి శేషః. ధృతాశైః ధృతకాంక్షైః, త్రిదశైర్దేవైః, అధిగతం ప్రాప్తం, దేవానామమృతే అతిదురాశత్వాత్కలుషమప్యమృతముత్తమం మత్వా ననన్దురితి భావః. అత్ర అధరగతామృతత్వరూపా-వయవార్థపురస్కారేణ ఓష్ఠసుధాయాం ప్రయుక్తస్య అధరామృతపదస్య పూర్వసుధాత్వరూపాన్యార్థత్వ-కల్పనా **న్నిరుక్త్యలంకారః**. పూర్వార్ధే తు అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. అనయా నిరుక్తిరుత్థాపి-తేతి వివేకః॥ 105

శ్లో॥ బాలే! తవాఖిలముఖేఽపి విధోర్వివర్తే । రేఖాధరస్య పరమస్య కుతోఽతిమృష్టా ।
ఇత్థం విశంక్య చిరమస్మ్యధునా విశంకః । స్మృత్వా శివం ధృతరుచిం శశిరేఖయైవ ॥106

బాలే ఇతి॥ హే బాలే! సుందరి! తవ అఖిలముఖేఽపి సమగ్రవదనేఽపి, విధోశ్చన్ద్రస్య, వివర్తే పరిణామే సతి, చన్ద్రే ఏవ సర్వావయవావచ్ఛేదేన త్వన్ముఖాత్మనా పరిణతత్వేఽపీత్యర్థః. **అతిశయోక్తిర-లంకారః**. కుతః కస్మాద్ధేతోః అస్య అధరస్య రేఖాపరం రేఖైవ అతిమృష్టా అతిమధురా సర్వావయవావచ్ఛేదేన చన్ద్రపరిణామభూతే ముఖే అధరావయవస్యైవాతిమృష్టత్వమన్యస్య తు మృష్టత్వమితి విశేషస్య హేతుర్నోపలభ్యతే ఇత్యర్థః. ఇత్థమేవం, చిరం చిరకాలం, విశంక్య తర్కిత్వా, శశిరేఖయైవ చన్ద్రకళయైవ, ధృతరుచిం కృతకాన్తిం, శివం, స్మృత్వా అధునా అద్య విశంకః నిస్సంశయః, అస్మి, చన్ద్రస్సర్వోఽప్యమృతమయత్వాత్ మృష్టః తత్రైకా రేఖా త్వతిమృష్టా అన్యథా సర్వా రేఖాః ఉత్సృజ్య తామేకామేవ సర్వజ్ఞ శ్శివః కథం బిభృయాత్, అయమధరస్తు తయైవ నిర్మితః, అత ఏవ ముఖం సర్వం మృష్ట-మధరస్త్వతిమృష్ట ఇతి విరచినవమిత్యర్థః. అత్ర అధరం స్పృష్ట్వా శివశిరోగతచన్ద్రరేఖాస్మరణాత్ **స్మృతిమదలంకారః. స్యాత్స్మృతిభ్రాన్తిసందేహై స్తదంకాలంకృతిత్రయ** మితి లక్షణాత్॥ 106

శ్లో॥ సుపర్ణమాత్రేణ జగద్దురాప । కల్యాణపాత్రేణ చ యద్గృహీతుమ్ ।
అర్ఘం కియత్ప్రేయసి! తేఽధరస్య । తస్యామృతస్యాపి చ తారతమ్యమ్ ॥ 107

సుపర్ణేతి॥ యదమృతం సుపర్ణమాత్రేణ గరుడేన, శోభనపర్ణమాత్రేణ చ, గృహీతుం స్వీకర్తుమర్హం యోగ్యమ్, అమృతస్య గరుడాపహృతత్వాదిత్యేకోఽర్థః. కదళ్యాదిపర్ణమాత్రగ్రాహ్యత్వాదిత్యన్యోఽర్థః. యత్ సామాన్యే నపుంసకమ్. యద్వా, లింగవిపరిణామేన య ఇతి యోజ్యమ్. యః త్వదధరః, జగద్దురాప-కల్యాణపాత్రేణ జగతో లక్షణయా తత్థ్సజనానాం, దురాపాని దుర్లభాని, కల్యాణాని శ్రేయాంసి, యద్వా, జగతి లోకే దురాపానికల్యాణాని పరమాత్మని విద్యమానానాం కల్యాణానాం దుర్లభత్వాదితి భావః. తేషాం పాత్రం భాజనం నిలయ ఇత్యర్థః. తేన అనంతకల్యాణగుణపరిపూర్ణేన పరమాత్మనేత్యర్థః. మయేతి యావత్, అన్యత్ర జగద్దురాపేణ బహుమూల్యత్వాత్సర్వజనదుర్లభేనేత్యర్థః. కల్యాణపాత్రేణ స్వర్ణభాజనేన, గృహీతుమర్హః అతిశ్లాఘ్యవస్తుత్వాత్సుపర్ణపాత్రేణాస్య గ్రహణమ్. ఏతద్దృష్ట్వా అపకృష్టత్వాత్పర్ణమాత్రేణైవ అమృతస్య గ్రహణమితి హేతోరుభయో ర్మహదన్తరమస్తీత్యాహ. హే ప్రేయసి! తే అధరస్య జగద్దురాప-కల్యాణపాత్రగ్రాహ్యత్వదధరోష్ఠస్య తస్య సుపర్ణమాత్రగ్రాహ్యస్యామృతస్య చ కియత్ తారతమ్యం న్యూనాధికభావోఽస్తి. మహత్తారతమ్యమస్తీత్యర్థః. ఏతేన అమృతమివాధరః, **అధరామృతమిత్యుపమిత-సమాసశంకా,** దూరతః పరాస్తా. అధరదృష్ట్యా అమృతస్యాపకృష్టత్వేన సామర్థ్యాభావాత్, తస్మాత్ అధర-మపకృష్టమమృతం యస్మాత్తదధరామృతమితి వ్యుత్పత్త్యా అధరామృతశబ్దోఽధరమభిదత్తే ఇతి వ్యుత్పత్త్యన్తరం చ వ్యజ్యతే. అత్ర ఉపమానాదమృతాదుపమేయస్యాధరస్య వ్యతిరేకవర్ణనా **వ్యతిరేకాలంకారః**. స చ శ్లేషానుప్రాణితః, కిం చ అధరరసస్యైవామృతవ్యతిరేకవర్ణనాత్ రసవ్యతిరేకేణ అధరో నామ న కశ్చిత్పదార్థః . కిన్తు సర్వోఽప్యయమధరః రసమయ ఏవేతి వ్యజ్యతే. వస్తుతస్తు, శ్లేషం వినాపి అధరే అమృతవ్యతిరేకో భాత్యేవ. పక్షిమాత్రగ్రాహ్యత్వాదమృతస్య పరమేశ్వరగ్రాహ్యత్వాదధరస్య, యద్వా, భగవద్వాహన-భూతగరుడగ్రాహ్యత్వాదమృతస్య సాక్షాద్భగవద్గ్రాహ్యత్వాదధరస్య, కేచిత్తు అమృతాధరయో ర్మహత్తారత-మ్యవచనేన అధరః క్వ అమృతం క్వ ఇతి తర్కిత విరూపఘటనాప్రతిభానా **ద్విషమాలంకారః**. ఉదాహృతం చ **త్వం క్వ తస్యా ముఖం క్వ** ఇతి, ఏతన్మతే తు **వ్యతిరేకాలంకారో** వ్యంగ్యః॥ 107

శ్లో॥ మనోహరాపాంగి! తవాధరోఽయం । క్షౌద్రస్య మన్యే పటలం యదేషః ।
చిరాయ తిర్యగ్విహితోఽపి కృచ్ఛ్రం । ప్రాయః పరేణైవ నరేణ పేయః ॥ 108

మనోహరేతి॥ హే మనోహరాపాంగి! మనోజ్ఞకటాక్షశాలిని! **స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదితి జీష్**. తవాయ-మధరః క్షౌద్రస్య మాక్షికస్య, పటలం కోశః, భవతీతి శేషః. మన్యే **ఇత్యుత్రేక్షా,** వాక్యార్థః కర్మ - తవాధరం క్షౌద్రపటలం మన్యే ఇత్యర్థః. యద్యస్మాత్, ఏషః అధరః చిరాయ చిరాత్, తిర్యగ్విహితోఽపి లజ్జయా సాచీకృతోఽపి, కృచ్ఛ్రం కథంచిత్, ప్రాయః బహుశః, పరేణ పరమాత్మనా, నరేణ మనుష్యేణైవ మయైవేత్యర్థః. పేయః పాతుం శక్యః భవతీతి శేషః. సర్వధా పాస్యామ్యేవేత్యర్థః. అన్యత్ర ఏష మధుకోశః చిరాయ కృచ్ఛ్రం తిర్యగ్భిః తిర్యగ్జన్తుభిః, మక్షికాభిరిత్యర్థః. విహితోఽపి నిర్మితోఽపి, ప్రాయః పరేణ అన్యేనైవ నరేణ మనుష్యేణ, పేయః పాతుం శక్యః యోగ్య ఇతి వా, మధుకారైశ్చిరాత్సంచితమపి మధు నరా ఏవ బలాత్పిబన్తీత్యర్థః. క్వచిన్మానుషసంచారరహితే ప్రదేశే మక్షికాభిరేవ పీయతే ఇత్యభిప్రాయేణ ప్రాయోగ్రహణమ్. **శ్లేషానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారః॥** 108

శ్లో॥ కమలకుట్మలచారుకుచాంకురే! । త్వదధరో ద్విజవాస ఇతి స్ఫుటమ్ ।
అతిసితస్సతతామృతసేకతో । భవతి రోగవిశేషపదం యతః ॥ 109

కమలేతి॥ కమలకుట్మలచారుకుచాంకురే! కమలకుట్మలౌ పద్మకోశావివ, చారూ రమ్యౌ, కుచాంకురౌ స్తనాంకురౌ, యస్యాస్తస్యాస్సంబుద్ధిః. స్తనయోరంకురత్వారోపేణ యౌవనావస్థాయాః ప్రారంభాన్ముగ్ధాత్వం వ్యజ్యతే. త్వదధరః ద్విజవాసః దన్తవస్త్రం అధరస్య వస్త్రవద్దన్తావరకత్వాదితి భావః. **ఓష్ఠాధరౌ తు రదనచ్ఛదౌ దశనవాససీ** ఇత్యమరః. బ్రాహ్మణవస్త్రం చ భవతీతి శేషః. ఇతి స్ఫుటం ధ్రువమి**త్యుత్ప్రేక్షా**. మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయ ఇత్యేవమాదీనాముత్ప్రేక్షావాచకత్వాత్. ఏవం సంభావనాయాం హేతుమాహ. యతః యస్మాద్ధేతోః, అతిసితః సితాం శర్కరామతిక్రాన్తః, **శ్విత్రే సితం భార్గవే నా శర్కరాయాం సితా స్త్రియా** మిత్యమరశేషే. అధరః సతతామృతసేకతః నిరంతరసుధాసేచనాత్, విధినా సతతం సుధాభిస్సిచ్య-మానత్వాద్ధేతోరిత్యర్థః. రాగవిశేషపదం అనురాగాతిశయాస్పదం భవతి. ప్రథమత ఏవ శర్కరాతిశాయీ తదను సుధాభిరపి సిచ్యతే చేత్కిము వక్తవ్యమితి భావః. అన్యత్ర అతిసితః ప్రథమమతిశుభ్రః ద్విజపటః సతతమమ్బుసేకతః జలప్రక్షాళనాద్ధేతోః, రాగవిశేషపదమారుణ్యాతిశయాశ్రయం భవతి. సదా ప్రక్షాళ్య-మానం హి శుభ్రవస్త్రం క్రమేణ కాషాయవర్ణమాపద్యత ఇతి ప్రసిద్ధమ్॥ 109

శ్లో॥ ద్విజచ్ఛదస్తేఽధర ఇత్యసంశయం । ద్విజోఽపి సోఽయం గరుడః పరం భవేత్ ।
అనేన సంఛాద్య యతోఽమృతం నవం । హఠేన హార్యం హరిణైవ ధార్యతే ॥ 110

ద్విజేతి॥ తే అధరః ద్విజచ్ఛదః రదనచ్ఛదః, పక్షిపత్రం చ భవతీతి శేషః. ఇత్యసంశయం నాస్తి సంశయోఽత్రేత్యర్థః. అధరస్య రదనచ్ఛదపర్యాయద్విజచ్ఛదశబ్దవాచ్యత్వం నిస్సందిగ్ధమ్. **ఓష్ఠాధరౌ తు రదనచ్ఛదౌ దశనవాససీతి** కోశాదిత్యేకో భావః. త్వదధరః పక్షిపత్రం భవితుమర్హ ఇతి ద్విజచ్ఛదశబ్దవాచ్య ఇత్యన్యో భావః. అత ఏవ **నిరుక్తిరలంకారః**. పూర్వశ్లోకే చ యద్యపి ద్విజవాస ఇత్యత్ర నిరుక్తిరస్తి తథాపి స్ఫుటమిత్యనేన తాదృశాన్యార్థకల్పనాయా ఉత్ప్రేక్షితత్వా**దుత్ప్రేక్షైవ**. అధరస్య పక్షిపత్రత్వే హేతు-మాహ ద్విజోఽపీతి. సోఽయం అధరవాచకద్విజచ్ఛదరూపసమస్తపదాద్యవయవభూతః ద్విజోఽపి ద్విజశబ్దోఽపి శబ్దధర్మస్య అర్థే ఉపచారాత్ తాదృశద్విజశబ్దవాచ్యశ్చేత్యర్థః. పక్షీ చేతి యావత్. గరుడః పరం గరుత్మానేవ భవేత్, అధరో గరుడచ్ఛదత్వాద్ద్విజచ్ఛదశబ్దప్రతిపాద్య ఇత్యర్థః. తతః కిమత ఆహ. యతో హేతోః, హరిణా కృష్ణేన, హఠేన బలాత్కారేణ, హార్యం హర్తుం శక్యం, నవం నూతనమమృతం సుధా, అనేన అధరేణ, సంఛాద్య సంగోప్య, ధార్యతే అంతరేవ ధార్యత ఇత్యర్థః. దంతపక్షే అధరాన్తరే ఏవ అమృతస్యోపలంభః నతు బహిః ప్రసరణమమృతస్యాత్రాస్తీతి భావః. అన్యత్ర అనేన గరుడపక్షేణ, హరిణా ఇంద్రేణ, హఠేన హార్యం హర్తుం యోగ్యం, నవమమృతం సంఛాద్య ధార్యతే. పురా గరుత్మా-నమృతఘటం పక్షేణ సంఛాద్య నినాయేతి ప్రసిద్ధిః. హరిహార్యామృతగోపనత్వాత్త్వదధరో గరుడపక్ష ఏవేతి నిష్కృష్టార్థః. శ్లేషానుప్రాణితః **నిరుక్త్యలంకారః**. అసంశయమితి పదస్య ఉత్ప్రేక్షావాచకత్వాంగీకారే తు **ఉత్ప్రేక్షాలంకార** ఇత్యేవ॥ 110

శ్లో॥ మసారసారాక్షి! తవాధరోష్ఠం । ఫలం విశంకే పనసద్రుమస్య ।
ప్రకాశ్యతే కంటకపాళిరాదౌ । తతశ్చ మృష్టం యదముష్య భోక్తుః ॥ 111

మసారేతి॥ హే మసారసారాక్షి! మసార ఇంద్రనీలమణిః, తద్వత్ సారే శ్రేష్ఠే, అక్షిణీ యస్యాస్తస్యా-**స్సంబుద్ధిః**. ఇంద్రనీలనీలలోచనే! ఇత్యర్థః. **బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోరితి సమాసాన్తః షచ్ - షిత్వాత్స్త్రియాం ఙీష్**. తవాధరోష్ఠం పనసద్రుమస్య పనసాఖ్యవృక్షస్య, ఫలం విశంకే మన్యే **ఇత్యుత్ప్రేక్షా**. తత్ర హేతు-

మాహ. యద్యస్మాద్ధేతోః, అముష్య అధరస్య భోక్తుః పాతుః, ఆదౌ కంటకపాళిః పులకపఙ్క్తిః, ప్రకాశతే ఉత్పద్యతే, ఇత్యర్థః. **వేణౌ ద్రుమాంగే రోమాంచే క్షుద్రశత్రౌ చ కంటకే** ఇతి వైజయన్తీ. తతశ్చ మృష్టం స్వాదు వస్తు లభ్యతే, అధరామృతమాధుర్యోపలంభో జాయతే ఇత్యర్థః. అన్యత్ర పనసఫలస్య భోక్తుః ఆదౌ కష్టకపాలిః కంటకానాం పనసఫలావయవవిశేషాణాం, పాళిః పఙ్క్తిః, ప్రకాశ్యతే దృగ్గోచరీభవతీ-త్యర్థః. తత్ఫలస్య చర్మణః కంటకితత్వాదితి భావః. తతశ్చ ఛేదనానన్తరమిత్యర్థః. మృష్టం వస్తు లభ్యతే ఇతి శేషః. అంతరవయవానాం మధురత్వాదితి భావః. శ్లేషసంకీర్ణా **సహేతుకోత్ప్రేక్షాలంకారః**॥111

శ్లో॥ ద్రాక్షేవ సాక్షాదధర స్తవాయం । నాసత్యవాణీప్రవణో యతోఽహమ్ ।
తాపాపనోదాయ గదావలంబీ । ముదా తదాస్వాదనసాదరోఽస్మి ॥ 112

ద్రాక్షేతి॥ తవాయమధరః సాక్షాత్ప్రత్యక్షాత్, ద్రాక్షేవ మృద్వీకేవ, **మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షే** త్యమరః. **ఉత్ప్రేక్షా,** - తత్ర హేతుమాహ, యతో హేతోః గదావలంబీ కౌమోదకీధరః, న హి భగవతోఽసత్య-వాక్యత్వమితి భావః. రోగీ చ, అత ఏవ నాసత్యవాణీప్రవణః న సత్యా అసత్యా, న అసత్యా నాసత్యా సత్యేత్యర్థః. అసత్యత్వసంభావనానిరాసాయ **నఞ్ ద్వయప్రయోగః,** స చాసౌ వాణీ నాసత్యవాణీ, సత్యవాక్యం తత్ర ప్రవణః వ్యగ్రః, సత్యవాక్య ఇత్యర్థః. అన్యత్ర నాసత్యయోరశ్వినోర్దేవవైద్యయో-రిత్యర్థః. వాణ్యాం వాక్యే ప్రవణః తదుక్తార్థానుష్ఠానతత్పర ఇత్యర్థః. అహం తాపాపనోదాయ తాపః విరహజన్యః జ్వరాదిజన్యశ్చ సంతాపః, తస్య అపనోదాయ నివారణార్థం, ముదా సంతోషేణ, సద్భేషజలాభాదితి భావః. ప్రకృతే సదధరలాభాదితి భావః. తదాస్వాదనసాదరః అధరపానాసక్తః ద్రాక్షాపానాసక్తశ్చ అస్మి. **ద్రాతి హన్తి దాహాదికం ద్రాక్షా ఇతి వ్యుత్పత్తేః వైద్యకే అశ్విభ్యాం ద్రాక్షాయా-స్తాపాపహత్వస్యోక్తత్వాత్.** మామకతాపనివారణార్థం త్వదధరరూపద్రాక్షారసం పాతుం సగదోఽహమభి-లషామీత్యర్థః. అత్ర తాపనివారణానన్తరమధరే సంభావనీయస్య ద్రాక్షాత్వస్య ప్రాగేవ సంభావితత్వా-దతిశయోక్తిశ్చ॥ 112

శ్లో॥ కథం ను సామ్యం ద్విజగర్హితేన । బింబీఫలేనాస్తు తవాధరస్య ।
ద్విజప్రధానాశ్శుచయోఽధరే తు । ప్రవర్తయంత్యేవ రుచిం స్వకీయామ్ ॥ 113

కథన్న్వితి॥ తవాధరస్య ద్విజగర్హితేన బ్రాహ్మణనింద్యేన, **కోశాతకీ బింబఫలం మద్యమాంససమం స్మృత** మితి ధర్మశాస్త్రాదితి భావః. బింబీఫలేన బింబేన, సామ్యం తౌల్యం కథమస్తు నాస్త్యేవేత్యర్థః. అధరే తు శుచయశ్శుభ్రాః ద్విజప్రధానాః ప్రధానదన్తాః స్వకీయాం రుచిం కాన్తిం, ప్రవర్తయన్తి ప్రసారయన్త్యేవ, దన్తకాన్తిరధరే ప్రసరతీతి భావః. అనేన ముగ్ధాయా నిగూఢస్సంతోషాతిశయో వ్యజ్యతే. అన్యత్ర శుచయః పవిత్రాః నతు పతితా ఇత్యర్థః. ద్విజప్రధానాః బ్రాహ్మణోత్తమాః, న తు బ్రహ్మబంధవ ఇతి భావః. అధరే స్వకీయాం రుచిమభిలాషం ప్రవర్తయన్త్యేవ అభిలషన్తీత్యర్థః. ద్విజగర్హితస్య బింబస్య ద్విజాభిలషితస్యాధరస్య చ మహత్తారతమ్యమస్తీతి నిష్కృష్టార్థః. అత్ర ద్విజగర్హితాద్బింబాద్ద్విజపూజిత-స్యాధరస్య ఉత్కృష్టత్వప్రతీతే **ర్వ్యతిరేకాలంకారః.** అనేన చ అధరో బింబమివేత్యుపమితసమాసాశ్రయేణ స్త్వధరే ప్రయుక్తమధరబింబపదం రాధాధరమభిధాతుం న క్షమతే సామర్థ్యాభావాదితి వ్యజ్యతే. స్పష్టం చేదం నైషధే, **అధరం కిల బింబనామకం ఫలమస్మాదితి భవ్యమన్వయమ్. లభతేఽధరబింబమిత్యదః పదమస్యా రదనచ్ఛదం దధత్** ఇతి॥ 113

శ్లో॥ న విద్యతే యత్ర ధరేతి వృత్త్యా । ప్రతీయతేఽర్థోఽధరశబ్దచుంబీ ।
ప్రత్యక్షమేతం నవఖండసార । రసాశ్రయత్వం కథమస్తు ముగ్ధే! ॥ 114

నేతి॥ యత్ర ధరా భూః, న విద్యతే నాస్తీతి, వృత్త్యా విగ్రహేణ, వ్యాఖ్యానేనేతి యావత్. అధరశబ్ద-చుంబీ అధరాఖ్యశబ్దస్పృక్, అర్థః ప్రతీయతే గమ్యతే. న విద్యతే ధరా యస్మిన్ సః అధరః ధరారహిత ఇత్యర్థః. ఇత్యధరశబ్దనిరుక్తిః ప్రతిభాతీత్యర్థః. ఏవం నిర్వచనే దోషమాహ. హే ముగ్ధే! సుందరి! ప్రత్యక్షమనుభవసిద్ధం, దృగ్విషయం చ ఏతత్ నవఖండసారరసాశ్రయత్వం నవో నూతనః, ఖండశ్శర్కరా **స్యాత్ఖండశ్శకలే చేక్షువికారమణిదోషయో** రితి విశ్వః. తస్య యస్సారశ్శ్రేష్ఠో రసః స్వాదః, తదాశ్రయత్వం తన్నిలయత్వం, తద్రసతుల్యరసవత్త్వమిత్యర్థః. అత ఏవ **నిదర్శనాలంకారః**. అన్యత్ర నవఖండైః నవభిః భారతేళావృతాదినామకైః ఖండైః, సారా శ్రేష్ఠా, యా రసా భూమిః, తదాశ్రయత్వమితి. కథం కేన ప్రకారేణాస్తు న కథమపీత్యర్థః. ధరానాశ్రయే అధరే ధరాశ్రయత్వం విరుద్ధమ్. తత్ర చ ప్రత్యక్షోపలబ్ధత్వా-త్ప్రబలేన ధరాశ్రయత్వేన ధరానాశ్రయత్వరూపోఽర్థః బాధ్యతే, ఏవేతి భావః. అత్ర స్వయమేవ అధరశబ్దం నిరుచ్య పునస్తత్ప్రతిషేధా **దాక్షేపాలంకారః,** స చ శ్లేషోజ్జీవితః॥ 114

అవ॥ ఏవం న విద్యతే యత్ర ధరేతి వృత్తిజన్యస్య అధరశబ్దార్థస్య ధరానాశ్రయత్వరూపస్య ప్రత్యక్షవిరోధాద్దూష్యత్వముక్త్వా అధరనిర్దోషమధరశబ్దార్థం నిర్వక్తి॥

శ్లో॥ విరుద్ధతా చాపి యతో నఞర్థ । స్తవాధరస్తేన ఘనాఘనోఽయమ్ ।
యదేష వర్షత్యమృతస్య ధారా । విశ్వంభరాహ్లాదధురీధురీణాః ॥ 115

విరుద్ధతేతి॥ యతో హేతోః, విరుద్ధతా చాపి విరుద్ధత్వమపి, నఞర్థః నఞోఽభిధేయః నఞ్ప్రతిపాద్యే-త్యర్థః. భవతీతి శేషః. అసురా అవిద్యా అధర్మ ఇత్యాదౌ విరోధినో నఞర్థత్వదర్శనాదితి భావః. యథాహుః, **తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా। అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాష్షట్ప్రకీర్తితా** ఇతి. తేన హేతునా తవాయమధరః ఘనాఘనః ఇంద్రః వార్షికమేఘశ్చేతి, వ్యజ్యతే. భవతి. **శక్ర-ఘాతుకమత్తేభ వార్షికాబ్దా ఘనాఘనా** ఇత్యమరః. ధరః పర్వతః, **ఆహార్య ధర పర్వతా** ఇత్యమరః. తద్విరోధీ అధరః ఇంద్రస్య పర్వతవైరిత్వాదితి భావః. నన్వేవమధరశబ్దస్య ఘనాఘనార్థబోధకత్వమస్తు నామ కథం పునరధరశబ్దప్రతిపాద్యే అధరోష్ఠే ఘనాఘనత్వమత ఆహ యదితి, యద్యస్మాదేష తవాధరః, విశ్వంభరాహ్లాదధురీధురీణాః శ్రీకృష్ణసంతోషాతిశయధురంధరాః శ్రీకృష్ణస్యాధికానన్ద-సంపాదకా ఇత్యర్థః. అమృతస్య సుధాయాః, ధారాః వర్షతి సృజతి. అన్యత్ర ఏష ఇంద్రః విశ్వంభరాహ్లాద-ధురీధురీణాః భూమేరాహ్లాదసంపాదకాః గ్రీష్మే తప్తత్వాదితి భావః. **రసా విశ్వంభరా స్థిరా - విశ్వంభరః కైటభజి- ద్విధుశ్శ్రీవత్సలాంఛన** ఇతి చామరః. అమృతస్య ఉదకస్య, ధారాః వర్షతి మేఘాధిపతిత్వా-దింద్రస్యేతి భావః. అత్ర విశ్వంభరాహ్లాదకరామృతవర్షణేన హేతునా, అధరే ఇంద్రత్వస్యారోపణా-దభేదరూపకం శ్లేషోజ్జీవితం **నిరుక్తిసంకీర్ణం** చ॥ 115

శ్లో॥ బింబాధరస్తే వదనారవింద । మరందసంవాసపదం మదాఢ్యే! ।
రదాంశుకింజల్కపరీతమేత । మాదిత్సతే యన్మధుహృత్సతృష్ణః ॥ 116

బింబాధర ఇతి॥ హే మదాఢ్యే! మత్తేయసి! యద్వా, మదో హర్షః, తేనాఢ్యే శ్లాఘ్యే, అథవా, **ఇభ్య**

అఢ్యో ధనీ స్వామీ తి కోశాదాఢ్యశబ్దః ప్రభువాచీ, తతః స్త్రియాం టాపి - **ఆఢ్యా ఈశ్వరీ,** మమ ఆఢ్యా మదాఢ్యా తత్సంబుద్ధిః, మదీశ్వరి ఇత్యర్థః. తే తవ, బింబాధరః బింబతుల్యోఽధరః, వదనారవింద-మరందసంవాసపదం ముఖకమలసంబంధిమకరందనివాసస్థానం భవతీతి శేషః. వదనస్యారవిందత్వా-న్మకరందస్తత్రావశ్యం స్థాతవ్య ఇతి ముఖకమలావయవభూతే అధరే మకరందో వర్తతే ఇతి భావః. **రూపకాలంకారః**. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాత్, రదాంశుకింజల్కపరీతం రదానాం దన్తానామంశవః కాన్తయః, ఏవ కింజల్కాః కేసరాః, తైః పరీతం వ్యాప్తం, దన్తకాన్తిప్రసృతిశోభినమిత్యర్థః. ఏతమధరం మధుహృత్కృష్ణః, భ్రమరశ్చ, సతృష్ణః సాశస్సన్, తృట్సహితస్సన్నితి చ, ఆదిత్సతే ఆదాతుమిచ్ఛతి, **తృష్ణే స్పృహా పిపాసే ద్వే** ఇత్యమరః. యద్యధరేఽత్ర మకరందో న స్యాత్తర్హి మధుహృతోఽత్ర కాంక్షా నోదీయాదితి భావః. అత్ర వదనమేవారవిందం, రదాంశవ ఏవ కింజల్కాః, అధర ఏవ మధూదయస్థానం కృష్ణ ఏవ భ్రమరః ఇతి నిరూపణా **త్సావయవరూపకాలంకారః**. అధరసుధాయామరందత్వారోపస్తు గమ్యతే. యథా కమలస్య మధ్యే కింజల్కపరీతస్థలే మకరందావిర్భావః, తథా వక్త్రఫాలలోచననాసాది-బహుళావయవశాలినో ముఖస్య మధ్యే అధరప్రదేశే ఏవ సుధోదయ ఇతి ఔపమ్యం వ్యజ్యతే॥116

శ్లో॥ తవాధరః పల్లవ ఏవ బాలే! । రసాలసాలస్య రసాలసాంగి! ।
న చేత్కథం వా పరపుష్ట ఏష । సదా తదాస్వాదనసాదరస్స్యాత్ ॥ 117

తవేతి॥ రసాలసాంగి! రసేన శృంగారేణ, అలసం వ్యాప్తమంగం శరీరం, యస్యా స్తస్యాస్సం**బుద్ధిః** - శృంగారరసభరితాంగీత్యర్థః. నాయికాయాః శృంగారరసాలంబనవిభావభూతత్వాదితి భావః. యద్యపి శృంగారరసో మనస్యేవ పరిపూర్తిం యాతి నతు శరీరే తస్య మానసికత్వాత్తథాపి శృంగారరసోత్పాదక-సౌందర్యపరిపూర్ణత్వాదంగస్య తత్త్వేన వ్యపదేశ ఇతి జ్ఞేయమ్. అథవా రసశబ్దస్యైవాత్ర, లక్షణయా సౌందర్యమిత్యర్థో వాచ్యః. హే బాలే! సుందరి! తవాధరః రసాలసాలస్య రసాలవృక్షస్య పల్లవః కిసలయ-మేవ భవతీతి శేషః. ఏవకారేణ న త్వన్యపల్లవః నాప్యధర ఇతి వ్యజ్యతే. అత్రాధరే అధరత్వమపహ్నుత్య రసాలపల్లవత్వారోపణాత్సాపహ్నవో **రూపకాలంకారః**. ఏవకారస్య ధ్రువాదిశబ్దవదు**త్ప్రేక్షా**-వాచకత్వాంగీకారే తు **ఉత్ప్రేక్షైవ**. న చేత్ త్వదధరో రసాలపల్లవో న స్యాచ్చేత్ ఏష పరపుష్టః పరేణ నందేన, పుష్టః రక్షితః, అహ మిత్యర్థః. పరభృతః కోకిల ఇతి చ. సదా సర్వదా, తదాస్వాదనసాదరః తస్య అధరపల్లవస్య ఆస్వాదనే పానే భక్షణే చ, సాదరః సతృష్ణః, కథం వా స్యాత్? న కథమపీత్యర్థః . కోకిలానాం చూతపల్లవప్రియత్వాదిత్యేకో భావః, భగవతః కృష్ణస్య అతిసుందరవస్తుప్రియత్వాదిత్యన్యో భావః॥ 117

శ్లో॥ నితాంతశుద్ధద్విజవాస ఏష । స్తవాధరోష్ఠస్తదిహామృతం స్యాత్ ।
కాంక్షత్యతస్తత్పురుషోత్తమోఽపి । నిర్వాణహేతోస్సతతం కృతేష్టిః ॥ 118

నితాంతేతి॥ ఏషః అయం తవాధరోష్ఠః నితాంతశుద్ధద్విజవాసః అతిశుభ్రదన్తవస్త్రమ్, అతిపవిత్ర-బ్రాహ్మణనివాసశ్చ, భవతి, **అత్ర ఏష స్తవేతి పాఠేఽసాధుః. ఏతత్తదోస్సులోపోఽ కో రనఞ్ సమాసే హలీ** తి సులోపాత్. తస్మాత్ ఏష **తవేతి** పాఠ్యమ్. **న చ ఛందోభంగః పాదాంతే లఘోరపి గురుత్వాత్.** తత్తస్మాత్ ఇహ అధరే, అమృతం సుధా, స్యాత్ పద్మినీజాతిస్త్రీత్వాద్రాధాయా ఇతి భావః. అన్యత్ర అమృతం యజ్ఞశేషాన్నమ్, **అమృతం యజ్ఞశేషే స్యా** దితి విశ్వః. ఇహ బ్రాహ్మణగృహే స్యాత్ ఇతి.

అతః యతోఽత్రామృతమస్త్యతో హేతోరిత్యర్థః. నిర్వాణహేతో స్సుఖార్థం, కృతేష్టిః కృతాభిలాషః, పురుషోత్తమోఽపి కృష్ణశ్చ, తత్ త్వదధరామృతం, సతతం సర్వదా, కాంక్షతి వాంఛతి. కాంక్షామాత్రమేవ న త్వైతావతాప్యనుభవ ఇతి కార్పణ్యం వ్యజ్యతే. అన్యత్ర అతో హేతోః నిర్వాణహేతోః, మోక్షార్థం, సతతం కృతేష్టిః కృతయాగః, ఫలానభిసంధిపూర్వకయాగానుష్ఠానస్య మోక్షహేతుత్వాదితి భావః. పురుషోత్తమః పురుషశ్రేష్ఠోఽపి, అతివిరక్తోఽపీత్యర్థః. తద్యజ్ఞశేషాన్నం కాంక్షతి. జీవన్ముక్తోఽపి యేన కేనచిద్యోగేన శరీరం బిభృయాత్, తత్ర **యాచయే చ్ఛ్రోత్రియాస్యాన్నం తదభావే జలం పిబే** దితి శాస్త్రాత్. శ్రోత్రియాన్నేనైవ శరీరధారణం తస్యావశ్యకం పాపనిబర్హణసంభవాదితి భావః. అత్ర ప్రథమపాదే **రూపకమ్** - ద్వితీయే త్వనుమానమ్ - అధరోఽమృతవాన్భవితుమర్హతి నితాన్తశుద్ధ-ద్విజవాసశ్రేష్ఠత్వాత్ యజ్ఞవాటవత్ ఇతి ప్రయోగః. ఉత్తరార్ధే తు శ్లేషః త్రయాణామంగాంగిభావేన **సంకరః**॥ 118

శ్లో॥ స్వతోఽమృతస్యంద్యపి యాచతే తేఽ । ధరం విధుః కిన్ను తతోఽపి కాంక్ష్యమ్ ।
తం సత్పతిం ప్రీణయ సౌమనస్య । ప్రదం యది స్యాత్సురతాదరస్తే ॥ 119

స్వత ఇతి॥ స్వతః స్వయం, అమృతస్యందీ మోక్షదాతా, **మోక్షమిచ్ఛేజ్జనార్దనా** దితి స్మరణాదితి భావః. సుధాస్రావీతి చ, విధుర్విష్ణురపి చన్ద్రోఽపీతి చ, తే తవ, అధరం, యాచతే ప్రార్థయతే, అమృతార్థమితి భావః. తతోఽపి తస్మాదపి, కాంక్ష్యం అభిలషణీయం, వస్తు కిన్ను కింవా అస్తీతి శేషః. న కిమప్యస్తీత్యర్థః. సాక్షాద్భగవతో మమ త్వదధరామృతయా చ నేతి యత్ తదేవ తవ మహాన్లాభః. న త్వస్మాదధికం కిమపి భాగ్యమాశాస్యం లోకత్రయేఽపి విద్యతే ఇత్యేకో భావః. అమృత-మయశ్చన్ద్ర ఏవ సాక్షాత్త్వదధరామృతం యాచతే ఇతి యత్తదేవ తవ మహత్సుకృతం సత్పాత్రలాభాదిత్యన్యో భావః. అనేన చ చన్ద్రమణ్డలగతామృతాదపి త్వదధరామృతముత్కృష్టమితి వ్యజ్యతే. తే తవ, సురతాదరః సంగమేచ్ఛా, స్యాద్యది సౌమనస్యప్రదం చిత్తాహ్లాదకరం, తం పూర్వోక్తం, సత్పతిం ప్రశస్తం ప్రియం, మామితి యావత్, ప్రీణయ ప్రీతిం గమయ, అధరదానేనేతి భావః. అన్యత్ర తే సురతాదరః సురాణాం భావస్సురతా దేవత్వం, తత్రాదరః ప్రీతిస్స్యాద్యది సౌమనస్యప్రదం సుమనసాం దేవానాం భావ స్సౌమనస్యం దేవత్వం, తత్ప్రదం తద్దాతారం తం సత్పతిం నక్షత్రేశం ప్రీణయ. అత్రాప్రస్తుతార్థ-ప్రతీతిర్వ్యంజనావ్యాపారేణైవేతి **శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః**. శ్లేష ఇతి తు న, అధరశబ్దే అర్థద్వయప్రతీత్య-భావాత్॥ 119

శ్లో॥ స్నేహస్య పాత్రం హ్యధరో జడానాం । మాధుర్యమత్ర భ్రమమాత్రమూలమ్ ।
ఇతి ద్వితీయాధరమాధురీణ । తత్త్వానభిజ్ఞాః ప్రలపంతి విజ్ఞే! ॥ 120

స్నేహస్యేతి॥ అధరః స్నేహస్య అనురాగస్య, పాత్రం విషయో హి, హిః ప్రసిద్ధౌ, అత్రాధరే మాధుర్యం మధురత్వం, జడానాం మాయామోహితానాం, భ్రమమాత్రమూలం భ్రమమాత్రం భ్రమ ఏవ మూలం హేతుర్యస్య తత్, మాయామోహితా జనాః అధరం మధురమితి భ్రాన్త్యా వదన్తీత్యర్థః. యద్వా, అధరః జడానాం స్నేహస్య పాత్రం న తు జ్ఞానినామిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ - అత్రాధరే మాధుర్యం భ్రమమాత్రమూలం భ్రాన్తిసిద్ధం, న తు స్వతస్సిద్ధమితి భావః. జడా అధరే మాధుర్యమస్తీతి భ్రమిత్వా స్నిహ్యన్తి. జ్ఞానినస్తు అధరే మాధుర్యజ్ఞానం భ్రమ ఏవ నతు ప్రమేతి న తత్ర స్నిహ్యన్తీతి

నిర్గళితార్థః. హే విజ్ఞే! పండితే! ఏతేన కేవలమూర్ఖత్వం తవ న యుక్తమితి వ్యజ్యతే. ఇత్యేవం పూర్వోక్తవిధయేత్యర్థః. ద్వితీయాధరమాధురీణతత్త్వానభిజ్ఞాః స్వప్రేయస్యధరమాధుర్యయాథార్థ్య-జ్ఞానరహితాః మూఢా ఇత్యర్థః. ప్రలపన్తి ఉన్మత్తవదత్యుక్తిమపి వదన్తీత్యర్థః. అత్ర ఆరోప్యాత్మానందం విషయే తద్భోగలోలుపో బాలః హస్తస్థితం క్షురాగ్రే మాక్షికమాక్షిప్య వేధుముత్సహతే ఇతి అభియుక్త-వచనాత్. **ప్రస్తౌతి విద్వానపి, ప్రత్యక్షాశుచిభస్త్రికాం స్త్రియమహో మోహస్య దుశ్చేష్టిత** మితి భర్తృహరివచనాచ్చ. అధరే మాధుర్యం భ్రాన్తిసిద్ధమిత్యర్థస్య సిద్ధాన్తత్వేఽపి జ్ఞానిష్వే వాజ్ఞత్వారోపణపూర్వకం తత్సిద్ధాన్తస్య పునః ప్రతిక్షేపాత్ – **సారాలంకారః**. అధరం మధురమితి సాధారణజనప్రవాదః ఆత్మానన్ద ఏవాధరే ఆరోప్య తేన తు పునరన్యోఽన్యత్ర రస ఇతి తత ఉత్కృష్టాః జ్ఞానినః. యద్యేవమధరే ఆత్మానన్దమారోప్యేత తథా కరేఽప్యారోప్యేతైవేతి కుత స్తత్ర కరే తాదృశరసానుపలంభః? అతః అధరే కోఽప్యత్యద్భుతో రసోఽస్తీతి తతోఽప్యుత్కృష్టా రసికా ఇతి ఉత్తరోత్తరముత్కర్షప్రతీతేః, యద్వా, అధరమ్మధురమితి యే వదన్తి న తే జడాః, కిన్తు ఏతాన్ జడాన్మన్యన్తే త ఏవ జడాః, అధర-తత్త్వానభిజ్ఞత్వాదితి ఏకత్ర జడత్వం నిషిధ్య, అన్యత్ర తద్వచనా **త్పరిసంఖ్యాలంకారః. పరిసంఖ్యా నిషిద్ధ్యైకమేకస్మిన్ వస్తు యంత్రణ** మితి లక్షణాత్॥ 120

శ్లో॥ ధయాని మోహిన్యధరం సుధాంధుం । హితం తవైవేదముదారశీలే! ।
గృహీత ఏవానుదినం సతృష్ణైః । రసో హి మాధుర్యముపైతి నాన్యః ॥ 121

ధయానీతి॥ హే మోహిని! మోహశాలిని! అజ్ఞే! ఇత్యర్థః. సుధాంధుం అమృతకూపం, అధరం ధయాని పిబాని **ఇతి ప్రార్థనాయాం లోట్, పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప** ఇత్యమరః. అత్ర హే మోహిని! మోహిన్యాఖ్యే దేవి! శ్రీవిష్ణోరమృతవిభాగే మోహినీరూపధారణాదితి భావః. అధరమధోగతం కరతలలంబమానమిత్యర్థః. సుధాంధుం అమృతఘటమ్, అంధుశబ్దోఽత్ర లక్షణయాఽమృతవత్త్వ-గుణసంబంధేన అక్షయపాత్రం బోధయతి, ధయాని ఇతి వ్యజ్యతే. హే ఉదారశీలే! ఉదారం మహత్ శీలం స్వభావో యస్యాస్తస్యాస్సం**బుద్ధిః**. మహాకులీనత్వాదుత్కృష్టస్వభావశాలినీత్యర్థః. ఉదారం దాతృశీలం యస్యా ఇతి వ్యుత్పత్త్యా దానశీలే! ఇతి చ వ్యజ్యతే. అనేన ఉదారాయాస్తవ సకృన్మమాధరదానం న ఖేదావహం కిన్తు మోదావహమేవేతి వ్యజ్యతే. ఇదమధరపానం తవైవ హితం ప్రియమ్, ఏవకారేణ నతు మమేత్యర్థః. కూపోదకస్య ప్రత్యహముద్ధరణేన నవనవస్య మాధుర్యాతిశయోపలంభాదితి భావః. అముమేవ భావం కవిస్స్వయమేవ ప్రకటయతి గృహీత ఇతి, హి యతః, అనుదినం ప్రత్యహం, సతృష్ణైః సస్పృహైః సతృడ్భిరితి చ, గృహీతః పీత ఏవ ఉద్ధృత ఏవేతి చ, రసః స్వాదః జలం చ, మాధుర్యం మధురత్వముపైతి ప్రాప్నోతి, అన్యః అనైవంవిధో రసః న, మాధుర్యం నోపైతీత్యర్థః. అత్ర ప్రథమపాదే అధరే సుధాంధుత్వరూపణా **ద్రూపకాలంకారః**. స్వహితే అధరపానే ఏవకారేణ స్వహితత్వ-మపహ్నుత్య సఖీహితత్వవచనాద్ద్వితీయపాదే **అపహ్నవః.** ఇదం పానం తవైవ హితమితి వాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సామాన్యేన సమర్థనా**దర్థాన్తరన్యాసాలంకారః. ఉక్తిరర్థాన్తరన్యాసస్స్యాత్సామాన్యవిశేషయో** రితి లక్షణాత్॥ 121

శ్లో॥ యద్దంతవాసోదర ఏష తేన । రదః పదం తత్ర విధిత్సతే మే ।
కో వాపరాధోఽస్య నఖస్తు వార్యః । పదం కుచేఽప్యస్వపదే విధిత్సుః ॥ 122

యదితి॥ యద్యస్మాత్, ఏషః అధరః, దన్తవాసః రదనవస్త్రం దన్తస్థానం చ భవతీతి శేషః. తేన హేతునా తత్ర అధరే, మే మమ, రదః దన్తః, జాత్యేకవచనమ్, దన్తా ఇత్యర్థః. పదం స్థానం క్షతమితి చ, విధిత్సతే విధాతుమిచ్ఛతి స్థాతుమిచ్ఛతీత్యేకోఽర్థః. క్షతం చికీర్షతీత్యన్యోఽర్థః. అస్య రదస్య అపరాధః అపచారః, కోవా న కోఽపీత్యర్థః. యద్వా, అస్య కోవా అపరాధోఽస్తీతి శేషః. స్వగృహావస్థానం నాపరాధాయేతి భావః. అస్వపదే అస్వస్థానేఽపి, స్వస్య పదం స్వపదం, తన్న భవతీత్యస్వపదం తస్మిన్నితి విగ్రహః. కుచే, **స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణేతి వామనవృత్త్యా జాత్యేకత్వమ్,** స్తనయోరిత్యర్థః. పదం స్థానం క్షతం చ, విధిత్సుః చికీర్షుః, నఖస్తు మామకకరహస్తు, వార్యః నివార్యః. అధరో దన్తవాస ఇతివత్కుచో నఖవాస ఇతి ప్రసిద్ధ్యభావాత్. కుచో న నఖపద ఇతి తత్ర పదవిధిత్సా తు నఖస్య అపరాధ ఏవ - దన్తస్య తు నైవమపరాధ ఇతి భావః. అనేన యది త్వమధరం యది న దద్యాస్తర్హి త్వత్కుచౌ గృహ్ణీయామితి బిభీషికా వ్యజ్యతే. అత్ర దన్తవాస ఇత్యత్రాన్యార్థకల్పనాత్ **నిరుక్తిరలంకారః**. అధరే పదవిధిత్సోరపి నఖస్య నిరపరాధత్వప్రాప్తి అధరో దన్తవాసో భవతీతి పూర్వవాక్యార్థస్య హేతుత్వా **త్కావ్యలింగమ్॥** 122

అవ॥ అధరవర్ణనముపసంహరతి ఇతీతి॥

శ్లో॥ ఇతి ముహుః స్తువతా తవ తావతా । న ఖలు హానిరితి బ్రువతాఽమునా ।
సకృదచుంబి కథంచన వంచనా । వచనసంచయమోచనచుంచునా ॥ 123

ఇతీతి॥ ఇత్యేవం, ముహురతిశయేన, స్తువతా, తావతా అధరగ్రహణమాత్రేణ తవ హానిః క్షతిః, న ఖలు నాస్త్యేవ. ఇత్యేవం, బ్రువతా వదతా, వంచనావచనసంచయమోచనచుంచునా, వంచనావచనానాం ప్రతారణవాక్యానాం, సంచయస్సంఘః, తస్య మోచనేన విసర్జనేన రచనేనేత్యర్థః. విత్తః తథోక్తః తేన, **తేన విత్తశ్చుంచుప్చణపౌ వితి చుంచు ప్రత్యయః**. వంచనచతురేణేతి నిష్కృష్టార్థః. అమునా కృష్ణేన, కథంచన కృచ్ఛ్రేణ, నతు సులభేనేతి భావః. సకృదేకవారం, నతు బహువారమితి భావః. అచుంబి చుంబితం - **భావే లుఙ్.** తదధరం పపావిత్యర్థః॥ 123

శ్లో॥ ప్రియతమాకుచకోకసభాజనే । కృతరుచిః కమలాప్తతమస్తతః ।
కరమచాలయదంబుజబాంధవం । సపది తావపి కించిదుదంచితౌ ॥ 124

ప్రియతమేతి॥ తతః అధరచుంబనానన్తరమ్, ప్రియతమాకుచకోకసభాజనే ప్రియతమాయాః ప్రేయస్యాః, కుచౌ కోకావివ కుచకోకౌ చక్రవాకతుల్యస్తనావిత్యర్థః. తయోస్సభాజనే ఆనన్దనే, కృతరుచిః సాభి-లాషః, తత్కుచౌ జిఘృక్షురిత్యర్థః. కమలాప్తతమః లక్ష్మీపతిః, అంబుజబాంధవం కమలసదృశం, కరం హస్తమచాలయత్ చాలయామాస. సపది తద్దైవ, తౌ కుచావపి, కించిదీషత్, ఉదంచితౌ ఉచ్ఛూనౌ, హర్షాతిరేకాదితి భావః. **వ్యంగ్యార్థస్తు -** తతః ఉదయగిరిశిఖరారోహణానన్తరం ప్రియతమాయాః ప్రేయస్యాః పద్మిన్యాః కుచభూతయోః కోకయోస్సభాజనే పరస్పరసంయోజనేనానందనే, కృతరుచిః కమలానామాప్తతమః రవిః, అంబుజబాంధవం కమలహితం, కరం కిరణమచాలయత్, సపది తద్దైవ, తావపి చక్రవాకౌ, కించిదుదంచితౌ ఉద్గతౌ, యద్వా, కుచకోకావితి విషయనిగరణం - కుచకోకతుల్యౌ కోశావిత్యర్థః. కోశావేవ పద్మిన్యాః కుచకోకత్వేన భాసత ఇతి భావః. తావపి కోశావపి కించిదుదంచితౌ

వికసితౌ ఇతి, అథవా కృతరుచిః కృతకాన్తిః, కమలాప్తతమః ప్రియతమాయాః స్వప్రేయస్యాః కుచౌ ప్రియతమాకుచౌ తావివ కోకౌ తయోస్సంభాజనే విషయే స్వప్రేయసీకుచతుల్యత్వేన, ప్రీత్యా కోకావానన్దయితుమిత్యర్థః. అంబుజబాంధవం కరమచాలయదిత్యన్వయః॥ 124

శ్లో॥ బాలే! న వేత్సి పదయోర్గతిసౌకుమార్య-
మూర్వోః కరం హృది చ కుంభయుగం క్రమేణ ।
క్షిప్త్వా గజస్సకలమాక్రమితుం తవాంగ-
మత్యర్ఘమిచ్ఛతి హరిం శరణం భజేర్మామ్ ॥ 125

బాలే ఇతి॥ హే బాలే! ముగ్ధే! న వేత్సి న జానాసి, గజకృతమనర్థమితి భావః. అనర్థమేవ దర్శయతి. పదయోఃత్వచ్చరణయోః, గతిసౌకుమార్యం గమనసుకుమారత్వం, స్త్రీణామ్మదగజగమనత్వాదితి భావః. ఊర్వోః త్వత్సక్థినోః, కరం శుండాం, ఊర్వోశ్శుండౌపమ్యాదితి భావః. హృది వక్షసి, కుంభయుగం కుంభద్వన్ద్వం చ స్తనద్వయవ్యాజేనేతి భావః. క్రమేణ క్రమాత్, క్షిప్త్వా అధో మధ్యోపరిభాగేషు క్రమేణ నిక్షిప్యేత్యర్థః. **వామనభిక్షుపాదప్రసారణన్యాయాదితి భావః.** గజః ద్విపః, అత్యున్నతజన్తుర్న తు మక్షికాదివ-దల్పపరిమాణ ఇతి భావః. అత్యర్ఘః బహుమూల్యః, అనన్తజన్మసంచితసుకృతపరిపాకభూతమిత్యర్థః. అతిసుందరమితి యావత్. నతు దుష్టమ్, యేన శరీరధారణే ఉద్వేగో జాయేతేతి భావః. తవ సకలమంగం శరీరమాక్రమితుం స్వాయత్తీకర్తుం, ఇచ్ఛతి వాంఛతి, అథ కా గతిర్మమేత్యత ఆహ. హరిం కృష్ణం సింహం చ, మాం శరణం భజేః గచ్ఛ, గజాద్భీతాయాస్తవ హరిరేవ శరణమిత్యర్థః. అత్ర గజస్యైవం-విధాంగాక్రమణేచ్ఛాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. కుంభయుగమిత్యత్ర తు నిగీర్ణాధ్యవసాన-లక్షణాతిశయోక్తిః॥ 125

శ్లో॥ తేనైవ తే సంప్రతి పారవశ్యం । విదారయత్యేష హరిస్తదేతౌ ।
నఖేన కుంభౌ యది తే సుఖం । స్యాత్తదా హితం జ్ఞాస్యసి భాషితం మే ॥ 126

తేనేతి॥ తేనైవ గజానుప్రవేశేనైవ, సంప్రతి అధునా, తే తవ, పారవశ్యం పరవశత్వం, భవతీతి శేషః. ఏకస్మిన్ ప్రాణిని, ప్రాణ్యన్తరసమావేశాత్పారవశ్యం భవతి, యథా పిశాచదేవతాద్యావిష్టే ఇతి భావః. తత్తస్మాత్, ఏష హరిః కృష్ణః సింహశ్చ, ఏతౌ కుంభౌ అతిశయోక్త్యా కుచౌ కుంభస్థలే ఇతి చ, నఖేన కరరుహేణ, విదారయతి భినత్తి యది, సింహో నఖైః కుంభస్థలం విదార్య గజం మారయతీతి ప్రసిద్ధమ్. తే సుఖమానన్దః స్యాత్, గజరూపపిశాచాపగమాదితి భావః. కుచయోర్నఖక్షతేషు సత్సు, సుఖలాభాదితి చ, తదా సుఖానుభవసమయే, మే భాషితం వచనం, హితం ప్రియం, జ్ఞాస్యసి వేత్స్యసి, వచనస్య హితాహితత్వే ఫలత ఏవ జ్ఞేయే ఇతి భావః. యద్వా ఏష హరిరేతౌ కుంభౌ నఖేన విదారయతీత్యేవాన్వయః. తే సుఖం స్యాద్యది కుచకుంభక్షతినా తవ సుఖం భవేచ్చేత్ తదా మే భాషితం హితం జ్ఞాస్యసీత్యన్వయః. అత్ర గజపిశాచమారణరూపహితోపదేశవ్యాజేన కుచగ్రహణరూపస్వేష్టసాధనో-ద్యుక్తత్వా **త్పర్యాయోక్తమలంకారః. పర్యాయోక్తం తదప్యాహుర్యద్వ్యాజేనేష్టసాధన** మితి లక్షణాత్॥ 126

అవ॥ అథ ఏకాదశభిః కుచౌ వర్ణయతి॥

శ్లో॥ త్వత్కంచుకాగ్రయుగయోగమిషైకకాండ-
బద్ధం కుచద్వయమిదం స్మరధీవరస్య ।

పేటీయుగం యదిహ మీనతనుం కదాచి-
త్ప్రాప్తః పురాప్యహహ! లౌల్యముపైమి బద్ధః ॥ 127

త్వదితి॥ ఇదం కుచద్వయం త్వత్కంచుకాగ్రయుగయోగమిషైకకాండబద్ధం తవ కంచుకాగ్రయోః కూర్పాసాగ్రయోః, యుగం యుగళం, తస్య యోగః సంబంధః గ్రంథీరిత్యర్థః. తన్మిషం తద్వ్యాజం, యదేకకాండం ఏకో దండః, వివిధ ఇత్యర్థః. తత్ర బద్ధం స్మరధీవరస్య మన్మథరూపకైవర్తస్య, పేటీయుగం పేటికాయుగళం, భవతీతి శేషః. **కైతవాపహ్నుతిసంకీర్ణరూపకాలంకారః.** యద్యస్మాత్ పురా పూర్వం, న త్వధునేత్యర్థః. కదాచిత్కస్మింశ్చిత్సమయే, నతు సర్వదేత్యర్థః. మీనతనుం మత్స్యశరీరం, ప్రాప్తోఽపి వేదోద్ధరణార్థం మత్స్యరూపేణావతీర్ణోఽపీత్యర్థః. అహం ఇహ త్వత్కుచపేటీయుగే బద్ధస్సన్ సంధానితః సక్తశ్చ. ధీవరా హి జాలతో మీనమాచ్ఛిద్య పేటికాయాం క్షిపన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. లౌల్యం జలవియోగజన్య తాపకృతం చాంచల్యమ్ ఆసక్తిం చ, ఉపైమి ప్రాప్నోమి. యదీదం ధీవరపేటీయుగం న స్యాత్తర్హి మత్స్యస్య మమాత్ర బంధో న స్యాదితి భావః. అహహేత్యాశ్చర్యే, ధీవరా హి తదానీం మీనతనుధారిణమేవ జీవం బధ్నన్తి, అయం కామధీవరస్తు పూర్వం యదాకదాపి మీనతనుధారిణం పరమేశ్వరమేవ బధ్నాతీతి చిత్రమిదమిత్యర్థః. ఏతేన ధీవరాత్స్మరస్య వ్యతిరేకః ఫలితః. పేటీయుగే మీనానాం సాక్షాదేవ బంధః, కుచయుగే తు భగవన్మనస ఏవ బంధః, నతు భగవత ఇతి స్థితే భగవానేవ బద్ధ ఇతి వర్ణనా-**దతిశయోక్తిః॥** 127

శ్లో॥ నిర్వాణహేతోర్భవదంగసీమ్ని । విధిః ప్రతిష్ఠాప్య రతీశదేవమ్ ।
కుంభౌ నిచిక్షేప సువర్ణపూర్ణౌ । కుచచ్ఛలేనాగమపారగామీ ॥ 128

నిర్వాణేతి॥ ఆగమపారగామీ వేదపారదర్శీ, నిఖిలవేదజ్ఞ ఇత్యర్థః. పాంచరాత్రాగమపారదర్శీతి చ, విధిః బ్రహ్మా, తస్యైవ స్రష్టృత్వాదితి భావః. నిర్వాణహేతోః మోక్షార్థమ్, అస్మత్సుఖార్థం చ, దేవతా ప్రతిష్ఠాపనే మోక్షస్మరణాదితి భావః. భవదంగసీమ్ని త్వచ్ఛరీరభూమౌ, రతీశదేవం మన్మథరూపదేవతాం, ప్రతిష్ఠాప్య స్థాపయిత్వా, కుచచ్ఛలేన స్తనవ్యాజేన, సువర్ణపూర్ణౌ స్వర్ణేన పరిపూర్ణౌ, కుంభౌ కలశౌ, నిచిక్షేప క్షిప్తవాన్. దేవతాయతనే స్వర్ణపూర్ణకుంభనిక్షేపః పాంచరాత్రాగమసిద్ధః. కుచచ్ఛలేనేత్యత్ర **కైతవాపహ్నుతిః - కైతవాపహ్నుతిర్వ్యక్తేః వ్యాజాద్యైర్నిహ్నుతిః పదై రితి లక్షణాత్.** తత్సంకీర్ణో **రూపకాలంకారః.** తన్వీ దేహస్య సువర్ణవర్ణత్వాత్కుచకుంభయోస్సువర్ణపూర్ణత్వం ప్రతిపాదితమితి వేద్యమ్. అత్ర కుంభప్రతిష్ఠాపనార్థం విధేరాగమపారగామిత్వస్యాకాంక్షితత్వేన న సమాప్తపునరాఖ్యాత-దోషాపత్తిః. అత ఏవ సాభిప్రాయవిశేషణవిన్యాసా **త్పరికరాలంకారః.** త్వదంగే రతీశదేవసన్నిధానాదేవ తవ శృంగారరసశేవధిత్వం త్వాం దృష్టవతో మమ మన్మథవ్యథా చేతి గూఢాశయః॥ 128

శ్లో॥ అంతఃపురం రతిమిమౌ హృదయేశయస్య।కామస్య గోప్తుమయి! కంచుకినౌ స్తనౌ తే ।
దండౌ తయోర్భితకరౌ భవతాంబుజౌ మేఽన క్వాపి దండరహితః కిల కంచుకీ స్యాత్ ॥129

అంతఃపురమితి॥ అయి ప్రేయసి! తే తవ, ఇమౌ స్తనౌ, హృదయేశయస్య హృదయే మనసి, శేతే ఇతి హృదయేశయః, మనసి భవ ఇత్యర్థః. తస్య కామస్య మన్మథస్య, అంతఃపురమ్ అవరోధనం, రతిం తత్రస్థాం కామపత్నీం చ, గోప్తుం రక్షితుమ్. యద్వా, అన్తఃపురశబ్దోఽత్ర లక్షణయా తత్స్థాం స్త్రియం బోధయతి, అన్తఃపురస్త్రియమిత్యర్థః, మహిషీమితి యావత్. కామస్య అన్తఃపురం మహిషీం

రతిం గోప్తుమిత్యన్వయః. కంచుకినౌ సకూర్పాసౌ సౌవిదల్లౌ చ భవత ఇతి శేషః. మన్మథో హి హృదయే వర్తతే తత్సమీపే రతేరప్యవస్థానమావశ్యకమ్. అంతఃపురరక్షణార్థం చ కంచుకిభిర్భవితవ్యమితి కామమహిష్యా రతేరంతఃపురభూతం త్వద్ధృదయం రక్షయన్తౌ కంచుకినౌ నామ సకంచుకౌ త్వద్వక్షోజావే-వేత్యర్థః. అన్యథా అనయోః కుచయోః కంచుకిత్వముపలభ్యమానం నైవ ఘటేతేతి భావః. అత్ర కుచయోః సౌవిదల్లత్వరూపణా **ద్రూపకాలంకారః**. రతేరంతఃపురత్వరూపణన్తు తదంగమ్. కామస్య మహారాజత్వం హృదయస్యాన్తఃపురత్వం చేత్యేతద్ద్వయం తు వ్యంగ్యమ్. తయోః కంచుకినోః కుచయోః హితకరౌ హితసంపాదకౌ, దండహీనాత్కశ్చిదపి న బిభేతీతి భావః. అన్యత్ర హితకరౌ ధృతకరౌ, హస్తవన్తావిత్యర్థః. హస్తాభ్యామేవ కుచగ్రహణసంభవాదితి భావః. మే భుజౌ బాహూదండౌ భవతాం స్తామ్, **ప్రార్థనాయాం విధౌ చ లోట్,** త్వత్కుచకంచుకినోర్దండత్వేన మద్భుజౌ త్వయా స్వీక్రియతామితి ప్రార్థనా - విధిమేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ, క్వాపి కుత్రాపి, జగతి దండరహితః దండహీనః పుమాన్, కంచుకీ సౌవిదల్లః, న స్యాత్ కిల న భవేదేవ, కంచుకినో దండవత్త్వం విహితమేవేత్యర్థః, అత్ర తృతీయపాదోక్తస్యార్థస్య చతుర్థపాదోక్తేన సామాన్యేన **సమర్థనాదర్థాన్తరన్యాసో వ్యతిరేకముఖః**, తృతీయే తు పాదే **రూపకమేవ,** భుజయోర్దండత్వరూపణాత్. అత్ర పూర్వార్ధేన హృదయేశయకామాన్తఃపుర-రతిగోపనార్థం త్వత్. స్తనౌ కంచుకినౌ సకూర్పాసౌ సకవచౌ చ భవత ఇతి వ్యజ్యతే. యథా రాజానం గోప్తుం భటాః కంచుకధారిణస్సన్తస్సావధానం వర్తన్తే తద్వదితి భావః॥ 129

శ్లో॥ కథన్ను మూఢాః కథయంతి సామ్యం । శైలేన బాలే! కుచకుంభయోస్తే ।
క్షిప్తో భవద్భూషణమేవ యత్ర । వజ్రః ప్రతీపాచరణే క్వ శంకా? ॥ 130

కథన్నితి॥ హే బాలే! సుందరి! మూఢాః అల్పజ్ఞాః, క్షుద్రకవయ ఇత్యర్థః. న పునః కేవలం మూఢాః, తేషాం కుచశైలయోరౌపమ్యజ్ఞానస్యైవాభావాదితి జ్ఞేయమ్. తే కుచకుంభయోః కుంభౌ ఘటౌ తావివ కుచౌ స్తనౌ తయోః, శైలేన గిరిణా, సామ్యమ్ ఔపమ్యం, కథం ను కథం వా, కథయన్తి వదన్తి. త్వత్కుచయోశ్శైలసామ్యం బ్రువన్తః కవయో మూఢా ఏవ నతు ప్రాజ్ఞా ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ - యత్ర త్వత్కుచే క్షిప్తః స్థాపితః, వజ్రః హీరః కులిశం చ, భూషణమేవ భూషైవ భవతీతి శేషః. వజ్రః కుచయోరకారాయతే ఇత్యర్థః. అభూషణత్వే తు కిమర్థమత్ర తిష్ఠసీతి వజ్రః కుచేనాధిక్షిప్యేతేతి భావః. ప్రతీపాచరణే ప్రతికూలకరణే, శంకా తద్విషయశంకేత్యర్థః. క్వ తచ్ఛంకాయాః న క్వాప్యవకాశ ఇత్యర్థః. పర్వతే తు వజ్రః క్షిప్తస్సన్, తత్పక్షచ్ఛేదనరూపం ప్రతీపమేవాచచార. క్వ పునస్తత్ర భూషణత్వ-శంకేతి భావః. అత్ర శైలకుచయోః కవిసమయసిద్ధం సామ్యం సహేతుకం ప్రతిషిధ్య శైలసామ్యం కుచే మాస్తు నామ, ప్రత్యుత కుచసామ్యమపి శైలేనాస్తి - కుచయోర్వజ్రభూషణత్వాచ్ఛైలస్య వజ్రఛిన్నత్వాచ్చేతి వర్ణనా **త్ప్రతీపాలంకారభేదః - వర్ణ్యేనావ్యోపమాయా అనిష్పత్తివచశ్చ త** దితి లక్షణాత్. యత్ర శైలే కుచసామ్యమేవ దుర్లభం తచ్ఛైలసామ్యం కుచయోస్సంపాదయిత్వా వర్ణయన్తః కవయో మూఢా ఏవేతి నిష్కృష్టార్థః॥ 130

శ్లో॥ న్యధత్త వేధా హృది భూషణాయ । కుచచ్ఛలం కోకయుగం తవేదమ్ ।
యద్యత్ర పద్మాప్తకరాభిమర్శ । శ్శిష్టం తదేదం సఖితాం ప్రయాతాత్ ॥ 131

న్యధత్తేతి ॥ వేధాః విధాతా, తవ హృది వక్షసి, భూషణాయ అలంకారార్థం, వక్షోజయోర్వక్షో-

భూషణాత్వాదితి భావః. కుచచ్ఛలం స్తనదంభమిదం కోకయుగం చక్రవాకద్వయం, న్యధత్త నిహితవాన్, నేదం స్తనయుగళం కిన్తు కోకయుగమేవేత్యపహ్నవాలంకారః, అత్ర కుచకోకయో ర్వక్షోభూషణత్వవర్ణనేన వక్షసః కాసారత్వం తల్లావణ్యస్య జలత్వం చ వ్యజ్యతే. సరోభూషణం హి చక్రవాకయుగమితి భావః. అత్ర కుచచ్ఛలకోకయుగే పద్మాప్తకరాభిమర్శః పద్మాయా ఆప్తః ప్రియః పద్మాప్తః కృష్ణః, **లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మే** తి కోశాత్, పద్మానామాప్తో రవిశ్చ తస్య, కరో హస్తః కిరణం చ, పద్మాప్తకర ఏవ పద్మాప్తకర-స్సూర్యకిరణమితి శ్లిష్టరూపకమ్, తస్య అభిమర్శః సంబంధః, స్యాద్యది స్యాచ్చేత్ తదా ఇదం కుచ-చక్రవాకయుగం శ్లిష్టం అన్యోన్యసంబద్ధం పరస్పరాలింగితం చ సత్, సుఖితాం సౌఖ్యం, ప్రయాయాత్ భజేత్. చక్రవాకయోర్నిశాయాం వియోగాదప్ని సంయోగాచ్చేతి భావః. అహం యది కరాభ్యాం తవ స్తనద్వయమాపీడ్య అన్యోన్యసంసక్తం కుర్యాం తదా తవ మహత్సౌఖ్యం స్యాదితి ప్రాకరణికో భావః, శ్లిష్టమిత్యనేన కుచయోరుచ్ఛ్రోన్నతత్వేన మధ్యే నాతీవ విశ్లేషః. కిన్తు రోమావళీదర్శనమాత్రమేవ విశ్లేష ఇతి వ్యజ్యతే - అన్యథా పీడనేనాపి తయోస్సంశ్లేషాసంభవాత్, అత్ర **సాపహ్నవో రూపకాలంకార** స్స్ఫుట ఏవ॥ 131

శ్లో॥ త్వదంగలావణ్యఝరీజిహీర్షయా । కరద్వయేనాపి విధిః కుచచ్ఛలాత్ ।
న్యమజ్జయత్కుంభయుగం కరేణ మే । న వార్యతే చేదబలేతి వంచసే ॥ 132

త్వదంగేతి॥ విధిర్వేధాః, త్వదంగలావణ్యఝరీజిహీర్షయా తవాంగే శరీరే, యా లావణ్యఝరీ భూయిష్ఠం తేజ ఏవాద్భిర్బహుళాభిర్మృదూకృతం, **చక్షురానన్దజనకం లావణ్యమితి కథ్యతే,** ఇత్యుక్తలక్షణః ఛాయావిశేషః లావణ్యపదార్థః, తస్య ఝరీ ప్రవాహః, తస్యా జిహీర్షయా హర్తుమిచ్ఛయా, త్వత్తుల్యాన్య-వధూసృష్ట్యర్థమితి భావః. కరద్వయేనాపి ద్వాభ్యామపి హస్తాభ్యాం, ఏకేన హస్తేన కుంభద్వయనిమజ్జనా సంభవాదితి భావః. కుచచ్ఛలాత్ స్తనవ్యాజాత్, కుంభయుగం ఘటద్వయం, న్యమజ్జయత్ నిమజ్జయామాస - యథా జలాహర్తా కశ్చిత్ ప్రవాహే ప్రవిశ్య హస్తద్వయేన ఘటద్వయం ప్రవాహే మజ్జయతి ఘటయో-రుదకపూరణార్థం తద్వద్వేధా అపి తావకతనుప్రసృతలావణ్యప్రవాహే ప్రవిశ్య దేవత్వాత్ స్వయ-మదృశ్యస్సన్ లావణ్యమపహర్తుం కుచచ్ఛలం కుంభద్వయం లావణ్యఝర్యాం మజ్జయతి, కుచయో ర్లావణ్యపూరణార్థమితి భావః. అనేన రాధాతనుస్సర్వాపి లావణ్యప్రవాహమయీతి వ్యజ్యతే. రాధాకుచకుంభౌ లావణ్యోదకపరిపూర్ణావితి కవివివక్షా - **అపహ్నవాలంకారః.** మే మమ, కరేణ హస్తేన, న వార్యతే న నివార్యతే చేద్విధిరితి పదస్యాత్రాప్యన్వయః. తయోః కుచకుంభయోరుపరి కరౌ ప్రసార్య మయా పురుషేణ స చోరో విధిర్న నివార్యతే యదీత్యర్థః. త్వమబలా స్త్రీ, ఇతి హేతోర్వంచ్యసే ప్రతార్యసే, విధినేతి శేషః. స్త్రియం త్వాం వంచయిత్వా విధిరవశ్యం త్వల్లావణ్యం హరిష్యత్యేవేత్యర్థః. చంద్రం ప్రతారయిత్వా తద్గతలావణ్యఝర్యా త్వదంగస్య విధినా నిర్మితత్వాద్యథా చంద్రః కళంకీ ఖిద్యతి తద్వత్ త్వద్గతలావణ్యాపహారేణ తవాపి కళంకస్స్యాత్, స తు మహానన్థ ఇతి గూఢాశయః॥ 132

శ్లో॥ యత్కంచుకం ప్రాంచమపాస్య గౌరవం । ద్రాగన్యమన్యం నవమాదధాతే ।
తద్భోగినో స్త్వత్కుచయోర్నితాంతం । కా నిర్వృతిస్స్పర్శనమంతరేణ? ॥ 133

యదితి॥ యద్యస్మాద్ధేతోః, ఇమావితి శేషః - ఇమౌ త్వత్కుచౌ, గౌరం పీతం హరిద్రచూర్ణాదిసంపర్కా-దితి భావః. అన్యత్ర శుభ్రం, **అవదాత స్సితో గౌర** ఇతి - **పీతో గౌరో హరిద్రాభ** ఇతి చోభయత్రా-

ష్యమరః. ప్రాంచం ప్రాచీనం, కంచుకం కూర్పాసం, సర్పనిర్మోకం చ, అపాస్య త్యక్త్వా, ద్రాక్ శీఘ్రమేవ లజ్జయేతి భావః. అన్యత్ర సహజత్వాదితి భావః. నవం నూతనం, అన్యమన్యం, ఇతరమితరం కంచుకం **– వీప్సాయాం ద్విర్భావః.** ఆదధాతే ధారయతః, తత్తస్మాత్, భోగినో స్సుఖినోః, సర్పయోశ్చ పునఃపున ర్నవకంచుకధారణం భోగిత్వసూచకమిత్యర్థః, త్వత్కుచయోః స్పర్శనమ్ ఆలింగనం, వాయుశ్చ అన్తరేణ వినా, నితాంతమత్యన్తం, నిర్వృతిః సుఖం సుఖహేతురిత్యర్థః. అత ఏవ **హేత్వలంకారః.** కా న కాపీత్యర్థః. కుచయోరాలింగనస్యైవ సుఖావహత్వాదిత్యేకో భావః – సర్పాణాం వాతాహారత్వాదిత్యన్యో భావః. అత్ర పూర్వపూర్వకంచుకత్యాగపూర్వకముత్తరోత్తరకంచుకధారణం కుచయోస్సర్పత్వారోపణే నిమిత్తమితి **శ్లేషోత్థాపితరూపకాలంకారః.** స చ వాచ్యార్థాత్పృథగేవ ప్రతిభాతీతి **వ్యంగ్యః.** వాచ్యార్థే కుచయోః పూర్వపూర్వకార్పాసత్యాగపూర్వకోత్తరోత్తరనూతనకార్పాసధారణహేతునా సుఖిత్వసమర్థనా **త్కావ్యలింగమ్॥** 133

శ్లో॥ లావణ్యసాగరతయా త్వయి మగ్నమూర్తేః । ప్రాఙ్మేనకాత్మజగిరేశ్శిఖరౌ స్తనౌ తే ।
అద్యాభయాయ తదముష్య కరం దదామి । సోఽహం హరిశ్శిరసి ఖేదవినోదినం మే ॥134

లావణ్యేతి॥ తే తవ, స్తనౌ కుచౌ, ప్రాక్పూర్వం, లావణ్యసాగరతయా సౌందర్యాశ్రయత్వేన, లవణస్యభావో లావణ్యం తదాశ్రయస్సాగరః లావణ్యసాగరః **మధ్యమపదలోపీ సమాసః,** యద్వా, లావణ్యస్య సాగర **ఇతి షష్ఠీ సమాసో** వా, లవణాబ్ధిరిత్యర్థః. తత్వేనేతి చ హేతునా త్వయి మగ్నమూర్తేః నిర్మగ్నశరీరస్య ఇంద్రాద్భీత్యేతి భావః. మేనకాత్మజశ్చాసౌ గిరిశ్చ మేనకాత్మజగిరిః తస్య మైనకస్యే-త్యర్థః. శిఖరౌ శృంగౌ భవత ఇతి శేషః. తత్తస్మాత్, అద్యాధునా అభయాయ అభయార్థమ్, అముష్య అస్య మైనాకస్య, శిరసి శిఖరే, కుచాగ్రే ఇతి చ, సః ప్రసిద్ధః హరిః కృష్ణః, అహమ్, సః ప్రసిద్ధః హరిః ఇంద్రః, అహమితి చ, ఖేదవినోదినం మైనాకఖేదాపహం, కుచతాపాపహం చ, మే కరం హస్తం దదామి క్షిపామి. పురా కిల పక్షచ్ఛేదకాదింద్రాద్భీతస్సన్మైనాకః లవణసాగరం శరణం జగామ, సోఽపి తం గర్భీకృత్య రక్షయామాస, సీతాన్వేషణార్థం గచ్ఛన్ హనూమాంశ్చ సముద్రమధ్యోద్గత-మైనాకశిరసి కించిద్విశ్రమ్య మనో వినోదయామాస. ఏవం హనూమద్విశ్రాన్త్యా స్వశత్రుభూత-రావణవిధ్వంసకరామభృత్యాయ కృతోపకారం మైనాకం మత్వా న తవ భీతిరితి ఇంద్రోఽభయం దత్వా రక్షయామాసేతి రామాయణకథాత్రానుసంధేయా – అత్ర రాధాయాం లావణ్యసాగరత్వేన హేతునా మైనాకమజ్జనస్య అనుమితత్వా**దనుమానాలంకారః.** స చ శ్లేషోత్థాపితః. త్రేతాయుగే సముద్రే నిర్మజ్జ్య వర్తమానస్య మైనాకస్య ద్వాపరే రాధాలావణ్యసాగరనిర్మగ్నత్వవర్ణనా**దతిశయోక్తిసంకీర్ణశ్చ,** స్తనయోః తచ్ఛిఖరత్వరూపణా **దభేదరూపకాలంకారః.** ఉత్తరార్ధే హరిరిత్యత్ర శ్లేషః, హరిః కృష్ణ ఏవ హరిరింద్ర ఇత్యర్థవర్ణనే తు **శ్లిష్టరూపకమ్॥** 134

శ్లో॥ చక్రీతి కోకస్య మమాపి శబ్ద । స్స్వస్వామిభావం ప్రకటం విధత్తే ।
కుచచ్ఛలం చక్రయుగం కరేణ । నిషేధసి స్ప్రష్టుమపీతి చిత్రమ్ ॥ 135

చక్రీతి॥ చక్రీతి శబ్దః చక్రం సుదర్శనమస్యాస్తీతి వ్యుత్పత్త్యా భగవతి ప్రాయశః ప్రయుజ్యమాన-శ్చక్రిన్ శబ్దః, కోకస్య చక్రవాకస్య, మమాపి మమ చ, స్వస్వామిభావం స్వం భృత్యః స్వామీ రాజా, తయోర్భావం తద్రూపం సంబంధమిత్యర్థః. ప్రకటం విధత్తే ప్రకటీకరోతి, చక్రశ్చక్రవాకోఽస్యాస్తీతి

వ్యుత్పత్తేరితి భావః. అత ఏవ **నిరుక్తిరలంకారః,** యథా రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర రాజన్ శబ్దోత్తరవర్తిన్యా-షష్ఠ్యాః స్వస్వామిభావరూపసంబంధోఽర్థః. రాజసంబంధీ పురుష ఇతి శాబ్దబోధోపగమాత్, ఏవం చక్రిన్‌శబ్దస్య విగ్రహవాక్యే చక్రోఽస్యాస్తీత్యస్మిన్, అస్యేతి షష్ఠ్యాస్స్వస్వామిభావరూపసంబధోఽర్థః. తథా చ ఏతత్సంబంధీ చక్ర ఇతి శాబ్దబోధః, తేన చక్రస్యాహం స్వామీతి చక్రిన్ శబ్దార్థవశాదేవ స్ఫుటమితి తత్త్వమ్. నన్వేవం భవతు భవాన్ చక్రస్వామీ కిం తేనాధునేత్యత ఆహ. కుచచ్ఛలం స్తనమిషం, చక్రయుగం కోకద్వంద్వం, కరేణ హస్తేన, స్ప్రష్టుమపి అపినా కిముత ఆలింగితుమితి వ్యజ్యతే. అన్యత్ర స్వాయత్తీకర్తుం కిముతేతి వ్యజ్యతే. నిషేధసి నిరుణత్సి, ఇతి చిత్రమ్ అద్భుతమ్. యతోఽహం చక్రీ ఇమౌ స్తనౌ తు చక్రౌ, తతో మదీయత్వేన మదధీనతయా వర్తనీయా వమూ స్ప్రష్టుమపి మాం నిషేధసీతి యత్ తదతీవ విరుద్ధమిత్యర్థః. **అపహ్నవాలంకారః॥** 135

శ్లో॥ ముగ్ధే! కుచౌ దుర్గకృతే జిహీర్షు । రస్తి స్మరస్తే తదముష్య భీత్యై ।
గూఢం గిరీశత్వమిహార్ధచంద్రం । నఖేన దత్త్వా స్ఫుటయామి మూర్ధ్ని ॥ 136

ముగ్ధే ఇతి॥ హే ముగ్ధే! మూఢే! స్మరః మన్మథః, దుర్గకృతే దుర్గార్థం, తే కుచౌ పర్వతతుల్యావితి భావః. జిహీర్షుం హర్తుమిచ్ఛుః అస్తి భవతి. యథా రాజానః స్వనగరే శత్రూణామప్రవేశార్థం పర్వతదుర్గం రచయన్తి తద్వదితి భావః. తత్తస్మాత్, అముష్య స్మరస్య, భీత్యై భయాయ, నఖేన మామకకరరుహేణ, మూర్ధ్ని త్వత్కుచగిర్యగ్రే, అర్ధచంద్రం చంద్రఖండం, నఖాంకం చ, దత్త్వా కృత్వా, ఇహాస్మిన్ కుచే, గూఢమ్ అప్రకాశం, గిరీశత్వం శివత్వం, పర్వతోత్తమత్వం చ, **గిరీశో గిరిశో మృడ** ఇత్యమరః. స్ఫుటయామి ప్రకటయామి, శిరస్యర్ధచంద్రధారణస్య శివచిహ్నత్వాదితి భావః. త్వత్కుచౌ పర్వతబుద్ధ్యా స్మరో జిహీర్షతి యద్యేతన్మూర్ధ్ని చంద్రఖండస్స్యాత్తర్హి త్వత్కుచం శివం మత్వా భీత్యా మదనః పలాయేత, నోచేద్ధరిష్యత్యేవేత్యేకో భావః. త్వద్ధృదయేశయస్య కామస్య పురం యత్త్వద్ధృదయం తస్య దుర్గపర్వతావేవేమౌ త్వత్కుచౌ, యథా తంతుమయే పటే, ఝుడితి పటోఽయమితి ప్రతీతి ర్భవతి తన్తుప్రతీతిస్తు విలంబితా, ఏవం పర్వతమయో స్త్వత్కుచయోః పర్వతోత్తమత్వన్తు విలంబాత్ప్రతీయతే ఇతి గూఢమ్భవతి. ఏవమనయోర్గూఢం పర్వతత్వన్తు మన్నఖాంకదానేన స్ఫుటం స్యాత్. నఖక్షతి-సమయే పర్వతవత్ కాఠిన్యస్యోపలభ్యమానత్వాత్ ఇత్యన్యో భావః. అత్ర దుర్గార్థం స్మరస్య కుచజిహీర్షా-సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. కుచే స్వతస్సిద్ధస్య గిరీశత్వస్య అర్ధచంద్రదానేన స్ఫుటీకరణోక్తే **రనుగుణాలంకారః. ప్రాక్సిద్ధస్వగుణోత్కర్షోఽనుగుణః పరసన్నిధేః** ఇతి లక్షణాత్. కుచపర్వతజిహీర్షు-స్మరసంత్రాసనార్థకార్ధచంద్రదానవ్యాజేన కుచనఖాంకదానరూపస్వేష్టసాధనా**త్పర్యాయోక్తాలంకారభేదః** - అయమలంకార ఏషు శ్లోకేషు ప్రాయిక ఏవ॥ 136

శ్లో॥ రసాలసత్త్వం హృది వీక్ష్య తస్య । ఫలే కుచావాక్రమితా స్మరస్తే ।
కరేణ మే కంటకవేష్టితౌ త । దిమౌ విధేయాదధునైవ ముగ్ధే! ॥ 137

రసాలత్వమితి॥ స్మరః మన్మథః, తే హృది మనసి, రసాలసత్త్వం శృంగారరసపరిపూర్ణత్వం, వీక్ష్య దృష్ట్వా హృదయేశయత్వాన్మన్మథస్య తద్దర్శనముపపద్యత ఇతి భావః. తస్య హృదయస్య ఫలే ఫలభూతావిత్యర్థః. అనేన హృదయస్య వృక్షత్వరూపణం గమ్యతే **ఇత్యేకదేశవివర్తిరూపకమ్.** కుచౌ ఆక్రమితా ఆక్రమిష్యతి, నహి నీరసహృదయానాం వర్షీయసీనాం కుచౌ స్మరః స్పృశతీతి భావః. హే

ముగ్ధే! సుందరి! తత్తస్మాత్, ఇమౌ కుచౌ అధునైవ యౌవనదశాయామేవేత్యర్థః. మే కరేణ కంటకవేష్టితౌ సరోమాంచౌ విధేయౌ కర్తవ్యౌ భవత ఇతి శేషః. మదీయకరస్పర్శేన రోమాంచః కుచయో స్స్యా-దిత్యర్థః. ఇదమేవ స్మరాక్రమణస్య యౌవనస్య ఫలమితి భావః. ఇతి **వ్యంగార్థః. వాచ్యార్థస్తు** - స్మరః తే హృది వక్షసి రసాలసత్వం రసాలస్య చూతస్య, సత్వం సత్తాం, రసాలవత్త్వమిత్యర్థః. వీక్ష్య తస్య రసాలస్య ఫలే కుచావాక్రమితా హరిష్యతి. హే ముగ్ధే! మూఢే! తత్తస్మాత్ అధునైవ జిహీర్షాసమకాల-మేవేత్యర్థః. హరణానన్తరం కంటకవేష్టనస్య వ్యర్థత్వాదితి భావః. ఇమౌ రసాలఫలభూతౌ కుచౌ మే కరేణ కంటకవేష్టితౌ కంటకైర్ద్రుమాంగైః పరివేష్టితౌ విధేయౌ, యథా ఫలితం రసాలవృక్షం తత్ఫల-రక్షణార్థమ్ అభితః కంటకైర్వేష్టయన్తి తద్వదితి భావః. అత్ర కుచయోః రసాలఫలత్వరూపణా **ద్రూపకాలంకారః॥** 137

శ్లో॥ కృశానుభాజా హృదయేశయేన । యోగః కిలాయం తవ తాపహేతుః ।
దదామి శీతం హృదయేశయం మే । తేనైవ నూనం తవ నిర్వృతిస్స్యాత్ ॥ 138

కృశానుభాజేతి॥ అయం **కృశానుభాజా,** కృశానుమగ్నిం, భజతీతి కృశానుభాక్ తేన, అగ్నిదగ్ధేనే-త్యర్థః. అగ్నిసంయుక్తేనేతి చ హృదయేశయేన మన్మథేన, సహ యోగస్సంబంధ ఏవ, తవ తాపహేతుః సంతాపకారణం భవతీతి శేషః. కిలేతి ప్రసిద్ధౌ, అగ్నిసంయుక్తస్య లోహాదేస్సంయోగస్య తాప-జనకత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. అత్ర హృది మూర్ఛితమదనశరజన్యే విరహజన్యే వా, తాపే కృశాను-భాక్స్మరసంయోగజన్యత్వోత్ప్రేక్షణా **దుత్ప్రేక్షాలంకారః.** తస్య చ కిల శబ్దో వాచకః, కించ హృదయేశయస్య సంయోగస్తాపహేతురితి వాక్యార్థస్య విశేషేణ గత్యా కృశానుభాక్త్వరూపపదార్థహేతుకత్వా **త్కావ్యలింగమ్.** హృదయే త్వద్వక్షసి, శీతం శీతలం, మే శయం హస్తం, దదామి క్షిపామి, కరేణ త్వదురోజౌ స్పృశామీ-త్యర్థః. శీతం శీతలం, మే మదీయం, హృదయేశయం మన్మథం, దదామీతి చ వ్యజ్యతే. తేనైవ మత్కరస్పర్శేనైవ శీతలమన్మథదానేనైవేతి చ, తవ నిర్వృతిః సుఖం, స్యాత్, నూనం ధ్రువమ్॥ 138

శ్లో॥ న కించిదిచ్ఛామి సకృత్కుచాఖ్యం । స్పృశాని శైలం శృణు తస్య సాధ్యమ్ ।
ఏకాచలస్య గ్రహణేఽపి తాదృ । గస్తి ప్రశస్తిః కియతీ ద్వయోఽస్తు ॥ 139

నేతి॥ కించిదపి నేచ్ఛామి న కాంక్షామి, కిన్తు కుచాఖ్యం స్తననామకం, శైలం గిరిం సకృదేకవారం, నతు బహువారమిత్యర్థః. **స్పృశాని ప్రార్థనాయాం లోట్** - నహి హస్తస్పర్శేన పర్వతస్య కాపి క్షతిరితి భావః. కిం తావతా తవ ఫలమత ఆహ, తస్య త్వత్కుచశైలస్పర్శనస్య సాధ్యం ఫలం శృణు, ఏకాచలస్య గోవర్ధనాభిధస్యైకస్య పర్వతస్య గ్రహణేఽపి, ఉద్ధారేఽపి తాదృక్ తాదృశీ, అత్యద్భుతేత్యర్థః. ప్రశస్తిః ఖ్యాతిః, కీర్తిరితి యావత్. అస్తి మమేతి శేషః. ద్వయోః పర్వతయోః త్వత్కుచరూపయోరిత్యర్థః. గ్రహణే తు గ్రహణ ఇతి పదస్యాత్రాప్యన్వయః. కియతీ కియత్పరిమాణా ప్రశస్తిరిత్యస్యాప్యత్రాన్వయః. అస్త్వితి శేషః. మహతీ ప్రతిష్ఠా స్యాదిత్యర్థః. అత్యద్భుతకీర్తిలాభ ఏవ ఫలమితి భావః. అత్ర కుచే శైలత్వరూపణా **ద్రూపకాలంకారః.** ఉత్తరార్ధే **త్వర్థాపత్తిః॥** 139

శ్లో॥ నాటయన్వినయితాం హరిరేవం । చాటువాదపరిపాటిపటీయాన్ ।
అస్పృశత్కుచయుగం స కథంచి । చ్చుంబనం చ కృతిచంకృతిరాధాత్ ॥ 140

నాటయన్నితి॥ చాటువాదపరిపాటిపటీయాన్ చాటువాదానాం ప్రియభాషణానాం, పరిపాటిః

రీతిః, యద్వా, చాటూనాం ప్రియవాక్యానాం, వాదః వచనముక్తిరిత్యర్థః. తస్య పరిపాటిః రీతిః, తస్యాం పటీయాన్ పటుతరః, హరిః కృష్ణః, ఏవం, వినయితాం వినయవత్త్వం వినయమిత్యర్థః. నాటయన్ అభినయన్, కుచయుగం స్తనద్వంద్వం, అస్పృశత్ స్పృష్టవాన్. స హరిః కృతచుంకృతిః కృతచుంకారస్సన్ - చుంబనసమయే చుంకారశ్రవణం ప్రసిద్ధమ్, కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ, చుంబనం చ ఆధాత్ చకార, చాటువాదైస్తాం వంచయిత్వా తత్కుచౌ పస్పర్శ చుచుంబ చేత్యర్థః॥ 140

తతః ॥ తతశ్చేతి॥ చుంబనానన్తరమిత్యర్థః॥

శ్లో॥ నివేశ్య తల్పే శిశిరాంశుకల్పేఽ । నల్పేహయా ప్రాణసమాం స మాయీ ।
నీవీవిమోక్షాయ విమోక్షదాయీ । మతంగజాస్యం హరిరారరాధ ॥ 141

నివేశ్యేతి॥ మాయీ వశ్యమాయః, కపటవాంశ్చ, **మాయినస్తు మహేశ్వర** మితి శ్రుతేః. విమోక్షదాయీ మోక్షప్రదః, **మోక్షమిచ్ఛేజ్జనార్దనా** దితి స్మరణాత్, స హరిః కృష్ణః, సింహ ఇతి చ వ్యజ్యతే. అనల్పేహయా అధికస్పృహయా, ప్రాణసమాం ప్రేయసీం, శిశురాంశుకల్పే చంద్రతుల్యే, తద్వద్ధవళ ఇత్యర్థః. ఈషద-సమాప్తౌ కల్పప్ - తల్పే శయ్యాయాం, పాతయిత్వేత్యర్థః. నీవీమోక్షాయ నీవీ వస్త్రగ్రంథిః, తస్యాః విమోక్షః విమోచనం, తస్మై మతంగజాస్యం వినాయకం, మదగజస్య ముఖం చేతి వ్యజ్యతే. **ఆరరాధ** పూజితవాన్. ఆరభతేత్యర్థః. ఏవం హి లోకే ప్రయుజ్యతే - ఆరభతే ఇత్యర్థే వినాయకపూజాం కరోతీతి వినాయకపూజాయా ఆరంభసూచకత్వాదితి తదాశయః. అత ఏవ **లోకోక్తిరలంకారః**. అత్ర హరిరపి మతంగజాస్య మారరాధేత్యేకో విరోధః, స్వయం విమోక్షదాయ్యపి నీవీవిమోక్షాయ వినాయకం పూజయామాసేత్యన్యో విరోధః. పరిహారస్తూక్త ఏవ, అత ఏవ **విరోధాభాసాలంకారః**. శిశురాంశుకల్పే తల్పే ఇత్యత్ర **ఉపమాలంకారః**॥ 141

అవ॥ అథ నీవీమోక్షం కర్తుం హరిరారభతేతి యదుక్తం తదేవ వర్ణయతి చతుర్భిః, బాలే ఇత్యాదిభిః॥

శ్లో॥ బాలే! చేలమిదం జహీహి ధవళం పీతాంబరాశ్లేషతః
ప్రాజ్యం సౌఖ్యమపేక్షితం యది గుణానాకర్ణయాస్య క్రమాత్ ।
గోప్యే శ్రోణికుచోరుణి ప్రియలలన్నేత్రానుబంధో రుచే-
రుత్కర్షస్సుకుమారతాకృతసుఖం శ్రేయాంసి భూయాంసి చ ॥ 142

బాలే ఇతి॥ హే బాలే! సుందరి! పీతాంబరాశ్లేషతః పీతవస్త్రధారణాత్, ప్రాజ్యం ప్రభూతం, సౌఖ్యం సుఖమ్, అపేక్షితం యది కాంక్షితం చేత్, ఇదం ధవళం శుభ్రం, చేలం వస్త్రం, దుకూలమిత్యర్థః. జహీహి త్యజ, పీతాంబరధారణజన్యసౌఖ్యాభిలాషో యది తవాస్తి తర్హి ధవళమేతచ్చేలం జహీహీ-త్యర్థః. అస్య పీతాంబరధారణస్య గుణాన్ క్రమాత్క్రమేణ ఆకర్ణయ శృణు, యద్వా, హే బాలే! ఇదం ధవళం చేలం జహీహి, పీతాంబరాశ్లేషతః ప్రాజ్యం సౌఖ్యం స్యాదితి శేషః. అపేక్షితం యది పీతాంబరధారణం తజ్జన్యం సౌఖ్యం వా కాంక్షితం చేత్ అస్య గుణాన్ క్రమాదాకర్ణయ, యది తవాపేక్షా తర్హ్యస్య గుణాన్వక్ష్యామి శృణ్విత్యర్థః. గోప్యే గోపనయోగ్యే, **శ్రోణికుచోరుణి,** శ్రోణిః కటిః, కుచః స్తనః , ఊరుః సక్థి, ఏతేషాం ద్వన్ద్వే ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః, **సమాహారత్వాత్క్లీబత్వమ్.** శ్రోణికుచోరు తస్మిన్ ప్రియలలన్నేత్రానుబంధః, ప్రియం హృద్యం, లలత్ చంచలం, చ నేత్రం వస్త్రం, **నేత్రం విలోచనే**

వస్త్ర ఇతి భాస్కరః. తస్య అనుబంధస్సంపర్కః, రుచేరుత్కర్షః, కాన్తేరతిశయః, సుకుమారతాకృతసుఖం సుకుమారతా వస్త్రమార్దవం తయా కృతం సుఖం సౌఖ్యం, భూయాంసి అమితాని, శ్రేయాంసి మంగళాని, చ ఏవమాదయో గుణా ఇత్యర్థః. గోప్య శ్రోణ్యాదిగోపనం యద్యపి దుకూలధారణేనాపి సిద్ధ్యతి. తథాపి న తద్గోపనం హృద్యవస్త్రకృతమితి జ్ఞేయమ్. యద్వా, శరీరస్య కాంచనవర్ణత్వేన తచ్ఛాయా దుకులాద్బహిః ప్రసరత్యేవేతి దుకూలధారణేన శ్రోణ్యాదిగోపనం న భవత్యేవేతి జ్ఞేయమ్, దేహస్య పీతత్వేన వస్త్రమపి యది పీతం స్యాత్తర్హి పీతచ్ఛాయోత్కర్షో భవతి, దుకూలధారణే తు శ్వేతచ్ఛాయయా పీతచ్ఛాయాయా-స్సంకోచ ఏవేతి పీతాంబరధారణే కాన్త్యతిశయో జ్ఞేయః. యవాగూరసబంధనాదినా దుకూలస్య ఫళఫళత్కారవత్త్వేన కఠినత్వాన్న సౌకుమార్యమ్. పీతాంబరస్య తు పట్టతంతుమయత్వేన మార్దవాతిశయ ఇతి ధ్యేయమ్. పీతవస్త్రధారణస్య మంగళకరత్వన్తు ప్రసిద్ధమేవ, **వ్యంగ్యార్థస్తు,** హే బాలే! ముగ్ధే! ధవళమిదం చేలం జహీహి వివస్త్రా భవేత్యర్థః. పీతాంబరస్య మమ, ఆశ్లేషతః ఆలింగనాత్, ప్రాజ్యం సౌఖ్యం స్యాత్, వివస్త్రా సతీ యది మామాలింగసి తర్హి మహదానన్దలాభ ఇత్యర్థః. యద్యపేక్షితం తాదృశసుఖాపేక్షా తచ్ఛ్రవణాపేక్షా వా అస్తిచేదిత్యర్థః. అస్య మదాలింగనస్య గుణాన్ క్రమాదాకర్ణయ, అహం వక్ష్యామి శృణ్విత్యర్థః. గోప్యే శ్రోణికుచోరుణి ప్రియస్య మమ, లలత్సవిలాసం, యన్నేత్రం చక్షుః, తస్య సంపర్కః ప్రియదృగ్గోచరత్వమిత్యర్థః. గోప్యం వస్తు స్వప్రియాయ ప్రదర్శనం తావదేకో గుణః. మాతా హి భక్ష్యాదికం సంగోప్య పుత్రాయ ప్రదత్తే ఇతి లోకస్వభావాత్, రుచేరనురాగస్య ఉత్కర్షః, స్వమర్మజ్ఞే ఖలు సుహృదాదౌ జనే లోకో దృఢమనురజ్యతే ఇతి భావః. యద్వా, త్వయి మమ యోఽనురాగోఽస్తి స త్వత్కుచాదిసంపర్కేణ ప్రవర్ధతే ఇతి భావః. సుకుమారతాకృతసుఖం శోభనః కుమారః పుత్రః యస్యాస్తస్యా భావః సుకుమారతా, త్వతలోరితి పుంవద్భావః. **సంజ్ఞాజాతివ్యతిరిక్తాశ్చ గుణవచనా ఇతి సంప్రదాయః.** యద్వా, శోభనః కుమారో యస్య తత్సుకుమారమితి **సామాన్యే నపుంసకమ్,** తస్య భావస్తత్తా, సుపుత్రావాప్తిరిత్యర్థః. తత్కృతసుఖం భూయాంసి శ్రేయాంసి చ ఏతే గుణా ఇత్యర్థః॥ 142

శ్లో॥ భవద్దుకులాంతర ఏవ లీనం । మనో మమాన్యత్ర న దృశ్యతే యత్ ।
తదర్పయేదం యది వా విముచ్య । క్షౌమం మమ ప్రత్యయమాతనుష్వ ॥ 143

భవదితి॥ మమ మనః చిత్తం, భవద్దుకులాన్తరే తావకవసనమధ్యే ఏవ, అత్ర భవతః, దుకూలం భవద్దుకూలమితి సమాసః, భవదితి సామాన్యే నపుంసకమ్, అర్థస్తు స్త్రీ ఏవ, తేన భవతః భవత్యాః దుకూలం క్షౌమం, భవద్దుకూలం, తస్యాన్తరే మధ్యే ఇతి విగ్రహార్థః. అన్యథా భవతీ దుకూలాన్తరే ఇతి స్యాత్, లీనం లగ్నం, భవతీతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ, యద్యస్మాత్ అన్యత్రవిషయే నదృశ్యతే నావలోక్యతే, త్యక్తాన్యవిషయం సన్మన్మనో భవద్దుకూల ఏవ రజ్యతే ఇతి **వాస్తవార్థః.** మన్మన స్త్వద్వస్త్రాన్తరే నిలీయ వర్తతే కమలాన్తరే భృంగవత్, అన్యథా కథం మమ తద్దర్శనం న స్యాదితి **ఛలార్థః.** తత్తస్మాత్, ఇదం మన్మనః అర్పయ మహ్యం ప్రత్యర్పయేత్యర్థః. యదివా యద్వా, క్షౌమం దుకూలం, విముచ్య విసృజ్య, మమ ప్రత్యయం విశ్వాసమాతనుష్వ జనయ, సంకోచితం వస్త్రం ప్రసార్య దర్శనే మమ విశ్వాసస్యా-దన్యథా నేతి భావః. యథా అపహృతధనః కశ్చిత్ స్వశంకాస్పదస్య కస్యచిద్గృహం ప్రవిశ్య తత్ర బహుధా విశోధ్య నిశ్శంకో భవతి తద్వదితి వ్యజ్యతే, తద్వస్త్రాపహరణే సతి మన్మనః స్తిమితం స్యాదన్యథా ఉన్మాదం ప్రయాయాదితి ప్రకృతవ్యంగ్యాశయః॥ 143

అవ॥ నను వివస్త్రా కథమహం వర్తేయమత ఆహ ఆచ్ఛాదయిష్యామీతి॥

శ్లో॥ ఆచ్ఛాదయిష్యామ్యహమాశయా తే । నితంబమేతత్త్యజ కిం దుకూలమ్ ।
దిగంబరత్వం కిమవాప్య ముగ్ధే! । శివం జగత్పూజ్యతమం నవేతి ॥ 144

ఆచ్ఛాదయిష్యామీతి॥ అహమఘటితఘటనాసమర్థః పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. తే నితంబం కటిం ఆశయా దిశా, అతిసూక్ష్మనిర్మలనిత్యసిద్ధవిస్తృతవస్త్రాయితయేత్యర్థః. ఆచ్ఛాదయిష్యామి గోపిష్యామి, ఏతత్ ధృతమిత్యర్థః. కిం దుకూలం కుత్సితక్షౌమం, **స కిం సఖా సాధు న శాస్తి యో౽ధిప** మిత్యాది–ప్రయోగాత్, నాతిసూక్ష్మం తర్కితమలసంబంధం కేనచిత్కృతం షోడశహస్తాదిప్రమాణత్వేన నాతివిస్తృతం చ ఇతి దిగపేక్షయా క్షౌమస్య నీచత్వం బోధ్యమ్, త్యజ, అత్ర అహం త్వత్ప్రియః, ఆశయా అనురాగేణ, తే నితంబమాచ్ఛాదయిష్యామి వ్యాప్తం కరిష్యామి, ఏతత్కిం దుకూలం త్యజ, దుకూలే త్యక్తే సర్వమపి నితంబం సస్పృహమాలోకయిష్యామీతి వ్యజ్యతే. నను దుకూలం పరిత్యజ్య దిగ్రూపాంబరధారణమయుక్త–మిత్యత ఆహ. హే ముగ్ధే! మూఢే! దిగంబరత్వం దిగ్వస్త్రధారకత్వం, అవాప్య ప్రాప్య, జగత్పూజ్యతమం త్రిలోకసంపూజ్యం, శివం శర్వం, న వేత్సి న స్మరసి కిమ్? దిగంబరధారణా తవాపి జగత్పూజ్యతా స్యాదితి భావః. దిగంబరస్స శివః జగత్పూజ్య ఏవ, త్వం యది దిగంబరా స్యాః తర్హి జగదీశ్వరేణాపి మయా భృశం పూజ్యసే ఇతి గూఢాశయః. అత్ర **స్మృతిమదలంకారః**. తేన చ రాధాశివయో–ర్దిగంబరత్వకృతజగత్పూజ్యత్వరూపసాధారణధర్మనిబంధనోపమా వ్యజ్యతే॥ 144

శ్లో॥ రంభాప్రకాండాద్ద్విరదస్య శుండా । దండాదపి శ్రీనిలయే త్వదూరౌ ।
తిరస్క్రియామాదధతో౽ంశుకస్య । పరిగ్రహః కిన్ను శుభో విభాతి? ॥ 145

రంభేతి॥ రంభాప్రకాండాత్ మోచాస్తంభాత్, ద్విరదస్య గజస్య, శుండాదండాత్ దండాకారాత్కరాచ్చ, శ్రీనిలయే అధికశోభాశ్రయే, ఉష్ణత్వాన్మృదుళత్వాచ్చేతి భావః. ఉక్తం చ కాళిదాసేన – **నాగేంద్రహస్తా స్త్వచి కర్కశత్వాదేకాంతశైత్యా త్కదలీవిశేషాః. లబ్ధ్వాపి లోకే పరిణాహి రూపం జాతాస్తదూర్వో రుపమాన–బాహ్యాః –** ఇతి త్వదూరౌ, తవ సక్థిని, తిరస్క్రియాం పరిభవమాచ్ఛాదనం చ, **ఆదధతః** కుర్వతః, అంశుకస్య వస్త్రస్య, పరిగ్రహః స్వీకారః ధారణమిత్యర్థః. శుభః ప్రశస్తః, విభాతి కిన్ను ప్రతిభాతి కిం – నైవ శుభ ఇత్యర్థః. రంభాశుండాతిరస్కారిణో రతిసుందరయోస్త్వదూర్వోః అంశుకమాత్రాత్తిరస్కారో దుస్సహః, రాజ్ఞ్యాస్తవ ఏతద్దుర్జనాంశకాన్వయశ్చ అనర్థహేతురితి భావః. అత్ర పూర్వార్ధే **వ్యతిరేకా–లంకారః**. ఉత్తరార్ధే అంశుకపరిగ్రహ స్తవ న శుభ ఇతి వాక్యార్థప్రృతి ఊరుతిరస్క్రియాధానస్య విశేషగత్యా హేతుత్వాత్**కావ్యలింగం శ్లేషోజ్జీవితమ్॥** 145

శ్లో॥ ఇతీరయిత్వా స్పృశతీవ నీవీం । హరౌ న్యరుంధే వచసా తదాసీత్ ।
అనర్థభూమ్నః పదముత్తరస్య । రంధ్రం తదాగస్య యథా౽తిసూక్ష్మమ్ ॥ 146

ఇతీతి॥ ఇత్యేవమీరయిత్వా హరౌ కృష్ణే, నీవీం వస్త్రగ్రంథిం, స్పృశతీవ సతి విలాసేన స్పర్శనం నాటయతి సతీత్యర్థః. శిథిలయితుమితి భావః. సా రాధా చ న్యరుంధేవ న్యవారయదివ, న తు వస్తుతస్తన్నివారణోత్సుకేత్యర్థః. స్వస్యాపి సంభోగోత్సుకితత్వాదితి భావః. తత్ నివారణనటనం దృఢమనివారణమిత్యర్థః. ఉత్తరస్య భవిష్యతః, అనర్థభూమ్నః అనర్థాతిశయస్య, నీవీవిమోక్షవిషయక–బలాత్కారస్యేత్యర్థః. అస్యానర్థత్వం చ ప్రేయసీకర్తృకానిష్టత్వాభినయాదౌపచారికమ్, పదం చిహ్నం,

హేతురిత్యర్థః. ఆసీత్. ధూర్తయాచకస్య లుబ్ధప్రభువిషయకమృదుత్వోక్తివదితి భావః. యది ప్రథమతో నీవీస్పర్శనే ఏవ సాగ్రహం ప్రియం తర్జనభర్త్సనాదిభిర్నివారయేత్తర్హి తస్య నీవీమోచనే ఆశైవ నోదీయాత్ ఇతి తత్త్వమ్. అత్ర దృష్టాన్తమాహ, యథా తటాకస్య వారివారిణస్య అతిసూక్ష్మం రంధ్రం సుషిరం ఉత్తరస్యానర్థభూమ్నః పదం భవతి తథేత్యర్థః. సంపూర్ణజలస్య తటాకస్య యది క్వచిదత్యల్పమపి రంధ్రం స్యాత్ తర్హి జలవేగవశాదధికం సత్ తటాకం ఛేదయతీతి ప్రసిద్ధమ్. **ఉపమాలంకారః॥** 146

శ్లో॥ దుకూలమాకర్షతి నిర్విశంకం । హరౌ విముగ్ధా శరణం కమేతు ।
దధ్వాన తస్యాః కటకం పరం మే । శ్రితస్య నోపేక్షణమౌచితీతి ॥ 147

దుకూలమితి॥ హరౌ నిర్విశంకం నిస్సంశయం యథా తథా, దుకూలం క్షౌమమాకర్షతి హరతి సతి, విముగ్ధా విశేషేణ ముగ్ధా, రాధా కమ్ అన్యం కం వా, శరణమేతు ప్రాప్నోతు, అన్తఃపురే యస్య కస్యాపి తదన్యస్యాభావాత్ ఇతి భావః. శ్రితస్య తదాశ్రితస్య మే ఉపేక్షణం తూష్ణీంభావః. ఔచితీ ఉచితం, న న భవతి, ఇతి మత్వేతి శేషః. తస్యాః కటకం వలయః, జాత్యేకవచనం కటకానీత్యర్థః. పరం భృశం, దధ్వాన ననాద, యథా చోరేణ కస్యాంచిదపహ్రియమాణాయాం సన్నిహితో దుర్బలో భృత్యః కేవలం రోదితి, రోదనం శ్రుత్వా అన్యే ఆగత్య ఏనాం మోచయేయురితి బుద్ధ్వా తద్వదితి భావః. స్వాంబరమాకర్షన్తం కృష్ణం కరేణ రాధాయాం నిషేధయన్త్యాం సత్యాం వలయాదధ్వనురితి నిర్గళితార్థః. అత్ర **గమ్యోత్ప్రేక్షాలంకారః.** స చ అచేతనస్య కటకస్య ముగ్ధాయా మాం వినా న కోఽపి శరణం తదాశ్రితస్య మమ తదుపేక్షణం నోచితమిత్యేవంరూపజ్ఞానాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే- రతిశయోక్తిసంకీర్ణమ్॥ 147

శ్లో॥ దృఢం జఘానేవ కటాక్షబాణై । ర్హృది న్యధత్తేవ విరోధభారమ్ ।
తథాప్యసౌ ముంచతు భీతివత్కిం । మాయీ సమస్తాశయవృత్తిసాక్షీ ॥ 148

దృఢమితి॥ రాధేతి హరిమితి చ ప్రకరణాదత్ర లభ్యతే, రాధా హరిం కటాక్షబాణైః అపాంగరూపై ర్బాణైః, దృఢం గాఢం, జఘానేవ హతవతీవ, శ్రీకృష్ణం సానురాగం పశ్యన్తీ రాధా తం కటాక్షబాణై- స్తాడయన్తీవ రేజే ఇత్యర్థః. హృది స్వమనసి, విరోధభావం విరోధాతిశయం, శ్రీకృష్ణకృతాపరాధ- మిత్యర్థః. న్యధత్తేవ నిహితవతీవ, తర్జనభర్త్సనాదిద్వారా విరోధం న బహిః ప్రకటయామాస - కిన్తు భ్రూవిక్షేపాదినా అనుమేయం విరోధమన్తరేవ బభారేత్యర్థః. ఏతేన విరోధస్య అళీకత్వం వ్యజ్యతే. తథాపి ఏవం విరోధనాటనేఽపీత్యర్థః. మయీ మాయావీ, అత ఏవ సమస్తాశయవృత్తిసాక్షీ సర్వబుద్ధివృత్తీనాం సాక్షీభూతః పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. అసౌ కృష్ణః, భీతవత్ భీత ఇవ, ముంచతు త్యజతు కిమ్. అంబరహరణమితి శేషః. యథా రాధా స్వసురతౌత్సుక్యం గర్భీకృత్య బహిః కేవలమసూయాం ప్రకాశయతి, తథావిధం రాధాన్తఃకరణమన్తరాత్మనా భగవతా కథమవిదితం స్యాత్? ఇతి భావః. **కావ్యలింగమలంకారః.** సమస్తాశయవృత్తిసాక్షిత్వస్య విశేషణగత్యా శ్రీకృష్ణకర్తృకవస్త్రామోచనం ప్రతి హేతుత్వాత్, కించ ముగ్ధాంగనాః స్వసురతౌత్సుక్యం గర్భీకృత్య బహిః కేవలమనిష్టం వ్యంజయన్తీతి సర్వరసికజనవిదితవిషయే సర్వజ్ఞస్య భగవతః కిముత తద్జ్ఞానమితి **అర్థాపత్తిశ్చ** వ్యజ్యతే॥ 148

శ్లో॥ అపి పురా బలినిగ్రహణేన మే । కృతవతోఽంబరమాక్రమితుం క్రియామ్ ।
సపది కిన్వబలేన తదాక్రమే । బలమితి వ్యనయద్ధరిరంబరమ్ ॥ 149

అపీతి॥ పురా త్రివిక్రమావతారే బలినిగ్రహణేన బలిచక్రవర్తిపరిభవేన, తద్ద్వారేత్యర్థః. బలవత్పురుషనిగ్రహణేనేతి చ - అంబరమాకాశం, వస్త్రం చ, ఆక్రమితుం వ్యాప్తుం, హర్తుం చ, క్రియాం ఉపాయమ్, **ఉపాయః కర్మ చేష్టా చ చికిత్సా చ నవక్రియా** ఇత్యమరః. కృతవతోఽపి మే మమ, సపది ఇదానీం, హే అబలే! స్త్రీ దుర్బలే ఇతి చ తదాక్రమే అంబరాక్రమణే, బలం శక్తిర్న కిన్ను నాస్తి కిం వా? ఇత్యేవం వదన్నితి శేషః. హరిః, అంబరం వస్త్రం, వ్యనయత్ అపజహార. బలిచక్రవర్తినం నిగృహ్య, ఆకాశం సర్వమాక్రమితవతః పరమేశ్వరస్య మమ త్వద్వస్త్రాక్రమణం కియదిత్యేకోఽర్థః. బలవత్పురుషానపి నిగృహ్య తద్వస్త్రాణ్యపహృతవతః ప్రసిద్ధచోరస్య మమ త్వద్వస్త్రాపహరణం కియదిత్యన్యోఽర్థః. అత్ర **శ్లేషోజ్జీవితార్థాపత్తిరలంకారః॥** 149

శ్లో॥ పునర్జిఘృక్షౌ వసనం ప్రియాయాం । మాయాబలేనేదమదృశ్యమాధాత్ ।
యోగే దురూహం కపటం యదస్య । తతః ప్రసిద్ధోఽజని యోగమాయీ ॥ 150

పునరితి॥ ప్రియాయాం ప్రేయస్యాం, రాధాయాం, పునర్భూయః, వసనం స్వవస్త్రం, జిఘృక్షౌ హర్తుమిచ్ఛన్త్యాం సత్యాం, హరిరితి శేషః. ఇదం వస్త్రం మాయాబలేన యోగమాయాప్రభావేన, అదృశ్యం ద్రష్టుమశక్యమ్, ఆధాత్ చకార. భగవన్మాయాబలాత్ రాధాయాః స్వవస్త్రప్రత్యక్షమేవ నాసీదిత్యర్థః. యద్యస్మాద్ధేతోః, అస్య కృష్ణస్య, యోగే హఠాదియోగే, కపటం సామర్థ్యం, దురూహమ్ అవితర్క్యమ్, ఏతావద్యోగమహిమా అస్యాస్తీతి వక్తుమశక్యమితి **వ్యంగ్యార్థః**. యోగే సంయోగే, అస్య కృష్ణస్య, కపటం మాయా, వంచనేత్యర్థః. దురూహం ఇతి తు **వాచ్యార్థః**. తతో హేతోః అయమితి శేషః. యోగమాయీ యోగమాయావానితి ప్రసిద్ధః ప్రథితః, అజని జాతః. **నిరుక్తిరలంకారః॥** 150

శ్లో॥ అథైష పస్పర్శ నితంబబింబ । మనంబరాలంబి హరిః ప్రియాయాః ।
భూభృద్భువః కిన్ను నితంబమస్యా । స్స్పృశేన్న నీలోఽమృతదస్సలౌల్యః ॥ 151

అథేతి॥ అథ ఏవం వస్త్రాపహరణానన్తరం, ఏష హరిః కృష్ణః, ప్రియాయాః రాధాయాః, అనంబరాలంబి వస్త్రావలంబనరహితం, వివస్త్రమిత్యర్థః. నితంబబింబం నితంబమణ్డలం, పస్పర్శ స్పృష్టవాన్, సలౌల్యః సానురాగః, చంచలశ్చ నీలః నీలవర్ణః, అమృతదః మోక్షదాతా, జనార్దన ఇత్యర్థః. అన్యత్ర జలదః అస్యాః భూభృద్భువః రాజపుత్ర్యాః, పర్వతభూమేశ్చ నితంబం కటిపశ్చాద్భాగం, సానుం చ న స్పృశేత్కిమ్? స్పృశేదేవేత్యర్థః. పర్వతనితంబస్పర్శో మేఘస్యైవ, రాధానితంబస్పర్శః కృష్ణస్య సమీచీన ఇతి భావః. అత్ర ఉత్తరార్ధే అన్యార్థప్రతీతిర్వ్యంజనావ్యాపారేణైవ, తతః **ఉపమాలంకారోఽత్ర వ్యంగ్యః.** ఉదాహృతం చ ఉపమా వ్యంగ్యోదాహరణప్రకరణే చిత్రమీమాంసాయామ్, **కిరతి ప్రకరం గవాం ప్రకామం సుమనస్స్వచ్ఛతరం నిధౌ కణానామ్, కతిచిత్కలయన్తి యత్ప్రబోధం కతిచిన్నేతి సతత్స్వభావ ఏవ** ఇతి॥ 151

శ్లో॥ అవిషయో వచసాం సురతక్రమ । స్తదను యః ప్రచచాల తమేకకః ।
అవిధృతాంగతయా సవిధే వసన్ । కుసుమసాయక ఏవ స బుధ్యతే ॥ 152

అవిషయ ఇతి॥ తదను నితంబస్పర్శనానన్తరం, వచసామవిషయః వాగగోచరః, వక్తుమశక్య ఇత్యర్థః. గ్రామ్యధర్మత్వాదిత్యేకో భావః. భగవద్విషయత్వాదిత్యన్యో భావః. యః సురతక్రమః సురతరీతిః, ప్రచచాల ప్రవృత్తః. తం సురతక్రమమ్ అవిధృతాంగతయా అనంగత్వేన హేతునా, సవిధే సమీపే, వసన్ తిష్ఠన్, రహసి మిథునవ్యతిరిక్తస్త్రీపుంవ్యక్తిప్రవేశాసంభవాదితి భావః. ఏకకః ఏక ఏవ

ఏకకః **స్వార్థే కః.** సః కుసుమసాయకః మన్మథ ఏవ, బుధ్యతే జానీతే - శ్రీకృష్ణస్య చతురశీతిబంధన-ధురంధరత్వం మన్మథ ఏక ఏవ వేద, తస్య వాత్స్యాయనతంత్రసారత్వాత్, అన్యే పునః కే వయం తత్ వేత్తుం వర్ణయితుం వేతి భావః॥ 152

శ్లో॥ నిదద్రతు స్తావథ కేళిలాలసౌ । చిరాయ భూత్వా బహుళశ్రమాలసౌ ।
సశింజినీబంధమపి స్వధన్వన । శ్చకార మారశ్శిథిలం పృథుశ్రమః ॥ 153

నిదద్రతురితి॥ అథ తతః, చిరాయ చిరకాలమ్, ఆప్రభాతమిత్యర్థః. ఆత్రియామావధీతి వా - కేళిలాలసౌ క్రీడాసక్తౌ, క్రీడితవన్తావిత్యర్థః. అత ఏవ తౌ బహుళశ్రమాలసౌ అతిశ్రాన్తౌ, భూత్వా నిదద్రతుః నిద్రాం యయతుః, పృథుశ్రమః అవిరతబాణప్రహారేణ బహుళాయాసః సః మారః మదనశ్చ, స్వధన్వనః స్వధనుషః, శింజినీబంధం మౌర్వీబంధనం చ, శిథిలం భ్రష్టం, చకార, యుద్ధానన్తరం యోద్ధారః ధనుషో మౌర్వీం శిథిలయన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. అత్ర యదా రాధామాధవౌ సురతక్రీడాతః శ్రాన్తౌ నిద్రోన్ముఖౌ తదైవ మన్మథోఽపి యుద్ధాదుపరత ఇతి వర్ణనాత్ **సమాధిరలంకారః. సమాధిః కార్యసౌకర్యం కారణాన్తరసన్నిధే** రితి లక్షణాత్. నహి మదనవ్యాపారోపరమం వినా తయోర్నిద్రా స్యాదితి భావః॥ 153

శ్లో॥ కృకవాకురుతం నిశమ్య తారం । దయితే స్వప్నచి బుధ్యతే స్మ రాధా ।
ముఖరో వివిధస్తుతిప్రపంచై । స్సహసా బోధకరవ్రజోఽప్యుపాగాత్ ॥ 154

కృకవాక్వితి॥ దయితే ప్రియే, స్వప్నచి సుప్తే సతి, **స్వప్నక్శయాళుర్నిద్రాళు** రిత్యమరః. తారమధికం - కృకవాకురుతం కుక్కుటధ్వనిం, నిశమ్య శ్రుత్వా, రాధా బుధ్యతే స్మ బుబోధ, అజాగరదిత్యర్థః. అనేన దంతక్షతాదిచిహ్నాని దృష్ట్వా సఖ్యో మా మపహసేయురితి చింతయా నిర్నిద్రా రాధేతి వ్యజ్యతే. యద్వా ముగ్ధాంగనాసంభోగస్య క్లేశావహత్వేన శ్రీకృష్ణస్య శ్రమాతిశయాన్నిద్రాతిశయః, రాధాయాస్తు శ్రమస్య అల్పత్వాన్నిద్రాప్యల్పైవేతి వ్యజ్యతే. సహసా తదైవ, అనేన యదా కృష్ణః నిదద్రౌ, తదైవ కుక్కుటరుతం జాతం, తదైవ రాధా బుబుధే ఇతి శ్రీకృష్ణనిద్రాదీనాం తుల్యకాలత్వం వ్యజ్యతే. వివిధస్తుతిప్రపంచైః బహువిధస్తోత్రవిస్తారైః, ముఖరః శబ్దాయమాన స్సన్, బోధకరవ్రజోఽపి వైతాళిక గణశ్చ ఉపాగాత్ ఆజగామ, శ్రీకృష్ణాన్తఃపురం ప్రతీత్యర్థః॥ 154

గ॥ ఉపగమ్య చ వైతాళికనికరస్తారమిదమవాదీత్ ॥ 155

ఉపగమ్యేతి॥ వైతాళికనికరః వైతాళికసంఘః, ఉపగమ్య తారముచ్చైః ఇదం వక్ష్యమాణం వచన-మవాదీచ్చ జగాద చ॥ 155

అవ॥ వైతాళికవచనమేవ దర్శయతి॥

శ్లో॥ ఉత్తిష్ఠాఖిలలోకపాలనకలానిష్ణాత! కృష్ణాధునా
దత్తామోదముదస్య సర్వజగతాం భద్రాయ నిద్రారసమ్ ।
రాధాయా దయితో రుచిం విధురసావౌజ్ఝ త్వరస్యామితి
క్షుబ్ధోఽయం కమలాశయం ప్రయతతే భేత్తుం కిలాళివ్రజః ॥ 156

ఉత్తిష్ఠేతి॥ అఖిలలోకపాలనకలానిష్ణాత! అఖిలానాం సర్వేషాం, లోకానాం జగతాం, పాలనకలాయాం

పరిపాలనవైఖర్యాం, నిష్ణాత ధురంధర, హే కృష్ణ! అధునా ప్రభాతే ఇత్యర్థః. దత్తామోదం దత్తానన్దం, నిద్రారసం నిద్రాసక్తిం, నిద్రామిత్యర్థః. ఉదస్య త్యక్త్వా, సర్వజగతాం సర్వలోకానాం, భద్రాయ క్షేమాయ, ఉత్తిష్ఠ, తల్పాదుత్థితో భవ, **ఉతోఽనూర్ధ్వకర్మణీతి ఊర్ధ్వకర్మత్వాన్నాత్ర తజ్**, త్వన్నిద్రా తు తవైకస్యైవ ఆనన్దం దత్తే, త్వజ్జాగరస్తు సర్వజగతామపి భద్రావహః, తవ సర్వలోకపాలకత్వాత్ – తస్మాత్ స్వసుఖమపి పరిత్యజ్య స్వీయభవ్యార్థం సత్పురుషోత్తమేన త్వయా అవశ్యం తల్పాదుత్థితవ్యమిత్యర్థః. అత్ర నిద్రాత్యాగపూర్వకశ్రీకృష్ణోత్థానస్య విశేషణగత్యా లోకపాలనకలానిష్ణాతత్వరూపపదార్థహేతుకత్వా- **త్కావ్యలింగమ్**. న చ **పరికరాలంకార ఇతి భ్రమితవ్యమ్** లోకపాలనేతి విశేషణవ్యంగ్యస్య సర్వజగతాం భద్రాయేత్యనేన కవినైవ వ్యక్తీకృతత్వాత్, అథ ఉత్తరార్ధేన అధునేతి పదవ్యంజితం ప్రభాతం వర్ణయతి, అసౌ రాధాయాః విశాఖాయాః, దయితః ప్రియః, విధుశ్చన్ద్రః, ఇందోర్విశాఖాయామనురాగాతిశయః ప్రసిద్ధః, పరస్యాం పశ్చిమాయాం దిశి, రుచిం కాన్తిమౌజ్ఝత్ తత్యాజ, అస్తమిత ఇతి యావత్ – ఇతి క్షుబ్ధః ప్రభాతం సంజాతమితి ఉద్బుద్ధ ఇత్యర్థః. అయమళివ్రజో భృంగసంఘః, కమలాశయం పద్మాభ్యన్తరం, భేత్తుం ఉద్ఘాటయితుం, పత్రోద్ఘాటనేన అంతఃప్రవేష్టుమిత్యర్థః. ప్రయతతే యత్నం కురుతే, కిలేతి ప్రసిద్ధౌ, **వ్యంగ్యార్థస్తు,** రాధాయాః దయితః ప్రియః, రాధయా వశీకృత ఇత్యర్థః. అసౌ విధుః కృష్ణః, పరస్యాం స్త్ర్యన్తరే, రుచిమనురాగం, ఔజ్ఝత్ త్యక్తవాన్. ఇతి హేతోః క్షుబ్ధః కుపితః, అయం ఆళివ్రజః రుక్మిణ్యాస్సఖీబృందః, కమలాశయం రుక్మిణ్యా హృదయం, **కమలా శ్రీ ర్హరిప్రియే** ఇతి కోశాత్ – భేత్తుమన్యథాకర్తుం ప్రయతతే ఇతి **శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః**॥ 156

గ॥ భగవానభివ్యంజితార్థాంతరం వైతాళికవచనమాకర్ణయన్నేవ సత్వరమవబుధ్య రుక్మిణీరోషసంభావనయా విదారితహృదయతయా కేళినికేతనాన్నిరగాత్॥ 157

భగవానితి॥ భగవాన్ శ్రీకృష్ణః, అభివ్యంజితార్థాన్తరమ్ అన్యార్థప్రతీతిజనకమిత్యర్థః. వైతాళికవచనం ఆకర్ణయన్నేవ తద్వాక్యశ్రవణక్షణమేవేత్యర్థః. సత్వరం ద్రుతమ్, అవబుధ్య ప్రబుధ్య, రుక్మిణీరోష- సంభావనయా రుక్మిణికోపో**త్ప్రేక్షయా** – మయి రాధాయాం సక్తే సతి, అవశ్యం రుక్మిణ్యాః కోపస్స్యాదితి శంకిత్వేత్యర్థః. విదారితహృదయతయా నిర్భిన్నచితత్వేన, అస్య హృదయం రుక్మిణీరోషసంభావనారూప శస్త్ర్యా బహుధా శకలితమిత్యర్థః. కేళినికేతనాత్ క్రీడామందిరాత్, నిరగాత్ నిర్యయౌ॥ 157

తదానీమేవ ॥ ప్రభాతే ఏవేత్యర్థః॥

శ్లో॥ రాధావశీకృతం శౌరిం । వినివేద్య విదర్భజామ్
ఆళయః కలయామాసుః । కలుషాం పరుషామపి । 158

రాధేతి॥ శౌరిం కృష్ణం, రాధావశీకృతం రాధయా స్వాధీనీకృతం, రాధాపరతన్త్రమిత్యర్థః. వినివేద్య జ్ఞాపయిత్వా, తవ పతిః కృష్ణః రాధాపరతన్త్రోఽభవదితి నివేదయిత్వేత్యర్థః. ఆళయః సఖ్యః, విదర్భజాం రుక్మిణీం, కలుషాం కుపితాం, పరుషామపి కఠినాం, చ కలయామాసుః చక్రుః, తథాహి, సఖ్యుపదేశ- మేవ వర్ణయతి ద్వాభ్యామిత్యర్థః॥ 158

శ్లో॥ ముగ్ధే! ప్రాఙ్మహిషీషు సప్తసు పరాస్వాధీయమానాసు వా
సంప్రాప్తాస్వయుతాధికాసు లలనాస్వన్యాసు మాన్యాసు వా ।

జాతా త్వం మధువైరిణో నిరవధిప్రేమప్రవాహాస్పదం
తస్యాస్సంప్రతి బాధికా తవ హరేరారాధికా రాధికామ్ ॥ 159

ముగ్ధే ఇతి॥ హే ముగ్ధే! మూఢే! తవ సాంప్రతమనర్థం త్వమేవ న జానాసీత్యర్థః. ప్రాక్ పూర్వం, పరాసు త్వత్తోభిన్నాసు సప్తసు మహిషీషు జాంబవత్యాద్యాసు కృతాభిషేకాసు నారీషు, **కృతాభిషేకా మహిషీ** త్యమరః. **ఆధీయమానాసు** గృహీతాసు సతీషు, కృష్ణేనేతి శేషః. అన్యాసు అష్టమహిషీభ్య ఇతరాసు, మాన్యాసు శ్లాఘ్యాసు, **అయుతాధికాసు** అయుతం దశసాహస్రం తతోఽప్యధికాసు, షోడశసహస్రసంఖ్యాస్విత్యర్థః. లలనాసు వా కన్యాసు చ, **సంప్రాప్తాసు** స్వీకృతాసు సతీష్విత్యర్థః. త్వం మధువైరిణః కృష్ణస్య, నిరవధిప్రేమప్రవాహాస్పదం నిరవధేరపారస్య, ప్రేమప్రవాహస్య ప్రేమలహర్యాః , స్నేహపూర్వస్యేత్యర్థః. ఆస్పదం స్థానం, జాతా అసీతి శేషః. సప్తాధికషోడశసహస్రసంఖ్యాకస్త్రీకదంబేఽప్యుదాసీనస్సన్ శ్రీకృష్ణః త్వయ్యేవానురక్తోఽభూదిత్యర్థః. ఏతేన ఏతత్సర్వాంగనాపేక్షయా రుక్మిణ్యాః సౌందర్యాతిశయో వ్యజ్యతే. హరేః కృష్ణస్య, **ఆరాధికా** ఆరాధనకారిణీ భార్యేత్యర్థః. **రాధికా** రాధా, సంప్రతి అధునా, తస్యాస్తాదృశాయాస్తవ, బాధికా బాధాకారిణీ భవతీతి శేషః. త్వయ్యపి శ్రీకృష్ణస్య, యథా ఔదాసీన్యం స్యాత్ స్వస్మిన్నేవ యథా దృఢానురాగస్స్యాత్ తథా రాధా శ్రీకృష్ణం స్వవిలాస-జాలపరతన్త్రం విధత్తే ఇత్యర్థః. అత్ర రాధాయాః రుక్మిణీబాధికాభావం ప్రతి విశేషణగత్యా హరే-రారాధికత్వస్య హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం **కావ్యలింగమ్॥** 159

అవ॥ ఏవం రాధావశీకృతం శౌరిం వినివేద్య కర్తవ్యముపదిశన్తి॥

తతః ఖలు॥ తస్మాదేవ శ్రీకృష్ణస్య రాధావశీకృతత్వాదేవేత్యర్థః॥

శ్లో॥ మానం ప్రతీచ్ఛ పటుచాటువచఃప్రపంచై । ర్మాభూః ప్రతారితమనా దయితస్య తస్య ।
వక్త్రాంబుజం చ లలితం పలితం విధేహి । ముగ్ధే! విదగ్ధవిధయైవ స చేద్విధేయః ॥160

మానమితి॥ హే ముగ్ధే! మూఢే! మానం కోపం, ప్రతీచ్ఛ స్వీకురు, **స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే** ఇతి మానలక్షణమ్. తస్య దయితస్య ప్రియస్య పటుచాటువచఃప్రపంచైః సమర్థప్రియవాగ్విస్తారైః, ప్రతారితమనాః వంచితహృదయా, మాభూః. **నమాఙ్యోగే ఇత్యడాగమ-ప్రతిషేధః**, లలితం సుందరం, వక్త్రాంబుజం ముఖకమలం చ, వలితం సంజాతవళి, భ్రూవిక్షేపవశాదితి భావః. విధేహి కురు. ఏవం కరణే ఫలితమాహ, సః కృష్ణః, విధేయః వశ్యః, చేత్ స్యాద్యది, విదగ్ధ-విధయైవ చాతుర్యేణైవ విధేయస్స్యాదిత్యర్థః. చాతుర్యం వినా స మాయావీ తవ వశ్యో న స్యాదతోఽస్మద్వచనం శృణ్విత్యర్థః॥ 160

గ॥ ఏవమాదిభిస్సఖీజనభాషితైరుపజప్తా విదర్భజా నిర్వ్యాజహృదయాపి విరచితకుంకుమాంగ-రాగవిరాగా తాంబూలరసవిరసా సముజ్ఝితకుసుమమాల్యలౌల్యా అవ్యంజతాంజనరంజనా విముక్తముక్తాహారా ముక్తాహారా చ భూత్వా కేవలమవనితలమధిశయానా చ మాన-మానటయత్॥ 161

ఏవమితి॥ నిర్వ్యాజహృదయాపి నిష్కపటచిత్తాపి, విదర్భజా రుక్మిణీ, ఏవమాదిభిః పూర్వోక్త-ప్రముఖైః, సఖీజనభాషితైః సఖీజనవాక్యైః, ఉపజప్తా భేదం ప్రాపితా, **భేదోపజాపా వుపధే** త్యమరః.

అత ఏవ విరచితః కృతః, కుంకుమాంగరాగే కుంకుమాంగలేపనే, విరాగః విరక్తిర్యయా సా, కుంకుమాంగరాగం త్యక్తవతీత్యర్థః. తాంబూలరసవిరసా తాంబూలరసవిరక్తా, త్యక్తతాంబూలచర్వణే-త్యర్థః. సముజ్ఝితం త్యక్తం, కుసుమమాల్యేషు పుష్పమాలాసు, లౌల్యమాసక్తిర్యయా సా, అవ్యంజిత-మప్రకటితమ్, అంజనరంజనం అంజనేన లేపనం, నేత్రయోరిత్యర్థః. యయా సా, విముక్తాః త్యక్తాః, ముక్తాహారాః మౌక్తికస్రజో యయా సా, ముక్తాహారా త్యక్తభోజనా చ, భూత్వా అవనితలం కేవలం భూతలమేవ, నతు సాస్తరణమిత్యర్థః. అధిశయానా అధిష్ఠిత్య శయానా చ, భూత్వా, మానమీర్ష్యాకృత-కోపం, ఆనటయత్ నాటితవతీ॥ 161

శ్లో॥ అత్రాన్తరే యదుపతిః ప్రతిపన్నమానా । మేనామనూనమననామనునేతుకామః ।
ఆసేదివాన్సదనమాశు విదర్భజాయా । జాయామజాయత కృశాం వివశోఽపి వీక్ష్య ॥162

అత్రేతి॥ అత్రాన్తరే అస్మిన్ సమయే, ప్రతిపన్నమానాం ప్రాప్తకోపామ్, అత ఏవ అనూనమననాం అనూనమధికం, మననం చిన్తా, యస్యా స్తాం చింతాకులామిత్యర్థః. ఏనాం రుక్మిణీమనునేతు-కామః అనునేతుం ప్రసాదయితుం, కామః అభిలాషః, యస్య స తథోక్తః. **తుం కామమనసో రపీతి ములోపః.** యదుపతిః కృష్ణః ఆశు ద్రుతం, విదర్భజాయాః రుక్మిణ్యాః, సదనం సద్మ, వివేశ అవిశత్. కృశాం చిన్తయా కార్శ్యం ప్రాప్తాం, జాయాం భార్యాం, వీక్ష్య, వివశః పరవశః, ఖేదాతిశయాదితి భావః. అజాయత చ అభవత్, అత్ర పూర్వార్ధే **వృత్త్యనుప్రాసాలంకారః.** ఉత్తరార్ధేతు సముచ్చయ॥162

గ॥ ఉపసృత్య చ ప్రాణప్రియామిదమవాదీత్॥

ఉపసృత్యేతి॥ ఉపసృత్య సమీపమేత్య, ప్రాణప్రియాం ప్రాణేభ్యోఽపి ప్రియాం, రుక్మిణీమిదం వక్ష్యమాణమవాదీత్॥ 163

శ్లో॥ కృద్ధాసి కిన్ను దయితే! కుచకుంభసామ్య । ముద్భావ్య జంభరిపుకుంజరకుంభయుగ్మే ।
భిత్త్వా తదేవ కుచయో రచయామి హార । మాత్తేన మౌక్తికగణేన మమ ప్రసీద ॥164

క్రుద్ధేతి॥ హే దయితే! ప్రేయసి! జంభరిపుకుంజరకుంభయుగ్మే జంభరిపుకుంజరః ఇంద్రగజః ఐరావత ఇత్యర్థః. తస్య కుంభయుగ్మే కుంభద్వంద్వే, కుచకుంభసామ్యం కుంభావివ కుచౌ కుచకుంభౌ, తయోస్సామ్యమ్ ఔపమ్యమ్, ఉద్భావ్య పర్యాలోచ్య, క్రుద్ధా కుపితా, అసి కిన్ను భవసి వా కిమ్? అనుపమస్యాపి మదీయకుచకుంభయుగస్య ఐరావతకుంభరూపం సదృశం వస్త్వన్తరమస్తీతి పర్యాలోచ్య కుప్యసి కిమిత్యర్థః. మహాత్మనః స్వసాదృశ్యరూపాపచారమపి న క్షమన్తే ఇతి భావః. అత్ర ఐరావత-కుంభయోః కుచోపమానత్వమ్మాస్తు నామ, కుచోపమేయత్వమపి నాస్తీతి వర్ణనాత్ప్రతీపాలంకారభేదః, **వర్ణ్యేనాన్యస్యోపమాయా అనిష్పత్తివచశ్చ త** దితి లక్షణాత్. తదేవ ఐరావతకుంభయుగ్మమేవ, భిత్త్వా నిర్భిద్య, ఆత్తేన తత స్స్వకృతేన మౌక్తికగణేన ముక్తాఫలజాలేన, కుచయోః, తవ స్తనయోః హారం స్రజం రచయామి కరోమి. మమ ప్రసీద ప్రసన్నా భవ, **కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖమత్స్యాహి-శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి,** ఇతి కరికుంభయోర్ముక్తాయోనిత్వదర్శనాదితి భావః. అత్ర శ్రీకృష్ణస్య సింహసామ్యం వ్యజ్యతే॥ 164

శ్లో॥ ప్రాణప్రియే! కిమివ వస్తు తవాస్త్యపేక్ష్య । మీదృఙ్మనఃకలుషతా యదలాభతస్తే ।
లోలాసి బాలవిధయా విధుఖేలనే చే । దాపాదయామి చరణాంబుజసక్తమేనమ్ ॥165

ప్రాణేతి॥ హే ప్రాణప్రియే! ప్రాణేశ్వరి! తవ అపేక్ష్యం కాంక్ష్యం, వస్తు కిమివ కింవా, అస్తు భవతు – కస్మిన్ వస్తుని తవాపేక్షాస్తీత్యర్థః. యదలాభస్య యస్య వస్తునః అలాభతః అప్రాప్తేర్హేతోః, తే తవ, ఈదృఙ్మనఃకలుషతా ఈదృశచిత్తక్షోభః, జాతేతి శేషః. బాలవిధయా బాలవత్, విధుఖేలనే చన్ద్రేణ సాకం క్రీడనే, కృష్ణేన సాకం విహారే, ఇతి చ గమ్యతే, లోలా ఆసక్తా, అసిచేత్ భవసి యది, ఏనం విధుం చరణాంబుజసక్తం త్వత్పాదారవిందలగ్నమ్, ఆపాదయామి కరోమి, చంద్రం త్వత్పాదయోః పాతయామీ-త్యేకోఽర్థః. మాం త్వత్పాదయోః పాతయామీత్యన్యోఽర్థః॥ 165

శ్లో॥ కిం పారిజాతముపనీతమవేక్ష్య సత్య । భామాకృతే కలుషితాఽసి మమైష నేతి ।
కల్పద్రుమం సపది సద్మ నయామి కింతు । సోఽయం సురూపకరనిర్జితపల్లవస్తే ॥166

కిమితి॥ సత్యభామాకృతే సత్యభామార్థముపనీతమానీతం, పారిజాతమవేక్ష్య దృష్ట్వా, ఏష పారిజాతతరుః మమ న నాసీదితి హేతోః, కలుషితా సంజాతకలుషా అసి కిమ్? సపది ఇదానీం, కల్పద్రుమం కల్పతరుం, సద్మ తవ సదనం, నయామి ప్రాపయామి, **మందారః పారిజాతకః సంతానః కల్పవృక్షశ్చ పుంసి వా హరిచందనమి** తి దేవతరూణాం పఞ్చానామ్మధ్యే సత్యభామార్థం పారిజాత ఏక ఏవానీతః, త్వదర్థన్తు కల్పవృక్షమానయామీత్యర్థః. నను ఇతః ప్రాక్కుతో నానీతమిత్యత ఆహ. కిన్తు సోఽయం కల్పతరుః, తే తవ, సురూపకరనిర్జితపల్లవః సుందరకరతిరస్కృతకిసలయః, భవతీతి శేషః. త్వత్కరనిర్జితపల్లస్యాశ్చర్యసంపాదకత్వాభావాత్, ఇతః ప్రాక్తదానయనే ఉపేక్షా కృతా, స్పృహ-ణీయశ్చేదిదానీమానయిష్యామీత్యర్థః. అత్ర చతుర్థే పాదే కల్పతరుకిసలయవ్యతిరేకః రుక్మిణీకరయోరుక్త ఇతి **వ్యతిరేకాలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్తు –** సపది కల్పద్రుమః ఆశ్రితాభీష్టదానే కల్పవృక్షతుల్యం మామిత్యర్థః. విషయనిగరణా **దతిశయోక్తిరలంకారః.** సద్మ నయామి కిన్తు సోఽయం జనః అహ-మిత్యర్థః. తే సురూపం శోభనసౌందర్యం, తదేవ కరః బలిః, తేన నిర్జితః స చాసౌ, పల్లవో విటః, భవతి. అయం విటః త్వద్రూపవిభ్రమనిర్జితత్వేన త్వదధీన ఏవేతి కృత్వా మచ్ఛరీరం త్వత్సద్మ నేతుమపి త్వమేవ శక్నోషి నత్వహం, త్వత్పరతన్త్రత్వాదితి భావః॥ 166

శ్లో॥ ప్రాణాదపి ప్రియతమామతిలంఘ్య ధర్మ్యాం
త్వామన్యసుభ్రువిరుచిర్మమ చేత్ప్రమాదాత్ ।
భ్రజ్యత్కళంకవదనద్విజరాట్ప్రసాద-
మున్ముచ్య తే కథమివాహమఘచ్యుతస్స్యామ్? ॥ 167

ప్రాణాదితి॥ ధర్మ్యాం ధర్మాదనపేతాం, ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే ఇతి యత్, ప్రాణాదపి ప్రాణేభ్యోఽపి, ప్రియతమాం అతిప్రియాం, త్వామతిలంఘ్య అతిక్రమ్య, మమ ప్రమాదాత్ అనవధానతాయాః హేతోః, **ప్రమాదో ధీమతామపీ** తి న్యాయాదితి భావః. అన్యసుభ్రువి స్త్ర్యన్తరే, పరదారేష్వితి చ వ్యజ్యతే. రుచిః రతిః, అనురాగః, స్యాచ్చేత్, తే తవ, భ్రజ్యత్కళంకవదనద్విజరాట్ప్రసాదం నిష్కళంకముఖ-చంద్రప్రసన్నత్వం, నిర్దుష్టబ్రాహ్మణోత్తమానుగ్రహం చ, ఉన్ముచ్య త్యక్త్వా, కథమివ కథం వా, అహం అఘాద్దుఃఖాత్, పాపాచ్చ చ్యుతః త్యక్తః, స్యామ్ భవేయమ్?, **అంహో దుఃఖవ్యసనేష్వఘ** మిత్యమరః. ప్రామాదికం మద్దోషమవిగణయ్య యది త్వం మయి ప్రసన్నవదనా స్యాః తర్హి మమ దుఃఖనివృత్తిస్స్యాత్,

నోచేన్నైవేత్యర్థః. అత్ర భ్రుజ్యత్కళంకేత్యనేన త్వన్ముఖచంద్రే మయి కోపేన వలితే సతి త్వన్ముఖసదృశం మన్మనోవినోదావహమన్యద్వస్తు నాస్త్యేవేతి మమ నిర్గతిరేవ స్యాత్, నచ చంద్రోఽస్తీతి వాచ్యం తస్య కళంకిత్వాదితి వ్యజ్యతే. ప్రమాదాత్పరదారానురక్తస్య ద్విజోత్తమానుగ్రహమన్తరేణ పాపనివృత్తిర్న స్యాదేవేతి, **వ్యంగ్యార్థః.** అత్ర వదనద్విజరాజః నిష్కళంకత్వవిశేషణేన చంద్రాద్వ్యతిరేకః ప్రతీయతే ఇతి **వ్యతిరేకాలంకారః॥** 167

శ్లో॥ ప్రాణప్రియా ఋతుమతీ న సమాగమార్హా
తిస్రో నిశా ఇతి విలీనవిలాసజాలః ।
ఖేదం ప్రపద్య హృదయస్య వినోదమాత్ర-
మాసాదయం స హి కయాపి విధేయయా తే ॥ 168

ప్రాణేతి॥ ఋతుమతీ పుష్పిణీ, ప్రాణప్రియా రుక్మిణీ, తిస్రో నిశాః రాత్రీః, **కాలధ్వనోరత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా,** సమాగమార్హా సంయోగార్హా న న భవతి - **చతుర్థేఽహని శుద్ధిస్స్యాద్భర్తుస్సంభోగకర్మణీ** తి వచనాదితి భావః. గర్భాధానమహోత్సవస్యాపి రాత్రిత్రయపరిమితత్వాదితి గూఢాశయః, ఇతి హేతోః విలీనవిలాసజాలః సంకోచితాఖిలవిలాసః, వైమనస్యాదితి భావః. అహమితి శేషః. ఖేదం విరహఖేదం, ప్రపద్య ప్రాప్య తే విధేయయా త్వద్దాసీప్రాయయేత్యర్థః. అనేన విధేయజనే కోపాయోగాత్ త్వయా రాధాయామపి న కుపితవ్యమితి శ్రీకృష్ణప్రార్థనా వ్యజ్యతే. కయాపి కయాచిత్ స్త్రియా సహ, **ఆత్మనామ గురోర్నామ నామాతికృపణస్య చ, శ్రేయఃకామో న గృహ్ణీయాత్ జ్యేష్ఠాపత్యకళత్రయో** రితి ప్రసిద్ధేః కయాపీత్యుక్తమ్. అనేన చ రుక్మిణ్యపేక్షయా రాధాయాః నైచ్యం వ్యజ్యతే. కయాపీత్యనేన అనాదర-ప్రతీతేః, హృదయస్య మనసః, వినోదమాత్రం దుఃఖోపశమనమాత్రమిత్యర్థః, ఆసాదయం సంపాదిత-వానస్మి, అత్యన్తఖేదే ఉన్మాదప్రాప్తేరితి భావః॥ 168

శ్లో॥ మంజీరమంజుతరశింజితరంజితం తే
పాదాంబుజం ప్రియతమే! కలయామి మూర్ధ్నా ।
ఆధేహి ముగ్ధమధురం వదనేందుబింబ-
మేకాంతకాంతమమితస్మితచంద్రికాభిః ॥ 169

మంజీరమితి॥ హే ప్రియతమే! ప్రేయసి! మంజీరమంజుతరశింజితరంజితం మంజీరాణాం నూపురాణాం, మంజుతరేణ మనోజ్ఞేన, శింజితేన ధ్వనినా, రంజితం భూషితమ్, ఉత్క్షేపణసమయే ధ్వన్యుదయాదితి భావః. తే పాదాంబుజం పాదారవిందం, మూర్ధ్నా శిరసా, కలయామి వహామి, అనేన మచ్ఛిరసి సమంజీరశింజితం త్వచ్చరణతాడనమపి మమ మహద్భాగ్యమితి వ్యజ్యతే. ముగ్ధమధురమ్ అతిసుందరం, ముగ్ధాత్సుందరాదపి మధురం సుందరమితి సమాసః. వదనేందుబింబం ముఖచంద్రబింబమ్, అమితస్మితచంద్రికాభిః అధికహాసరూపజ్యోత్స్నాభిః, ఏకాంతకాంతమ్ అతిదీప్తమ్, **ఆధేహి** కురు, అతిసుందరస్య తవ ముఖరూపచంద్రస్య స్మితరూపజ్యోత్స్నాసంయోగశ్శోభాతిశయావహ ఇత్యర్థః. **రూపకాలంకారః.** త్వద్వక్త్రప్రసాదార్థం త్వత్పాదారవిందం శరణం భజామీతి వచనేన కృష్ణస్యాతికార్పణ్యం వ్యజ్యతే॥ 169

గ॥ ఏవం సకపటపథపరంపరయా ప్రశంసయా వినయాభినయేన చ ప్రేయసీమనునీయ

సోన్నమనముత్సంగసంగినీమాధాయ, పాంసునిరసనేన, శిరోరుహసహనేన, కంఠాశ్లేషేణ, కపోలపరిచుంబనేన చ, ప్రమోదమాపాద్య, యదునందనః కమపి వచసామవిషయం హర్ష-మభజత॥ 170

ఏవమితి॥ యదునందనః కృష్ణః, ఏవముక్తరీత్యా, సకపటశపథపరంపరయా సవ్యాజశపథస్తోమేన, ప్రశంసయా స్తుత్యా, వినయాభియేన విధేయతాప్రకటనేన చ, ప్రేయసీం రుక్మిణీమ్, అనునీయ ప్రసాదయిత్వా, సోన్నమనమ్ ఉన్నమనపూర్వకమ్, ఉత్సంగసంగినీం సక్థిగతామాధాయ కృత్వా, భూతలా-దున్నమయ్య ఉత్సంగే ఆరోప్యేత్యర్థః. పాంసునిరసనేన భూతలవిలుంఠనజన్యపరాగనిష్కాసనేన, శిరోరుహసహనేన కచబంధనేన, కంఠాశ్లేషేణ కంఠాలింగనేన, కపోలపరిచుంబనేన గండస్థలచుంబనేన చ, ప్రమోదమానందమ్, ఆపాద్య సంపాదయిత్వా, పాంసునిరసనాదిసేవాభిస్తామానన్దయిత్వేత్యర్థః. వచసామవిషయం వాగగోచరం, మనోమాత్రసంవేద్యమిత్యర్థః. యద్వా, అస్మాకం వర్ణయితుమశక్య-మిత్యర్థః. కమపి మహాన్తం, హర్షమానన్దం, అభజత ప్రాప, బ్రహ్మానన్దనిర్మగ్నోఽభూదిత్యర్థః. శ్రీకృష్ణస్య స్వయం బ్రహ్మత్వాత్తదానన్దో మహానితి భావః. అత్ర శ్రీకృష్ణపరబ్రహ్మానన్దవర్ణనస్య గ్రన్థాన్తే కృతత్వా-దేతద్గ్రంథస్య భవ్యప్రదత్వం వ్యజ్యతే॥ 170

అవ॥ అథ కవిర్గ్రంథాన్తే మంగళం చికీర్షుః తన్ముఖేన కృతినాయికానాయకయోః రుక్మిణీకృష్ణయో రాయురాదికమాశాస్తే శ్లోకద్వయేన - ఇత్థమిత్యాదినా॥

శ్లో॥ ఇత్థం మానుషలీలయా కలయతే సర్వావనీం పావనీం
కల్యాణైకనికేతనాయ జగదానందాదికందాయ తే ।
దేవాయ స్పృహయామి సర్వభువనం గోపాయ గోపాయతే
లక్ష్మీచిత్తముషే నవామృతఝరీకల్పాయ కల్పాయుతమ్ ॥ 171

ఇత్థమితి॥ ఇత్థం పూర్వోక్తరీత్యా, మానుషలీలయా మనుష్యవిలాసేన, మనుష్యధర్మాభినయేనే-త్యర్థః. శ్రీకృష్ణస్య లీలామానుషత్వాదితి భావః. సర్వావనీం సమస్తామపి భువం, పావనీం పవిత్రాం, కలయతే కుర్వతే, స్వస్మిన్ శ్రీకృష్ణపాదారవిందవిన్యాసేన సర్వాపి భూః పవిత్రేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ, కల్యాణైకనికేతనాయ సకలకల్యాణగుణానాం ముఖ్యాశ్రయాయ, ఏవం పరమేశ్వరస్య మానుషలీలా-స్వీకరణే హేతుమాహ. సర్వభువనం సమస్తలోకం, గోపాయతే రక్షయతే ఇతి, అత ఏవ జగదానన్దాది కందాయ జగతామానన్దస్య ఆదికందః, **కందశబ్దో గౌణ్యా వృత్త్యా కారణమాత్రం బోధయతి,** ప్రధాన-కారణమిత్యర్థః. తస్మై సకలకల్యాణగుణనిలయో భగవాన్ మానుషవేషేణ భువి భువనరక్షార్థమవతీర్య భువనాని రక్షయన్నానన్దయంశ్చ స్వపాదన్యాసైర్భువం పావయతీత్యేతావతా నిష్కృష్టోఽర్థః. నను పరమేశ్వరస్యావాప్తసమస్తకామస్య కిమనేన జగద్రక్షణేనేత్యత ఆహ. దేవాయేతి - దీవ్యతి భూతపాలనా-దినా క్రీడతీతి దేవస్తస్మై భగవతః. క్రీడేయమితి భావః. నను బ్రహ్మన్! కథం భగవత శ్చిన్మాత్రస్యా-వికారిణః, **లీలయావాపి యుజ్యేరన్నిర్గుణస్య గుణాః క్రియా** ఇతి భాగవతాత్ చిన్మాత్రస్య నిర్గుణస్య లీలాపి కథమిత్యత ఆహ. లక్ష్మీచిత్తముషే రుక్మిణీమనశ్చోరాయ, మాయావశాల్లీలారసోదయ ఇతి భావః. అనేన సలక్ష్మీకాయైవ కృష్ణాయ కవిరాయురాశాస్తే ఇతి వ్యజ్యతే. నను తాదృశత్రిజగన్మోహిన్యా అపి లక్ష్మ్యా మనః కథం చోరితవానత ఆహ. నవామృతఝరీకల్పాయ నూతనసుధాప్రవాహతుల్యాయ,

అనేన అమృతవద్భగవద్రూపస్య భోగ్యత్వం వ్యజ్యతే. పరమానన్దప్రదత్వం చ, యద్వా, తస్య బ్రహ్మణః స్వరూపలక్షణమాహ. నవామృతఝరీకల్పాయేతి - పరమానన్దస్వరూపాయేత్యర్థః. అమృతశబ్దస్య సుఖవాచిత్వాత్, సాక్షాత్ శ్రీకృష్ణావతారస్యైవ వాచకం విశేషణమాహ, గోపాయేతి - గోపాలాయే-త్యర్థః. అనేన సౌలభ్యం వ్యజ్యతే. యద్వా, భగవత ఏవంవిధత్వే ప్రమాణమాహ గోపాయేతి, గాః వేదవాచః, పాతీతి గోపః, వేదపరిబృఢః వేదవేద్య ఇతి యావత్. శాస్త్రయోనిత్వాదిత్యధికరణేన భగవతో వేదప్రమాణత్వం భగవతా వ్యాసేనైవ ప్రతిపాదితమ్. తే తుభ్యం, కల్పాయుషం కల్పపరిమిత-మాయుః, **అజితి యోగవిభాగా-త్సమాసాన్తో౽చ్,** స్పృహయామి అభిలషామి॥ 171

శ్లో॥ తస్యై విదర్భసుదృశే జగదంబికాయై । గోపాలకాయ చ జగజ్జనకాయ తస్మై ।
కల్యాణజాతమతివేలమనల్పకాల । మాశాస్మహే న హి తతో౽ధికమర్థయామః ॥172

తస్యై ఇతి॥ జగదంబికాయై త్రిలోకమాత్రే, తస్యై విదర్భసుదృశే రుక్మిణ్యై, జగజ్జనకాయ త్రిలోకపిత్రే, తస్మై గోపాలకాయ కృష్ణాయ చ, అనల్పకాలం బహుకాలం, **కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా,** అతివేలం భృశం, కల్యాణజాతం మంగళసమూహమ్, ఆశాస్మహే ఇచ్ఛామః, **ఆఙః శ్వాసు ఇచ్ఛాయామ్,** తతః తస్మాత్, అధికమన్యత్ వస్తువాహనస్వర్గమోక్షాదికమిత్యర్థః. నార్థయామో హి నైవేచ్ఛామః, నిష్కామస్య గ్రంథకర్తుర్మమ భగవచ్ఛ్రేయో౽భిలాషాదన్యస్యాభిలాషో నాస్తీత్యర్థః॥ 172

అవ॥ ఏవం లోకోత్తరం ప్రబంధం నిర్మాయ, ***యత్కరోషి యదశ్నాసి యజ్జుహోషి దదాసి యత్ యత్తపస్యసి కౌంతేయ! తత్కురుష్వ మదర్పణ*** *మితి భగవద్వచనమనుసందధానః కవిః స్వగ్రంథం వ్యంగ్యమర్యాదయా పరమేశ్వరాయ సమర్పయతి॥*

శ్లో॥ *మమేదం మేదిన్యాముదితమమృతాసారసరసం*
సగంభీరం విద్యాత్క ఇవ రసికాగ్రేసర ఇతి ।
కృతా౽నంతా చింతా కథమివ మయా హంత జనకే
దయాళౌ సర్వజ్ఞే సతి భవతి నిర్మత్సరతరే ॥ 173

మమేతి॥ మేదిన్యాం భువి, ఉదితం జాతం, మనసస్సకాశాద్గ్రంథరూపేణ భువి ప్రభూత-మిత్యర్థః. అమృతాసారసరసం అమృతస్య సుధాయా, ఆసారః ధారాసంపాతః, స ఇవ సరసం సస్వాదం, శృంగారాదిరససహితం చేతి వ్యజ్యతే. సగంభీరం సగభీరం, ధ్వని ప్రాధాన్యాదితి భావః. మమ మత్కర్తృక-మిత్యర్థః. ఇదం కావ్యం, రసికాగ్రేసరః సహృదయోత్తమః, క ఇవ కోవా, విద్యాత్ జానీయాత్, ఇత్యేవం అనంతా అమితా, చింతా మయా కథమివ కథం వా, కృతా భవిత్విতి శేషః. న కథమపీత్యర్థః. ఏతన్మత్కావ్యం జ్ఞాతుం రసికాగ్రేసరో౽స్తి వా నవేతి చింతితుం మమ నైవావసర ఇత్యర్థః. యద్వా, ఇతి అనంతా చింతా మయా కథమివ కుతో వా కృతా న కర్తవ్యైవేత్యర్థః. హంతేత్యాశ్చర్యే, ఖేదే వా, ఇతః ప్రాఙ్మూఢత్వాన్మయా వ్యర్థమేవ చింతితమిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ. జనక ఇత్యాదినా - హే భగవన్నితి శేషః. జనకే పితరి, అనేన పితుః పుత్రవాక్యేష్వివ తవ మద్వాక్యేషు స్వతఃప్రీతిరస్తీతి వ్యజ్యతే. దయాళౌ సకరుణే, అనేన చ మద్గ్రంథే దోషా అపి త్వయా దయయా క్షంతవ్యా ఇతి వ్యజ్యతే. సర్వజ్ఞే సర్వవిది, న హి త్వత్తుల్యో రసికాగ్రేసరో నామేతి భావః. నిర్మత్సరతరే మాత్సర్యరహితే, ప్రాకృతాః రసికాస్సన్తు నామ, తే తు మయి మాత్సర్యాన్మద్గ్రంథం న పశ్యేయుః, త్వన్తు న తథేతి భావః. భవతి త్వయి సతి,

కాలత్రయే సర్వత్రాపి, వర్తమానే ఇత్యర్థః. అన్వయస్తు - హే భగవన్! జనకే దయాళౌ సర్వజ్ఞే నిర్మత్సరతరే భవతి సతి, మేదిన్యాముదితమమృతాసారసరసం గభీరం మమేదం రసికాగ్రేసరః క ఇవ జానీయాదితి అనన్తా చింతా మయా కథమివ కృతా హన్త ఇతి కఠినాః కించిద్జ్ఞాః మత్సరా అన్యే రసికాభాసాస్సన్తు నామ - మద్గ్రంథం వేత్తుం త్వమేవార్హసీతి తుభ్యమేవేదం సమర్పయామీతి నిష్కృష్టార్థః॥ 173

అవ॥ చరమవిలాసపరిచ్ఛేదం కథయతి॥

శ్లో॥ యస్మిన్నంకరదారసౌరభఝరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః ।
తస్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుషష్షష్ఠోఽపి కావ్యామృతే
చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్ ॥ 174

యస్మిన్నితి॥ షష్ఠోఽపి షష్ఠశ్చ॥

శ్లో॥ చమ్పూభాగవతాఖ్యదుగ్ధజలధిం సన్మంథరేణామునా
నిర్మథ్యామృతసారమస్య భగవానాచ్ఛిద్య లక్ష్మీధవః ।
వంచిత్వాఽసురసంతతిం సుమనసాం బృందాయ దేయాదతః
కోఽన్యోఽస్తి త్రిజగత్యపారకరుణో నారాయణస్సర్వవిత్ ॥ 175

శ్లో॥ మయా యః కారయామాస । వ్యాఖ్యానం బాలిశేన చ ।
చమ్పూభాగవతస్యాపి । గృహ్ణాతు స ఇదం హరిః ॥ 176

ఇతి శ్రీహయవదనరదనరుచిసదనవదనఫేనమధురతరరససమాస్వాదన
నిత్యతృప్తస్య, ఫణితరమాపరిణయాదిప్రబంధస్య పురిఘళ్లరామ
సూరికరుణాసమాసాదితానవద్యశబ్దవిద్యస్య,
బెల్లంకొండోపనామక మోహన్రాయతనూభవస్య
రామస్య కృతిషు చమ్పూభాగవతవ్యాఖ్యాయాం
మంథరసమాఖ్యాయాం
షష్ఠో విలాసః, వ్యాఖ్యా చ సమాప్తా॥

శ్రీహయగ్రీవార్పణమస్తు.

శ్రీః